# VARIA
# XV

**Zborník materiálov z XV. kolokvia mladých jazykovedcov**
**(Banská Bystrica – Tajov 7 – 9. 12. 2005)**

**Zostavili**
**Anna Gálisová**
**Alexandra Chomová**

**Bratislava**
**Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV**
**Katedra slovenského jazyka a literatúry FHV UMB v Banskej Bystrici**
**2008**

**Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV v Bratislave**
**Katedra slovenského jazyka a literatúry FHV UMB v Banskej Bystrici**

**Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV v Bratislave**
**Katedra slovenského jazyka a literatúry FHV UMB v Banskej Bystrici**

*Vedecký redaktor*
**Doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc.**

*Recenzenti*
**Prof. PaedDr. Vladimír Patráš, CSc.**
**Doc. Mgr. Jaromír Krško, PhD., mim. prof.**

*Technický redaktor*
**Vladimír Radik**

**Z tlačových podkladov JÚĽŠ SAV vytlačil**
**OFPRINT**
**Better Polygraphic Services**
**Bratislava**

**ISBN 80-89037-04-6**

# Obsah

Slovo na úvod ..... 9

**Darina Auxová:** Špecifickosť odkazu paremiologického textu ..... 11
**Jana Bakošová-Kišová:** Miesto neologizácie v dynamike jazyka ..... 16
**Dana Baláková:** Tvarová stránka somatických frazém ..... 25
**Monika Banášová:** Možnosti prekladu nemeckých modálnych slovies do slovenčiny v románe H. Bölla ..... 36
**Ján Bauko:** Prezývky v systéme antroponým ..... 49
**Mária Beláková:** Praslovanské a slovanské dedičstvo toponým západného Slovenska (Podunajská nížina) ..... 54
**Oksana Blaškiv:** Dmytro Čiževskyj a Pražský lingvistický krúžok ..... 61
**Ivana Bosíková:** Emocionálna sugestívnosť Švantnerovho výrazu ..... 66
**Katja Brankačkec:** Syntetické préteritum v hornolužických novinách J. B. Dejky (1809 − 1812) ..... 74
**Radka Čapková:** Využití architextuality v reklamě ..... 88
**Eva Čulenová:** Konštrukcia viet v slovenských zákonoch ..... 96
**Sybilla Daković:** Interiekcje onomatopeiczne w języku polskim, serbskim, chorwackim i rosyjskim ..... 103
**Natália Ďurníková:** Záhada jazyka alebo jazyk v kriminálom románe ..... 112
**Michal Dvorecký:** Vybrané problémy pri preklade odborných textov z oblasti archeológie ..... 117
**Monika Franková:** Vplyv formantu sa na intenčnú hodnotu slovies ..... 123
**Irena Fuková:** Spojení synonym v Betlémských kázáních Jakoubka ze Stříbra .. 131
**Rujanca Gaidoş:** Pozícia slovenčiny v komunikácii slovenských žiakov v Rumunsku v cirkevnom a nešpecifikovanom kontexte ..... 135
**Katarína Gajdošová:** SCRABBLE hravo i… ..... 140
**Anna Gálisová:** K významu jazykového vzdelávania vo výchovno--vzdelávacom procese ..... 151
**Alexandra Gerlaková:** Niekoľko poznámok k hydronymii povodia Torysy ..... 158
**Lucia Gianitsová-Ološtiaková:** Možnosti spracovania slovenskej morfológie vo forme elektronického slovníka ..... 165
**Hana Goláňová:** Dialekt Valašska v běžné komunikaci na internetu ..... 172
**Katarína Harčarová:** Odraz modernizácie výučby slovenského jazyka v novej generácii učebníc ..... 178
**Juraj Hladký:** Hydronymia Slovaciae – aktuálny projekt slovenskej onomastiky ..... 186
**Lucia Hudecová:** Využitie netradičných metód v jazykovom vyučovaní ..... 192
**Anita Huťková:** Mikova výrazová koncepcia štýlu v kontexte teórie a praxe umeleckého prekladu ..... 200
**Jan Chovanec:** Bombový útok na Bali z pohledu českých médií ..... 209
**Zuzana Ištvánfyová:** Dĺžka vety v poviedke Čierna farba radosti ..... 217
**Katarzyna Jachimowska:** Perswazyjność współczesnych telewizyjnych tekstów publicystycznych – mechanizmy manipulacji ..... 225
**Ladislav Janovec:** Zpracování frazeologie v české lexikální databázi ..... 232
**Ján Jariabka:** Literárny žáner a štýl (hľadanie súvislostí na základe autobiografie) ..... 236

**Petra Jesenská:** Inovácia a demokratizácia v jazyku s ohľadom na anglicizmy ..... 242
**Michal Jozefovič:** Živé mená žiakov v ZŠ Dunajská Lužná a ich modelové spracovanie ..... 252
**Jana Juhásová:** „Šípová Ruženka“ v slovenskej genológii (Prvé impulzy pre vymedzenie žánru literarizovanej modlitby) ..... 264
**Alžbeta Kalamárová:** Analýza editoriálu na základe využitia systému výrazových kategórií Františka Miku ..... 269
**Joanna Kamper-Warejko:** Wybrane zagadnienia składniowe w XVII-wiecznym kancjonale (na przykładzie pieśni pasyjnych i wielkanocnych) ..... 274
**Iwona Kaproń-Charzyńska:** Klasyfikacja derywatów ze względu na funkcje formantów ..... 280
**Agáta Karčová:** Príprava a uskutočňovanie projektu morfologického analyzátora ..... 286
**Peter Kosmály:** Persuazívne a rečnícke prvky v publicistických prejavoch Daniela Licharda ..... 293
**Viera Kováčová:** Doterajší stav a perspektívy ďalšieho výskumu sotáckych dialektovseverovýchodného Zemplína ..... 302
**Jaromír Krško:** Hydronymia povodia Hrona vo svetle etník ..... 309
**Martina Kubealaková:** Poetika knižiek ľudového čítania staršej a mladšej proveniencie ..... 319
**Joanna Kulwicka-Kamińska:** Partner, równy, towarzysz – biblijne i koraniczne nazwy bogów pogańskich ..... 331
**Štěpánka Litecká:** Analýza dílčího výzkumu: Charakteristika vzájemného porozumění české, slovenské a polské menšiny v Rumunsku a v srbském Banátu ..... 335
**Marián Macho:** O argumentácii v homílii ..... 349
**Daniela Majchráková:** Vyčleňovanie lexikalizovaných spojení pomocou štatistických nástrojov ..... 357
**Joanna Mielczarek:** Konstrukcja pytania retorycznego w czeskich przekładach wierszy C. Norwida ..... 364
**Jana Miškovská:** Špecifiká prekladu dabingových scenárov s enviromentálnou tematikou ..... 370
**Katarína Muziková:** Ustaľovanie normy spisovnej slovenčiny v Cambelovej kodifikácii ..... 374
**Andrej Novik:** Chorvati na Moravě ..... 386
**Alena Novotná:** Zakotvení syntaktického učiva v kurikulárních materiálech pro školy měšťanské v letech 1907 − 1939 ..... 394
**Katarzyna Nowakowska:** Kilka uwag o zmianach słowotwórczych czasownika w szesnastowiecznym ewangeliarzu redakcji ruskiej ..... 400
**Martin Ološtiak:** Anglické vlastné mená v slovenčine a možnosti ich ďalšieho elektronického spracovania ..... 405
**Marcel Olšiak:** Príprava ortoepickej pomôcky pre školy s vyučovacím jazykom slovenským v Maďarsku ..... 408
**Katarína Pancáková:** Náboženská komunikácia versus náboženský štýl ..... 412
**Jana Patinková – Janka Píšová:** Štandardizácia úrovní ovládania slovenského jazyka ..... 416

**Katarína Pekariková:** Súčasný stav a perspektívy výskumu modálnosti v českej a slovenskej lingvistike ..... 425
**Lidia Pešinová:** Modele opisu kategorii aspektu czasownika (na materiale wybranych języków słowiańskich) ..... 435
**Olga Petrova:** Niečo k otázke prevzatých slov v ruskom jazyku. ..... 443
**Edita Príhodová:** Využitie citosloviec v emocionálnom zafarbení poézie Janka Silana ..... 447
**Martin Pukanec:** Prečo nie je migračno-integračná teória o pôvode slovenčiny migračno-integračná ..... 460
**Vlastimil Pulčár:** Spôsoby tvorenia ruských logoným ..... 471
**Markéta Pytlíková:** Huh? aneb Chatbot a přirozený jazyk ..... 478
**Ľubomír Rendár:** Rekonštrukcia zvukovej roviny v Palkovičovej grafickej úprave kázní Alexandra Rudnaya ..... 488
**Oľga Ružičková:** Porovnanie vývinu substantívnych deklinácií v slovenskom a slovinskom jazyku ..... 498
**Róbet Sabo:** Terminológia výpočtovej techniky v SNK ..... 507
**Natália Savčáková:** Podoby oným v preklade (s prihliadnutím na fungovanie onymie v literárnych textoch) ..... 512
**Eva Schwarzová:** K dynamickým javom v odbornej terminológii ..... 515
**Katarzyna Sitkowska:** Komunikaty pisane w telewizyjnych serwisach informacyjnych ..... 519
**Daša Sloviková:** Niektoré dynamické prejavy v deklinácií substantív u maturantov. ..... 532
**Barbora Smrčková:** Ke způsobům navazování komunikace v současných ženských časopisech ..... 538
**Hana Sobalíková:** České cisiojány aneb kolikátého dnes máme? ..... 545
**Henrieta Stankovičová:** Frekvencia výskytu neurčitých slovesných tvarov v diele Mila Urbana ..... 556
**Mária Striešková:** Interpretácia jazyka Rúfusovej poézie pre deti ..... 562
**Ewa Szkudlarek-Śmiechowicz:** Modyfikacje związków frazeologicznych we współczesnych utworach poetyckich a spójność tekstu ..... 568
**Jan Štěpánek:** Pražský závislostní korpus ..... 581
**Ján Šveda:** Náčrt publicistických tendencií v próze Ladislava Ťažkého ..... 587
**Anna Tkačíková:** Zmeny významovej stránky slov zdedených z praslovančiny. Sémantická analýza vybraných lexikálnych jednotiek ..... 593
**Tamás Tölgyesi:** K lexikálním germanizmům v češtině z hlediska kontaktové lingvistiky ..... 601
**Sándor János Tóth:** O výskume germanizmov v slovenčine ..... 606
**Šárka Tůmová:** Mluvnice F. M. Pelcla – Grundsätze der Böhmischen Grammatik ..... 618
**Tünde Tuska:** Menšinové a väčšinové stereotypy, predsudky u komlóšskych Slovákov ..... 623
**Zuzana Týrová:** Slovensko-srbský bilingvizmus vo Vojvodine ..... 627
**Małgorzata Urban:** Uwagi na temat uwarunkowań znaczeń kontekstowych wyrażanych przez przymiotniki odrzeczownikowe ..... 632
**Lujza Urbancová:** Imidž mesta ..... 636
**Dorota Vasilišinová:** Sémantická interpretácia laudatív v starofrancúzskych hrdinských spevoch z 12. storočia ..... 642

**Katarína Vilčeková:** Základné konštanty v kompozičnej výstavbe cestopisnej literatúry ..... 646
**Michaela Wickleinová:** Niektoré dynamické javy v súčasnej slovenčine ..... 652
**Andrej Závodný:** Hydronymia povodia Myjavy a Chvojnice ..... 663
**Monika Zázrivcová:** O motivácii a demotivácii pri výpožičkách z francúzštiny (ilustrované na príkladoch z oblasti textilnej terminológie) .. 672
**Alicja Żaguń:** Właściwości fonetyczne cerkiewnosłowiańskiego przekładu homilii Jana Chryzostoma, pochodzących ze „Złotousta" z Biblioteki Narodowej w Warszawie ..... 680
**Katarína Žeňuchová:** Dialektologický materiál z prelomu 19. a 20. storočia z hľadiska interdisciplinárnych výskumov slavistickej folkloristiky ..... 686

*Milí mladí priatelia kolokvialisti!*

*Týmito slovami sa nám všetkým viac ráz prihovárala duša celého projektu – Mira Nábělková na kolokviách, ktoré všetci voláme Kolokvium, pretože naše Kolokvium je len raz do roka a preto si zaslúži túto proprializáciu. Ale keďže ani my nemávame len jedno meno, toto skvelé podujatie voláme aj jednoducho – Modra. Môžem povedať, že sám patrím medzi stály inventár Kolokvia, pretože som absolvoval okrem prvého a dvanásteho ročníka všetky stretnutia. Mám preto veľmi dobrý prehľad o tom, čo sa v našej Modre povedalo a kam sme sa posunuli.*

*Stretnutia mladých jazykovedcov postupne naberali nielen na počte a zaujímavosti príspevkov, ale zloženie účastníkov už po prvých ročníkoch malo medzinárodný charakter a ten si udržalo doposiaľ. A som tomu veľmi rád, pretože tu sa upevňovali priateľstvá, nadväzovali kontakty, diskutovalo sa o problémoch a pomáhalo sa. To bolo a je zmyslom týchto stretnutí.*

*Po prvej desiatke pravých „modranských" kolokvií sa štyri modranské chaty postupne stali pre toľkých vedychtivých jazykovedcov primalými a kolokvium začalo postupne migrovať. Stretli sme sa v Spišskej Novej Vsi, Šintave a tohto roku zorganizovali Kolokvium katedry slovenského jazyka a literatúry dvoch fakúlt Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici – Fakulty humanitných vied a Pedagogickej fakulty UMB tu v Tajove. Verím, že Tajov nedal Slovensku len vynálezcu Jozefa Murgaša a spisovateľa Jozefa Gregora Tajovského, ale že Tajov dá slovenskej jazykovede aj nové lingvistické objavy, ktoré sa nájdu na tomto stretnutí.*

*Som veľmi rád, že môžem v mene domácich organizátorov privítať v útulnej tajovskej chate Lesák viac ako stovku lingvistov a lingvistiek nielen zo Slovenska, ale z viacerých krajín Európy. Počasie sme Vám objednali dokonale zimné – všade navôkol je dostatok snehu, vonku svieti zimné slniečko a v kozube plápolá oheň. Dokonalú idylku zimného relaxu pretvorme na vzácne chvíle poznania.*

*Vitajte na XV. ročníku kolokvia mladých jazykovedcov v Tajove, priatelia!*

*Jaromír Krško*

**Edičná poznámka**

**Ďakujeme recenzentom prof. PaedDr. Vladimírovi Patrášovi, CSc., a doc. Mgr. Jaromírovi Krškovi, PhD., mim. prof., za precíznu prácu a nezištnú pomoc.**

# Špecifickosť odkazu paremiologického textu

Darina Auxová

Katedra slovenského jazyka FF UKF v Nitre

Názov paremiológia má viacej významov. Mlacek (1984) ju charakterizuje ako súhrn všetkých malých folklórnych útvarov, ako aj časť folkloristiky, ktorá tieto malé folklórne útvary skúma.

Frazeologická terminológia (Ďurčo, 1995) charakterizuje parémie i paremiologické útvary ako malé folklórne útvary, ktoré z jazykového hľadiska patria do frazeológie (majú teda vlastnosti frazém). Základnými útvarmi sú tu príslovie a porekadlo, ale patria sem aj početné ďalšie útvary, ako napr. úslovie, pranostika, povrávka, wellerizmus a hádanka. Súhrn všetkých týchto jednotiek sa z frazeologického hľadiska nazýva paremiologická frazeológia. Sú to jednotky s osobitnými, nielen jazykovými, ale i folkloristickými a kultúrnymi hodnotami.

Ďurčo (1992, s. 29) charakterizuje paremiológiu ako subdisciplínu folkloristiky, ktorá skúma pôvod, vývin a spôsob existencie tzv. malých folklórnych žánrov a žánrových foriem (nazývaných často konverzačné žánre, rečové žánre, respektíve aforistické žánre) a parémií – formúl, ktoré sú súčasťou folklórneho bohatstva jazyka, a tak sú zároveň aj predmetom skúmania v jazykovede, a to v rámci frazeológie.

Aký je teda vzťah paremiológie a frazeológie? Existuje množstvo prístupov k definovaniu vzťahov paremiológie a frazeológie. V minulosti sa v staršej jazykovede predmet frazeológie zužoval na príslovia a porekadlá. V takomto význame sa uplatňoval aj názov paremiológia, ktorá skúmala jednotky nevyhradenej jazykovej platnosti. Avšak príslovia i porekadlá sú významovo nejednotné a nevynikajú špecifickým jazykovým príznakom.

Mlacek (1984) tvrdí, že paremiológia označuje všetky malé folklórne útvary. V tomto zmysle je pojem paremiológia širší ako predtým už charakterizovaný pojem frazeológia. Predmetom skúmania je nielen príslovie a porekadlo, ale aj hádanka, aforizmus, anekdota a pod. Paremiológia však nezahŕňa viaceré základné typy frazeologických jednotiek, najmä ustálené slovné spojenia neparemiologickej povahy, ktoré nemajú povahu osobitného žánru, ktoré sú iba bežným jazykovým výrazom. Sú to výrazy ľudového folklórneho súboru.

Paremiológia skúmala príslovia a porekadlá z hľadiska mimojazykových súvislostí, a tak sa zdá, že príslovia a porekadlá, ktoré sa svojou štruktúrou najviac podobajú iným frazeologickým jednotkám, akoby ostávali mimo záujmu vedeckých disciplín. Toto vákuum sa snažila riešiť nielen frazeológia ako vedná disciplína, ale oblasť výskumu prísloví a porekadiel možno chápať ako sféru, v ktorej sa stretávajú a vzájomne prepájajú viaceré disciplíny (folkloristika, jazykoveda). Práve pre túto vzájomnú integritu nie je celkom možné, aby

sa predmetom skúmania (paremiologickými textami) zaoberala len jedna disciplína, práve naopak. Vzťahy medzi jednotlivými disciplínami treba chápať ako komplementárne. Problém však môže nastať pri skúmaní žánrov neparemiologickej povahy v paremiologických výskumoch a naopak. Ako vzťah výlučne nekonkurenčný sa javí v predmete bádania prísloví a porekadiel, teda na mieste, kde sa predmet obidvoch disciplín (paremiológie a frazeológie prekrýva). Takéto obohatenia môžeme nájsť aj medzi inými disciplínami. Vzťah medzi folkloristikou a jazykovedou môžeme vysvetľovať z hľadiska systému jazyka podobnými princípmi ako rozdiely medzi jazykom (langue) a jeho konkrétnymi, individuálnymi používateľmi (parole). Blízke vzťahy medzi folkloristikou a paremiológiou sa odrážajú predovšetkým v komunikačnej funkcii, ktorú príslovia a porekadlá svojím obsahom a formou určite spĺňajú. Spätosť skúmaných jazykových jednotiek so štylistikou sa prejavovala už v samotných začiatkoch ich existencie, ak chápeme jednotlivé jednotky (resp. ich komponenty) ako štylisticky príznakové. Otázne však je, či môžeme zaraďovať paremiológiu do štylistiky podobným spôsobom ako frazeológiu v jej prvopočiatkoch existencie, keď bola uznaná ako veda. Ak budeme paremiologické jednotky chápať (alebo aspoň časť z nich) aj ako súčasť predmetu bádania frazeológie a súčasne zoberieme do úvahy fakt, že paremiológia bola vo svojich začiatkoch chápaná podobným spôsobom ako frazeológia, tak potom len veľmi ťažko nájdeme adekvátnu odpoveď na túto otázku v tomto príspevku. Našou úlohou ani nie je vydávať sa týmto smerom. Štylistický prístup k podstate parémií je v literatúre málo frekventovaný, najčastejšie sa v literatúre vyskytujú štúdie týkajúce sa ich syntaktickej alebo lexikálnej výstavby.

Vzťah štylistiky a paremiológie sa najlepšie ukazuje v porovnaní príznakových štylistických prostriedkoch so štýlovo neutrálnymi jazykovými prostriedkami. Práve paremiologické texty ponúkajú bohatý materiál pre výstavbu štýlu a štylistiku vôbec. Paremiologické útvary ako frazeologické jednotky svojimi základnými vlastnosťami poskytujú predpoklady na funkčné využitie parémií (predovšetkým v hovorovom, umeleckom a publicistickom štýle, ale aj ako didaktické umelecké žánre). (Bližšie porovnaj Mistrík, 1989, s. 531.)

Vzťah štylistiky ku konkrétnym paremiológickým textom je dosť rozsiahly. Nebudeme sa však zaoberať nejakými určitými koncepciami, skôr tu pôjde o prvotné, elementárne ponímanie tohto aspektu v paremiológii. Máme na mysli obyčajný fakt, čo pre nás príslovia a porekadlá znamenajú, a to tak v užšom, v ich vlastnom sémantickom význame, ako aj v ich širšom, v štylistickom využití určitých jednotiek za daných okolností a podmienok, ktoré nám vyplývajú z ich samotných funkcií. (Ide o štýlové a štylistické protiklady paremiologických jednotiek, ktoré posudzujeme pri ich funkčnosti, t. j. také, ktoré vyplývajú zo základnej charakteristiky parémií.)

V dostupných štúdiách zaznamenávame veľký počet týchto vlastností. „Ich platnosť pri prísloviach a porekadlách (pranostiky môžeme pri tomto pohľade zhrnúť do týchto dvoch kategórii, lebo sú to vlastne príslovia a porekadlá s oso-

bitnými tematickými vlastnosťami) sa evidentne dokázala. K týmto zisteniam však treba dodať, že miera ich platnosti pri prísloviach a porekadlách je dosť rozdielna. Väčšina z nich je obrazná, avšak existujú aj neobrazné, tzv. gnómické príslovia. Mnoho z nich má rytmizovanú alebo aj rýmovanú formu, ale existujú i parémie aj bez tohto znaku, pričom sa predpokladá, že nerytmizovaná forma je tu vo všeobecnosti prvotná (nerytmizovaná je napr. väčšina starých orientálnych prísloví a porekadiel)“ (Mlacek, Bratislava 1984, s. 63-64).

S vymenovávaním príznačných, resp. menej príznačných vlastností by sme pokojne mohli pokračovať ďalej, my sa však zameriame na dve z nich: obraznosť a expresívnosť. Práve tieto dve vlastnosti nám svojou výpovednou hodnotou najviac prezentujú svoju štylistickú hodnotu, ktorú si bežní používatelia uvedomujú. Možno práve aj preto, lebo tu ide o určitú výpoveď konkrétneho subjektu o danej aktuálnej skutočnosti.

Používatelia kódu jazyka práve v situácii, v ktorej o niečom komunikujú, zároveň aj vypovedajú súdy, v ktorých hodnotia určitú situáciu. V týchto momentoch používajú rozličné formy vyjadrovania komunikácie. Miko (Frazeológia v škole, 1985, s. 11) práve pri frazeologických jednotkách vo všeobecnosti hovorí o teórii informácií, kde ide o prechod z potencionálnej roviny „kódu“ do aktuálnej roviny „správy“. F. Miko ďalej tvrdí, že: „... rovina frazeologických jednotiek sa rozvíja v jazykovom systéme ako sekundárna sféra nominácie, spojenie slov sa začína používať ako pomenovacia jednotka, vo funkcii pomenovania. Zmenu syntaktickej funkcie na lexikálnu funkciu motivuje obrazná platnosť pomenovania a formálnym signálom tejto zmeny je syntaktické zmeravenie spojenia slov. Toto spojenie prestáva byť produkovanou, novou, aktuálnou jednotkou a stáva sa reprodukovanou, potencionálnou, hotovou jednotkou. Ustálenie spojenia je logicky aj ustálením obrazného významu, ktorý ustálenie vôbec motivuje. Hodnotovým východiskom, ktoré podmieňuje zmenu pôvodnej výpovednej funkcie spojenia slov na jeho pomenovaciu funkciu, je teda obraznosť (Frazeológia v teórii a praxi, 1987, s. 14).

Je tu predpoklad, že ide o „funkčne komplikované jednotky“, pri ktorých zainteresovaní používatelia musia bezpečne ovládať resp. poznať, o akú situáciu ide, aby nevznikal „komunikačný šum“. Nejde teda len o dokonalé ovládanie kódu jazyka, ale efektívnosť komunikačného procesu závisí aj od toho, do akej miery účastníci komunikačného aktu poznajú situáciu, resp. predmet komunikácie (Frazeológia v teórii a praxi, 1987, s. 133). Len v takomto prípade môže hovoriaci „byť nad vecou“, dokonale poznať jav, ktorý opisuje, komentuje, a teda môže ho aj hodnotiť a na to použiť aj inú, veľmi typickú, formu komunikácie, čiže frazeologizmus, ktorý svojou formou ľahšie priblíži aj ťažko uchopiteľné. Samozrejme, môžeme tu predpokladať, že používateľ (aj vďaka svojej životnej empírii) ku svojmu súdu alebo výpovedi, keďže je v nej určitým spôsobom zaangažovaný, vkladá okrem svojich implicitných alebo práve naopak explicitných sentencií aj expresívnosť a emotívnosť, z čoho vzniká „mikovská“ *emočno-hodnotová expresívnosť*. Práve Miko (Pozri Frazeológia v škole, 1985,

s. 17 – 28) v tejto súvislosti píše, že frazeologizmus je okrem „vyjadrenia“ aj „poznanie“ istého javu, za ktorým stojí človek so svojím systémom kultúrnych, morálnych, etických, poznávacích a sociálnych hodnôt.

Na to, aby človek mohol danú udalosť, dej, jav... správne ohodnotiť, potrebuje, samozrejme, okrem skúsenosťou overených životných situácií, aj istú dávku predstavivosti, nadľahčennosti, ktorá v nás vyvolá aktuálnosť odkazu. Jeho pôsobenie je o to silnejšie, čím je väčšia expresívna zaangažovanosť hovoriaceho na deji. Tá, ako vieme, môže byť „šťavnatá“ nielen vďaka svojej modálnosti (postojová, voluntatívna, istotná), ale aj artikulačnej gestikulácii. Práve výber istých štylistických jazykových prostriedkov, ktorý je individuálny, ale práve preto veľmi dôležitý, nám dáva dokonalý obraz o tvorcovi paremiologických textov ako o osobe mysliacej, cítiacej, hodnotiacej, ale aj o osobnosti plnej duchaplnosti, dôvtipu, vtipu, irónie, ba až sarkazmu. Ide teda o akúsi sebarealizáciu hovoriaceho, v ktorej buď existuje istá rovnováha medzi objektívnym oznamom a subjektívnym postojom hovoriaceho, ktorá môže niekedy prechádzať k objektívnejšej forme výpovede, predovšetkým administratívne, knižné frazeologické texty (štýly, v ktorých prevažuje objektívny štýlotvorný činiteľ) alebo o potláčanie objektívneho komponentu v paremiologickej jednotke, čoho dôsledkom je silnejšia, subjektívnejšia a expresívnejšia forma výpovede subjektu (subjektívne štýly). K najrukolapnejším dôkazom patrí výskyt frazeologických jednotiek o. i. aj v novinárskej publicistike, kde sa frazémy vyskytujú častejšie vo svojej aktualizovanej než v ustálenej podobe (pozri M. Bugárová, 1994, s. 17 – 20). Autor si v danej situácii môže vybrať varianty, v ktorých výpoveď zhodnotí, a súčasne, ak mu to okolnosti dovolia (na mysli máme zaradenie výpovede na subjekt-objektovej osi), môže prejaviť viac alebo menej svoj subjektívny postoj. Tak napríklad o nevedomosti, hlúposti, môžeme povedať: *Aká gramatika, taká politika; Aká roľa, taká úroda; Brada nerobí mudrca; Lievikom rozumu nikomu nenaleješ; Nebude zo záprdka kuraťa; Jalová krava neuliahne teľa; Vôl má vysoké čelo a je sprostý vôl; Osol oslovi najlepšie sa páči; S cebou hutoric, s celecem śe modlic ...* . Ide o parémie, ktoré majú rôzne štylistické zafarbenie. V mnohých prípadoch ide až o preexponovanosť expresívnosti, ktorej sprievodným znakom môžu byť aj vulgarizmy. Niektoré vulgarizmy, ak sú dômyselne zakomponované v frazeologických jednotkách, však nemusia vyznieť až tak drsne, oproti vulgarizmom, ktoré fungujú ako samotné výpovede. I v tomto prípade ide o výpoveď, v ktorej autor niečo hodnotí (kladne alebo záporne), no to, akým spôsobom to autor podáva, vypovedá aj o jeho mentalite a osobnej zaangažovanosti na obsahu výpovede.

Porovnaj: *Každej vŕbe sa klaňal; Chrobáčika si otrávil, Má ho strcalka; Naciachal sa ako prasa; Opitý ako baran; Naglgal sa ako býk/vôl; Rozožraný ako sviňa; Jedol a pil až mu oči vyliezli; Ľúbi zvrchu kašu a zo spodku halušky; To mu je ako psovi mucha; Hlce ako vlk; Je vlkolačný; Dosiaľ žerie, kým si prstom v brade nedosiahne; Vstal hore zadkom; Je blbý jak hruškové h....; Moce sa jak prd v gatiach; Má vlasy jak oščaná slama...* .

Miko (1989, s. 34) hovorí o tomto probléme ako o protiklade vyššieho a nižšieho, protiklade kultúrneho a expresívneho. Keď sa na danú problematiku pozrieme bližšie, zdá sa, že ide aj o záležitosť jazykovú: protiklad spisovnosti a nespisovnosti jazyka. Z toho vyplýva, že to, čo je nespisovnejšie, je akoby viac expresívnejšie, a naopak, to čo je spisovné, je kultivovanejšie, avšak ochudobnené o aspekt expresívnosti vyjadrenia. Dá sa teda konštatovať, že frazeologické jednotky, ktoré sú spisovné, kultivovanejšie a menej expresívnejšie sú plnohodnotnejšie ako jednotky, ktoré sú nespisovné, menej kultivovanejšie, ale o to expresívnejšie, a teda sú aj vulgárnejšie, ale zasa práve tieto jednotky viac vypovedajú o situácii, resp. o autorovi, ktorý práve takúto jednotku použil. Máme to teda chápať tak, že vulgárnosť jazyka spôsobuje jeho obohatenie v pozitívnom zmysle, ak ide o presnejšie určenie vecí formou vulgárnych frazeologických jednotiek? Ak áno, potom nastáva obrat v chápaní frazeologických jednotiek (aj samotných parémií) ako boli hodnotené doteraz. V tomto ponímaní sa frazeologická jednotka rovná dehonestujúcemu odkazu, ktorý v sebe prechováva pre budúce pokolenie. A tu je potom potrebný komplementárny prístup viacerých disciplín zaoberajúcich sa skúmaním frazeologických textov paremiologickej a neparemiologickej povahy, pretože len tak dostaneme skutočný obraz o tom, aký odkaz zanechávajú frazeologické jednotky pre nás všetkých.

Literatúra

BUGÁROVÁ, Marta: Aktualizácia frazém v novinárskej publicistike. In: Frazeológia ako intenzifikačný faktor komunikácie. Nitra: FHV pri VŠPg v Nitre 1994. 86 s.

MIKO, František: Aspekty literárneho textu. Štúdie 6. Nitra: Pedagogická fakulta 1989. 113 s.

MIKO, František: Frazeológia v škole. Nitra: Dekanát Pedagogickej fakulty v Nitre 1985. 256 s.

MLACEK, Jozef: Slovenská frazeológia. Bratislava: SPN 1984. 159 s.

ZÁTURECKÝ, Adolf Peter: Slovenské príslovia a porekadlá a úslovia. Bratislava: Tatran 1975. 760 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: SPN 1970. 415 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: SPN 1980. 451 s.

MIKO, František: Frazeológia, semiotika, kultúra. In: Frazeológia v teórii a praxi. Zborník Pedagogickej fakulty v Nitre. Red. F. Miko. Séria A: Spoločenské vedy, 2. Nitra: Pedagogická fakulta v Nitre 1987. s. 13 – 30.

MLACEK, Jozef: Z terminológie slovenskej frazeológie. In: Kultúra slova, 1975, č. 9, s. 136 – 142.

MLACEK, Jozef: O slovenskej frazeologickej terminológii. Kultúra slova, 1975, č. 9, s. 228 – 235.

MLACEK, Jozef: O lexikálnych zmenách v prísloviach a porekadlách. Kultúra slova, 1981, č. 15, s. 38 – 44.

MLACEK, Jozef: Paremiológia a frazeológia. In: Slovenský národopis, 1981, roč. 29, č. 4, s. 537 – 542.

# Miesto neologizácie v dynamike jazyka

Jana Bakošová-Kišová

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

## 1. Úvod

Nemožno poprieť, že živý jazyk je dynamický a neustále sa vyvíjajúci organizmus. Slúži ako základný prostriedok dorozumievania, a teda reflektuje základné potreby spoločnosti a javy, ktoré sú bezprostredne späté s každodenným životom jazykového spoločenstva. Všetky zmeny v jeho živote sa nevyhnutne odrazia aj v jazyku.

K takýmto zmenám dochádza najmä v dôsledku zmeny spoločensko-politickej situácie, v súčasnosti sú spojené s procesom európskej integrácie a globalizácie, so zmenou životného štýlu spoločnosti, s rozmachom vedy a techniky, s rozvojom nových vedných odborov a informačných technológií, so zmenami názorovej orientácie spoločenstva, so vznikom nových reálií a podobne.

Tieto zmeny sa najmarkantnejšie odrážajú práve v lexike jazyka ako v relatívne otvorenom a zmenám najprístupnejšom jazykovom subsystéme. Tak v nej dochádza k množstvu inovácií a tendenciu, ktorú v súvislosti s inováciami v jazyku pozorujeme, nazývame **neologizáciou.** Cieľom tohto príspevku je poukázať na jej miesto v dynamike súčasnej slovenčiny, na jej prítomnosť v našom jazyku, na jej styčné body s ostatnými dynamickými tendenciami a nájsť odpoveď na otázku, do akej miery je neologizácia v našom jazyku funkčná.

Dynamika jazyka je odrazom dynamiky v rozvoji spoločnosti a prejavuje sa v podobe tzv. **dynamických** (súčasných, synchrónnych, aktuálnych, vývinových) **tendencií.** Tendenciu chápeme ako smer vývinu nejakého – v našom prípade jazykového – javu. V lingvistike hovoríme o niekoľkých základných vývinových tendenciách, ktoré sa najdominantnejšie prejavujú v súčasnom jazyku. Ide o tendenciu k internacionalizácii, autochtonizácii, ekonomizácii, intelektualizácii, demokratizácii, terminologizácii, determinologizácii a neologizácii.[1] Každá z nich má istý súbor prvkov, príznakov, charakteristických znakov, na základe ktorých ich vyčleňujeme.

## 2. Dynamické tendencie

### *2.1. Internacionalizácia, opakovaná internacionalizácia a autochtonizácia*

Jednou z najdominantnejších dynamických tendencií je **internacionalizácia** – potrebný a v prelomových obdobiach vývoja spoločnosti nevyhnutný jazyko-

[1] Východiskovým prameňom k charakteristikám jednotlivých tendencií pre nás bola práca *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny (1989).* Nekladieme si za cieľ podrobne opísať jednotlivé tendencie, ale každá nás bude zaujímať z pohľadu inovácií v jazyku, preto sa v nich sústredíme len na javy, ktoré sú pre nás z tohto aspektu relevantné.

vý proces (Bosák, 2000, s. 231)[2]. Meniace sa spoločensko-politické podmienky prinášajú so sebou množstvo zmien, s ktorými sa jazykové spoločenstvo musí vyrovnať, aby uspokojilo vzniknuté komunikačné potreby. Ako sa s nimi má vysporiadať? Kde inde nájde v často krátkom čase vhodné pomenovania pre nové vzťahy, nové javy, nové reálie, nové podmienky, než v iných jazykoch, pre ktoré sú už samozrejmými prostriedkami? Len ťažko by sme z domácich zdrojov dokázali ihneď utvoriť toľko pomenovaní, aby boli funkčné, zodpovedali reáliám a zároveň uspokojovali aj komunikačné potreby používateľov.

K tomu môže dôjsť postupne, v dôsledku tzv. **autochtonizačnej**, resp. nacionalizačnej **tendencie.** Používatelia sa časom sami pokúšajú nájsť ekvivalent k cudziemu výrazu aj z domácich zdrojov. Niekedy je tento nový prvok úplne rovnocenný s pôvodným (*rowdys/výtržníci, handsfree príslušenstvo/príslušenstvo na uvoľnenie rúk, skríning/presvietenie*), avšak s rozširovaním komunikačných sfér sa rozširuje a distribuuje aj slovná zásoba (*párty/večierok, pub/krčma, boom /rozmach, nárast, „výbuch“*). Je potrebné všímať si, ako diferencovane (v akých kontextoch, situáciách a sférach) sa tieto „konkurenčné“ jednotky používajú, teda všímať si ich štýlovú, pragmatickú a komunikačnú funkciu.

O. Martincová (2003, s. 17) tieto tendencie veľmi výstižne nazýva ako **vyrovnávacie tendencie.** Autorka pri tom vychádza z práce B. Havránka *Teorie spisovného jazyka*, ktorý už v roku 1969 obidve spomínané tendencie považoval síce za protikladné, no zároveň vzájomne sa vyvažujúce a dopĺňa, že je dôležité chápať ich nielen ako tendencie štruktúrneho charakteru, ale najmä ako tendencie sociálne a kultúrne podmienené a vo vývine jazyka meniace svoj pomer práve v závislosti od v danej etape vývinu jazyka platných sociálnych a kultúrnych podmienok (Martincová, 2003, s. 18).

Napríklad C. Avramova (2003, s. 86) práve tvorbu hybridných slov (ako spojenie domáceho a cudzieho prvku) hodnotí ako prejav obidvoch tendencií. Fakt, že tieto tendencie nemožno skúmať oddelene, ale vždy ako spoločne súvisiace a kooperujúce, si uvedomujú aj používatelia jazyka. A to i napriek tomu, že ide o protikladné tendencie.

V anketových prieskumoch o neologizmoch[3] nás zaujímal názor bežných používateľov jazyka na prenikanie nových slov do lexikálnej zásoby slovenčiny. Z ich odpovedí sme sa dozvedeli, že bežní používatelia jazyka si uvedomujú, že jazyk sa s „nechcenými“ vplyvmi dokáže vysporiadať aj sám. Pre používateľov je v konečnom dôsledku dôležité, či sa dokážu prostredníctvom týchto prvkov dorozumieť. Keď zoberieme na vedomie fakt, že dorozumievacia funkcia jazyka je jednou z jeho primárnych funkcií, je logické, že pou-

[2] Tento fakt konštatuje J. Bosák nielen na základe vlastných výskumov, ale na základe zistení viacerých autorov, ktorí dospeli k takémuto záveru. Ich príspevky k tejto problematike sú publikované v zborníku *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti.*

[3] Porovnaj výsledky anketových prieskumov spracovaných v Bakošová, 2005 a Orgoňová – Bakošová, 2005.

živatelia jazyka nebudú používať také jazykové prostriedky, prostredníctvom ktorých si neporozumejú. Hoci na jednej strane tendenciu k internacionalizácii, ktorá vedie k dorozumeniu sa medzi používateľmi rozličných jazykov, vítajú, určite nie za cenu zlyhania komunikácie medzi používateľmi slovenčiny.

Osobitnú pozornosť si z pohľadu týchto dvoch tendencií zaslúži najmä oblasť cestovného ruchu. Na jednej strane v nej môžeme sledovať tendenciu k internacionalizácii najmä z dôvodu ľahšieho dorozumenia sa s používateľmi rôznych jazykov. Prejavuje sa napr. aj v príleve tzv. exotizmov[4] – výrazov, ktoré sú v našom jazyku identické ako vo východiskovom jazyku a ktoré pomenúvajú špecifické kultúrne reálie tejto krajiny (*pizza, gyros, kebab, sangria, mozarella, mascarpone, lasagne...*) a nie je možné nájsť pre ne zodpovedajúci ekvivalent v našom jazyku.

Na druhej strane je však potrebné uvedomiť si, že podobné výrazy s idioetnickou sémantikou (Pekarovičová, 2003, s. 87) sa nachádzajú aj v našom jazyku. Sú to výrazy pevne späté s kultúrnymi tradíciami nášho národa, ktoré pomenúvajú špecifické reálie našej krajiny. A tie rovnako nemožno preložiť do iného jazyka (*bryndzové halušky, žinčica, fujara, zemiaková baba, ...*)[5]. V tejto sfére spoločenského života je teda veľmi dôležité nezabúdať na skutočnosť, že jazykové vzťahy tu treba vnímať aj na pozadí interkultúrnych vzťahov. Alebo ich skúmať ako prejav obidvoch tendencií v našom jazyku.

Tendencia, ktorá si tiež zasluhuje dôkladnejšiu pozornosť a v súčasnosti patrí medzi aktuálne tendencie, je **opakovaná internacionalizácia.** V novej lexike sledujeme dva veľmi výrazné prípady, v ktorých sa táto tendencia prejavuje. Dochádza ku vzniku homoným (*rekordér*[1] *– držiteľ rekordu, rekordér*[2] *– prístroj na nahrávanie*) a stretávame sa aj s tzv. zopakovanými internacionalizmami, ktoré však pri druhom prevzatí čiastočne menia aj svoju formu a zároveň zužujú význam pôvodného internacionalizmu (*aktivizovať* – vo význame *uvádzať do zvýšenej činnosti, podnecovať, povzbudzovať* a *aktivovať – chemickú reakciu,* novšie v súvislosti s mobilnou komunikáciou – *uviesť do chodu mobilný telefón*). V tomto prípade však vzniká otázka, či skutočne ide o opätovné prevzatie – už tretie, alebo o proces reterminologizácie.

### *2.2. Tendencia k ekonomizácii jazyka*

Medzi v súčasnosti veľmi aktuálne tendencie patrí aj tendencia k **ekonomizácii** jazyka. Práve túto môžeme istým spôsobom vnímať ako odraz nového životného štýlu spoločnosti. Rovnako ako v bežnom živote chcú ľudia pracovať

[4] K tomu bližšie porov. Světlá, 2003.

[5] Nejde tu o žiadny nový jav. Ako sa do rakúskej nemčiny dostali napr. výrazy *der Strudel, die Kollatschen*? Sú to výrazy z oblasti českej kuchyne, ktoré sa do tohto jazyka dostali prostredníctvom českých kuchárok, ktoré pôsobili na habsburgovskom panovníckom dvore v čase Rakúsko-Uhorska a v nemeckom jazyku sa pre ne nenašiel vhodný ekvivalent.

čo najefektívnejšie (dosiahnuť čo najviac v čo najkratšom čase), tak aj v jazyku sa pokúšajú vyjadriť čo najviac a zároveň čo najstručnejšie.

Výsledkom tejto tendencie je množstvo univerbizovaných jednotiek a rôznych abreviatúr, z ktorých si ako najdominantnejšie zasluhujú najväčšiu pozornosť akronymá. V novej lexike majú svoje pevné miesto a sú tvorené ako z cudzích (*DVD, VIP, MMS, ISIC, WAP...*), tak aj z domácich zdrojov (*ados, SBS, DSS...*), resp. ich kombináciou (*BPIN – bezpečnostný PIN*). V komunikácii pritom fungujú ako sémanticky úplne rovnocenné ekvivalenty líšiace sa len svojou príslušnosťou k tej-ktorej štýlovej vrstve lexikálnej zásoby.

Autori Dynamiky (1989) za jeden z prejavov tejto tendencie považujú aj tvorbu prefigovaných slovies, ktoré pridaním prefixu zmenia slovesný vid a môžeme ich použiť namiesto dlhších, viacslovných spojení (*vyargumentovať – doložiť argumentmi, vyklonovať – vytvoriť klon, odmoderovať – zvládnuť moderovanie, preorganizovať – znovu urobiť organizáciu, organizovanie, dokomponovať – dokončiť komponovanie*).

Za ďalší prejav tendencie k jazykovej ekonómii môžeme považovať tiež vznik a nárast kompozít a kvázikompozít v našom jazyku (Mitter, 2005, s. 31). Kompozitá nám umožňujú jednoduchšiu manipuláciu s jazykom – ich ohýbanie je jednoduchšie ako ohýbanie zložených viacslovných pomenovaní. Myslíme si, že práve v prípade hybridných zložení sa táto tendencia prejavuje najvýraznejšie. Nejde len o prosté spojenie domácej a cudzej zložky, ale táto prvá zložka – vzťahové adjektívum – býva dosť často trunkovaná (*etnická hudba – etnohudba, diabetická čokoláda – diačokoláda, informačná linka – infolinka*).

Zaiste aj pri tomto jave existuje v jazyku protichodná tendencia, resp. používanie univerbizmov neznamená, že v jazyku prestávajú existovať ich viacslovné náprotivky. Tento fakt je dôležitý najmä zo štylistického hľadiska. Prevaha jednoslovných výrazov je primárne typická pre hovorový štýl, no tieto výrazy sa často postupne zneutralizujú na štylisticky nepríznakové jednotky. Z tohto pohľadu by sme tendenciu k ekonomizácii mohli považovať za jeden z prejavov demokratizácie jazyka.

### *2.3. Intelektualizácia a demokratizácia*

Tieto dve, v podstate tiež istým spôsobom protichodné, tendencie sa v lingvistickej literatúre označujú ako **pragmaticko-štylistické tendencie** (Buzássyová – Bosák, 2004, s.124). A práve toto pomenovanie presne vystihuje ich podstatu. Obidve majú rovnaký cieľ, no pokúšajú sa o jeho dosiahnutie z opačných východísk / pólov. Obidve smerujú k tomu, aby sa isté jazykové prostriedky stali neutrálnymi, no každá z iného smeru. Ich pôsobenie by sme mohli naznačiť aj takto:

subštandardné, hovorové, slang. výrazy, profesionalizmy → spisovný jazyk neutrálne ← knižné slová, termíny, internacionalizmy

*demokratizácia* ↔ *intelektualizácia*

Z pohľadu tendencie k **intelektualizácii** ide o prenikanie „intelektuálnych" prvkov do lexikálnej zásoby spisovného jazyka a z pohľadu tendencie k **demokratizácii** o prenikanie hovorových prvkov do lexikálnej zásoby spisovného jazyka.

Lexikálna zásoba je relatívne otvoreným a nestálym jazykovým podsystémom a je nesmierne variabilná. Rozličné komunikačné sféry nám umožňujú rozlične používať jazyk a jeho prostriedky. V popredí teda stojí pragmatický aspekt komunikácie, ktorý je často závislý od mimojazykových faktorov a tie determinujú výber a používanie konkrétnych jazykových prostriedkov.

Ako sme už vyššie uviedli, za jeden z prejavov demokratizácie jazyka považujeme aj tendenciu k ekonomizácii, a to najmä v prípade univerbizmov (*výberový album → výberovka, bulvárna tlač → bulvár*) a iniciálových skratiek. Najmä, ak hovoríme o používaní ich slovotvorne adaptovaných podôb, ktoré prijatím domácich slovotvorných formantov sú schopné zaradiť sa do deklinačného systému slovenčiny. Zároveň prijatím týchto sufixov sa zo štylisticky neutrálnych jednotiek stávajú prvky, ktoré sú vnímané ako hovorové (*PIN/pinko, SMS/esemeska, RW/ervéčko, SBS/esbéeska*).

Na jednej strane tu teda ide o prenikanie hovorových prvkov do spisovného jazyka, na strane druhej tu však musí byť aj ochota zo strany ostatných používateľov akceptovať tieto jednotky ako súčasť spisovného jazyka a tolerovať ich používanie v komunikácii. Až potom sa môžu stať súčasťou neutrálnej lexiky a my môžeme hovoriť o demokratizácii spisovného jazyka.

J. Dolník (2004, s. 97) tvrdí, že slovenčina čoraz výraznejšie nadobúda povahu prirodzeného jazyka a za hlavný zdroj tejto zmeny považuje práve demokratizáciu spisovnej slovenčiny. Prirodzene, hovorí o optimálnej demokratizácii, čiže nie o demokratizácii všetkého a za každú cenu, ale o demokratizácii, ktorá je podmienená istými faktormi a zároveň primeraná daným podmienkam.

Intelektualizácia, ako istým spôsobom protichodná i paralelná tendencia k demokratizácii, je tiež jedným z prejavov dynamiky jazyka. Autori Dynamiky hovoria, že sa prejavuje najmä v tvorení abstrákt, ako charakteristického výraziva odborného a publicistického štýlu (Horecký a kol., 1989, s. 100). K intelektualizácii často dochádza práve v dôsledku tendencie k determinologizácii. Slovo z odbornej lexiky prechádza do sféry bežnej komunikácie, stáva sa jej súčasťou, čím sa zvyšuje „pojmová nasýtenosť" jazykového prejavu (*psychohra, debetná / kreditná karta, Internet banking, koenzým Q10, globula, farfalle, ...*).

Rovnako aj terminologizácia a internacionalizácia sú zdrojmi tendencie k intelektualizácii. Prostredníctvom jazykových prostriedkov, ktoré sú produktmi práve týchto dvoch tendencií sa prehlbuje pojmovosť jazykového prejavu.[6]

[6] Samozrejme, je potrebné opäť zdôrazniť fakt, že prejavovanie sa prvkov tejto tendencie je závislé od pragmatických (objektívnych i subjektívnych) faktorov, ako sú komunikačná sféra, situácia, partner, prostredie...

A teda ju právom môžeme považovať za nadradený proces k terminologizácii a k internacionalizácii.

### *2.4. Terminologizácia, reterminologizácia a determinologizácia*

Všetky tri tendencie sú bohatým zdrojom dynamiky jazyka, najmä však terminologizácia a determinologizácia. Práve v ich dôsledku dochádza k mnohým inováciám v jazyku. V dôsledku týchto tendencií dochádza najmä ku vzniku neosémantizmov. Ich základ spočíva v pohybe a v presune lexikálnych jednotiek medzi bežnou a odbornou komunikačnou sférou, resp. v rámci odbornej komunikačnej sféry medzi viacerými odbornými oblasťami.

Vyššie sme uviedli, že **determinologizáciu** môžeme považovať za jeden zo zdrojov intelektualizácie neodborného jazyka. Ide o prechod výrazov z odbornej komunikácie do bežnej lexiky, čím sa stávajú prostriedkami každodennej komunikácie, a to aj preto, lebo to vyžadujú rastúce nároky spoločnosti, ktoré kladú dôraz na celkový všeobecnejší rozhľad jazykového spoločenstva. Ten sa dosahuje popularizáciou vedeckých poznatkov a ich sprostredkúvaním širokej neodbornej verejnosti, často prostredníctvom médií a publicistiky.

S autormi Dynamiky súhlasíme, že táto tendencia sa týka predovšetkým prevzatých výrazov (*koenzým Q10, time out, influvakcína, peeling, hormonálna antikoncepcia...*), avšak nemyslíme si, že tento proces je menej zreteľný ako **terminologizácia**. Naopak si myslíme, že je produktívnejší, samozrejme v prípade, ak o terminologizácii hovoríme ako o procese, pri ktorom sa slová z bežnej lexiky terminologizujú a stávajú sa odbornými výrazmi. Týka sa to predovšetkým výrazov domáceho pôvodu. Často medzi terminologizovanými jednotkami nájdeme združené pomenovania (*páková batéria, plávajúca podlaha, plastové okno, bodové svietidlá, titánové panvice, hrebeňová väzba...*).

Autori citovanej práce však hovoria o terminologizácii aj v inom zmysle, a síce ako o presýtenosti textov publicistickými, popularizačnými termínmi najmä v masovo-komunikačnej sfére. Nehovoríme však v takomto prípade už o determinologizácii, či intelektualizácii jazyka?

Ak neberieme do úvahy aj toto vymedzenie terminologizácie, tak práve determinologizáciu považujeme za produktívnejší proces, v dôsledku ktorého dochádza k množstvu inovácií v jazyku.

Pod **reterminologizáciou** rozumieme presun lexikálnych jednotiek len v rámci odbornej komunikačnej sféry, teda ako presun odborných výrazov z jednej odbornej oblasti do druhej. Tento proces býva niekedy spojený aj s následnou determinologizáciou (*prefix* – lingv. *predpona* → bank. *predčíslie účtu, konfirmácia* – náb. *jedna zo sviatostí v ev. cirkvi* → bank. *banková operácia, v ktorej banka potvrdí obchod, odošle ho klientovi na potvrdenie a klient toto potvrdenie spätne odošle banke, globula* – astr. *označuje guľatý tvar, pravdepodobne zárodky hviezd* → lek. *pomenovanie lieku v tvare guličky* → s novým významom používané už aj v bežnej komunikácii).

### *2.5. Neologizácia*

Tendenciu k **neologizácii** považujeme za najdominantnejšiu v našom jazyku.[7] Je to tendencia, ktorú pozorujeme v súvislosti s množstvom inovácií v jazyku. Chápeme ju ako proces prenikania nových slov do lexikálnej zásoby jazyka, a to do oblasti bežnej aj odbornej komunikačnej sféry. Prvky, ktoré predstavujú inovácie v slovnej zásobe, nazývame **neologizmy**. Chápeme ich teda ako nové lexikálne jednotky, ktoré jazykové spoločenstvo už prijalo a bežne ich používa v komunikácii, hoci ešte nie sú kodifikačne zachytené. Chápeme ich ako nový jazykový znak, teda ako jednotku bilaterálnu, ktorá má svoju formu aj svoj obsah. Ak sa inovácia týka čo len jednej z uvedených dvoch stránok jazykového znaku, hovoríme o neologizme.[8] Pochopiteľne, v novej lexike nájdeme množstvo výrazov domáceho i cudzieho pôvodu, a tiež množstvo hybridných výrazov, ktoré sú spojením domáceho a cudzieho prvku.

Ako sme v texte celého príspevku zdôrazňovali spätosť jednotlivých tendencií s novou lexikou, hovorili sme v podstate o neologizácii. Východiskom našej práce je dvojaké poňatie neologizácie. Rozlišujeme medzi **neologizáciou v užšom zmysle** a **neologizáciou v širšom zmysle**.

Pod neologizáciou v užšom zmysle chápeme **vlastnú neologizáciu**, keď dochádza k tvoreniu tzv. absolútnych, resp. vlastných neologizmov, teda lexikálnych jednotiek, ktoré majú novú formu aj nový význam. Ide o výrazy tvorené najmä z domácich zdrojov. Výrazy cudzieho pôvodu, čiastočne, či úplne adaptované, sú spravidla už internacionálnymi neologizmami – porov. *sendvičovač – prístroj na výrobu zapečených chlebov – sendvičov* a *jogurtovač – prístroj na výrobu jogurtov* oproti *softvér – programové vybavenie počítača*[9].

Za prejav vlastnej neologizácie považujeme aj vznik niektorých neosémantizmov. Ide predovšetkým o tie, pri ktorých dochádza k vzniku polysémie, často na báze metaforizácie a metonymizácie (*rosnička – moderátorka počasia, dinosaurus – kto pôsobí už dlhšie v nejakej oblasti, animátor – počítačový program na animáciu*). V dôsledku významových zmien často dochádza aj k vzniku ko-

---

[7] Pri vymedzení tejto tendencie sa stotožňujeme s chápaním neologizácie podľa O. Martincovej ako autorky, ktorá sa tejto problematike venuje systematicky už viac rokov. Neologizáciu považuje za kontinuálny, aj keď v rozličných časových obdobiach s rôznou intenzitou prebiehajúci proces, ktorý sa zúčastňuje na štrukturalizácii a reštrukturalizácii lexiky.

[8] V závislosti od toho, či sa inovácia týka obsahu alebo formy, sme vytvorili model členenia neologizmov na neologizmy, ktoré vznikli formálnym spôsobom tvorenia slov a neologizmy, ktoré vznikli sémantickým spôsobom tvorenia slov. Tomuto problému sa v príspevku venovať nebudeme, bližšie k tomu porov. Orgoňová – Bakošová, 2005.

[9] S internacionálnymi neologizmami sa stretneme najmä v oblasti informačných technológií. Je celkom prirodzené, že spolu s novými technológiami sa do nášho jazyka dostáva aj ich prirodzený jazyk (americké firmy ako producenti a distributéri počítačových programov ich vytvárajú vo svojom materinskom jazyku – v angličtine, a tak sa kľúčové výrazy z tejto sféry dostávajú aj do ostatných jazykov).

sémie (*práčka* – v prenesenom význame *práčka špinavých peňazí*), ku generalizácii významov (*hitovka – módna vec vo všeobecnosti, kokteil – zmes vo všeobecnosti*), k ich špecifikácii (*negociácia – vyjednávacie rokovania v súvislosti so vstupom do EÚ, casting – výberové konanie v oblasti modelingu, showbiznisu, tender – výberové konanie v hospodárskej, ekonomickej oblasti*). Vytvárajú sa rôzne axiologické významy (*obchod s bielym mäsom – obchod s prostitúciou*), revitalizované výrazy (*župan – správca župy, primán – žiak prvého ročníka osemročného gymnázia*) a výrazy tvorené afixáciou (*preobsadiť – vymeniť niekoho v úlohe, dodaniť – vyrúbiť nezaplatenú časť dane do požadovanej výšky, dorúbiť, odštátniť – prejsť do vlastníctva pôvodných majiteľov*).

S neologizáciou v užšom zmysle môžeme usúvzťažniť tendenciu k nacionalizácii, keď jazykové spoločenstvo časom hľadá domáci ekvivalent k cudziemu výrazu. Tento, ako produkt nacionalizačnej tendencie, spravidla dostáva novú formu utvorenú z domácich zdrojov a nie je primárne cieľom žiadnej z tendencií, len sa pokúša vyhovieť používateľovi a poskytnúť mu viaceré možnosti, väčšiu variabilitu pri výbere tých správnych jazykových prostriedkov.

V širšom vymedzení chápeme neologizáciu ako tendenciu, ktorá je v lexike najdominantnejšia a v podstate istým spôsobom nadradená všetkým ostatným dynamickým tendenciám. Chápeme ju ako tendenciu, ktorá hyperonymicky zastrešuje všetky ostatné. Totiž v konečnom dôsledku, produkty všetkých tendencií vedú k novosti v jazyku. To, čo prichádza do lexiky ako internacionálne, je súčasne aj nové. Aj produkty pretvárania už jestvujúcich výrazov – univerbizmy a abreviatúry, ktoré sú primárne spojené s tendenciou k ekonomizácii, sú novými. Jazykové spoločenstvo ich prijíma a bežne používa ako nové výrazy. Takisto k prechodom/presunom lexikálnych jednotiek medzi jednotlivými komunikačnými sférami, ktoré sa prejavujú v tendenciách k terminologizácii, determinologizácii alebo reterminologizácii, dochádza v záujme inovácií v jazyku. Aj pri opakovanej internacionalizácii je dominantná tendencia k internacionalizácii, no znovu prevzaté výrazy nadobúdajú nový význam. Tautonymá sú tiež primárne inojazyčné jednotky, no do nášho jazyka sa dostávajú ako výrazy s novým významom, alebo s novým významom aj s novou formou (*body* z angl. ako pomenovanie pre *jednodielny kus dámskeho alebo detského odevu.* V tomto prípade však zároveň dochádza aj ku vzniku homonyma k už existujúcim domácim plurálovým tvarom, ktoré sú už teraz v slovenčine homonymné – porov. slov.: *body*[1] ako *bodovanie, body*[2] ako *bodnutia, body*[3] ako *priesečníky priamok*).

## 3. Záver

Cieľom príspevku bolo vymedziť miesto neologizácie medzi inými dynamickými tendenciami, charakterizovať ju a poukázať na jej styčné body aj s inými tendenciami. Po analýze neologického materiálu sme dospeli k záveru, že neologizáciu je potrebné vnímať z dvoch aspektov. Neologizáciu v užšom

zmysle ako proces, ktorý sa týka tvorby nových výrazov a významov najmä z domácich zdrojov a neologizáciu v širšom zmysle ako integračnú tendenciu, ktorá zastrešuje všetky ostatné. Tie, resp. ich produkty, považujeme za zdroje inovácií v jazyku, teda neologizácia je prítomná všade, v celej dynamike jazyka, aj keď v niektorých prípadoch iba implicictne.

Už v úvode sme zdôraznili nesmierne dôležitý fakt, a síce, že jazyk nemožno chápať izolovane od jeho používateľov, že v prvom rade je dôležitý práve používateľ, lebo primárne slúži jazyk jemu. Je prirodzené, že jazyk sa tiež vyvíja, a to ruka v ruke s rozvojom vedy a techniky, so zmenou životného štýlu spoločnosti, s meniacimi sa spoločensko-politickými podmienkami. Je prirodzené, že používatelia hľadajú nové pomenovania pre nové javy, a to tak v iných jazykoch, ako i v oblasti odbornej komunikácie. V dôsledku narastania a rozširovania komunikačných sfér je celkom logické, že sa diferencuje aj používanie a výber jazykových prostriedkov zo štylistického, komunikačného a pragmatického aspektu.

Je preto veľmi dôležité naučiť sa akceptovať tieto inovačné procesy, ktoré nie sú prítomné len v našom jazyku. Nie je naším cieľom za každú cenu presadzovať len cudzie, hovorové, skratkové, módne a prestížne výrazy, hoci v závislosti od rôznych faktorov sú práve tieto v niektorých situáciách vhodnejšie a plnia svoju úlohu oveľa adekvátnejšie, než prvky, ktoré „by sme používať mali".

Je veľmi potrebné nechať jazyk, ktorý chce zostať prirodzeným jazykom, aby sa aj naďalej vyvíjal tak, že bude zodpovedať dynamicky sa vyvíjajúcim komunikačným potrebám používateľov. Musí sa teda prirodzene meniť a rásť a on to dokáže spontánne aj sám, bez akýchkoľvek regulačných zásahov a zákonov. J. Dolník (2004, s. 97) si v tejto súvislosti kladie otázku, či dynamika vedeckého skúmania spisovnej slovenčiny „drží krok" s dynamikou tohto jazykového útvaru. Jazyková prax mapovaná v sociolingvistických prieskumoch ukazuje, že proti nechceným vplyvom sa jazyk dokáže „brániť" aj sám. A ak sa proti týmto zmenám nebráni, potom sú potrebné a pre ďalší rozvoj a fungovanie jazyka užitočné.

Literatúra

AVRAMOVA, Cvetanka: Internacionalizace a autochtonizace u nových příslušenských názvů (nomina pertinentia) v bulharštině a češtině. In: Internacionalizmy v nové slovní zásobě. Sborník příspěvků z konference. Praha, 16. – 18. června 2003. Zost. Z. Tichá, A. Rangelova. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2003, s. 17 – 22.

BAKOŠOVÁ, Jana: Proces neologizácie a neologizmy v systéme slovenčiny. In: RARA AVIS. Zborník z I. Medzinárodnej konferencie študentov a doktorandov, Trnava 21. – 22. apríl 2004. Ed. E. Nemcová a kol. Trnava: Katedra slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda 2005, s. 9 – 32.

BOSÁK, Ján: Slovenčina a slovanské jazyky na prelome storočí. In: Studia Academica Slovaca. 29. Red. J. Mlacek. Bratislava: STIMUL 2000, s. 227 – 233.

BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján: Druhá etapa medzinárodného výskumného programu *Komparácia systémov a fungovania súčasných slovanských jazykov.* In: Jazykovedný časopis, 2004, roč. 55, č. 2, s. 111 – 127.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Opakovaná internacionalizácia a problém identifikácie morfologických a lexikálnych jednotiek. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 89 – 104.

DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

DOLNÍK, Juraj: Otázky teórie súčasnej spisovnej slovenčiny. In: Slovenská reč, 2004, roč. 69, č. 2, s. 96 – 101.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia). Ed. M.Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

MARTINCOVÁ, Olga: Internacionalizace a vyrovnávací tendence. In: Internacionalizmy v nové slovní zásobě. Sborník příspěvků z konference. Praha, 16. – 18. června 2003. Zost. Z. Tichá, A. Rangelova. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2003, s. 17 – 22.

MARTINCOVÁ, Olga: Předponová slovesá s cizími základy. In: Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících. Sborník příspěvků z konference. Praha, 31. 10. – 1. 11. 2000. Zost. O. Martincová – J. Světlá. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2000, s. 105 – 113.

MITTER, Patrik: K hybridním složeninám (s prvním komponentem cizího původu) v NSČ 2. In: Jazykovedný časopis, 2005, roč. 56, č. 1, s. 31 – 43.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BAKOŠOVÁ, Jana: Adaptácia neologizmov ako jeden z aspektov ich včleňovania do systému slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 34. Ed. J. Mlacek – M. Vojtech. Bratislava: STIMUL 2005, s. 65 – 102.

PEKAROVIČOVÁ, Jana: Interkultúrna komunikácia dnes alebo Myslieť globálne, konať lokálne. In: Studia Academica Slovaca. 32. Red. J. Mlacek. Bratislava: STIMUL 2003, s. 75 – 89.

Slovník cudzích slov. Ed. Ľ. Balážová – J. Bosák. 2. doplnené a upravené slovenské vyd. Bratislava: SPN 2005. 1059 s.

SVĚTLÁ, Jindra: Proces internacionalizace lexika v oblasti cestovního ruchu. In: Internacionalizmy v nové slovní zásobě. Sborník příspěvků z konference. Praha, 16. – 18. června 2003. Zost. Z. Tichá, A. Rangelova. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2003, s. 174 – 181.

## Tvarová stránka somatických frazém

Dana Baláková

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

Frazémy ako špecifický súbor jednotiek – ktoré má každý prirodzený jazyk, resp. každý jazyk, ktorý má metafory (Čermák, 1993, s. 47) – sa stávajú predmetom kontinuálneho výskumu z viacerých aspektov. Frazémy (vrátane parémií) svojou povahou (ako výrazivo odrážajúce historický a kultúrny kontext gene-

rácií – s ich skúsenosťami a etickým rozmerom) synchrónne i diachrónne totiž presahujú (a vždy presahovali) rámec lingvistiky.

Slovenská frazeológia v synchrónnom skúmaní nezaostáva za inými školami, naopak, v kontakte s nimi sa dynamicky rozvíja, uchovávajúc si vlastné špecifiká, a to aj vďaka podnetom z oblasti explanačnej lingvistiky. Ako zdôrazňuje J. Mlacek, okrem impulzov z neslovanských frazeologických škôl (hlavne nemeckej a anglofónnej jazykovej oblasti) v rozvíjaní súčasnej teórie a metodológie prichádza mnoho podnetov aj z priestoru všeobecnej lingvistiky alebo z kontaktov s inými lingvistickými disciplínami – hlavne s derivatológiou, lexikológiou a lexikografiou. Preto sa hneď v úvode jeho state *K princípom vzniku a uplatňovania frazeológie* spomínajú mená ako J. Dolník, J. Furdík, J. Horecký. Sledujúc vývinové zmeny vo frazeologickej teórii v súvislosti s vymedzovaním relevantných či poznávacích vlastností frazém a celej frazeológie, upozorňuje na fakt, že práve hľadanie určujúcich znakov, resp. ich konfigurácií je možné považovať za spoľahlivé východisko skúmania uplatnenia (i spôsobu uplatnenia) jazykových princípov vo frazeológii na pozadí všeobecných jazykových princípov (Mlacek, 1999, s. 112 – 143).

Za kľúčové princípy sa tak v súčasnej slovenskej frazeologickej teórii považujú: *princíp motivácie a princíp synkretizmu* (J. Furdík, 1994); *princíp druhotnosti frazeologického pomenovania* (J. Horecký, 1997); *princíp funkčnej separácie, princíp transpozície, princíp analógie a idiomatickosti, princíp tvarovosti a princíp emancipácie* (J. Dolník, 1997); *princíp príznakovosti* (Mlacek, 1999).

Antropocentrický charakter frazeológie predeterminujúci jazykové univerzálie preferenčne nasmeroval do zorného poľa nášho záujmu frazémy s hyperaktívnym komponentom – pomenovaním časti ľudského tela – somatickú frazeológiu. Predpokladom jej skúmania bolo zostavenie korpusu tradičných frazém (lexikograficky či ideograficky spracovanej frazeológie).

Disociovať kvantum takto vymedzenej časti frazeologického fondu znamenalo determinovať hranice frazeológie na základe dištinktívnych vlastností frazémy. Priklonili sme sa k jej širšiemu chápaniu – skúmali sme aj jednotky s vetnou a súvetnou stavbou (frazeotextémy), zároveň boli vylúčené podľa F. Čermáka (1985, s. 210) jednoslovné FJ a považujeme ich zhodne s J. Furdíkom za derivatémy s trojdimenzionálnou motivovanosťou (1994, s. 10).

V súvislosti so systémovolingvistikým opisom frazeologického fondu naším cieľom bolo: diferencovať zostavený korpus frazém na základe príslušných somatizmov, ich exponovanosti v rámci jednotlivých súborov, ako aj uplatnenia základných konštrukčných typov; zostaviť a prípadne doplniť inventár konštrukčných typov – určenie vzťahov medzi nimi (ich miesta z aspektu vymedzenia prototypov), spresnenie zloženia jednotlivých typov frazém (špecifikácia relevantnej, invariantnej podoby), sledovanie ich distribučných vlastností; zistiť kvantitatívny podiel konštrukčných typov v rámci celého diapazónu.

Pri realizácii vymedzených cieľov sme metodologicky vychádzali z platnosti jazykových princípov vo frazeológii relevantných pre synchrónny opis frazeologického fondu, ktoré uplatnil J. Mlacek vo svojej monografii *Tvary a tváre frazém v slovenčine* (2001) – za smerodajné pri zostavovaní korpusu somatickej frazeológie a jeho analýze sme považovali hlavne princíp synkretizmu a princíp tvarovosti.

Z porovnávacieho výskumu poľského a ruského frazeologického fondu vyplýva, že výskyt frazém tohto typu je v oboch jazykoch pomerne vysoký – viac ako 4000 jednotiek (Gordy, 2000, s. 106). V slovenskej frazeológii kompletný výpočet somatických frazém nebol doposiaľ známy. Parciálne sa tejto problematike intencionálne venovali M. Ivanová-Šalingová (1971), E. Krošláková (1998), R. Kuchar (1993), ale najmä E. Smiešková vo svojej štúdii *Názvy častí tela v lexikálnom zložení slovenských frazeologizmov* (1984, s. 79 – 85). Zamerali sme sa preto na tento typ FJ s cieľom zistiť stav jednej z najstarších vrstiev slovenského frazeologického fondu. Keďže v slovenskej frazeológii ucelený slovníkový opis FJ chýba, opierali sme sa jednak o lexikografické slovníky, jednak o ideografické spracovanie frazém jednotlivých autorov (Habovštiaková – Krošláková, Košková, Miko, Mlacek – Profantová, Záturecký).

Z celkového počtu 2660 lexikograficky zachytených jednotiek (82 somatických súborov) takmer polovicu – 48 % tvoria frazémy, v ktorých sa uplatnili somatické komponenty – *hlava, jazyk, noha, oko, ruka, srdce*. Absolútnu prioritu majú frazémy s komponentom *hlava* (317 jednotiek) a *oko* (315 jednotiek). Presné údaje zachytáva graf č. 1.

**Graf č. 1 –** distribúcia najpočetnejších somatických súborov v slovenskom somatickom frazeologickom fonde – 2660 jednotiek

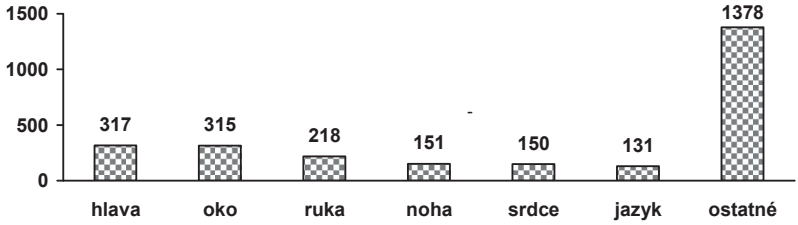


Poradie ďalších somatických súborov: *nos, ústa, ucho, tvár, brucho, zub, vlas, chrbát, prst, kosť, krv, hrdlo, koža, krk, zadok, päta, dlaň, huba, žalúdok, brada, čelo, koleno, črevo, telo, žil(k)a, nerv, plece, bok, hrsť, mozog, slza, fúz, necht, rebro, žlč; lakeť, líce, palec, pásť, pľúca, prsia, sadlo, slina, gamba, kostra, mechúr, pot, lono, pažerák, pera, šija, úd, bedrá, hnáty, pupok, väz(y), kríže, lopatka, malíček, pás, kečka, bunka, členok, hrtan, ľadvie, pazucha, ňadrá, driek, hrb, hruď, kĺb, lebka, lýtko, mandle, pečeň, šľacha*

Zastúpenie frazeolexém a frazeotextém v rámci jednotlivých somatických súborov je značne variabilné, vyskytli sa totiž aj súbory, ktoré reprezentujú frazémy len nominatívneho a predikatívneho typu, a naopak, súbory iba s komunikatívnymi FJ.

Základná diferenciácia korpusu somatických FJ však jednoznačne potvrdila dominantné postavenie frazém so stavbou syntagmy. Spolu s minimálnymi frazémami tak tvoria približne 62-percentný podiel (graf č. 2) v rámci celého somatického frazeologického fondu.

**Graf č. 2** – percentuálne zastúpenie základných konštrukčných typov v somatickom frazeologickom subfonde

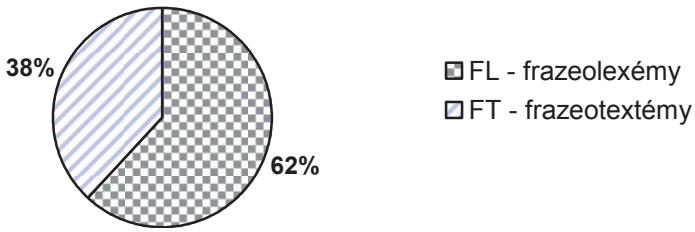


Reálny počet FJ v celom korpuse je však nižší vzhľadom na to, že v rámci jednej frazémy sa vyskytujú a) dva, b) tri, alebo až c) štyri rozličné somatické komponenty. Najčastejšie sa však v somatických frazémach možno stretnúť s kombináciou dvoch pomenovaní časti ľudského tela:

a) *hlava – päta (od hlavy /až/ po päty); oko – brucho (Oči zapchaj, brucho napchaj); ruka – noha (skade ruka, skade noha); srdce (mať srdce /až/ v hrdle); jazyk – zuby (držať jazyk za zubami); chrbát – nos (Cudzie hriechy na nose a svoje za chrbtom); kosť – koža (byť /iba/ kosť a koža)* a pod.;
b) *hlava – oko – zub (Hlava za hlavu, oko za oko, zub za zub); ruka – prst – ucho (Páni majú dlhé ruky, Cigáni dlhé prsty a osly dlhé uši); jazyk – úd – telo (Jazyk, najmenší úd v tele, a najväčšie veci vyčíňa); chrbát – nos – bok (Opitý od vína letí na bok, od piva na chrbát, od pálenky na nos);*
c) *hlava – päsť – brucho – zadok (Päsť pod hlavu, brucho vedľa seba a zadkom sa prikryje); noha – koleno – ruky – lakte (ísť si nohy po kolená a ruky po lakte zodrať).*

V intenciách objektívnej kvantifikácie frazeologického fondu somatických frazém sme sa preto zaoberali aj touto problematikou, keďže do istej miery práve táto skupina FJ skresľuje celkový počet, resp. aj pomerné zastúpenie jednotlivých základných typov (frazeolexémy a frazeotextémy) v rámci kor-

pusu. Jedna a tá istá FJ musela byť totiž zaradená do dvoch, troch, prípadne až štyroch súborov. Zaujímal nás teda aj podiel takto vyšpecifikovaných jednotiek. Z lexém, ktoré sa najčastejšie vyskytovali v rámci jednej frazémy spolu s inými pomenovaniami častí ľudského tela, jednoznačnú prevahu (nad 10 možných kombinácií) mali: *hlava* (16 rozličných kombinácií v 25 FJ), *oko* (14 konfiguráciách v 44 FJ), a *ruka* (11 somatických zoskupení) v 23 frazémach.

Ďalšie komponenty (s menším podielom v stavbe FJ):

| lexémy | počet kombinácií | počet FJ |
|---|---|---|
| *jazyk/ chrbát* | *8* | *15/16* |
| *brucho/kosť* | *7* | *10/9* |
| *noha/ústa* | *6* | *14/8* |
| *krv/tvár//ucho* | *5* | *12/7/15* |
| *nos/zub* | *4* | *5/7* |
| *brada/dlaň/hrdlo/koleno, päsť, telo, zadok, žil(k)a* | *3* | *3/4/3/5/3/3/3/8* |
| *laket'/plece/prst/vlas/žalúdok* | *2* | *2/2/2/2/2* |

Len jednu kombináciu somatizmov a jedinú FJ sme zaregistrovali pri 18 pomenovaniach – *bok, čelo, črevo, fúz, koža, líce, lono, necht, ňadrá, palec, päta, pot, pľúca, sadlo, slina, slza, šľacha, úd.*

Analýza skupiny FJ s viacerými somatizmami priniesla zaujímavé výsledky. Celkový počet kombinácií somatických komponentov bol 81 a realizoval sa v 150 FJ. Vzhľadom na to, že frazeologické jednotky boli na základe príslušnej lexémy zaradené do viacerých súborov, je nevyhnutné odrátať z korpusu približne rovnaké množstvo frazém. Najčastejšie sa viaceré pomenovania časti ľudského tela vyskytujú vo frazeotextémach. Spomedzi 150 FJ až 79 % (118 FJ) sme zaregistrovali práve v komunikatívnom type frazém.

Na základe týchto údajov je preto nevyhnutné korigovať aj pomer frazeolexém a frazeotextém, čiže namiesto 62 % : 38 % je zastúpenie frazeolexém ešte vyššie, t. j. približne 64 % : 36 %. Z 82 pomenovaní častí ľudského tela až pri 46 prichádza do úvahy možnosť ich kombinovania s ďalším somatizmami. Práve tieto lexémy sú z hľadiska ich využitia v celom frazeologickom somatickom fonde hyperaktívnymi prvkami v stavbe jednotlivých frazém.

V kontexte aktuálneho diapazónu stavebných typov slovenských frazém – FJ so stavbou vety alebo súvetia, frazémy so stavbou syntagmy, minimálne frazémy, subfrazémy, jednoslovné frazémy (resp. frázové slovesá), frazeologizované konštrukcie alebo syntaktické frazémy (Mlacek, 2001, s. 21) – sme mohli konštatovať, že všetky do úvahy prichádzajúce konštrukčné typy (prvé tri – reštrikcia vyplývala z nevyhnutnej prítomnosti somatizmu) spolu s podtypmi sa nachádzajú aj v somatickom frazeologickom subfonde. Výsledky sú zaznamenané v grafe č. 3.

**Graf č. 3** – percentuálne zastúpenie jednotlivých konštrukčných typov somatických FJ

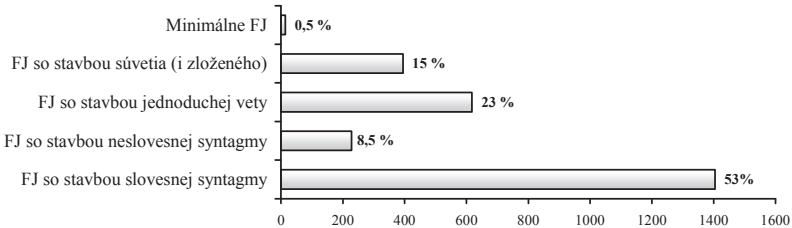


V príspevku sa prioritne venujeme tvarovej stránke frazeotextém. Celkový počet frazeotextém v somatickom súbore je 1013. Zaznamenali sme všetky konštrukčné typy frazeotextém (pozri tabuľku) uvádzané v klasifikácii J. Mlacka. Frazémy so stavbou jednoduchej vety tvoria v rámci súboru komunikatívnych FJ väčšinu – 61 % (618 FJ). Početnejší z nich (556 FJ) je konštrukčný typ so stavbou dvojčlennej vety. Približne rovnako percentuálne zastúpené sú v rámci frazeotextém dva konštrukčné typy: parataxa – FJ so stavbou priraďovacieho súvetia (cca 17 %); hypotaxa – FJ so stavbou podraďovacieho súvetia (cca 17 %). Typ zloženého súvetia bol zastúpený v menšej miere – cca 5 %.

Tabuľka kvantitatívnej charakteristiky konštrukčných typov frazém so stavbou vety a súvetia

| **Frazeotexémy** | **podiel v %** | **podiel v %** |
|---|---|---|
| FJ so stavbou jednočlennej vety | 6,1 | 61 |
| FJ so stavbou dvojčlennej vety | 54,8 | |
| FJ so stavbou súvetia – parataxa | 16,9 | 39 |
| FJ so stavbou súvetia – hypotaxa | 17,2 | |
| FJ so stavbou zloženého súvetia | 4,7 | |

Z 82 somatických súborov sa frazeotextémy nevyskytli v sedemnástich: *kostra, pažerák, pera, šija, hnáty, malíček, pačesy (kečky, škuty), bunka, členok, hrtan, ľadvie, driek, kĺb, lýtko, mandle, pečeň, šľacha.* Zastúpenie jednotlivých konštrukčných typov v rámci súborov je značne variabilné a závisí aj od počtu FJ. Kvantitatívne parametre nášho príspevku neumožňujú kompletný výpočet frazém, a preto budeme v rámci konštrukčnej klasifikácie uvádzať ilustračne len niektoré.

**FJ so stavbou jednoduchej vety**

a) Frazémy so stavbou jednoduchej vety jednočlennej – spolu 62 FJ – sa vyskytli v 19 somatických súboroch: najpočetnejšie v korpuse s komponentom *hlava* (16 FJ). Aj v prípade tohto konštrukčného podtypu (nielen pri frazeolexémach) sa možno stretnúť s lexikálne premenlivým komponentom vyjadreným

zámenom. Hoci ide o rámcovo neustálenú časť frazémy v jednotkách s vetnou stavbou, tradične sa pri lexikografickom zaznamenávaní uprednostňuje 3. osoba sg. osobného zámena mužského rodu pred neurčitým zámenom. Podobne postupujeme v našej práci aj my, hoci v lexikografickej praxi za výhodnejšie považujeme zachytenie základnej podoby s neurčitým zámenom.

Vo frazémach so stavbou jednočlennej vety sa lexikálne premenlivý komponent vyskytuje až v 90 % prípadov. Ide o slovesné doplnenie zužujúce rozsah platnosti predikátového príznaku na životný objekt – zámenný komponent je väčšinou v datíve, napr. *Črevá mu vykrúca; Ide mu pľúca roztrhnúť; Zašlo mu za nechty* a pod., len v dvoch prípadoch bol v akuzatíve: *Bolí ho v črevách; Hryzie ho v bruchu.*

b) Frazémy so stavbou jednoduchej vety dvojčlennej sú omnoho početnejšie – spolu ide o 556 FJ, a priamoúmerne tomu je širší aj diapazón súborov s ich výskytom. Z celkového počtu 82 somatických súborov sa tento konštrukčný typ uplatnil v 56.

Najviac FJ so stavbou jednoduchej vety dvojčlennej sme zaregistrovali pri frazémach s komponentom *oko* – 75 FJ.

Ani v prípade tohto konštrukčného typu nemožno hovoriť o absolútnej ustálenosti všetkých komponentov. Takmer 52 % frazém sa vyznačuje tak ako v predchádzajúcom type lexikálnou premenlivosťou – opäť ide v prevažnej miere o zámenný komponent v datíve: *Slzy sa mu tisli do očí; Nervy mu vypovedali /službu/ (zlyhali, povolili, praskli); Vlasy mu dupkom vstávajú; Cigáni mu v bruchu hrajú (vyhrávajú),* zriedkavo v akuzatíve *Oči ho nechávajú; Svrbia ho dlane; Nohy ho nechcú nosiť; Vlasy ho bolia* atď. alebo v predložkovom páde s variantnou alternáciou v datíve: *Krvi by sa v ňom (mu) nedorezal; Žlč v ňom (mu) kypí (vrie).*

Pri frazémach so stavbou jednoduchej vety dvojčlennej sa možno stretnúť aj so špecifickými konštrukciami, t. j. FJ s elidovaným slovesným komponentom: *Hlavu hore; Hlava pán; Oko – do srdca (do duše) okno; Ruku na srdce.*

**Frazémy so stavbou súvetia**

Frazémy so stavbou súvetia priraďovacieho (parataxa) a podraďovacieho (hypotaxa) sú po FJ so stavbou jednoduchej vety dvojčlennej najfrekventovanejším konštrukčným typom. V rámci frazeotextém je ich spoločný podiel približne 34 percentný. Rozdiel medzi nimi je minimálny – parataxa – 16,9 %, hypotaxa – 17, 2 %.

Pri tejto kategórii frazém ide väčšinou o paremiologické útvary, a preto lexikálna premenlivosť prichádza do úvahy len okrajovo, skôr výnimočne, aj to častejšie v rámci aktualizácií.

***Frazémy so stavbou priraďovacieho súvetia – parataxa***

Ide o 171 frazém, ktoré sa diferencovane vyskytujú v 34 súboroch. Analogicky so živými syntaktickými vzormi aj vo frazeologickom fonde existuje

parataxa spojková – *Brada apoštolská, a fúzy diabolské;* i bezspojková – *Dlhé vlasy, krátky rozum*, ktorá je v prípade somatických frazém frekventovanejšia.

Repertoár parataktických spojok uplatnených v konštrukciách tohto typu je chudobný, a teda stereotypný. V podstate je to 5 spojok: *a – Na jeden bok si ľahol a druhým sa prikryl; i – Daj mu kožuch, i kožu ti stiahne; ale – Huba malá dierka, ale veľká žierka; no – Jazyk nemá kosti, no vie zbúrať mosty; ani – Nedal Pán Boh svini rohy, ani žene mužské nohy.*

Najvyššiu frekvenciu z nich mala spojka *a,* resp. */a/* – vyskytla sa 58x, z toho 4x ako fakultatívny komponent – *Na jazyku med, /a/ v srdci jed; Jedným uchom dnu, /a/ druhým von* atď.

Pomerne časté sú aj špecifické frazémy tohto typu, t. j. parataxa s elidovanou slovesnou zložkou, a to v jednej vete – *Chlieb má rohy, núdza nohy; Svätý, len uši mu z pekla trčia; Pili na medveďovu (vlkovu) kožu, a medveď (vlk) v hore; Nepros sa chvostu, ale hlave; Žena muža jazykom bije a muž ženu päsťou;* častejšie však v oboch – *Oko za oko, zub za zub; Preč z očí, preč zo srdca; Viac hláv, viac rozumov; Dlhé vlasy, krátky rozum; Do očí brat, za chrbtom vrah; Smútok v srdce, nohy v tanci.*

***Frazémy so stavbou podraďovacieho súvetia – hypotaxa***

Frazémy so stavbou podraďovacieho súvetia možno registrovať v 42 somatických súboroch. V prípade tohto konštrukčného typu je paleta spájacích výrazov (vymedzená počtom 20) pestrejšia v porovnaní s parataxou, hoci tiež značne reštringovaná. Spolu ide o 10 vzťažných zámen a 10 spojok. Jednoznačne však – približne v pomere 2:1 z hľadiska opakovaného využitia – prevládajú vzťažné zámená. Najvyššiu frekvenciu spomedzi nich má *čo* (53x), nasledujú vzťažné zámená *kto* (27x) a *kde* (11x) – *Čo sa v srdci varí, zjaví sa na tvári; Kto je štedrý, nosí (má) holé bedry; Každý vie, kde ho päta tlačí (omína).*

Ďalšie zámená vo funkcii spájacích prostriedkov, a to *ktorý, kým, koľko, pokiaľ,* resp. súvzťažné *aký – taký, čím – tým, toľko – koľko,* sa vyskytli 3x a menej – *Zlý to pohonič, ktorý si pustí z ruky bič; Pozri okom, kým máš po kom; Vie brucho, koľko je hodín; Aká hlava, taký rozum; Pokiaľ na očiach, potiaľ na mysli; Čím väčšia hlava, tým väčší klobúk.*

Register hypotaktických spojok, uvedený v poradí podľa výskytu, je takýto: *keď, že, akoby, ak, aby, až, keby, ako že, hoci, lebo.* Výraznejšie uplatnenie sme zaznamenali pri spojke *keď* (30x), zvyšných deväť spojok sa v jednotlivých frazémach tohto konštrukčného typu realizovalo menej ako 9x – *Keď je koleno deravé, môžu byť aj nohavice; Škoda tej hlavy, že ju plece nosia; Akoby mu balvan z hlavy spadol; Nos si dám odrezať, ak nemám pravdu; Zaslúži si, aby mu ruky pozlátil; Bolí ho, až mu k srdcu ide; Všetko by rozdal, keby mu ruky nedržali; To je taká pravda, ako že mám zem pod nohami; Hoci odpoly hnilé, keď je len srdcu milé; Nepchaj prsty do kaše, lebo sa popáliš.*

Hoci menej často, aj v prípade frazém so stavbou podraďovacieho súvetia sa možno stretnúť s elipsou slovesného komponenta, a to podobne ako pri pa-

rataxe, t. j. v jednej vete, ale častejšie v oboch súčasne: *Nekaždá panna, čo má partu na hlave; Kto sa žení – srdcu radosť, hlave starosť; Kde fúzy, tam rozum; Aký koreň, taký fúz; Čo vôl bez rohov, to chlap bez fúzov; Čo hlava, to rozum; Aká hlava, taký rozum; Aké srdce, taká reč; Kde bolesť, tam ruka; Čo nôžku, to k inej.*

V rámci tejto kategórie frazém existujúce špecifiká, o ktorých hovorí nielen vo svojej ostatnej monografii J. Mlacek, si práve pri tomto konštrukčnom type vyžadujú detailnejšiu pozornosť. Máme na mysli 2 podtypy, vyčleňované autorom, a to:

a) frazeotextémy s tvarovo celkom ustálenou vedľajšou vetou a súčasne s tvarovo otvorenou a zároveň lexikálne ustálenou hlavnou vetou;

b) frazeotextémy nemajúce pendant v živej syntaxi, t. j. súvetia s frazeologizovanou buď hlavnou, alebo vedľajšou vetou, teda súvetia, ktoré nemajú ako celok ustálenú podobu, ale napriek istej parciálnosti zreteľne signalizujú spôsob ich zapojenia do kontextu a implikujú príslušný súvetný vzťah.

Keďže vychádzame práve z konštrukčnej klasifikácie J. Mlacka, je potrebné na tomto mieste upozorniť, že podtyp a) s uvádzanými príkladmi *vie, od čoho muchy kapú (dochnú); chodí, akoby centy vláčil; vie, odkiaľ vietor fúka; nevie, kde mu hlava stojí; kľaje (hreší, nadáva* a pod.*), až sa hory zelenajú; reve (kričí), akoby ho na nože bral* atď. v našej práci hodnotíme v súlade s F. Čermákom ako kolokačné frazémy a vyčleňujeme ich samostatne ako špecifický model pri frazeolexémach. Domnievame sa, že ide o synchrónne i diachrónne prechodný typ frazém. Konštrukčne ide o kombináciu slova a propozície, spojenie slovesa a klauzy, potenciálne – na základe procesu frazeologickej derivácie na osi explicitnosť – implicitnosť – o podtyp typu b).

Somatické frazémy typu b) sme v obmedzenej miere zaznamenali aj v rámci nášho korpusu. Ustálenú časť s vedľajšou vetou majú napr. FJ: *čo sa /aj/ na hlavu postavíš; akoby mu balvan z hlavy (z pliec) spadol; akoby si mi bol v hlave sedel; ak ma oči neklamú; čo by ti oko vyskočilo; kde len oko dovidelo; čo by si nohy po kolená a ruky po lakte zodral; akoby (ako čo by) dlaňou (bičom) plesol; len čo by dlaňou zakryl* a pod.

Vzácnejší výskyt mal jej náprotivok – FJ s ustálenou hlavnou vetou tohto typu špecifických súvetí: *Koruna by mu z hlavy nespadla* – implikuje spojku *keby* (nespadne mu koruna z hlavy – implikuje spojku *ak*); *Radšej si mohol krky polámať* – implikuje spojku *ako; /Len/ na vlásku viselo, že...; Len vlások chýbal, že...*

***Frazémy so stavbou zloženého súvetia***

Frazeologické jednotky tohto okrajového typu (percentuálny podiel v rámci frazotextém bol 4,7 %, v rámci celého korpusu 1,8 %) sme zaregistrovali v 20 somatických súboroch, a to: *brucho* (6); *hlava, ruka, ucho* (5); *nos, oko, zub* (3); *bok, noha, prst* (2); *dlaň, hrdlo, hrsť, chrbát, jazyk, krk, ňadrá, päsť, srdce, vlas, zadok* (1).

Ak hovoríme o somatických súboroch, treba zdôrazniť, že jedna frazéma môže patriť do viacerých súborov súčasne. Práve pri tomto konštrukčnom type sa možno stretnúť s frazeologickými jednotkami, v ktorých sú názvy častí tela výrazne exponované. Najmarkantnejším prípadom je FJ *Hlava za hlavu, oko za oko, zub za zub*. V podstate je zložená okrem trikrát sa opakujúcej predložky *za* len z troch lexém (tiež uplatnených opakovane) označujúcich časť tela. Je to však ojedinelý prípad, pokiaľ ide o celkový počet somatizmov, t. j. šesť.

Okrem uvedenej frazémy sa však so štyrmi rozličnými somatizmami naraz možno stretnúť pri FJ *Päsť pod hlavu, brucho vedľa seba a zadkom sa prikryje;* s troma lexémami označujúcimi časť ľudského tela v dvoch ďalších prípadoch: *Páni majú dlhé ruky, Cigáni dlhé prsty a osly dlhé uši; Opitý od vína letí na bok, od piva na chrbát, od pálenky na nos.*

Aj frazémy s dvoma somatickými komponentmi sú v tomto type FJ pomerne frekventované. Zaznamenali sme päť frazeologických jednotiek: *Najedzme sa, aby brucho nemyslelo, že zuby čert vzal; Čert nespí, podaj mu prst, nuž ťa za celú ruku uchytí; Pole má oči, les uši; chovaj sa všade, jak sluší; Utrhačovi sedí diabol na jazyku a tomu, kto počúva, v ušiach; Kto včas vstáva, vytiera si zuby, kto neskoro, vytiera si oči; Do svätého Lukáša kde chceš, ruky maj, po svätom Lukáši za ňadrá ich daj.*

Ak vezmeme do úvahy tento faktor, reálny počet FJ bude v rámci tohto konštrukčného typu nižší, a to v závislosti od množstva somatických komponentov vo frazéme.

Pokiaľ ide o počet viet, evidentnú prevahu pri FJ so stavbou zloženého súvetia majú trojvetné celky: *Ten má v hlave hlúby, čo zvie, hneď vytrúbi; Víno za nos ťahá, pivo nazad sáca a sečka potáca; S veľkými pány nie je dobre čerešne jesť; keď pojedia, kôstky v oči metajú; Chytila praslicu, podoprela boky, a on, neboráčik, ešte sa jej prosí; V tanci ide ako v Otčenáši; príde domov, ledva nohy vláči; Keď sa somárovi dobre vodí, ide na ľad tancovať a zlomí si nohu; Bude radšej vši pásť a holú dlaň lízať, ako by mal robiť; Nehoden je, iba aby mu kameň na hrdlo uviazal a do vody ho hodil.*

Elipsu slovesného komponenta sme zaregistrovali aj v tejto kategórii frazém: *Remeselník – zlatá ruka, čo zarobí, to presúka; Chudobný môže za rebrinový voz pravdy doviezť, boháč len za hrsť, predsa tento vyhrá; Opitý od vína letí na bok, od piva na chrbát, od pálenky na nos; Päsť pod hlavu, brucho vedľa seba a zadkom sa prikryje; Hlava za hlavu, oko za oko, zub za zub.*

Štvorvetné a viacvetné celky sú vzácnosťou, preto ich uvádzame všetky: *Dieťa, kým je malé, hryzie chlieb, keď je veľké, hryzie srdce; Boha nehnevaj, čerta nepopudzuj, lebo nevieš, komu sa do ruky dostaneš; Keď máš zuby, nemáš chleba, keď máš chleba, nemáš zubov; Keď je mesiac dolu rožkom, málo prší, keď dolu bruškom, veľa prší; Nepros sa jej, nepros, sadol jej čert na nos, keď jej z nosa zíde, sama k tebe príde; Mladý prút je hybký, aj o prst ho ovinieš, ale keď stvrdne a zhrubne na strom, potom ho nezohneš, skôr ho zlomíš; Na Veľkú noc najedol sa moc, na Ducha do pol brucha, na Trojicu už len za lyžicu (na*

*Trojičku len trošičku) /a na Jána (už) v bruchu jama/;* s elipsou *Pole má oči, les uši, chovaj sa všade, jak sluší.*

Analýza korpusu somatických frazém – jeho konštrukčná klasifikácia a kvantifikácia – jednoznačne potvrdila dominantné postavenie FJ so stavbou syntagmy – približne 62 %. Frazémy, ktoré „pomenúvajú vyjadrujúc" (Miko) naozaj možno považovať za jadro frazeológie. Jeho meritórnu časť v prípade somatického (a zrejme nielen) frazeologického fondu však tvoria frazémy so stavbou slovesnej syntagmy – takmer 53 % v rámci celého súboru. Z frazeologických jednotiek „vyjadrujúcich pomenúvajúc" (Mlacek) sú zas najpočetnejšie FJ so stavbou jednoduchej vety.

Ako sme v úvode deklarovali, primárne sme sa sústredili na kvantitatívny, ako aj kvalitatívny rozmer lexikograficky či ideograficky zachytených FJ, prioritne frazeotextém. Uvedomujeme si, že predkladané číselné údaje reflektujú len vymedzenú materiálovú bázu výskumu, nejde teda o vyčerpávajúci pohľad na súčasný stav somatického frazeologického fondu v jeho vývine. V súčasnosti vznikajúcimi somatickými FJ či nárečovými frazémami, problematikou variantnosti somatických frazém, ako aj ich textotvorným potenciálov sa mienime zaoberať v niektorom z ďalších príspevkov.

Literatúra

ČERMÁK, František: Povaha univerzálního ve frazeologii a idiomatice. In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. Zborník materiálov z II. medzinárodnej frazeologickej konferencie. (Nitra 14. – 16. septembra 1992). Red. E. Krošláková. Nitra: Vysoká škola pedagogická 1993, s. 45 – 52.

DOLNÍK, Juraj: Jazykové princípy vo výstavbe frazém. In: Frazeologické štúdie. II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava: Esprima 1997, s. 36 – 44.

FILIPEC, Jiří – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985. 281 s.

FURDÍK, Juraj: Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii. In: Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej. VI. Red. M. Basaj – D. Rytel. Warszawa: PAN 1994, s. 7 – 14.

ГОРДЫ, Мирослава: Фразеологические единицы с соматическим компонентом в идеографическом аспекте (на материале русского и польского языков). In: Frazeografia słowiańska. Teoria i praktyka, tradycje, teraźniejszość, przyszłość. Red. M. Balowski – W. Chlebda. Opole: 2000, s. 105 – 106.

HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína – KROŠLÁKOVÁ, Ema: Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii. Bratislava: Veda 1996. 176 s.

HORECKÝ, Ján: Návrh na vymedzenie frazémy. In: Frazeologické štúdie. II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava: Esprima 1997, s. 78 – 81.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, Mária: Ustálené spojenia so slovom jazyk v slovenčine a v češtine. In: Slovenská reč, 1971, roč. 36, s. 348 – 361.

KOŠKOVÁ, Mária: Z bulharsko-slovenskej frazeológie. Bratislava: Kultúrny zväz Bulharov a ich priateľov na Slovensku a Slavistický kabinet SAV 1998. 195 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 1. vyd. 1987; 4. doplnené a upravené vydanie J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. 988 s.

KROŠLÁKOVÁ, Ema: Slovenské frazémy so somatickým komponentom v slovanskom kontexte. In: XII. medzinárodný zjazd slavistov v Krakove. Príspevky slovenských slavistov. Red. J. Doruľa. Bratislava: Slovenský komitét slavistov/Slavistický kabinet SAV 1998, s. 119 – 132.

KUCHAR, Rudolf: Frazémy s komponentom hrdlo, krk, hlava, ruka ako súčasť vývinu staršej slovenskej právnej terminológie. In: Z vývinu slovenskej lexiky. Ed. Rudolf Kuchar. Bratislava: Veda 1993, s. 181 – 194.

MIKO, František a kol.: Frazeológia v škole. Bratislava: SPN 1989. 232 s.

MLACEK, Jozef: K princípom vzniku a uplatňovania frazeológie. In: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Red. J. Dolník. Bratislava: FF UK 1999, s. 111 – 144.

MLACEK, Jozef: Tvary a tváre frazém v slovenčine. Bratislava: Stimul 2001. 169 s.

MLACEK, Jozef – ĎURČO, Peter a kol.: Frazeologická terminológia. Bratislava: Stimul 1995. 160 s.

MLACEK, Jozef – PROFANTOVÁ, Zuzana: Slovenské príslovia a porekadlá. I. – II. Výber zo zbierky A. P. Záturečkého. Výber a zostavenie J. Mlacek – Z. Profantová. Bratislava: Nestor 1996. 320 + 319 s.

Slovník slovenského jazyka. I. – VI. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.

SMIEŠKOVÁ, Elena: Malý frazeologický slovník. Bratislava: SPN 1974. 296 s.

SMIEŠKOVÁ, Elena: Názvy častí tela v lexikálnom zložení slovenských frazeologizmov. In: Kultúra slova, 1984, roč.18, č. 3, s. 79 – 85.

Veľký slovensko-ruský slovník. I. – VI. 1. zv. Red. D. Kollár. 2. – 6. zv. Red. E. Sekaninová. Bratislava: Veda 1979 – 1995.

ZÁTURECKÝ, Adolf Peter: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. Bratislava: Tatran 1975. 760 s.

# Možnosti prekladu nemeckých modálnych slovies do slovenčiny v románe H. Bölla

Monika Banášová

Katedra germanistiky, Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave

## 1. Úvod

V príspevku sa venujem prekladom nemeckých modálnych slovies (ďalej MS) do slovenčiny. Teoreticky vychádzam z práce Ľ. Ďuroviča (1956), ktorý sa doposiaľ najpodrobnejšie venoval problematike modálnosti v slovenčine. Možnosti vyjadrovania modálnych vzťahov potom porovnávam s gramatikami slovenského jazyka (Pauliny – Štolc – Ružička 1968, Ondrus 1964, Morfológia

1966), ktoré sa sústreďujú hlavne na lexikálne ekvivalenty MS. Podľa Ľ. Ďuroviča (1956) sú najčastejšími vyjadreniami modálnych vzťahov lexikálno-syntaktické výrazové prostriedky. V práci skúmam, akými výrazovými prostriedkami možno vyjadriť nemecké MS. Zaujíma ma, do akej miery sú nemecké MS preložené verbálnymi ekvivalentami a akými neverbálnymi prostriedkami v slovenčine (modálne častice, príslovky) možno vyjadriť modálne vzťahy vyjadrené nemeckými MS. Jedným z cieľov tejto práce je overiť, či sa v prekladoch nemeckých MS vyskytujú popri lexikálnych i syntaktické ekvivalenty a v akej miere.

Metodologicky vychádzam v práci z korpusovej lingvistiky. Ako výskumnú bázu som si zvolila román od H. Bölla: Bekenntnisse eines Clowns, ktorý som porovnávala so slovenským prekladom: Klaunove názory. Korpus som vybrala z Regenburgského paralelného korpusu (The Regensburger Parallel Corpus). Cieľom príspevku je zistiť, akými ekvivalentami sa prekladajú nemecké modálne slovesá *dürfen, können, mögen, möchten, müssen, sollen, wollen.* Pre nedostatok miesta sa nevenujem prekladom každého MS zvlášť, ale v závere príspevku je prehľadná tabuľka, kde sú ku každému nemeckému MS uvedené možnosti prekladu v rámci jednotlivých modálnych významov. Pre lepšiu zrozumiteľnosť som rozdelila jednotlivé významy slovesa najprv do sémantických podskupín a až v rámci nich uvádzam možnosti prekladu MS. Treba podotknúť, že nie vždy je nemecké MS preložené slovesným ekvivalentom, pomerne časté sú i neverbálne ekvivalenty – modálne častice a adverbiá, alebo je význam MS vyjadrený vo vedľajšej vete. Číselné údaje označujú množstvo excerptov v preklade. V práci používam všetky príklady z môjho korpusu. Podrobne sa venujem syntaktickým ekvivalentom nemeckých MS, problematike modálnych častíc a prísloviek a niektorým charakterisickým spojeniam v prekladoch. Týmto chcem overiť Ďurovičovu tézu, ktorý píše: „V našich jazykoch stále vznikajú nové výrazy a nové postupy na vyjadrenie modálnych významov. Oproti implicitnému vyjadreniu stojí celý rad explicitných výrazov, ktoré pri obligátnej zhode modálneho a diktálneho subjektu vyjadrujú v rámci gramatiky rovnakého modálneho typu subjektívno-vôľového rôznu motivovanosť výrazu.“ (Ďurovič 1956, s. 58)

## 2. Modálnosť a výrazové prostriedky

Ľ. Ďurovič (1956, s. 26) charakterizuje modálnosť ako gramaticky (v tom i lexikálno-syntakticky a intonanče) vyjadrený postoj hovoriaceho k reálnosti výpovede (jej predikačného jadra alebo niektorej jej časti).

Jedným z troch spôsobov vyjadrovania modálnych vzťahov je podľa Ďuroviča (1956, s. 32) intonácia, ktorú zaraďuje medzi gramatický spôsob vyjadrovania modálnych vzťahov, pretože intonácia konštituuje vetu a je javom jazykovým, nie artikulačným. Ďalším spôsobom vyjadrovania modálnosti je morfologický spôsob. Uskutočňuje sa spôsobom (modom) slovesa. Podľa formy sa

rozlišujú v nemčine i slovenčine tri spôsoby, indikatív, imperatív a konjunktív. Treba však povedať, že tento morfologický spôsob je len jedným z viacerých gramatických prvkov, ktorými sa vyjadruje gramatická kategória modálnosti, hoci je formálne najvýraznejší. V práci sa najviac sústreďujem na lexikálno-syntaktický spôsob. Vyjadruje sa spojením modálneho výrazu s infinitívom, čo Ľ. Ďurovič nazýva „základnými modálnymi výrazmi" (1956, s. 38), kam patria MS. Ostatné výrazy, ktoré k základnému modálnemu významu pripájajú ešte i nejaký viac--menej druhotný význam vecný, možno nazývať výrazmi (pomocnými modálnymi slovesami, predikatívmi, adjektívami) modálno-vecnými (1956, s. 39).

### *2.1. Modálne slovesá*

V slovenských gramatikách možno nájsť viaceré definície MS. Morfológia slovesnkého jazyka (1966, s. 366) charakterizuje MS ako pomocné slovesá, ktoré nevyjadrujú samostatné deje, ale iba v slovesnej forme podávajú vôľové, citové alebo príčinné tendencie a predpoklady zamierené na uskutočnenie samostatného deja vyjadreného pripojeným slovesom (Morfológia, 1966). E. Pauliny – J. Štolc – J. Ružička (1968, s. 247) bližšie charakterizujú i významy MS – vyjadrujú vôľu, chuť, chcenie, schopnosť alebo nevyhnutnosť činiteľa konať dej vyslovený neurčitkom plnovýznamového slovesa. Podľa P. Ondrusa (1964, s. 102) sú MS také slovesá, ktoré sa používajú v spojení s infinitívom plnovýznamového slovesa na vyjadrenie určitých tendencií a predpokladov konať dej. MS podávajú v spisovnej gramatickej forme iba vôľové, citové a príčinné tendencie a predpoklady zamierené na uskutočnenie pripojeného samostatného deja.
V korpuse sa nemecké MS vyskytujú v tomto pomere:

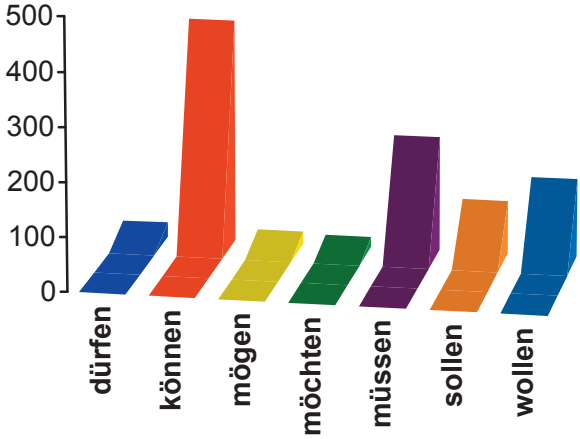


Vo všetkých definíciách sa uvádzajú MS pevne spojené v infinitívnej väzbe. V korpuse som však našla i viaceré MS, ktoré stáli samostatne vo vete, bez spojenia s plnovýznamovým slovesom:

(1) Ja, sagte ich, du hast recht – und du, ich wurde schon wieder rot, *musst* du *nicht* zur Schule?
Ich geh heute nicht, sagte sie, nie mehr gehe ich.
„Áno," doložil som, „máš pravdu – a ty," opäť som očervenel, „*nemusíš* do školy?"
„Dnes nejdem," povedala, „a už viac ani nepôjdem."

MS „musieť", „müssen" má význam „povinnosti". Preto predpokladám, že vo vete nadobúda vecný charakter „mať povinnosť" a nemusí sa viazať s plnovýznamovým slovesom, ale len s vecnou časťou vety „do školy". Táto elipsa je umocnená i kontextom, v nasledovnej vete sa uvádza už sloveso „ísť", „gehen", ktoré sa pevne viaže na predchádzajúcu vetu.

MS sa vyznačujú i ďalšími špecifickými vlastnosťami, ktoré spracúvam podľa Ľ. Ďuroviča (1956) v slovenčine a podľa B. Hansena (2001) v nemčine. Tieto vlastnosti odčleňujú MS od iných slovies. MS nemôžu byť diktom po inej modálnej kopule. Ale možno použiť i spojenie *musíš len chcieť* – nadobúda idiomatický význam „mať pevnú vôľu", preto má schopnosť fungovať samostatne. MS sa vyznačujú i rozdielnou rekciou. Napríklad vôľové a nutnostné MS (mať, musieť, nesmieť) sa spájajú len s infinitívom, nie so spojkou „aby"; podobne i v nemčine – nevyžadujú väzbu s „zu" a sú zreteľne morfologicky vyznačené (praeterito-praesentia). MS neexistujú v nemčine ani v slovenčne vo vidových párach a nie sú schopné tvoriť imperatív. V slovenčine netvoria abstraktné substantíva na -nie, -tie, výnimkou je deverbatívum „chcenie". V nemčine je to však možné pri všetkých MS – das Wollen, das Können. MS sa v oboch jazykoch vyznačujú mnohovýznamovosťou – každé má niekoľko odlišných modálnych významov (pozri tabuľka). Treba poukázať i na fakt, že niektoré MS sú navzájom sémanticky prepojené, možno badať blízkosť medzi významami dvoch MS, čo sa prejavuje v použití rovnakých výrazových prostriedkov:

(2) Von einem wertvollen Gemälde *könnte* ich vielleicht die Farbe abkratzen und ihn mit der Leinwand ersticken oder stranulieren.
Azda by som *mal* z nejakej vzácnej maľby zoškrabať farbu a zadusiť ho alebo uškrtiť plátnom.

MS „mať" sa považuje za základný ekvivalent nemeckého „sollen". Vo význame „domnienky, možnosti" (primárny význam „können") sa vyskytuje i v súvislosti s „können".

Veľa nemeckých MS sa prekladá modálno-vecnými výrazmi (Ďurovič, 1956), ktoré ostatné gramatiky (Pauliny – Štolc – Ružička 1968, Ondrus 1964, Morfológia 1966) nazývajú pomocnými modálnymi slovesami. Sú synonymické so základnými MS, nestoja samostatne, ale v spojení s infinitívom a tvoria prechod medzi sférou pomocných a plnovýznamových slovies. Rozčleňujú sa ešte do menších sémantických podskupín, napr. slovesá vyjadrujúce vôľu či-

niteľa konať dej (čo zodpovedá základnému MS *chcieť*): hodlať, mieniť, túžiť, dychtiť, ráčiť sa, páčiť sa, báť sa, obávať sa; slovesá vyjadrujúce povinnosť, nevyhnutnosť, potrebu konať istý dej (*smieť*): potrebovať, nezdržať sa, v jednočlenných vetách: prichodiť, prísť, prináležať, patriť, pridať, svedčiť, neosobné, bezpodmetové zvratné tvary: má sa, svedčí sa, patrí sa, žiada sa. Tretia skupina vyjadruje možnosť/nemožnosť konať dej (*môcť, mať)*: trafiť, veriť, v jednočlenných vetách: dať, ísť, byť; a nakoniec schopnosť činiteľa konať istý dej (*vedieť*): znať, vládať, stačiť, dostačiť, vystačiť, postačiť, vydržať, stihnúť, uspieť, neveriť. Tieto pomocné slovesá sa i v mojom korpuse vyskytujú v značnej miere (pozri tabuľka).

### *2.2. Modálne častice a príslovky*

Častým spôsobom vyjadrovania modálnych vzťahov sú modálne častice a príslovky, ktoré stoja vo vete tiež s infinitívom. Skúmané gramatiky rozdeľujú modálne príslovky i častice do sémantických podskupín.

Modálne vetné príslovky môžu vyjadrovať možnosť (možno, nemožno, slobodno, neslobodno, voľno, nevoľno, hodne, nehodne, radno, neradno), nutnosť (nutno, načim, treba), alebo vôľu (božeuchovaj, božechráň, nech). Modálny význam majú i niektoré časové príslovky (je skoro, včas, privčas na niečo = ešte netreba, je neskoro na niečo = už nemožno, je na čase, namieste = treba).

Podobne i modálne častice môžu vyjadrovať domnienku alebo neistotu (snáď, azda, vari, asi, hádam, reku, vraj, pravdepodobne, údajne, možno), istotu, uistenie o skutočnom vykonaní deja (naozaj, veru, prirodzene, samozrejme, skutočne, vlastne, vskutku). E. Pauliny – J. Štolc – J. Ružička (1968, s. 326) poukazujú na to, že vlastný význam častíc nie je pevný. Obmieňa sa z prípadu na prípad podľa najrozmanitejších situácií. Ťažko tieto situácie charakterizovať a vystihnúť ich ako vyhranené modálne typy. Preto je ťažké utriediť častice do vyhranených sémantických skupín.

V exerptoch z korpusu je často nejednoznačné, či ide o časticu alebo príslovku.

(3) Frater tuus est in refectorio – beim Essen, sagte er etwas lauter, die Herren sind beim Essen, und während Essens *darf nicht* gestört werden.
„Frater tuus est in refectorio – v jedálni“, dodal trochu hlasnejšie, „páni večerajú a pri jedle *neslobodno* vyrušovať.“

Podobne sa i niektoré príklady v skúmaných gramatikách uvádzajú medzi časticami i príslovkami. Napr. „možno, nemožno“ sa v Morfológii SJ chápe ako príslovka i ako hodnotiaca častica, „treba“ ako príslovka i častica nevyhnutnosti. Poukazuje sa i na fakt, že mnoho prísloviek má sekundárne platnosť častíc (1966, s. 618). Ľ. Ďurovič nerozlišuje striktne medzi modálnymi časticami a príslovkami, ale zaraďuje ich do skupiny modálnych slov, ktoré rozdeľuje na hodnotiace a uvádzacie (1956, s. 26).

Spojenie slovesa s modálno-slovesnou časticou charakterizuje ako modálno--vecný výraz (op. cit., s. 39), pretože význam tohto spojenia možno chápať ako súčet lexikálneho významu častice + slovesa (op. cit, s. 33) a spojenia modálno--vecných častíc so slovesnými tvarmi sú vždy blízke gramatickým významom (op. cit. s. 34). „Spojenia týchto častíc s predikujúcim výrazom sú viac-menej blízke ku gramatikalizácii a teda lexikálny (t. j. modálny) význam častice sa pričleňuje k slovesnému spôsobu a intonácii, aby spolu vytvorili výsledný modálny význam, kým na vyjadrenie vecnej časti ostávajú tie isté výrazové prstriedky, t. j. lexikálny význam slovesa plus jeho gramatické nemodálne významy" (op. cit., s. 40).

Ako príklad uvediem spojenie slovesa s časticou „nech" z môjho korpusu. Treba podotknúť, že „nech" sa vyskytuje medzi časticovými ekvivalentami v prekladoch pomerne často, ale v slovenských gramatikách je medzi lexikálnymi prostriedkami vyjadrujúcimi modálne vzťahy zriedkavo zaradené.

(4) Seele, sagte ich hartnäckig, bitte richten Sie Herrn Schnier aus, die Seele seines Bruders sei in Gefahr, und er *möge*, sobald er mit dem Essen fertig ist, anrufen.
„Duša," nástojil som tvrdošijne, „prosím, povedzte pánu Schnierovi, že duša jeho brata je ohrozená, a *nech* zavolá, len čo sa navečeria.

V tomoto spojení slovesný tvar stratil význam prítomnosti a logicky nadobudol orientáciu do budúcnosti, pričom stratil význam oznámenia a s časticou „nech" nadobudol výzvový, vôľový význam (porov. Ďurovič, 1956, s. 34).

P. Ondrus (1964, s. 162) venuje zvláštnu pozornosť vetným príslovkám „možno/nemožno, slobodno/neslobodno, možno/nemožno, neradno, vidno". Odvoláva sa na Ľ. Ďuroviča (1956), ktorý oddelil tieto slová a nazval ich predikatívy. Podľa J. Ružičku (1957) nemožno hovoriť o samostatnom slovnom druhu, ale len ako o jednej skupine v rámci istého slovného druhu, pretože nie všetky sú súčasťou predikatívu.

Pomerne často sa vyskytuje spojenie „byť + treba + infinitív". Ľ. Ďurovič (1956) ho zaraďuje medzi predikatívy, pretože sa viaže s kopulou „byť" a infinitívom. Možno tu hovoriť o gramatikalizovanom spojení. Toto spojenie neurčuje sloveso, s ktorým je spojené, ale kvalifikuje priebeh deja – posúva ho do významu „nutnosti":

(5) Das ungestüme Suchen der Künstlerseele. ... Peinlich, es gibt so etwas Ähnliches, man *sollte* es nur anders nennen.
„Úporné hľadanie umelcovej duše." ... Strašné, čosi také jestvuje, len *by* to *bolo treba* ináč nazvať.

(6) Ich suche im Telefonbuch die Nummern aller Leute zusammen, mit denen ich *würde* sprechen *müssen*; links schrieb ich untereinander die Namen derer, die ich anpumpen konnte.

Povyhľadával som v telefónnom zozname čísla všetkých ľudí, s ktorými mi *bolo treba* hovoriť; vľavo som si popísal pod seba mená tých, od ktorých som mohol vymámiť peniaze.

Ide tu ospojenie, ktoré označuje, že na adresáta sa vykonáva nejaký tlak s tým, aby uskutočnil dej dikta, ale nie je tu vyjadrený modálny subjekt, t. j. osoba, ktorej vôľa sa uplatňuje, a preto sem patria prevažne predikujúce neosobné výrazy (Ďurovič, 1956, s. 89).

Z rovnakých dôvodov zaraďuje Ľ. Ďurovič (1956) i spojenie „rád/najradšej + by + infinitív" medzi predikatívy.

(7) Ich bin Lehrer, und ich *möchte* wieder Lehrer sein.
„Som učiteľ a *rád by som bol* zase učiteľom."

Ide o lexikalizované spojenie, konkrétne sa lexikalizoval tvar kondicionálu *rád by* + infinitív. Predikáciu realizuje v príklade (7) kondicionál slovesa „byť", vzniká vďaka modálnej sémantike „rád by som byť", kde nositeľom predikačných vlastností je už výraz „rád by som", nutne sa viažuci s infinitívom, ktorý však nemožno považovať za kondicionál, pretože nestojí v protiklade k indikatívu „ja rád byť". V tomto lexikalizovanom prípade možno pripustiť, že sa vlastný význam slovesného spôsobu modálnej kopuly stiera, presnejšie povedané: tým, že sa tieto gramatikalizované tvary lexikalizijú, prestáva byť ich modálny význam prítomný iba aktuálne, ale stáva sa súčasťou lexikálneho významu daného výrazu, stáva sa prítomným i virtuálne (porov. Ďurovič 1956, s. 57, 58).

### *2.3. Morfologické ekvivalenty*

Viacero nemeckých MS nie je preložených lexikálnym ekvivalentom, ale modálnosť sa vyjadruje morfologicky. Ako som už v úvode spomínala, jedna z možností vyjadrovania modálnych vzťahov je morfologický spôsob, ktorý sa realizuje modom slovesa. Vo väčšine prípadov ide o vyjadrenie „domnienky, pravdepodobnosti, želania", kde sa nemecké MS (können, sollen, möchten) v slovenčine neprekladajú, ale daný význam sa vyjadruje podmieňovacím spôsobom plnovýznamového slovesa:

(8) Ich wusste gar nicht genau, was es bedeutete, hatte aber das Gefühl, es *könne* hier angebracht sein.
Ani som presne nevedel, čo to znamená, ale mal som pocit, že tu *by* to pasovalo.

(9) Nein, nein, sagte ich, ich gehe nicht – wohin *sollte* ich denn gehen?
„Nie, nie," povedal som, „neodídem – a kam *by* som šiel?"

(10) ... und Sie mögen schimpfen und mir drohen, soviel Sie wollen, ich sag´s Ihnen, das Schrecklichste an Ihnen ist, dass Sie ein unschuldiger, fast *möchte* ich sagen, reiner Mensch sind.

... a môžete mi brýzgať a vyhrážať, koľko chcete, ja vám to poviem, to najstrašnejšie na vás je, že ste nevinný, ba povedal *by* som – čistý človek.

Pri morfologickom spôsobe vyjadrovania modálnych vzťahov však nachádzam i niekoľko excerptov, kde sa modálnosť vyjadruje budúcim časom plnovýznamového nedokonavého slovesa. Nemecké MS „wollen“ ako jeden z významov vyjadruje „vnútorný postoj hovoriaceho“. Toto vnútorné prianie sa stáva rozhodnutím subjektu vykonať daný dej (porov. Hansen, 2001). V slovenčine sa MS neprekladá, ale vyjadruje sa budúcim časom nedokonavého slovesa. Toto vnútorné rozhodnutie subjektu sa chápe ako samozrejmé a sémantika celej konštrukcie sa logicky orientuje do budúcnosti:

(11) Wir hatten noch gar keine Kinder, sprachen aber dauernd darüber, wie wir sie anziehen, wie wir mit ihnen sprechen, wie wir sie erziehen *wollten*, und wir waren uns in allen Punkten einig.
Nemali sme ešte deti, ale neprestajne sme o nich vraveli, ako ich *budeme* obliekať, ako sa s nimi zhovárať, ako ich vychovávať, a vo všetkom sme sa zhodli.

(12) *Willst* du *nicht* doch wieder gehen?
„*Nepôjdeš* radšej preč?“

### *2.4. Syntaktické ekvivalenty*

Modálne vzťahy možno vyjadriť podľa Ľ. Ďurovičа (1956, s. 45) i súvetím, kde modálna časť je vyjadrená hlavnou a vecná, diktum, vedľajšou vetou. V korpuse sa vyskytuje niekoľko príkladov, kde sa nemecké MS vyjadruje v slovenčine vedľajšou vetou. Ide hlavne o vyjadrenie „príkazu, rozkazu“, pričom sa nemecké MS „sollen“ prekladá účelovou vedľajšou vetou:

(13) Sabine hatte mir gesagt, ich *solle* um zehn die Milch aufwärmen, in die Flasche tun und Gregor geben, und weil der Junge mir so blass und mickrig vorkam, ...
Sabine mi prikázala, *aby* som o desiatej prihrial mlieko, vlial ho do fľašky a dal Gregorkovi; keďže sa mi chlapča zdalo akési bledé a cintľavé, ...

„Müssen“ vo význame „nutnosti s istým účelom“ možno tiež vyjadriť v slovenčine účelovou vedľajšou vetou:

(14) Später würde ich dann eine silberne Münze dazulegen, es *musste* ersichtlich sein, dass größere Gaben nicht nur nicht verschmäht, sondern auch gegeben wurden.
Neskôr priložím dáky strieborniak, *aby* bolo vidieť, že väčšími darmi sa nielen nepohŕda, ale že sa aj dávajú.

„Sollen“ je v niektorých príkladoch preložené i kondicionálnou vedľajšou vetou:

(15) Wenn sie mit Züpfner Kinder haben *sollte (=Sollte sie mit Züpfner Kinder haben, ...)*, könnte sie ihnen weder Anoraks anziehen noch flottgeschnittene, helle Regenmäntel, sie musste ihre Kinder ohne Mantel laufen lassen, denn wir hatten über alle Mantelsorten ausgiebig gesprochen.
*Ak* bude mať s Züpfnerom deti, nebude im môcť obliecť ani vetrovky, ani švihácke práštiky, jej deti by museli behať bez kabátikov, lebo sme sa dosť navraveli o takých i onakých druhoch kabátcov.

Tieto príklady potvrdzujú Ďurovičovo tvrdenie, že modálne vzťahy sa môžu vyjadrovať i súvetím. Potvrdili to viaceré príklady z korpusu, kde sa isté významy nemeckých MS prekladajú práve vedľajšou vetou.

### *2.5. Kolokácie*

Pri prekladoch nemeckých MS dochádza i k typickým spojeniam, ktoré sa v rovnakej forme vyskytujú viackrát. Tieto však súvisia vždy s istým významom nemeckého MS. Napríklad „können" sa vo význame „fyzickej alebo duševnej schopnosti" vo väčšine príkladov prekladá slovenkým „vedieť". Pri význame „duševnej schopnosti" sú časté kolokácie „vedieť + predstaviť si, vysvetliť, rozoznať, pochopiť":

(16) Ich *kann* durchs Telefon Gerüche wahrnehmen, und Kostert roch süßlich nach Veilchenpastillen.
*Viem* rozoznať cez telefón vône a Kostert, ten voňal sladkasto po fialkových pastilkách.

„Fyzická schopnosť" sa však okrem „vedieť" vyjadrovala i slovesami „vládať, zmôcť sa, stačiť" (viď. tabuľka).

Podobným slovesom je i „wollen". V prekladoch sú časté spojenia „mať chuť, mať záujem, mať v úmysle", ako i „willst du nicht wissen" sa prekladá ako „nie si zvedavý":

(17) Ich dachte, du *wolltest* kein Frühstück merh, sagte sie böse.
„Ja som si myslela, že *nemáš záujem* o raňajky," povedala pichľavo.

### *2.6. MS nepreložené*

Samozrejme sú i také prípady, kde sa nemecké MS do slovenčiny neprekladá. Viažu sa vždy na istý význam. Napríklad „müssen a sollen" vo význame „silnej domnienky, pravdepodobnosti" zostávajú v slovenčine nepreložené:

(18) Ich sah den Jungen noch über den Bahnhofsvorplatz gehen, langsam, dann im Bahnhof verschwinden, und hatte Angst um ihn; er *würde* für diese weihevolle Viertelstunde fünf Minuten bitterlich büßen *müssen*.

Videl som ešte, ako chlapec prechádza cez prednádražie, pomaly, potom zmizol na stanici a pocítil som oňho strach; za túto posvätnú štvrťhodinu bude päť minút trpko pykať.

(19) Dieser Hund *sollte* nicht so ganz ungeschoren davonkommen, und außerdem brauchte ich das Geld.
Ten pes s z toho len tak ľahko nevyzuje, a navyše ja peniaze potrebujem.

Veľmi špecifickým je „können". Neprekladá sa vo význame istej „schopnosti" pri zmyslových slovesách „počuť, cítiť, vycítiť, pamätať si, vidieť, voňať". V nemčine sa i zmyslové slovesá, vyjadrenenie istej „dušenvej alebo zmyslovej schopnosti", viažu s „können":

(20a) Eine sehr zaghafte Stimme sagte: Ja, bitte?, und ich konnte aus dieser Stimme heraushören, dass...

V slovenčine sa však táto schopnosť už neznásobuje použitím „vedieť":

(20b) Ozval sa akýsi prinesmelý hlas: No prosím? A z toho hlasu som vyčítal, že ...

Tento prípad platí pre všetky zmyslové slovesá v slovenčine, pretože nepoužívame „viem to vidieť". V nemčine sú však tieto spojenia „ich kann das sehen" bežné.

## 3. Záver

V príspevku som sa usilovala bližšie predstaviť možnosti prekladu nemeckých MS. Vychádzala som z práce Ľ. Ďurovača (1956), ktorý najpodrobnejšie opisuje spôsoby a prostriedky vyjadrovania modálnych vzťahov. Sústredila som sa hlavne na lexikálne prostriedky a sledovala som, akými verbálnymi a neverbálnymi výrazmi možno v slovenčine prekladať nemecké MS. V konkrétnych príkladoch uvádzam predovšetkým také príklady, ktoré sa v slovenských gramatikách spomínajú len okrajovo, alebo sú nejednoznačné a tieto porovnávam s príkladmi, ktoré uvádza Ľ. Ďurovič (1956). V práci sa venujem i syntaktickým ekvivalentom, keď sa MS prekladajú do slovenčiny pomocou vedľajších viet. Uvádzam i morfologické variácie prekladov, istý význam MS sa vyjadruje na morfologickej rovine – podmieňovacím spôsobom alebo futúrom. Časté sú i typické spojenia v prekladoch a nulové ekvivalenty nemeckých MS v slovenčine, ktoré sú uzko späté s jednotlivými významami. Samozrejme, nie všetky konštrukcie s nemeckými MS boli v románe preložené. Je to podmienené osobnosťou prekladateľa, alebo preklad v danom kontexte jednoducho nebol potrebný. Vyskytujú sa i také konštrukcie, kde prekladateľ inak formuloval skúmanú konštrukciu s nemeckým MS. Pre obšírnosť témy a bohatú variabilitu prekladov nemeckých MS som znázornila jednotlivé príklady v prehľadnej tabuľke.

Literatúra

ĎUROVIČ, Ľubomír: Modálnosť. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956.

DVONČ, Ladislav et. al.: Morfológia slovenského jazyka. Bratislava:Vydavateľstvo SAV 1966.

HANSEN, Björn: Das Modalauxiliar im Slavischen. München: Slavolinguistica Bd. 2, 2001.

ONDRUS, Pavel: Morfológia spisovnej slovenčiny. Bratislava: SPN 1964.

PAULINY, Eugen - RUŽIČKA, Jozef - ŠTOLC, Jozef: Slovenská gramatika. Bratislava: SPN 1968.

PAULINY, Eugen: Krátka gramatika slovenská. Bratislava: Národné literárne centrum 1997.

BÖLL, Heinrich: Klaunove názory. Bratislava: Tatran 1967. Translation Ernst Marko.

www.frank.deutschesprache.ru

| **nem. MS** | **Významy** | **slovenské ekvivalenty** | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | verbálne | podm. spôsob slovesa | modálne slová: častice, príslovky | | vedľajšia veta | MS nepreložené | iná formulácia |
| können (411) | *Možnosť* | môcť (199)<br>dať sa (1) | | | ne/možno (8)<br>neslobodno (1)<br>hodno (1) | | vysoká miera možnosti (7) | (26) |
| | *Schopnosť* | vedieť (62)<br>vládať (3)<br>zmôcť sa (1)<br>stačiť (1) | | | | | pri zmyslových slovesách (10) | |
| | *domnienka, pradve-podobnosť* | mať (3) | + MS nepreložené (81) | hádam, tuším(3)<br>možno, snáď,<br>asi (4) | | | | |
| müssen (211) | *nutnosť, povinnosť* | musieť (108)<br>mať (17)<br>byť+treba+ infinitív (6) | | | | aby (1) | | (4) |
| | *silná domnienka, pravde-podobnosť* | musieť (50)<br>môcť (4) | (5) | akiste (2)<br>asi (1)<br>nevdojak (1) | určite (1) | | (11) | |
| wollen (145) | *želanie, vôľa, silné prianie* | chcieť (108)<br>priať si (2)<br>mať (2)<br>môcť (1)<br>mieniť (1) | | | | | (2) | (15) |
| | *vyjadrenie budúcnosti* | | | | | | + bud. čas plnovýznam. slovesa (12) | |

| nem. MS | Významy | slovenské ekvivalenty | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | verbálne | podm. spôsob slovesa | modálne slová: častice, príslovky | | vedľajšia veta | MS nepreložené | iná formulácia |
| sollen (98) | *mať povinnosť* | mať (63) | | | | | | (8) |
| | *Odporúčanie* | môcť - v podm. spôsobe (4) byť+treba+ infinitív (2) | | | | | silná pravde-podobnosť (5) | |
| | *kondicionalita* | | (2) | | | ak (1) | | |
| | *príkaz, rozkaz* | | | nech (5) | | aby (6) | | |
| | *vyjadrenie postoja* | chcieť (1) dať sa (1) | | | | | | |
| dürfen (27) | *povolenie, oprávnenie, zákaz* | smieť (11) | | | neslobodno (1) | | | |
| | *zdvorilá otázka* | môcť (11) | | | | | | |
| | *Domnienka* | mať (4) | | | | | | |
| mögen (22) | *ne/mať rád (nemodálny význam)* | ne/mať rád obľubovať nenávidieť (11) | | | | | | |
| | *Domnienka* | môcť (7) nechcieť sa (1) | | | | či (1) | | |
| | *príkaz, výzva* | | | | | nech (2) | | |
| möchten (18) | *prianie, želanie* | byť+rád by+ infinitív (8) chcieť v podm. spôsobe (1) | | | | | (2) | (7) |

# Prezývky v systéme antroponým

Ján Bauko

Katedra maďarského jazyka a literatúry, Fakulta stredoeurópskych štúdií
Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

Ľudská spoločnosť každého človeka presne označuje a súčasne odlišuje od ostatných členov ľudského kolektívu osobným menom. Mená majú spoločenskú úlohu identifikovať človeka v určitej societe.

Antroponymický systém môžeme rozdeliť na úradné a neúradné pomenovania. Termín antroponymum v štúdii používame v užšom zmysle, na mená jednotlivcov.

Úradné pomenovanie osôb v slovenskej dvojmennej sústave sa skladá dnes z rodného mena a priezviska. Pri neúradnom (živom) pomenúvaní osôb, v neoficiálnom alebo polooficiálnom styku sa využívajú hypokoristiká a prezývky.

Úradné mená sú spoločensky kodifikované, štandardizované, ich základná podoba je písaná, používajú sa predovšetkým v úradnom styku, vo formálnej situácii, zapisujú sa do matrík, sú známe širšiemu okruhu ľudí, sú ustálenejšie, identifikujú človeka od narodenia (nositeľ mena však môže požiadať aj o zmenu svojho pôvodného úradného mena). Neúradné mená sa používajú hlavne v neformálnej sfére (v rodine, v priateľskom kruhu atď.), v živej reči (s hovorenou podobou), sú známe v menších societách (užší spoločenský úzus umožňuje bohatú variáciu osobných mien), sú menej ustálené, variabilné, často sa menia počas života jeho nositeľa. Človek môže byť nositeľom niekoľkých neúradných mien, ktoré sa funkčne môžu uplatňovať v jednotlivých societach.

Neúradné antroponymá bývajú v každodennej komunikácii viac zaťažené ako úradné mená. Vo formálnych situáciách sa väčšinou používa priezvisko, rodné meno, v neformálnych situáciách hypokoristikum a prezývka. Úradné mená tvoria uzavretejší systém: priezvisko je dedičné a krstné meno vyberáme z relatívne uzavretého množstva mien. Neúradné mená tvoria otvorený súbor. Pri tvorení hypokoristík je väčšia sloboda, dôležité však je, aby nový tvar vychádzal z rodného mena. Najotvorenejší je systém prezývok. Výber mena je ľubovoľný: hocijaké slovo (i fiktívne) sa môže stať prezývkou. Doterajšie výskumy dokazujú, že prezývky pochádzajú zo všetkých vrstiev slovnej zásoby.

Podľa Vincenta Blanára úradné a neúradné mená príslušnej osoby možno zo semiologického hľadiska chápať ako polysémiu metonymického typu, z onomaziologického hľadiska ide o polyonymiu, o variantné pomenovanie, o vzťah blízky k synonymii (Blanár, 1996, s. 203).

Medzi jednotlivými typmi osobných mien nie je pevná hranica, vzájomne sa ovplyvňujú.

Z diachrónneho hľadiska časť priezvisk pochádza z krstného mena (*Adam, Jakub, Marek, Mikuláš, Pavol, Peter, Stanislav, Štefan*), hypokoristika (Bene-

dikt > *Benčo*, *Bence*, *Bencúr*, *Benda*, *Benkovič;* Juraj > *Jura, Jurko, Jurík, Juríček, Juráš, Jurčo, Ďurčo, Ďurec, Ďurička, Ďurica, Ďurinda;* Mikuláš > *Miko, Mikuš, Mikuška, Mikša, Mikeš, Mikloš, Mikloško, Mikulík, Mikulička atď*., pozri Majtán – Považaj, 1998) a prezývky (*Bezedno* – pijan, *Bradatý, Hulvát, Očival* – vyvaluje oči, *Rváč*, porov. Svoboda, 1964, s. 196). V jednotlivých obciach, krajoch patria práve k najfrekventovanejším typom priezvisk tie, ktoré pochádzajú z krstného mena alebo z jeho hypokoristického tvaru. Bolo tak tomu aj v minulosti. Napr. Mihály Hajdú medzi najfrekventovanejšími 35 priezviskami z roku 1614 v Číkséku (v dnešnom Rumunsku) našiel 25 priezvisk pochádzajúcich z krstného mena: *Antal, Balázs, Barabás, Benedek, János, Lukács, Péter, Tamás atď.* (Hajdú, 2003, s. 847). Vincent Blanár v monografii Teória vlastného mena vymenúva 156 takých priezvisk z voličských zoznamov obyvateľov Bratislavy z roku 1964, ktoré pochádzajú od základov *Paul-, Pav- a Paľ-,* napr. *Paulech, Pauliny, Pavel, Pavlas, Pálfy, Palko* (Blanár, 1996, s. 146 – 147).

Krstné mená mali aj v minulosti (a majú i v súčasnosti) rôzne hypokoristické podoby, z ktorých sa niektoré stali (stávajú) úradným rodným menom. Napr. z mena *Katalin* sa v Maďarsku stali rodnými menami hypokoristické formy *Kata, Katarina, Katica, Katinka, Kató;* z mena *Benedek* tvary *Bende, Bene, Benke, Benkő, Benő* (Ladó – Bíró, 1998). V Amerike je časté, že priezviská známych osobností sa zapisujú do matrík aj ako krstné mená, napr. *Calvin, Franklin, Jefferson, Washington.* Niektoré nezvyčajné krstné mená pripomínajú skôr prezývky: dvojčatá z Texasu dostali mená *Pneumónia* a *Astma*, zaujímavé mužské mená sú *Makaróni*, *Dobrúnoc*, a ženské *Cigaretka*. V Rio de Janeiro istý brazílsky vydavateľ dal svojim ďeťom mená *Bodka*, *Čiarka, Zátvorka, Pomlčka*. V Bratislave žiadali rodičia pre svojich synov mená *Kozmos, Tiger, Vinnetou* (Majtán – Považaj, 1998, s. 31 – 32).

Medzi hypokoristikami a prezývkami existuje aj taká vrstva mien, ktorá je prechodná. Autori ju zaraďujú do obidvoch typov: napr. *Včielka* < Vierka, *Meter, Sveter* < Peter, *Madam* < Adam. Knappová tiež píše, že mnohé hypokoristiká stoja na hranici medzi hypokoristikami a prezývkami a vznik týchto tvarov sa dá interpretovať dvojakým spôsobom. Uvádza dva základné typy: 1. Meno sa pretvára, deformuje a výsledný tvar je často totožný s apelatívami alebo s inými propriami: *Králik* < Klára, *Fikus* < Filip, *Andromeda* < Andrea. 2. Základom je hravé rýmovanie: *Macek* < Marcel, *Panna* < Hana, *Pikola* < Nikola (Knappová, 2000, s. 214 – 215).

Motivačným činiteľom vzniku prezývky je často priezvisko, rodné meno i hypokoristikum.

Človeka najmä v dedinách často identifikujú dedinčania podľa osobného mena rodinného príslušníka. Napr. manžela môžu prezývať rodným priezviskom manželky, ktoré nosila za slobodna, alebo jej krstným menom, resp. hypokoristickým tvarom. Typickejšia je identifikácia osôb na základe krstného mena, hypokoristika mužských, resp. ženských predkov.

Prezývky často vznikajú aj z úradného mena nositeľa. Táto foma tvorby prezývok je charakteristická pre študentov (Bauko, 2006).

Z priezviska môžu vznikať prezývky rôznymi spôsobmi. Skracovaním, deformovaním, pretváraním, modifikovaním tvaru priezviska: napr. Bakulárová > *Baki, Baku,* Borošová > *Borisko,* Kováč > *Kovi,* Krt > *Krtko*, Nosák > *Nosisko,* Pivoda > *Pivo, Pivčo,* Popelka > *Popoluška.* Tvar a apelatívny význam priezviska asociuje v pôvodcoch prezývky často zvukovo i významovo podobné apelatíva, resp. propriá. Na základe zvukovej (fonetickej) asociácie vznikli z nasledovných priezvisk prezývky ako: Becková > *Becherovka,* Bircsák > *Burčák*, Buchová > *Buchta,* Czibor > *Cibuľa*, Ďuríček > *Budíček*, Horváth > *Horčica,* Klimáček > *Miláčik*, Kútik > *Kohútik,* Opálený > *Popálený,* Pšenák > *Špenát,* Slovák > *Sloveso.* Významová (sémantická) asociácia je tiež motivačným činiteľom. Prezývka môže byť antonymom (Chudý > *Tučný*, Krásny > *Škaredý*, Krátky > *Dlhý,* Malý > *Veľký,* Mokrý > *Suchý,* Mráz > *Teplo,* Starý > *Mladý,* Teplý > *Studený,* Ťažký > *Ľahký*, Večera > *Raňajky,* Veselý > *Smutný*) alebo synonymom priezviska (Bača > *Pastier,* Babka > *Stará mama,* Kuna > *Šelma,* Macko > *Medvedík,* Mozoľ > *Pľuzgier,* Muzika > *Hudba*). Synonymické sú aj tie prezývky, ktoré patria do rovnakého sémantického pola s priezviskom na základe vzťahov hyperonymia-hyponymia-kohyponymia: Chrobák > *Pavúk,* Krásny > *Nádherný,* Kurča > *Sliepka*, Belica > *Šťuka,* Teplý > *Horúci,* Vidlička > *Nožík,* Vrabec > *Vták,* Vrták > *Kladivo.* Najmä v bilingválnych oblastiach Slovenska sa môžu tvoriť prezývky aj prekladom priezviska (príklady pochádzajú zo slovensko-maďarského zmiešaného územia): Gula > *Golyó*, Nebehaj > *Neszaladj,* Rybár > *Halász,* Vlk > *Farkas,* Bogár > *Chrobák,* Molnár > *Mlynár,* Orosz > *Rus,* Vörös > *Ryšavý.*

Z krstného mena i z hypokoristika vznikajú prezývky z podobne znejúcich slov: napr. Adam > *Madam,* Alex > *Calex* (názov výrobku, chladničky), Anastázia > *Eutanázia,* Denis > *Tenis,* Stela > *Strela,* Veronika > *Veverička;* Kiki (Kristína) > *Kikirikí,* Láďa > *Mláďa*, Maja > *Včielka Maja,* Marko > *Marco Polo,* Stelka > *Pastelka,* Vierka > *Včielka,* Viki > *Viking.*

Zo začiatočných písmen krstného mena a priezviska tiež vznikajú prezývky: Branislav Bohoš > *Bobo,* Kristina Vančová > *Káva,* Lukáš Gere > *Eldží* (z iniciálok LG vyslovených anglickou ortoepiou), Zuzana Pintérová > *Zupi atď.*

Prezývky zaraďujeme medzi živé mená. Vincent Blanár a Ján Matejčík v práci *Živé mená na strednom Slovensku* klasifikovali živé mená pomocou obsahových modelov. Hlavnou časťou obsahového modelu je funkčný člen. Prezývky sa vyskytujú u nich vo funkčných členoch priezvisko (P), krstné meno (K), individuálna charakteristika (CH), živé rodinné meno (RM), meno do domu (MD):

P – neúradná forma priezviska: Šusteková > *Šustečka,*

< P > – nepravidelná hlásková zmena priezviska: Hunčagová > *Henčaguľa,*

K – v sústave ŽM sa často využíva aj rodné meno rodičov, starých rodičov, svokrovcov atď.: *Adušov* (rodné meno otca) Peťo, *Zuzina* (rodné meno svokry) Anča,

< K > – nepravidelná hlásková zmena krstného mena: napr. Kamila > Kamka > *Tamta* (keď bola malá nevedela vysloviť k),
CH – individuálna prezývka,
RM – dedičná prezývka (celá rodina alebo niektorí jej členovia dedia prezývku),
MD – meno do domu môže byť totožné s prezývkou: *do Ištenou*, *do Kormošou* (pozri Blanár – Matejčík, 1978, 1983).

Prezývka v antroponomastickej terminológii označuje neúradné sekundárne osobné meno. Patráš charakterizuje prezývku ako lexikálnu jednotku s výraznou motivačno-nominačnou, identifikačno-charakterizačnou a psychosociálno-komunikačnou úlohou (Patráš, 1997, s. 98).

Prezývka vzniká v procese socializácie jednotlivca, t. j. v jeho postupnom včleňovaní do rôznych spoločenstiev (Krško, 2003, s. 82). K vzniku prezývky je vždy potrebná určitá societa, v ktorej sa jej členovia navzájom poznajú. Znalosť živých osobných mien (fixovanie spojenia medzi osobným menom a denotátom v spoločenskom vedomí daného kolektívu) tvorí súčasť miestnej sociálnej normy (Blanár – Matejčík, 1978, s. 22). Používanie prezývky predpokladá určitú onymickú kompetenciu, istú znalosť vedenia o pomenovanej osobe. Prezývka najčastejšie vzniká a funguje medzi osobami s rovnakým sociálnym statusom (Ološtiak, 2000, s. 271).

Prezývky sú prítomné v osobnom pomenúvaní od najstarších čias. Objavujú sa aj v Biblii. Po zrade a samovražde Judáša vyberali na jeho miesto zástupcu medzi dvanástich učeníkov Ježiša. Jedným z kandidátov bol Jozef, ktorého volali aj menom Barabáš a prezývkou *Justus*, čo znamená spravodlivý (nakoniec nie jeho vybrali ako dvanásteho, ale Mateja). Aj významné historické osobnosti mali prezývku, ktorú získavali za svoje zásluhy a schopnosti alebo podľa svojich vlastností. Rímsky básnik Publius Ovidius *Naso* dostal svoju prezývku kvôli dlhému nosu. Gaius Caesar Augustus už v detstve dostal prezývku *Caligula*, čo znamená čižmička, ktoré potom používal aj ako cisár. Marcus Annaeus Seneca bol výborný rečník, preto si vyslúžil prezývku *Rhetor.*

Prezývky nachádzame v jednomennej i dvojmennej sústave mien. V jednomennej sústave meno bolo úzko späté s jeho nositeľom, charakterizovalo ho. Meno sa mohlo časom aj zmeniť, najmä vtedy, keď už necharakterizovalo nositeľa. Napr. čiernovlasého jedinca mohli volať menom *Čierny*, ale neskoršie v starobe aj *Šedivý.* Prezývkového rázu boli napr. mená z 13. a 15. storočia ako: 1214 *Rufus* Pousa (Povša *Ryšavý*), 1318 filii Nicolai dicti *Feketheu* (syn Mikuláša zvaného *Čierny*), 1453 Mikolassowy *Beznosowy* atď. (Rzetelska-Feleszko – Cieślikowa, 2002, s. 486). Objavili sa aj v zložených osobných menách: 1522 *Nedajchleba,* 1691 *Kašivar,* 1734 *Hrajnoha* (Majtán, 1996, s. 174). Z niektorých prezývok sa stali priezviská, ktoré sa už dedili. Po ustálení dvojmennej sústavy sa naďalej používali prezývky, keďže často opakujúce sa úradné meno nemohlo jednoznačne identifikovať jeho nositeľa. Úradné mená už neplnia identifikačnú funkciu vlastného mena najmä v prípadoch, keď v obci žije mnoho osôb toho

istého priezviska, k čomu sa často priradí aj rovnaké krstné meno, preto je potrebné jednoznačne rozlíšiť osoby pomocou prezývok. Prezývky samozrejme vznikajú aj v takých spoločenstvách, sociálnych skupinách, kde sa nevyskytuje homonymné úradné meno. Vznik prezývok súvisí aj s nominačnou aktivitou (vitalitou) človeka, ktorý rád pomenúva (premenúva) osoby, objekty ap. Prezývky si dávajú ľudia v rôznych kolektívoch všade na svete. Prezývky poukazujú na živé, dynamické fungovanie jazyka.

Literatúra


BAUKO, Ján: Ragadványnevek rendszere Izsán. Systém prezývok v obci Iža. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta 2001, 156 s.

BAUKO, Ján: Ragadványnév-vizsgálatok a nyitrai Konstantin Egyetemen. In: Névtani Értesítő 25. Budapest: ELTE 2003, s. 188 – 194.

BAUKO, Ján: Személynévvizsgálatok a nyitrai Konstantin Egyetem magyar szakos hallgatói körében. In: Studia artis grammaticae et litterarum. A Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék Kiadványai I. Nitra: FSŠ UKF 2004, s. 74 – 89.

BAUKO, Ján: Diákragadványnév-vizsgálatok magyar-szlovák kétnyelvű környezetben. In: Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság 2005, s. 143–152.

BAUKO, Ján: Prezývky študentov v bilingválnom prostredí. In: Varia XIV. Medzinárodné kolokvium mladých jazykovedcov. Bratislava: SJS pri SAV 2006, s. 232 – 241.

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii. Bratislava: Veda 1996, 251 s.

BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: Živé osobné mená na strednom Slovensku I. 1. Designácia osobného mena. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978.

BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: Živé osobné mená na strednom Slovensku I. 2. Distribúcia obsahových modelov. Martin: Vydavateľstvo Osveta 1983.

HAJDÚ, Mihály: Általános és magyar névtan. Budapest: Osiris 2003, 955 s.

JOZEFOVIČ, Michal: Živé mená žiakov a študentov z motivačného a slovotvorného hľadiska. V tlači.

KNAPPOVÁ, Miloslava: Tvorba přezdívek stále živá. In: 12. slovenská onomastická konferencia a 6. seminár „Onomastika a škola“. Prešov 1996, s. 121 – 125.

KNAPPOVÁ, Miloslava: K proměnám systému hypokoristik. In: Onomastické práce 4. Sborník rozprav k sedmdesátým narozeninám Ivana Lutterera. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2000, s. 209 – 115.

KRŠKO, Jaromír: Úloha stredu a okraja societ pri tvorbe prezývok. In: Okraj a střed v jazyce a literatuře. Ústí nad Labem: Univerzita J.E. Purkyně 2003, s. 82 – 86.

LADÓ, János – BÍRÓ, Ágnes: Magyar utónévkönyv. Budapest: Vince Kiadó 1998, 262 s.

MAJTÁN, Milan: Chronológia slovanských zložených osobných mien v slovenčine. In: 12. slovenská onomastická konferencia a 6. seminár Onomastika a škola. Prešov 1996, s. 173 – 180.

MAJTÁN, Milan – POVAŽAJ, Matej: Vyberte si meno pre svoje dieťa. Bratislava: Art Area 1998, 344 s.

OLOŠTIAK, Martin: Niekoľko poznámok k motivácii a designácii sekundárnych pomenovaní (prezývok). In: Slovenská reč, 2000, roč. 65, č. 5 – 6, Bratislava, s. 270 – 278.

PATRÁŠ, Vladimír: Sekundárne pomenovania (prezývky) a ich sociolingvistický rozmer vo formalizovaných mikrospoločenstvách. In: Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolingvistica Slovaca 2. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1996, s. 45 – 56.

RZETELSKA-FELESZKO, Ewa – CIEŚLIKOWA, Aleksandra (ed.): Slowiańska onomastyka. Encyklopedia. Warszawa – Kraków: Towarzystwo Naukowe Warszawskie 2002.

## Praslovanské a slovanské dedičstvo toponým západného Slovenska (Podunajská nížina)

Mária Beláková

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, Trnava

Nížinný terén Podunajskej nížiny, zavlažovaný prítokmi Váhu (resp. Dudváhu), poskytoval od najstarších čias jeho osídlenia ideálny domov pre našich predkov. Starí Sloveni (Slovania) prichádzajú na miesto, ktoré si pamätá ešte stopy predhistorického života. Mnohé archeologické nálezy nás privádzajú do čias postupného osídľovania Podunajskej nížiny, kde si človek zakladá svoje prvé sídla, obydlia a pomenúva ich. Z prirodzenej potreby nominácie a identifikácie objektov takto, možno nevedomky, vytvára bohatú zbierku geografických názvov, toponým.

Toponymá tvoria dynamickú súčasť onymickej sústavy, pretože neustále podliehajú rôznym zmenám (antropogénna a samovoľná činnosť prírody). Práve tieto zmeny nás podnietili k diachrónnemu výskumu toponým západného Slovenska. V referáte sa venujeme praslovanskému (ďalej psl.) a slovanskému základu oným vybraného mikroregiónu, pričom sa snažíme dokumentovať kontinuitu slovenského jazyka v praslovanskej rodine. Základnú vrstvu slovenskej slovnej zásoby tvoria kontinuanty psl. dedičstva (v súčasnosti sú bohato doložené v nárečiach). Slovenský jazyk má centrálne postavenie medzi slovanskými jazykmi a uchováva takmer najviac kontinuantov z najstaršej slovanskej zásoby. Bližšie porovnaj V. Blanár (1993). Vychádzame z najstabilnejšej onymickej triedy ojkoným (pomenovaní obcí) a na ich báze dokumentujeme ďalšie jednotliviny. Za veľmi nápomocný považujeme nárečový materiál, preto vychádzame aj z nárečových, živých, nami štandardizovaných názvov.

Spomedzi motivačných faktorov v minulosti vyberáme služobnícke a zamestnanecké názvy, antroponymicky motivované ojkonymá, motiváciu typickými porastami (prírodné zábrany).

Najstaršou vrstvou názvov sú ojkonymá zamestnaneckého a služobníckeho charakteru. V Podunajskej nížine jestvovalo niekoľko hradísk (svedčia o tom mnohé vykopávky a miestne názvy, napr. Hradište v katastrálnom území Majcichov), okolo ktorých sa postupne vytvárali osady slúžiace potrebám hradných pánov. Služobnícky charakter mali napr. osady Hrnčiarovce nad Parnou, Voderady, Dolné a Horné Lovčice, Smolenice, Dechtice.

Ojkonymum **Hrnčiarovce nad Parnou** pochádza z psl. základu *gЪrnЬčari* (výrobcovia hrncov, škridiel, tehál), ktorý je ako prvá známa písomná zmienka doložený vo forme Girinch. Názov vznikol pred 12. storočím ešte pred hláskovou zmenou g < h. Hrnčiari obývajúci osadu slúžili majcichovskému panstvu výrobou hrncov. Svedkami o tomto spôsobe života sú niektoré chotárne názvy poukazujúce priamo i nepriamo na výrobnú činnosť osady:

***Hliníky*** (KJÚĽŠ, Hliniki Babirát, 2003, s. 111); [hliníki] z psl. **glina* (hlina; Porov. Hladký, 2004) – lokalita, v ktorej sa kedysi ťažila veľmi kvalitná hlina na výrobu nádob (podobné hliníky sa nachádzajú takmer v každej nami skúmanej obci (Voderady, Slovenská Nová Ves, Pavlice, Cífer a. i.);

***†Bane*** (KJÚĽŠ, Bana Pasinek, Babirát, 2003, s. 112) v prenesenom význame označuje lokalitu, v ktorej sa ťažila hlina, ide o variant tpn. Hliníky;

***Barina*** (KJÚĽŠ); [barina] psl. **barъ/*bara*: – ťažbou hliny v lokalite vznikla terénna zníženina, v ktorej sa dodnes hromadí dažďová voda vytvárajúca kaluž.

Majcichovskému panstvu vo veľkej miere slúžili aj obyvatelia osady **Voderady**. Ojkonymum máme doložené už z roku 1113 (v Zoborskej listine sa spomínajú zaniknuté Voderady pri Drahovciach nad Váhom). Existuje viacero etymologických výkladov ojkonyma, napr. Ján Stanislav (1999), vychádza z koreňa slova *„rad“*. Iný pohľad na ojkonymum nachádzame u Š. Ondruša (2000, s. 30), ktorý prehodnocuje odvodeniny psl. slova *vodrъ: odrь* v prvotnom význame ohrada. Prichádza k názoru, že obyvatelia tohto územia – Slovania – ohradami zabezpečovali brehy riek, aby voda nezmývala a neodnášala zeminu z brehov. Druhú časť ojkonyma tvorí psl. korenná morféma rad: *„raditi, raděti“* vo význame pracovať, mať starosť s niečím, robiť v prospech niekoho, niečoho, zadovažovať starať sa o vodu, zavlažovanie, odvodňovanie polí (porov. Krajčovič, 2005, s. 80). Rovnakú korennú morfému nachádzame v želacom mene Boleradъ doloženého v obci Budmerice (*raditi* – starať sa o, príslovka *bol* (lepšie, viac)). Ojkonymum Voderady by sme teda mohli hodnotiť ako kompozitum s konečným významom: osada ľudí, ktorí majú starosť s vodou (odvádzajú vodu z chotára kanálmi, stavajú hrádze alebo osada tých, ktorí vodu zadovažujú (zavlažujú, dovážajú pitnú vodu zemepánovi, na hrad a pod.). Priklonili by sme sa aj k interpretácii, že Voderadčania pomáhali blízkemu hradu so stavaním hrádzí (Hradisko sa nachádzalo pri dnes už vyschnutom ramene Váhu). Vo Voderadoch zaznamenávame niekoľko starobylých chotárnych názvov:

***Malý Chríb, *Veľký Chríb, *†Na Chríbe, *†Za Chríbom*** (porov. Machek, 1971); (novšie varianty: Veľký Mačkavár, Malý Mačkavár, Veľký mačací zámok, Malý mačací zámok) psl. apel. *chríb* vystupuje vo význame kopec, chlm, kopcovité pole.

Zaujímavým sa nám javí ekonymum ***Kuča majer*** (psl. *koťa,* z *kot-ja* od k**o**tati = zahaľovať, skrývať, strsl. jednoduché obydlie, búda); Porov. Machek (1971, s. 244); SSN (1994, s. 899). Pomenovanie označuje objekt, okolo ktorého sa pásli ovce, do „kuče" sa chodili „skrývať pastieri" v dobe oddychu, resp. nepriaznivého počasia.

Voderady, resp. ich okolité obce sú dôležité aj z hľadiska hydronymie: ***Ronava*** (psl. morféma *ron* z psl. *roniti* = nechávať tiecť, slovanský sufix – ava) – hydronymum pravdepodobne odkazuje na slabý prúd vody dnes už vyschnutého potoka. Druhou významnou hydronymickou zmienkou je starý variant hydronyma. Gidra (slovan. *geder*, *gedra* = roklina, jama (vyviera v M. Karpatoch a tečie dolu, do „jamy"). Porov. HSSJ (1991, s. 378).

Hydronymum ***†Pleva*** (1287 Pylwa, 1313 Peleua, novší variant Starý potok) označuje vyschnutú časť vodného toku Gidry – stsl. *plěva,* psl. *pelva* (potok sa nachádza pri obci Pavlice, kde sa pestovalo proso a plevy mohli zanášať tok) (Machek, 1971, s. 375). Proso je najstaršou obilninou starých Slovanov (aj ich praindoeurópskych predkov) a tvorilo ich hlavnú obživu.

V súvislosti s Gidrou možno spomenúť chotárny názov ***Žabárňa*** (psl. **žaba*). Chotárny názov označuje lokalitau pri dávno vyschnutom ramene Gidry, kde žilo množstvo žiab. Pre ilustráciu porov. hydronymum Žabný jarok: (Hladký, 2004, s. 216).

Vrátiac sa k prvotnej motivácii zamestaneckého a služobníckeho charakteru, dôležitú úlohu vykonávali obce zaobstarávajúce decht (**Dechtice**, z psl. *degъtь*; prvá známa zmienka Degce pochádza z roku 1258 (porov. Krajčovič, 2005, s. 171) a smolu (**Smolenice**, psl. *smola*; pôvodný názov obce Smoľa). Viac k apel. smola pozri v hydronymách Somolický potok, var. Smolický potok, Somolický, Somolan (pomaly tečúci tok); (Krško, 2003, s. 112) Smolu získavali obyvatelia pálením brezovej kôry, z ktorej získavali horľavú tekutinu. Využívali ju ako zdroj svetla pre fakle. Názvy Smolenice a Dechtice sa navzájom potvrdzujú.

Na odlišný druh služobníckych prác poukazuje ojkonymum **Lovčice** (psl. *lovьcь*), ktoré slúžili blízkemu panstvu lovom zveri. Terén Podunajskej nížiny bol zalesnený (dokazujú to mnohé toponymá: Háje (Cífer), Hložie (Hrnčiarovce nad Parnou; psl. *glogь* – pravdepodobne ide o prírodné zátarasy pred vstupom do osady (dnešnej Trnavy, resp. Majcichova)) a nachádzalo sa v ňom množstvo zveri. Ojkonymum nepomenúva priamo činnosť na rozdiel napr.od ojkonyma. Obsolovce.

Zvláštnu skupinu obyvateľov tvorili tzv. jamári (apelatívum nemáme doložené v ojkonymách a nezaraďujeme ho k motivačným faktorom zamestnaneckých ojkoným, ale nachádzame v ňom psl. pôvod). Jamári, resp. jamníci (psl.

*jama*) boli zamestnaní ako kopáči jám – tpn. ***Jama*** (Hrnčiarovce nad Parnou, Cífer), ***Zbožné jamy*** (Hrnčiarovce nad Parnou), ***Jamarňa*** (Jamárna Cífer) označuje lokalitu, v ktorej bývali jamári). Jamy veľmi často slúžili na uskladňovanie obilia (ochrana proti poveternostným vplyvom a zlodejom) a v niektorých lokalitách sa ich nachádzali desiatky (Cífer: 50). Bližšie pozri Krajčovič (2005, s. 189).

Ďalší, no nie menej dôležitý spôsob nominácie, súvisí s dôležitým obchodným centrom **Bratislavou**, pri ktorej sa nachádzala križovatka niekoľkých obchodných ciest. Veľmi významnú úlohu plnila „malokarpatská cesta" (spájala Bratislavu s Majcichovom a inými strategickými obchodnými centrami) zabezpečená strážnou službou. Ako strážne miesta fungovali dvorce veľmožov, ktoré v mnohých prípadoch niesli názvy totožné s pomenovaním ich majiteľov. Antroponymá zväčša vystupovali ako želacie mená v tvare kompozít, napr. osobné meno majiteľa Braslavь (majiteľ osady, terajšej Bratislavy) je zložené z koreňa *bra-* z psl. *borti* vo význame bojovať a slav ako slaviti = šíriť dobrú povesť rodu. Rudolf Krajčovič (2005, s. 75) pripisuje antroponymu význam „*ako borec šíriť dobrú povesť rodu*".

Neďaleko bratislavského „Braslava" nachádzame stopy slovanského antroponyma BoženЪ (Božeň), ktorého nositeľom je pravdepodobne osoba z vyššej spoločenskej vrstvy. Osobné meno je kompozitom (psl. apel. *bogъ* vo význame boh, Boh; frekventovaný antropoformant *enЪ*). Spomínané antroponymum zaznamenávame v niekoľkých ojkonymách západného Slovenska (Pezinok – už ponemčená forma pôvodného názvu, **Božetěchovo** a i.). V susedstve s Pezinkom, v Neštichu pri Svätom Jure, sa v dávnej minulosti nachádzalo dnes už zaniknuté hradisko veľkomoravského veľmoža, ktorý sa zrejme nie náhodou volal rovnako ako spomínaný Božeň v Pezinku.

Veľmi podobnú formu má osobné meno Bozete (možno skrátená podoba Božetechova), ktoré sa spomína v súvislosti so zaniknutou osadou Fančal pri Budmericiach. Pri Fančali vystupuje uhorské meno Fonchol (Fonsol), ktoré označuje „syna otca Bozete". Rovnaký slovný základ nachádzame v ojkonyme **Jarná**[1]. V 13. storočí bol názov obce (dosiaľ považovaný za pôvodný) motivovaný pravdepodobným slovanským osobným menom *Daj (a), Day*, ktoré je známe v chorvátčine z roku 1448. Porov. Krajčovič (1983, s. 105). Názov Božetechovo hodnotia niektorí ako nepresný preklad z nemeckého Gottesgnaden

[1] (1244 Kapusd, 1291 **Dajta** (VSOSR, Zv. 1, s. 511), 1311 Dayta, 1322 Daita, 1342 Dayta, Daytha, 1342 Daytha Superior et Inferior, 1412 **Goczknad**, sive **Daythv** (VSOSR, Zv. 1, s. 511), 1412 Goczknad sive Daytha, 1416 Gothczgnad, 1419 Goczknad, 1449 Kocznod, 1505 Gotsgenaden, 1507 Gocznow, 1509 Gocznod (VSOSR, Zv. 1, s. 511), Gotznod, 1543 Gotsgnaden, 1773 Gocznod, Gottes–Gnad, Gottesgnad, Gocnód, Gocnod, 1786 Gocznod, Gottesgnad, 1808 Gocznód, Gottesgnad, 1863–1907 Gocnód (NOSR, s. 171.), 1871 Gocznód (PMpBZ 1:144 000), 1913 Dajta, 1920–1948 Gocnod, 1948–1960 **Božetechovo**, 1960 Jarná (NOSR, s. 171), maď. Gocnód, Dajta, nem. Gottesgnad, Gottesnoth (VSOSR, Zv. 1, s. 511), KJÚĽŠ Gotsgnaden, Gotzgnaden, Božetechovo)

a prikláňajú sa k patronymickej motivácii patróna miestneho kostola. My sa domnievame, že varianty ojkonyma (Kapusd, Dajta, Goczknad, Božetechovo) nemusia byť variantmi pomenovania jednej obce. Je možné, že v minulosti sa v lokalite nachádzali v bezprostrednom susedstve dve osady, ktoré mohli splynúť, resp. jedna z nich mohla zaniknúť a pomenovanie sa prenieslo na susednú osadu (v povedomí ľudu žije legenda o osade, ktorá sa z ničoho nič prepadla pod zem).

Kresťanský podklad želacieho mena sa vyskytuje aj v obci **Bohdanovce nad Trnavou** (*Bogъdanъ, Bogudanъ z psl. bogъ, adj. danъ* (daný) = želanie potomkovi, ktorý je Bohom daný, aby slúžil Cirkvi). Topoformant –ov-ce sa vyznačuje privlastňovacím vzťahom (rovnako aj v ojkonymách Budmerice, Pavlice, Lovčice, Hrnčiarovce a i.).

Ďalšou antroponymicky motivovanou osadou sú **Budmerice**, ktoré mali kedysi strážnu úlohu pri zabezpečovaní obchodnej cesty cez Malokarpatský priesmyk. Ojkonymum pochádza z veľmožského kompozita BudeměrЪ. Porov. Krajčovič (2005, s. 78) (psl. *buděti* – bdieť, starať sa, apel. *měrъ* – pokoj, zmierenie = meno malo vyjadrovať túžbu po potomkovi, ktorý sa mal „starať o pokoj cestujúcich“. V názve obce sa stretáme s topoformantom – ice, ktorý vyjadruje príslušnosť k osobám vykonávajúcim určité remeslo (v tomto prípade službu). V Budmericiach sme sa stretli so zaujímavým dokladom o trojpoľnom hospodárstve, ktoré nám dokumentuje ekonymum ***†Celiny*** („neobrábaná, úhorom ležiaca pôda“ (porov. KSSJ, s. 81), zo stsl. *cělovati, cělъ* – zdravý, neporušený, celý (porov. ESJČ, s. 82)). Zaujímavý je chotárny názov ****Divoš*** [dzivoš] označujúci lokalitu, v ktorej rástli plánky (stsl. *divii*, *divъjъ*, z *divъ (viac pozri Machek (1971, s. 89)) vo význame rastúci bez sadenia alebo siatia ľudskou rukou).

Budmerice susedia s obcou ***Vištuk*** (ojkonymum nesie znaky ponemčenia Wistuch, ale pôvodne pochádza z pravdepodobného slovanského antroponyma Vista, Vysta (v ruštine živé ako Višta). Časť obyvateľov slúžila služobníckymi prácami (blanári = chotárne názvy ***Blanárka, Blanárska dolina, Blanársky výmol'***). Expresívny charakter toponyma nachádzame v ekonyme ****Všivavé*** [Šivavé, Fšivavé] vo Vištuku), ****Všivavý vŕšok*** (Majcichov). Pomenovanie je motivované burinou „veš, všivavec“ z psl., stsl. vъšъ porov. Machek 1971, s. 563).

Pokračujúc karpatskými cestami prichádzame k hradisku majiteľa Mojtecha, dnešnému **Majcichovu**. Praslovanské veľmožské kompozitum Mojъtěchъ (psl. privlastňovacie zámeno *môjъ*, koreň *těch* = potecha, útecha) vyjadruje túžbu matky, aby bol potomok jej útechou; porov. Krajčovič, 1971, s. 80). Pomenovanie Mojtechov slúžilo spočiatku len na označenie veľkomoravského hradiska, dnes lokality pomenovanej Hradište[2], no neskôr sa metonymicky prenieslo na

[2] Hradište (1893 Várhely {„Hradisko“}, 1893 Pp, 1963 Vmp Hradište, KJÚĽŠ Varhel, Varhely, Hradiščo, Hradište, Varhelý, nárečn.: [vali, hradiščo, hradišče]; varianty tpn.: Várheľ, Valy

celú osadu. Vplyvom trnavského nárečia sa privlastňovacia podoba Mojtechov zmenila na Mojcechov a neskôr na Majcichov. Osada mala výbornú pozíciu a hoci sa nachádzala v nížine – ľahko dostupnej nepriateľovi – bola dostatočne chránená okolitými valmi a lesmi (lesy sa tiahli od Zelenča smerom k Malým Karpatom, tvorili tak súvislý pás). Veľkomoravské hradisko sa nachádzalo pri potoku a jednom občasnom toku, pôda na jeho mieste je dodnes kamenistá a červená. Vzhľadom na archeologické nálezy sa v októbri tohto roku začali vykopávky v spolupráci so zahraničnými subjektami.

So zalesnením terénu súvisia mnohé iné geografické názvy. Pôvodnú faunu Podunajskej nížiny tvorili dubové lesy (ojkonymum Dubová, v Zoborskej listine so zachovanou nosovkou D**o**bov), neskôr nahradené inými druhmi drevín (brezy, buky, ovocné stromy a i.). Niektoré dreviny (najmä divé hrušky, jablone, divý hloh, či tŕnie a chrastie tvorili prirodzené prekážky pri dôležitých strategických miestach alebo rástli povedľa strážených obchodných ciest.

Ojkonymum **Jablonec** nás upozorňuje na výskyt divých jabloní (predpokladaná pôvodná toplexéma je jablonЬ). Hoci sa výklad názvu v ľudovej etymológii zakladá na cudzojazyčnom základe (maď. *halmó* (hal = ryba) – v obci sa nachádzali rozsiahle močiare s množstvom rýb, maď. *halom* = kopec – obec sa nachádza na miernej vyvýšenine), pokúsili by sme sa o interpretáciu zo slovenského (slovanského) základu jabloň. Maďarská podoba (aj živá ľudová Halmeš) môže byť skomolením maď. apel. *almás* (jabloňový sad). Okrem maďarskej podoby je známe skoršie pomenovanie Jablanc (pravdepodobne so zachovaným jerom Jablancь) doložené vďaka mníchom, ktorí sem boli vyslaní učiť ľudí obrábať pôdu. Vychádzajúc zo Stanislavovho diela Slovenský juh v stredoveku (1999, s. 149) môžeme potvrdiť tézu o zachovaní ь v ojkonyme Ablanc <*Jablonьcь (oblasť Rabice). V názve nachádzame domácu príponu *-ec*, pričom vokál *e* v nej vznikol zámenou za praslovanský mäkký jer (bližšie pozri Krajčovič, 1988, s. 44).

Podobne je motivovaný názov zaniknutej osady Krtvelíš, ktorá v neskoršom období tvorila „Dolný koniec“ obce Slovenská Nová Ves. Ojkonymum máme písomne doložené len v maďarskej podobe ***Krtvelíš**. (1895 Körtvélyes {„Hrušov“}, 1895 Pp, 1913 Körtvélyesházcsoport). Ojkonymum nerekonštruujeme do spisovnej podoby Hrušov, pretože táto forma v povedomí ľudí a v živej reči absentuje. *Krtvelíš* (zo staromaď. körtvé = hruška + prípona –lyes (vyjadruje príslušnosť, vzťahuje sa na miesto, kde rástli hrušky), maď. házcsoport = osada). Vzhľadom na fakt, že pôvodné obyvateľstvo osady netvorili príslušníci maďarského etnika, môžeme predpokladať, že ojkonymum bolo pôvodne slovenské a malo podobu Hrušov. Maďarská podoba mohla vzniknúť iba v dôsledku neskoršieho maďarského osídlenia. Zaniknutá osada bola charakteristická porastom divých hrušiek, ktoré sa ešte veľmi ojedinele v obci vyskytujú.

Pomenovanie mesta ***Trnava*** (tŕnie z psl. *tьrnъ; porov. Machek (1971, s. 535) upozorňuje na pôvodný charakter lokality a neskôr na prírodné zábrany.

Divý hloh (psl. glogъ), ktorý bol pomerne rozšírený na okrajoch lesov, kamenistých svahoch alebo neskôr aj ako živé ploty (v ľudovej reči [lohina, hloží])

bol ďalším motivačným faktorom pre vznik oným, napr. ekonyma ***Hložie*** (1895 Hlozsi, 1895 Pp, 1975 Hložie, 1964–1999 Hložie, KJÚĽŠ Hloží, Hlóži, Babirát, s. 112 Hloži, Hložie, s. 111 Pasinek Hlozi).

Stručnou analýzou vybraných toponým sme ani zďaleka nevyčerpali inventár rôznorodých pomenovaní, ktoré sa po mnohé stáročia utvárali a zakresľovali charakter osád, lokalít či iných objektov.

Literatúra

BLANÁR, Vincent: Porovnávanie lexiky slovanských jazykov z diachrónneho hľadiska. Bratislava: VEDA 1993. 192 s. ISBN 80-224-0348-2

HLADKÝ, Juraj: Hydronymia povodia Nitry. Trnava: Trnavská univerzita, Pedagogická fakulta 2004. 294 s. ISBN 80-8082-008-2

KRAJČOVIČ, Rudolf: Živé kroniky slovenských dejín skryté názvoch obcí a miest. Bratislava: Literárne informačné centrum 2005. 232 s. ISBN 80-88878-99-3

KRAJČOVIČ, Rudolf: Jazyk na Veľkej Morave – jeho dynamika a kultivovanie. In: XI. medzinárodný zjazd slavistov. Záznamy z diskusie k predneseným referátom. Zost. J. Doruľa. Bratislava: Slavistický kabinet SAV 1998. s 44.

KRŠKO, Jaromír: Hydronymia povodia Turca. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied 2003. 170 s. ISBN 80-8055-763-2

Etymologický slovník jazyka českého. Zost. V. Machek. Praha: Academia 1971, 868 s.

Historický slovník slovenského jazyka. Zv. 1. (A – J). Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1991. 356 s.

ONDRUŠ, Šimon: Odtajnené trezory slov. Martin: Matica slovenská 2000. 244 s. ISBN 80-07090-530-1

Slovník slovenských nárečí. Zv. 1. (A– K). Red. Ripka, I. Bratislava: Veda 1994. 936 s.

STANISLAV, Ján: Slovenský juh v stredoveku I. Bratislava: Národné literárne centrum 1999. 486 s. ISBN 80-88878-49-7

# Dmytro Čyževskyj a Pražský lingvistický krúžok[1]

Oksana Blaškiv

Katedra slovenského jazyka a literatúry Univerzita Mateja Bela
Katedra cudzích jazykov a porovnávacej komparatistiky
Drohobyčská pedagogická univerzita Ivana Franka

Na začiatku 20. storočia sa Praha stala útočiskom pre mnohých emigrantov z Ruska, Bieloruska a Ukrajiny. Medzi vojnami bola jedným z hlavných centier ukrajinského občianskeho, kultúrneho a vedeckého života mimo Ukrajinu.

Z iniciatívy prezidenta Tomáša Gariguea Masaryka (1850 – 1937) bola ukrajinská emigrácia v Československu finančne podporovaná niekoľkými ministerstvami. Tým sa naskytla možnosť vytvoriť celý systém vyšších školských inštitúcií, kde sa ukrajinskí emigranti mohli školiť v materinskom jazyku. Do roku 1921 sa na Karlovej Univerzite v Prahe vyučovala ukrajinistika a v tomto čase tu pôsobili takí profesori ako F. Pasternak, J. Bidlo, I. Polivka, I. Horbačevskyj, O. Kolesa. V roku 1921 bola z Viedne do Prahy prenesená aj Ukrajinská slobodná univerzita, v rokoch 1922 – 1923 boli založené nasledujúce inštitúcie: Ukrajinská poľnohospodárska akadémia v Poděbradoch, Vyšší pedagogický inštitút Mychajla Drohomanova v Prahe, Ukrajinské umelecké štúdio, Historická a filologická spoločnosť atď. Boli tu tiež založené študentské spoločnosti, ako napr. Študentská ukrajinská akademická spoločnosť v Prahe, Ústredné združenie ukrajinského študentstva. Vznikli i vydavateľské spoločnosti, začali sa vydávať politické a umelecké, kultúrne a literárne časopisy, medzi nimi *Študentský bulletin*, *Naša spoločnosť*, *Národná myšlienka*, *Život*, *Ukrajinský medicínsky bulletin* atď. (bližšie porov. Savka, 2002). Študentské časopisy, s ktorými spolupracovali profesori ukrajinských univerzít v emigrácii v Prahe a Poděbradoch, prispievali k vývoju ukrajinskej vedy.

Súbežne v Prahe fungovali spoločnosti, v ktorých pôsobili predstavitelia českej vedy, ako aj emigranti. Jedným z centier vedeckých výskumov bol ***Pražský lingvistický krúžok (PLK)*** založený v  októbri roku 1926. Členovia krúžku sa zaoberali najprv lingvistickými disciplínami ako fonológia, štylistika, teória literárneho jazyka, teória jazykovej kultúry.

Hlavnými predstaviteľmi PLK boli českí jazykovedci: Vilem Mathesius (1882 – 1945), Bohuslav Havránek (1893 – 1978), Bohumil Trnka (1895 – 1984), Jan Mukařovský (1891 – 1975), Vladimír Skalička (1909 – 1991), Jozef Vachek (1909 – 1996) a ruskí emigranti Roman Jakobson (1896 – 1982), N. S. Trubeckoj (1890 – 1938), Sergej Karcevskij (1884 – 1955). Metodologickými základ-

[1] Tento príspevok bol napísaný v rámci štipendia Vyšegrádskeho medzinárodného fondu.//This article was written within The International Vishegrad Found scholarship.

mi PLK boli intencionálna koncepcia E. Husserla (1859 – 1938), ženevská lingvistická škola Ferdinanda de Saussurea (1857 – 1913) a myšlienky ruských formalistov. S týmito jazykovedcami spolupracovala aj ukrajinská skupina, medzi nimi Vasyľ Simovyč (1880 – 1944), Agenor Artymovyč (1879 – 1935), Petro Savyckyj (1895 – 1968), Dmytro Čyževskyj (1895 – 1977). V tom čase bol D. Čyževskyj mladým historikom filozofie, žiakom E. Husserla a budúcim svetovo známym slavistom a priateľom H. G. Gadamera (1900 – 2002).

Viac sa o prínose Ukrajincov do PLK môžeme dozvedieť z komentárov (Pšenyčnyj – Jancen, 2003) ku korešpondencii D. Čyževského a V. Simovyča. Boli publikované v materiáloch z vedeckého seminára, ktorý sa konal v Drohobyči v máji roku 2003 pod názvom *Dmytro Čyževskyj a svetová slavistika*.

Čo sa týka vzťahu D. Čyževského a PLK, jestvujú v odbornej literatúre viaceré názory, tvrdenia a tézy. Hoci väčšina literárnych kritikov a bádateľov vedeckého dedičstva D. Čyževského potvrdila jeho vzťah k PLK, otázka bezprostredných vplyvov PLK na vedecký náhľad D. Čyževského ostala málo preskúmaná a vyžaduje si hlbší a komplexný výskum.

Pripomíname, že činnosť PLK (1926 – 1948) čiastočne prebiehala v čase pražského pôsobenia D. Čyževského (1924 – 1932). Od roku 1924 prednášal filozofiu v Prahe vo Vyššom pedagogickom inštitúte Mychajla Drohomanova a na Ukrajinskej slobodnej univerzite. Bol tiež členom Ukrajinskej historickej a filologickej spoločnosti a Ukrajinskej spoločnosti priateľov knihy. Súbežne sa D. Čyževskyj bližšie kontaktoval so všetkými ruskými vedcami v Prahe. Bol členom Filozofickej spoločnosti v Prahe a spolu so S. Hessenom, I. Lapšynom a G. Frolovským bol jej vedúcim v rokoch 1926 – 1928. Zúčastnil sa tiež na seminári o výskume F. Dostojevského, ktorý bol vedený ruským filozofom a emigrantom F. Bemom. Prednášal aj na Ruskej národnej univerzite v Prahe. Známy komeniológ prof. Werner Korthaaze písal o tomto období života ukrajinského slavistu takto: *„Zaujímal sa o ruskú, rovnako ako aj ukrajinskú problematiku a skúmal ich, písal o ukrajinských filozofoch a spisovateľoch podľa vlastného výberu a dalo by sa povedať, že úspešne, a na konci bol vysoko ocenený takými význačnými osobnosťami pražskej ukrajinskej emigrácie ako Oleksandr Kolesa (1867 – 1945) a Dmytro Antonovyč (1877 – 1945).“* (Korthaaze, 2004, s. 234 – 274; *preložila O. B.*)

V čase svojho pobytu v Prahe medzi ukrajinskými emigrantami sa D. Čyževskyj stal známy ako historik filozofie. Svoju prvú dizertačnú prácu na tému *Hegel a Francúzska revolúcia* napísal a obhájil v roku 1929 na Ukrajinskej slobodnej univerzite v Prahe. Napísal tu tiež monografie o duchovnom dedičstve Ukrajiny – *Filozofia na Ukrajine* (Praha, 1926) a *Náčrty z histórie filozofie na Ukrajine* (Praha, 1931). Tento aspekt vedeckých výskumov rozvíjal v nasledujúcich rokoch, keď v roku 1946 zorganizoval filozofickú skupinu Ukrajinskej slobodnej akadémie vedy v Ausburgu. Počas cesty D. Čyževského do Harvardu (USA) v rokoch 1949 – 1956 skupinu viedol Ivan Mirčuk (1891 – 1961), ktorý bol vedúcim katedry filozofie na Ukrajinskej slobodnej univerzite v Prahe v časoch, keď tam prednášal aj mladý D. Čyževskyj (Antonovyč, 1999).

Upriamujúc pozornosť na vzťah ukrajinského slavistu a PLK, podáme v tomto príspevku isté názory bádateľov Čyževského prác a historikov PLK. L. Matějka píše, že medzi cudzincami, *„... ktorí sa stali trvalými členmi Krúžku v počiatočných rokoch jeho existencie, boli ukrajinský filozof Dimitrij Čyževskyj, ktorý sa neskôr stal medzinárodne uznávaným odborníkom v oblasti slovanských literatúr"*[2] (Matějka, 1976, *preložila O. B.*). J. Strilka (1996) v svojom článku *Svetový význam D. Čyževského* píše, že D. Čyževskyj *patril k PLK od začiatku fungovania krúžku*. Táto myšlienka má oporu v práci slovenskej bádateľky ruskej emigrantskej literatúry O. Guzyovej (2003, s. 129; *preložila O. B.*): *„Jeho pražský pobyt (od r. 1924) bol naplnený tvorivou prácou. V r. 1926 sa zúčastňuje prác v pražskom lingvistickom krúžku, kde sa zbližuje s N. Trubeckým. Od r. 1927 začína v časopise Zeitschrift für slavische Philologie publikovať svoje články z dejín literatúry"*. O *„dlhej a neustálej komunikácii s členmi PLK o otázkach z teórie literatúry, štylistiky a lingvistickej analýzy literatúry"* píše aj ukrajinsky bádateľ pedagogiky Dr. Kemiň (2003, s. 31). L. Matějka (2004) hovorí o vzťahu Čyževského a PLK, pričom zdôrazňuje, že Čyževského záujem o lingvistickú analýzu textu bol inšpirovaný Romanom Jacobsonom, ale jeho *„záujem o pražskú lingvistiku sa nezmenil na bezhraničnú oddanosť"*[3]. Tento názor zastáva aj G. Grabowicz (bližšie porov. Grabowicz, 2004), ktorý bol autorom jednej z najostrejších recenzií na *Dejiny ukrajinskej literatúry* (1956) D. Čyževského a neskôr vedúcim katedry ukrajinskej literatúry pomenovanej po D. Čyževskom na Harvardskej univerzite.

D. Čyževskyj sa osobne poznal s českými bádateľmi V. Mathesiom a J. Mukařovským a známosť s N. Trubeckým a R. Jacobsonom prerástla v dlhotrvajúce priateľstvo založené na blízkom vedeckom záujme. To potvrdzuje jeden z listov N. Trubeckého D. Čyževskému, v ktorom N. Trubeckoj píše o potrebe vytvorenia fonologickej terminológie: *„na konci sme sa s Jacobsonom rozhodli, že bez filozofa si s takouto úlohou sami neporadíme a rozhodli sme sa, že sa obrátime s prosbou o radu najprv k Vám"* (Valiavko, 2004, s. 223; *preložila O. B.*). To neznamená, že D. Čyževskyj nemohol kriticky interpretovať práce svojich priateľov. Medzi otázkami, o ktorých pochyboval, bola koncepcia fonémy Trubeckého: *„Čiževského filozofické vzdelanie ho donútilo uvažovať o objektívnych a subjektívnych aspektoch fonémy, ako aj o vzťahu medzi fonémou ako konštruktom a množstvom variantov jej reprezentácií v reči. ... nikdy neprestal trvať na tom, že fonémy a ich systémy sú otáznymi objektami s neistou validitou"*[4] (Matějka, 2004, s. 177; *preložila O. B.*).

---

[2] *„... who became a permanent members of the Circle in the early years of its existance were the Ukrainian philosopher, Dmitrij Čyževśkyj who later became an internationally recognized specialist in the field of Slavic literatures..."* (Matějka, 1976).

[3] *„... interest in Prague linguistics did not turn into a total devotion"* (Matějka, 2004).

[4] *„Cyzevśkyj's philosophical training urged him to question the objective and subjective aspects of the phoneme as well as the relation between the phoneme as a construct and*

D. Čyževskyj sa pravidelne zúčastňoval na činnosti PLK. Zo súpisu prednášok PLK v rokoch 1926 – 1948 sa môžeme dozvedieť, čo D. Čyževskyj prednášal: v r. 1930 – 27. januára – Phonologie und Psychologie (na prvej fonologickej konferencii v Prahe v r.1931 prednášal na tú istú tému), v r. 1933 – 9. januára – Zur Geschichte der russischen Philosophie, v r. 1934 – 23. apríla – Eine neue Sprachphilosophie, v r. 1935 – 18. marca – Die Barockdichtung (Matějka, 1976, s. 607 – 614). Jeho publikačná činnosť bola tiež pravidelná: v r. 1938 publikoval článok K Máchovu světovému názoru v zborníku *Torzo a tajemstvi Máchova díla*, ktorého editorom bol J. Mukařovský, v r. 1939 niekoľko článkov pod názvami Husitství a východoslovanské sekty, Hus a německé protestanství, Česká píseň reformační a vývoj protestantského chorálu, Komenský a západní filosofie, Komenský a němečtí pietisté v zborníku *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, ktorý zostavil V. Mathesius, v zborníku venovanom N. Trubeckému publikoval článok O *Šyneli Gogolja* (prvýkrát publikovaný v r. 1937 v časopise Zeitschrift für slavische Philologie). Obzvlášť by sme chceli upozorniť na články, ktoré boli publikované v r. 1946 v Bulletine Ukrajinskej slobodnej akadémie vedy: *Problémy výskumu poetického jazyka* a *K otázke fonologickej osobitosti slovanských jazykov*. V tomto čase už D. Čyževskyj nebol v Československu a ani PLK už takmer neexistoval, ale články sú s jeho činnosťou tematicky spojené.

Krátky článok *Problémy výskumu poetického jazyka* je na prvý pohľad súpisom problémov, s ktorými sa stretáva výskumník poetického jazyka, hoci hlavným cieľom tohto článku je predstavenie teórie literárnych štýlov. Tento článok bol publikovaný v r. 1946 a monografia *Dejiny ukrajinskej literatúry,* ktorá vyšla až o desať rokov neskôr, reprezentovala túto periodizáciu rozvoja literatúry na príklade ukrajinskej literatúry, a to práve na základe daného článku. Preto môžeme skonštatovať, že prvá prezentácia danej koncepcie periodizácie rozvoja literatúry bola predstavená vo vyššie spomínanom texte *Problémy výskumu poetického jazyka.* Vďaka tejto teórii D. Čyževskyj ostane v histórii a teórii literatúry, napríklad v Lexikone literárních pojmů sa píše: „*U J. Krzyžanowského, E. R. Curtia, D. Čyževského i jiných badatelů se setkáváme s pojetím vývoje literatury jak ose střídáním klasických a antiklasických etap, vzjádřeným graficky v podobě sinusoidy*“ (Pavela – Všetička, 2002, s. 272). Článok je zaujímavý ako predstavenie teórie, lebo tu môžeme sledovať, ako sa táto teória vytvárala: od úplné formalistického vysvetlenia lingvistického znaku, cez teóriu poetického jazyka J. Mukařovského a „teóriu vĺn“ vývoja histórie umenia Wolfflina do „teórie vĺn“ vývoja literatúry. Vypustiac detaily prechodu zdôrazňujeme syntetický charakter tejto teórie, ktorá zahŕňa analýzy lingvistických teórií, fenomenológie, histórie umenia, literárnej vedy víriacich vo vedeckom živote Prahy týchto čas. A tiež to znamená, že teória zmeny štýlov D. Čyžev-

---

*the uncountable variability of its representation in speech. ... he never ceased to insist that the phonemes and their systems were questionable objects with uncertain validity”* (Matějka, 2004, s. 177).

ského je priamo spojená z lingvistickými ideami PLK. V tomto prípade je dôležité tvrdenie prof. S. Wollmana, že metodológia Čiževského začína a stojí na základoch Pražskej školy[5] (Wollman, 1995, s. 125). Hoci niektorí bádatelia zdôraznili štrukturálny prístup D. Čyževského k analýze literatúry (Valiavko, 2004; Škandrij, 1995), sám D. Čyževskyj sa nepovažoval za štrukturalistu[6] (Matějka, 2004, s. 122). V tom istom čase sa kladie rovnaký dôraz na filozofický aspekt jeho metodológie (Matějka, 2004; Škandrij, 1995), čo len podčiarkuje jej syntetický charakter.

Na záver by sme chceli zhrnúť, aký vplyv mal PLK na vedecké práce D. Čyževského. Po prvé, kvôli účasti v činnosti PLK sa jeho záujem o dejiny filozofie zmenil na záujem o porovnávaciu komparatistiku slovanských literatúr. Po druhé, lingvistické myšlienky PLK spôsobili formovanie nového syntetického prístupu k analýze literatúry, založeného na simultánnom použití formálno-štrukturálnej analýzy textu a filozoficko-kultúrnom chápaní literárneho obdobia. Po tretie, koncept poetického jazyka J. Mukařovského a lingvistické problémy vyzdvihnuté PLK boli východiskovým bodom teórie zmeny štýlov a základom na interpretáciu vývoja literárneho procesu a jeho periodizácie.

Literatúra

САВКА, Мар'яна: Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20-30-ті рр. XXст.). Львів 2002.

КОРТГААЗЕ, Вернер: Дмитрий Чижевский и родина его выбора – Германия. / Кортгаазе В. Від Меланхтона до Коменського і Чижевського. Дрогобич – Київ: Коло 2005. – С. 234 – 274.

АНТОНОВИЧ, Марко: 50-річчя Української Вільної Академія Наук./Українська Вільна Академія Наук у США. Науковий збірник (1945 – 1950 – 1995). – Нью-Йорл 1999. – № IV. – С. 9 – 32.

СТРІЛКА, Йозеф: Всесвітнє значення Дмитра Чижевського. // Київська старовина 1996, № 2-3, С. 90 – 96.

GUZYOVÁ, Oľga: Ruská emigrantská literatúra v kontexte slovenskej literatúry a kultúry v rokoch 1921 – 1945. Prešov: NÁUKA 2002. 129 s.

КЕМІНЬ, Володимир: Празький період у науково-педагогічній діяльності Дмитра Чижевського./Славістика: Дмитро Чижевський і світова славістика. Матеріали наукового семінару.- Дрогобич: Коло 2003. С. 31 – 34.

---

[5] *„Auf die Prager Schule als Stütz- und Ausgangspunkt der Methodologie Tschiževskijs weist u.a. besonders auch der Begriff „Wortkunst" und die Betonung von stilistischen Phänomenen hin"* (Wollman S., 1995, s. 125).

[6] *„Linguistic quest was never more than an auxiliary tool for his research. The same can be said about his interest in formalistic approach in literary studies, which formed the basis of Prague structuralism. Cyzevśkyj never considered himself a structuralist. He used the attribute "structural" only rarely and with quotation marks to boot. He preferred to use the term "style" instead of "poetic language*" (Matějka, 2004, s. 122).

MATĚJKA, Ladislav: Dmytro Cyzevśkyj: Between East and West./Dmytro Čyževskyj. Osobnost a dílo. Praha 2004. 177 s.

ГРАБОВИЧ, Григорій: Дмитро Чижевський: наука, історія, ідентичність./Грабович Г. Тексти і маски. – Київ: Критика 2005. – С. 182 – 204.

ВАЛЯВКО, Ирина: Д.И.Чижевский: жизненный путь и творчество. // Новый журнал 2004, № 235, 223 С. (217 – 240).

ШКАНДРІЙ, М.: Історія, стиль, епоха, культура: до проблеми періодизації у Дмитра Чижевського. // Слово і час. – 1995. - № 7. – С. 30 – 35.

Sound, Sign and Meaning: Quinquagenary of the Prague Linguistic Circle (edited by Ladislav Matějka) (1976). Department of Slavic Languages and Literatures, The University of Michigan, Ann Arbor, No. 6.

WOLLMAN, Slavomir. Tschižewskij und die vergleichende Literaturwissenschaft./ Acta Comeniana 11 (1995), Praha: Filosofia, s. 121 – 128.

PAVERA, Libor – VŠETIČKA, František: Lexikon literárních pojmů. Olomouc: Nakladatelství OLOMOUC 2002.

ПШЕНИЧНИЙ, Є. – ЯНЦЕН, В.: Листування Дмитра Чижевського з Василем Сімовичем. / Дмитро Чижевський і світова славістика. Славістика, Том 1. – Дрогобич: Коло 2003. – С. 251 – 331.

## Emocionálna sugestívnosť Švantnerovho výrazu

Ivana Bosíková

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica

O Františkovi Švantnerovi je všeobecne známe, že sa od sociálne zafarbených poviedok presunul k prózam ladeným v duchu naturizmu a oblúkom sa vo svojom románe Život bez konca i v psychologických novelách z posledných rokov svojho života vrátil k spoločenským otázkam. A hoci sa tento graf autorových hľadačských úsilí pred nami očividne črtá, netreba zabúdať na určité konštanty týchto diel. F. Švantner totiž svoje príbehy umiestňuje do sústavy, jasne definovanej súradnicami zážitkovej epickosti a intenzívnej emocionality. Pohybuje sa na osi subjektívne – objektívne rozprávanie, ktoré pretína os prechádzajúca od impresionizmu k expresionizmu. V prieniku ich hodnôt sa ocitá to-ktoré dielo. Emocionálnu os zastrešuje kontrast v prežívaní reality. Na jednom póle stojí mohutný, silný zážitok, orientovaný od indivídua a formujúci jeho videnie sveta na dramatizujúcom, deformujúcom podklade extraordinárneho vyjadrovania, na póle druhom subtílnosť vnemov, rozvíjanie prchavých nitiek príbehu. Lyrizácia spočíva práve v balansovaní na tejto čiare štylistických možností. (Tieto úvahy nadväzujú na zistenia Františka Mika.)

Švantnerova lyrizácia predstavuje osobitý typ spisovateľa – naturistu. Najbližšia mu je ráznosť a prudkosť expresívnych konštrukcií, príbuzných biolo-

gickému tlkotu hôr. František Miko (1969, s. 158) pri analýzach lyriky v prozaických textoch konštatoval, že „František Švantner uplatňuje vo svojich novelách so zdôrazneným prvkom rozprávania i väčšiu hovorovosť, subjektívnosť a expresívnosť výrazu. Na rozdiel od Chrobáka silná expresívnosť u Švantnera nie je tak zdrojom lyrickosti ako skôr podčiarknutím reality, je symptómom vpádu silnej, drsnej, nahej skutočnosti (nielen sociálnej a psychologickej, ale i fyziologickej)...“. Ide teda o tzv. mužskú emocionalitu, strhávajúcu k činu, vyhýbajúcu sa meditáciám a sršiacu dynamikou. V druhom období tvorby Švantnerov expresionizmus získava čistú podobu. Konfrontovaním s nemilosrdnou skutočnosťou spisovateľ siaha po existenciálnych témach. Výsledkom sú otázky viny a neviny, humanizmu a prirodzenej morálky. Ich dominantou je etický aspekt. V poviedkach, označovaných literárnou vedou ako naturistické, tento stupeň angažovanosti nenachádzame. Sú výpoveďou, svedectvom, ale na čitateľa apelujú v inom zmysle. Vracajú sa k archaickým štruktúram ľudskej mysle a v maximálnej možnej miere z nich ťažia. Kľúčovou emóciou sa stáva fyziologické prežívanie atavistických emócií v stave živelného ohrozenia. Strach, hrôza, napätie sa pretavujú na primárne determinanty štylistickej výstavby textu. Zasahujú všetky kategórie rozprávania, ktorých potenciál sa využíva na posilňovanie atmosféry tajomstva. Tento motív sa stáva „nielen východiskom, ale konštantným prvkom základného sémantického gesta Švantnerovej prózy z toho obdobia, pretože berie na seba funkciu akéhosi noetického regulatívu autorovho videnia epickej látky a potom i jej tematického a kompozičného tvarovania.“ (Šmatlák, 2001, s. 486)

Švantnerova emocionálnosť koordinuje čitateľovu percepčnú skúsenosť a komunikuje východiskovú situáciu iracionálneho údesu. Na citovú zainteresovanosť čitateľského subjektu intervenuje Švantner prostredníctvom špecifického výrazového materiálu a jeho stvárnenia. Upustiac od širších noetických súvislostí a mytologizujúcich vysvetlení, pokúsime sa nájsť spôsob psychologickej transmisie z postavy fiktívnej na reálnu (čitateľa) a formálne znaky tohto prenosu.

Najlepším dôkazom intencionálnosti textov je sledovanie kategórie rozprávača. Ako je pre Švantnera príznačné, subjektivizácia neobchádza ani túto formotvornú zložku epického usporiadania témy. V jeho naturistických poviedkach možno rozlíšiť v zásade dva princípy, ktoré odstupňúvajú priamy direktív zainteresovať čitateľa viac, než je bežné pri lyrizovanej próze. Prístupom korešpondujú s typom ľudového rozprávania. Či už ide o rozprávanie v prvej alebo tretej osobe, zásadný je aspekt „dojmotvornosti“. V oboch prípadoch dochádza k intenzifikácii pocitov autenticity s cieľom čitateľa nasmerovať na príjem reálnej udalosti, obsiahnutej v konkrétnom rozprávaní. Pásmo rozprávača tak priamo preberá funkciu navigátora v texte. Našepkáva, prezrádza, upozorňuje, prihovára sa, udeľuje a berie slovo... To všetko ako potvrdenie živosti textov. Takýto typ nemaskovanej sugestívnosti je elementárnym odkazom na tradíciu ústnej slovesnosti.

Rozprávač tak isto ako jeho fyzický, konkrétny predchodca má privilégium v čitateľovi vzbudzovať celú škálu emócií. Vypovedá, koľko uzná za vhodné, tak, aby ostali zachované zákonitosti novely s tajomstvom. Vybudovaná báza takmer telesne pociťovaného narátora vytvára priestor na účelnú manipuláciu s textom – napr. striedanie rozprávačov, forma rozprávania v rozprávaní, metaforizujúce prepožičiavanie rozprávačovej úlohy abstraktným javom. Na jednej strane teda stojí rozprávač, ktorý si „príjemcu uvedomuje, ba dokonca berie naňho ohľad" (Rakús, 1986, s. 219) a na druhej strane čitateľ, ktorý expedienta z textu vyabstrahuje a nadviaže s ním zvláštny druh kontaktu na podklade subjektívneho zaujatia s ašpiráciou zvažovať dôveryhodnosť komunikátu. Neexistuje tu fixná, objektívne interpretovateľná skutočnosť. Príbeh sa láme na dvoch subjektoch. Fiktívnom (rozprávač) a reálnom (čitateľ).

Sugescia na pláne rozprávača spočíva vo vzbudzovaní životnosti slovesného materiálu. Príbeh podaný v ich-forme je u Švantnera len o čosi subjektívnejší ako er-forma. Oboje by sme mohli zatriediť pod hlavičku autentického svedectva. V prvom prípade osobný zážitok, v druhom prípade príbeh iných, prerozprávaný treťou osobou. Minulý čas iba podčiarkuje zavŕšenosť deja. Ak od priameho rozprávača očakávame sýtejšiu informačnú naplnenosť, budeme sklamaní. Prerozprávanie udalostí zažitých, takrečeno, na vlastnej koži u Švantnera nie je zárukou priehľadnosti. Perspektíve rozprávania bránia vždy akési clony. Môže ísť o duševnú poruchu (najčastejšie afektívny výpadok pamäte alebo skreslené vnímanie), zmyslovú neschopnosť poňať celú skutočnosť alebo obmedzenosť ľudského ratia. Dochádza tak k zaujímavému javu, kedy mnohoznačnosť stúpa s mierou subjektivity. Neplatí, koľko ľudí, toľko pohľadov, ale každý človek – varieta perspektív. Overiteľnosť rozprávaného je nulová, čo je ďalším iritujúcim faktorom autorovej taktiky. Zvolená metóda mu otvára cestu k relativizovaniu výpovede. Príjemcovi textu neposkytuje žiadny nespochybniteľný bod. Odmietnutím absolutizovania jednej pravdy sa Švantner napája na trendy modernej literatúry dvadsiateho storočia. Naopak tretia osoba sa stáva garantom eliminovania mnohoznačnosti.

Na bližšiu analýzu a dokazovanie doterajších teoretických zovšeobecnení sme si zvolili poviedku Prízraky z dôvodu, že vystihuje Švantnerov spôsob sugestívnosti a podľa našich zistení ešte nebola hlbšie rozoberaná. V tomto texte si úlohu rozprávača posúva hneď niekoľko subjektov, čo Ján Findra definuje ako „polyfónnosť, simultánnosť, viachlasnosť" (Findra, 1986, s. 213). Typ autorského rozprávača podáva prvú informáciu o hlavnej postave, Bernardovi Plžúchovi, ktorého objavuje na jeho nočnej ceste domov. Ako neznámeho ho má rozprávač privilégium predstaviť. Fyzický opis osoby zároveň predznačuje psychologickú bázu hrdinu. Švantner na malom priestore cizeluje charakter a životnosť svojej postavy. O majstrovstve slova svedčí napr. podanie informácií o Plžúchovom občianskom zamestnaní cez prirovnanie. Charakteristika cesty, ktorou kráča: *„… poznal ju ako svoju krivú ihlu, ktorou prešíval sedliakom kožuchy,"* ilustruje Švantnerovu tvorivú metódu. Krivoľatú a uzučkú cestu

prirovnáva k ihle, čím sa vytvára východisko na nenápadné obohatenie vety novým poznatkom. Ako comparatum si nevolí iné núkajúce sa predmety, ktoré by vystihovali podobu strmého chodníka v horách. Obrazom tohto pracovného nástroja krajčírov nachádza jednak pôsobivo originálnu vizualizáciu scenérie, jednak asociatívne podložené zakotvenie hrdinu v sociálnom kontexte.

Opis nočného pocestného obsahuje i ďalšie prvky, schopné definovať prístup, s akým František Švantner umne nadväzuje vzťah medzi komunikátom a komunikátorom. Metaforické prirovnania mu umožňujú navodiť rozprávkovo-tajomnú atmosféru. Plžúch kráča *„iste, akoby mu permoníci maličkými lampášikmi svietili pod nohy."* Výber fantazijných bytostí dáva rozprávaniu punc snovosti, motív psov, ku ktorým zas prirovnáva jarčeky popri ceste, lebo ho celý čas *„verne sprevádzali",* asociuje archetypálnu rolu ľudového hrdinu – valacha s jeho dunčami. Ide tiež o elementárny kompozičný prvok podporujúci proces kreovania postavy v mysli percipienta bez zbytočnej verbalizácie. Vyhýbajúc sa priamym konštatáciám o psychologickom profile hrdinu, rozprávač nám núka osnovu cez epitetá, vzťahujúce sa na vonkajší vzhľad. Bernardovo obočie prirovnáva k *„ihličiu mladého borievčaťa",* je *„divé, široké".* Za pomoci znázorňovania cez prvky okolitej prírody prehlbuje sa symbiotický vzťah medzi týmito dvomi biologickými veličinami. Prívlastok *„široké"* je vo vzťahu k nadradenému substantívu bezpríznakové, avšak charakteristika *„divé"* už jasne signalizuje nenáhodnú spätosť s vykreslením subjektívnejších parametrov hrdinu. Je evidentné, že tento zhodný atribút by nenašiel uplatnenie pri opise takého istého obočia u inej postavy, možno by sme operovali so slovami husté, strapaté, neposlušné, atď. Divokosť v tomto prípade predikuje i zásadnejšie postrehy. Celkový dojem sa intenzifikuje pripodobnením očí k *„čiernym dravcom",* ktoré sa v noci *„roziskria ani zbojnícke ohne."* Symbolika nemilosrdného, rýchleho a nespútaného vtáka sa ešte konkretizuje v epitete *„jastrabí nos*". Čitateľ bez ďalších komentárov získava predstavu o tom, s kým má do činenia. Výslovný odkaz na zbojnícku biografiu ďalej navrstvuje zmienka o brade preťatej *„azda nožom"* a ústach *„vysušených a zamknutých"*, aké má mať v našich predstavách nezhovorčivý horal.

Emocionálne aktivizovanie čitateľa v tomto prípade vykonáva pásmo rozprávača prostredníctvom lexikálnej roviny. Na inom mieste v texte zas objavíme emocionalizáciu na základe vybočenia z morfologickej paradigmy. Bezpríznakovú tretiu osobu singuláru minulého času na okamih vystrieda prvá osoba plurálu, navyše v prézente. Vyskytne sa v situácii, keď Bernard prichádza nocou domov. Po tme a s obavami hľadá syna. Štylistické prostriedky čitateľa nasmerujú k tomu, aby sa spolu s postavami ocitol v onej izbe u Plžúchov a prijímal všetky zmyslové vnemy – teplo, tmu, ticho, vôňu. Prekročením hranice interaktívnosti je prekvapivé zakomponovanie množného čísla: *„... to nás nemýli, lebo my i bez svetla nájdeme Petruškovu posteľ.... Toto, čo sme chytili, je hlavnica."* Ide o vety, nenápadne roztrúsené medzi ostatnými bezpríznakovými syntagmami. Takto použitý plurál má dva významové póly. Jednak nasvedčuje prelínaniu rozprávača s hlavnou postavou, jednak tieto dva literárne prvky zbližuje s per-

cipientovou entitou. Včlenenie tvaru „my“, „nás“ nie je nijako násilné. Autor si pre to vytvára podmienky už niekoľko odsekov dozadu. Subjektivizácia textu nadobúda novú dimenziu. Rozprávanie sa stáva akoby nevyváženým dialógom medzi hrdinom a rozprávačom. Signálmi sú kontaktové výrazy – citoslovcia, častice, ukazovacie zámená, teda prostriedky deixa, bežne sa vyskytujúce v pásme postáv, resp. ich prehovoroch. Rozprávač akoby sprevádzal postavu a zároveň ukazoval danú cestu i čitateľovi. *„Hľa, toto je už jeho múranica.... Aha, tamto spí žena.... tamto je okno do záhrady.“* Neprekročí síce rozmer tretej osoby, neprihovára sa postave, no emocionalita v tejto fáze jednoznačne tenduje k zvýšeniu aktualizácie výpovede. Navyše do priestoru textu vstupuje nepriama reč, vyslovujúca myšlienkový a pocitový svet hrdinu.

Druhú osobu Švantner v tejto poviedke využil taktiež, nie tak trúfalo ako napr. Jozef Cíger Hronský, ale predsa moderne. Emocionálnu prepojenosť rozprávač – postava – čitateľ tu funkčne vytvára „ty-rozprávanie. Pri opise rozľahlej divej krajiny si autor z ústnej komunikácie prepožičiava formu prepájania komunikačných obsahov vedomia expedienta i percipienta s typickou formulkou : vieš, chápeš, vidíš. Opis prostredia nadobúda plasticitu: *„... ani kamene nenájdeš ako po medziach na poli, iba ak kopčeky s kolíkmi, ale tie v noci nevidíš, môžeš prechádzať slobodne z jednej do druhej, nemusíš žiadať o povolenie. Nijaké zákony ťa neviažu.“*

Úlohu rozprávača na chvíľu preberá i personifikovaná noc s atribútmi ženskosti: *„Odprevadím ťa, milý, odprevadím aspoň po most a poviem ti niečo pre skrátenie chvíľky o tvojich predkoch, lebo, ako viem, narodil si sa tri týždne po tom, čo zahrabali tvojho otca. Nuž slávni boli Plžúchovci, slávni vždy, aj po chlapoch, aj po ženách. Mohla by som začať hoci od koreňa, ale tvoja pamäť by nestačila na také množstvo, lebo ich je veľa...“* Abstraktnosť rozprávačovho „technického pomocníka“ umožňuje, aby sme sa prostredníctvom výpovede zhmotnenej noci dozvedeli o faktoch z Plžúchovho života, ktoré by v prvoplánovom pásme rozprávača vyzneli príliš olympsky a trúfalo. Zatiaľ čo, ak o ďalekých predkoch „rozprava“ noc, získavame dojem rozprávkovej iluzívnosti. Zároveň je naplnená požiadavka spresnenia informácií o rodovej anamnéze hrdinu, čo nie je bez vplyvu na jeho vzťah k synovi Petruškovi.

Petruško plní nielen klasickú úlohu nositeľa deja, ale, čo je podstatnejšie, predstavuje akési médium, ktorého senzitívnosť umožňuje gradovať pocitovosť prózy. Najmä druhá časť poviedky, odohrávajúca sa v príznačnom prostredí hustej nočnej hory je výrazne lyrizovaná. Strach, prežívaný vydeseným chlapcom, svedkom vraždy, sa vo vysokej miere objektivizuje, nie v zmysle racionalizácie, ale naopak mystifikácie. Pod pojmom objektivizácia strachu máme na mysli prenos pocitov zvnútra navonok, personifikovanie okolitej prírody a angažovanie skrytých fantazijných potenciálov, prameniacich z hrôzy a zároveň do nej ústiacich. Rozbúrená obrazotvornosť má antropopetálne rozmery. Objektivizácia strachu znamená akúsi overiteľnosť, zhmotnenosť inak ťažko definovateľných faktorov, vyvolávajúcich zdesenie. Vplyvom tejto objektivizácie strachu objektívne prostre-

die stráca svoje parametre objektívnosti. Ide o oxymoron, ktorý významovo vyjadruje prekrývanie dvoch svetov – realistického a expresionistického. Prvý z nich stráca na sile v prospech toho iluzívnejšieho spolu s narastajúci napätím. Sugestívnosť týchto partií s badateľným nárastom tenzie sa mimoriadne posilňuje. Dôvodom je metaforickosť, pohlcujúca objektívnu realitu, nie dosť dynamickú na to, aby iniciovala podobné emocionálne posuny. Aj v predchádzajúcej časti, teda pred zabitím hájnika, sa vyskytovali silné metaforicko-emocionálne prostriedky, ostávali však v rovine expozície tajomna. V súlade s vývinom deja sa obrazy dramatizujú. Lyricko-melancholické zoživotňovanie noci či zvona Demianka, tiež disponujúceho schopnosťou prehovoriť, a mnoho vetných obrazných pomenovaní prerastá do kreovania psychodelickej scény.

Prírodné komponenty s nadobudnutou životnosťou zasahujú príbeh a ženú ho dopredu. Neobmedzujú sa na dotváranie atmosféry. Od pôvodnej funkcie kulisy sa oslobodzujú a nadobúdajú svojprávnu existenciu. Ožívajú – ako svetielka z dediny, ktoré *„ostali tamdolu za potokom. Blúdia záhradou okolo domu, zamotávajú sa medzi rozkonárené slivky, chodia popri vode, chceli by na druhú stranu, ale nemôžu. Sú pripútané k oknám. A možno sa ani neznepokojili. Nezbadali nič, nuž len vyzerajú z mútňavy ako zmachtané oči zabitej ženy v barine."* Alebo ako osuheľ, ktorej sa po pažiti *„lepšie šmýkalo, nuž hnala sa rýchlejšie ako ponad horu... Po čistine nadbiehala a pri stromoch sa pristavovala. Tam, kde príliš poskočila, vznikli trhliny, v ktorých sa brnela nahá zem, tam, kde zmeškala, zbila sa do hrče a kolembala sa na mieste, kým sa jej nepodarilo uniknúť niektorou stranou..."* A napokon zima, *„oblizujúca kosti"*, lebo je *„hladná, pchá sa pod kožu a pije krv."* Takýchto a podobných metaforických konštrukcií je text plný. Dá sa povedať, že sú vlastnými konštituentmi príbehu. Už nie fyzické, ale personifikáciou vzniknuté „postavy" určujú dejový spád, i keď, samozrejme, za zosobňovaním stoja psychické procesy vo vedomí a podvedomí dvoch ľudských protagonistov, najmä mladého Petruška. Navyše takéto dramatizovanie je mimoriadne účinné s ohľadom na čitateľa. Uspokojuje estetické potreby a zároveň evokuje emocionálnu „nabudenosť". Les akoby sa stal svedkom zločinu a netají sa tým. Hoci neživý, reflektuje vnútorný svet postáv a navyše si prepožičiava právo odovzdávať príbeh čitateľovi:

*„Už idú.*
*Už idú.*
*Videli sme ho.*
*Aj my.*
*Aj my.*
*Tadeto práve prešli. Vlečú ho medzi sebou, nuž tlčie sa hlavou o skaly. Vrecom presakuje krv.*
*Tamto kvapôčka odpadla aj na mráz.*
*Starému sa iskria oči ako vlkovi.*
*Mladému je riedko."*

Ide o pomyselnú priamu reč. Nie je vyznačená pomocou interpunkcie. Od ostatného textu ju oddeľuje grafické zdôraznenie. Echovité opakovanie viet sa tiež pričiňuje o prehĺbenie dojmu lesnej ozveny a plurality neumlčateľných svedkov.

Personifikáciu tohto typu možno pomenovať prvostupňová, pretože ostáva na pláne rozprávača, nemožno ju priamo spájať s perspektívou postáv, hoci jasná súvislosť tu jestvuje. Druhý stupeň personifikácia nadobúda vtedy, keď ide o autentický vnem postáv. Sem patrí pocit prenasledovania a jeho konkretizácia v *„očiach, ktoré na nich hľadia a o ktorých nevedia, komu patria“*. Vypätosť situácie kulminuje práve zjavením sa prízraku, o ktorom sa nedá jednoznačne povedať, či patrí do sféry fantázie. Exaltovanosť podčiarkuje syntaktická stavba viet využívajúca zámenný konektor „to“: *„Tam to bolo.... Teraz to bolo pred nimi sotva na desať krokov.“* A pod. Nepomenovanie videného napáda základný pocit istoty. Zrelatívňuje predchádzajúcu metaforizáciu. Prekračuje záležitosti estetiky a zasahuje hlbšie významové vrstvy. V zaujatí postoja k strašidelnému zjavu tkvie priradenie poviedky k rozprávkovému alebo nerozprávkovému žánru.

Pre Švantnerov štýl je charakteristické skĺbenie reálneho s fantastickým. Najevidentnejšie je to, keď sa zameriame na repliky postáv. Sú maximálne realistické, strohé a bez obrazotvornosti. V nich nachádzame najsilnejšie prvky expresionizmu: *„Krvi veľa nevytieklo. Azda som mu kožu len na malom kuse predrapil. Vovalila sa mu na mozgy a tá kvapka, čo vymoká, zlepí sa s vlasmi.“* Táto skutočnosť potvrdzuje zistenie literárnej vedy, že Švantnerova tvorba je ladená emocionálno – expresívne. Kým priama reč postáv je z metaforickosti vyňatá, vnútorné monológy a nepriama reč vôbec, sú ňou silno poznačené. Ocitajú sa tak na rozhraní medzi pásmom postáv a pásmom rozprávača. Logicky súvisia s prežívaním hrdinov, ich formálna stránka však prezrádza odlišné pramene. Subjektivizácia rozprávača je koniec - koncov bežným javom v modernej literatúre. Švantner však svojho rozprávača posúva do ešte signifikantnejšej polohy. Čitateľ musí mať pocit, že je súčasťou autentického príbehu. Dôraz je kladený na samotný akt rozprávania. Rozprávač má licenciu dej podať farbistejšie a najmä emocionálne nasýtenejšie. Pomáhajú mu k tomu prostriedky všetkých jazykových rovín, ale presvedčivosť čerpá hlavne z kontextu ľudového rozprávania, ktorého krutosť a krása sa snúbia v mrazivom zväzku.

Znalosť balád a rozprávok autorovi umožnila funkčne narábať hlavne s kategóriami miesta a času. Osamotené lesy a nočné scenérie sú už povestným inštrumentáriom Švantnerovho umenia budiť strach, napätie, ale aj estetickú plnosť, pocit nehy a krásy, skrátka sugestívne vplývať na svojho percipienta. Psychológia jeho poviedok dômyselne sleduje krivku rastúcich emócií a štylisticky pôsobivo ich odovzdáva čitateľskému publiku. Námetovo silný motív vraždy už sám v sebe koncentruje vystupňovanú vyhrotenosť citov. Narábanie s kompozičnými efektmi jazykovej stránky ho ešte znásobuje. Komplexnosť prózy vedie k rozpútaniu prudkých psychických procesov. Ľudovosť navyše

umožňuje revitalizovať tie vrstvy prežívania, ktoré by civilizácia zotrela. Produktívnymi pre prózu takého typu sú najmä vlastnosti ľudového hrdinu ako pudovosť, poverčivosť, krutosť až primitívnosť i pokora a prirodzenosť. V literárnom šate nadobúdajú úlohu dôležitých stavebných prvkov a umožňujú autorovi ďalej na nich budovať. Vrstviť príbeh smerom k iracionalizovaniu a naturalizovaniu.

V poviedke Prízraky stelesňuje princíp metafyzického indikátora stará mater Cinduľka. Ide o typickú postavu ľudového charakteru, viažucu na seba úlohu naznačovania, predpovedania, zneisťovania. Je mŕtva, napriek tomu má moc zasahovať dej akoby zo záhrobia. Baladickosť prózy Švantnerovi dovoľuje práve okolo tohto funkčného prvku hromadiť polysémiu a vyvolávať pocity nepokoja, prameniace z archetypálneho strachu pred smrťou a hypnotizujúcej viery v duchov, v ich zasahovanie do súčasnosti a neustále udržiavanie geneticky daných kontaktov s nebohými príbuznými. Záver potvrdzuje autorov zámer napojiť sa na líniu folklórneho iracionálna, a tým udržať vysoký stupeň napätia. Zdanlivé vyriešenie záhady narážkami na horárovho psa nie je uspokojivé a v záverečnej scéne sa celkom neguje prostredníctvom ďalšieho preludu. Moment sklamaného očakávania a nedopovedanosť tvoria švantnerovské fluidum sugestivity.

Psychologické parametre próz Františka Švantnera nie sú dodnes v uspokojujúcej miere analyzované. Hoci diela naturistov už boli neraz podrobené hĺbkovej analýze, rozbor prameniaci z komunikačných potencií textu sa na nich ešte nevykonal. Pri tom je dôležité uvedomovať si zmysel výrazových prostriedkov nielen v umeleckej rovine, ale aj vo sfére zážitkovosti. Všímať si praktické dosahy na čitateľa a efekt jednotlivých literárnovedných kategórií vnímať primárne v súvislostiach s prežívaním percipienta, čo je v súlade s modernými trendmi literatúru chápať ako celospoločenský fenomén. Z takéhoto uhla pohľadu sa pred literárnou vedou vynára veľký priestor na dopĺňanie vlastných, zdanlivo už dopovedaných konštatovaní.

Literatúra

FINDRA, Ján. 1986. Švantnerov rozprávač. In: Slovenská literatúra, 1986, roč. 33, č. 3, s. 212 – 218.

MIKO, František. 1969. Estetika výrazu. 1. vyd. Bratislava: SPN, 1969. 296 s.

RAKÚS, Stanislav. 1986. K poetike prózy Františka Švantnera. In: Slovenská literatúra, 1986, roč. 33, č. 3, s. 219 – 222.

ŠMATLÁK, Stanislav. 1999. Dejiny slovenskej literatúry II. 3. upr. vyd. Bratislava: LIC 2001. 559 s. ISBN 80-88878-68-3

ŠVANTNER, František. 1962. Malka a Nevesta hôľ. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1962. 324 s.

# Syntetické préteritum v hornolužických novinách J. B. Dejky (1809 – 1812)

Katja Brankačkec

Ústav slavistických a východoevropských studií,
Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

## 1. Úvod

Tento článek se zabývá použitím syntetického préterita v evangelické variantě hornolužické[1] srbštiny. Cílem práce je zjistit, zda použití aoristu a imperfekta souvisí se slovesným videm, a tím přispět k popisu slovesného vidu v hl. srbštině před národním obrozením (1848/49).

Existující analýzy lužickosrbských[2] textů z doby před národním obrozením se většinou věnují fonetické a morfologické stránce jazyka (např. Schuster-Šewc, 1967, 1993, 2001). Pokud je řeč o vidu, často se dozvídáme o tvoření analytického futura jak od „imperfektivních", tak od „perfektivních" sloves,[3] což podporuje pochyby o existenci vidu jako gramatické kategorie v lužické srbštině (např. Ščerba, 1973, s. 121n., Schuster-Šewc, 1996, s. 52 ). Kromě toho najdeme všeobecné domněnky o tom, že v textech existuje gramatická kategorie vidu, někdy ilustrované jednotlivými příklady (např. Schuster-Šewc, 1996, s. 49 – 53). O aoristu a imperfektu se většinou konstatuje, že se tvoří jen od pf., resp. ipf. sloves (Schuster-Šewc, 1996, s. 52). Empirická analýza použití jednotlivých sloves a jejich prefigací a sufigací ve starých ls. textech dosud chybí.

Gramatiky vzniklé před národním obrozením obsahují málo pokynů k vidu (srov. Wölke, 2005, s. 255[4]). První, ve které o aspektu najdeme rozsáhlejší informace, je gramatika Matthaei (1721). Jeho rozdělení sloves na „primitiva", „derivata", „frequentiva", „consummativa", „inchoativa" a „desiderativa" nemá přímý vzor v jinojazyčných gramatikách, především jeho pojem „consummativa" jako protějšek ke skupině „frequentiv" je pravděpodobně originální a byl později přejat jinými ls. gramatiky (srov. Wölke, 2005, 256n.). Tato klasifikace je nicméně motivována především slovotvorbou nebo způsobem děje: „Der Ausgangspunkt für Matthaei ist also die mit der Wortbildung verbundene Kategorie der Spezies, sie erscheint ihm als passend zur Wiedergabe von Bedeutungsunterschieden, wie sie u. a. durch den unterschiedlichen Aspekt der Verben bedingt werden." (Wölke, 2005, s. 257) Přestože Matthaei uvádí příklady časo-

[1] Dále jen hl.

[2] Dále jen ls.

[3] K označení sloves jako perfektivní a imperfektivní viz 3. kapitola. Dále budu používat zkratky pf. a ipf.

[4] Používala jsem manuskript, za jehož poskytnutí autorce srdečně děkuji.

vání v syntetickém préteritu jak pro ipf., tak pro pf. slovesa s příslušnými kmeny a koncovkami, nezmiňuje žádné pravidlo, které by tyto rozdíly vysvětlovalo. V některých gramatikách dolní i horní lužické srbštiny však najdeme pravidla k tvoření syntetického préterita, podle kterých mají prefigovaná slovesa ve 2. a 3. osobě singuláru „krátký" tvar, čili aoristovou koncovku. Ve Schmutzově gramatice (1743) se toto pravidlo kombinuje s Matthaeiovou klasifikací sloves a bere se tím ohled i na kmeny (srov. Wölke, 2005, s. 256nn.). Jinak je tomu v Hančkově gramatice (1768), jež zavádí imperfektovou koncovku pro všechna slovesa (Wölke 2005, s. 260).

Pro moderní hornolužickosrbský[5] spisovný jazyk[6] se většinou předpokládá, že vid jako gramatická kategorie existuje (Michałk, 1959; Faßke, Michalk, 1981). V Michałkově (1961, s. 41) a Toopsově (2001) analýze najdeme navíc tezi, podle níž může v lidovém jazyce mít vidovou funkci i sekundární prefix.[7] Tato vidová funkce podle Michałka spočívá v tom, že ipf. partner k slovesu s primárním prefixem může být tvořen simplexem a sekundárním prefixem, který má stejný význam jako primární prefix. Například slovesa *wuńć* a *won hić* by tedy mohla v lidovém ls. jazyce představovat vidovou dvojici, zatímco sloveso *wuchadźeć* funguje jako ipf. partner ke slovesu *wuńć* jen ve spisovném jazyce.

V novějších pracích, které se opírají o empirické analýzy, se často vyjadřují pochyby o charakteru hls. vidu jako gramatické kategorie (např. Toops, 1997, 1998; Werner, 2003). Moderní kodifikační gramatiky hl. srbštiny vid jako gramatickou kategorii popisují (např. Faska, 2003). Pf. sloveso podle nich tvoří jen tvary aoristu, ipf. sloveso jen tvary imperfekta. Imperfektum se v lužické srbštině většinou tvoří od préteritálního kmene,[8] aorist se tvoří od minulého kmene[9] (srov. Faßke, Michalk, 1981, s. 135n.). Dále je důležité vědět, že se koncovky aoristu a imperfekta v lužické srbštině liší jen ve 2. a 3. osobě singuláru. Navíc je minulý a préteritální kmen u některých slovesných tříd homonymní, a to u všech sloves, která se časují podle vzorů a-konjugace, 2. třídy i-konjugace a 3. třídy e-konjugace, a u některých sloves 5. třídy e-konjugace (vzor *jěć*) (srov. Faska, 2003, s. 114 – 129). Aoristové tvary některých sloves jsou ve 3. osobě singuláru homonymní s jejich prézentními tvary, a to u všech sloves, která se časují podle vzorů a-konjugace, jedné třídy i-konjugace a dvou tříd e-konjugace.[10]

Při morfologické analýze slovesných kmenů je třeba dbát některých fonologických zvláštností evangelické varianty hl. srbštiny. Jsou to především změna *a* > *e* mezi měkkými souhláskami (srov. Wölkowa, 2001, s. 55) a změna **ě* > *i* místo dnes spisovného -*'e* v nepřízvučných koncovkách typická pro ji-

[5] Dále jen hls.
[6] K terminologii viz 3. kapitola.
[7] K terminologii viz 3. kapitola.
[8] Německy ‚Präteritalstamm'.
[9] Německy ‚Perfektstamm'.
[10] Podrobněji v kapitole 4.2.

hoevangelické dialekty (srov. Faska, 1998, s. 168). V některých případech vznikají kvůli podobnosti samohlásek *e* a *y* potíže při rozlišování příslušných tvarů.[11]

## 2. Materiál

Zatímco pro moderní ls. jazyk existuje v budyšínském Lužickosrbském institutu korpus textů, který umožňuje empirické průzkumy, digitalizace starých textů teprve začala. Tento článek se proto omezuje na hl. noviny „Sserßki Powedar a Kurier"[12] Jana Bohusława Dejky (1779 − 1853).[13] Jedná se o první ls. noviny vůbec, které vycházely jednou měsíčně od ledna 1809 do dubna 1812. Jako jediný redaktor v nich Dejka informoval především o nejnovějších politických událostech v Evropě a ve světě. Jeho jazyk patří k evangelické variantě horní lužické srbštiny, jeho pravopis však není vždy důsledný a občas kolísá. Můžeme si být jisti, že lužická srbština byla jeho mateřštinou (srov. Nowy biografiski słownik, 1984) a že znal některý z tehdy již existujících náboženských textů v evangelické variantě hl. srbštiny. Vzhledem k tematice musel autor často vymýšlet nové výrazy nebo přejímat slova z cizích jazyků. Při prvním pohledu se zdá, že přejal řadu výrazů z tehdejšího úzu německých novin.

Měla jsem od budyšínského Institutu k dispozici celý text na digitálních fotografiích.[14] Přepsaný text má více než 332 900 znaků (185 normostran). Pro tento článek jsem analyzovala všechny aktivní tvary syntetického préterita v prvních dvou ročnících (1809 a 1810) kromě slovesa *bycź* jako simplex. Kromě toho jsem některé nalezené tvary srovnávala s dalšími tvary tvořenými od stejného kořene, a to v celém Dejkově textu.[15]

## 3. Terminologie

Nevíme, zda můžeme nalezeným tvarům přisuzovat dokonavý nebo nedokonavý vid, protože de facto nic nevíme o podobě vidu v evangelické variantě hl. srbštiny před národním obrozením. V této práci jde proto především o morfologický popis nalezených tvarů syntetického préterita. Pro analýzu je důležitý slovesný kmen, tedy minulý a préteritální kmen příslušného slovesa. Slovesa rozlišuji podle konjugačních vzorů ve Faskově gramatice (2003): tři třídy i/y-konjugace, a-konjugace a šest tříd e-konjugace. U nejasných tvarů jsem zjisti-

[11] O tomto problému v hl. dialektech se zmiňuje také Wölkowa (2001, s. 61).

[12] Název se každý rok drobně změnil: 1810 zněl „Sserbow Kurier a Powedar", 1811 „Sserbow jenicźki Nowinynoſcher" a 1812 „Sserbow jenicźki Nowinownoſcher".

[13] Srov. Nowy biografiski słownik, 1984

[14] Chtěla bych zde za to p. dr. Franci Šěnovi srdečně poděkovat.

[15] Hledala jsem pomocí automatického vyhledávače programu MS Word. Automatické hledání však v sobě skrývá riziko, že se některý tvar kvůli pravopisným nepravidelnostem v Dejkově textu přehlédne.

la příslušnost ke konjugačnímu vzoru hledáním dalších tvarů příslušného slovesného kořene v celém Dejkově textu. Kromě toho jsou do této analýzy zapojeny primární prefixy a sufixy i tzv. sekundární prefixy. Sloveso je prefigované, pokud najdeme v Dejkově textu příslušný simplex nebo sloveso se stejným kořenem a jiným prefixem. Sloveso je sufigované, pokud najdeme v Dejkově textu další sloveso se stejným kořenem a jiným sufixem nebo simplex se stejným kořenem. Pod sekundárním prefixem rozumím jednotku, která modifikuje význam slovesa a je od něj odlučitelná. Takové jednotky většinou vznikly z adverbií nebo prepozic.[16]

Neprefigované a nesufigované tvary jsem často srovnávala s jejich ekvivalenty v moderní hl. srbštině (s ohledem na vid), přitom jsem se opírala o Völklův pravopisný slovník (2005). Není řečeno, že sloveso, které je dnes v hl. srbštině považováno za pf., bylo pf. i v lužické srbštině před 200 lety. Touto metodou se zde pouze vyčlenily nejzajímavější tvary syntetického préterita, jejichž použití neodpovídá dnešní kodifikaci. U těchto příkladů se vyplatí analýza kontextu i významu slovesa. Lexikální a kontextová analýza všech tvarů syntetického préterita není v tomto článku pro omezený prostor možná.

## 4. Analýza

### *4.1. Imperfektum*

Jednoznačně poznat lze imperfektum ve 2. a 3. osobě singuláru s koncovkou *-še.* V ročnících 1809 a 1810 Dejkových novin se vyskytuje 176 tvarů s touto koncovkou. Z nich patří 45 do i-konjugace. Ve všech třech třídách i-konjugace končí préteritální kmen na *-ʻa-* a všechna tato slovesa se objevují v imperfektu s tímto kmenem, výjimkou je pouze sloveso *widźeć*. Toto sloveso se vyskytuje v celých Dejkových novinách (1809 – 1912) 25krát v infinitivu *widźicź.* Jde o již zmíněný jev jižního evangelického dialektu, změnu nepřízvučného **-ě-* v *-i-* místo koncovky *-ʻe-* v moderní horní lužické srbštině. V případě tvarů imperfekta na *widźiſche* lze proto předpokládat, že se jedná o tuto specifickou evangelickou koncovku, resp. u tvarů *widźichu* o analogii. Oba příklady jsou bez prefixu a vyskytují se v jasném ipf. kontextu. Mezi ostatními slovesy také nejsou žádná s primárním prefixem a není mezi nimi žádné, které se v dnešní hl. srbštině považuje za pf.

24 tvarů je tvořeno od sloves, která patří do a-konjugace. Z nich má jedno sloveso primární prefix:

(1) *Tak won na ßwojej Rejźi ſakhadźeſche!* (PaK,1809, č. 10, s. 72)

Kořen *khad*[17] najdeme u Dejky buď s tímto prefixem, nebo s prefixem *s-* s významem ‚vycházet (slunce)‘. V současné hl. srbštině se jedná o reimperfektivizující kmen pro prefigované tvary slovesa *hić*. V tomto použití s významem

[16] K definici srov. Bayer (2006, s. 171n. a 179).

[17] Hledala jsem varianty *khad*, *kad* a *chad*.

‚zle s něčím zacházet, řádit‘ se však jedná o sloveso nezávislé na významu ‚jít‘, jeho motivace není průhledná. Proto je možné interpretovat sloveso jako simplex.

Dvě slovesa mají sekundární prefix. V dalším příkladě s tvarem *ſtajeſche* jde o otázku, zda se sloveso časuje podle i-, nebo podle a-konjugace. Oba infinitivy, *ſtajicź* a *ſtajecź*, se v Dejkových novinách vyskytují. Préteritální kmeny obou sloves znějí stejně, první však je v dnešní hl. srbštině pf., druhé sufigované ipf. sloveso. Prézentní tvary najdeme jak v i-, tak v a-konjugaci. Proto můžeme vycházet z toho, že existují dvě slovesa s příslušnými paradigmaty.

Jeden tvar je tvořen od slovesa *wopytacź* ‚návštívit‘, které je v dnešní hl. srbštině považováno za pf. Sloveso se v celém Dejkově textu vyskytuje pětkrát, vždy jako simplex a pouze v imperfektu. Dejka ho používá v kontextu incidence: návštěva zrovna trvala, když královna náhle umřela:

(2) *Ton 19. Dźen Jul. prußka Kralowna wumrje, jako ßwojeho Nana we Meklenburg-Strelitz wopytaſche.* (PaK, 1810, č. 08, s. 64)

V celém Dejkově textu však najdeme i jeden tvar, který by mohl být aorist nebo praesens historicum:

(3) *Ruſſowſki Kejźor pſchi Spocźatku Nov. prußkeho Krala a naſcheho Kurfjerſchtu wopytta, a ſprußkim Kralom na 3. Nov. we Potsdami, pſchi Fridrichowym Rowi, we Nozy, ton Sslub ſcźiniſchtaj: we Europi ſtajny Mjer wudźjewacź.* (PaK, 1811, č. 07, s. 52)

Sloves patřících do e-konjugace je v prvních dvou ročnících Dejkových novin 38. První třída jsou slovesa se sufixem *-owa-*, tato slovesa tvoří imperfektum od minulého kmene. Takových je v našem textu 18, z nich má 5 primární prefix. Ve 4 případech se jedná jednoznačně o sekundární sufigace prefigovaných sloves: *pſchibliźowacź* (2), *pokaſowacź* a *poſbjehowacź*. U dalšího příkladu můžeme předpokládat totéž, přestože v Dejkově textu nejsou doloženy další tvary od tohoto kořene, pravděpodobně pro specifičnost významu slovesa a zároveň malý rozsah textu: *pſchepſchahowacź*. 10 dalších příkladů jsou výpůjčky z němčiny se sufixem *-owa-* jako slovotvorným, slovesa označují čin v jeho průběhu. Kromě toho se v této třídě vyskytují tvary slovesa *hottowacź ſo* a *wojowacź*, které jsou v dnešní hl. srbštině považovány za ipf.

Druhá třída jsou slovesa se sufixem *-ny-* v minulém kmeni. V našem textu je 7 příkladů, většinou od slovesa *cźahnycź* a jeden tvar od *wuknycź*. Všechny tyto tvary mají v koncovkách imperfekta *-i-* místo *-‘e-*. Tak je tomu i v některých tvarech préterita v jiných osobách (viz kapitola 4.3.). Jeden tvar má sekundární prefix.

Do třetí třídy patří dva tvary slovesa *wjeſz* a jeden tvar slovesa *neßz* se sekundárním prefixem:

(4) *Ta ßelowa Semja we Galiziſkej (kiź njetk naſchemu Kralej ßobu ßłuſcha) Franzej kojźde Ljeto 1 Million Schjeßnakow nuzneßeſche a ta dźiwjeho Ssljebera-Jama we Jdria, Krainſkej, 2 Millionaj.* (PaK,1809, č. 12, s. 93)

Dalších 7 příkladů patří do čtvrté třídy s préteritálním kmenem na *-ja-*.

Nevyskytují se zde žádné odchylky ani prefigované tvary. Dále najdeme 3 tvary patřící do páté třídy, dva od slovesa *jyhcź*, jeden od slovesa *źracź*, u všech končí kmen na *-i-*. Z šesté třídy se tu žádné příklady nevyskytují.

V ročnících 1809 a 1810 je 67 dalších tvarů imperfekta od sloves s nepravidelným časováním. Žádné z nich se nevyskytuje s primárním prefixem, 9 z nich však má sekundární prefixy. Mezi nimi jsou tři tvary se slovesem *hohrjehicź*, zde má sekundární prefix abstrahovaný význam. Jedná se o kalk z německého ‚aufgehen', ve všech případech se užívá v souvislosti s ohněm. Rovněž se slovesem *hicź* s abstrahovaným významem se vyskytují sekundární prefixy *prjotk* a *los*, jedná se o kalky německého ‚vorgehen' (‚dít se') a ‚losgehen' (‚napadat, atakovat'), přičemž sekundární prefix *los* je přímá výpůjčka z němčiny. O kalky z němčiny se jedná také u varianty *pſched ßo*, která je utvořena podle vzoru německého ‚vor sich gehen'. V přímém významu je u tohoto slovesa dvakrát užito sekundárního prefixu *ſubena*, i tady jedná se o kalk, německy ‚verloren gehen' (‚ztratit se'). Poslední sekundární prefix je *gruntu*, též se slovesem *hicź*, rovněž kalk s vypůjčeným sekundárním prefixem, a to německého ‚zugrunde gehen'.

Od nepravidelných sloves jsou dále odvozeny jeden tvar imperfekta slovesa *dacź* a 4 tvary imperfekta slovesa *ſdacź ßo*. Poslední uvedené sloveso je v dnešní hl. srbštině ipf. Ojedinělý tvar *daſche* je použit jako pomocné sloveso v indirektním aktivu (srov. Faska 2001, s. 82):

(5) *Ton Wohen ßo tak moznje bryſchnje wokoło ßo pſchjeſzeraſche, ſo ßo bojecź daſche, ſo zyłe Mjeſto kGruntu pojndźe.* (PaK, 1810, č. 11, s. 83)

V takových případech dovoluje i dnešní kodifikace hls. u tohoto slovesa tvoření imperfekta (srov. Faska, 2001, s.110).

Zbývají dva tvary, u nichž je otázkou, zda patří do konjugace *-i-*, nebo *-a-*. Oba jsou utvořeny od slovesa *porucźecź*. Toto sloveso najdeme ve všech ročnících novin v infinitivu jen jednou, ve větě s analytickým futurem. Tvary imperfekta se tvoří od préteritálního kmene, který je – v případě a-konjugace – homonymní s minulým kmenem a končí na *-'a-*.

(6) *Pſchi Schturmi won // tu cźeſchku Zylbu porucźeſche, a pſches ßwoju Wuſchiknoſz a Neſtrachoſz won najwjaze ktemu pomha, ſo bu Toulon ſaßo dobyty.* (PaK,1810 č. 06, s. 45n.)

Vedle tvarů s kmenem na *-'a-* najdeme však další na *-i-*:

(7) *Turkow won, jich wulkeho cźeſzenja teho Prophety Muhameda dla, tak ſadźerźeſche, kajź Pſchibojſtnikow (Götzendiener) a porucźi, kojźdeho bes Schonowanja ſkonzowacź, kiź jeho cźiſzisſchu Wjeru ſmolom hohrjewſacź nebudźe etc.* (PaK, 1811, č. 04, s. 26)

V této větě se jedná o děj vyprávěný v minulosti, může zde jít o praesens historicum nebo o aoristový tvar. Protože v celém textu nejsou žádné nepochybné prézentní tvary, nevíme, zda se sloveso *porucźecź* časuje podle a-, nebo podle i-konjugace. L-ové participium se tvoří od kmene na *-i-* (v textu třikrát), participium prézenta aktiva se tvoří od kmene na *-a-* (v textu jednou). Nacházíme dále jeden préteritní tvar ve 3. osobě pl. s kmenem na *-a-*. Předpokládejme,

že v Dejkově jazyce existuje další sloveso *porucźicź* s i-konjugací, i když jeho infinitiv není doložený. V takovém případě se sloveso *porucźecź* časuje podle a-konjugace, i když nemáme v textu žádné prézentní tvary s takovými koncovkami. Musíme však připustit i druhou variantu, že se jedná o jedno sloveso s i-konjugací a tvary v imperfektu i aoristu. V každém případě však v uvedených příkladech vidíme, že se tvar imperfekta používá v kontextu dlouhotrvajícího děje, aoristový nebo prézentní tvar v kontextu jednorázového děje.

### *4.2. Aorist a praesens historicum*

Jak již bylo zmíněno, jsou aoristové tvary ve 3. os. sg. u řady sloves homonymní s prézentními tvary. Kontexty, ve kterých jsou slovesa použita, ani tvary dalších sloves v blízkém okolí vždy neprozrazují, o jaký tvar se jedná:

(8) *Ton Smjeſchk ßebi Kral kWuźitku ſcźini. Wutornje Jenerol Strejmfeldej jeho Teßak, a cźeknje, bu pak ſaßo we Rodźi delka doßanjene, po Skhodźi hohrje njeßene a tak na tajke Waſchnje Jaty.* (PaK, 1809, č. 05, s. 37)

Zatímco pasivní tvary *bu doßanjene, bu hohrje njeßene, bu jaty* jsou jednoznačně minulé tvary, je tvar *ſcźini* dvojznačný. Tvar *cźeknje* je prézentní – aorist by zněl *cźekny*. V celých Dejkových novinách se však samohlásky *y* a *e* často zaměňují, je tomu tak i v příkladě (8): pasivní participium *doßanjene* má koncovku neutra, ačkoliv se vztahuje na *jenerol Strejmfeld*, což je mužského rodu a vyžaduje koncovku *-y*. Přestože je ve tvaru *cźeknje* označena měkkost *-nj-*, nemůžeme si být jisti, zda tento tvar není náhodný.

Tato studie neanalyzuje všechny prézentní tvary, které jsou s aoristovými homonymní: například ve větách, v nichž se popisuje všeobecný jev, je aorist vyloučený. Zařazena jsou všechna vyprávění o nějakém minulém ději.

V ročnících 1809 a 1810 najdeme 52 jednoznačných aoristových tvarů v aktivu. Pět z nich je odvozeno od nepravidelných sloves a až na jeden tvar slovesa *dobycź* jsou všechny prefigované. Další tvar s primárním prefixem patří do druhé třídy i-konjugace. Všechny ostatní tvary patří do e-konjugace. Z nich patří 21 tvarů do páté třídy, jedná se pouze o slovesa *wſacź* (5 příkladů), *ſtacź ßo* (7)*, woſtacź* (5) a *doſtacź* (4). Mezi nimi nejsou žádné prefigované tvary a jen slovesa *wſacź* a *woſtacź* se vyskytují, každé dvakrát, se sekundárním prefixem. Všechna 4 slovesa jsou podle dnešní kodifikace považována za pf.

Všech 9 tvarů čvrté třídy má prefix i minulý kmen. Jedná se o slovesa *bicź* (4), *mrjecź* (3), *cźucź* a *ſnacź*. Dalších 10 tvarů patří do druhé třídy, 6 z nich je prefigovaných a dva další mají sekundární prefix. Až na sloveso *cźißnycź* tvoří aorist od rozšířeného minulého kmene. Slovesa na *-nycź*, která odvozují aorist od minulého kmene na *-ny-*, řadím kvůli obtížnému rozlišování mezi samohláskami *e* a *y* mezi nejasné aoristy[18]. V případě tvaru *cźißnu* je však jasné, že se

[18] Srov. k tomu ostatní osoby syntetického préterita v kapitole 4.3.

[19] Jedná se o archaismus, v evangelické hl. srbštině se koncovka *-nucź* vyskytuje pravidelně až do 17. století (srov. Wölkowa, 2001, s. 58), najdeme ji však ještě v 18. sto-

jedná o aorist, protože místo koncovky *-ny* píše Dejka *–nu*[19], což se zvukově dostatečně výrazně liší od *-nje* v prézentním tvaru. Všechny neprefigované tvary a tvar se sekundárním prefixem jsou tvořeny od slovesa *padnycź*, které je v dnešní hl. srbštině považováno za pf.

Posledních 6 tvarů patří do první třídy s kmenem na sufix *-owa-*. Z nich jsou dva bez prefixu. V obou případech se jedná o vypůjčku z němčiny, *wordowacź*. Je to sloveso, které se používá, podobně jako německé ‚werden', jako pomocné sloveso k tvoření pasiva. Tak je tomu v příkladě (9):

(9) *Wecźor predy jeju Wotrejźowanja ſPetersburka bu hiſchcźen jimaj kCźeſzi jedyn Wohenjowykumſcht (Feuerwerck) wotpaljeny, pſchi kotrymź kwobſanknenju tehoßameho 32 tawſend Rachetelow na jene dobo do Lofta puſchcźenych wordoła!* (PaK,1809, č. 04, s. 24)

Kromě toho se však používá, podobně jako německé ‚werden', i ve významu ‚stát se čím':

(10) *We Turkowſkej potom ton Paſcha Bajraktar (poladajcźe do poßleneho Krucha 13. 14. 15. Stronu) Wulki aby Großvezier (to je, ton najwoſchi ſa Kejźerom) wordowa.* (PaK,1809, č. 03, s. 21)

Oba aoristové tvary tohoto slovesa jsou použity v kontextu, který popisuje jednorázovost a uzavřenost děje.

Zbývá 153 tvarů, u nichž si nemůžeme být jisti, zda se jedná o aorist, nebo o praesens historicum[20]. K i-konjugaci patří 73 tvarů, z nichž je 31 bez prefixu. Čtyřikrát se tvar slovesa *trechicź* objevuje se sekundárním prefixem *nuz*, jedná se opět o kalk německého ‚eintreffen'. S tímto sekundárním prefixem se sloveso vyskytuje v celých Dejkových novinách šestnáctkrát, z toho je sekundární prefix pouze jednou v distanční pozici. Ve větách, v nichž stojí v kontaktní pozici, není nikdy mezi sekundárním prefixem a slovesem mezera[21]. Jeden prézentní tvar, který označuje opakovaný děj, má sufix *-owa-*:

(11) *Swele Bokow ſrudne Poweſzja nuztrechjuja wot tych Neſboźow kiź ßu Wjetry pſchi Konzu ſajndźeneho Ljeta nacźiniły.* (PaK, 1811, č. 02, s. 12)

Na rozdíl od mnohých příkladů, ve kterých sekundární prefix vid slovesa neovlivňuje, má tedy *nuz* v tomto přeneseném významu vliv i na vid celého slovesa.

Ostatní neprefigované tvary i-konjugace jsou bez sekundárního prefixu. Jedná se často o slovesa, která jsou v moderní hl. srbštině považována za pf.: *prajicź* (3), *wotmolwicź* (2), *ſubicź* (2), *ſjednocźicź* (3), *ſtorcźicź*, *ſtupicź*, *radźicź ßo* (2), *walicź*, *ſtuźicź* (2), *wrocźicź ßo*, *ſhonicź*, *ſałoźicź*. Zbylých 7 tvarů jsou slovesa, jež se v dnešní hl. srbštině označují jako ipf. a od nichž by se mělo tvořit imperfektum, ne aorist. Jedná se o slovesa *trechicź* (2), *tepicź ßo* (2),

---

letí, například: *Bydź namjeßczi dobry ßwojemu pſchecźiwnikej, dokelź ty hjeźcźe ſnim na pucźu ßy, ſo by cźe njedźe pſchecźiwnik nepodał ßudnikej, a ßudnik cźe nepodał bjerzej, kiź by cźe do jaſtwa cźißnuł.* (biblija 1728, Mt 5, 25)

[20] Analyzuji je zde, aby se našly případné odchylky od prozatím ověřeného pravidla použití imperfekta a aoristu. Věnuji se především těm tvarům, které jsou bez primárního prefixu a jsou podle dnešní kodifikace hl. srbštiny ipf.

*dźjelicź*, *cźinicź* a *cźiſchcźecź*. Od prvních dvou kmenů *trech, tep* nejsou v celých Dejkových novinách doloženy tvary imperfekta ani tvary syntetického préterita v jiných osobách. Sloveso *tepicź ßo* se v celém Dejkově textu vyskytuje čtyřikrát, a to vždy ve významu ‚utopit se', ani jeden tvar není s primárním nebo sekundárním prefixem:

(12) *Hacź bje won runje ſwoprjetka ſchudźom ſbożobny, kajź we predawſchim Kruſchi widźimy, a na 25. Jul. 1799 pola Abukir hiſchcźen jene turkowſke Wojſko ſbi, na kotrymź Dnju bu 2000 Turkow ſabitych, a 10tawſentow ßo Morju tepi:* (PaK, 1810, č. 12, s. 95)

Ve všech příkladech z kontextu vyplývá, že děj je ukončený, jako je tomu v příkladě (12).

V jediném příkladě se slovesem *trechicź* vyplývá z kontextu, že se jedná o děj, který sice musel určitou dobu trvat, ale je také ukončený:

(13) *Schtuha nedopomni ßo ſe Stroźenjom teho Palenja we Pariſu na 1. Jul.; teho Neſboźa we Eiſenachu, na 1. Sept. a njetk ſhonimy ſo tajka Roſba tejź te hungerſke Mjeſto Ofen na 5. Sept. trechi.* (PaK,1810, č. 11, s. 83)

Od tohoto kořene jsou doložena odvozená slovesa se sekundárním prefixem (srov. nahoře) i s primárními prefixy *po-* (3) a *pſche-* (2). S prefixem *pſche-* má sloveso zcela odlišný význam ‚přesahovat', jedná se opět o kalk: německého slovesa ‚übertreffen'. S prefixem *po-* se význam slovesa podobá tomu, jaký má jako simplex ve větě (13):

(14) *Tonlejmol może naſch Wotznykraj tejź hiſchcźen himor bolje hacź dy predy te Horjo teje Wojny potrechicź:* (PaK, 1809, č. 04, s. 30)

Vzhledem k malému počtu příkladů s kořenem *trech* stejně jako s kořenem *tep* je však těžké vyvozovat nějaké závěry. Může být náhodné, že v textu nejsou žádné prefigované tvary s kořenem *tep*. Prefigovaný tvar *potrechicź* mohl být motivován německým ‚betreffen', rovněž význam simplexu *trechicź* ‚postihnout' německým ‚treffen'. Zda tedy význam těchto dvou kořenů nevyžaduje afixaci, zda slovesa mohla mít v Dejkově jazyce dokonavý i nedokonavý vid, zda slovesa vůbec nevyjadřovala vid, a proto je užití praesens historicum jednodušším řešením než tvoření tvaru imperfekta nebo aoristu, nebo jestli platí, že lze aorist tvořit i od ipf. sloves, je z omezeného množství materiálu těžké rozhodnout.

U kmenů *dźjel* a *cźin* můžeme srovnávat s jednoznačnými préteritními tvary. Sloveso *dźjelicź* se vyskytuje jen jednou ve 3. os. pl. syntetického préterita s préteritálním kmenem *dźjelachu*[22] a jednou v 1. os. sg. prézentu i-konjugace. Kromě toho se sloveso vyskytuje několikrát se sekundárním prefixem *ßobu* ve významu ‚sdělit', ale i s primárními prefixy *ros-* a *wot-*.

(15) *A njetk ſhoni hiſchcźen ton ſDźiwom napelnjeny Sswjet, kak Napoleon we Sromadźiſni ßwojeho Pſchecźelſtwa a ſWohlu ßwojej Mandźelſkej, tej Kejźor-*

[21] Souvislost mezi častou kontaktní pozici sekundárního prefixu a jeho přeneseným významem popisuje i Bayer (2006, s. 219n.)

[22] S minulým kmenem by 3. os. pl. zněla *dźělichu*.

*ku Joſefy, ßwoje bes Dźjecźi Mandźelſtwo dźjeli, kotreź jeho 15 Ljet ſtejßamej wjaſaſche.* (PaK, 1810, č. 02, s. 11)

Jedná se o jednorázový děj. Z věty však není úplně jasné, zda jej autor popisuje jako uzavřený, nebo v jeho průběhu. Kontext spíše ukazuje na to, že už je dělení manželství uzavřené, spojka *kak* spíše podporuje dojem o průběhu děje.[23]

Od slovesa *cźinicź* jsou doloženy tvary 3. os. sg. prézentu nebo aoristu (4) s primárními prefixy *wu-* a *ſ-*. Dále jsou doloženy tvary 3. os. pl. (10) a 3. os. du. syntetického préterita s minulým kmenem na *-i-* s primárními prefixy *ſ-* a *na-*. S préteritálním kmenem na *-'a-* se vyskytují tvary syntetického préterita bez prefixu ve 3. os. du. a 3. os. pl. kromě dvou tvarů imperfekta ve 3. os. sg. rovněž s préteritálním kmenem. Proto je pravděpodobné, že se v příkladě (16) jedná spíše o prézentní tvar než o aoristový:

(16) *Jako ßo Napoleon Franza (tak njemſki Kejźor rjeka) praſchecź da, ſchtu jemu ſchto cźini, aby ſchto ze mjecź? da jemu Franz wotmolwi: [...].* (PaK1809 05_38)

Kořen *cźiſchcź* je jednou doložen v imperfektu a jednou ve tvaru syntetického préterita 3. os. pl. Vyskytuje se s primárními prefixy *ſ-, ſa-, pſchi-, pſche-, wot-* a *wu-*. V našem příkladě (17), v němž by se mohlo jednat o tvar aoristu, dovoluje kontext dvě interpretace: děj vyjádřený tvarem *cźiſchcźi* můžeme chápat jako minulý, nebo jako následek, který trvá do současnosti:

(17) *Woni tam bes druhimi Wjezami 224 Kanonow a 2,000 Ssudow Pulvera namekachu, a 5,873 Franzoſow Jatych ſcźinichu. Njetk ßu ßo pak ſwetſcheho ſaßo tam prejcź ſcźanyli, ale woni budźa najſkerje njedźe drudźen ſaßo na Kraj pſchindź. Hollendźi ßo pak jim ſchitko napſchecźiwo bronjeſche, ale to ton Kraj jara cźiſchcźi.* (PaK, 1809, č. 10, 78n.)

K a-konjugaci patří 23 tvarů, z nich je 8 bez primárního prefixu. Tři tvary jsou od slovesa *namakacź* (podle dnešní kodifikace pf.), jeden od *pocźecź* (rovněž dnes pf.). Zbylé tvary jsou od sloves *pomhacź*, *ſtupacź, dawacź* a *wołacź*. Od prvních dvou kořenů nejsou doloženy tvary syntetického préterita v jiných osobách. Sloveso *pomhacź* se vyskytuje v celém Dejkově textu nejčastěji v prézentu (16), několikrát v perfektu (4), analytickém futuru (4), imperativu (3), konjunktivu (1) a s modálními slovesy v infinitivu (8). V prézentních tvarech je často možné nazírat děj jako uzavřený, ale i jako opakovaný nebo bezčasově a všeobecně platící:

(18) *Dyź njekoho Suby bola, tak ſo ßu ßredźa proſne, da telej Krepki wjeſzje pomhaja:* (PaK, 1809, č. 01, s. 03)

Zatímco je i ve 3. os. sg. aorist většinou vyloučen kontextem, jako v příkladu (18), jedná se v jednom příkladu jasně o děj vyprávěný v minulosti:

(19) *Pſchi Schturmi won tu cźeſchku Zylbu porucźeſche, a pſches ßwoju Wuſchiknoſz a Neſtrachoſz won najwjaze ktemu pomha, ſo bu Toulon ſaßo dobyty.* (Pak, 1810, č. 06, s. 45n.)

---

[23] Dejka nepoužil spojku *ſo*, která by podporovala pohled na uzavřený děj a kterou Dejka jinde ve svém textu mnohokrát užívá.

Sloveso se nevyskytuje s primárními ani sekundárními prefixy. Je nápadné, že ve většině vět, v nichž Dejka sloveso užívá, stojí v centru pozornosti výsledek pomoci; o proces pomáhání jde nejspíš v imperativu nebo u infinitivu po slovesech *zycź* (‚chtít') nebo *dyrbecź* (‚muset').

Ke slovesu *ſtupacź* existuje semelfaktivní a podle dnešní kodifikace pf. pendant *ſtupicź*: oba infinitivy a tvary 3. os. sg. prézentu s koncovkou *-a* a *-i* a 3. os. pl. prézentu s koncovkou *-aju* a *-ja* se vyskytují zhruba stejně často. Jednoznačné tvary syntetického préterita nejsou doloženy. V našem příkladě (20) se jednoznačně jedná o minulý děj, který pravděpodobně trval, ale který je zároveň představen jako ukončený:

(20) *Nedawno we tym Mjeſtzi Minchen, dźejź bajerſki Kral bydli, jena wohenjowa Kula ſNebes na Semju padźe. Wona pſchi Roßpuknenju wulki Ropot nacźini, a te zyłe Mjeſto bje ßwjetłe wot nej. Wona bje wot tej Pary, kiź ſe Semje ſtupa, a potom ßo we Loftcźi ſjenocźi a ſapali.* (PaK, 1810, č. 02, s. 14)

Příklad však dovoluje i interpretaci, podle níž se jedná o bezčasový děj, taková interpretace je podpořena hlavně ukazovacím zájmenem *tej*.

Jinak je tomu u slovesa *wołacź*, které se vyskytuje jednou jako imperfektový tvar *wołaſche*. Od slovesa *dawacź* jsou doloženy dva tvary imperfekta *dałaſche* a jeden tvar syntetického préterita 3. os. pl. *dawachu*.[24] Můžeme tedy v těchto případech předpokládat, že se jedná o prézentní tvary.

Jeden tvar od slovesa s primárním prefixem se v dnešní hl. srbštině považuje za ipf., jedná se o sloveso *dokonjecź*. Z kontextu jasně vyplývá uzavřenost děje:

(21) *Ton zyły Sbjeźk ßo ſa jenu Schtundu, (13. Mjerz. dopłnja wot 10 hacź 11.) dokonja.* (PaK, 1809, č. 05, s. 37)

Sloveso se nevyskytuje v dalších minulých tvarech, celkem se vyskytuje pouze pětkrát: z toho třikrát v 3. os. sg. prézentu, jednou s jiným primárním prefixem *ſ-*.

Dva tvary patří do konjugační třídy e3, jsou tvořeny od sloves *njeßcź* a *ljeſcź* a oba mají primární prefixy. 12 tvarů patří do konjugační třídy e2, tedy ke slovesům se sufixem *-ny-*, u nichž si nemůžeme být jisti, zda Dejka správně rozlišoval préteritální kmen končící na *-nje-* a minulý na *-ny-*. Celkem se vyskytuje čtyřikrát préteritální kmen *-nje-*, a to dvakrát bez primárního prefixu, a osmkrát minulý kmen *-ny-*, a to šestkrát bez primárního prefixu. Až na jednu vypůjčku z němčiny jsou všechny tvary bez primárního prefixu tvořeny od sloves, která jsou podle dnešní kodifikace pf.

Zbývá 42 tvarů nepravidelných sloves. Z nich je 12 bez primárního prefixu, všechny od slovesa *dacź*, které je v dnešní hl. srbštině považováno za pf. Kromě toho se vyskytují slovesa *hicź*, *dacź* a *chcycź* s různými primárními prefixy.

---

[24] Finitní i infinitní tvary stejně jako odvozená substantiva se vyskytují jak s tvrdým *ł*, tak s dvojitým *w*, je to příznak toho, že už tehdy byla výslovnost obou hlásek stejná (bilabiální) a že přechod od *l* k *ł* byl v Dejkově době v jeho nářečí ukončený.

### *4.3. Ostatní osoby – kmeny*

Podle výše zjištěných rozdílů v kmenech sloves můžeme roztřídit i 188 préteritních tvarů v jiných osobách než 2. nebo 3. os. sg., 45 tvarů patřících k a-konjugaci a 13 tvarů patřících k první, třetí a šesté třídě e-konjugaci není možno dále určovat. 59 z nich jsou tvary nepravidelných sloves, z nichž všechna mají kmeny podle kodifikace moderní hl. srbštiny. Těžko určit lze 21 sloves patřících do druhé třídy e-konjugace, protože se vyskytují s pěti různými variantami kmenů: rozšířený minulý kmen a kmeny končící na *-ne-*, *-nje-*, *-ni-* a *--ny-*. Z ostatních 108 sloves je 62 s minulém kmenem, všechna jsou v dnešní hl. srbštině považována za pf. 46 tvarů má préteritální kmen, většinou jsou tvořeny od sloves, jež jsou až na jedno sloveso podle dnešní kodifikace ipf. Bohužel na jejich podrobnou analýzu nezbývá prostor.

## 5. Závěr

Můžeme tedy říct, že se imperfektum tvoří většinou od sloves bez primárního prefixu (168 z 176 tvarů). Pokud má tvar imperfekta primární prefix, je sloveso většinou zároveň sufigované (5 příkladů se sufixem *-owa-*, pravděpodobně *porucźecź* se sufixem *-'a-*). Neprefigovaná slovesa, která jsou v moderní hl. srbštině pf., jsou rovněž většinou prefigovaná, pokud se od nich tvoří imperfektum (*dałacź*, *ſtajecź*). Navíc pozorujeme, že z dvojic *padnycź – padacź* a *cźeknycź – cźěkacź* se tvoří imperfektum jen od těch sloves, která jsou v moderní hl. srbštině ipf. Sekundární prefixy nebrání tomu, aby se od slovesa tvořilo imperfektum (13 příkladů), což podporuje Michałkovu tezi (1961) o jejich vidové neutrálnosti. Co se týče kmenů, souvisí všechny odchylky od kodifikace tvoření imperfekta v moderní hl. srbštině se zvláštním fonologickým vývojem v evangelické hl. srbštině, totiž se změnou nepřízvučného **-ě > -i*. Ojediněle se vyskytují slovesa, která tvoří imperfektum i aorist (*wopytacź*); protože se však vyskytují v Dejkově textu příliš řídce, musela by se tato tendence potvrdit na větším korpusu. Kromě toho se ale zdá, že imperfektum se tvoří opravdu od – podle dnešní kodifikace hl. srbštiny – ipf. sloves.

Mezi tvary aoristu 3. osoby sg. (2. osoba se nevyskytuje), které nejsou homonymní s prézentním tvarem, se mnohem častěji vyskytují primární prefixy (33 z 51), objevují se i sekundární prefixy (7). Mezi neprefigovanými slovesy jsou pouze taková, jež jsou v moderní hl. srbštině pf., a prefigované tvary jsou rovněž v dnešní hl. srbštině považovány za pf.; používají se minulé kmeny.

Mezi tvary, v nichž je aorist homonymní s prézentem, má většina primární prefix (94 z 153). Z ostatních se vyskytují většinou taková, která jsou v moderní hl. srbštině pf. (43). V některých příkladech pozorujeme perfektivizující funkci sekundárních prefixů, a to pokud se jedná o kalk z němčiny a prefix se použije v přeneseném významu (4 krát *nuztrechicź*),[25] zároveň se však musí

[25] Z tvarů bez primárního prefixu mají další 4 tvary sekundární prefix, jedná se však o slovesa, která jsou i bez něj v dnešní hl. srbštině pf.

jednat o takový význam slovesa, který předpokládá uzavřený děj. U řady tvarů můžeme vycházet z toho, že se jedná o praesens historicum, srovnáme-li je s jinými tvary syntetického préterita (5). Několik slovesných kořenů nemá doloženy tvary syntetického préterita (2 krát *trech*, *ſtup*), některé z nich se v Dejkově textu vyskytují jen jako simplexy (2 krát *tep*, *pomh*).[26] Pro malý objem materiálového korpusu však není možné odvodit z jejich užití závěry. To platí také pro ojedinělý příklad tvaru slovesa *dokonjecź*, které je dnes považováno za ipf., s primárním prefixem. Proto by bylo potřebné zkoumat užití právě těchto kořenů ve větším korpusu, aby se zde nalezená tendence tvoření aoristu jen od pf. sloves a imperfekta jen od ipf. sloves potvrdila nebo zpochybnila.

Prameny

BIBLIJA, To je zyłe Szwjate Pißmo Stareho a Noweho Zakona, predy do njemſkeje, wot D. Mertena Luthera, njetko pak do horneje Łuźiſkeje ßerſkeje recźe ſe wſchitkej ßwjernoſczu a prozu wot Njekotrych Evangeliſkich Prjedarjow pſchełoźena. Budyšín, Davit Richtar 1728

DEJKA, Jan Bohuchwał: Sserßki Powedar a Kurier. Bautzen, Löbau: 1809 – 1812, SKA[27] Z8ş-540

HANČKA, Jan Jurij Prokop: Grammatica linguae serbicae, composita & conscripta a R.P. Procopio Hantschke [...] 1768. rukopis v Archiv des Domstifts Bautzen: W. M. 18 (podle Wölke, 2005, s. 326)

MATTHAEI, Georg: Wendiſche Grammatica, Welche In deutſcher Sßprache abgefaſt, nach dem neu-inventirten Principio und leichteſten Wendiſchen Schreib-Art und Budißiniſchen Dialecto mit Fleiß eingerichtet, [...] mit einen deutſchen und wendiſchen Regiſter zum Nachſchlagen verſehen worden, herausgegeben von Georgio Matthaei, [...] Budißin, Verlegts David Richter 1721, SKA: Z8ş/1007; Georg Matthaei, Wendische Grammatica. (Slavistische Forschungen. 31) Ed. R. Olesch. Köln-Wien 1981

SCHMUTZ, Johann Gottfried: Neue Probe einer Oberlausizisch-Wendischen GRAMMATIC hauptsächlich nach dem Budißinischen Dialect eingerichtet [...] verfertiget von Johann Gottfried Schmutz [...] 1743. rukopis, SKA: MS VIII 26 A; opis v Sächsiche Universitäts- und Landesbibliothek Drážďany: Oe 87c (podle Wölke, 2005, s. 328)

Literatúra

BAYER, Markus: Sprachkontakt deutsch-slavisch. Eine kontrastive Interferenzstudie am Beispiel des Ober- und Niedersorbischen, Kärntnerslovenischen und Burgenlandkroatischen. Berlin: Peter Lang 2006.

FAßKE, Helmut, MICHALK, Siegfried: Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie. Bautzen: Domowina-Verlag 1981.

[26] Zbývá jeden tvar výpůjčky *falnycź*, který má minulý kmen, vid mu ovšem nechci přisuzovat, jedná se o okasionalismus.

[27] Serbski kulturny archiw v budyšínském Serbskim instituće z. t.

FASKA, Helmut: Wuwiće a změny hornjo-a delnjoserbskeje spisowneje rěče a jeju normow – Wurunanje ewangelskeje a katolskeje warianty spisoneje hornjoserbšćiny. In: FASKA, Helmut: Serbšćina. Opole 1998, s. 167 – 172

FASKA, Helmut: Pućnik po hornjoserbšćinje. Bautzen: Domowina-Verlag 2003.

JENTSCH, Helmut: Die Entwicklung der Lexik der obersorbischen Schriftsprache vom 18. Jahrhundert bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Bautzen: Domowina-Verlag 1999.

MICHAŁK, Frido: Über den Aspekt in der obersorbischen Volkssprache. In: Zeitschrift für Slawistik, 1959, Bd. IV, Nr. 2, s. 241 – 253.

MICHAŁK, Frido: Die sogenannten Doppelzeitwörter in der sorbischen Volkssprache. In: Zeitschrift für Slawistik. 1961, Bd. VI, Nr. 1, s. 1 – 42.

Prawopisny słownik hornjoserbšćiny. Pawoł Völkel, Timo Meškank. 5. vyd. Bautzen: Domowina-Verlag 2005.

Nowy biografiski słownik k stawiznam a kulturje Serbow. Bautzen: Domowina--Verlag 1984

ŠČERBA: Восточнолужицкое нарѣчие. 1915, Fotomechanischer Neudruck. Bautzen: Domowina-Verlag 1973.

SCHUSTER-ŠEWC, Heinz: Sorbische Sprachdenkmäler 16. – 18. Jahrhundert. Bautzen: Domowina-Verlag 1967.

SCHUSTER-ŠEWC, Heinz: Michael Frentzel: Postwitzscher Tauff=Stein oder Christliche und einfältige Teutsch=Wendische Predigt von der Heiligen Taufe. Ein Sorbisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1688. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag 1993.

SCHUSTER-ŠEWC, Heinz: Das Neue Testament der niedersorbischen Krakauer (Berliner) Handschrift. Ein Sprachdenkmal des 17. Jahrhunderts. Bautzen: Domowina--Verlag 1996.

SCHUSTER-ŠEWC, Heinz: Die ältesten Drucke des Obersorbischen. Bautzen: Domowina-Verlag 2001.

TOOPS, Gary: Aspectual Morphology and Morphosyntactic Disparity in Contemporary Upper Sorbian Usage. In: Lětopis, 1997, l. 44, č. 1, s. 17 – 24.

TOOPS, Gary: On the Functional Status of Derived Imperfectives in Contemporary Upper Sorbian. In: Slavic and East European Journal, 1998, Vol. 42, No. 2, s. 283 – 297.

TOOPS, Gary: The Grammar of „Paraphrastic Imperfectives“ in Latvian and Upper Sorbian. In: Slavic and East European Journal, 2001, Vol. 45, No. 1, s. 96 – 114.

WERNER, Eduard: Die Verbalaffigierung im Obersorbischen. Bautzen : Domowina--Verlag 2003

WÖLKOWA, Sonja, ŠĚN, Franc: Rukopisne hornjoserbske spěwarske w 17. lětstotku. In: Lětopis, 2001, l. 48, č. 1, s. 44 – 70.

WÖLKE, Sonja: Geschichte der sorbischen Grammatikschreibung. Von den Anfängen bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. Bautzen: Domowina-Verlag 2005.

# Využití architextuality v reklamě

Radka Čapková

Katedra českého jazyka, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Autoři reklam často využívají při své práci principu architextuality, tedy navazování na obecné principy tvorby textu, „odkazování k obecným pravidlům, podle nichž byl text vytvořen“ (Homoláč, 1994, s. 20). Architextovost definuje Homoláč jako jeden z typů transtextovosti. Druhým typem je mezitextové navazování, tedy střešní pojem pro intertextovost a metatextovost. Architextovost jakožto vlastnost každého textu možnost mezitextového navazování zakládá. Mezitextové navazování pak tuto vlastnost reflektuje (srov. též Genette, 1997 či Gloviński, 1986).

Pokud je architextovost vlastností všech textů a pokud každý text odkazuje k obecným pravidlům, je podle J. Homoláče jisté, že sloveso *odkazovat* neznamená aktivní odkazování k těmto obecným pravidlům. Spíše připomíná, že text (a tedy i reklamní text) může být produkován a přijímán jen díky existenci určitých pravidel a díky tomu, že tato pravidla jsou autorem a čtenářem alespoň částečně sdílena.

J. Homoláč upozorňuje na to, že architext není text v obvyklém smyslu slova: není totiž vyjádřením znakového systému, ale systémem samým. Také vztah textu k architextu je jiný, než je jeho vztah k jinému konkrétnímu textu. Především však podle něj toto pojetí architextovosti umožňuje označit jedním termínem dva odlišné jevy. Jako příklad uvádí Holubovu báseň *Stařenka s vozíkem*, stylizovanou jako fyzikální úlohu (Je dána stařenka S…), a skutečný fyzikální příklad. Oba texty mají sice stejný architext (zadání fyzikálního úkolu), ale jejich vztah k němu je různý: „Holubova báseň na tento architext navazuje, odkazuje k němu, v druhém případě je realizován“ (Homoláč, 1994, s. 22). Podle Homoláče není pro architextovost podstatné to, že texty k jistým obecným pravidlům odkazují, ale že tato pravidla s jinými texty sdílejí.

Autor může vytvořit reklamní text podle pravidel jiného textu, např. inzerátu, křížovky, svatebního oznámení atd., snaží se ho formálně napodobit. Časté je využití filmových žánrů, obzvláště westernů, pravděpodobně kvůli motivům dobrodružství, napětí a spravedlnosti. Některé reklamy využívají obecného principu, podle kterého jsou koncipovány televizní pořady, nejčastěji zpravodajství, předpověď počasí či debaty. Pokud chce reklama zapojit recipienta do interpretace sdělení ještě intenzivněji, využívá formy hádanky, rébusu, křížovky, jazykolamu či návodu.

Tím, že tvůrce reklamy odkáže k pravidlům určitého typu textu, zaujme recipienta, přiblíží mu konkrétní výrobek. Protože recipient tato pravidla již zná, snáze si reklamní text zapamatuje, což je v souladu s cíli autora reklamy.

Reklamní text podle některých lingvistů nemá vlastní archetyp. „Reklamní diskurs je stylově a žánrově tak rozmanitý právě proto, že různé reklamy imi-

tují různé tyy diskursu. Proto je obtížné vymezit jejich styl. „Reklamy si vypůjčují z jiných diskurzů tolik rysů, že jim hrozí, že nebudou mít svou vlastní stylovou identitu“ (Čmejrková, 2000, s. 26).

Některé reklamy implikují určitý **filmový žánr**. Většinou naše identifikace žánru nemá žádný vliv na interpretaci obsahu reklamy. Spíš jde o vtip, o snahu zaujmout co nejširší okruh publika.

Na odkazech k **westernu** je postavena celá reklamní kampaň na cigarety Marlboro. V reklamách je obvykle užita westernová hudba, muž jede na koni krásnou přírodou, shání stádo krav nebo žene stádo ovcí, pak zasedne do kruhu přátel a vychutnává cigaretu. Někdy je muž představen spíše jako samotář. Častý je motiv zapadajícího slunce.

Reklama na filmy Fuji využívá omezené kolokability slova proklatě a slovo kolty zaměňuje za slovo filmy. Vznikne reklamní slogan *Filmy proklatě nízko pod cenou.* Text reklamy působí na recipienta i vizuálně: Na obrázku vidíme člověka, který má v pásu místo koltu fotoaparát a místo nábojnic krabičky s filmy.

Reklamy často využívají obecného principu, podle kterého jsou koncipovány některé **televizní pořady**.

Reklama na Poštovní investiční program využívá obratů typických pro **zprávy o počasí** (setrvalá tendence, přetrvávání). Reklama k tomuto pořadu odkazuje i znělkou na začátku. Na druhou stranu zapojuje do svého sdělení i idiomy z hovorové češtiny (skoro nekápne).

*Prognóza počasí na vkladových účtech:*
*Setrvalá tendence k vysychání, přetrvávání finanční níže, slabé orosení úroky, prostě skoro nekápne. Nebo že by? Chcete, aby vám z peněz v bankách káplo více nebo zapršelo? Vyzkoušejte Poštovní investiční program.*

Reklama na čistící prostředek Vaniš v prvních větách nápaditě staví na struktuře kuchařských pořadů (tzv. **cooking show**) jako je *Hrnečku, vař!, Mňam, aneb Prima vařečka* nebo *Vaříme s Delií Smithovou*. Tomuto odkazu odpovídá i oblečení muže v reklamě, který má kuchařskou čepici a zástěru. Překvapivý zlom nastane ve třetí větě, kde se dozvíme, že jde o reklamu na prací prostředek. Heslem užívaným ve všech reklamách na tento prostředek *Vaniš, skvrn a špíny se zbavíš* odkazuje text k ostatním reklamám na Vaniš.

*Do nového receptu potřebujeme vajíčka, rybíz a červené víno.*
*Všechno smícháme dohromady…*
*a pak to vylijeme na ubrus, abychom vytvořili pořádnou skvrnu.*
*A jak to teď odstraníme? Určitě ne běžným bělidlem. Nový, vylepšený Vaniš nalijeme na skvrnu a přidáme k pracímu prášku. Složení nové generace totiž nyní odstraní ještě více odolných skvrn a bezpečně osvěží bílou.*
*Podívejte! Pevný, bílý a beze skvrn.*
*Vaniš, skvrn a špíny se zbavíš.*

Struktura **diskusních pořadů** je podkladem pro reklamu na dny Peugeot. Reklama diskusní pořady paroduje, zachovává úvod a závěr a využívá konvencionalizované obraty typické pro tento typ pořadu. Vše mezi tím, celá diskuse, je ovšem redukováno na dva pohyby a dvě slova. Jedná se o opak někdy až příliš rozvláčných debat bez jasného závěru a bez zřetelně vyjádřených názorů jednotlivých diskutujících.

*M: Dobrý den. Je tu debata týdne. Naším dnešním tématem je klonování lidí. Pro a proti. (moderátor se otočí na člověka napravo) B: Pro. (moderátor se otočí na člověka nalevo) C: Proti.*
*M: Děkuji. Na viděnou příště*
*Není čas ztrácet čas…*
*Dny Peugeot se spoustou atraktivních cen a dalších výhod totiž trvají jen do 19. 3. 2004.*

Často využívaným principem pro tvorbu reklamy je forma **hádanky**. Obvykle je založena na otázce. Např. reklama na projímadlo Fenolax pracuje s otázkou uvozenou tázacím zájmenem, po níž následuje odpověď.

*Kdo je nejsilnější z rodiny? Fenolax, velmi účinné projímadlo*

Další možností je nejprve produkt charakterizovat, připsat mu nějaké vlastnosti a potom se ptát na jeho název. Obvyklé je použití věty oznamovací s charakteristikou a pak věty tázací s tázacím zájmenem (kdo, co). Následuje odpověď na otázku – název výrobku:

*Je to mobilní a je to Java. Co je to? Nokia 3410.*

Někdy vznikne celá série reklam založených na stejném principu, např. reklamy na Západočeskou energetiku:

*Můžu tě zahřát,*
*Kdo jsem?*
*Nová energie*

*Všimneš si mě, až když mě nemáš. Kdo jsem?*
*Nová energie*
*Další reklama z tohoto cyklu zaměnila pořadí věty tázací a oznamovací:*
*Kdo jsem?*
*Dodávám elektřinu pro podniky i domácnosti. Připravuji nové programy odběru energie včetně výhodné nabídky spotřebičů. Dodávám také ekologicky čistou ZELENOU ENERGII.*

Reklama na živočišné uhlí tuto posloupnost vět oznamovacích a tázacích nerespektuje. Používá formu věty oznamovací, ale eliduje otázku *Co je to*?, ze které zbude pouze otazník.

*Je to černé a nechybí to v žádné lékárničce? Carbo medicinalis*

Reklama na službu OskarKontakt užívá tzv. **obrázkového čtení** (jedná se o typ textu určeného primárně dětem, kdy jsou některá podstatná jména ve větě nahrazena obrázkem). Tyto typy textů se často vyskytují v dětských časopisech nebo jako pohlednice z prázdnin apod.

*Co dát pod (obr. stromečku)?*
*Jděte do Oskar (obr. domku, obchodu)*
*a máte takové (obr. dárečků),*
*že budete na (obr. větve)!*

Na stejném principu je postavena reklama na vodku Koskenkorva:

*Když dostane (obr. staré lahve Koskenkorvy) novou etiketu, je z ní (obr. nové lahve Koskenkorvy). Ale pokud jde o chuť a vůni (obr. broskve), nic se nezměnilo! Uvnitř je (obr. staré lahve Koskenkorvy) úplně stejná jako (obr. nové lahve Koskenkorvy).*
*To jen abyste věděli, po čem sáhnout!*
*Nejlepší je originál!*

Reklamní text může využívat principu **kaligramu**. Použitá slova se dají skládat do obrazců souvisejících s významem slov a nabízených produktů. Tak je např. reklama nabízející automobil značky Ford vysázena tak, že připomíná most, a říká: *Ford je most pro každého, kdo chce jet dál /.../.*

Podobně je vybudována reklama na prodejnu Ikea, přestože se nejedná o typický kaligram. Je zde graficky znázorněno upozornění, že by si zákazník měl nechat vyšetřit zrak, protože nejspíš nebude věřit vlastním očím. Text má připomínat tabuli, kterou oční lékař používá při vyšetření.

-50% N
-40% O V O
-30% R O Č N Í
-20% V Ý P R O D E J
-15% S N E V Í D A N Ý M I
-10% S L E V A M I V Ý R O B K Ů
*Zkontrolujte si zrak, protože nebudete věřit vlastním očím!*

Nápaditým, ale řídce používaným typem textu, se kterým autoři reklamy pracují, je jazykolam. Recipient si jazykolam přečte pravděpodobně několikrát, možná i nahlas a v různých rychlostech, než ho bude schopen správně vyslovit. To je velmi výhodné pro inzerujícího, protože, jak známo, časté opakování reklamy má na potenciální zákazníky větší vliv než jednorázová recepce reklamy.

*Nebyly-li by byliny,*
*nebylo by*
*libého*
*bylinného likéru.*
*Procvičte si jazyk. Pro skutečný požitek z unikátního spojení čtyřiceti bylin v chuti jemného likéru Magister ho budete věru potřebovat.*

V našem případě se jedná o reklamu na alkoholický nápoj, takže by se jazykolam mohl stát například jakýmsi heslem nebo zábavnou hrou ve společnosti. Autor využívá dvojznačnosti věty *Procvičte si jazyk,* která by mohla být aktuální i při konzumaci jiných nápojů. Reklama konotuje i přísloví *Není na světě bylina, aby na něco nebyla*.

**Návod**, popř. **instrukce** jsou často používaným modelem pro text reklamy. Základem je poradit JAK/CO (udělat) ABYCHOM (ušetřili, něco získali, cítili se skvěle atd.). Reklamy užívají rozkazovací způsob. Instrukce musí být krátké a jasné. Reklamy jsou většinou doplněny ilustračními obrázky, fotografiemi nebo ikonami a jsou uspořádány do očíslovaných bodů, jako např. reklama na osvěžující plátky Thin Ice:

*Instrukce v případě potřeby svěžího dechu:*
*1) Buďte v klidu.*
*2) Vezměte si Thin Ice.*
*3) Položte ho na jazyk a nechte rozpustit.*
*4) A jste připraveni na všecko.*

Reklama má díky některým funkcím blízko k **inzerátu** a někdy jeho textový vzorec užívá. Časté je obzvláště využití tzv. značky. Reklama na automobil Hyundai je založena na principu seznamovacího inzerátu. Aby nebylo o výsledku hledání partnera pochyb, doprovází reklamu fotografie auta se svatebními stuhami a figurkami nevěsty a ženicha na přední straně kapoty:

*Najdeme se?*
*zn: výbavu mám*
*NOVÝ HYUNDAI ELANTRA*

Jedním z využívaných textových modelů pro tvorbu reklamy je **slovníkové heslo**. Po slovníku většinou sáhneme, když se setkáme s neznámým slovem. Hledáme překlad do našeho rodného jazyka či vysvětlení. S kombinací překladového a výkladového slovníku pracuje reklama na firmu Linde Technoplyn. Užívá některých grafických náležitostí slovníku, např. hranatých závorek označujících výslovnost:

**Lead** (=*front position*) [li:d]
čelní postavení, vedení (=leading position)
to be in the lead, to have the lead – být v čelním postavení, vést

**Ing.** (=*Ingenieur*) [InZe‘niØ:]

1. inženýr
2. titul absolventa vysoké školy technického směru

**Lead*Ing*.**

Úsilí Linde budovat své vedoucí postavení na základě inovací a technologického Know-how. Od svého založení v roce 1879 vědcem a vynálezcem Carlem von Linde se společností Linde daří spojovat vědeckotechnické poznatky s průkopnickými inženýrskými řešeními. /…/

Na podobném principu je postavena reklama na mobilní telefony Oskar. Nadepisuje text sice Oskarův slovníček, ale text reklamy formě slovníkového textu zcela neodpovídá.

Oskarův slovníček

**Tarify nové generace –** jsou Oskarovy zbrusu nové cenové plány Řekni mi, Povídej a Nezavěšuj. Jestli jste vždycky snili o něčem, co by spojilo výhody předplacených karet a měsíčních paušálů, tak nemusíte hledat dál. /…/

**Aktuální stav účtu** *[umí pouze Oskar]- Vám pomůže v každém okamžiku zjistit stav svého účtu. Nebudete tedy už nikdy překvapeni ani se nebudete muset bát, jaká suma bude na příští faktuře.*

**FlexiLimit** *[umí pouze Oskar]-* Tahle finta vám umožní nastavit si vlastní limit, který chcete během měsíce provolat. Jakmile této hranice dosáhnete, pošle vám Oskar esemesku – přátelské upozornění. /…/

Velmi řídkým jevem je reklamní text založený na formě **parte**, smutečního oznámení nebo nápisu na náhrobku či smutečním věnci. Reklama na laserovou tiskárnu od firmy Minolta kombinuje všechny tyto typy textu. Levá část reklamy zobrazuje náhrobní kameny. Text na nich říká:

*VZPOMÍNÁME*
*Psací stroj 1714 – 1995*
*Černobílá televize 1925 – 1988*
*Inkoustová tiskárna 1984 – 2002*

Pravá část je napsána jako parte těchto tří přístrojů. Užívá konvencionalizovaných obratů obvykle v těchto textech užívaných (*se zármutkem v srdci oznamujeme, opustila nás, skonala nečekan*ě…). Text nás informuje, kdo skonal a co bylo příčinou smrti.

*Poslední sbohem*
*Se zármutkem v srdci oznamujeme, že nás opustila naše drahá inkoustová tiskárna. Skonala nečekaně a bezbolestně po napadení levnou laserovou technologií, podobně jako mnoho jiných, dnes již překonaných vynálezů.*
*Nová barevná laserová tiskárna MC 2300 DL, Minolta*

Na využití architextových odkazů je založena celá série reklam na Českou spořitelnu. Jedna z tištěných reklam je vystavena na principu **internetového „chatu“.** Zmíněny jsou jména účastnic chatu a jejich věk. Následuje jejich příspěvek do elektronického rozhovoru. V textu jsou použity i grafické prostředky charakteristické pro internetovou komunikaci (hromadění vykřičníků a otazníků, použití emotikonů, hovorových a nespisovných výrazů):

***Linda, 38:*** *Holky, hledám azyl, už týden nám nejde teplá voda a manžel není s to zajistit opravu kotle!!!*

***Bára, 23:*** *Vem mně s sebou, Lindo! Tonda mi už dva týdny slibuje, že dodělá obkladačky a zavěsí zrcadlo. A já se pořád maluji před malým zrcátkem. vidím si tak jedno oko :-(*

***Miluše, 33:*** *Ženský, co blbnete. Vždyť co si nezařídíme samy, to nemáme. My jsme přes víkend přebrali hotovou koupelnu po kompletní rekonstrukci. Manžel si teď ráno sedne na trůn v odděleným WC a já si zatím v pohodě patlám Milušku na tvář :-)*

***Bára, 23:*** *Jak to kruci děláš?! Hele, to co jsi říkala o té stavební spořitelně minule, jak to bylo?*

***Miluše, 33****: No, my jsme měli v Buřince stavební spoření. Brali jsme si úvěr téměř 300 000 Kč a nechtěli po nás ani ručitele. Vyšlo nám to v pohodě na kuchyň i koupelnu. A pokud se nepletu, tak jim na poplatcích také nenasypeš moc. Zajdi si tam a uvidíš, že je to fakt bez problémů. /.../*

Následující rozhlasová reklama využívá struktury textu pronášeného při **svatebním obřadu**:

*A: Prosím přítomné, aby povstali.*
*(zní hudba - Svatební pochod z Wagnerova Lohengrina)*
*A: Táži se Vás, milí novomanželé, berete si výhodnou novomanželskou hypotéku ?*
*B (mužský hlas): Ano.*
*C (ženský hlas): Ano.*
*D: Novomanželská hypotéka je nejvýhodnější způsob, jak si pořídit první vlastní bydlení. Půjčte si milion a při fixaci na 2 roky budete splácet jen 2999 Kč měsíčně.*
*Česká spořitelna. Jsme Vám blíž.*

Na stejnou službu byla vytvořena časopisová reklama ve formě svatebního oznámení:

*Oznamujeme, že*
***Pavel Novák a Jitka Novotná***
*si budou brát*
***Novomanželskou hypotéku***

*kdy: třeba ještě dnes*
*kde: v nejbližší pobočce České spořitelny nebo Hypotečním centru*

Stejný princip použil tvůrce reklamy na gel proti svědění po bodnutí hmyzem s názvem Fenistil. Kromě formy svatebního oznámení reklama navíc intertextově odkazuje k písni *Komáři se ženili*:

> *Dovolujeme si oznámit,*
> *že se ženíme.*
> *Komáři*

Většina lidí je již ve dvacátém prvním století reklamou přesycena, reklama je obtěžuje, nudí. Reklamní texty mohou být ale i vtipné, zajímavé, mohou odkazovat k jiným textům. Využitím architextuality autor reklamy docílí zapojení recipienta do reklamního diskurzu, může ho pobavit, inspirovat. Typů textů, jejichž struktury a principu tvorby reklamní tvůrci využívají, je velké množství, od filmových žánrů, televizních pořadů přes hádanky, rébusy, křížovky, kaligramy, jazykolamy, návody, inzeráty, comicsy, až po svatební oznámení, parte a řadu dalších. Jejich výběr souvisí se skupinou recipientů, na něž je reklama cílena, a s tím, nakolik se tvůrcům reklamy podařilo odhadnout znalosti a zkušenosti recipientů.

Literatúra

ČMEJRKOVÁ, Světla: Reklama v češtině, čeština v reklamě. Praha: Leda 2000. 258 s.

GENETTE, Gérard: Palimpsests. Lincoln and London: University of Nebrasca Press 1997.

GLOWIŃSKI, Michail: O intertextuálnosti. Pamietnik Literacki, 1986, roč. 77, č. 4, s. 75 – 100.

HOMOLÁČ, Jiří: Intertextovost a utváření smyslu v textu. Praha: Univerzita Karlova 1996. 114 s.

HOMOLÁČ, Jiří: Transtextovost a její typy. In: Slovo a slovesnost, 1994, roč. 55, s. 18 – 33, s. 99 – 105.

PRAVDOVÁ, Markéta: K povaze reklamního diskurzu. Naše řeč, 2002, roč. 85, č. 4, s. 177 – 189.

# Konštrukcia viet v slovenských zákonoch

Eva Čulenová

Ústav vedy a výskumu UMB, Banská Bystrica

## Úvod

Život konkrétnej spoločnosti je usmerňovaný prostredníctvom právnych noriem a nariadení. „Právo je súčasť spoločenského vedomia. Jeho tvorba a realizácia sú myšlienkové procesy. Tieto procesy sa riadia určitými pravidlami ľudského myslenia, ktoré sú všeobecné pre celé ľudské myslenie, niektoré z nich však v tzv. právnom myslení nadobúdajú špecifické črty.“ (Knapp – Holländer, 1989, s. 7)

Právne texty – zákony – sú tvorené prostredníctvom jazyka, pričom je evidentné, že ide o formalizovaný jazyk. Keďže materializovanie myšlienok je myšlienkový proces, aj formalizovaný jazyk má svoj základ v prirodzenom jazyku, ktorý je často omylný a nejednoznačný. Preto už v minulosti vznikali rôzne pokusy o analýzu jazyka a vytvorenie takých pravidiel, ktoré by zabezpečovali jednoznačnosť výrazov a konštrukcií. Predmetom záujmu lingvistov i logikov teda môže byť (aj je) aj právny jazyk, založený práve na striktnej objektívnosti, absencii emocionálnosti, jednoznačnosti, presnosti a informatívnosti. Týmto požiadavkám je podriadená aj konštrukcia jednotlivých viet v zákonoch. J. Kořenský konštatuje, že „...právní předpis ... musí být po stránce jazykové správnosti posuzován nikoli jako ´do sebe uzavřený text´, jehož řečové kvality mají být hodnoceny podle nějakých obecně platných zásad jazykové správnosti, ale důsledně jako text se specifickou, zcela vyhraněnou funkcí odvozenou od klasifikační hierarchie právních norem. Jazyková stránka, jazyková správnost právních předpisů je proto pojem odvozený, a to od komunikativních funkcí jednotlivých typů právních předpisů.“ (Kořenský – Cvrček – Novák, 1999, s. 126) Právna veda už dávnejšie rozpracovala pojem právny jazyk, dostupné sú aj publikácie a úvahy právnych teoretikov, zaoberajúcich sa právnym jazykom a jeho logikou. To znamená, že jednoznačnosť a presnosť vyjadrovania vo vetách v zákonoch má vysokú opodstatnenosť v praxi i napr. pri súdnych sporoch.

## 1. Lingvistická analýza konštrukcie viet

Ako sme naznačili, právny jazyk je formalizovaný jazyk. V tomto referáte v krátkosti predstavíme spôsob konštruovania viet v zákonoch, ktorý sa môže zdať „neslovenský“, prípadne latinský alebo maďarský. Právni teoretici už dávno realizovali analýzy právnych textov a prezentovali argumenty tvrdiace, že vety v zákonoch sú budované na princípoch výrokovej logiky. Dôvod je zrejmý: pri koncipovaní zákonov ide o maximálnu jednoznačnosť, objektívnosť, presnosť vyjadrovania, pričom sa prejavuje snaha zabezpečiť nemožnosť „pre-

krúcania“ viet. Tranzitívnosť jednotlivých komponentov je v zákonoch vedome tvorená a účelová, niekedy (ako ukážeme) nemožná.

V tomto príspevku sa v krátkosti na konkrétnych príkladoch pokúsime ukázať spôsob tvorby viet v slovenských zákonníkoch a ich zloženie, pričom vyberieme reprezentatívny príklad typických vetných konštrukcií v Obchodnom zákonníku.

Príklad:

***§ 372, ods.2, Diel IX, odd.2***

*Ak škoda na veci vznikla v čase, keď ju znášal veriteľ, nie je dlžník povinný na jej náhradu alebo na jej odstránenie, ibaže škoda bola spôsobená porušením povinností dlžníka.*

Zložené súvetie, 4 vety

**a) Syntagmy**

*1. veta:*
škoda na veci = determinatívna, nominálna
škoda vznikla = úplná predikatívna
vznikla v čase = verbálna determinatívna

2. veta:
veriteľ znášal = úplná predikatívna
ju znášal = verbálna determinatívna

3. veta
dlžník nie je povinný = predikatívna úplná
nie je povinný na jej náhradu = determinatívna verbálna
na jej náhradu alebo odstránenie = koordinatívna
nie je povinný na jej odstránenie = determinatívna verbálna

*4.* veta
škoda bola spôsobená = úplná predikatívna
bola spôsobená porušením = determinatívna verbálna
porušením povinností = determinatívna nominálna
povinností dlžníka = determinatívna nominálna

**b) Klasifikácia vety**

Súvetie je zložité, pretože je tvorené na základe logických pravidiel. Bolo by ho však možné naznačiť touto schémou:

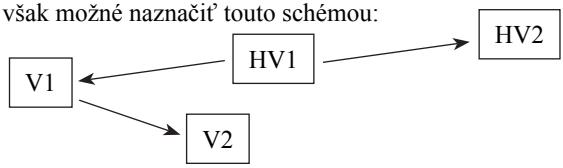


V1 = vedľajšia veta adverbiálna času
V2= vedľajšia veta adverbiálna času
HV1, HV2 = nepravá parataxa s odporom s obmedzením (pozri: SAV, 1966, s. 687) (Nám sa javí vhodnejším termín reštriktívna veta)

**c) Modalita vety**

Zložené súvetie oznamovacie, informatívne, absentuje emocionálnosť, vysoký stupeň objektívnosti.

Mohlo by sa zdať, že je prehodený vetosled a súvetie je zbytočne dlhé, jeho význam je zastretý. Vetu by sme možno podľa pravidiel jazykovej správnosti a „uhladenenej" štylizácie upraviť napríklad takto:

*Ak škoda na veci vznikla vtedy, keď ju znášal veriteľ (alebo: ...keď vecou disponoval veriteľ), dlžník nie je povinný nahradiť vec alebo odstrániť škodu, okrem prípadu, že škodu spôsobil samotný dlžník porušením svojich povinností.*

**Na právne predpisy a zákony však nemožno pozerať z pohľadu všeobecne platných noriem jazykovej správnosti, pretože, ako ukážeme neskôr, právne texty sú tvorené prostredníctvom osobitného – právneho – jazyka, založeného na úplne iných princípoch, a to na zákonoch logiky.**

**d) Obsahové členenie výpovede**

Analýza uvádzaného materiálu dokazuje, že situácie, ktoré si všíma zákon č. 513/ 1991 Zb. z., sa skladajú z týchto komponentov, odrážajúcich sa nutne aj vo vetách:

**A. Konateľ situácie**, ktorý ju spôsobí (napr. opatrovateľ nejakej uloženej veci, ukladateľ, nájomník, objednávateľ atď.), teda agens;
**B. Zasahovaná osoba** - osoba, ktorá je situáciou zasiahnutá (ten, ktorému sa ublížilo alebo ktorý je povinný niečo vykonať), teda paciens;
**C. Povinnosť, ktorá sa má vykonať.**
**D. Vysvetlenie momentálneho stavu situácie.**

Nie je ani ojedinelou skutočnosťou, že niektorý z činiteľov deja nie je priamo v texte explicitne pomenovaný, no z kontextu vyplýva, že sa na tvorbe situácie podieľa.

**Veta z príkladu č. 1:**

A. Konateľ = *dlžník*
B. Zasahovaná osoba = *veriteľ*
C. Povinnosť, ktorá sa má/ nemá vykonať: *náhrada/ odstránenie škody*
D. Vysvetlenie moment. stavu situácie = *škodu vzniknutú v čase, kedy danou vecou disponoval veriteľ, nenahrádza dlžník (okrem ďalej uvedených okolností).*

**d) Vetné členy**

**Hv**

Podmet → *dlžník;* predikát → *nie je povinný*; objekt → *na jej náhradu alebo na jej odstránenie*

(Tu sa zdá byť použitie predložky *na* v spojení *na náhradu* a *na odstránenie* neopodstatnené.)

**V1**
Komplexný podmet → *škoda na veci*; predikát → *vznikla*; prísl. určenie času → *v čase*

**V2**
Podmet → *veriteľ,* predikát → *znáša*l, objekt → *ju*

**V3**
Podmet → *škoda,* predikát → *bola spôsobená,* komplexné prísl. urč. spôsobu → *porušením povinností,* nezhodný prívl. → *dlžníka*

## 2. Logická konštrukcia viet

Na začiatku treba poznamenať, že „... logika sa vo svojich skúmaniach jazyka sústreďuje najmä na umelé jazyky, ktoré konštruuje so zreteľom na svoj záujem o logické vyplývanie. Výsledky týchto skúmaní sa potom uplatňujú pri analýze prirodzeného jazyka.“ (Cmorej, 2001, s. 20) P. Cmorej ďalej uvádza, že pri čisto syntaktickom skúmaní jazyka si všímame iba vonkajšiu štruktúru jeho výrazov a podvýrazov (spôsob, akým sú zložené výrazy utvorené z jednoduchých), ich vzájomné štrukturálne vzťahy a vlastnosti podmienené ich stavbou. Vzťahy a vlastnosti výrazov podmienené výlučne ich stavbou sú predmetom logickej syntaxe.

### *2.1. Malé priblíženie logickej analýzy predikátov a výrokov*

Základnými komponentami vety sú indivíduové mená (jazykové výrazy označujúce jednotlivé indivíduá univerza), ich intenzie (v širokom význame ich význam) a ich deskripcie (opisy). V našej vete nebudeme analyzovať tieto základné elementy, začať možno predikátmi a ich spájaním do výrokov.

**Predikáty** sú nepostrádateľné jazykové výrazy formulujúce tvrdenia o indivíduách. T. j.: indivíduám sa pripisuje určitá vlastnosť, prípadne sa v nich konštatuje, že konkrétne indivíduá sú v určitom vzťahu. Pr.: *N. je prezident SR*. (Tento pojem nemožno stotožňovať s gramatickým termínom predikát!)

Poznáme:

a) predikáty 1. rádu (pozri uvedené charakteristiky),

b) predikáty 2. rádu (vzťahujú sa na vlastnosti vlastností alebo vzťahy vzťahov. Pr.: *Obraz X je symetrický.*

Ďalej ich delíme na

a) jednoargumentové: pr.: X spieva,

b) dvojargumentové***:*** pr.: *X spieva slovenskú hymnu.*

V právnom jazyku sú veľmi dôležité verifikácie pravdivosti daných výrokov. **Výroky** chápeme ako výrazy, ktoré sa vyznačujú tým, že môžu byť pravdivé

alebo nepravdivé. Ide o oznamovacie vety (opytovacie a rozkazovacie nie sú výrokmi). Môžu byť:

a) atomárne (jednoduché, pr.: *Každý prezident SR je Slovák.*),

b) zložené (molekulárne, vznikli pomocou výrokových spojok: pr.: *Ak dlh zanikol, tak podmienky boli splnené.*).

Hoci by sme našu vetu mohli logicky analyzovať z ďalších možných hľadísk, v našom príspevku sa veľmi jednoducho a v krátkosti zameriame na predikatívne zloženie a na jej výrokové hodnoty.

### *2.2. Jednoduchá analýza predikátových výrazov vo vete*

Ak škoda na veci vznikla v čase, keď ju znášal veriteľ, nie je dlžník povinný na jej náhradu alebo na jej odstránenie, ibaže škoda bola spôsobená porušením povinností dlžníka.

**Právne vlastnosti, z ktorých je zložená veta**

**A**. škoda na veci
**B.** byť veriteľom
**C**. byť dlžníkom
**D**. dlžník porušil svoju povinnosť
**E.** škoda spôsobená porušením povinností dlžníka
**F**. dlžník je/ nie je povinný
**G.** náhrada/ odstránenie spôsobenej škody

**V1 a V2:** celý zákon je založený na právnej vlastnosti *škoda na veci*, súvisí s ňou 2 – argumentový predikát (P1) *škoda na veci vznikla v čase* (argument *a*: škoda na veci; argument *b*: škoda vznikla v určitom čase). Medzi argumentami *a* a *b* existuje relačný binárny vzťah *R*, ktorý možno zapísať jednoducho: *a R b.* Vo vzťahu *a R b* je poradie prvkov dôležité, pretože ak *a* je v istom vzťahu R k *b*, tak *b* nemusí byť vo vzťahu R k *a*. V našom prípade sa objekt *vec* napája na podmet *škoda,* na toto spojenie sa ďalej napája časová okolnosť. Ak by sme poradie týchto prvkov zmenili, vznikla by nezrozumiteľná veta. Rovnako nemožno ani slovné spojenie škoda na veci upravovať (napr. ako vecná škoda), pretože by zanikol predikát tvoriaci výrok, zmenil by sa význam vety, nebol by zrejmý denotát rozsahu tohto vzťahu.

Tento predikát tvorí s nasledujúcim predikátom (P2) *veriteľ znáša(l) vec v určitom čase* výrok, ktorý spolu s nasledujúcim výrokom tvorí implikáciu *Ak škoda na veci vznikla v čase, keď ju znášal veriteľ, nie je dlžník povinný na jej náhradu alebo na jej odstránenie.*

Predikát *veriteľ ju znášal* je dvojargumentový: a) *byť veriteľom*; b) *znášal ju (vec)*. Ak sa pridá časová okolnosť vyjadrená v predchádzajúcej vete, ide o trojargumentový predikát, priamo nadväzujúci na predchádzajúci predikát, s ktorým tvorí výrok 1. Ako sme spomenuli, výrok 1 tvorí s výrokom 2 materiálnu implikáciu. Z toho dôvodu nie je možné meniť vetosled týchto 3 viet.

**HV:** obsahuje právne vlastnosti: *byť dlžníkom; dlžník je/ nie je povinný; náhrada/ odstránenie spôsobenej škody*, s ktorými sa spája tento predikát (P3):

*dlžník nie je povinný na náhradu/ odstránenie škody*, pričom P3 úzko súvisí s P1 a s P2. Tento súvis je dosiahnutý združením predikátov do implikácie. P3 je 3 - argumentový: a) *byť dlžníkom*; b) *dlžník nie je povinný*; c) *náhrada/ odstránenie škody.* Opäť je dôležité poradie prvkov, medzi ktorými je vzťah relácie, je tu teda vzťah *a* R *b* R *c*, pričom sa zdá podstatný predikát b, ktorý určuje vzťah medzi *a* a *c*. Preto opäť nie je možné obrátiť poradie predikátov. Z hľadiska jazykovej správnosti by možno bolo vhodné nahradiť predložkové spojenie *na jej náhradu* a *na jej odstránenie* príslušným infinitívom verba *nahradiť ju* (škodu) a *odstrániť ju* (škodu), hoci substantíva náhrada a odstránenie sú nositeľmi objektívnej informácie a spolu s kontaktovou predložkou tvoria logický reťazec: *dlžník* → *povinnosť* → *náhrada/ odstránenie* → *škoda*. Z logického pohľadu je veta správna, z pohľadu prirodzeného jazyka však vyzerá pomerne vykonštruovane.

**V3:** výrok je zložený z 3 - argumentového predikdátu P4: a) *škoda existuje*; b) *spôsobená porušením povinností*, c) *povinnosti dlžníka,* pričom a) a b) sú predikáty 2. rádu, teda opisujú vlastnosti vlastností. P4 sa zároveň podieľa na stavbe molekulárneho výroku s HV, čo spôsobuje vznik ďalších faktorov.

### *2.3. Pravdivostná hodnota molekulárnych výrokov vo vete*

Podľa P. Cmoreja molekulárne (zložené) výroky sú výroky tvorené z atomárnych (jednoduchých) výrokov pomocou výrokových spojok. „Výrokové spojky sú podľa logickej gramatiky jednoduché výrazy, ktoré v istom zreťazení s určitým počtom výrokov či výrokových výrazov – ich argumentov – utvárajú nové výroky alebo výrokové výrazy.“ (Cmorej, 2001, s. 56) Výrazy sa členia na vlastné (nesynkategorematické) a nevlastné (synkategorematické). Vlastné výrazy sú jednoduché výrazy, ktoré niečo denotujú alebo signifikujú, napr. vlastné mená indivíduí); nevlastné výrazy sú jednoduché výrazy, ktoré 1. nič nesignifikujú, nedenotujú a nenadobúdajú nijaké hodnoty, ale 2. v určitom zreťazení s vlastnými výrazmi utvárajú zložené výrazy, ktoré už niečo signifikujú, denotujú a nadobúdajú určité hodnoty – sú to väčšinou logické spojky (napr.. a, ak – tak, vtedy a len vtedy, keď, ...)

Pozrime sa teda na našu vetu.

Ak škoda na veci vznikla v čase, keď ju znášal veriteľ, nie je dlžník povinný na jej náhradu alebo na jej odstránenie, ibaže škoda bola spôsobená porušením povinností dlžníka.

Evidentne ide o zloženie 3 výrokov. Prvé dva sú spojené spojkami ak- tak. Spolu tvoria množinu, ktorú popiera negácia implikácie. Prvky základnej implikácie označme znakmi a a b, druhú implikáciu naznačme implikáciu c.

Názorne:

***Ak*** *škoda na veci vznikla v čase, keď ju znášal veriteľ* (a)*,* ***tak*** *nie je dlžník povinný na jej náhradu alebo na jej odstránenie* (b), (materiálna implikácia);

vzťah a→b zároveň platí vtedy, keď platí negácia c *škoda bola spôsobená porušením povinností dlžníka*.

Vzťah teda naznačíme takto:
((a→b) → ~ c)

Materiálna implikácia – podmienka je vo vzťahu k určitému následku dostatočná vtedy a len vtedy, ak sama stačí na to, aby ho spôsobila, aby sama bola jeho príčinou. Teda: vždy ak a, tak b. Výrok a → b je zložený z výrokov a a b a spojky →. Je pravdivý/ nepravdivý práve vtedy, keď výrok a je nepravdivý alebo výrok b je pravdivý alebo naopak. Ak podrobnejšie preskúmame našu implikáciu spojenú spojkami ak – tak, môžeme tvrdiť, že platí len v jednom smere, čo dokazuje aj preskúmanie jej pravdivostnej hodnoty:

| **a** | **b** | **a→b** |
|---|---|---|
| 1 | 1 | 1 |
| 1 | 0 | 0 |
| 0 | 1 | 0 |
| 0 | 0 | 1 |

Pozrime sa na možnosti pravdivosti tohto výroku pri obrátenom vetoslede:

*1. Ak škoda bola spôsobená porušením povinností dlžníka, tak dlžník je povinný na jej náhradu/ odstránenie* (c→b), vtedy je však výrok a irelevantný. Zmena je neprípustná, zákon nejednoznačný.

*2. Ak škoda bola spôsobená porušením povinností dlžníka, tak platí, že ak škoda na veci vznikla v čase, keď ju znášal veriteľ, tak neplatí, že nie je dlžník povinný na jej náhradu/ odstránenie.*

*c* → (a→ ~ b) Výroky sú pravdivé, avšak opäť je výrok a irelevantný a zákon je neprehľadný a nejednoznačný.

Použitie iných možností by znamenalo dostať sa do logického sporu, alebo úplnú zmenu myšlienky tohto zákona. Zdá sa teda, že akékoľvek obrátenie vetosledu tohto zákona by viedlo k jeho nejednoznačnosti, nepresnosti alebo úplnej zmene, vetosled nášho súvetia teda musí ostať v tejto podobe.

## Záver

V našom príspevku sme sa snažili na konkrétnej vete, ktorú považujeme za reprezentatívny príklad viet v Obchodnom zákonníku, poukázať na fakt, že:

1. vety v slovenských zákonoch nie sú konštruované podľa pravidiel slovenskej štylistiky a syntaxe;
2. nemožno ich posudzovať z hľadiska všeobecných pravidiel jazykovej správnosti;

3. hoci sa slovenské legislatívne vety často zdajú umelé, „neuhladené“, hoci sa zdá, že ich treba podrobiť jazykovej úprave, zodpovedajú pravidlám logiky a v prevažnej miere ich nemožno upravovať.

4. Syntaktická stránka viet je veľmi dôležitá pri význame konkrétneho zákona.

5. Napriek tomu je jazyková správnosť zákonov mimoriadne dôležitá.

Literatúra

CMOREJ, Pavel: Úvod do logickej syntaxe a sémantiky. IRIS: Bratislava 2001, 142 s. ISBN 80-89018-19-X

KNAPP, Viktor – HOLLÄNDER, Martin a kol.: Právne myslenie a logika. Obzor: Bratislava 1989, 352 s. ISBN 80-215-0007-7

KOŘENSKÝ, Jan – CVRČEK, František – NOVÁK, František: Juristická a lingvistická analýza právních textů. Academia: Praha 1999, 171 s. ISBN 80-200-0730-X

SAV Bratislava: Morfológia slovenského jazyka. SAV: Bratislava 1966, 687 s.

Zákon č. 513/1991 Zb., OBCHODNÝ ZÁKONNÍK. In: Zákony II/2003. Úplné znenia zákonov z obchodného a občianskeho práva a súvisiace predpisy platné k 1.1.2003. Poradca, s. r. o. Žilina, 616 s. ISBN 1335-1583

## Interiekcje onomatopeiczne w języku polskim, serbskim, chorwackim i rosyjskim.

Sybilla Daković

Instytut Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław

Istnienie elementów językowych, które swoją dźwiękową formą nawiązują do opisywanych zjawisk świata zewnętrznego, zauważano już w czasach starożytnych. Stało się to podstawą sporu między anomalistami i analogistami, który dotyczył pochodzenia ludzkiej mowy. Wtedy to grupa uczonych z Heraklitem z Efezu na czele dowodziła, że wszystkie wyrazy ludzkiej mowy mają charakter naturalny, czyli dźwiękonaśladowczy. Do naszych czasów teoria ta przetrwała w wersji złagodzonej, mówiącej o tym, że pierwsze prymitywne słowa były kopiowaniem dźwięków przyrody[1].

Wyrazy, w których zauważalny jest element imitacji zjawisk świata zewnętrznego obecne są również w językach współczesnych, a ich skonwencjonalizowane postaci europejska tradycja gramatyczna zalicza do części mowy zwanych

[1] Teoria ta znana jest pod nazwą onomatopeicznej teorii pochodzenia mowy lub teorii „bow-wow“.

w języku polskim interiekcjami lub wykrzyknikami, zaś ten szczególny podtyp interiekcji nosi zwyczajowo nazwę interiekcji onomatopeicznych lub dźwiękonaśladowczych.

Niniejszy referat stanowi próbę porównania zasobów interiekcji onomatopeicznych czterech standardowych języków słowiańskich: polskiego, serbskiego, chorwackiego i rosyjskiego[2]. Materiałem badań są interiekcje onomatopeiczne pochodzące głównie ze źródeł leksykograficznych – wielkich słowników opisowych poszczególnych języków[3], a informację dodatkową uzyskaliśmy z innych źródeł publikowanych, jak monografie i artykuły naukowe.

Interiekcje onomatopeiczne to specyficzne jednostki językowe, w których widoczny jest związek między stroną oznaczaną (signifié), a oznaczającą (signifiant). Ich charakter sprawia, że strona formalna jest tak samo istotna jak strona znaczeniowa. Z tego względu w analizie konfrontatywnej bierzemy pod uwagę dwa kierunki konfrontacji: od formy ku znaczeniu (ujęcie semazjologiczne) i od znaczenia ku formie (ujęcie onomazjologiczne).

Podczas analizy konfrontatywnej interiekcji onomatopeicznych w ujęciu semazjologicznym zauważamy, że w zasobach poszczególnych języków znajduje się wiele jednostek o podobnych formach. Jednak stopień podobieństwa poszczególnych form jest różny. Istnieją tu jednostki o formach identycznych i o formach niezupełnie pokrywających się ze sobą, również z powodu różnic fonologicznych poszczególnych języków. Podobieństwa mogą dotyczyć wszystkich języków, trzech lub dwu języków. Najwięcej jednak skojarzonych form dotyczy wszystkich badanych języków, jest ich bowiem trzydzieści dziewięć. Wśród nich znajdujemy formy identyczne oraz formy o niewielkiej różnicy formalnej. Grupa interiekcji onomatopeicznych identycznych we wszystkich badanych językach wynosi dwadzieścia trzy skojarzone czwórki. Do tego typu interiekcji zaliczamy interiekcje reprezentujące dźwięk:

– śmiechu: *cha; ha* (pol.) \ *ha* (serb.) (chorw.)\ *xa* (ros.)*; chi; hi*\ *hi*\ *xu, che; he*\ *he*\ *xe, ho*\ *ho* *xo,*
– splunięcia: *tfu*\ *tfu*\ *тьфу*,
– beczenia owiec: *be*\ *be*\ *бе*,
– meczenia kóz, owiec: *me*\ *me*\ *ме*,
– gdakania kur: *ko*\ *ko*\ *ко*,
– kukania kukułki: *kuku*\ *kuku*\ *кукy,*
– krakania wrony: *kra*\ *kra*\ *кра,*
– miauczenia kota: *miau*\ *mijau*\ *мяу*,
– ryczenia osła: *i-a*\ *i-a* \ *и-а*,
– muczenia bydła: *mu*\ *mu*\ *му*,

---

[2] Badania nad interiekcjami wymienionych języków słowiańskich były przedmiotem pracy doktorskiej autorki, a monografia im poświęcona przygotowywana jest do druku.

[3] Najważniejsze słowniki, z których pochodzi materiał badawczy, formy interiekcyjne oraz ich znaczenia podane są w bibliografii.

– brzęczenia owadów: *bzz\ bzz\ бзз,*
– reprezentujące odgłosy bicia zegara lub dzwonu (również w połączeniach): *bum\ bum\ бум; bom\ bom\ бом,*
– odgłos wystrzału: *paf\ paf\ паф*, *pif-paf\ pif-paf\ пиф-паф*,
– odgłos kapania cieczy: *kap\ kap \ кап*,
– tykania zegara: *tik-tak\ tik- tak\ тик-так,*
– głos trąbki: *tra-ta-ta\ tra-ta-ta\ тра-та-та*,
– reprezentujące odgłos i symbolizujące pochwycenie czegoś: *chap\ hap\ хап*
– symbolizujące skok: *hop\ hop\ гоп*.

Grupa skojarzonych czwórek o niewielkiej różnicy formalnej wynosi szesnaście jednostek. Są to formy reprezentujące:
– dźwięk mlaskania podczas jedzenia: *mniam* (pol.) \ *njam* (serb.)(chorw.)\ *ням* (ros.)*,*
– dźwięk gwizdania *fiu\ fiju\ фю***,**
– odgłos kroków: *tup\ tup\ топ; тук*, *człap\ šljap\ шлеп*,
– dźwięk cmokania: *cmok\ cmok\ чмок*,
– odgłos kichnięcia: *a psik\ apcih\ апчих*,
– szum skrzydeł: *frr\ frr; frk\ фррк; пърр,*
– pianie koguta: *kukuryku\ kukur(ij)eku; kukuriku\ кукареку; кукуреку,*
– głos sowy, puchacza: *uhu\ uhu\ ух,*
– dźwięk skrzypienia: *skrzyp\ škrip\ скрип*
– odgłos wystrzału: *trach\ tras \ трах*
– dźwięk eksplozji: *buch\ bu\ бух*,
– odgłos dzwonka: *dzyń\ cin\ дзинь*,
– niemowlęce głużenie: *gul\ gu\ агу,*
– reprezentujące i symbolizujące pochwycenie czegoś: *cap\ ćap \цап,*
– symbolizujące nagły ruch, czynność: *smyk (mig; myk) \ žmuke\ шмыг*.

Podobieństwo form interiekcyjnych w trzech językach widoczne jest w trzydziestu dwóch formach, wśród których siedemnaście to trójki polsko - serbsko - chorwackie i piętnaście to trójki serbsko – chorwacko - rosyjskie. Do pierwszej wymienionej grupy należą interiekcje reprezentujące:
– odgłos wycia psa: *au* (pol.)\ *vau* (serb.)(chorw.),
– dźwięk stąpania po czymś mokrym: *ciap\ cap*,
– dźwięk ćwierkania świerszczy: *ćwir\ cvr,*
– głos piskląt: *pi\ piju*,
– szczekanie psa: *hau\ vau*,
– warczenie psa, warkot motoru: *wrr\ grr*,
– dźwięk padania wody strumieniem: *ciur\ cur,*
– odgłos uderzenia o ciecz, upadku w ciecz: *plusk\ pljusk*,
– odgłos pukania, stukania: *tak\ taka*,

– gwałtowne uderzenie, upadek: *klop\ klop, bum\ bum, łup\ lup*,
– upadek, odgłos uderzenia czegoś miękkiego, ciekłego lub dużą powierzchnią: *plas\ pljas*,
– dźwięk instrumentu muzycznego: *plum\ plim*,
– odgłos wycia wiatru: *wiu\ fiju*,
– symbolizujące nagły ruch, czynność: *cap\ cap*,
– symbolizujące nagłe zamykanie paszczy: *chap\ hap*.

Serbskie i chorwackie oraz rosyjskie odpowiedniki to reprezentacje:
– kumkania żaby: *kva\ ква,*
– gęgotu gęsi: *ga\ га,*
– szczekania psa: *av\ ав*,
– dźwięku stąpania po czymś mokrym: *šljap\ шлеп*,
– gwałtownego uderzenia, upadku: *tras\ трах*,
– upadku, uderzenia czegoś miękkiego, ciekłego lub dużą powierzchnią: *lop\ хлоп*,
– odgłosu dźwięcznego uderzenia: *cin\ дзинь,*
– lekkiego uderzenia, prztyknięcia: *cak\ цок*, *cik\ чик*,
– odgłosu wystrzału z karabinu: *pa-pak\ пак*,
– odgłosu słyszanego podczas lotu kuli: *fiju\ пиу*,
– odgłosu uderzenia, upadku: *buh\ бух*,
– dźwięku szeptu: *šu\ шу*,
– odgłosu dmuchnięcia, wypuszczenia powietrza: *fuk\ фу*,
– odgłosu równomiernych uderzeń: *tuk\ тук.*

Analizując pary skojarzonych form odnaleźliśmy 18 par polsko-rosyjskich. Są to reprezentacje:
– odgłosu chrupania: *chrup* (pol.) \ *хрун* (ros.),
– odgłosu kwakania kaczki: *kwa\ ква*,
– odgłosu uderzenia o ciecz, upadku w ciecz lub gwałtownego uderzenia cieczy o coś: *chlup\ хлюп,*
– uderzenia o ciecz, upadku w ciecz: *chlust\ хлусть*,
– odgłosu przelewającej się cieczy: *bul\ буль*,
– odgłosu dźwięcznego uderzenia: *brzdęk\ бряк*,
– odgłosu wydawanego przez świnie: *chrum\ хрю, kwi\ ви,*
– odgłosu pukania, stukania: *stuk\ стук*,
– dźwięku dzwonka: *din\ дин, don\ дон*,
– odgłosu wystrzału: *bach\ бах, buch\ бух*,
– gwałtownego uderzenia, upadku: *bach\ бабах,*
– dźwięków instrumentu muzycznego: *tirli\ тили*,
– symbolizacja nagłego ruchu, czynności: *buch\ бух,*
– symbolizacja skoku: *pyrg\ прыг*,
– symbolizacja zniknięcia, ukrycia się: *fiut\ фьють*.

Analiza podobieństwa form wykazała, że największa ilość form skojarzonych dotyczy wszystkich badanych języków, nieco mniej jest skojarzonych trójek, zaś najmniej liczną grupę stanowią pary języków[4]. Stosunek wielkości tych grup zrelacjonować można udział procentowy, gdzie 44 % wynosi podobieństwo w czwórkach skojarzonych form, 36 %, to podobieństwo trójek i 20 % - podobieństwo par.

Biorąc pod uwagę znaczenia, które dana grupa skojarzonych form przedstawia możemy zauważyć, że w każdej z grup odnajdujemy różnorodne typy znaczeń, reprezentujące dźwięki zarówno pochodzenia naturalnego, jak i sztucznego, a także symbolizujące czynność. Można jednak zauważyć, że w przypadku form występujących we wszystkich badanych językach najliczniejsze są interiekcje pochodzenia naturalnego, głównie reprezentujące odgłowy wydawane przez zwierzęta, ale także ludzi (np. różne rodzaje śmiechu). Natomiast w przypadku podobieństwa form dotyczących trzech i dwóch języków liczne są odgłosy różnego typu uderzeń włączając równie liczne uderzenia o ciecz i cieczy o coś.

Przeprowadzona analiza dotyczyła sytuacji, w której skojarzone formy miały to samo dla badanych języków znaczenie. Istnieje jednak niezbyt liczna grupa interiekcji onomatopeicznych, która pomimo pokrywania się treści w danych językach charakteryzuje się inną wartością semantyczną. Trzeba też zaznaczyć, że podobieństwo takie nigdy nie dotyczy wszystkich badanych języków. W sumie odnotowaliśmy występowanie szesnastu przypadków tego typu podobieństwa, które dotyczą form interiekcji onomatopeicznych reprezentujących:

*a-a* (pol.) nucenie - *a* (serb.)(chorw.) krzyk,

*ciap* (pol.) odgłos chodzenia po wodzie lub czymś mokrym - *ćap* (serb.)(chorw.) odgłos nagłego chwytania,

*cyk* (pol.) tykanie zegara, ćwierkanie świerszczy lub szybki ruch - *cik* (serb.)(chorw.) – lekkie uderzenie, prztyknięcie,

*chap* (pol.) pochwycenie czegoś, porwanie - *hap* (serb.)(chorw.) odgłos czkawki,

*fik* (pol.) symbolizującą nagły upadek lub ruch - *fik* (serb.)(chorw.) reprezentującą odgłos odcięcia czegoś,

*puf* (pol.) reprezentującą sapanie parowozu, wystrzał - *puf* (serb.)(chorw.) odgłos upadku czegoś,

*szu-szu* (pol.) reprezentującą szmer, szelest - *šu-šu* (serb.)(chorw.), *шу-шу* (ros.) – interiekcje reprezentujące dźwięk szeptu,

*tup* (pol.) odgłos kroków - *tup* (serb.)(chorw.) – reprezentującą odgłos uderzenia tępym przedmiotem lub upadku

*mpax* (ros.) reprezentujące gwałtowne uderzenie, upadek - *trach* (pol.) dźwięk eksplozji lub łamania czegoś,

*živ* (serb.)(chorw.) reprezentacja ćwierkania wróbli - *чив* (ros.) reprezentacja głosu ptaków, bez wskazania na gatunek,

---

[4] Wyniki te nie obejmują par serbsko-chorwackich, gdyż materiał badawczy oparty został przede wszystkim na słowniku języka serbsko-chorwackiego: Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika. Novi Sad 1967 – 76

*cap* (pol., serb. i chorw.) symbolizacja nagłej czynności - *цап* (ros.) symbolizacja jedynie czynności łapania, chwytania,
*ga-ga* (serb.)(chorw.) urągliwe naśladowanie mowy i *га-га* (ros.) – reprezentacja gęgania gęsi,
*fuk* (serb.)(chorw.) dmuchnięcie - фук (ros.) głuchy, urywany dźwięk,
*шасть* (ros.) symbolizacja ucieczki, ukrycia się - *szast* (pol.) symbolizacja nagłej czynności, *chlip* (pol.) reprezentacja dźwięków mlaskania, płaczu, głośnego picia - *хлип* (ros.) reprezentacja dźwięków stąpania po czymś mokrym (wodzie, błocie),
*tra-ta-ta* (pol.) reprezentacja głosu trąbki i ironiczna reprezentacja mowy - *тра--та-та* (ros.), *tra-ta-ta* (serb.)(chorw.) tylko reprezentacja głosu trąbki.

Jak zauważyliśmy podobieństwo form interiekcji onomatopeicznych języka polskiego, serbskiego, chorwackiego i rosyjskiego dotyczy znacznej ilości form. Istnieje jednak duża liczba interiekcji, które nie wykazują podobieństwa formalnego. Łączna liczba form różnych wymienionych języków przewyższa liczbę form podobnych. Natomiast rozpatrując zasoby interiekcji onomatopeicznych dla każdego języka z osobna obserwujemy rozbieżności. W przypadku zasobów języka polskiego i rosyjskiego liczba form, które pojawiają się w innych badanych językach i posiadają te same treści jest większa od form różnych. W języku serbskim oraz chorwackim sytuacja ta jest odwrotna – ilość form różnych przewyższa ilość form pokrywających się.

Analiza pod względem podobieństwa treści wymagała wcześniejszej klasyfikacji semantycznej interiekcji onomatopeicznych. Klasyfikacja ta dokonana jest w oparciu o propozycję Bladona (1977). Wstępnie dzieli on interiekcje onomatopeiczne ze względu na rodzaj źródła dźwięku, wyróżniając źródło określone i źródło nieokreślone. Dalszemu podziałowi ulega jedynie określone źródło dźwięku i tu autor wyróżnia dźwięki pochodzenia ludzkiego i nie pochodzące od człowieka.

Interiekcje onomatopeiczne, którego źródłem jest człowiek, dzielą się na wokalne i niewokalne, gdzie wokalne naśladują mowę lub inne ludzkie odgłosy.

Dźwiękonaśladowcze interiekcje o pochodzeniu innym niż ludzkie podzielone są na naturalne i sztuczne, przy czym naturalne mogą być albo pochodzenia zwierzęcego, albo innego niż zwierzęce.

KLASYFIKACJA SEMANTYCZNA INTERIEKCJI ONOMATOPEICZNYCH wg Bladona (1977)

- określone źródło dźwięku:
  - dźwięki pochodzenia ludzkiego:
    - wokalne,
    - niewokalne.
  - dźwięki pochodzenia innego niż ludzkie:
    - naturalne:

  - pochodzenia zwierzęcego,
  - pochodzenia innego niż zwierzęce.
  - sztuczne:
- nieokreślone źródło dźwięku.

Porównanie zasobów interiekcji onomatopeicznych pod kątem znaczenia pokazało, że wśród interiekcji onomatopeicznych badanych języków największą grupą interiekcji są interiekcje reprezentujące odgłosy naturalne pochodzenia innego niż ludzkiego. W tej grupie dominuje liczba znaczeń reprezentujących dźwięki pochodzenia zwierzęcego (jest to 27 znaczeń odnotowanych w czterech, trzech lub dwu językach). Niewiele mniej jest znaczeń reprezentujących dźwięki naturalne inne niż zwierzęce (21 znaczeń). W tej grupie, jednak, odnajdujemy najwięcej synonimów lub interiekcji o zbliżonych znaczeniach, podczas gdy w grupie interiekcji reprezentujących dźwięki pochodzenia zwierzęcego dla poszczególnych znaczeń występują zwykle pojedyncze interiekcje, np. dźwięk wydawany przez gołębie: pol. *gruhu*, serb. i chorw. *gu*, ros. *гурку,* dźwięk wydawany przez świerszcze: pol. *cyk, ćwir*, serb. i chorw. *cvr*, ros. *тырк, чир*, zaś np. reprezentacja gwałtownego uderzenia, upadku w języku polskim przedstawiana jest przez jedenaście interiekcji: *klop, bach /bah, bęc, bum, łomot, łubu--du, łup, pęc, prask, rym, hrym,* w językach serbskim i chorwackim przez siedemnaście interiekcji: *bap, bub, buh, bum, bums, bup, cec, klop, lup, ljos, ljoskac, šuk, šup, tras, tuf, tup, tupa-lupa*, a w rosyjskim przez trzynaście: *бабах, бряк, грох, шмяк, трах, трах-тарарах, тарарах, ух, хлясть, цок, шарк, шварк, щелк*. Właśnie odgłosy różnego typu uderzeń oraz upadków, a także odgłosy towarzyszące różnego typu zjawiskom stanowią grupę najbardziej obfitującą w synonimiczne postaci interiekcji onomatopeicznych.

Do interiekcji o najmniejszej liczbie znaczeń zaliczamy interiekcje reprezentujące dźwięki pochodzące ze sztucznych źródeł. Wyróżniamy tu jedynie sześć takich znaczeń, np. odgłos bicia zegara lub dzwonu, tykanie zegara czy dźwięki instrumentów muzycznych. W znaczeniach tych sporo jest form synonimicznych (ich ilość dochodzi do sześciu form), przy czym często formy te różnią się jedną samogłoską, lub reduplikacją, np. pol. *bim-bam, bim-bom*.

Najmniej znaczeń odnotowaliśmy w grupie interiekcji symbolizujących ruch lub czynność, mianowicie cztery znaczenia: symbolizacja pochwycenia czegoś, nagłego szybkiego ruchu lub czynności, symbolizacja skoku i symbolizacja ucieczki, zniknięcia, ukrycia się. W tej grupie wyrazów zauważamy dość rozwiniętą synonimikę, jednak ilość synonimów nie rozkłada się proporcjonalnie we wszystkich opisywanych językach. Zdecydowanie najbogatszą synonimikę dotyczącą wymienionych znaczeń obserwujemy w języku polskim, np. nagły szybki ruch, czynność w języku polskim można wyrazić za pomocą dwudziestu interiekcji, w językach serbskim i chorwackim za pomocą dziewięciu, zaś w rosyjskim jedynie trzech (pol.: *bęc, bryk, buch, bums, cap, ciach, cyk, fik, łubu-du, mach, mig, myk, paf, prask, siup, smyk, szast, szast-prast, szastu-prastu, szust,* serb. i chorw.: *cap, frk, fuk, kvrc, šuk, tap, uše, vrc, žmuke*, ros.: *шмыг, бух, фю*).

Porównując ilości form synonimicznych dla poszczególnych znaczeń możemy stwierdzić, że w większości przypadków ilość synonimów w poszczególnych językach jest zbliżona. Niezbyt liczne wyjątki stanowią wymienione wyżej znaczenia, a także takie znaczenia, jak reprezentacja nagłego upadku, gdzie polskich interiekcji jest najwięcej (sześć interiekcji: *fajt, fik, bryk, bęc, rum, ryms*), a serbskich i chorwackich oraz rosyjskich jest znacznie mniej: (serb. i chorw. - dwie interiekcje: *tap, tres*, ros. - jedna: *кувырк*). Podobnie jest w przypadku interiekcji reprezentujących ludzką mowę, gdzie polskich form jest siedem (*ple, bała, tyr, huru-buru, ta, tra- ta -ta, tra- ra- ra*), serbskich i chorwackich - dwie (*ga, toro*), zaś w języku rosyjskim w badanych źródłach nie odnaleźliśmy żadnej formy.

Znaczną dysproporcję jeżeli chodzi o ilość synonimów zauważamy również w grupie interiekcji reprezentujących upadek, uderzenie czegoś miękkiego, ciekłego lub czegoś o dużej powierzchni. Tutaj najwięcej jest leksemów serbskich i chorwackich (12), nieco mniej rosyjskich (7) i tylko jeden polski. Podobne relacje występują w grupie interiekcji reprezentujących dźwięczne uderzenie o coś.

Wyniki powyższej analizy ukazują nam szereg podobieństw tak jeśli chodzi o formę, jak i znaczenia interiekcji onomatopeicznych. Liczne podobieństwa formalne potwierdzają specyfikę natury językowych elementów dźwiękonaśladowczych, ale wskazują również na bliskie pokrewieństwo badanych języków. Znaczna liczba form różnych dowodzi, że w wielu przypadkach interiekcji onomatopeicznych duży udział odegrała subiektywność w zakresie percypowania i przetwarzania dźwięku i ruchu pochodzących ze świata zewnętrznego. zwłaszcza w zakresie symboliki ruchu.

Analiza znaczeń również wskazuje na dużą liczbę analogii. Podobieństwa potwierdzają nam ogólnoludzki charakter dźwiękonaśladownictwa. Ukazują człowieka, jako część przyrody, dla którego imitowanie dźwięków jest rodzajem interakcji z otaczającym go światem. Różnice dotyczące ilości synonimów dla poszczególnych typów znaczeń mogą świadczyć o specyfice komunikacji poszczególnych narodów, ale także o specyfice ich życia. Wydaje się, że badania konfrontatywne interiekcji dźwiękonaśladowczych mogłyby posłużyć psycholingwistom oraz etnolingwistom do badań nad początkami i charakterem ludzkiej komunikacji.

Literatúra

AMEKA, F.: Interjections: The universal yet neglecated part of speech. In: Journal of Pragmatics. 18. 1992, s. 101 – 118.

BABIĆ, S. i in.: Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Zagreb 1991

BARIĆ, E. i in.: Hrvatska gramatika. Zagreb 1997.

BELIĆ, A.: O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku. t.1., t.2., Beograd 1958 i 1959.

BLADON, R. A. W.: Approaching onomatopoeia. In: Archivum Linguisticum. 8. 1977, s. 158 – 166.

BORANIĆ, D.: Onomatopejske riječi za ˛ivotinje u slavenskim jezicima. Zagreb 1909.

ČUBRANIĆ, Đ.: Uzvici kao vrsta riječi u hrvatskom i poljskom jeziku. In: Prvi hrvatski slavistički kongres, zbornik I. Zagreb 1997, s. 215 – 218.

DAKOVIĆ, S.: Još o uzvicima. In: Jezik danas, 12, 2000, s. 3 – 9.

DAKOVIĆ, S.: Onomatopeje i wykrzykniki w języku polskim i serbsko-chorwackim. In: Slavica Wratislaviensia CVII, 2000, s. 145 – 151.

DAKOVIĆ, S.: Semantyka interiekcji słowiańskich (w języku polskim, serbskim/chorwackim i rosyjskim. In: Slavica Wratislaviensia CXXXIII, 2005, s.81 – 87.

Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia, red. Grzegorczykowa, R. – Laskowski, P. – Wróbel, H. wyd. 1. Warszawa 1984, wyd. 3. poprawione Warszawa 1999.

GROCHOWSKI, M.: O zasadach wyjaśniania znaczeń jednostek leksykalnych nieneutralnych stylistycznie. In: Rocznik UMCS VI, 22, 1988, s. 249 – 256.

GROCHOWSKI, M.: Status semantyczny wykrzykników właściwych. In: Prace filologiczne, 37, 1992, s. 155 – 163.

KOŘÍNEK, J.: Studie z oblasti onomatopoje. Praha 1934.

KOSTIĆ-GOLUBIČIĆ, M.: Poljski i srpski uzvici u svetu međujezičke homonimije. In: Zbornik Matice srpske za slavistiku, 44/45. 1993, s. 205 – 216.

ORWIŃSKA-RUZICZKA, E.: Funkcje językowe interiekcji w świetle materiału słowackiego i polskiego. Kraków 1992.

PRĆIĆ, Lj.: O uzvicima u srpskom jeziku. In: Jezik danas. 10. 1999, s. 12 – 14.

SIATKOWSKA, E.: Wyrazy dźwiękonaśladowcze a wykrzykniki. In: Poradnik Językowy, 3, 1977, s. 99 – 105.

STRUTYŃSKI J.: Sposoby naśladowania głosów ptaków w języku polskim. In: Prace językoznawcze, 15, 1965, s. 85 – 117.

Najważniejsze słowniki

ANIĆ V.: Rječnik hrvatskoga jezika. Zagreb 1996.

Rečnik srpskohrvatskoga knji˛evnog jezika. Novi Sad 1967 – 76.

Słownik języka polskiego. red. W. Doroszewski. Warszawa 1958 – 62.

SZYMCZAK, M.: *Słownik języka polskiego*. Warszawa 1978.

ЕФРЕМОВА, Т. Ф.: Новый словарь русского языка. Электронная версия, «ГРАМОТА.РУ» 2001 – 2002.

Толковый словарь русского языка. Ред. Д. Н. Ушаков, Москва 1947 – 1948.

Словарь русского языка. ред. А. П.Евгеньева, Москва 1981.

Словарь современного русского литературного языка. ред. А. М. Бабкин, С. Г. Бархударов, Ф. П.Филина и др., Москва-Ленинград 1950 – 1965.

# Záhada jazyka alebo jazyk v kriminálom románe

Natália Ďurníková

Katedra germanistiky, Filologická fakulta UMB, Banská Bystrica

Predmetom príspevku je kriminálny román Wie die Tiere od súčasného rakúskeho autora Wolfa Haasa. Wolf Haas sa narodil v roku 1960 v Maria Alme. Po štúdiu lingvistiky, ktoré ukončil dizertačnou prácou o tzv. konkrétnej poézii, pôsobil 2 roky ako lektor na univerzite vo Swansea v Južnom Walese. Po návrate sa usadil vo Viedni, kde sa veľmi úspešne venoval produkcii reklamných textov. V súčasnosti je spisovateľom v slobodnom povolaní. Napísal 6 detektívnych románov Auferstehung der Toten (1996), Der Knochenmann (1997), Komm, süßer Tod (1998), Silentium! (1999), Wie die Tiere (2001) a Das ewige Leben (2003). Komm, süßer Tod a Silentium! boli aj sfilmované. Jeho tvorba je v nemecky hovoriacom literárnom svete nesmierne populárna a autor za ňu získal aj množstvo ocenení (Hörspielpreis des Jahres 1999, Deutscher Krimipreis, Burgdorfer Krimipreis). Všetky uvedené romány spája svojrázna postava súkromného detektíva Simona Brennera. Haasove detektívky sa búria voči klasickým znakom tohto žánru. To, čím si tento Rakúšan získal nielen čitateľov, ale aj literárnu kritiku, je jeho originálny štýl.

Centrálny topos románu Wie die Tiere je autentický, ide o viedenský park Augarten, ktorý je dejiskom neľútostného boja o životný priestor medzi majiteľmi psov a rodičmi (*Kinderbesitzer*). Názov diela *Wie die Tiere* je viacdimenzionálny. Je to jednak alúzia na neslušný vtip spomínaný v samotnom diele, titul ďalej korešponduje s témou a zároveň má v sebe aj evalvačný prvok. Zaujímavá je aj prvá veta románu: *Jetzt ist schon wieder was passiert (7)*, ktorou Haas začína každý svoj detektívny román. Ide teda o autocitáciu, akýsi daktylogram samotného autora. Vďaka svojej vágnosti je táto veta univerzálna a priam geniálne sa hodí na začiatok akéhokoľvek kriminálneho románu.

Haas buduje svoj štýl hlavne na rozprávačovi, ktorý čitateľovi sprostredkúva dej prostredníctvom ja-rozprávania. Jeho identitu adresát diela nepozná. Rozprávač nie je úplne ideálnym mediátorom informácií. Hoci všetko nasvedčuje tomu, že ide o vševedúceho rozprávača, nelineárnosť jeho myslenia spôsobuje, že čitateľovi mnohokrát len niečo naznačí, ale vzápätí zaujímavú myšlienku opustí a vráti sa k nej až o pár strán neskôr. Jeho výpoveď je popretkávaná prísloviami, „rádobymúdrosťami“, ktoré jasne prezrádzajú jeho didaktické ambície. Rozprávač živo komunikuje s čitateľom, využívajúc pri tom 2. osobu singuláru. Jeho rozprávanie možno zaradiť do hovorového štýlu, o čom svedčia hovorové, ba aj pejoratívne slová (*Flitzer, Deppen)*. Vzhľadom na pôvod autora románu neprekvapí ani výskyt austriacizmov (*grantig, Stiege, Ezzes, Watschen)*. V autorskej reči sa často opakujú isté formulácie, floskuly napr. *und ob du es glaubst oder nicht*, *pass auf, frage nicht, das glaubst du gar nicht. mein*

*lieber Schwan, eins a, sagen wir einmal so, praktisch, sprich, quasi, (Luftkriegssirene/Fred Astaire) nichts dagegen, dings*. Rozprávač často porušuje gramatickú normu. (*Spenden tut niemand, außer die armen, alten Frauen.)* V texte sa vyskytujú akoby nedokončené vety, predikát je mnohokrát eliminovaný: *Aber in Wien offiziell 53 000 Hunde, und dann natürlich.* Rovnako sa vynechávajú aj gramatické koncovky napr. *ich mein.* Hoci má nemčina oproti slovenčine viac substantivizovaných adjektív, niektoré z týchto tvarov vzniknutých konverziou, pôsobia nezvyčajne aj pre rodeného Nemca, či Rakúšana napr. slová ako *das Berufliche, das Detektivische* alebo *das ist ganz eine Nette gewesen (16), Und die Krähen haben auch nichts Frühlinghaftes, die haben etwas Herbstliches (93), das Feiste war ja am Hojac noch das Sympathische (104).* Priamo v deji sa vysvetľuje etymológia gramaticky nesprávnej formy *die Kunde.* (Nemčina síce pozná túto formu, ale nie vo význame klient, zákazník, ale veda, náuka.) Hovorové feminínum vzniklo spojením tvarov *der Kunde* a *die Kundschaft*.

Pre hovorový štýl je typická aj hyperbolizácia. Haas využíva štandardizované hyperbolické konštrukcie (*Damit verbringt man sein halbes Leben (61) damit kannst du einen Toten aufwecken (174)),* ale vytvára aj vlastné napr. *letzter Friseurbesuch bestimmt nur noch mit dieser Kohlenmethode eruierbar (66).*

Pre jeho rozprávanie je typická banalizácia smrti a zločinov, ktorá má spoločenskokritický efekt. Prejavuje sa aj na jazykovej rovine v spojeniach ako *ein bisschen Mord, ein schöner Mord.* Súcit s obeťou sa absolútne stráca v autorovej štylistickej ekvilibristike, napr. v uvedenej paralele: *Die Manu (...) umarmt den Argentino und küsst ihn auf den Hals. Und was macht der Hund? Umarmt die Manu auch küsst sie auch und küsst sie auch auf den Hals. Oder sagen wir einmal so. Beißt ihr mit einem einzigen Biss die Gurgel durch. (37-38)* Satirický aspekt sa prejavuje aj formou irónie: *Also das ist jetzt nicht für Kinder bestimmt, das ist erst ab achtzehn, da möchte ich pädagogisch nichts falsch machen. Das wäre jetzt der letzte Moment, wo man Kinder ein bisschen wegschickt, geh spielen und schau dir dein Gewaltvideo an. (14)* Objektom autorovej kritiky sú zločinci, polícia (tá svoju ľudskosť dokáže iba zlyhaním ľudského faktora), ale aj nezodpovední, či príliš radikálni rodičia alebo majitelia psov. Takto vznikli neobvyklé, priam oxymorické spojenia: *rabiate Pensionisten, fanatische Mütter, Kampfmütter.*

Na už spomenuté intertextuálne opakovanie v úvode diela nadväzuje množstvo ďalších opakovaní. To slúži jednak na vykreslenie idiolektu rozprávača, ktorý sa občas zamotáva do rovnako, resp. podobne znejúcich konštrukcií. Tie využíva spolu s negáciou na vytvorenie relácie medzi pojmami, postavami apod. *Aber die Puppi hat nicht Sitz gemacht. Der Brenner natürlich auch nicht Sitz gemacht. Obwohl ich ehrlich sagen muss, seine Euphorie hat in dem Moment schon ein bisschen Sitz gemacht. (62)* Dôsledkom týchto slovných hier sú často paradoxy: *...weil das ist immer so mit dem offiziell und inoffiziell, da gibt es dann vom Inoffiziellen wieder eine offizielle Schätzung, damit wird das Inoffizielle offiziell. (80)* Opakovaním Haas charakterizuje reč postáv a upozorňuje na po-

dobnosť medzi nimi, umocňuje nejaký dojem. V texte možno nájsť epiforu, klimax, figuru etymologicu, polyptoton, či paronomáziu. Napr. *da kriegst du das Gefühl, alles um ihn herum auch feist, sein BMW feist, seine Schuhe feist, und alles was er sagt, ebenfalls feist. (103) Das ist wie mit dem Einschlafen, man schläft nicht ein, wenn man ans Einschlafen denkt, und man kann sich beim Beobachten nicht beobachten. (137) ... jetzt war es beim Brenner wieder einmal umgekehrt, und statt dass er untersucht hätte, ist er untersucht worden. (41) Nicht tot, aber rot. (174)*

Veľkú pozornosť venuje autor aj onymizácii. Napr. tým, že psom dáva ľudské mená, dosiahne moment prekvapenia. *Zuerst die Susi tot. Dann die Alice tot. Dann der Rolf tot. Dann die Asta-Vanessa tot. Dann die Donna tot. Und dann erst der Mensch tot. (8)* Ale ani Haasove postavy nie sú ľahostajné voči linguistickým otázkam, čoho dôkazom je aj diskusia o propriách medzi Brennerom a jeho zamestnávateľom Schmalzom. Jeho podnik sa volá *White Dog*, ktorý vznikol z antoným už klasickému názvu takýchto zariadení *Black Cat.* Súčasťou zariadenia jeho nočného baru je aj skutočný vypchatý biely pes. Zdá sa, že pri pomenovaní zohral svoju úlohu aj pragmatický účinok tohto spojenia. Pes podľa slov majiteľa totiž dokáže u zákazníkov vzbudiť sympatiu, ktorú mačka vzbudiť nedokáže. Schmalzov pes je tiež biely, je to argentínska doga, po nemecky *Argentino* a volá sa *Evita*.

Kompozíciu ako spôsob tvorby nových slov využíva nemecký jazyk oveľa častejšie ako slovenčina. Preto aj mnohé zložené novotvary nepôsobia tak príznakovo, hoci sú nepochybne zaujímavé. W. Haas napr. využíva analógiu (*Hundebesitzer – Kinderbesitzer)*, ktorej zásluhou nadobúda kompozitum kritický účinok. Ten možno skonštatovať aj v slovách *Bankgeneral, Mords-Holdingchef*, ktoré pomenúvajú postavy z podsvetia. Štylistický efekt Haas dosahuje aj hromadením kompozít s rovnakým prvým elementom, napr. *Hundesteuer, Hundeklo, Hundedamen, Hundeherren, Hundekekse.* Mnohé zloženiny zase implikujú prirovnanie: *gertenschlank, steinalt, fuchsteufelwild.* Výnimočne sa objavujú aj kompozitá, ktoré substituujú celú vetnú konštrukciu: *Lies-mir-wenigstens-das-Horoskop-vor.*

Haas využíva aj metaforizáciu, keď Augarten nazýva zelenou dušou, keď vežu, ktorá parku dominuje, pomenúva *monströse Betonblume, monströse Steckdose.* V texte nájdeme aj viac-menej lexikalizované metafory: *zwitschern* vo význame spievať, *Kälber* vo význame veľké psy. Výrazy *junges Gemüse, Puppen* pomenúvajúce mladé ženy majú hovorový charakter. Niekedy autor obraz ďalej rozvíja: *... dem wäre vorgekommen, die Conny ist eine Nähnadel, und die Augartenmauer ist eine Naht und der Augarten ist eine grüne Jacke und die Welt ist eine Nähmaschine (144).* K ďalším originálnym metaforám patria: *da ist das Unbewusste oft ein kleiner Sadist, das gibt dir einen Faden in die Hand, an dem hängst du dich dreimal auf, bevor er dich aus dem Labyrinth hinaus und zum Täter führt (111), Spazierengehen ist nur der nervöse Bruder vom Herumsitzen (169), ... da gehen die Stäbchen und Zäpfchen auf Wanderschaft (177)*

Aj prirovnania prispievajú k názornosti a sú tiež odkazom na reálie, ktoré majú v deji významné miesto: d*ass der Brenner die Melodie (...) aufgeschnappt haben könnte wie das reinste Hundekeks (110), ... dass seine Wangenfalten gezittert haben wie das reinste Espenlaub, oder wenn du kein Espenlaub kennst, stell dir einen Vanillenpuding vor, den dir eine nervöse Kellnerin auf den Tisch stellt (110).*

Hoci Wie die Tiere nie je žiadnou druhou Kalinčiakovou Reštavráciou, frekvencia frazeologizmov v románe je pomerne vysoká. Niektoré z nich sú typické pre hovorový štýl. Z ustálených slovných spojení možno spomenúť: *jm an den Kragen gehen, etw. wie seinen Augapfel beschützen, sich über Wasser halten, Wo ein Wille, da auch ein Weg, Nägel mit Köpfen machen, auf den Leim gehen, am falschen Fuss erwischen, mit Schreck davon kommen, an die Nieren gehen, wie der Ochs vorm Tor stehen, die Hosen voll haben, Hut ab.*

W. Haas sa nebráni ani remotivácii primárneho významu vo frazeologizme, ktorej cieľom je zveličenie: *Denen hat sie die Köpfe verdreht, dass man die Halswirbel an manchen Tagen noch auf der anderen Seite vom Donaukanal krachen gehört hat. (10)* Drsnou, až cynickou jazykovou hrou je Brennerov prípad lekárnika, ktorý usmrtil svoju manželku a svoje deti. Ich hlavy potom vystavil vo výklade lekárne vedľa plagátu s nápisom: *Bekämpft den Kopfschmerz an den Wurzel.*

W. Haas využíva centrálny konflikt na viacnásobnú komparáciu sveta ľudí so svetom zvierat, pričom výsledkom tohto porovnávania je často irónia, až zlomyseľnosť voči ľudskému pokoleniu. *Tiere sind ja heute oft menschlicher als Menschen. (66)* Napr. v Schmalzovom bare nosia muži na pódiu zlaté retiazky okolo krku, ženy, zase na nohách. Pes ich však má 5 – na krku i na nohách. Schmalzova trvalá zase Brennerovi veľmi pripomína „frizúru“ výstavného psa. Koruna tvorstva môže byť v mnohých situáciách voči animálnym nepriateľom v nevýhode. *Hundebesitzer natürlich bei den bürgerkriegsähnlichen Tätigkeiten sehr im Vorteil, weil Hund an der Leine immer bedrohlicher als ein Kleinkind, das noch nicht beißen kann. (83)* W. Haas však pred svojou kritikou neušetril ani bezhlavú náklonnosť k štvornohým miláčikom. *Weil wenn du heute als Politiker einen Hund nur schief anschaust, Wahldebakel schon fertig, da brauchst du gar nicht mehr antreten. Ja im Gegenteil, du musst als Politiker selber einen Hund haben oder mindestens einen Ehepartner mit einem schönen Hund. Schöner Hund ist viel wichtiger als schöner Ehepartner, haben sie herausgefunden, weil schöner Ehepartner löst Neid aus, schöner Hund aber nicht Neid, sondern Liebe, so sind die Leute. (81)*

W. Haas zasadil svoj príbeh do rámca. Román začína tým, že rozprávač núti čitateľa vžiť sa do pozície letiacich vrán, ktorých je v Augarten mnoho a ktoré udalosti vnímajú z nadhľadu (a to i v prenesenom zmysle). Takmer záverečnou, mierne morbídnou scénou je let hlavy architekta ponad park. V tejto chvíli páchateľova hlava nestráca schopnosť uvažovať a medituje nad posunom v živote, ku ktorému dospela svojím odčlenením sa od tela a hlavne vďaka vzdušnému

výletu. K tomuto smrteľnému zraneniu došlo nechtiac pri záchrane Brennera, keď vrtuľník riadený neskúseným amatérom zasiahol architekta na streche veže. Motív hlavy a vrtuľníka sa však objavuje aj na predchádzajúcich stranách. Brenner totiž trpí chronickou migrénou a bitka, ktorou ho chcú odstrašiť od vyšetrovania prípadu, mu tieto ťažkosti len zhoršuje. Za istú antipáciu diania možno označiť aj smrť ochrankyne zvierat, ktorú do krku uhryzne pes, predchádzajúci let vrtuľníka nad parkom, spomienku Brennera, ktorý kedysi túžil byť pilotom vrtuľníka, spomínaný prípad vraha manželky i detí, či zdanlivo nevinné vyhlásenia typu: *aber wenn der Föhn sich nur ein bisschen in deine Richtung dreht, hast du ihn schon im Kopf, (85) ... weil sein Ohr seit dem Aufwachen pulsiert hat wie der reinste Hubschrauberrotor. (91)*

Ďalším leitmotívom je aj výchova – vychovávať svojich čitateľov sa snaží aj rozprávač, v diele sa vášnivo debatuje o fackách ako edukačnej metóde, Brenner jednu dostane už pri spomínanom útoku neznámeho muža, sám ich rozdáva, keď sa právnika Hojaca snaží prebrať z omámenia a rovnaký spôsob prebudenia si zvolila aj Brennerova priateľka Magdalena, ktorá chce spiaceho Bertiho donútiť, aby spolu s ňou išiel Brennera zachrániť. A jednou zo znepriatelených strán v konflikte o Augarten sú matky. Len vďaka náhode a slovnej hre začne Brenner podozrievať Hojaca, vlastným menom Summera. Jeho matka svoj veľký majetok odkázala psom, o ktoré sa stará pani Hartwigová. Keď ju chce Brenner navštíviť, na zvončekoch jej domu sú dva nápisy *Summer* a *Tiere*. Slovom sa Summer v nemčine označuje aj bzučiak. Vďaka podobnému zvuku semafóru a pospevovaniu piesne o matke si Brenner spomenie na názov solária pri Hojacovej kancelárii – *Summer – Sun*. Slová sun (slnko) a son (syn) sa v angličtine vyslovujú rovnako. Táto zhoda privedie Brennera k odhaleniu, že Hojac je synom pani Summerovej. Aj táto informácia je samozrejme mätúca. Páchateľom je syn inej ženy v príbehu. Brennerova lekárka je totiž matkou architekta. Sieť podozrení sa uzatvára aj vďaka piesni Mama od speváka Heintjeho, ktorú spieva detský zbor *Wiener Sängerknapen*, sídliaci v parku. Asociačnou hrou možno nazvať aj zvonenie na Schmalzovom mobile *Dont cry for me Argentino*, ktorý mu pes – argentínska doga Evita okamžite prinesie len, čo zazvoní.

Román Wie die Tiere nie je obyčajnou detektívkou, fanatických prívržencov tohto žánru skôr odradí ako nadchne. Autor využil svoje lingvistické znalosti a skúsenosti s reklamnými textami na vytvorenie si vlastného štýlu, ktorý je asi dôležitejší ako samotný príbeh.

Literatúra

HAAS, Wolf: Wie die Tiere, Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag 2004. 218 s.

Duden Deutsches Universal Wörterbuch A – Z, 3. vyd. Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich: Duden Verlag 1996, 1818 s.

Mackensen Deutsches Wörterbuch, 12. vyd. München: Südwest Verlag 1986, 1208 s.

http://www.literaturhaus.at/buch/buch/rez/haastod/bio.html (23. 11. 2005)

WEINZIRL, Ulrich: Das Leben ist doch eins der schwersten In: http://www.welt.de/data/2003/03/08/49418.html (26.11.2005) – Pri koncipovaní príspevku boli využité materiály z odborného seminára *Jetzt ist schon wieder was passiert* – Praktisch Krimi in Österreich, ktorý sa uskutočnil 18. – 30. júna 2005 vo Viedni a v Raachu v Rakúsku.

# Vybrané problémy pri preklade odborných textov z oblasti archeológie

Michal Dvorecký

Katedra germanistiky, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

## 1. Úvod

Téma môjho príspevku súvisí s problematikou, ktorú som prezentoval na XIII. kolokviu mladých jazykovedcov. Vtedy som sa pokúsil zhrnúť všetky dostupné lexikografické práce na Slovensku a v nemecky hovoriacich krajinách, v ktorých je nejakým spôsobom spracovaná terminológia vedného odboru archeológia alebo archeológii príbuzných vied.

V tomto príspevku pomenúvam niektoré problémy, s ktorými sa stretávam pri prekladoch odborných textov z oblasti archeológie a pri riešení ktorých sa opieram buď o dostupné lexikografické práce alebo siaham aj po iných zdrojoch. Celý príspevok vychádza z mojich praktických skúseností, ktoré som získal ako prekladateľ v Archeologickom ústave Slovenskej akadémie vied v Nitre, kde momentálne pôsobím ako externý prekladateľ. K mojím pracovným jazykom patria slovenčina a nemčina.

## 2. Čo sa prekladá v Archeologickom ústave SAV?

Publikácie Archeologického ústavu SAV vychádzajú nielen v slovenskom jazyku, ale sú často preložené i do iných svetových jazykov. V princípe má každý text, ktorý je uverejnený v slovenčine rozsiahly cudzojazyčný súhrn v anglickom, nemeckom alebo francúzskom jazyku. Rozhodnutie o tom, do ktorého jazyka súhrn bude preložený, je na autorovi. Často sa ale stáva, že autor má záujem o to, aby bola celá práca zverejnená v cudzom jazyku. Takéto prípady sa vyskytujú čoraz častejšie, pretože je to najjednoduchší spôsob, aby sa dosiahlo to, že výsledky vedeckého bádania sa stanú známe nielen na Slovensku, ale predovšetkým v zahraničí. Ak má byť teda rukopis publikovaný v cudzom jazyku, preklad textu väčšinou zabezpečuje redakcia. Archeologický ústav SAV má pre angličtinu 2 externých prekladateľov a pre nemčinu jednu internú prekladateľku a jedného externého prekladateľa.

Ako prekladateľ v Archeologickom ústave som konfrontovaný s viacerými typmi textov. K tým najčastejším patria referáty, resp. prednášky, ktoré sú prezentované na domácich a zahraničných vedeckých konferenciách a sympóziách a musia byť kompletne preložené do cudzieho jazyka.

Druhým veľmi častým typom prekladaných textov sú kratšie (do 10 normostrán), ale aj rozsiahlejšie štúdie, ktoré sú uverejnené v rôznych odborných časopisoch a zborníkoch a vzhľadom na úzku špecializáciu bývajú publikované v inom ako slovenskom jazyku. Veľmi dobrým príkladom sú štúdie, recenzie a správy uverejňované v karentovanom časopise Slovenská archeológia, ktorý vychádza dvakrát ročne. Viac ako polovica textu je v inom ako slovenskom jazyku. Tento časopis je rozosielaný v rámci výmenného programu knižnice do celého sveta. Dokonca sú zastúpené aj krajiny ako napr. Japonsko, Austrália, Ukrajina a pod.

K ďalšiemu, pomerne častému typu textov patria recenzie monografií, ktoré sú vydané v zahraničí, a preto je tiež nevyhnutné, aby boli publikované v cudzom jazyku.

Veľmi dobrým príkladom je recenzia knihy, ktorá bola uverejnená v časopise Slovenská archeológia v celkovom rozsahu 48 normostrán. Ide o veľmi kontroverznú recenziu monografie vydanej v univerzitnom vydavateľstve Cambridge University Press[1].

K poslednému typu textov patria rozsiahle cudzojazyčné zhrnutia, ktoré sú neoddeliteľnou súčasťou každého v slovenčine publikovaného textu. Napríklad Archeologický ústav SAV vydáva každoročne prehľadovú publikáciu Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku, v ktorej sú v prehľadnej forme zverejnené všetky výskumy, prieskumy a nálezy, ktoré sa na Slovensku v konkrétnom roku našli. Každá krátka správa má aj svoje cudzojazyčné zhrnutie. V tejto prehľadovej publikácii sa uprednostňuje nemecký jazyk, aj keď čoraz častejšie autori volia radšej angličtinu. Angličtina je preferovaná hlavne v oblasti archeobotaniky a experimentálnej archeológie, kde aj väčšina odbornej literatúry je publikovaná v anglickom jazyku.

## 3. Niektoré vybrané problémy pri preklade odborných textov z oblasti archeológie

V tejto časti som sa pokúsil vytýčiť tie problémy, ktoré sa najčastejšie objavujú pri preklade textov z oblasti archeológie. Niektoré riešenia, ktoré v texte navrhujem, nie sú, samozrejme, záväzné, ale opierajú sa o zaužívanú prax v redakcii Archeologického ústavu SAV v Nitre.

Prvý problém, ktorý sťažuje a spomaľuje prácu nielen prekladateľom, ale aj redaktorom a korektorom, je nejednotné používanie terminológie. Napríklad

[1] FUSEK, Gabriel: „Slawen“ oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie. In: Slovenská archeológia, 2004, roč. 52, č. 1, s. 161 – 186.

sa často stáva, že dvaja autori píšu štúdiu, v ktorej sa zaoberajú jednou vecou, ale obidvaja ju pomenúvajú úplne ináč. Síce už tu boli pokusy usilujúce sa o zjednotenie terminológie, ktoré ale niektorí autori vôbec nerešpektujú. „Najčerstvejší“ pokus o zjednotenie časti terminológie z oblasti archeológie predstavuje interný seminár k terminologickým otázkam hmotnej kultúry s výnimkou keramickej produkcie, ktorý v roku 1987 zorganizoval Archeologický ústav SAV v Nitre. Na seminári bol prediskutovaný rozsiahly elaborát vypracovaný širokým kolektívom autorov. Po spracovaní pripomienok bol v roku 1990 vydaný prvý zväzok „Terminológie archeologickej hmotnej kultúry na Slovensku“. Krátko po vydaní I. zväzku Terminológie v slovenskom jazyku sa začalo s jeho prekladom do anglickej, francúzskej a nemeckej podoby (pozri Bujna et al., 1996). Publikácia obsahuje názvoslovie druhov a typov šperkov a ozdôb a súčastí odevu, ako aj ich morfologických častí, pričom každé heslo je doplnené grafickým zobrazením. Žiaľ, aj po viac ako 15 rokoch nie sú niektorí autori ochotní používať terminológiu jednotne.

Riešenie tohto problému ešte asi dlhší čas zostane na pleciach výkonných redaktorov, ktorí budú musieť autorov koordinovať a upozorňovať ich na jednotné používanie terminológie. Druhým možným riešením by bol krátky terminologický exkurz na začiatku každej rozsiahlejšej štúdie, v ktorom by sa vysvetlila v štúdii použitá terminológia. Takéto riešenie je časté v rozsiahlejších monografiách, ale viem si ho predstaviť aj v kratších štúdiách. V niektorých nemeckých alebo rakúskych prácach je to bežná prax. Napríklad keď autor píše o využívaní vozu v dobe halštatskej, tak vlastným analýzam predchádza ilustrácia s popismi jednotlivých častí vozov.

Druhým veľkým problémom sú názvy archeologických kultúr. Tomuto problému sa vo svojich prácach venuje I. Ripka (1983, 1994). Termínom archeologická kultúra sa v odbornej literatúra pomenúva priestorovo a časovo ohraničený súbor príbuzných pamiatok a javov. Archeologická kultúra pri štúdiu praveku je konkrétnym historickým celkom, organickým útvarom, ktorý vytvárali skupiny ľudí s rovnakými výrobnými a životnými spôsobmi, tradíciami, náboženskými predstavami, estetickým cítením. Názvy jednotlivých archeologických kultúr sú pomenované podľa významného alebo prvého náleziska (porov. Encyklopédia archeológie, 1986, s. 57). Slovenský názov väčšiny archeologických kultúr je zachytený v Encyklopédii archeológie (1986), ale problém nastáva vtedy, keď treba jednotlivé kultúry preložiť do cudzieho jazyka. Vtedy siaham najčastejšie po nemeckých encyklopédiách a paralelných textoch, v ktorých ale nájdeme nespočetné množstvo možností, ktorými je možné prepis uskutočniť (napr. Ludanickú skupinu som našiel doteraz prepísanú tromi možnými spôsobmi: Ludanice-Gruppe, Ludanicer Gruppe, Ludanice Gruppe; pri Protolužickej kultúre máme tiež niekoľko možných riešení – Vorlausitzer Kultur, Vorlausitz-Kultur, Protolausitzer Kultur). V redakcii AÚ SAV sa opierame najčastejšie o práce napísané rakúskymi alebo nemeckými archeológmi, ktoré sú zároveň vydané v nemeckých vydavateľstvách a možno ich

považovať za vierohodné. Druhým veľmi dobrým zdrojom je nemecká encyklopedická príručka archeológie (Filip, 1966), ktorej obsah je porovnateľný so slovenskou Encyklopédiou archeológie (1986).

Tretím problémom, s ktorým sa prekladatelia stretávajú, vzniká pri preklade vlastných mien pohorí, dolín, riek a sídlisk – toponým. V princípe je možné každé toponymum preložiť do cudzieho jazyka, či už ide o názov rieky, pohoria alebo mesta. V staršej nemeckej archeologickej a vlastivednej literatúre sa stretávame v podstate len s nemeckými pomenovaniami. Otázne je ale, ako je takýto preklad vnímaný druhou stranou. Existujú určité pomenovania, ktoré sú bežne zaužívané a aj prekladané a nie sú vnímané neprirodzene, pretože sa vyskytujú v rôznych sprievodcoch, letákoch (napr. Dunaj – die Donau, Labe, die Elbe, Dneper, der Dnjeper, Podunajská nížina – die Donauebene). Čo ale urobiť s menami rôznych malých mestečiek, riek, potokov, pohorí, vrchov, ktoré sú obzvlášť významné pre archeológov, pretože sa v blízkosti nich nachádzajú rôzne významné archeologické nálezy? Ide napr. o mesto Nitra, rieky Žitava, Hron, Váh alebo o vrch Zobor. Každé z týchto toponým má aj svoj nemecký ekvivalent (Nitra – Neutra, Žitava – Zitava, Hron – Gran, Váh – Waag, Zobor – Zobor-Berg), ktorý ale, samozrejme, nenájdeme na aktuálnej mape Slovenska. A všetci tí, ktorí budú chcieť vedieť niečo bližšie o týchto archeologických lokalitách resp. nálezoch alebo budú chcieť hľadať nejaké paralely, budú chcieť skúmať pohyb kultúrnych skupín, budú v každom prípade pracovať s aktuálnou mapou. A na mape Slovenska nenájdu žiadne nemecké názvy (ako napr. Neutra, Zitava, Waag alebo Preßburg). Prekladateľská prax nám ukázala, že pri menej známych a neznámych toponymách nie je vhodné používať cudzojazyčný ekvivalent, ale skôr treba v preklade naznačiť, či ide o rieku alebo potok, okres, mesto alebo dedinu, pohorie, vrch, pahorkatinu alebo kotlinu a pod (pozri východiskový text 1 a preklad východiskového textu do nemčiny 1).

Východiskový text 1:

*Neopevnené sídliská sa nachádzali vo viacerých geomorfologických jednotkách (mapa 1). Na pahorkatinách: lokalita Párovské Háje – Zálužianska pahorkatina; lokalita Mýtna Nová Ves – Bojnianska pahorkatina. Na rozhraní pahorkatín a nivy rieky Nitry: lokality Mikov Dvor, Chrenová poloha Shell, Chrenová poloha Športový areál – Žitavská pahorkatina a Dolnonitrianska niva; lokalita Čakajovce – Bojnianska pahorkatina a Stredonitrianska niva. Z úbočia vrchu Zobor: lokality Šindolka a Martinský vrch.*

Preklad východiskového textu do nemčiny 1:

*Unbefestigte Siedlungen befanden sich in mehreren geomorphologischen Einheiten (Karte 1). Auf den Hügelländern: Lage Párovské Háje – Zálužianska pahorkatina (Hügelland); Fundstelle Mýtna Nová Ves – Bojnianska pahorkatina (Hügelland). An der Grenze der Hügelländer und der Aue des Nitra-Flusses: Fundstellen Mikov Dvor, Chrenová, Flur Shell, Chrenová-Flur Športový areál –*

*Žitavská pahorkatina (Hügelland) und die Untere Nitra-Aue; Fundstelle Čakajovce – Bojnianska pahorkatina (Hügelland) und die mittlere Nitra-Aue. Von dem Abhang des Zobor-Bergs: Fundstellen Šindolka und Martinský vrch (Berg).*

V redakcii AÚ SAV je dohodnutý tento spôsob značenia, ktorý síce nie je najideálnejším riešením, pretože narúša koherenciu textu, ale na druhej strane je akceptovateľný v zahraničí a predovšetkým má svoju výpovednú hodnotu, pretože sa čitateľ dozvie to, čo potrebuje.

Posledným problémom, s ktorým sa v prekladateľskej praxi veľmi často stretávam, je preklad názvov inštitúcií. Ide predovšetkým o názvy múzeí, v ktorých sú archeologické nálezy deponované a názvy univerzitných alebo iných vedeckých pracovísk. Pri prekladoch názvov inštitúcií môžu vzniknúť dve situácie. Ak ide o inštitúciu, ktorá má vo svojom štatúte alebo na svojej webovej stránke zverejnený oficiálne používaný preklad aspoň v dvoch svetových jazykoch (napr. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre – Konstantin-Universität Nitra; Univerzita Komenského v Bratislave – Comenius-Universität Bratislava; Archeologický ústav SAV v Nitre – Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, môžeme prebrať tento cudzojazyčný názov priamo do textu (pozri príklad) a do zátvorky uvádzame slovenský názov inštitúcie.

Východiskový text:

*... V zbierkach slovenských múzeí sa nachádzajú viaceré antické bronzové plastiky, ktorých skutočný pôvod a presné časové zaradenie nie sú známe. Jednými z nich sú aj dve figurálne plastiky – Jupiter v zbierke Vlastivedného múzea v Hlohovci a Herkules v Marcelovej zbierke, deponovanej v Archeologickom múzeu SNM v Bratislave...*

Preklad východiskového textu do nemčiny:

*... Zu solchen Gegenständen gehören auch zwei figurale Plastiken - eine Jupiter-Plastik in der Sammlung des Heimatkundlichen Museums in Hlohovec (Vlastivedné múzeum, Hlohovec/Slowakei) und eine Herkules-Plastik in der Sammlung von E. Marcel, die im Archäologischen Museum des Slowakischen Nationalmuseums in Bratislava (Archeologické múzeum SNM, Bratislava/Slovensko) deponiert ist...*

Horšie je, a to je ten druhý prípad, keď o inštitúcii nie je v cudzom jazyku známe vôbec nič. V tom prípade sme nútení vytvoriť vlastný preklad, pretože čitateľom treba aspoň priblížiť, čím sa inštitúcia zaoberá. Najideálnejším riešením by bolo, keby si každá inštitúcia vytvorila preklad svojho názvu aspoň do angličtiny, nemčiny a francúzštiny. Druhým riešením je vytvorenie viacjazyčného on-line prístupného zoznamu inštitúcií a pracovísk, ktorý by bolo možne kedykoľvek aktualizovať. Bol by to malý krok k ujednoteniu názvov inštitúcií vo viacerých jazykoch.

Najnovším krokom k ujednoteniu terminológie z oblasti archeológie je slovník, ktorý bol vydaný vo vydavateľstve Karolinum v Prahe (Košnar, 2005). Ide o nemecko-český archeologický slovník, ktorý svojou veľkosťou možno zaradiť medzi stredné veľké typy slovníkov. Autor slovníku Lubomír Košnar, vedúci Seminára pre včasnú dobu dejinnú na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe si predsavzal, ako tvrdí v úvode, zachytiť v slovníku bežnú, ale aj špecifickú zložku slovnej zásoby, ktorá sa vyskytuje v odbornej literatúre. Cieľovou skupinou sú predovšetkým študenti, ale autor nevylučuje, že slovník by mohol byť prospešný aj pre bádateľov, ktorých znalosti nemeckej odbornej archeologickej terminológie nie sú dostačujúce. Už teraz je ale isté, že používateľmi sa určite stanú aj bádatelia v iných, archeológii príbuzných vedných odboroch, vzhľadom na to, že v slovníku sú zahrnuté aj termíny z oblasti antropológie, botaniky, geológie, mineralógie, petrografia, numizmatiky. Veľkým pozitívom je pripojený zoznam historických nemeckých miestnych názvov v Českej republike so zameraním na lokality s archeologickým nálezmi, ktorý má poslúžiť pri práci so staršou nemeckou archeologickou a vlastivednou literatúrou.

Literatúra

BUJNA, Jozef – BÁTORA, Jozef – ČILINSKÁ, Zlatica – KUZMOVÁ, Klára – REJHOLCOVÁ, Mária – ŽEBRÁK, Pavel: Šperk a súčasti odevu. Terminológia archeologickej hmotnej kultúry na Slovensku. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre 1996. 150 s.

Encyklopédia archeológie. Zost. B. Novotný. Bratislava: Obzor 1986. 1032 s. + 6 máp.

FILIP, Jan: Enzyklopädisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte Europas. Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz – Praha: Kohlhammer – Academia-Verlag 1966. Bd. 1 – 2.

KOŠNAR, Lubomír: Německo-český archeologický slovník. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Karolinum 2005. 263 s.

RIPKA, Ivor: O tvorení názvov niektorých archeologických kultúr. In: Slovenská reč, 1983, roč. 48, s. 98 – 100.

RIPKA, Ivor: Toponymá ako základ názvov archeologických kultúr. In: Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien. 11. slovenská onomastická konferencia. Ed. E. Krošláková. Bratislava – Nitra: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra – Vysoká škola pedagogická 1994, s. 198 – 201.

# Vplyv formantu sa na intenčnú hodnotu slovies

Monika Franková

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta UK, Bratislava

**Vplyv formantu sa na intenčnú hodnotu slovies**

V sémantike slovenského slovesa má osobitný význam komponent nazývaný intencia slovesného deja ISD, ktorý sa prejavuje v smerovaní dynamického príznaku od východiskovej substancie na zasahovanú. Korelátom ISD na úrovni formy je tzv. intenčná hodnota (Kačala, 1989). Predstavuje schopnosť slovesa vyjadriť osobitným pomenovaním substancie, ktoré sloveso na seba viaže na základe ISD. To znamená, že sloveso si vyžaduje alebo nevyžaduje subjekt alebo objekt. Podľa toho rozlišuje J. Kačala (1989) štyri intenčné typy slovies: subjektovo-objektové (kosiť) ←V→, subjektové (pochodovať) ←V, objektové (smädiť) V→ alebo bezsubstanciálne (pršať) V. V tomto príspevku by sme chceli načrtnúť niekoľko východísk pri skúmaní vplyvu *formantu sa* na IH slovies.

*Formant sa* plní niekoľko funkcií:

1. Môže byť tvarom zvratného zámena, chápe sa ako samostatná lexéma. V prípade slovies typu *umyť sa* (seba) ide o reflexíva, pri slovesách typu *biť sa* (navzájom) sa hovorí o reciprokách. Tieto slovesá predstavujú zvratné podoby nezvratných slovies.
2. Je časťou neosobného slovesného tvaru, ktorý sa nazýva bezpodmetový zvratný tvar: *ide sa*. V ňom sa formant sa chápe ako gramatická morféma.
3. Vo zvratnom pasíve, resp. v podmetovom zvratnom tvare (Sokolová, 1995), plní *formant sa* funkciu gramatickej morfémy: *dom sa stavia.*
4. Predstavuje súčasť reflexíva tantum, v ktorom sa považuje za prázdnu lexikálnu morfému: *smiať sa*.
5. Za derivačnú morfému sa *formant sa* pokladá v tom prípade, ak sa motivant a motivát intenčne a významovo líšia: *tešiť sa*.

Ak jednotlivé funkcie *formantu sa* posúdime z hľadiska intencie slovesného deja (ISD) a intenčnej hodnoty (IH), môžeme konštatovať, že pri bezpodmetovom a podmetovom zvratnom tvare dochádza podľa Kačalu k modifikácii ISD. To znamená, že ISD sa obmieňa v rámci využitia slovesa v syntaktickej konštrukcii, pričom zostáva nezmenená na úrovni lexikálnej jednotky (*ide sa, dom sa stavia*). V týchto prípadoch si lexikálna jednotka (LJ) zachováva nezmenenú aj IH. Naopak, zmena IH sa prejavuje prechodom slovesa z jedného inenčného typu do iného intenčného typu. Realizuje sa niekoľkými spôsobmi, ale my sa zameriame len na jednu z možností, a to na **zmenu IH slovotvornými postupmi**, ktorá má trojaký charakter:

- sloveso sa tvorí predponou (žiť – zažiť sklamanie),
- sloveso sa tvorí komplexne predponou a formantom sa (môcť – domôcť sa),
- sloveso sa tvorí formantom sa (ochladiť – ochladiť sa).

Pravdaže, nie každý slovotvorný postup vedie k zmene IH. Zmenu, resp. zachovanie IH v rámci reflexivizácie (v našom prípade vzhľadom na prefigované reflexíva) si môžeme uvedomiť len na základe vzťahu prefigovaného reflexíva (resp. motivovaného slova) k motivujúcemu slovu. Motivantom môže byť **základové sloveso** (ZS) (môcť – domôcť sa, resp. reflexívum tantum smiať sa- nasmiať sa), hoci v prípade reflexíva tantum nemôžeme skúmať vplyv *formantu sa* na IH motivátu, pretože je už súčasťou motivanta a dochádza len k prefixácii. Ak je motivantom základové nereflexívum, ide o kombinovaný analytický, a to prefixálno-reflexivizačný postup. V Mluvnici češtiny sa zložky – *predpona* a *formant sa* nazývajú vlastné zložené formanty, t. j. ak sa predponová zložka vyskytuje výlučne v spojení s reflexívnym *sa*. Ak je prefigované reflexívum výsledkom jednoduchého analytického postupu (reflexivizácie), motivantom je **predponové sloveso** (PS) (ochladiť- ochladiť sa). Rudolfová (1973) predpokladá ešte jeden spôsob motivácie prefigovaného reflexíva. Tvrdí, že motivát môže byť spojený s odvodzovacím základom prostredníctvom dvoch slovies (napr. sloveso *nahnevať sa* podľa nej viaže sa na dva motivanty: hnevať sa a nahnevať). Súhlasíme s tým, že motivácia jedného prefigovaného reflexíva môže prebiehať dvojako, ale budeme sa prikláňať k možnosti, že motivant môže mať zvratnú podobu, len ak pôjde o reflexívum tantum, inak budeme za východiskové slovo pokladať prefigované nereflexívum. Z uvedeného vyplýva, že pri skúmaní vplyvu *formantu sa* na IH (najmä jej zmenu) v rámci prefigovaných reflexív bude pre nás relevantná len jeho funkcia ako derivačnej morfémy.

Na demonštrovanie vplyvu *formantu sa* na IH prefigovaných reflexív použijeme vzorku slovies z niekoľkých významových okruhov:

1) hovorenia,
2) jedenia a pitia,
3) pohybu,
4) emotívnych slovies.

1) Významový okruh hovorenia: ***dovravieť sa, dohovoriť sa, navravieť sa, narozprávať sa, nahovoriť sa, porozprávať sa, rozrozprávať sa, rozvravieť sa, vyrozprávať sa, zarozprávať sa, privravieť sa.***

Vo všetkých prípadoch okrem slovies *rozrozprávať sa, zarozprávať sa, privravieť sa* je motivantom predponové nereflexívum – rozprávať a vravieť. Predponové nereflexíva nie je možné utvoriť pomocou predpôn **roz-, za-** a **pri-**.

Zmena IH nastala v týchto prípadoch: subjektovo-objektové slovesá navravieť, porozprávať, vyrozprávať (←V→) si po pridaní *formantu sa* zachovajú predmetový charakter (*vyrozprával sa jej, porozprávala mu o svojom detstve*) alebo *formant sa* eliminuje objektovú pozíciu a slovesá *navravieť sa, porozprávať sa, vyrozprávať sa* (←V→, ←V) majú platnosť subjektových slovies (*porozprávali sa, dnes sa navravel do sýtosti*). V ostatných prípadoch sa motiváty a motivanty zaraďujú k subjektovým a k subjektovo-objektovým slovesám. Dvojica nahovoriť- *nahovoriť sa* realizuje sa len v spojení s predmetom.

2) Významový okruh jedenia a pitia: ***dojesť sa, najesť sa, napiť sa, naraňajkovať sa, nadesiatovať sa, naobedovať sa, naolovrantovať sa, navečerať sa, opiť sa, objesť sa, prejesť sa, prepiť sa, rozjesť sa, rozpiť sa, spiť sa, upiť sa.***

Prefigované reflexíva súvisiace so základovými slovesami jesť a piť tvoria oproti slovesám odvodeným od základových slovies typu raňajkovať, obedovať a pod. osobitnú podskupinu. V podskupine typu jesť považujeme za motivanty predponové slovesá. Predponové nereflexívne odvodeniny nie sú možné len pri predponách: **na-** (*najesť, *napiť) a **roz-** (*rozjesť, *rozpiť). IH slovesa jesť je dvojaká: *jesť chlieb* – ←V→ alebo *jesť v reštaurácii* – ←V. Hoci sa predpokladá, že v reštaurácii jeme niečo konkrétne, napriek tomu sa vo výpovedi predmet nemusí vysloviť a sloveso má potenciu fungovať ako subjektové. Okrem adverbia miesta sa môže sloveso *jesť* v subjektovej funkcii spájať s adverbiom spôsobu (*jedol slušne, pomaly* a pod.). Vo dvojiciach dojesť- *dojesť sa* a jesť- *najesť sa* nedochádza k zmene IH. Všetky štyri slovesá patria k typu subjektovo-objektovému i k typu subjektovému. Ak je motivantom predponové predmetové sloveso (*objesť kosť, prejesť celú výplatu*), ich zvratné náprotivky nadobúdajú popri schopnosti viazať objekt i schopnosť vystupovať ako subjektové slovesá (*objesť sa, prejesť sa*). Iná situácia nastáva pri slovese *rozjesť sa*. Motivant jesť s predmetovou i bezpredmetovou pozíciou stráca pridaním predpony *roz-* a *formantu sa* predmetovú pozíciu a patrí len k subjektovým slovesám (*dnes sa rozjedla*).

Sloveso piť patrí vzhľadom na dvojakú IH k viacintenčným slovesám: *piť čaj* – ←V→ a *pije* (= je pijan) ←V. Rovnako ako v prípade slovesa najesť sa, ani v slovese *napiť sa* nedochádza k zmene IH. V ostatných prípadoch, keď je motivantom predmetové predponové sloveso (opiť, prepiť, spiť, upiť), má formant funkciu zaradiť prefigované reflexíva do intenčného typu subjektových slovies (*opil sa do nemoty*). Pri slovese *rozpiť sa* nastáva analogická situácia ako v prípade slovesa rozjesť sa. Prefigované reflexívum stráca objektovú pozíciu (*zasa sa rozpil*).

Základové slovesá v podskupine slovies typu raňajkovať sa chápu ako viacintenčné slovesá: *raňajkuje (sám; v hoteli)* – ←V a *raňajkuje kávu* – ←V→ Pridaním predpony *na-* a *formantu sa* strácajú intranzitívnosť a zaraďujú sa len k subjektovému intenčnému typu *(naraňajkovať sa, nadesiatovať sa, navečerať sa* a pod.).

3) Významový okruh slovies pohybu: ***doniesť sa, dogúľať sa, dohnať sa, doviezť sa, doplaviť sa, napichnúť sa, nabodnúť sa, preniesť sa, prepadnúť sa, rozletieť sa, rozliezť sa, rozniesť sa, rozpadnúť sa, zletieť sa, zniesť sa, zaniesť sa.***

Motivantom vzorky prefigovaných reflexív sú predponové slovesá. Výnimkou je len reflexivizácia spojená s pridaním predpony **roz-** v slovesách *rozletieť sa, rozliezť sa a rozpadnúť sa* (ale existuje dvojica: rozniesť – rozniesť sa), ktoré nemajú predponový nezvratný náprotivok. Sémantika všetkých predponových nereflexív (*doniesť knihu, dogúľať loptu* a pod.) vyžaduje vyjadrenie objektu pri slovese. Slovesá letieť, liezť, skočiť a padnúť sú bezpredmetové. Vzorka slovies s náhodne zvolenými predponami nám neumožňuje analyzovať predmetovosť a bezpredmetovosť slovies letieť, skočiť a pod. dôkladne, pretože napríklad v prípade predpony **pre-** sa javia ako predmetové (*preskočiť mláku, preletieť hory*), ale nemôžu tvoriť reflexíva, zatiaľ čo v spojení *zletieť na nižší komín, zliezť z postele* majú bezpredmetový charakter a slúžia ako motivanty pri reflexivizácii. Pri pohybových slovesách dochádza k zmene IH najčastejšie. Prejavuje sa to tak, že subjektovo-objektové predponové slovesá (*doniesť pohár vody*) strácajú reflexivizáciou objektovú pozíciu a zachovávajú si len pôvodné vyjadrenie adverbia miesta (chýr *sa doniesol* do dediny veľmi rýchlo) a tým sa zaraďujú k subjektovému intenčnému typu *(dogúľať sa, dohnať sa, doviezť sa, doplaviť sa, nadniesť sa, preniesť sa, zniesť sa, zaniesť sa, vzniesť sa, prepadnúť sa, rozniesť sa, napichnúť sa, nabodnúť sa).* Ak je motivantom bezpredmetové bezpredponové (letieť, liezť) alebo predponové sloveso (zletieť), jeho IH ostáva zachovaná aj v prípade prefixálnej reflexivizácie: *rozletieť sa, rozliezť sa, rozpadnúť sa* alebo *zletieť sa*. Patria do subjektového typu.

4) Významový okruh emotívnych slovies (psychické a fyzické stavy a procesy): ***vydesiť sa, znudiť sa, potešiť sa, vystresovať sa, naľakať sa, prestrašiť sa, nahnevať sa, natrápiť sa, rozhnevať sa, rozžialiť sa, zarmucovať sa, nazlostiť sa, najedovať sa, natrpieť sa..***

Motivanty odvodených slovies patria k subjektovo-objektovému intenčnému typu. Ide o predponové intranzitívne slovesá. Reflexivizáciou nadobúdajú schopnosť vystupovať ako subjektové. Mnohé z nich si zároveň zachovávajú aj možnosť vyjadriť objekt (najedovať koho – *najedovať sa* na koho, naľakať koho- *naľakať sa* koho), niektoré strácajú túto schopnosť (zahanbiť koho – *zahanbiť sa*).

**Intenčné typy**:
subjektovo-objektový = 1,
subjektový = 2,
objektový = 3,
bezsubstanciálny = 4.

*Tabuľka č. 1:*

- významový okruh **hovorenia**

A)

| ZS/Predpony: | – | do- | na- | po- | pri- | roz- | vy- | za- |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Hovoriť | 1, 2 | 1, 2 | 1 | | | | | |
| Vravieť | 1, 2 | 1, 2 | 1 | | - | - | | |
| Rozprávať | 1, 2 | | 1, 2 | 1 | | - | 1 | - |

B)

| ZS/Formant sa + predpona: | – | do- | na- | po- | pri- | roz- | vy- | za- |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Hovoriť | 1, 2 | 1, 2 | 1 | | | | | |
| Vravieť | 1, 2 | 1, 2 | 1, **2** | | 1, 2 | 1, 2 | | |
| Rozprávať | 1, 2 | | 1,2 | 1, **2** | | 1, 2 | 1, **2** | 1, 2 |

*Tabuľka č. 2:*

- významový okruh **jedenia a pitia**

A)

| ZS/Predpony: | - | do- | na- | o- | ob- | pre- | roz- | s- | u- |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Jesť | **1**, 2 | 1, 2 | | | 1 | 1 | | | |
| Piť | **1**, 2 | | | 1 | | 1 | | 1 | **1**, 2 |
| Raňajkovať | 1, 2 | | | | | | | | |
| Desiatovať | 1, 2 | | | | | | | | |
| Obedovať | 1, 2 | | | | | | | | |
| Olovrantovať | 1, 2 | | | | | | | | |
| Večerať | 1, 2 | | | | | | | | |

B)

| ZS/Formant sa + predpony: | - | do- | na- | o- | ob- | pre- | roz- | s- | u- |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Jesť | 1, 2 | 1, 2 | 1, 2 | | 1, **2** | 1, **2** | 2 | | |
| Piť | 1, 2 | | 1, 2 | 1, **2** | | 1 | 2 | 1, **2** | 2 |
| Raňajkovať | **1**, 2 | | 2 | | | | | | |
| Desiatovať | **1**, 2 | | 2 | | | | | | |
| Obedovať | **1**, 2 | | 2 | | | | | | |
| Olovrantovať | **1**, 2 | | 2 | | | | | | |
| Večerať | **1**, 2 | | 2 | | | | | | |

*Tabuľka č. 3:*

- významový okruh **slovies pohybu**

A)

| ZS | - | do- | na- | pre- | roz- | z- | za- |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Niesť | | 1 | | 1 | 1 | 1 | 1 |
| Gúľať | | 1 | | | | | |
| Hnať | | 1 | | | | | |
| Viezť | | 1 | | | | | |
| Plaviť | | 1 | | | | | |
| Pichnúť | | | 1 | | | | |
| Bodnúť | | | 1 | | | | |
| Padnúť | 2 | | | 1 | - | | |
| Letieť | 2 | | | | - | 2 | |
| Liezť | 2 | | | | - | | |

B)

| ZS/Formant sa + predpona | - | do- | na- | pre- | roz- | z- | za- |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Niesť | | 2 | | 2 | | | 2 |
| Gúľať | | 2 | | | | | |
| Hnať | | 2 | | | | | |
| Viezť | | 2 | | | | | |
| Plaviť | | 2 | | | | | |
| Pichnúť | | | 2 | | | | |
| Bodnúť | | | 2 | | | | |
| Padnúť | 2 | | | 2 | 2 | | |
| Letieť | 2 | | | | 2 | 2 | |
| Liezť | 2 | | | | 2 | | |

*Tabuľka č.4:*

- významový okruh **emotívnych slovies**

A)

| ZS | - | do- | na- | po- | pre- | roz- | vy- | z- | za- |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Desiť | | | | | | | 1 | | |
| Nudiť | | | | | | | | 1 | |
| Tešiť | | | | 1 | | | | | |
| Stresovať | | | | | | | 1 | | |
| Ľakať | | | 1 | | | | | | |
| Hnevať | | | 1 | | | 1 | | | |
| Trápiť | | | 1 | | | | | | |

| ZS | - | do- | na- | po- | pre- | roz- | vy- | z- | za- |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Žialiť | | | | | | 1 | | | |
| Rmútiť | | | | | | | | | 1 |
| Zlostiť | | | 1 | | | | | | |
| Jedovať | | | 1 | | | | | | |
| Trpieť | 2 | | | | | | | | |
| Strašiť | | | | | 1 | | | | |

B)

| ZS/Formant sa + predpona | - | do- | na- | po- | pre- | roz- | vy- | z- | za- |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Desiť | | | | | | | 2 | | |
| Nudiť | | | | | | | | 1, **2** | |
| Tešiť | | | | 1, **2** | | | | | |
| Stresovať | | | | | | | 2 | | |
| Ľakať | | | 1, **2** | | | | | | |
| Hnevať | | | 1, **2** | | | 1, **2** | | | |
| Trápiť | | | 1, **2** | | | | | | |
| Žialiť | | | | | | 1, **2** | | | |
| Rmútiť | | | | | | | | | 2 |
| Zlostiť | | | 1, **2** | | | | | | |
| Jedovať | | | 1, **2** | | | | | | |
| Trpieť | 2 | | 1, **2** | | | | | | |
| Strašiť | | | | | 1, **2** | | | | |

Poznámky k tabuľkám:

Údaje uvedené v jednotlivých tabuľkách sa týkajú len vybratej vzorky slovies, teda neobsahujú všetky možnosti prefixácie a reflexivizácie. V tabuľke A) sa nachádzajú intenčné typy motivantov jednotlivých významových okruhov. Tabuľka B) obsahuje intenčné typy motivátov, resp. prefigovaných reflexív. Zvýraznené intenčné typy naznačujú zmenu, teda pribudnutie alebo zánik jednej z objektových pozícií oproti východiskovému stavu.

**Záver**

Prefigované reflexíva sú výsledkom slovotvornej motivácie realizovanej prefixáciou, reflexivizáciou alebo oboma spôsobmi súčasne. Intenčná hodnota motivanta je dôležitým parametrom pri skúmaní vplyvu formantu sa na intenčnú hodnotu motivátu. Formant sa plní funkciu derivačnej morfémy. Reflexivizácia spôsobuje zaradenie slovesa do subjektového intenčného typu, pričom toto sloveso zároveň patrí aj k subjektovo – objektovému typu (emotívne slovesá,

slovesá jesť a piť, slovesá hovorenia). Inokedy formant sa blokuje objektovú pozíciu úplne a slovesá prestúpia zo subjektovo-objektového typu k subjektovému typu. Túto možnosť predstavujú slovesá pohybu.

Príspevok je len náčrtom východísk pri skúmaní zmeny intenčnej hodnoty prefigovaných reflexív, tomu zodpovedá vzorka slovies, ako aj čiastkové výsledky. Pozornosť by si zaslúžili vyjadrenia adverbií vo funkcii ľavointenčných (ľavovalenčných) participantov, ktoré sa viažu na sloveso fakultatívne alebo obligatórne. Hoci sa neodrážajú v štruktúre intenčných typov, ktorá zahŕňa len subjektovú a objektovú pozíciu, uvedomujeme si, že sú dôležitou súčasťou slovesa a podliehajú, príp. nepodliehajú zmenám pri prefixácii, resp. reflexivizácii slovesa. Zákonitosti fungovania týchto zmien bude možné odhaliť len pri podrobnejšom výskume slovies.

Literatúra

KAČALA, Ján: Sloveso a sémantická štruktúra vety. Bratislava: Veda 1989. 25 s.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: Skladba spisovné češtiny. Praha: SPN 1986. 474 s.

Krátky slovník jazyka. Red. J. Kačala. 3. vyd. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar I. – V. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1965. 832 s., 648 s., 912 s., 760 s., 848 s.

RUŽIČKA, Jozef: Morfológia slovenského jazyka. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Kapitolky zo slovenskej morfológie. Prešov: Š. Franko, Slovacontact 1995, 178 s.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982, 267 s.

ORAVEC, Ján: Väzba slovies v slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967. 392 s.

NIŽNÍKOVÁ, Jolana – SOKOLOVÁ, Miloslava a kol.: Valenčný slovník slovenských slovies. Prešov: Š. Franko, Slovacontact 1998. 270 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

RUDOLFOVÁ, Lubomíra: Lexikálně sémantická charakteristika ruských reflexívních sloves s předponou do- . In: Československá rusistika, 1973, roč. 18, č. 1, s. 21 – 26.

# Spojení synonym v Betlémských kázáních Jakoubka ze Stříbra

Irena Fuková

Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český Akademie věd
České republiky, Praha

Na anonymní soubor 50 postních kázání dochovaný v rukopisu strahovské knihovny D E V 21 na f. 44 – 175 upozornil poprvé V. Flajšhans v Musejníku r. 1900. Autorství Jakoubka ze Stříbra určil F. M. Bartoš (1949, s. 103 – 105) na základě zjištění, že pět kázání z tohoto souboru se v celých větách shoduje s Jakoubkovými latinskými kázáními z r. 1416. Možnost, že by latinské znění česky zpracoval někdo jiný než sám Jakoubek, přitom Bartoš prohlásil za málo pravděpodobnou.

F. M. Bartoš zároveň určil, že český soubor kázání pochází z roku 1416, a to právě na základě pěti kázání obsažených v latinském i českém textu. Jedno z nich, kázání na mariánský svátek 25. března, má název Po obědě aneb po nešpoře na Matku boží a je v českém stejně jako v latinském souboru vloženo mezi úterní a středeční kázání po třetí neděli v postě. Proto prý musel mariánský svátek v roce vzniku českého překladu připadnout na úterý nebo na středu. To se mohlo v průběhu 15. století stát jedině v roce 1416, 1427 nebo 1432. Možnost, že by sám Jakoubek svoje starší latinská kázání z r. 1416 česky zpracoval až o mnoho let později, prohlásil F. M. Bartoš také za málo pravděpodobnou. Dva roky po uveřejnění Bartošova článku, v r. 1951, byla tato část strahovského rukopisu vydána v transkripci Karla Sity s titulem Mistr Jakoubek ze Stříbra: Betlémská kázání z roku 1416.

Jediný dochovaný rukopis tohoto díla, D E V 21, je datovaný do pol. 15. stol, a je to tedy, pokud přijmeme Bartošovo tvrzení, opis. Časově se příliš nevzdaluje od vzniku původní památky, přesto mohl být opisovačem upravován nebo měněn.

V této památce budeme sledovat a charakterizovat jednu z ozdob středověké rétoriky zvanou synonymacio (Tříška, 1964, s. 263), která spočívala v hromadění nebo spojování synonym, jinak řečeno ve vyjádření jednoho pojmu dvěma nebo více paratakticky spojenými synonymy.

Nauka o tomto prostředku a dalších rétorických barvách, tedy figurách a tropech, byla v středověké a předtím i antické teorii řečnictví součástí výkladů o elokuci, třetí části uměleckého postupu po inveci a dispozici. Invence spočívala ve vyhledávání látky, dispozice ve vymezení jednotlivých částí díla. Účelem elokuce pak byla volba a formulace myšlenek a pojmů a stylizování a ozdobování textu.

J. Vilikovský cituje a překládá ze středověké poetiky Poetria Nova Gamfreda de Vinsauf následující zmínku o tomto prostředku: „Užiješ-li jediného výrazu, je to jako prvotní, neztvárněná látka; připoj k němu druhý, a toto připojení dá mu tvar“ (1948, s. 232). Dál je prý v Gamfredově textu poznamenáno, že se nejvhodněji užívá této ozdoby při chvále a tupení.

Středověké teorie rétoriky a poetiky vycházely z antických vzorů nejen ve formulaci částí uměleckého postupu, ale i ve vymezení jednotlivých figur a tropů. V Quintillianových Základech rétoriky (1986, s. 376) existuje obecný pojem amplifikace, znamenající rozšíření, rozvíjení textu, jeho prodlužování (oproti abreviaci). Spojování synonym je jednou z jejích součástí: „K amplifikaci lze počítat také nahromadění slov a myšlenek znamenajících totéž. ... Je to podobné figuře zvané synathroismos (sebrání), ale tam jde o nakupení více věcí, zde o znásobení jediné."

Toto „sebrání" nebo „nakupení více věcí" odráží středověká teorie rétoriky pojmem distributio, znamenajícím vyjmenování, vypočítání něčeho (Hošna – Tříška, 1990, s. 96). V Betlémských kázáních se oba tyto prostředky, distributio a synonymatio, nezřídka kombinují: Například součástí řetězce *všeliká protivenstvie, totiž haněnie, tupenie, bitie, žalářovánie i smrt* (Betlémská kázání z roku 1416, s. 52) je spojení synonym haněnie, tupenie. Ve složení takových řetězců často hraje roli kromě významů jednotlivých slov také jejich formální stránka: V řetězci *(lidé) bojie sě hanby, chudoby, biedy, bolesti* (s. 37) se první dvojice shoduje svým zakončením *(hanby, chudoby)*, druhá obsahuje aliteraci *(biedy, bolesti*), druhá dvojice navíc opakuje rytmus té první (–∪, –∪∪, –∪, –∪∪). Spojení synonym se tak zapojují do formálních pravidel celých řad slov. Zvukové figury, nejčastěji aliterace a similiter cadens, a rytmus jsou však záměrně využívány také v samostatně stojících spojeních synonym.

Spojení synonym v Betlémských kázáních jsou převážně dvojčlenná, zřídka mají členy tři, bývají holá, nebo mírně rozvitá. Synonymy jsou nejvíce rozvíjena substantiva, a to více než v polovině případů (54 %), méně často verba (22 %) a adjektiva (20 %). Rozvíjení ostatních slovních druhů je ojedinělé. V rámci **substantiv** silně převažují abstrakta (78 %).

V rámci abstrakt jsou nejčastěji synonymy zmnožována **pojmenování duševních stavů a pocitů a pojmenování duševních vlastností**, mnohem častěji přitom těch negativních. Tato skupina obsahuje například dvojice *tesknosti – zámutky, trápenie – zámutek, žalost – tesknost, strach – hruoza, panstvie – pýcha.*[1] Kladná spojení této skupiny, např. *pokora – poslušenstvie, pokora – tichota, láska – milovánie,* se objevují v kontextech chválících božské vlastnosti a nabádajících k dobrému.[2]

---

[1] **tesknosti – zámutky:** *propast, totiž srdce jeho bude otvořeno skrze tesknosti a zámutky* (Betlémská kázání z r. 1416, s. 67); **trápenie – zámutek:** *skrze vedro aneb horkost slunečnú znamená sě těžké pokušenie aneb trápenie aneb zámutek* (s. 99); **žalost – tesknost:** *(špatní kazatelé) by měli upadnúti u veliké žalosti a tesknosti a v hřiech veliký* (s. 108); **strach – hruoza:** *dáno přikázanie Božie lidu židovskému v strachu a* v hruoze (s. 80); **panstvie – pýcha:** *(Kristus) znamenal, že jich (kněží) panstvie a pýchy poníží* (s. 42)

[2] **pokora – poslušenstvie**: *ont' jest skrze pokoru a poslušenstvie došel svého člověčenstvie věčného povýšenie* (s. 78); **pokora – tichota, láska – milovánie:** *jeho (Ježíšovu) pokoru, tichotu, lásku, milovánie, trpělivost a všechno jeho následovánie* (s. 130); **láska – přiezen**: *poňadž s člověkem nemóžeš mluviti přieznivě, jenž jest najmenšie znamenie lásky a přiezni* (s. 105)

Synonymy jsou zmnožována také **pojmenování činností, výsledků činností a pojmy hodnotící jednání.** Opět častěji pojmenovávají negativní jevy a obsahují negativní hodnocení, jako v případě dvojic *lánie – haněnie, haněnie – tupenie, hřiechy – zlé obyčeje*.[3]

Pokud se synonymy zmnožují **konkréta**, jde mnohem častěji o pojmenování osob než věcí. Tato skupina obsahuje např. spojení *Buoh – Stvořitel, Pán – Král, Pán – Kristus, Výkupitel – Spasitel,* opěvující Boha a Krista, zmnožená pojmenování této skupiny se však častěji objevují v kontextech kritizujících lidské konání. Příkladem jsou dvojice *haněč – rúhač, lhář – pokladač falešný, zloděj – lúpežník.*

Pro synonymní spojení **adjektiv** je charakteristické spojování adjektiva „dobrý“ nebo „zlý“ s druhým členem s užším významem. Tato nemotivovaná adjektiva s všeobecným významem „kladně hodnocený“ nebo „negativně hodnocený“ nabývají v konkrétních kontextech užších významů v závislosti na sémantických oblastech rozvíjených výrazů (Němec, 1968, s. 29). Adjektivum „dobrý“ nebo „zlý“ přitom téměř vždy stojí na prvním místě dvojice.

Synonymní spojení adjektiv mají nejčastěji významy „mravně nedostatečný, hřešící, hříšný“ a velmi četný je také protikladný význam „řádný, správný, (mravně) žádoucí“. Jako příklady mohou sloužit dvojice *zlý – hřiešný, zlý – zprzněný, hanebný – zlořečený* a několikrát se opakující k nim protikladné spojení *dobrý – svatý*.[3]

Mezi slovesy představují největší skupinu **slovesa vyjadřující pocity a psychické stavy** (např. *snésti – strpěti, zamútiti sě – truchel býti, radovati sě – veseliti sě*) a **slovesa s obecným významem „přimět někoho k něčemu“**, např. *vymetati – vyhnati (kupce a trhodějce z chrámu), pohnúti – zbúřiti (lid), vystřiehati – otvésti (koho od čeho škodného),* nebo naopak *svésti (ot viery) – porušiti (u vieře).* Poměrně četná jsou také **verba dicendi** (např. *napomínati – ponúkati, volati – křičeti, žádati – prositi*).

Napříč různými slovními druhy jde **využití synonymních spojení v přirovnáních**. Abstraktní pojmy nebo motivy ze zprostředkovávaných biblických příběhů se v nich přirovnávají ke konkrétním, posluchačům důvěrně známým jevům a synonymní spojení tato přirovnání zdůrňují a zesilují jejich působivost.[4]

---

**lánie – haněnie**: *zapoviedá všeliké lánie, haněnie* (s. 56); **haněnie – tupenie**: *mile trpiece všeliká protivenstvie, totiž haněnie, tupenie, bitie, žalářovánie i smrt pro jméno Božie* (s. 52); **hřiechy – zlé obyčeje:** *člověk zvetchalý a v hřiešech a zlých obyčejích* (s. 66)

[3] **zlý – hřiešný**: *i dnes jsú, kteréžto lidé súdie za zlé a hřiešné lidi* (s. 70); **zlý – zprzněný:** *abychom sě těch vystříhali, jakožto zlých a zprzněných lidí* (s. 34); **hanebný – zlořečený:** *(Krista) tak svázaného jako lotra hanebného a zlořečeného* (s. 136); **dobrý – svatý:** *„…jakožto trúba pozdvihni hlasu tvého“ – totiž dobrým a svatým životem* (s. 29); **dobrý – čistý:** *naděje, ještoť z dobrého a čistého srdce pocházie* (s. 65)

[4] např. *hněv jest jakožto oheň, ješto obilé i domy pálí a ruší* (s. 106); *popadli jsú Ježíše a drželi jsú jeho silně a nemilostivě jako vlcě ovci sápajíce a trhajíce a derúce* (s. 136)

K jakým účelům se tohoto prostředku v Betlémských kázáních v celku využívá? Primární funkcí není estetická působivost, spojení synonym nejsou jen povinnou ozdobou textu tohoto žánru. Všechna spojení zdůrazňují, vyhrocují se v nich protiklady dobra a zla, žádoucího a odsouzeníhodného.

Ve zprostředkovávání biblických příběhů synonymní spojení zvyšují působivost a poutavost vyprávění, častěji se však jimi chválí příkladné jednání, nabádá k dobrému a opěvuje všechno božské, nebo se jimi kritizují a odsuzují hanebnosti. Zároveň s morálním apelem je v jejich užití často patrná snaha vzbudit nebo posílit citovou účast u posluchače. Kromě toho, že zdůrazňují, také zpomalují a prodlužují text, a usnadňují tak jeho vnímání zvláště při poslechu. Tyto cíle jsou v souladu s cíli a smyslem kázání jako žánru.

Mezi členy synonymních dvojic vzniká celá škála významových vztahů od synonymie úplné přes částečnou po kontextovou. Dvojice synonym jsou různou měrou ustálené, stejná spojení synonym najdeme často i v jiných staročeských textech. Synonymace je nápadný a hojně užívaný prostředek nejen ve staročeských kázáních, ale v celé staročeské literatuře, původní i překladové.

Pramen

Mistr Jakoubek ze Stříbra: Betlémská kázání z roku 1416. Praha: Blahoslav 1951. 149 s. Ed. K. Sita.

Fotokopie f. 44 – 175 rukopisu DE V 21, uložené v Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky

Literatúra

BARTOŠ, František Michálek: Nová betlémská postila M. Jakoubka ze Stříbra. In: Jihočeský sborník historický, 1949, č. 18, s. 103 – 105.

DANEŠ, František: Větné vzorce v češtině. Praha: Academia 1987. 275 s.

FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985. 281 s.

HOŠNA, Jiří – TŘÍŠKA, Josef: Z teorie starší české literatury. Praha: SPN 1990. 224 s.

HUBÁČEK, Josef: Stati o jazyku a stylu J. A. Komenského. Praha: Academia 1990. 117 s.

NĚMEC, Igor: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha: Academia 1968. 192 s.

QUINTILIANUS, Marcus Fabius: Základy rétoriky. Praha: Odeon 1985. 677 s.

TŘÍŠKA, Josef: O rétorice a stylu naší středověké literatury. In: Slovo a slovesnost, 1964, roč. 25, s. 260 – 270.

TŘÍŠKA, Josef: Pražská rétorika. Praha: Univerzita Karlova 1987. 271 s.

VILIKOVSKÝ, Jan: Písemnictví českého středověku. Praha: Universum 1948. 255 s.

# Pozícia slovenčiny v komunikácii slovenských žiakov v Rumunsku v cirkevnom a nešpecifikovanom kontexte

Rujanca Gaidoş

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

V našom príspevku by sme chceli predstaviť časť výsledkov výskumu, ktorý sme robili medzi slovenskými žiakmi v Rumunsku pre zistenie pozície slovenčiny v ich komunikácii v rôznych komunikačných sférach.

Zamerali sme sa len na žiakov z Bihoru, konkrétnejšie z obcí Bodonoš, Nový Šastelek, Derna a Harasov. V prvých dvoch obciach bývajú len Slováci, sú tu slovenské inštitúcie v Novom Šasteleku slovenská ZŠ a kostol a v Bodonoši slovenská ZŠ a slovenské gymnázium a tiež slovenský kostol. Derna a Harasov sú charakteristické zase etnickou pestrosťou – spolunažívajú tu Rumuni, Slováci a Maďari. Vo všetkých inštitúciách sa používa rumunčina (okrem katolíckeho kostola v Derne, ktorý bol inaugurovaný tohto roku). Derna je vzdialená päť kilometrov od slovenských obcí. Harasov je zase slovenský ostrov obklopený rumunskými dedinami. Geografická pozícia týchto obcí ovplyvňuje aj miesto slovenčiny v komunikácii ich slovenských obyvateľov. Slováci z Derny majú ľahší prístup k slovenským inštitúciám v susedných obciach Bodonoš a Nový Šastelek – predtým ako tu vznikol slovenský kostol, slovenskí obyvatelia navštevovali slovenské kostoly v Bodonoši a v Novom Šasteleku. Aj niektorí žiaci po skončení ZŠ pokračujú v štúdiu na slovenskom gymnáziu v Bodonoši. Blízkosť susedných obcí zabezpečuje aj časté kontakty so Slovákmi. Harasovčania majú do činenia len s rumunskými inštitúciami – navštevujú rumunské kostoly, deti chodia do rumunských škôl – a miera kontaktov so Slovákmi je nižšia ako v Derne.

Pri našom výskume sme si všimli, že u mnohých žiakov má slovenčina odlišné postavenie v komunikačných aktivitách z cirkevného kontextu a v podobných alebo rovnakých aktivitách v nešpecifikovanom kontexte, konkrétne v modlitbe, čítaní Biblie na jednej strane a v rozprávaní, čítaní kníh z nešpecifikovaného kontextu na strane druhej. Snažili sme sa zistiť, ktoré faktory spôsobujú to, že u niektorých respondentov má dominantnú pozíciu v týchto komunikačných aktivitách slovenčina a u druhých zase rumunčina.

Zo 108 respondentov sme vybrali 94, ktorých sme mohli zaradiť do nasledovných skupín:

– respondenti, ktorí navštevujú slovenskú školu a slovenský kostol,
– respondenti, ktorí navštevujú rumunskú školu a slovenský kostol,
– respondenti, ktorí navštevujú rumunskú školu a rumunský kostol.

Tabuľka č. 1 Dominantná pozícia slovenčiny v aktivitách z cirkevného a nešpecifikovaného kontextu[1]

| | Slovenská škola – slovenský kostol | | Rumunská škola – slovenský kostol | Rumunská škola – rumunský kostol | |
|---|---|---|---|---|---|
| | SŠ (32) | ZŠ (30) | ZŠ (10) | ZŠ (11) | SŠ (11) |
| Rozprávanie | 88 % | 91 % | 10 (100 %) | 1 (9 %) | – |
| Modlitba | 100 % | 100 % | 10 (100 %) | 6 (54 %) | 2 (18 %) |
| Čítanie Biblie | 97 % | 92 % | 9 (90 %) | 1 (9 %) | – |
| Čítanie kníh | 34 % | 43 % | 1 (10 %) | – | – |

Predpokladáme, že výber jazyka pri modlitbe môžu determinovať hlavne tieto faktory:

1. faktory, ktoré určujú dominantný jazyk v modlitbe:

– rečová prax jednotlivca v iných komunikačných sférach, hlavne v rodine, v škole, v komunikácii s priateľmi;
– jazyk, ktorý sa používa v kostole, v ktorom jednotlivec číta náboženské texty;
– charakter modlitby – či ide o reprodukciu, alebo o produkciu modlitebného textu, či modlitba je reprodukovanie nejakého naučeného modlitebného textu, alebo je to rozhovor s Bohom, použijem slová autora žalmov Dávida – vylievanie srdca pred Bohom (produkcia modlitebného textu). V prvom prípade jazyk modlitby sa nemusí zhodovať s jazykom, ktorý jednotlivec najviac používa, v ktorom sa najlepšie vyjadruje, ale s tým, v ktorom sa naučil modlitebné texty. V druhom prípade zase, keď ide o „vylievanie srdca“ pred Bohom, modliaci sa použije väčšinou jazyk, v ktorom dokáže najlepšie vykresliť to, čo prežíva.

2. faktory, ktoré vytvárajú priestor pre alternáciu slovenského a rumunského textu v modlitbe:

– téma modlitby – keď modlitebník hovorí o veci, o ktorej je zvyknutý hovoriť v inom jazyku než v tom, v ktorom sa modlí;
– forma modlitby – v „duchu“ (myslenie) alebo nahlas (rozprávanie); tento faktor sme vyvodili z nasledovného citátu Skutnabb-Kangassovej: „Jazyk možno používať ako nástroj myslenia, jeho pomocou je možné riešiť problémy, aj keby výslovnosť bola úbohá a dotyčný nebol schopný hovoriť plynulo.“ (Skutnabb-Kangass, T.: 2000, s. 79)
– podmienky, v ktorých modlitba prebieha – či je to modlitba pred svedkami, alebo prebieha v súkromí;

[1] Poznámky k tabuľke. Vzorka v 2. a 3. skupine nie je relevantná pre vyvodzovanie generalizujúcich záverov; chcem poukázať len na tendencie, ktoré existujú vo vývoji pozície slovenčiny v komunikácii respondentov z týchto skupín. ZŠ – základná škola, SŠ – stredná škola.

– kontakt s iným jazykom pred začiatkom modlitby môže spôsobiť, že človek sa bude modliť v tom jazyku, najmä keď tento kontakt je sprevádzaný intenzívnym citovým prežívaním.

Najprv sa pozrieme na jazykovú situáciu kostolov, ktoré navštevujú respondenti.

Bohoslužobným jazykom všetkých katolíckych kostolov vo všetkých dedinách (aj slovenských, aj jazykovo zmiešaných) je stále slovenčina. Iné jazyky tam nikdy neprenikli. Je to dané relatívne fixnou formou priebehu bohoslužieb – liturgie.

V Apoštolskej cirkvi (ďalej AC) je situácia iná. Volnejšia forma bohoslužieb spôsobuje to, že bohoslužby sa stávajú križovatkou viacerých jazykov, najčastejšie rumunského a slovenského, v nepatrnej miere aj maďarského. Môžeme hovoriť o dvoch typoch kostolov AC. V čisto slovenských dedinách – v Bodonoši a v Novom Šasteleku – kostoly AC navštevujú len Slováci. Väčšinu prvkov bohoslužby sprevádza teda slovenčina. Spievajú sa však aj rumunské piesne a majú prejavy aj hostia – členovia iných etnických skupín. Všimla som si, že v komunikačných aktivitách z cirkevného kontextu príslušníci staršej generácie používajú len slovenčinu (len v prípade, že sa v kostole spieva nejaká známa rumunská pieseň, sa pripoja, ale nikdy nie sú iniciátori spievania v tomto jazyku); príslušníci mladej generácie uprednostňujú rumunčinu pri spievaní, ale v modlitbe a čítaní Biblie slovenčinu.

Druhý typ kostolov AC sa nachádza v národnostne zmiešaných dedinách – v Derne a Harasove. Členovia týchto kostolov nie sú len Slováci, ale hlavne Rumuni, v menšej miere Maďari. Všetci viac-menej ovládajú rumunčinu, preto tento jazyk je dominantným jazykom bohoslužieb. Tieto kostoly nemajú dlhú históriu, vznikli len nedávno. Pred ich vznikom Slováci navštevovali slovenský kostol AC v Novom Šasteleku alebo kostoly Rímskokatolíckej cirkvi v obciach Bodonoš a Nový Šastelek. Táto informácia je odpoveďou na otázku, prečo príslušníci staršej generácie uprednostňujú v prejavoch cirkevného charakteru slovenčinu – používajú slovenské Biblie, modlia sa po slovensky – nielen doma, ale aj v kostole, napriek tomu, že celé bohoslužby prebiehajú v rumunčine. Príslušníci mladej generácie zase uprednostňujú rumunčinu – pri čítaní Biblie, modlitbe, pri cirkevnej hudbe. Uvidíme to aj pri analýze odpovedí respondentov z jednotlivých cirkevných zborov.

V Bodonoši nie sú veľké rozdiely medzi pozíciou slovenčiny v rozprávaní a modlitbe. Aj tí, ktorým sa ľahšie hovorí po rumunsky, modlia sa po slovensky.

Je zaujímavé, že v druhej skupine (rumunská škola – slovenský kostol), všetkým sa hovorí ľahšie po slovensky a všetci sa aj modlia v tomto jazyku. Tu sme očakávali viac priestoru pre rumunčinu, keďže kontakty s týmto jazykom sú častejšie.

Situácia sa mení pri tretej skupine. Žiaci ZŠ žijú v rovnakom kontexte ako respondenti z druhej skupiny. Čo ich od nich líši, je návšteva rumunského kostola. Napriek tomu, že v rozprávaní väčšiny týchto resp. má významné miesto rumunčina, polovica z nich sa modlí po slovensky; vidíme, že si zachovali jazyk, v ktorom sa modlili svoju prvú modlitbu doma. Ktoré faktory to spôsobujú? Predpokladáme, že u respondentov mladšieho veku môžeme hovoriť viac o modlitbe reprodukčného charakteru, čo znamená, že sa modlia v jazyku, v ktorom sa naučili modliť doma.

Zo žiakov SŠ len dvaja z desiatich sa modlia viac po slovensky. Predpokladáme, že hlavným dôvodom je odchod na stredné rumunské školy (u väčšiny aj presťahovanie do rumunského mesta, čo znamená izoláciu od rodiny – od hlavného zdroja kontaktov so slovenčinou). Mnohí z týchto respondentov, keďže pochádzajú zo slovenských rodín, sa určite učili modliť po slovensky. Ale stále intenzívnejšie kontakty s rumunčinou spôsobili, že jazyk modlitby sa zmenil. Súvisí to aj s prechodom k produkčnému typu modlitieb, v ktorých používajú biblické výrazy z cirkevného kontextu, v ktorom dominuje rumunčina.

V posledné leto sme mali modlitebné stretnutia s deťmi a mládežníkmi, pri ktorých sme mali možnosť počúvať modlitby asi polovice respondentov. Boli to modlitby nahlas – produkčného charakteru – modlili sa vlastnými slovami. Jazyk úvodného a záverečného príhovoru týchto stretnutí bola slovenčina. Najčastejšie sa modlili respondenti, ktorých modlitebným jazykom je slovenčina. To v určitej miere vytváralo tlak na tých, ktorí sa modlievali po rumunsky – aby pokračovali v začatej jazykovej línii. Odvážnejší sa o to pokúsili. Výsledok bol buď hybridný jazykový útvar, alebo sa stalo, že po prvých vetách sa modlitebník vrátil k rumunčine a v tomto jazyku aj dokončil modlitbu. Niektorí sa vôbec nepokúšali modliť po slovensky, ignorovali tlak slovenčiny a modlili sa po rumunsky. Takže naše modlitebné stretnutia mali pestrú jazykovú podobu.

Pre *zaujímavosť* uvediem niekoľko úryvkov z modlitieb:

„Bože, prosím, požehnaj *komitet* (rada starších), brata *kondukətora* (vedúceho) a jeho *fameliju* (rodinu), aby *la locul de muncă* /lokul de munkə – na pracovisku/..."

„... *nak* tvoja *evangelija* (evanjelium)..."

„... že Ty si, Pane, *calea, adevărul şi viaţa* /kalja, adevərul ši vijaca – cesta, pravda a život/. "[2]

[2] Nemajú problém s používanín bežných slov v modlitbe, ale akonáhle chcú použiť nejaký biblický termín, alebo citovať biblický verš, prepnú do rumunčiny. Na prvý pohľad sa zdá, že prítomnosť rumunských výrazov v texte je výsledok jazykového lapsusu, ale nie je to tak, pretože respondenti vôbec nemajú slovenské ekvivalenty vo svojej aktívnej slovnej zásobe (niektorí ani v pasívnej). S javmi, ktoré označujú niektoré z týchto výrazov, sa začali stretávať až po príchode na územie Rumunska, čo znamená, že nepoznali ich slovenské pomenovania, a tak ich prevzali z najbližšieho jazyka – z rumunského, napr. *comitet* a *locul de muncă*. Nárečový slovenský ekvivalent pre slovo kondukator je

A ako je to s čítaním Biblie/iných kníh?

V prvých dvoch skupinách percentá pre dominantné postavenie slovenčiny sa blížia k stovke. A to aj napriek tomu, že pri čítaní ostatných kníh percentá pre slovenčinu sú omnoho nižšie. Predpokladáme, že hlavný faktor, ktorý spôsobuje dominantnosť slovenčiny, je návšteva slovenského kostola a tým aj vyššia familiárnosť slovenských biblických výrazov. V tretej sa percentá približujú k nule. Je zaujímavé, že si zachovali (viac-menej) slovenčinu pri modlitbe, ale nie pri čítaní Biblie.

Predpokladáme, že je to dané tým, že títo respondenti sa nenaučili čítať v rodine v slovenskom prostredí, a teda po slovensky (tak ako sa naučili modliť), ale v rumunskej škole, a sú teda zvyknutí čítať po rumunsky. S čítaním slovenského textu majú problém. Svedčí o tom aj absencia slovenských kníh v ich čitateľskom záujme. Na stretnutiach, ktoré sme organizovali v rámci cirkvi a ktoré zahŕňali aj štúdium Biblie, sme si všimli nasledovné. Žiaci, ktorí navštevujú slovenskú školu, čítali slovenskú Bibliu a nemali problém ani s rumunskou. Žiaci rumunskej školy čítajú rumunské Biblie a mali veľký problém so slovenskými, hlavne stredoškoláci. Viedli sme ich k čítaniu slovenskej Biblie. Aj sa snažili, ale bolo pre nich veľmi ťažké rozumieť prečítanému. A nielen Biblii, ale aj iným slovenským knihám. Napriek tomu, že hovorenej slovenčine rozumejú. Problém je v tom, že poznajú len dialekt tamojších Slovákov, nerozumejú mnohým spisovným výrazom, keďže nie sú v kontakte so spisovnou slovenčinou.

Čo nás prekvapuje je, že respondenti z rumunskej školy, ktorí navštevujú slovenský kostol, uprednostňujú slovenskú Bibliu, aj keď, až na jedného, všetci čítajú viac rumunské knihy. Tu je jasne viditeľný vplyv cirkvi.

Literatúra

SKUTNABB-KANGAS, T.: *Menšina, jazyk a rasizmus*. Bratislava: Kalligram 2000. ISBN 80-7149-351-1

---

šikovateľ. Mladšia generácia pod vplyvom častých stykov s rumunčinou používa viac rumunské pomenovania, ale skloňuje ich podľa slovenskej pádovej paradigmy. Výraz *famelija* je rumunského pôvodu (rum. *familia*); Slováci poznajú aj výraz *rodina*, ale používajú ho viac vo význame *príbuzní.* Výraz evangelija je tiež rumunský, aj keď sa na prvý pohľad zdá, že je to skomolené *evanjelium;* ide tu o rumunské substantívum ženského rodu *evanghelia* (svedčí o tom aj skloňovanie tohto výrazu v ženskom rode – evangelia, od evangelii, evangelii, evangeliu, o evangelii, s evangeliu).

V poslednom prípade – *calea, adevarul si viața* – ide o citát z Biblie. Vysvetľujem to tým, že táto skupina respondentov číta omnoho viac rumunskú Bibliu ako slovenskú.

# SCRABBLE hravo i…

Katarína Gajdošová

Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

SCRABBLE je spoločenská jazyková hra, ktorá existuje v 31 jazykových mutáciách a v súčasnosti sa hrá v 121 krajinách sveta. V našom príspevku sa pozrieme na hru SCRABBLE z jazykového pohľadu, ako sa hrá českom portáli http://herna.net/scrabble/, a na jej turnajové pravidlá platné aj na majstrovstvách SR.

Stolová hra sa začína tak, že každý hráč (najčastejšie a na webe výlučne sú hráči dvaja) si vytiahne z vrecúška 1 písmeno a porovná sa ich poradie. Hráč, ktorý si vytiahne písmenko bližšie k začiatku abecedy, začína hru, druhý hráč určuje smer prvého slova na hracej ploche. Potom si každý z hráčov vyberie z vrecúška 7 písmen. Turnajové pravidlá vydané Slovenským spolkom SCRABBLE (ďalej len SSS) hovoria, že prvé slovo má byť zložené najmenej z piatich písmen. Prvé slovo umiestni hráč na hraciu plochu tak, aby ktorékoľvek písmeno tohto slova bolo položené na stredovom políčku hracieho plánu. Ďalší hráč ukladá svoje slovo na plochu tak, aby sa dotýkalo už položeného slova jeho súpera. V zásade existujú štyri spôsoby tvorenia slov:

1. **Priloženie jedného** (príklad 1) **alebo viacerých písmen** (príklad 2) **k už existujúcemu slovu.**

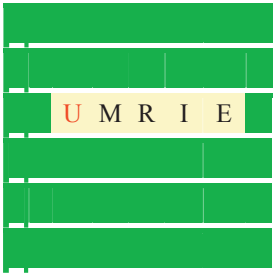


Príklad 1

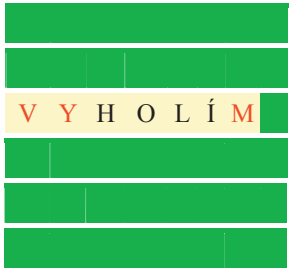


Príklad 2

2. **Utvorenie nového slova a jeho položenie kolmo na už vytvorené slovo tak, aby sa v novom slove použilo jedno písmeno z existujúceho slova** (príklad 3) **alebo aby nové slovo doplnilo už existujúce slovo o jedno písmeno** (príklad 4)**.**

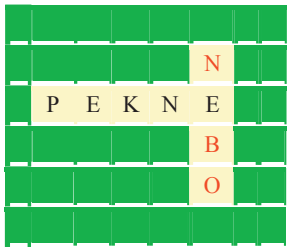


Príklad 3

Príklad 4

**3. Utvorenie nového slova a jeho položenie rovnobežne s už existujúcimi slovami tak, aby vznikli ďalšie platné slová** (príklad 5)**.**

**4. Premostením už existujúcich slov** (príklad 6)**.**

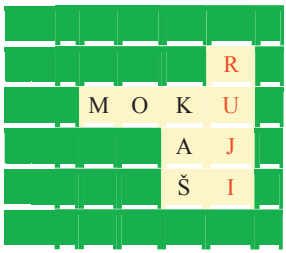


Príklad 5

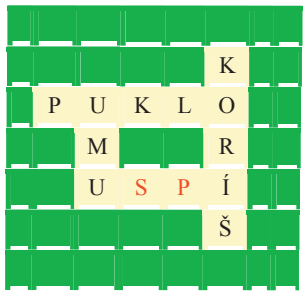


Príklad 6

Hráč môže počas hry vymeniť ľubovoľný počet písmen, pokiaľ je vo vrecúšku aspoň 7 písmen. Po výmene písmen hráč stráca ťah a v hre pokračuje ďalší hráč.

Položené slovo môže súper spochybniť. Ak napadnuté slovo nie je podľa pravidiel platné (porov. ďalej), hráč si vezme vyložené písmenká späť do svojho zásobníka a takisto prichádza o ťah.

Hracia plocha obsahuje políčka s rôznymi bodovými hodnotami. Svetlomodré políčka zdvojnásobujú bodovú hodnotu písmen, ktoré sa na ne položia; tmavomodré bodovú hodnotu písmen strojnásobujú. Svetločervené políčka zdvojnásobujú hodnotu slov (teda súčet bodov jednotlivých písmen, z ktorých je slovo utvorené), ktoré cez ne hráči kladú, tmavočervené hodnotu slov strojnásobujú. V prípade položenia slova súčasne na dve svetločervené políčka sa súčet bodovej hodnoty slova vynásobí štyrmi (2 x 2). V prípade položenia slova súčasne na dve tmavočervené políčka sa súčet bodovej hodnoty slova vynásobí deviatimi (3 x 3). Príslušné násobky si pripočíta len ten hráč, ktorý položí pís-

meno alebo slovo na prémiové políčko ako prvý. Hráč, ktorý vyloží na hraciu dosku v jednom ťahu všetky písmená zo svojho zásobníka (teda 7 písmen) a utvorí platné slovo, získava k bodovej hodnote za položené slovo ešte bonus 50 bodov.

POVOLENÉ SLOVÁ

Príručkami, ktoré pri hre SCRABBLE povoľuje SSS, sú **Pravidlá slovenského pravopisu** (2002; ďalej PSP) a **Krátky slovník slovenského jazyka** (2003; ďalej KSSJ). Slová položené na hraciu plochu musia byť utvorené v súlade s pravidlami slovenskej gramatiky. Na overovanie tvarov rozhodcom sú povolené okrem vyššie uvedených príručiek aj:

– Morfológia slovenského jazyka. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966.
– MISTRÍK, J.: Gramatika slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1994.
– Slovník slovenského jazyka. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959 – 1968. 6 zväzkov.

KSSJ a PSP je možné použiť na turnajoch či pri stolovej hre len v prípade vznesenia námietky po položení slova protihráčom. Slovo alebo jeho tvar sa musí nachádzať aspoň v jednej z uvedených príručiek, resp. v zozname povolených slov a pravidiel na ich tvorbu:

- Slovesá vytvorené slovotvornými predponami, napr. *do-, od-, vy-, za-, v-, u-, s-, o-, z-, pre-, pod-, pri-, zo-, po-, roz-, ob-, na-* a ďalšie, sú povolené len vtedy, ak sa nachádzajú aspoň v jednom z povolených slovníkov. Aj pri takýchto slovesách sa môžu tvoriť tvary prítomného, minulého a budúceho času, tvary rozkazovacieho spôsobu, prechodníka, trpného príčastia, činného príčastia prítomného, činného príčastia minulého a slovesné podstatné mená. Taktiež všetky povolené slovesá so záporovou morfémou *ne-*
- Príslovky, ktoré sú uvedené aspoň v jednom z povolených slovníkov
- Prídavné mená a príslovky so záporovou morfémou *ne-*, ak sú takéto slová uvedené v niektorom z povolených slovníkov
- Solmizačné slabiky
- Názvy písmen gréckej abecedy v základnom tvare, a to: *alfa, beta, gama, delta, epsilon, zéta, éta, théta, ióta, kapa, lambda, mí, ní, ksí, omikron, pí, ró, sigma, tau, ypsilon, fí, chí, psí, omega*. Pri hre možno vytvoriť len takéto slová ako názvy písmen gréckej abecedy. Sú nesklonné okrem slov *alfa* (2. pád mn. č. *álf*), *beta* (2. pád mn. č. *biet*), *gama* (2. pád mn. č. *gám*), *delta, omega a ypsilon,* ktoré sú uvedené v povolených slovníkoch a možno ich skloňovať
- Dvojpísmenové výrazy, ktoré sú uvedené v prílohe **Zoznam platných dvojpísmenkových výrazov**. Iné dvojpísmenkové výrazy nie je možné vytvoriť.

- Trojpísmenkové výrazy, ktoré sú uvedené v prílohe **Zoznam platných trojpísmenkových výrazov**.
- Všetky základné a radové číslovky, všetky zlomkové číslovky, násobné číslovky utvorené spojením základnej číslovky a morfémy *-krát* tvoriace jedno slovo, všetky číselné podstatné mená označujúce číslice. Ostatné číslovky sú povolené, ak sú uvedené aspoň v jednom z povolených slovníkov
- Všetky názvy chemických prvkov, pričom sa vychádza zo zoznamu slovenských názvov chemických prvkov, ktoré sú obsahom prílohy. Tieto slová možno skloňovať.
- Privlastňovacie prídavné mená vytvorené od osobných a zvieracích podstatných mien mužského a ženského rodu podľa vzoru *matkin, otcov* (napr. *otcove, matkine, pávove*) a vzťahové zvieracie prídavné mená podľa vzoru *páví* .

Pravidlá presne stanovujú aj súbor **nepovolených slov:**

- Všetky vlastné mená (mená, zemepisné, astronomické názvy, teda slová, ktoré sa píšu s veľkým začiatočným písmenom); platia však slová od nich odvodené (napr. *slovenský*), ktoré sú uvedené v PSP časť Názvy obcí na Slovensku,
- jednopísmenkové výrazy,
- skratky (napr. *tzv.*),
- značky (*km, hl*), chemické značky prvkov a vzorce zlúčenín,
- citoslovcia,
- rímske číslice,
- názvy nôt,
- dvojhlásky
- všetky slová označené týmito štylistickými kvalifikátormi:
- slangové (slang., prípadne kart. slang., štud. slang a pod.),
- nárečové výrazy (nár.),
- subštandardné výrazy (subšt.),
- vulgarizmy (vulg.),
- poetické výrazy (poet.),
- nižšie hovorové výrazy (niž. hovor.),
- zastarané výrazy (zastar.).

Ak sa určité slovo nachádza v PSP a zároveň aj v KSSJ, pričom v KSSJ je slovo označené ako nepovolené slovo (označené ako slang., subšt., nár., vulg., poet., niž. hovor.), ide o povolené slovo. Teda všetky slová, ktoré sa nachádzajú v PSP, časť Pravopisný a gramatický slovník, sú povolené slová.

- Slová vytvorené od zvieracích podstatných mien mužského rodu v nominatíve plurálu pridaním koncovky *-i*. Napr. pri slove *sob* je povolený tvar *soby,* ale tvar *sobi* je nepovolený. Takéto slová sú však platné, ak sa používajú na pomenovanie osôb v prenesenom význame a sú uvedené v KSSJ (výslovne

nemusí byť uvedené aj *-i*)

- Jednotlivé časti viacslovných spojení, ktoré sa nevyskytujú ako samostatné slová (napr. z výrazu *tabula rasa* nie je možné samostatne použiť slovo *tabula, rasa* možno použiť len preto, lebo má aj iný význam). Toto pravidlo sa nevzťahuje na zvratné slovesá, od ktorých možno samostatne použiť aj sloveso a samostatne aj zvratnú časticu, a predložkové spojenia, ktoré možno takisto samostatne použiť (napr. *do červena*)
- Výrazy obsahujúce iné znaky ako písmená (napr. *trma-vrma*) a ich časti
- Všetky slová vytvorené v rozpore s pravidlami slovenskej gramatiky (napr. nepovolené tvary pri neosobných slovesách, vytvorenie rozkazovacieho spôsobu od modálnych slovies *môcť, musieť, smieť*, vytváranie trpného príčastia od niektorých slovies a pod.)
- Pokiaľ je slovo v ktoromkoľvek z platných zdrojov označené ako hromadné (hromad.), nie je prípustné vytvárať tvary množného čísla

Uvedené pravidlá boli prevzaté z pravidiel SSS <www.hramescrabble.sk>.

Teraz sa skúsme pozrieť na hru SCRABBLE z pohľadu lingvistov, pričom použijeme materiál a skúsenosti z hry na internete.

V pravidlách vydaných SSS sa uvádzajú ako jediné povolené pomôcky pri overovaní správnosti kladených slov a tvarov KSSJ (2003) a PSP (2002). Napriek tomu sa však pri hre on-line SCRABBLE stretneme aj s používaním elektronickej verzie predchádzajúcich vydaní týchto príručiek spolu s prvým vydaním Synonymického slovníka slovenčiny v podobe slovníka SLEXʻ99, ktorý bol (a môžem si dovoliť konštatovať, že stále aj je) veľmi populárnou oporou pre hráčov SCRABLLE v on-line verzii. SLEXʻ99 hráči poznali lepšie ako najnovšie vydania KSSJ a PSP, mali ho dostupný na internete. Prednedávnom sa však na stránke SSS objavil odkaz na on-line verziu KSSJ. SLEXʻ99 by sa nemal používať jednak vzhľadom na jeho zastaranosť, jednak vzhľadom na to, že zorientovanejší používatelia vyhľadávali nielen v uvedených príručkách, ktoré táto elektronická zbierka obsahuje, ale aj v slovníku na korekciu pravopisu. Ten si autori príručky SLEXʻ99 vytvorili sami. Korektor pravopisu nielenže nie je kodifikačnou príručkou, ale obsahuje rôzne tvary a výrazy presahujúce hranice prijateľnosti.

No i kodifikačné príručky KSSJ a PSP sú občas pri hre SCRABBLE (a nielen pri nej) zavádzajúce a nedostačujúce. V niektorých prípadoch sa v nich nachádzajú nie vždy presné gramatické informácie o konkrétnom hesle. Chýba napr. I pl. pri maskulínach, nie sú uvedené všetky adjektíva, príslovky či príčastia. Nie vždy v nich hráči nájdu v prípade pochybností správny tvar.

Zamerali sme sa aj na to, ako hráči pristupujú k tejto výsostne jazykovej hre. Pri našom výskume sme vychádzali z dát, ktoré sme mali k dispozícii z internetovej herne českého portálu http://herna.net/scrabble/. Išlo o uchované slovenské

partie v počte 270. Skúmali sme, aké slová hráči internetovej herne v slovenskej mutácii používajú, a nájdené chyby sme zatriedili do niekoľkých skupín.

Pri on-line hre SCRABBLE si hráči vyberajú zväčša časové obmedzenie ťahu na 2 minúty, no u hráčov s „väčšími skúsenosťami“ sú frekventované i jednominútové ťahy. Popri svojom čase na rozmýšľanie majú hráči jedenkrát počas hry možnosť požiadať o „nadstavenie“ času. Počítač im umožní premýšľať o minútu dlhšie.

Hráči on-line hry SCRABBLE používajú zväčša rovnaký slovník, t. j. na hraciu plochu vykladajú prevažne tie isté slová. Tento jav sa dá vysvetliť vopred stanovenými dvoj- a trojpísmenkovými slovami, ktoré sú akceptované aj v on--line verzii. Často sa opakujú slová, ktoré hráči tvoria s písmenkami vysokej bodovej hodnoty (É-7, F-8, G-8, Ľ-10, Ó-8, Ô-8, Ŕ-10, X-10): *éra, sérum, éta, téma, téza, tér; fa, fajn, fax, fér, tuf; go, ego, aga, geto, gem; kĺb, vĺn, tĺk, sĺnk, hĺb; ró, rób, bór, óda, sód, kód; ôk, ôs, kôň, rôs, kôz; vŕba, kŕm, sŕn, bŕd; ex, sex, mix, text, taxa;* a tvary z ich paradigiem.

Na problematiku chýb sa musíme pozrieť z dvoch strán. Ide o pohľad lingvistov-slovakistov a pohľad hráčov hry SCRABBLE. To, čo môže lingvista pokladať za pochybné až neprípustné, je v pravidlách SSS pokladané za prípustné a naopak, čo je pre lingvistu-slovakistu korektne utvorený tvar, to je pre hráčov SCRABBLE, ktorí sa riadia stanovami SSS, tvar neprípustný (za neprípustný považujú hráči napr. predponový tvar, ktorý nie je uvedený v KSSJ alebo PSP).

Z dostupných dát sme vyčlenili nasledujúce typy a podtypy chýb (jednotlivé slová uvádzame v takých tvaroch, v akých sa objavili v našich dátach):

**1) Tvary možné, no nekodifikované**
adjektíva – particípiá.

**2) Tvary neprípustné SSS:**
2.1. verbá,
2.2. cudzie slová,
2.3. vlastné mená,
2.4. prídavné mená.

**3) Dotváranie slov a tvarov.**

**4) Slová absolútne neprípustné:**
4.1. dialektizmy, slang,
4.2. nespisovné základové slová (cudzie slová, skratky),
4.3. anologicky utvorené (NESPRÁVNE),
4.4. nesprávna predpona k existujúcemu slovu,
4.5. gramatické chyby,
4.6. neexistujúce slová.

1. Do skupiny **tvary možné, no nekodifikované** sme zaradili adjektíva – participiá. Z lingvistického hľadiska nie je možné utvoriť participium od akéhokoľvek slovesa. Jestvujú kritériá na ich tvorenie, no hranica nie je vždy veľmi jasná. V hre SCRABBLE je však povolené položiť akúkoľvek lexému, adjektívum či participium, ktorú je hráč schopný utvoriť a doplniť do hry. Tak sa potom na hracej ploche objavia tvary ako *bežanými, dovitý, dupnúca, mrnčané, neviate, ožitom, pitú, pýtaná – opýtaná – popýtaná, satí, saví, tavné, vánkoví, vité...*

2. Skupinu **tvary neprípustné SSS** tvoria štyri podtypy lexém, ktoré sú neprípustné v hre SCRABBLE, pretože sa nevyskytujú ani v jednej z povolených kodifikovaných príručiek. Tieto tvary lingvista pokladá za správne, pretože sa zhodujú s lexémami reálne jestvujúcimi a používanými v dennej komunikácii či potenciálne v akomkoľvek štýlovo-žánrovom rozvrstvení textov a sú utvorené systémovo.

2.1. Prvým podtypom sú **verbá**. Sú to najmä tvary dokonavých slovies, ktoré vznikajú prefixáciou pomocou morfém *do-, na-, za-, v-*. Z tohto podtypu sa nepripúšťajú lexémy ako *dodrm, dolež, dofoť, dokos, napením, vkráčajú...*

2.2. Druhým podtypom sú **cudzie slová**. Sem zaraďujeme tie lexémy, ktoré nájdeme v Slovníku cudzích slov, a hoci sa bežne používajú, nenachádzajú sa ani v KSSJ, ani v PSP, napr. *amanti, dingom, eléva, étosy...*

2.3. Tretí podtyp tvoria **vlastné mená**. V dostupných hrách sme si všimli, že nie všetci hráči si uvedomujú alebo akceptujú bod o nepovolených slovách, ktoré SSS vo svojich stanovách jasne vyčlenil. Z vlastných mien boli zachytené použitia lexém ako *fanta, gálií, sasi...*

2.4. Štvrtým podtypom sú **adjektíva**. Hoci substantíva, od ktorých sú príslušné adjektíva odvodené, sa nachádzajú v povolených príručkách SSS, adjektíva sú v KSSJ a PSP zachytené v obmedzenom rozsahu a SSS ich teda nepovoľuje. Hráči však celkom oprávnene používajú tvary ako *kvetináčový, pachovej...*

3. Tretiu skupinu chybných slov umiestnených na hraciu plochu pri on-line hre SCRABBLE predstavuje skupina, ktorú sme nazvali **dotváranie slov a tvarov**. Táto skupina je špecifická svojím rozsahom, pretože nie je možné odhadnúť jej extenziu. Slová sem zaradené vznikajú dominovým efektom viac-menej v súlade s pravidlami hry SCRABBLE. K chybne položenému slovu sa písmenká prikladajú tak, že vznikajú ďalšie nezmyselné, resp. neprijateľné tvary. V hre SCRABBLE nie je možné urobiť ťah späť. Ak súper chybné slovo včas nezamietol, musí zostať na hracej ploche a počas celej hry sa akceptuje. To ale neznamená, že je povolené ďalej od neho utvárať nezmyselné tvary. Samozrejme, niektorí hráči takéto tvary utvoria, niekedy aj preto, aby vznikli ďalšie možnosti na rozvinutie hry. Tak nachádzame slovné rady ako *pôsti – pôstil – pôstilo, musiac – musiaci...*

Do tejto skupiny zaraďujeme aj tvary, v ktorých nenastala chyba v prvom („východiskovom“) slove, ale v priebehu ďalšieho prikladania písmen k už položenému slovu a obmieňaním jeho významu. K takémuto druhu patria napr.

*packa – nespacka* (hráč si neuvedomil nevyhnutnosť dĺžňa nad samohláskou „a“, ktorá stojí na konci slova, a bez dĺžňa nemôžeme hovoriť o tvare slovesa „nespackať“),

*roň – oroň* (môžeme sa domnievať, že hráč nesprávne analogicky utvoril nové slovo),

*ľaku – ľakuj – ľakuje* (východiskové slovo je správnym tvarom aj z hľadiska lingvistického, aj z hľadiska prípustnosti SSS, hráč však od správneho tvaru utvoril nezmyselný tvar a pokračoval v tom ďalej).

4. Našu typológiu chýb završuje najväčšia a pravdepodobne aj najproduktívnejšia skupina slov, ktorú sme pomenovali ako **slová absolútne neprípustné**. Do tejto skupiny radíme slová označené v príručkách osobitným kvalifikátorom, ale aj také, ktoré neakceptujú v hre ani lingvisti, ani SSS. Tieto slová nemajú žiaden lexikálny význam, niekedy sú len zhlukom náhodných písmen a môžeme sa domnievať, že si ich hráči vymysleli alebo z únavy či v rýchlosti nevšimli (často sa on-line hra SCRABBLE hráva neskoro v noci, ale aj v práci...). Aj túto skupinu môžeme rozdeliť na isté typy, ktoré v sebe zahrňujú príbuzné lexémy.

4.1. **Dialektizmy, slang, hovorové slová** – tento podtyp tvoria slová, ktoré nie sú explicitne chybné či nejestvujúce, no ich používanie nemá celonárodný ráz. Tieto lexémy sú typické skôr pre hovorový štýl a neformálnu komunikáciu. Zaraďujeme sem slová ako *exoti, hic, kie, ošalejú, rašil, sfoť, vŕbte [vyvŕbiť]...*

4.2. Ďalším podtypom sú **nespisovné základové slová (cudzie slová, skratky)**, ktoré sa vyznačujú nespisovnosťou a nedomáckosťou použitého slova. Nejde len o základné tvary slov, ale i o tvary utvorené, hoci správne, od nespisovného, resp. neslovenského základu. Tento typ slov reprezentujú slová ako *animo, cop, exitové, ixtý, mlsaj, ovar – ovarý, pasť, pin, usnú...*

4.3. Do skupiny Slov absolútne neprípustných zaraďujeme aj podtyp **anologicky utvorené (NESPRÁVNE)**, keď hráči síce utvorili analogicky správne tvary, no zvolili nesystémovú analógiu a vznikli tak tvary, ktoré v slovenskej slovnej zásobe neexistujú. Na obranu hráčov hry SCRABBLE môžem len poznamenať, že nie vždy si uvedomujú, že derivatológia ako náuka o odvodzovaní je síce v jazyku potrebná, ba až nevyhnutná, no nie všetky potenciálne tvary našli svoje využitie či uplatnenie aj v praxi. Ako príklady na uvedený podtyp môžeme uviesť slová ako *tác* [analógia k mác, pác, lác], *ohniť* [rozohniť], *voň* [roň – roniť, hoň – honiť, slň – slniť]...

4.4. **Slová s nesprávnou predponou k existujúcemu slovu** vznikli takisto analogicky podľa známych tvarov, no ich výsledná podoba nie je v jazyku prípustná či kodifikovaná. K tomuto podtypu patria slová ako *omaž, oteš, ukope, umrv, urež, úsad, vmy, vtok, zmýlku, zoser...*

4.5. Do podtypu skupiny **gramatické chyby** sme zahrnuli lexémy, v ktorých sa vyskytla gramatická chyba typu nesprávna prípona, neznalosť písania joty a ypsilonu, zlé skloňovanie či nesprávne umiestnenie písmenka v slove, čo tiež považujeme za gramatickú chybu: *daviť, jaru, kými, lýri, mĺkvim, modusu, muľ, opŕš, piko, pláv, pútci, ris, sená, sĺň, sýr, tlá, údele, výdať, ztuhni...*

4.6. Do našej typológie chýb vyskytujúcich sa v on-line hre SCRABBLE sme zaradili aj podtyp **neexistujúce slová**, ktoré sú len zhlukom náhodne usporiadaných hlások. Pri tomto podtype sa môžeme domnievať, že ide o chyby z nepozornosti či o preklepy (alebo „preklady"). Na hracej ploche sa mohli objaviť aj preto, že po uplynutí stanoveného času systém automaticky uzná položené slovo za správne, napr. *dúže, kon, obatov, odare, opeťení, póro, skontom, tóbe, úže...*

Z viacerých uvedených ukážok i komentárov vyplýva, že hráči neberú do úvahy jestvovanie konkrétnej lexémy v kontexte. Treba si však uvedomiť, že SCRABBLE je hra so slovami a nie s kontextom. Je teda vecou diskusie, ako sa v konečnom dôsledku postaviť k špecifickým tvarom niektorých slov. Na druhej strane však treba uznať, že hra SCRABBLE je typom tvorivej hry, v ktorej sa hráči snažia vyťažiť maximum „z mála", t. j. z toho, čo dokážu utvoriť, resp. čo je prípustné.

Niekedy však nie je dôležité len klásť písmenká na hraciu plochu správne, ale súčasne treba mať v sebe aj čaro, ktoré spoluhráča presvedčí o správnosti položeného slova, hoci by bolo konkrétne slovo skutočnou hlúposťou. Často sa totiž pri analýze hier prejavilo, že hráči nehrajú len pre zábavu, ale aj pre zisk bodov, ktoré sa hráčovi za víťazstvo v hre pripočítajú. Preto v diskusii, ktorá je hráčom k dispozícii formou chatu, neváhajú presviedčať súpera o správnosti položeného slova. Schopnosť presviedčať je u jednotlivých hráčoch naozaj na vysokej úrovni, ako to potvrdzujú i mnohé slová z našej typológie chýb. Veď ako inak by sa dostali na hraciu plochu. Ak hráči partie dovolia aj iným prihliadať k ich prebiehajúcej hre, dochádza často k veľkým jazykovým diskusiám až polemikám, v ktorých je možné vidieť, že kodifikačné príručky poznajú neraz lepšie ako jazykovedci.

Zdroje:

<http://herna.net/scrabble/>
<www.hramescrabble.sk>
<http://kssj.juls.savba.sk>
Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava: Veda 2002.
SLEX'99

Príloha:

Zoznam 2-písmenkových slov

aj, ak, až, ár, ba, bi, bo, by, či, čí, čo, dá, do, eg, es, ex, ér, fa, fí, go, ho, iď, im, íl, ja, je, ju, ká, ké, kí, ku, kú, ký, la, ma, má, mi, mí, mu, my, na, ne, no, ní, ňu, od, on, oň, or, os, ôk, ôs, ód, pi, pí, po, re, ró, ry, sa, si, so, sú, ši, ta, tá, ti, tí, to, tu, tú, ty, ťa, uč, um, už, úd, úď, úľ, úf, úž, vi, vo, vy, za, zo, že, ži

Zoznam platných 3-písmenových výrazov

A, Á aby aga agu aká aké akí ako akt akú aký ale álf álp alt ani áno apa apo apu ara are áre arí ári aru áru ary asi ául aut áut

B báb baf báj bal baľ bál bán báň bar bár bas bás báť bav báz baž beč beg beh bej beľ ber bes bez bež bič bil bit biť bít blč boč bod boh boj bok bol boľ bon bor bór box bož bôb bôk bôľ bôr bos bŕd bŕk brň bŕv buč búd buď buk búl búr buš búš býk byľ býľ býr byt byť

C cap cáp cár ceď ceľ ceň cep cer cér cez chí cit cíb cíc cín cíp cíť cla clá cle clo clu cól crč crk cti ctí cúď

Č čaď čaj čap čar čas čej čeľ čer češ čia čie čiu čík čím čin čiň čip čír číž čká čln čom čou čŕt čuč čúd čuj čul čup čuš čuť

D, Ď ďah daj dal dám daň dar ďas dáš dať dát dav dáv dbá ded deď dej deľ deň dep der des div dlb dlh dĺž dme dmi dmú dna dná dňa dne dni dní dno dnu dňu dny ďob doj dok dol dom dóm don doň dóz dôb dôg dri drm drú drv drž dua duá dub ďub duč dúh duí duj dul dúl dúm duň dún duo dup dur dus duš duť duu dva dve dýh dýk dym dýň dýz

E, É ech ega egá ego egu éra erb ére éru éry esa esá ese eso esu éta eur

F fáč fám fár fax fáz fér fez fič fig fit fón fór foť frč frk fuč fúg fuk fuň fúr fúz

G gag gám gáň gáz gál gél gem gén get git glg gól gro gúb gúč gúľ gúm gýč

H hab háb háč had haď háj hák hál haľ hán haň has hať háv hej hen het hit hĺb hlc hlt hne hni hnú hoc hod hoď hoj hoľ hon hoň hor hôľ hôr hra hrá hrb hŕb hrč hŕč hrď hre hrm hrň hru hry hub húb huč huď húf huk hus hút hýb hyd hýľ hyň hýr

I, Í iba ich ide idú íle ílu íly iná iné iní inú iný ión isť ísť

J jač jak jal jám jar jas jaš jať jav jed jej jem jen jer ješ jež jme jmi jmú jód jog jol jot juh júl jún júr jút

K kaď kal kaľ kam kaň kap kar kár kás kaš káš kat káv kaz káž kde keď kej kel ker kie kíl kín kív kla kĺb kle klk klu kly kĺž koč kód koj koľ kom kóm kop kor kos koť kót kou kov kôf kôl kôň kôp kôr kôs kôš kôz kra krč kŕč kre krk krm kŕm krt kru krv kry ksí kto kúb kuc kuj kul kún kúp kúr kus kúš kuť kút kyj kýl kým kyň kyp kýš kyv

L, Ľ láb lác lad laď ľad ľah lak ľak lám laň lán ľan lap lás lát láv laz leg lég lei lej lem len lén lep les let leť leu lev lez lež líc líč líd líg líp lír lis líš líž lká loď log loj lom los lós lov loz lož lôn lub ľúb lúč ľud luh lúh luk lúk lún lup lúp lux lúz luž lýk lýr lži lží

M mác mág maj máj mak mal mál máľ mam mám máp mar már más máš mat mať mäť maz maž mec meč med meď meľ meň met meť mét mih míľ mím mín miň mís mix mlč mňa mne moc moč mód mok mol moľ mól mor mór môj môr mri mrk mŕľ mrú mrv mŕv mrz muč múk mul múl múľ múr múť múz muž mýľ mys myš mýt

N, Ň nad naj nám naň nás náš nej nes než nič nie nik ník nim ním nit niť nív níž noc ňom ňou nor nos nót nov nóv nôh nôr nôt nôť nôž nuď núd núl nút nuž

O, Ó oáz oba obe obi oca oco oči očí očú óda óde odo ódu ódy ohm oja oje oji ojí oju oka oká oko oku omy ona oná oné oni oní ono onô onú ony oný opi orú osa ose osi osí osť osu osy ovi oži

P pác páč pád paf pák páľ pán páp par pár pas pás páš pat päť páv pec peč peľ peň per pes píg pík pil píl píľ píš piť pív plň plť pĺž pňa pne pni pnú pňu pod poď pol poľ pól poň pop pór pot poť póz pôd prd prď pre pri pŕs prš prť prú prv psa psi psí psy puč pud puď puk púm pús pút púť pýr pýš

R rab rác ráč rad raď rád raf ráf raj rak rám raň rán rap rás rát raz ráz raž rec reč rev rez rež ríf rín riň ríň ríš riť rob rób rod roď roh roj rok rol roň ros rov rôp rôs rôt rub rúb ruč rúd ruj rúk rul rúl rum rún rúr rus ruš rút ruť rúť rúž rýb ryč rýh ryk ryl rýľ rým rýp rys ryť

S sáč sad saď ság saj sák sal sál sám sár sať seč sed seď sej sek sem sen ser sér set sex siľ síl sip sír sít slň slz sĺz sme smú sna sne sni sní snu sny sob sód sok sol soľ sól som soť sov spi spí srd srď sŕn srš sta stá sťa ste sté stí sto stu stú stý súc sud súd súď súk súm suň sup súr suš súš súž syč syn syp syr sýť

Š šál šat šať ščí šeď šéf šek šer šev šib šik šík šil šín šiň šíp šír šiť šla šli šlo šok šor šos šot šou šôp šti ští šúb šuď šum šúp šút šva šve švu švy

T, Ť tág ťah taj tak ťal tam taň táp tas ťať tau tav táx ťaž teč tej teľ tém ten tep tér teš téz tie tik tík tím tip tis tíš tká tla tlá tlč tle tĺk tlm tlo tlu tma tme tmí tmu tmy tne tni tnú toč tóg tok tom ton toň tón top toť tou tôň trč trh tri tŕl trm trň tŕň trp trs trú tŕž túb tuf túh tuk túľ tup tur túr tuš túz tuž túž tyč týč tyl týl tým typ

U, Ú ubi úch úct učí udá úde údi údu údy ufa úfa ufá ufe ufo ufu uja újm ujo úľa úle úli úľu ume umu umy upi urč úst uši uší ušú uvi úzd úze úzu úzy uži úži

V váb vaď vád váh vak val vaľ vám vaň var vár vás váš vát váz váž väz vbi vec veď vej vek veľ ver ves vez vež vid viď vie vík vil víl viň vín vír vis viť víz vĺh vlk vĺn vlň voď voj voľ von voš voz vôd vôl vpi vŕb vrč vrh vri vŕš vrt vrť vrú vry vrz vsi vsí vše vši vší vyl výr výš vyť výz vži

Z zač záh zaň zas zať zbi zdá zem zíď zim zím zje zla zlá zle zlé zlí zlo zlu zlú zlý zmy zná zob zoč zón zoo zor zôr zri zŕn zrú zry zub zuň zúr zúž zve zvi zvú zži

Ž žal žať žeň žer žič žid žil žíl žír žiť žít živ žíž žlč žĺn žlť žne žni žnú žrď žuj žul žúl žúp žúr žuť

**Zoznam povolených slovenských názvov chemických prvkov:**

aktínium, alumínium, amerícium, antimón, argón, arzén, astát (-u), bárium, berkélium, berýlium, bizmut, bór, bórium, bróm, cér (-u), cézium, cín, curium, disprózium, draslík, dubnium, dusík, einsteinium, erbium, európium, fermium, fluór, fosfor, francium, gadolínium, gálium, germánium, hafnium, hasium, hélium, hliník, holmium, horčík, chlór, chróm, indium, irídium, jód, kadmium, kalcium, kalifornium, kobalt, kremík, kryptón, kyslík, lantán (-u), lawrencium, lítium, lutécium, magnézium, mangán, meď, meitnerium, mendelevium, molybdén, nátrium, neodým (-u), neón, neptúnium, nikel, niób (-u), nobelium, olovo, ortuť, osmium, paládium, platina, plutónium, polónium, prazeodým (-u), prométium, protaktínium, rádium, radón (-u), rénium, ródium, rubídium, ruténium, ruterfordium, samárium, seaborgium, selén, síra, skandium, sodík, striebro, stroncium, tálium, tantal, technécium, telúr, terbium, titán, tórium, túlium, uhlík, urán, vanád, vápnik, vodík, wolfrám (-u), xenón, yterbium, ytrium, zinok, zirkónium, zlato, železo

# K významu jazykového vzdelávania vo výchovno-vzdelávacom procese

Anna Gálisová

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied
Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

## 1. Poznávanie a kultúra v kontexte filozofie

„Vo svete, ktorý nás obklopuje a ktorého sme časťou svojím životom, konaním a myslením, poznávame (alebo: myslíme, že poznávame) určitý poriadok, hierarchiu, pravidelnosti, procesy, zákony – len čo sa vôbec snažíme svet poznať, a táto snaha je nám vrodená, pretože inak sa vo svete ako živé bytosti nemôžeme udržať," takto Hans Joachim Störig (1995, s. 498) charakterizuje vzájomnú jednotu poznávania sveta človekom a človeka vo svete. Problematika ľudského poznania a poznávania pútala po stáročia myseľ mnohých filozofov i iných vedcov[1], pričom ako najpertraktovanejšie v dejinách filozofického myslenia figurujú dva metafyzické problémy súvisiace s týmto pojmom, a to problém

[1] Napr. J. Locke, G. Berkeley či D. Hume a ostatní empirici, I. Kant a jeho Kritika čistého rozumu, G. W. F. Hegel, francúzsky i anglický pozitivizmus – A. Comte, J. S. Mill, kritický realizmus na čele s N. Hartmanom, analytická filozofia vrátane L. Wittgensteina a T. S. Kuhna, ďalej aj K. Popper, K. Lorenz či konštruktivisti ako P. Watzlawick, E. Glasersfeld, J. Piaget či L. S. Vygotskij, ale aj z matematiky vychádzajúce teórie o hraniciach poznania, napr. K. Gödel.

genézy a možností poznania. Možnosť poznania sa týka potenciálnej miery participácie poznávacích procesov na psychickom spracúvaní okolitej reality, a teda sa nutne venuje problematike, či je možné absolútne alebo len relatívne poznanie. Problém genézy poznania sa venuje najmä otázkam pôvodu poznania a participácie empírie, ratia a spoločenského a kultúrneho kontextu na procese jeho utvárania.

Epistemológia ako náuka o poznaní má svoje nezastupiteľné miesto v spojení s otázkami filozofických koncepcií výchovy a vzdelávania. Veď čo iné je náplňou učebných obsahov, ak nie súhrn ľudského poznania? Na základe analýzy genézy poznania sa vo filozofii výchovy vyprofilovali tri elementárne epistemologické teórie: empirická, racionalistická a konštruktivistická. Ich diferenciácia je založená na odlišnom prístupe k otázkam, ako má škola chápať, prezentovať a sprostredkúvať súhrn ľudského poznania a aký je vzťah medzi subjektom a objektom poznania. Racionalizmus a empirizmus vnímajú poznanie ako nezávislé od interakcie človeka s prostredím, čím sa odlišujú práve od konštruktivizmu (viac napr. Kolláriková – Pupala, 2001). Interakcia človeka s prostredím je však v našom pohľade veľmi dôležitým komponentom zložitého, avšak grandiózneho mechanizmu kultúrneho sveta človeka, komponentom, ktorý sa spolupodieľa na vytváraní kultúry, kultúrnych produktov a poznania ako entity, prostredníctvom ktorej človek mentálne uchopuje realitu, ktorá ho obklopuje. Ak uvažujeme v intenciách konceptu kultúry, ako ho vymedzil E. Mistrík (1999), že je to sociálne odovzdávané poznanie, ktoré je vlastné istej sociálnej skupine a ktoré v sebe implikuje isté hodnotové orientácie, normy, znaky, vzorce správania, kultúrne produkty a ich významy, ako aj sociálne skúsenosti danej skupiny, či súhrn predstáv o svete, musíme sa nevyhnutne pristaviť pri otázke, akú úlohu v kultúre zohráva samotné poznanie a akú úlohu v jeho sprostredkúvaní hrá kultúrny a sociálny kontext.

Pohľad na svet je mimoriadne intenzívnym prvkom, ktorý je určovaný poznaním sprostredkovaným príslušnou kultúrou a ktorý reflektuje interiorizáciu hodnôt a noriem spoločnosti vyplývajúcich zo sprostredkovaných obsahov poznania. D. Klopf (1995) tvrdí, že v rámci kultúrneho kontextu osvojené kultúrne hodnoty determinujú ľudské správanie a súčinnosť človeka s prostredím. Inak povedané, „veríme tomu, čomu nás naučila veriť naša kultúra.“ („What we believe is what our culture taught us to believe,“ s. 93). Poznanie je teda na jednej strane kultúrnym produktom, ktorý si jednotlivec osvojuje prostredníctvom interakcie v sociálnom prostredí, na druhej strane je však aj modifikátorom samotnej kultúry. Inak povedané, kultúra sa modifikuje práve pod vplyvom svojich produktov. Pritom poznanie a ani objekt poznávania nie sú izolované od subjektu poznávania (človeka), pretože poznanie je prostredníctvom svojej procesualizácie (poznávania) interiorizovaným produktom daného subjektu. Táto koincidencia je len nevyhnutnou súčasťou zložitého mechanizmu kultúrneho, historického a sociálneho kontextu determinujúceho poznanie človeka.

## 2. Jazyk (reč) ako nástroj poznania

Existencia každej kultúry je podmienená jestvovaním a používaním semiotického systému ako istého kognitívneho elementu, prostredníctvom ktorého dochádza k reprezentáciám kultúrnych produktov a ktorý formuje psychiku jedinca. Človek ako tvorca myšlienok potrebuje prenechať nasledujúcim generáciám obsahy svojho vedomia, aby tak zachoval kontinuitu v jestvovaní daného kultúrneho spoločenstva. Semiotické systémy sa v spoločnosti využívajú na vyjadrenie obsahov vedomia, na štruktúrovanie a vyjadrovanie myšlienok, vzájomnú komunikáciu, ako aj na tvorbu kultúrnych produktov[2]. Poznanie, ovládanie a schopnosť používať semiotické systémy vlastnej kultúry umožňujú efektívnu komunikáciu smerom dovnútra, t. j. v rámci spoločenstva. Efektívnosť intrakultúrnej komunikácie má pozitívny vplyv na život spoločnosti, jej pokojný vývoj a vzájomné porozumenie medzi členmi.

Osvojiť si jazyk neznamená však len osvojiť si istý súbor prostriedkov vytvárajúcich komunikačný aparát slúžiaci na komunikovanie obsahov ľudského vedomia. Jazyk totiž bezprostredne reflektuje i vzťah človeka k svetu, k pomenúvanej skutočnosti a prostredníctvom verbálneho myslenia prispieva k stabilizáciám či k modifikáciám hodnotových štruktúr. Človek si teda neosvojuje svet priamo v jeho hmotnej fyzickej podobe, ale osvojuje si práve mentálne reprezentáce tohto sveta (napr. prostredníctvom semiotického systému), ktoré sú nositeľmi nielen nocionálnych sémantických štruktúr vo vedomí jednotlivca, ale aj citovo-vôľových a hodnotiacich komponentov vlastných danej kultúre, v ktorej človek existuje. Vychádzajúc z teoretikov konštuktivizmu uvádza B. Pupala (2001) ako dva základné princípy konštruktivizmu jednak tvrdenie, že „poznanie je produktom adaptívneho procesu, v ktorom človek pre svoju životnú istotu potrebuje utvárať (konštruovať) životaschopné vysvetlenia diania okolo seba, svojej skúsenosti“ (s. 167), a jednak fakt, že vzhľadom na vytváranie poznania v subjekte „nie je možný priamy transfer myšlienok, ale človek si musí vytvárať vlastné významy slov a predstáv“ (s. 167). Poznanie môže byť teda charakterizované aj ako odraz mimosubjektovej reality[3] vo vedomí subjektu, pričom môže ísť o široké spektrum odrazov – od predpsychických foriem, ako je dráždenie, cez jednoduché psychické formy odrazu, ako sú napríklad predstavy či asociácie, až k zložitejším štruktúram (formám odrazu), k pojmom, súdom a úsudkom (porov. Ondruš – Sabol, 1987, s. 33 – 36).

Semiotické systémy využívajú na vyjadrenie obsahov rôzne prostriedky. Jedinec si vyberá z repertoáru tie, ktoré najviac vyhovujú jeho komunikačným cieľom. Jazyk má medzi semiotickými systémami špecifické postavenie, preto-

---

[2] Existencia rôznych kultúrnych spoločenstiev v dejinách podmienila vznik viacerých typov semiotických systémov. Táto typová rôznorodosť môže mať za následok neporozumenie a nezhody medzi jednotlivými kultúrami.

[3] Pod pojmom *mimosubjektová realita* nevnímame len materiálny svet o sebe, ale aj celú sieť sociálnych a psychických vzťahov na osi človek – svet – kultúra.

že je schopný štruktúrovať myšlienky, dáva im formu, je schopný pomenovať nielen konkrétne, ale aj abstraktné a je najfrekventovanejším prostriedkom komunikácie. Jazyk je súborom znakov, ktoré v sebe zahŕňajú dve zložky: materiálnu stránku znaku (designátor, signifikant) a ideálny obsah (designát, signifikát), ktorý je abstrahovaný z denotátu, čiže reálnej veci jestvujúcej v mimojazykovej skutočnosti. Komunikujúci musia poznať a rešpektovať obidve zložky, pretože inak by dochádzalo ku komunikačným šumom, ktoré narúšajú efektívnosť komunikácie.

Jazyk ako špecifický semiotický systém je kultúrnym produktom a má primárnu komunikatívnu funkciu, t. z. že sa môže realizovať v komunikačnom akte prostredníctvom reči. Sociálna interakcia je však na jeho realizáciu v komunikačnom akte nevyhnutná. Jazyk má teda pôvod v špecifickom odraze sveta v ľudskej psychike, pričom jeho prenos do ľudskej psychiky prebieha na základe interakcie v komunikácii (porov. Pupala, s. 198). **Hoci je elementárnou funkciou jazyka jeho komunikatívna funkcia, v reči sa transparentuje i sociálny aspekt v samotnej interakcii komunikantov.** L. S. Vygotskij (1970) zdôrazňuje sociálnu funkciu ľudskej reči a vidí v nej prototyp systému prostriedkov určených na sprostredkúvanie odovzdávania myšlienok v sociálnom styku ľudí, ktorý je založený na rozumovom chápaní[4]. Táto sociálna funkcia sa môže naplno realizovať len v sociálnom kontakte, ktorý je teda fundamenálnou podmienkou v rozvoji reči, myslenia a ľudkého vedomia. Použijúc slová L. S. Vygotského – „vedomie sa odráža v slove ako slnko v malej kvapke vody. Slovo sa vzťahuje k vedomiu ako malý svet k veľkému, ako živá bunka k organizmu, ako atóm k vesmíru. Je malým svetom vedomia. Zmysluplné slovo je mikrokozmom ľudského vedomia“ (1970, s. 293).

### 3. Poznávanie a škola v kontexte konštruktivizmu

Význam sociálnych a kultúrnych faktorov v procese vytvárania vedomostnej štruktúry osobnosti, ktorá je jednou z náplní výchovno-vzdelávacieho procesu, je zrejmý. Práve tieto faktory, ovplyvňujúce pedagogický proces, sú jedným z charakteristických rysov sociokognitívnych teórií vzdelávania, ktoré nielen že zdôrazňujú význam kultúrnych a sociálnych faktorov pri výstavbe poznatkov, ale zaujímajú sa aj o spoločenské a kultúrne dimenzie procesu učenia, pričom sa v nich kladie dôraz na zásadnú úlohu sociálnej interakcie v mechanizmoch učenia. Tieto teórie vychádzajú v prvom rade z predpokladu, že človek je *homo socius*, ktorý nemôže žiť mimo spoločnosti. Rodí sa do prostredia, ktoré je istým spôsobom kultúrne sformované, čo v sebe implikuje nielen samotnú existenciu

[4] Vzhľadom na primárnosť komunikatívnej funkcie jazyka sa reč realizuje v sociálnom styku pričom dochádza k vzájomnej interakcii. Už prvotná reč dieťaťa je teda podľa Vygotského (1970) čisto sociálna, avšak polyfunkčná a až v neskoršom veku sa diferencuje na reč egocentrickú a komunikatívnu, pričom sociálna funkcia im ostáva vlastná.

určitých hodnôt či kultúrnych produktov, ale aj ich vzájomnú prepojenosť, hierarchizáciu a kategorizáciu, teda akýsi zmysluplný systém. Nejde tu však o žiadnu dichotomickú sústavu, kde mimosubjektová realita (kultúrny svet, spoločenstvo ľudí, vzťahy medzi nimi) jestvuje oddelene od subjektu (človeka) a subjekt sa formuje nezávisle od „exteriéru". Dominuje tu skôr vzájomná (a nie bipolárna) jednota, pretože človek je mimosubjektovou realitou formovaný a spätne ju sám formuje. Nie je to však záležitosť priamej a bezprostrednej aktivity. Koexistenciu človeka so svetom/kultúrou podmieňuje zložitá sieť vzťahov sociálnej a psychickej proveniencie, ktoré sú vo vzájomnom napätí (porov. Štech, 1997).

Práve koncepcia ruského psychológa L. S. Vygotského, ktorá sa týka formovania psychiky človeka s ohľadom na vývin dieťaťa, vychádza z tvrdenia, že kultúra determinuje vznik vyšších psychických funkcií[5]. L. S. Vygotskij (1976) sa venuje skúmaniu kultúrneho vývoja človeka, pričom vychádza z podstaty existencie a influenčného potenciálu sociálneho styku. Podľa tejto koncepcie sa každá psychická funkcia objavuje vo vývoji dieťaťa dvakrát, na dvoch úrovniach či plánoch. Najprv ako interpsychická kategória na sociálnej úrovni, potom ako intrapsychická kategória vo vnútri dieťaťa. To sa týka tak zámernej pozornosti, ako aj logickej pamäti či vytvárania pojmov (Vygotskij, 1976; Štech, 1997; Pupala, 2001). Z tejto tézy vyplýva Vygotského predstava mechanizmu interiorizácie ako rozhodujúceho prvku v procese konštituovania psychiky človeka na základe jeho sociálnych skúseností.

L. S. Vygotskij rozlišuje bezprostredné a sprostredkované prostriedky sociálneho styku, pričom prvé považuje za vrodené a založené na inštinktívnych formách výrazového pohybu a činnosti (napr. dotyk, časť mimiky, pohľad do očí). Za dôležitý príznak sprostredkovaných vzťahov medzi ľuďmi považuje *nástroj* a *znak*, ktoré sú dvomi odlišnými stránkami toho istého javu. Nástroj je materializovaná reflexia, ktorá reprezentuje činnosť, aktivitu človeka, a znak je činnosť, ktorá je nástrojom označovaná, na ktorú nástroj odkazuje. Takto činnosť existuje vo svojej ideálnej podobe nezávisle na akte jej reálneho vykonávania. L. S. Vygotskij používal pojem *nástroj* v súvislosti s pôsobením človeka na materiálny svet, pričom pojem *znak* používal v súvislosti s psychickou činnosťou ľudí.

V procese osvojovania si znakov a znakových štruktúr dochádza k reorganizačným zmenám v psychickej štruktúre človeka, a teda aj k zmenám vo vzťahu človeka k mimosubjektovej realite. Je to proces funkčnej a štruktúrnej transformácie činnosti, ktorý Vygotskij označuje ako *zvnútorňovanie* či *interiorizácia* (porov. Pupala, 2001; Štech, 1997). V tejto súvislosti je dôležité upozorniť na fakt, že samotný proces interiorizácie je viazaný na semiotický systém, teda systém znakov a významov. Z toho vyplýva, že **osvojovanie reči ako**

[5] Vyššie psychické funkcie, ktoré L. S. Vygotskij považuje za kultúrne, sú v porovnaní s naturálnymi vyššie a majú pôvod v sociálnom živote jednotlivca.

**konkrétnej realizácie istého abstraktného semiotického systému (jazyka), je nesmierne dôležité jednak z dôvodu možnosti interiorizácie ďalších sociálne elaborovaných objektov a jednak kvôli rozvoju verbálneho myslenia, ktoré reč reprezentuje a je jeho znakom. *Reč je* podľa L. S. Vygotského (1976) najprv prostriedkom komunikácie dieťaťa s okolím a až potom sa stáva vo forme vnútornej reči *prostriedkom myslenia*.** Znak je teda pôvodne prostriedkom komunikácie a potom sa stáva prostriedkom správania sa osobnosti. Z uvedeného vyplýva, že kultúrny vývoj je založený na použití znakov, ktorých zahrnutie do celkovej sústavy správania sa jednica nasledovalo až po ich realizácii v pôvodnej sociálnej forme. Zaujímam k sebe taký vzťah, aký ku mne majú druhí.

Reč je taktiež ústrednou funkciou sociálneho styku a kultúrneho správania sa osobnosti (Vygotskij, 1976, s. 119). Rečové štruktúry, ktoré si dieťa osvojuje, sa stávajú základnými štruktúrami jeho myslenia, z čoho vyplýva téza závislosti myslenia na reči a sociálnej a kultúrnej skúsenosti dieťaťa. (Vygotskij, 1970, s. 108 – 117). Zdroj vývinu myslenia dieťaťa teda spočíva v neustálom kontakte s kultúrou umožňujúcou procesy interiorizácie a v rozvoji reči.

Školské prostredie vytvára priestor, kde sa prostredníctvom jednotlivých interakcií dieťa dostáva do procesu sociálneho učenia. Socializácia žiaka sa stáva podmienkou intelektuálneho rozvoja dieťaťa, pretože učenie je sociokultúrne sprostredkovaná aktivita. Školské vzdelávanie predstavuje koncentráciu najpodstatnejších kultúrnych nástrojov a ich interiorizáciu, čím sa stávajú súčasťou kognitívnej vybavenosti dieťaťa (Pupala, 2001).

V pedagogickom procese je teda potrebné brať ohľad na kultúrne a sociálne podmienky učenia. Učiteľ nemôže eliminovať sociálnu nerovnosť, sociálnu exklúziu a z nej vyplývajúce sociálne znevýhodnenie žiaka, pretože, odhliadnuc od ireality daného faktu, nemá na to ani potrebné mechanizmy, môže však vo výchovno-vzdelávacom procese brať ohľad na sociálne a kultúrne faktory učenia sa. Z toho vyplýva, že žiak vo výchovno-vzdelávacom procese nie je len subjektom osvojujúcim si poznatky, ale že cieľ a proces jeho poznávacích aktivít je ovplyvnený tým, že isté skúsenosti, kognitívno-strategické či metakognitívne danosti uľahčujú, sťažujú, blokujú či inak sprevádzajú vytváranie mentálnej reprezentácie objektu poznávania a tým aj konštruovanie daného učebného obsahu v žiakovej mysli. Učiteľ by mal mať preto na zreteli, že na výchovno-vzdelávací proces pôsobí široký diapazón socio-kultúrnych faktorov (vplyv spolužiakov, vplyv učiteľových percepcií žiaka, sebapoňatie žiaka, vzťahov žiaka k rodičom, spolužiakom, učiteľovi a k spoločnosti) a ovplyvňuje tým jeho úspešnú realizáciu (porov. Walterová, 2004).

Ak je teda poznanie odrazom interakcie človeka s fyzickým prostredím, tak potom je to práve jazyk, resp. reč ako jeho konkrétna realizácia, ktorá je tým hotovým kultúrnym nástrojom určeným na osvojovanie si daného poznania. A práve v tejto explicitne vyjadrenej myšlienke spočíva elementárny význam jazykového vzdelávania rómskych žiakov zo sociálne znevýhodneného prostre-

dia. Slovenský jazyk je v našom školskom systéme vzdelávacím jazykom, ktorý fixuje ľudskú skúsenosť, kategorizuje a organizuje ju a tým vytvára predpoklady na osvojenie si učebných obsahov, ktoré sú formatívnym základom kognitívneho vzťahu k svetu. Ovládanie príslušného jazyka je teda predpokladom k osvojeniu si istého pohľadu na svet fixovaného práve v príslušnom semiotickom systéme a kultúrne determinovaného práve prostredníctvom daného jazyka. Z pragmatického hľadiska je nevyhnutné spomenúť v súvislosti s osvojením si slovenčiny rómskym žiakom i fakt, že týmto spôsobom sa odstraňuje jedna z dramatických príčin školskej neúspešnosti týchto žiakov. Pripomeňme ešte raz, že socializácia ako proces, v ktorom sa človek stáva členom spoločnosti, predpokladá osvojenie si príslušného kultúrneho pohľadu na svet, ktorý je sprostredkúvaný práve jazykom. Jazyková socializácia rómskych žiakov zo sociálne znevýhodneného a výchovne málo podnetného prostredia im umožňuje plnohodnotne sa zúčastňovať a byť subjektom výchovno-vzdelávacieho procesu a tým participovať na formovaní vlastného poznania.

Literatúra

KLOPF, Donald W.: Intercultural Encounters. The Fundamentals of Intercultural Communication. Englewood: Morton Publishing Company 1995. ISBN 8-89582-288-1

KOLLÁRIKOVÁ, Zuzana – PUPALA, Branislav: Predškolská a elementárna pedagogika. Praha: Portál 2001. 456 s.

MISTRÍK, Erich – HAAPANEN, Satu – HEIKKINEN, Hannu – JAZUDEK, Roman – ONDRUŠKOVÁ, Nataša – RÄSÄNEN, Rauni: Kultúra a multikultúrna výchova. Bratislava: Iris 1999. 348 s. ISBN 80-88778-81-6

ONDRUŠ, Šimon – SABOL, Ján: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 340 s.

STÖRIG, Hans Joachim: Malé dějiny filozofie. Praha: Zvon, 1995. 560 s. ISBN 80-7113-115-6

ŠTECH, Stanislav: Psychika a společnosti. In: Výrost, Jozef – Slaměník, Ivan 1997. Sociální psychologie – Sociálna psychológia. Praha: ISV 1997. s. 23 – 48. ISBN 80-85866-20-X

VYGOTSKIJ, Lev Semjonovič: Myšlení a řeč. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1970. 296 s.

VYGOTSKIJ, Lev Semjonovič: Vývoj vyšších psychických funkcí. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1976. 364 s.

VYGOTSKIJ, Lev Semjonovič: Psychologie myšlení a řeči. Usporiadal Jan Průcha. Praha: Portál 2004. 136 s. ISBN 80-7178-943-7

WALTEROVÁ, Eliška a kol. Úloha školy v rozvoji vzdělanosti. 1. díl. Brno: Paido 2004. s. 203 – 204. ISBN 80-7315-083-2

# Niekoľko poznámok k hydronymii povodia Torysy

Alexandra Gerlaková

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied
Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

V príspevku sa niekoľkými poznámkami pristavíme pri výsledkoch zo základného výskumu realizovaného v rámci Univerzitného Projektu VUGA 10/2004 – *Multimediálna projekcia spracovania hydronymie povodia Hrona a Torysy*. (Vedúcim projektu je doc. Mgr. Jaromír Krško, PhD. z Katedry slovenského jazyka a literatúry Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici.) Projekt nadväzuje na ideu výskumu hydronymie Slovenska a Európy v rámci projektu Hydronymia Europea.

Podklady k historickým zápisom pomenovaní riek sme získali zo základnej literatúry, ktorú predstavovali diela V. Šmilauera (1932), B. Varsika (1990), J. Beňku (1985), F. Uličného (1990). Súbor hydroným z povodia Torysy sme pre prvú etapu výskumu získali predovšetkým z vodohospodárskej mapy v mierke 1 : 50 000, excerpciou publikácie Geografické názvy okresu Prešov (1992) a kartotečných lístkov z povodia Hornádu uložených v JÚĽŠ SAV, ktoré obsahujú podklady získané aj z vodohospodárskych publikácií – *Hydrologické poměry Československé socialistické republiky* a *Hydrografický číselník tokov na Slovensku*.

Pomenovania riek ako terénnych objektov sú dôležité, pretože rieky boli spoľahlivými orientačnými elementmi a tvorili prirodzené hranice.

Torysa je najväčší tok patriaci do povodia Hornádu. Pramení v Levočských vrchoch pod Javorinou (1225 m n. m.) pri obci Torysky v Levočskom okrese, preteká Spišsko-šarišským medzihorím a prielomom Dúbrava – Bikoš vteká do Košickej kotliny, v ktorej sa vlieva pod obcou Nižná Hutka do Hornádu. Torysa je tok dlhý 129 kilometrov. Jej najväčším pravostranným prítokom je *Slavkovský potok*. K najdlhším ľavostranným prítokom patria *Sekčov*, *Ľutinka* a *Dravecký potok*. Najväčšou sídelnou aglomeráciou, ktorou táto rieka preteká, je Prešov. Pre územie jeho okresu má ekologicky význam, historicky sa na ňu viaže samotný rozvoj Prešova.

**Torysa** (maď. *Tarca*) je najväčším prítokom Hornádu. Oblúkom preteká cez Šariš a do Hornádu sa vlieva pri Nižnej Myšli. Podľa V. Šmilauera má názov Torysa pôvod v maďarskom slove *tarts* znamenajúcom strmý, vysoký breh, prípadne v slove *tarcsa* s významom pestrý. Názov tejto rieky však spája aj s významom „trhajúci“ obsiahnutom v rusínskom základe slov *tor, ter, trt*, či s gótskym *tair+iza* a keltským *thor+iza* znamenajúcim „horská voda“. V ľudovej etymológii podľa neho vystupuje do popredia vlastnosť bystrej vody v nárečí znejúci ako *to reska voda* (rezká, bystrá voda). Napriek týmto etymológiám

však konštatuje, že pôvod názvu rieky Torysa je neznámy (1932, s. 406). B. Varsik (1990, s. 132 – 133) uvádza nasledujúce písomné doklady týkajúce sa pomenovania tejto rieky – fluv. *Tarcha* (r. 1249/1355), fluv. *Taarcha* (r. 1261), aqua *Tarcha* (r. 1284), meatus *Tarcha*, *Tarchauyze* (r. 1284), fluv. *Torissa* (r. 1777), fluv. sloven. *Tořissa* vel Toryska, maď. *Tarcza* (r. 1808). O zachovaní kontinuity názvu u Slovanov svedčí aj názov dediny Torysa pri hornom toku rieky a dedinky Torysky, ktorá leží pri prameňoch tejto rieky (Tarchafeu – r. 1284). Je to veľký tok a jej názov mohol existovať už v predslovanskom období. Dôvodom podľa B. Varsika mohol byť fakt, že popri tejto rieke viedla dôležitá cesta na sever do Poľska a Ruska.

Prienik maďarského obyvateľstva do oblasti Prešovskej kotliny sa spája s obdobím 11. storočia, keď boli posunuté pohraničné obranné záseky do tejto oblasti, a predovšetkým s obdobím 13. storočia. Toto obdobie bolo spojené s presunom obyvateľstva po tatárskom vpáde. Stred Prešovskej kotliny sa pomaďarčil a vznikli aj niektoré terénne názvy maďarského pôvodu, napríklad *aqua Sebes* (r. 1285), dnes *Šebastovka* (Varsik uvádza *Šebešuvka*) vo význame bystrý potok.

Pri výskume sme si všímali toky priamo i nepriamo sa vlievajúce do Torysy. Na svojom 129-kilometrovom toku Torysa priberá ďalšie väčšie i menšie toky, ktoré bolo potrebné pomenovať. *„Počet pomenovaných objektov stúpa, preto vzniká potreba presne diferencovať a lokalizovať jednotlivé toky. Pri týchto tokoch sa využívajú aj názvy iných toponým, ktoré sa nachádzajú v ich okolí, prípadne sa využíva charakteristika vody (farba, sila), tvar toku a pod.“* (Krško, 2003, s. 39).

Najväčším pravostranným prítokom Torysy je *Slavkov* (maď. Szalók) alebo *Slavkovský potok*. V starých písomnostiach je jeho názov uvádzaný aj ako *Kis Tarcha* (*Malá Torysa*). Tento názov uvádza aj V. Šmilauer, rovnako ako aj pomenovanie *Dolina* (1963, s. 408). Uvádzajú sa nasledujúce doklady názvu – fluv. *Zalouk* (r. 1290), *aqua Zolouk* (r. 1323) (pozri B. Varsik, 1990, s. 133). Maďarský názov sa podľa B. Varsika vyvinul zo slovanského osobného mena Slavk, Slavek (1990, s. 133).

Ďalším z najväčších pravostranných prítokov je *Dubovica* (maď. Dobó) alebo tiež *Dubovický potok*. K dokladom písomných zápisov patria – *aqua Dobow* (r. 1290), ad caput *rivuli Dobofeu* (r. 1307). Pri toku vzniká dedina Dubovica, ktorej zápis mena v tvare Dombomezew z r. 1278/1348 svedčí o prítomnosti nosovky v pôvodnom tvare slova dub (Varsik, 1990, s. 133).

*Ľutina* (maď. Litinye) patrí k ľavostranným prítokom Torysy. Pri toku vznikla aj rovnomenná dedina. Názov pochádza zo slovanského ľutъ vo význame ľúty, zákerný (Varsik, 1990, s. 133 – 134). Písomné doklady názvu sú známe už z 13. storočia – *fluv. Lutonya* (r. 1248), *aqua Lytighe* (s. 1285), *fluv. Lythyne* (r. 1296) (pozri Varsik, 1990, s. 133 – 134). V. Šmilauer etymológiu názvu odvodzuje od hlučnej vody (1963, s. 407).

*Sekčov* (maď. Szekcsó) je najdlhší ľavostranný prítok Torysy. Do svojho toku priberá viacero prítokov a do Torysy sa vlieva pri Prešove. Doklady zápisov – *fluv. Zukchw* (r. 1247), *fluv. Scukcha* (r. 1261), *fluv. Zekchew* (r. 1272/1331), maď. *Sekcsó vel Szekcsó*, sloven. *Sekčowpotok* (r. 1808). Dnešná podoba je podľa B. Varsika prevzatím z maďarčiny, ale názov *Scukcha* považuje aj za možný doklad o slovanskom pôvode názvu so základom suk- a koncovkou -ča (1990, s. 134). V. Šmilauer (1963, s. 408) uvádza tvar *Sekčovský potok*. Jeho názov vykladá ako potok odvodňujúci szék z maďarského slova pomenúvajúceho bažinu. Je pravda, že Sekčov preteká Šarišskými lúkami a že pôda tu bola plná bažín. Dnes je už odvodnená.

K ľavostranným prítokom patria aj toky *Delňa* (maď. Delne) a *Brestov* (maď. Boroszló). Okrem písomných dokladov o pomenovaní Delne – *aqua Delna* (r. 1272), iuxta *Delne* (r. 1347) sa v roku 1272 uvádza aj zem ležiaca pri jej prameňoch ako terra Delnafeu. Ide o dnešné Kokošovce (podľa B. Varsika, 1990, s. 134). Názov je slovanského pôvodu. Má oporu v slove dělъ, ktoré označovalo horu. Prvé písomné doklady týkajúce sa pomenovania Brestova sa datujú do 13. storočia – *riv. Borozlopotok* (r. 1272), *Buruzloupothok* (r. 1304), *Boroslopatak* (r. 1333). Horný tok nesie pomenovanie *Brestovec – Presztovecz patak* (r. 1868), *Bresztovecz patak* (r. 1901). Úseky jeho toku nesú aj pomenovanie *Kalinovec* či *Balky*. Pôvod názvu sa odvodzuje od slova brest – listnatý strom (Varsik, 1990, s. 134 – 135).

K hydronymám, ktoré sa spájajú s inými toponymami v okolí toku Torysy, možno zaradiť – *Beskydský potok* (Beskydy), *Čistý potok* (Čistý diel – terénny názov), *Diaľňe* (Diaľna – 364 m n. m.), *Gerginovec* (Gerginovec – 494 m n. m.), *Goduša* (Godušné vrchy – terénny názov), *Hradský potok* (Hradské – terénny názov), *Jarabinčík* (Jarabinček – terénny názov), *Ketelský potok* (Ketele – 403 m n. m.), *Kohút* (Kohút – 711 m n. m.), *Košarišský potok* (Košarisko – terénny názov), *Krakovský potok* (Pod Krakovcom – terény názov), *Kráľovec* (Kráľovec – 784 m n. m.), *Ľutinka* (Ľutinky, Suché Ľutinky – terénny názov), *Maliniak* (Maliniak – 596 m n. m.), *Malkovský potok* (Malkovská hôrka – 481 m n. m.), *Martinovka* (Martinova – terénny názov), *Michalička* (Michalka – 655 m n. m.), *Mladolesný potok* (Mladý les – terénny názov), *Ortašský potok* (Ortáše – terénny názov), *Poddubinský potok* (Pod dubinou – terénny názov), *Podrušský potok* (Podruša – 879 m n. m.), *Rovinný potok* (Rovne – terénny názov), *Sigordský potok* (Sigord – terénny názov), *Spišský potok* (Spiš), *Strieborný potok* (Strieborná hora – 949 m n. m.), *Strieborný potok* (Strieborná hora – terénny názov), *Trepešský potok* (Trepeš – 912 m n. m.). Sú to hydronymá, v názve ktorých možno *„analyzovať lexiku územia, ktorým voda preteká. Ide tu o povahu prameňa a útvary, ktoré tvoria okolie toku – hory, doliny, vegetácia pri brehoch, zvieratá využívajúce vodný tok, ľudské stavby a diela“* (Krško, 2003, s. 40).

Pomenovanie rieky môže rovnako odzrkadľovať rôzne vlastnosti terénu. Hydronymá tohto typu tvoria skupinu zachytávajúcu v názve pomenovaného

objektu povahu vody (veľkosť toku, tvar, vzájomná poloha, množstvo vody, spád, povaha, farba, teplota, vôňa, chuť, povaha dna, porast, zvieratá žijúce vo vode) (Krško, 2003, s. 40). V povodí Torysy ju reprezentujú názvy ako – *Brestov, Bukovina, Čierny močiar, Čierny potok, Čistý potok, Dlhý jarok, Dlhý potok, Dubinský potok, Dubovický potok, Hlboký potok, Hluchý jarok, Hrabovec, Husí potok, Chladný potok, Jarabinčík, Kačí jarok, Kamenný potok, Laz, Ľutinka, Malý potok, Osikovský potok, Potôčik, Rovina, Sinavý jarok, Soľný potok, Strieborný potok, Suchý potok, Šebastovka* (z maď. bystrý)*, Tichší potok, Tichý jarok, Veľký potok, Vydrovčík, Žabec.*

Ojkonymá využité v názve toku vyjadrujú, že tento tok preteká príslušným územím (takéto názvu mávajú zvyčajne formu dvojslovných pomenovaní atributívneho typu). Časté sú hydronymá, ktorých forma sa zhoduje s formou ojkonyma. J. Krško hovorí o ***onymickej homonymii*** (2003, s. 40) – *Brestov* (Brestov), vodná nádrž *Delňa* (Delňa), vodná nádrž *Kokošovce* (Kokošovce), *Oľšavica* (Oľšavica), *Šalgov* (Uzovský Šalgov), *Tichý jarok* (Tichý Potok), *Torysa* (Torysa), *Vydumanec* (Vydumanec), prípadne sa forma hydronyma odlišuje osobitným topoformantom – *Ladianka* (Lada), *Lúčanka* (Lúčky), *Ľutinka* (Ľutina), *Mošurovanka* (Mošurov), *Rešovka* (Rešov), *Šebastovka* (Vyšná Šebastová), *Ternianka* (Terňa), *Torysa* (Torysky), *Trstianka* (Šarišská Trstená),

Hydronymá utvorené od pomenovaní osád, ktorými alebo popri ktorých tok preteká, predstavujú názvy – *Brestov, Bysterský potok, Červený potok, Drahotín, Dravecký potok, Drienický potok, Drienovský potok, Dubovický potok, Ďačovský potok, Fintický potok, Fričkovský potok, Gregorovský potok, Hanigovský potok, Hanišiansky potok, Jakoviansky potok, Jakuboviansky potok, Kanašský potok, Kapušiansky potok, Kendický potok, Kriviansky potok, Kučmanovský potok, Kunišovský potok, Ladianka, Lačnovský potok, Ličartovský potok, Lipiansky potok, Lúčanka, Ľubotický potok, Ľutinka, Medziansky potok, Milpošský potok, Močarmiansky potok, Mošurovanka, Novoveský potok, Okružniansky potok, Oľšavica, Oľšiansky potok, Osikovňa/Osikovský potok, Ostroviansky potok, Petroviansky potok, Podhoranský potok, Polomský potok, Porubský potok, Putnov, Rešovka, Rožkoviansky potok, Slavkovský potok, Solivarský potok, Šalgov, Šalgovický potok, Šarišský potok, Šebastovka, Šidlovský potok, Ternianka, Tichý potok, Torysa, Trnkovský potok, Trstianka, Uzovský potok, Vajkovský potok, Vydumanec, Vysocký potok, Záborský potok, Závadský potok, Zlatobanský potok, Župčiansky potok*. Prípona **-ský, -cký** v týchto pomenovaniach vyjadruje príslušnosť.

Apelatíva v názve tokov sa vzťahujú k objektu, ktorý pomenúvajú, teda k vode. Najčastejšie tu preto nachádzame práve apelatívum **potok** – *Antolov potok, Barackýpotok, Beskydský potok, Bogliarsky potok, Bysterský potok, Červený potok, Čierny potok, Činalovský potok, Čistý potok, Dlhý potok, Dravecký potok, Drienický potok, Drienovský potok, Dubinský potok, Dubovický potok, Ďačovský potok, Fintický potok, Fričkovský potok, Gregorovský potok, Hanigovský potok, Hanišiansky potok, Hlboký potok, Hradský potok, Husí potok,*

*Hýľov potok, Jakoviansky potok, Jakuboviansky potok, Kalinovský potok, Kamenný potok, Kanašský potok, Kapušiansky potok, Kendický potok, Ketolský potok, Krakovský potok, Kráľovský potok, Kriviansky potok, Kučmanovský potok, Kunišovský potok, Lačnovský potok, Ličartoský potok, Lipiansky potok, Ľubotický potok, Malkovský potok, Malý potok, Medziansky potok, Milpošský potok, Mladolesný potok, Močarmiansky potok, Novoveský potok, Okružniansky potok, Oľšiansky potok, Ortašský potok, Osikovský potok, Ostroviansky potok, Paťovský potok, Petroviansky potok, Poddubindký potok, Podhoranský potok, Podhorský potok, Podrušský potok, Polomský potok, Porubský potok, Potocký potok, Rovinný potok, Rožkoviansky potok, Sinavý potok, Slavkovský potok, Solivarský potok, Soľný potok, Spišský potok, Stopavský potok, Strieborný potok, Suchý potok, Šalgovický potok, Šarišský potok, Šidlovský potok, Táborovský potok, Táborský potok, Tichší potok, Trepešský potok, Trnkovský potok, Uzovský potok, Veľký potok, Voliansky potok, Vysocký potok, Zavartový potok, Záborský potok, Závadský potok, Zlatobanský potok, Župčiansky* potok. Nachádzame tu však aj apelatíva **jarok** – *Dlhý jarok, Hluchý jarok, Kačí jarok, Tichý jarok*, **kanál** – *Chabžiansky kanál, Solivarský kanál,* **močiar** – *Čierny močiar*, **náhon** – *Mlynský náhon*. No v dvojslovných hydronymách nájdeme aj také, ktoré neobsahujú apelatívum vzťahujúce sa k vode – *Suchá dolina, Stará Hájnica*.

Z hľadiska slovotvornej a štruktúrno-typologickej charakteristiky je možné hydronymá v skúmanom súbore rozdeliť na jednoslovné a dvojslovné. Trojslovné a viacslovné názvy, prípadne predložkové názvy základný výskum neodhalil. Jednoslovné substantívne a adjektívne pomenovania vodných tokov z povodia Torysy ďalej možno členiť podľa gramatického rodu na substantíva mužského rodu – *Bernát, Bildov, Brestov, Drahotín, Dzikov, Ginec, Holigrund, Hrašov, Kohút, Kráľovec, Laz, Lekeš, Maliniak, Náhon, Potok, Potôčik, Putnov, Sekčov, Šalgov, Švedov, Telek, Tokáreň, Tračov, Vydrovčík, Vydumanec, Zápotok, Žabec; Černákovec, Filipovec, Gelmárovec, Gerginovec, Hanovec, Jaškovec, Kotelec, Oľšavec, Poziarovec, Šalgovec, Zatrichovec; Šebastovík, Zubrik, Pastevnik; Jarabinčík, Rohovčík*. V ich slovotvornej štruktúre možno vyčleniť prípony -ec, -ník/-ík/-ik, -čík. Medzi substantívami ženského rodu nachádzame názvy – *Balka, Čakaň, Črchľa, Delňa, Goduša, Ráztoka, Tokáreň, Torysa; Dilitovka, Ľutinka, Martinovka, Rešovka, Rovinka, Šebastovka, Vieska; Ladianka, Lúčanka, Mošurovanka, Slavkovianka, Ternianka, Trstianka; Oľšavica; Michalička; Diaľne*, tvar adjektíva majú hydronymá *Škapová, Terchová, Žľabová*. V slovotvornej štruktúre týchto pomenovaní nachádzame prípony -ka, -anka/-ianka, -ica, -ička, -e**.** K substantívam stredného rodu sme zaradili pomenovanie *Zádlhé*.

Väčšina pomenovaní má oporu v apelatívach. Ukazuje sa, že aj tu bude možné jednoslovné hydronymá priradiť k typom so slovotvornou štruktúrou, ktorá je tvorená najčastejšími príponami – v mužskom rode *-ec, -nik/-ník*, v ženskom rode *-ica, -ka/-anka/-ianka, -ava* – podľa potvrdenia doterajšími výsku-

mami v oblasti slovenskej hydronymie (porovnaj Krško, 2003, s. 55; Sičáková, 2003, Hladký, 2004).

Dvojslovné hydronymá možno priradiť k atributívnemu typu, v ktorom je zhodný prívlastok anteponovaný. V mužskom rode sú to hydronymá – *Antolov potok, Barackỳ potok, Beskydský potok, Boliarsky potok, Bysterský potok, Červený potok, Čierny močiar, Čierny potok, Činalovský potok, Čistý potok, Dlhý jarok, Dlhý potok, Dravecký potok, Drienický potok, Drienovský potok, Dubinský potok, Dubovický potok, Ďačovský potok, Fintický potok, Fričkovský potok, Gregorovský potok, Hanigovský potok, Haniši*ansky potok, *Hlboký potok, Hluchý jarok, Hradský potok, Husí potok, Hýľov potok, Jakoviansky potok, Jakuboviansky potok, Kačí jarok, Kalinovský potok, Kamenný potok, Kanašský potok, Kapušiansky potok, Kendický potok, Ketolský potok, Krakovský potok, Kriviansky potok, Kučmanovský potok, Kunišovský potok, Lačnovský potok, Ličartoský potok, Lipiansky potok, Ľubotický potok, Malkovský potok, Medziansky potok, Milpošský potok, Mladolesný potok, Mlynský náhon, Močarmiansky potok, Novoveský potok, Okružniansky potok, Oľšiansky potok, Ortašský potok, Osikovský potok, Ostroviansky potok, Paťovský potok, Petroviansky potok, Poddubinský potok, Podhoranský potok, Podhorský potok, Podrušský potok, Polomský potok, Porubský potok, Potocký potok, Rovinný potok, Rožkoviansky potok, Sinavý potok, Slavkovský potok, Solivarský kanál, Solivarský potok, Soľný potok, Spišský potok, Stopavský potok, Strieborný potok, Suchý potok, Šalgovický potok, Šarišský potok, Šidlovský potok, Táborovský potok, Táborský potok, Tichší potok, Tichý jarok, Trepešský potok, Trnkovský potok, Uzovský potok, Veľký potok, Voliansky potok, Vysocký potok, Zavartový potok, Záborský potok, Závadský potok, Zlatobanský potok, Župčiansky potok*. Niektoré názvy sa odlišujú len v istých formantoch – *Dubinský potok, Dubovický potok, Drienický potok, Drienovský potok, Podhoranský potok, Podhorský potok, Táborovský potok, Táborský potok, Tichý jarok, Tichší potok;* iné len v apelatívnej časti názvu – *Dlhý jarok, Dlhý potok, Čierny močiar, Čierny potok, Solivarský potok, Solivarský kanál.* V ženskom rode tento typ názvov reprezentujú pomenovania – *Malá Delňa, Veľká Delňa, Stará Hájnica, Malá Torysa.*

Porovnávaním prameňov sme sa pri sústreďovaní materiálu stretli aj s istými variantmi názvov niektorých riek. *„Vodné toky sa od iných zemepisných objektov líšia tým, že pretekajú viacerými katastrami a môžu mať od prameňa po ústie niekoľko názvov alebo variantov názvov“* (Sičáková, 1998, s. 334 – 335). Tieto názvy naznačujú synchrónne používanie viacerých názvov označujúcich vo viacerých lokalitách jeden objekt. Ich pomenovanie je územne obmedzené. Môže súvisieť s pomenovaniami používanými v minulosti (uvádzame aj hláskoslovné a tvarové varianty, tak ako sú uvedené v zatiaľ skúmaných materiáloch, variantné podoby hydroným podrobne neanalyzujeme) – *Slavkovský potok/Slavkov/Malá Torysa/Hamborek; Vydumanec/Vydumanecký potok; Balka/Balky/Brestov potok; Ternianka/Terňanka; Šebeš/Šebešuvka/Šebešovka; Dubovický*

*potok/Dubovica/Dubov(ý) potok; Kanašský potok/Gergelacký potok Kalná; Kamenický potok/Lúčský potok/Kriviansky potok; Delňa/Kokošovce; Dlhý potok/Chmeľovecký potok/Chmeľovský potok/Chmeľovec; Zápotok/Slivnický potok; Telek/Jakubovanka; Brestov/Brestovský potok; Sekčov/Sekčovský potok; Hrašov/Horošov; Mošurovanka/Závadský potok; Mlynský náhon/Mlynský čurk*. Podľa J. Hladkého (2003, s. 231) bolo používanie takýchto doložených názvov obmedzené územím, dosvedčením čoho je aj existencia súvisiacich terénnych názvov sústredených v tom-ktorom katastrálnom území. Podľa Ľ. Sičákovej (1998, s. 335) *„menej významné toky majú od prameňa po ústie obyčajne viac názvov. (...) Názvy menších tokov vznikli v závislosti od konkrétnych podmienok a od pomenovacích potrieb ľudí v príslušnom období"*.

Rozdiely (prevažne hláskové) možno badať aj zápisoch v jednotlivých prameňoch – rozdiel sa prejavuje v protiklade zapísaného štandardizovaného a neštandardizovaného názvu, napr. *Balka/Balky*, *Čakaň/Čakan*, *Daletický potok/Ďaletický potok*, *Hrašov/Horošov*, *Jakoviansky potok/Jakovianský potok*, *Jakuboviansky potok/Jakubovianský potok*, *Kvašná voda/Kvasná voda*, *Lúčinský potok/Lučinský potok*, *Mošurovanka/Závadský potok* (pozn.: v chotári, ktorým vodný tok preteká, je aj potok so štandardizovaným názvom *Závadský potok*), *Oľšavec/Olšavec*, *Slavkovský potok/Hamborek*, *Šalgovícky potok/Šalgovický potok*, *Šebastovík/Šebešík*, *Škaredý jarok/Škaredý potok*, *Telek/Jakubovanka*. Takýto stav v sledovanej hydronymii smeruje k problematike polyonymie (Pozn.: Osobitne sa polyonymiou v terénnych názvoch i v hydronymii zaoberá J. Krško napríklad v monografii *Terénne názvy z Muránskej doliny*. 1. vyd. Banská Bystrica: UMB, 2001. 232 s. ISBN 80-8055-577-X, či v príspevku *Mikroštruktúrne vzťahy v onymii,* In: Slovenská reč, roč. 67, č. 3 (2002), s. 142 – 152 a v monografii *Hydronymia povodia Turca*. 1. vyd. Banská Bystrica: UMB, 2003. 167 s. ISBN 80-8055-763-2).

Jemnejšia lexikálno-sémantická i štruktúrno-typologická charakteristika získaného názvoslovia bude predmetom ďalšej etapy skúmania hydronymie povodia Torysy.

Literatúra

BEŇKO, Ján: Osídlenie severného Slovenska. 1. vydanie. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, n. p. Košice 1985. 328 s.

Geografické názvy okresu Prešov. 1. vyd. Bratislava: Slovenský úrad geodézie a kartografie 1992. ISBN 80-900509-8-0

HARČÁR, Ján – KANDRÁČOVÁ, Viktória – MATLOVIČ, René – Michaeli, Eva: Prešov. Prešovský okres a Prešovský kraj. Geografické exkurzie. 1. vyd. Zost. B. Nižnanský. Prešov: Katedra geografie a geológie Fakulty humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity, Východoslovenská pobočka Slovenskej geografickej spoločnosti, Okresný úrad Prešov 1998. 195 s. ISBN 80-88885- 38-8

HLADKÝ, Juraj: Názvy vodných objektov v spoločenskej komunikácii. In: Vlastné meno v komunikácii. 15. slovenská onomastická konferencia. Zborník referátov z 15. slovenskej onomastickej konferencie konanej v Bratislave, 6. – 7. septembra 2002. Bratislava:

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV; Bratislava: Filozofická fakulta UK v Bratislave 2003, s. 229 – 237. ISBN 80-224-0791-7

HLADKÝ, Juraj: Hydronymia povodia Nitry. 1. vyd. Trnava: Trnavská univerzita – Pedagogická fakulta 2004. 294 s. ISBN 80-8082-008-2

Košice. Dolný Zemplín. Mapa turistických zaujímavostí. 1: 100 000. 1. vyd. Harmanec: Vojenský kartografický ústav, š. p. 1996. ISBN 80-8042-080-7

KRŠKO, Jaromír: Hydronymia povodia Turca. 1. vyd. Banská Bystrica: UMB 2003. 167 s. ISBN 80-8055-763-2

Vodohospodárska mapa povodia Torysy. 1 : 50 000. 2. vyd., Bratislava: Slovenský úrad geodézie a kartografie 1988.

Vodohospodárska mapa povodia Torysy (Prešovský kraj). 1 : 50 000. Prešov 2000.

Prešov. Mapa mesta s podrobnou mapou okolia. 1 : 100 000, 1 : 50 000. 2. vyd. Harmanec: Vojenský kartografický ústav, š. p. 1998. ISBN 80-8042-149-8

Príroda okresu Prešov a jej ochrana. Zodp. red. D. Slezáková. 1. vyd. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, n. p. 1987. 168 s.

SEDLÁK, Peter: Stručné dejiny Brezovice do začiatku 20. storočia. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška 2000. ISBN 80-7165-255-5

SIČÁKOVÁ, Ľuba: Slovotvorná a morfematická stránka hydroným. In: Vlastné meno v komunikácii. 15. slovenská onomastická konferencia. Zborník referátov z 15. slovenskej onomastickej konferencie konanej v Bratislave, 6. – 7. septembra 2002. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV; Bratislava: Filozofická fakulta UK v Bratislave 2003, s. 221 – 227. ISBN 80-224-0791-7

SIČÁKOVÁ, Ľuba: Štandardizované podoby hydroným z povodia Slanej. In: Slovenská reč, 63, 1998, č. 6, s. 330 – 337.

ŠMILAUER, Vladimír: Vodopis starého Slovenska. Praha a Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafářikovy vytiskla Státní tiskárna v Praze 1932. 564 s.

ULIČNÝ, Ferdinand: Dejiny osídlenia Šariša. 1. vydanie, Košice: Východoslovenské vydavateľstvo Košice 1990. 520 s. ISBN 80-85174-03-0

VARSIK, Branislav: Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10. – 12. storočí. (Príspevok k etnogenéze Slovákov). Bratislava: Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1990. ISBN 80-224-0163-3

## Možnosti spracovania slovenskej morfológie vo forme elektronického slovníka

Lucia Gianitsová-Ološtiaková

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta UCM, Trnava

Pri uvažovaní o morfologickej rovine slovenčiny a o možnostiach jej nového spracovania prístupného širokej verejnosti a využiteľného aj v oblastiach počítačového spracovania prirodzeného jazyka (*NLP – natural language processing*) sa nevyhneme návratu k tradičným dielam slovenskej lingvistiky.

Oporný pilier slovakistického gramatického (presnejšie morfologického) výskumu bol publikovaný takmer pred štyridsiatimi rokmi (ide o známu syntézu *Morfológia slovenského jazyka*, 1966). Na toto dielo (súhlasne i polemicky) nadväzovali takmer všetky publikačné počiny v oblasti slovenskej morfológie (štúdie, učebnice, monografie). V súčasnosti sa celkom prirodzene pociťuje potreba novej gramatickej syntézy (porov. napr. zborník príspevkov *Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku*, 2003). Od januára 2006 sa ako odozva na tieto požiadavky začína riešiť grantový projekt *Explanačno-deskriptívna morfológia súčasnej slovenčiny* (MŠ SR VEGA 2/6119/6, porov. Dolník, 2005). Súčasne sa v rámci grantového projektu *Morfosyntaktický výskum v rámci Slovenského národného korpusu* (MŠ SR VEGA 1/3149/04) uvažuje o vytvorení gramatiky, ktorá bude mať svoje pevné východisko v analýze korpusového materiálu (porov. Sokolová, 2004). V súvislosti s týmito plánovanými novými syntézami, aj v súvislosti s potrebami bežných používateľov sa naša pozornosť sústreďuje na formálnu morfológiu, ktorá opisuje systém flexie a obsahuje javy dynamickej povahy.

Dynamiku v morfológii zachytávala už monografia L. Dvonča *Dynamika slovenskej morfológie* (1984), ktorá podala komplexný opis synchrónneho pohybu v tvaroslovnej sústave v 70. rokoch a v staršom období. Od jej vydania môžeme registrovať niekoľko ďalších relevantných, i keď čiastkových príspevkov k problematike dynamiky morfológie v časopisoch *Kultúra slova* a *Slovenská reč*, boli uskutočnené niektoré sociolingvistické analýzy morfologických variantov i kolísania vo flexii (Buzássyová, 1991; Bosák, 1992, 1993). Tieto poznatky zhŕňa vo svojom príspevku *Vývin morfológie súčasnej spisovnej slovenčiny* J. Dolník (2000), ktorý zároveň naznačuje, že problematika dynamiky sa v minulosti skúmala skôr s využitím deskriptívnolingvistického (systémovolingvistického) prístupu. Budúcnosť však vidí v zameraní sa na explanačnolingvistický prístup, teda na empirické poznanie a vysvetlenie zmien a jazykových zákonitostí.

Tento záujem o dynamické javy sa posilňuje aj v súčasnosti, na začiatku 21. storočia, keď spoločenské zmeny, najmä v 90. rokoch 20. storočia, ovplyvnili jazykovú situáciu. Možno pozorovať, že zmeny sa prejavujú v systéme, normách, jazykových rovinách i v jazykovej kompetencii. Menia sa vzťahy písaného spisovného jazyka a hovoreného jazyka v polooficiálnej komunikácii. Jazyk tejto komunikácie smeruje k celospoločenskosti, dochádza k pohybu v normách, do popredia vystupuje najmä publicistika a odborná literatúra. Svoju frekvenciu zvyšujú napr. substantíva, ktoré sú typické pre publicistiku, mnohé odborné termíny (z oblasti ekonomiky, práva, medicíny, techniky, informatiky, životného prostredia a i.) sa bežne používajú vo verejnej komunikácii, s čím súvisí tendencia k intelektualizácii lexiky (porov. Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989).

V bežnej jazykovej praxi však v dôsledku týchto zmien prevláda neistota pri vytváraní tvarov, spoliehanie sa na jazykové autority alebo na druhej strane

nezáujem, rezignácia a negatívne postoje, ktoré niektorí používatelia generalizujú na celý jazyk. Podobne je tomu i pri školskej výučbe. V pedagogickej praxi sa často kladú otázky týkajúce sa významu a užitočnosti (resp. praktickosti, použiteľnosti) súčasného deklinačného systému substantív. Aj v oblasti počítačového spracovania jazyka možno zaznamenať snahy o vytvorenie adekvátnejšieho opisu morfológie (porov. práce E. Páleša, 1993; K. Furdíka, 1997; V. Benka – J. Hašanovej – E. Kostolanského, 1998). So zreteľom na uvedené skutočnosti sa teda ako nevyhnutnosť ukazuje pripraviť pre širokú verejnosť slovníkovú príručku, ktorá by dávala odpoveď na otázky týkajúce sa dynamiky vo flexii.

Aj v oblasti tradičnej morfológie sme zaznamenali nový pohľad na spracovanie deklinácie ako centrálnej časti morfológie (Sokolová, 1994/95, 1995, 1999). Na tento prístup v našich doterajších príspevkoch na predchádzajúcom kolokviu a stretnutiach mladých lingvistov v Prešove a Olomouci nadväzujeme (porov. Gianitsová, 2005a, 2005b; 2004 a 2005 v tlači), využívajúc tézu o vyčlenení nových podtypov v deklinácii na základe determinujúcej submorfémy (Sabol, 1980). Na pozadí tohto nového deklinačného systému je variantnosť vo flexii predstavená ako medziparadigmatické prechody (interdeklinačné pohyby) a intradeklinačné dvojtvary (porov. najmä Gianitsová, 2004 a 2005 v tlači). Na predstavený náčrt sme nadviazali empirickým opisom podtypov, medziparadigmatických prechodov a intraparadigmatických dvojtvarov, pričom frekvenciu výskytu dvojtvarov overujeme v SNK. Údaje získané pri tomto výskume nás privádzajú k myšlienke publikovať nielen teoretický opis deklinačného systému (ide o pripravovanú monografiu o deklinácii substantív autorského kolektívu Sokolová – Ološtiak – Ološtiaková), ale sprístupniť na široké použitie aj samotnú databázu slov (v prvej fáze substantív) a ich gramatických tvarov vo forme elektronického slovníka. (O výhodách tohto spracovania oproti klasickému spracovaniu pozri aj príspevok M. Ološtiaka v tomto zborníku.)

Elektronický morfologický slovník by mal byť teda v budúcnosti pripravovaný v rámci grantového projektu *Analýza a elektronické spracovanie slovenskej výslovnosti, gramatiky a lexiky pre potreby ďalšieho lingvistického a informatizačného výskumu* (pozri aj príspevky M. Ološtiaka a M. Ivanovej v tomto zborníku). Ako už bolo spomenuté, v opise flexie (a to nielen substantív) v našom projekte by sme chceli nadviazať na nový prístup k deklinácii predstavený v prácach M. Sokolovej (1995) a na materiálový výstup kolektívu autorov Benko – Hašanová – Kostolanský (1998, 2004). Na základe dostupného materiálu plánujeme vybudovať morfologickú databázu, ktorá by okrem platnej kodifikácie (v *Krátkom slovníku slovenského jazyka*, 2003; *Pravidlách slovenského pravopisu*, 2000) zohľadnila aj súčasný stav v používaní gramatických tvarov. Podkladom budú najmä zistenia o frekvencii tvarov a konkurencii dvojtvarov v textoch SNK.

Pre spracovanie gramatiky (najmä flexie) touto formou nachádzame inšpiráciu aj v okolitých krajinách. Na Ukrajine prebieha mohutný štátny projekt *Словники України*, ktorého súčasťou je aj mimoriadne rozsiahla elektronická databáza flexie moderného ukrajinského jazyka, poskytovaná na CD-ROM-e, ako aj prostredníctvom internetu (*http://www.ulif.org.ua/ulp/*). V Poľsku je verejnosti prístupný CD-ROM *Słownik fleksyjny języka polskiego*. (Bližšie pozri *http://winnie.ics.agh.edu.pl*.) Podobne v Českej republike pri budovaní Českého národného korpusu (ČNK) bolo potrebné informácie o formálnej morfológii spracovať takou formou, aby boli základom pre automatizovanú analýzu textov z korpusu. Výsledkom je automatická morfologická anotácia podkorpusu *SYN 2000*, ktorá vznikla pomocou morfologického analyzátora a desambiguátora vyvinutého J. Hajičom a kol. (Ústav formálnej a aplikovanej lingvistiky MFF Karlovej univerzity). Jeho súčasťou je aj morfologický slovník, obsahujúci súbor informácií o kmeňoch a koncovkách slovných tvarov. O podobný automatický analyzátor sa usiluje aj oddelenie SNK JÚĽŠ SAV. Pri tomto úsilí je teda nevyhnutné vytvoriť rozsiahlu databázu morfologických tvarov, s ktorou by mohol počítač pri analýze slov pracovať.

Originálnym prínosom navrhovanej databázy by malo byť aj zameranie sa na oblasť formálnej morfológie proprií, ktorá je pre svoju šírku a rozmanitosť (a tým náročnejšiu zachytiteľnosť) často obchádzaným javom (pozri aj príspevok M. Ološtiaka v tomto zborníku). Zámerom autorov je zároveň zahrnúť do databázy aj základné informácie o spájateľnosti slovies, ktoré môžu tiež významnou mierou napomôcť adekvátnu prácu automatického analyzátora (pozri príspevok M. Ivanovej).

Výsledkom riešenia projektu bude teda elektronická databáza, obsahujúca najfrekventovanejšie lexémy (asi 100 000) a ich tvary s gramatickou charakteristikou a príkladmi použitia. Praktickým výsledkom pre širokú verejnosť bude morfologický slovník, t. j. súbor všetkých gramatických tvarov ohybných i neohybných lexém, v elektronickej podobe. Vzorom pre tvorbu morfologického slovníka bude najmä spomínaný *Słownik fleksyjny języka polskiego* (2001), koncepciu však chceme doplniť o ďalšie aspekty (valencia slovesa, prepojenie s príkladmi reálneho použitia slovných tvarov, možnosť ďalšej práce s vybraným súborom lexém), ktoré do poľského slovníka neboli zahrnuté.

Projekt morfologického slovníka (pracovne nazvaný *SlovFlex*) má teda nasledujúce špecifiká:

1. Zoznam lexém bude možné prezerať:

- tradičným spôsobom (ako v klasickom slovníku, vyhľadaním konkrétnej lexémy),
- podľa začiatočného písmena (lexémy zoradené podľa abecedy),
- elektronická verzia bude ponúkať filtrovanie zoznamu lexém podľa zvolenej charakteristiky, na najvyššej úrovni podľa slovného druhu (obr. č. 1).

**Obr. č. 1:**

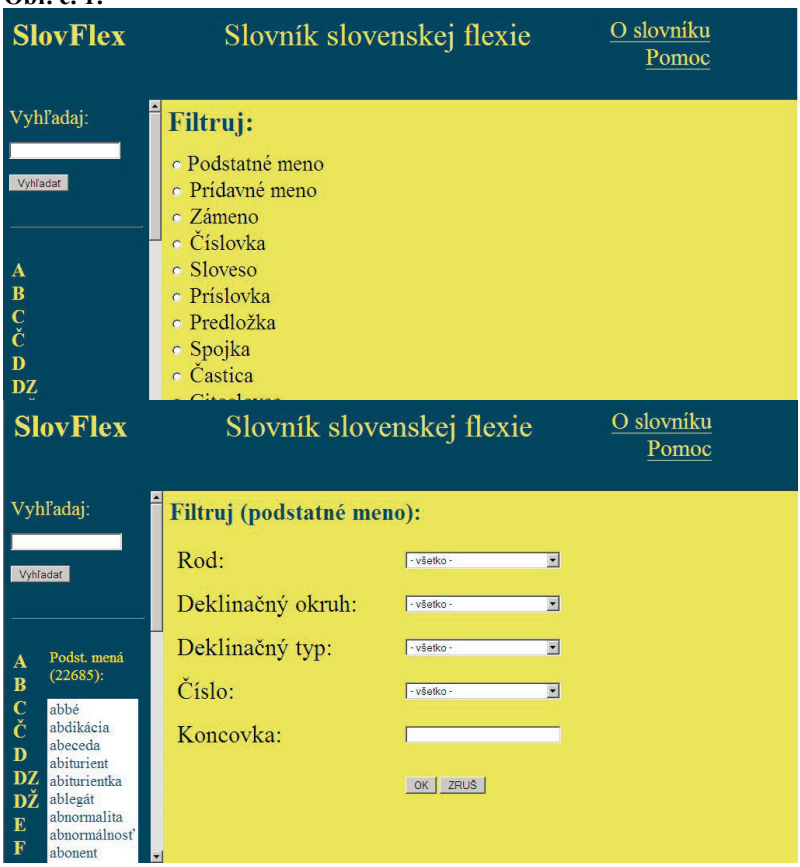


3. Práca s heslami bude založená na báze hypertextu. Základná stavba hesla (obr. č. 3, príklad *študent*) bude obsahovať:

- heslové slovo,
- všeobecnú gramatickú charakteristiku (morfematická stavba, rod, skloňovací typ; vid, typ konjugácie...),
- výslovnosť (najmä cudzie a prevzaté slová v slovenčine, resp. ortoepicky sporné lexémy),
- paradigmu (tvary systematizované podľa čísla, pádu, osoby, času, spôsobu...),
- valenciu (pri slovesách, príp. prídavných menách),
- príklady na reálne použitie tvarov v textoch (obr. č. 4, príklad: *študentmi/študentami*),
- údaje o frekvencii dvojtvarov a okolnostiach ich použitia (obr. č. 4, príklad: *študentmi/študentami*).

**Obr. č. 3:**

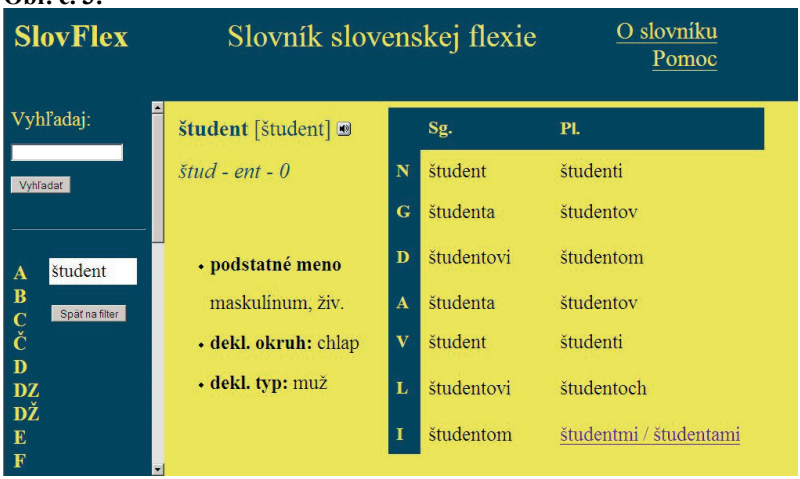


**Obr. č. 4:**

FREKVENCIA: **študentmi / študentami**

| | FRQ | ARF | publ.(%) | bel.(%) | odb.(%) |
|---|---|---|---|---|---|
| **študentmi** | 1143 | 589.717 | 91 | 7 | 2 |

Príklad: *Po seminári bude diskusia so **študentmi** a vo večerných hodinách prezentácia.* (InZine, 2002)

| | FRQ | ARF | publ.(%) | bel.(%) | odb.(%) |
|---|---|---|---|---|---|
| **študentami** | 176 | 82.6995 | 91 | 6 | 3 |

Príklad: *Pôsobím skôr ako nejaký medzistupeň medzi študentami a učiteľmi.* (Sme – blog)

**Komentár:** Tvar *študentami* je nekodifikovaný, bol použitý najmä v textoch z regionálnej tlače (východné Slovensko – 76-krát), v časopise Sme (48-krát) a v individuálnych prejavoch blogujúcich (19-krát).

**ZDROJ:** SNK. Verzia prim-2.0-public-sane. Bratislava: JÚĽŠ SAV 2005.
Dostupný z WWW: http://korpus.juls.savba.sk

Spoločenský prínos a využiteľnosť projektu vidíme hneď v niekoľkých oblastiach. Morfologický slovník môže napomôcť zvyšovanie jazykovej kultúry, čiastočne uspokojiť dopyt po jazykových informáciách zo strany bežných a profesionálnych používateľov slovenčiny (predovšetkým v podobe publikovania fónických a morfologických poznatkov o cudzích apelatívach a propriách, o používaní variantných tvarov). Perspektívne je možné databázu využiť pri tvorbe automatických jazykových korektorov. Slovník ponúka aj možnosť lingvodidaktickej aplikácie, môže zefektívniť výučbu slovenčiny ako materinského i cudzieho jazyka. Celkovo databáza a morfologický slovník prehĺbi

poznatky o fungovaní slovenčiny v abstraktnom systéme i v reálnej komunikácii (výberovo: adaptácia cudzích proprií, dynamické tendencie vo flexii, gramaticko-sémantické aspekty slovesných lexém). V neposlednom rade internetové publikovanie podstatnej časti výsledkov projektu umožní napojiť sa na komputerizačné a internetizačné tendencie, ktoré sa začali výraznejšie hlásiť o slovo aj na Slovensku.

Literatúra


BENKO, Vladimír – HAŠANOVÁ, Jana – KOSTOLANSKÝ, Eduard: *Počítačové spracovanie slovenského jazyka. Morfológia podstatných mien.* Bratislava: PdF UK 1998. 75 s.

BENKO, Vladimír – HAŠANOVÁ, Jana – KOSTOLANSKÝ, Eduard: *Model morfologickej databázy slovenčiny. Počítačové spracovanie jazyka.* Trnava: UCM 2004.

BOSÁK, Ján: *Sociolingvistická interpretácia niektorých morfologických variantov.* 1. Slovenská reč, 1992, roč. 57, č. 6, s. 336 – 346.

BOSÁK, Ján: *Sociolingvistická interpretácia niektorých morfologických variantov.* 2. Slovenská reč, 1993, roč. 58, č. 1, s. 15 – 22.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: *Sociolingvistický pohľad na príčiny kolísania tvarov maskulín podľa životného a neživotného skloňovania.* Slovenská reč, 1991, roč. 56, č. 5 – 6, s. 262 – 276.

DOLNÍK, Juraj: *Vývin morfológie súčasnej spisovnej slovenčiny.* In: Z vývinových tendencií a zmien súčasnej slovenčiny. Bratislava: FF UK 2000, s. 277 – 286.

DOLNÍK, Juraj: *Koncepcia morfológie súčasnej spisovnej slovenčiny.* In: Slovenská reč, 2005, roč. 70, č. 4, s. 193 – 210.

DVONČ, Ladislav: *Dynamika slovenskej morfológie.* Bratislava: Veda 1984. 124 s.

FURDÍK, Karol: *Automatické generovanie vzorov slovenských substantív.* Jazykovedný časopis, 1997, roč. 48, č. 1, s. 20 – 29.

GIANITSOVÁ, Lucia: *K morfologickej variantnosti v deklinácii feminín a neutier (niektoré frekvenčné ukazovatele).* In: Študentská vedecká konferencia. Zborník abstraktov. Prešov: FF PU 2005a, s. 20 – 22.

GIANITSOVÁ, Lucia: *Dynamika skloňovania substantív (na materiáli SNK).* In: Tzv. základní výzkum v lingvistice – desideratum, nebo realis? Sborník příspěvků z 5. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů (FF UP v Olomouci, 17. – 19. 5. 2004). Ed. P. Pořízka. Olomouc: Univerzita Palackého 2005b, s. 63 – 73.

GIANITSOVÁ, Lucia: *Variantnosť v deklinačnom systéme maskulín (s využitím databázy SNK).* In: Varia XIV. Zborník zo XIV. kolokvia mladých jazykovedcov v Šintave (8. – 10. 12. 2004). Bratislava: SJS pri SAV 2006.

GIANITSOVÁ, Lucia: *Funkčnosť nového opisu variantného skloňovania substantív (na základe korpusových dát).* In: Funkce – funkčnost – funkcionalizmus. Sborník příspěvků ze 6. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů (FF UP v Olomouci, 16. – 18. 5. 2005). Olomouc: Univerzita Palackého, v tlači.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny.* Bratislava: Veda 1989. 436 s.

*Krátky slovník slovenského jazyka.* Red. J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. 4. vyd. Bratislava: Veda 2003.

*Morfológia slovenského jazyka.* Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

PÁLEŠ, Emil: *SAPFO – Parafrázovač slovenčiny.* Bratislava: JÚĽŠ SAV 1993. 240 s.

*Pravidlá slovenského pravopisu.* Red. M. Považaj. 3. vyd. Bratislava: Veda 2000. 590 s.

SABOL, Ján: *Variantnosť skloňovacích typov podstatných mien v spisovnej slovenčine.* Slovenská reč, 1980, roč. 45, č. 2, s. 65 – 71.

*Slovenský národný korpus.* Bratislava: JÚĽŠ SAV 2005. Dostupný z WWW: http://korpus.juls.savba.sk.

*Słownik fleksyjny języka polskiego.* Kraków: Grupa Lingwistyki Komputerowej 2001. CD-ROM (http://winnie.ics.agh.edu.pl)

SOKOLOVÁ, Miloslava: *Netradične o deklinačnom systéme substantív v slovenčine.* Slovenský jazyk a literatúra v škole, 1994/95, roč. 41, č. 5 – 6, s. 136 – 141.

SOKOLOVÁ, Miloslava: *Kapitolky zo slovenskej morfológie.* Prešov: Slovacontact 1995. 178 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava: *Prednášky zo slovenskej morfológie.* Prešov: FF PU 1999, rkp.

SOKOLOVÁ, Miloslava: *Možnosti vytvorenia slovenskej morfológie na korpusovom základe.* Prednáška pre SJS pri SAV v Bratislave (28. 6. 2004), tézy publikované na http://korpus.juls.savba.sk/archive/seminare/2004-06-28/Sokolova-TEZY28.6.04.pdf.

*Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku.* Red. M. Šimková. Bratislava: Veda 2003. 243 s.

Широков, В. А. – Костишин, О. М. – Рабулець, О. Г. – Шевченко, І. В. – Сидорчук, Н. М.: *„Словники України“ on-line. Словозміна.* Dostupný z WWW: http://www.ulif.org.ua/ulp/.

Príspevok bol spracovaný ako súčasť grantovej úlohy *Morfosyntaktický výskum v rámci Slovenského národného korpusu* (MŠ SR VEGA 1/3149/04).

## Dialekt Valašska v běžné komunikaci na internetu

Hana Goláňová

ÚJČ AV ČR

Ve světě internetu se dostáváme do prostředí institucionální i neinstitucionální komunikace. Zaměříme-li se v rámci regionu, který zkoumáme[1], na prvky dialektu, zjistíme, že jsou zastoupeny v obou jmenovaných prostředích. Protože se v institucionální a oficiální komunikaci vyskytují většinou nářeční texty

[1] V příspěvku se orientuji na východomoravskou nářeční oblast a valašský nářeční úsek, neboť pocházím z této oblasti.

s velkou mírou stylizace, obsahující archaismy, které dnešní generace už v jazyce, byť nářečním, nezná, rozhodla jsem se tentokráte zaměřit na běžnou komunikaci. Jedná se o komunikační prostředí, kam pronikají prvky běžné mluvy[2], a které asi o něco věrněji odráží dnešní stav dialektu a jeho živou podobu.

Do psané podoby se promítají prvky mluveného jazyka se svými jazykovými varietami.[3] V různých formách se zde uplatňují všechny útvary národního jazyka. Nabízí se jazykové prostředky spisovné, výpůjčky z cizích jazyků, slang, dialektismy. Pestrá směsice jazykových variet budí zdání, že užívané jazykové prostředky na internetu žádná pravidla nemají, ale přece jen je možné vysledovat určité společné rysy. Vzniklý komunikát má především funkční charakter a je závislý na prostředí a mluvčích, kteří se komunikace účastní. Protože jsou v centru mého zájmu především nářeční rysy, všímám si mezi jednotlivými jazykovými varietami zejména jich.

V komunikační sféře internetu se s prvky běžné mluvy setkáváme nejčastěji v prostorách vyhrazených soukromé či polosoukromé komunikaci. Běžná neoficiální komunikace se může výjimečně vyskytnout i na webových stránkách oficiálních institucí, a to v případě **diskusních fór** (viz níže). Kromě diskusních fór se uplatňují rysy běžně mluveného jazyka na webových stránkách **neoficiálních zájmových skupin**, pak zejména v **blozích** a v prostředí **chatu**.[4]

## 1. Diskusní fóra

Kategorie diskusních fór se vyskytuje jak v prostředí institucionální, tak neinstitucionální komunikace. Diskusní kluby se nachází nejčastěji na webových stránkách oficiálních organizací, zájmových skupin, v blozích (poslední dvě jmenované kategorie charakterizuji samostatně, viz níže). Jedná se o psanou komunikaci mající dialogický ráz, do které pronikají prvky běžně mluveného jazyka.

V nářečním prostředí je běžné, že si uživatelé jazyka vybírají z možných spisovných variant tu, která je bližší jejich úzu. To je také případ pravopisu slov *diskuse* a *diskusní,* kde norma nabízí dvě varianty. Na webových stránkách, které mají vazbu k valašskému regionu, najdeme zejména podobu se *z*. Foném *z* se vyslovuje ve východomoravské nářeční oblasti poměrně často. Tak se na přístupových stránkách města Vsetína nabízí *diskuzní fórum* (http://www.mestovsetin.cz/) nebo *diskuze* na webu snowboardistů (http://www.foshna.cz/).

Roli diskusního fóra plní na oficiálních webových stránkách institucí návštěvní kniha obecního úřadu Hovězí (http://obec-hovezi.cz/). Nabízí se nám

[2] Běžnou mluvu vymezuje M. Krčmová: Současná běžná mluva v českých zemích. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha: Academia 1997. 292 s.

[3] Prolínáním psané a mluvené komunikace v internetovém prostředí se zabývá S. Čmejrková (1997).

[4] O užívání nářečí v chatových „místnostech“ budu psát samostatně v některé ze zamýšlených prací.

velmi zajímavý materiálový zdroj, v němž se odrážejí prvky běžné mluvy, ale i účelová stylizace. Využívají ho především mladí lidé. Míchají se tady dialektické jevy, spisovná čeština, hovorové prostředky. V jednotlivých replikách se vyskytují nářeční rysy nejčastěji z oblasti hláskosloví a tvarosloví, slovotvorby a ojediněle se objeví staré nářeční lexikum: „***ogaři*** *Cedidlé...* ***Zdar Ogaři*** *a* ***Cérky****, potřebovali bychom recept na „****stěrky****“* ***v mléce*** ‚mléčná polévka s kapáním'. *Kdo zná až se prosím ozve na tel. číslo… Dík Aleš, Ondra a Milan Cedidl****é*** *(babičku máme na Řečisk****ách*** *a už si nevzpomíná, jak se to dělá)* ***Zdar****“*.[5] Kromě toho jsou v textu hovorové prvky, např. pozdrav *zdar*, který je na Valašsku oblíbený. Využití nářečí jako prostředku humoru je znát ze stylizovaného inzerátu: *„Rytíř slunečního řádu...* ***Tož*** *tu je Izák Bramboň.* ***Tož*** *co,* ***zemňaký*** *už máte zorané? A* ***chcel sem sa optať****, jak to tam máte s* ***tým*** *hnojem? Už máte* ***pilin****? Ne. tak měli byste začať kopat. A* ***tož*** *jak je to tam s* ***těma*** *místním****a cérkama****? Už* ***sem*** *s****a*** *tam dlouho neukázal. Najdděte si mě-sem krasny, mlady a perspektivní muž…“*. Ojediněle se objeví lexikální výpůjčka z jiné nářeční oblasti: *„Kateřina... toz to mne dost prekvapilo,ze mame takove* ***fajne*** *stranky,lecktery meštak by nam mohl zavidet:)Na hovezany nikdo nema!aj chlapiska tam jsou super:)“* Mladá generace někdy užívá lexém *fajny*, který má svůj domov ve slezské nářeční oblasti. Také komunikace v cizích jazycích, v angličtině či němčině, není v citovaném zdroji výjimkou.

Dialekt se může na internetu vyskytnout také v diskusních klubech, kam svými postřehy přispívají účastníci z celé České republiky. Nářečí pak mívá identifikační roli a bývá prostředkem humoru. Takovým případem je i ženské fórum (www.zhubneme.cz), kde proběhla diskuse reflektující užívání nářečních výrazů ve fóru. Jedna z účastnic debaty uvedla dialektismus z okolí Plzně, k ní se přidala jiná z Těšínska. Svými postřehy přiměly další diskutující zavzpomínat na to, jak mluvili jejich prarodiče, partneři pocházející z různých míst České republiky. Přidala se i účastnice s prvky valašského dialektu: *„Ahoj, nakukuju odvedle a nedá mi to s těm****a*** *výraz****ama****. Jsem Valašska, takže nosím* ***gatě****, ven jdu s* ***ogarem****, uvařím mu* ***zemňáky****, když se mi něco nepovede, zkusím to* ***eště raz*** *a když je tma, tak* ***rožnu****.* ***Firhaňky,*** *rysováčky****, zicherky*** *a klamerky známe. Ovšem* ***zkraje*** *mého pobytu v Praze jsem si chtěla koupit* ***strouhátko****. Když na mě prodavačka* ***hleděla*** *(nikoli koukala :o)), jako bych právě spadla z višně, začala jsem jí vysvětlovat, co se s oním nástrojkem dělá. A ona pochopila: „Ahá, jo vořezávátko!“* ***Tož*** *tak :o) Už zas vypadnu :o) Hanka,,*

Někdy je možné v diskusních fórech na webových stránkách většinou zájmových či profesionálních společenství objevit lexémy, které jsou homonymní s frekventovanými nářečními výrazy. Například jde o lexém *zemňák*, který se tradičně ve valašském dialektu užívá ve významu brambora, zatímco v okruhu leteckého modelářství znamená typ leteckého modelu (http://forum.ipmsnymburk.com): *„Blažena... Ahojky, je to tu jak vidím jen pro* ***éraře****, tak můj*

[5] Texty ukázek nechávám záměrně v původní podobě i s chybami.

*postup pro **zemňáky**.Nejdřív díly odříznu, sestavím do co největších celků a potom z těch odříznutých zbytků nařežu a poslepuju stojánky na které ty celky přílepím…“*

## 2. Neoficiální webové stránky zájmových skupin

Charakter běžné komunikace mívají celé webové stránky neoficiálních zájmových skupin, nejen diskusní kluby, jež se zde přirozeně nacházejí. Jmenujme některá zájmová společenství z valašského regionu, která mají na internetu svoje přístupové stránky: snowboarding, skaterboarding, graffiti, regionální kapely, recesistická sdružení aj. Pro výše uvedené komunikační prostředí je charakteristické přepínání jazykových kódů, slang příslušné zájmové skupiny, který se nezřídka mísí se slangem z jiného zájmové oblasti, s anglicismy. Na jedné straně je zde patrná distance od mateřského dialektu, na druhé straně jeho vědomé užívání jako identifikačního prostředku.

Zajímavým úkazem je „poangličťování“ českých nespisovných lexémů, ke kterému došlo na již zmíněném webu snowboardistů. Dokladem toho je samotný název webových stránek: www.foshna.cz. Výraz *fošna* je substandardním výrazem pro desku, prkno, který se nejen na Valašsku hojně používá. Tvůrci stránek toho využili a snažili se mu vtisknout, hrajíce si s jazykem, „anglickou“ podobu. Přestože se v tomto prostředí často setkáte s angličtinou: „***HARE FOSHNA**!!!“*, jejich uživatelé a tvůrci intuitivně přecházejí k mateřskému dialektu, zastoupenému nejčastěji v oblasti hláskosloví, tvarosloví a ve slovotvorbě: „*Tak kdo to tu ještě nenavštívil, ať se **příde** přesvědčit na vlastní oč**iska**. **Tož** s**a** těšte a doufejte, že to v zimě pofrčí jak po másle ;) Čao **Kaňůs** :)*“ Citovaný web snowboardistů je pravděpodobně také propojen s hudebním subkulturním prostředím. Zajímavá je kombinace nářečí a slangu: *„Kaňůs... Lukáš**u** prosimť**a** řekni těm co pořádaj**ů** t**ů** akc**u** 15. **u opic**, že **papashy** to **skrečujou**. Jedem totiž **zabeatlit** do **hranic**. Jinak se omlouváme o dva týdny do předu, tak to snad bude stačit :)“* Zastavme se u substandardních lexémů užitých v ukázce: *u opic* se říká vsetínské restauraci Tři opice; *papashy* (Papashy) je název místní hudební skupiny; *skrečovat* v tomto případě znamená rušivé záměrné hýbání deskou gramofonu, které provádí diskžokej; *beatlit* je hra, souboj mezi diskžokeji o to, kdo hraje lépe, výsledek oceňuje publikum; *hranicemi* se myslí město Hranice na Moravě. Mimo to v citaci najdeme dialektismy nejčastěji tvaroslovné povahy.

Jiným zajímavým zdrojem jsou internetové stránky, které vytvořili mladí lidé zabývající se graffiti (www.kvalitne.larva.cz). Najdeme tady regionalismus: *„Čisté město – čisté ulice – čistí lidé – čistá **bečka**… 2005“* .Výraz *bečka* je typický moravismus, zatímco v Čechách se v tomto případě užívá *sud*. Dále se zde vyskytují výpůjčky z jiných nářečních oblastí: *„Džankis: jakou streku?? smarja lidi neblbnete... nebude to zadna mega akce!! obycejna poslechovka!!!:) ovsem hity to budou **fajne**!!!:)“* Už byla zmínka o výrazu *fajný* pocházející ze

slezské nářeční oblasti. V současné době je poměrně progresivní, proniká do okolních nářečních oblastí a hostem bývá i v jiných útvarech národního jazyka. Další cizorodé prvky dokládá následující ukázka: *„Khar-L... **Hele** respekt mekymu, **bo** jak se jmenuje... Myslím, že jestli se na to nevysere, tak mě strčí do kapsy…“* Výraz *hele* je výpůjčka ze středočeské nářeční oblasti, zatímco *bo* opět ze slezského nářečního prostoru.

Užití nářečí jako identifikačního prostředku je možné vytušit i v případě zvolených niků (přezdívek), které je možné na rozličných webových stránkách zájmových skupin nalézt: „*Kup**ča**, Jan**ča**, Jamn**ica***“. Dokladem toho jsou produktivní slovotvorné přípony užívané ve valašském nářečí: *-ča*, *-ica*.

## 3. Blogy

Rovněž v internetových denících jednotlivců se nacházejí prvky běžné mluvy. Takové deníky si vytvářejí zejména mladí lidé, aby mohli rozvíjet své osobní zájmy. Jednotlivé blogy bývají vzájemně propojeny a pravidelní navštěvovatelé webových stránek tvoří jakési společenství. Díky internetu spolu mohou komunikovat mladí lidé, kteří pocházejí z jednoho regionu a jsou dnes rozptýlení po celé republice. Nářečí zde hraje opět identifikační roli a bývá vděčným prostředkem humoru. Komunikaci charakterizuje uvolněnost, hravost, užívají se různé útvary národního jazyka, dialektismy, slang, velmi často anglicismy.

Mladí lidé někdy využívají blogy, které nabízejí formulář a strukturu v angličtině. Vlastní komunikaci pak provozují nejčastěji v češtině, v níž se míchají různé útvary národního jazyka (http://vdonati.bloguje.cz/): *„**Welkome to my blog…/ Pice of Everything for Everybody** ; 19. 11. 2005; **Tož** snad zas bude o něco **lépěji**…(+ foto) – **Main** Týdenní období žurnalistické impotence mám úspěšně za sebou. Díky (VyVěrní), že jste blog navštěvovali v celkem uspokojivém počtu, ačkoliv se zde nedělo zhola nic :o)“* V ukázce se vyskytuje také intelektuální jazyková hra. O několik řádků dál můžeme číst následující text: „***Feedbacks**// … Vloženo 20.11.2005, 14:45:59; Haleluja!**Toz** ti povim ze kl**u**zan**ica** to byla včera uzasna!!**Bo** jsem byl v praci tak jsem dost uzil protoze pizzacar samozrejme jeste prezuto nemá! Navíc zkrotit tuhle best**iu** byl docela narocny ukol (male lehke auto a **kujva** silny motor):) Ono se totiž po tech vsetinskych cestach nedalo chodit natoz jezdit v aute!!!* Komunikát je směsicí všech výše zmíněných prvků: využívá angličtinu, tvarosloví pochází z valašského nářečí, výraz *bo* si vypůjčuje ze slezské nářeční oblasti. Je značně expresívní.

Studentské blogy bývají jazykově nejpestřejší. Kromě dialektismů, anglicismů vstupují do komunikace také knižní prostředky a intelektualismy (http://nox.sh.cvut.cz/DesigNox/blog.aspx)[6]: „*Další textík ze sorty automatických//... Přerod zkouškového období do zbrusu nového **ve stereotypu zapečeného semes-***

[6] Webové stránky se na internetu často mění a mnohdy mizí, což se stalo i v tomto případě.

***tru*** *je makačka... Na palic**u**. Kdybych tu přiznal, že na játra,* ***na regenerační schopnost organismu ve zkrácené spánkové fázi, na psychickou odolnost vůči nátlaku alkoholových přisluhovačů****, byl bych sice čistý jak Dalai Lama ( ikdyž si* ***tež*** *po všech těch zk**u**škách připadám jaks**ik** v rekonstrukci), ale* ***holt*** *s**a** to neřiká.“* Citovaná ukázka pochází z blogu studenta žijícího dnes v Praze.

**Závěr**

Běžné komunikace na internetu se účastní nečastěji mladá generace. Do diskusních klubů se zapojují účastníci z různých sociálních skupin a také různých míst republiky. Vybírala jsem pouze ta diskusní fóra, která vznikla ve valašském regionu anebo ta, kde diskutující v debatě použili valašského nářečí. Neoficiální webové stránky zájmových skupin, které vznikly na Valašsku, soustřeďují mladé lidi z různých sociálních vrstev, také z rozmanitého slangového prostředí. Blogy, kde bylo užito valašského dialektu, si vytváří často studenti žijící dnes na různých místech České republiky.

Jazyk komunikátů je rozmanitý. Objevuje se míšení jednotlivých útvarů národního jazyka – spisovné jazykové prostředky, dialektismy, slangismy. Účastníci komunikace používají výpůjčky z cizích jazyků, nejvíce z angličtiny. Na úrovni dialektu se vyskytuje nářeční lexikum, častější jsou však dialektismy z oblasti hláskosloví a tvarosloví. Uplatňuje se nářeční slovotvorba. Výslovnost zde pochopitelně zachycená není, ojediněle je možné na ni usuzovat ze zaznamenané délky vokálů, pokud dopisovatelé ve svých internetových textech diakritiku používají. Do komunikátů pronikají také prostředky z jiných nářečních oblastí.

Z pragmatického hlediska charakterizuje komunikaci uvolněnost, nápaditost, kreativita. Texty jsou nabity expresivitou, emocionalitou, dvoj- a vícesmysly, metaforičností. Své místo zde má intelektuální a jazyková hra. Míra stylizace je různá, záleží na individualitě autora. Také v internetové komunikaci je časté nadužívání kontaktové částice *tož*, která se dodnes používá v běžně mluveném jazyce ve východomoravských dialektech.V citacích bylo možno najít takových dokladů několik. Následující ukázka pochází z diskusního fóra minority gayů (www.valach.org/index.asp): *„**Ožujka** ‚*hanlivá nadávka‘ *typu Ondra napsala :):... **tož**: myslím, že nejvíc pohledný je tu Pavel z Brna. ... No Pavlíku. Obávám se, že tehda jsem byl poněkud zaujatý. Tohle už dávno neplatí :!)“*

Proč je jazyk běžné komunikace na internetu tak pestrý? Odráží vnější i vnitřní svět dnešního mladého člověka. Zrcadlí jeho osobní prostředí, tvůrčí potenciál, rozkolísanost v myšlení i prožívání. V jazyce mladých komunikantů se setkávají, ale zároveň tříští, různé protichůdné tendence. To je patrné i ve vztahu k nářečí. Mnohdy se objevuje snaha distancovat se od dialektu a volit alternativní jazykové prostředky, nezřídka módní angličtinu (ovšem v některých slangových prostředích je nezbytná, protože by se účastník komunikace při popisu problematiky nedokázal vyjádřit přesně). Jindy vybere nářečí jako identifikační prostředek, a vrací se v jazyce ke kořenům.

Literatúra

BĚLIČ, Jaromír: Nástin české dialektologie. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1972. 464 s.

ČJA 1, 1992, 2, 1997, 3, 1999, 4, 2002.

ČMEJRKOVÁ, Světla: Čeština v síti: Psanost či mluvenost? (O stylu e-mailového dialogu) In: Naše řeč, 1997, roč. 80, č. 5, s. 225 – 247.

HUBÁČEK, Jaroslav: Výběrový slovník českých slangů. Ostrava: FF OU 2003. 252 s.

DANEŠ, František a kol.: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha: Academia 1997. 292 s.

KRČMOVÁ, Marie: Běžná mluva východní Moravy. In: Jazyk a jeho užívání. Sborník k životnímu jubileu profesora Oldřicha Uličného. Red. I. Nebeská a A. Macurová. Praha: UK 1996, s. 119 – 128.

# Odraz modernizácie výučby slovenského jazyka v novej generácii učebníc

Katarína Harčarová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta UMB, Banská Bystrica

Slovenský jazyk ako materinský jazyk má v škole v porovnaní s ostatnými vyučovacími predmetmi dominantné postavenie. Oproti akejsi „suchopárnosti" vo vyučovaní slovenčiny v minulosti, kedy sa preferoval písaný jazyk, dôraz sa kládol na zvládnutie gramatiky a podstatných vedomostí z jednotlivých jazykových disciplín, sa v súčasnosti dostáva do popredia jej sociálno-komunikačná funkcia. Výučba jazyka sa primárne zameriava na získanie potrebných vedomostí pre vytvorenie vhodného komunikátu, rešpektujúceho tak jazykovú kodifikáciu, ako aj písané či nepísané pravidlá požadovaného spoločenského správania. Cieľom výučby jazyka je preto viesť žiakov k tomu, aby ich komunikáty (písané či hovorené) boli primerané cieľu komunikácie, adresátovi, situácii a téme.

Neoddeliteľnou súčasťou realizácie zložitého vyučovacieho procesu je používanie vhodných didaktických nástrojov a pomôcok. Tie využívajú učitelia pri výučbe, ale aj samotní žiaci pri učení sa. Jedným z najdôležitejších materiálnych prostriedkov, napomáhajúcich plniť cieľ a účel vzdelávacieho procesu, sú učebnice.

Vytvorenie akejkoľvek učebnice tak, aby v čo najväčšej miere plnila svoju didaktickú funkciu, je doslova majstrovské dielo. Je výsledkom fantázie, talen-

tu, odborných i technických vedomostí a zručností svojho autora (resp. autorov), pričom tento subjektívny charakter procesu jej tvorby podlieha vyšším princípom ako je individuálna spokojnosť jej tvorcu.

Výchovno-vzdelávací proces je veľmi zložitý fenomén. V rámci neho totiž dochádza k formovaniu najuvedomelejšej zo všetkých živých bytostí – človeka. Ontogenéza ľudského jedinca je poznačená neustálym zdokonaľovaním rozumu, nadobúdaním nových vedomostí, zručností, postojov k životu spoločnosti i k svojmu vlastnému. Odborníci i laici sa zhodujú v názore, že charakteristické črty osobností súčasných detí sa líšia od osobností ich rovesníkov spred niekoľkých desaťročí, ale aj spred niekoľkých pár rokov. Čarovné obdobie detstva, obdobie nevinnej detskej naivnosti, vysvetľovanie detským rozumom nepochopiteľných javov skutočnosti (resp. života dospelých) cez prizmu krásnej detskej fantázie, to všetko je čím ďalej, tým viac eliminované dikciou moderného životného štýlu o potrebe racionálnych vedomostí o manipulácii s mobilom, o pravidlách počítačových hier, o prístupe a orientácii na internete ...

Tejto skutočnosti sa musí neustále prispôsobovať aj školský systém z hľadiska organizačno-riadiacich aktivít i materiálno-technického zabezpečenia.

Nové učebnice slovenského jazyka, ktoré teraz predstavím, sú, podľa môjho názoru, prispôsobené spomenutým inovatívnym zámerom a potrebám vo vzdelávaní.

S vydávaním novej generácie učebníc autorského kolektívu na čele s doc. PhDr. Evou Tibenskou, CSc., sa začalo v roku 1997, kedy vyšiel 1. diel učebnice pre 5. ročník. V ďalších rokoch pokračovala tvorba a vydávanie učebníc slovenského jazyka aj pre ostatné ročníky 2. stupňa základnej školy. Originálnosť a jedinečnosť novovytvorených učebníc sa však nezaobišla ani bez pomoci odborníkov z oblasti výtvarného umenia. Ilustrátorom učebnice pre 5. ročník je Jana Malotová, učebnice pre 6. ročník Jiří Bezděk, ilustrácie Mgr. art. Alexandra Valka zdobia učebnicu slovenského jazyka pre siedmakov, ôsmaci a deviataci sa zasa vo svojich učebniciach stretávajú s výsledkami umeleckej práce Petra Stankoviča.

Už pri pohľade na grafickú úpravu týchto učebníc možno predpokladať, že autori sa pri ich tvorbe opierali o dôležitý humanistický prístup k tým, pre ktorých sú učebnice prioritne určené – deťom. Nielen formát A4, ale predovšetkým krásne farebné ilustrácie na vonkajších i vnútorných stranách obalu pripomínajú na prvý pohľad skôr nejaký detský časopis. Zámer autorov je v tomto prípade jasný – zaujať žiaka príťažlivým zovňajškom učebnice, pritiahnuť jeho pozornosť, túžbu ju aj otvoriť a vďaka tomu začať nenásilným, zaujímavým spôsobom spoznávať materinský jazyk.

Pod vplyvom tejto skutočnosti možno ľahko prehliadnuť aj hlavný názov učebnice v záhlaví prednej strany obalu. Pohľad čitateľa totiž skôr upúta výrazný doplnkový beletrizovaný názov, naznačujúci obsahovú zameranosť učiva danej učebnice. Ide v podstate o presné alebo účelovo upravené úryvky známych frazeologizmov, riekaniek, básní.

Napr.: *Ohýbaj ma mamko, pokým som ja Janko, keď ja budem Jano, neohneš ma, mamo.* (Slovenský jazyk pre 5. ročník ZŠ. 2. diel) *Gúľame slovesá aj iné kolesá.* (Slovenský jazyk pre 6. ročník ZŠ. 1. diel) *Babka k babce, budú kapce, veta k vete, je súvetie.* (Slovenský jazyk pre 8. ročník. 1. diel) Vonkajšiu zadnú stranu obalu každej z učebníc autori prakticky využili na informovanie o jej obsahu. Priestor vnútornej strany prednej časti obalu prvého dielu učebníc je prehľadne vyplnený údajmi potrebnými pre ľahkú a rýchlu orientáciu v učebnici. Žiaci 5. ročníka sa tak najprv oboznámia so štyrmi obrázkovými pokynmi, s ktorými sa budú pri práci s učebnicou stretávať. Okrem piktogramov autori predstavujú piatakom aj tri postavičky, ktoré ich budú učebnicou sprevádzať – Bodku, Otáznika a uja Jazykovedka. V učebnici sa objaví aj postava Zmätka, ktorú autori funkčne využili pri formulácii pokynov k riešeniu jednotlivých úloh, a tým sa vyhli strohému a príliš direktívnemu podaniu týchto inštrukci. V učebniciach pre 6. a 7. ročník sú síce použité odlišne ilustrované farebné piktogramy ako v učebniciach pre piatakov, je však medzi nimi zrejmá grafická podobnosť a zhoda vo význame. Časť učebnej témy, ktorá je venovaná slohu, je vo všetkých učebniciach okrem piktogramu dúhy označená aj farebným prúžkom na okraji príslušnej strany. Informácie o piktogramoch dopĺňajú v učebnici pre šiestakov aj vysvetlenia v učebnici použitých skratiek a značiek jazykovedných slovníkov, s ktorými majú žiaci pracovať pri riešení jednotlivých úloh, a ostatných slovníkových skratiek a značiek. V učebniciach pre 8. a 9. ročník sa jednotlivé typy úloh označujú jednofarebnými piktogramami. Okrem známeho piktogramu dúhy sú tu v porovnaní s učebnicami pre nižšie ročníky použité piktogramy inej grafickej úpravy.

Vnútorná strana zadnej časti obalu 1. dielu učebníc a obe vnútorné strany obalu 2. dielu učebníc autori využili na prehľadné heslovité, často grafickou formou naznačené, zhrnutie poznatkov z prebraných učebných tém.

Prejavom úsilia autorov vzbudiť záujem žiakov o učivo je aj beletrizovanie nadpisov jednotlivých kapitol a učebných tém, čo však niektorí kritici zhodnotili negatívne. Takéto názvy sú vraj pre žiakov zavádzajúce, niektoré sú dokonca použité nevhodne, nevystihujú podstatu problematiky, ktorá by mala byť zrejmá už z názvu. Sčasti s týmto tvrdením súhlasím. Je pochopiteľné, že beletrizované názvy najprv zaujmú detskú imagináciu a zastrú tak prvotnú orientáciu na fakty vyučovacej problematiky. Na druhej strane som však pochopila zámer autorov, ktorý sa pre mňa stal pri opätovnom zhodnotení tohto kvázinedostatku učebníc kľúčovým a otvoril mi inú dimenziu pohľadu naň. Musím v tomto prípade apelovať na učiteľov a na úlohy súvisiace s plnením požadovaných kritérií výkonu ich zamestnania. Jedným z požiadaviek na výkon učiteľskej profesie je komunikatívnosť s objektmi svojho výchovno-vzdelávacieho pôsobenia – so žiakmi. Učiteľ by preto mal žiakov vopred oboznámiť s presným odborným názvom a základnými informáciami o podstate, význame novej učebnej témy. Spomínaná beletrizácia jej názvu v učebnici potom pre žiakov nebude zavádzajúca ale, podľa môjho názoru, skôr motivujúca. Túto skutočnosť

môže učiteľ pozitívne využiť, pretože ho môže odbremeniť od požiadavky na kreatívnosť pri vymýšľaní vhodnej formy vstupnej motivácie žiakov. Využitie beletrizovaných názvov je tiež prejavom empatie autorov voči žiakom. Dovolím si však upozorniť na to, že v učebniciach pre 8. a 9. ročník by bolo vhodnejšie použiť jasnejšie formulované nadpisy učebných tém, minimalizovať alebo úplne odstrániť ich beletrizáciu. Pre žiakov v období puberty totiž môžu vyznievať detinsky a hoci ich možno pobavia, nemyslím, že majú pre nich výraznú motivačnú funkciu. Napríklad obsahom učebníc pre 8. ročník sú aj témy s názvom *Medzinárodný rýchlik slov* alebo *Nerozlučné priateľstvo slov*, deviataci si vo svojej učebnici nájdu tému s názvom *Obzeráme sa v krivom zrkadle*. Každá kapitola má aj svoje farebné označenie a ilustrovaný piktogram umiestnený na hornom okraji všetkých strán obsahujúcich učivo viažuce sa k tejto kapitole.

Jednotlivé strany v učebniciach pre 5. – 7. ročník môžu na prvý pohľad prekvapiť akousi vizuálnou chaotickosťou spôsobenou rôznorodosťou použitých farieb pri zobrazení hneď niekoľkých zaujímavých ilustrácií, piktogramov či farebnosť tzv. „rečových bublín“, spojených s ilustráciami detských alebo dospelých postáv. Po pozornom a sústredenom prezretí viacerých strán (resp. spracovaných učebných tém) možno ľahko odhaliť snáď trochu zastretý jednotný systém, na ktorom sú vybudované.

Už samotný úvodný motivačný text učebnej témy autori spracovali obsahovo i formálne veľmi zaujímavo, vizuálne príťažlivo a originálne. Okrem pestrých farieb podkladovej plochy papiera sú doplnené farebnou ilustráciou vystihujúcou ich tematický obsah, ba dokonca niektoré texty zaujmú nevšedným formálnym usporiadaním a celkovým tvarom, keďže sú vpísané priamo do ilustračného obrázka. V učebnici pre 6. ročník tak možno vidieť východiskový text vpísaný do skrine, arény kolosea, vtáčích krídel i kopy pečených buchiet. Ilustrácie tým plnia funkciu poznávaciu, motivačnú i estetickú. Z obsahového hľadiska sú tieto vzorové texty starostlivo vyberané, upravované alebo účelovo tvarované komunikáty, pričom vo väčšine z nich autori uplatnili rozprávací slohový postup, často s prvkami humoru a napätia. Tematicky pre ne čerpali námety z bežného života detí, časté sú rozprávkové motívy, zaujímavou a pútavou formou prerozprávané udalosti z histórie, no niektoré texty umožnia žiakom získať nenásilnou formou aj podstatné vedomosti a zaujímavosti z oblasti iných vyučovacích disciplín, napr. z prírodopisu či zemepisu. Vďaka týmto učebniciam sa teda môžu rozvíjať aj medzipredmetové vzťahy.

Formálne i obsahové spracovanie učebnicových úloh odráža základný cieľ autorov - vytvoriť také učebnice, ktoré by sa stali nástrojom samostatného učenia sa a myslenia, čo sa však nezaobíde bez učiteľovho usmernenia. Tvorba jednotlivých typov cvičení je prispôsobená nielen požiadavkám na obsah a rozsah osvojených vedomostí, ale predovšetkým na výber takého spôsobu, ktorý by podnietil záujem samotných detí rozvíjať svoje schopnosti, vyhľadávať informačné zdroje, usilovať sa porozumieť textu, spracovávať a využívať informácie.

Úvodný motivačný text príslušnej témy sa stáva pre žiakov prostriedkom na získanie jazykovo-teoretických informácií o ňom samom. Induktívny charakter naň nadväzujúcich úloh umožňuje žiakom formou malých krokov zopakovať si spontánnou, nenásilnou formou nielen doterajšie vedomosti viažuce sa k danej téme, ale s evokáciou zároveň aktivizovať svoje myslenie, hlbšie uvažovanie nad doterajšími vedomosťami v záujme ľahšieho a rýchlejšieho porozumenia podstaty ponúkaných nových poznatkov. Žiaci sa teda učia niečo nové, a zároveň sú podnecovaní premýšľať o naučenom. Tento kváziútok na myslenie žiakov je tak účelovo zameraný na to, aby žiaci nechápali jazyk ako inventár izolovaných prvkov, lež ako zložito i zaujímavo vybudovaný, vnútorne štruktúrovaný systém. Samozrejme, v tomto prípade sa musí brať do úvahy aj tá skutočnosť, že úroveň porozumenia textu nie je u všetkých žiakov rovnaká. Autori vyriešili tento problém rôznorodosťou cvičení, vyžadujúcich si na vyriešenie v nich obsiahnutých úloh viac či menej náročnú prácu s textom. Riešenia niektorých úloh sú v texte vyjadrené explicitne, pri niektorých musia žiaci využiť svoje kognitívno-psychologické schopnosti vyššieho stupňa a vydedukovať správnu odpoveď z textových indícií. Sú tu však obsiahnuté aj cvičenia, ktoré žiakom umožnia integrovať nové myšlienky s predchádzajúcimi skúsenosťami a poznatkami, či také, ktoré vyzývajú žiakov k zhodnoteniu formálnej, obsahovej či štylistickej stránky textu.

Učebné témy obsahujú aj druhú skupinu cvičení. Obsahové zameranie a spôsob spracovania úloh v nich obsiahnutých ich predurčuje plniť dôležitú funkciu pre upevňovanie a precvičovanie tých vedomostí, ku ktorým žiaci dospeli spomenutou induktívnou metódou. Na vonkajšiu formálnu identifikáciu týchto cvičení sú použité arabské číslice (resp. malé písmená abecedy, ak ide o čiastkové úlohy), a taktiež aj príslušný piktogram, ktorý žiakovi hneď naznačí, aký formálny spôsob riešenia príslušnej úlohy sa od neho vyžaduje. Vypracovávanie týchto cvičení predstavuje ďalšiu fázu vzdelávacieho procesu, pri ktorom žiaci rozvíjajú svoje deduktívne myšlienkové operácie, t. j. aplikujú všeobecné poznatky na riešenie konkrétnych, praktických úloh.

Obe skupiny cvičení však nie sú zamerané iba na rozvíjanie kognitívnych schopností žiakov, ale sú to aj komunikačne orientované cvičenia. To implikuje praktický zmysel nadobudnutých vedomostí v bežnom dorozumievaní.

Osobitný typ cvičenia v závere učebnej témy, slohová úloha, umožňuje jednotné zhodnotenie úrovne osvojených teoretických poznatkov o sledovanom jazykovom jave i schopnosť využiť ich v komunikačnej sfére.

Učebnice umožňujú žiakom nielen získavať informácie o jazyku, ale aj rozvíjať schopnosti pracovať s nimi a to nielen jedným, ale viacerými spôsobmi.

Vychádzajúc z členenia jazykových cvičení podľa V. Betákovej, možno v týchto učebniciach nájsť cvičenia realizovateľné ústne alebo písomne. Tie sú, ako som už spomenula, odlíšené piktogramami. Samozrejme, v niektorých prípadoch sa môže uplatniť iný spôsob ich vypracovania. Pomer kognitívnych a aplikatívnych cvičení v prevažnej miere závisí od charakteru učebných tém. Na

precvičovanie vedomostí, získavanie zručností a návykov o jednotlivých jazykových prostriedkoch, resp. o príslušnom jazykovom jave, sú v niektorom prípade vhodnejšie úlohy typu *rozober, spoj, urob prehľad, porovnaj, vyhľadaj, urči,...* zamerané na poznávacie schopnosti žiakov, aplikatívne cvičenia s pokynmi typu *pomenuj, vysvetli, použi, vyslov, doplň* zasa rozvíjajú komunikačné zručnosti žiakov a ich schopnosti reprodukovať i produkovať vhodný jazykový prejav.

Pozitívne hodnotenie si autori zaslúžia aj pre inovatívnu formu štylizácie inštrukcií k niektorým typom úloh, ktorou sa snažili zjemniť ich direktívnosť. Strohé príkazy ako napr.: *vyhľadaj, utvor, spoj, doplň, vymysli* autori preštylizovali na inštrukcie typu: *pokús sa, vyhľadať, sústreď sa a uvažuj o..., spomeň si a porozprávaj...* .

Pri niektorých úlohách nedostávajú žiaci formou imperatívu pokyn k spôsobu ich riešenia hneď, ale až po akomsi beletrizovanom úvode. Negatívne znejúci strohý príkaz sa tým mení na pozitívne ladený príkaz, ako je to napríklad v učebnici pre 7. ročník: *„Úlohy sa samy nenapíšu a obed sa sám neuvarí. Kto to všetko zvládne? Rozdeľ úlohy pre všetkých členov rodiny.“* Častejšie sú beletrizované formulácie komentárov k úlohám v učebnici pre 5. ročník: *„Zmätko nám teraz poskrýval joty a ypsilony. Pomôž nám!“* alebo *„Z nasledujúcich viet poutekali dĺžne. Pochytaj ich a správne umiestni!“*

Cvičenia osobitného charakteru s názvom *Zahrajme sa*, ktoré sú celkovo od ostatných úloh odlíšené aj farebne a graficky, predstavujú návrhy na zaujímavé slovné hry, pri ktorých si žiaci môžu zábavnou formou precvičiť a upevniť vedomosti z preberaného učiva.

Vedomie autorov o potrebe rozvíjať komunikačný aspekt vo výučbe slovenského jazyka odráža tá skutočnosť, že v učebniciach sa v prevažnej miere vyskytujú cvičenia orientované na rozvoj jazykovo-komunikačných zručností žiakov. O význame tohto druhu cvičení sa bližšie hovorí v publikácii Učíme slovenčinu komunikačne a zážitkovo od kolektívu autoriek Palenčárovej, Kesselovej a Kupcovej: „Zmyslom komunikačne zameraných cvičení je ukázať žiakom, že poznatky o jazyku možno využívať v každodennom dorozumievaní s ľuďmi. Takéto cvičenia umožňujú žiakom vidieť vzťah medzi preberanými jazykovými javmi a využiteľnosťou poznatkov na kultivovanie vlastnej ústnej a písomnej komunikácie, nechcú poučovať o jazykovom systéme, chcú komplexne rozvíjať komunikačné zručnosti žiakov.“ (Palenčárová, Kesselová, Kupcová, 2003, s. 68)

V učebnici je zrejmá integrácia jazykovej a slohovej zložky, ale využitím umelecky ladených textov (úryvky z básní, hádanky, rečňovanky) aj literárnej zložky. Tým sa iba potvrdzuje snaha autorov predstaviť žiakom jazyk ako zložito vnútorne štruktúrovaný, ale zároveň jednotný systém.

Doc. Dr. Milan Ligoš, CSc., na margo charakteru úloh v učebniciach poznamenáva:

„V podstate sa žiak neučí metatext, ale primárne pracuje s mnohotvárnymi textami, ktoré mu vznikajú (a predkladajú sa) v kontexte živých a variabilných

komunikačných situácií. Učivo materinského jazyka sa teda prirodzene viaže na tieto premyslené komunikačné situácie a predpokladá sa, že žiak sa bude zapájať do vyučovacieho procesu tvorivou, autentickou, komunikačnou i poznávacou činnosťou s jazykom a textom." (Ligoš, 1998, s. 9)

Ilustrácia muža s okuliarmi, z úvodnej strany učebnice pre 5. ročník je zrejmé, že ide o tzv. uja jazykovedka, takmer vždy dopĺňa, a tým aj upozorňuje na poučku, ktorá odborno-didaktickým spôsobom vysvetľuje podstatu preberaných jazykových javov. Poučky sú od ostatného textu (cvičení, úloh, motivačných textov,...) didakticky spracovanej učebnej témy oddelené výrazným typom písma, farebným podkladom i vonkajšou tvarovou úpravou textu. Štylizované sú jednoducho a stručne, vystihujú podstatné znaky preberaných jazykových javov. Musím však upozorniť na fakt, že v učebnici pre 5. ročník je v niektorých poučkách slovník „uja jazykovedka" príliš odborný, využíva termíny, ktoré sú pre väčšinu žiakov tohto veku neznáme. Učitelia sú preto nútení preštylizovať tieto poučky tak, aby sa stali pre žiakov zrozumiteľné. Niektorí učitelia v záujme obohacovania slovnej zásoby piatakov uprednostnia iba vysvetlenie spomenutých odborných slov, a tým sa vyhnú štylistickej prestavbe poučky.

Priestor marginálií autori využili na rozširovanie slovnej zásoby, na osvojovanie si kultúry jazyka a reči, ale aj na zábavu žiakov a ich čiastočné odpútanie sa od učebných povinností. Charakter týchto jednotlivých položiek prezrádzajú už ich názvy: *Ostrovtipné príbehy a žarty*; *Vieš – odpovieš* (hádanky, logické otázky); *Učíme sa spisovnú slovenčinu* (upozornenia na často sa vyskytujúce nespisovné výrazy v bežnej hovorovej reči); *Lámeme si jazýčky*; *Múdrosti predkov* (príklady na frazeologizmy, citáty); *Slovo o slove* (vysvetlenia významu niektorých hovorových, nárečových, rozlíšenie homonymných výrazov,...); *Zaprášené slová* (príklady na archaizmy a historizmy); *Listujeme v slovníku* (príklady zápisu slov v slovníkoch); *Slová z dovozu* (vysvetlenie cudzích slov); *Hráme sa so slovami*; *Učíme sa správny pravopis*; *Učíme sa správnu výslovnosť*; atď.

Jednotlivé kapitoly uzatvára osobitná stať zložená z testových úloh na opakovanie prebraného učiva. V učebniciach pre 5. a 6. ročník signalizuje túto časť beletrizovaný názov *„Múdra hlavička vie"* s piktogramom klbka nite (pripomína pravdepodobne bájnu Ariadninu niť s významom riešenia nejakého problému). V učebniciach pre vyššie ročníky je jej názov strohý *„Otestuj svoje vedomosti"*. Pri každej úlohe je uvedený počet bodov za správnu odpoveď a po spočítaní všetkých získaných bodov si žiaci na základe rozpisu bodového hodnotenia, uvedeného pod testom, zistia úroveň svojich vedomostí. Opakovaciu časť tvoria okrem testov aj kontrolné diktáty a kontrolné úlohy.

Na záver spomeniem ešte menšie technicko-formálne odlišnosti učebníc pre 8. a 9. ročník v porovnaní s učebnicami zvyšných ročníkov. To, že sú tieto učebnice primerané veku ôsmakov a deviatakov, potvrdzuje aj výrazný ústup ilustrácií a farebnosti oproti učebniciam pre žiakov nižších tried. Úbytok ilustrácií je kompenzovaný výskytom fotografií, ktoré v menšom množstve plnia

svoju (motivačnú) funkciu aj v učebniciach pre 7. ročník. Fotografie však mohli byť v týchto učebniciach použité aj vo väčšom množstve. Dôležité je však spomenúť, že v týchto učebniciach neobsahuje test na kontrolu vedomostí každá kapitola. Tento deficit sa ale v týchto kapitolách kompenzuje (eliminuje) v poslednej učebnej téme, ktorej súčasťou sú cvičenia aktivizujúce žiakov k súhrnnému zopakovaniu si osvojených poznatkov z príslušnej kapitoly.

Na záver si dovolím vyjadriť presvedčenie, že tieto nové učebnice slovenského jazyka predstavujú bohatý zdroj vedomostí a motivácie pre žiakov, ako aj nápadov a inšpirácie pre tvorivých učiteľov slovenského jazyka.

Literatúra

KESSELOVÁ, Jana: Porozumenie textu ako znovuoživený lingvo-didaktický problém. In: Slovo o slove. 11. Ed. Ľ. Sičáková, Ľ. Liptáková. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta, Katedra komunikačnej a literárnej výchovy 2005, s. 62 – 72.

LIGOŠ, Milan: Prvá z generácie nových učebníc slovenského jazyka? In: Učiteľské noviny, 1998, roč. 48, č. 5, s. 9.

PALENČÁROVÁ, Jana – KESSELOVÁ, Jana – KUPCOVÁ, Jana: Učíme slovenčinu komunikačne a zážitkovo. Bratislava: SPN 2003.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna: Mamka ohýba mňa, ja ohýbam slová. Slovenský jazyk pre 5. ročník základných škôl. 1. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2001.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna: Mamka ohýba mňa, ja ohýbam slová. Slovenský jazyk pre 5. ročník základných škôl. 2. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 1998.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna: Gúľame slovesá aj iné kolesá. Slovenský jazyk pre 6. ročník základných škôl. 1. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2001.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna: Gúľame slovesá aj iné kolesá. Slovenský jazyk pre 6. ročník základných škôl. 2. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2002.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna – KESSELOVÁ, Jana: Klebetíme o sebe a o jazyku. Slovenský jazyk pre 7. ročník základných škôl. 1. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2002.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna – KESSELOVÁ, Jana – FRUHAUFOVÁ, Eva: Jedna Beta, dve Bety urobili klebety. Slovenský jazyk pre 7. ročník základných škôl. 2. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2001.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna – KESSELOVÁ, Jana – FRUHAUFOVÁ, Eva: Skladáme slová a vety. Babka k babce, budú kapce, veta k vete, je súvetie. Slovenský jazyk pre 8. ročník základných škôl. 1. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2001.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna – KESSELOVÁ, Jana – FRUHAUFOVÁ, Eva: Skladáme slová a vety. Babka k babce, budú kapce, veta k vete, je súvetie. Slovenský jazyk pre 8. ročník základných škôl. 2. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2002.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna – KESSELOVÁ, Jana – FRUHAUFOVÁ, Eva: Už sme jazykovo podkutí. Slovenský jazyk pre 9. ročník základných škôl. 1. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2003.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna – KESSELOVÁ, Jana – FRUHAUFOVÁ, Eva: Slovenský jazyk pre 9. ročník základných škôl. 2. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2004.

## Hydronymia Slovaciae – aktuálny projekt slovenskej onomastiky

Juraj Hladký

Katedra slovenského jazyka a literatúry PF TU, Trnava

Názvy vodných objektov patria medzi najstaršie doložené vlastné mená, pretože rieky boli odpradávna spoľahlivými prvkami orientácie v teréne. Vodné toky (resp. vodné objekty vo všeobecnosti) tvorili prirodzené hranice a spĺňali dôležité funkcie pri identifikácii ďalších objektov, prípadne osobného vlastníctva, ale takisto boli aj prirodzenými prekážkami v teréne, a preto sa s ich názvami stretáme už v najstarších listinných záznamoch (najstarším doloženým slovenským hydronymom z nášho územia je Hron, s dokladmi ďalších názvov vodných objektov sa stretávame od 11. storočia).

Výsledky onomastických výskumov neposkytujú dôležité informácie len pre výskum viacerých aspektov národných jazykov, osobitne staršie vlastné mená sú dôležitým jazykovým materiálom aj pre komparatívny výskum. V slovanských krajinách onomastici začali realizovať systematický výskum hydroným v 2. polovici minulého storočia. Princípy, ktoré použili poľskí onomastici pri výskume hydronymie z povodí Warty a Sanu, uplatnili aj M. Majtán a K. Rymut pri spracúvaní hydronymie povodia Oravy (*Hidronimia dorzecza Orawy*, Wydawnictwo PAN 1985). Vo forme súpisov dokladov, teda bez etymologického výkladu, vydali poľskí onomastici hydronymický materiál aj z ďalších povodí. Vo forme inventára názvov vydali napr. hydronymiu Odry a ďalších riek.

Výskumu hydronymie sa venovali aj ruskí onomastici. Z komparatistického hľadiska je zaujímavá napríklad monografia V. N. Toporova a O. N. Trubačova *Lingvističeskij analiz gidronimov Verchnogo Podneprovja*. V súbore hydroným severnej časti povodia Dnepra identifikovali iránske, fínske, baltské a slovanské jazykové prvky. Analýza viac ako sedemdesiatich topoformantov a ich distribúcia umožnila utvoriť korpus izoglosných oblastí a získať doklady o ich vývine. Nové poznatky prispeli ku kartografickému spracovaniu výsledkov a tento výskum bol veľmi pozitívne prijímaný v domácom aj zahraničnom kontexte – zvyčajne sa dával za vzor klasifikácie toponomastického materiálu. Cenným príspevkom do systematického výskumu ruskej hydronymie bola monografia

O. N. Trubačova *Nazvanja rek Pravoberežnoj Ukrajiny* (1968), ktorá bola „geografickým pokračovaním“ predchádzajúcej monografie. Táto monografia vznikla ako slovník hydroným, ktorý predstavuje objektívnu bázu pre výskum lexikálno-sémantickej, slovotvornej a štruktúrnotypologickej stránky hydronymie. V monografii sa organicky spája slovotvorná analýza s etymologickou analýzou, ktorá v hydronymii Pravoberežja preukázala okrem slovanských jazykových prvkov aj prvky germánskych, baltských, ilýrskych, iránskych a ďalších jazykov.

Významným dielom ukrajinskej onomastickej školy je Slovník hydroným Ukrajiny. Pod vedením prof. Otina vznikol v onomastickom oddelení Jazykovedného inštitútu Ukrajinskej akadémie vied r. 1979. Obsahuje okolo dvadsaťtisíc názvov tečúcich vôd a 24-tisíc ich fonetických, gramatických, lexikálnycha grafických variantov. Cieľom monografie bol synchrónny opis ukrajinskej hydronymie a štandardizácia písania vodných názvov. Slovník vznikol ako jeden z predpokladov na na spracovanie Hydronymického atlasu Ukrajiny. Heslár slovníka je svojou štruktúrou sčasti blízky spracovaniu hesiel, aké použili poľskí onomastici. V slovníku sa neuvádzajú doklady o etymologicky súvisiacich názvoch ani etymológia hydroným.

Z tohto stručného prehľadu vyplýva, že vo výskume národných hydronymií sa uplatňovalo niekoľko metodologických prístupov, ktoré sa od seba v jednotlivostiach odlišujú. Jeden dôležitý aspekt však majú spoločný, a to utvorenie spoľahlivej a komplexnej bázy porovnávateľných dokladov, ktoré sú aplikovateľné vo výskume národných jazykov, ale aj v komparatistických (osobitne slavistických) výskumoch.

Slovenská hydronymia nebola v minulosti skúmaná systematicky. Podľa dokladov zo stredovekých listín najstaršiu hydronymickú lexiku z jednotlivých povodí rekonštruoval a zostavil Václav Šmilauer (*Vodopis starého Slovenska*, 1932). V ďalšom období sa jazykovedci venovali len daktorým názvom, osobitne takým, ktoré sa pokladali za najstaršie (či už predslovanské alebo slovanské). Stručný prehľad najzávažnejších slovenských hydronomastických prác predstavil v publikácii *Z lexiky slovenskej toponymie*. Za prvý pokus o systematický výskum a systematické spracovanie slovenského hydronomastického materiálu z jedného povodia možno pokladať až monografiu M. Majtána a K. Rymuta (*Hydronimia dorzecza Orawy*, 1985). Už predtým vznikal v Nemecku projekt jednotného a komplexného spracovania hydronymie celej Európy s názvom *Hydronymia Europaea*. Podľa jeho metodologických zásad vyšli monografie o hydronymii slovenskej časti povodia *Slanej* (Ľ. Sičáková, 1996), *Dunajca* a *Popradu* (K. Rymut – M. Majtán, 1998), *Ipľa* (M. Majtán – P. Žigo, 1999) a *Turca* (J. Krško, 2003). Najnovšie vyšla monografia J. Hladkého *Hydronymia povodia Nitry* (2004), ktorá spracúva doteraz najväčšie slovenské povodie. Plán komplexného spracovania hydronymie zo slovenského územia ako jedného z prirotiných výskumných projektov prijalo aj predsedníctvo Slovenskej onomastickej komisie. Aktuálny výskum sa realizuje v súčasnosti v povodí Váhu

(kolektív riešiteľov s čiastkovými povodiami), Chvojnice a Myjavy s perspektívou spracovania všetkých ľavostranných prítokov Moravy na slovenskom území (čiastkové výsledky prezentuje A. Závodný vo svojom príspevku) a vďaka J. Krškovi sa výskum posunul aj na východoslovenské rieky. Na pozadí metodických východísk projektu Hydronymia Europaea sa tak utvoril domáci projekt s priliehavým názvom *Hydronymia Slovaciae*. Vo svojej metodickej príručke s názvom *Spracovanie hydronymie Slovenska (Metodické pokyny na spracúvanie projektov Hydronymie Slovaciae)* ju na konci roka 2005 predstavil Jaromír Krško širokej odbornej aj laickej verejnosti.

Za prvotné východisko súčasného, úspešne sa rozbiehajúceho komplexného výskumu slovenskej hydronymie v rámci projektu *Hydronymia Slovaciae* možno v našich podmienkach pokladať publikáciu M. Majtána a K. Rymuta *Hydronimia dorzecza Orawy* (1985). V súvislosti s heuristickým výskumom slovenskej hydronymie Milan Majtán r. 1987 (MAJTÁN, M.: Slovenská hydronymia v slovanskom kontexte. Zápisník slovenského jazykovedca, *6*, 1987, 1, s. 14 – 16.) poznamenal, že „monografický komplexný výskum slovenskej hydronymie podľa jednotlivých povodí je dosiaľ iba v začiatkoch“ a zároveň naznačil smerovanie ďalšieho výskumu slovenskej hydronymie: „Podrobnejší, frekvenčnými údajmi a dynamikou vývinu pomenovania, pomenúvacích obsahových i slovotvorných modelov doplnený výskum, a rovnako podrobná analýza štruktúrnych a slovotvorných typov historickej i súčasnej slovenskej hydronymie ostáva ešte úlohou. Komplexne a monograficky spracovaná slovenská hydronymia bude aj východiskom porovnávacieho výskumu v západoslovanskom i v celoslovanskom meradle.“ Komplexné spracovanie slovenskej hydronymie v jednotlivých povodiach podľa spoločných metodologických kritérií na základe heuristického výskumu umožňuje utvoriť rozsiahlu bázu porovnávateľných dokladov z celého územia Slovenska, resp. Európy, a môže tak byť cenným príspevkom do spomínaného výskumu celoeurópskej hydronymie, ktorý je známy pod názvom *Hydronymia Europaea* (jeho históriu a metodologické princípy predstavuje P. Žigo v štúdiách *Hydronymia Slovenska a Hydronymia Europaea*). V edícii *Hydronymia Europaea* zo slovenskej (resp. slovensko-poľskej) hydronymie dosiaľ vyšla monografia *Gewässernamen im Flußgebiet des Dunajec (Nazwy wodne dorzecza Dunajca*) od autorov K. Rymuta a M. Majtána (Stuttgart 1998).

Výskum vlastných mien, a teda aj hydroným, ktoré neraz patria medzi najstrašie dochované vlastné mená, cennými informáciami dopĺňa pohľad na vývin, diferenciáciu a súčasný stav jazyka, ale takisto je nevyhnutným predpokladom na historicko-porovnávacie výskumy, pri ktorých ako základný dokumentačný materiál slúži historická apelatívna a historická propriálna lexika. Historická slovanská toponymia predstavuje jedinú bázu jazykových faktov o vývine praslovanských makrodialektov a o formovaní jednotlivých slovanských jazykov. Zo slavistického hľadiska možno uviesť, že pôvodom slovanské toponymá sa neraz začleňovali do staromaďarskej toponymickej sústavy a v nej prešli pomerne

zložitým vývinom. Po komplexnej historicko-jazykovej analýze však môžu poskytnúť cenné lingvistické údaje o pomedznom pásme kontaktu osobitne západoslovanského a južnoslovanského praslovanského makrodialektu v podunajskom priestore a o praslovanskej genéze slovenčiny (Krajčovič, 1974, s. 36).

Hydronymá najčastejšie vznikali z apelatívnej lexiky jestvujúcej v období vzniku vlastného mena v konkrétnom jazyku, a preto poskytujú slavistike dôležitý dokladový materiál. Slavistika, resp. historicko-porovnávacie výskumy, naopak, poskytujú zasa dôležité informácie lingvistického charakteru onomastike, a to najmä pri rekonštrukcii onymických jednotiek. V najstaršej doloženej hydronymii možno identifikovať vrstvu starého slovanského lexikálneho fondu, ktorá najvýraznejšie zachováva starší (praslovanský) stav. Ide o apelatívnu lexiku nediferencovanú (alebo iba minimálne diferencovanú) v slovenských dialektoch, ale aj v slovanských jazykoch (slovensko-slovanskými lexikálnymi vzťahmi sa v ostatnom čase zaoberal napr. A. Habovštiak, 1993). Mnohé hydronymá vznikali aj z vlastných mien z iných onymických tried, a preto poskytujú závažné informácie aj o starších onymách.

Význam projektu *Hydronymia Slovaciae* z nejazykovedného hľadiska:

1. Utvorenie komplexného korpusu hydroným z územia celého Slovenska podľa jednotlivých povodí. Spresnenie hydrografického členenia povodí.
2. Návrh na štandardizáciu vlastných mien riek, potokov, jazier atď. a ich štandardizácia (doteraz je štandardizovaná hydronymia len na mapách v mierke 1 : 10 000 a viac (1 : 50 000 atď.).
3. „Pomenovanie“ objektov, ktoré v súčasných kartografických dielach (na mapách) sú nepomenované, a to na základe štúdia starších aj novších kartografických a iných prameňov; doplnenie vlastných mien vodných objektov aj na najpodrobnejších mapách a v ďalších podobných vlastivedných dielach.
4. Informácia o historickom vývine povodí z geografického, hydrologického a hydrografickom hľadiska.
5. Zistenie historických a súčasných variantov vlastných mien, získanie dokladového materiálu o vývine etnicity mikroregiónov a regiónov.
6. Informácia o vlastnostiach vodného objektu (fyzikálne a iné vlastnosti, charakter toku, výskyt vodných živočíchov a i.) alebo jeho okolia (vlastníctvo, porast, príslušnosť k obci, vlastnosti terénu atď.) v období vzniku vlastného mena (motivácia; napr. Hodonský potok, variant Lukavec).

Príklady na spracovanie hydroným v projekte Hydronymia Europae, resp. Hydronymia Slovaciae:

**1.Vodné toky (štruktúra hesla):**

**Ivančinský potok** p. Turiec, 5,8 km; pramení Z od Diviak, ústi v Ivančinej; varianty: Ivančiná, Konotopa; ON Ivančiná.

VMp. 50: 36-11; Šmil. Nr. 236
VN.: 1248 *Konotopa* KrižM 164
1248 *Kanapota* TR 84
1254 *riv. Konotopa* CDSl II, Nr. 459, s.319; Šmil. 322, Mál. 86
1254 *riv. Conotopa* CDH IV/2, 242
1736 *Konopotam* Bel II., 300
1892 *Konotopa* KrižS. 424
1898 *Konotopa* KrižM 163
1944 *Konotopa* Šik. 89
1973 *Konotopa* Lich. 22-23
1981 *Ivančiná* VMp. SSR
1988 *Ivančinský* VMp. oz.
1990 *Ivančinský potok* VMp. ČSFR
1996 *Konotopa* Beň. 75
nareč. *Ivančiná* Ivan.
*Konotope* Ivan
ON: Konotopa
1248 *Konotopa* Beň. 75
1248 *Kanapota* TR 74
1414 *Konothaba* Beň. 76
ON: Ivančiná
1423 *Iwanhfalua* VSO I, 495
1536 *Iwanchynfalva* VSO I, 495
1786 *Iwančina* VSO I, 495
Etym.: Názvy *Ivančinský potok, Ivančiná* vznikli z osadného názvu *Ivančiná* (to z osobného mena *Ivanka* + *iná*) a vyjadrujú, že potok preteká cez osadu; názov *Konotopa* (z *końь* a *topiti*) vznikol podľa charakteristiky brehov toku – močaristé brehy, pri prechode potoka sa topili kone (Šmil. 463 – 464).
Lit.: Šmil. 55, 463 – 464; Beň. 75 – 79)
(KRŠKO, J.: *Hydronymia povodia Turca*. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 2003, s. 79. ISBN 80-8055-763-2)

**2. Kanály (štruktúra hesla):**
**Hliník-Martovce** 1,5 km; kanál spájajúci Lándorský kanál s riekou Nitrou Z od obce Martovce; varianty: Gamota, Martovce spojovací; ON 1. Hliník, 2. Martovce; TN Gamota.
VMp. 50: 45-41
VN: 1889 *Gamota ér* KMp. Hur.
1979 *Hliník-Martovce (Martovce spojovací)* GN 10
1980 *Hliník-Martovce* VMp. 50
1992 *Hliník-Martovce* ZMp. 10
1994 *Hliník-Martovce* VP 50
2000 *Hliník-Martovce* HPN 50

ON: 1. Hliník → Hlinícky kanál
2. Martovce
1438 *Marthos* VSO. II, 240
1786 *Martosch* VSO. II, 240
1927 *Martoš* VSO. II, 240
1948 *Martovce* VSO. II, 240
TN: 1889 *Gamota* (pole, močiar) KMp. Hur.
Etym.: Názov *Hliník-Martovce vznikol* podľa vymedzenia smeru kanála z osadných názvov *Hliník* (→ vyššie; Hlinícky kanál), *Martovce* (< OM **Martiš* < *Martin*; Stan. SJ II, s. 336). Názov *Martovce spojovací* je umelý názov, vznikol z ON *Martovce* a prístavkovej konštrukcie *spojovací* [kanál]; „kanál spájajúci Lándorský kanál s riekou Nitrou". Starší názov *Gamota ér* pravdepodobne vznikol z psl. apel. **gamъ* („šum, krik"), verbum **gaměti/*gamiti* („šumieť, kričať"; ESSJ VI, s. 98), maď. *ér* „potôčik" („šumiaci potôčik").
(HLADKÝ, J.: *Hydronymia povodia Nitry*. Trnava: Pedagogická fakulta TU, 2004, s. 81. ISBN 80-8082-008-2)

**3. Vodné plochy (jazerá, močiare, studne a i.)**
**Valovská studnička** prm. V od Počúvadlianskeho jazera niže Valovskej v oblasti Sitna v katastri obce Počúvadlo; TN Valovská.
VMp. 50: 36-33
VN: 1893 *Valovská studnička* Tov. I, 153
TN: 1893 *Valovská* Tov. I, 153
Etym.: Názov vznikol z terénneho názvu *Valovská* (< OM *Valo* < *Valér, Valerián*).
(MAJTÁN, M. – ŽIGO, P.: *Hydronymia povodia Ipľa.* Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – Filozofická fakulta UK, 1999, s. 100. ISBN 80-88870-12-7)

Literatúra

MAJTÁN, Milan: Slovenská hydronymia v slovanskom kontexte. Zápisník slovenského jazykovedca, *6*, 1987, 1, s. 14 – 16.

HABOVŠTIAK, Anton: Zo slovensko-slovanských lexikálnych vzťahov (so zreteľom na lingvistickú geografiu). Bratislava: Veda 1993. 192 s.

HLADKÝ, Juraj: Hydronymia povodia Nitry. Trnava: Pedagogická fakulta TU 2004. 294 s. ISBN 80-8082-008-2

KRŠKO, Jaromír: Hydronymia povodia Turca. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB 2003. 170 s.

KRŠKO, Jaromír: *S*pracovanie hydronymie Slovenska : Metodické pokyny na spracúvanie projektov Hydronymie Slovacie. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB 2005. 104 s. ISBN 80-8083-142-6

MAJTÁN, Milan: Z lexiky slovenskej toponymie. Bratislava: Veda 1996. 192 s.

MAJTÁN, Milan – RYMUT, Kazimierz: Hydronimia dorzecza Orawy. Wrocław – Warszawa – Kraków – Łodź: Wydawnictwo PAN 1985. 141 s.

MAJTÁN, Milan – ŽIGO, Pavol: Hydronymia povodia Ipľa. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – Filozofická fakulta UK 1999. 118 s.

SIČÁKOVÁ, Ľuba: Hydronymia slovenskej časti povodia Slanej. Prešov: Pedagogická fakulta UPJŠ 1996. 112 s.

ŠMILAUER, Vladimír: Vodopis starého Slovenska. Praha – Bratislava: Náklade učené společnosti Šafaříkovy 1932. 564 s. + 3 s. príloha.

ŽIGO, Pavol: Hydronymia Slovenska a Hydronymia Europaea. In: Slovenská reč, č. 59, 1994, s. 150 – 155.

# Netradičné metódy v jazykovom vyučovaní

Lucia Hudecová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta UMB, Banská Bystrica

## 1. Tvorivosť vo vyučovaní

Súčasná koncepcia vyučovania slovenského jazyka a literatúry poskytuje dostatok priestoru pre voľbu takých didaktických metód, kde učiteľ môže v plnej miere uplatniť zásady rozvíjania tvorivosti, originality a sebarealizácie žiakov. Slovenský jazyk má okrem informatívnej (vzdelávacej) aj formatívnu (výchovnú) funkciu a má široké možnosti pre komplexné formovanie osobnosti, najmä pre rozvoj jej schopností, zručností a motivácie.

Je potrebné inovovať tradičné metódy vyučovania a nahradiť ich novými – netradičnými, v ktorých sa rozvíja predovšetkým tvorivosť žiaka. Tvorivé metódy už postupne začínajú nachádzať svoje miesto na hodinách jazyka. Podľa M. Zelinu by malo byť vo vyučovacej hodine jazyka približne 30 – 40% tvorivých úloh a cvičení. (Zelina, 1999, s. 6). Vyučovanie sa tým pre žiaka stáva príťažlivejším, zaujímavejším, žiak je viac aktívny.

V 2. polovici 20. storočia sa v krajinách západnej Európy a v USA rozšíril trend tzv. kreatívneho – tvorivého vyučovania (creative teaching), ktorý sa u nás začal uplatňovať po roku 1989. *Tvorivosť* je aktivita, ktorej hlavnými znakmi sú: vynachádzavosť, nápaditosť, premýšľavosť. Vedie žiaka k vyjadrovaniu vlastných myšlienok, pocitov, k vlastnému pozorovaniu. Výchova k tvorivosti v sebe obsahuje psychické funkcie potrebné pre tvorivosť, metodológiu tvorivého riešenia problémov (heuristiku), aj zmenu životnej filozofie človeka –žiaka. (Zelina, 1997, s. 10).

Predpoklady pre tvorivosť sa u žiakov rozvíjajú aj v jazykovom vyučovaní. Rozvíjať tvorivosť v oblasti jazykových schopností znamená naučiť žiakov využívať jazyk adekvátne a efektívne na rôzne komunikačné účely. (Ihnátková, 1980, s. 120). Ak chceme so žiakmi pracovať tvorivo, musíme dodržiavať dve

základné podmienky tvorivej práce, ktorými sú: tvorivá práca učiteľa (učiteľ prispôsobuje činnosť na vyučovacej hodine potrebám žiaka) a vytváranie priestoru pre žiakovu tvorivosť (navodiť atmosféru vzájomnej dôvery, vychádzať z tém zaujímavých pre žiaka...).

Pri pestovaní tvorivosti žiaka je potrebné rozvíjať všetky úrovne kognitívnych procesov: vnímanie, zapamätanie, pochopenie, hodnotenie, tvorenie. Uvedenú kognitívnu taxonómiu F. Williamsa možno pri vyučovaní využiť napríklad takto:
Téma – SLOVESÁ

| | |
|---|---|
| 1. úroveň (vnímanie): | Nájdite slovesá v úryvku. Ktoré slovesá hovoria, čo sa deje alebo aká udalosť prebieha? |
| 2. úroveň (zapamätanie): | Čo sú slovesá? Ako ich definujeme, rozdeľujeme? |
| 3. úroveň (pochopenie): | Roztrieďte slová na slovesá a podstatné mená. Povedzte, v čom sa líšia. |
| 4. úroveň (hodnotenie): | Tu je šesť slov označujúcich dej na obrázku. Ohodnoťte, ako vystihujú dej. Zostavte si kritériá výberu a posudzovania slov. |
| 5. úroveň (tvorenie): | Vyjadrite čo najzvláštnejšími slovesami pohyb artistu na trampolíne. (Zelina, 1999, s. 25 – 26). |

Okrem tvorivosti založenej na slovách možno rozvíjať symbolickú – figurálnu (rozličné obrázky, ilustrácie...) a pohybovú tvorivosť, kde zaraďujeme rozličné vyjadrenia pohybom, gestami, mimikou. Pri kombinácii slovnej a figurálnej tvorivosti napríklad žiakom rozdáme obrázky a necháme ich vymýšľať čo najviac viet, v ktorých budú zámená.

## 2. Význam netradičných metód v jazykovom vyučovaní

Netradičné metódy vyučovania podporujú rozvoj tvorivého vnímania sveta, fantázie, imaginácie, obrazotvornosti, predstavivosti, flexibility a originality. Pomáhajú žiakom rozvíjať slovnú zásobu, správne sa vyjadrovať, využívať tvorivosť pri hľadaní slov a slovných výrazov. Prostredníctvom ich optimálneho výberu a efektívnej aplikácie sa zvyšuje účinnosť výchovno-vzdelávacieho procesu a u žiakov dochádza k poznaniu niečoho nového.

Na základe netradičných metód možno dosiahnuť aj hlavný cieľ vyučovania slovenského jazyka – rozvoj *komunikačnej kompetencie* žiakov (t. j. schopnosť funkčne využívať jazyk v rôznych komunikačných situáciách s využitím základných poznatkov jazykového systému, teda stupeň ovládania jazyka a schopnosť používať ho v komunikácii). (Palenčárová – Kesselová – Kupcová, 2003, s. 13, s. 17).

Každý učiteľ môže vyučovacie hodiny modernizovať podľa svojich predstáv. Pri využití netradičných metód by mal neustále hodnotiť vlastnú prácu a byť pripravený zodpovedať za vyučovanie v triede.

V súčasnosti už majú učitelia k dispozícii mnoho námetov a materiálov na tvorbu netradičnej vyučovacej hodiny, no napriek tomu ich v dostatočnej miere

nevyužívajú a nie sú súčasťou organizácie vyučovania na hodinách jazyka. V rámci *Projektu Orava*, ktorého riaditeľmi sú dr. Jeannie L. Steelová a dr. Kurtis Meredith z Univerzity v Severnej Iowe (USA) a ktorého zámerom je predstaviť školám vyučovacie postupy podporujúce princípy demokracie, predovšetkým formuláciu nezávislého myslenia, integrované myslenie, toleranciu, rešpektovanie rôznorodých názorov, kreatívne riešenie problémov, autori predstavili niekoľko netradičných metód, s ktorými učitelia môžu pracovať.

Gramatická zložka predmetu slovenský jazyk a literatúra nepatrí u žiakov medzi najobľúbenejšie, a práve v nej možno vzbudzovať ich aktivitu a väčší záujem o predmet aj prostredníctvom tvorivých metód.

## 3. Využitie tvorivých metód v praxi

### *3.1. DITOR*

*DITOR* je heuristická metóda tvorivého vyučovania, ktorá sa snaží definovať kroky v procese riešenia problémov. Metóda pozostáva z piatich krokov. Začiatočné písmená každého kroku vytvárajú slovo – akronym. Prostredníctvom DITORU sa žiaci neučia len tvorivo riešiť problémy, ale aj samostatne hľadať informácie, pracovať s nimi, objektívne hodnotiť a sebahodnotiť, obhajovať vlastné riešenia.

DITOR som využila pri opakovaní učiva o slovesách vo 8. ročníku ZŠ.

Cieľ vyučovacej hodiny:

vzdelávací:
- opakovanie učiva o slovesách a zhrnutie základných informácií, hlavné znaky rozprávania.
- integrácia jazykovej a slohovej zložky slovenského jazyka.
- vzbudzovať tvorivú aktivitu žiakov (sledovať u žiakov kognitívne procesy fluencie, flexibility, originality a elaborácie).

výchovný:
- naučiť žiakov prostredníctvom skupinovej práce rešpektovať, tolerovať názory iných, počúvať ich.
- viesť žiakov k hodnoteniu, sebahodnoteniu, k reflexii vyučovacej hodiny.

Pomôcky:
- fotografia a dielo K. Jarunkovej – Jediná.
- učebnice slovenského jazyka pre 5. – 8. ročník ZŠ, učebnica literatúry pre 7. ročník ZŠ.
- tabuľa.

Forma práce: Skupinová (4 – 5 žiakov)

Typ hodiny: Kombinovaný

1. Motivačná časť

Najprv som žiakov rozdelila do skupín a motivovala som ich úryvkom z literatúry pre 7. ročník ZŠ.

Zadala som otázky: Kto je autorom úryvku (ako pomôcku môžete využiť fotografiu, ktorú som priniesla)?
Ako sa volá kniha, z ktorej je úryvok?
Kto je hlavným hrdinom knihy? (7. ročník – dievčenský román)

Úryvok: „Vykročila som a bežala do kuchyne vyzvedať sa od starkej. A kto si tam nesedí za stolom? Milostivý pán Jožo! A nielenže si sedí, ale sa napcháva haruľou! Mne by ráno haruľu nedali ani za svet, že preťažuje žalúdok. Vajíčko na mäkko a kakavko, pf! Starká ho obskakuje ako princa. Každý kus mu dáva na tanier rovno z palacinkára, servítkou mu utiera mastné ruky a – podržte ma –aj ústočká! Už len čakám, kedy ho zabalí do perinky. A Jožo len žuje a žuje ako tupec. – Ahoj, – povedala som a sadla si oproti nemu.“ (Jarunková, 1976, s. 13)

1. krok: D (definuj problém): Prečítajte si úryvok v skupinách. O aký slohový postup a útvar v ňom ide? Ktorý slovný druh sa v danom útvare najviac vyskytuje? Nájdite a podčiarknite všetky slová z daného slovného druhu.

2. Expozičná časť:

a) Oznámenie cieľa vyučovacej hodiny.

b) 2. krok: I (informuj sa): Žiaci už vopred vedeli, že si majú priniesť poznámkové zošity z predchádzajúcich ročníkov. Na základe prinesených zošitov a učebníc slovenského jazyka si preopakovali všetky informácie o slovesách. Potom prinesené materiály zatvorili a každá skupina dostala papier so základnými informáciami o slovesách, kde niektoré informácie chýbali alebo mali vybrať správnu informáciu. Tým si ešte viac upevnili učivo o slovesách.

Vyberte alebo doplňte správnu odpoveď na začiarknutom mieste, v zátvorkách vytvorte príklady slovies:

Slovesá – verbá/pronominá/adjektíva sú plnovýznamové/neplnovýznamové slová, ktoré pomenúvajú deje, ktoré niekto uskutočňuje (Janko ————), prežíva (Janko ————) alebo ktoré prebiehajú v prírode (Sneží.).

Delenie: a) podľa zvratnosti ———— (————)
———— (————)
b) ———— plnovýznamové (————)
neplnovýznamové ———— (musieť, smieť, mať...)
———— (začať/začínať, prestať ...)
c) podľa zloženia – jednoduché (————)
———— (————)

Gramatické kategórie slovesa: 1. ———————— prvá, druhá, tretia
2. ———————— jednotné, množné
3. čas ————————; ————————; ————————
4. spôsob ————————; ————————; ————————

3. Fixačná časť:

3. krok: T (tvor riešenia)

a) fluencia myslenia (množstvo nápadov): Nájdite vo štvrtej vete úryvku zvratné slovesá a zameňte ich za čo najviac iných, nezvratných slovies.

Odpovede žiakov: *A nielenže tam posedáva/vysedáva, ale aj je/tlačí do seba/hltá/pojedá/konzumuje/šrotuje haruľu!*

b) flexibilita myslenia (rozmanitosť nápadov): V skupinách vytvorte čo najrozmanitejšie názvy úryvku tak, aby v nich bolo plnovýznamové sloveso.

Odpovede žiakov: *Starká obskakuje Joža.*
*Oľga závidí Jožovi.*
*Oľga sa hnevá.*
*Jožo raňajkuje.*
*Raňajkovať u starkej.*
*Jožo je haruľu.*
*Starká sa stará o vnuka.*

c) originalita myslenia (ojedinelosť nápadov): Napíšte krátke rozprávanie. Použite slovesá z úryvku.

Krátke rozprávania žiakov: *V jedno ráno som vykročila von, aby som sa pozrela na svojho psíka, ktorý bol chorý. Videla som, že má opuchnutú labku a bežala som k nemu.*

*Psík nevládal sedieť, iba ležať. A tak som ho obskakovala a dávala mu na labku masť. Potom sme s rodičmi zavolali zverolekára a čakali sme, kým príde. Keď prišiel, povedali sme, čo psíkovi je. Zverolekár mu dal lieky, zabalil mu labku do obväzu a odišiel. Po troch dňoch sa prišiel na neho pozrieť. Povedal, že je to už lepšie.*

*Teraz je môj psík zdravý ako ryba a ja som si povedala: „Je dobré mať po ruke ľudí ako ujo zverolekár, ktorí pomôžu ostatným v núdzi“. (Skupinová práca žiakov)*

*V sobotu som bežala ku bratovi vyzvedať, čo má nové. Prišiel domov z dlhej cesty.*

*A on pohodlne sedí a napcháva sa večerou! Mne nedali najesť. Nebola som ani veľmi hladná. Zbytočne by mi to preťažilo žalúdok. Mama ho stále obskakovala a dávala mu to, čo si pýtal. Po večeri umývala a utierala riad a stále sa s bratom rozprávala. Ja som tam len tak stála a čakala, kedy bude mať na mňa čas. A – podržte ma – on sa so mnou naozaj začal rozprávať, tak som si k nemu sadla.*

*Povedal mi veľa nových vecí a priniesol mi aj darček. Išla som spať neskoro, ale bola som šťastná z rozhovoru s mojim bratom. (Skupinová práca žiakov)*

d,) elaborácia myslenia (rozvoj nápadov, riešení): Napíšte nasledovné vety inak. Môžete zmeniť osobu, číslo, čas, spôsob, plnovýznamové sloveso nahradiť iným.

Vykročila som a bežala do kuchyne vyzvedať sa od starkej.
A nielenže si sedí, ale sa napcháva haruľou!
A starká ho obskakuje ako princa.

Odpovede žiakov: *Vykročili sme a bežali do kuchyne vyzvedať sa od starkej.*
*Vykročím a bežím do kuchyne vyzvedať sa od starkej.*
*Vykroč a bež do kuchyne vyzvedať sa od starkej!*
*Vstaňme a utekajme do kuchyne zistiť od starkej, čo sa deje.*
*Pôjdeš do kuchyne zistiť od starkej, čo sa stalo?*

*A nielenže si sedíme, ale sa aj napchávame haruľou!*
*A nielenže si sedím, ale sa aj napchávam haruľou!*
*A nielenže si sedíš, ale sa aj nadžgávaš haruľou!*
*Sadnete si a zjete haruľu?*
*Sadli sme si a napchávali sme sa haruľou.*
*A starká ma obskakovala ako princa.*
*Obskakovala ťa starká ako princa?*
*A starká ma bude obskakovať ako princa.*
*A starká nás obsluhuje ako princov.*
*Starká, obskakuj nás ako princov!*

4. Aplikačná časť:

4. krok: O (ohodnoť riešenia): V rámci hodnotenia riešení žiaci nielen hodnotili iné skupiny, ale aj samých seba – sebahodnotenie. Odpovedali na nasledovné otázky:
Splnili ste ako skupina všetky zadané úlohy?
Ktorá skupina vytvorila najlepšie riešenia a prečo?
Sebahodnotenie skupiny – Kto zo skupiny pracoval najviac?
Ako by ste ohodnotili spoluprácu v skupine?

5. krok: R ( realizuj v praxi): Žiaci si mali uvedomiť, ako používajú slovesá, ktorú osobu, číslo, čas, spôsob najviac využívajú v komunikácii.

Záverečná časť:

Po vypracovaní úloh metódy DITOR mali žiaci v skupinách priestor na reflexiu vyučovacej hodiny v podobe dvoch otázok: Bola pre vás dnešná vyučovacia hodina zaujímavá? Ak áno, prečo?

Chceli by ste opakovať učivo týmto spôsobom aj inokedy?

Niektoré výpovede žiakov: *Vyučovacia hodina bola zaujímavá, zopakovali sme si slovesá,hodina bola spravená zábavnou formou.*
*Vyučovacia hodina nás bavila, hlavne keď sme pracovali v skupinách. Chceli by sme takto pracovať aj inokedy.*
*Vyučovacia hodina bola zaujímavá preto, lebo sme si slovesá nielen zopakovali, ale sme sa aj zabavili.*

Podľa uvedených výpovedí možno skonštatovať, že žiakom forma práce na vyučovacej hodine vyhovovala a radi by podobným spôsobom pracovali častejšie.

Výsledky a zistenia

Cieľ vyučovacej hodiny, ktorý som zadala a oznámila žiakom v expozičnej časti, bol splnený. Na vyučovacej hodine dochádzalo k integrácii jazykovej a slohovej zložky slovenského jazyka. Žiaci pracovali s úryvkom, v ktorom bolo hlavným slohovým útvarom rozprávanie. Museli si uvedomiť hlavné znaky rozprávania, sledovať pri ňom slovesá. Zároveň si vybavovali vedomosti o literatúre zo 7. ročníka.

Na základe predchádzajúcich vedomostí mali žiaci 8. ročníka množstvo informácií o rozprávacom slohovom postupe, rozprávaní a slovesách. Prostredníctvom informácií z literatúry dokázali určiť názov, autora a hlavnú postavu úryvku, s ktorým pracovali. Teoretickú stránku vyučovacej hodiny zvládli na pomerne dobrej úrovni.

Keďže som so žiakmi pracovala metódou tvorivého vyučovania DITOR, hlavným cieľom vyučovacej hodiny bola tvorivá práca žiakov. Najviac tvorivosti preukázali pri úlohe na originalitu myslenia (krátke rozprávanie). Je paradoxné, že na ostatné úlohy zamerané na fluenciu, flexibilitu a elaboráciu myslenia potrebovali viac času a boli pre nich viac problematické ako vytvorenie slohového celku. Pri jednotlivých úlohách si prostredníctvom slov, ktoré mali nahrádzať preopakovali aj slovnú zásobu a jej rozvrstvenie.

Žiaci mali okrem tvorivosti preukázať aj hodnotenia riešení. Najviac reagovali na otázku hodnotenia spolupráce v skupine. Skupinovú formu práce preferovali pred individuálnou najmä preto, že každý mohol povedať svoj vlastný názor a všetky sa skĺbili do jednej odpovede. Jednotlivec pracoval za skupinu a tým sa učil rešpektovať, tolerovať a počúvať iných.

Pri piatom kroku metódy DITOR si žiaci uvedomili, že používanie slovies je každodennou súčasťou života a v komunikácii využívajú všetky slovesné kategórie.

Z uvedeného vyplýva, že žiaci 8. ročníka danej triedy nie sú zvyknutí na vyučovacích hodinách pracovať prostredníctvom tvorivých foriem a metód práce a nedokážu využívať svoju fantáziu, obrazotvornosť v plnej miere. Táto forma práce je však pre nich zaujímavejšia a podnecujúcejšia. Aj preto je dôležité inovovať výchovu a vzdelávanie, v ktorých majú netradičné metódy vyučovania a s nimi spojená tvorivosť svoje významné miesto.

Literatúra

BETÁKOVÁ, Valéria: Teória vyučovania slovenského jazyka. Bratislava: SPN 1984. 240 s.

ĎURIČ, Ladislav a kol.: Psychológia tvorivosti. Bratislava: SPN 1986. 145 s.

IHNÁTKOVÁ, Natália: K modernizácii vyučovania slovenského jazyka. Bratislava: SPN 1980. 202 s.

JARUNKOVÁ, Klára: Jediná. Bratislava: Mladé letá 1976. 297 s.

LAUERMANOVÁ, M: Aplikácia metód a foriem rozvoja tvorivosti na hodinách slovenského jazyka. In: Pedagogické rozhľady, 1997/1998, roč. 6, č. 2, s. 21 – 23.

LOKŠOVÁ, Irena: Program na rozvíjanie tvorivosti žiakov v slovenskom jazyku. In: Slovenský jazyk a literatúra v škole, 1996/1997, roč. 43, č. 7 – 8, s. 206 – 215.

OHRABALOVÁ, Dagmar: Komunikačné zručnosti žiakov v slovenskom jazyku. In: Slovenský jazyk a literatúra v škole, 1997/1998, roč. 44, č. 7 – 8, s. 233 – 235.

PALENČÁROVÁ, Jana – LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Netradičné metódy vyučovania slovenského jazyka. In: Slovenský jazyk a literatúra v škole, 1999/2000, roč. 46, č. 1 – 2, s. 42 – 48.

PALENČÁROVÁ, Jana – KESSELOVÁ, Jana – KUPCOVÁ, Jana: Učíme slovenčinu komunikačne a zážitkovo. Bratislava: SPN 2003. 221 s.

VIŠŇOVSKÝ, Ľudovít – Kačáni, Vladislav a kol.: Základy školskej pedagogiky. Bratislava: Iris 2001. 227 s.

ZELINA, Miron: Ako sa stať tvorivým. Metódy a formy tvorivého riešenia problémov. Šamorín: Fontana Kiadó, s.r.o. 1997. 187 s.

ZELINA, Miron: Rozvíjanie tvorivosti žiakov v slovenskom jazyku. Banská Bystrica: Metodické centrum 1999. 39 s.

ZELINA, Miron: Stratégie a metódy rozvoja osobnosti dieťaťa. Bratislava: Iris 1994. 162 s.

# Mikova výrazová koncepcia štýlu v kontexte teórie a praxe umeleckého prekladu

Anita Huťková

Katedra slovakistiky, Filologická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

## 1. Výrazová koncepcia štýlu

Výrazová koncepcia štýlu Františka Miku vychádza z vnímania umeleckého textu ako estetickej kvality, pričom toto estetično sa realizuje predovšetkým na úrovni výrazového materiálu. Treba podotknúť, že autor sa neobmedzuje – ako sa by mohlo na prvý pohľad zdať – len na jazykovú zložku, ale v dialektickej jednote akceptuje aj tematické súvislosti, pretože „v nich treba hľadať jadro tejto (estetickej, pozn. A. H.) hodnoty" (Miko, 1969, s. 3). Na druhej strane je to samotný materiál – jazyk, ktorý „rozhoduje o elementárnych kvalitách estetična", resp. je to práve jazyk diela, ktorý poskytuje možnosti na overovanie jeho kvalít. Obe zložky sú transformované do výrazových kategórií, s ktorými budeme pracovať.

Podľa Miku je primárnym materiálom textu téma, jazyk je len prostriedkom. Tvrdenie podčiarkuje fakt, že „štýl sa realizuje hlavne v tematickom pláne" (Miko, 1970, s. 42). Z tohto aspektu možno text analyzovať na dvoch úrovniach: na úrovni jazykovo-tematickej alebo výrazovej štruktúry. Napriek tomu, že pri výrazových kategóriách autor operuje hlavne s pojmom jazykový prostriedok, „výrazové kategórie sú kategórie textu" (Miko, 1970, s. 47). Považujeme za dôležité upozorniť na túto nedôslednosť v terminológii, aby sme predišli významovým kolíziám pri ďalšej práci. Taktiež tvrdenie o „sekundárnom" charaktere jazyka vnímame ako protirečivé, pretože na inom mieste sám autor podčiarkuje špecifický charakter textu – jeho materiálnu, jazykovú realizáciu. Bez jazykových prostriedkov by sa nijaká téma literárne realizovať nedala. Okrem toho možno istý jav opísať pomocou množstva rozdielnych jazykových prostriedkov, takže ich konkrétny výber je podstatnou zložkou autorského zámeru. Z toho vyplýva, že funkcia témy a jazyka je v štýle, resp. v texte prinajmenšom rovnako dôležitá. „Jazyk nie je vlastne nič iné ako mikrorealizácia témy" (Miko, 1976, s. 10).

Autor svoje úvahy stavia na pojme „štýl", ktorý vníma ako jednotu umeleckého modelovania témy i jazyka. Tradičné rozlišovanie štýlu a štruktúry pripúšťa len v tom zmysle, „že pojem štruktúry obmedzíme na číru organizáciu diela (t. j. postavy, prostredie, kompozícia, sujet, téma, a pod., pozn. A. H.), v pojme štýl však budeme primýšľať k tejto organizácii i hodnotu, funkciu, ktorá sa na organizáciu viaže" (Miko, 1969, s. 5).

Ďalším dôležitým komponentom teórie je jednotiaca funkcia štýlu. Štýl zrovnoprávňuje rôznorodý tematický i jazykový stavebný materiál a vytvára

homogénny artefakt. Suverénne fungujúce postavy, vyčlenené prostredie, preferovaná téma, oznamovacie vety, rozvité vetné členy, aktuálne vetné členenie, zvukomalebné lexikálne jednotky atď., všetky zložky diela predstavujú samostatne fungujúce a merateľné, analyzovateľné jednotky. Napriek ich rôznorodosti, disproporčnosti a nezriedka kontrastnému charakteru sa vďaka „štýlu" realizujú ako homogénny celok. Z toho vyplýva, že parciálne funkcie jednotlivých komponentov nie sú zákonite funkciou celkového štýlu, hoci sa na jeho výslednej podobe zúčastňujú. Štýlom nazýva F. Miko „celkové funkčné pôsobenie textu i s príslušnou varietou na rovine formy. (...) Pri jednotlivých jazykových prostriedkoch treba hovoriť o výrazovom pôsobení. Výrazová hodnota jazykového prostriedku je jeho diferencovaná, parciálna, špecifická funkčná schopnosť, je to spôsobilosť plniť parciálnu funkciu" (Miko, 1970, s. 38 – 39). Autor odmieta kontextovú teóriu štýlu, ktorá nepočíta s inherentnými štylistickými hodnotami ani pri jazykových prostriedkoch. Podľa neho každý prostriedok má škálu hodnôt, ktoré v sebe imanentne nosí a ktoré sa realizujú v rôznom pomere, v závislosti od miesta a funkcie realizácie. V slovníkoch potom pri lexikálnej jednotke nachádzame takú hodnotu (napr. expr., fam., niž. hovor., hypok. a pod.) ktorá je u danej lexémy dominantná a najfrekventovanejšia. Niet štylisticky neutrálnych prostriedkov (porov.: Miko, 1970, s. 36). Niektoré sú štylisticky aktívne a sami upozorňujú na svoje vlastnosti, iné sa skrývajú a svoju prekvapujúcu „tvár" ukážu až v kontexte.

K autorovej stratégii uvažovania ďalej radíme prekonanie prístupu tradičnej štylistiky, ktorá nerešpektovala syntagmatickú a paradigmatickú organizáciu jazykových prostriedkov. Tradične sa uprednostňoval syntagmatický smer (t. j. štruktúrna organizácia prvkov jednotlivých jazykových rovín), kým paradigmatická os, teda systémové usporiadanie a vzťahy medzi prvkami, ako aj povaha, význam a funkcia týchto vzťahov zostávali na okraji záujmu. Sústava výrazových kategórií reprezentuje práve paradigmatickú líniu štýlu. F. Miko s ňou pracuje nezávisle od štýlov, pretože „umožňuje analýzu štýlu na jeho štruktúrne zložky a odhaľuje sústavu výrazových vlastností ako predpoklad štýlov" (Miko, 1969, s. 14). Výrazová sústava sa tak stáva jediným funkčným základom pre všetky jestvujúce štýly. Z povedaného vyplýva, že výrazové kategórie majú univerzálny charakter, sú výrazovými univerzáliami (porov. Miko, 1970, s. 109).

## 2. Kategórie umeleckého štýlu a proces prekladu

Pri charakteristike kategórií vychádza autor zo všeobecnej lingvistiky a saussurovského prístupu, prvky zjednocuje na základe spoločných znakov a vymedzuje na princípe odlišných vlastností. Takto sa isté prvky s relatívne rovnakými črtami dostávajú do spoločnej skupiny, následne sa tvoria podobné, príbuzné, resp. protikladné kategórie. Štruktúra kategórií je teda podobne ako samotný štýl budovaná na homogénnosti prvkov. Miera homogénnosti prvkov je mierou štruktúrnosti, miera autonómnosti prvkov je mierou neštruktúrnosti (porov.: Miko,

1970, s. 41). Medzi podobnými (susednými) kategóriami vládne hierarchia, niektoré kategórie sú vo svojej podstate širšie, „zastrešujúce“, kým iné sú úzko špecifické. Funkčný aspekt systému zabezpečuje funkcia alebo význam kategórie. V princípe je sústava postavená na binárnych protikladoch (napr. operatívnosť – ikonickosť, subjektívnosť – sociatívnosť, pojmovosť – zážitkovosť) podobných jakobsonovskej koncepcii fonologického systému, ktoré sa však nevylučujú, opozičný vzťah je dominantný, ale nie disjunkčný. V tomto zmysle upravuje autor aj Bühlerov model jazykových funkcií, z ktorého vynecháva expresívnu funkciu, tvrdiac, že tu uvažujeme len o jednej jazykovej funkcii, prípadne o jej zložkách a modifikácii (porov. Miko, 1969, s. 26 alebo Miko 1970, s. 108: „Výrazová sústava vyvodzuje všetky štýly z jedinej výrazovej sústavy, ktorú buduje na jedinej komunikatívnej funkcii jazyka. Ostatné „funkcie“ jazyka (estetická, logická atď.) nie sú ničím iným ako modifikáciou jedinej funkcie jazyka. Zmyslom výrazovej koncepcie jazyka je analyticky a štruktúrne vysvetliť tieto modifikácie.“). Vo vzťahu všeobecného a jedinečného vychádza autor zo skutočnosti, že jednota štýlu je tvorená opakovaním rovnorodých, charakteristických prvkov. Jedinečné sa identifikuje ako jedinečné len v rámci uvedeného homogénneho pozadia, založeného na opakovaní. Pri štylistickej analýze je potrebné zachovať ho. Projekciu výrazovej kategórie v texte nazýva autor *výrazovou vlastnosťou*, resp. *výrazovou líniou textu* (porov.: napr. Miko, 1970, s. 106). V našej štúdii budeme pojmy vnímať ako synonymá.

Pri pozornejšom sledovaní modelu výrazových kategórií si možno všimnúť isté bloky, resp. línie alebo skupinky vlastností, ktoré sa zoskupili a ktoré majú k sebe bližšie alebo nadväzujú na seba zreteľnejšie. Najvýraznejšie sa opozícia prejavuje na osi operatívnosť – ikonickosť, zážitkovosť – pojmovosť, sociatívnosť – subjektívnosť. Tieto kategórie tvoria bloky vlastností, ktoré na seba nadväzujú hlavne cez vzťah inklúzie. Z iného aspektu môžeme uvažovať o vnútornej a vonkajšej línii diferenciácie výrazových kategórií. Vnútorná línia je v sústave zaznačená horizontálne a reprezentujú ju len dve opozičné reťaze (ikonickosť – textovosť – súvislosť – šírka...; operatívnosť- oznam – výzva...), vonkajšia vertikálne. Vnútorná línia výrazových vlastností sa v texte uplatňuje bez ohľadu na „voľbu“ medzi horizontálnymi možnosťami.

Výrazové kategórie sa nám javia ako vhodný prístup pri sledovaní prekladateľského procesu a sčasti aj pri hodnotení výsledného prekladového produktu. Nezriedka sa totiž kritika prekladu obmedzuje na čiastkové, parciálne problémy, resp. chúlostivé miesta v texte a rovnako často zostáva len na najnižšej rovine, rovine jazyka, pričom s úškrnom osvetľuje nesprávne identifikované významy slov a ich následný preklad. Sledovanie výrazových kategórií je krokom vpred, pretože odhaľovanie výrazových hodnôt jednotlivých prvkov prispieva k celkovej výrazovej charakteristike diela. Štýl je súhrnom istých výrazových kategórií (porov.: Miko, 1970, 1976, 1982). Tieto kategórie nie sú len „o jazyku“, hoci v ňom sa zhmotňujú. Pri výrazovej analýze prekladateľ vníma jazyk i tému ako celok, netriešti sily a nespôsobuje v preklade napätie medzi

jazykovou a tematickou zložkou diela. Podobne sa aj kritik pri hodnotení môže úspešne odtrhnúť od jazykovej bázy a uchopiť prekladaný text (z doteraz preferovanej platformy ekvivalencií) v adekvátnosti.

Aj sám autor svojho času uvádzal, že jednou z možností následného využitia vytvorenej koncepcie môže byť práve prekladateľské pole.

Prv, než pristúpime k sledovaniu kategórií v prekladateľskom procese a v prekladoch, musíme konštatovať, že teória je v značnej miere závislá od subjektívneho prístupu interpretátora. Výrazové kategórie totiž nemajú „špecifickú formu vyjadrenia (...). Istú výrazovú vlastnosť identifikujeme v texte jednoducho podľa toho, že sa dostali k sebe prostriedky, o ktorých vieme, že sú emocionálne, expresívne, figuratívne atď.“ (Miko, 1970, s. 45) Avšak práve to, čo „vieme“, resp. „nevieme“ predstavuje pri analýze potenciálny problém. Objektívnosť tu môže zabezpečiť štatistický výskum uvedeného javu, teda distribúcia jazykových prostriedkov. Výrazne subjektívne sú – podľa nášho názoru – aj kategórie typu *distingvovanosť* a *priaznivosť*. Na druhej strane sa domnievame, že zdravá dávka subjektívnosti sa z čitateľskej (aj prekladateľskej) recepcie vylúčiť nedá. Výrazové kategórie, celkový štýl, téma, kompozícia, postavy atď., spleť rôznych činiteľov nevyvolávajú u percipientov rovnaké účinky. Posúdenie niektorých výrazových kategórií je dosť ťažké, pretože „hranice“ medzi nimi nie sú presne vymedzené a závisia od individuálneho vnímania javu. V prekladovej analýze ich špecifikuje postoj prekladateľa. Pôvodný model Miko upravoval a rozšíril napr. o kategórie textovosť, monotextovosť, autosémickosť, komickosť, idiolekt, sociolekt, priaznivosť a iracionálnosť, ale sám uznáva, že výpočet celého registra kategórií nie je definitívny.

Vzhľadom na skutočnosť, že v našej práci sa opierame o prozaické texty maďarskej proveniencie a ich slovenské preklady, svoju pozornosť sústredíme na tie kategórie, ktoré sa najviac spájajú s umeleckým štýlom. Netrúfame si – a nemáme vedomosť o tom, že by sa niekto pokúsil – vymenovať databázu výrazových kategórií, ktoré sa uplatňujú **výhradne** v umeleckom štýle, resp. ktoré sa uplatňujú **aj** v umeleckom štýle. Budeme preto čerpať zo zistení F. Miku, vychádzať z rôznych analýz a interpretácií, ako aj z vlastnej skúsenosti, čitateľskej i literárnovednej empírie.

Celá sústava sa opiera o dva nosné termíny: operatívnosť a ikonickosť, ktoré sú zároveň najstaršou, elementárnou diferenciáciou výrazu. Napriek tomu, že sa nevylučujú a každý text je istým spôsobom operatívny i ikonický, operatívnosť je založená na komunikačnej funkcii výpovede, kým pri ikonickosti vystupuje do popredia zobrazovacia zložka jazyka. Náplňou nášho sledovania bude vzťah medzi kategóriami ikonickosti a jej hierarchicky podriadenej zážitkovosti, ako aj vymedzenie vo vzťahu k protikladnej pojmovosti výrazu. Mali sme v úmysle zamerať sa aj na aktuálnosť, kontrast, komickosť a expresívnosť výrazu, avšak z priestorových príčin upúšťame od týchto ambícií (uvedených kategórií sa dotkneme len letmo). Aj kategóriám operatívnosti poskytneme priestor len príležitostne. Všetky spomenuté kategórie za-

pojíme do komparatívnej analýzy pôvodného a preloženého textu. Využijeme aj analytické metódy, pretože čitateľský zážitok je do istej miery nevyhnutne spojený s analýzou.

### 3. Ikonickosť a zážitkovosť výrazu

Spomínali sme, že kategória ikonickosti je jednou zo základných postulátov celej výrazovej sústavy a jej hodnota je vymedzená v protikladnom, avšak nie vylučovacom vzťahu k operatívnosti. Ikonickosť znamená v slovenčine obraznosť, teda nejaké nepriame, sprostredkované stvárnenie, zobrazenie, zachytenie.

Ikonickosť reči predstavuje zosilnenie vyjadrovacieho aspektu, kým *operatívnosť* posilňuje komunikačný zreteľ prehovoru. Indikátorom ikonickosti je výlučné používanie tretej osoby (v protiklade k operatívnosti, ktorá preferuje prvé dve slovesné osoby (porov.: Miko, 1970, s. 63). Platí tiež zásada, že operatívnosť je založená na ikonickosti, ale ikonickosť operatívnosť výrazu nepotrebuje.

Spolu s ikonickosťou sa uplatňuje aj celý rad kategórií vnútornej línie, teda *textovosť, súvislosť, šírka, úplnosť a autosémickosť*. Kategória textovosti akceptuje písanú podobu spracovanej výpovede. Súvislosť sa týka rozvíjania témy, nadväzovania informácií. Veľmi úzko s ňou súvisí šírka výrazu, ktorá „je prirodzeným výrazovým dôsledkom ikonickosti“ (Miko, 1970, s. 76). Táto vlastnosť výrazu je vnímaná subjektívne, pretože vyjadruje pomer medzi expanzívnosťou formálneho vyjadrenia opísaného javu a jeho dôležitosťou. Potenciálne sa pri šírke výrazu môže objaviť zomknutosť a úplnosť („vyčerpateľnosť“) výrazu. Ďalšia špecifická vlastnosť, autosémickosť (plnovýznamovosť, sebestačnosť) výrazu je priamym dôsledkom úplnosti. Na ňu nadväzuje určitosť alebo vecnosť a detailnosť výrazu. Horizontálna línia sa týmto vyčerpáva.

Vonkajšia línia poskytuje dve možnosti, a to blok pojmovosti alebo zážitkovosti. Tieto alternatívy sa vylučujú. Prvotná je sčasti psychologizujúca kategória zážitkovosti, ktorá predpokladá „vnútornú“ účasť komunikantov, prežívanie, zažitie prečítaného; „pojmová platnosť je deriváciou zo zážitkovej platnosti“ (Miko, 1970, s. 60). Rozdiel je stavaný len na chápaní významov, pričom pri zážitkovosti sa upúšťa od prísne logického a racionálneho vnímania, ktoré sa naopak preferuje pri kategórii pojmovosti. Tak sa niektoré jednotky jazyka môžu v závislosti od cieľa výpovede hodnotiť raz ako pojmové, inokedy ako zážitkové. Pri umeleckom štýle predpokladáme *tendenciu k zážitkovosti*.

V tejto fáze upúšťame od ďalších teoretických charakteristík výrazových kategórií a presúvame pozornosť na texty. V nich sa pokúsime identifikovať jednotlivé výrazové vlastnosti i pendant v texte cieľového jazyka.

(Mali by sme spomenúť aj *proces ikonizácie*, pri ktorom sa operatívna kategória napr. pri priamej reči v literárnom diele oslabuje, pretože i priama reč v texte je len ikonou skutočnej výpovede. Týmito faktami sa nebudeme podrobnejšie zaoberať, pretože ide o postuláty, s ktorými sa v súčasnej štylistike už automaticky počíta.)

Úryvok, s ktorým budeme pracovať, sa nachádza hneď v úvode piatej kapitoly románu *Jadvigin vankúšik* (Jadviga párnája).

*Anyám szilvalekvárt főz a kiskonyhában. Kendőtlenül, megbomlott hajjal, ingvállra vetkezetten hajlong a hőségben a kutkába állított nagyrézüst fölött. A még pompás, fejedelemnői termet paraszti condrákban. Előrecsúszok a tetőcserép pereméig.*

*Ő odabent sötétbarna, szinte bőrbevonatúvá érett keményfa dorongkanalat markol két kézre, s lassan kavarja a már sűrősödő, gőzölő pépet. A cselédasszonyt az imént küldte ki a tanyára, a hosszú főzést őneki kell már sajátkezűleg bevégeznie. Keze fejével törli arcáról, nyakáról, a verejtéket, csapja hátra előreomló barna tincseit. Olykor megáll, s a kapanyélnyi fakanálról ujjával kotor a lekvárból, lenyalja, szopogatja, ízleli. Újra belemeríti szerszámát a masszába, forgatja, eltűnődve köpülgeti. Sötét szépia-lila szilvasár (s. 265).*

*Matka varí v pitvorcsoku* slivkový lekvár. Prostovlasá a rozcuchaná, oblečená iba v lajblíku sa nahýňa v horúčave nad veľký medený kotol postavený na kutke. Stále ešte skvostná, majestátna ženská postava v sedliackych handrách. Zosuniem sa až k okraju škridiel.*

*Ona tam dnu v oboch dlaniach stíska tmavohnedú, vyzretú, akoby kožou potiahnutú ozrutnú varechu a pomaly premiešava hustnúcu, pariacu sa kašu. Slúžku práve poslala von na sálaš a preto zdĺhavé varenie musí dokončiť sama. Opakom ruky si zotiera pot z tváre a krku, odhadzuje dozadu hnedé pramienky vlasov, čo jej padajú do tváre. Občas zastane a na vareche mocnej sťa porisko motyky, si prst zahrúži do lekváru, oblíže ho, vychutnáva. Znova vnorí svoj nástroj do mazľavej masy, miesi, zamyslene múti tmavé, sépiovofialové slivkové bahno (s. 275 – 276).*

Pri analýze môžeme ukážku rozdeliť do dvoch výstavbových častí. Prvú časť tvorí akýsi úvod, navodenie atmosféry. Pozostáva zo štyroch viet, konštruovaných ako konštatovanie. Klasická informácia „uvádzacej“ vety zodpovedá základnej štruktúre publicistických žánrov: kto čo robí a kde. Strohá odpoveď: *Matka varí v pitvorcsoku slivkový lekvár*. (V maďarskej verzii je to rovnaké.) Druhá veta je rozvitejšia, detailnejšia, prostredníctvom opisu postavy poskytuje viac vzruchov pri tvorbe „obrazu“. Tento obraz stupňuje aj tretia veta. Štvrtá veta, uzatvárajúca „úvod“ sa presúva k rozprávačovi, ktorý sa dokonca objavuje v prvej slovesnej osobe (*zosuniem sa)*. Jediný raz môžeme v ukážke hovoriť o *kategórii operatívnosti*. (Samozrejme len relatívnej, keďže ide o umelecký text.) Veta vyrovnáva kontrast spôsobený informatívnym charakterom prvej a zážitkovým tónom druhej a tretej vety. Svojou bezprostrednosťou v konštatovaní sa pripája k prvej sentencii. Zároveň predstavuje kontrast ku kategórii ikonickosti, ktorá sa mimochodom v celej próze niekoľkokrát strieda so „zásahmi“ rozprávačov príbehu.

Druhá časť je akoby „nakuknutím“ rozprávača cez „okienko“, resp. presnejšie, sledovaním „*zo škridiel*“ strechy. Opísaný obraz v maďarčine pozostáva z bohato rozvitých jednoduchých viet, ale aj súvetí. V tejto i v úvodnej časti sa

údaje, čiastky obrazu na seba navrstvujú, prikladajú ako rovnocenné. Autor uplatňuje výhradne priraďovanie, realizované v zlučovacích jednoduchých súvetiach a v parataktických štruktúrach zložených súvetí. Dojem priraďovania umocňuje enumeratívny charakter viacnásobných a postupne rozvitých vetných členov. V preklade dynamika priraďovania a zlučovania síce dominuje, ale nie dôsledne (porov.: *Opakom ruky si zotiera pot z tváre a krku, odhadzuje dozadu hnedé pramienky vlasov, čo jej padajú do tváre.* Zložené súvetie 3. štruktúry, 1. typu H1 – H2 – Vv prívlast.). Posledná, prísne menná výpoveď zdanlivo nezapadá do „koloritu" obrazu, pretože narúša jeho „akčnú" povahu. Opäť je tu prítomný kontrast: dlhý, rozvitý, slovesný, explicitný – krátky, jednoduchý, menný, neúplný. Pod neúplnosťou tu rozumieme defektnú eliptickú konštrukciu, ktorá stojí ako samostatná výpovedná jednotka. (*Sötét szépia-lila szilvasár*.) V slovenskom preklade sa kontrast nezachováva, pretože sentencia je pričlenená k predchádzajúcemu súvetiu (*sépiovofialové slivkové bahno)*. Stráca tak „pointovanosť", naliehavosť svojej výpovednej hodnoty. Ostatné zložky prekladu korešpondujú s originálom.

Pristavme sa pri vnútornej dynamike, dosahovanej rytmickým priraďovaním informácií, ktorú však nemožno stotožňovať s dejovosťou. Tá si vyžaduje „pohyb" na úrovni témy. Akcia sa tu obmedzuje na varenie, pričom *aktuálnosť výrazu* do istej miery reprezentuje historický prézent a množstvo slovies v nedokonavom vide. Do tejto miery – odvolávajúc sa na definíciu F. Miku, že aktuálnosť „je schopnosť vyvolať v prijímateľovi bezprostrednú predstavu" (1969, s. 35) – je aktuálnosť naozaj prítomná. Na druhej strane sú realizované indikátori (historický prézent a nedokonavý vid) slabým zástupcom tejto kategórie, pretože majú široký, až nadčasový dosah a inklinujú k statike obrazu. Uvedeným spôsobom prispievajú k zvýšeniu zážitkovosti a ikonickosti, participujúc na tvorbe umeleckého opisu.

Estetickú hodnotu opisu vo významnej miere determinuje hra kontrastov a ich dosah na čitateľa. Okrem už spomenutých opozícií sa pristavíme ešte pri vnútornej dynamike, založenej na rytme formálne priraďovaných informácií a ich sémantického dosahu, ktorý hodnotíme ako *markantnosť výrazu*. Napr. pri opise matky nachádzame nasledovné „markantné" výrazy: *kendőtlenül, megbomlott hajjal, ingvállra vetkezetten, pompás, fejedelemnői termet paraszti condrákban - prostovlasá a rozcuchaná, oblečená iba v lajblíku, skvostná, majestátna ženská postava v sedliackych handrách*. Vzhľadom na subjektívne hodnotenie narátora, ktorý je emočne zainteresovaný (ide o jeho matku), kvalifikujeme prvky aj ako *expresívne*. Na vnútornej línii výrazovej diferenciácie ide o *šírku výrazu*. Z iného aspektu môžeme uvažovať aj o ich *enumeratívnom profil*e (pretože ide o vymenovávanie vonkajších vlastností), ktorý u Miku primárne súvisí s *autosémickosťou a úplnosťou výrazu*. V takomto zmysle sem patria hlavne zoznamy a záznamy. Vhodný príklad predstavuje súpis výbavy dievčaťa, ktorý je do románu vložený akoby na osobitnom papieri:

| | |
|---|---|
| *4 barhent bugyi* | *Bugyike barchetovje 4* |
| *10 pruszlik (6 fehér, 1 fekete, 2 rózsaszín, 1 szallagos)* | *Pruszlyake 10 (bjele 6, edon csjerni, tyelovje 2, eden zo sztuhlyov)* |
| *4 slafrok (3 nyári, 1 téli)* | *Slafroki 4 (letnye 3, zimni 1)* |
| *12 alsó szoknya (6 tarka, 1 noldová, 5 bolti)* | *Szponyíke 12 (barchetovje 6, noldová 1, kupenszkvo 5)* |
| *8 szoknya (2 selyem, 2 festett tarka, 4 harász)* | *Geczelye 8 (hodvábnje 2, farbjarszke tarkavje 2, haraszovje 4)* |
| *13 kötény (2 szőtt névvel, 1 liszter, 6 mosható, 4 melles)* | *Satke 13 (z vtkanjim menom 2, liszterová 1, do pranja 6, satke melyeske 4)* |
| *46 fejkendő (16 selyem, 8 gaziros, 3 puplin, 17 vászon, 2 barhent)* | *Rucsníke na hlavu 46 (hodvábne 13, gazírovje 8, puplinovje 3, sifonovje 17, barchetovje 2)* |
| *10 pár cipő (3p. antilop, 1p. fehér, 1p. szürke, 1p. fekete, 1p. drapp, 1p. kigyóbőr, 2p. lakk)* | *Czipelye 10 pári (antilopovje pári 3, edon bjele, edon sivje, edon csjerne, edon pár drapovje, pár kígyóbőr, lagovje cipelye pári 2)* |
| *12 párnahuzat (8 damaszk, 4 kanevász)* | *Obljecske 12 (damaszkovje 8, kanevászovje obljecske 4)* |
| *Visz még ehhez a hozománynak kapott házába* | *Dostala gu tomu estye* |
| *2 furnérozott szekrény* | *Dva sifoni furnerovanje* |
| *2 szalmazsák ágybetét bolti stb. (s. 17 – 18)* | *Sztrozsljake 2 kupenszkje a Ednu na dve posztyele atď. (s. 20 – 21)* |

Podobných zoznamov a záznamov je v próze viacero, pretože má podobu denníka. Miestami sú *enumerácie* vyčlenené z textu ako informácia bez osobitého nároku na post tematického prvku (viď. predchádzajúci príklad), inde sa zase vsúvajú do rozprávania participujú na ikonickosti, a slúžia *detailnosti výrazu*.

Napr. *Zabíjacska hotová, két süldő sniclibe vágva tepsikben, sültnek, mellé pástétomok teknőszám, kikeverve, három birka lenyúzatott, fölapríttatott, 50 pár tyúk meg 60 kacsa lepucoltatott, és vagy hat nagyasztalon a torták, s minden kamrákba, pincébe lezárva. Az öt hektó bort Solt Vadkertről tegnap meghozták, pálinka az saját termés, lesz elég, ki is van buteliákba töltve, s a Komló Szálából hozattam barna meg zöld kontyalávalókat is 20 üveggel. (s. 6)*

*Zabíjacska hotová, dva šildovy sú pokrájané v ťapšiach na štráfy a na pečienku, i paštéty máme vymiešané na korytá, tri ovce sú odraté z kože a rozporcované, 50 párov sliepok a kačíc očistených, torty je tak na šiestich stoloch a to všetko v komore a v pivnici pozamkýnané. Zo Solt Vadkertu včera priviezli 5 hektolitrov vína, pálenku sme si sami vyvarili, bude jej dosť, už je i v buteľkách porozlievaná a dal som doviezť z Hotela i 20 fliaš hnedého a zeleného podkonťovníka. (s. 8 – 9)*

Vrátiac sa k markantnému opisu postavy matky, iným typom v sledovanej ukážke je primárne markantná a expresívna charakteristika varechy. *Sötétbarna, szinte bőrbevonatúvá érett keményfa dorongkanál, kapanyélnyi fakanál - tmavohnedá, vyzretá, akoby kožou potiahnutá ozrutná varecha, mocná sťa porisko motyky.* Pri pozornom čítaní zbadáme aj kategórie *vecnosti a detailnosti výrazu*, ktoré tu stoja v úzadí ako imanentná vlastnosť podčiarknutých prostriedkov. *Varecha, porisko, motyka* sú pojmy, ktoré sa vzhľadom na svoj charakter môžu ocitnúť aj v iných spojeniach a v iných štýloch, kde sa vyzdvihne ich vecnosť, prípadne aj detailnosť (*porisko motyky*). Nositeľmi potenciálnej vecnosti sú aj lexémy *lekvár, anya - matka, tanya – sálaš, kiskonyha – pitvorcsok, kutka – kutka, nagyrézüst – (medený) kotol, tetőcserép – škridle, főz – varí, megáll – zastane atď.*

Naviac sa vo východiskovom texte objavuje aj *variabilita výrazu*: *fakanál, dorongkanál, szerszám – varecha, nástroj.* (Variabilita v preklade je oslabená.) *Szilvalekvár, pép, masssza, szilvasár – slivkový lekvár, kaša, masa, slivkové bahno*. (Variabilita je zachovaná.)

*Stupňovanie zážitkovosti* sa dosahuje aj zaujímavým sústredením slovies na malom priestore. *Lenyalja, szopogatja, ízleli – oblíže ho, vychutnáva*. (V preklade oslabenie zážitkovosti, doslovne: oblíže, pocmúľa, ochutnáva.) Obraz sa stáva natoľko „živým“, až sami zapájame zmysly i chuťové bunky, cítime ťažkú sladkastú vôňu lekváru miesiacu sa s potom i trpezlivosťou gazdinej a naprázdno prehĺtame slinky.

Väčšina slovies a prídavných mien z ukážky je zároveň nositeľom *kategórie expresívnosti*. Napr. *markol – stíska, sűrősödő, gőzölő – hustnúca, pariaca sa, csapja hátra – odhadzuje dozadu, kotor – zahrúži, condrákban – v handrách, eltűnődve köpülgeti – zamyslene múti, kavarja – premiešava*. Posledné tri príklady sa prelínajú v kategórii *koloritu* výrazu, pretože v maďarčine patria k nárečovým prvkom. Typická lexika zmiešaného slovensko-maďarského prostredia v ostatných ukážkach, je taktiež nositeľom vlastnosti *koloritu výrazu* (napr. *kontyalávaló – podkonťovník, buteliák – buteľky,* citovaný výberový zoznam výbavy a pod.) Kolorit sa prekladateľke podarilo odovzdať bravúrne. Markantnosť môže prerásť do – už spomenutého – koloritu alebo do kategórie *figuratívnosti výrazu*, ktorá má bohaté zastúpenie najmä v lyrike. Prísne vzaté, aj v našom úryvku môžeme nájsť ojedinelé stopy obraznosti v podobe prenesených významov neutrálneho pojmu lekvár, napr. *sötét szépia-lila szilvasár – sépiovofialové slivkové bahno.*

## 4. Záver

Na tomto mieste nechávame našu stručnú interpretáciu napospas kritickým ohlasom. Uvedomujeme si, že nie je vyčerpávajúca, môže však poslúžiť ako návod pre prácu s prekladovým textom. Posúva vnímanie „prekladateľských posunov“ z povrchnej roviny jazyka do hlbších „priepastí“ textu.

Literatúra

MIKO, František: Estetika výrazu. Teória výrazu a štýl. Bratislava: SPN 1969. 293 s.

MIKO, František: Hodnoty a literárny proces. Bratislava: Tatran 1982. 373 s.

MIKO, František: Štýlové konfrontácie. Kapitoly z porovnávacej štylistiky. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1976. 347 s.

MIKO, František: Text a štýl. Bratislava: Smena 1970. 167 s.

ZÁVADA, Pál: Jadviga párnája. Napló. Budapest: Magvető 1997. 438 s.

ZÁVADA, Pál: Jadvigin vankúšik. Denník. Preložila Renáta Deáková. Bratislava: Kalligram, spol. s.r.o 1999. 464 s.

# Bombový útok na Bali z pohledu českých médií

Jan Chovanec

Katedra anglistiky a amerikanistiky,
Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Brno

## 1. Úvod

Jazyk zpravodajství se vyznačuje snahou o poskytnutí objektivní informace bez osobního názoru nebo explicitní evaluace ze strany příslušných autorů či médií. Ovšem často se stává, že jediná událost, která vychází z totožných či obdobných agenturních zdrojů, bývá v různých médiích podávána z různých pohledů. I když se jednotlivé deníky snaží poskytnout faktickou informaci o hlavní události (t. j. vstupují do zprávy prostřednictvím tradičního hlavního elementu a nikoliv např. prostřednictvím citátu účastníků), stává se jen výjimečně, že by např. v titulcích různých deníků došlo k použití zcela totožných jazykových prostředků. Drobné odlišnosti mohou odhalit různý přístup jednotlivých deníků ke zpracování zprávy.

Srovnání prezentace totožné události v různých periodicích tak může osvětlit proces tvorby textu zprávy a ozřejmit motivaci některých možných transformací jazykové formy. Takovou událostí byl například výbuch nastražené bomby na Indonéském ostrově Bali v říjnu 2002. Je pochopitelné, že jde o událost, která splňuje celou řadu zpravodajských hodnot, díky nimž se zprávy o výbuchu dostaly na přední strany takřka všech deníků. Nabízí se nám zde tedy možnost srovnání, jak jednotlivé listy při popisování této události postupovaly.

Vzhledem k omezenému počtu kanálů, jimiž jsou zprostředkovávány zahraniční zprávy, se lze domnívat, že základní informace získané od zpravodajských agentur (AP, Reuters) byly totožné nebo obdobné. Při zpracování těchto výchozích informací dochází k určité transformaci původní zprávy, jež je následně

v různých médiích verbalizována různým způsobem. Nejzřetelnější je to v titulcích jednotlivých zpráv, které čtenářům zprostředkovávají základní informaci ve formě shrnutí či abstraktu (i když se nejedná o jedinou textovou makrofunkci, kterou může titulek plnit).

Titulek představuje nejen shrnutí obsahu, ale také hledisko, z něhož daný deník nahlíží na událost. Jeho charakteristikou je výstižnost a atraktivita pro předem definované publikum. Funkcí novinového titulku je nejen informovat o obsahu zprávy ale také navodit vztah s čtenáři – titulek tak v sobě spojuje funkci ideační a interpersonální (Halliday, 1978, 1985). Role interpersonální funkce bývá někdy přeceňována – bylo poukázáno na to, že primární funkcí není nutně podnítit zájem čtenáře o pročtení textu, ale poskytnout optimální relevantní kontext pro rozhodnutí, zda je pro čtenáře úsilí spojené s čtením samotné zprávy vyváženo hodnotou získané informace (Dor, 2003). Pragmatický koncept ‚optimální relevance' (viz Blakemore, 1992, s. 36) tak poskytuje vysvětlení vysoké informační hodnoty titulků s ohledem na jejich kompaktnost a omezený rozsah.

Z českých tištěných médií zkoumaný vzorek zahrnuje MF Dnes, Lidové noviny, Právo, Hospodářské noviny, Blesk, Metro a Haló noviny. Pro srovnání jsou využity i anglický konzervativní deník Daily (Electronic) Telegraph a americké deníky USA Today a Washington Post. Výběr byl ovlivněn jednak dostupností elektronických verzí deníků na internetu, jednak snahou zahrnout do analyzovaného vzorku česky vydávané deníky nacházející se na celé pomyslné škále od tzv. kvalitních deníků po bulvár. Všechny noviny uveřejnily zprávu o výbuchu 14. 10. 2002 (s výjimkou Washington Post, který tak učinil již 13. 10. ve svém nedělním vydání). Seznam analyzovaných titulků je uveden v Tabulce 1.

**Tabulka 1 –** Seznam titulků (vybrané české a zahraniční deníky)

| **Název deníku** | **Titulek** |
|---|---|
| Lidové noviny | Turistický ráj se změnil v peklo |
| MF Dnes | Bomby zabily 187 turistů |
| Právo | Teroristický útok zabil na Bali 187 lidí |
| Blesk | Teroristé udeřili na Bali |
| Hospodářské noviny | Teroristé zabili téměř dvě stě lidí |
| Metro | Turistickým rájem otřásly výbuchy |
| Haló noviny | Puma roztrhala téměř 200 turistů |
| Daily Telegraph | 182 dead in club bombing |
| USA Today | Bombing kills at least 188 in Indonesia |
| Washington Post | Bombing Kills At Least 180 in Indonesian Club |

Analýza se věnuje základní větné struktuře titulků, volbě označení participantů v klíčových sémantických rolích (agens, patiens), paradigmatickým a syntagmatickým vztahům, metaforickým vyjádřením a významovým kon-

trastům. Teoretickým východiskem je tradice britské funkční gramatiky M.A.K.Hallidaye (1985), rozpracovaná ve studiích zabývajících se jazykem médií a vyjadřování osobního hlediska (např. Fowler, 1991, Fairclough, 1989, Hodge a Kress, 1993).

## 2. Větná struktura a sémantické role – agens

Společným rysem všech zkoumaných českých titulků je jejich větný charakter. Všechny představují celé věty a pro popis děje používají minulý čas. Tato ‚epičnost' českých konvencí vynikne při srovnání s angličtinou, která standardně používá čas přítomný, čímž do popředí vrhá urgentnost a aktuálnost události (viz Chovanec, 2003, 2005), a neváhá použít též nevětných nebo polovětných konstrukcí.

Tento rozdíl vynikne například při srovnání českých narativních větných titulků s anglickým deníkem Daily Telegraph, jehož titulek *182 dead in club bombing* neprezentuje děj, ale spíše výsledný stav celé události. Statičnost nominální vazby zde vytváří jakousi jazykovou paralelu toho, co následuje po výbuchu, t. j. počítání nehybných mrtvých těl. Je zajímavé, že koncentrací na výsledek děje se však tento titulek svým způsobem blíží k českým narativním titulkům, které vzhledem k užití minulého času, zdůrazňujícího odstup události od aktuální reality, k ději také přistupují ‚ex post'. Ostatní anglické titulky zde užívají konvenční přítomný čas slovesa *kill*, čímž dosahují bezprostředního popisu klíčového aspektu události, t. j. usmrcení značného počtu osob, způsobem tzv. ‚in medias res'.

Z hlediska větné struktury představuje většina českých titulků kauzativní konstrukce. V rámci společného typu predikace „X způsobilo Y" se v pozici sémantického agenta vyskytují následující výrazy:

- *bomby* (MF Dnes),
- *teroristický útok* (Právo),
- *teroristé* (Hospodářské noviny),
- *puma* (Haló noviny).

Ve dvou případech vystupují ve funkci činitele neosobní výrazy (*bomby; puma*), v jednom případě jsou za původce obecně označeni příslušníci blíže neurčené skupiny (*teroristé*) a jedenkrát dochází ke kombinaci s upřesněním lidských činitelů ve formě adjektiva (*teroristický útok*). Nejexpresivnější je titulek Haló novin, které používají hovorový výraz *puma*, jehož efekt je ještě posílen volbou kauzativního slovesa *roztrhat* (oproti neutrálnějšímu *zabít* v ostatních případech), které spíše než na výsledek události (t. j. usmrcení lidí) strhává pozornost na způsob smrti, čímž prozrazuje svou bulvárnost. Oproti slovesu *zabít* zde také dochází k snadnější vizualizaci celé události. Evokativnost tohoto slovesa tak ve svém důsledku poukazuje na nelidskost a zvrácenost činu

– místo prostého konstatování výsledku činu se zaměřuje na jeden specifický aspekt, t. j. smrt prostřednictvím narušení tělesné integrity. Expresivum *roztrhala* tak stupňuje negativitu události, která je u daného periodika podtržena užitím počtu obětí zaokrouhleného směrem nahoru – *téměř 200 turistů*. Tím dochází ke zdůraznění rozsahu daného činu – oběti se počítají nikoliv na přesné jednotky (jako u ostatních novin), nýbrž obecně na stovky. Haló noviny tak zjevně při prezentaci zprávy zvolily takové prostředky, které přispívají ke zvýšení atraktivity zprávy i jejího negativního účinku. Skutečnost, že v tomto případě jde o systematický přístup ke skandalizaci a bulvarizaci zprávy, lze spatřovat v kombinaci a kumulaci expresivních výrazů (*puma; roztrhat*), zaokrouhlení počtu obětí směrem nahoru (*téměř 200*), i volbě označení obětí (*turisté*, podobně MF Dnes, viz níže).

### 3. Sémantické role – patiens

S ohledem na tuto sémantickou roli stály jednotlivé deníky před dvěma základními volbami – týkajícími se uvedení počtu a označení obětí. Čtyři ze sedmi českých deníků považovaly číselnou zmínku o počtu obětí za dostatečně důležitou pro to, aby byla uvedena v titulku. MF Dnes a Právo uvádějí přesnou číslovku 187, Hospodářské noviny a Haló noviny zaokrouhlují směrem nahoru a masový rozsah činu zdůrazňují použitím příslovce *téměř* (*téměř dvě stě lidí, téměř 200 turistů*). Uvedením přesného počtu noviny uspokojují požadavek přesnosti a věrnosti vůči zdrojům, zaokrouhlením se naopak vzdávají přesnosti ve prospěch rétorického efektu: přesný počet přestává být důležitým, číslovka zde vlastně zastupuje neurčité označení „velmi mnoho“ a pouze specifikuje řád, v němž se skutečný počet obětí pohybuje. Ideační funkce, t. j, poskytnutí informace, je tedy opět doplňována a částečně nahrazována důrazem na interpersonální funkci spojenou s posílením efektu daného krátkého textu na čtenáře.

Rozdílný je rovněž způsob označování obětí. Zatímco žádný z deníků neužívá výrazu „oběť“, dva volí neutrální označení *lidé* (Právo: *187 lidí*, HN: *dvě stě lidí*), dva konkretizují roli obětí jako *turisté* (MF Dnes: *187 turistů*, Haló noviny: *téměř 200 turistů*). MF Dnes a Haló noviny tak sice používají specifičtější výraz, jež je hyponymem neutrálnějšího *lidé*, ovšem paradoxně tak podávanou informaci zkreslují, neboť ne všechny oběti skutečně byly turisty. Spíše se zdá, že užití tohoto výrazu je opět odrazem strategie učinit zprávu zajímavější – ve srovnání s hyperonymem *lidé* podává výraz *turisté* více informací (specifikace role) a dovoluje apelovat na vžité stereotypy. Turistika je spjata s klidem, odpočinkem, únikem od všedních starostí do klidných a bezpečných oblastí. Kombinace tohoto kulturního stereotypu s negativním charakterem tragické události a jejich neočekávaný vzájemný kontrast tak přispívají k posílení zpravodajské hodnoty zprávy.

Označení všech obětí bombového útoku výrazem *turisté* lze, podobně jako u upřesnění celkového počtu obětí, vnímat jako další příklad obětování přesnos-

ti ve prospěch silnějšího účinku na čtenáře. U bulvárních Haló novin to nepřekvapuje, neboť tato tendence spolupůsobí s ostatními faktory (viz výše), u MF Dnes dochází ke zvláštnímu jevu: zatímco na jedné straně tento deník dodržuje faktickou přesnost (viz počet obětí), na straně druhé manipuluje způsob lexikalizace klíčových participantů. Efekt titulku „Bomby zabily 187 turistů" nespočívá v neosobním činiteli (ostatně je běžné, že bomby zabíjejí), avšak v tom, že zabíjejí právě turisty – narozdíl od vojáků, teroristů, ozbrojenců, ale také civilistů, což je dnes ve světě zpravodajství již očekávaným jevem.

Zanedbatelné v tomto zevšeobecnění rolí obětí není ani to, že se s ohledem na zpravodajské hodnoty (např. tzv. psychologické proximity) apeluje na zažitý stereotyp vnímání místa teroristického útoku především jako turistické destinace, a tudíž je pro čtenáře snadnější se s takto označenými oběťmi identifikovat. Volbu výrazu *turisté* namísto *lidé* je tedy nutno vnímat jako vysoce signifikantní – ostatně není náhodné, že ani titulky LN a Metra neopomíjejí tento (i když v podstatě nesprávný) aspekt události, i když jej lexikalizují prostřednictvím přídavného jména ve funkci přívlastku ve spojení s metaforickým označením místa útoku jako ráje, čímž podtrhují neočekávanost bombového útoku – *Turistický ráj se změnil v peklo, Turistickým rájem otřásly výbuchy*.

V dané souvislosti je zajímavé, že tento způsob označení obětí se mezi zkoumanými anglickými titulky nevyskytuje. Výhodou angličtiny je, že číslovka může v daném kontextu (t. j. po slovesech typu ‚kill' užitých v titulcích) stát samostatně bez jakéhokoliv nutného lexikálního upřesnění. Apel na kulturní proximitu a evokace turistického průmyslu se však vyskytuje ve vazbách vyjadřujících lokalizaci události jako *in club bombing* (Daily Telegraph) a *in Indonesian club* (Washington Post), což s ohledem na oblíbenost asijských destinací u mladých lidí ze západní Evropy a USA (t. j. kulturního kontextu, v němž dochází k recepci této zprávy) může výrazným způsobem zvyšovat zpravodajskou hodnotu zprávy pro dané publikum. Jak naznačuje úplná absence obdobného způsobu lokalizace útoku v českých titulcích, vnímání dané turistické destinace (a v konečném důsledku celý efekt zprávy) tak může být u anglického/zahraničního a českého publika odlišné.

## 4. Paradigmatické a syntagmatické vztahy

Konečnou podobu titulku utvářejí jak paradigmatické, tak i syntagmatické vztahy, jež se liší mírou explicitnosti. Paradigmatické vztahy – jimiž se myslí volba lexikálních prostředků (např. *lidé* vs. *turisté*), případně sémantických rolí – jsou skrytější a nejsou bezprostředně patrné na první pohled. Tyto vztahy vystoupí do popředí právě při srovnání s těmi prostředky, které pro popis dané události použijí jiná média. Do kontrastu se tak dostane např. označení obětí jako *turisté* vs. *lidé*, případně původce události jako osobní *teroristé* vs. neosobní *bombový útok.* Volby mezi možnými způsoby vyjádření téže informace mají klíčový dopad na vnímání události čtenáři, jimž však může motivace volby nebo

i prostá skutečnost, že jde o výběr mezi nevyužitými paradigmatickými variantami, snadno uniknout.

Důležitou roli v rámci paradigmatické osy výběru možných způsobů vyjádření může hrát dokonce i absence, t. j. nulová realizace (viz Halliday, 1985), která může svědčit o záměru vyhnout se vyjádření určitého významu, případně o nahlížení na realitu z určitého úhlu. O nulové realizaci můžeme hovořit například u MF Dnes, Hospodářských novin a Haló novin s ohledem na lokalizaci události. Tyto tři deníky místo výbuchů nijak nespecifikují, a to na rozdíl od ostatních deníků (*turistický ráj / na Bali / na Bali / turistickým rájem / in club bombing, in Indonesia, in Indonesian club*). U MF Dnes a HN je to zřejmě proto, že by mohla utrpět kompaktnost informace podávané v titulku, pro který je lokalizace zprávy ostatně jen potenciálním, a nikoliv klíčovým elementem (srov. Bell, 1991). U Haló novin by naopak zmínka o lokalizaci byla příliš faktická – jak jsme ukázali, volba všech ostatních prostředků s tendencí k expresivnímu a hyperbolickému vyjadřování směřuje u tohoto média ke skandalizaci a vizualizaci zprávy.

Syntagmatické vztahy jsou dány kombinací jednotlivých prvků a díky jejich přítomnosti jsou explicitnější. Lze je nalézat na ose kombinace v rámci např. nominálních skupin či větných struktur (na úrovni syntaktických struktur, lineární sekvence sémantických rolí, aktuálního členění větného, osobního nebo neosobního způsobu vyjádření, atd., i když některé z těchto vztahů lze globálněji vnímat snad i jako možné paradigmatické selekce z omezeného počtu možných strukturálních realizací).

V rámci syntagmatických vztahů je zajímavý titulek Lidových novin, které využívají kombinaci binárního protikladu dvou neslučitelných pojmů – pekla a ráje. V titulku *Turistický ráj se změnil v peklo* jsou oba pojmy užity metaforicky (*peklo* zde zastupuje bombový útok a jeho krvavé důsledky, *ráj* naopak evokuje výše zmíněný stereotyp spojený s relaxací v exotických turistických destinacích) a příslušnou predikací dochází k paradoxnímu sloučení či ztotožnění těchto protikladných konceptů. Je zjevné, že informační hodnota tohoto titulku je relativně nízká a že naopak používá strategii běžnou v bulvárních médiích, totiž evokuje vžité stereotypy a apeluje na city (srov. Dor, 2003, Schaffer, 1995). V této souvislosti se pro srovnání nabízí titulek bulvárního deníku Metro, který pracuje se stejnou metaforou, i když využívá jen implicitního kontrastu (*Turistickým rájem otřásly výbuchy*). Nejbulvárnější z českých deníků, Blesk, za Lidovými novinami značně zaostává, neboť jeho titulek je oproti LN podstatně informativnější a překvapivě neemotivní (*Teroristé udeřili na Bali*).

Na obranu LN lze snad říci jen to, že se tento způsob vyjadřování začíná prosazovat i v tradičněji chápaných „kvalitních“ médiích (viz Lennon, 2004),[1]

[1] Anglický the Guardian téhož dne částečně použil stejnou metaforu v následujícím doprovodném titulku: *Paradise lost on island that seemed a safe haven*. Takové doprovodné titulky běžně mívají několik různých forem (např. formu citace přímých účastníků,

a to především jako textový doprovod vizuální reprezentace v podobě fotografií. I když takový přístup jde proti zásadám tradiční žurnalistiky, jež usiluje o objektivní faktické zpravodajství, v rovině volby lexikálních prostředků v titulcích nebo celkové formy titulků tak dochází mezi médii ke stírání rozdílů. Určitou kompenzaci za to, že ideační funkce se v tomto titulku stává marginální, lze spatřovat v sérii tří podtitulků, jež Lidové noviny uvedly na své titulní straně jako doprovod k hlavní události dne. Tyto podtitulky jsou informativní a emotivnost a metaforičnost titulku v nich ustupuje faktičtějšímu popisu události:

*Ostrovem Bali otřásly čtyři teroristické útoky * Většina z nejméně 187 obětí jsou turisté * Za krvavým atentátem stojí radikální muslimové.*[2]

Co se týče Blesku, ten naopak, navzdory střízlivě informativnímu titulku, rozvíjí svoji bulvárnost právě v následujícím textu. Vůči Lidovým novinám tak volí strategii zcela opačnou – expresivita prvního odstavce je posílena krátkými neverbálními větami, vizuálně evokujícími výrazy na rovině lexikální, i přítomným časem slovesných vyjádření, což je pro češtinu ve zpravodajství značně neobvyklé: *Dvě mohutné detonace. Šok. Krátké ticho, které vzápětí střídá nářek raněných, a rachot hroutících se budov. Vše je v plamenech, vzduchem létají střepy. Krev, smrt***.**

## 5. Závěr

Při rozboru jazyka zpravodajství vystupují do popředí dvě zásadní otázky: co je popisováno a jak je to popisováno. Při tvorbě zprávy totiž dochází v zásadě ke dvěma procesům: jednak je z řady možných událostí vybrána taková událost, která splňuje určité zpravodajské hodnoty (viz např. Fowler, 1991, Harcup a O'Neill, 2001), a jednak při verbalizaci události do zprávy dochází k určitým posunům – transformacím obsahu. Jak selekce zprávy, tak i její nevyhnutelná transformace jsou společenského charakteru. Proces výběru je systematický a je založen na hodnotách společenské, nikoliv přirozené podstaty, stejně jako výběr určitých lexikálních prostředků či syntaktických struktur, které při transformaci obsahu události během jeho verbalizace – t. j. zprostředkování prostřednictvím jazykových prostředků – přispívají k popsání události z určitého hlediska.

---

komentář názorového vůdce, atd.) a následně v nich dochází k rozvolnění tradičních jazykových konvencí spojených s informativními titulky (např. užití vedlejších vět, minulého času, hovorových výrazů, absence tzv. block language, atd. – viz Chovanec 2005). Zbývající doprovodné titulky deníku the Guardian ze dne 14.10.2002 tak zněly:

- *‚It was like a film. Flames going up everywhere'*
- *From doctors to tourists, all do their bit*
- *Australian tourists bear brunt of attack*

[2] Podtitulky se vyskytují i v Právu: *Přes tři sta dalších bylo zraněno * Cílem zejména zahraniční turisté * Mnozí zemřeli na nedostatek léků a krve.*

Analýza souboru titulků popisujících významnou mezinárodní událost – bombový útok na ostrově Bali – poukázala na podobnosti a odlišnosti jazykového ztvárnění události jednotlivými deníky. Většina listů nepodává informaci čistě ideačního rázu, neboť se objevují i projevy tzv. interpersonální jazykové funkce – expresivní lexikální jednotky, případně metafory, jež jsou určeny pro posílení zpravodajských hodnot zprávy a zvýšení jejího účinku na čtenáře.

U jednotlivých deníků byly zjištěny značné odlišnosti při analýze vzájemných paradigmatických vztahů mezi jednotlivými výrazy v titulcích. V případě bulvárních Haló novin dochází k posílení negativního efektu jednak volbou slovesa umožňujícího snadnou vizualizaci události, jednak souhrou expresivního a hyperbolického vyjadřování. Číselné označení počtu obětí je v různých médiích různě užíváno s tím, že zaokrouhlování, záměrná vágnost i užívání doplňujících příslovcí slouží k posílení rétorického účinku. Relativně nejpřesnější informaci s nejmenšími posuny v rámci srovnávaného vzorku přináší titulek Práva, který mj. vykazuje faktickou číselnou přesnost počtu mrtvých a oběti neoznačuje zavádějícím výrazem *turisté* (*Teroristický útok zabil na Bali 187 lidí*).

Nejméně informativní je naopak metaforicky založený titulek Lidových novin, které jej však kompenzují v sérii upřesňujících faktických podtitulků. Skutečnost, že forma titulku může být zavádějící, potvrzuje i bulvární deník Blesk, jehož poměrně fakticky zaměřený titulek je následován vysoce expresivním a evokativním textem. Dochází tak k paradoxu, kdy Lidové noviny použily na titulní straně pro titulek bulvárnější strategii než zástupci samotného bulváru, a vlastní charakter média je tak odhalen a potvrzen až v následujícím textu.

Důvody tohoto zjištění lze spatřovat v několika oblastech. V první řadě zde existuje obecná tendence k tzv. infortainmentu, kdy se mění role média z tradičně pojímaného poskytovatele informací k zábavě. Nejde pouze o zábavný obsah, nýbrž i formu. Z tohoto důvodu i tradičně „kvalitní“ média využívají nejrůznější prostředky a formy jako slovní hříčky, narážky, evokaci stereotypů, expresivní slovní zásobu atd., které bývají spíše spojovány se zábavnější prezentací obsahu v populárnějších médiích. Další důvod lze hledat v měnícím se charakteru tištěných zpráv (viz Ungerer, 2000): u těch již nelze předpokládat, že pro čtenáře představují zcela novou informaci, neboť klíčové zprávy se ke svému obecenstvu dostávají rychleji prostřednictvím jiných medií (televize a rozhlasu). Tištěná média proto musí pro zprostředkování zprávy svým čtenářům nalézt novou cestu. Tou může být jednak vstup do zprávy prostřednictvím jiných strukturních elementů než popisem hlavní události (tedy např. citátem, důsledky, evaluací, atd.) nebo komunikování obsahu s větším důrazem na interpersonální funkci (t. j. opět např. s větším důrazem na formu jazykového zpracování).

Literatúra

BLAKEMORE, Diane: Understanding Utterances. An introduction to pragmatics. Oxford: Blackwell 1992.

DOR, Daniel: On newspaper headlines as relevance optimizers. In Journal of Pragmatics 2003, roč. 35, s. 695 – 721.

FAIRCLOUGH, Norman: Language and Power. Harlow: Longman 1989.

FOWLER, Roger: Language in the News. Discourse and Ideology in the Press. London and New York: Routledge 1991.

HALLIDAY, M.A.K.: An Introduction to Functional Grammar. London: Edward Arnold 1985.

HALLIDAY, M.A.K.: Language as Social Semiotic. The social interpretation of language and meaning. London: Edward Arnold 1978.

HARCUP, Tony – O'NEILL, Deirdre: What is News? Galtung and Ruge revisited. In: Journalism Studies, 2001, roč. 2, č. 2, s. 261 – 280.

HODGE, Robert – KRESS, Gunther: Language as Ideology. 2. vyd. London: Routledge 1993.

CHOVANEC, Jan: The (un)conventional use of the simple past tense in news headline. In Patterns: A Festschrift for Libuše Dušková. Praha: FF UK 2005, s. 71 – 81.

CHOVANEC, Jan: The uses of the present tense in headlines. In: Theory and Practice in English Studies, 2003 , č. 1, s. 83 – 92 .

KUNCZIK, Michael: Základy masové komunikace. Praha: Karolinum 1995.

LENNON, Paul: Allusions in the Press. An Applied Linguistic Study. The Hague: Mouton de Gruyter 2004.

SCHAFFER, Deborah: Shocking Secrets Revealed! The Language of Tabloid Headlines. In: ETC: A Review of General Semantics, 1995, roč. 52, č. 1, s. 27 – 46.

UNGERER, Friedrich: News stories and news events. In: Ungerer, Friedrich (Red.) English Media Texts Past and Present: Language and Textual Structure. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 2000, s. 177 – 195.

## Dĺžka vety v poviedke Čierna farba radosti

Zuzana Ištvánfyová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica

Priemerná slovenská veta má asi desať slov (Findra, 2004, s. 78). „Vety s dĺžkou od 4 do 10 slov nie sú svojou dĺžkou príznakové, lebo sa vyskytujú vo všetkých jazykových prejavoch, útvaroch a u všetkých autorov. Od tohto rozpätia menšie a väčšie dĺžky sú štylisticky príznakové." (Mistrík, 1977, s. 308) Aj týmito konštatovaniami by sme mohli začať úvahy o dĺžke vety v krátkej próze Rudolfa Slobodu *Čierna farba radosti*. Nebudeme sa tu zaoberať tým, čo je všeobecne známe, a to, že v umeleckom štýle platí najväčšia variabilita v súvislosti s dĺžkou vety. Vieme, že veta môže byť dlhá i krátka, jednoduchá či zložitejšia (súvetie až zložené súvetie), vieme, že autor sa častejšie prikláňa k jednoduchej krátkej vete – podobnej tej vyššie spomenutej *priemernej* – keď

chce napodobniť hovorový štýl, keď chce čitateľa presvedčiť, že to, čo číta nie je fikcia, ale pravda, niečo, čo sa pokojne mohlo odohrať, o čom sa mohli dvaja ľudia rozprávať. Ak je autor dobrým autorom, podarí sa mu to a čitateľ si začne myslieť, je svedkom skutočnosti a fiktívnosť textu si neuvedomuje. Ako hovorí J. Mistrík, „konverzačné vety sú najkratšie, s dĺžkou v priemere oveľa menšou ako 10 slov." (Mistrík, 1977, s. 308) Vieme tiež, že ak chce autor predostrieť čitateľovi hlbšie vnútro, ak ho chce presvedčiť o istej životnej pravde či filozofii, urobí najlepšie, ak na to použije dlhšie, úvahovejšie vety – ak sa naozaj stane filozofom vnútri niečoho iného. Vychádzame tu tiež z Mikovho konštatovania, že „štýl umeleckého diela je predsa len štruktúrny jav" (Miko, 1969, s. 222), ktorý však musíme vždy vnímať ako ovplyvňovaný subjektívnymi činiteľmi – samotným autorom. Každý autor je iný, a tak i umelecké texty sa budú od seba do určitej miery líšiť, nehľadiac na to, či budú chcieť reflektovať to isté alebo aspoň podobné. Rozdiel bude ovplyvnený aj typom narácie a samozrejme tiež implikovaným a v neposlednom rade aj konkrétnym čitateľom umeleckého textu.

Dĺžka viet nie je závislá len od príslušnosti k štýlu, závisí aj od konkrétneho autora. Ak sa pozrieme na dielo Rudolfa Slobodu komplexnejšie, zistíme, že poviedka *Čierna farba radosti* je pre neho typická. Zistíme tiež, že Rudolf Sloboda vedel, čo má mať každý správny literárny text. Uvedomil si, že musí byť presvedčivý. To znamená, že autor musí byť pravdivý a zostať vždy sám sebou. Toto platí o to viac v skúmanom texte, pretože sa stretávame s pomerne krátkym prozaickým útvarom. Sloboda je asociačný typ spisovateľa – podľa niektorých postmodernista – a o čo rozmanitejší a pluralitnejší je text v oblasti myšlienkovej, o to rozmanitejší a pluralitnejší musí byť aj z formálnej stránky. Na druhej strane, autor nemôže skákať z témy na tému, z motívu na motív (a dostaňme sa bližšie k nášmu záujmu – ani z formy na formu), pretože čitateľ by mu príliš preexponovaný eklektizmus neuveril. Asociačnosť funguje výborne, ale nepreháňa sa. Autor sa stáva dokonalým psychológom a vie, že dynamika textu aj s ohľadom na dĺžku vety má veľký vplyv na jeho koherenciu a vnímateľnosť. Ak teda bude písať vety krátke, bude celok pôsobiť príliš útržkovito. Pridlhé vety sú zas často zložité na koncentráciu. Sloboda sa tomu elegantne vyhýba a volí primerané striedanie dlhých a krátkych viet.

Vráťme sa však na začiatok. Priemerná veta v slovenčine má približne desať slov. Pri jednoduchom aritmetickom priemere zistíme, že priemerná Slobodova veta v poviedke *Čierna farba radosti* má približne 25,56 slov. Tento údaj môže byť trochu skresľujúci a môže sa zdať, že značne prekračuje priemer, ak si neuvedomíme, že v texte sú samozrejme vety omnoho kratšie, ale na druhej strane i omnoho dlhšie. Nie je však ani tak dôležité, aké dlhé sú jednotlivé vety (keďže vieme, že v umeleckom štýle sa nemožno opierať o priemer, že v umení – a tým menej Slobodovom – nemožno určovať pevné pravidlá), ale PREČO. Prečo autor volí práve takéto striedanie dlhých a krát-

kych viet? Aký *pocit* vyvolá takýto text u čitateľa? V tomto bode sa dostávame k tomu, čo nás zaujíma. Ide tu o prepojenie systémovosti jazyka (resp. prostriedkov, ktoré na výstavbu textu autor použil) a esteticko-emocionálneho vnímania diela – dojmu z diela – ktoré má čitateľ pri jeho čítaní (psychologický aspekt). Bežný čitateľ si často neuvedomuje, prečo na neho určité veci istým spôsobom pôsobia, povie si len, že je toto dobrý alebo zlý spisovateľ, že tento text sa mu *páči* alebo *nepáči*.

Pri pohľade na usporiadanie viet musíme ešte dodať, že nás zaujíma, prečo Rudolf Sloboda volí istú dĺžku vety a najmä, prečo dlhé zložité súvetia nerozčleňuje radšej na niekoľko autonómnych viet. Z hľadiska obsahu by sa tým veľa nezmenilo. Sám autor vysvetľuje tento spôsob písania na menších jednotkách ako sú vety – na slovách:

> *„A hoci sa zdá, že slová sú v hlave vedľa seba, ako napríklad sú kamienky na pláži – keď sa začneme slovami zaoberať bližšie, zistíme, že sú ako perie na vtákovi. Aby voda nestekala inak ako treba, má perie svoj smer a každé pierko pomáha odstrániť kvapku. To som povedal ako príklad. Slová sú však usporiadané aj inak. Sú ako očká na svetri. To znamená, že čím viac slov sa naučíme, tým máme ten sveter pevnejší.“* (Sloboda, 1986, s. 78 – 79)

Dlhé zložité súvetia v texte vytvárajú zdanlivo „perie“ uvedeného „vtáka“, ktoré pekne usporiadané veľa seba a tvoriace jeden celok zabezpečuje, aby „voda nestekala inak ako treba“. Akoby dlhá veta (či ako to bolo pôvodne myslené – slová usporiadané do dlhej vety) spôsobila, že myšlienka bude nasmerovaná správne a idea si nájde svoju odozvu u čitateľa. Podobnú asociáciu evokuje aj spojenie slov „očká na svetri“. Bol tento názor dôvodom písania alebo sa s nami Rudolf Sloboda opäť len hrá?

Odpoveď na túto otázku by sme mohli nájsť v samotnom psychologickom ustrojení autora. Možno i takto sa priblížime k odpovedi na otázku, prečo Rudolf Sloboda volí práve takú dĺžku viet, akú môžeme vidieť v poviedke *Čierna farba radosti*. Hovorí: „*Pre mňa je problém byť taký ako ostatní. To sa mi nikdy nepodarilo, vždy si ma všimli, stal som sa nápadný hocakou poznámkou. (Nechválim sa tým.) Spoločnosť sa proti takýmto ľuďom bráni. Každá. Takí ľudia sú nepríjemní. Tvoriví ľudia majú veľa necností, s nimi sa ťažko žije.*“ (Sloboda, 1988, s. 6)

Pre čitateľa sa však táto Slobodova *inakosť* stáva pozitívom. Okrem tejto svojej vlastnosti je Rudolf Sloboda aj dobrý autor textov – dobrým psychológom textu – pretože vie narušiť homogénnosť, jednotvárnosť svojich diel a aj po formálnej stránke volí kontrast – volí účelné striedanie krátkych a úsečných viet a na druhej strane dlhých a komplikovaných konštrukcií. Čo je však ešte lepšie, nerobí to bez rozmyslu, len kvôli ich striedaniu. Ak by sme mali poviedku *Čierna farba radosti* znázorniť graficky, vyzerala by (podľa nášho názoru) asi takto:

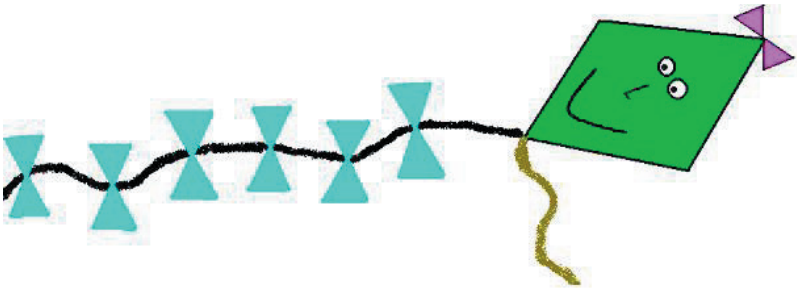

Obrázok 1

V nákrese si najprv všimneme chvost. Skladá sa zo základného vlákna, ktoré v našom prípade tvorí hlavnú líniu diela – zámerne je naznačená čiernou farbou, pretože to je práve čierna farba radosti, je to zobrazenie súčasnosti, plynutia času – je nosná. Farebné ozdoby zas vytvárajú to, čo v texte môžeme označiť ako „minipríbehy“, úvahy, resp. isté vstupy autorského subjektu do hlavnej (nosnej) línie diela. Ak sa pozastavíme pri chvoste, dĺžka viet má v zásade túto tendenciu:

1. *hlavná línia diela* (súčasnosť autora – dominuje čierna farba v rôznych svojich podobách a nemusí byť symbolom smútku, ale ani radosti) – priemerná dĺžka vety

2. *narúšanie hlavnej línie diela* (asociácie, striedanie motívov, „minipríbehy“, filozofické úvahy) – vety:

a) kratšie ako je priemer (pričom *priemer* je len pomocná kategória – slúži na objasnenie diferencií; v umeleckom texte nechceme hovoriť o priemernosti) – „minipríbehy“ vo forme priamej reči, živého dialógu medzi dvoma účastníkmi komunikácie (zväčša ide o príbehy zo života, v ktorých autor uplatňuje vlastnosti súkromnosti, neoficiálnosti, ústnosti, dialogickosti, prítomnosť adresáta a komunikatívnu funkciu prináležiace modelovej štruktúre hovorových textov (porov. Findra), ale obohacuje ich o radikálnu ironiu, humor, zveličenie a čiastočne i o poetickosť výrazu),

b) dlhšie ako je priemer (*priemer*) – úvahové časti poviedky, ktoré majú zvyčajne gnómický charakter alebo vyjadrujú filozofický postoj autora na určitú problematiku.

Gnómické úvahy, uplatňovanie rôznych motívov (motív čiernej farby, motív šarkana, motív rodiny, motív plynutia času, motív Vianoc...), asociácií a „minipríbehov“ sa často zlieva (prelína), čo v závere poviedky tenduje k ešte výraznejšiemu predlžovaniu viet (obrázok 2). Ako príklad môžeme uviesť štvrtú vetu od konca, ktorá má 263 slov, a tak sa súčasne stáva aj najdlhšou vetou celej poviedky:

*„Za zástavou cirkevný hodnostár v bielom rúchu, ako sme spomenuli, nasledovaný iným davom, kde zazrieš aj intelektuálov z národnej rady a spisovateľov a aj bývalých členov strany, straníčky oblečené s vkusom tetiek z Oravy, ale vôbec nie podobných mojim Oravkám, sú to iné tetky, zúfalé,*

*čakajúce na zázrak čierneho šarkana, na zázrak, ktorý konečne odhalí zlo sveta a všetkým ukáže pravú cestu, spočívajúcu v niečom nadzemskom, čosi ako zmes lasera a biča, pomsty za starnutie a premárnený život, ide o zázrak diabla, nech už má akékoľvek ženské meno, o čakanie na pomstu, z neba – ale všetci cítime, že ozajstná pomsta, pomsta dejín, tá sa zatiaľ skrýva v mulatovi, držiacom za ruku bieleho Slováka, ešte nikto nevie, čo ten malý vymyslí, ako sa bude pokračovať, ako sa obíde v budúcom storočí bez gulagov, ale aj tak všetko pomstí, ako sa zase bude oslavovať Prvý máj, ako sa bude deliť národný dôchodok, ako bude odmeňovaná umelecká inteligencia, a preto máme všetci hrozný strach a sme v neistote, lebo nevieme, že chlapec, ten Lenin na Devíne, je skrytý hlboko v každom človeku, je nezničiteľný, rafinovaný, nehmotný v leninskom zmysle slova, je to Hegelov absolútny duch obrátený z hlavy na nohy a hľadá patričnú polohu, patričné gestá, ešte sa za seba hanbí, ešte ho čaká iba puberta, prvé uhry, prvé lásky, ešte ho čaká gymnázium a vyznamenania, ešte mu obesia brata, ešte bude písať o kapitalizme na Slovensku, ešte raz ho budú pochovávať a pritom bude skutočne a zase večne živý, a bude to opísané v románoch a budú znieť kantáty a optimizmus v práci bude kánonom.“* (Sloboda, 1997, s. 13 – 14)

Ako je zrejmé, v tejto vete sa spracúva závažná téma, prepája sa v nej minulosť a budúcnosť a istým spôsobom tu autor varuje pred apokalyptickým koncom ľudstva, ktoré si môžu ľudia spôsobiť sami. Tiež sa tu využíva motív šarkana, ktorý pravdepodobne predstavuje Boha dívajúceho sa na všetko to, čo sa na zemi odohráva, kým v nasledujúcej vete Herodes hľadá jeho syna.

Na obrázku 2 si môžeme tiež všimnúť, že okrem toho (resp. v rámci toho), že sa v závere veta predlžuje, výrazne sa oslabuje hlavná (nosná) línia diela, ktorá sa naposledy prejaví po tretej štvrtine diela a na konci poviedky nepôsobí rámcovo, ale zaniká. Na druhej strane sa z obsahovej stránky naplno prejavujú filozoficko-gnómické úvahy (podčiarknuté vyššie spomínanou najdlhšou vetou textu) a tendujú do otvoreného záveru poviedky.

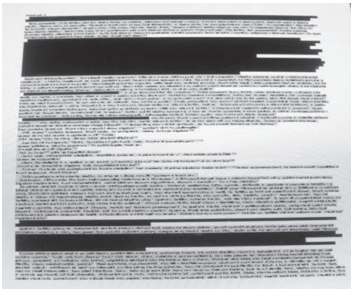

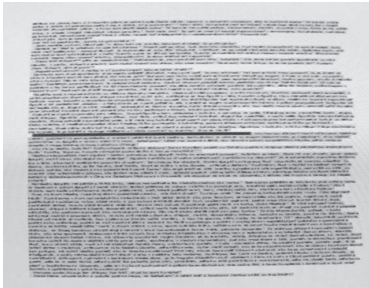

Obrázok 2

Ak sa zamyslíme nad tým, prečo a kedy Sloboda využíva isté vety z hľadiska dĺžky, prídeme na to, že nimi len podčiarkuje obsah svojej výpovede. Ak *priemerne* dlhé vety (asi 10 slov) využíva v hlavnej línii diela, ktorú by sme mohli nazvať pracovne aj „čiernou“, robí to preto, lebo táto má byť obyčajná, ba niekedy sme nadobudli pocit, že až fádna (autorský zámer). Forma napodobňuje obsah. Vychádzame zo stanoviska niektorých štylistikov (porov. Findra), že štyléma nie je len to, čo sa v texte stáva príznakovým, resp. „vyčnieva“, ale že štylémami sú aj všetky ostatné prvky daného textu, pretože len na ich pozadí sa môže „inakosť“ konkrétnej štylémy uplatniť. Na princípe kontrastu píše aj Rudolf Sloboda, pritom však využíva spoluprácu obsahu s formou. Ak teda v poviedke *Čierna farba radosti* uplatnil túto obyčajnosť, až fádnosť, urobil to zámerne, aby pritom vynikli „minipríbehy“, úvahové časti a pod. Je dôležité si všimnúť, že rozmiestnenie hlavnej línie diela, „minipríbehov“ a filozofických úvah gnómického charakteru sa približne uprostred poviedky mení – v prvej polovici je ich striedanie pravidelné a veľmi dynamické, ale v druhej polovici sa táto tendencia mení a „minipríbehy“ i úvahy sa predlžujú na úkor hlavnej línie diela. Takéto formálne usporiadanie mení aj celkový ráz poviedky, ktorý je zo začiatku (najmä vplyvom briskných dialógov) veľmi humorný. Živý – dynamický – text s nádychom radikálnej irónie (takej príznačnej pre Rudolfa Slobodu) a humoru sa mení na vážnu filozofickú úvahu s apokalypticky zameraným otvoreným koncom.

Obrázok 1 však neobsahuje len chvost. To by bolo na dobrú poviedku príliš málo. Hlavná línia a vybočenia z nej sú nepochybne dôležité, ale čo by bol text s krásnymi a rozmanito dlhými vetami bez idey? S použitím Slobodovej „terminológie“ – bol by svetrom, ktorý nikto nenosí. Bol by šarkanom bez tváre – čiže len špagátom vo vetre. Ideou diela sa však nebudeme širšie zaoberať.

Môžeme sa domnievať, že na úrovni príbehu, resp. v hĺbkovej štruktúre textu, tiež existujú jednotky podobné štylémam (pracovne ich nazývame *obsahémy* pretože z literárno-vedného hľadiska termín *motív*, ktorý na tomto mieste uplatňujú niektorí štylistici, chápeme ako niečo iné – hovoríme napr. o motíve Vianoc, o motíve rodiny), ktoré autor využíva zámerne a takým istým spôsobom ako štylémy. Je tu základná dejová línia – niečo, čo môžeme považovať za *obsahému*, na základe ktorej budú iné *obsahémy* pôsobiť kontrastne a v prípade umeleckého textu aj zaujímavo. Týmto spôsobom sa obsahová stránka diela odráža aj vo formálnej stránke a naopak. Nemožno však povedať, že ktorákoľvek z nich (obsahová či formálna) je menej dôležitá. Na druhej strane sa štylémy a *obsahémy* dajú jasne odlíšiť a je možné sledovať aj ich vplyv na čitateľa príbehu. Opäť však treba rozlišovať, o akého čitateľa ide. Naivný čitateľ sa pravdepodobne nad touto súvislosťou nepozastaví. Kritický čitateľ si ju však musí všimnúť. Graficky vzťah štylém a *obsahém* možno znázorniť takto:

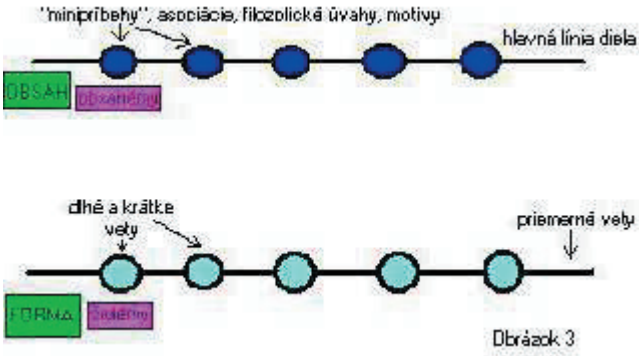

Obrázok 3

Z tohto nákresu je zrejmé, že u Slobodu výborne funguje spolupráca medzi hĺbkovou a povrchovou štruktúrou textu. Vyššie spomínaná hlavná línia diela, ktorá z obsahovej stránky nepredstavuje pre čitateľa nič výnimočné (snáď s výnimkou tých, ktorí Rudolfa Slobodu obdivujú, resp. venujú sa mu komplexnejšie) je kontrastne prerušovaná obsahovo zaujímavejšími vstupmi (asociácie, „minipríbehy“, filozofické úvahy, motívy), a tak pritiahne pozornosť diváka. Netreba snáď zdôrazňovať, že takýto účinok by sa nedosiahol, ak by hlavná línia diela chýbala, prípadne by sa výraznejšie nelíšila od vstupov do nej. V povrchovej štruktúre textu sa tento obsah prezentuje analogicky. Hlavná línia diela je reťazou viet priemernej dĺžky (z formálnej stránky teda „tváriacich sa“ štylisticky neutrálne a bezpríznakovo) a vstupy do nej naopak využívajú krátkosť, resp. nadpriemernú dĺžku viet. Takého prepojenie obsahu a formy znásobuje účinok poviedky na čitateľa, a to tu nehovoríme o zaujímavosti samotného obsahu jednotlivých vstupov.

Všetky prvky tohto nákresu možno z formálnej stránky považovať za štylémy. Štylémami sú tak *priemerne* dlhé vety, ako aj vety kratšie a dlhšie. Na kontraste viet s dĺžkou približne 10 slov môžu vyniknúť vety, ktoré sú *iné*. Z obsahovej stránky môžeme považovať za *obsahémy* všetky časti textu. Sú nimi nielen rozličné vstupy do diela („minipríbehy“, asociácie, filozofické úvahy, motívy), ale i samotná hlavná línia diela, o ktorej by sa mohlo zdať, že len spája to ostatné. Hlavná línia diela sa však stáva príznakovou v tom momente, keď sa v diele uplatní posledný raz a čitateľ márne čaká na jej opätovnú realizáciu v závere poviedky. Sloboda týmto ukazuje, akí sme ako čitatelia smiešni, ak si myslíme, že umenie má pravidlá.

V konečnom dôsledku nemôžeme zabudnúť ani na onú hlavnú líniu diela, prezentovanú v *priemerne* dlhých vetách a jej prepojení na rozprávača príbehu. Pokiaľ doteraz sme sa kategóriám rozprávača, resp. postavy nevenovali, teraz nastáva chvíľa, kedy treba priblížiť vzťah medzi formálnou stránkou postmoderného diela a ideou, reprezentovanou práve cez rozprávača, resp. postavu.

Zdá sa, že smerovanie literatúry k bezvýznamným a „malým“ hrdinom (resp. outsiderom) má svoj odraz i na povrchovej štruktúre textu. Minimálne môžeme toto tendovanie vidieť na dĺžke viet v skúmanom texte. Čím je veta dlhšia, tým je väzba medzi jednotlivými jej časťami menšia a celkový význam vety sa oslabuje. Oveľa výraznejšie a presvedčivejšie (s oporou v rečníckom štýle) pôsobia práve krátke konštrukcie a apelatívne vety. Príliš dlhé vety sa javia ako „táranie“. Ako hovorí Daniela Hodrová: „*Vyprávění, pohybující se v rozmezí od tlachání k básnění (jako hrabalovské pábení), se ukazuje být cestou marginální postavy ke smyslu života, specifickou formou jejího zápasu se smrtí i se světem, který tyto bytosti – „blázny řeči“ – odsuzuje jen ke každodennímu prožívání a mění je takřka ve věci bez příběhu (bez onoho velkého Příběhu).*“ (Hodrová, 2001, s. 689)

Podobného názoru je i Valér Mikula: „*Slobodov hrdina chce svet ovládnuť verbálne, dômyselnou slovnou manipuláciou s vyrátaným účinkom na prijímateľa, chce ho zmiasť, priviesť „k samovražde slovnou hračkou“ a zabrániť mu tak v zlom konaní (...) jeho reč je nepriama, obrazná. Ikonické vyjadrovanie prichádza k slovu tam, kde priame vyjadrovanie nie je možné, alebo by bolo neúčinné, alebo tiež tam, kde subjekt má obavu z prílišného sebavyjadrenia*.“ (Mikula, 1980, s. 65)

V našom príspevku sme sa snažili poukázať na príznakovosť vzťahu témy a formálneho ustrojenia prozaického textu u Rudolfa Slobodu. Je zrejmé, že vo filiácií medzi hĺbkovou a povrchovou štruktúrou textu panujú pravidlá, ktoré zvyšujú alebo naopak znižujú dynamiku umeleckého diela. Naším cieľom bolo na ňu poukázať. Funkcia rozprávača v texte sa z tohto pohľadu javí ako sprostredkujúca. Kategóriu narátora, ktorá sa u Slobodu často rovná kategórii postavy, môžeme vnímať aj na základe dĺžky vety a jej funkčného striedania (uplatnenie kontrastu). Veta sa teda stáva charakterizačným prostriedkom a v prípade subjektov v prózach Rudolfa Slobodu často poukazuje na ich tendencie k chaotickosti, paranoidnosti, problematizovaniu skutočnosti a „rozumkárčeniu“.

Aj napriek tomu, že sme pri našich úvahách zohľadňovali aj osobnosť autora, zdá sa, že otázka dĺžky vety v umeleckom texte je skôr autonómnou problematikou samotného textu. To, čo stojí mimo textu (autor a čitateľ) však má na konečný význam tiež istý vplyv. Stačí uvažovať o Ecovom otvorenom diele alebo o Doleželových textových medzerách. To je však už skôr otázka obsahu prozaického textu.

Literatúra

FINDRA, Ján: Štylistika slovenčiny. Martin: Osveta 2004. ISBN 80-8063-142-5.

HODROVÁ, Daniela a kol.: ...na okraji chaosu... Poetika literárního díla 20. století. Praha: Torst 2001. ISBN 80-7215-140-1.

MIKO, František: Estetika výrazu. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969.

MIKULA, Valér: K poetike Slobodovej prózy. In: Romboid, 1980, č. 1, s. 63 – 70.
SLOBODA, Rudolf: Byť úprimný. In: Literárny týždenník, 1988, č. 10, s. 1 – 6.
SLOBODA, Rudolf: Herečky. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1997. ISBN 80-220-0751-X.

## Perswazyjność współczesnych telewizyjnych tekstów publicystycznych – mechanizmy manipulacji

Katarzyna Jachimowska

Katedra Współczesnego Języka Polskiego,
Wydział Filologiczny Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź

Celem niniejszego artykułu jest opis mechanizmów manipulacji wykorzystywanych we współczesnych telewizyjnych tekstach publicystycznych. Pomijam tu rozważania na temat definicji tekstu. Za Teresą Dobrzyńską (2001, s. 297) przyjmuję, że „tekst to skończony i uporządkowany ciąg elementów językowych mogących spełniać łącznie funkcję komunikatywną, a więc stanowiących jeden globalny znak". Materiał do pracy pochodzi z takich programów, jak: Sejmograf (pr. 1), Listy o gospodarce (pr. 1), Puls dnia (pr. 1), 7 Dni Świat (pr. 2). Wybór nie jest przypadkowy. Audycje te reprezentują wszystkie odmiany publicystyki; poruszają tematykę gospodarczą, polityczną, kulturalno-oświatową i społeczną; są cykliczne, w miarę spójne oraz tożsame treściowo i formalnie. W szerokim rozumieniu publicystyka to dziedzina komunikacji językowej dotycząca sfer życia publicznego. Obejmuje ona różne formy mówienia w celu oddziaływania na odbiorcę. Perswazji nie sposób oddzielić od publicystyki. Nawet informację pozornie najbardziej obiektywną można wykorzystać dla celów manipulacji. Obecnie nie dziwi już wykorzystywanie różnych, czasem karkołomnych zabiegów perswazyjnych w reklamach. Odbiorca reklamy jest jednak świadomy jej pragmatycznego wymiaru, świadomy nacisków (stopień świadomości może być oczywiście różny).

Inaczej przedstawia się sprawa z telewizyjnymi tekstami, które mają przede wszystkim informować o faktach i zdarzeniach. Perswazyjność współczesnej publicystyki informacyjnej staje się, podobnie jak reklama, natrętna, ale i bardziej niebezpieczna – bo głęboko ukryta. Rolą słów staje się nie tylko informowanie czy doradzanie, ale nakazanie działania, zajęcia określonej postawy. Język nie służy już do tego, aby przekazywać pewne treści, lecz by wytwarzać coś innego, coś ponad to, co bezpośrednio mówi. Dobór elementów leksykalnych, zabiegi słowotwórcze, mechanizmy składniowe, defrazeologizacja, organizacja komunikatu - wszystko to obliczone jest na uzyskanie wpływu na partnera rozmowy i/lub odbiorcę spoza ekranu oraz - manipulowanie nim.

Wydaje się, że manipulacja odbiorcami tekstów telewizyjnych dokonuje się obecnie w sposób subtelny i niemal niezauważalny. Wypowiedzi często nie zawierają odrębnych wykładników impresywności - morfologicznych, leksykalnych , a mimo tego służą nakłanianiu odbiorcy do jakiegoś działania, do przyjęcia jakiejś postawy czy jakichś przekonań.

Jednym z częściej używanych w TV zabiegów perswazyjnych jest generalizowanie i absolutyzowanie, które przejawia się w stosowaniu takich kwalifikatorów, jak: pozytywne - *każdy, powszechnie, wszędzie,* i negatywne - *żaden, nigdzie, nikt,* np.:

„Praktyka ta jest *powszechnie* tolerowana w Europie."

„Odejście od kary śmierci jest tylko kwestią czasu. Dzieje się tak *w większości* państw."

„Nie ma *żadnych* przeciwwskazań, aby *każdy* został przedsiębiorcą. "

Efekt identyfikacji odbiorcy z poglądami nadawcy tekstu osiąga się też przez używanie określeń potwierdzających prawdziwość i rzetelność, a więc i słuszność formułowanych twierdzeń, np.:

„*Jest oczywiste*, że do koalicji powinno dojść".

„Aczkolwiek nie zostały jeszcze podjęte te decyzje, *niewątpliwie* jednak stwarzają pośrednie zagrożenie dla stoczni."

Gwarancję absolutnej wiarygodności i obiektywizmu nadawcy może też stanowić anonimowość stwierdzenia, np. *„Mówi się* o zwiększonej czujności policji w okolicach Stoczni Gdańskiej. " Podmiotowi bez obiektywnej podmiotowości nie można nic zarzucić, nie można z nim polemizować. Czasami uściśla się źródło niepodważalnej prawdziwości, np.:

„*W kręgach rządowych* mówi się o rychłej reformie ubezpieczeń społecznych."

„*Wśród przeciwników konstytucji* słyszy się głosy o zamierzanym bojkocie referendum przewidzianym na maj."

Celem takiego zabiegu jest utrwalenie w świadomości odbiorcy tego, że nie są to czyjeś (nadawcy) wymysły, ale słowa, które padły. Jedynym jednak ich potwierdzeniem jest: „tak się mówi". Anonimowość umożliwia tu pewien subtelny zabieg perswazyjny. Pozbawienie dopełnienia sprawcy passivum może stanowić parawan dla bezpiecznego imputowania czy insynuowania przeciwnikom politycznym nieuczciwych działań, np.:

*„Mówi się*, że nieudzielenie absolutorium temu rządowi nie rodzi skutków prawnych dla obecnego rządu, może jednak być wykorzystane, i z tego co słyszymy ma właśnie być wykorzystane do prób rozsadzenia koalicji."

Nie wydaje się, aby takie bierne czasowniki zaimkowe posiadały obecnie charakter recesywny. Występują równie często, jak konstrukcje analityczne złożone z czasownika posiłkowego i imiesłowu przymiotnikowego biernego. Konstrukcje pasywne uwypuklają przedmiot czynności i ułatwiają odbiorcy zwiększenie koncentracji uwagi na czasowniku. Usunięcie z passivum agensa może być jednak tylko pozorne. Sprawca czynności zostaje ukryty, aby np. nie

narazić nadawcę tekstu na zarzuty krytyki – kogoś lub czegoś, choć na ogół można się go bez trudu domyślić, np.:

„Ta gospodarka *była konstruowana* z myślą o rynku RWPG.“, tzn. konstruowana przez rządy komunistyczne;

„Odnosimy się krytycznie do tego, że zbyt długo *była utrzymywana* polityka celna.“, tzn. utrzymywana przez rząd;

„W dalszym ciągu *nie jest opracowywana reforma szkolnictwa.* Nawet nie jest, oczywiście na poważnie, brana pod uwagę odpowiedzialnych za nią. Mam na myśli gruntowną od podstaw“, tzn. nie jest opracowywana i brana pod uwagę przez ministra Wiatra.

Tak więc sprawcę czynności zna zazwyczaj i nadawca, i odbiorca, a nienazwanie go bezpośrednio potwierdza tezę o „subtelności“ perswazji, jej ukryciu pod powierzchnią leksykalną tekstu.

Perswazyjna funkcja tekstu realizowana może być zarówno za pomocą zdań oznajmujących, jak i za pomocą różnorakich zdań pytajnych:

1) Pytania retoryczne

Mówiący, używając ich, nie tylko stara się utrzymać słuchacza w napięciu i oddziaływać na jego uczucia, ale także kształtować postawy, zachęcając do określonego działania:

„Jesteśmy partią, która mówi „nie“ obcym wpływom. Zarówno jeżeli chodzi o wykup gruntów, jak i przedsiębiorstw i fabryk. *Czy jest potrzebne sterowanie rządem z zewnątrz?“*

„Chodzi o to, że jedynie słuszne rozwiązania wybierane przez naukowców i biurokratów nieodmiennie okazują się szkodliwe – o ile nie zgubne. *Gdzie my jesteśmy z tymi reformami - w Afryce Wschodniej?*

2) Pytania sugestywne

Stawiane są po to, by udzielić pytanej osobie informacji, jakiej osoba nie ma i zasugerować odpowiedź. Pytaniu takiemu towarzyszą często gesty, z których można domyślić się pożądanej przez pytającego odpowiedzi, np.:

*„Co pan sądzi o bestialskim rabunku i zabójstwie niespełna osiemnastoletniego Piotra P.?“*

3) Pytania z ukrytym założeniem (presuponowane), np.:

*„W jaki sposób panowie skorzystają z odpisu od podatku?“* (założenie, że panowie skorzystają z odpisu, a więc założenie czegoś, co nie było wcześniej udowodnione).

4) Pytanie będące odpowiedzią na pytanie jest sprytnym przerzuceniem na przeciwnika ciężaru dowodu i sposobem uniknięcia odpowiedzi na (czasem kłopotliwe) pytanie:

„Czy pan myśli, że to jest dobre?“

*„A dlaczego pan sugeruje, że to jest niedobre?“*

Spośród zjawisk składniowych podporządkowanych funkcji perswazyjnej obok pytań retorycznych i deliberatywnych ważną rolę pełnią zdania okolicznikowe (przede wszystkim celu i warunku). Charakterystycznym zabiegiem

manipulacyjnym jest tu zmiana wskaźnika zespolenia, która powoduje przemycanie imperatywnych treści, np.:

1) Zmiana zdania warunkowego na okolicznikowe czasu:

„Ukaranie Oleksego nastąpi, *kiedy* zbierzemy przekonujące dowody" (zam. *„jeśli"*).

2) Użycie w zdaniu podrzędnym przydawkowym zaimka *„jaki"* wskazującego na jakość przedmiotu, a nie zaimka *„który"* wskazującego na sam przedmiot:

„Ja myślę, że to jest zupełnie niezależne od tego, kto kieruje pracami komisji konstytucyjnej, ponieważ opozycja pozaparlamentarna i tak będzie krytykowała ten projekt, *jaki* opracujemy." (zam. *„który"*).

3) Zmiana zdania dopełnieniowego na okolicznikowe czasu:

„Czy rzeczywiście na naszym dążeniu do NATO nie położył się jakiś cień? Czy nie powinniśmy się niepokoić, *kiedy* Zachód jakby mniej entuzjastycznie odnosi się do naszych aspiracji?" (zam. spójnika *„że"*).

Wśród zjawisk językowych wykorzystywanych w realizacji funkcji perswazyjnej jest też wartościowanie. Ta naturalna właściwość języka zostaje wykorzystywana w tekstach telewizyjnych niejako z premedytacją. Nie chodzi tu o predykacje autorskie z leksemami prymarnie oceniającymi typu: „Uważam, że prawo, które za aborcję pozwoli skazać kobietę i lekarza, i zamknąć ich w więzieniu, jest *złym* prawem", czy „Ta konstytucja jest *dobra, najlepsza* z możliwych" (wyrazy: *zły, dobry, najlepszy, dodatni*, *ujemny* itp. wartościują w sposób stały, językowy tzn. ocena stanowi dla nich jedną z cech definicyjnych, jest komponentem wąsko rozumianego znaczenia. Są zawsze rozpoznawane jako wartościujące). W przeważającej większości w dyskusjach studyjnych pojawia się różnego rodzaju wartościowanie implicytne, najczęściej odnoszące się do osób i wyrażające negatywną ocenę. Wydaje się, że popularność i obfitość tego typu wartościowania wynika z tego, że nadawca implikatury tekstowej nie musi brać takiej odpowiedzialności, jak za wartościowanie eksplicytne, a skuteczność perswazyjna tekstu pozostaje ta sama. Jednym ze sposobów niejawnego wartościowania jest przekazywanie informacji kontekstowo, w sposób zawoalowany, odczytywanych przez odbiorcę na drodze wnioskowania (implikatura konwersacyjna). Naruszone zostają wtedy postulaty konwersacyjne wynikające ze sformułowanych przez Grice'a (1981) czterech maksym (Zasad Kooperacji): ilości, jakości, związku z tematem i sposobu, np.:

*„Nigdy nie kłamię. Tak mnie nauczyła moja matka. Kłamstwo jest czymś ohydnym i niestosownym. Muszę panu powiedzieć jednak, że często, zbyt często spotykam się z nim w polityce, a pan, panie Niesiołowski, odgrywa w niej dużą i znaczącą rolę."*

Nadawca implikuje, że poseł Niesiołowski kłamie. Negatywna ocena przeciwnika nie została wyrażona wprost, usytuowała się poniżej poziomu zdania. Została subtelnie ukryta pomiędzy ogólnym wywodem na temat kłamstwa a pochwałą posła za rolę, jaką odgrywa w polityce. Podobnie w tekście:

„Rzecznik nie jest przyporządkowany do określonej partii, rzecznik jest niczyj. Nie może więc, panie pośle, przymykać oczu i postępować niekonsekwentnie."

Użycie formy adresatywnej w tekście relacjonującym poglądy nadawcy wskazuje, że autor sugeruje, że poseł chce, aby rzecznik przymykał oczy na pewne nieprawidłowości (ocena negatywna przedmówcy). Apostrofy wtrącane w tekst typu: *panie pośle, proszę pana* itp. Józef Mayen (1972) określa jako mimowolne interferencje funkcji impresywnej w obrębie wypowiedzi ekspresywnych.

Ukryta funkcja perswazyjna realizuje się w badanych tekstach w szczególny sposób poprzez wykorzystanie presupozycji, która otwiera duże możliwości manipulacji językowej. Presupozycyjna informacja ukryta w temacie jest trudna do zaprzeczenia, gdyż zaprzeczenie wymaga odrzucenia narzuconej przez nadawcę wspólnej wiedzy (niezależnie od tego, czy odbiorca akceptuje część rematyczną, czy ją odrzuca), powoduje zablokowanie normalnego toku komunikacji bezpośredniej. W sytuacji komunikacji telewizyjnej odbiorca – widz nie jest w stanie zatrzymać procesu przekazu językowego. Może jedynie zrezygnować z odbioru z braku możliwości ingerencji w komunikat językowy. Zazwyczaj jednak nie zdaje sobie sprawy z presupozycji tematycznej, która stwarzając pozory obiektywności, wymusza wartościowanie, np.:

*„Niewykształcony prezydent* nie jest wzorem dla społeczeństwa, a w szczególności młodego pokolenia."

Niewykształcenie prezydenta jest tu presupozycją pozostającą w mocy także przy zaprzeczeniu zdania (por. Niewykształcony prezydent jest wzorem...). Uwaga odbiorcy skupia się na predykacji, a ściślej na części rematycznej wypowiedzi. Por.:

„Cała *ta klika* zbijała interesy na swoich „opozycyjnych" działaniach." (ocena jakiejś grupy ludzi jako kliki jest presuponowana).

*„Wybrany w pośpiechu* parlament nie będzie reprezentatywny dla całego społeczeństwa." (presupozycja sugerująca, że parlament będzie wybrany w pośpiechu)

„Od ludzi młodych zależy *położenie zdecydowanej zapory demoralizacji."* (zakłada się jako oczywisty sąd o szerzeniu się demoralizacji)

Do wypowiedzi wyrażających ocenę w podobny implicytny sposób należą wypowiedzi o zabarwieniu ironicznym. Ironia polega tu na podaniu sądu o przedmiocie świadomie sprzecznego z istotą rzeczy, na skontrastowaniu wyrażonego sądu z sugestią, np.:

*„Pani posłanka Sierakowska jest damą, dlatego chyba wybaczy mi określenie, że jej przemówienie było jadowite."* (kontrast dama – żmija)

*„Chciałbym do dyskusji z panem Kołodko wnieść szczyptę, przepraszam za określenie, zrozumiałe dla większości Polaków, chrześcijańskiego przebaczenia i miłości bliźniego."*

Perswazyjna skuteczność tego tekstu jest dwojaka: z jednej strony pozytywne wartościowanie nadawcy – prawość podmiotu, jego zdolność do wybaczania

błędów; z drugiej negatywna ocena przeciwnika dyskusji – jego ironiczne potraktowanie, zaznaczenie przynależności do niereprezentatywnej mniejszości. Użycie wtrąceń typu: *„przepraszam za określenie“, „za przeproszeniem“* (por. *„Niejaki Glapiński – podówczas minister, za przeproszeniem współpracy gospodarczej z zagranicą, niczym się nie przejmował, a już najmniej skandalem, który wybuchł po jego odejściu*“) zapowiada, zgodnie ze stylistycznymi konwencjami, pojawienie się zwrotu niecenzuralnego, obraźliwego czy wręcz wulgarnego. Wtrącenia te pojawiają się jednak w zdaniach nie zawierających sformułowań, za które należałoby przepraszać. Występowanie takich zwrotów w zaskakujących („neutralnych“) kontekstach powoduje, iż tracą one swój autentyczny wydźwięk, dezaktualizują się. Stosowanie ich w połączeniach ze słownictwem nacechowanym neutralnie powoduje, iż tekst nabiera zabarwienia ironicznego.

Przykładem odwołującym się do znanego przeciętnemu odbiorcy połączenia wyrazowego, jest zwrot zaczerpnięty z języka byłego prezydenta Lecha Wałęsy *„w tym temacie“*. Ironiczne zastosowanie tego błędu językowego spełnia w tekstach telewizyjnych funkcję impresywną, np.:

„Wszyscy znają zdanie pana prezydenta *w tym temacie.“*

*„W temacie obronności kraju* mogę tylko dodać, że wielki czas, aby wreszcie ktoś zajął się reformą wojskowości.“

Ironicznym nacechowaniem odznaczają się, stosowane przez nadawców tekstów, epitety. Niespodziewane połączenia wyrazowe zwracają uwagę odbiorców wypowiedzi, a tym samym służą funkcji ekspresywno-impresywnej. Przejawem ironicznego nacechowania tekstu jest obecność wyrazów wskazujących na przeciwieństwo własnej wartości leksykalnej; dochodzi wtedy do zamierzonej sprzeczności, np.:

„Budżet państwa został w ten sposób uszczuplony o jakiś *marny milion złotych*.“

Zestawienie pojęć z różnych zakresów znaczeniowych służy prezentacji ironicznego stosunku piszącego do przedstawionej problematyki:

„Prasa pełna była opisów *ich turystycznej martyrologii.“*

*„Kameralne głodówki protestacyjne* „Solidarności“ nic nie dały.“

Podobnie perswazyjny charakter ma tekst o wydźwięku humorystycznym, który nie tyle obraża, co ośmiesza przeciwnika, podważa jego społeczne zaufanie. Ośmieszony przeciwnik przestaje być groźny. Perswazyjność sugestywnie oddziałującego żartami tekstu jest więc ukryta, np.:

„Będzie to spotkanie na najwyższym szczycie ziemia – powietrze. Spotkają się Baran – Labuda z Wodnikiem Mazowieckim.“

„Pan Kołodko nie jest Napoleonem, choć niewątpliwie coś z niego ma, patrząc od dołu do góry.“

Ironia i humor, które odsyłają odbiorców do ukrytej treści są skutecznym, choć niejednoznacznym środkiem perswazyjnym stosowanym przez nadawców tekstów telewizyjnych.

Impresywny cel narzucania słuchaczowi i widzowi negatywnego stosunku do pewnych treści wyrażonych nie wprost można przypisać elementom prozodycznym, które sygnalizują użycie cudzysłowu, np.:

„Największe pieniądze robi ten, kto zna posłów a właściwej komisji i wie z pewnym wyprzedzeniem, jakie pomysły wpadną do głowy *„twórcom nowego."*

„Jestem politykiem, ale nie kłamię, nie korzystam z przywilejów, nie jestem jednym z *„tych"*."

O perswazyjnej sile wartości brzmieniowych wypowiedzi niech świadczy przykład, w którym leksyka kontrastuje ze sposobem realizacji dźwiękowej tekstu: „Nie mogę podpisać się pod tą konstytucją i będę głosować *przeciwko* jej uchwaleniu, gdyż traktuje człowieka ze wszech miar *podmiotowo*." Dzięki intonacji, sile wypowiedzi, rozłożeniu akcentów wyrazowych i logicznych jesteśmy skłonni przyznać nadawcy rację nie zauważając błędu logicznego i nie zagłębiając się w rozważania dotyczące podmiotowego czy przedmiotowego traktowania człowieka w konstytucji. Z zasobu fonetycznych środków nadawcy publicystycznych tekstów telewizyjnych wybierają te, które szczególnie oddziałują na emocje odbiorców. Ważną rolę odgrywa tu też timbre, stanowczość i siła głosu.

Autorzy wypowiedzi telewizyjnych wybierają często strategię perswazyjną polegającą na świadomej nieprecyzyjności dotyczącej spójności komunikatu. Na przykład w tekście: *„Jestem na tyle zorientowany, że widzę tu pewne zagrożenia. Tutaj wspomnę o powołanej niedawno Komisji Pieniężnej. Jest to wynikiem wspólnego porozumienia naszych partii*." Zabieg manipulacyjny polega na implikowaniu związków między zdaniami. Mimo braku łączliwości zdań widz odbiera to jako całość wynikową.

Warto na koniec wspomnieć o technicznych możliwościach manipulacyjnych telewizji. Nie chodzi tu o powszechnie stosowany kompozycyjny sposób obrazowania, który może wpływać na ocenę pokazywanych wydarzeń. Manipulacja odbiorcą – widzem dokonuje się poprzez montaż (łączenie) niezależnych od siebie sekwencji, na przykład monologów, które zaczynają funkcjonować jako spójny semantycznie dialog (ten sam temat), presuponujący jednak całkiem inne znaczenia, niż monologi nie zestawione ze sobą. Obnażenie montażowego mechanizmu manipulacji przynosi dopiero porównanie z innymi programami publicystycznymi, w których teksty (monologi) zostały przytoczone w całości:

Sytuacja 1

(montaż monologów)

*„A – Uznałem, że byłoby dobrze, aby jednak wyciągnąć wnioski z tego najdroższego w Europie badania jakie przeprowadziliśmy i zastanowić się, jakie wnioski wynikają z punktu widzenia procesów prywatyzacyjnych, procesów uwłaszczeniowych w Polsce...*

*B – Zgadzam się z panem prezydentem, że chociaż wynik tego referendum nie jest zobowiązujący prawnie, to jest to fakt znaczący politycznie. Cieszę się, że mam takie samo zdanie. Nasz stosunek do Narodowych Funduszy Inwestycyjnych pozostał ten sam - jesteśmy zdecydowanymi jego przeciwnikami."*

Sytuacja 2
(monologi autonomiczne)

*„A – Uznałem, że byłoby dobrze, aby jednak wyciągnąć wnioski z tego najdroższego w Europie badania jakie przeprowadziliśmy i zastanowić się, jakie wnioski wynikają z punktu widzenia procesów prywatyzacyjnych, procesów uwłaszczeniowych w Polsce. Nie przeceniałbym jednak znaczenia referendum.*

*B – Zgadzam się z panem prezydentem, że chociaż wynik tego referendum nie jest zobowiązujący prawnie, to jest to fakt znaczący politycznie. Cieszę się, że mam takie samo zdanie (...).“*

Perswazyjność telewizyjnych tekstów bez wątpienia jest zjawiskiem na tyle wieloaspektowym, że analiza wyłącznie językoznawcza nie powinna być jedyna, bo nie jest w stanie objąć wszystkiego. Impresywność ukryta na różnych poziomach tekstu i przemycana poprzez różnego rodzaju zabiegi, tym bardziej wymaga wnikliwych analiz. To nie słownictwo normatywne (czasowniki typu: trzeba, musieć, nie wolno, należy; rzeczowniki typu: obowiązek, zadanie) czy słownictwo prymarnie wartościujące (typu: dobry, zły) jest najczęstszym środkiem perswazyjnym wykorzystywanym w badanych tekstach. Jest ono natomiast na tyle widoczne, że przesłania perspektywę manipulacyjną tekstów o ukrytej funkcji impresywnej, realizującej się na płaszczyźnie leksykalnej, składniowej, przejawiającej się w prozodii. Owo ukrycie intencji manipulacyjnych nadawcy staje się szczególnie niebezpieczne, bo prawie nie do zdemaskowania przez przeciętnego odbiorcę komunikatów telewizyjnych.

Literatúra

DOBRZYŃSKA, Teresa: Tekst. W: Współczesny język polski. Red. J. Bartmiński, Lublin 2001. s. 297.

GRICE, Paul: Logika a konwersacja. W: Język w świetle nauki. Warszawa 1980, s. 91 – 114.

MAYEN, Józef: O stylistyce utworów mówionych, Wrocław 1972. 145 s.

## Zpracování frazeologie v české lexikální databázi

Ladislav Janovec

Oddělení lexikografie a terminologie, Ústav pro český jazyk AV ČR, Praha
Katedra českého jazyka, Pedagogická fakulta Karlovy univerzity, Praha

### 0. Obecná charakteristika projektu lexikální databáze

Příspěvek je věnován jednomu z dílčích témat, která jsou v oddělení lexikografie a terminologie ÚJČ AV ČR zpracovávána jako koncepční materiály pro

dlouhodobé budování počítačové lexikální databáze zachycující synchronní lexikální materiál v nejširším spektru a mající charakter podkladového materiálu pro budoucí výkladové (případně i jiné) slovníky češtiny.

Projekt je plánován na šest let a v prvním roce (2005) je vytvářena koncepce databáze, na jejímž základě budují pracovníci Fakulty informatiky Masarykovy univerzity v Brně softwarový produkt podporující budování databáze.

Tento příspěvek je zaměřen na strukturu specifického formuláře, do něhož se budou zaznamenávat frazeologické jednotky a jimi inspirované víceslovné jednotky jako víceslovná obrazná vyjádření a frazémové aktualizace (termíny srov. např. Mlacek, 2001; též Janovec, 2005).

Víceslovná vyjádření (frazeologická vyjádření a sousloví) jsou běžnou a neoddiskutovatelnou součástí slovní zásoby každého jazyka. Proto jsou rovněž nedílnou součástí každého výkladového slovníku a jsou i popisovanými jednotkami v lexikální databázi. Pro jejich zpracování bylo stanoveno několik zásad odlišných od zpracování jednoslovných jednotek.

## 1. Místo frazémů v lexikální databázi

Každý frazém je, stejně jako víceslovné pojmenování nefrazeologického typu, zpracováván jako samostatná počítačová karta. Pro snadnější vyhledávání v databázi je obousměrně propojen s kartami všech složek (slov), které jej tvoří. To znamená, že u každého jednoslovného lexému je uveden proklikávací seznam *frazémy*, pod nímž je umístěn soupis všech frazémů popsaných v databázi, v nichž se slovo objevuje. Kliknutím na vybranou položku v seznamu se pak dostaneme přímo na kartu, na níž je frazém zpracován.

Stejně tak při studiu konkrétního frazému se můžeme při kliknutí na jednotlivé komponenty, uvedené ve zvláštním menu *komponenty* dostat na karty, na nichž jsou zpracovány jako jednoslovné lexémy. Například frazém *červenat se jako růže* bude nalezitelný v seznamu frazémů u všech čtyř složek (*červenat – se – jako – růže*), jež jej tvoří. Naopak klinutím na konkrétní složku, např. substantivum *růže*, se dostaneme na kartu této složky, v tomto případě na kartu, na níž byl zpracován lexém *růže*, a získáme o ní všechny uvedené informace.

Frazémy je možné vyhledávat rovněž na základě hesláře zpracované slovní zásoby. Tento heslář by měl obsahovat asi sto tisíc položek (nejfrekventovanější slovní zásoba). V hesláři budou frazémy skryty pod rozvíracím menu u každé jeho složky, v menu budou pak všechny frazémy, obsahující danou složku, seřazeny abecedně podle prvního slova je tvořícího, nezávisle na sémantické důležitosti.

Pro složky frazémů, které nebudou součástí hesláře (nebudou součástí sta tisíc nejfrekventovanějších lexémů), budou vytvořeny „prozatímní“ odkazové karty, na nichž bude uložena část informací. Pokud dojde k zařazení jednotky do hesláře (dojde ke zvýšení její frekvence v textech nebo dojde k rozšíření hesláře apod.), odkazová karta bude automaticky předložena zpracovateli k dokončení. Lexém *kropáč* jako součást frazému *tu máš čerte kropáč* bude izolovaně

od frazému (který sám není v dnešní době již příliš běžný) asi ještě méně frekventovaný než frazeologický celek. Zatímco tedy lexémy *tu – máš – čerte* budou propojeny systémově rovněž s kartami zpracovaných jednoslovných lexémů, slovo *kropáč* bude uloženo na odkazové kartě obsahující pouze informaci o (jednoslovném) lemmatu, odkaz k frazému a informace o zpracovateli.

## 2. Informace zaznamenávané pro frazémy

Zpracovatel, který narazí ve zpracovávaném materiálu na víceslovné obrazné vyjádření, frazém zařadí na kartu jedné z jeho lexikálních složek a navolí na ní dvojici informací *víceslovné* a *fraz.* Frazém se automaticky zařadí na karty všech složek, které obsahuje. Např. frazém *v rouše Evině* – automaticky bude frazém zařazen pod předložku *v,* substantivum *roucho* a adjektivum *Evin*. Lemmata ovšem bude zpracovatel doplňovat manuálně.

Poté autor zpracuje všechny informace, které má o frazému k dispozici, resp. které se mu podařilo získat. Pro frazémy budeme dále v databázi zaznamenávat a zpracovávat poměrně široké spektrum informací. Tyto informace jsou dvojího typu – jednak ty, které se týkají lemmatu, jednak ty, které se týkají významu frazému.

### *2.1. Informace na úrovni lemmatu*

Každá frazémová karta bude uvozena **lemmatem**, jež bude tvořeno základní podobou frazému, existuje-li, resp. je-li vytvořitelná – u slovesných frazémů s neobligatorním podmětem to budou infinitivy těchto frazémů (*chytat lelky, žít na vysoké noze*), u substantivních frazémů nominativy (*žabomyší válka, vrchol ledovce*). Tam, kde to není možné, nebo u větných frazémů bude lemmatem nejfrekventovanější forma, resp. ta, která je nejbližší představě o základní (neutrální) podobě frazému (*Mluviti stříbro, mlčeti zlato. Tichá voda břehy mele. Ryba smrdí od hlavy. Míč je na něčí straně hřiště.*). Jiné podoby frazému se mohou stát variantami.

Budou-li existovat varianty frazému, budou některé typy variant zpracovávány samostatně a dojde k automatickému propojení všech frazémových karet se všemi adekvátními variantami (každá varianta jako další stabilizovaná forma frazému bude zároveň plně zpracovaná na své vlastní kartě – např. *třešinka na dortu, šlehačka na dortu, hrozinka na dortu*).

Po lemmatu bude následovat informace, kterou jsme zatím pracovně nazvali *informace o typu a stabilnosti obraznosti.* Tato informace bude mít podobu otvíracího menu, v němž bude mít zpracovatel možnost přiřadit zpracovávané jednotce informaci, zda jde o stabilní frazém, frazémovou aktualizaci (např. *feferonka na dortu, drnkat na druhé housle*), nebo o volné obrazné vyjádření na úrovni víceslovného pojmenování, které může být potenciálním frazémem. Jako samostatná informace bude uváděna charakteristika variant – k frazému bude uveden seznam variant včetně jejich druhu, např. *třešinka na dortu – třešnička na dortu*

(varianta slovotvorná) – *třešeň na dortu* (varianta slovotvorná) – *třešinky na dortu* (varianta morfologická) - *šlehačka na dortu* (varianta lexikální) apod.

Na úrovni fonetické, resp. akustické, bude uvedena ke každému frazému jeho fonetická transkripce. Protože plánujeme v budoucnu rovněž ozvučení databáze, bude u této informace rovněž proklikávací ikonka, která spustí namluvenou podobu frazeologické jednotky.

Ke každému frazému bude na úrovni lemmatu uvedena morfologická informace, která bude mít spíše charakter morfologického komentáře k nestandardním a neobvyklým morfologickým formám složek.

V databázi budou rovněž uvedeny informace o typu frazému. Budeme jednak uvádět, zda jde o větný nebo nevětný typ, jednak o jaký jde typ podle dominujícího slovního druhu (vydělovat budeme frazémy s klasickou slovnědruhovou dominantou, ale též frazémy s (případně) dominující zkratkou, kvazislovem a frazémy, u kterých není možné dominantu přesně určit – budou označeny jako nezařazené).

Původ na úrovni lemmatu se bude zaznamenávat u semikalků a přejatých frazémů, u nichž budeme vydělovat jazyk, z něhož pocházejí. Další informace o původu frazému budou případně uváděny na úrovni významu.

Poslední informace na úrovni lemmatu budou obsahovat komunikačně--pragmatické poznámky.

### *2.2. Informace na úrovni významu*

Základní informací na úrovni významu bude výklad významu. Jeho součástí budou rovněž encyklopedické poznámky, které by měly napomáhat jeho interpretaci vysvětlením frazémové obraznosti o jazykových i nejazykových reáliích, jež s frazémem souvisí, apod.

Zvláštní kolonka bude určena pro morfologickou charakteristiku na úrovni významu, přestože sami předpokládáme, že toto pole zůstane u naprosté většiny frazémů prázdné.

Stejně jako na úrovni lemmatu i na úrovni významu se budou uvádět komunikačně-pragmatické informace o užívání frazémů s daným významem.

V poznámce o původu na úrovni významu budou uváděny informace o původu konkrétního významu frazému. Například frazém *být za vodou* v běžném významu „být bohatý“ nabyl po povodních v Praze v roce 2002 nového, aktuálního významu, který má blíže ke konkrétnímu obrazu popisovanému frazémem než jeho význam primární. Jde o význam „nebýt zasažený povodní“.

Nedílnou systémovou součástí výkladu frazému budou informace o jeho paradigmatických vztazích – synonymech a částečně též opozitech. Na rozdíl od jednoslovných lexémů nepředpokládáme, že by se uváděla hyperonyma, hyponyma a kohyponyma, protože na úrovni frazeologie nejde o relevantní informace (k frazémům sotva nalezneme jiné frazeologické jednotky, které by vstupovaly do těchto vztahů). Po doplnění frazeologických synonym a opozit dojde automaticky rovněž k propojení karty zpracovávaného frazému s jejich kartami.

Pro větší systematičnost a provázanost uváděných jednotek plánujeme uvádět v databázi rovněž slovotvorné informace (informace o frazeologické derivaci) včetně informace o defrazeologických lexémech).

Z hlediska syntagmatického budou v databázi uváděny informace o valenci frazému. Součástí informace o syntagmatických vztazích bude rovněž exemplifikace.

Pro zpracovatele bude ještě možnost vložit na jakékoliv místo na kartě flexibilní položku *pracovní poznámky*, které budou po zveřejnění databáze širší veřejnosti uživatelům skryty.

### 3. Závěr

Prezentovaná struktura frazeologické karty v lexikální databázi není dosud plně stabilizovaná. Některé informace a některá řešení jsou společné frazeologickým jednotkám i ustáleným slovním spojením nefrazeologického typu.

Práce na lexikální databázi je zatím ve fázi ověřovací – zpracováváme prvotní vzorek slovní zásoby na prvotní verzi softwaru. Vyvstávají nám rovněž některé problémy, které jsme z různých důvodů dosud neřešili a jejichž řešení jsme museli zanechat na ověřovací fázi. Konečná koncepce po ověření a upravení některých problémů, na které narazíme, bude koncepce celé databáze předložena k posouzení lingvistické veřejnosti.

Literatúra

JANOVEC, Ladislav: Nevětné frazémy v nové slovní zásobě. Praha: ÚJČ AV ČR 2005, s. 147 – 158.

MLACEK, Jozef: Tvary a tváre frazém vo slovenčině. Bratislava: STIMUL 2001.

## Literárny žáner a štýl (hľadanie súvislostí na základe autobiografie)

Ján Jariabka

Katedra slovenskej literatúry, Filozofická fakulta
Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Jazyk literárneho diela bol už mnohokrát predmetom skúmania literárnej vedy alebo jazykovedy. Téza o zákonitom a nevyhnutnom vzťahu medzi estetickým pôsobením a jazykom diela sa považuje za všeobecne platnú. „Výskum literárneho textu sa nemôže zaobísť bez súčasného rozvíjania najvlastnejších

problémov literárnej vedy a jazykovedy."[1] Už Pražský lingvistický krúžok v nadväznosti na ruských formalistov aplikoval štrukturalistickú metódu na rozbor literárneho diela. Najvýznamnejšou prácou reprezentujúcou takýto postup je Bakošov Vývin slovenského verša od školy štúrovej. Začiatkom 60. rokov 20. storočia sa pozornosť bádateľov preniesla na hľadanie súvislostí medzi jazykom a štýlom. Vznikli mnohé práce zamerané na jazykovo-štylistický rozbor umeleckého textu (Rozbor štýlu prózy od J. Findru či Tomišova publikácia O štýle slovenskej prózy. Rozprávač, postava, odsek). Novú kapitolu začal písať vtedajší Kabinet literárnej komunikácie a experimentálnej metodiky Pedagogickej fakulty v Nitre (Miko, Popovič a i.), ktorý v snahe o komplexnú interpretáciu umeleckého diela nevynechal ani jeho lingvisticko-štylistickú zložku.[2] Nie vždy musí ísť len o analýzu jedinečného umeleckého diela. Kategória štýlu sa dá uplatniť aj na vyššie jednotky ako je konkrétny text. Je to literárny žáner, v ktorom sa spájajú mnohé teoretické otázky nielen obsahu, ale aj formy, kompozície atď.

Jedným z možných riešení je metodologický prístup Jozefa Hvišča. Cesta ku charakterizácii žánru podľa neho vedie cez rozbor textu prostredníctvom Mikovej sústavy výrazových kategórií. „Charakter a výrazové vlastnosti literárneho textu najlepšie signalizujú, aké zložky a javy sú nositeľmi jeho žánrovej podoby."[3]

J. Hvišč analyzuje texty balád Janka Kráľa s použitím výrazovej sústavy, aby získal Kráľov žánrový model balady. Podľa frekvencie výskytu jednotlivých výrazových vlastností v textoch určuje niektoré výrazové vlastnosti ako konštantné, iné ako premenlivé alebo potenciálne variabilné a u iných konštatuje ich neprítomnosť. Konštantné vlastnosti následne považuje za primárne, t.j. za priamych reprezentantov žánrovosti, variabilné a potencionálne variabilné hodnotí ako sekundárne kategórie – nositeľov vývinovej variability žánru. Kvantitatívnou systematizáciou získal model balady Janka Kráľa. Ako sám konštatuje, tým nevyčerpáva všetky možnosti, ale len ilustruje použitie tejto metódy genologického výskumu.

Predkladaný príspevok ilustruje jednu z možností, ako je možné použiť štýl na charakterizovanie primárnych vlastností literárneho žánru. Túto metódu dokumentujeme na podklade autobiografického žánru. Pre analýzu sme si vybrali dve diela slovenského romantizmu. Vlastný životopis Jána Kalinčiaka a Vlastný životopis Jonáša Záborského.

Autobiografia a biografická literatúra pre literárnu vedu predstavujú predovšetkým empirickú bázu údajov o autorovi, jeho psychickom natureli, životných a spoločenských okolnostiach, epoche, myšlienkových a ideových prúdoch.

---

[1] Miko, František: Text a štýl. Bratislava: Smena 1970, s. 7.

[2] Bližšie pozri: Vaňko, Juraj: Interpretácia jazyka umeleckej prózy. Nitra: Pedagogická fakulta 1985.

[3] Hvišč, Jozef: Problémy literárnej genológie. Bratislava: Veda 1979, s. 45.

Autobiografické a biografické texty vystupujú ako dokumenty literárnej biografistiky a literárneho vzdelania.

Definovať žánrové parametre autobiografie je však viac menej problematické. V žánrovom povedomí čitateľa vlastný životopis môže splývať so semiautobiografiou, denníkom, listom alebo inými biografickými formami. O potrebe jasnejšieho definovania autobiografie svedčí nielen jej prítomnosť v literatúre od najstarších čias, ale aj jej varianty v hraniach tohto žánru. „Autobiografie mívají různé podoby od jednoduchého řazení vnějších událostí přes věcné podání pamětihodných událostí (např. římske commenttárii) až k celistvému literárnímu zachycení životních osudů autora vylíčením a komentováním klíčových událostí, zážitků a prožitků (Abelard, Historia calamitatum mearum, 1133-36; Dante, La vita nuova, 1292; Goethe, Dichtung und Wahrheit, 1811-14), popř. k vypsání autorova duchovního vývoje a jeho filozofického vyznání (Platónův 7. dopis; Rousseau, Confessions, 1770)“[4]. Vieme, že literárny žáner sa neustále mení, niektoré znaky stráca, iné priberá a pod. „Konkrétny literárny text je vždy variantnou realizáciou žánrového invariantu, t. j. vzniká na princípe žánrového textu. Sama tvorba konkrétneho textu však zároveň prináša nové hľadiská, čím sa neustále obohacuje abstraktný model žánrového invariantu.“[5]

Autobiografia má svoju špecifickú štruktúru, ktorou sa odlišuje od ostatných, nielen biografických žánrov. Osobitosť autobiografie vyplýva z toho, že predmetom zobrazenia sa stáva samotný autor výpovede, resp. jeho život alebo len jeho časť. Fakty z jeho života prenikajú do literárneho diela. Životné fakty sa stávajú faktami literárnymi. Môžeme konštatovať, že semiologickou náplňou textu autobiografie je lineárne zobrazenie jednotlivých udalostí zo života autora. Chronologické zreťazenie jednotlivých epizód vytvára tému vlastného životopisu.

Akýkoľvek predmet zobrazenia je v konečnom dôsledku determinovaný jazykom, ktorý je chápaný ako jediný prostriedok zobrazenia v slovesnom umení. Obraz autora je teda podmienený nielen výberom jednotlivých udalostí, ktoré sa dostávajú do textu, ale aj jazykom ako médiom sebazobrazenia.

Spôsob ako najlepšie postihnúť žánrové vlastnosti autobiografie ako lit. žánru je charakterizovať jeho štýl, ktorý podľa F. Miku „implikuje jazyk a tému ako svoje exponenty, indikátory. Vyčerpáva teda celý text. Nič nie je v texte, čo by nebolo štýlom. (...) Skúmanie štýlu je tou vhodnou cestou, ktorou sa môžeme dopátrať povahy každého druhu textu, nevynímajúc ani literatúru.“[6] Takto chápaný štýl môže fungovať na viacerých úrovniach. Hovoríme o štýle textu, štýle autora a v neposlednom rade aj o štýle žánru. Miko vo svojich prácach ako Text a štýl, Od lyriky k epike a.i. za najmenší funkčný komponent štýlu pokladá

[4] Slovník literární teorie. Red. Š. Vlašín. Praha: Československý spisovatel 1977, s. 34.

[5] Žilka, Tibor: Poetický slovník. Bratislava: Tatran 1984, s. 182.

[6] Miko, František: Text a štýl. Bratislava: Smena 1970, s. 26 – 27.

výrazovú kategóriu, ktorej zodpovedajú isté jazykové a tematické prvky v štruktúre textu. Potom štýl môžeme chápať ako istú konfiguráciu výrazových kategórií. Jednotlivé konfigurácie sú typické pre istý druh textu. Jednotlivé štýly potom nie sú nič iné ako rozličné kombinácie výrazových kategórií.

V našom príspevku budeme vychádzať z predpokladu, že istá kombinácia výrazových kategórií je príznačná aj pre istý žáner. Lebo žáner je reprezentant – vzor, ktorý vzniká na základe skupiny textov, ktoré vykazujú rovnaké znaky, t. j. majú podobnú konfiguráciu výrazových vlastností. Určité výrazové kategórie sa v texte vyskytujú stále, niektoré sú premenlivé, iné sa nevyskytujú vôbec. Potom na základe kvantity môžeme určiť primárne a sekundárne zložky žánrového pôdorysu. Môžeme teda odpovedať na otázku: aká je autobiografia?

Pre autobiografiu je typické, že si apriori vyžaduje rozprávanie v 1. slovesnej osobe. V autobiografickom texte autor prináša informácie o svojom živote, ktoré sú z hľadiska témy usporiadané v určitej schéme. Väčšinou sa vlastný životopis začína ustálenou formulkou „narodil som sa..." a pokračuje genealógiou svojej rodiny. V tejto časti J. Kalinčiak i J. Záborský zamieňajú prvú slovesnú osobu za tretiu, čím dosahujú posilnenie zobrazovacej (ikonickej) potencie textu. Ďalším ustáleným prvkom pri rozvíjaní témy je detstvo, ktoré je popretkávané rôznymi zážitkami. Z hľadiska textovej plochy najväčšiu časť zaberá okruh škola. Autori v ňom dávajú priestor zobrazeniu učiteľov, ktorí mali najväčší, či už pozitívny alebo negatívny, vplyv na osobnosť autora, resp. opisu študentského života. V nasledujúcich častiach už nemožno hovoriť o jednotnom postupe pri rozvíjaní témy, lebo každý skúmaný autor postupoval inak.

Rozvíjaním témy prostredníctvom Ich-formy rozprávania sa autobiografický text stáva operatívny. Indikátorom na jazykovej rovine nie je len spomenutá prvá slovesná osoba, ale aj používanie prvej zámennej osoby v exponovaných častiach vety: *„Ja som bol jeden z tých..., Ja som sa vzďaľoval takýchto spolkov..."*[7]

Ikonickosť je daná najmä rozvojom samotnej témy. „Ikonickosť reprezentuje v tematickej rovine sama téma, jej nehatený rozvoj. Komunikačný zreteľ ani na jednom mieste textu nenarúša výstavbu témy a dovoľuje jej progresívne rozvíjanie."[8] Na vertikálnej osi s kategóriou ikonickosti úzko súvisí kategória sukcesívnosti. Pre vlastný životopis je príznačná chronológia, t. j. lineárne a logické radenie prvkov, a to nielen slov, viet, ale i vyšších jednotiek ako je motív a odsek.

Autorom tohto žánru nejde len o oboznámenie alebo informovanie čitateľa o svojom živote, ale snažia sa, aby celý sujet pôsobil pútavo, zaujímavo, neobyčajne a originálne. Niektoré životné osudy môžu byť dramatickejšie ako ktorákoľvek umelecká fikcia. Tak do hry vstupuje výrazová kategória zážitkovosti.

---

[7] Záborský, Jonáš: Vlastný životopis. In. Dielo II. Bratislava: Tatran 1989, s. 362. (Ďalej uvádzame len meno autora, rok vydania a príslušné strany priamo v texte.)

[8] Miko, František: Text a štýl. Bratislava: Smena 1970, s 71.

Je to najmä Kalinčiak, ktorý do chronologického sledu udalostí zo svojho života vkladá krátke rozprávania - mikropríbehy. *„Pritom synáčik, ačkoľvek malý a temer vždy chorľavý, veľmi rád sa bíjaval s chlapcami, hoc znal, že ho iste premôžu. Tak raz došiel domov skrvavený, a keď sa ho skormútený otec prepánaboha pýtal, kto ho tak doriadil, odpovedal: „Bil som ša!“ – „A s kým?“ „S pastielikom!“ – „No, počkaj, však mu ja dám!“ – „Ej ,nie, šak som mu ja tiež škalu do hlavy hodil!“ Bola to už v chlapčenstve mojom vlastnosť nikdy nedopustiť, aby sa komu krivda stala, a a čo by som k tomu povedať ešte mohol...“*[9]. Mikropríbeh robí text zaujímavejším, ikonickejším, ilustratívnejším a pod. S kategóriou zážitkovosti sa rozvíja i kategória markantnosti, ktorá ľahko prechádza do subjektívnosti a jej podriadeným kategóriám.

Pre subjektívnosť výrazu je príznaková frekvencia spomenutej prvej zámennej a slovesnej osoby, čím sa autorské „Ja“ dostáva do popredia. Z hľadiska témy je to zhromažďovanie motívov viažucich sa na subjekt. Samotné subjektívne životné fakty, ktoré sú témou životopisu musia byť nejakým spôsobom stvárnené v jazyku. Budeme vychádzať z predpokladu, že postoj autora k zobrazovaným skutočnostiam nebol vždy rovnaký. Práve kategória subjektívnosti umožňuje autorovi zaujať postoj k zobrazovaným udalostiam, situáciám, osobám, ktoré sú spolu s ním v interakcii. Na základe tohto konštatovania sa dostávame na pôdu textovej modality. „Subjektívne modálny význam ako súčasť všeobecnej kategórie modálnosti má veľký význam nielen pre analýzu gramatickej a obsahovej štruktúry vety, ale aj pre zisťovanie modality textu. Modálnosť textu, resp. modálnosť v texte treba pritom chápať ináč ako vetnú modalitu, vyjadrenú gramatickými, lexikálnymi a zvukovými prostriedkami, pomocou ktorých autor/podávateľ vyjadruje svoj postoj k obsahu výpovede. Textová modálnosť nie je jednoducho sumou modalít jednotlivých viet. Je to modalita, ktorou autor vyjadruje svoj postoj nie k obsahu jednotlivých výpovedí, ale k obsahu textu ako nadvetného útvaru.“[10] Modalita aplikovaná na text autobiografie sa prejavuje najmä:

- Vo výbere faktov:

samotná subjektívna modálnosť sa prejavu už pri výbere faktov, ktoré sa autor rozhodol zaradiť do autobiografie. Vlastný životopis nezobrazuje chronologicky všetky, ale cieľavedome vyberá len niektoré udalosti zo života.

- Autosémantické textové jednotky:

vaňko rozlišuje medzi autosémantickými (relatívne nezávislými) a synsémantickými (obsahovo závislými) textovými jednotkami. Sú to predovšetkým autosémantické časti výpovede, ktoré autorovi umožňujú najzreteľnejšie a najexplikatívnejšie prejaviť svoj postoj. „Autor si v nich vytvára priestor na

[9] Kalinčiak, Ján: Vlastný životopis. In: Reštavrácia. Bratislava: Tatran 1977, s. 272. (Ďalej uvádzame len meno autora, rok vydania a príslušné strany priamo v texte.)

[10] Vaňko, Juraj: Interpretácia jazyka umeleckej prózy. Nitra: Pedagogická fakulta 1985, s. 194.

explikáciu svojho postoja , svojej autorskej modality k predchádzajúcemu obsahu. Pritom autosémantickosť týchto textových jednotiek nie je absolútna, ale skôr relatívna, lebo tieto sémantické jednotky sa vždy vzťahujú na predchádzajúci kontext“[11] Autosémantickými textovými jednotkami v autobiografii sú:

– hodnotenia:

*„Dobrý to ten náš ľud zemianky! I pohnevá sa, i zmieri sa, i zaveselí sa a je vždy dobrý kamarát.“*(Kalinčiak, 1977, s. 270) *„Bo celý Gemer je samá sedlač.“* (Záborský, 1989, s. 361);

– cudzie žánrové prvky, ktoré sa dostali do štrukturálneho celku vlastného životopisu.

Sú to predovšetkým úryvky piesní alebo verše *„Doufej v Pána od noci do rána / tak zas vstana, / věde, že bez jeho vůle, / jak na nebi tak ze dule / nic se neděje; / I v zlý čas nespadneť z hlavy ani vlas, / jakž k nám zní pravdy jeho hlas.“* (Kalinčiak, 1977, 271). Ďalej ide o cestopisné prvky *„Pôda v nemeckej zemi je akási suchá a neúrodná, ale pilne obrobená... Videl som valacha, čítajúceho za ovcami knižku. Našej zversky nevedomej sprostače tam neuzrieš.“* (Záborský, 1989, s. 366);

– mikropríbehy.

Ako indikátor výrazovej kategórie subjektívnosti môže teda slúžiť i textová modálnosť. Zároveň sa s touto kategóriou prejavili i jej podriadené kategórie – expresivita a emocionálnosť. Keďže vo vlastnom životopise absentuje pásmo postáv, autori museli siahnuť po iných prostriedkoch ako charakterizovať zobrazené postavy. Využívajú predovšetkým expresívnu lexiku. Expresivita ako proces utvárania osobne motivovaných výrazov sa uskutočňuje použitím celého diapazónu lexikálnej expresivity. Od detských slov, ktoré sa zakladajú na deformovaní výslovností niektorých hlások, cez ironizujúce slová *„noví spasitelia“*, iróniu a používanie zámien v expresívnom postavení *„Ale môj Štúr, naši hrdinovia“*, až po vulgarizmy a pejoratíva typu *„hovädo, sprostač“* Expresivita býva často zosilnená hromadením synonymických výrazov *„ktorú som mal vykázanú medzi deficientmi, t.j. ľuďmi pre korheľstvo, kurevstvá a ubijstvo na zatvorenie odsúdenými“* (Záborský, 1989, s. 374).

Autobiografia si vyžaduje vecnosť. Prostredníctvom tejto kategórie sa do textu dostávajú i kategória detailnosti a určitosti. Ako indikátor môžu slúžiť lokálne a temporálne deiktiká, označujúce miestne a časové okolnosti, ktoré bližšie určujú, spresňujú a koordinujú čitateľa. *„Čakal tam gróf Török, s jedným oddielom riadneho jazdectva, 20 000 gardistami a 800 Poliakmi, ktorí prišli do Uhier hľadať Poľsko. Bolo i 6 diel zo Spiša...“* (Záborský, 1989, s. 378) *„Lacnota tiahla na žiactvo slovenské, ba i za obed platil do roka šuhaj 15 zl. šajnových,(...) za hospodu 12 zl....“* (Kalinčiak, 1977, s. 276).

---

[11] Vaňko, Juraj: Interpretácia jazyka umeleckej prózy. Nitra: Pedagogická fakulta 1985, s. 196.

Uvedená kombinácia konštantných výrazových vlastností sa podieľa na žánrovom pôdoryse autobiografie ako svojbytného literárneho útvaru (alebo je aspoň typická pre J. Kalinčiaka a J. Záborského, ktorých Vlastné životopisy slúžili ako príklady tohto žánru). Kategórie, ktoré boli predmetom tohto príspevku, samozrejme, nevyčerpávajú celú problematiku charakterizovania žánrového pôdorysu autobiografie prostredníctvom štýlu osnovaného na princípe výrazových kategórií, ale naznačujú možnosti ďalšieho výskumu.

Literatúra

HVIŠČ, Jozef: Problémy literárnej genológie. Bratislava: Veda 1979. 144 s.
KALINČIAK, Ján: Vlastný životopis. In: Reštavrácia. Bratislava: Tatran 1977. 332 s.
MIKO, František: Text a štýl. Bratislava: Smena 1970. 168 s.
Slovník literární teorie. Red. Š. Vlašín. Praha: Československý spisovatel 1977.
VAŇKO, Juraj: Interpretácia jazyka umeleckej prózy. Nitra: Pedagogická fakulta 1985. 228 s.
ZÁBORSKÝ, Jonáš: Vlastný životopis. In. Dielo II. Bratislava: Tatran 1989. 440 s.
ŽILKA, Tibor: Poetický slovník. Bratislava: Tatran 1984. 373 s.

## Inovácia a demokratizácia v jazyku s ohľadom na anglicizmy

Petra Jesenská

Katedra anglistiky a amerikanistiky, FHV UMB, Banská Bystrica

Globalizácia, internacionalizácia a teda vysoké riziko unifikácie kultúry sú tendencie, pred ktorými sa majú mnohí na pozore. Národy vyjadrujú túžbu zachovať si svoju kultúru a jazyk, ktorý je v rámci kultúry spoločnosti relevantný z hľadiska komunikačno-pragmatického aj z hľadiska identity jednotlivca aj identity celej jazykovej (národnej) komunity. Jazyk a kultúra (spoločnosť) sa stávajú jedno, tvoria jednotu a jedno od druhého nemožno oddeliť ako analogicky nemožno oddeliť tvár od hlavy, miechu od chrbtice, mozog od nervovej sústavy.

Jazyková situácia vo svete sa neustále mení, nikdy nebola a ani nebude stabilná, a v súčasnosti sa tempo zmien ešte zrýchľuje. Niektorými jazykmi hovoria stámilióny (čínština, hindčina, angličtina) a niektoré jazyky sú tesne pred zánikom (jazyky Severnej Ameriky – jazyk menomini, ktorým údajne hovorí ledva 50 komunikantov, po mandsky šiesti, po iowsky piati[1]). Do konca

[1] Údaje prevzaté od autorov Krupa – Genzor (1996, s. 36) – je vysoko pravdepodobné, že minimálne posledné dva uvedené jazyky už nemusia existovať, pretože zanikli spolu so svojimi používateľmi.

20. storočia sa z jazykovej mapy sveta vytratili desiatky afrických, ázijských, oceánskych či amerických jazykov. Autori V. Krupa – J. Genzor (1996, s. 37) tvrdia, že zaručenú budúcnosť majú jazyky, ktoré ovláda dostatočný počet adolescentných jednojazyčných komunikantov. Ak sa pozeráme na situáciu z tohto hľadiska,

*„ukazuje sa, že na ruskom Severe a na Aljaške je ohrozených 90 % domácich jazykov, v Austrálii (...) hrozí zánik 90 % z 250 jazykov pôvodného obyvateľstva. V Strednej Amerike pravdepodobne vyhynie v blízkej budúcnosti okolo 17 % z 300 jazykov a v Južnej Amerike do 27 % z tamojších 400 jazykov. V Severnej Amerike vymrie takmer 80 % jazykov"* (Krupa – Genzor, 1996, s. 37).

90 % zo všetkých jazykov sveta, ktorých presný počet nemôže byť známy (predpokladá sa 5000 až 6000), má podľa Haleho vyhynúť pod vplyvom rôznych negatívnych okolností (asimilácia, genocída, migrácia, vplyv médií – najmä televízie, absencia legálneho potvrdenia/podpory vlastného jazyka štátnosťou).

Nemožno označiť jeden konkrétny jazyk za najvýznamnejší alebo najvplyvnejší, pretože pomer síl sa neprestajne mení aj medzi „najsilnejšími" (najrozšírenejšími) jazykmi. Kým v 16. storočí bola politicky najvplyvnejším jazykom európskeho priestoru francúzština (14 miliónov používateľov) a angličtina s piatimi miliónmi používateľov zaujímala piate miesto, o tri storočia neskôr viedla francúzština stále prím (32 miliónov) a angličtina (20 miliónov) sa prepadla na šieste miesto aj napriek skutočnosti, že počet jej používateľov sa zvýšil až štvornásobne, kým počet používateľov francúzštiny sa zvýšil približne len jeden a polkrát. V polovici 20. storočia sa do vedenia svetových jazykov dostáva ruština (politické pozadie bipolárneho sveta) so 120 miliónmi používateľov a o tretie miesto sa delia tri jazyky – angličtina, francúzština a taliančina, každá so 60 miliónmi používateľmi. Pri komplexnom (globálnom) pohľade zistíme, že význam jednotlivých jazykov súvisí najmä s koloniálnou expanziou ich používateľov počas predchádzajúcich storočí (najmä v rozmedzí 15. – 19. storočia) a práve pri takomto pohľade sa angličtina z tretieho miesta v Európe dostáva na druhé miesto na svete čo do počtu hovoriacich. Ako jazyku medzinárodnej komunikácie jej jednoznačne patrí prvenstvo v globálnom meradle.

Význam jazyka nemožno posudzovať len podľa počtu jeho komunikantov, ale podľa vplyvu na používateľov iných jazykov a podľa dosahu na ich jazyky a ich kultúru. Je dôležité, či sa jazyk používa vo vede, v medzinárodnom obchode, turizme a pod. a aký je jeho dosah na používateľov iných jazykov, resp. na iné jazyky.

Preberanie inojazyčnej lexiky je proces, ktorý zasahuje v podstate všetky európske jazyky bez ohľadu na silu, s akou sa bránia. Tento proces nie je negatívny – je to jeden zo spôsobov obohacovania domácej slovnej zásoby. V diskusii o „cudzej" slovnej zásobe v materinskom jazyku záleží na uhle pohľadu, pretože ak sa na preberanie pozeráme z diachrónneho hľadiska, potom za inojazyčné

(cudzie) slová považujeme všetky, ktoré slovenčina prevzala z ktoréhokoľvek iného neslovenského jazyka (napríklad slová tehla, musieť, sveter pochádzajú z latinského *tegula*, nemeckého *müssen*, anglického *sweater*), ale dnes ich ako cudzie nevnímame. Z hľadiska synchrónneho považujeme za cudzie tie slová, ktoré ako cudzie vnímajú sami používatelia jazyka. Keby sme však z jazyka vypustili všetky prevzaté slová, je viac ako pravdepodobné, že by sa naša komunikácia stala minimálne problematickou, hoci pre puristov je miešanie materinského (domáceho) jazyka s iným (cudzím) jazykom prejavom úpadku. Francúzsko v snahe zabrániť znečisťovaniu jazyka anglicizmami prijalo v roku 1975 jazykový zákon zakazujúci používať tzv. *franglais*. Autori Dynamiky (1989, s. 273) sú presvedčení, že „dôsledkom preberania slov je aj napätie medzi tendenciou k internacionalizácii a tendenciou k tvoreniu z domácich zdrojov" a tomuto napätiu musia čeliť aj iné jazyky, medzi inými aj samotná angličtina.

Britská „jazyková polícia" minimálne od sedemnásteho storočia vyvíjala nemalé úsilie na konzervovanie jazyka. Bez úspechu. V Spojených štátoch sa bránili prenikaniu neanglických slov do jazyka tak urputne, až zistili, že len z indiánskych jazykov sa v americkej angličtine ocitlo niekoľko tisíc slov. Úsilie o zastavenie prílivu lexiky z iných jazykov je pochopiteľné pri uvedomovaní si príslušnosti k jazykovej komunite. Človek chráni jazyk tým skôr, ak je tento súčasťou osobnej a/alebo národnej či etnickej identity ako sme už spomenuli vyššie. Jonathan Swift (1667 – 1745), autor preslávených Guliverových ciest, si s hrôzou uvedomil, že dve tri mladšie generácie nebudú rozumieť jeho angličtine práve tak, ako on nerozumie Geoffreymu Chaucerovi, ktorý žil tristo rokov pred ním (1340 – 1400). Snažil sa vytvoriť spoločnosť (inštitúciu), ktorá by sa zaoberala anglickým jazykom a chránila ho pred cudzími vplyvmi, skomoleninami a nepresnosťami. Približne v tom istom období sa jazykovedec a filozof John Locke (1632 – 1704) zaoberal idealistickou myšlienkou očistenia jazyka s ohľadom na sémantiku lexiky s cieľom vyhnúť sa konfliktom a nejasnostiam významov pochádzajúcich z nepochopenia prehovoru spolukomunikanta. Presadzovateľ racionalizmu vo vede, Locke, sa domnieval, že všetky hádky a nedorozumenia vyplývajú len z jazykových nejasností. Žiaľ, dnes už vieme, že nemal pravdu. Jazyk len sám osebe nespôsobuje informačné šumy medzi komunikantami, ku ktorým dochádza dôsledkom rozdielneho vnímania reality alebo vplyvom rôznych skúseností.

Jazyk sa neustále vyvíja, pretože aj ľudská spoločnosť hovoriaca jazykom sa vyvíja spoločensky, historicky, ekonomicky a technologicky, pričom prirodzený jazyk na každú zmenu prirodzene reaguje a musí reagovať – je to prejav jeho životaschopnosti a flexibility. Je to pochopiteľné a zarážajúce by bolo, keby sa dial opak, pretože ak akýkoľvek nástroj nevyhovuje potrebám, na ktoré je určený, treba ho opraviť, odložiť alebo vymeniť. Jazyk je nástrojom, pomocou ktorého komunikujeme, vyjadrujeme myšlienky, postoje alebo emócie. Obmedzovanie by tento ľudský nástroj brzdilo a okypťovalo by pole jeho pôsobnosti (potrebnosti, funkčnosti), čo by bolo na škodu nielen jazyku samotnému ale

najmä jeho používateľom. Samozrejmosťou je istá forma regulácie, ktorá je nevyhnutná v každom jazyku, ak si len jeho používatelia uvedomujú dosah pôsobenia tohto nástroja pre spoločnosť. Tenzia medzi otvorenosťou a zatvorenosťou systému je prejavom zdravia jazyka ako aj vysokej schopnosti jeho používateľov prispôsobovať jazyk funkčným potrebám spoločnosti (jazykovej komunity).

Angličtina prevzala (a neustále preberá) lexiku z asi 120 jazykov, čo je dvakrát viac ako počet jazykov, z ktorých preberá lexiku slovenčina. A predsa sú snahy o očisťovanie jazyka aj na Slovensku. Mnohým prekážajú najmä anglicimy a poukazuje sa na agresivitu, s akou sa angličtina udomácňuje v iných jazykoch, ale nie je to problém angličtiny, ale daných jazykov, ktoré nemajú vhodný ekvivalent alebo pohotových používateľov reagujúcich na jazykové zmeny a inovácie. Viktor Krupa sa v jednej zo svojich štúdií okrem iného zaoberá vysokou mierou homonymie japonských kompozít pôvodne utvorených pomocou čínskych morfém a ich vplyvom na (ne)zrozumiteľnosť v odbornom štýle (Krupa, s. 44, 2005). Japončina a čínština sú vhodnými príkladmi jazykov uzatvárajúcich sa z rôznych (najmä politických) dôvodov dlhú dobu pred svetom, jeho vplyvom a teda aj pred jeho jazykmi. Dôsledkom takejto vedomej alebo podvedomej segregácie je náročnosť jazyka pre vlastných používateľov, častá nezrozumiteľnosť a nepochopenie a z toho prameniace napätie medzi informáciou a jej kogníciou komunikantmi jazyka. Prílišná izolácia (jazyková a/alebo politická) môže viesť k presvedčeniu o jedinečnosti daného jazyka a k odcudzovaniu až zavrhovaniu iných jazykov. Tieto názory nemajú ďaleko od mýtov glorifikujúcich daný jazyk a vytvárajú podložie pre rasistické ideológie (porovnaj Krupa – Ondrejovič, s. 64, 2005). Neprichodí nám hodnotiť uvedené jazyky ani správanie ich predstaviteľov. Použili sme ich len ako príklady na poukázanie dôsledkov neprimeranej izolácie a pokusov o čistotu jazyka. Vo všetkých jazykoch je to v podstate rovnaké s nacionalistickými a rasistickými postupmi, pretože jazykové mýty postupne prekračujú rozhranie jazykovedy a cez jazyk zvýrazňujú jedinečné vlastnosti (charakter, myslenie a pod.) príslušníkov národa a slúžia na dehonestovanie iných jazykov a národov.

Kladieme si nasledovné otázky. Treba ochraňovať čistotu jazyka? Kto sa má stať jeho ochrancom? Existuje vôbec riešenie, ktoré by sme pri preberaní slov mohli označiť za jediné správne? Existuje niekoľko „správnych“ prístupov? Existuje jazyk bez inojazyčných vplyvov? Odpoveď by mohla znieť, že o jazyk sa starajú kultivovaní používatelia jazyka, ale kto sú to? Jazykovedci? Spisovatelia? Učitelia? Mienka širokej verejnosti? Dôvodom na preberanie lexiky z iných jazykov, v súčasnosti najmä z angličtiny je už spomínaná tendencia k internacionalizácii, na ktorej negatívnom či pozitívnom vplyve sa jazykovedci nie celkom zhodujú. Môžeme len súhlasiť s tvrdením Kláry Buzássyovej, že „slovenčina bola vždy otvorená pre cudzie slová“ (Život, č. 11, 15. 3. 2004). Zároveň dodáva, že jazyk netreba ochraňovať pred cudzím vplyvom, pretože v Európe niet jazyka, o ktorom možno povedať, že neprebral (resp. nepreberá) lexiku

z iného jazyka (z iných jazykov). Jazyk-soliter si v európskom priestore nedokážeme bez interakcie s inými jazykovými spoločenstvami predstaviť. Vo svetovom meradle jestvujú izolované jazyky, pretože ich používatelia žijú izlovane prevažne z dôvodov geografických, ale v európskom priestore nie je takáto skutočnosť možná.

P. H. Nelde sa v jednej zo svojich štúdií o jazykových konfliktoch zaoberá vlastnosťami preberania inojazyčnej lexiky v smere od dominantného jazyka k recesívnemu (recesívny jazyk je preberajúcim jazykom), kde podotýka, že opačný smer preberania je skôr sporadický a „redukuje sa len na ´folklórne´ slová, t. j. slová označujúce kultúrne prvky folkloristického záujmu, ktoré nejestvujú mimo kultúry identifikujúcej sa s jazykom recesívnej minority. Také slová môžu neraz prežiť jazyk, z ktorého prišli" (Sociolinguistica Slovaca 4, 1999, s. 25). Z hľadiska preberania lexiky vidieť istú analógiu medzi angličtinou a slovenčinou, aj keď v slovenskom priestore tieto jazyky vedľa seba neexistujú súbežne ako komunikačný štandard. Slovenčina preberá významnú časť z anglickej lexiky, kým opačným smerom to takto funguje len vo výnimočnom prípade.

Opäť musíme zopakovať, že jazyk neexistuje apriori sám osebe. Vznik jazyka bol podmienený istými komunikačnými potrebami ľudstva. Jazyk používame v konkrétnej situácii a je teda podmienený konkrétnym kontextom, čomu je nutné prispôsobiť výber jazykových (a štylistických) prostriedkov. Pragmatický aspekt je relevantný v diskusii o „(ne)správnosti" rôznych prvkov na všetkých jazykových rovinách. Pomocou pragmaticky orientovaných sociolingvistických výskumov by bolo možné odvodiť „hodnotiaci štandard na ‚meranie' jazykovej kultúry a kultivovanosti jazykových prejavov" (Dolník, s. 19, 2004). Vo všeobecnosti dochádza v jazykovede ku komunikačno-pragmatickému obratu, pretože je zrejmé, že tento prístup pomáha objasniť mnohé aspekty jazyka, z ktorými sa systémová lingvistika nedokáže vysporiadať. Nezavrhujeme systémovú lingvistiku, veď práve na jej základoch staviame a využívame výsledky jej skúmaní a záverov, ale sociolingvistika nám poskytuje širší diapazón možností odpovedí na otázky, ktoré systémová lingvistika v mnohých prípadoch nedokáže zodpovedať v dostatočnej miere.

Príčiny preberania slov z cudzích jazykov (nielen z angličtiny) môžeme podľa Katreniakovej (2002, s. 25) rozdeliť na dve základné skupiny: mimojazykové a vnútrojazykové:

A) Mimojazykové:
   1. kultúrny vplyv jedného jazyka na druhý,
   2. kontakty krajín,
   3. zvýšený záujem o štúdium istého jazyka,
   4. autoritatívnosť jazyka, z ktorého sa preberá,
   5. historicky podmienený záujem o kultúru istej krajiny,
   6. úroveň jazykovej kultúry vrstiev prijímajúcich nové slovo,
   7. snaha komunikanta pôsobiť aktuálne a/alebo fundovane (P. J.).

B) Vnútrojazykové:
   1. nejestvovanie názvu pre nový pojem,
   2. tendencia utvoriť jednoslovný termín namiesto viacslovného (ekonomizácia jazyka – pozn. P. J.),
   3. potreba presnosti, jednoznačnosti a jednomennosti,
   4. potreba diferencovať doterajší význam slova,
   5. nemožnosť tvoriť odovodeniny od domáceho názvu tvorenie slov rovnakého typu s použitím jedného spoločného prvku,
   6. internacionalizácia a demokratizácia jazyka (P. J.),
   7. (morfematická) štruktúra slova/výrazu z preberaného jazyka a schopnosť preberaného výrazu zaradiť sa do štruktúry matarinského jazyka (P. J.).

Otázka vhodnosti či nevhodnosti preberania anglicizmov je jedným z najdiskutovanejších tém týkajúcich sa jazyka a úrovne jazykovej kultúry ako takej. V tomto smere hovoríme o funkčnom a nefunkčnom preberaní lexiky.

Preberanie inojazyčnej lexiky je prirodzený neustále sa meniaci proces, ktorý sa s prudko rozvíjajúcimi masmédiami, rýchlou výmenou informácií a vysokom životnom tempe ešte zrýchľuje. Preberanie inojazyčnej lexiky z hľadiska funkčnosti rozdeľujeme na pozitívne a negatívne. Pod pozitívnym preberaním rozumieme tie prebrané slová, pre ktoré nemáme v cieľovom (materinskom) jazyku pomenovanie (napr. *internet, blog*, *marketing*) alebo slová, ktoré prispievajú k variantnosti jazyka a teda sú funkčné slová a plnia svoju (dorozumievaciu) funkciu v jazyku. Negatívne prebrané slová chápeme ako nefunkčné a redundantné, pretože máme vytvorený adekvátny domáci ekvivalent (napr. *popcorn* – pukance, *cash* – hotovosť alebo *budget* – rozpočet). Postoje odborníkov aj mienka širokej verejnosti sa rôznia v názore na preberanie a používanie inojazyčnej lexiky (anglicizmov) – často sa pohybujú medzi dvoma pólmi od úplného odmietania po nekritické preberanie. Niektorí odborníci tvrdia, že pri dnešnom tempe a množstve anglických slov tieto nemajú čas udomácniť sa. Katreniaková (2002, s. 25) uvádza, že Sibyla Mislovičová v roku 1994 takto rýchlo prevzaté anglicizmy „prirovnáva k nepozvanému hosťovi, ktorý sa nevyzlečie v predsieni, nepočká na pozvanie hostiteľa, vtrhne rovno do obývačky, prípadne ešte vyhodí domácich na chodbu“. Vzniká tu riziko obviňovania angičtiny alebo hovoriacich anglickým jazykom z nanucovania anglicizmov iným jazykom, ale je len na slovenskom (nemeckom, francúzskom atď.) používateľovi, ako s anglicizmom vo svojom materinskom jazyku naloží. Naopak, často sa bránime anglicizmu (alebo inému „cudzorodému“ vplyvu) aj za cenu ochudobnenia jazyka, pričom podstupujeme riziko, že hurávlastenectvo zvíťazí nad zdravým rozumom, ako jedna celá tretina konzumentov v prieskume nákupných zvyklostí obyvateľstva, ktorá pri kúpe uprednostňuje slovenský výrobok bez ohľadu na cenu a kvalitu (.týždeň, č. 45, s. 32, 2005). V novinovom článku, z ktorého sme čerpali aj uvedené informácie, sa objavila zaujímavá legitímna otázka, či je jogurt

z Bratislavy slovenský, ak sú majiteľmi mliekárne Rakúšania. Je zdomácnené slovo slovenské, ak ho ako cudzie nepociťujeme? Je prevzaté slovo skutočne anglické, ak ho angličtina prevzala napríklad z arabčiny alebo bengálčiny? Treba priznať, že nemáme na tieto jednoznačné otázky jednoznačné odpovede. Pred rokom 1989 malo všetko „iné“ nádych cudzoty – slová z iných jazykov boli považované za cudzie, iný účes, štýl obliekania, výrazné farby a pod. Skrátka inakosť sa považovala za cudzosť so všetkými dôsledkami – byť rovnaký – rovnako pochodovať, rovnako sa obliekať, rovnako myslieť – bolo známkou domáckosti a príslušnosti k socialistickému národu – k socialistickému režimu. To je dôvod, pre ktorý pracujeme častejšie s výrazom *inojazyčná lexika*. Tento termín v sebe nenesie nádych inakosti v zmysle cudzoty, ale viaže na seba konotácie inakosti, odlišnosti, rôznosti (nie cudzoty či nebodaj exotizmu): inojazyčné slová pochádzajú z iného, odlišného jazyka, nie z cudzieho jazyka v zmysle „nepoznaného jazyka“. Cudzí (jazyk, kraj a pod.) vnímame cez prizmu ostnatého drôtu, z ktorého jednej strany sme boli „my“ a zo strany druhej „oni“. Cudzie je niečo, o čom nemáme dostatok informácií, niečo, čo nemáme možnosť preskúmať. Cudzie bolo na oficiálnej úrovni často prijímané ako niečo horšie, nižšej kvality a podobne. Ako cudzie chápem jazyky oceánske, jazyky austrálskych domorodcov (tzv. aboriginov) a podobne, ale v kontexte európskeho priestoru nemôžem chápať európske jazyky ako cudzie – samozrejme sú to iné jazyky a odlišujú sa od slovenčiny, ale nie sú cudzie v zmysle kontaktu a možnosti ich (s)pozn(áv)ania. Slovník cudzích slov pracuje s cudzími slovami v zmysle mnohorakosti a rozmanitosti výrazov z jazykov, ktorých zoznam a definície ponúka. .týždeň v čísle 45 (s. 32, 2005) na margo pôvodu výrobku podotýka, že: „Našinec vie, čo si má kúpiť. Neomylne napríklad siahne po vrecku zemiakových lupienkov Slovakia. Akéže iné ako slovenské by mali byť, keď sa volajú Slovakia? Na vrecku je skromný textík. Krajina pôvodu: Česká republika.“ V Spojených štátoch aj rasisti obľubujú výraz *cool*[2] nevediac, že slovo pochádza z černošskej komunity... Pomohli sme si spomenutými analógiami s cieľom ukázať, že jazykový postoj súvisí so spoločensko-kulturologickým zázemím používateľov.

Spomínali sme názor Mislovičovej z roku 1994 na absenciu udomácňovania anglicizmov pre krátkosť a rýchlosť, s akou sa do slovenčiny preberajú. Podľa Katreniakovej (2002, s. 25) Dvonč naopak tvrdí, že asimilácia (resp. poslovenčovanie) slov anglického pôvodu sa urýchľuje, pretože zachovávanie pôvodnej grafematickej a zvukovej podoby po čase začína používateľa jazyka zaťažovať. Faktom je, že v roku 1969, kedy Ladislav Dvonč, publikoval uvedený názor na preberanie a udomácňovanie anglicizmov, bola jaykovo-politická situácia odlišná od dnešnej.

Nevyhnutné preberanie anglicizmov by sme mohli zaradiť k pozitívnemu vplyvu anglickej lexiky na slovnú zásobu slovenčiny, pričom nehodnotíme samotné entity označované anglicizmami. Hodnotíme ich používanie v jazyku.

[2] Pôvodne moderný džezový sloh z konca 40. rokov 20. storočia

Ukážeme si to na nasledovnom príklade troch výrazov, ktoré sa do slovenčiny dostali naozaj len nedávno: *infotainment*, *celebrita* a *reality show*.

*Infotainment* /Iv.ϕ≅Y∀τεIv.μ≅ντ/ je podľa Cambridge Advanced Learner's Dictionary (CALD) nepočítateľné substantívum s negatívnymi konotáciami na (televízne) správy a fakty, ktoré sú prezentované skôr na pobavenie diváka ako na sprostredkovanie skutočnej informácie: *It wasn't a real documentary – it was more what you'd call infotainment* (CALD, 2003). Stejskal (**.**týždeň, 42/2005, s. 31) sa v podstate zhoduje s touto definíciou, keď používa vo svojom príspevku tento termín v podobnej situácii: „‚Verejnoprávnosť' teda vyzvala na súboj **infotainment** [zvýraz. P. J.] a bulvár v Novinách JOJ o pol ôsmej"*. V tomto prípade prebehol transfer do slovenčiny bez akejkoľvek sémantickej modifikácie výrazu a v podstate sa stotožnil s významovou funkciou, ktorú plnil v angličtine. Ide o tzv. *blend*, spojenie častí (obyčajne) dvoch slov do celku: v tomto prípade zo slov *information/inform* (informácia/informovať, oznámiť) a *entertainment* (zábava). Podobne vznikol aj notoricky známy *smog* zo slov *smoke* (dym, exhaláty) a *fog* (hmla). K sémantickému posunu počas transferu nedochádza ani pri výrazoch prevzatých pomerne nedávno: *reality show(s)* a *celebrita*, ktorých význam v slovenčine sa stotožňuje s významom v angličtine. Otázne je, či tieto tri výrazy (*infotainment, reality show, celebrita*) slovenčina potrebuje alebo si dokáže vytvoriť vlastné, prípadne sa úplne zaobíde bez denotátov daných entít. My si myslíme, že slovenčina oplýva skvelým aparátom na preberanie a modifikáciu inojazyčných výrazov, avšak na uvedené tri výrazy nemá adekvátne domáce pomenovanie. S uvedenými výrazmi sa dostatočne vyrovnala a zaradila ich do svojej morfematickej štruktúry. Otázkou ostáva, čo si pod pojmom *infotaiment* predstaví používateľ jazyka bez znalosti angličtiny – pravdepodobne v ňom výraz zanechá pocit frustrácie prípadne rozladenosti. Domnievame sa, že by rozumel pojmu infozábava ľahšie a pochopil by, že ide o správy, ktoré si kladú za cieľ nielen informovať ale aj pobaviť percipienta (diváka, poslucháča, čitateľa).

*Celebrita* sa v CALD-e (*celebrity* /σI∀λεβ.ρI.τι/) opisuje ako 1. počítateľné substantívum odkazujúce na niekoho, kto je slávny a úspešný, najmä v zábavnom priemysle, 2. nepočítateľné substantívum vyjadrujúce status slávneho človeka (*the state of being famous*). Slovenská slovotvorba okrem substantíva celebrita a adjektíva celebritný nedokáže vytvoriť iný slovný druh (deriváty) ako angličtina: substantívum – *celebration, celebrity*; adjektívum – *celebrated, celebratory*; sloveso – *to celebrate*. Výraz celebrita je latinského pôvodu a nepociťujeme tak silno jej anglický pôvod ako v nasledovnom prípade.

Slovné spojenie *reality show(s)* sa nenachádza ani v CALD-e ani v Macmillanovi (2002). Nepodarilo sa nám nájsť ho ani v online verzii KSSJ (http://kssj.juls.savba.sk/kssj.cgi, 2003).

V elektronickom slovníku slovenského jazyka sme objavili len výraz *šou, show* [šou] neskl. ž. charakterizovanom ako prehliadka, predstavenie (obyč. výpravné): napr. veľkolepá šou (http://www.forma.sk/onlines/slex/index.asp).

Vo Wikipédii (online verzia) sa *reality show* zhoduje s televíznym vysielaním, tzv. *reality television* a charakterizuje ju ako žáner televízneho vysielania, bez scenára, dokumentujúci *„actual events over fiction, and featuring „ordinary" people over professional actors"*** (http://en.wikipedia.org/wiki/Reality_show). Aj keď reality show/šou tu bola od začiatkov západnej televízie, rozmach zažila len nedávno v roku 2000 uvedením programu *Survivor* v niekoľkých krajinách súčasne, založenom na úspešnom švédskom formáte *Expedition Robinson* (http://en.wikipedia.org/wiki/Survivor_%28TV_series%29). Kritici reality show/šou tvrdia, že názov je viac než zavádzajúci, pretože má s realitou pramálo spoločné: účastníkov umiestnia do exotického prostredia alebo ich vystavia nenormálnym situáciám a takto v podstate veľmi umelo sa snažia navodiť pocit skutočnosti a skutočného života. Podľa výsledkov prieskumu Nielsen Media Research je zrejmé, že 56 % všetkých televíznych show/šou v Spojených štátoch tvoria práve *reality show(s)* a vo svete celkovo zastupujú 69 % zo všetkých televíznych *show(s)*.

Uvedieme ešte jeden príklad, pretože na rozdiel od slov celebrita (z angl. *celebrity* – zaujímavá grafická zhoda s nominatívom plurálu v slovenčine) alebo infotainment nemožno nájsť lexikalizovanú podobu slova v lexikonoch z rokov 1999 ani 2002-2003 (nenachádza sa v Slovníku cudzích slov ani vo Veľkom slovníku cudzích slov). Podobne ako *reality show*, nenájdeme v anglických výkladových slovníkoch ani slovo *blog*. V online verzii anglického etymologického slovníka sme výraz objavili na stránke http://www.etymonline.com/, kde sme sa dozvedeli nasledovné – neologizmus sa začal objavovať v rozmedzí rokov 1999 – 2004 a je skratkou výrazu *weblog* (*world wide + log*). Joe Bloggs je meno obyčajného radového britského občana, človeka milión, ktoré sa začalo používať okolo roku 1969 (americký ekvivalent Joe Blow), z čoho je zrejmé, že ide o typický britský anglicizmus. *Blog* v angličtine vystupuje ako substantívum (*blog, blogging; blogger*) a pomocou konverzie aj ako sloveso (*to blog, blogged*). *Blog* je forma internetového denníka alebo hovoríme o chronologickom zoradení myšlienok; pri slovese ide o skutočnosť, že niekto je autorom (byť autorom – *to author an online diary*) online denníka. Do slovenčiny prenikol *blog* cez denníky (napr. Sme a iniciatíva blog.sme.sk) a týždenníky (napr. .týždeň), t. j. prostredníctvom tlače (dnes často nazývaných *printové médiá*, aby podčiarkli skutočnosť, že je možné prečítať si aj ich elektronickú podobu na internete). Slovenčina pozná päť podôb termínu: blog (maskulínne substantívum neživotné podľa vz. dub), bloger (maskulínne substantívum životné podľa vz. chlap), blogerstvo (substantívum stredného rodu podľa vz. mesto), blogovanie (substantívum stredného rodu podľa vz. vysvedčenie) a sloveso blogovať s konjugáciami blog-ujem, blog-uješ, blog-uje, blog-ujeme, blog-ujete, blog-ujú. Termín je ľahšie zaradiť do štruktúry slovenčiny, pretože posledná graféma aj fonéma je práve spoluhláska. *Reality show* je nesklonný termín aj preto, že usporiadanie hlások a grafém nie je typické pre slovenskú morfológiu.

Prostredníctvom angličtiny sa do slovenčiny nedostávajú len anglofónne pomenovania, ale aj výrazivo z indiánskych, austrálskych a indických jazykov, ktorých inventár tiež prispieva k rozmanitosti a obohacovaniu slovenskej slovnej zásoby.

Literatúra


Cambridge Advanced Learner's Dictionary. 2003. Version 1.0. Software TEXTware A/S, Copenhagen 2003.

DOLNÍK, Juraj: Sociolingvistika, systémová lingvistika a spisovná slovenčina. In: Jazyk v komunikácii. Bratislava: Veda, s. 15 – 20, 2004. ISBN 80-224-0809-3

Elektronický slovník slovenského jazyka: http://www.forma.sk/onlines/slex/index.asp

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. V texte ako Dynamika. Bratislava: Veda, 1989. ISBN 80-224-0047-5

http://www.etymonline.com/index.php?search=blog&searchmode=none

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, Mária – MANÍKOVÁ, Zuzana: Slovník cudzích slov. 3. vyd. Bratislava: SPN 1990. ISBN 80-08-00006-6

Krátky slovník slovenského jazyka: http://kssj.juls.savba.sk/kssj.cg – online verzia. 2003. 4., doplnené a upravené vydanie. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003.

KATRENIAKOVÁ, Zdena: Anglicizmy v slovenčine z hľadiska didaktiky komunikácie. Banská Bystrica: Metodické centrum 2002, s. 25 . ISBN 80-8041-399-1

KRUPA, Viktor – GENZOR, Jozef: Jazyky sveta v priestore a čase. Bratislava: Veda 1996. ISBN 80-224-0459-4

KRUPA, Viktor: Ten, čo sa živí medom. In: Anthropos, 2005, roč. 2, č. 1/2005, s. 41 – 48. ISSN 1336-5541

KRUPA, Viktor – ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazykové mýty. In: Mýty naše slovenské. Bratislava: Academic Eletronic Press 2005, s. 62 – 70. ISBN 80-88880-61-0

NELDE, Peter H.:Výskum jazykových konfliktov. In: Sociolinguistica Slovaca 4, Bratislava: Veda 1999. ISBN 80-224-0603-1

STEJSKAL, Bohumil: Teletýždeň. In: .týždeň, 2005, č. 42, s. 31. ISSN 1336-5932

Vlastnenectvo kúpou. In: .týždeň, 2005, č. 45, s. 32:

Wikipedia. The Free Encyclopedia. http://en.wikipedia.org/wiki/Reality_show

NOVÁK, Jaromír: Hovoríme ešte po slovensky? Rozhovor s Klárou Buzássyovou. In: Život, č. 11, s. 20 – 22. ISSN 0139-6323


Citácie

∗ STEJSKAL, Bohumil. 2005. *Teletýždeň*. In: .týždeň 42/2005, s. 31. Bratislava: W Press, 2005. ISSN 1336-5932: *Snažím sa chápať tieto zmeny* [v spravodajstve STV - pozn. P. J.] *v súvislostiach. Správy Slovenskej televízie si netrúfli súperiť s Televíznymi novinami Markízy a návykom Slovákov o siedmej počúvať Parišskovú, Ďurianovú a spol.. „Verejnoprávnosť" teda vyzvala na súboj* ***infotainment*** [zvýraz. P. J.] *a bulvár v Novinách*

*JOJ o pol ôsmej. Odvážny adrenalínový reportér, krv, poplašné správy o konci sveta a domáce zvieratká na JOJ-ke odkrajujú o približne jedno percento televízneho koláča viac ako si odhryznú spravodajcovia STV. Dôsledkom klesajúcej sledovanosti je výmena tvárí, hudby či farieb. Kozmetika.*

** *Wikipedia. The Free Encyclopedia*. Online verzia http://en.wikipedia.org/wiki/Reality_show ***Reality television*** *is a genre of television programming which generally is unscripted, documenting actual events over fiction, and featuring „ordinary" people over professional actors. Although the genre has been featured since the early years of television, the current explosion of popularity dates from circa 2000 (particularly from Survivor). Critics of the genre have claimed that the term is a misnomer, as many reality TV shows put the participants in exotic locations and/or abnormal situations, thus not promoting a sense of „reality." According to the Nielsen Media Research, reality shows account for about 56 % of all of American TV shows (both in cable and broadcast), and also accounts to about 69 % of all of the world TV shows (in cable and in broadcast).*

## Živé mená žiakov v ZŠ Dunajská Lužná a ich modelové spracovanie

Michal Jozefovič

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta UK v Bratislave

Živými menami (ŽM) v škole chápeme vlastné mená osôb, ktorými sa žiaci pomenúvajú a oslovujú. Za ŽM považujeme tie, ktoré sú motivované propriom (krstným menom, priezviskom, či iným vlastným menom) alebo apelatívom; ich základnou funkciou je spoločensky podmienená identifikácia/diferenciácia osôb v societe. Okrem nich sa môže použiť i živé rodinné meno; je to tzv. dedinská prezývka, ktorá má príznak dedičnosti.

Väčšina ŽM v škole slúži na oslovovanie. Len na pomenúvanie sa používajú také ŽM, ktoré sa onymizovali (vznikli z apelatív) a pociťuje sa silná konotácia s motivujúcim apelatívom (ide tu najmä o vulgárnu lexiku). Primárnym motivantom v škole je krstné meno. Pri onymickej homonymii[1] (ak je v mikrosociete viac členov s rovnakým krstným menom) ako ďalšie motivanty slúžia konotatívne priezviská, najvýraznejšie prejavy a vzhľad osoby.

ŽM vznikajú „krstením" (ÚM K, → ŽM K *Peter – Peťo*; ÚM P, → ŽM P *Bundalová – Bundalka*), transonymizáciou (vlastné meno z inej sústavy akou je antroponymum sa stáva prezývkou, napr. *Matelko*) a onymizáciou (apelatívum

[1] Súhrnne o mikroštruktúrnych vzťahoch por. Krško, 2002, s. 142 – 152.

začne pomenúvať a diferencovať relatívne ustálenou formou jednu a tú istú osobu, napr. *Virág – Kveťina, Biba – Riba*).[2]

ŽM skúmame modelovou metódou. Rozoznávame obsahový model, ktorý zachytáva špecificky onymické príznaky ako funkčné členy, a motivačný model zachytávajúci ich motiváciu; ten je súčasťou obsahového modelu. Členeniu motivačných faktorov sa venovali mnohí, napr. V. Blanár (1950), J. Matejčík (1976), V. Patráš (1996), A. Holá (2000), M. Ološtiak (2000), J. Bauko (2006). Členenie a symboly použité v tejto práci por. Jozefovič (ŽMŽ). Používame tiež slovotvorný model (skladá sa z antropobázy a antropoformantu) a slovotvorný typ; ten je explicitným vyjadrením slovotvorného modelu. Antropobáza zachytáva v slovotvornom type slovný druh, ktorým je ŽM vyjadrené, antropoformant sa v slovotvornom type vyjadruje explicitne. K týmto modelom, avšak v dvojmennej sústave, pripájame syntaktický model, ktorým zaznamenávame využívanie a postavenie „vetných členov".

Veľkosť society je dôležitým faktorom pri štruktúrovaní a fungovaní ŽM. Vo veľkej societe, akou je napr. obec, funguje v súčasnosti dvoj- a viacčlenná menná sústava. Živé mená v obciach vznikajú na pozadí úradných mien; tá je záväzne dvojčlenná. V ŽM v škole, v záujmových krúžkoch, v pracovnej skupine, funguje naopak jednočlenná menná sústava. V škole je používanie dvojmennej sústavy príznakové; ak komunikant použije na identifikáciu osoby úradné meno, situácia má vtedy charakter oficiálnosti, môže to tiež znamenať, že komunikant pomenúvanú osobu dôverne nepozná, a teda nepatrí do danej mikrosociety.

## Vzťah ÚM a ŽM z hľadiska slovotvorby

Živé mená fungujú v komunikácii v propriálnom a apelatívnom kontexte. Z týchto dvoch vzťahoch vyrastá i ich motivácia, ktorá sa pri komunikácii viac alebo menej pociťuje. Pri krstnom mene (K) a priezvisku (P), keď máme oporu najmä v úradnej forme posudzujeme ŽM v **propriálnom kontexte**, napr. (K: *Jozef – Jožo, Mária – Maja, Vladimír – Vlado, Martina – Marťan, Marťanka, Marťanko, Milan – Miňo – Miňonky, Tibor – Tiboroni, Jakub – káva Jacobs – druh kávy Eboni, Simona – Siminátor,* P: *Ružová – Ruženka, Feriančeková – Ferari, Nemček – Nemec, Švarc – Schwarzneger, Zeman – Keňan, Butašová – Bubátor*...).

Pri prezývke (CH) však posudzujeme formu ŽM i v **propriálnom kontexte** (častá je motivácia slávnou osobnosťou, rozprávkovou, televíznou, počítačovou postavou, napr. *Figo, Zidan, Karl, Karlos, Dumbo, Dubo*...) i v **apelatívnom kontexte** pri onymizácii (*Blondínka, Cesnak, Cibuľa, Cibuľka* (respondentka uviedla, že miluje cibuľu)*, Fazula, Fízel, Havi, Kapor* (podľa očí)*, Keksík,*

[2] Porov. Blanár, 2005, s. 24. Namiesto termínu „krstenie" navrhol Martin Ološtiak v diskusii k tomuto referátu termín onymická derivácia.

*Kolajnica* (má zubný strojček), *Kuti, Maslo, Mníška* (chodí do kostola), *Policajtka, Sedlák, Slovanista* (hrá za ten klub), *Šlapka, Špekačka, Tintitko* (chudá), *Zlato*...).

Z týchto hľadísk posudzujeme i slovotvorbu ŽM a ich antropobázu; a to ako nezmenenú apelatívnu i propriálnu bázu (*veverička – Veverička, Karol – Karol*), asociáciu bázy s inou bázou s rovnakým základom (*Kristína – Krisa, Feriančeková – Ferari, Ružová – Ruženka*) inojazyčnú bázu (*Zuzana – Sue*), použitie inej antropobázy na propriálnej rovine (*Peter – Karl, Karlos, Beáta – Zdenka, Renáta – Zuza, Silvia – Slivka*), skrátenú bázu z pravej alebo ľavej strany (*Katarína – Katka, Martina – Tina, Augustín – Gusto*).

**Výskum**[3]

Výskum prebehol koncom júna 2005 v ZŠ Dunajská Lužná triedach 6.B, 7.A, 8.A a 8.B. Na výskum som použil dotazník J. Bauka.[4]

| Pohlavie | ÚM | Živé mená v ZŠ Dunajská Lužná | | |
|---|---|---|---|---|
| | | jednočlennné | viacčlenné | spolu |
| Nezistené | x | 29 | 2 | 31 (8 %) |
| Chlapci | 36 | 131 | 14 | 145 |
| Dievčatá | 48 | 195 | 16 | 211 |
| Spolu | 84 | 355 | 32 | 387 |

Pomocou 68 dotazníkov som zistil 387 živých mien, z ktorých som 31 (8 %) nepoužil, lebo som nezistil ich nositeľa ani motiváciu. 36 chlapcov má 145 živých mien, t. j. 4 živé mená pripadajú na jednu osobu, 48 dievčat sa pomenúva 211 živými menami, t. j. jedno dievča má v priemere 4 živé mená.

Pri výskume živých mien bola použitá dotazníková metóda, metóda slovotvornej analýzy, štatistické metódy, metóda modelovania obsahových a slovotvorných modelov a slovotvorných typov. Súhrnne kvalitatívne a kvantitatívne metódy v onomastike najnovšie vymedzuje V. Blanár[5].

[3] Za umožnenie výskumu ďakujem riaditeľke ZŠ v Dunajskej Lužnej PaedDr. Ivete Slobodníkovej a p. uč. Hane Volenskej.

[4] Bauko, J.: Prezývky študentov v bilingválnom prostredí. In: XIV. medzinárodné kolokvium mladých jazykovedcov. (2006, s. 232 – 241) Porov. tiež Jozefovič (ŽMŽ).

[5] Blanár, 2004, s. 6 – 9.

| | | | Slovotvorný model | | | Slovotvorný typ | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| B | C | D | E | F | G | H | I | J | K | L | M |
| Živé meno | Pohlavie | Obsahový a motivačný model | Antropobáza | Antropoformant | Gramatická morféma | Antropobáza | Antropoformant | Gramatická morféma | Počet slabík | Počet funkčných členov | Trieda |
| Adrika | 2 | K | Bk | Fd | G | Sk | ika | a | 2 | 1 | 6. B |
| Feri | 2 | P | Bk | Fd | Gn | Sk | i | i | 2 | 1 | 6. B |
| Ferina | 2 | P | Bk | Fa | G | Sk | ina | a | 3 | 1 | 6. B |
| Ferinka | 2 | P | Bk | Fd | G | Sk | inka | a | 3 | 1 | 6. B |
| Fízel | 2 | CHp | B | 0 | 0 | S | 0 | 0 | 2 | 1 | 6. B |
| Policajtka | 2 | CHp | B | 0 | G | S | 0 | a | 4 | 1 | 6. B |
| Polícia (všetko rieši) | 2 | CHh | B | 0 | G | S | 0 | a | 4 | 1 | 6. B |

Stĺpec A zachytáva úradné mená žiakov, stĺpec B zachytáva zjednodušený fonetický prepis ich živých mien. V stĺpci C hneď na začiatku vpisujeme pohlavie osoby (1 – chlapci, 2 – dievčatá, 0 – nezistené), ktoré slúži na rozdelenie do dvoch listov v excelovskom súbore. V stĺpci D uvádzame obsahový a motivačný model. Stĺpce E a F tvoria slovotvorný model, stĺpce H a I slovotvorný typ. Stĺpce G a J zachytávajú gramatickú morfému, stĺpec G slúži jednak ako pomocný na rýchlejšie spracovanie gramatickej morfémy, ktorú explicitne uvádzame v stĺpci J, no zachytáva i ŽM, ktoré charakterizujú množné a pomnožné číslo alebo nesklonné substantíva. Stĺpec K zachytáva slabičnosť ŽM, stĺpec L vyčleňuje v tomto prípade jednomennú sústavu, ktorá je typická pre pomenúvanie v školskom prostredí. Stĺpec M slúži na poukaz na triedu, z ktorej jednotlivec pochádza; takto môžeme porovnávať výskyt onymickej homonymie (rovnaké antropolexémy v rôznych mikrosocietách – triedach alebo skupinkách).

Postup:

1. dotazníky z každej triedy vpisujeme v súbore MS Excel na osobitný list;
2. najprv zapíšeme úradné mená, k nim priradíme živé mená a ich motiváciu, pohlavie a triedu;
3. doplníme stĺpec L (počet FČ), zoradíme a skopírujeme dvoj- a viacčlenné ŽM na osobitný list;
4. doplníme stĺpec D – obsahový a motivačný model;
5. dopĺňame ostatné znaky do zvyšných stĺpcov.

### Použité funkcie a ich nastavenie

Na zistenie frekvencie jednotlivých modelov používame funkciu „rozšírený filter“ (Data > Filter > Rozšírený filter; kopírovať na iné miesto a uvádzať bez duplicitných záznamov). Tieto údaje vkladáme do ďalších voľných stĺpcov vpravo. Pomocou funkcie COUNTIF vyrátame frekvenciu jednotlivých údajov v stĺpcoch. Vo vedľajšom stĺpci môžeme vyrátať percentuálny podiel jednotlivých motivačných a obsahových modelov, antropobáz, antropoformantov, gramatických morfém a slabík (vzorec: = bunka vľavo lomka stotina žiakov na danom liste).

### Nepresnosť a odchýlky

Je samozrejmé, že môj výskum nezahŕňa všetky ŽM používané v ZŠ, lebo každý jednotlivec má svoj jazykový systém, podľa ktorého si tvorí pomenovania (motivácia, slovotvorný potenciál jednotlivca a situácia). Výskum teda zahŕňa ŽM, ktoré sa používajú; neobsahujú neuvedené, ale potencionálne ŽM, z ktorých každý jednotlivec je schopný vytvoriť takmer nekonečný rad pomocou rôznych antropoformantov, napr. (*Katarína – Kata, Katka, Katuš, Katuša, Kaťuša, Katuška, Katulienka, Katulík, Kaťi, Kaťisko, Katula, Katulka, Kača, Kačka...*).

Vzhľadom na malý počet respondentov (teda aj ŽM) zaokrúhľujeme výsledky na jednotky.

### Motivačný a obsahový model

Obsahový model zachytáva uplatňovanie jednotlivých funkčných členov v živom pomenúvaní i ich motiváciu.

V ŽM chlapcov sa vyskytuje 31 obsahových modelov, z čoho 12 je tvorených variantmi funkčného člena CH, 8 K a 11 je tvorených P. Z hľadiska podielu funkčných členov je najviac zastúpená motivácia krstným menom (53 %), priezviskom (30 %) a individuálnou prezývkou (17 %). K najčastejším motivantom funkčného člena K je hovorová podoba krstného mena (30 %), forma zhodná s úradným menom (10 %) a domáci variant krstného mena (5 %). Motivácia funkčného člena P je najčastejšia hovorovým tvarom priezviska (16 %).

V ŽM dievčat sa vyskytuje 30 obsahových modelov, z čoho 17 je tvorených z CH, 10 K a 3 P. Najviac je zastúpený funkčný člen K (67 %), CH (26%) a P (7 %). Z hľadiska motivácie jendotlivých funkčných členov je K najčastejšie motivované hovorovou podobou krstného mena (42 %), úradnou podobou (8 %) a asonanciou. CH je najčastejšie motivované apelatívom obľúbeného zvieraťa.

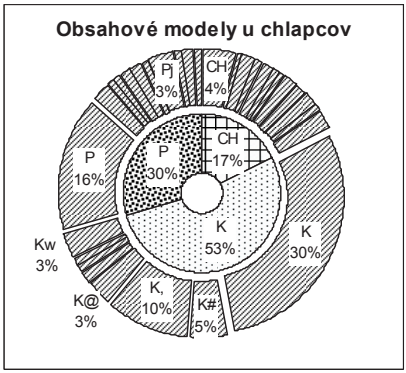


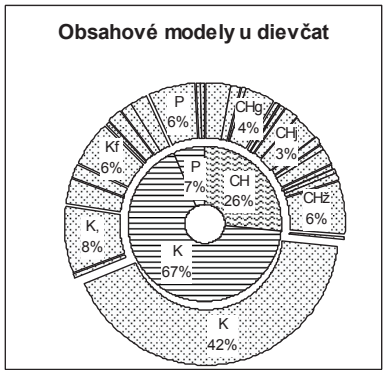


**Slovotvorný model**[6]

Slovotvorný model sa skladá z antropobázy a antropoformantu. **Antropobáza** je prvá časť funkčného člena. Od nej analogicky vyčleňujeme druhú časť, t. j. antropoformant. Pri určovaní antropobázy je nevyhnutné poznať motiváciu živého mena. Funkčný člen K a P je vždy motivovaný formou krstného mena alebo priezviska (*Martina – Maťa, Strempek – Strempéčka - Embéčka*) alebo obsahom (*Holý – Oblečsa, Vizlečsa, Jakub – Jacobs – Eboni*) úradného mena. Živé meno CH (prezývka) je motivovaná mimojazykovou skutočnosťou, viaže sa na pomenúvanú osobu, jej vlastnosti, vzhľad, činnosť, obľúbené zviera či aktuálny „trapas“, ktorý societa chápe ako dostačujúci podnet pre vznik nového živého mena.

K najčastejším formám antropobázy patrí hovorový tvar (*Figo, Soploš, Sedlák, Jakubko, Petrík, Tomino, Mačička, Oškvarka, Píšťala, Andrejka, Ivanka, Andrejka*), skrátená báza (*Barbora – Baruša, Mária – Maja, Dominika – Domčulka, Zuzana – Zuzička, Daniel – Danko, Dušan – Duško, Jozef – Jožo, Richard – Rišo, Tomáš – Tomko...*); forma živého mena býva zhodná s úradným menom (väčšinou je to krstné meno); opakovanie prvej slabiky úradného mena v živom mene (*Dagmar – Dada, Kristína – Kika, Laura – Lala, Silvia Sisa, Siska, Dušan – Dudo, Duduš, Tibor – Titko, Tomáš – Toto;* označujeme K@*)*; uplatnenie zdomácnenej formy krstného mena (*Alexander – Šanika, Šaňi, Šaňo, Alexandra – Saša, Ľudovít – Lajoš, Štefan – Pišta, Jozef – Dodo*); používanie inojazyčnej bázy mena, „preklad“ z iného jazyka, (*Róbert – Bobko, Matúš – Matia, Peter – Pedro, Piťo, Katarína – Ketrin, Zuzana – Susi;* označujeme K#), asociácia s inou bázou, ktorá vedie k použitiu inej antropobázy (Ř), k uplatneniu len časti motivujúcej bázy v živom mene (x-element) alebo k vnútornej zmene antropobázy (kB).

[6] V tejto kapitole uvádzame ako príklady i živé mená zo ZŠ Riazanská a Gymnázium A. Einsteina z predchádzajúceho výskumu, porov. Jozefovič (ŽMŽ).

V ŽM chlapcov sme zaznamenali 15 variantov antropobázy; k najčastejším patrí skrátená báza (33 %), nezmenená báza (26 %) a báza zhodná s úradným K alebo P (12 %). V ŽM dievčat sme zaznamenali tiež 15 variantov antropobázy; k najčastejším patrí skrátená báza (46 %), nezmenená báza (36 %) a báza zhodná s úradnou formou (8 %).

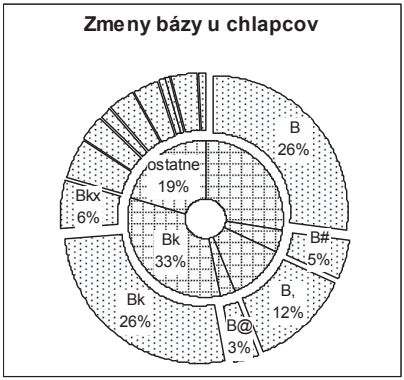


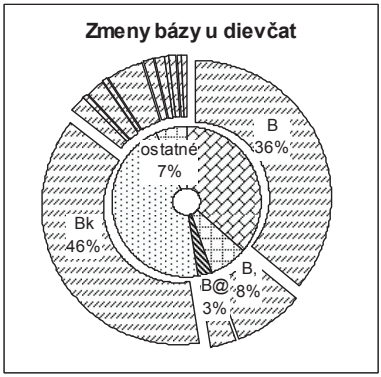


**Vnútorná zmena bázy** znamená:

- **fonologická zmena** (častá motiváca asonanciou a rýmom): *Zeman – Keňan; Bibiana – Biba, Bibka – Riba, Ribka; Katarína – Katka – Kapka; Monka – Moňu; Soňa – Foňa, Šoňička; Petra – Peťa – Päta; Taťiana – Taňica – Haďica, Palica; Martin – Marťan;*
- **vypustenie hlásky:** *Tomáš – Tošo; Monika – Monka; Teréza – Tereza; Virág – Virgo; Granec – Granco; Ňemček – Ňemec*;
- **pribratie hlásky:** *Bezák – Bezďák, Bezďinko*;
- **zámena hlásky:** *Stanilav – Stano – Satno; Lukáš – Lušák; Tomovič – Čimovod, Močovod.*

Vnútornú zmenu niektorej hlásky označujeme v MS Excel písmenom *k* pred bázou, napr. kB.

**Uplatnenie inej antropobázy v živom mene** nastáva na základe asociácie K alebo P. Ak sa uplatní iná antropobáza, nepoužíva sa ani časť motivujúcej bázy. Motiváciu krstným menom nájdeme napr. v ŽM *Stano – Magda* (postava z knihy); *Beáta – Zdenka; Jakub – Jacobs – Eboni*; motiváca priezviskom napr. *Méri – Bugár; Hnilička – Plieseň, Plesniví; Holý – Oblečsa, Vizlečsa; Zdráhal – Zdržal, Zlámal*;

Ako x-element označujem tú časť funkčného člena, ktorá vyjadruje formálny rozdiel medzi K alebo P a inou bázou, no nejde o antropoformant. Jeho postavenie môže byť pred bázou i za ňou.

Na začiatku pred bázou napr.:
xB – *Repáň – Krepáň; Urban – Turban; Ester – Čester – Vorčester*;

xBF – *Mária – Jamajka (ja Majka); Okénka – Homookenkus; Ivana – Ivi – Kiwi; Mária (Víla Amalka) – Amalamajka*;
xBk – *Sečkárová – Úsečka*;
xBkF – *Rudolf – Rudko – Prudko*;
xBkx – *Mizerák – Zmizik*;
xBx – *Mária – Jamajka* (štát); *Varga – Kvargla*;
xkB – *Tomovič – Čimovod – Močovod*.

Za bázou:
Bx – *Silvia – Slivka; Švarc – Švarcneger*;
Bkx – *Ružová – Ruženka; Megová – McDonald, Nemček – Nemec*;
kBx – *Solař – Solárium; Tibor – Tiboroni; Jura – Jursozasasak*;
zBx – *Nikola – Kofa, Kofola, Koka*;
zkBkx – *Strempek – Strempéčka – Embéčka*;
zkBkF – *Strempek – Embi, Embinko*.

**Antropoformant** tvorí druhú časť slovotvorného modelu a môže (*Katuška, Zuzička*) alebo nemusí vyjadrovať vzťah k pomenúvanej osobe (*Dano, Jožo, Peťo*), kolektívny význam (*Haššove, Chválovie, Jakubeje*), inojazyčný či atypický formant (*Homookenkus, Tukinius*).[7]

**Slovotvorný typ**

Slovotvorný typ v modelovom chápaní antroponomastiky vyjadruje slovný druh ŽM a explicitné vyjadrenie antropoformantu. Určovanie slovného druhu v jednomennej sústave nemá väčší význam, lebo ide len o substantíva.

Za antropoformant považujem pravú stranu FČ, ktorá sa vyčleňuje analogicky a zaraďuje ŽM do slovotvorného typu (napr. -i: *Evi, Jaňi, Zuzi, Peťi, Maťi...*; -o: *Jano, Mišo, Ondro, Paľo, Fero...*).

V **ŽM chlapcov** v ZŠ Dunajská Lužná sa vyskytujú nasledovné **antropoformanty**:

**-a**: *Lešina*, **-či**: *Karči*, **-čo**: *Marčo*, **-ču**: *Jurču*, ***-eje***: *Jakubeje*, **-i**: *Joši, Mili, Šani, Tibi, Ťjúzi*, **-iak**: *Lešiniak*, **-ik**: *Varglik*, **-ík**: *Keksík, Kubík, Petrík*, **-ika**: *Šanika*, **-ino**: *Tomino*, **-ista**: *Kundzista/Kunzista, Kunzoista*, **-iš**:*Tibiš*, **-jo**: *Kajo*, **-ki**: *Kurki*, **-ko**: *Bobko, Danko, Duško, Jožko, Majko, Martinko, Maťko, Peťko, Titko, Tlsťoško, Tomáško, Tomko, Urbanko*, **-kó**: *Miľankó*, **-ňo**: *Míňo*, **-o** *Dano, Dodo. Dojo, Dudo, Dušo, Jožo, Kubo, Paťo, Piťo, Rišo, Robo, Sajbo, Sajo, Šaňo, Švarco, Tošo, Toto*, **-oš**: *Maroš*, **-ovec**: *Uzovec*, **-uš**: *Duduš*;

Využívanie antropoformantov u chlapcov je v 29 % živých mien. Af *-ko* a *-o* tvoria 55 % všetkých používaných antropoformantov v ŽM chlapcov. 45 % tvorí ostatných 20 antropoformantov.

[7] Bližšie Jozefovič (ŽMŽ).

**V ŽM dievčat** vyčleňujem nasledovné **antropoformanty**:

**-a**: *Ala, Aďa, Bara, Bea, Eja, Biba, Dada, Dena, Domina, Kata, Kika, Krisa, Lala, Maja, Maťa, Kofa, Paťa, Zuza,* **-ča**: *Anča, Guča, Domča, Ivča, Monča, Romča, Simča,* **-e**: *Čeče*, **-eje**: *Mezejeje*, **-ena**: *Kačena*, **-enka**: *Kačenka, Marienka*, **-i**: *Feri, Barbi, Bibi, Ribi, Škorvi, Esti, Simi, Susi*, **-ička**: *Mačička, Zuzička*, **-ik**: *Motílik*, **-ík**: *Psík, Koník*, **-ika**: *Adrika*, **-ike**: *Alike*, **-ina**: *Ferina, Barbina, Vierina,* **-inka**: *Ferinka, Reninka*, **-iša**: *Mariša*, **-iza**: *Moniza*, **-ka**: *Andrejka, Zdenka, Bibka, Ribka, Ivanka, Ivetka, Katka, Kačka, Kapka, Vagajka, Majka, Vierka, Cibuľka, Zuzka*, **-ká**: *Biká*, **-ko**: *Bambuľko*, *Marťanko*, **-očka**: *Vieročka*, **-oš**: *Estoš*, **-šťan**: *Hanašťan*, **-u**: *Moňu*, **-ula**: *Erdžula, Plotula*, **-uľa**: *Benkuľa*, **-ulienka**: *Katulienka*, **-ulka**: *Domčulka, Majulka*, **-uš**: *Baruš, Katuš*, **-uša**: *Baruša, Katuša*, **-uška**: *Baruška, Bibuška, Katuška, Marfuška, Majuška, Fuška, Haluška, Putruška*.

V 63 % živých mien dievčat sa vyskytuje antropoformant, z toho 28 % *-ka*, 25 % *-a*, 7 % *-i*, 6 % *-uška*, 6 % *-ča*. Zvyšných 25 antropoformantov tvorí 30 % živých mien.

### Gramatické morfémy

Pohľad na GM živých mien potvrdzuje tézu o gramaticky silných morfémach. U chlapcov sa vyskytujú v ŽM gramaticky silné morfémy v 74 %, a to -Ř (38 %) a -o (36 %). ŽM s morfémou -a (11 %) sú motivované (troj- a viacslabičným) apelatívom, napr. *Fazula, Slovanista* (hrá za ten klub), *Šanika, Matia, Lešina, Kunzista, Varga* (priezvisko), *Paštéka, Paštéta, Kvargla, Vareška*. ŽM s príponou -i (10 %) hodnotím ako tvar vokatívu.

V ŽM dievčat sa vyskytuje gramaticky silná morféma -a v 74 %, ŽM s nulovou gramatickou morfémou (11 %) sú zväčša motivované apelatívom mužského rodu: *Fízel, Halier, Bebek* (z rozprávky), *Tiger* (obľúbené zviera), *Margot* (vyzerala ako tyčinka), *Marťan, Kapor* (podľa očí), *Anjelik, Ergament* (Erika), *Katerín, Ketrin, Šerbel, Čester, Vorčester.*

Zo 47 ŽM chlapcov so skrátenou bázou je 11 zakončených na -Ř a 26 na *-o*. Skrátenú bázu má 95 ŽM dievčat, z čoho 76 je zakončených na *-a.* Z uvedeného zistenia usudzujem, že skracovanie bázy vedie k posilňovaniu gramaticky silných prípon, a tým i k systémovosti jazyka.

V ŽM chlapcov sú nesklonné gramatické morfémy **-e** (*Jakubeje*), **-ie** (*Lešenie*), **-ó** (*Miľankó*), **-u** (*Jošimicu, Jurču, Voslíku*), **-ú** (*Jurčú*). V tvare množného čísla je ŽM *Miňonky*.

Nesklonné ŽM dievčat sú zakončené na **-á** (*Biká*), **-e** (*Mezejeje, Čeče, Alike*), **-i** (*Bafi, Gumi, Lucki, Barbi, Bibi, Esti, Feri, Škorvi, Anamari, Ferari, Susi*), **-í** (*Mauglí*), **-u** (*Moňu*).

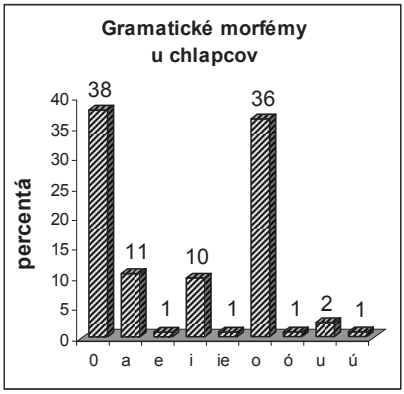


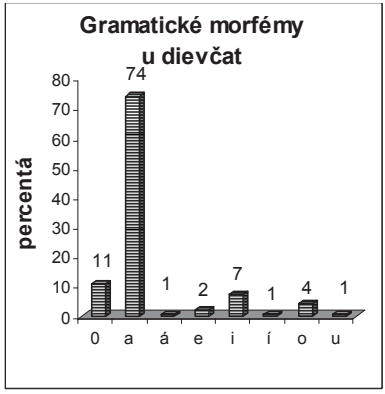


**Slabičnosť živých mien**

Živé mená chlapcov sú najčastejšie dvojslabičné (68 %), potom trojslabičné (21 %). U dievčat je 56 % dvojslabičných a 37 % trojslabičných živých mien. Vokatívna prípona -i sa vyskytuje najviac v dvojslabičných ŽM u chlapcov i u dievčat.

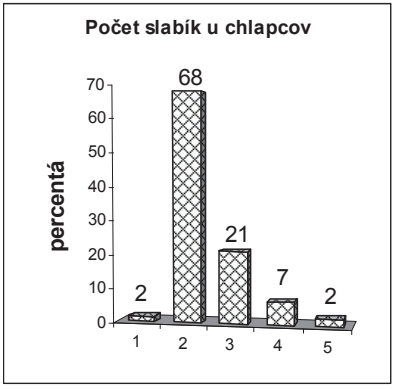


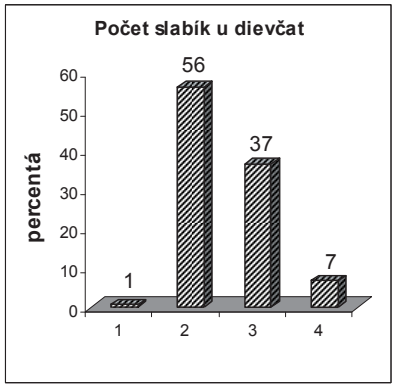


**Dvojčlenné a viacčlenné ŽM[8]**

Dvoj- a viacčlenné živé mená sa na oslovovanie nepoužívajú najmä kvôli ekonomickosti vyjadrovania. Ak ŽM fungujú ako dvojčlenné (a viacčlenné), obyčajne medzi týmito funkčnými členmi býva pevný **vzťah,** ktorý je zrejmý

[8] Na exemplifikáciu uvádzam i príklady z predchádzajúceho výskumu, porov. Jozefovič (ŽMŽ).

používateľom ŽM v societe (*Santer Klobása, Karlos Santes Klobása, Kurča Budík*).

1. Prvý vzťah medzi dvomi alebo viacerými FČ by som charakterizoval ako istý **typ ustáleného slovného spojenia, termín alebo dvojčlenné ŽM:**
   **A) prídavné meno a podstatné meno** (*Malé Pivo, Veľká Hlava, Malinký Čert, Ošúpaný Banán, Ušaté Torpédo, Repnica Olejná, Lietajúci Holanďan*);
   **B) podstatné mená** (*Mama Kami, Johny Bravo, Žigo Pálfy, Macko-Pú, Macko-Ko, Šanel 10, Čau-Čau, Jiga Jiga, Macko Pusik, Macko Uško, Pobi-Pobi, O. S. Simpson, Ajkidflin Tomáš Bezdeda, Já-já-já* (názov pesničky);
2. vzťah medzi dvomi substantívami je založený na **asonancii – rýme** (*Anča Guča, Biba Riba, Ester čester, Kata Škrata, Lešenie Plešina, Robko Bobko, Majica Tigrica, Vierica Dračica, Vierka Pionierka, Vieročka Veverička, Ling Šiling, Urban Turban, Sečka Úsečka*). Druhá časť ŽM sa často používa samostatne ako jednočlenné ŽM. Silne sa tu pociťuje paronymia. Jednočlenné ŽM sú úzko späté na jednej strane s krstným menom (priezviskom), no ich motivácia (až zhoda s) formou apelatíva ich spája už s prezývkou;
3. ďalšiu skupinu tvoria substantíva, medzi ktorými je **bližšie určujúci, „spresňujúci“ vzťah** (P*ani Einsteinova, Víla Amalka, Dj Žblnk, Dj Čmelo, Knieža Penislav, Gay Lord, Gay Padre, Gay Kuchár, Číňanko Li, Pes Dingo, Kráľ Gay II., Suleiman II. Veľkolepý, Slečna Mertušová, Kešu Oriešok, Black P, Paštétka Májka, Dojič Kráv)*.
4. Osobitnú skupinu tvoria **viacčlenné ŽM – vety**: *Minisimi-upeč-nám-ešte, Nikola-kola-vyzleč-sa-dohola.*

Počítačové spracúvanie ŽM opísaným spôsobom sa ukázalo ako perspektívne.

Literatúra

BAUKO, Ján: Prezývky študentov v bilingválnom prostredí. In: Varia XIV. Bratislava: SJS pri SAV 2006, s. 232 – 241.

BLANÁR, Vincent: Osobné mená. (K základom semiologickej onomastiky). Doktorská práca. Bratislava 1945. 138 s.

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. Status, organizácia a fungovanie v komunikácii. Bratislava: Veda 1996.

BLANÁR, Vincent: Problematika vývinu pomenúvania osôb. In: Studia Academica Slovaca, 30, 2001, s. 59 – 72.

BLANÁR, Vincent: Pragmatickolingvistické metódy a problematika v onomastike. In: Jazykovedný časopis, 2004, ročník 55, č. 1, s. 3 – 19.

BLANÁR, Vincent: Morfologické kategórie vlastných mien. In: Jazykové kategórie v teórii a praxi. Red. J. Kačala. Bratislava: Univerzita Komenského 2005, s. 21 – 52.

BUFFA, Ferdinand: Hypokoristické maznavé formy rodných mien v slovenských nárečiach. In: Zborník pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Koši-

ciach. Roč. XII zväzok 3. Slavistika. V. zasadanie Medzinárodnej komisie pre slovanskú onomastiku a V. slovenská onomastická konferencia (Prešov 3. – 7. mája 1972). Zost. M. Michal Blicha a M. Majtán. Bratislava: SPN 1976, s. 63 – 68.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004.

HOLÁ, Anita: Využitie jednotlivých funkčných členov v živých osobných menách v Novej Bani. In: Vlastné meno v komunikácii. 15. slovenská onomastická konferencia. Bratislava 6. – 7. septembra 2002. Zborník referátov. Zost. P. Žigo a M. Majtán. Bratislava: JÚĽŠ SAV, FF UK, Veda, vydavateľstvo SAV 2003, s. 113 – 125.

HORECKÝ, Ján: Vývin a teória jazyka. Bratislava 1983.

JOZEFOVIČ, Michal: Živé mená žiakov a študentov z motivačního a slovotvorného hľadiska. In: Zborník PdF UK. (v tlači) (ŽMŽ)

JOZEFOVIČ, Michal: Živé osobné mená ako súčasť bionymického priestoru. In: Philologia. Bratislava: PdF UK. (v tlači)

KRŠKO, Jaromír: Sociálno-psychologické aspekty pomenovania. In: Vlastné mená v jazyku a spoločnosti. Zborník referátov zo 14. slovenskej onomastickej konferencie, Banská Bystrica 6. – 8. 7. 2000. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, 2000, s. 75 – 86.

KRŠKO, Jaromír: Mikroštruktúrne vzťahy v onymii. Slovenská reč 2002, č. 3., s. 142 – 152.

MATEJČÍK, Ján: Z jazykovej výstavby ženských pomenovaní. In: IV. slovenská onomastická konferencia. Bratislava 9. – 10. novembra 1971. Zost. M. Majtán. Bratislava 1973, s. 29 – 42.

OLOŠTIAK, Martin: Niekoľko poznámok k motivácii a designácii sekundárnych pomenovaní (prezývok). Slovenská reč, 2000, 65, č. 5 – 6, s. 270 – 278.

PATRÁŠ, Vladimír: Sekundárne pomenovania (prezývky) a ich sociolingvistický rozmer vo formalizovaných mikrospoločenstvách. In: Sociolinguistica slovaca 2. Sociolingvistika a areálová lingvistika. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1996, s. 45 – 56.

RIPKA, Ivor – IMRICHOVÁ, Mária: Základy slovenskej lexikológie. Prešov 2004.

Słowiańska onomastyka. Encyklopedia, I. – II. Red. E. Rzetelska-Feleszko a A. Cieślikowa. Warszawa-Kraków 2002.

VALENTOVÁ, Iveta: Jazyková stránka individuálnej charakteristiky ako funkčného člena živej antropolexémy. In: 14. slovenská onomastická konferencia. Banská Bystrica 6. – 8. júla 2000. Zost. J. Krško a M. Majtán. Bratislava – Banská Bystrica 2000, s. 189 – 202.

VALENTOVÁ, Iveta: K teórii spracovania jazykovej stránky živých osobných mien. In: Vlastné meno v komunikácii. 15. slovenská onomastická konferencia. Bratislava 6. – 7. septembra 2002. Zborník referátov. Zost. P. Žigo a M. Majtán. Bratislava: JÚĽŠ SAV, FF UK, Veda, vydavateľstvo SAV 2003, s. 91 – 99.

# Šípová Ruženka v slovenskej genológii
# (Prvé impulzy pre vymedzenie žánru literarizovanej modlitby)

Jana Juhásová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

Šípová Ruženka je podmanivá rozprávka azda každého detského sveta. Pri premýšľaní nad koncipovaním môjho príspevku sa mi vynorila paralela, ktorá ma už nepustila, tak som sa rozhodla vpustiť Ruženku do môjho premýšľania, hoci jej príbeh som musela trošku pozmeniť.

Ako je všetkým známe, Ruženka pred viacerými rokmi zaspala na zámku svojho otca, keď sa pichla do prsta vretenom zlej víly. Kráľovské mesto sa zatiahlo čiernym súknom, miestny bulvár mal tri mesiace horúcu tému a potom zrazu všetko okolo nej akosi utíchlo. Pred dvere jej komnaty postavili stráž, aby nik nerušil jej spánok. Možno by tam spala dodnes so snom o princovi, ktorý ju pobozká. Príbeh má však aj dej z iného konca. Práve pod touto komnatou žil alchymista, ktorý sa dopočul o Ruženkinom nešťastí. Keďže sa nič okolo nej nedialo, rozhodol sa konať on. Laserom si urobil otvor, aby mohol Ruženkino telo prepašovať do svojho laboratória. Po letmej obhliadke zistil, že Ruženka je v kóme, napojil ju na kyslík a čoskoro pomocou infúzií a dobrej starostlivosti ju postavil na nohy. Keď sa Ruženka zotavila, rozhodla sa, že sa na zámok, kde by na ňu číhali len ďalšie intrigy, nevráti. Zostala pri alchymistovi ako jeho pomocníčka. Prišiel však deň, keď Ruženkin kráľovský otec zomrel a o jeho trón sa ako supy začali ruť jeho radcovia, keďže kráľ mal iba jedinú, toho času nezvestnú dcéru. V tejto nepríjemnej situácii Ruženka pocítila morálnu povinnosť voči kráľovstvu a rozhodla sa konať. Keď sa však uchádzala opätovne o kráľovský trón, jej identifikácia nebola taká jednoduchá, ako sa zdalo, a kráľovstvo sa rozdelilo na dve polovice. Ruženka sa mala v tomto spore obhájiť pomocou svojho advokáta.

Ruženkin príbeh vo veľkej nápaditosti ožil aj v inom priestore, tentoraz v teritóriu slovenskej genológie. Šípovú Ruženku tu reprezentuje žáner, ktorý nazveme literarizovaná modlitba. V spore o jej žánrovú autonómiu aj tu vystupujú negatívne alebo nedostatočné dôvody, ktoré v intenciách rozprávkovej atmosféry môžeme vložiť do úst troch oponentov, voči ktorým sa snaží argumentovať náš obhajca:

## 1. Prvý oponent

Modlitba je žáner založený na výrazovej kategórii operatívnosti – ide o uplatnenie dialogického princípu medzi subjektom a Absolútnom, preto modlitba nie je žánrom umeleckým, ale hovorovým, prípadne rokovacím.

Konkrétny príklad:

J. Hvišč v diele Problémy literárnej genológie (1979, s. 60 – 61) podáva prehľad makrosústavy žánrov. Hovorí o 4 sústavách: Ak vylúčime z nášho záujmu 3. a 4. kategóriu, ktorá je založená na mimoliterárnej – inscenačnej a výtvarnej komunikácii, zostane nám 1. a 2. skupina: 1. konverzatívne žánre (jazykovo-konverzačnej komunikácie), medzi ktoré J. Hvišč radí popri žargóne, slangu, konverzačných formuliach, poverách, riekankách a pranostikách aj modlitbu. 2. fiktívne (literárne) žánre (literárno-umeleckej komunikácie), kde autor radí epiku, lyriku, pieseň, medziiným aj chválospev a hymnus.

### *1.1. Reakcia obhajcu*

#### *1.1.1. Modlitba vo vzťahu k iným literárnym žánrom*

Na otázku, aký je vzťah medzi hymnou a chválospevom z Hviščovej druhej, literárnej skupiny, a modlitbou z prvej, konverzatívnej skupiny, musíme povedať, že v oboch prípadoch sa realizuje potenciálny dialóg medzi človekom a božstvom (Absolútnom). Bezpríznakovosť vykazuje modlitba, keďže ju vnímame ako „text, v ktorom sa niekto obracia k Bohu alebo k inej vyššej forme reality, aby vstúpil do kontaktu a komunikácie s ním,“[1] pričom pri chválospeve (óde) a hymne sa realizuje oslavný a ďakovný charakter tejto komunikácie. Preto nemôže ísť o dva žánre odlišnej proveniencie, ale o jeden, pričom medzi modlitbou na jednej strane a hymnou s ódou na druhej strane je vzťah implikácie – modlitba zahŕňa v sebe rôzne žánrové formy, medzi nimi aj hymnus a ódu.

#### *1.1.2. Modlitba ako literárny žáner*

Modlitba môže byť zároveň literárny žáner, nielen konverzatívny. V kultovej (náboženskej) modlitbe ide skutočne o konverzatívny rozmer (zodpovedal by mu hovorový štýl) – modliaci sa človek verí, že Boh počuje a akýmkoľvek spôsobom zrealizuje jeho prosbu či akceptuje jeho slová. Účelom takejto modlitby je odovzdať druhej strane naliehavú informáciu. Uplatňuje sa teda čistá operatívnosť. Z tejto kultovej modlitby sa však v slovesnom umení vyvinula literarizovaná modlitba, ktorej určenie nie je pragmatické, ale estetické. Básnický text reflektuje vnútornú realitu lyrického subjektu, v centre teda nie je účel komunikácie, ale samotný text, jeho výpovedná a umelecká hodnota. Argumentáciu možno podoprieť Mikovou koncepciou výrazových kategórií. F. Miko v diele Od epiky k lyrike (kapitola Štylistický model literárneho diela, 1973, s. 11 – 63), hovorí, že v umeleckom texte je bežná ikonizácia operatívnosti, t. j. operatívnosť a ikonickosť nie sú v ostrej, ale v zhovievavej alternatívnej opozícii (napr. keď sa hovorový dialóg stáva súčasťou umeleckého textu). Pri charakteristike výrazovej kategórie kontrastu (typickej pre umelecký štýl), v ktorej sa realizuje tenzívno-detenzívny kompozičný princíp, je zároveň podľa

[1] FOREST, P. – CONIO, G.: Dictionnaire fondamental du francais littéraire. La Fléche 2004, s. 334 – 335.

F. Miku vnútrotextová operatívnosť lyrického subjektu v básnickom texte (spolu s metaforizmom) popri záväznej simultánnej organizácii jazykovej fonácie, vetnej a tematickej štruktúry jedným z detenzívnych prostriedkov.

## 2. Druhý a tretí oponent

Viacerí literárni vedci, ak aj uvažujú o literarizovanej básnickej modlitbe, vnímajú ju iba ako žáner vysokej lyriky, napr. v podobe žalmu, hymny, ódy, elégie, litánií. S týmito žánrovými formami modlitby sa stretávame v slovenských a českých genologických slovníkoch. Napr. J. Findra – I. Plintovič – E. Gombala (Slovník literárnovedných termínov, 1986), M. Harpáň (Teória literatúry, 1994) pracujú iba so žánrami hymnus, žalm; P. Zajac (Interpretácia literárneho textu 11., 1990, s. 258 – 267) odkazuje na žánre óda, litánia (český prepis), chvála, hymnus, duchovná pieseň.

Istá skupina literárnych vedcov síce akceptuje žáner literarizovanej básnickej modlitby, ale zužuje ho iba na jeho prosebný, hlboko pokorný charakter. S týmto názorom sa stretneme napr. v českej genológii: Kudělka, V.: Malý labyrint literatúry, 1982, s. 320; Kol.: Slovník literární teorie, 1984, s. 233; Červenka, M.: Styl a význam, 1991, s. 13.

### *2.1. Reakcie obhajcu*

Redukcia modlitby iba na vysoké žánre môže v čitateľovi vzbudzovať predstavu, že v súčasnej postmodernej literatúre je literarizovaná modlitba prežitkom alebo žánrom historicky staršej proveniencie.

Ak urobíme rekognoskáciu terénu slovenskej pokraskovskej poézie 20. storočia, dôjdeme k prekvapujúcim zisteniam. Nájdeme množstvo textov, ktoré uplatňujú dialogický princíp medzi lyrickým subjektom a Absolútnom. Žánre vysokej štylizácie, ktoré však podľa príručiek majú takúto komunikáciu reprezentovať, sú výrazne na ústupe (napr. hymnus, žalm). Dokonca ustupuje i spomínaný prosebný charakter básnickej modlitby, do popredia sa dostáva modlitba – rozhovor, často v polohe výčitky, vzbury, nie sú ojedinelé texty s persifláž-nym rozmerom či metatextovou subverziou. Takéto texty napr. prináša i poézia básnikov, ktorí sa v civilnom živote hlásili k religiozite (E. B. Lukáč, V. Beniak). Namieste je otázka, či musíme požadovať pre literarizovanú modlitbu rovnaké kritériá ako pre jej kanonizovaný kultový text, ktorého podmienky vymedzuje Katechizmus katolíckej Cirkvi, a sú nimi viera a pokora.[2] Keďže literarizovaná modlitba je autonómny umelecký žáner, nemusí realizovať podmienky kultovej modlitby. Naopak, napätý či indiferentný vzťah k Absolútnu môže byť na pozadí našich nenaplnených očakávaní zdrojom estetickej miery. Tieto tvrdenia možno podoprieť dielami poľskej a francúzskej genológie, ktoré s takýmto pohľadom pracujú: Kulakowska, J.: Formy modlitewne w tworczósci Slowac-

[2] Katechizmus katolíckej Cirkvi. Trnava: Spolok sv. Vojtecha 1998, s. 617, 625.

kiego od hymnu do zachwycenia, 1996, s. 7 – 8, Forest, P. – Conio, G.: Dictionnaire fondamental du francais littéraire, 2004, s. 334 – 335. I v slovenskej literárnej vede nájdeme niekoľko solitérskych štúdií, ktoré so žánrom literarizovanej modlitby ako s umeleckým textom počítajú: Zambor, J.: Žalm a žalmickosť u I. Krasku a v slovenskej poézii 20. storočia (2001), Poézia ako reflexívne obnažovanie pravdy. In: M. Rúfus: Dielo III., 2003, s. 7 – 24; Liba, P.: Žalm ako živý žáner (s. 9 – 40), Mariánska hymnická pieseň Akatist (s. 41 – 65). In: Otvorené návraty, 2001; Šabík, V.: Básnikova rekurzia (Meditácia pri čítaní) (s. 21 – 32), Obkružovanie tajomstva (s. 41 – 46). In: Literárne regenerácie,1998.

## 3. Záver

Sumarizujúco možno konštatovať, že literarizovaná modlitba je v metatextovej nadväznosti na kultovej modlitbe. Obe realizujú dialogický princíp medzi človekom (lyrickým subjektom) a Absolútnom. Pre literarizovanú modlitbu je dištinktívne, že realizuje estetickú, nie apelovú funkciu. Operatívny charakter je ikonizovaný, text je interpretovaný výrazovými kategóriami umeleckého, nie hovorového štýlu, operatívnosť spolu so simultánnou organizáciou jazykovej fonácie a metaforizmom sú zdrojom básnickej detenzie. Modlitba má charakter žánru, pričom realizuje vlastné žánrové varianty a žánrové formy. Na úrovni variantu rozlišujeme v súlade s Mikovou trojstupňovosťou operatívnosti – modlitbu – rozhovor (lyrický oznam), hodnotiacu modlitbu (ďakovná, oslavná, kajúcna, revoltujúca) a modlitbu – výzvu (výzva, prosebná modlitba). Ďalším kritériom žánrového variantu je partner dialógu, ktorý akceptuje i kresťanská teológia (modlitba k Bohu, kristologická modlitba, mariánska modlitba, modlitba k svätým). Na úrovni žánrovej formy podľa špecifických príznakov (tematických, jazykových či kompozičných) rozlišujeme hymnus, ódu, žalm, litánie, ruženec, strelnú modlitbu, koledu, Ježišovu modlitbu, Modlitbu Pána (Otče náš), Zdravas, osobnú prosbu, vďaku, odprosovanie, modlitbu – výčitku, rozjímanie, mystickú modlitbu, modlitbu s recipročným diskurzom a iné. V porovnaní so slovenskými genologickými príručkami teda nachádzame oveľa širší diapazón žánrových foriem, medzi ktorými nedominuje iba spomínaný vysoký štýl.

Aj v poézii 20. storočia nájdeme množstvo zaujímavých textov, ktoré spĺňajú kritériá žánrovej formy literarizovanej modlitby. Do pozornosti vstupuje napríklad sedmička textov mladších autorov, ktorí pracujú s postmoderným metatextovým nadväzovaním a rôznym spôsobom ako aj s pestrou výslednou tonalitou subverzujú centrálnu novozákonnú kanonizovanú Modlitbu Pána. Ide o texty: Miroslav Válek: Štvornožci (Milovanie v husej koži, 1965); Viliam Klimáček: Prosebnička – buch do stola (Až po uši, 1988); Ivan Kolenič: Z podzemia (S. B.) (Pôvabné hry aristokracie, 1991); Vlado Puchala: Púťová nálada (Anjeli na špičke ihly, 1993); Jozef Urban: Dnes je Mikuláša (IX) (Snežienky & biblie, 1996), Pavol Janík: Buď vôňa tvoja (Buď vôňa tvoja, 2002), Igor

Hochel: Kajúcnik (spoveď s modlitbou) (Kôra nežne praská, 1997). V interpretácii týchto literarizovaných modlitieb môžeme uplatniť rôzne pohľady – od reflektovania krízy otca, hierarchizovaných hodnôt či zmyslu po snahu oživiť a osviežiť starú reliktnú formu (na spôsob hudobnej demo verzie), zvýrazniť postoj individualizovaného, nie kolektívneho lyrického subjektu, s jeho senzitívnym, pulzujúcim, hľadajúcim a hľadajúcim sa prežívaním. Je na čitateľovi, či nové texty bude vnímať iba ako hravú travestiu, alebo v nich bude hľadať aj hlbšie existenciálne postoje.

Literatúra

ČERVENKA, M.: Styl a význam. Studie o básnících. Praha: Československý spisovatel 1991.

FINDRA, Ján – GOMBALA, Eduard – PLINTOVIČ, Ivan: Slovník literárnovedných termínov. Bratislava: SPN 1987.

FOREST, P. – CONIO, G.: Dictionnaire fondamental du francais littéraire. La Fléche: 2004.

HARPÁŇ, Michal: Teória literatúry. Bratislava: ESA 1994.

HVIŠČ, Jozef: Problémy literárnej genológie. Bratislava: 1979.

KOL.: Slovník literární teorie. Praha: 1984.

KUDĚLKA, V.: Malý labyrint literatúry. Praha: 1982.

KULAKOWSKA, J.: Formy modlitewne w tworczósci Slowackiego od hymnu do zachwycenia. Krakow: Towarzystwo Autórow i Wydawców Prac Naukowych Universitas 1996.

LIBA, Peter: Žalm ako živý žáner. In: Otvorené návraty. Nitra: 2001, s. 9 – 40.

LIBA, Peter: Mariánska hymnická pieseň Akatist. In: Otvorené návraty. Nitra: 2001, s. 41 – 65.

MIKO, František: Od epiky k lyrike.Bratislava: Slovenský spisovateľ 1973.

ŠABÍK, V.: Básnikova rekurzia (Meditácia pri čítaní). In: Literárne regenerácie. Bratislava: 1998, s. 21 – 32.

ŠABÍK, V.: Obkružovanie tajomstva. In: Literárne regenerácie. Bratislava: 1998, s. 41 – 46.

Katechizmus katolíckej Cirkvi. Trnava: Spolok sv. Vojtecha 1998.

KULAKOWSKA, J.: Formy modlitewne w tworczósci Slowackiego od hymnu do zachwycenia. Krakow: Towarzystwo Autórow i Wydawców Prac Naukowych Universitas 1996.

LIBA, Peter: Žalm ako živý žáner. In: Otvorené návraty. Nitra: 2001, s. 9 – 40.

LIBA, Peter: Mariánska hymnická pieseň Akatist. In: Otvorené návraty. Nitra: 2001, s. 41 – 65.

MIKO, František: Od epiky k lyrike.Bratislava: Slovenský spisovateľ 1973.

ŠABÍK, V.: Básnikova rekurzia (Meditácia pri čítaní). In: Literárne regenerácie. Bratislava: 1998, s. 21 – 32.

ŠABÍK, V.: Obkružovanie tajomstva. In: Literárne regenerácie. Bratislava: 1998, s. 41 – 46.

Katechizmus katolíckej Cirkvi. Trnava: Spolok sv. Vojtecha 1998.

ZAJAC, Peter: Žánrová výstavba diela. In: Interpretácia literárneho textu 11. Nitra: 1990, s. 258 – 267.

ZAMBOR, Ján: Žalm a žalmickosť u Ivana Krasku a v slovenskej poézii 20. storočia. In: Philologica. Zborník FF UK Bratislava 2001, s. 321 – 335.

ZAMBOR, Ján: Poézia ako reflexívne obnažovanie pravdy. In: M. Rúfus: Dielo III. Dunajská Lužná 2003, s. 7 – 24.

## Analýza editoriálu na základe využitia systému výrazových kategórií Františka Miku

Alžbeta Kalamárová

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied, Banská Bystrica

Na úvod by si dovolíme začať trošku úsmevne. Parafrázujúc J. Findru, že jazyk má svoje tepláky aj plesové šaty. V tomto príspevku sa budeme zaoberať analýzou editoriálu Petra Bzdúcha na základe využitia systému výrazových kategórií podľa Františka Miku. Zdokumentujeme, ako sa podarilo autorovi editoriálu správne svoj text „zaodiať“. Sme si vedomí faktu, že na základe analýzy jedného editoriálu nemôžeme získané výsledky výskumu zovšeobecňovať. V príspevku sa len pokúsime poukázať na špecifickosť analyzovaného žánru a opodstatnenosť jeho ďalšieho bádania.

Editoriál a úvodník má čitateľov zaujať a upútať. Reaguje na aktuálne udalosti na krátkom priestore, preto musí byť výstižný a originálny. Ďalšou jeho podstatnou črtou je, že ponúka zamyslenie nad analyzovaným javom. Keďže nás potrebuje „vtiahnuť“ do textu, musí byť jeho jazyk „viacfarebný“, no a, samozrejme, musí korešpondovať s témou.

Problematike editoriálu sa venuje, hoci na pomerne krátkom priestore, aj Jozef Mistrík v Štylistike. Najprv sa venuje úvodníku, ktorý pokladá za základný útvar analytických žánrov. Podľa J. Mistríka je to prvý a najdôležitejší článok časopisov, v ktorom sa analyzuje najaktuálnejší problém dňa.

V anglosaskej tlači sa vyvinulo niekoľko žánrov, ktoré sú formálne čiastočne zhodné s naším úvodníkom. Najživší je tzv. editorial, ktorý je redakčným článkom – úvodníkom, komentárom, fejtónom i karikatúrou (Mistrík, 1997, s. 472 – 473).

Daniela Slančová považuje editoriál za nie celkom ukotvený, rozkolísanosť naznačuje aj jeho písaná podoba. Môžeme sa stretnúť s *editorialom*, ale aj s *editoriálom* . Vychádza z epištoly vydavateľa, ktorý píše čitateľom. Postupne sa tvorcami editoriálu stali šéfredaktori, bežní redaktori, ale aj ľudia spriaznení s periodikom. Týka sa daného čísla, poukazuje na články alebo na aktuálnu problematiku. Je štylizovaný ako list. Editoriál vyrastá na epištolárnych žánroch, resp. na epištolárnej podobe úvodníka. Má viaceré variácie. (spracované podľa pred-

nášok prof. Daniely Slančovej z predmetu štylistika v školskom roku 2001/2002, Filozofická fakulta PU v Prešove)

## 1. Základné pojmy

Výrazová kategória je zovšeobecnený funkčný aspekt textu. Základnými kategóriami u F. Miku sú ikonickosť a operatívnosť, ktoré odrážajú základné aspekty komunikačného aktu (Slančová, 1996, s. 40).

Operatívnosť vyjadruje orientáciu na komunikáciu, prejavuje sa v prítomnosti komunikačných slovesných a zámenných osôb (ja – ty, my – vy).Vyjadruje kontakt medzi hovoriacim a príjemcom (Miko – Popovič, 1978, s. 192).

Pri ikonickosti výrazu ide o zobrazenie skutočnosti. V texte sa kategória ikonickosti manifestuje orientáciou vyjadrenia na tretiu zámennú a slovesnú osobu, ktorá zahŕňa cez podstatné mená vecný obsah textu. Vcelku ide pri ikonickosti o plnú aktivizáciu semiotického vzťahu textu k skutočnosti.(Miko – Popovič, 1978, s. 175).

Na tieto základné kategórie sa napájajú horizontálne i vertikálne ďalšie kategórie. Na operatívnosť sa viažu vlastnosti sociatívnosti (zdôraznený aspekt prijímateľa) a subjektívnosti (zdôraznený aspekt autora). Na ikonickosť sa pripája množstvo kategórií, ktoré sú založené na tematickosti. Zároveň je na kategóriu ikonickosti napojený blok kategórii zážitkovosti a pojmovosti. (Slančová, 1996, s. 40 – 41).

*Editoriál*

*Neviem, ako Vás, ale mňa, keď mi počítač vyhodí na obrazovku slovko error, zamrazí. Hrozný zvuk, však? Strašný. A božechráň k nemu pridať ešte jednu nemenovanú spoluhlásku... Bŕŕŕ... Ozaj, všimli ste si, koľko slov spojených s násilím v sebe nosí nevinnú spoluhlásku r? Nič proti iným slovám s r, ale predsa: udrieť, tresnúť, driapať, drásať, kričať, revať, revolver, strieľať, zraniť, skrvaviť, trápiť, trpieť, strach... Aj u nás, nielen v širom svete, máme hrdinov, čo znezrady, nečakane tresnú po papuli, vytrieskajú z neho dušu, vyrazia z firmy, čo sa dá, prekšeftujú trafiku, udrú do chrbta. Neviem, ako Vám, ale mne sa takíto snajperi, čo potajomky, zo zálohy a nepoznaní kradnú, ničia, zabíjajú, bridia. Lebo to nie je: poď von na férovku, tam ti čestne rozbijem kotrbu, aj keby som si to mal odležať, jáj, to nie si ty, Jano? Prepáč, bol to omyl – to nie je error, to je teror chrapúňov, chruňov, nenormálnych netvorov. Cítite, ako to drnčí? Mrazí? Hrozne. A r za to fakt nemôže. Neviem, ako Vy, ale zo všetkých foriem slova hrozný mám, nehnevajte sa, najradšej tvar hrozno.*

*Peter Bzdúch*

## 2. Analýza editoriálu

Už v úvode analyzovaného textu sa dostáva do popredia kategória operatívnosti (orientácia na komunikáciu ja – vy). Autor sa obracia na čitateľov editoriálu

a rozvíja s nimi dialóg. Je zdôraznený aspekt prijímateľa, ide o kategóriu sociatívnosti, ktorá rešpektuje príjemcu v akte komunikácie. Sociatívnosť určíme na základe 2. zámennej osoby *Vás*, kontaktových častíc a výrazov. V prípade nášho textu ide o časticu *však*. Autor editoriálu sa obracia na čitateľa, vyvoláva v ňom otázky.

Neukončená výpoveď necháva priestor čitateľovi, ktorý vie, že niečo nedopovedané visí vo vzduchu. Dostáva možnosť zaplniť „trojbodkový" priestor.

S takouto stratégiou sa pracuje aj v umeleckých literárnych textoch, kde autor nedopovedá všetko za čitateľa. Necháva mu „manévrovací" priestor. V tejto časti editoriálu nachádzame kategóriu operatívnosti. Autor textu nepriamo komunikuje s príjemcami.

Peter Bzdúch buduje text aj na zvukovej stránke slov, často využíva hlásku ***r***, ktorou dokresľuje, podfarbuje text a navodzuje atmosféru. Ide o kategóriu expresívnosti, ktorá je charakteristická zosilneným subjektívnym aspektom v reči (Miko, 1978, s. 172). Zároveň sa *r* v texte tematizuje.

V ďalšej časti sa autor opäť orientuje na čitateľov, kladie im otázky (kategória operatívnosti – 2. os. pl., kontaktová častica). Autor veľmi efektne využíva citoslovce *bŕŕŕ*. Dosahuje to, že nám doslova naskakujú zimomriavky a *bŕŕŕ* ešte dlho doznieva v mysli. Stretávame sa tu s markantnosťou výrazu, pre ktorú je charakteristické vyvolanie výraznejšej, „živšej predstavy deja, osoby, veci, prostredia, a to výberom charakteristických čŕt, odrážajúcich sa aj v zvukovej podobe slova" (Miko, 1978, s. 189).

V nasledujúcej časti vedľa seba stoja slová *násilie* a *nevinná*, ktoré odkrývajú ďalšie vrstvy textu, nútia nás zamýšľať sa nad témou. Je to kontrast, ktorý vyvoláva napätie. Kontrast výrazu je založený na stavaní protikladných vecí, vlastností, dejov, osôb vedľa seba. Je to dramatizujúci prvok, ktorý je zdrojom oživenia (Miko – Popovič, 1978, s. 182 – 183).

Vymenúvanie slov s *r* (*udrieť, tresnúť, driapať, drásať, kričať, revať, revolver, strieľať, zraniť, skrvaviť, trápiť, trpieť, strach...)* vnímame ako balvany, ktoré sa gúľajú rovno na nás a my sa im nestíhame uhýbať. Nachádzame tu kategórie tenzie a detenzie, ktoré spolupôsobia tak, že sa text javí ako kontrast dvoch situácií – situácie napätia a uvoľnenia (Miko – Popovič, 1978, s. 168). Za každým tým slovom sa môže skrývať malý príbeh. Niekomu možno hlavou prebehne scéna z akčného filmu, možno však kývne hlavou a bude sa snažiť vypudiť nepekné obrazy zo svojho vnútra.

Slovesá v neurčitku (*udrieť, tresnúť, driapať, drásať, kričať, revať, strieľať, zraniť, skrvaviť, trápiť, trpieť*) sú pospájané tenkou nitkou a v ich rade sledujeme aj určité stupňovanie od „jemnejších" výrazov až po „drastické".

Zároveň za týmto radom slov nachádzame tri bodky - teda neukončenú výpoveď, ktorá dáva priestor čitateľovi a je v určitom zmysle symbolická. Akoby sa dalo pokračovať ďalej alebo to, čo nasleduje za strachom, sa nedá slovami vyjadriť.

Nasleduje uvedenie témy do textu (kategória ikonickosti), autor popisuje situácie násilia a zloby v spoločnosti. Je zaujímavé opätovne sledovať, že vo

výrazoch, ktoré používa, sa často vyskytuje hláska ***r,*** ktorá v nás evokuje nepríjemné pocity *(Aj u nás, nielen v širom svetem, máme hrdinov, čo znezrady, nečakane tresnú po papuli, vytrieskajú z neho dušu, vyrazia z firmy, čo sa dá, prekšeftujú trafiku, udrú do chrbta.).*

Slovo hrdinovia má silný ironický podtón. Je tu prítomná kategória hodnotenia. Vyjadruje hodnotiaci ráz textu, v našom prípade záporné hodnotenie (Miko – Popovič, 1978, s. 174).

Na vyvolanie výraznejšej predstavy prostredia, ktoré funguje na princípoch násilia, autor používa priliehavé výrazy (*tresnúť po papuli, prekšeftovať*), slangové slová (*férovka*), pejoratíva (*kotrba*), ustálené výrazy (*vytrieskať z neho dušu, udrieť do chrbta*). V tejto časti textu sú zdôraznené kategórie markantnosti a koloritu. Teda, aby v nás autor vyvolal výraznejšiu predstavu prostredia plného násilia, vyberá si slová s ***r*** a aj cez zvukovú rovinu prináša obraz drsnej a krutej society (markantnosť). Kolorit výrazu sa dosahuje použitím slangových, argotových slov, preto môžeme hovoriť o sociálnom kolorite.

V nasledujúcej vete sa stáva dominantnou kategória sociatívnosti, autor sa orientuje na čitateľov: *„Neviem, ako Vám, ale mne sa takíto snajperi, čo potajomky, zo zálohy a nepoznaní kradnú, ničia, zabíjajú, bridia."* Využitie hlások ***ú, í, r*** v nás evokuje pocity úzkosti a strachu. Živo si predstavujeme výbuchy na ulici, paniku, krik. Expresívnosť je charakteristická zosilneným subjektívnym aspektom v reči (Miko – Popovič, 1978, s. 172).

V ďalšej časti textu je rozvitý minidialóg. Opäť sa posilňuje kategória operatívnosti – 2.osoba – ti, poď, ty, opytovacia veta: *„Poď von na férovku, tam ti čestne rozbijem kotrbu, aj keby som si to mal odležať, jáj, to nie si ty, Jano? Prepáč, bol to omyl..."*

Použitím typických slov a výrazov nám autor približuje isté sociálne skupiny, ich jazyk a v konečnom dôsledku aj ich životný štýl. Pohrávanie sa so slovami má v texte význam (*error – teror*). Podľa nášho názoru je posilnená kategória sily výrazu, teda autor použil slová, ktoré sa vyznačujú zvýšenou nápadnosťou (Miko – Popovič, 1978, s. 200). Keď si uvedomíme, že výraz teror v sebe obsahuje slovo error, môžeme to interpretovať aj tak, že teror je chybou v ľudskom myslení a nepatrí do spoločnosti.

Slová *chrapúni, chruňovia* už svojou zvukovou stránkou vyvolávajú predstavu niečoho zákerného a nepríjemného (sila a markantnosť výrazu). Slovné spojenie *nenormálny netvor* je zdrojom napätia a gradácie. Obe slová začínajú na rovnaké slabiky. V tomto prípade ide o aliteráciu, čiže zvukovú štylistickú figúru, ktorá sa zakladá na opakovaní hlások alebo skupiny hlások na začiatku za sebou nasledujúcich slov alebo skupiny slov (Žilka, 1987, s. 113).

V závere editoriálu je znova posilnená kategória sociatívnosti (2. osoba pl., opytovacia veta): *„Cítite, ako to drnčí? Mrazí?... Neviem, ako Vy, ale zo všetkých foriem slova hrozný mám, nehnevajte sa, najradšej tvar hrozno."* V poslednej vete sa P. Bzdúch snaží priniesť na tvár čitateľa aspoň malý úsmev a určitým spôsobom odľahčiť tému (slovo hrozno evokuje leto, slnko, víno, bezstarostnosť).

Je potrebné uviesť, že v závere editoriálu je prítomná výrazná pozitívna detenzia na exponovanom mieste textu. Autor nám odhalí pointu. F. Miko vo svojej koncepcii výrazových kategórií pri detenzii uvádza, že detenzia a tenzia fungujú tak, že dielo sa javí ako kontrast dvoch situácií, situácie tenzie, napätia a situácie uvoľnenia napätia. Priebeh textu (F. Miko hovorí o diele) spočíva v rozvinutí tenzie a v prechode do detenzie. Tento prechod sa riadi princípom estetickej miery, ktorý je zdrojom a nositeľom estetickej hodnoty (Miko – Popovič, 1978, s. 168).

### 3. Sumarizácia výsledkov analýzy editoriálu

Autor editoriálu naplno využil svoj potenciál a jeho editoriál spĺňa požiadavky na takýto text. Podarilo sa mu na veľmi krátkom priestore zaujať stanovisko k problému dnešných dní – k rozšíreniu terorizmu po svete, moru, ktorý parazituje na nevinných ľuďoch. Zároveň úspešne „pretavil" tému aj do roviny zvukovej. Nielenže sa využívajú slová s hláskou *r*, ktoré v nás evokujú nepríjemné pocity, ale *r* stáva sa aj predmetom úvahy a analýzy.

Peter Bzdúch nezabúda na oslovenie čitateľov, počíta s nimi, obracia sa na nich, aj keď na dlhšom úseku hovorí o téme, vždy sa k príjemcom vráti. Keď podáva svoj názor, pýta sa čitateľov na ten ich, teda neustále s nimi ráta. To je tiež jeden zo základných atribútov editoriálu – komunikovať s čitateľom.

Problematike editoriálu sa venuje, hoci na pomerne krátkom priestore, aj Jozef Mistrík v Štylistike. Najprv sa venuje úvodníku, ktorý pokladá za základný útvar analytických žánrov. Podľa Mistríka je to prvý a najdôležitejší článok časopisov, v ktorom sa analyzuje najaktuálnejší problém dňa.

V anglosaskej tlači sa vyvinulo niekoľko žánrov, ktoré sú formálne čiastočne zhodné s naším úvodníkom. Najživší je tzv. editorial, ktorý je redakčným článkom – úvodníkom, komentárom, fejtónom i karikatúrou (Mistrík, 1997, s. 472 – 473).

Daniela Slančová považuje editoriál za nie celkom ukotvený, rozkolísanosť naznačuje aj jeho písaná podoba. Môžeme sa stretnúť s *editorialom*, ale aj s *editoriálom*. Vychádza z epištoly vydavateľa, ktorý píše čitateľom. Postupne sa tvorcami editoriálu stali šéfredaktori, bežní redaktori, ale aj ľudia spriaznení s periodikom. Týka sa daného čísla, poukazuje na články alebo na aktuálnu problematiku. Je štylizovaný ako list. Editoriál vyrastá na epištolárnych žánroch, resp. na epištolárnej podobe úvodníka. Má viaceré variácie. (spracované podľa prednášok prof. Daniely Slančovej z predmetu štylistika v školskom roku 2001/2002, Filozofická fakulta PU v Prešove).

Editoriál, ktorý sme analyzovali (analýza to dokazuje), v sebe nesie výrazné kontaktové (epištolárne) vlastnosti – teda autor editoriálu hodnotí a kvalifikuje javy zo svojho hľadiska, editoriál má subjektívne zafarbenie, ale zároveň nezabúda na čitateľa, príjemcu textu. Oslovuje ho, vedie s ním dialóg, čo sme dokumentovali cez výrazové kategórie operatívnosti a sociatívnosti. Pri obracaní sa

na čiatateľov dodržuje pri zámenách formálnu podobu listu, to znamená, že zámená *Vás, Vám, Vý* píše s veľkým písmenom.

Podľa nášho názoru editoriál Petra Bzdúcha naplnil aj požiadavku aktuálnosti témy, originality, ba dokonca umeleckosti. Potvrdzujú to výrazové kategórie expresívnosti – zosilnenie subjektívneho aspektu v reči, sily výrazu – vyhľadávanie znakov, javov, scén a im zodpovedajúcich pomenovaní, ktoré sa vyznačujú zvýšenou nápadnosťou (Miko – Popovič, 1978, s. 200) a markantnosti, ktorá je centrálnou kategóriou zážitkovosti a tá rozhoduje o kvalite umeleckého vyjadrovania (Miko – Popovič, 1978, s. 189). P. Bzdúch využíva aj detenziu a tenziu, ktoré Miko spája s umeleckým dielom. Priebeh diela spočíva podľa neho v rozvinutí tenzie (napätia) a jej prechode do detenzie (uvoľnenie napätia). Tento prechod je zdrojom a nositeľom estetickej hodnoty (Miko – Popovič, 1978, s. 168).

Na záver by sme chceli upozorniť na skutočnosť, že nad editoriálom je umiestnená fotografia autora (je zvýraznený kontakt autora a príjemcov). Tým, že poznáme jeho tvár, je kontakt medzi nami – čitateľmi a ním – autorom v určitom zmysle „pevnejší". Vieme, kto sa nám prihovára, kto nám kladie otázky, kto nám na záver textu, napriek ťaživej téme teroru, priniesol úsmev na tvár*:* *„Neviem, ako Vy, ale zo všetkých foriem slova hrozný mám, nehnevajte sa, najradšej tvar hrozno."*

Literatúra

MIKO, František – POPOVIČ, Anton: Tvorba a recepcia. Bratislava: Tatran 1978. 386 s.

MISTRÍK, Jozek: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997.

SLANČOVÁ, Dana: Praktická štylistika. Prešov: Slovacontact 1996. 178 s.

SLANČOVÁ, Dana: prednášky zo štylistiky, školský rok 2001/2002, Filozofická fakulta PU (rukopis)

ŽILKA, Tibor: Poetický slovník. Bratislava: Tatran 1987.

## Wybrane zagadnienia składniowe w XVII-wiecznym kancjonale (na przykładzie pieśni pasyjnych i wielkanocnych)

Joanna Kamper-Warejko

Instytut Języka Polskiego, UMK Toruń

Tytułowy kancjonał to zbiór pieśni zredagowany przez luterańskiego pastora Piotra Artomiusza. Zabytek ten ukazał się drukiem w Toruniu u progu XVII

stulecia (1601r.). Był prawdopodobnie trzecią edycją tego śpiewnika, drugą sygnowaną nazwiskiem autora i jednocześnie ostatnią, jaka ukazała się za życia redaktora – P. Artomiusza[1]. Kancjonał zawiera 147 pieśni ułożonych w porządku roku liturgicznego (od adwentowych po teksty o Trójcy św.) i 167 pieśni pospolitych, pogrupowanych tematycznie (przed obiadem, po obiedzie, o małżeństwie, o pogrzebie etc.). Materiałem źródłowym jest fragment pierwszej części kancjonału obejmujący 55 pieśni opowiadających o wydarzeniach Wielkiego Tygodnia. Mieszczą się tu pieśni *O umęczeniu Pańskim, Na kwietną Niedzielę, Pieśń na Wielki Czwartek, Lamentacje* i utwory *O Sławnym a Radośnym Zmartwychwstaniu Pana naszego Jezu Krysta.*

Pieśni te są ciekawym materiałem badawczym. Jednolite tematycznie teksty są utworami różnorodnymi pod względem czasu powstania i autorstwa. Artomiusz zebrał bogactwo pieśni zakorzenionych w tradycji, często są to parafrazy i tłumaczenia średniowiecznych utworów łacińskich, czeskich i niemieckich. Znajdujemy tu również teksty powstałe w późniejszym okresie, w których odnaleźć można zabiegi językowe rzeczników reformacji. Różnice w chronologii powstania pieśni są powodem z jednej strony obecności wielu dawnych form językowych, z drugiej dobrą ilustracją pojawiania się nowych tendencji.

Konstrukcje składniowe użyte w tych utworach charakterystyczne są dla epoki średniopolskiej. Nierzadko są one kontynuacją stanu staropolskiego. Utwory poetyckie, a szczególnie pieśni religijne, zachowują dawną składnię. Stan taki obserwuje się nawet jeszcze współcześnie.

Przykładem chwiejności form, cechującej system składniowy doby średniopolskiej, jest orzecznik. W funkcji tej pojawia się mianownik i narzędnik, będący „przejawem nowych tendencji"[2]. Obie formy odnajdujemy również w śpiewniku, z niewielką przewagą M. w funkcji orzecznika (18 : 12), oto wybrane przykłady: **M**.: *Tyś iest Izraelski Krol* LXXV; *Aby nász był Obrońcá* CII; *Baranek będący niewinny (...) był niebieski y też ziemski Pan* LXX; *wiemy żeś ty Pan nász* CVI; *wierny Pásterz był (...) Chćieymyż być vczestniki* LXXII; *będąc iego Syn iedyny* CXIII; *dayże nam być vczestniki* LXXIII; *był (...) miłościwy wodźca* LXXXI; *Jezus iest Zbawićiel* LXVI; *tyś sam zwyćiężyćiel (...)*

---

[1] W literaturze przedmiotu znajdujemy informacje o I wydaniu kancjonału pochodzącym z 1578r. E. Oloff, *Polnische Liedergeschichte...*, Gdańsk 1744r. Informację podaną przez Oloffa – historyka religijnej pieśni polskiej – powtarza się w późniejszych stuleciach. Edycja ta jednak pewnie nigdy nie istniała, a data jest rezultatem przestawienia cyfr. Znane i do dziś zachowane jest bowiem wydanie śpiewnika z roku 1587 i zdaniem badaczy (T. Glemma, *Stosunki kościelne w Toruniu w stuleciu XVI i XVII...,*Toruń 1934r., s. 78; L. Witkowski, *Piotr Artomiusz...*[w:] Pomerania 4 1933, s. 52; J. Pelc, *Teksty J. Kochanowskiego w kancjonałach staropolskich XVI i XVII w.*[w:] Odrodzenie i Reformacja 8, 1963) jest ono zapewne pierwszym kancjonałem zredagowanym przez Artomiusza. Kolejne, już z nazwiskiem redaktora ukazało się w 1596r. Trzecią byłaby edycja z 1601 roku. Wszystkie wymienione tu śpiewniki wyszły w toruńskich oficynach.

[2] Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego,* Warszawa 1985, t. II, s. 309.

*zbawićiel* CVIII; *tyś sam násze zbáwienie y grzechow odpuszczenie* LXXXIII; **N**.: *abyś (...) miłośćiwym Bogiem był* LXXXVII; *będąc Bogiem* LXXIX; *iest ćiáłem vwielbionym, nieśmiertelnym, nieskończonym, Duchownym* XCV; *ktory Mistrzem i Panem był* LXXVII*; iż Synem Bożym był* LXVII; *będąc Synem (...) zacnym* LXVIII; *on iest pirwszym zmartwychwstániem (...) pocieszeniem* CIII*; tyś iest zá grzechy zapłátą, ofiarą wdźięczną* LXXVI[3]. Zdarza się, że w jednym tekście pojawiają się zarówno mianownikowe, jak i narzędnikowe formy orzecznika. Tak jest na przykład w pieśni LXXV: w strofie 1. czytamy *Tyś iest Izráelski Krol,* w 10. *boś ty iest nasze zbawienie,* w ostatniej – 11. – strofie odnajdujemy konstrukcję *boś ty sam jest Panem*.

W pieśni LXVI znajdujemy przykład ilustrujący brak zgody między podmiotem a orzeczeniem. Formy takie, nierzadkie w średniowieczu, funkcjonowały w historycznej polszczyźnie po wiek XIX[4]. Najczęściej pojawiały się przykłady typu *pradziady byli,* w których podmiot jest formą biernikową[5]. Pojawiające się w pieśni LXVI. zakłócenie rodzaju spowodowane jest „sugestią semantyczną", jak to nazywa Krystyna Pisarkowa, znaczenia grupy podmiotowej złożonej tu z rzeczownika i liczebnika: *wiele ludźi (...) z swych grobow powstáli (...) to świádectwo dáli*. Poniżej w pieśni LXVII odnajdujemy inny, ilustrujący zgodę rodzaju, przykład *powstáło wiele ćiał.*

Podobnie jak w dobie staropolskiej tak i w średniopolskiej obserwujemy związki z dopełnieniem, które w dalszym rozwoju polszczyzny ulegną zmianie. Jednym z problemów jest dopełnienie wyrażone formą przypadkową, którą z czasem zastąpi wyrażenie przyimkowe. W kancjonale odnajdujemy wiele takich konstrukcji, między innymi:

– formy **dopełniacza** zastąpione później wyrażeniem przyimkowym

*do* + D: *Aniołow ćmy przystapiły* LXII; *doydziemy sławy niebieskiey* CIII,

*o* + C: *dziewiątey godziny wołał* LIX, LXV; *szedł (...)Pan szostey godziny (...) włożyli je w grob ostatniey godziny* LXV; *Trzećiey ná dźień godźiny (...) Szostey Jezus godziny na krzyż iest rozbity* LXVI Obok form bez przyimka pojawiają się też jednak w tej samej pieśni i w kolejnej wyrażenia nowsze: *O dziewiątej godzinie* i *O nieszpornej godzinie* LXVII, LXVII,

*o* + B: *twej łaski nic nie dbamy* LXIV; *Pierwsze słowo (...) grzesznym łaski prośiło* LXVIII,

*na* + B: *śmierći na się czekał* LXVII,

*za* + N: *Jezusa (...) stworzenie płakało* LXXII,

*w* + Msc: *Czasow Nieszpornych był z Krzyżá zdeymowan* LXV,

– formy **celownika** zastąpione przyimkiem *do* z D: *Oycu się modlił* LXV, LXVII, LXXII; *podobien źiarnu pszenicznemu* LXX,

---

[3] W podanych w artykule cytatach zastąpiono obecne w śpiewniku tzw. długie ſ literą *s*.

[4] por. K. Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego,* Wrocław 1984, s. 18 – 19.

[5] M. Kucała, *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny,* Wrocław 1978, s. 130 – 131.

– formy **biernika** poprzedzone z czasem przyimkiem *na*: *á bacz te nędzniki* LXV,

– formy **narzędnika**, które zastąpiło połączenie *przez* z B: *Jest pisano (...) Jeremiaszem Prorokiem* LXI; *Łaską iego iestesmy (...) zbawieni* LXXXVII

Odnotowano też sytuację odwrotną, dopełnienie wyrażone jest jeszcze w tekście wyrażeniem przyimkowym, które z czasem zastąpi forma przypadkowa, np. *z twey Męki (...) wdźięczni byli* LXVI; *zá Synà bądź iey* LXIX; *Chwała Oycu (...) na nas tak łaskawemu* LXXI; *Byśmy w tobie vfali* LXXV, *w tobie vfamy* LXXXIII, *w ćię vfamy* LXXXIX; *k śmierći był posłusznym* XCV. Jedną z różnic konstrukcyjnych jest też użycie innej niż później formy przypadkowej, oto wybrane przykłady ze śpiewnika ilustrujące to zjawisko: *iego złych spraw náśládowáć (...) woley twey náśládowáli* LXIV, *swey głowy nákłonił* LXXII, *łaski (...) dostać* CI (tu D. dziś B.); *ten go (...) niewinnego vznał* LXVI. W historycznej polszczyźnie następowała też nierzadko zmiana przyimka, odnajdujemy w kancjonale jeszcze dawne konstrukcje, np. *nie dbaymy na iego rzeczy* LXI (*na* > *o*); *k tobie wołał* LXXX (*k* > *do*); *wielbiemy przez przestania* LXXI, *przez naruszenia* LXXIII (*przez* > *bez*). Są też przykłady, w których zmiana przyimka pociąga za sobą zmianę formy łączącego się z nim rzeczownika: *z twey męki (...) wdźięczni byli* LXVI, *Dźiękuy mu z tey łaski* LXXVIII (*z* + *D* > *za* + *B*)*; za nieprzyiacioły (...) prośił* LXVII, *za złośniki (...) prośić* LXIX[6].

Tego typu różnice odnotowano też w konstruowaniu dopełnienia sprawcy (*od* + *D.*), które w zdaniu określa, od kogo pochodzi jakiś stan wyrażony imiesłowem biernym[7]. W omawianym tu średniopolskim zabytku prawie bez wyjątku występują dawne formy: *od Zydow był vkrzyżowan Jezus* LIX; *od Zydow głos był słyszan (...) wszystekem od nich zraniony (...) pośmiewany* LXI; *od Zydow oskarżon* LXV; *od (...) przyiaćiołow Mirrą pomazano* LXVII; *od świata potępion* LXXII; *Bądźże od nas pochwalon* LXXXII; *od złych potępion (...) od swych przyiaćioł w grob włożon* CX. Można znaleźć zaledwie jednostkowe przypadki, w których takie dopełnienie sprawcy ma nowszą postać przyimka *przez* z biernikiem, np. *(...) przez Ducha świętego na puszczą wiedzion* LXII.

Warte odnotowania wydają się konstrukcje biernika z bezokolicznikiem przejęte z łaciny (ACI) i obecne szczególnie często w języku XVI wieku[8]. W pieśniach zarejestrowano kilka przykładów, oto wybrane: *wyznawaiąc (...) być go niewinnego* LXXII; *dayże nam być vczestniki (...) męki* LXXIII; *(...) widząc go być w ćięszkośći* LXXIX.

Kolejne ciekawe zjawisko obserwujemy w zakresie okoliczników. Żywotne jeszcze w dobie średniopolskiej dawne konstrukcje wykorzystywane w pieśniach powoli zastępowane są nowszymi, które zdecydowanie zwyciężają pod koniec epoki. Tendencja modernizacyjna widoczna jest na przykładzie wyekscerpowa-

[6] Por. Z. Klemensiewicz, op. cit., s. 312 – 313.

[7] Por. Z. Klemensiewicz, s. 312.

[8] Z. Klemensiewicz, s. 314 – 315.

nych z tekstów okoliczników miejsca. Dawne i często jeszcze pojawiające się w XVI wieku wyrażenie *ku* z celownikiem współistnieje tu z nowszym *do* z dopełniaczem. Oto wybrane przykłady: *k słupu go przywiązali* LXVII; *k słupu przywiązan* LXXIX; *wiedzion k sądu duchownemu* LXXIII, *k sądu* LXX; *przyimi nas ku radośći* LXIV obok *rácz nas przyiąć (...) do krolestwa swego* LXVII; *do niebá się dostáli* LXVIII; *do nieba wstąpił* LXXXV; *wwieść do Ráiu* LXX; *Jezus do Ogroda wszedł* LXXII; *gdy do miástá przybieżeli* LXXXIX. Wyrażenie *k/ku* z celownikiem występowało też w funkcji okolicznika celu, w śpiewniku konstrukcje te są bogato reprezentowane. Oto niektóre cytaty: *Wyszli k niemu (...), zawołał (...) k Oycu (...), Krew z Wodą wypłynęła k zbawieniu naszemu* LXVII; *k sobie wołaiących (...), ku twey miłośći przyść (...), k Oycu wołać* LXVIII; *przemowił k łotrowi* LXIX; *wypłynęła (...) Ku omyćiu naszych złośći* LXXI; *pobudza myśl naszę ku prawey wdźięczności* XC; *Pánie (...) k tobie wołamy* XCVII; *wstanąć z grobow ku zbawieniu* CIII; *ná niebo k Oycu wstąpił (...) bysmy (...) k sławie zmartwychwstáli* CVIII. Są tu konstrukcje oboczne: *przywiodł do Oycá swego* LXXI obok cytowanych wyżej *k Oycu*; *Láská (...) ku tey go śmierći przypráwiłá* LXXVIII i w jednej pieśni *Krystus Pan do śmierći (...) raczył się gotowáć (...)* || *Jegoż osądźili ku śmierći* LXXX. Wśród okoliczników przyczyny odnajdujemy w śpiewniku różne konstrukcje. Wszystkie utrzymują się jeszcze w dobie średniopolskiej, *prze* z biernikiem na początku epoki, *dla* z dopełniaczem aż po wiek XVIII, najrzadziej w tym okresie używane były formy samego narzędnika[9]. Poniżej podaję wybrane przykłady z kancjonału.

*prze* + B: *podiął Mękę dobrowolną prze nászę krewkość (...)* obok *Rácz nas przez swą srogą mękę przyiąć (...)* LXIV; *nie mogło dostąpić zbáwienia prze cięszkie záwiedźienie* LXXIX; *Gniew Bogá (...) prze grzech narodu ludzkiego* XCIII; *Ty choway, záchoway prze twoie zwyćięstwo wszytkie służebniki* CVIII; *prze* występuje w pieśniach obok *przez*, np.: *Przez twoie święte zmartwychwstanie* (9x: np. w p. LXXXVI, LXXXIX, XCIII, XCVI, CI, CXI, CXIII), *przez twe wskrzeszenie* CXI

*dla* + D: *ćierpiał iest dla tey przyczyny* LXXI; *pot (...) płynął dla strachu wielkiego (...), dla ich krnąbrnośći kazał go biczować* LXXII

N: *Zstąpił do piekła mocą swego Bostwa* LXV; *Ják przećiwnik swą chytrośćią zwiodł człowieká pirwszego, ták Pan Krystus swą mądrośćią przywiodł do Oycá (...) który mocą Bostwa swego vżyczył nam zbáwienia* LXXI; *Jegośmy śmierćią zbawieni, wiarą vsprawiedliwieni.*

Okolicznik czasu mógł mieć w tym okresie jeszcze postać wyrażenia przyimkowego, zastąpionego później formą przypadka, w pieśni LXVII czytamy np. *źięt był z krzyża k wieczoru* LXVII.

Pieśni podporządkowane wymogom rytmu i rymu dostarczają wielu ciekawych przykładów z zakresu zmiennego szyku wyrazów. Już podczas pobieżnej

[9] Z. Klemensiewicz, s. 313 – 314.

lektury zwraca uwagę czytelnika częste użycie zaimków w postpozycji, np.: do dziś używane w języku religijnym wyrażenie *Oycze nász, rácz odpuśćić grzechy násze (...), jednaczu nász (...), Oycá swoiego* rymowane z *gniew iego* LX; *wźiął Apostoł mátkę Páná swego/szedł (...) do domu swoiego Oycá niebieskiego* rymowane z *Syn miły iego (...), rzecz zápewną / będźiesz dźiś w Ráiu ze mną; Janá Zebedeowego / miłośnika moiego (...), Boże moy (...), Oycze miły/w ręce twoie/ poruczam duszę moię (...), dusze nasze* i inne z pieśni LXVIII; *Mátkę w poczćiwośći miey/chceszli doznać łáski mey (...), Prágnę zbáwienia ludzkiego/ ćierpię mękę dla niego. (...) odaięć Duszę mą / przyimiż ią w opieke twą* z p. LXIX; *prácował (...) zá ćię (...), ku sobie przyiął ćię (...), náwroć się iuż ku Pánu swemu/ Pásterzowi twoiemu.* LXXIX; *Prosimy ćię przez śmierć iego/czyń nas vczesniki zásłużenia tego/ przywiedź do krolestwá swego* LXXX.[10]

Inny z punktu widzenia dzisiejszego użytkownika języka jest też szyk wyrazów w podanych niżej strofach pieśni LXXVII. Można tu zaobserwować odmienny od późniejszego sposób użycia w funkcji wskaźnika zespolenia zaimka względnego *który,* występującego tu najczęściej w konstrukcjach hipotaktycznych i czasami wyrażającego jeszcze jakość:

JEZVS Krystus nász miły Pan/
*Przyszedł ná świát vkazáł nam/*
*Wiele dobrá/ zwłaszczá duszy/*
*Wzywáiąc wieczney roskoszy.*
*Wiedząc śmierći swey skończenie/*
*Záś do Oycá náwrocenie/*
*Miłował ktorzy ná świećie/*
*Mieszkáli/z nim w tym żywoćie.*
*Gdy potym z nimi wieczerzał/*
*Ktore on był k temu wybrał/*
*Skonawszy figurę dawną/*
*Támże począł służbę nową.*
*Wstawszy od stołu nogi mył/*
*Ktory Mistrzem i PANEM był/*
*Nie wstydźił się czynić tego/*
*áby bráli przykład z niego.*

Rygory rytmu i rymu, którym podporządkowane są pieśni, nie pozwalały najprawdopodobniej na radykalne zmiany redaktora lub korektora śpiewnika w zakresie składni. Dość często więc pojawiają się w zabytku konstrukcje odziedziczone z epoki wcześniejszej, których szyk wyrazów zdeterminowany jest na przykład rytmem pieśni. Ilustracją może być na przykład pieśń LXXXIX, oto jej fragment:

[10] Wszystkie cytowane formy odnajdujemy również w I edycji kancjonału pochodzącej z 1587r. Wynika z tego, że w kolejnych wydaniach śpiewnika redaktor nie wprowadzał radykalnych zmian w zakresie składni.

*Raduymy się Krześćiánie/*
*Czyniąc wesołe śpiewánie/*
*Ná to Boże zmartwychwstánie/Alleluia.*
*Bo ten ktory zá nas vmárł/*
*Z ręki szátáńskiey nas wydárł/*
*Y wszytkę moc iego potárł/ Alleluiá.*
*Krolestwem swym nas obdárzył/*
*Wszystkiego dobrá nádárzył/*
*Gdy zmartwychwstánie swe ziáwił/ Alleluia.*
*To naprzod Anioł powiedźiał/*
*Máryam/ Gdy w grobie siedźiał/*
*ábу to iuż káżdy wiedźiał/ Alleluia.*
*Mowiąc: że iuż zmartwychwstał Pan/*
*Krystus/ktory tu pochowan/*
*Owo mieysce gdźie leżał sam/Alleluia.*

oraz fragment pieśni LXXXIIII:

*Zbáwićielu Kryste miły/iest twa wola ábyśmy ćię czćili/*
*Weyźrzyż ná nas grzeszne/w tey to nászey bárzo nędzney/śmiertelnośći poniżone*

Ten fragmentaryczny przegląd zaobserwowanych w kancjonale problemów składniowych ukazuje z jednej strony zachowawczość tekstów poetyckich w zakresie konstrukcji zdań, z drugiej pozwala uchwycić niektóre tendencje obecne w systemie składniowym języka doby średniopolskiej.

## Klasyfikacja derywatów ze względu na funkcje formantów

Iwona Kaproń-Charzyńska

Instytut Języka Polskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Przedmiotem wystąpienia jest przedstawienie nowej propozycji klasyfikacji derywatów ze względu na funkcje formantów. W celu ukazania problemu zaprezentowane zostaną niektóre klasyfikacje derywatów pojawiające się w opracowaniach słowotwórstwa polskiego i slawistycznego. Autorka zastrzega jednak, że wspomniana prezentacja nie jest wyczerpująca. Zadania opisu funkcji formantów i klasyfikacji derywatów występujących w opracowaniach słowotwórstwa polskiego od prac W. Doroszewskiego do pracy A. Nagórko (1998) podjął się M. Skarżyński (1999, s. 123 – 151). Dalej zostaną wzięte pod uwagę tylko te propozycje innych badaczy, które są, zdaniem autorki, najistotniejsze, bo służą pokazaniu kierunku rozwoju słowotwórstwa opisowego i stanowią kontekst

dla przedstawionej przez nią klasyfikacji. Analizie zostanie poddana potrzeba wyróżniania niektórych funkcji formantów we współczesnych opisach słowotwórczych. Poruszony zostanie problem hierarchizacji funkcji formantów, wynikający z wysunięcia na plan pierwszy w opisie derywatów aspektu semantyczno-leksykalnego.

Strukturalistyczne opisy słowotwórcze wyróżniają trzy funkcje formantu: strukturalną, syntaktyczną i semantyczną. Funkcja strukturalna, obowiązkowa dla wszystkich derywatów, polega na przekształcaniu podstawy słowotwórczej w derywat. Ze słowotwórczego punktu widzenia jest to funkcja podstawowa. Funkcje syntaktyczna i semantyczna są fakultatywne.

Podział derywatów na trzy klasy funkcjonalne: derywaty transpozycyjne, mutacyjne i modyfikacyjne pochodzi od M. Dokulila (1962) i przyjął się szeroko w kręgu slawistycznym. Na rozróżnienie wymienionych typów derywatów w teorii Dokulila nie bez wpływu pozostały pojęcia wprowadzone w latach trzydziestych XX w. przez J. Kuryłowicza (1979), odnoszące się do trzech typów przekształceń znaków w znaki: derywacja syntaktyczna – zmienia się tylko funkcja składniowa, nie zmienia się znaczenie; derywacja leksykalna – zmienia się tylko znaczenie, nie zmienia się funkcja składniowa; derywacja leksykalno-syntaktyczna – zmienia się jednocześnie funkcja składniowa i znaczenie. Do języka polskiego klasyfikację Dokulila zaadaptowała R. Grzegorczykowa (1972). Autorka podaje trzy kryteria podziału derywatów: 1. zmiana przynależności derywatu do części mowy w stosunku do podstawy słowotwórczej, 2. zmiana znaczenia derywatu w stosunku do podstawy słowotwórczej, 3. stosunek członów derywatu; ustalenie członu określanego i określającego. Uwzględnienie wymienionych kryteriów prowadzi do wyróżnienia: 1. derywatów transpozycyjnych o funkcji gramatycznej formantu, pozostają one poza relacją określany – określający; 2. derywatów mutacyjnych o funkcji znaczeniowej formantu, formant jest w nich członem określanym, najczęściej następuje zmiana składniowa, ale nie jest to konieczne; 3. derywatów modyfikacyjnych, w których formanty modyfikują znaczenie i są członami określającymi, część mowy się nie zmienia.

Klasyfikacja derywatów ze względu na funkcje formantów przedstawiona w „Gramatyce współczesnego języka polskiego" (1998, s. 375 – 377) jest rozbudowana w stosunku do klasyfikacji przedstawionej wyżej. R. Grzegorczykowa i J. Puzynina wskazują, że zaprezentowana przez nie propozycja stanowi wynik korzystania z prac Kuryłowicza (1936), Heinza (1957), Dokulila (1962), Doroszewskiego (1946), Brodowskiej-Honowskiej (1967) i Laskowskiego (1966). Jest ona podsumowaniem dorobku słowotwórstwa strukturalistycznego. W klasyfikacji R. Grzegorczykowej i J. Puzyniny widać hierarchizowanie trzech, przyjmowanych w opisach strukturalistycznych, funkcji formantów. Podział derywatów jest dokonany przede wszystkim z punktu widzenia przeobrażeń semantycznych (por. A. Nagórko 2003a, s. 214). W ujęciu autorek (1998, s. 375 – 376) najważniejsza, pomijając funkcję struktu-

ralną – obowiązkową dla wszystkich derywatów – jest funkcja semantyczna. Jeśli formant pełni wyłącznie funkcję strukturalną, mówimy o derywatach tautologicznych, np. *stronica* < *strona*. Jeśli obok funkcji strukturalnej formant pełni funkcję semantyczną, to mamy do czynienia z derywatami: modyfikacyjnymi – formant wnosi informację uszczegółowiającą znaczenie podstawy, może to być informacja o cechach obiektywnych lub subiektywnych; formant jest członem określającym, a temat jest członem określanym, np. *piesek* < *pies, pal◊-uch* < *palec*; mutacyjnymi – formant wnosi informację o zupełnie nowym desygnacie w stosunku do podstawy słowotwórczej i jest członem określanym, temat jest członem określającym, np. *kwiać-arnia* < *kwiat, pisarz* < *pisać*; uabstrakcyjniającymi – formant przekształca nazwę przedmiotową subiektu czynności bądź cechy w nazwę abstrakcyjną; część mowy się nie zmienia, formant odbiera podstawom znaczenie przedmiotowości, a więc ujmuje element semantyczny z podstawy, np. *belfer-ka* < *belfer, fryzjer-stwo* < *fryzjer*. Funkcja syntaktyczna w klasyfikacji derywatów ze względu na funkcje formantów ujawnia się tylko wówczas, kiedy formant nie pełni wyłącznie funkcji strukturalnej i wówczas, gdy nie pełni funkcji semantycznej. Wówczas można wskazać derywaty transpozycyjne, np. *chorować* < *chory, biel* < *biały*. Jeżeli formant pełni funkcję syntaktyczną wspólnie z funkcją semantyczną, derywaty są klasyfikowane jako formacje mutacyjne. Wyraźnie różny jest status modyfikacji i mutacji. Jeśli transpozycji lub mutacji towarzyszy modyfikacja, wówczas mówi się o derywatach modyfikacyjno-transpozycyjnych, np. *bijatyka*, i mutacyjno-ekspresywnych, np. *pracuś, modnisia*. Wymienione dwa podtypy derywatów należą w ujęciu R. Grzegorczykowej i J. Puzyniny (1998, s. 377) do czwartego typu derywatów – mieszanych. Wśród nich nie są wyróżniane derywaty mutacyjno-transpozycyjne. Niekonsekwencją w zaproponowanej przez autorki klasyfikacji derywatów ze względu na funkcje formantów jest zauważenie ekspresywności jako cechy niektórych formantów i niewyróżnianie funkcji ekspresywnej formantów, a wyróżnianie derywatów mieszanych mutacyjno-ekspresywnych.

Poszerzenie rejestru funkcji formantów proponuje się w poststrukturalistycznych opisach słowotwórczych. Do takich opisów należy włączyć już propozycję S. Grabiasa (1981), który wyróżnia strukturalne, semantyczne i pragmatyczne funkcje formantu. Funkcje strukturalne to: sygnalizowanie pochodności, wyznaczanie hierarchii w syntagmie, sygnalizowanie ewentualnej zmiany funkcji składniowej, informowanie o sposobie organizowania akcji (agentywność, pacjentywność), wyznaczanie rodzaju gramatycznego. Funkcje semantyczne formantu dzielą się na ogólnokategorialne (lokowanie derywatu w nazwach czynności, właściwości, osób, zwierząt, miejsc, przedmiotów) i subkategorialne (intensyfikacja, wskazanie na płeć, wiek, ilość). Funkcje pragmatyczne formantu są to: funkcje modalne, funkcje emocjonalne (wskazanie na aprobatę i dezaprobatę), funkcje metajęzykowe (przywołanie polszczyzny ogólnej, gwary, polszczyzny potocznej, książkowej itd.).

Dla języka rosyjskiego propozycję wychodzącą poza opisy strukturalistyczne przedstawiła E. Ziemskaja (1992). Wymieniona autorka wyróżnia pięć funkcji słowotwórstwa: 1. nominacyjną, np. *человековедение*, *электромобиль*; 2. syntaktyczną (słowotwórstwo konstruktywne), np. *возение* < *возить*; 3. kompresywną, np. *сокращенка* < *сокращенная дорога*; 4. ekspresywną, np. *понедельничек* < *понедельник*, 5. stylistyczną, np. *табуретка* < *табурет*. Opierając się na propozycji rosyjskiej badaczki, A. Nagórko (2003a, s. 215) zaproponowała wyróżnienie trzech funkcji formantów: tekstotwórczej (pokrywa się ona z transpozycją w rozumieniu Dokulila), semantycznej i pragmatycznej. Ta ostatnia funkcja obejmuje ekspresywność, rozumianą jako ekspresja emocji i ocen wartościujących, indywidualizująca gra językowa, i stylistyczność, rozumianą jako motywacja stylistycznego doboru środków słowotwórczych, którym sterują: typ relacji społecznej między nadawcą i odbiorcą, typ kontaktu, sytuacja (por. A. Nagórko 2003a, s. 222 – 225)[1].

Konieczność wyróżniania kolejnej funkcji derywacji – tekstowo-stylistycznej, obok funkcji mutacyjnej, transpozycyjnej, modyfikacyjnej, reprodukcyjnej i integracyjnej, postuluje również J. Furdík (2004, s. 170).

Rozszerzenie funkcji formantów o funkcję, nazwijmy ją za A. Nagórko, pragmatyczną nie spowodowało przyrostu typów derywatów wyróżnianych ze względu na funkcje formantów. W przedstawionych opisach ekspresywność i stylistyczność zostały uznane za składnik znaczenia formacji słowotwórczych. Formacje o funkcji pragmatycznej formantu są interpretowane jako derywaty modyfikacyjne. Funkcja pragmatyczna jest podporządkowana funkcji semantycznej.

Warto wspomnieć o odmiennej od przedstawionych wyżej propozycji T. Kurdyły (2002, s. 178), który uznaje ekspresywność i stylistyczność za elementy autonomiczne względem znaczenia wyrazu i proponuje uzupełnić tradycyjny podział na transpozycję, mutację i modyfikację o derywaty tautologiczne właściwe i stylowe.

Badacze, poszerzając repertuar funkcji formantów, przyjmują, że derywaty muszą mieścić się w Dokulilowskim trójpodziale na klasy funkcjonalne, ewentualnie rozszerzonym o klasę derywatów tautologicznych. O przynależności formacji do określonej klasy derywatów decyduje hierarchia funkcji formantów, wynikająca z przyjmowanej koncepcji znaczenia. Prowadzi to do wewnętrznego zróżnicowania jednej z klas derywatów wyróżnianych ze względu na funkcje formantu: albo klasy derywatów modyfikacyjnych ( ujęcie dominujące), albo klasy derywatów tautologicznych (por. I. Kaproń-Charzyńska, w druku).

Propozycja przedstawiona w niniejszej pracy opiera się na niehierarchizowaniu funkcji formantów oraz zachowaniu w klasyfikacji derywatów ze wzglę-

[1] A. Nagórko (2003a, s. 225 i 2003b, s. 194) uważa, że do pragmatyki można włączyć zagadnienia przypisywane stylistyce i w związku z tym nie ma potrzeby wyodrębniania osobnego modułu stylistycznego w opisie.

du na te funkcje odpowiedniości między funkcjami formantów i klasami derywatów. Wychodzi się z założenia, że jeżeli dana funkcja formantu została wyróżniona, to znaczy, że można wskazać derywaty, w których formanty pełnią tylko tę funkcję. Nie ma powodów, by którąś z funkcji uznać za ważniejszą w klasyfikacji, inną za mniej ważną. Autorka zdaje sobie sprawę, że podane ujęcie prowadzi do powiększenia liczby klas derywatów. Uważa jednak, że zyskuje na nim opis słowotwórczy, który staje się przejrzystszy, co jest dogodne chociażby z dydaktycznego punktu widzenia.

Postulowane przez badaczy rozszerzenie funkcji formantu o funkcję pragmatyczną (ekspresywna i stylistyczną) jest niewątpliwie słuszne: nie da się zaprzeczyć, że w wielu derywatach formanty pełnią takie funkcje, jak przełączanie rejestrów i sygnalizowanie poziomu dyskursu, por. *merc* < *mercedes, legitka* < *legitymacja*. Zwraca ono jednocześnie uwagę na problem wyróżniania derywatów tautologicznych rozumianych jako formacje o funkcji wyłącznie strukturalnej formantu. Analiza derywatów opisywanych w opracowaniach słowotwórstwa polskiego jako tautologiczne (por. R. Grzegorczykowa, J. Puzynina, 1998, s. 377) lub jako tautologiczne właściwe (por. T. Kurdyła 2002, s. 184) doprowadziła do wniosku, że nie spełniają one warunku bycia derywatami tautologicznymi, a są derywatami bądź o szeroko rozumianych funkcjach pragmatycznych formantów, bądź o funkcjach semantycznych formantów (por. I. Kaproń-Charzyńska, w druku).

W przedstawionej klasyfikacji derywatów ze względu na funkcje formantów rezygnuje się z wyróżniania klasy derywatów tautologicznych. Wyróżnia się natomiast następujące funkcje formantów: 1. strukturalną, która jest obligatoryjna dla każdego derywatu i występuje przynajmniej z jeszcze jedną funkcją, więc nie jest elementem wyróżniającym derywaty; 2. syntaktyczną, która prowadzi do zmiany składniowej derywatu w stosunku do podstawy słowotwórczej, nie jest to funkcja obowiązkowa; 3. semantyczną przedmiotową, która powoduje zmianę znaczenia derywatu w stosunku do podstawy słowotwórczej, nie jest to funkcja obowiązkowa, 4. semantyczną jakościową, powodującą modyfikację znaczenia derywatu w stosunku do podstawy słowotwórczej: modyfikacja może dotyczyć: płci, wielkości, ilości i wieku, hierarchii, przeciwieństwa; nie jest to funkcja obowiązkowa; 5. pragmatyczną, ujawniającą postawy emotywno-oceniające, służącą przełączaniu rejestrów i sygnalizowaniu poziomu dyskursu (por. A. Nagórko, 2003a, s. 222 – 251); nie jest to funkcja obowiązkowa. W związku z wyróżnionymi funkcjami formantu są możliwe w praktyce następujące sytuacje:

1. formant powoduje zmianę znaczenia i nie przenosi derywatu do innej części mowy (derywaty mutacyjne i modyfikacyjne),
2. formant przenosi derywat do innej części mowy i nie powoduje zmiany znaczenia (derywaty transpozycyjne),
3. formant ujawnia postawy emotywno-oceniające i/lub przełącza rejestry, służy sygnalizowaniu poziomu dyskursu, nie zmienia znaczenia i nie przenosi derywatu do innej części mowy (derywaty pragmatyczne),

4. formant powoduje zmianę znaczenia przedmiotową i przenosi derywat do innej części mowy (derywaty mutacyjno-transpozycyjne),
5. formant powoduje zmianę znaczenia przedmiotową, przenosi derywat do innej części mowy i ujawnia postawy emotywno-oceniające i/lub przełącza rejestry, służy sygnalizowaniu poziomu dyskursu (derywaty mutacyjno--pragmatyczno-transpozycyjne),
6. formant powoduje zmianę znaczenia jakościową, ujawnia postawy emotywno-oceniające i/lub przełącza rejestry, służy sygnalizowaniu poziomu dyskursu i nie przenosi derywatu do innej części mowy (derywaty modyfikacyjno-pragmatyczne).

Klasyfikacja derywatów ze względu na funkcje formantów:

I. Derywaty o niemieszanych funkcjach formantu:
   1. derywaty transpozycyjne, np. *mówienie* < *mówić, królować* < *król, sercowy* < *serce,*
   2. derywaty mutacyjne, np. *filolog* < *filologia, kotłownia* < *kocioł, , przeliczyć* < *policzyć,*
   3. derywaty modyfikacyjne, np. *pisarka* < *pisarz, hiperprodukcja* < *produkcja, łysawy* < *łysy, dziobnąć* < *dziobać,*
   4. derywaty pragmatyczne, np. *bieganko* < *bieganie, dziewczynisko* < *dziewczyna, merc* < *mercedes, stronica* < *strona, maleńki* < *mały.*

II. Derywaty o mieszanych funkcjach formantu:
   1. mutacyjno-transpozycyjne, np. *pisarz* < *pisać, dziczeć* < *dziki, gruszkowaty* < *gruszka,*
   2. mutacyjno-pragmatyczno-transpozycyjne, np. *modnisia* < *modna, leniuch* < *leniwy, podstawówka* < *podstawowa (szkoła),*
   3. modyfikacyjno-pragmatyczne, np. *gmaszysko* < *gmach, siostrzyczka* < *siostra.*

W przedstawionej klasyfikacji derywatów rezygnuje się z hierarchizowania funkcji formantów. Nie uwydatnia się tym samym jakiegoś aspektu w opisie derywatów. Pokazuje się możliwe funkcje pełnione przez formanty słowotwórcze. Typy derywatów stanowią ich odzwierciedlenie.

Literatúra

DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. 1. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia). Prešov: Náuka 2004. 200 s.

GRABIAS, Stanisław: O ekspresywności języka. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie 1981. 215 s.

GRZEGORCZYKOWA, Renata: Zarys słowotwórstwa polskiego. 1. wyd. Warszawa: Uniwersytet Warszawski 1972, 96 s.

GRZEGORCZYKOWA, Renata – PUZYNINA, Jadwiga: Problemy ogólne słowotwórstwa. W: Gramatyka współczesnego języka polskiego. t. 2. Morfologia. Red. R. Grzegorczykowa, R. Laskowski, H. Wróbel. Warszawa: PWN 1998, s. 361 – 388.

KAPROŃ-CHARZYŃSKA, Iwona: Derywacja ujemna we współczesnym języku polskim. Rzeczowniki i przymiotniki. Toruń: TOP KURIER 2005. 221 s.

KAPROŃ-CHARZYŃSKA, Iwona: Kilka uwag o derywatach tautologicznych. W: Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich. Toruń: w druku.

KURDYŁA, Tomasz: Luksus słowotwórczy, czyli o tzw. derywatach tautologicznych i funkcjach tworzących je formantów. W: Język Polski, 2002, rocznik LXXXII, z. 3, s. 178 – 187.

KURYŁOWICZ, Jan: Językoznawstwo strukturalne. Warszawa 1979.

NAGÓRKO, Alicja: Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem), Warszawa: PWN 1998. 331 s.

NAGÓRKO, Alicja: Zarys gramatyki polskiej. Warszawa: PWN 2003a. 331 s.

NAGÓRKO, Alicja: Tendencje w sferze pragmatyczno-stylistycznej. Różnicowanie i unifikacja środków słowotwórczych w służbie pragmatyki. W: Komparacja współczesnych języków słowiańskich. Słowotwórstwo/Nominacja. Red. I. Ohnheiser. Opole: Uniwersytet Opolski 2003b, s. 189 – 97 i 217 – 33.

SKARŻYŃSKI, Mirosław: Powstanie i rozwój polskiego słowotwórstwa opisowego. Kraków: TAiWPN Universitas 1999. 215 s.

ZEMSKAJA, Elena: Słowoobrazowanije kak diejatielnost'. Moskwa: Nauka 1992, 221 s.

## Príprava a uskutočňovanie projektu morfologického analyzátora

Agáta Karčová

Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra, SAV, Bratislava

Morfologický analyzátor je počítačový program, ktorý v sebe zahŕňa všetky tvary slovenských lexém vrátane ich tagov (súboru morfologických značiek). Projekt morfologického analyzátora sa začal uskutočňovať v oddelení Slovenského národného korpusu JÚĽŠ SAV v Bratislave v auguste 2005. Po vytvorení počítačového programu, v ktorom je možné uchovávať lexémy roztriedené podľa slovných druhov, vytvárať a priraďovať lexémam nové vzory, sa začala práca na dopĺňaní slovníka pre tento morfologický analyzátor.

Základným zdrojom materiálu na spracovanie bol *Krátky slovník slovenského jazyka* (2003; ďalej KSSJ), ktorý sme mali k dispozícii v elektronickej podobe. Lexémy z KSSJ sa roztriedili podľa ich príslušnosti k jednotlivým slovným druhom. Ku každej lexéme bol následne priradený vzor v súlade s koncepciou, ktorá je opísaná v publikácii *Model morfologickej databázy slovenčiny* (Benko – Hašanová – Kostolanský, 2004). Počet vzorov v dátach bol oveľa vyšší opro-

ti vzorom zaužívaným v tradičnej morfológii (233 nových vzorov oproti dvanástim základným vzorom pre substantíva), napriek tomu nebol pre naše zámery a ciele dostatočný. Pri každej lexéme sme preto museli overovať opodstatnenosť vzoru a súbor pôvodných vzorov modifikovať a dopĺňať.

Vo východiskovej koncepcii slovníka pre morfologický analyzátor sa uprednostnil formálny prístup, tak ako pri súbore pravidiel na ručnú anotáciu, čo však so sebou prinášalo výhody aj nevýhody. K výhodám nesporne patrí samotná možnosť vytvoriť funkčný a prehľadný elektronický slovník. Uplatňovanie formálneho prístupu urýchľuje realizáciu slovníka pre morfologický analyzátor, umožňuje prehľadnosť, presnosť a urýchlenie vyhľadávania všetkých tvarov slovenských lexém. Jednotlivé lexémy sú v tomto slovníku zachytené ako izolované ucelené jednoslovné jednotky, preto pomocou tohto programu nie je možné naraz zachytiť a vyhľadávať analytické tvary slov (napr. *bol by som robil, budeme sa stretávať*). Program však umožňuje nájsť každú časť týchto tvarov ako samostatnú jednotku.

Homonymia je v slovníku zachytená len v tých prípadoch, keď sa prejavuje aj formálne. Ako príklad uvádzame slovo *behúň*, ktoré má rôzne významy: ako životné substantívum 1. rýchly bežec, 2. rýchly kôň alebo iné zviera; ako neživotné substantívum 1. pohyblivá súčasť prístroja, 2. dlhý úzky pokrovec (podľa KSSJ). Substantívum *behúň* má tri rôzne ucelené paradigmy, v ktorých sa gramatické relačné morfémy v niektorých pádoch líšia, rovnako jeden znak v tagu je rozdielny (pri substantívach mužského rodu rozlišujeme životnosť a neživotnosť). Tieto odlišnosti sú v slovníku pre morfologický analyzátor zachytené tak, že slovu *behúň* sú priradené tri rôzne vzory: vzor *kráľ* pre 1. význam životného substantíva, vzor *jeleň* pre 2. význam životného substantíva a vzor *grúň* pre ostatné významy. Slovo *hlava* má takisto viacero rôznych významov, tie sa však v tvaroch paradigmy nevyznačujú nijakými rozdielmi, preto sme tomuto slovu, prihliadajúc primárne na formu, pridelili len jeden vzor *strava.*

| Using paradigm: grúň | Using paradigm: jeleň | Using paradigm: kráľ | Using paradigm: strava |
|---|---|---|---|
| SSip1: behúne | SSip1: behúne | SSmp1: behúni | SSfp1: hlavy |
| SSip2: behúňov | SSip2: behúňov | SSmp2: behúňov | SSfp2: hláv |
| SSip3: behúňom | SSip3: behúňom | SSmp3: behúňom | SSfp3: hlavám |
| SSip4: behúne | SSip4: behúne | SSmp4: behúňov | SSfp4: hlavy |
| SSip5: behúne | SSip5: behúne | SSmp5: behúni | SSfp5: hlavy |
| SSip6: behúňoch | SSip6: behúňoch | SSmp6: behúňoch | SSfp6: hlavách |
| SSip7: behúňmi | SSip7: behúňmi | SSmp7: behúňmi | SSfp7: hlavami |
| SSis1: behúň | SSms1: behúň | SSms1: behúň | SSfs1: hlava |
| SSis2: behúňa | SSms2: behúňa | SSms2: behúňa | SSfs2: hlavy |
| SSis3: behúňu | SSms3: behúňovi | SSms3: behúňovi | SSfs3: hlave |
| SSis4: behúň | SSms4: behúňa | SSms4: behúňa | SSfs4: hlavu |
| SSis5: behúň | SSms5: behúň | SSms5: behúň | SSfs5: hlava |
| SSis6: behúni | SSms6: behúňovi | SSms6: behúňovi | SSfs6: hlave |
| SSis7: behúňom | SSms7: behúňom | SSms7: behúňom | SSfs7: hlavou |

*Obrázok 1:* Ukážka paradigiem slova *behúň* v rôznych významoch a paradigmy slova *hlava.* Jednotlivé tvary sú uvedené tagom, ktorý označuje substantívum so substantívnou paradigmou mužského rodu – životné (i) alebo neživotné (m), ženského rodu (f) v singulári alebo pluráli v príslušnom páde.

Časť textov Slovenského národného korpusu už je ručne morfologicky označkovaná a keďže analyzátor bude použitý hlavne na automatizované označkovanie všetkých textov Slovenského národného korpusu, bolo potrebné pri dopĺňaní slovníka a tvorbe vzorov prihliadať na zaužívaný súbor pravidiel a značiek, tzv. tagset, ktorého aktuálna verzia *Tokenizácia, lematizácia a morfologická anotácia Slovenského národného korpusu* je k dispozícii na URL: http://korpus.juls.savba.sk.

Rozdiely oproti zaužívanému triedeniu slov sa prejavujú v tom, že formálne participiá sú vyčlenené ako samostatná trieda slov, za príčastia považujeme aj adjektivizované príčastia typu *vynikajúci*, *napísaný, vzdialený, krytý*.

Do systému pádov v morfologickom značkovaní menných slovných druhov bol zaradený aj vokatív. Analýza väčšieho množstva slovenských textov ukazuje, že vokatív nevymizol úplne a pri našej snahe o úplnosť a presnosť bolo opodstatnené jeho opätovné zaradenie do systému pádov. Jednou zo špecifických informácií v tagoch pre nominálne slovné druhy je tiež uvádzanie informácie o type paradigmy na druhom mieste v tagu bezprostredne po určení slovného druhu. Napríklad pri substantívach začiatok tagu môže vyzerať takto: *SS* – substantívum so substantívnou paradigmou (*mama*), *SA* – substantívum s adjektívnou paradigmou (*vedúci*), *SF* – substantívum so zmiešanou paradigmou (*kuli*), *SU* – substantívum s neúplnou paradigmou (*kupé*).

V priebehu vytvárania a dopĺňania slovníka pre morfologický analyzátor sa vyskytli mnohé problémy, ktoré vyplývajú zo zložitosti jazykového systému slovenského jazyka a mnohých nesystémových javov, ktoré sa v gramatike vyskytujú, resp. sú spôsobené dynamikou jazyka či dynamikou jeho gramatickej zložky. Ďalšie problémy boli s mnohými hraničnými a okrajovými javmi, ktorých riešenie je nejednoznačné a vo viacerých relevantných prameňoch sú interpretované rôzne, alebo naopak nie sú doposiaľ hĺbkovo spracované a nevenuje sa im dostatočná pozornosť.

Bolo potrebné riešiť aj to, či a do akej miery sa budú zohľadňovať zmeny v paradigmách vyplývajúce z čiastočnej zmeny pravidla o rytmickom krátení (Pravidlá slovenského pravopisu, 1991). Vzhľadom na to, že náš slovník vychádza z tvarov uvedených v kodifikačnej príručke *Pravidlá slovenského pravopisu* (2000), zmeny v rytmickom krátení sme v plnej miere rešpektovali a zachytávali. Z nášho uhla pohľadu a vzhľadom na praktické zameranie morfologického slovníka však bolo dôležité spracovať aj také tvary slov, ktoré sa používajú v písaných textoch súčasného obdobia a v istom čase boli z hľadiska normy správne. Preto sme okrem dnes platného tvaru zaradili do zoznamu slov aj všetky ostatné tvary tak, ako sa reálne vyskytujú v textoch Slovenského národného korpusu, mapujúcich slovnú zásobu súčasnej slovenčiny, t. j. od r. 1955 (*bábkár*/*bábkar*, *mliekáreň*/*mliekareň*, *lúkárstvo*/*lúkarstvo*, *lúpáreň*/*lúpareň*, *žiháreň*/*žíhareň* a pod.).

Dvojrodovosť niektorých substantív (*skalisko, knieža, show* a iné) sme zachytili takým spôsobom, že sme každé zo slov zaradili k obom príslušným

rodom s vlastnými paradigmami a tagmi. Zaujímavé bolo z tohto hľadiska slovo *knieža*, ktoré je vnímané ako dvojrodové iba v nominatíve singuláru, preto sme preň vytvorili osobitný vzor mužského rodu, ktorý má len tento jeden tvar. Slovo knieža chápané ako substantívum stredného rodu má paradigmu úplnú.

Osobitným spôsobom bolo potrebné postupovať pri dopĺňaní paradigiem slov cudzieho pôvodu *capriccio*, *bolero*, *addagio* a iných. Podľa Morfológie slovenského jazyka (1966) má byť v G plurálu tvar *capriccií*, *boler*, tomu však nezodpovedá príslušný gramatický aparát v KSSJ a iných slovníkoch, kde sú uvedené tvary *capríč*, *bolier*. Rôzne interpretované sú aj tvary L plurálu *capricce* verzus *capricciu* a iné. Na vyriešenie tohto problému nám výrazne napomohol Slovenský národný korpus a rôzne internetové portály, v ktorých sme overovali výskyty jednotlivých tvarov.

Pri niektorých substantívach ženského a stredného rodu bolo náročné zistiť formu G plurálu, napr. pri substantívach *mäta, mokka, päta, honba, falošš, krv, hniloba, borba, fiasko* a pod. Pri slove *mokka* sa vyskytol navyše problém so zápisom slova v tomto tvare (ponechanie dvoch písmen *k* na konci tvaru slova alebo len jedného). Po konzultáciách s pracovníkmi Oddelenia jazykovej kultúry a terminológie JÚĽŠ SAV sme do príslušných paradigiem doplnili tvary *miat*, *mokk*, *piat*, *honieb*, *falší*, *krví*, *hnilób*, *borb*, *fiask.*

Náročné bolo dopĺňanie paradigiem málo frekventovaných slov, ktoré sú súčasťou frazeologizmov, ich význam bez kontextu je už zastretý a bežnému používateľovi jazyka neznámy. Bolo potrebné zvážiť, či je nevyhnutné vytvárať plnú paradigmu pre slová typu *forota* (*mať vo forote* znamená mať v zásobe), *lub* (*mať za lubom* znamená zamýšľať niečo) a pod. Vzhľadom na to, že vytvorenie plných paradigiem týchto slov bolo bezproblémové a rôzne tvary týchto slov sa môžu vyskytovať v písaných textoch, vytvorili sme pre ne úplné paradigmy.

Pri tvorbe slovníka sme uprednostňovali formálny prístup, ale s tesným prepojením a neustálym prihliadaním na významovú zložku jazyka. Dôležité bolo napríklad uvedomenie si významu slov *fras, škriatok, duch, šarkan, čert, škrabák,* ktoré môžu byť použité vo význame životného i neživotného substantíva, čomu zodpovedajú aj príslušné rozdiely v ich paradigmách.

V priebehu práce sme odhalili aj niektoré nedôslednosti v doteraz známom spracovaní jednotlivých lexém, napr. pri slove *kôrovie* chýba relevantný údaj, že ide o hromadné podstatné meno. Pri pomnožnom substantíve *gate* je uvedený aj jeho ekvivalent v jednotnom čísle *gaťa,* definovaný ako *„časť gatí zakrývajúca jednu nohu“*, pri pomnožnom substantíve *nohavice* však takýto ekvivalent uvedený nie je, a pritom sa tento tvar vo význame *časť nohavíc zakrývajúca jednu nohu* používa a reálne vyskytuje (uvádzame niektoré výsledky vyhľadávania zo Slovenského národného korpusu: *jedna nohavica je nasiaknutá krvou; mokrá nohavica ho chladila; pravá nohavica; vzadu sa má nohavica začínať tam* atď.).

Rozsiahlym problémom dotýkajúcim sa spracovania takmer všetkých substantív mužského rodu zakončených na dve a viac spoluhlások bolo určenie správneho tvaru I. plurálu (zakončenie *-mi, -ami*) pri okruhoch vzorov *chlap*, *dub* a *stroj*. Táto problematika nie je dostatočne teoreticky rozpracovaná a ak sa v niektorých čiastkových štúdiách tento jav aspoň čiastkovo rieši, jednotliví autori sa vo formulovaní pravidiel na tvorbu správneho tvaru I plurálu podstatne líšia. Pravidlá sú nejednoznačné až vágne a v mnohých prípadoch nezohľadňujú reálne výskyty, ale za správnu považujú len jednu koncovku bez pripustenia dvojtvarov. Tieto pravidlá sú pritom formulované tak zložito, že sa v nich bežný používateľ nezorientuje. Riešením by bolo uvádzať príslušné prípony v novej verzii slovníka. Tvary I plurálu v KSSJ nie sú zachytené a v Pravidlách slovenského pravopisu (2000) je správny tvar uvedený iba pri niektorých z nich. Pri tvorbe morfologického slovníka sme neustále overovali reálny stav používania v súčasných textoch. Zistili sme, že prípona *-mi* je pri substantívach mužského rodu primárna a natoľko silná, že preniká aj do paradigiem substantív patriacich do deklinačného okruhu so vzorovým slovom *hrdina* (napr. *jezuitami, banditami* a pod.), tu je však tento tvar vnímaný ako príznakový. V okruhu vzorov *chlap, dub* a *stroj* je situácia oveľa zložitejšia. Pravidlo, že substantíva mužského rodu končiace na *-nt, -nd, -rd, -rt, -kt* majú mať v I singuláru príponu *-mi* (Navrátil, 2002), neodráža reálny stav, ako to zreteľne vyplýva z nasledujúcich príkladov v tabuľke. Náš postup pri zisťovaní prípon bol časovo náročný – overovali sme výskyty na portáloch Morfeo, Google a v Slovenskom národnom korpuse (http://korpus.juls.savba.sk.) a podľa počtu výskytov a iných relevantných kritérií sme zaraďovali jednotlivé slová k jednému alebo dvom vzorom.

| **tvary slov** | **Google** | **prim-2.0** | **Morfeo** |
|---|---|---|---|
| absolventmi/absolventami | 826/927 | 6/111 | 859/994 |
| abstinentmi/abstinentami | 14/67 | 0/4 | 7/14 |
| abstraktmi/abstraktami | 93/51 | 0/4 | 57/20 |
| adeptmi/adeptami | 187/286 | 11/78 | 89/219 |
| agentmi/agentami | 919/991 | 12/154 | 335/705 |
| architektmi/architektami | 179/589 | 10/58 | 148/377 |
| asistentmi/asistentami | 176/761 | 12/146 | 100/491 |
| atramentmi/atramentami | 285/315 | 0/0 | 1 012/193 |
| bastardmi/bastardami | 19/10 | 0/2 | 18/11 |
| bleskmi/bleskami | 731/23 | 54/11 | 353/11 |
| boxmi/boxami | 411/161 | 15/13 | 204/81 |
| brejkmi/brejkami | 114/89 | 42/47 | 74/64 |
| brestmi/brestami | 25/3 | 3/2 | 16/1 |
| briliantmi/briliantami | 37/166 | 0/32 | 23/111 |

*Tabuľka 1:* Počet výskytov jednotlivých tvarov substantív mužského rodu v I. plurálu (SNK je Slovenský národný korpus).

Zaraďovanie prídavných mien do vzorov bolo menej náročné, vyskytli sa tu však iné špecifické problémy, ako napríklad vyčlenenie stupňovateľných a nestupňovateľných prídavných mien. Zaujímavé boli aj výsledky vyhľadávania tvarov komparatívu adjektív, pri ktorých sme predpokladali dva variantné spôsoby tvorenia – pomocou prípony *-ší* alebo *-ejší*. Na základe nájdených výskytov sme každému z týchto adjektív priradili jeden alebo dva vzory. Niektoré tvary sa však nevyskytovali vôbec, preto sme sa aj po zohľadnení iných skutočností rozhodovali v prospech priradenia do toho vzoru, ktorý bol reálnejší, prípadne sme mu priradili dva vzory.

| **Slovo** | **Google** | **prim-2.0** | **Vzor(y)** |
|---|---|---|---|
| bezduchší/bezduchejší | 0/4 | 0/0 | ostrý |
| prudší/prudkejší | 757/9 | 99/5 | hladký, ostrý |
| bližší/blízkejší | 44 100/6 | 12 528/0 | blízky |
| jednoduchší/jednoduchejší | 10 300/6 | 1 980/0 | bohatý |
| Hluchší/hluchejší | 7/20 | 13/2 | ostrý, bohatý |
| lichší/lichejší | 0/0 | 0/0 | ostrý, bohatý |
| Plachší/plachejší | 23/12 | 0/4 | ostrý, bohatý |
| Plochší/plochejší | 44/68 | 8/9 | ostrý, bohatý |
| suchší/suchejší | 606/1 | 217/0 | bohatý |
| svetloplachší/svetloplachejší | 0/0 | 0/0 | ostrý, bohatý |
| tichší/tichejší | 1 320/0 | 598/0 | bohatý |
| Vetchší/vetchejší | 0/0 | 0/0 | ostrý |
| vlhší/vlhkejší | 101/66 | 30/28 | ostrý, krotký |
| krotší/krotkejší | 20/19 | 2/5 | ostrý, krotký |

*Tabuľka 2:* Výskyty jednotlivých tvarov adjektív v komparatíve a priradené vzory.

V súčasnosti sú už pre morfologický analyzátor spracované všetky slová patriace do menných slovných druhov vrátane osobitne vyčlenených participií. Do konca marca 2006 plánujeme spracovať aj slovesá a všetky neohybné slovné druhy, čím sa pokryje celá slovná zásoba zachytená v KSSJ.

Morfologický analyzátor bude primárne slúžiť na automatickú lematizáciu, morfologickú anotáciu a dezambiguáciu textov Slovenského národného korpusu. Takýmto spôsobom bude k dispozícii presnejší materiál na ďalší vedecký výskum slovenského jazyka. Morfologický slovník môže slúžiť aj ako východiskový podklad na prehodnotenie sústavy vzorov ohybných slovných druhov, predovšetkým substantív a pomôcť pri vytvorení novej koncepcie zatrieďovania slov do vzorov. Analyzátor a generátor tvarov môže byť prínosným aj v širšom rámci, napríklad ako základ pre databázové systémy určené na vyhľadávanie tvarov slovenských lexém v rôznych kultúrnych a vzdelávacích inštitúciách, knižničných systémoch a pod. V neposlednom rade môže byť využitý bežnými používateľmi jazyka a slúžiť ako cenná pomôcka na skvalitnenie a efektivizáciu výučby slovenčiny ako cudzieho jazyka.

Slovník pre morfologický analyzátor v súčasnosti spracúva len malú časť slovnej zásoby – jej najfrekventovanejšie slová a tvary z jadra slovnej zásoby. Po spracovaní lexém z KSSJ plánujeme elektronický slovník značne rozšíriť nielen o ďalšie slová domáceho pôvodu, ale aj o internacionalizmy, termíny z rozličných vedných oblastí, cudzie slová, neologizmy, vlastné mená, geografické názvy a iné. Zvyšovanie kvantity slovníka pre morfologický analyzátor opäť rozšíri možnosti jeho využitia.

Literatúra

BENKO, Vladimír – HAŠANOVÁ, Jana – KOSTOLANSKÝ, Eduard: Model morfologickej databázy slovenčiny. Počítačové spracovanie jazyka. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda 2004. 190 s.

DVONČ, Ladislav: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s.

DVONČ, Ladislav: a kol.: Morfológia slovenského jazyka. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 886 s.

GARABÍK, Radovan – GIANITSOVÁ, Lucia – HORÁK, Alexander – ŠIMKOVÁ, Mária: Tokenizácia, lematizácia a morfologická anotácia Slovenského národného korpusu. http://korpus.juls.savba.sk/publications/

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vydanie. Bratislava: Veda 2003. 986 s.

MIKO, František: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1962. 256 s.

NAVRÁTIL, Ladislav: Inštrumentál množného čísla podstatných mien. In: Kultúra slova, 2002, roč. 36, č. 3, s. 139 – 144.

NAVRÁTIL, Ladislav: Nominálne slovné druhy. Nitra: Enigma 2002. 148 s.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk – morfológia. Bratislava: SPN 1988. 232 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. 3., upravené a doplnené vydanie. Bratislava: Veda 2000. 592 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Kapitolky zo slovenskej morfológie. Prešov: Slovacontact 1995. 180 s.

STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka II. Tvaroslovie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1985. 744 s.

Slovenský národný korpus. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2005. Dostupný z WWW: http://korpus.juls.savba.sk

# Persuazívne a rečnícke prvky v publicistických prejavoch Daniela Licharda

Peter Kosmály

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava
Katedra žurnalistiky, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Daniel Gabriel Lichard sa narodil v januári roku 1812 v Slovenskej Ľupči a zomrel 17. novembra 1882 v Skalici. Študoval na maďarskej škole v Rimavskej Sobote, na evanjelickom lýceu v Kežmarku i na evanjelickom lýceu v Bratislave, kde sa zoznámil aj s mladším Ľudovítom Štúrom, s ktorým pracoval v Literárnej jednote. Po skončení štúdia cestoval po Taliansku a neskôr vydal aj Gramatiku taliančiny. Šesť rokov vyučoval na banskoštiavnickom evanjelickom lýceu. Bol farárom v Ochotinej a od roku 1844 v Skalici. V roku 1846 odišiel zo skalickej fary s úmyslom venovať sa literárnej činnosti. Začal vydávať obrázkový kalendár Domová pokladnica (v nej bola v roku 1851 uverejnená okrem iného aj pieseň Janka Matušku Nad Tatrou sa blýska) a po najbližších 35 rokov neprestajne oslovoval svoje publikum už nie z kazateľnice, ale zo stránok svojich novín, kalendárov a publikácií. D. Lichard svoju kazateľskú prax, a nepochybne aj talent, investoval do masovejšieho prostriedku – do tlače.

Lichardovým cieľom bolo šíriť osvetu medzi vtedajšími ľuďmi spôsobom, ktorému by rozumeli. Predsavzal si to už v roku 1848 takto: *„Najpredňejšú ťažkosť podujaťja nášho mi vidíme v tom: že nám treba písať takím spuosobom, abi sa naše slova komukolvek z rodákou rozumeť dali. ... Svet terajší s dušou a s telom odrjeka sa toho, pre náš slovenskí lud tak veľmi ňebezpečnjeho porekadla: ‚to muoj otec aj dedo tak robili, budem i já tak robiť;‘ novosvetskuo hospodárstvo už sa ňelapá staro-babskej púverčivosťi a hlúpeho čareňja ku prospechu svojich vecí; ono sa chiťilo známosti a umeňja, ktoruo zákoni prírodi visvetluje, a tak hospodárovi ukazuje cestu, po ktorej muože s najlepším osohom pokračovať.“*[1] Vypovedajú o tom aj témy článkov. V jeho periodikách sa často objavovali rubriky s technickými i inými novinkami a neraz sa stalo, že nové nástroje ešte nemali domáce pomenovanie, a tak D. Lichard preložil a udomácnil mnoho termínov (napr. rušeň, tlačivo, vodorovne, náradie, lučba, tekutina, rýchlolis, tesnopis).

Predmetom nášho skúmania je spôsob, akým D. Lichard svoj cieľ uskutočnil. Jazykové prostriedky, ktoré používal, nepochybne súviseli jednak s jeho kazateľskou skúsenosťou (a tým aj s určitým rétorickým vzdelaním) a jednak

[1] LICHARD, Daniel: Slovo k úvodu. Noviny pre hospodárstvo, remeslo a domáci život. roč. 1, č. 1, 1848, s. 1 – 2.

s jeho predstavou o potenciálnom čitateľovi. Domnievame sa, že Lichardove publicistické prejavy majú mnohé prvky tzv. persuazívnych rečníckych útvarov (v chápaní J. Pavloviča), ktoré sú charakteristické virtuálnym dialógom rečníka s poslucháčom. Keďže autor nemá možnosť prispôsobovať svoju výpoveď reakcii obecenstva, musí do textu zapracovať také prvky, ktoré by potenciálne použil pri rečníckom vystúpení (v zmysle virtuálneho dialógu). K efektívnym spôsobom persuázie potom patria figúry založené na premietnutí námietok, protiargumentov obecenstva, resp. čitateľa do textu. Za ďalšiu významnú zložku persuazívneho charakteru Lichardovej publicistiky považujeme prípady, keď autor čitateľa nepresviedča priamo logickými argumentmi, ale pôsobí na jeho emocionálnu stránku. Podľa J. Pavloviča treba totiž poslucháčovi predložiť také motívy, ktoré preňho znamenajú „dajakú výhodu, dajaké dobro, ktoré by mohol získať."[2] V práci používame inventár rečníckych figúr, ktorý použil J. Vrablec v knihe Homiletika.

J. Pavlovič tvrdí, že „úsilie úspešného rečníka má sa zamerať na to, aby sa v reči presadil poslucháč, aby bol prítomný v texte."[3] Lichardove články sa často začínajú otázkou, ktorú akoby položil namiesto čitateľa. Takto sa snažil priblížiť mysleniu čitateľov, zaujať ich a napísať zrozumiteľný a pútavý článok, čo bolo pre jeho cieľ – šírenie osvety, nevyhnutné. Napríklad článok Pálenka[4] sa začína tak, že autor do textu povoláva fiktívnu osobu (ide o figúru zvanú **apostrofa**): *„‚Pozri že ti ho len pozri! pálenka pri zvonoch a zvoni pri pálenke? ako že sa tjeto veci do susedstva dostali?' Veľmi dobre, zemko muoj drahí! čo sa takto azdaj sám seba opituješ."* V ďalších vetách sa ukazuje stratégia motivácie čitateľa, ktorého chce autor presvedčiť nielen o škodlivosti pitia, ale aj o tom, že je to nemoderné, nepríťažlivé. *„Všade sa spolki mjernosti ňeslíchaním spuosobom rozmáhajú, král švédski na všetkích panstvach svojich zakázau pálenku páliť a ruskí Cár priložiu sekeru na samí najmocnejší koreň pijatiki, keď zakázau židom aj na krčmách bívať, pálenku páliť a predávať. A daktorje stolice vlasti našej, menovite Liptovská, a ešťe vetšmej Gemerská verejními zákazmi proti pálenke vistúpili, a tak si ňje len chválu pred Bohom a každím dobrím človekom, ale aj vďačnosť potomkou... ujistili."* K ďalším figúram, ktoré D. Lichard často používa, patrí **rečnícka otázka**:

*„Azdaj ňevjeme z našej skúšenosťi: že aj v choleričnom čase aňjel zhubca najradšej pálenčeních ožranou za šťicu pochitau? A či muože biť hrozňejšja ňemoc, ako je tá, ktorá sa v lekárskom umení: blúzňeňja ožranou (delirium tremens potatorum) volá? a v ktorej ešte žjadom človek, ktorí je ňje opilec, ňezakapau, bo ju aňi len dostať ňemuože."*

*„...ale ako že postavíš ožrana na nohi, ak ho len o plot ňeopreš?"*

---

[2] PAVLOVIČ, Jozef: Argumentácia v útvaroch rečníckeho štýlu. s. 46.

[3] PAVLOVIČ, Jozef: Argumentácia v útvaroch rečníckeho štýlu. s. 46.

[4] LICHARD, Daniel: Pálenka. In: Domová pokladnica. roč. 1, 1847, s. 123 – 127.

[5] In: JANŠÁK, Štefan: Daniel G. Lichard – životopisný nástin. s. 41 – 42

*„A či myslíte vy urození, i vy všichni, kteří jste se nad pospolitost pozdvihnuli, že toto nemá žádného účinku na vás a na vaše deti?“*[6]
*„Jakýže bude smer práce našej?“*[7]

Niekedy dokonca postaví z rečníckych otázok tzv. rebrík – **klimax**, čím svoj prejav vystupňuje:

*„A kolik jest lidí, žen i mužů, kteríž při pronikavém zpěvu slzy vylévají? kdo nepocítil čarovně oživující působení společného zpěvu? kdož to neví, že i choulostivy novák vojenský jásavým zvukem hudby své k mužnosti a hrdinské odhodlanosti povzbuzen, naproti tomu ale i člověk udatnější nenadalým silným výbuchem přestrašen bývá? Ba i zvířata všeho druhu vidíme podrobena býti působnosti sluchu svého...“*

Variantom rečníckej otázky je **subjekcia**, kedy autor otázku aj zodpovie. Vynikne tak myšlienka, ktorá nie je už len suchým konštatovaním:

*„Nuž a či mnohí z rodákov našich nepopúšťajú si chúlostive toto prevzácne právo, keď ich trebas jaký, k naučeniu sa nášho pravopisu lenivý pisárik okrikne, že je to nemožné, že to znamená búriť proti zákonu atd. Bohužiaľ tak je!“*[8]

Už sme spomenuli, že D. Lichard často presviedča čitateľa nielen logickou argumentáciou, ale aj tým, že ponúkané riešenie znamená dajaké dobro. Sem patria aj formulácie typu: *„Každý národ..., ktorý chce v občanskom živote slušné miesto zaujímať...“*

V texte, ktorým chce autor zapôsobiť na čitateľa, vyznie veľmi efektne aj opakovanie (v tomto prípade sa **anaforicky**, na začiatku každého myšlienkového celku, opakuje „veríme“):

*„A pri tejto práci našej veríme, že i slovenský národ, jako ktorý kolvek iný, schopný je pokroku na poli hospodárstva, priemyslu a obchoda, a že tedy doterajšie zanedbanie svoje pri pevnej vôli a vytrvalosti napraví: my veríme, že keď bystroduchý národ náš... pijanstvo zo sebä ztriasať bude: my veríme, že i slabé ludské slovo...“* V ďalšom odseku je naznačená aj gradácia-**klimax** a v poslednej vete autor priamo apeluje na čitateľa (**deprekácia**):

*„Nado všetko ale veríme – a to je vyznanie naše strany ducha týchto listov – že kdo sám sebä neopúšťa, toho ani Pán Boh neopustí. To, drahí rodáci, nech bude, pri svetle tej nebeskej, nezlomená pozemská viera naša.“*

Deprekáciu – priamu výzvu a apelovanie na čitateľa nachádzame aj v iných článkoch:
*„A verte tomu, že pri pilnosti...“*
*„Preto úctivo prosíme celuo velebn. duchovenstvo a vlídno učitelstvo na Slovensku: ňech to vikonajú v obci svojej: abi sa tejto naše novini z obecnej kase držali. ... »Ňech si sama obec v tom porjadok urobí« povje dakdo; ako že si*

---

[6] In: JANŠÁK, Štefan: Daniel G. Lichard – životopisný nástin. s. 41 – 42

[7] LICHARD, Daniel: Slovo k úvodu. Obzor č. 1, roč. I. 5. 10. 1863

[8] LICHARD, Daniel: Osudné chyby naše. In: JANŠÁK, Štefan: Daniel G. Lichard – životopisný nástin. s. 111

*urobí, keď azdaj aňi to ňevje: že hospodársko-remeselňícke novini vichádzajú; a čobi aj to veďela, predca ňevje, ako si ich má obstarať?"*[9]

Inou, avšak veľmi efektívnou persuazívnou figúrou je **prolepsia** (resp. anticipácia), teda prípad, keď rečník do prejavu zapracuje možné námietky poslucháča. J. Pavlovič uvádza tieto výhody[10]:

1. Poslucháči nebudú na rečníka reptať po skončení reči.
2. Nebudú tak mať možnosť rozvinúť svoje námietky do šírky.
3. Rečník samy námietky, ktoré predníme, oberie o silu.
4. Rečník potvrdí v posluchačoch, že je voči nim empatický.

Takto formulovaná potenciálna námietka sa uvádza frázami, v ktorých autor konštatuje existenciu námietky alebo jej možnosť. V článku „Čože má lud náš od budúcnosti očakávať?"[11] D. Lichard formuluje a vyvracia potenciálne námietky takto: *„Ňech sa teda ňikdo ňenazdáva: že teraz dáko milosťivuo leto prišlo pre všetkých leňnochou, ňeporjadňikou, ožranou a sprostákou; oj ňje, rodáci! tímto sa ňikde a ňikdá ňemuože dobre vodiť; požehnaňja božje hiba rozumnej príčinlivosťi a porjadnemu životu sa dostáva."* Z tejto figúry možno vznikol aj spôsob, ktorým D. Lichard na položenú otázku odpovie najskôr tak, ako by to zrejme urobili mnohí čitatelia a až potom uvedie svoju odpoveď. V článku Načo že je blato na ulici?[12] dokonca tieto odpovede ani priamo nekonfrontuje, jeho odpoveď alebo vysvetlenie však v konečnom dôsledku pôsobí najpresvedčivejšie. Na otázku v nadpise článku teda odpovedá najskôr niekto iný: *„Daktorí furták bi nám 77 odpovedí na túto krátku otázku prislúžiu, ku pr.: na to je blato na ulici, abi daktorje mestečká a dedini boli strašidlá pre pocestních, alebo abi práve novje mená pre svoje velikuo blato dostávali, akuo napríklad: Lučenec, v latinskom ‚Lutetia Hungarorum' dostalo: na to je blato na ulici, abi mohli aj čižmári biť ziví; na to je blato na ulici, abi luďja, čo ňeradi pri práci doma seďja, predca dakedi za celí den pod svojou strechou zostali. a.t.d."* Ide teda o formuláciu typu „niekto by mohol povedať...", ktorá môže signalizovať námietku. Tu však kontrast názorov nie je až taký ostrý, D. Lichardovi nejde až tak o otvorenú polemiku, ako o to, aby uviedol svoje vysvetlenie. A uvádza ho takto: *„Ale mi z hospodárskeho nášho stanoviska, ešte jeden úžitok blata z ulice ukážeme."* V inom príspevku, ktorý sa tiež začína otázkou – „Čo majú znamenat znaki v Kalendároch na každí den užívanje? ako znak: Blížencou, Váhi, Raka a. t. ď.?"[13], odpovedá v nasledujúcej vete takto: *„Tje*

---

[9] LICHARD, Daniel: Čože má lud náš od budúcnosti očakávať? In: Noviny pre hospodárstvo, remeslo a domáci život, roč. 1, č. 2.

[10] PAVLOVIČ, Jozef: Problematika virtuálneho dialógu. s. 75.

[11] LICHARD, Daniel: Čože má lud náš od budúcnosti očakávať? In: Noviny pre hospodárstvo, remeslo a domáci život, roč. 1, č. 2.

[12] LICHARD, Daniel: Načo že je blato na ulici? Noviny pre hospodárstvo, remeslo a domáci život. roč. 1, č. 25, 1848, s. 195 – 196.

[13] LICHARD, Daniel: Čo majú znamenat znaki v Kalendároch na každí den užívanje? ako znak: Blížencou, Váhi, Raka a.t.ď.? In: Domová pokladnica. roč. 1, 1847, s. 36 – 37.

*znaki ňič inšje ňeukazujú, len beh mesjaca okolo našej zeme."* D. Lichard pritom mohol uviesť na začiatku opäť niekoľko odpovedí, ktoré sa možno rodia v mysliach čitateľov, zhmotnil ich však do slovného spojenia *„tje znaki ňič inšje neukazujú"*. Aby sa jazykom ešte viac priblížil čitateľovi, použil v článku **metaforu** (*„mesjac – tento tovariš zeme našej sa do kolesa okolo ňej krútí, a síce svojou istou cestou, ktorá mu je na ňebi, ako dajakí pás viznačená"*). K čitateľovi sa tomto článku obracia slovami: *„A to tjež všetci vjeme: že sa nám celuo ňebo tak vidí."*

Na zjemnenie protikladov používa **litotes** a formulácie tohto typu: *„Nijako tajiť sa nedá, že i tie skromné práva, ktoré udeľuje zákonný článok 44-tý od r. 1868., medzi inými príčinami zvlášte preto nevystupujú do života, že mnohí rodáci nevedia si brániť svoje, v otaznom zákone udelené právo."*[14]

Ešte efektívnejšie však pôsobí článok v ktorom sú spomínané figúry nakumulované. Takýto prípad nájdeme v novoročnom úvodníku Kedyže budú lepšie časy?[15], ktorý je akýmsi zhrnutím Lichardových názorov a rád. Na začiatku článku sa D. Lichard snaží nakloniť si čitateľov a prihovára sa im: *„Zaiste málo bude ľudí, v rozume tak obmedzených, na mysli tak otupených, v srdci svojom tak zanedbaných, žeby v čas obratu roku zostali celkom netečnými, pominúc túto vážnu premenu časovú bez najmenšieho pohnutia citov a túžeb svojich. My aspon tak myslíme, že bezpochyby každý z laskavých čitatelov našich, s obratom roku vzdychnul si: Kedyže budú lepšie časy? majúc v pamäti mnohonásobné starosti, nesnádze a ťarchy, ktoré viac menej tlačia každého z nás."* Otázka neostáva bez odpovede, a preto pokračuje akýmsi argumentačným zreťazením (**konkatenácia**): *„Lepšie časy! Jaký to krátky, ale divný, veľa znamenajúci výraz! Berúc ty slova v prísnom smysle, vyznať musíme, že časy samy v sebe sú voždy rovnaké, ani zlé, ani dobré."* Vysvetľuje, že *„rozličná povaha času pre city naše závisí podstatne a výlučne od dvoch činiteľov (faktorov): predne od behu poveternosti, potom ale od všakových príbehov u prostred človečenstva, ktoré z ľudskej vôle pošly."* Ďalšou analýzou objasní, že pokiaľ ide o beh poveternosti, tak aj napriek všetkým ľudským vynálezom (obrazne pomenuje napríklad telegraf, kde človek *„hromový blesk postavil jako pisára do služby svojej"*) ho človek nemá a zrejme ani nebude mať vo svojich rukách. Preto sa zameriava na druhú príčinu – ľudskú vôľu. Odpoveď na položenú otázku zdôrazní **subjekciou**: *„Kedy že budú lepšie časy? Keď my sami staneme sa lepšími!"* Keďže ide o článok, ktorý pokračuje v nasledujúcich dvoch číslach Obzoru, D. Lichard rozoberá túto odpoveď podrobnejšie. „Stať sa lepšími" znamená podľa neho predovšetkým vzdelávať sa a prestať s alkoholom. Časť, v ktorej sa venuje potrebe sebavzdelávania, sa začína **exemplom**: *„Keď raz pokušitelia od najvyššího majstra nášho klamlivým úmyslom vyžiadali si odpoveď na otázku: Sluší-li daň dávať cisárovi, a či nie? dostali posvätnú odpoveď: „Dávajte čo je*

[14] JANŠÁK, Štefan: Daniel G. Lichard – životopisný nástin. s. 112

[15] LICHARD, Daniel: Kedyže budú lepšie časy? In: Obzor. roč. 17, č. 1, 1879, s. 1 – 2. Obzor. roč. 17.

*cisárovo cisárovi, a čo je božie Bohu"*. Aby vysvetlil príklad, analogicky ho usúvzťažní s ľudským životom. Avšak analógiu nekonštatuje, uvádza ju subjekciou, teda otázkou a odpoveďou na ňu: *„Jestliže tedy k týmto vznešeným a velikým pravdám prirovnať môžeme povšedné záležitosti nášho života: nuž zneje podobne rozhodná odpoveď na otázku: Sluší-li daň dávať duchu našemu? v tom smysle: Dávajte, čo je telesné telu, a čo je duševné duchu! Starosti tedy o telesné potreby stáť majú vo slušnej rovnováhe s povinnosťou vzdelávania ducha nášho."* V úvahe pokračuje až do tej miery, že podobne ako rečník pri prejave, zvolá: *„A to je práve, čo, Bohužiaľ! pospolitý ľud náš dosiaľ tak zriedka uznáva, že rozmnožením vedomostí svojich, kliesni si cestu k polepšeniu majetku."* V tomto článku nachádzame aj prípad, keď sa autor snaží emocionálne zapôsobiť na čitateľa s cieľom nakloniť si ho na svoju stranu, získať si ho pre svoj názor: *„Svedectvo duševnej chudoby vydáva si jedenkaždý..., ktorý opováži sa povedať, že knihy a noviny sú pre pánov, do ruky sedliakovej ale že patrí pluh a motyka."*. **Prolepsiou** ďalej premieta potenciálne námietky a vyvracia ich: *„Nehovorte nám: ‚že čoby tí páni vedeli, ktorí sediac pokojne pri stolíku, spisujú knihy a časopisy o záležitostiach hospodárskych.' Ani takýto ‚páni' nesedia porád pri stolíku, ale skúmajú v poli na vlastné oči: jako kto pracuje a jaký má úžitok práce svojej."* Niekedy však rečnícke otázky, resp. otázky s odpoveďami nemajú až takú intenzitu ako pri subjekcii. Dokonca sa zdá, akoby sa autor s čitateľom radil (**anakoinósis**): *„K čomu vyučujú-že sa dietky Vaše vo škole čítaniu? Iste hlavne k tomu, aby vo službách Božích slušný podiel brať – potom ale čítaním užitočných spisov svoj rozum osvetlovať a srdce šlachtiť mohly."* A podobne aké časté je rečnícke želanie (**optácia**) v rečníckych prejavoch, také časté je aj u D. Licharda: *„Jaké požehnanie vyplývaťby muselo z toho, keby naši hospodári, miesto vysedúvania v smradľavých krčmách, týmto, ľudu a Bohu milým spôsobom trávili slobodné podvečerné hodiny sviatočných a nedeľných dní, najmä v zimnej dobe roku."* Úplne zreteľné je emocionálne presviedčanie v časti, keď proti alkoholu neargumentuje jeho škodlivosťou (logické argumenty), lebo uvádza, že o tom písal už jeho kolega K. Ruppeldt. Argumentuje tým, že to robia iba nerozumní ľudia (emocionálny argument). A čitateľov, pravdaže, za takých nepovažuje! *„V začadených pálenčených krčmách vo dne v noci vysedúvať a hulákať; dobré mravy, zdravie, poctivé meno a majetok tam prepíjať: to je osudná rozkoš a radosť u sprostej čiastky ľudu nášho."* Túto myšlienku opäť rozvíja a na zvýraznenie kontrastu dokonca použije aj hyperbolu. Kontrast vyvrcholí v **subjekcii**: *„Taký „sprosták" premárni nemilo Bohu v j e d n u n o c 2, 3 zl. bez najmenšieho pohnutia mysle a svedomia; keby's ale žiadal od neho „šestáčik" na nejaký užitočný spis alebo na iný, ľudu a Bohumilý podnik: stavia sa byť h l u ch ý m, ani peň! Či v tomto nemáme žalostivú p r a v d u? Jakýže je ale k o n e c týchto pálenčených rozkoší? Na tomto svete: ž o b r á c k a p a l i c a!* (zvýraznené v origináli)*"* Zaujímavé je však aj grafické **zvýrazňovanie**, ktoré D. Lichard veľmi často používa. Používa ho na takých miestach, ktoré by zrejme rečník tiež zdôraznil vo svojom prejave.

To umocňuje „príhovorový“ charakter textu. Niekedy zvýrazňuje riedením textu, niekedy kurzívou, ako aj pri tejto **epizeuxe**, kde je v origináli zvýraznené zopakované slovo: *„Neideme tu rozprávať o pomeroch života politického, ale zraky naše obrátime iba na tie pomôcky a prostriedky víťazného zachovania samých seba, ktoré sú každému, ale každému* (zvýraznené) *domu prístupné“*. V nasledujúcej časti nájdeme ďalší príklad na kombináciu subjekcie a kontrastu, v tomto prípade ide o **antitézu** (plné – prázdne): *„Nuž a jakože prijal svet hore opísané k vykoreneniu pijanstva medzi obecným ľudom podniknuté snáhy a práce statočných mužov našich? Bohaprázdni prívrženci Felvidék-ovskej školy, vyňuchali i v týchto prácach vzdelávania obecného ľudu panslavizmus... Ale kto vidí trochu ďalej od nosa, bez ťažkosti zbadať mohol: prečo vlastne pôsobenie Arcibratrstva istým ľuďom tak veľmi oči kole? Keď sú krčmu plné a kostoly prázdne: dôchodky krčmárske sú vätšie, a tak od šenkárov i vätšia arenda (prenájem krčmy) považovať sa môže.“* V nasledujúcom odseku zachádza D. Lichard dokonca až tak ďaleko, že pripustí nielen námietky, ale aj isté pochybnosti (**dubitácia)**. Podobne by to zrejme v takomto myšlienkovo-argumentačnom toku urobil aj dobrý rečník. *„Nuž tedy, keď je všetko vlastizradný panslavizmus, čo my z opravdivej lásky ku spoločnej vlasti podnikáme pre množenie vzdelanosti a polepšenie mravov u obecného ľudu slovenského: nech tedy vezmú sami „Otcovia vlasti“ na uhorskom sneme shromaždení túto vec do ruky, a nech čím skôr vynesú zákon proti pijanstvu, našim krajinským okolnosťam primeraný.“* Opäť vysloví rečnícke želanie: *„A keby tak i naši „Otcovia vlasti“ pokračovali, a pomáhali udusiť čo deň povážlivejšie vystupujúcu nemiernosť: potomby obecný ľud, ktorej koľvek tuzemskej národnosti, voľnejšie dýchať počal a dožili by sme sa lepších časov, jaké bývali pred 300 rokmi keď v našej vlasti pálenka, okrem apathekárov, nikomu známa nebola.“* A apeluje aj na čitateľa: *„Pozrite na ty staroveké záhrady naše!“* V texte nechýba ani **rečnícke zvolanie**: *„Ale čože je istých „špekulantov“ po takýchto útlejších citoch, keď len pálenka dobre ide!“* Zaujímavá je aj subjekcia, v ktorej tým, že autor nechá prehovoriť fiktívnu osobu, simuluje istú situáciu: *„Keď ale majiteľovi predanej úrody sto-centovou ťarchou padne na myseľ to povedomie: veď tá úroda už neni moja! či môže ďalej bedlive a pilne okolo nej pracovať? Veru nie!“* A rovnako nechýba ani častá **deprekácia**, teda prípad, keď D. Lichard svojich čitateľov prosí, apeluje na nich: *„Pomyslite si len, drahí rodáci! jaký blažený cit povstane v srdci hospodárovom..“* Príklady figúr uzatvárame **litotesom**: *„Pestovanie tedy cukrovky, pre fabričnú spotrebu, kde naši gazdovia majú k tomu príležitosť, nie len že považovať nemôžeme za škodlivé predávanie úrody na koreni, ale ho všetkým, pokroku milovným hospodárom z najlepšieho presvedčenia odporúčame...“*

Do našej analýzy sme zahrnuli nielen Lichardove publicistické články, ale aj jednu osvetovú brožúru – Rozhovory o Matici slovenskej. O jej vzniku píše V. Šarluška toto: „Matica požiadala Licharda vypracovať krátky spis pre ľud o potrebe a užitočnosti Matice slovenskej. Návrh brožúrky predložil Výboru

zasadajúcemu 7. januára 1864. Rukopis posúdili Ctibor Zoch a Július Plošic. Zoch vyjadril názor že autor píše ľudovým štýlom, pohybuje sa však v úzkych medziach a hovorí iba o založení Matice bez ukázania stavu a života Slovákov pred jej vznikom a ako bolo nevyhnutne potrebné ju založiť. C. Zoch požadoval živý opis a zobrazenie slovenskej duchovnej i hmotnej biedy, odrodilstva, ale i krásy rodoľubstva. Upozornil, že autor sa nezmienil o národnej rovnoprávnosti, hoci práve ľudu treba vštepovať cit práva a spravodlivosti, aby sa cítil rovnoprávnym s inými národmi."[16] Opravený a prepracovaný rukopis D. Lichard odovzdal 21. 7. 1864, Rozhovory vyšli o rok neskôr v Banskej Bystrici.

D. Lichard v tomto diele vysvetľuje vo forme rozhovorov farára (vzdelanca) s jednoduchými dedinčanmi význam Matice slovenskej. Postavy majú charakteristické mená: farár Miloradič (rád poradí), Našinský predstavuje slovenského dedinského človeka, ktorý o fungovaní Matice slovenskej, ani o obhajovaní národných záujmov nič netuší, no je to uvedomelý Slovák (našinec) a Cudzoň predstavuje človeka, ktorý sa pridáva radšej na maďarskú stranu, pretože o „panslávoch nepočuje dobré veci". Cudzoň získava dezinformácie z hostinca v Omračanoch, v ktorom, ako vyplýva z pomenovania, omračujú ľudí nepravdivými rečami, alkoholom, resp. ide o omráčenú, národne neprebudenú dedinu. Prostredníctvom farára vyslovuje D. Lichard svoje argumenty, ostatné dve postavy zase reprodukujú rozšírené názory čitateľov. Do textu sa tak prenesú ako čitateľove námietky a názory, tak aj autorove protiargumenty. Hoci ide v tomto diele o jazykovo stvárnený dialóg, je potrebné uvedomiť si, že predsa len ide o virtuálny dialóg autora a čitateľa, keďže čitateľ nemá možnosť zasiahnuť do textu a text sa k nemu dostane iba v písomnej podobe. Preto považujeme túto formu vzhľadom na účel a potenciálneho čitateľa nielen za adekvátnu, ale myslíme si, že vypovedá aj o Lichardovom talente a o tom, ako dobre svojho čitateľa poznal a odhadoval. Významným prvkom, ktorým autor dokresľuje charakter a správanie postáv, sú menné aj prívlastky pri replikách, ktoré staticky – menne chrakterizujú aktuálny stav: „*Cudzoň (s posmešným výrazom), Cudzoň (váhave a neiste), Farár (pretrhne a prívetive), Cudzoň (s výrazom málo utajenej radosti), Cudzoň (s patrnými znakmi zahaňbenia sa)*". V texte používa D. Lichard aj **exemplifikáciu** (*„Veru to je pekná rodinka jeden milión hláv slovenských; to je tisíc ráz tisíc: a tri milióny Slovákov môžem Vám takto predstaviť: pomyslite si tri tisíc rovne veľkých dedín a potom v každej z nich po tisíc duší slovenských, nužby všetkých tri tisíc dedín tri milióny obyvateľov malo."*) a často opravuje nesprávne chápanie pojmov (*„Ináč by to pravda vyzeralo, keby všetci Slovania jednu a tú istú vládu krajinskú mať chceli; toby bol ten ‚politický panslavizmus' – bo grécke slovo‚pan' (ale nie pán s dlhým ‚á') znamená to, čo naše slovenské ‚všetok' a tak tedy pansláv ten bude, kto chce všetkých Slovanov v jedno spojiť."*)

Krátka ukážka ilustruje tón i argumentáciu, s akými sa farár – Lichard prihovára Cudzoňovi – čitateľovi:

[16] ŠARLUŠKA, Vojtech: Daniel G. Lichard a Matica slovenská. s. 25.

*„Farár: Vy máte vlastných päť dietok: jaké dieťa že Vám je milšie, či bystro--umné a dobre vycvičené, či tupé a zahlúpené?*
*Cudzoň: Ej, nech mä Pán Bôh chráni! ja ďakujem milostivému Pánu nebeskému, že mám dietky podarené.*
*Farár (vážnym, prenikavým hlasom): No vidíte, tak i naša spoločná matka, uhorksá krajina, má sa z toho radovať, keď všetky jej dietky, rozumiem národy v Uhrách bývajúce, budú rozumné, vzdelané a náležite vycvičené, alebo jako ste sám jedným slovom udali, podarené. K tomuto, hľa, šľachetnému a vznešenému cieľu, ku vzdelaniu drahého slovenského národa našeho, všetky tie práce smerovaly...“*

D. Lichard dokonca kopíruje reálny dialóg, takže podobne ako povzbudzuje jeden hovoriaci druhého, tak prostredníctvom replík povzbudzuje D. Lichard čitateľa: *„Len von s tým, susedko! čokoľvek máte na srdci.“ „Čože Vám na to povie statočné srdce Vaše, o ktorom ja nikdy som nepochyboval?*“ Súčasťou Lichardovej argumentácie pred čitateľom je potom aj to, že Našinský sa takto bratsky obracia na Cudzoňa*: „No, či to nenie smutné, kmotre?“ „No kmotre, či to nenie smutný obraz, to odrodilstvo, to zapieranie vlastnej krve?“* A aby sa čitateľ nenadobudol dojem, že sa autor zosobnený v postave farára správa príliš mentorsky, tak po čase sa na jeho stranu prikloní aj jedna z postáv – Našinský. Takto si autor postavil na svoju stranu tých čitateľov, ktorí sa v tejto postave našli.

Nakoniec ešte dodávame, že táto brožúra nebola prvým, ani posledným dielom, ktoré D. Lichard napísal touto formou. Napríklad brožúra Naše nové peníze z roku 1858 má podtitul Vysvětlení nejvyšších patentů císařských a ostatních vysokých nařízení, která se na způsob uvedení nových peněz vztahují. (V rozmluvách mezi panem farářem a sousedem). Životopisec Š. Janšák uvádza ďalšie dielo: „Na svoj vlastný náklad vydal roku 1867 lacného a formou ľudu prístupného Malého gazdu, základy hospodárstva, pojednané v otázkach a odpovediach.“[17]

Zhrňujúco konštatujeme, že Daniel Lichard využíval argumentačné techniky persuazívnych žánrov rečníckeho štýlu vo svojej publicistike najmä na to, aby zaujal svojich čitateľov, aby im predložil atraktívny text, v ktorom sa nájdu. Mnohokrát budoval text s tým, aby doň zapracoval názory, námietky a argumenty čitateľov tak, ako to robia úspešní rečníci. A Daniel Lichard úspešným rečníkom, aj vďaka svojej kazateľskej praxi a vzdelaniu, nepochybne bol, a tak obohatil slovenskú publicistiku o mnoho štylisticky zaujímavých a čitateľsky príťažlivých textov.

Literatúra

HOUDEK, Fedor – KOBLIHA, Karol**:** Výber článkov Daniela G. Licharda. Bratislava: Knižnica Lichardovho fondu 1943.

HRABÁK, Josef: Poetika. Praha: Československý spisovatel 1977. 368 s.

[17] JANŠÁK, Štefan: Daniel G. Lichard – životopisný nástin. s. 74.

JANŠÁK, Štefan: Daniel G. Lichard – životopisný nástin. 2. opravené a doplnené vydanie. Bratislava – Skalica: 1932.

LICHARD, Daniel: Rozhovory o Matici slovenskej. Banská Bystrica: Matica slovenská 1865.

MISTRÍK, Jozef: Rétorika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 216 s.

PAVLOVIČ, Jozef: Problematika virtuálneho dialógu. In: Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Tyrnaviensis. Séria A – Philologica. Trnava 2000, s. 71 – 75.

PAVLOVIČ, Jozef: Argumentácia v útvaroch rečníckeho štýlu. In: Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Tyrnaviensis. Séria A – Philologica. Trnava 2001, s. 45 – 48.

RUTTKAY, Fraňo: Daniel G. Lichard a slovenské novinárstvo jeho doby. Martin: Matica slovenská 1961.

RUTTKAY, Fraňo: Lichardov „Obzor" – najvýznamnejší slovenský hospodársky časopis minulého storočia. In: Historica – Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. roč. 12 – 13, 1961 – 62, s. 247 – 291.

ŠARLUŠKA, Vojtech: Daniel G. Lichard a Matica slovenská. In: Daniel Gabriel Lichard.

Zborník prejavov a príspevkov zo spomienkových osláv, poriadaných 18. 11. 1982 v Skalici. Skalica: Záhorské múzeum Skalica 1983, s. 24 – 29.

VRABLEC, Jozef: Homiletika. Bratislava: Spolok sv. Vojtecha. CN.1987. 212 s.

## Doterajší stav a perspektívy ďalšieho výskumu sotáckych dialektov severovýchodného Zemplína

Viera Kováčová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

*„Začal som pracovať v nárečí doteraz nikým nedotknutom..."* konštatoval v správe o štúdiu sotáckeho nárečia za rok 1937 J. Šárga (1940, s. 210), prvý dialektológ pochádzajúci z nárečovej oblasti severovýchodného Zemplína, ktorá vďaka jednému z príznačných jazykových znakov, uplatnených v jazykovej stavbe dialektu [podoba opytovacieho zámena *so* (spis. *čo*), inde na východnom Slovensku *co*], dostala označenie *sotácka.*[1]

Na „priekopníctvo" intencionálnych dialektologických výskumov J. Šárgu v areáli sotáckych dialektov pri Humennom a Snine nadviazali počas nasledu-

[1] Vzhľadom na existenciu dvoch sotáckych oblastí na území východného Slovenska – veľkej sotáckej oblasti v severovýchodnom Zemplíne a malej sotáckej oblasti pri Sobranciach – treba zdôrazniť, že predmetom tohto príspevku je dialekt veľkej sotáckej oblasti, rozprestierajúcej sa na území dvoch najvýchodnejších okresov Slovenskej republiky Humenné a Snina.

júcich desaťročí 20. storočia výskumy ďalších dialektológov, smerujúce k postupnému odstraňovaniu jestvujúcich medzier vo vedomostiach o dovtedy málo prebádanom okruhu sotáckych dialektov, a tým k prehlbovaniu ich poznania ako integrálnej súčasti východného regiónu východoslovenského nárečového makroareálu.

Nárečový priestor severovýchodného Zemplína, vyznačujúci sa okrajovou polohou na slovenskom (a západoslovanskom) jazykovom území (slovensko-ukrajinské a zároveň západoslovansko-východoslovanské jazykové pomedzie), reprezentuje dôležité genetické, historické i medzijazykové súvislosti.

Vo vzťahu k doterajším výskumom sotáckych nárečí v oblasti pri Humennom a Snine, uskutočneným do konca 20. storočia, môžeme rozlíšiť tri kvalitatívne rôzne etapy ich výskumu. Prvú etapu predstavuje obdobie do tridsiatych rokov 20. storočia, v ktorom torzovité a v mnohých prípadoch i nepresné znalosti vyplývajú z nedostatočného stavu výskumu a poznania areálu sotáckych nárečí či v širších reláciách makroareálu východoslovenských dialektov. Sotácke nárečia aj po ukončení rozsiahlej sondy S. Cambla zostávali jedným z neuralgických bodov slovenskej dialektológie. Kvalitatívne nová etapa v ich výskume nastala v tridsiatych rokoch 20. storočia. V tomto období záujem o sotácke nárečia vzrástol pri polemike o pôvode východnej slovenčiny, pretože ich hraničná poloha a zachovanie viacerých archaických javov vytvárali vhodné argumentačné východisko pri dokazovaní slovenského pôvodu východoslovenských dialektov. Z tejto pozície pristúpil k sotáckym nárečiam predovšetkým J. Liška (1944). Zároveň v druhej polovici tridsiatych rokov 20. storočia začal s realizáciou systematického výskumu sotáckej nárečovej oblasti J. Šárga (1940), a o sprostredkovaný prieskum dialektu severovýchodného Zemplína prejavil záujem ďalší z účastníkov diskusie o genéze východoslovenských nárečí, zástanca teórie o poľskom pôvode východnej slovenčiny – poľský dialektológ Z. Stieber (1935). Tretia etapa zahŕňa predovšetkým šesťdesiate roky 20. storočia, keď sa v odborných štúdiách a polemikách (J. Liška – 1968, Š. Lipták – 1969a,b) diskutuje o viacerých javoch sotáckych dialektov (otázka akcentologických pomerov, existencie či neexistencie kvantitatívnej korelácie a vzájomného vzťahu dvoch sotáckych oblastí východného Slovenska). V neskoršom období je výskum a záujem o sotácke nárečia utlmený, situácia sa mení až koncom 20. storočia. Koniec 20. a začiatok 21. storočia so sebou prináša nové impulzy pre slovenskú dialektológiu (a v jej rámci i pre výskum sotáckych nárečí), a to predovšetkým prostredníctvom teoretického rozpracovania a následnej aplikácie teórie jazykových kontaktov pre potreby výskumu nárečových celkov na jazykovom pomedzí.[2]

[2] V tomto období sa totiž dostáva do intenzívnejšej pozornosti bádateľov východná okrajová oblasť východoslovenského nárečového územia (primárne sotácka a užská oblasť) s osobitným zreteľom na jej špecifickú polohu v priestore slovensko-ukrajinského jazykového pomedzia. Z uvedeného aspektu a pri aplikácii teórie jazykových kontaktov diferencuje J. Dudášová-Krišššáková (1993b) v prvej syntetickej štúdii zameranej na

Sotácky dialekt severovýchodného Zemplína je už tradične v odbornej literatúre charakterizovaný ako dialekt archaický, uchovávajúci v svojom jazykovom systéme súbor príznačných fonologických i morfologických javov, predstavujúcich pozostatok staršieho, resp. pôvodného stavu. Okrajová poloha sotáckeho nárečového areálu na slovenskom jazykovom území totiž vytvárala vhodné podmienky na petrifikáciu pôvodného stavu. Súčasne okrajová poloha sotáckych dialektov na slovensko-ukrajinskom a zároveň západoslovansko-východoslovanskom jazykovom pomedzí predurčovala tieto dialekty na objekt ukrajinsko-slovenskej interferencie [termín interferencia pritom chápeme v zmysle definície J. Dudášovej-Kriššákovej (1993a, s. 17), ktorá pod termín zahŕňa: 1. interferenciu vo vlastnom zmysle, t. j. odchýlky od normy, 2. stimuláciu alebo urýchľovanie vnútorných vývinových tendencií]. Podľa výsledkov historického výskumu v priestore severného Zemplína (Uličný, 2000, s. 40) je etnické a jazykové susedstvo nositeľov slovenských a ukrajinských nárečí doložené od prvej polovice 14. storočia, keď sa prvé skupiny ukrajinského pastierskeho obyvateľstva, prichádzajúce z Užskej župy do severných zemplínskych oblastí, dostávali do kontaktu s autochtónnym slovenským roľníckym obyvateľstvom Zemplína. Niekoľko storočí trvajúce slovensko-ukrajinské jazykové a etnické susedstvo nevyhnutne našlo svoj odraz i v systémoch interferujúcich sotáckych a ukrajinských dialektov, preto jazykovedci zdôrazňujú, že výklad viacerých jazykových javov v sotáckych nárečiach sa nemôže zaobísť bez adekvátneho skúmania slovensko-ukrajinských jazykových vzťahov (Doruľa, 1977, s. 58).

Problematiku archaických a interferenčných jazykových javov, charakteristických pre jazykovú stavbu sotáckych nárečí severovýchodného Zemplína, možno pritom skúmať z viacerých aspektov. Jedným z nich je hľadisko teritoriálnej dislokácie príslušných jazykových javov v sotáckom nárečovom areáli, a to v súčinnosti s otázkou vnútorného členenia celku sotáckych dialektov na podvihorlatský (juhovýchodný) a polaborecký (severozápadný) nárečový podtyp a s osobitným zreteľom na nivelizačné a konvergentné tendencie. Z týchto dôvodov medzi základné okruhy súčasného výskumu patrí:

1. doplnenie a systematizovanie súboru relevantných diferenciačných jazykových znakov, členiacich areál sotáckych nárečí na podvihorlatskú skupinu (podvihorlatský podtyp sotáckych dialektov) a polaboreckú skupinu (polaborecký podtyp sotáckych dialektov);

---

výklad osobitostí východnej slovenčiny z hľadiska ukrajinsko-slovenských kontaktov výsledky vnútorného vývinového procesu a výsledky procesu ukrajinsko-slovenskej interferencie, charakterizujúce systém sotáckych, užských a čiastočne i zemplínskych dialektov. Z hľadiska ukrajinsko-slovenských jazykových vzťahov skúma malú sotácku oblasť pri Sobranciach M. Čeripková (2001). V uvedenom kontexte postupného vedeckého odstraňovania doterajších medzier v poznaní slovensko-ukrajinského jazykového pomedzia sa ako potrebné ukázalo prehĺbiť a systematizovať výsledky dialektologického výskumu vo veľkej sotáckej oblasti pri Humennom a Snine.

2. analýza výsledkov ukrajinsko-slovenských jazykových kontaktov a interferencie, uplatnených vo fonologickom a morfologickom systéme sotáckych nárečí na slovensko-ukrajinskom jazykovom pomedzí, a kategorizácia interferenčných javov podľa ich geografického rozšírenia vo vnútorne diferencovanom sotáckom nárečovom celku;
3. prezentovanie stability, resp. nestability archaických znakov sotáckych dialektov a ďalších jazykových znakov, prináležiacich medzi súbor diferenciačných znakov, charakterizujúcich podvihorlatský a polaborecký podtyp dialektov;
4. charakteristika disparitných tendencií vývoja podvihorlatského a polaboreckého sotáckeho podtypu z hľadiska vnútorných vývinových podmienok a vonkajšieho vplyvu susedných ukrajinských a zemplínskych nárečí (udržiavanie špecifických prvkov sotáckych dialektov verzus proces nivelizácie odchylných znakov sotáckych dialektov zo strany východoslovenských nárečí).

Jedným z cieľov súčasného výskumu sotáckych nárečí[3] bola kompletizácia súboru jazykových znakov, členiacich sotácky areál na podvihorlatskú a polaboreckú skupinu. V tomto prípade išlo o nadviazanie na výskumy J. Šárgu, ktorý na vnútornú diferencovanosť sotáckych dialektov upozornil už na konci 30. rokov 20. storočia (Šárga, 1940, s. 205 – 206). Žiaľ, predčasná smrť mu nedovolila výskum dokončiť. Tým otázka vymedzenia základných znakov diferencujúcich nárečia podvihorlatskej a polaboreckej skupiny ostala nedoriešená, a neboli vyslovené zásadnejšie závery. Z uvedených dôvodov sme sa v snahe prispieť k lepšiemu poznaniu diferencovanosti sotáckej nárečovej oblasti sústredili na doplnenie a systematizáciu základných znakov, charakterizujúcich podvihorlatský a polaborecký podtyp v hláskosloví a tvarosloví. Na základe analýzy doteraz publikovanej literatúry o sotáckych nárečiach a výsledkov vlastného terénneho výskumu vyčleňujeme súbor základných diferenciačných znakov podvihorlatského a polaboreckého podtypu sotáckych dialektov.

Podvihorlatský sotácky podtyp, rozšírený centrálne v lokalitách pozdĺž tokov riek Cirocha a Udava, charakterizuje v porovnaní s polaboreckým podtypom širšia distribúcia *y* v hláskoslovných i morfologických pozíciách *(pytanki, do hŕädy)*, zmena *l* > *u̲* v tvaroch 3. os. part. prét. akt. mask. *(cahau̲)* a v pozícii pôv. slab. *l̲ (pou̲ny)*, pádová prípona *-ovä* v nom. pl. mužských životných substantív *(synovä)*, v gen. a lok. pl. analogické vyrovnávanie substantívnych tvarov v prospech genitívu s uplatnením primárnej prípony *-ou̲ (opalkou̲)*, pádová prípona *-oma* v inštr. pl. všetkých rodov *(karaguľoma)*, pádová prípona *-i* v nom. a ak. sg. stredného rodu pri substantívach s tvarotvorným základom zakončeným na mäkkú spoluhlásku – deklinačný typ *veśeľi (sumeňi)*, pádová prípona *-im* v inštr. sg. stredného rodu skloňovacieho typu *veśeľi (je3eňim)*, kongruentná prípona *-i* v nom. sg. stredného rodu a nom. pl. všetkých rodov pri adjektiváliách s tvarotvorným základom zakončeným na *k, g, h, x (dvojeki kolački)* a slovesné tvary *byc, byu̲, byla, byľi.*

Polaborecký sotácky podtyp, realizujúci sa v komunikácii nositeľov sotáckeho dialektu s centrom v laboreckom povodí, vystihuje súbor diferenciačných znakov, medzi ktoré patrí obmedzená distribúcia *y* v hláskoslovných i morfologických pozíciách *(pitanki, kolo karčmi)*, neuskutočnenie zmeny *l* > *u̲* v tvaroch 3. os. part. prét. akt. mask. *(cahal)* a v pozícii pôv. slab. *l̲ (polni)*, pádová prípona *-ove̲* v nom. pl. mužských životných substantív *(družbove̲)*, v gen. a lok. pl. analogické vyrovnávanie substantívnych tvarov v prospech lokálu s uplatnením primárnej prípony *-ox (gdovicox),* pádová prípona *-ami* v inštr. pl. všetkých rodov, pádová prípona *-e* v nom. a ak. sg. stredného rodu pri substantívach s tvarotvorným základom zakončeným na mäkkú spoluhlásku – deklinačný typ *veśeľe (kameňe)*, pádová prípona *-em* v inštr. sg. stredného rodu skloňovacieho typu *veśeľe (sumeňem)*, kongruentná prípona *-e* v nom. sg. stredného rodu a nom. pl. všetkých rodov pri adjektiváliách s tvarotvorným základom zakončeným na *k, g, h, x (šytke ľu3e)* a slovesné tvary *buc, bul, bula, buľi.*

Vytvorenie uvedeného súboru znakov, vnútorne členiacich sotácku nárečovú oblasť na dve skupiny, bolo nevyhnutné pre naplnenie ďalších stanovených cieľov dialektologického výskumu.

Prehľad diferenciačných znakov oboch podtypov totiž ukázal, že základné charakteristické prvky fonologického a morfologického systému sú jednak teritoriálne rozšírené v celom komplexe sotáckych dialektov, jednak tvoria súčasť charakteristiky podvihorlatského podtypu a ich výskyt je priestorovo ohraničený v juhovýchodnej (podvihorlatskej) skupine areálu. Pre celé územie sotáckych dialektov je napr. charakteristický výskyt vokálov *ę, ǫ, ä, i:y,* konsonantická mäkkostná korelácia, slovesná osobná prípona *-u* v 1. os. sg. préz.; len na území podvihorlatskej skupiny nachádzame pádovú príponu *-oma* v inštr. pl., zmenu *l* > *u̲* v tvaroch 3. os. part. prét. akt. mask. a v pozícii pôv. slab. *l̲*. Prehľad znakov oboch podtypov zároveň ukazuje, že v polaboreckom podtype sa vyskytuje skupina javov, ktoré ho zbližujú so susednými zemplínskymi nárečiami (prípona *-l* v l-ovom príčastí mužského rodu, neurčitok *buc*, prípona *-ami* v inštr. pl., adjektívne tvary *veľopoľske, dluhe, hluxe*); tieto javy zároveň patria medzi súbor znakov vnútorne diferencujúci sotácke územie na dve skupiny (*-l // -u̲; buc // byc, -ami // -oma, veľopoľske 3eci // kameňicki 3eci*). Súčasne výskyt ďalších prvkov príznačných pre obe skupiny sotáckych dialektov má v polaboreckej skupine menší pozičný výskyt (uplatnenie *y*). Vzhľadom na prejavujúce sa nivelizačné procesy v areáli sotáckych dialektov zistený stav poukazuje na to, že v polaboreckom podtype sú vytvorené náležité podmienky na súčasné širšie vyrovnávanie nárečových systémov v prospech systému väčšieho – zemplínskeho – nárečového celku. Vyšší stupeň stability vokalického i konsonantického systému si udržiava podvihorlatská skupina sotáckych nárečí, v ktorej sa špecifické prvky fonologického systému udržiavajú – v porovnaní so skupinou polaboreckou – vo väčšom množstve i rozsahu.

Na základe výsledkov dialektologického výskumu v sotáckej oblasti možno súhlasiť s názorom J. Dudášovej-Kriššákovej (1993b, s. 100 – 101), podľa

ktorej koncentrovaný výskyt slovensko-ukrajinských paralel, vyskytujúcich sa vo východnej časti východoslovenského nárečového územia, predstavuje buď výsledok vnútorného vývinového procesu východnej slovenčiny, buď výsledok stimulácie alebo motivácie vonkajšieho vplyvu ukrajinských nárečí, ktorý v kontaktujúcich východoslovenských dialektov podmienil vývin niektorých spoločných javov a urýchlil vnútorné vývinové tendencie.

Jazykové javy, vznikajúce vo východnej časti východnej slovenčiny v procese ukrajinsko-slovenskej interferencie, majú v priestore skúmaných sotáckych dialektov nerovnaký rozsah svojho teritoriálneho rozšírenia. Podľa územného výskytu interferenčných javov na území sotáckych nárečí možno tieto javy kategorizovať do troch skupín:

Prvú skupinu predstavujú javy, ktoré svojou prítomnosťou kompaktne charakterizujú celú oblasť sotáckeho nárečového územia – striednica *o* za tvrdý jer, adjektiváliá typu *dobroho, dobromu*. Tieto javy zároveň patria do skupiny základných diferenciačných znakov, členiacich východoslovenský makroareál na východný región (kam sotácke nárečia spolu so zemplínskymi a užskými dialektmi patria) a západný región.

Do druhej skupiny sa zaraďujú interferenčné javy vyskytujúce sa iba v juhovýchodnej (podvihorlatskej) skupine sotáckeho územia – zmena *l* > *u̲* v tvaroch 3. os. part. prét. akt. mask. a v pozícii pôv. slab. *l̲*. Z hľadiska vnútorného členenia sotáckych dialektov uvedená zmena patrí medzi súbor základných diferenciačných znakov podvihorlatského podtypu.

Tretiu skupinu tvoria interferenčné javy objavujúce sa na sotáckom nárečovom území výlučne v časti polaboreckej skupiny v okrajovej severnej, resp. severovýchodnej zóne priameho kontaktu s laboreckými ukrajinskými dialektmi[4] – substantívna a kongruentná prípona *-ou̲* v inštr. sg. fem. Izomorfa *-ou̲* zasahuje len priechodnú okrajovú časť polaboreckého podtypu v hraničnej línii Hrabovec nad Laborcom – Papín, takže centrálna časť sotáckych dialektov vrátane okrajovej časti podvihorlatskej skupiny príponu *-ou̲* v inštr. sg. fem. nepozná.

Koncepcia klasifikácie interferenčných javov podľa ich geografického rozšírenia v skúmanej oblasti dokumentuje najobsiahlejšiu koncentráciu uvedených jazykových prvkov v podvihorlatskej sotáckej skupine, charakterizovanej „územne univerzálnymi“ (prvá skupina) i „územne špecifikačnými“ (druhá skupina) prvkami medzijazykovej interferencie. Práve synkretizácia týchto interferenčných prvkov s podložím zachovaných archaických javov (najvýraznejšie zúžené vokály, *ä, y,* konsonantická mäkkostná korelácia, osobná slovesná prípona *-u*) prispela k profilácii osobitejšieho a súčasne konzervatívnejšieho jazykového charakteru podvihorlatského podtypu. Relatívna uzavretosť podvihorlatskej skupiny najmä v jej cirošskej časti – prírodná hranica, ktorú predstavuje Vihorlatské pohorie na jednej strane a kontakt s areálom sninských ukrajinských nárečí na strane druhej – zabezpečuje primeranú stabilitu špecifickým prvkom, jestvujúcim v danej oblasti v porovnaní s polaboreckou skupinou vo väčšom množstve i rozsahu.

Dialektologický výskum v súčasnom vývoji sotáckych dialektov severovýchodného Zemplína priniesol poznanie uplatnenia divergentných tendencií, a to tendenciu rýchlejšieho a rozsiahlejšieho stierania špecifických znakov (primárne polaborecký podtyp – vytváranie stavu zhodného so systémom zemplínskych nárečí) a tendenciu dôslednejšieho zachovávania špecifických znakov (primárne podvihorlatský podtyp). Zaznamenané disparitné tendencie pritom možno hodnotiť aj vo vzťahu k vplyvu susedných zemplínskych a ukrajinských dialektov, stimulujúcich prebiehajúci vývin smerom k nivelizácii odchylných znakov sotáckych nárečí zo strany východoslovenských nárečí (zemplínske nárečia) alebo k zachovávaniu staršieho stavu (ukrajinské nárečia a okrajová poloha sotáckych nárečí na jazykovom pomedzí).

Regres špecifický prvkov teda postupuje v areáli sotáckych dialektov v smere od severozápadu na juhovýchod, čo umožňuje „pro futuro" sotáckych dialektov vysloviť prognózu o petrifikácii špecifických nárečových prvkov predovšetkým v priestore podvihorlatskej skupiny, ktorá preukazuje väčšiu rezistenciu voči vplyvu zemplínskeho nárečového celku a spisovného jazyka.

Literatúra

CAMBEL, Samo: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turčiansky Sv. Martin 1906. 624 s.

ČERIPKOVÁ, Martina: Nárečia sotáckej oblasti pri Sobranciach z hľadiska ukrajinsko-slovenských jazykových vzťahov. Autoreferát dizertačnej práce. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2001. 20 s.

DORUĽA, Ján: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava: Veda 1977. 136 s.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Goralské nárečia. Odraz slovensko-poľských kontaktov na fonologickej rovine. Bratislava: Veda 1993a. 176 s.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Východoslovenské nárečia z aspektu ukrajinsko-slovenských jazykových kontaktov. In: Наукові записки. 18. Red. M. Bobák et al. Prešov : Союз русинів-українців Словацкої Республіки 1993b, s. 93 – 110.

HANUDEĽOVÁ, Zuzana: Územné členenie ukrajinských nárečí východného Slovenska. In: Slavica Slovaca, 1993, roč. 28, č. 1 – 2, s. 178 – 184.

LIPTÁK, Štefan: Príspevok k sotáckej problematike vo východoslovenských nárečiach. In: Jazykovedný zborník. 2. Red. P. Bunganič. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969a, 13 – 23.

LIPTÁK, Štefan: K prízvukovým pomerom na rozhraní západoslovanského a východoslovanského jazykového územia. In: Slavistické štúdie jazykovedné. Red. V. Blanár. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1969b, s. 19 – 34.

LIŠKA, Jozef: K otázke pôvodu východoslovenských nárečí. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská 1944. 83 s.

LIŠKA, Jozef: O kvantite sotáckych samohlások. In: Jazykovedný časopis, 1968, roč. 19, č. 1 – 2, s. 169 –199.

STIEBER, Z.: Przyczynek do dialektologji Zemplina. In: Sborník Matice slovenskej, 13, 1935, s. 60 – 63.

ŠÁRGA, Ján: Zprávy o štúdiu „sotáckeho“ nárečia. In: Carpatica, 1940, 1, zv. 2/A, č. 3, s. 204 –241.

ULIČNÝ, Ferdinand: Rusíni v Zemplínskej župe od 14. do 18. storočia. In: Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodenia po súčasnosť. Ed. J. Doruľa. Bratislava: Slavistický kabinet SAV 2000, s. 37 – 51.

## Hydronymia povodia Hrona vo svetle etník

Jaromír Krško

Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica

Dejiny národov sú veľmi často spojené s putovaním, hľadaním nového domova, stretávaním sa s inými národmi, vzájomným ovplyvňovaním a miešaním. Nové generácie hľadajú vlastnú minulosť, aby sa z nej mohli poučiť. Aj v dnešnej spojenej Európe môže minulosť slúžiť ako príklad spolužitia (ale aj mocenských bojov) viacerých etník, ktoré tvoria etnický základ Európy.

Témou nášho príspevku bude stručné načrtnutie vplyvu rôznych etník, ktoré sa postupne usadzovali v oblasti povodia Hrona – od doby príchodu Slovanov na toto územie až po súčasnosť.

Chronológia etnických pohybov nám výrazne pomáha pri určení etymológie jednotlivých hydroným. Nesmieme však zabúdať aj na ďalšie faktory, ktoré ovplyvňovali podobu historických zápisov hydroným, ktoré nie sú dôkazom o etnickom vplyve – na mysli máme najmä ideologické tlaky, pod ktorými vznikli pomaďarčené podoby slovenských (čiastočne aj nemeckých) hydroným na konci 19. a začiatku 20. storočia a poslovenčovanie nemeckých a maďarských hydroným po II. svetovej vojne. Do úvahy treba brať aj skutočnú etnickú kolonizáciu – t. j. príchod nemeckého etnika, ktorý treba odlišovať od osídľovania na nemeckom mestskom práve[1].

Väčšina slovenských hydroným (aj na juhu Slovenska) má slovansko-slovenský pôvod, pretože dnešné územia postupne osídľovali Slovania prichádzajúci zo severu a severovýchodu (podľa R. Krajčoviča (1988) išlo o západných Slovanov a tento smer označuje termínom *zakarpatská prabáza*) a z juhovýchodu (podľa R. Krajčoviča išlo o južných Slovanov a migračnú vlnu označuje termínom *juhovýchodná prabáza*)[2]. Slovania však neprichádzali do ľudoprázdnej krajiny. Kon-

[1] Historička D. Lehotská v štúdii *Nemecká kolonizácia v Turci* (1945) spomína, že domáce slovenské obyvateľstvo viacerých turčianskych obcí sa začalo hlásiť k nemeckej národnosti, aby obec dostala nemecké mestské práva, ktoré im poskytovali viaceré výhody. Tento fakt sa však určite neprejavil v toponymii, ale len v etnickom zložení obyvateľstva pri sčítaní ľudu.

[2] R. Krajčovič vo svojej teórii nadviazal na názory a poznatky E. Paulinyho, ktorý slovanskú migráciu opisuje napr. v diele *Fonologický vývin slovenčiny* (Bratislava, 1963).

takt s predchádzajúcim (ťažko možno tvrdiť, že s pôvodným) obyvateľstvom spôsobil, že Slovania prevzali do svojej slovnej zásoby aj niektoré toponymá označujúce veľké, a teda z hľadiska orientácie, veľmi dôležité objekty. Išlo najmä o veľké pohoria, jednotlivé vrchy...[3] Z hydronymie sú predslovanského pôvodu napr. názvy Dunaj, Morava, Hron, Tisa. (Varsik, 1989. s. 7). Možno len súhlasiť s názorom historika B. Varsika, že naši predkovia sa určite museli stretnúť s predchádzajúcim obyvateľstvom aj v oblastiach iných tokov, ako tomu bolo pri prevzatí názvu Hron, pretože v blízkosti ústia Hronu ústia aj Ipeľ a Váh a dolné toky slovenských riek „sú na prvý pohľad pre Slovanov nejasného pôvodu, kým názvy tých stredných a menších riek, ktoré Slovania už neprevzali od predslovanského obyvateľstva, sú zväčša jasného slovanského pôvodu.“ (Varsik, 1989. s. 7).

Prichádzajúce slovanské obyvateľstvo si zakladalo osady najmä v dolinách riek, riečnych terasách, sprašových dunách, pričom osídľovanie postupovalo proti prúdu južných slovenských riek až na sever. Pri vylievajúcich sa tokoch sa usadili Slovania na vyvýšeninách. Okolie riek poskytovalo vhodné podmienky pre lov lesnej zveri, včelárstvo a zber lesných plodov – šlo prevažne o lužné lesy s výskytom vŕb, topoľov, jelší, jaseňa. V suchších povodiach rástol najmä hrab, dub a buk. Apelatívne označenie porastov okolia potokov sa často proprializovalo a vytvorilo tak základ onymickej nomenklatúry hydronymie vyššie položených tokov.

Existencia Nitrianskeho kniežatstva, neskoršej Veľkej Moravy vytvorila základy pre obsadenie územia dnešného Slovenska slovanským etnikom, z čoho vyplýva, že názvy vodných tokov i toponymie vo všeobecnosti majú slovansko-slovenský základ. Hydronymá slovenského základu (historickej hydronymie) sa nachádzajú na celom toku Hrona, vrátane dolnej časti, ktorú v súčasnosti obýva prevažne maďarské obyvateľstvo. Z doteraz spracovaných historických podôb hydroným povodia Hrona môžeme do tejto skupiny zaradiť napr. názvy[4] *Biely potok, Čierny potok, Čierna voda*, *Hrdzavá*[5]*, Hrdzavec, Malý Zelený potok, Veľký Zelený potok, Farbený potok* atď., ktoré označujú sfarbenie koryta toku alebo miesta, kade potok preteká. Mokrá, barinatá pôda v okolí prameňov alebo

---

[3] Lingvistickou geografiou sa na Slovensku zaoberal najmä A. Habovštiak – poznatky publikoval vo viacerých štúdiách, časť z nich vydal v monografii *Zo slovensko-slovanských lexikálnych vzťahov (so zreteľom na lingvistickú geografiu)* (Habovštiak, 1993). V súvislosti s osídľovaním Slovenska západnými Slovanmi a ich prevrstvovaním južnými Slovanmi môžeme pripomenúť napríklad pomenovanie vrchu *Tlstá* (1373 m n. m.) v Turci (západoslovanský lexikalizmus), proti používanému nárečovému tvaru *tučný* (nezápadoslovanský lexikalizmus), ojkonymum *Istebné* na Orave (západoslovanská striednica *e* za pôvodný ъ oproti očakávanej striednici *o*) atď.

[4] Skupinu hydroným slovanského pôvodu reprezentujú prevažne hydronymá zaznamenané v historických dokladoch. Nezaradili sme sem názvy tokov pochádzajúcich zo súčasných máp – tie sú a posteriori slovenské.

[5] Dnes sa tento potok volá Rudniansky potok, čo dosvedčuje, že koryto je sfarbené dočervena od prítomnosti železnej rudy.

brehov tokov motivovala pomenovania ako *Kalný potok, Mútny potok, Mútňanský potok, Muráň*[6] (ľavostranný prítok Brusnianky), *Ráztoka*…, naopak, čistá dravá voda podmienila názvy *Bystrica*, *Bystrý potok* (z psl. **bystrъ* – bystrý, jasný, čistý, rýchly), *Zubrovica* (azda prenesene od silného toku, ale mohlo ísť aj o motiváciu výskytom zubrov v okolí). Historický zápis z r. 1228 *torrens Ryvchka* (= Reviščka) (Šmilauer, 1932, s. 357) dnešného Bieleho potoka (4), svedčí o dravej vode vytrhávajúcej zem (< sloveso *rvať*). Označenie miesta prameňa pôvodným slovanským apelatívom *dudla* (z psl. koreňa **dud-*) – priehlbina, jama, dolina, pochádza názov *Dudlava*. Išlo teda o potok prameniaci v úžľabine, v jame (porovnaj Ondruš, 2000, s. 45). Tvar toku motivoval názvy *Krivá, Krivé, Krivec, Krivý potok* (z psl. adjektíva **krivъ*). Stará slovanská lexika označujúca vlastnosti (v našom prípade vlastnosti vodného toku) ovplyvnila hydronymá *Hukava* (od slovesa *hučať*), podobne aj palatalizovanú podobu *Hučava*; *Sopotnica*, spolu so svojím pravostranným prítokom *Sopotnička* (z psl. **sopotъ* – vodopád i šumiaca voda)[7]; *Brusnianka* (s pravým prítokom *Brusencom*), ktoré boli motivované psl. apelatívnym základom **brusъ* – brúsny kameň (prípadne kameň vyhladený vodou). V hydronyme *Lukavica* môžeme analyzovať praslovanské adjektívum **lǫkavъ*, ktoré označovalo ľstivý, zákerný tok s množstvom spodných vírov. Pomenovanie *Neresnice* – 24 kilometrového ľavostranného prítoku Slatiny motivoval pokojný, vyrovnaný vodný tok, v ktorom sa neresili ryby. Prítomnosť soli vo vode často motivovala názov *Slanec* (z adj. *slaný*). Názvy *Slatina, Slatvinský potok* boli zase motivované praslovanským základom **solt-*, ktoré označovalo mokré miesto, rašelinisko alebo minerálnu kyslú vodu (pozri aj Varsik, 1989, s. 57).

Významným motivačným faktorom v hydronymii je označenie porastu, cez ktorý tok preteká. Takto boli napríklad motivované názvy *Čremošné* (podľa porastu *čremchy* < psl. **čermъcha* – ker alebo strom z čeľade ružovitých (Padus racemosa), *Dúbravský potok* (z apel. *dúbrava* < psl. **dǫbrava* – porast dubu), *Chmeľúska* (podľa porastu *chmeľu* < psl. **chъmelь*, bot. Humulus), *Trnkový potok* (porast *trnky* < psl. **tьrnьka*), *Tŕnie* (od *tŕňového porastu* – psl. **tьrnь*), *Trsteník, Tŕstie* (podľa porastu *tŕstia* < psl. **trъstь*); prípadne bol názov motivovaný vôňou lúčneho porastu (napr. dúškou materinou – Thymus serpyllum) – *Voňacie*[8]. Po-

[6] V doterajšej onomastickej literatúre sa uvažovalo o motivácii názvu (najmä v súvislosti s ojkonymom Muráň na Gemeri) zo strmých brál, na ktorých bol postavený muránsky hrad, ktoré pripomínajú múry. Najnovšie názory Š. Ondruša (2000, s. 69) posúvajú motiváciu názvu Muráň do oblasti apelatívneho základu *mur-* vo význame mokrina, bahno, ktoré vznikli z indoeurópskeho základu *meu- : mou-* (< slovanské *mul-* – porovnaj napr. slová *múľ, mláka*…).

[7] Porovnaj aj *Sopotnica* – prítok Hornádu pri Kysaku, *Sopotnica* v Poľsku (< ojkonymum Sopoty pri Baltickom mori)...

[8] Ide o prítok Hrona v katastri Polomky. Tento typ názvu sa vyskytuje aj v Muráni (Polomka aj Muráň ležia v blízkosti Muránskej planiny) a označuje lúku, ktorej názov bol motivovaný porastom dúšky materinej (pozri Krško, 2001, s. 110).

rastom bol motivovaný aj významný ľavostranný prítok Hronu – *Sikenica*. Etymológiu názvu vysvetľuje V. Šmilauer (1932, s. 359) a B. Varsik (1989, s. 53) porastom *sitiny* (bot. Juncus) na brehoch tejto rieky (z toho vzniklo aj pomenovanie vrchu Sitno – pozri Majtán, 2001)

Veľmi často vznikajú hydronymá transonymizáciou, t. j. preberajú formu propria z inej onymickej sústavy (najčastejšie z oronyma, terénneho názvu, ojkonyma a pod.). V hydronyme je tak vyjadrené miesto prameňa voči dominantnému (relačnému) objektu – vrchu; miesto, kade vodný tok preteká – dolina, chotárna časť, obec... Do tejto skupiny môžeme zaradiť názvy *Priechod* (z tzv. geografického toponyma Priechod – to z psl. **prěchodъ* – miesto, kade sa dalo prejsť cez horský masív[9]), *Podperina* (z terénneho názvu *Podperina* < podľa pozície voči vrchu *Perina* < pôvodne *Perín*[10]), *Prašnica* (podľa oronyma *Prašnica* – motivované prašnou pôdou), *Prosné* (podľa rovnomenného terénneho názvu – to bolo motivované porastom *prosa* – bot. Panicum), *Repište* (podľa terénneho názvu *Repište* – miesto pestovania *repy* – bot. Beta), *Selčiansky potok* (podľa ojkonyma *Selce* – to z psl. apelatíva **selo* – majetok, resp. **selce* – osada), *Skalica, Skalka* (podľa oroným – tie z psl. **skala*).

Ďalším etnikom (z chronologického aspektu), ktoré ovplyvnilo vodné názvy v povodí Hrona, bolo maďarské etnikum. Staromaďarské kmene začínajú sporadicky prichádzať do oblasti dolného Dunaja na začiatku 9. storočia, najprv menšie skupiny, neskôr menšie vojenské jednotky. Časť z nich dostala súhlas panovníka na usadenie sa na území Veľkej Moravy ako hostia. Koncom 9. storočia prišlo do Karpatsko-dunajskej kotliny asi 250 000 Maďarov a po roku 900, keď zaujali staromaďarské kmene celé Zadunajsko, začali výboje aj na sever od Dunaja. J. Hladký vo svojej monografii o hydronymii povodia Nitry píše, že „s datovaním výbojných akcií Maďarov na toto územie sú isté problémy – archeológovia ich kladú do 2. štvrtiny 10. storočia, historici sa nazdávajú, že sa uskutočňovali už na začiatku 10. storočia. Asi dvadsať rokov obsadzovali sídliská južného a juhozápadného Slovenska, ostatné časti boli začleňované do vytvárajúceho sa uhorského štátu neskôr.“ (Hladký, 2004(a), s. 13).

Tlak staromaďarských kmeňov v Zadunajsku spôsobil, že sa časť Slovanov z tohto územia posunula na sever a vytvorila tak etnický základ dnešných obyvateľov stredného Slovenska.[11] Toto posunutie na sever umožnilo presun staromaďarských kmeňov do oblastí južných častí dnešného Slovenska (najmä na juhozápadnom Slovensku – oblasť Nitry, bývalej Tekovskej a Novohradskej

[9] Cez Priechod sa dá prejsť z Nízkych Tatier do Liptova (cez Baláže na Donovaly, Korytnicu do Partizánskej Ľupče) – išlo o strategicky dôležitý bod.

[10] Ide o kultové miesto neďaleko Detvy, ktoré bolo azda zasvätené pohanskému Perúnovi

[11] Ide o pôvodných južných Slovanov, ako o tom svedčia nezápadoslovanské prvky v praslovanskom základe slovenčiny. E. Pauliny ich označoval termínom „Prastredoslováci“. Toto etnikum „prekrylo“ západných Slovanov na strednom Slovensku (pozri Pauliny, *Fonologický vývin slovenčiny*.)

župy). Zotrvanie starých Slovákov vo svojich pôvodných sídliskách na dnešnom južnom Slovensku podmienili viaceré skutočnosti – pričlenenie centra bývalého Nitrianskeho kniežatstva pod správu Arpádovcov, ktorí však nemohli toto priveľké územie obsadiť svojimi ľuďmi; porážka starých Maďarov na Lechu; a existencia špecializovaných remeselníckych osád – systém tzv. zamestnaneckých alebo služobníckych osád[12]. Slovenský juh bol teda etnicky zmiešaný, ale prevažovalo tu slovenské obyvateľstvo (porovnaj Hladký, 2004(a), s. 14; Stanislav, 1999, s. 14). Do severnejších oblasti prenikali Maďari neskôr a ich osídlenie bolo omnoho redšie ako na juhu Slovenska (Stanislav, 1999, s. 264) a priamo neovplyvňovali podobu hydronymie. Etnická slovensko-maďarská hranica v povodí Hrona sa neskôr ustálila približne v tých oblastiach, ako je dnes (Levice až Nový a Starý Tekov). Výboje maďarských kmeňov však pokračovali aj na sever – svedčia o tom názvy hradných sídlisk v okolí Zvolena (napr. *Veľká Stráž, Malá Stráž*, *Hrádok, Priekopa*...). Tieto opevnenia mali (už v období Veľkej Moravy) chrániť dôležitú obchodnú cestu (tzv. veľká cesta – via magna) smerujúca z Podunajska cez Šahy, Krupinu, Zvolen, Turiec, Oravu až k Baltickému moru (Ďurková, 1993, s. 27). K začleneniu zvolenského regiónu do uhorského štátu došlo až v priebehu druhej polovice 11. storočia a nie hneď po rozpade Veľkej Moravy (Ďurková, 1996, s. 164).

Postupné prenikanie maďarského etnika na územie dnešného Slovenska je spojené s preberaním názvov významných riek, okolo ktorých sa sústreďoval vtedajší hospodársky život (rieky predstavovali dôležitú dopravnú cestu, zabezpečovali dostatok potravy, vodu pre zavlažovanie, spĺňali rozhraničujúcu i obrannú funkciu). Preberanie sa netýkalo len hydronymie, ale toponymie a antroponymie vo všeobecnosti.[13] Prevzatia hydroným do maďarčiny v období okolo 10. storočia nám dochovali vtedajšie nazálne vokály, pôvodné praslovanské *g* a ďalšie zvláštnosti vtedajšieho fonologického systému slovenčiny.

V dolnom povodí Hrona existovala (a v bežnej komunikácii existuje podnes) dvojmenná sústava hydroným – slovenská a maďarská. O priamom vplyve maďarského etnika na hydronymiu Hrona môžeme hovoriť vtedy, ak existujú odlišné motivácie názvov (nejde teda o kalk). Do tejto skupiny patria hydronymá *Batov potok*, ktorý je roku 1988 zaznamenaný aj vo forme *Ag potok* (z maď. apel. ag – rameno a apel. potok); potok *Jabloňovka* bol motivovaný tým, že

[12] Služobníckym osadám na Slovensku venoval pozornosť J. Stanislav – najmä v druhom diele významnej práca *Slovenský juh v stredoveku*. Špeciálne sa však týmto druhom osád venoval R. Krajčovič (*K otázke sociálneho rozvrstvenia staroslovanského etnika na Slovensku*, 1956 a *Najstaršie zamestnania v Tekove, Honte a Novohrade vo svetle historickej toponymie*, 1963). Poznatok vyplýva zo základnej tézy, že vlastné meno je ako celok de facto nepreložiteľné, k translácii dochádza len po rozložení propria na apelatívnu zložku, ktorá sa preloží a následne proprializuje. (k tomu KRŠKO, J. 2003(a). s. 28).

[13] Poznatok vyplýva zo základnej tézy, že vlastné meno je ako celok de facto nepreložiteľné, k translácii dochádza len po rozložení propria na apelatívnu zložku, ktorá sa preloží a následne proprializuje. (k tomu KRŠKO, J. 2003(a). s. 28).

preteká obcou *Jabloňovce* (tá bola premenovaná r. 1948 z pôvodného názvu Almáš). Tento vodný tok sa prvý raz spomína r. 1245/1270 ako *rivulus ville Almas* a popri názve *Jabloňovka* sa používa aj staršia forma *Almáška* a *Almašianka*. Významný ľavostranný prítok Hrona – *Perec* v bývalej Tekovskej stolici má vo svojej histórii zapísané aj podobu *Csatorna* (1888) (to z apelatíva *csatorna* – kanál – pretože v týchto miestach sú vybudované mnohé odvodňovacie a zavlažovacie kanály). Ďalší ľavostranný prítok Hrona z tejto oblasti – *Sikenica*, má okrem pomaďarčenej formy *Szikincze patak* (z r. 1871) horný tok nazvaný ako *Kőpatak* (katastrálna mapa z r. 1871) – ide o kalkovanú podobu pôvodného nemeckého názvu *Steinbach* (kő – kameň + apel. patak).

Veľmi zaujímavé názvy v maďarčine má štvorica pravostranných prítokov Hrona – *Blatniansky potok, Lužianka, Malianka a Vrbovec*, pretože *Blatniansky potok* bol v katastrálnej mape z r. 1876 zapísaný ako *Sár ogy*, r. 1938 ako *Sár*, motiváciou bolo blatisté koryto potoka; potok *Lužianka* na spomínaných katastrálnych mapách ma podobu *Második sári patak* (v preklade *Druhý blatný potok*), okrem týchto názvov sme zaznamenali pre tento potok aj jeho kalk z maďarčiny – *Blatnica* (1937), Š. Krištof terénnym výskumom v Tekove r. 1975 dokladá aj názov *Šári potok* (paralelne s názvom *Lužianka*). *Malianka* je v historických katastrálnych mapách zapísaná ako *Harmadik sári patak* (1876), *Harmadik* Sár (1936), *Maľanka* (1937). Maďarské podoby označujú v poradí „tretí blatný potok", slovenskú podobu motivovala blízkosť osady *Málaš*, cez územie ktorej potok preteká. Poradie „blatných potokov" vyjadrovalo následnosť voči Hronu – Hron, Lužianka, Malianka obkolesovali územie Damaša (dnešné Hronovce). Analogicky sa vytvorila aj maďarská podoba pre potok *Vrbovec* – pôvodne zapísaný ako *riv. Nogsar* (1255) (= Nagy sár), roku 1876 sa objavuje prvý raz ako *Elsö sári patak*, 1888 *IV. Sár patak* (!),1936 *Első Sár* a *IV. Sár* (!), Š. Krištof z r. 1975 dokladá paralelné názvy *Mogyorós* a *Liska* (správne by malo byť *Lieska*, pretože mogyorós je orieškový – hydronymum bolo motivované terénnym názvom *Orechové*, ktoré sa nachádza medzi Dolným a Horným Pialom).

V súvislosti s označovaním potokov poradovým číslom možno vysloviť domnienku, že išlo skôr o technické označenie na katastrálnych mapách, pretože v bežnej komunikácii sa nevyužíva číselné označenie objektov (odporuje tomu tzv. „relatívna geografia").

Časť hydronymie povodia Hrona tvoria názvy, ktoré pochádzajú z maďarčiny a v úze tamojšieho obyvateľstva sa udomácnili natoľko, že nebolo potrebné meniť ich podobu. Napr. hydronymum *Teler*, ktoré je v špeciálnej mape z r. 1876 zapísané ako *Telér,* v katastrálnej mape z r. 1889 *Tellér*. Názov pochádza z maďarského apelatíva *telér* – žila. Ale v roku 1890 je tento potok zapísaný aj pod názvom *Egeres vize patak* (= Jelšový potok), motivácia spočívala v jelšovom poraste na brehoch potoka. Na mape z r. 1895 sa však objavuje ďalšia podoba – *Egres* (egreš). Motivácia porastom egreša nie je správna, skôr ide o chybný zápis (správne by malo byť *Egeres*.

Časť hydroným utvorených z maďarských apelatív, zapísaných maďarským pravopisom tvoria historické zápisy, ktoré dnes nevieme identifikovať a lokalizovať. Ide o objekty (tečúce i stojaté vody), ktoré zapísali maďarskí pisári. Tieto objekty často plnili rozhraničujúcu funkciu pri určovaní hraníc chotárov, majetkov a pod. Rekonštruovaný názov močariny južne od Tlmáč pod názvom *Čertovo bahno* bolo zapísané r. 1075 ako *Orduksara*, *Orduktava*, r. 1358 *vrdugsara* a r. 1381 *Vrduk sara*. Názov odvodzuje V. Šmilauer z maďarských apelatív *ördög – čert* a *sár – blato* (Šmilauer, 1932. s. 358). Prameň *Eger* bol v historických listinách r. 1250 zapísaný ako *Egur,* 1293 *Egurfeu*, motiváciou boli apelatíva *egér – myš* a *fő – vrieť* (prenesene asi žriedlo, vyvieračka). Blatistý terén v okolí prameňov bol často motivačným činiteľom. takýto prípad sme zaznamenali v neidentifikovanom prameni neďaleko Hrochote pod názvom *Sár*. V historických dokladoch je zaznamenaný nasledovne – 1282 *Saar*, 1557 *Tosar* – názov vznikol proprializáciou maďarského *tó* – jazero a *sár* – blato.[14] Zaniknuté (resp. dnes neidentifikovateľné) pramene v povodí Hrona, ktoré mohli mať závadnú vodu (aspoň dočasne) boli pomenované *Fertős* (prameň v chotári Dolnej Mičinej) a *Vörösfertőfő* (v chotári Lukavice) vznikli z adjektíva *fertőző – nákazlivý,* apelatíva *fő – prameň* a druhý v poradí aj z adjektíva *vörös – červený*.

Neidentifikované tečúce vody zapísané maďarským pravopisom boli motivované zvukom, ktorý vydávala tečúca voda – *Csörgö ér*, teda z maďarského *csörgő – hrkálka* a *ér – rameno*. Tento potok sa vlieval do potoka označovaného ako *Papszegi patak*. V tomto názve je vyjadrený posesívny vzťah, pretože názov pochádza z maďarského *pap – kňaz*, *szeg – lem*, *klinec* (prenesene *klin*). V blízkosti tohto potoka je terénny názov *Gátszeg és Papszeg* (z apelatíva *gát – hrádza* a *pap – kňaz*, *szeg – lem*, *klinec*), z čoho vyplýva, že išlo o klin územia patriaci miestnemu kňazovi, cez ktorú tiekol potok a na ňom bola postavená hať.

Nemecké etnikum prichádza na najjužnejšie územie vtedajšej Zvolenskej župy už v 1. polovici 13. storočia, „keď postupovalo po dôležitej ceste, vedúcej z centrálnej časti Uhorska cez Šahy k strieborným banskoštiavnickým baniam.“ (Rábik, 2001, s. 37). V prvej tretine 13. storočia sa Sasi usádzajú v Banskej Štiavnici, Krupine. Druhá nemecká prisťahovalecká vlna prichádza po spustošení Uhorska Tatármi (1241-1242), kedy do vyľudnenej a zdecimovanej krajiny pozývajú nemeckých hostí. Nemci sa znova usadzujú v Krupine, neskôr v Dobrej Nive, Babinej, Pliešovciach a dostávajú sa do Zvolena. V. Rábik pripomína dôležitý fakt, že Zvolenčania ihneď po tatárskych vpádoch, kedy prišli o výsadné mestské listiny, žiadajú panovníka o ich obnovenie. Panovník im ich obnovuje, ale pre tunajšie starousadené obyvateľstvo (nie pre hostí, ako tomu bolo zvykom), z čoho vyplýva, že slovenské obyvateľstvo malo vo Zvolene etnickú prevahu a výrazná časť Nemcov sem prichádza neskôr. „Na menší počet Nemcov vo Zvolene tiež významne vplýval aj vznik a formovanie sa nového sídliska na severnom okraji Zvolenskej kotliny – Banskej Bystrice, ktorá vďaka tunajšiemu

[14] Tento prameň pravdepodobne vytváral vo svojom okolí menšie blatisté jazero.

rudnému bohatstvu sa už od polovice 13. storočia stala miestom, kde sa nemecký etnický element koncentroval najintenzívnejšie. Podľa všetkého sa na nemeckom osídlení Banskej Bystrice v jej začiatkoch priamo zúčastnila aj časť nemeckého obyvateľstva zo Zvolena, na čo by poukazoval aj nemecký názov – Neusohl, vo význame Nový Zvolen.“ (Rábik, 2001, s. 44).

Nemecké etnikum v Banskej Bystrici bolo veľmi silné, napriek tomu do konca 13. storočia prevládal slovenský živel – svedčia o tom slovenské toponymá a hydronymá spomínané vo výsadnej listine Ondreja III. z r. 1293. V priebehu 14. storočia sa však situácia zmenila a Banská Bystrica a jej okolie sa čiastočne ponemčila – ide najmä o miesta, kde sa koncentrovala banská a hutnícka výroba.

Nemecký živel sa z Banskej Bystrice postupne dostáva na Horehronie a smerom na Donovaly, kde sa postupne včleňuje do už existujúcich osád. „Silnejšiu zložku nemeckého obyvateľstva možno azda predpokladať len pri dedinách Špania Dolina, Piesky a Staré Hory, keďže tu sa koncentrovala vlastná banská a hutná činnosť.“ (Rábik, 2001, s. 54). Nemci postúpili do Slovenskej Ľupče, Ľubietovej a Brezna. S baníctvom v chotári Ľubietovej je spojené aj založenie obce Strelníky (do r. 1948 Šajba), do Brezna prichádzajú aj Nemci z Liptova, ktorí dolovali drahé kovy v Bocianskej doline. Nemeckú kolonizáciu Horehronia doplnili v 16. storočí Nemci, ktorí obsadili napr. dedinu Hronec, Hiadeľ, Lopej a ďalšie na nemeckom práve.

Nemecké etnikum zanechalo svoju etnickú pečať v hydronymách, ktoré boli motivované nemeckými terénnymi názvami: *Grunty* (prameň v Sásovskej doline) < toponymum *Grunt* (to apel. r Grund – pôda, dolina); *Hámor* (prameň pri obci Dolná Lehota) < toponymum *Hámor* (to z apel. r Hammer – železná huta); *Pod Strosom* (variant hydronyma Flochová) < terénny názov *Do Štrosa* (to z apel. r Stross – štrk); *Podtajchovský potok* < toponymum *Podtajchová* (to podľa polohy voči *Tajchu* – ten z apel. r Teich – rybník); *Štál* < toponymum *Štál* (< z apel. r Stall – maštaľ); potok *Lajštroch* (pri Kordíkoch), aj *Lajštrošský potok* – tečúci severne od Mýta pod Ďumbierom) boli motivované terénnym názvom *Lajštroch* (ten z r Lehm – hlina + štroch < r Schotter – štrk); potok *Šturec* bol motivovaný oronymom *Šturec* (to z apel. r Sturz – zosuv, zráz); ľavostranný prítok Bukovca – *Riznička* bol pomenovaný podľa terénneho názvu *Riznička* (ten z apel. e Riese – šmyk, žľab).

V rámci celej nomenklatúry hydronymie povodia Hrona existujú hydronymá pochádzajúce priamo z nemeckých apelatív (i keď značne deformovaných): *Kolpašské jazero* aj *Malé Kolpašské* (jazero) – dnes *Malé Studenské jazero* – podľa polohy a príslušnosti k obci Studenec (do roku 1948 Kolbachy – tie z adj. kalt – studený a apel. r Bach – potok); *Rozgrund* (variant Štiavnického jazera) – pravdepodobne z terénneho názvu *Rozgrund* (to z apel. e Rose – ruža + apel. r Grund – zem, dolina); variant potoka Jabloňovka pri Dekýši bol na katastrálnej mape r. 1859 zaznamenaný vo forme *Grenzgraben* (to z apel. e Grenze – hranica + sloveso graben – vykopať, vyryť); potok *Štampoch* (prítok Sikenice pri

obci Dekýš); *Štampoch* (variant potoka Tatiar) a variant potoka Sikenica vznikol z apel. r Stein – kameň a apel. r Bach – potok; pramenný tok Kremnického potoka je na špeciálnej mape z r. 1876 zapísaný ako *Trübes Wasser* (z adj. trübe – kalný + apel. Wasser – voda).

Niektoré názvy vodných tokov boli motivované nemeckými etnonymami, prípadne príslušnosťou k obci. Zaujímavosťou je, že tieto názvy si nedávali Nemci sami, ale ich dostávali od iných etnických skupín (najčastejšie od Slovákov): *Nemecká* (podľa toponyma neďaleko Detvy, kde sa usadili Nemci); *Nemecké bane* (neďaleko Harmanca – označoval bane patriace Nemcom); *Švábsky potok* – ľavostranný prítok Kremnický potok (podľa prítomnosti Nemcov pochádzajúcich zo Švábska); *Sásovský potok* (podľa príslušnosti k osade Sásová, nie podľa etnonyma *Sas*, pretože obec Sásová bola pomenovaná podľa svojho majiteľa Mikuláša, nazývaného Sas – syna prvého banskobystrického richtára Ondreja – Rábik, 2001, s. 53).

Posledné etnikum, ktoré ovplyvnilo podobu hydronymie povodia Turca, bolo valašské etnikum. Toto etnikum hospodársky (ale i kultúrne) pozdvihlo Uhorsko, pretože sa začali využívať dovtedy nevyužité – ladom ležiace lúky. Popri pozitívach však ich migrácia mala aj negatívnu stránku – často sa využívali na vyvolávanie sporov medzi majiteľmi pozemkov alebo si ich páni najímali ako zbojníkov alebo vrahov.

Prvá vlna pastierov, ktorí osídľovali Horehronie na valašskom práve, začala najskôr v druhej polovici 15. storočia (Ratkoš, 1965, s. 138). Roku 1505 sa Valasi usadili už na ľupčianskom panstve – obsadili okolie obcí Hronec a Valaská. Migrácia postupovala aj na Liptov (už pri prameni Hrona, ale aj od Valaskej cez Mýto pod Ďumbierom), Klenovec – odtiaľ do Detvy, Hriňovej (povodie Slatiny). A. Habovštiak pripomína, že Valasi neboli etnicky jednoliati, že etnicita vychádzala z kraja, z ktorého prišli na nové územie. Na Slovensku to boli predovšetkým ukrajinské a poľské jazykové prvky, na Moravu Valasi priniesli slovenské lexikalizmy. V toponymii Pohronia sa vyskytujú pôvodné apelatíva, ktoré vo svojom lexikálnom systéme priniesli Valasi – grúň, strunga (ohrada na oddelenie oviec pri dojení), grapa, koliba, pajta, kozol, košút (vyrezaný cap) atď., toponymá Kýčera, Magura, Minčol a pod. Tieto apelatíva motivovali terénne názvy, ktoré boli neskôr motivantami hydroným. Takto boli motivované potoky: *Dlhý grúň, Grúň, Grúňový potok, Jánov grúň, Kýčerný potok, Magurský potok, Ostrý grúň, Podkýčera, Podstrungová, Prostredný grúň, Strundžené, Kolibiská* (variant potoka Sihlička), *Kozelniki patak* (= Kozelnícky potok – variant Jasenice zo Vzdialenostnej mapy z roku 1900), *Košútka*, *Košariská*. Hydronymá *Kozelník* a *Valaská* boli motivované príslušnými ojkonymami a vyjadrujú tak príslušnosť ku katastru obce. Hydronymum *Molčanov* (potok) bolo motivované pomenovaním územia, cez ktoré potok preteká. V antroponyme je vidieť vplyv východoslovenských nárečí – vsunutie vokálu *o* pred (pôvodne) slabičné *l* – stredoslovenský tvar by bol **Mlčanov*.

Z načrtnutej problematiky vyplýva, že podobu hydronymie povodia Hrona v priebehu viac ako tisíc rokov formovali viaceré etniká. Väčšinou prišli za novou prácou, nie s úmyslom dobyvateľov. Ich práca, život a kultúra zostala zachovaná podnes – aj vďaka názvom vrchov, dolín, lesov, polí i potokov.

Literatúra


ĎURKOVÁ, Mária: Sídliskové pomery na Vígľašskom panstve do začiatku 16. storočia. In: Historický časopis, 1993, 41, č. 1, s. 23 – 35.

ĎURKOVÁ, Mária: Vývoj osídlenia Zvolenskej a Pliešovskej kotliny v stredoveku. In: Historický časopis, 1996, 44, č. 2, s. 161 – 185.

HABOVŠTIAK, Anton: Slovná zásoba slovenčiny súvisiaca s valašskou kolonizáciou. In: Habovštiak, A.: Zo slovensko-slovanských lexikálnych vzťahov (so zreteľom na lingvistickú geografiu). 1. vyd. Bratislava: Veda 1993, s. 116 – 123.

HLADKÝ, Juraj: Názvy vodných tokov, prameňov a mokradí v Chránenej krajinnej oblasti Ponitrie a ich štandardizácia (povodie Nitry). In: Rosalia. Zv. 16. Ed. M. Ambros. Nitra: Slovenský zväz ochrancov prírody a krajiny et al, 2002, s. 234 – 250. ISBN 80-900489-6-X

HLADKÝ, Juraj: Hydronymia povodia Nitry. 1. vyd. Trnava: Trnavská univerzita – Pedagogická fakulta 2004. 294 s. ISBN 80-8082-008-2 (a).

HLADKÝ, Juraj: O etnických vplyvoch na staršiu hydronymiu v Ponitrí. In: Sto rokov od narodenia Jána Stanislava (odkaz jeho diela a dnešný stav slovenskej slavistiky). Ed. J. Doruľa. Bratislava: Slavistický ústav J. Stanislava SAV, Slovenský komitét slavistov, 2004. (V tlači) (b).

KRŠKO, Jaromír: Terénne názvy z Muránskej doliny. 1. vyd. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB Banská Bystrica 2001. 232 s. ISBN 80-8055-577-X.

KRŠKO, Jaromír: Hydronymia povodia Turca. 1. vyd. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied 2003. 167 s. ISBN 80-8055-763-2 (a).

KRŠKO, Jaromír: Etnické vplyvy na hydronymiu Turca (z hľadiska diachrónie). In: Vlastné meno v komunikácii. 15. slovenská onomastická konferencia : Zborník referátov z 15. slovenskej onomastickej konferencie konanej v Bratislave, 6.-7. septembra 2002. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV; Bratislava: Filozofická fakulta UK v Bratislave 2003, s. 211 – 220. ISBN 80-224-0791-7 (b).

KRŠKO, Jaromír: Vplyv slovenského a maďarského etnika na podobu hydronymie Slovenska. Referát prednesený na medzinárodnej konferencii Kultúra, jazyk a história Slovákov v Maďarsku (Budapešť, 14. – 15. 10. 2005). V tlači.

KRŠKO, Jaromír: Hydronymia povodia Hrona. rukopis.

MAJTÁN, Milan: Sitno (Etzelberg) – Sitno. In: Slovenská reč, 66, 2001, č. 3, s. 147 – 152

MALINIAK, Pavol: Mapa zvolenského majetku Štefana Esterházyho. In: Pamiatky a múzeá, č. 1, 2005, s. 29 – 32. ISSN 1335-4353.

MALINIAK, Pavol: Mestá Pohronia na mape Johana Adama Artnera. In: Pamiatky a múzeá, 1, 2006. rukopis.

ONDRUŠ, Šimon: Odtajnené trezory slov. Zv. 1. 1. vyd. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej 2000. 240 s. ISBN 80-7090-530-1.

ONDRUŠ, Šimon: Odtajnené trezory slov. Zv. 2. 1. vyd. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej 2002. 226 s. ISBN 80-7090-659-6.

ONDRUŠ, Šimon: Odtajnené trezory slov. Zv. 3. 1. vyd. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2004. 232 s. ISBN 80-7090-762-2.

RÁBIK, Vladimír: Nemecké osídlenie na území Zvolenskej župy v stredoveku. In: Historický časopis, 49, 1, 2001, s. 37 – 62.

RATKOŠ, Peter: Osídlenie a hospodársky vývoj Horehronia do začiatku 18. storočia. In: Slovenský národopis, XIII, 1965, č. 2 – 3, s. 135 – 158.

STANISLAV, Ján: Slovenský juh v stredoveku. Zv. 1. 2. vydanie. Bratislava: Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry 1999. 485 s. ISBN 80-88878-49-7

STANISLAV, Ján: Slovenský juh v stredoveku. Slovník mien s mapovými prílohami. Zv. 2. 2. vydanie. Bratislava: Literárne informačné centrum 2004. 533 s. + 26 máp. ISBN 80-88878-89-6

ŠMILAUER, Vladimír: Vodopis starého Slovenska. 1. vyd. Praha – Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy 1932. 564 s. + 3 s. príloha.

TOMEČEK, Oto: Rekonštrukcia cestnej siete Zvolenskej stolice v prvej polovici 16. storočia. In: Acta Historica Neosoliensia, tomus 3, Banská Bystrica: Katedra histórie FHV UMB v Banskej Bystrici, s. 40 – 46. ISBN 80-8055-457-9

TOMEČEK, Oto: Banská Bystrica a jej okolie na mape I. vojenského mapovania. In: Historické mapy. Zborník referátov z vedeckej konferencie. Bratislava 2005, s. 231 – 238.

VARSIK, Branislav: Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10. – 12. storočí. 1. vyd. Bratislava: Veda 1989. 181 s. ISBN 80-224-0163-3

ŽUDEL, Juraj: Národnostná štruktúra obyvateľstva na južnom Slovensku v 1. polovici 18. storočia. In: Geografický časopis, 44, 1992, s. 140 – 148.

Tento príspevok predstavuje časť grantového projektu Vedeckej univerzitnej grantovej agentúry UMB v Banskej Bystrici č. 10/2004 *Multimediálna projekcia spracovania hydronymie povodia Hrona a Torysy*.

## Poetika knižiek ľudového čítania staršej a mladšej proveniencie

Martina Kubealaková

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica

Problematiku knižiek ľudového čítania staršej proveniencie v našom kultúrno-historickom prostredí svojím výskumom analyzuje i zviditeľňuje Zuzana Hurtajová. Je nepopierateľné, že knižky ľudového čítania majú viac než päťstoročnú tradíciu, sú organickou súčasťou slovenskej národnej literatúry, hoci o svoju „organickosť“ musia ešte stále bojovať, aby sa zbavili príznaku výraznej

diskriminácie. Skutočnosť, že tento boj nie je vágny a bezvýznamný, dokazujú výsledky slovenských i českých bádateľov.

Názov príspevku nám naznačuje isté členenie témy; avšak bez postupného odkrývania práce Z. Hurtajovej zhrňme si výsledky jej výskumu, aby sme sa, odvinúc od nich, mohli pokúsiť načrtnúť analýzu knižiek ľudového čítania mladšej proveniencie.

Knižky ľudového čítania majú svoje dokázateľné noetické a poetologické špecifiká, z ktorých niektoré Z. Hurtajová (2004, s. 33) charakterizuje takto: „... Hoci prešli viacerými európskymi redakciami (na naše územie sa dostávali cez nemecké, české, moravské redakcie), neadaptovali do svojho obsahu novšie literárne motívy ani motivické prvky. Po mnohé stáročia ostali imúnne voči motivicko-tematickým, názorovým ale aj štylistickým vplyvom."

Literatúra pre ľud (jeden z radu synonymických výrazov pre označenie knižiek ľudového čítania) s atribútom **stredoveká**, napríklad rytierske príbehy (o Tristanovi a Izolde, o Oktaviánovi, o Genovéve, o Meluzíne, o Grizelde, o Magelone a iné) alebo príbehy o Ezopovi, v obsahovej i formálnej rovine **zachovávajú stredoveký** charakter literatúry. Je pre ne príznačná kompozičná neskĺbenosť, neobratnosť, tvorená množstvom digresií, obsahovo dokonca nenadväzujúcich na seba, čím sa komplikuje prechod medzi epizódami i samostatný dej. Synkretizmus umeleckého a administratívneho štýlu v závere kapitol je dôkazom akejsi umeleckej nedotvorenosti typickej pre stredovek (porovnaj Hurtajová, 2004, s. 37). **Dôraz** na túto skutočnosť sa kladie najmä preto, že súčasný výskum vychádza z najstarších známych, resp. dostupných tlačí, pričom časový odstup od „prvej zmienky o téme" je niekedy aj niekoľko desaťročí, ba dokonca storočí. Avšak aj napriek tejto chronologickej vzdialenosti sa patina pôvodnej poetiky nestráca ani nenarúša vplyvmi mladších poetík.

Kompozičná triáda, opakovanie motívov, idealizované typizovanie ako metóda vyobrazenia postáv, hlavných i tieňových, nedostatok psychologickej motivácie, didaktizmus (výskyt proverbií, gnóm, sentencií, maxím), rozvláčne a patetické dialógy, výrazný rétorizmus etc. sú zreteľným dôkazom stredovekosti a zároveň historizmy (hazucha[1]), skomoleniny mien a názvov (Piennet – Piemont[2], Toraň – Turín[3]), germanizmy (hofmajster[4], šturm[5]), slová francúz-

[1] História o pánu Tristanovi a krásnej Izolde. In: Utešené, zábavné ale i príkladné rytierske príbehy, s. 308.

[2] Kratochvíľna kronika o šľachetnej panne Meluzíne a o udatnom rytierovi Rajmundovi. In: Utešené, zábavné ale i príkladné rytierske príbehy, s. 94.

[3] Kratochvíľna kronika o šľachetnej panne Meluzíne a o udatnom rytierovi Rajmundovi. In: Utešené, zábavné ale i príkladné rytierske príbehy, s. 112.

[4] Príkladná kronika o veľmi trpezlivej pani Grizelde. In: Utešené, zábavné ale i príkladné rytierske príbehy, s. 27.

[5] Kratochvíľna kronika o šľachetnej panne Meluzíne a o udatnom rytierovi Rajmundovi. In: Utešene, zábavné ale i príkladné rytierske príbehy, s. 101.

skeho pôvodu (kortizovať[6]) etc. sú dôkazom importovanosti cez cudzokrajné redakcie. O to viac „je pozoruhodné, že v rytierskych príbehoch vydávaných na Slovensku sa v ľudových knižkách pôvodné stredoveké látky a motívy **neprispôsobovali** literárnemu vkusu 18. a 19. storočia. V nezmenenej podobe ostávajú verné estetickým kritériám stredoveku aj amplifikačné a kumulačné štylistické a jazykové prostriedky. Románové poviedky číta teda slovenský čitateľ 18. a 19. storočia vo svojej pôvodnej stredovekej vznešenosti, patetickosti, rétorickosti a expresívnosti. ... V archaicky znejúcich štylistických a jazykových prostriedkoch je zakonzervovaný **pôvodný** stredoveký obsah i forma so všetkou svojou vznešenosťou, patetickosťou, nádherou a najmä – rozprávačským čarom“ (Hurtajová, 2004, s. 47). Literárna kritika v 19. storočí považovala túto skutočnosť za prejav jazykového a štylistického anachronizmu (toto konštatuje aj Z. Hurtajová, 1998, s. 10 – 11), pravdepodobne aj preto postavila túto literatúru na perifériu národnej literatúry. Skutočnosť je iná; knižky ľudového čítania sú svojím „**archaizmom**“, nie anachronizmom, obrazom doby svojho vzniku.

Kumulačné a amplifikačné výrazové prostriedky budú v umeleckom texte vždy prítomné. V závislosti od obdobia budú v rôznej konštelácii, v rôznej kvalite a kvantite, plniac špecifické funkcie a dotvárajúc význam a prejav literárneho obdobia, či dokazujúc synkretizmus štýlov viacerých literárnych období, a to po prvé z dôvodu, že texty vznikali na prelome kultúrnohistorických epoch, po druhé, sú tu texty, ktoré sú prejavom „epigónskeho návratu“, ba po tretie, a to platí aj pre knižky ľudového čítania, sú prejavom širokého európskeho fondu a putujúc krajinami si zachovali patinu svojej medzinárodnej platnosti a dobovosti.

Spomínaná archaickosť, vznešenosť, patetickosť štýlu sa v stredovekých knižkách ľudového čítania dosahuje použitím rôznych figúr (apostrofy, klimaxy, interogácie, deminutíva, exklamácie a i.), trópov, či presnejšie topov, ktoré neustálym opakovaním strácajú svoju silu obraznosti a expresivity, metafora je zastúpená len v ľúbostných motívoch, kvantitatívne ju prevyšuje epiteton hyperbolického charakteru a konštantný epiteton, ktorý je opätovným dôkazom stredovekej nemennosti a zároveň vyššie spomenutej neprispôsobivosti (porovnaj Hurtajová, 1980, s. 365 – 371).

Je zrejmé, že v textoch vznikajúcich v 10. až 15. storočí, ktoré sme doteraz spomenuli len v náznakoch, nenájdeme nič viac a nič menej ako dôkazy stredovekej poetiky a noetiky. „Nepostihujú výnimočnosť ani individuálnosť v žiadnej rovine a realitu sveta a jednotlivca zobrazujú v jej stredovekej všeobecnosti, nie jedinečnosti“ (Hurtajová, 1998, s. 11). Zároveň je potrebné dodať, že závery uvedených analýz Z. Hurtajovej vychádzajú zo zachovaných textov hlavne 19. storočia, preto doteraz uvedené sa už nejaví ako samozrejmé.

---

[6] Príkladná kronika o veľmi trpezlivej pani Grizelde. In: Utešené, zábavné ale i príkladné rytierske príbehy, s. 40.

Posunúc sa teraz na časovej osi smerom k nastupujúcemu novoveku a v duchu novej kultúrnohistorickej epochy **humanizmu a renesancie** sa na prelome 15. a 16. storočia zoznámme s postavou Fausta, ktorá je možno len akýmsi oživením biskupa Fausta zo 4. storočia (pozri Hurtajová, 1985, s. 89). Faust je, povedané slovami Z. Hurtajovej (1985, s. 87), „typom nového človeka – vedca, vládcu sveta a kozmu, propagátora ľudského rozumu a bojovníka za ľudskú dôstojnosť. Ako symbol ľudského pokolenia zosobňuje odvekú túžbu človeka po dokonalosti, po absolútnom poznaní, po životnej istote, po ovládnutí prírody a jej zákonov. ... Faust je vysnívaným predobrazom človeka budúcnosti." Z. Hurtajová (1985, s. 95 – 96) svojím výskumom dospela k záveru, že „v **staršej** umeleckej **forme** je zašifrovaný **nový**, renesančný **obsah** sprítomňujúci svetlejšie, vzletnejšie i radostnejšie životné pocity a predstavy. V mnohých prípadoch nejde o dôsledné zjednotenie formy a obsahu, ale nastáva **posun** obsahu k renesančným pocitom a predstavám."

Uvádzame príklady:

- zreteľné formálne uplatnenie estetického kritéria stredovekej literatúry – anaforické začiatky viet:
- *„**A** neveľmi ďaleko od hradu bola jedna... **A** všetci jeho páni a rytieri... **A** tak, keď boli všetci hotoví..."*[7]
- *„**A** rozkázal svojmu služobníkovi Agapetovi... **A** on povedal... **A** tak nezostala v koši ani jediná figa..."*[8]
- *„**A** tak bol jeho dom čoskoro... **A** Faustovi bol milý každý..."*[9]
- formálne uplatnenie vznešených apostrof, ktoré majú tendenciu patetickosti, v prehovoroch k šľachtickým postavám:
- *„**Múdre knieža**, vaši páni rytieri vás pokorne žiadajú..., **Milí páni a rytieri**..."*[10]
- *„**Môj pane!**..., **Pane a náš majstre**, ty mávaš mnoho prác..., **Majstre**, prosím ťa, ospusť mi..."*[11]
- *„Neviem inú radu, **milostivá pani**..., **Vaše kniežacie milosti**, poskytli ste mi mnoho dobrého..."*[12]

Epitetá stredovekých knižiek ľudového čítania ako napríklad *mierny, mužný, vytrvalý, pravdovravný, pokorný, mladý, krásny, vysokej urodzenosti* (porovnaj Hurtajová, 1980, s. 368), vo vzťahu k Ezopovi vyjadrujúc jeho fyzickú ošklivosť *haněbný, ošklivý, ničemný, odporný, nečistý, neforemný, hrbatý, ošemetný* (porovnaj Hurtajová, 1998, s. 107), sú stereotypné, jednoduché a jednoznačné – sú presným popisom fyzickej a duševnej krásy protagonistov alebo fyzickej ohav-

---

[7] Utešené, zábavné ale i príkladné rytierske príbehy, s. 12.

[8] Život, skutky a rozhovory ohavného Ezopa, s. 8.

[9] Doktor Faust, s. 17.

[10] Utešené, zábavné ale i príkladné rytierske príbehy, s. 11.

[11] Život, skutky a rozhovory ohavného Ezopa, ktorý bol znamenitý mudrc a vychýrený bájkar, a čo všetko kratochvíľne navyčíňal, s. 8, 19, 26.

[12] Doktor Faust, s. 40 – 41.

nosti Ezopa, pohybujú sa v rozpätí maximálne pozitívne a maximálne negatívne, akoby nič medzi neexistovalo a oproti nim „faustovské“ epitetá ako *pekelný, zlý, ohyzdný, smradľavý, strašlivý, tajomný, veselý, výborný, znamenitý, zlatý, skvostný, spanilý, ľúbezný* (porovnaj Hurtajová, 1985, s. 95) už v sebe odrážajú vyššiu mieru sviežejších, či priam svetlejších, dôb novej epochy, sú prejavom konkrétneho rozpoloženia protagonistu.

Kým dvojčlenné synonymá v stredovekých textoch sú viac slovesné a sú prostriedkom dynamizácie klimaxy[13] alebo menné a slovesné ako prostriedok didaktizmu[14], podobne aj dvojčlenné synonymá vo Faustovi sú obrazom i odrazom radostnejších, svetlejších, miestami i vzletnejších životných pocitov a predstáv[15], a teda implicitne i explicitne dokazujú, „že nemenné stredoveké ideovo-estetické princípy sa začínajú **narúšať** v prospech triezvejších ideí nových čias“ (Hurtajová, 1985, s. 96).

Pripomeňme si, že doteraz uvádzané závery platia pre knižky ľudového čítania staršej proveniencie. Je na mieste položiť si otázku: K akým záverom nás privedie výskum knižiek ľudového čítania **mladšej** proveniencie? Potvrdíme platnosť vyššie spomínaného, alebo zaregistrujeme isté **zmeny**, ktoré budú logickým dôsledkom „mladšieho veku“**?** Aby sme našli „zatiaľ čiastočné“ odpovede, ponorme sa do príbehu o Zdenkovi zo Zásmuku so svojimi tovarišmi alebo : Rytieri v Blánickom vrchu zavretí[16] – jedného z mnohých textov mladšieho pôvodu.

Prvým krokom analýzy je chronologické zakontextovanie príbehu – už názov nám naznačuje silnú spätosť s povesťou českého pôvodu a ako nám prezrádza Alois Jirásek (1985, s. 370 – 373), vznik povesti o Blaníckych rytieroch (i samotná knižka ľudového čítania) je spojený s vládou kráľa Václava IV. a rokom popravy Jána Husa 1419. Príbeh spomína „otca vlasti“ – Karola IV. (1346 – 1437). Výraznými indíciami chronologického vymedzenia sú zmienka o „súčasnej“ vláde Karola V. (1519 – 1556) ako rímsko-nemeckého cisára, ktorý je známy aj ako španielsky kráľ Karol I. (1517 – 1556), o náboženských nepokojoch, ktoré vypukli za jeho vlády - z historického pohľadu je výrazným medzníkom rok 1517 a s ním spojená reformácia M. Luthera, a v neposlednom rade informácia, ktorú nám poskytuje autor vo výpovedi Blaníckych rytierov,

---

[13] Napríklad: „*Ale sotva vyriekol tieto slová, hodil sa pán Tristan naspäť, neprehovoril ani slovo viac, roztiahol svoje ruky a vypustil svoju dušu.*“ In: Utešené..., s. 332.

[14] Napríklad: „Neslúšiť hleděti na nepodobnosť a neslíčnosť těla, ale na mysl a vtip člověka. In: Život..., s. 35.; „aby ... váš manžel před celým světem zahanben a potupen nebyl“ In: Život..., s. 48.

[15] Napríklad: „*...práve dnes slávi v Mníchove bavorský kurfirst svoje svadobné veselie a že bude pri tom veľká sláva a nádherný kvas*“ In: Doktor Faust, s. 21. „*Aby sa celkom omámil, Faust sa častejšie hnal do všetkých márností a samopašností a hovel všetkým vášňam zmyselnosti. Vystrájal hostiny a pijatiky...*“ In: Doktor Faust, s. 58.

[16] Zdeněk z Zásmuku s swými towaryši. Aneb : Rytíři v Blánickém wrchu zawřeni. Kramérnusovým nákladem. W Praze 1799. 117 s.

ktorí sú vo vrchu zavretí 125 rokov. Jednoduchou matematikou 1419 + 125 = **1544** sa dostávame k najpravdepodobnejšiemu roku, v ktorom sa odohráva dej tohto príbehu, hoci doteraz najstaršie známe vydanie, fyzicky v súčasnosti nedostupné, pochádza z roku 1780 a naša analýza vychádza z tlače z roku 1799.

Pokúsime sa trochu netradične – od konca k začiatku – odkrývať zákonitosti poetiky a s tým nevyhnutne spojenej noetiky tejto knižky ľudového čítania.

V závere knihy sa dočítame, že príbeh si nenárokuje na poučenie: *„Býval sice před časy ten spůsob, že mnozí spisujíce činy lidské v tajemství a podobenství je přiodili, aby tudy čtenář obsah lépe v pamět sobě vtiskl“* (117), ale naopak *„spisovatele nebyl jiný umysl, než k ukrácení chvíle posloužiti“* (117), predsa sme nútení povedať, že poučení v príbehu je viacero a sú dvojakého charakteru – svetské a biblické:

1. svetské
   - *„Pozdvihneli tě časem štěstí na vrch své dokonalosti, vezíž, stanek se jen proto, aby tim hlauběji upadl“* (13)
   - *„... jak veliký rozdíl je mezy pravau radosti, kteráž z dobrých skutků pocházý, a mezy marnými rozkošemi, kterež jen krátce trvají, a koncem na člověka zpozdilého psotu a největší zármutek uvodí.“* (65)
2. biblické
   - *„Láska k blížnimu nás k tomu viže, abychom se o nej starali.“ (37)*
   - *„A vězte, že bohatsví nenjť to jediné, což manželu šťastné čini, nýbrž společná láska, svornost a snášenlivost, a k takovým manželům požehnáni Boži zevšech stran se hrne.“ (40)*
   - *„Než budiž všecko to zapomenuto, aby na mne shledal priklad onoho laskavého otce, kterýž marnotratnému synu, an otcovskau láskau pohrdl, takto povědě: Odpaušti se tobě všecko provineni, a od nynizka slauti budeš jeden z mých nejmilejších synů.“ (113)*

Je tento záver knihy len narážkou na barokovo štylizované moralizátorstvo, didaktizmus? I keby sme chceli tieto ukážky vnímať ako stredoveké či barokové moralizovanie, miera explicitného vyjadrenia ponaučenia je neporovnateľne nižšia ako v textoch staršej proveniencie, preto môžeme usúdiť, že knižky ľudového čítania mladšej proveniencie sa pravdepodobne do istej miery zbavia tejto stredovekej patiny.

Barokovú poetiku potvrdzujú rozvláčne opisy, časté opakovanie motívov[17], čo pôsobí staticky a pateticky. Tento pocit umocňujú komplikované vetné konštrukcie, pasívne a genitívne väzby, kondicionálne tvary, prechodníky, príčastia, patetické vedľajšie vety predmetové, inverzný slovosled, lineárnosť textu, minimálne vertikálne členenie, prechodníky a neurčitky umiestnené na konci viet, interjekčné začiatky viet, dvojčlenné kumulácie, asyndetonické enumerácie,

[17] Napríklad šablónovito a stereotypne pôsobí aj trikrát sa zopakujúci cyklus 1. zjavenie sa ducha – 2. dar – 3. pomáhanie – 4. zneužitie daru – 5. trest v podobe straty daru, ktorý zobrazuje schéma č. 2.

konštantné epitetá... Na ukážku i dôkaz použijeme dve výpovede tvoriace v pôvodnom texte jeden odsek.

*„Maynhart, muž rodu starožitného a rytiř udatný, wida kterak Taboryti pro smrt Jana z Husynce vlast mečem i ohněm hubi, a obzvláštne že Prokop Holý všecko po vůli své jako jediný mocný vladář spravuje, cla vybira, berně a daně ukladá, vojska kam chce posílá, všudy laupi a morduje, a jak dobrě urozené jako lid obecni za otroky a chlapy své má; uminil tedy, že k tomu konec učini. A tak maudře uvažuje, že žádneho pod nebem bidnějšiho národu nad Čechy neni, anik stále polem ležeti, a jen brani se obirati museji, jednak sami mezy sebou válčice, a jednak od cyzých nepřátel krvavými válkami trápeni jsauce, tak že nikdý bez strachu býti nemohau; procež když stavové strany toho sněm do Prahy rozepsali, rytiř Maynhart těmito slovy jim to představil:...“* (8).

Spomínané konštantné epitetá často v spojení s dvojčlennými kumuláciami majú vysokú, avšak stereotypnú výpovednú hodnotu: Zdeněk ako hlavná postava je rytier *„čilý, krásny, uctivý a nad jiné bohatý“* (3), ak je rytier slávny, má *„udatnú ruku“* (35), tovariši idú v *„slávnem průvodu“* (36), nepriateľ má *„ukrutné ruky“* (32), nevinní sa ocitajú v *„pevné věži“* (20), *„v tuhom vězení“* (24), sklamanie stelesňuje *„bolestné srdce“* (35), neznámy rytier má *„pošmaurnau tváři“* (39), je to *„hrdý a nezdvořilý muž“* (39), *„zdivočilý a nevážny“* (57), pomáha sa *„nuzným a potrebným“* (33) v *„nesnázy a protivenstvích“* (33), kôň je *„krásny a bujný“* (35), ženské postavy sú *„krásne“* (16), *„sličné, spanilé“* (44), *„panna nad jiné krásnejší“* (72), *„dobrá a šlechetná“* (57), nepravá láska je *„slepá láska“* (63).

Všetko nadprirodzeného pôvodu je *„tajomné“* (34), *„podivné řízení“* (32), *„neslýchaná příhoda“* (38), *„zázračné uzdravění“* (48). Superlatívy zdôrazňujú výnimočnosť a zároveň pôsobia pateticky stereotypne *„nejdrahší poklad“* (34), dar je *„nejplatnejší a nejvzácnejší“* (59), tovarišstvo je *„nejvěrnějši“* (44), bohatstvo je *„preveliké“* (43), oblečenie je *„překrásne“* (37). V momentoch krajne citovo preexponovaných je *„přesmutná chvile“* (50), *„nešlechetné živobyti i neštastnau smrt“* (54). Morálny poklesok sa hodnotí ako *„po marné cti*

Schéma č. 2: Cyklus

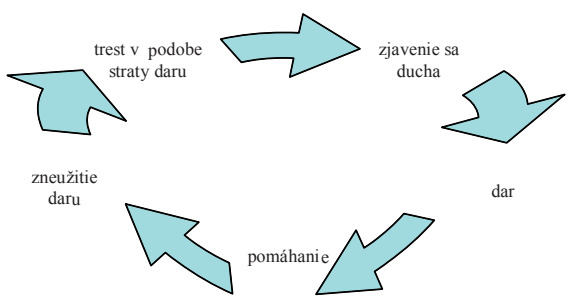

*a slávě taužiti"* (60). Pateticky pôsobí aj asyndetonická enumerácia: *„... což nuznému, neduživému, křivdu trpicýmu, a opuštěným vdovám a syrotkům k ulehčeni jech bidy a auzkosti prospěti má"* (67).

Na úrovni lexiky zotrváva v platnosti konštatovanie, že výrazy sú prejavom importovanosti cez cudzokrajné redakcie[18], zachovávajú si svoj medzinárodný charakter, sú zároveň dôkazom nadväzovania na stredovek, avšak je potrebné zdôrazniť, že **miera** archaizmov i slov cudzieho pôvodu v konfrontácii s knižkami staršej proveniencie neporovnateľne vrástla. Je to pravdepodobne dôsledok otvorenosti regiónov, rozmachu kníhtlače a zvýšeného záujmu o tento typ literatúry, o čom svedčia aj niekoľkotisícové náklady jednotlivých knižiek, ako aj skutočnosť, že niektoré príbehy boli vydané viackrát v priebehu jedného roka.

Sumujeme: na úrovni básnických obrazov a syntaktickej skladby vety nám stále pretrváva barokový pateticko-rétorický stereotypný výraz, jazykový a štylistický anachronizmus, hoci postupne sa nám do pozornosti vsúva i **rokokový** hedonizmus, pôžitkárstvo, kde v duchu carpe diem je *„skvostná večera"* (24), *„hlučné hodováni a rozličné kratochvilné hry"* (16), *„mnoho dni turnaje, divadla, zápasení s divokými zvířaty, mistrné ohně a jiné rozličné kratochvile strojili"* (72), i keď na úrovni výrazu je obraz stále barokovo patetický. Klotilda je *„panna nad obyčej pěkných způsobů, uličelé krásy a milováni hodna"* (62), je objektom Zdenkovho opojenia i viac či menej otvoreného erotizmu.

„Rokoko má isté styčné body s preromantizmom. Spája ich, rovnako ako s biedermeierom, najmä sentimentálna báza. Ide najmä o básnické prezentovanie lásky ako bolesti alebo o konvenčný motív „chradnutia"[19] z nenaplnenej lásky alebo náreku za vzdialenou milou. Tento rokokový sentimentalizmus sa od preromantického sentimentalizmu odlišuje práve typicky rokokovou galantnosťou, zmyselnosťou a pôžitkárstvom a naopak, silnejšie exponovanie citovosti a intimizácia. Táto citovosť však nemá v rokokových textoch vysokú kvalitu. Zväčša skĺzava k povrchnej a banálnej sentimentalite, chýba jej predovšetkým subjektívnejší rozmer a hĺbavejšia ľúbostná reflexia, typická pre preromantizmus. Rokoková sentimentalita zväčša ústí do ľahkomyseľne a pôžitkársky chápaného chvíľkového citového vzplanutia, kde láska ako trvalejšia hodnota zväčša nemá miesto" (Vojtech, 2003, s. 80).

Zámerne poukazujeme na túto charakteristiku rozdielov, pretože výstižne vystihuje charakter lásky v príbehu o Zdenkovi. Táto láska ešte v ničom nie je

[18] *Šprým* (čes.) – žart; *chotě* (čes.) – manželka; *hbitě* (čes.) – pružný, bystrý, bystrosť, rýchlosť; *rek* (nem./čes.) - udatný bojovník, hrdina; *harcováni* (nem./maď) – zápasiť, bojovať; *herold* (nem.) – stredoveký oznamovateľ správ; *kurfirst* (nem.) – nemecké knieža oprávnené voliť v stredoveku rímsko-nemeckého cisára; *alabaster* (gréc.); *esencia* (lat.), *materia* (lat.); *toliar* (nem.); *hurtem* (nem./fran.) – hrmot, lomoz; *šmuk* (nem.) – vzácna ozdoba, šperk; *kofliků* (lat./nem.) – menšia nádoba, pohár etc.

[19] *„Tváře prv plná a kulatá, byla nyni spadlá a špicatá; lice prv nad snih bělejši a růžemi prokvetlé, nyni bledé a synalé; oči veselé a jasné, nyni truchlivé a slzami zalité. Slovem, tá celá podoba představovala osobu mrzatau, smutnau a hořem utrápenau."* (82).

**preromantická**, je to Zdenkovo rokokové „vzplanutie“ k trom ženám, ktoré v závere vyúsťuje do pokojného domova a rodinného kruhu v duchu **biedermeiera** a zároveň do romanticky pôsobiaceho víťazstva Amálininej trpezlivosti napriek **rokokovému** „chradnutiu“.

Dôležitým znakom diela je charakter prostredia, v ktorom sa jednotlivé epizódy príbehu priamo alebo sprostredkovane odohrávajú. Nájdeme tu hrady[20], kláštory[21], rytierov[22], grófov[23], grófky, rokokové lúky, háje, polia, nočnú prírodnú scenériu, ktorou hrdina putuje. **Rokokovo** prírodná kulisa: *„Obloha potahovala se mrakem hustým, a přival náramný valil se zdaleka“* (29) je obrazom Zdenkových pocitov, ktorý *„běduje a naříkaje na nestálé štesti“* (29), sa vzápätí mení na dynamické a dramatické tajomne **preromantické** *„strašlivé hromobiti a náramné blýskáni“* (30), aby zrazu *„začne se pod nim země pohybovati jako od zemětřeseni, najednou se rozstaupi, a on pod zemi v skalnaté rozsedlině se octl“* (30). Stretnutie s nadprirodzenou postavou ducha mnícha Otmara opätovne vracia prírode charakter rokokovej kulisy *„po včerejši baořce povětři je tiché a jasné“* (34). Motív „**cudzokrajinnosti“** vo vzťahu k domácemu čitateľovi vzbudzujú mestá ako *Amsterdám* (22), *Benátky* (21), *Medyolánum* (Miláno) (23), *Bolona* (27), knieža *Parmazánské* (Parma, Taliansko) (28), *Ulm* (Švábsko) (35), *Reyňe Kolině* (Kolín nad Rýnom) (44), *Mohuč* (Mainz) (44), *Trevir* (Trier) (50), *Klermont* (62), *Paríž* (62), *Wormst* (84), *Lion* (109). Zároveň je tento motív prostredníctvom egyptskej Káhiry (*Kayro,* 105*)* a *Saracénov* (103) pretavený až do **exotizmu.** Tento aspekt mesta nemožno pripisovať priamo biedermeieru, skôr je to znak a prejav medzinárodného charakteru knižiek ľudového čítania, ktorý akoby symbolicky zdôrazňovalo aj putovanie hlavného hrdinu – pohľad na mapu (príloha v powerpointe) nám prezrádza priestorové rozloženie deja príbehu.

V duchu nášho v úvode formulovaného netradičného postupu vráťme sa cez slová Oldřicha Sirovátku (1990, s. 49) na začiatok príbehu: „Mimořádný význam pro komerční literaturu má titul. (…) Informativní úloha titulu v konzumní literatuře je proti umělecké literatuře ještě podtržena. Předně proto, že název je většinou schematický a odkazuje na téma nebo hlavní motiv průhledně a plakátově. Tituly komerční četby však hlavně informují čtenáře o žánru knížky, kterou si koupil. To má pro zábavnou a konzumní četbu mimořádný význam, protože vkus čtenářů se orientuje podle žánrů.“

Barokovo rozsiahly názov *Zdeněk z Zásmuku s swými towaryši. Aneb : Rytíři w Blánickém wrchu zawřeni* i samotný úvod príbehu naznačuje, že pôjde o typický rytiersky román stredovekého charakteru. Pozrime sa spoločne na schému (príloha v powerpointe), ktorá nám v zjednodušení naznačuje príbeh.

[20] *Ryžmberk* (9) – hrad Rožmberk v Bechynsku, *Krusov* – pravdepodobne Krumlov v Čechách.

[21] Kláštor Opatovice pri Hradci Králové odkiaľ pochádza i mních Otmar.

[22] Zdeněk, Maynhart, Brunburk, Jilemic, Roland a i.

[23] Lichtenštein (16).

Je možné vidieť, že epizódy sú kladené za sebou lineárne, v mnohých prípadoch musí zasiahnuť motív náhody, aby sa dosiahla účelovosť ich radenia[24], či dokonca, aby sa príbeh posunul „ďalej“[25]. V duchu barokovej poetiky chýba akákoľvek psychologická motivácia konania postáv, či logickosť motívu náhody. Autor v zachovaní jednoduchosti kompozície prakticky nič nekomplikuje.

Avšak početné epizódy, na ktoré poukazuje i schéma, narúšajú túto šablónu a naznačujú, že komerčná literatúra vychádzajúca po roku 1780 je pravdepodobne synkretizmom viacerých literárnych žánrov i literárnych smerov. Synkretizmom bol známy i barok, preto možno povedať, že ide o isté doznievanie tohto znaku, na ktorý sa však navrstvuje aj niečo **nové**. Hoci hlavnou líniou je život a skutky rytiera Zdenka, môžeme jednoznačne povedať, že žáner rytierskeho románu je v tomto príbehu akousi vonkajšou opornou konštrukciou. V jeho vnútri sledujeme ľúbostný román s prekážkami[26], spoznávame povesti českej proveniencie[27], drsnosť čierneho románu sa prejavuje v kriminálnej zápletke nájdenej mŕtvoly[28], i keď riešenie je ešte barokovo náhodné ako detektívne postupné, retrospektívne rozprávania naznačené v poznámke 24 a 25 majú charakter poviedky s tajomstvom, nachádzame tu aj poviedku so zbojníckou tematikou[29].

V tomto štádiu výskumu môžeme vysloviť čiastkový záver: hoci si kompozícia zachovala svoju lineárnu jednoduchosť, **horizontálnych digresií** nám v porovnaní s kompozíciou knižiek staršej proveniencie pribúda. Je dôležité povedať, že zrozumiteľnosť deja sa nimi nenarúša, tieto motivické digresie sa stávajú funkčnou súčasťou textu, zachovávajú vyššie definovanú poetiku vo všetkých jej atribútoch (napr. synkretizmus umeleckého a administratívneho štýlu), avšak, a tu je ukryté nové poznanie, práve cez tieto digresie sa do textu dostávajú **novšie** témy a obrazy – nová noetika, ktorá korešponduje s literárnym

---

[24] Napríklad na s. 20 sa dozvieme o uväznení Borislavky, na s. 56 rytier Jilemic opisuje jej väznenie, na s. 85 nám ten istý rytier retrospektívne, priam reportážne, opisuje jej vyslobodenie.

[25] Napríklad na s. 26 úplne nečakane nastupuje právo, ktoré hľadá mŕtve telo, hoci dovtedy sme ani len netušili, že u Donátyho bol nejaký kupec; na s. 27 na prekvapenie čitateľa nájdu zohavenú mŕtvolu a uväznia Donátyho; na s. 51 sa opäť úplne náhodou Zdeněk zamieša do sporu junáka a dievčiny, junáka smrteľne raní a ten sa pred smrťou priznáva k tejto vražde; na s. 55 Zdeněk posiela svojho rytiera so svedectvom o priznaní do Benátok; na s. 66 sa tento rytier akoby náhodou vracia, retrospektívne a podrobne reportážne nám vyrozpráva epizódu o Donátyho vyslobodení i o úplne náhodnom nájdení šmuku pri prestavbe hospody.

[26] „Boj“ Amalie o Zdenkovu lásku.

[27] Povesť o rytieroch zavretých v Blaníckom vrchu – vrch Blaník sa nachádza v juhočeskej oblasti Bechynsko; povesť o mníchovi Otmarovi z kláštora Opatovice – tento kláštor sa nachádzal pri meste Hradec Králové.

[28] *„Byl ukrutně zohaven; měl podřezaný krk, a na prsech mnoho ran nožem hluboko bodených“* In: Zdeněk z Zásmku, s. 27.

[29] Epizódy o chytení zbojníkov Lapača a Hromadu.

vývinom vo všeobecnosti, samozrejme, jej kvantitatívne a kvalitatívne ukotvenie je iné.

Schéma č. 1: Kompozícia

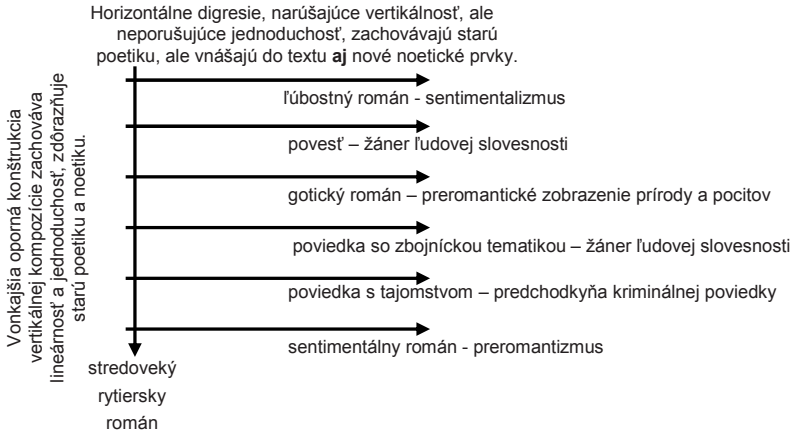


Schéma kompozície zreteľne ukazuje, že na ploche jedného príbehu sledujeme sústavu žánrov – niektoré pôsobia, povedané slovami Petra Libu (1981, s. 123), „ako agens návratov, ako agens uchovania tradičných žánrov“ (rytiersky román, povesť, zbojnícka poviedka), ďalšie (gotický román, sentimentálny román, poviedka s tajomstvom) možno pokladať za agens pokroku, cez ne je umožnený prienik nových tendencií – zdôrazňujeme noetických – ktoré sú transformované, v rámci komunikačného procesu kódované, podľa svojho „estetického vzorca“ (Liba, 1981, s. 68) do sebe vlastnej poetiky.

Ak sme o knižkách ľudového čítania staršej proveniencie mohli povedať, že sa „neprispôsobovali literárnemu vkusu 18. a 19. storočia“, empíria naznačenej analýzy knižky ľudového čítania mladšej proveniencie nám ukazuje, že hoci baroková poetika pretrváva, na úrovni noetiky bude pravdepodobne dochádzať k synkretizmu, novšie texty budú zrejme do seba absorbovať novšie vplyvy. Bude zaujímavé sledovať, ako sa nová noetika odrazí v poetike, či si zachová stereotypnosť, patetickosť, rozvláčnosť v zásadách zrozumiteľnosti, dejovosti, jednoduchosti s ohľadom na čitateľa, ktorému je určená, alebo sa pod tlakom nových motívov bude transformovať do novej podoby.

Je zrejmé, že táto konštatácia si nenárokuje na absolútnu správnosť a nemennosť. Práve z tohto dôvodu sme v úvode tejto analýzy použili spojenie „zatiaľ čiastočné“ odpovede. Až ďalší a zároveň nevyhnutný podrobný výskum textov komerčnej literatúry mladšej proveniencie nám umožní dotvoriť obraz tejto náročnej problematiky a „pritiahnuť“ ju z okraja literatúry do jej vzdialenejšieho stredu.

V tomto štádiu absolútneho počiatku výskumu knižiek ľudového čítania mladšej proveniencie možno na báze empírie konštatovať, že to, čo dnes kvalifikujeme ako prejav barokovej poetiky, sa môže ďalším, podrobnejším výskumom zmeniť na poetiku knižiek ľudového čítania. Začína sa nám javiť, že hoci postupný výskum bude jednotlivé texty analyzovať v konfrontácii s poetikou a noetikou umeleckej literatúry, výslednou sumou môže byť klasifikácia a kvalifikácia poetiky literatúry pre ľud ako samostatnej hodnotovej a literárnovednej kategórie.

Literatúra

Historický slovník slovenského jazyka I. Bratislava: VEDA 1991. 535 s. ISBN 80-224-0228-1.

Historický slovník slovenského jazyka II. Bratislava: VEDA 1992. 614 s. ISBN 80-224-0385-7.

Historický slovník slovenského jazyka III. Bratislava: VEDA 1994. 653 s. ISBN 80-224-0429-2.

Historický slovník slovenského jazyka IV. Bratislava: VEDA 1995. 581 s. ISBN 80-224-0432-2.

Historický slovník slovenského jazyka V. Bratislava: VEDA 2000. 690 s. ISBN 80-224-0628-7.

HURTAJOVÁ, Zuzana: Európska stredoveká rytierska poviedka v ľudovom čítaní na Slovensku. In: Studia Slovaca. Banská Bystrica: UMB 2004, s. 30 – 44. ISBN 80-8055-948-1.

HURTAJOVÁ, Zuzana: Doktor Faust. Bratislava: Tatran 1985. 104 s.

HURTAJOVÁ, Zuzana: Utešené, zábavné ale i príkladné rytierske príbehy. Bratislava: Tatran 1980. 379 s.

HURTAJOVÁ, Zuzana: Humor a tragédia Ezopovho života. Banská Bystrica: Metodické centrum 1998. 40 s.

HURTAJOVÁ, Zuzana: Život, skutky a rozhovory ohavného Ezopa, ktorý bol znamenitý mudrc a vychýrený bájkar, a čo všetko kratochvíľne navyčíňal. Liptovský Mikuláš: Tranoscius 1997. 128 s. ISBN 80-7140-139-0.

JIRÁSEK, Alois: Staré pověsti české. Praha: Odeon 1985, s. 370 – 373.

LIBA, Peter: Kontexty populárnej literatúry. Bratislava: Tatran 1981. 253 s.

SIROVÁTKA, Oldřich: Literatura na okraji. Praha: Československý spisovateľ 1990. 104 s. ISBN 80-202-0122-X.

VOJTECH, Miloslav: Od baroka k romantizmu: Literárne smery a tendencie v slovenskej literatúre v rokoch 1740 – 1840. Bratislava: UK 2003. 147 s. ISBN 80-223-1902-3.

Zdeněk z Zásmuku s swými towaryši. Aneb Rytíři v Blánickém wrchu zawřeni. Kramérnusovým nákladem. W Praze 1799. 117 s.

# Partner, równy, towarzysz – biblijne i koraniczne nazwy bogów pogańskich

Joanna Kulwicka-Kamińska

Instytut Języka Polskiego, Zakład Historii Języka Polskiego, Toruń

Przedmiotem badań jest leksyka z kręgu nazw bogów pogańskich zarówno w Koranie jak i w tekstach biblijnych. Analizie poddano apelatywy *partner, równy, towarzysz*.

Materiał źródłowy stanowią teksty zróżnicowane pod względem formalnym i czasowym, bowiem źródłem ekscerpcji słownictwa są zarówno polskie przekłady Koranu jak i zabytki Tatarów litewsko – polskich (dalej Tlp), pisane grafią arabską, wymagające transkrypcji i transliteracji. Są to więc pochodzące z XVII w. pierwsze zachowane kopie zabytków tatarskich (*Kitab z Kazania* /KzK/*, Chamaił lipski* /Chl/)[1], teksty XVIII–wieczne (*Tefsir* – 1725 r. fragm. /T1/, *Tefsir* – 1788 r. fragm. /T2/, *Kitab Łuckiewicza* fragm. /KŁ/, *Kitab Milkamanowicza* /KM/ fragm.)[2], XIX–wieczne (materiał leksykalny wyekscerpowany z XIX–wiecznych kitabów w formie słowniczków opracowanych przez S. Akiner /A/ i A. Woronowicza /W/[3], J. Sobolewskiego *Wykład wiary mahometańskiej czyli iślamskiej* – 1830 r. /Ww/) oraz XIX i XX–wieczne przekłady Koranu: *Koran* w przekładzie filomatów[4] – 1848 r. /KF/, *Koran* w przekładzie J. Buczackiego[5] – 1858 r. /KB1/, *Wersety z Koranu*[6] – 1935 r. /WzK/, *Koran* w przekładzie J. Bielawskiego[7] – 1986 r. /KB2/, *Koran* „londyński"[8] – 1990 /KB3/).

---

[1] Teksty transliterowane i opracowane przez G. MiškinienŹ, *Sieniausi lietuvos totorií rankraščiai*, Wilno 2001.

[2] za Meredith-Owens G. M., Nadson A., *The Byelorussian Tatars and their Writings (*1973, 141 – 176), The Journal of Byelorussian Studies, London 1970, t. 2, nr 2, 141 – 176; rękopis - transliteracja Cz. Łapicz; Stankievič J., *Přispěvky k dějinám běloruskeho jazyka na základě rukopisu ‚Al-Kitab'*, Slavia 1933-1934, rocznik 12, 357 – 390; Jankowski H., Łapicz Cz., *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, Warszawa 2000; Łapicz Cz., *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986.

[3] Akiner S., *The Vocabulary of a Byelorussian K'it'ab in the British Museum*, The Journal of Byelorussian Studies, London 1973, t. 3, nr 1, 55 – 84; Woronowicz A., *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*, Rocznik Tatarski, II, Zamość 1935b, 376 – 394.

[4] *Koran,* Poznań 1848 (jedenaście sur) – prawdopodobnie autorstwa ks. D. Chlewińskiego i I. Domeyko.

[5] *Koran*, J. M. Tarak Buczacki, Warszawa 1858.

[6] *Wersety z Koranu*, Sarajewo 1935 – reprint z 1995r.

[7] *Koran*, J. Bielawski, Warszawa 1986.

[8] *Święty Koran*, Londyn 1990 (pod patronatem Hazrat Mirza Tahir Ahmad).

Podstawę materiałową stanowią również polskie przekłady Biblii: XVI i XVII–wieczne (*Biblia brzeska* – 1563 r., *Biblia nieświeska* – 1572 r., *Biblia w przekładzie J. Wujka* – 1599 r., *Biblia gdańska* – 1632 r.) oraz współczesny przekład – *Biblia Tysiąclecia*[9].

Przegląd rozpoczyna leksem *partner.*

PARTNER

Jest to wyraz obecny w zasobie leksykalnym języka polskiego od doby nowopolskiej. Zanotowany został po raz pierwszy przez SWil (II, 972) jako zapożyczenie z języka angielskiego w znaczeniu ‚współuczestnik, współtowarzysz w tańcu, w grze'. To samo znaczenie znane jest SMick (VI, 56: ‚uczestnik wspólnego zajęcia'). SDor (VI, 148) podaje ponadto ‚aktor występujący w przedstawieniu jako współgrający towarzysz innego aktora lub aktorki'.

Nie jest znany, w odniesieniu do bóstw pogańskich, polskim przekładom biblijnym, natomiast występuje na kartach KB3: *...abyście nie przypisywali mu żadnego partnera* (VI, w. 152), *Zaprawdę, Allach nie wybacza, jeśli przypisywać Mu jakiegoś partnera* (IV, w. 49). Obecność leksemu *partner* w KB3 jest prawdopodobnie uwarunkowana tym, że tekst Koranu stanowi przekład z języka angielskiego, a niewątpliwie *partner* jest w polszczyźnie zapożyczeniem z tego języka, pochodzącym ostatecznie od łac. partitio ‚udział, część' (SWO, 316).

RÓWNY

Jest to wyraz odziedziczony z prasłowiańszczyzny. W SStp (VIII, 35-37) notowany jest jako przymiotnik odmiany złożonej, występujący najczęściej w funkcji przydawki – *równy* oraz jako przymiotnik odmiany prostej, pełniący w zdaniu funkcję orzecznika – *rówien.* SStp przytacza kilka znaczeń leksemu *równy/rówien*, na pierwszym miejscu podaje ‚jednakowy, podobny, posiadający podobne właściwości, aequalis, similis': o osobach, de personi; ponadto notuje: ‚podobny co do rozmiaru'; ‚równy pod względem stanu społecznego'; ‚posiadający gładką powierzchnię, płaski'; ‚przeciętnie wielki, w miarę wielki'; ‚rzetelny, uczciwy'; ‚zrównoważony, opanowany, cierpliwy'. W późniejszych opracowaniach leksykograficznych podaje się jako pierwsze znaczenie ‚niedołkowaty, niegórzysty, niepochyły' (por. SL, V, 74; podobnie SWil, II, 1417 – 1418; SDor, VIII, 1355 – 1356). Dopiero w dalszej kolejności notowane jest znaczenie ‚równy drugiemu czym, albo w czym' (SL, V, 74; SWil, II, 1418; SMick, VII, 488; SDor, VII, 1355 – 1356). SDor (VIII, 1356) zapisuje także leksem *równy* w użyciu rzeczownikowym ‚człowiek równy, zajmujący to samo miejsce w hierarchii społecznej'.

[9] *Biblia brzeska* 1563, Clifton-Kraków 2003; *Biblia nieświeska*, Nieśwież 1572 (ze zbiorów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego); *Biblia* w przekładzie ks. Jakuba Wujka z 1599 r. Transkrypcja typu „B" tekstu oryginalnego z XVI w., Warszawa 2000; *Nowy Testament* w przekładzie ks. dr Jakuba Wujka z roku 1593, Kraków 1966; *Biblia gdańska*, Gdańsk 1632; *Biblia Tysiąclecia*, Poznań 1980.

W tekstach religijnych – zrówno biblijnych jak i koranicznych – leksem *równy* to apelatywny antroponim bogów pogańskich. Użyty w znaczeniu ‚równy drugiemu czym, albo w czym'.

W staropolskich przekładach Biblii występuje przede wszystkim na kartach BB: *abyś rozumiał, iż mnie na wszem świecie równego nigdziej nie masz* (Wj 9, 14), *Panie! któryż tobie bóg jest równy?* (Wj 15, 11), *Nie masz mu równia na ziemi, a tak stworzon jest, że się nikogo nie boi* (Hi 41, 24), *Komu podobnego a równego uczyniliście mię?* (Iz 46, 5). W innych przekładach w tym samym kontekście odpowiada mu najczęściej leksem *podobny*, por. *nie masz mnie podobnego na wszytkiej ziemi* (BW, Wj 9, 14), *Któż podobien tobie między mocarzami, Panie?* (BW, Wj 15, 11); *że niemasz podobne mnie po wszej ziemi* (BN, Wj 9, 14); *nie masz mnie podobnego po wszystkiJj ziemi* (BG, Wj 9, 14), *Któż podobien tobie między bogami, Panie?* (BG, Wj 15, 11), *Niemasz na ziemi równego mu...* (BG, Hi 41, 24), *żebym mu był podobny?* (BG, Iz 46, 5). We współczesnym przekładzie, czyli w BT zdecydowanie w analizowanych kontekstach mamy leksem *równy*, por. *abyś poznał, że nie ma równego Mi...* (Wj 9, 14), *Któż jest pośród bogów równy Tobie...* (Wj 15, 11), *Panie, nie ma Tobie równego* (2 Krn 14, 10), *Nie ma mu równego na ziemi...* (Hi 41, 25), *Bo któż na obłokach będzie równy panu...* (Ps 89, 7), *Boże Zastępów, któż równy jest Tobie?* (Ps 89, 9), *Komu Mnie podobnym i równym uczynicie?* (Iz 46, 5).

Już w najstarszych kopiach zabytków Tlp w odniesieniu do bóstw pogańskich używa się nazwy *równy*, np.: *ani rovni sobe nikoho ne maje jedinni All'h vek'i vekom* (KM, s. 428, w. 9 – 10). Występuje również w XIX i XX–wiecznych polskich przekładach Koranu, np.: *Bóg mi przykazał czcić Go, i niedawać Mu równego;...* (KB1, XIII, w. 36), *Oni są ludem, który przypisuje równych* (KB2, XXVII, w. 60), *równi Allachowi* (KB3, III, w. 152; VI, w. 23).

TOWARZYSZ

Leksem *towarzysz* znany jest już staropolszczyźnie w znaczeniach: ‚ten kto z kim przebywa w jednym miejscu a. sytuacji, uczestnik wspólnej pracy, akcji czy zabawy' (SStp, IX, 176), ‚podwładny, pomocnik, współsprawca' (SStp, IX, 178). Znaczenia te są podawane przez późniejsze źródła leksykograficzne (SL, V, 690 – ‚towarzyszący komu, spólnik, kolega'; SWil, II, 1712 – ‚ten, który towarzyszy komu, spólnik, kolega'; SMick, IX, 139 – 140 ‚ts.'; SDor, IX, 203 – 204 – ‚ten, kto jest przy kim obecny, kto przebywa z kim gdzie, spędza z kim czas'). Słowniki doby nowopolskiej notują jeszcze inne znaczenia, np. wojskowe, łowieckie etc. (por. SL, V, 690; SWil, II, 1712; SDor, IX, 204).

W polskich przekładach Biblii apelatyw *towarzysz* w odniesieniu do bogów pogańskich nie występuje – jest natomiast używany wobec osób ze sobą przebywających, spędzających wspólnie czas, uczestników określonej sytuacji.

Inaczej wygląda to w piśmiennictwie muzułmanów. W KM czytamy: *inšeho boha ne maš i tovariše jemč ne maš* (s. 533, w. 9 – 10). Podobnie jest w Koranie. Bóstwa mogą być tu *towarzyszami* lub *współtowarzyszami* Boga: *Czcijcie*

*Allaha oraz nie dodawajcie mu żadnego towarzysza* (WzK, *Kobiety* w. 36, s. 87), *Ten, kto przypisuje Allahowi towarzyszy, popełnia wielki grzech* (WzK, *Kobiety* w. 48, s. 57); *Bóg wybawia was od tego i wszelkiego utrapienia, a wy Jemu dodajecie współtowarzyszy* (KB2, V, w. 64), *żebyście dodawali Bogu za współtowarzyszy to, czemu nie została przekazana żadna władza* (KB2, VII, w. 33 – por. KB1, VII, w. 31 *On nie dał wam władzy tworzenia bałwanów*), *współtowarzysze* (KB2, XXIX, 8 – por. KB1, XXIX, w. 7 *cudzy bogowie*), *i abym Mu nie dodawał współtowarzyszy* (KB2, XIII, w. 36).

Leksem *równy* jako nazwa apelatywna boga pogańskiego występuje już w najwcześniejszych przekładach biblijnych jak i w tekstach religijnych Tlp. W Biblii jego ekwiwalentem w analizowanych kontekstach jest często leksem *podobny*. Natomiast apelatywne antroponimy *partner*, *towarzysz* użyte w odniesieniu do bogów pogańskich są osobliwością przekładów koranicznych (jak wynika z badań – można tu jeszcze dodać apelatywy: *opiekun, orędownik, wstawiennik*). Z jednej strony wynika to z prostoty przekazu koranicznego, a z drugiej odzwierciedla tradycję muzułmańską, ukazującą Boga i panteon bóstw pogańskich zawsze jako istoty żyjące i działające, a zarazem duchowe, natomiast nigdy, jak to ma miejsce w tradycji judeochrześcijańskiej w postaci obrazów, rzeźb, czyli ich zmaterializowanej postaci zgodnej z ludzkim wyobrażeniem, stąd wprowadzanie w stosunku do bogów pogańskich tego typu określeń.

Słowniki:

SDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa, I – XI, 1958 – 1969.

SEBr – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, A. Brückner, Warszawa 1970.

SESł – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, F. Sławski, Kraków, I – V, 1952 – 1982.

SL – *Słownik języka polskiego* S. B. Lindego, Lwów, I – VI, 1854 – 1860.

SMick – *Słownik języka A. Mickiewicza*, red. K. Górski, Wrocław – Warszawa – Kraków, I – XI, 1962 – 1983.

SPolXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. R. Mayenowa, Wrocław – Warszawa –Kraków, I – XXVIII, 1966 – 2000.

SStp – *Słownik staropolski,* red. S. Urbańczyk, Wrocław – Warszawa – Kraków, I – X (1953 – 1993) i XI (z. I – VI; 1995 – 2000)

SWil – Słownik języka polskiego, Wilno, I – II, 1861.

SWO – Słownik wyrazów obcych, W. Kopaliński, Warszawa 1983.

# Analýza dílčího výzkumu: Charakteristika vzájemného porozumění české, slovenské a polské menšiny v Rumunsku a v srbském Banátu[1]

Štěpánka Litecká

Ústav slovanských a východoevropských studií,
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

## 1. Úvod

Dílčí výzkum vzájemného porozumění české, slovenské a polské menšiny v Rumunsku, který je obsahem následujícího příspěvku, je součástí širší a dlouhodobější práce: Vzájemné percepce češtiny, slovenštiny a polštiny jako nemateřského jazyka u Čechu, Slováků a Poláků, které je zároveň tématem mé disertační práce.

Výzkumy mezi českou, slovenskou a polskou menšinou na území Rumunska probíhaly nárazovitě od roku dubna 2004 až do listopadu 2005. Zajímavost a přínos tohoto výzkumu české, slovenské a polské menšiny spočívá hlavně v ojedinělosti stávající jazykové situace všech tří slovanských menšin v daných oblastech Rumunska (viz mapa 1), dané mj. jejich izolovaností od sebe, odlišnými vlivy jazykového substrátu, které formovaly současnou podobu jejich hlavních komunikačních jazyků, odlišnými sociálními a ekonomickými podmínkami a dalšími jinými faktory, kterým se budeme věnovat dále. Díky výzkumu v těchto třech, relativně odlišných, skupinách západoslovanských národnostních menšin na území Rumunska můžeme získat představu o „ryzí" schopnosti vzájemného porozumění mezi uživateli geneticky velice příbuzných jazyků – v našem případě tří západoslovanských jazyků.

Dříve než přejdeme k samotnému výzkumu, jeho průběhu a analýze, je potřeba zdůraznit, že výzkumy ve všech níže uvedených lokalitách, kontakt s krajany, učiteli v krajanských školách, setkání s žáky a místním obyvatelstvem pomohlo shromáždit vedle sociolingvistických informací také další data sociologického a etnologického charakteru, která by měla být zpracována a případně ještě dále zkoumána, neboť budoucnost a přesný lingvistický, sociologický a etnologický vývoj všech tří, zatím relativně kompaktních, menšin je velkou otázkou.

Na bezproblémové realizaci výzkumu mají velkou roli vyslaní učitelé českého, polského a slovenského jazyka v teritoriu a patří jim můj dík[2].

---

[1] Tento článek byl zároveň publikován ve sborníku Balto – Slavicum Pragense, který prezentuje výsledky doktorandů ÚSVS FF UK v Praze.

[2] Jmenovitě Petrovi Skořepovi (Sv. Helena), Janě Foldynové (Gerník), Barboře Jirouškové, Romanovi Grossmannovi (oba Srbsko), Jurajovi Cigáňovi (slovenské vesnice v RO), Joanně Morské (polské vesnice) a zvláštní dík patří také panu faráři Jankovi Rolníkovi z Gemelčičky.

## 2. Výzkum

### *2.1. Předmět výzkumu*

Jak už bylo zmíněno, předmětem výzkumu bylo zjistit a pokusit se odpovědět na jednoduchou otázku: jak a zda-li si budou navzájem rozumět členové české, slovenské a polské menšiny na území Rumunska. Důležitým faktorem, který ovlivňuje stupeň porozumění jakéhokoliv jiného nemateřského jazyka, je bezesporu komunikační a jazyková praxe, tedy kontakt přímý nebo nepřímý kontakt s dalším jazykem[3]. Lze předpokládat, že dospělí a tedy starší členové národnostní menšiny měli ve svém životě více příležitostí[4] ke komunikaci se členy dalších dvou zkoumaných národnostních menšin, a proto byl tento výzkum zaměřen na dětí a dospívající, u nichž je komunikační praxe zatím nízká. Výzkum byl tedy realizován na základních školách a na lyceech (škola typu osmiletých gymnázií). V začátcích výzkumu byl dotazník dáván také žákům 1. stupně, ale vzhledem k většímu množství textu, který si žáci potřebovali přečíst, a vzhledem ke kolísavé úrovni stupně gramotnosti žáků v jednotlivých lokalitách, byl nakonec výzkum realizován hlavně u žáků od 11 – 18 let.

### *2.2. Nástroje výzkumu*

#### *2.2.1. Dotazník*

Základním nástrojem výzkumu v lokalitách byl písemný dotazník, sestávající se z několika částí: obecné – informační, poslechové a čtecí.

Každý otazník byl žákům předložen v jazyce menšiny – jazykovou správnost dotazníků kontrolovali v přípravné fázi výzkumu rodilí mluvčí.

V obecné části dotazníku respondenti odpovídali na 13 otázek, jimiž se charakterizuje jazykové zázemí jednotlivých respondentů (mateřský jazyk, případně bilingvizmus, asimilace s rumunským či jiným jazykovým prostředím, četnost kontaktů s dalšími zkoumanými menšinami a forma těchto kontaktů). Vzhledem k relativně nízké úrovni vzdělání některých žáků a časové tísni, během které jsou žáci schopni se soustředit, bylo potřeba dbát na jednoduše a jasně formulované krátké otázky, na které se dalo odpovídat hlavně ano/ne/nevím. Komplikovanější otázky byly věnovány zjištění osobního názoru respondenta, jak by on osobně hodnotil svou schopnost rozumět zkoumaným jazykům.

Během druhé, poslechové, části respondenti vyslechli krátký čtený úryvek. Audio přehrávače byly vyloučeny vzhledem k různým typům prostorů, kde se výzkum uskutečňoval a tedy možným nepředpokládaným akustickým šumům. Úmyslně byl volen opět jednoduchý text s jednoduchým dějem. Jako vhodné texty posloužily úryvky z dětských pohádek. Pro polský text jsme

[3] Jako přímý kontakt považujeme kontakt s mluvčím jiného jazyka a snaha o dialog, nepřímý kontakt je např. poslech rádia nebo sledování televize.

[4] Je třeba podotknout, že i v takovém případě je velmi zajímavé sledovat způsob komunikace např. mezi dospělým rumunským Čechem a dospělým rumunským Slovákem: často preferují při vzájemné komunikaci rumunštinu.

zvolili zhruba 15-řádkový úryvek z dětské knihy „*O krtečkovi*“, český text byl vymyšlený příběh o pejskovi, který honil po louce zajíce a pro zkoumání porozumění slovenštině byl vybrán úryvek z pohádky „*Ako išlo vajce na vandrovku*“.

Respondenti volili jeden ze 4 nabízených stupňů porozumění[5] a následně odpovídali na doplňující otázky, které se týkaly vyjmenování postav v ukázce, jména postav a stručný popis děje a pomocí kterých se nám potvrdila relevantnost jejich vlastních charakteristik porozumění.

Poslední část byla věnována porozumění čtenému textu. Ve všech třech jazykových mutacích byl stejný úryvek z knihy Josefa Čapka „O pejskovi a kočičce“. Respondenti si přečetli text a dále pracovali na 3 cvičeních, která komplexněji zjišťovala schopnost a míru porozumění respondenta jednomu ze 3 jazyků. První cvičení bylo respondenty „oddychové“, kdy v textu ve zkoumaném jazyce měli nalézt a odtrhnout 4 slova svého vlastního jazyka.

Dalším úkolem pro respondenty byl překlad 3 vybraných vět z textu do svého jazyka a posledním úkolem bylo odpovědět na 6 doplňujících otázek, týkajících se obsahu textu. Opět jsme kladli důraz na to, aby byly otázky jednoduché a aby se na ně dalo odpovědět buď ano/ne nebo konkrétním slovem nebo slovním spojením z použitého textu.

### *2.2.2. Pozorování a doplňující otázky*

Vedle prostudování reálií zkoumané lokality a rozhovoru s místními obyvateli o jejich jazykové situaci, kontaktech s většinovým obyvatelstvem, ale také kontaktech s dalšími národnostními skupinami apod., bylo potřeba také sledovat samotné respondenty během vyplňování dotazníků, jak reagují na otázky, zda jim rozumí, zda je jim vše jasné a zda neopisují jeden od druhého. V případě potřeby byly respondentům kladeny i doplňující otázky (např. jak často sleduje programy, které uvedl, jak často se vídá se známými z jiných lokalit, kde žijí zkoumané menšiny).

### *2.2.3. Výběr lokality*

Z výzkumu byly již na začátku vyloučeny ty obce, kde nebyla škola s vyučovacím jazykem nebo předmětem zkoumané menšiny nebo kde byla taková škola pouze od 1. – 4. třídy. V lokalitách, kde nebyly školy v národních jazycích, je úroveň znalosti jazyka u dětí a mládeže relativně nízká. Většinou proto, že je vesnice malá a žáci odcházejí do větších obcí většinou do čistě rumunských škol, kde výuka probíhá v rumunštině a pro děti a žáky je jednodušší komunikovat už jen v rumunštině, a to i doma s rodinou, a jejich úroveň znalosti jazyka se snižuje. Obec ale může být větší, je ale míchaná z různých národností a ve škole probíhá výuka pouze v rumunštině. Jazyk, který si

[5] a) nerozuměl; b) rozuměl trochu (sem tam jedno slovo, ale nevím, o čem text je); c) rozuměl hodně (vím o čem je děj, ale některá slova neznám; d) všechno rozuměl

předcházející generace přinesli z mateřské země, lexikem reflektuje převážně období příchodu migrační skupiny do Rumunska, chybí mu tedy současná slovní zásoba pro nové, moderní věci, nástroje, aktivity a je proto logické, že tak budou přebírány tato chybějící slova z jazyka většinového. Pro žáka a potažmo pro rodinu v některých lokalitách je tedy stále častěji jednodušší doma hovořit rumunsky.

Stupeň asimilace je v takových lokalitách vyšší a výzkum by pak byl zdlouhavý, protože by každý žák vyžadoval zvláštní přístup a obecně lze tvrdit, že úroveň znalosti „mateřského slovanského jazyka" byla nízká.

### *2.3. Obecný průběh výzkumu*

Přestože se jednotlivé lokality lišily v různých faktorech, jako např. velikost a izolovanost obce, velikost školy, dostupnost médií, počet jazyků, užívaných k běžné komunikaci, stupeň asimilace s rumunským okolím atd., lze přeci jen obecně popsat průběh výzkumu.

Poté, co je zvolena lokalita, je nutné spolupracovat s kontaktní osobou v místě (nejlépe učitel), který může urychlit proces domlouvání termínů, uvolňování žáků z výuky pro výzkum apod. Výzkumy v převážné většině probíhaly v budově školy, ve třídách během vyučovací hodiny – pouze několikrát výzkum proběhl v rodině žáků.

Základním pravidlem výzkumu byla komunikace s respondenty v jejich jazyce tzn., u Slováku slovensky, u Čechů česky a u Poláků polsky. Začátek výzkumu jsme zahájili stručným představením výzkumného záměru a přiblížením jazykové situace a vztahu mezi češtinou, slovenštinou a polštinou. Po rozdání dotazníků začali respondenti s naší pomocí odpovídat. Během jednoho setkání odpovídali respondenti na otázky, týkající se obou dalších jazyků. Na začátek jsme tedy volili ten jazyk, u kterého jsme předpokládali, nižší možnost porozumění[6]. Respondenti pracovali samostatně, kdykoliv se mohli zeptat na nejasnosti. V některých třídách a lokalitách, kde jsme se setkali s nižší schopností čtení nebo kde jsme se setkali s respondenty, na které byl dotazník příliš složitý (např. nižší třídy), předčítali jsme dotazník nahlas a ke každé otázce jsme podávali vysvětlující a zjednodušující komentář. Po vypracování prvního dotazníku následoval druhý dotazník. Oba dotazníky zvládali respondenti vyplňovat v průběhu jedné hodiny (60 min). Delší čas už byl pro ně příliš vyčerpávající, ztráceli soustředění nebo si začínali povídat mezi sebou a tím se snižovala objektivita výpovědí možným opisováním od spolužáků. Po vyplnění a odevzdání druhého dotazníku jsme s respondenty nezávazně hovořili o náročnosti obou jazyků, který se jim víc líbil, kterému víc rozuměli, který jazyk by se chtěli učit apod.

---

[6] Tedy: u české a slovenské menšiny jsme začínali s polštinou a u Poláku jsme začínali s češtinou. Vycházeli jsme z obecně rozšířeného laického tvrzení, že Poláci spíše rozumí Slovákům než Čechům.

## 3. Výzkum v lokalitách

### *3.1. Poláci v Rumunsku*

Podle oficiálního sčítání lidu z roku 2002 se k polské národnosti hlásí 3559 obyvatel Rumunska. Největší část polské menšiny se nachází na severovýchodě Rumunska, v oblasti zvané Bukovina, nedaleko ukrajinských a moldavských hranic (viz mapa 1). Kulturním centrem rumunských Poláků je město Suceava, kde také sídlí Svaz Poláků v Rumunsku, který vydává rumunsko-polský časopis *Polonus* a organizuje četné kulturní aktivity. Polský stát vydatně podporuje svou menšinu v Rumunsku, nejen finančně a morálně, ale také vysláním 4 polských lektorů do teritoria.

Poláci přicházeli do Rumunska ve 2 fázích: první fáze probíhala po roce 1774 (po Rusko- turecké válce), kdy přicházela vlna Poláků hlavně z Haliče. Jednalo se převážně o zámožnější a vzdělanější rodiny, které se usazovaly právě v okolí Suceavy, kde se již začalo formovat kulturní centrum Poláků té oblasti. Další fáze kolonizace rumunské Bukoviny patřila v 19. století chudším a většinou negramotným rolníkům a dělníkům ze slovensko-polského pomezí. V současné době se vedou spory o to, zda to byli Slováci či Poláci[7] a zda byli slovenští dělníci násilně popolštěni či nikoliv. Obecně můžeme říci, že do jižní části Bukoviny přicházeli i obyvatelé z polsko-slovenského pomezí, tedy lidé, kteří měli silné slovenské kulturní a jazykové kontakty, což mělo vliv na dialekt, kterým se ve vesnicích hovořilo. Vyjasnění původu kolonizátorů není předmětem naší práce a nezbývá nám tedy konstatovat, že dnes se celá lokalita považuje za lokalitu, kde žije polská menšina. Menšina je rozložena v několika obcích (Pojana Mikuli, Nowy Soloniec, Plesza, Moara, Kaczyka, Gura Humorului, Paltynoasa, Siret a ve městě Suceava )[8]. Ve všech těchto obcích je celkem 10 škol, kde se vyučuje polština, pouze však jako jeden z předmětů. Nutno podotknout, že stupeň asimilace obyvatelstva v těchto obcích je značný. A velké množství rodin doma nehovoří pouze polsky, naopak polštinu využívají méně (např. v komunikaci s prarodiči). Výzkum byl proto realizován především v těch obcích, které mají většinový podíl polského obyvatelstva – v obci Pojana Mikuli (90 %) a Nowy Soloniec (98 %). I když, jak uvidíme níže, většinový podíl obyvatelstva hlásícího se k polské národnosti neznamená, že jejich hlavním komunikačním jazykem je polština.Výzkum jsme doplnili o dvě obce s menším poměrem obyvatel polské národnosti. Celkem jsme do výzkumu zapojili 50 respondentů.

V obcích Pojana Mikuli, Nowy Soloniec a Plesza žije hlavně druhá vlna kolonizace. Jazyková situace je tu, zdá se, nejkomplikovanější ze všech tří zkoumaných národnostních menšin. Každá vesnice má v zásadě jiné jazykové pozadí: v Pojaně žijí společně s Poláky také Rumuni, ale do konce 2. světové války tam žili Němci, v Solonci žijí téměř výlučně Poláci, ve vesničce Plesza

[7] Stále se ale v této lokalitě udržuje termín „bukovinští Slováci“.

[8] V rumunštině: Poina Micului. Soloneţul Nou, Pleşa, Moara, Cacica, Gura Humorului, Păltinoasa, Siret Suceava.

je obyvatelstvo smíšeno s ukrajinskou menšinou. V denní komunikaci používají lidé mezi sebou tyto jazyky, děti ve škole se však učí a komunikují v rumunštině.

Lze tedy konstatovat, že hlavním jazykem zkoumaných lokalit je především rumunština jako hlavní komunikační jazyk a v polské menšině je zbytkový pasivní bilingvizmus, tedy takový bilingvizmus, kdy je jedinec schopen rozumět druhému jazyku bez toho, aby tímto jazykem sám komunikoval[9]. Zbytkovým pasivním bilingvizmem myslíme tendence ke ztrátě schopnosti pasivního bilingvizmu u dětí a mladých v celé komunikaci. Několikrát jsme se během dotazníkového šetření setkali i se stavem, kdy jsme museli zadání polského textu překládat do rumunštiny.

### *3.2. Češi v rumunském Banátu*

Podle sčítání lidu z roku 2002 se k české národnosti hlásí 3941 obyvatel Rumunska. Největší část české menšiny žije v 7 českých vesnicích (Svatá Helena, Gerník, Eibenthál, Bígr, Rovensko, Šumice) na území Banátu na severovýchodě Rumunska. Čeští osídlenci přicházeli do Banátu od počátku 20. let 19. století jako lesní dělníci a také jako strážci hranic území Rakousko-Uherska převážně ze středních a západních Čech.

Vesnice v rumunském Banátu leží roztroušeny v kopcích na levém břehu Dunaje. Jsou již od svého počátku izolovány od rumunského okolí nejen odlehlostí a izolovaností (do vesnic vysoko v kopcích vedou velice špatné cesty), ale také odlišným náboženstvím od převažujícího pravoslavného rumunského obyvatelstva. Převážná část české menšiny vyznává katolickou víru[10]. Tyto faktory způsobovaly „konzervaci“ jejich původního českého jazyka, kteří si osadníci přinášeli z domova.

Ve vesnicích existují 4 školy, kde se vyučují hlavní předměty v češtině. Učitelé jsou v převážné míře čeští krajané, kteří absolvovaly střední školu ve slovenském jazyce v Nadlaku (viz dále). Na některé specializované předměty (např. rumunština) jsou potřeba rumunští učitelé, kteří však obecně nemají zájem pracovat v odlehlých vesnicích, a proto jsou tam často vysílání čerství absolventi či problematičtí učitelé. U dětí z českých vesnic můžeme tedy hovořit o pasivním bilingvizmu vzhledem k většinovému jazyku. S ohledem na to, že téměř ve všech vesnicích je 100 % českého obyvatelstva, často se také setkáváme teprve s „rodícím se“ pasivním bilingvizmem. V drtivé většině se děti rumunsky naučí pasivně z televize a trochu ve škole, aktivně se ho naučí až ti, kteří odejdou na rumunskou střední školu nebo si najdou práci mimo vesnici a jsou nuceni komunikovat většinovým jazykem.

Česká vláda podporuje výuku českého jazyka vysláním 3 lektorů českého jazyka (působí ve Svaté Heleně, Gerníku a Eibenthálu).

---

[9] Štefánik, J: Jeden člověk, dva jazyky, s. 134.

[10] A část obyvatel vesnice Svatá Helena jsou baptisté.

Česká menšina není tak kulturně a národnostně organizována jako polská menšina. V každé české vesnici je místní pobočka Demokratického svazu Slováků a Čechů v Rumunsku, jehož hlavním sídlem je obec Nadlak. Češi jsou však pasivnější v tomto svazku – je to dáno mj. i tím, že Slováci měli na Dolní zemi hlubší tradice, větší národnostní cítění a v neposlední řadě jich bylo vždy více a měli kvalitnější školy i na úrovni střední školy. Většina středoškoláků z českých vesnic vystudovala lyceum právě v Nadlaku. Pravidelně jednou týdně vysílá také Radio Timisoara vysílání pro menšiny v národních jazycích (české vysílání trvá 30 minut a paradoxně jej připravují a moderují rumunští Slováci češtinou ne příliš dobré úrovně).

Výzkum probíhal v obcích Svatá Helena a Gerník, kde na dotazník odpovídalo 38 dětí.

### *3.3. Češi v srbském Banátu*

Osídlení v srbském Banátu (jihovýchodní část Vojvodiny) je výsledkem tzv. druhotné kolonizace z konce 19. století a začátku 20. století, kdy část obyvatel (hlavně) z českých vesnic v rumunském Banátu odešlo na druhý břeh Dunaje. Levý břeh Dunaje, kde žije nyní v Rumunsku česká menšina je relativně hornatý a málo úrodný. Obyvatelé z nynějšího území Rumunska, z českých vesnic, odcházeli za lepšími podmínkami na pravý břeh do úrodných nížin. Česká menšina se poměrně rychle asimilovala s domácím obyvatelstvem. Některé oficiální údaje o počtu osob, které se hlásí k české národnosti se rozcházejí, ale podle posledního sčítání lidu z roku 2002 se v oblasti Vojvodiny, kde žije původní česká menšina, je 1648 obyvatel[11]. Většina jich žije ve spádové oblasti města Bela Crkva – jedná se o vesnici Češko Selo (cca 50 obyvatel, téměř 100 % českého obyvatelstva), vesnice Kruščica (zhruba 50 % českého obyvatelstva) a samotné město Bela Crkva. Do lokality je vyslán učitel češtiny, který vyučuje češtinu jako nepovinně volitelný předmět ve škole mimo osnovy a v rámci aktivit místní Matice české vyučuje češtinu také dospělé v Bele Crkvi, vesnicích Češko selo, Kruščica a v Gaji. Od roku 1990 působí v Bele Crkvi Matice česká (později se od ní oddělila ještě Česká beseda Kruščice a Česká beseda Češko selo) a nejmladší organizace Češi jižního Banátu.

Jazyková situace dětí a mládeže je vzhledem k českému jazyku velice smutná, jedná se většinou o pasivní bilingvizmus s tendencemi k úplné eliminaci znalosti českého jazyka.

Děti češtině v zásadě rozumějí, protože s nimi česky hovoří hlavně prarodiče, ale vnuci jim odpovídají v drtivé většině srbsky. Výzkum absolvovalo 17 dětí z vesnice Češko Selo a Kruščica. Ve městě Bela Crkva přišla na hodinu českého jazyka pouze jedna dívka, ačkoliv jich bylo zapsáno šest. Dívka měla

[11] Zde musíme podotknout, že toto číslo neznamená, že všichni tito obyvatelé používají ve své denní komunikaci český jazyk. Stupeň asimilace je značný a česky hovoří především starší obyvatelstvo.

značné problémy s obecným porozuměním češtině, nebyla tedy do výzkumu zařazena.

### *3.4. Slováci v Rumunsku*

Do Rumunska přišli ve dvou etapách od roku 1778, první vlna migrantů směřovala do města Nadlak (župa Arad), které je v současné době kulturním i organizačním centrem Slováků, ale i Čechů v Rumunsku. Sídlí zde totiž také ustředí slovensko-české politické strany Demokratický svaz Slováků a Čechů v Rumunsku (Uniunea Democratica Slovacilor si Cehilor din Romania). Druhá fáze, která se datuje okolo roku 1782 směřovala do západní oblasti současného Rumunska, do žup Bihor a Salaž (cca 150 km od Nadlaku), kde také v současnosti žije drtivá většina rumunských Slováků. Obě vlny se od sebe liší místem, odkud v původní domovině odcházeli, náboženstvím a také dialektem slovenského jazyka, který si s sebou přinesli. Obecně můžeme říct, že v aradské oblasti, kam směřovala první vlna, přišli Slováci ze středoslovenské jazykové oblasti jižního typu. Dnes jsou Slováci v této oblasti především evangelíky. Do oblasti Bihoru přicházeli Slováci z jiných oblastí než středního Slovenska, v současnosti jsou tito Slováci v drtivé většině katolíci a jejich jazyk je ovlivněn jiným slovenskými dialekty než středoslovenskými.

Podle sčítání lidu z roku 2002 se ke slovenské národnosti hlásí 17 199 osob (což je proti předcházejícím obdobím pokles zhruba o 30 %) a ke slovenskému jazyku jako mateřskému se hlásilo podle stejného sčítání 16108 osob. Pro naše výzkumné záměry jsme vybíraly (na základě zkušeností z výzkumu mezi polskou menšinou ty slovenské obce, kde je většinový podíl slovenského obyvatelstva, který tak zvyšoval pravděpodobnost toho, že stupeň asimilace bude nižší než v oblastech s menšinovým podílem, tedy, že bude vyšší pravděpodobnost toho, že v rodinách stále používají slovenštinu jako hlavní komunikační jazyk. Nakonec jsme zvolili tedy obce Bodonoš (Budoi) s 94 % obyvatelstva se slovenskou národností, Varzaľ (Varzari) se 72 %, Gemelčička (Fagetu) 99 % a Nova Huta (Huta Sinteu) 99 % a samozřejmě centrum rumunských Slováku Nadlak (Nadlac) s 52 % podílem slovenského obyvatelstva.

Rumunští Slováci mají 33 škol (mateřských,základních a 2 lycea) s vyučovacím jazykem slovenským a vyučováním pouze několika předmětů v rumunštině. Ve školním roce 2002/2003 navštěvovalo tyto školy 1136 žáků, ale toto číslo se rok od roku snižuje vzhledem k dlouhodobě nízkému populačnímu přírůstku na jedné straně a na druhé odlivem žáků na školy s vyučovacím jazykem rumunským.

Slovenská menšina je ze zkoumaných menšin nejpočetnější, má největší počet škol v národním jazyce (33 proti 4 českým a 10 polským) a vzhledem k rozdílným podmínkám a jazykovým vlivům jsme výzkum prováděli ve více lokalitách. Celkem jsme tedy pracovali s 90 respondenty v 5 oblastech (4 lokality v Bihoru: 8-leté lyceum v Bodonoši, dále základní školy ve Varzaľu, Gemelčičce a Nové Hutě a 1 lokalita v župě Arad, ve městě Nadlak).

90 % ze všech respondentů hovoří doma slovensky a rumunsky. Všímali jsme si dvou hlavních věcí: čemu rozumějí více ČR nebo PJ. Pokud rozumějí více

Bodonoš – bývalá hornická vesnice s 94 % podílem slovenského obyvatelstva ze zhruba tisíce obyvatel, v bezprostředním okolí jsou vesnice s rumunským obyvatelstvem a pouze malým počtem Slováků. V Bodonoši je 8-leté gymnázium i s internátem pro žáky ze vzdálenějších lokalit. Demokratický svaz Slováků a Čechů v Rumunsku pravidelně každý měsíc vydává časopis Naše snahy (české a slovenské příspěvky).

**Obrázek 1: geografická poloha české, slovenské a polské menšiny v Rumunsku/Srbsku**

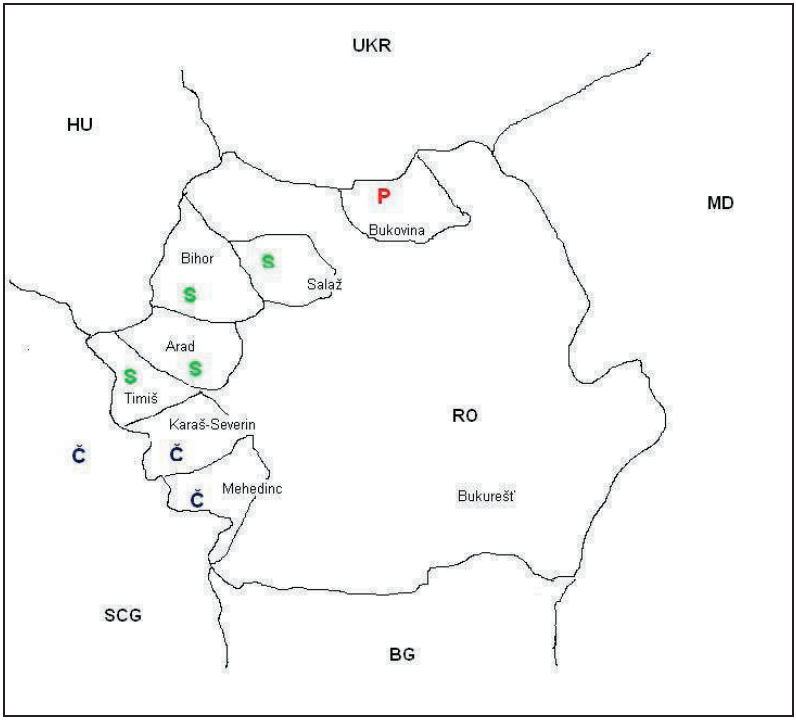


## 4. Výsledky výzkumu

### *4.1. Metodologie analýzy dotazníků*

Vzhledem k tomu, že v každé menšině vyplňoval dotazníky odlišný počet respondentů, nejobjektivnějším způsobem popisu dosažených výsledků se nám zdálo procentuální vyjádření. Stejně tak je těžké najít vhodný způsob, jak a podle čeho relevantně ohodnotit a klasifikovat stupeň porozumění jednotlivým jazykům

v oblasti čtení, poslechu, četby. Proto i v tomto případě jsme volili procentové porovnání jednotlivých výsledků. V dotaznících měli respondenti v rámci ohodnocení vlastního porozumění (poslechu a četby) na výběr ze čtyř stupňů charakteristiky porozumění (vůbec nic nerozuměl/trochu/hodně/všechno), ke kterým jsme přiřadili body (0/1/2/3). Při závěrečné analýze dotazníků jsme sečetli všechny obodované odpovědi a vztáhli je poměrově k nejvyššímu možnému součtu všech bodů, které by se daly v konkrétní skupině dosáhnout[12]. Vždy jsme tedy výsledky v dílčích položkách vztahovali k celkovému počtu respondentů v jednotlivě menšině a získali tak počet procent, kterými jsme pak mohli jednotlivé statistické údaje mezi jednotlivými menšinami snáze porovnávat. Jsme si vědomi, že touto metodou získáváme průměrný výsledek, který nepostihuje individuální aspekty porozumění či jejich odstíny u jednotlivých respondentů.

V grafu 1 je patrné grafické porovnání stupně porozumění mezi jednotlivými zkoumanými menšinami. V tabulce 1 je potom podrobnější přehled stupňů porozumění v jednotlivých lokalitách a v rámci porozumění prvnímu a druhému poslechu (poslech I a poslech II) a porozumění čtenému textu (četba). Část dotazníku věnovaná překladu nebyl v době uzávěrky tohoto sborníku ještě dokončena, ale podle předběžných výsledků nepředpokládáme výrazně odlišné výsledky od již získaných.

**Graf 1: Celkový přehled porozumění č., sl., pl., menšiny navzájem (v %)**

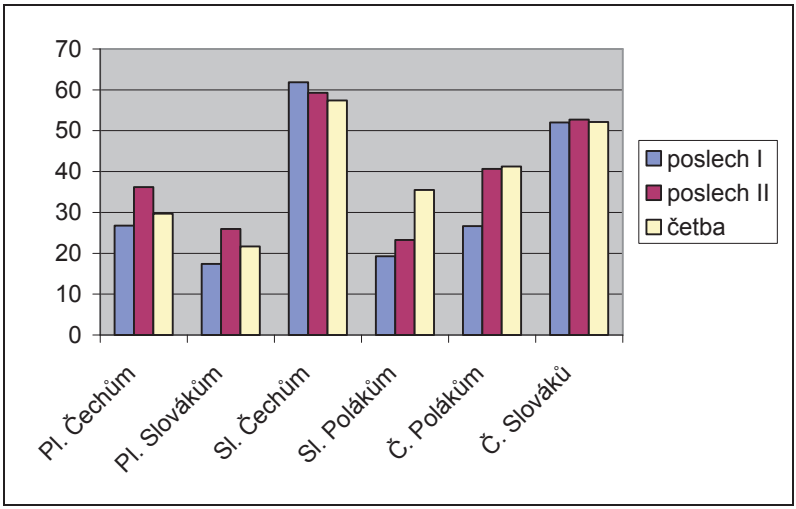


[12] Např. ve skupině respondentů ze Svaté Heleny dotazník vyplňovalo 16 žáků. Kdyby všichni rozuměli prvnímu poslechu (poslech I) na 100 % – tedy téměř všechno, dosáhli by celkového počtu 16 x 3 body , tedy 48 bodů. Získaný reálný počet bodů jsme vztáhli poměrově k tomuto bodovému stropu a získali tak procentovou charakteristiku stupně porozumění celé skupiny respondentů v dané lokalitě.

**Tabulka 1: přehled stupňů porozumění v jednotlivých lokalitách**

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| **Slováci** | | | **Porozumění češtině v %** | **Porozumění polštině v %** |
| | Bodonoš | *Poslech I* | 50,4 | 16,8 |
| | | *Poslech II* | 45 | 16,8 |
| | | *Četba* | 43,4 | 30,2 |
| | Varzaľ | *Poslech I* | 8,3 | 0 |
| | | *Poslech II* | 58 | 0 |
| | | *Četba* | 33,3 | 16,7 |
| | Nadlak | *Poslech I* | 55 | 6,7 |
| | | *Poslech II* | 55 | 28,3 |
| | | *Četba* | 56,7 | 38,3 |
| | Gemelčička | *Poslech I* | 69,3 | 28 |
| | | *Poslech II* | 68 | 28 |
| | | *Četba* | 64 | 32 |
| | Nova Huta | *Poslech I* | 66,7 | 25 |
| | | *Poslech II* | 45,8 | 16,7 |
| | | *Četba* | 54,2 | 54,2 |
| **Češi** | | | **Porozumění slovenštině v %** | **Porozumění polštině v %** |
| | Češko Selo | *Poslech I* | 50 | 50 |
| | | *Poslech II* | 66,7 | 41,7 |
| | | *Četba* | 16,7 | 25 |
| | Kruščica | *Poslech I* | 16,2 | 4,4 |
| | | *Poslech II* | 11,8 | 10,3 |
| | | *Četba* | 17,7 | 17,7 |
| | Svatá Helena | *Poslech I* | 47,9 | 27 |
| | | *Poslech II* | 50 | 39,6 |
| | | *Četba* | 58,3 | 50 |
| | Gerník | *Poslech I* | 69,6 | 34,8 |
| | | *Poslech II* | 71 | 55 |
| | | *Četba* | 66,7 | 44,9 |
| **Poláci** | | | **Porozumění češtině v %** | **Porozumění slovenštině v %** |
| | Nowy Solonec | *Poslech I* | 26 | 10, 1 |
| | | *Poslech II* | 31,9 | 26 |
| | | *Četba* | 36,2 | 10, 1 |
| | Pojana Mikuli | *Poslech I* | 33,3 | 30 |
| | | *Poslech II* | 63,3 | 33, 3 |
| | | *Četba* | 46,3 | 33, 3 |
| | Kaczyka | *Poslech I* | 25 | 25 |
| | | *Poslech II* | 25 | 25 |
| | | *Četba* | 0 | 7 |
| | Moara | *Poslech I* | 16 | 8, 3 |
| | | *Poslech II* | 16 | 16 |
| | | *Četba* | 16 | 16 |

### *4.2. Faktory ovlivňující stupeň a schopnost porozumění*

Mezi základní faktory, které ovlivňují stupeň porozumění dalšímu jazyku, patří bezesporu četnost kontaktů. Dá se předpokládat, že více budou dalším jazykům rozumět ti respondenti, kteří se s takovým jazykem už někdy setkali nebo se s ním setkávají. S četností souvisí také věk. Čím starší respondent tím byla menší pravděpodobnost, že by se ve svém životě nesetkal se zkoumanými jazyky. Z grafu 2 je patrné, že respondenti české a slovenské menšiny mají více možností se spolu setkávat než s respondenty z polské menšiny – ti jsou od ostatních dvou menšin geograficky vzdáleni a nemají s nimi v Rumunsku žádné kulturní vazby.

**Graf 2:**

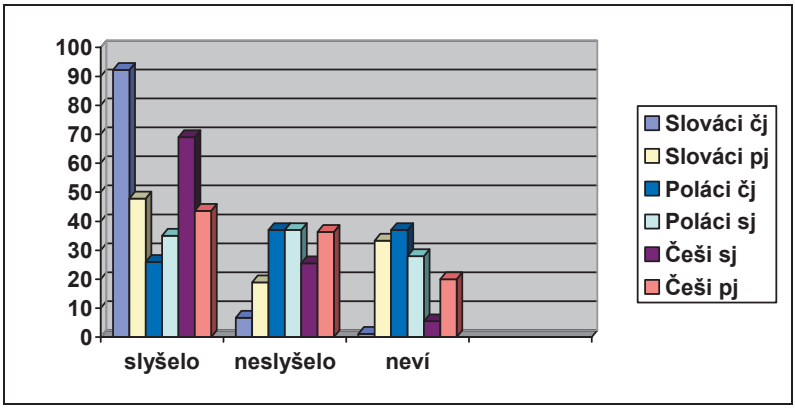


Můžeme konstatovat, že jediná příležitost, kde se mohou děti a mládež jednotlivých národnostních menšin setkat je každoroční jazyková olympiáda menšinových jazyků[13], které se účastní vybraní studenti z jednotlivých menšinových škol, ale jediným mezinárodnostním komunikačním jazykem byla rumunština.

S četností kontaktů souvisí také fakt, že respondenti, kteří měli možnost sledovat televizní programy[14] v jazyce dalších dvou menšin, měli v dotazní-

[13] Olympiáda je organizována Ministerstvem školství Rumunska a dodržuje se i genetická a národnostní příbuznost jazyků a menšin tzn., že na olympiádě slovanských jazyků se setkávají Češi, Slováci, Poláci, Srbové, Bulhaři a Rusové. Jak nám děti potvrdili, pokud spolu hovoří, hovoří rumunsky; i české děti se slovenskými. V rámci svého zaměstnání jsem byla také přítomna na sjezdu Demokratického svazu Slováků a Čechů v Nadlaku v roce 2003. Hovořilo se česky i slovensky, ale během hovoru Čecha a Slováka se výrazy odbornějšího rázu používali v rumunštině (což může znamenat i to, že slovo v češtině a slovenštině neznají) a často pro zrychlení a zjednodušení komunikace „sklouzli“ k rumunštině.

[14] Vliv TV je silnější než vliv rozhlasu. Vysílání ostatních krajanských menšin, přestože jsou programově ve stejný den a časově na sebe navazují, téměř nikdo neposlouchá.

kovém šetření lepší výsledky než ostatní respondenti, kteří TV nemají nebo sledují jen rumunské programy. Ve slovenské obci Gemelčička a Nova Huta jsme se setkali s vysokým stupněm porozumění češtině (blíží se k 70 %), v obci je vysoké procento respondentů, kteří doma hovoří pouze jedním (slovenským) jazykem a v televizi mají možnost sledovat TV Markíza, která vysílá hodně relací v češtině. V české vesnici Svatá Helena jsme zaznamenali případ chlapce, který jako jediný z vrstevníků sledoval doma polské satelitní vysílání a jeho porozumění polskému dotazníku bylo rapidně vyšší než u ostatních spolužáků, kteří nemají satelit nebo je polské vysílání neoslovovalo. Chlapec měl velice podobné výsledky u polského i slovenského testu.

Významným faktorem, na kterém záleží stupeň porozumění je také blízkost resp. genetická příbuznost jazyka. Analýzu výzkumu také dokazuje, že drtivá většina Čechů rozuměla lépe slovenštině a drtivá většina Slováků lépe rozuměla češtině než polštině (viz Graf 1). Jak ukazují výsledků českých respondentů ze Srbska, tedy z oblasti, kde žijí v srbském prostředí a nemají tak kontakt ani se slovenštinou a ani s polštinou, porozumění slovenštině je jen o něco málo vyšší než porozumění polštině (viz vesnice Češko Selo a Kruščica). Porovnání výsledků výzkumu české menšiny ze v Srbsku a v Rumunsku jsou patrné v Grafu 3.

**Graf 3: porovnání výsledků výzkumu české menšiny v Srbsku (S) a v Rumunsku (R)**

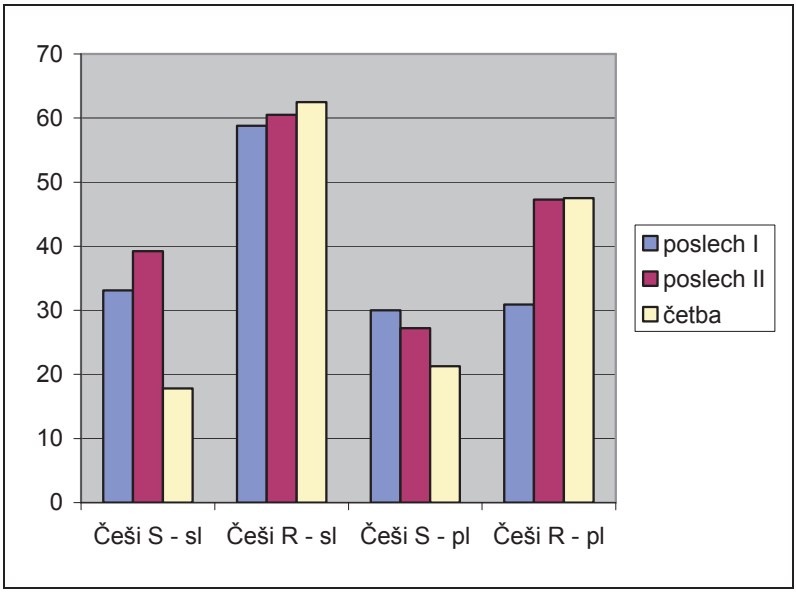

Co se vztahu polštiny a slovenštiny týče, náš výzkum nám nepotvrdil obecně tradovaný názor, že Poláci více rozumí slovenštině než češtině[15].

Zajímavým faktorem, který má podle nás vliv na schopnost porozumění dalšímu jazyku, je jazykové pozadí respondenta a celkový jazykový kontext. Všimli jsme si, že ti respondenti, kteří doma hovoří jedním jazykem (ne rumunským), rozumí ostatním dvěma zkoumaným jazykům o něco lépe než ti respondenti, kteří používají v rodině dva nebo více jazyků a míchají je. Tento fakt bude podroben ještě dalším analýzám v rámci dalšího vyhodnocování dotazníků. Zatím je předčasné vyvozovat z tohoto zjištění jakékoliv definitivní závěry.

**Tabulka 2**: **Procentuální přehled užívaných jazyků v domovech respondentů**

| | Jen jazyk menšiny | Jazyk menšiny a j. většinový | j. menšiny, j. většinový a j. další | Jen většinový jazyk |
|---|---|---|---|---|
| Česká menšina | Čeština: 49,1 % | 43,6 % | 0 % | 16,3 % |
| Slovenská menšina | Slovenština: 63,3 % | 44,4 % | 3,3 % | 0 % |
| Polská menšina | Polština: 43,5 % | 28,3 % | 8,6 % | 19,6 % |

Mezi další, řekněme technické, faktory, které ovlivňovali porozumění respondentů dalším zkoumaným jazykům byla např. rychlost našeho čtení. Pomalejší projev dával respondentům více příležitosti vnímat jednotlivá slova a hledat podobnost se slovy, která znají ze svého jazyka. Vzhledem k časové tísni při zpracování dotazníků jsme navrhli některým respondentům, zda by jim pomohlo, kdybychom si text četli společně. Zvuková podoba textu, který měli možnost sami sledovat jim usnadňoval porozumění. Osobní dispozice a vzdělání každého jednotlivce jsou také důležitým faktorem, který ovlivňuje stupeň porozumění dalšímu, v našem případě geneticky příbuznému, jazyku. Během výzkumu jsme si nevšimli faktu, že by jedno pohlaví bylo úspěšnější v porozumění ostatním jazykům.

V rámci další fáze analýz získaných dotazníků bychom se chtěli zaměřit na výsledky a rozbor překladu ze zkoumaného jazyka do mateřského jazyka respondenta. Výsledky této části dotazníkového šetření nám pomohou odhalit alespoň pár základních pravidel při hledání jazykových podobností v blízkých jazycích.

Literatúra

GOGOLEWSKI, Stanisław: Polska gwara trójjezycznej wsi Kaczyki w Rumunii.

Le temps présent dans l'enseignement des minorités nationales en Roumanie. Ed. László Murvai. Cluj-Napoca: Editura Studium 2002.

Kontakty polsko-rumuńskie na przestrzeni wieków. Ed. Związek Polaków w Rumunii. Suceava 2001.

[15] Více se dozvíme v budoucnu z našeho dalšího výzkumu na teritoriu Polska.

KRASOWSKA, Helena: Limba muntenilor polonezii din Bucovina. In: Polonus, 2004, č. 11, s. 7 – 9.
Slováci v Rumunsku. Zborník materiálov z konferencie 7. júna 1995. Ed. Ľ. Bartalská – G. Grácová. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov 1995.
Slováci v Rumunsku. Situačná správa. In: Naše snahy, 2002, roč. 13, č. 12.
Relajce polsko-rumuńskie. Relații polono-române. Ed. Związek Polaków w Rumunii. Suceava 2003.
ŠTEFÁNIK, Jozef: Bilingvizmus na pozadí dvoch morfologicky odlišných typov jazykov, Bratislava 2000.
ŠTEFÁNIK, Jozef: Jeden človek, dva jazyky, Bratislava 2000.
www.humanrights.gov.yu
http://membres.lycos.fr.bucovine/page5.html
www.insse.ro

## O argumentácii v homílii

Marián Macho

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta,
Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra

***Homília a kázeň.*** Homília je podstatná časť liturgie slova, adresovaná členom eucharistického zhromaždenia skrze kňaza, vysluhovateľa tajomstiev, z textov Písma čítaných alebo spievaných (porov. Višňovský, 1989, s. 180). V liturgii katolíckej svätej omše nasleduje chronologicky po čítaniach (lekciách) zo Starého, resp. Nového zákona, dialogickom responzóriovom žalme, speve pred evanjeliom a čítaní z evanjelia. Biskup (kňaz, diakon) v homílii najčastejšie vysvetľuje obsahy príslušnej perikopy a usúvzťažňuje ich s aktuálnym životom veriacich.

Termíny homília a kázeň sa často zvyknú (treba povedať, že nesprávne) stotožňovať. Homiletická literatúra ich však veľmi jasne diferencuje, pričom dospieva k záveru, že hlavný rozdiel medzi nimi spočíva v tom, že homília sa sústreďuje iba na jednu dominantnú myšlienku, kým kázeň sa sústreďuje na viacero myšlienok (porov. Vrablec – Fabian, 2001, s. 208 – 213). Z toho vyplývajú ďalšie dôležité konzekvencie:

– homília je kompaktná, celistvá – kázeň je vo väčšej miere konfúzna;
– homília s jedinou centrálnou myšlienkou je ľahšie zapamätateľná, a preto aj účinnejšia z hľadiska persuázie, kým kázeň (v dôsledku konfúznosti) nie je súca na zapamätanie;
– kompozičná prehľadnosť umožňuje kazateľovi predniesť homíliu spamäti, kým veľa myšlienok v kázni núti kazateľa čítať z rukopisu;
– homília sa vyznačuje živou komunikáciou s poslucháčmi, využívaním názorných obrazov a príkladov či schopnosťou upútať poslucháčov, ktorí sa

sústreďujú iba na jednu myšlienku, kým v kázni absentuje gradácia a nie je dostatočne psychologicky účinná.

***Situačné zaradenie homílie.*** Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že aspekt argumentácie nemusí byť v homílii výrazne akcentovaný. Ako sme už uviedli, homília je primárne adresovaná veriacim, ktorí sa schádzajú na liturgickom slávení, t. j. ide o relatívne homogénne spoločenstvo. Je pravdou, že toto spoločenstvo má svoje spoločné *tertio comparationis* (ide o veriacich ľudí, ktorých spája jedna spoločná konfesia), no v skutočnosti ide o diferencovanú skupinu, napr. na základe týchto kritérií:

kritérium pohlavia (dominancia osôb ženského pohlavia s príslušnou sociálno-psychologickou charakteristikou, ale zároveň nezanedbateľné zastúpenie osôb mužského pohlavia s príslušnou sociálno-psychologickou charakteristikou);

kritérium veku (deti, dospievajúca mládež, dospelí ľudia, starší ľudia i dôchodcovia);

kritérium vzdelania (súvisí jednak s kritériom veku, jednak s tým, že na bohoslužbách sa zúčastňujú veriaci so základným, stredoškolským, úplným stredoškolským i vysokoškolským vzdelaním);

kritérium sociálneho statusu (predškolská i školopovinná mládež, študenti, pracujúci, nezamestnaní, dôchodcovia; ľudia z domácností s rozličnou výškou príjmu...) atď.

Táto rozmanitosť komplikuje kazateľovu ambíciu presvedčiť (nielen v racionálnej rovine, ale najmä apelom na vôľovú zložku poslucháčov) čo možno najväčšiu časť auditória.

Na druhej strane autorita kazateľa (vyplývajúca z cirkevného úradu i v zmysle autority osobnosti), autorita biblických textov, sakrálnosť prostredia s jeho rekvizitami, viera poslucháčov, charizma i rečnícka vyspelosť kazateľa pomáhajú posilňovať argumentačnú účinnosť homílie. Výhodou z hľadiska argumentácie môžu byť i tzv. stavovské omše, t. j. napr. detské alebo mládežnícke omše, na ktorých sa zúčastňuje homogénnejšie auditórium.

***Kompozícia homiletického textu.*** Kompozičná prehľadnosť textu homílie umožňuje kazateľovi rozvrhnúť argumenty tak, aby na poslucháčov zapôsobili s vysokou mierou účinnosti. Dobre zvolená kompozícia podporuje základy logického myslenia, pomáha poslucháčom pri porozumení obsahu, udržuje text homílie v potrebnom napätí a dáva homílii estetický rozmer.

Klasický model kompozície kázne (t. j. nie homílie) vychádzal z poznatkov starovekej rétoriky a mal tri časti: úvod (exordium), rozvinutie (disputatio, tractatio) a záver (epilog) (pozri Šuráb, 2004, s. 44 – 45). **Úvod** obsahoval motto (najčastejšie biblický citát, myšlienku cirkevných otcov, verš náboženskej piesne), pozdravenie, výklad motta, oznámenie témy kázne a napokon modlitbu. V časti **rozvinutie** pomáhalo argumentácii uplatnenie zásad logiky:

– spojenie teoretických častí s praktickými,
– spojenie častí poučných a ovplyvňujúcich,
– nepríjemné časti mali nasledovať až po zodpovednej príprave poslucháčov,
– akcentovanie plynulosti v záujme narastania psychologicko-emocionálneho vplyvu,
– explicitné oznámenie alebo implicitné naznačenie prechodu od jedného bodu k druhému.

**Záver** mal byť zmierlivý, upokojujúci, hlavnou úlohou kazateľa bolo zdôrazniť dôležitosť kázne, zopakovať jej cieľ a súvis hlásanej pravdy so životom. Dialo sa to rekapituláciou kázne, aplikáciou, demonštráciou (aktualizáciou obsahu), plastickým obrazom a emocionálnym vplyvom.

Tento model kompozície bol dlho bezkonkurenčný. Až v druhej polovici 20. storočia, po obnove kazateľstva, sa tematické kázne dostávajú do ústrania a prichádza tzv. fascinácia homíliou (najvyššou formou kázne). Zdôrazňuje sa dialóg, spontánnosť ako opak neprirodzenej strojenosti, exegéza textu, aktualizované oslovenie poslucháča.

Súčasná homiletická literatúra (pozri tamže, s. 46 – 51) prezentuje viaceré súčasné modely kompozície homílie, napr. model Jozefa Vrableca, didaktico-psychologický model Herberta Arensa, diskurzívno-rétorický model Hellmuta Geissnera, poľský existenciálno-dialogický model či model amerického homiletika O. C. Edwardsa.

V slovenskej homiletike je najznámejší a najpoužívanejší kompozičný model homílie, ktorý vytvoril Jozef Vrablec. Je známy pod označením „AI, KE, DI, PAR, MY, ADE“ (tamže, s. 46 – 47). Jeho autor, katolícky kňaz Jozef Vrablec, v ňom spojil prvky tradičnej kompozície kázne s poznatkami dnešnej teórie komunikácie a homiletiky. Skratky v názve označujú jednotlivé body kompozície homílie:

AI (antropologická indukcia) – oslovenie poslucháčov konkrétnou situáciou, javom, ktorý poznajú. Tento druh oslovenia pôsobí argumentačne účinne, pretože aktualizuje biblické posolstvo spred niekoľkých tisícročí. Napríklad rast Božieho kráľovstva vo svete prirovná kazateľ k rastu stromov, rastlín, trávy, výskumy verejnej mienky prirovná k evanjeliovej otázke Ježiša Krista, za koho ho pokladajú ľudia, spor apoštolov o to, kto z nich je najväčší, prirovná k strojenej dôležitosti vlastníkov tzv. kariet VIP, koniec liturgického roka i koniec sveta prirovnáva ku končiacemu sa celoročnému rytmu prírody na jeseň.

Kazateľ sa touto aktualizáciou usiluje o získanie dôvery poslucháčov, poukázaním na jav z každodenného života sa prezentuje ako jeden z nich (dnes napr. kazatelia na začiatku homílie niekedy priznávajú, že s prípravou príhovoru mali problém, že museli veľmi dlho uvažovať, akými slovami sa poslucháčom prihovoria). Argumenty z kazateľových úst tak poslucháči prijmú oveľa ochotnejšie, pretože kňaz (diakon, biskup) si takýmto úvodom získa sympatie časti (väčšiny) poslucháčov.

KE (kerygma) – jedna hlavná myšlienka alebo udalosť z prečítaného biblického textu, najčastejšie z evanjelia.
DI (didaskália) – interpretácia, vysvetľovanie udalosti, myšlienky z kerygmy.
PAR (parakléza) – jej úlohou je ukázať, ako sa Božia pravda spája s konkrétnym životom človeka. Na tomto stupni sa využívajú obrazy, príklady.
MY (mystagógia) – jej úlohou je pomôcť poslucháčovi zjednotiť sa s Bohom a nájsť u neho silu na splnenie toho, čo od neho Božie slovo žiada.
ADE (antropologická dedukcia) – záver homílie, ktorý ma vyznieť pozitívne, priateľsky.

**Uplatnenie argumentácie v konkrétnych homíliách.** Po teoretickom úvode teraz pristúpime k identifikovaniu niektorých postupov, ktorými chcú kazatelia dosiahnuť argumentačnú účinnosť homílií. Vychádzame pritom z textov homílií dvojice slovenských kazateľov Jozefa Vrableca a Mariána Šurába (textový materiál čerpáme z homiletickej príručky Hlásaj slovo. Homílie – rok A, pričom citáty sú zvýraznené kurzívou). Svoje tvrdenia podopierame príkladmi z troch častí: didaskália, parakléza a mystagógia.

**Dvojstranné predkladanie argumentov.** Dôležitou otázkou, ktorú si kazateľ kladie, je otázka vhodnosti alebo nevhodnosti dvojstranného predkladania argumentov. Stredoveké teologické dišputy boli známe tým, že teológovia predkladali nielen argumenty v prospech tézy, ktorú obhajovali, ale aj kontraargumenty, ktorými si takpovediac „vyčistili stôl“, anticipujúc námietky oponentov. Tým, že ich uviedli sami, pričom ich, samozrejme, hneď aj vyvrátili, získali v dišpute prevahu. Súčasný kazateľ predkladá protiargumenty najmä vtedy, keď vie, že poslucháči považujú riešenie, ktoré im predkladá ako správne, za ťažké a namáhavé.

Napríklad prijatie Ježiša Krista do vlastného života si vyžaduje obetu, teda námahu, ťažkosti, zanechanie „príjemných“ hriechov. Kazateľ túto etapu prirovnáva k pôrodu a netají, že je to *etapa bolestná* (s. 5). Následne však nachádza zmysel bolesti. Metaforicky hovorí o chvíli, keď matka prvýkrát vidí svoje dieťa. Začína sa *etapa radostná* (s. 6). Človek, ktorý sa „bolestne“ zbavil hriechu, sa začína tešiť, že môže viac milovať.

**Lokalizovanie argumentov.** Už v období antiky sa venovala veľká pozornosť umiestňovaniu argumentov z hľadiska ich amplifikácie (amplifikácia je miesto, na ktorom vrcholí intenzita emocionálnej, faktickej i logickej argumentácie). Nejestvuje jednoznačná odpoveď na otázku, či postupovať od najslabších argumentov po najpresvedčivejšie (klimax), alebo naopak (antiklimax). V záujme účinnosti argumentácie sa odporúča nechať si na koniec najsilnejšie a najpresvedčivejšie dôkazy (pozri Grác, 1985, s. 247). Tomuto názoru však odporuje tvrdenie, že segment správy, ktorý sa prezentuje ako prvý, má väčšiu efektívnosť, ako keď sa prezentuje ako posledný (tamže, s. 247).

Aj preto v homíliách nájdeme príklady aj na klimax, aj na antiklimax (hoci v rozličnej miere – klimax dominuje nad antiklimaxom). Vzostupný charakter (klimax) má text vysvetľujúci trojnásobné pokúšanie Krista na púšti: *„Prvé pokušenie malo za cieľ presvedčiť Krista, aby uznal, že hmota je dôležitejšia ako duch... Druhé pokušenie je namierené na božstvo Ježiša... Tretie pokušenie je zo strany diabla najodvážnejšie. Chce donútiť Ježiša, aby ho uznal za „knieža tohto sveta...“* (s. 34). Táto triadická štruktúra zároveň odkazuje na trojčlenný gradačný mechanizmus, známy z ľudovej slovesnosti, ktorý dokáže dekódovať recipient bez ohľadu na vek či vzdelanie.

Príklad č. 2: *„Ak by niekto písal dejiny ľudstva z pohľadu troch diablových pokušení, asi by nestačil papier na opísanie diablových víťazstiev nad človekom. O všetkých tých zradách ľudí. O zapredaní duší. O túžbe po bohatstve a moci. O podvodoch, ktorých sa dopustil človek, len aby mal viac dní. O karieristoch, ktorí išli aj cez mŕtvoly za svojou slávou“* (s. 35). O tom, že ide o klimax, niet pochýb, pretože „diablovo víťazstvo“ sa v reči kazateľa začína *zradou,* no končí sa *mŕtvolami.*

Príklad č. 3: *„Všimnime si, že slepec sa dva razy stretol s Ježišom... Pri prvom stretnutí sa na Ježišov príkaz umyl v rybníku Siloe. Vtedy stratil telesnú slepotu... Druhý raz sa stretol s Ježišom, keď ho farizeji pri výsluchu vyhodili. Pri tomto stretnutí ho Ježiš druhý raz obdaril. Vtedy tento človek stratil duševnú slepotu. Vtedy nadobudol svetlo pre duševný zrak... Začal vidieť, že Ježiš je Boh“* (s. 46). Aj v tomto prípade ide o klimax, pretože duševný zrak sa v hierarchii hodnôt náboženstva hodnotí väčšmi než telesný zrak.

Antiklimax sme síce v analyzovaných textoch nenašli, no pre objektívnosť uvádzame, že v homíliách sa vyskytuje. Potvrdzujeme to citátom z homílie uverejnenej v homiletickej príručke tých istých autorov, rok C (s. 9): Ježiš nám poskytuje trojakú pomoc: *„Po prvé sám sa nám ponúka za pomocníka... Druhú pomoc nám ponúka vo svojom Svätom Duchu... A tretiu pomoc nám ponúka tak, že svoju milovanú a krásnu matku Pannu Máriu každému z nás dáva za matku...“* Antiklimax nie je evidentný medzi prvým a druhým argumentom, pretože v teologickom ponímaní nestojí osoba Ježiša Krista vyššie ako osoba Ducha Svätého, no tradične sa najprv hovorí o Ježišovi a až potom o Duchu Svätom (napr. pri prežehnaní sa alebo v modlitbe Sláva Otcu). Evidentný antiklimax však pozorujeme medzi druhým a tretím argumentom (Duch Svätý stojí hierarchicky vyššie než Panna Mária).

**Prezentovanie faktov štatistického charakteru.** Vierohodnosť kazateľa pri uvádzaní argumentov akcentuje prezentovanie faktov štatistického charakteru. Kazateľ tým demonštruje svoju kompetenciu, demonštruje, že v problematike sa vyzná. Aj podľa Brembecka a Howella (pozri Grác, 1985, s. 247) recipient pripisuje spravidla väčší význam faktom štatistického charakteru, teda argumentom opierajúcim sa o tabuľky, exaktné matematické hodnoty. Pre časovú obmedzenosť homílie (spravidla maximálne 15 – 20 minút) kazateľ ne-

môže prezentovať veľké množstvo numerických údajov, preto ich uvádza v obmedzenej miere, výrazne selektívne, resp. uvedie iba podstatný údaj spomedzi výsledkov výskumov (*„A ešte bolestnejšie je, čo napísal nedávno americký časopis „New Economist“, že najrýchlejší spôsob ako zbohatnúť je založiť si novú cirkev“* (s. 11); *„Dnes totiž jestvuje takmer 3000 rozličných sektárskych cirkví“* (s. 31).

**„Exaktnosť návodu“.** *Súčasný* kazateľ, ktorý predstupuje pred *súčasného* človeka, zvyknutého na skratkovitosť reklamných sloganov, na „zaručené“ a „osvedčené“ recepty na čokoľvek, sa môže stretnúť s vážnym problémom. Posolstvo jeho kázne konkuruje lacným „návodom na dobrý a ľahký život“ z médií. Kazateľ navyše nechce skĺznuť do roviny obsahovej plytkosti, lacnej argumentácie, a preto sa – v záujme zvýšenia argumentačného účinku – trendu „skratkovitosti“ prispôsobuje aspoň formálne – ponúknutím „svojho“ pútavého „návodu“, ktorý je takisto formulovaný v koncíznych bodoch, napr. *„Ako sa otvoríme Duchu Svätému, to už vieme. Po prvé: odpútaním sa od svojho hriechu. Po druhé: modlitbou. Po tretie: túžbou po Duchu Svätom. Po štvrté: rozjímavým čítaním Svätého písma. Po piate: mariánskou pobožnosťou. Po šieste: svätou omšou. Po siedme: svätým prijímaním“* (s. 98).

Ďalšou možnosťou heslovitého vyjadrenia je stručné zhrnutie podstaty biblického posolstva. Napríklad: *„Podstata jeho* (Kristovho – pozn. M. M.) *narodenia a poslania spočíva teda po prvé v tom, aby si celé ľudstvo uvedomilo svoje odpadnutie od Boha. Po druhé v tom, aby celé ľudstvo pritiahol k Bohu. A po tretie v tom, aby sa každý osobne rozhodol tak nasmerovať život, aby raz spočinul úplne v Bohu“* (s. 19). Alebo: *„Po prvé – ponúka sa nám* (Kristus – pozn. M. M.) *za pomocníka na ceste k mravnej dokonalosti... Po druhé – Pán Ježiš nám dáva ako posilu na ceste k mravnej dokonalosti sväté prijímanie... Po tretie – Pán Ježiš dáva nám na pomoc svojho Ducha Svätého... Po štvrté – Pán Ježiš dáva nám svoju matku Pannu Máriu za našu nebeskú Matku...“* (s. 14). Sukcesia podporných argumentov tvrdenia posilňuje v poslucháčovi presvedčenie, že kazateľove slová sú pravdivé.

Inokedy kazateľ dokonca cituje alebo parafrázuje náučný text, napr.: *„Aby sme sa uchránili zneužitia slobodnej vôle, musíme si tu pripomenúť tri poučky z katolíckej asketiky. Po prvé – nesmieme rúhavo hovoriť, že sám Boh Stvoriteľ je spoluvinníkom na ľudských zločinoch... Po druhé – je veľmi dôležité, aby sa nám v hĺbke duše zošklivilo zneužívanie slobodnej vôle... A po tretie – je potrebné uvedomiť si, že Pán Boh sám toto riziko zneužitia slobodnej vôle svojou pomocou zmenšuje“* (s. 16 – 17). Výpočet tvrdení z odbornej literatúry opäť posilňuje presvedčenie poslucháčov o argumentačnej prepracovanosti homílie.

**Metodika interogatívneho presvedčovania** (porov. Grác, 1985, s. 254 – 262) je persuazívny postup založený na vhodnom formulovaní, uplatňovaní a kladení otázok. Opytovacou vetou sa totiž nezisťuje iba to, čo je známe, ale

zároveň sa ňou môže oznámiť aj čosi viac. Význam interogatívneho presvedčovania je predovšetkým v tom, že mimoriadne aktivizuje recipientov. Vhodne volenými otázkami môže kazateľ dosiahnuť, že recipient uzná za pravdivý aj ten argument, ktorý by sa mu kazateľ ani neodvážil povedať, a to práve vďaka tomu, že namiesto formy oznamovacej vety (konštatovanie, tvrdenie) sa použije forma opytovacej vety (predovšetkým zisťovacej otázky), čím dôjde k posunu na osi explicitnosť – implicitnosť smerom k implicitnosti.

Napríklad je zjavné, že slovo pokánie nevzbudzuje príjemné konotácie. Spája sa s niečím ťažkým, bolestným, čo musí kajúcnik prekonať, aby uskutočnil zadosťučinenie za zlo, ktoré spáchal. V kázni na Druhú adventnú nedeľu však kazateľ najskôr parafrázuje príbeh o dobrom pastierovi, ktorý zanechá 99 poslušných oviec, len aby našiel jednu neposlušnú, ktorá sa stratila, a následne vhodne formulovanými otázkami (bez výslovného argumentu) privedie poslucháča k presvedčeniu o potrebe pokánia: *„Vidíte, aká láskyplná je Ježišova výzva k pokániu? Vidíte, že Pán Ježiš nepoužíva ani sekeru, ani neuhasiteľný oheň? Mohol by niekto z nás takú láskyplnú výzvu odmietať?* (s. 8)

**Od všeobecného ku konkrétnemu.** Niektoré kazateľove slová poslucháčov nemusia zasiahnuť, hoci sú veľmi dôležité. Znižuje sa tak persuazívny charakter homílie. Efektívnym prostriedkom na elimináciu tohto nežiaduceho javu, ktorý sme našli v analyzovaných homíliách, je smerovanie od všeobecného ku konkrétnemu. Kazateľ síce vysloví myšlienku, vyjadrí obraz, ale skôr vo všeobecnej rovine, a až postupnou gradáciou ju/ho nasmeruje priamo na svojich poslucháčov. Na tomto princípe je vystavaná homília na Veľkonočnú nedeľu (s. 57 – 59). Kazateľ chce poslucháčov posilniť vo vyznávaní viery, no nerobí to explicitnou výzvou, ale prostredníctvom metafory „historickej štafety viery“, t. j. behu, ktorý sa začal pri prázdnom Ježišovom hrobe, pokračoval svedectvom Márie Magdalény, zoslaním Ducha Svätého, ohlasovaním viery apoštolmi, svedectvom života svätých, osobitne Cyrila a Metoda, Gorazda, košických mučeníkov, svedectvom života našich prarodičov a rodičov. Obraz „štafety viery“ vrcholí vo vete: *„Dnes je táto historická štafeta v našom kostole“* (s. 58). V tomto obraze vidíme evidentný posun na osi historické – súčasné, resp. všeobecné, univerzálne (štafeta viery pri prázdnom hrobe) – konkrétne (štafeta viery v *našom kostole*, t. j. tu a teraz).

V inej homílii je posun od všeobecného ku konkrétnemu vyjadrený ešte explicitnejšie, a to formou dvoch otázok: *„Čo je rovnaké pre nás všetkých?“ – „A ktoré sú impulzy jedinečné len pre nás samých?“* (s. 20).

**Opozície**. Argumentácia *za* niečo pozitívne vynikne jasnejšie vtedy, keď sa zároveň predstaví aj opak, niečo negatívne. Platí to aj naopak – argumentácia *proti* niečomu negatívnemu je účinnejšia vtedy, keď sa zároveň uvedie aj opak (to, čo je pozitívne). Najčitateľnejšie sú v tomto kontexte archetypálne opozície dobra a zla, života a smrti atď. Dokáže ich prečítať a dešifrovať každý poslucháč.

V homíliách J. Vrableca a M. Šurába sa opozíciami operuje dosť často. V homílii na Tretiu pôstnu nedeľu (s. 40 – 42) vystupuje do popredia *mŕtva* a *živá* voda. *Mŕtva* voda (myslí sa ňou voda v Mŕtvom mori) má síce všetky kvalitatívne znaky vody, ale je mŕtva, pretože v nej nie sú vhodné podmienky na život. Naopak, *živá* voda je *„báječným prostredím pre mnohoraký život rastlinný a živočíšny“*. Nejde tu o samoúčelný obraz, pretože voda sa v kázni stáva symbolom modlitby, ktorá môže byť takisto mŕtva *(„keď ju odriekajú len ústa a pery“)* alebo živá (modlitba *„k Bohu a v Duchu Svätom“)*.

Jasná protichodnosť, ktorá má za cieľ povzbudiť poslucháčov k dobru, zaznieva i z kázne na Kvetnú nedeľu (s. 52 – 53), koncipovanej na báze binárnej opozície dobra a zla: *„V dnešnú nedeľu sme počuli dva protichodné výkriky: „Hosana synovi Dávidovmu!“ a „Ukrižovať ho!“*. Argumentačne silný záver, odkazujúci na túto sémantickú opozíciu, zaznieva z antropologickej dedukcie: *„Stávajme sa takými, ktorí budú verní Kristovi nielen na Kvetnú nedeľu, ale aj na Veľký piatok.“*

**Svedectvo autorít.** Zďaleka nie posledným prostriedkom zvyšovania argumentačnej účinnosti homílie je odvolávanie sa na autority. Kazateľ chce podoprieť svoje tvrdenia citátom vyjadrenia osoby, ktorá je v danom spoločenstve považovaná za dôveryhodnú, za odborníka. Neprekvapuje zistenie, že dôveryhodným prameňom je Sväté písmo, resp. cirkevná tradícia (cirkevní otcovia, svätci, pápeži, duchovné autority). Súčasné cirkevné spoločenstvo, napríklad mladí ľudia, však majú aj iné autority, ktoré nepochádzajú zo sakrálneho prostredia. Zistili sme, že kazatelia sa na profánne autority (na ich slová alebo životné príbehy) odvolávajú na viacerých miestach.

Ide napríklad o A. de Saint-Exupéryho (citát z jeho diela Vietor, piesok a hviezdy: *„Voda, to nie je tak, že ťa k životu potrebujeme. Ty sama si život. Ty si najdrahší poklad na svete“* – s. 40), slová Louisa Pasteura (*„Ja verím svedkom, ktorí za svoje svedectvo položili svoje životy!“ – s. 61*), slová chemika Thomasa Davida Parksa (*„Vidím poriadok a účelnosť všade okolo seba v prírode. Nemôžem pripustiť, že to vzniklo náhodným, šťastným spojením atómov...“* – s. 85), slová juhoamerického sociológa Camila Torresa (s. 118 – 119), príbeh filmového herca a speváka Pata Booneho (s. 41) či príbeh parížskej herečky, *„plavovlásky s čarovnými modrými očami“* Mireille Negri (s. 44 – 45).

**Záver:** Naša analýza sa síce obmedzila iba na tri zložky šesťčlennej kompozície modelu homílie Jozefa Vrableca (didaskália, parakléza a mystagógia), predsa však poodhalila variabilitu postupov argumentácie v homílii. Homílie, ktoré sme podrobili analýze, môžeme považovať za vzorové. V praxi sa neraz stretávame aj s takými, ktoré nie sú výsledkom dôkladnej prípravy kazateľa, ale iba náhodnou improvizáciou. Naším zámerom bolo sústrediť sa na tie homílie, o ktorých platí tvrdenie, že sú akoby „perlami“, ktoré si v nedeľu odnesie poslucháč domov, z ktorých sa teší celý týždeň, pričom čaká na nové perly (porov. Šuráb, 2004, s. 47).

Literatúra

GRÁC, Ján: Persuázia. Ovplyvňovanie človeka človekom. 1. vyd. Martin: Vydavateľstvo Osveta 1985. 376 s.

MISTRÍK, Jozef: Náboženský štýl. In: Studia Academica Slovaca. Bratislava: Alfa 1991, s. 163 – 175.

ŠURÁB, Marian: Aby nás radi počúvali. Rétorika a teória komunikácie v službe homílii. Nitra: Kňazský seminár svätého Gorazda 2004.

VIŠŇOVSKÝ, Mikuláš: Malý teologický lexikon. 2. vyd. Bratislava: Spolok svätého Vojtecha v Cirkevnom nakladateľstve 1989. 512 s.

VRABLEC, Jozef – FABIAN, Anton: Homiletika I. – II. základná a materiálna. Trnava: Spolok svätého Vojtecha 2001.

VRABLEC, Jozef – ŠURÁB, Marian: Hlásaj slovo. Homílie – rok A. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška 1999.

VRABLEC, Jozef – ŠURÁB, Marian: Hlásaj slovo. Homílie – rok C. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška 2000.

## Vyčleňovanie lexikalizovaných spojení pomocou štatistických nástrojov

Daniela Majchráková

Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Zapojenie počítačovej techniky do lingvistických výskumov, budovanie rozsiahlych textových korpusov a rôzne spôsoby ich využitia otvorili na Slovensku nové možnosti v skúmaní konkrétnych jazykových javov. Predovšetkým pre potreby lexikografie, a nielen jej, sa v lingvistických analýzach často vyskytovali odkazy na rôzne štatistické informácie extrahované z korpusu, resp. z výskytov konkrétnych textových jednotiek v ňom. Jednotlivé štatistické hodnoty sa pritom týkajú frekvencie samostatných jednotiek, ako aj vzájomného spoluvýskytu týchto jednotiek.

V súvislosti so vzájomným spoluvýskytom výrazov sa v korpusovej lingvistike hovorí o kolokáciách. Za kolokáciu sa považuje skupina významovo príbuzných slov, ktoré sa v texte nachádzajú veľmi často alebo až typicky spoločne, prevažne v rovnakom kontexte (Pecina – Holub, 2002, s. 3). Pojem kolokácia môžeme chápať v širšom alebo v užšom zmysle. Buď ako akékoľvek spojenie dvoch alebo viacerých slov s výrazne frekventovaným spoluvýskytom, pričom môže ísť o spojenia lexikálne nerelevantné, alebo výlučne ako spojenia, ktoré sa nielen najčastejšie opakujú, ale sú aj sémanticky významné. V tomto príspevku sa budem zaoberať druhým typom slovných spojení, ktoré by sme z lingvistického hľadiska mohli považovať za ustálené.

J. Clear (1997) hovorí o tzv. stereotypizovaných kombináciách, ktoré ako zvláštne zoskupenia slov predstavujú samostatné jednotky slovnej zásoby. Korpusový prístup k týmto kolokáciám, spočívajúci na dátach, potom vychádza zo štúdia slovných tvarov, ich frekvencie, frekvencie ich spoluvýskytu s inými formami a zo štatistického merania významnosti takéhoto spoluvýskytu (Clear, 1997, s. 497).

Prvým impulzom, ktorý ma priviedol k myšlienke využiť poznatky počítačovej lingvistiky pri skúmaní ustálených spojení, bola štúdia Alexandry Jarošovej *Problém vyčleňovania ustálených lexikalizovaných spojení pomocou štatistických nástrojov* (1999). Autorka v nej zdôraznila potrebu preskúmať možnosti počítačového spracovania lexikalizovaných spojení, ich automatizovaného extrahovania zo súboru textov a identifikácie pomocou korpusových nástrojov. Problematiku lexikalizovaných spojení ako špecifického druhu ustálených spojení má autorka rozpracovanú vo viacerých štúdiách (Jarošová, 1999, 2000a, 2000b). Definuje ich ako „spojenia pomenúvajúce primerane komplexným spôsobom všeobecne známe, konvenčne vymedzené pojmy“ (Jarošová, 2000b, s. 490) a priraďuje im tieto základné vlastnosti: dispozičnosť (reprodukovanosť), nominačnosť a kolokačná anomálnosť (Jarošová, 2000a, s. 141). Tieto vlastnosti sú v rozličnej miere vlastné aj frazémam a termínom.

Príspevku, v ktorom sa pokúsim predstaviť jeden z prístupov k problematike ustálených spojení, resp. lexikalizovaných spojení, predchádzal výskum realizovaný v roku 2005 v oddelení Slovenského národného korpusu (SNK) Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV v Bratislave a prezentovaný v diplomovej práci *Vyčleňovanie lexikalizovaných spojení pomocou štatistických nástrojov* (Majchráková, 2005). Cieľom výskumu bolo na vzorke vybraných textov a s využitím automatizovaného vyhľadávania najfrekventovanejších kolokujúcich bigramov (dvojíc tokenov) a trigramov (trojíc tokenov) urobiť analýzu lexikalizovaných spojení. Využili sa pri tom rozličné nástroje korpusovej lingvistiky, napr. vyhľadávanie pomocou korpusového manažéra Manatee s klientom Bonito či štatistické nástroje vyhodnocujúce frekvenciu spoločného výskytu dvoch lexikálnych jednotiek. Vychádzalo sa z tézy, že ustálené spojenia sú reprodukované jednotky viazané na časté používanie, teda z korpusu budú identifikovateľné práve na základe frekvencie. Výskum mal niekoľko fáz, ktoré si stručne uvedieme, podrobnejšie sa však zameriame na samotnú extrakciu lingvistickej informácie z korpusu.

## 1. Výber korpusového materiálu

Prvým krokom bol výber vhodného textového materiálu, korpusu, v ktorom sme požadované spojenia hľadali. Zohľadňovalo sa predovšetkým kritérium reprezentatívnosti. Výber bol postavený na otázke, aký korpus z hľadiska rozsahu aj kvality by sa mal použiť. Predpokladalo sa totiž, že vyváženosť textového korpusu je zárukou vyváženosti získaného jazykového materiálu, pričom

vyváženosť sa týkala najmä rozloženia textov v danom korpuse z hľadiska ich štýlovo-žánrovej príslušnosti.[1]

Ďalšia otázka sa vzťahovala na dostupné zdroje, ktoré sa pre daný výskum mohli použiť. V čase, keď sa tento výskum uskutočňoval, bol k dispozícii vyvážený korpus SNK prim-vyv v rozsahu 12 miliónov tokenov. Vyváženosť v tomto prípade znamenala, že podiel publicistických textov nebol natoľko markantný, ako vo verzii prim1.[2] Napriek tomu však tvoril nadpolovičnú väčšinu všetkých textov, teda 60 percent popri 20 percentách odbornej a 20 percentách umeleckej literatúry.

## 2. Predspracovanie korpusového materiálu

Segmentácia korpusových textov je založená na základných jednotkách, tokenoch, ktoré zahŕňajú všetky znaky medzi dvoma medzerami a interpunkciu (teda nielen slová, ale aj číselné znaky, špeciálne značky), preto pri vyčleňovaní dvojíc a trojíc tokenov stojacich bezprostredne vedľa seba sme zákonite museli naraziť aj na spojenia, ktoré boli z lingvistického pohľadu nerelevantné.[3] Bolo potrebné sa vysporiadať so skutočnosťou, že vyčlenenie bigramov a trigramov z vyváženého korpusu neumožní získanie hotového materiálu. Táto časť výskumu mala ďalšie dve predpokladané fázy.

### *2.1. Automatizovaná extrakcia bigramov a trigramov*

Zvolené korpusové dáta sme podrobili automatizovanému spracovaniu a vzhľadom na cieľ výskumu sa výsledok tohto predspracovania rovnal zoznamu dvojíc a trojíc tokenov zoradených podľa frekvencie od kombinácií s najčastejším výskytom až po kombinácie s jedným výskytom v korpuse.[4] Pri vyčleňovaní bigramov neboli upravované nijaké z nastavení, to znamená, že tokeny ostali v pôvodných tvaroch s rozlíšením malých a veľkých písmen. Trigramy sa skladali len z malých písmen.

Pri zvažovaní ako upraviť získaný materiál ešte pred selekciou sme sa zamýšľali nad možnosťou zmeniť tokeny v kontextových, pôvodných tvaroch na lemmy

---

[1] Otázke reprezentatívnosti korpusu sa venovalo niekoľko autorov, podrobnejšie pozri Šimková, 2005, s. 137.

[2] V roku 2005 mal Slovenský národný korpus vo verzii prim1 spolu 190 miliónov tokenov v zložení: 95 % publicistických textov, 3,5 % umeleckých textov a 1,5 % odborných textov (Šimková, 2005).

[3] Veľa dvojíc a trojíc tokenov obsahuje interpunkciu vzhľadom na to, že spomedzi desiatich najfrekventovanejších tokenov v 12-miliónovom vyváženom korpuse SNK majú dominantné postavenie bodka a čiarka, za nimi nasledujú výrazy *a*, *sa*, *v*, *na* a ďalšie interpunkčné znamienka.

[4] Rozsah zoznamu bigramov predstavoval zhruba štyri milióny dvojíc, trigramov bolo asi tri milióny. V prvých šesťsto prípadoch sa nachádzali prevažne spojenia „interpunkčné znamienko + slovo“, najmä „interpunkčné znamienko + spojka“. Najvyššiu frekvenciu v bigramoch dosiahlo spojenie „čiarka + že“.

(slová v základných tvaroch). Takáto voľba by predstavovala niekoľko výhod aj nevýhod. Na jednej strane by bol získaný reťazec podstatne menší a najmä pri menných spojeniach by sa ukázala ich skutočná frekvenčná hodnota, teda by nebola rozdelená medzi jednotlivé tvary daného spojenia. Na druhej strane niektoré kolokácie zložené z tokenov v základnom tvare by boli ťažšie identifikovateľné, najmä v prípade trigramov by sa materiál značne zneprehľadnil.

### *2.2. Negatívny filter*

Negatívny filter znamená, že zo zoznamu bigramov a trigramov vylúčime tie, ktoré obsahujú pre nás nerelevantné tokeny, alebo tokeny, ktoré by nevytvorili ustálené spojenia. Negatívny filter sa vytvoril zvlášť pre bigramy a zvlášť pre trigramy.

**Negatívny filter pre bigramy:**

1. všetky znaky okrem písmen: číslice, interpunkcia, špeciálne značky, tvary *by*, *sa*, *si*, *nie*,
2. všetky prvotné predložky a aj vokalizované tvary: *s*, *so*, *z*, *zo*, *na*, *v*, *vo*, *po*, *do*, *u*, *o*, *k*, *ku*, *bez*, *cez*, *pri*, *pre*, *pred*, *predo*, *nad*, *nado*, *od*, *odo*, *pod*, *podo*, *za*, *proti*, *medzi*, *okrem*,
3. rôzne skratky: *USA*, *Sk*, *FC*, *PC*, *USD*, *ČR*, *NATO*, *SME*, *TASR*, *ČTK*, *SR*, *EÚ*.

Vylúčením kondicionálovej morfémy *by*, zvratného *sa* a *si* sme zo zoznamu odstránili analytické tvary slovies.[5] Treba však pripomenúť homonymiu tvarov *sa* a *si*; keďže *sa* je aj skráteným tvarom od zámena *seba* a *si* tvarom sponového slovesa *byť*, v reťazci bigramov nám tak chýbali spojenia typu *vidím sa*, *si doma*, *bol si* a pod. S časticou *nie* bola situácia podobná. Spojenia, v ktorých sa môže nachádzať, sú napr. *nie je*, *povedať nie*, *nie práve*, *teraz nie* a pod. Nie je však vylúčené, že jej odstránením v zozname chýbali možné ustálené spojenia. Nepotrebné bolo tiež zaradenie spojok do negatívneho filtra vzhľadom na to, že odstránením interpunkčných znamienok, resp. čiarok sa podstatná časť v analyzovanom materiáli nevyskytla.

**Negatívny filter pre trigramy:**

- všetky znaky okrem písmen,
- skratky: *usa, sk, fc, pc, usd, čr, nato* a pod.

Výber skratiek v negatívnom filtri sa ukázal ako správny, keďže sa už v analyzovanom materiáli nenachádzali. Zachovanie veľkých a malých písmen v prípade bigramov sa spočiatku javilo ako chybný krok, neskôr sa objavili aj klady takéhoto rozhodnutia.

---

[5] Za vyradenie tokenov *sa* a *si* hovoril aj fakt, že v zozname najfrekventovanejších tokenov vyváženého korpusu sa lexéma *sa* nachádzala na poprednom 4. mieste a *si* na 19. mieste.

| Príklad č. 1<br>Ukážka pôvodného reťazca bigramov (vľavo je frekvenčná hodnota absolútneho výskytu v prim1-vyv): | | Príklad č. 2<br>Ukážka reťazca trigramov po aplikácii negatívneho filtra: | |
|---|---|---|---|
| že som | 1908 | v súvislosti s | 978 |
| tomu , | 1899 | že je to | 819 |
| viac ako | 1898 | v tomto roku | 788 |
| USA - | 1898 | v porovnaní s | 722 |
| 0 ) | 1891 | a ja som | 667 |
| . Nie | 1882 | v tomto prípade | 535 |
| . Do | 1868 | bez ohľadu na | 495 |
| A jeho | 1867 | v tom čase | 476 |
| v tejto | 1864 | v tejto súvislosti | 469 |
| S tým | 1863 | a tak sa | 466 |
| . 25 | 1856 | pokiaľ ide o | 436 |
| to je | 1831 | po prvý raz | 434 |
| , potom | 1802 | v banskej bystrici | 406 |
| , 18 | 1795 | že ide o | 405 |
| , keby | 1793 | v týchto dňoch | 394 |
| . Pre | 1791 | v ktorom sa | 389 |
| , 20 | 1780 | v súlade s | 385 |

**Analýza korpusového materiálu**

Jazykový materiál v tej podobe, v akej sa nám ukázal po použití negatívneho filtra[6], ešte stále nepredstavoval výsledný materiál vhodný na jazykovú analýzu. Z automatizovanej úpravy zoznamu bigramov a trigramov sme prešli k ručnému selektovaniu a následne sme ho podrobili jazykovej analýze.

***3.1. „Ručná" selekcia kolokácií***

Predspracovaním korpusového materiálu sme získali rozsiahly zoznam bigramov a trigramov a našou úlohou bolo urobiť jeho opätovnú selekciu, ale už výlučne manuálne. Z toho dôvodu bolo triedenie kolokácií prácnejšie a časovo náročnejšie a na rozdiel od automatizovanej selekcie založené sčasti na subjektívnom výbere.

Do osobitného textového súboru sme preniesli spojenia, ktoré sme považovali za ustálené, čiže lexikalizované v širšom zmysle. Kritérium, ktoré sme si zadali na vyčlenenie kolokácií, bolo: spojenia s istou mierou ustálenosti. To znamená, že do úvahy prichádzali aj spojenia, ktoré by sme pri ďalšej analýze mohli zaradiť medzi voľné. Cieľom bolo získať čo najširšie spektrum kombinácií slov, ktoré spadajú pod označenie ustálené či lexikalizované spojenie.

[6] Z pôvodného takmer štvormiliónového zoznamu bigramov sme použitím negatívneho filtra dostali zhruba 571-tisíc dvojíc tokenov a z vyše troch miliónov trigramov asi 760-tisíc trojíc tokenov.

Nami vykonaný výber kolokácií sa neopieral o žiadnu teóriu, bol do značnej miery subjektívny, a teda s najväčšou pravdepodobnosťou aj neúplný. Nie je vylúčené, že pri takom dlhom reťazci sme uprednostnili len isté typy spojení a iné prehliadli. Samotná selekcia kolokácií bola napriek predchádzajúcej filtrácii jazykového materiálu pomerne náročná, orientácia v zozname bigramov a trigramov vyžadovala značnú mieru sústredenosti, materiál stále obsahoval veľa nepodstatných kombinácií slov.[7] V prípade bigramov platilo, že so znižujúcou sa frekvenciou počet ustálených spojení narastal; naopak v trigramoch so znižujúcou sa frekvenciou počet ustálených spojení klesal. Z týchto poznatkov vyplynulo, že daná veľkosť korpusu je dostačujúca na hľadanie ustálených dvojíc slov, ale pre trojslovné spojenia je potrebný väčší korpus.[8]

**Príklad č. 3**
**Ukážka zoznamu vytriedených bigramov:**

| | |
|---|---|
| svetovej vojny | 241 |
| trestného činu | 238 |
| generálny riaditeľ | 237 |
| Verejnej mienky | 234 |
| čiernej diery | 223 |
| konečnom dôsledku | 222 |
| národného majetku | 219 |
| Verejnej správy | 208 |
| Finančných prostriedkov | 208 |
| žlté karty | 184 |
| Ústavný súd | 183 |
| predsedu vlády | 183 |
| Televízne noviny | 179 |
| čierne korenie | 167 |
| Parlamentné voľby | 160 |
| Tlačovej konferencii | 159 |
| Policajného zboru | 155 |
| vysokých škôl | 154 |
| bez problémov | 153 |
| Minister vnútra | 148 |
| Cestovného ruchu | 143 |

**Príklad č. 4**
**Ukážka zoznamu vytriedených trigramov:**

| | |
|---|---|
| v poslednom čase | 305 |
| spišská nová ves | 271 |
| v žiadnom prípade | 203 |
| druhej svetovej vojny | 154 |
| za každú cenu | 125 |
| ministerstva zahraničných vecí | 120 |
| a tak ďalej | 117 |
| fondu národného majetku | 110 |
| v krátkom čase | 108 |
| znova a znova | 106 |
| všetko v poriadku | 104 |
| v trestnom konaní | 94 |
| krok za krokom | 92 |
| v opačnom prípade | 90 |
| do značnej miery | 87 |
| hrubého domáceho produktu | 82 |
| skôr či neskôr | 74 |
| ministerstvo zahraničných vecí | 71 |
| v bezprostrednej blízkosti | 71 |
| viac či menej | 67 |
| tak či onak | 61 |

[7] Z vyše 571-tisíc bigramov, čo predstavovalo ešte stále veľmi rozsiahly zoznam kombinácií, bolo zhruba 200-tisíc kombinácií s jedným výskytom v korpuse, 200-tisíc s dvoma výskytmi a aj pri frekvencii šesť výskytov to to bol stále dosť neprehľadný materiál.

[8] Pri analýze bigramov sme prišli po pozíciu 22-tisíc (po frekvenciu 17) a vyčlenili 650 kolokácií. V trigramoch sme vyčlenili zo 6-tisíc trojíc tokenov len 64 spojení, prišli sme po frekvenciu 14 (pri frekvencii 13 už boli ustálené spojenia zriedkavé).

### *3.2. Hodnotenie kolokácií*

Analyzovaný zoznam kolokácií predstavoval rôznorodý jazykový materiál so širokým spektrom slovných spojení. Použitím metódy komparácie sme podľa miery ustálenosti a príslušnosti k istej štýlovej vrstve vyčlenili niekoľko typov spojení – termíny, frazeologické jednotky, voľné spojenia, frekventované spojenia a lexikalizované spojenia. Lexikalizované spojenia sme napokon z formálneho hľadiska rozdelili do niekoľkých typov:

**A Menné spojenia**

• **ADJ – S**: *pracovný čas, ročné obdobie, manželský súhlas, priamy prenos, babie leto, tiesňový hovor, studená vojna, voľný čas, životná úroveň, kupónová privatizácia, umelý sneh, televízne noviny, čierna skrinka, jadrové zbrane, stratená ríša, prírodné kino, vysoká škola, čierne korenie, červená karta, starý kontinent, očitý svedok, židovský štát, pušný prach, stará mama, čajová lyžička* a pod.

• **S – S gen.**: *majster sveta, hlava štátu, otras mozgu, výčitky svedomia, koniec koncov*

**S – ADJ – S gen**: *pranie špinavých peňazí, deň otvorených dverí*

**B Slovesno menné spojenia**

**5. V – S$^{abst}$**: *podať demisiu, venovať pozornosť, klásť otázky/odpor, spytovať svedomie, dať prednosť, mať pravdu, dávať pozor, spáchať zločin*

**6. V – S$^{konkr}$**: *pokrčiť plecami, pokrútiť hlavou*

C Iné spojenia

**7. Spojenia s príslovkovou platnosťou**: *znova a znova, hore nohami, skôr či neskôr, deň čo deň, tu a tam, tak či onak*

**8. Spojenia s časticovou platnosťou**: *inými slovami, jednoducho povedané, tak či onak*

Použitá metóda extrakcie lingvistickej informácie z korpusu nám umožnila získať rozsiahly jazykový materiál. Daný materiál predstavoval vzhľadom na stanovené kritériá, v našom prípade frekvenciu, objektívne získanú vzorku potrebnú na analýzu konkrétneho jazykového javu – vzájomnej spájateľnosti lexikálnych jednotiek. Nevyhnutná však bola ďalšia fáza, ručné a do istej miery subjektívne vyčleňovanie lexikalizovaných spojení.

Cieľom príspevku bolo poukázať na možnosti počítačového spracovania slovných spojení, konkrétne na možnosť využitia štatistických nástrojov pri ich vyčleňovaní z korpusových dát. Úlohou ďalších analýz by mohlo byť prepracovanie spôsobu získavania jazykového materiálu či otázka vypracovania operačných kritérií, na základe ktorých by počítač dokázal identifikovať ustálené spojenia. Zaujímavé by bolo aj sledovanie vzťahu medzi frekventovanosťou výskytu spojenia a jeho ustálenosťou, čomu som vo svojom výskume nevenovala pozornosť.

Literatúra

CLEAR, Jeremy: Z firthrovských principů: Komputační nástroje pro studium kolokace. In: Studie z korpusové lingvistiky. Acta Universitatis Carolinae, Philologica 3 – 4. Praha: Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum 2000, s. 495 – 513.

JAROŠOVÁ, Alexandra: Lexikalizované spojenie v kontexte ustálených spojení. In: Princípy jazyka a textu. Ed. J. Dolník. Bratislava: Univerzita Komenského 2000(a), s. 138 – 151.

JAROŠOVÁ, Alexandra: Problém vyčleňovania ustálených lexikalizovaných spojení pomocou štatistických nástrojov. In: Jazykovedný časopis, 1999, roč. 50, č. 2, s. 94 – 100.

JAROŠOVÁ, Alexandra: Viacslovný termín a lexikalizované spojenie. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000(b), s. 481 – 193.

MAJCHRÁKOVÁ, Daniela: Vyčleňovanie lexikalizovaných spojení pomocou štatistických nástrojov. Diplomová práca. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2005, s. 63.

PECINA, Pavel – HOLUB, Martin: Sémanticky signifikantní kolokace. Praha: Universitas Carolina Pragensis 2002.

ŠIMKOVÁ, Mária: Репрезентативнось корпуса как лингвистическая проблема. In: Труды международной конференции MegaLing‘2005. Прикладная лингвистика в поиске новых путей. Proceedings of the international conference MegaLing‘05. (Hľadanie nových ciest aplikovanej lingvistiky). Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie MegaLing‘05. Meganom, Krym, Ukrajina 27. júna – 2. júla 2005. Red. V. P. Zacharov – S. S. Dikareva. St. Petersburg: Izdateľstvo Osipov 2005, s. 130 – 139.

<http://korpus.juls.savba.sk>

## Konstrukcja pytania retorycznego w czeskich przekładach wierszy C. Norwida

Joanna Mielczarek

Instytut Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, Polska

Twórczość Cypriana Norwida stosunkowo często stanowi przedmiot badań językoznawczych (Jakobson, 1963, Skubalanka, 2000). Dzieje się tak ze względu na niezwykle nowoczesne – jeśli spojrzeć z dzisiejszego punktu widzenia – traktowanie przez poetę materii językowej, umiejętność wykorzystania tkwiących potencjalnie w języku środków artystycznej ekspresji, np. polisemii, homonimii, biegłość w konstruowaniu antynomii. Badacze zwracają również uwagę, jak twórczy jest stosunek Norwida do możliwości języka – mianowicie wszelkie operacje językowe wynikają zawsze z całościowej koncepcji utworu, są podporządkowane konkretnej wizji artystycznej (Sawicki, 1981). Konse-

kwencja Norwida w tym względzie jest zaś traktowana jako wyraz proponowanej przezeń spójnej i nowoczesnej teorii sztuki; teoria ta zakładała współodpowiadanie sobie zjawisk podlegających obserwacji – zarówno przyrodniczych, jak i społecznych – i głębszego porządku, istniejącego pod powierzchnią faktów. Konsekwentne i dokładne wyzyskanie przez poetę możliwości znaczeniotwórczych języka dawało więc w efekcie wgląd w ową trwałą, wyższą rzeczywistość (Fert, 1990, Sawicki, 1981, Wyka, 1989).

Jak łatwo można sobie zatem wyobrazić, poezja Cypriana Norwida stanowi prawdziwe wyzwanie dla autorów przekładów jego dzieł na języki obce. Odkrywczy charakter tej poezji czyni z niej trwałą wartość kultury uniwersalnej, zaś organiczne związanie treści z tworzywem – zjawisko nieporównanie intensywnie spojone z polszczyzną. Dla zilustrowania problemów, przed jakimi stoją tłumacze poezji Norwida oraz możliwych strategii przezwyciężania owych trudności wybrałam kilka czeskich przekładów wierszy pochodzących z cyklu „Vade – mecum", będącego szczytowym osiągnięciem poetyckim Norwida. Z kolei jako przykład zjawiska, reprezentującego Norwidowską poetykę, zdecydowałam się wybrać często występujące w utworach Norwida pytanie retoryczne. I tu muszę zrobić kilka zastrzeżeń – jak zauważają badacze i edytorzy dzieł Norwida, stosowana przez poetę interpunkcja dopuszcza dość swobodne i szersze niż w normalnym użyciu posługiwanie się pytajnikiem – miałby on, według J. Ferta (1990, CX): „współtworzyć swoistą partyturę intonacyjną utworu". Dzieje się tak dlatego, że (Fert, 1990, CVI): „Świadomość interpunkcyjna Norwida czerpała ze starej tradycji, w której interpunkcja służyła uwydatnianiu właściwości intonacyjno – retorycznych wiersza. Jak wiadomo, w czasach Norwida upowszechnia się inna interpunkcja, oparta na zasadach wywodzących się z kręgu języka niemieckiego, służąca przede wszystkim wyodrębnianiu struktur składniowo – logicznych zdania."[1] Znak zapytania u Norwida byłby więc nie tylko wskazaniem charakteru danego wypowiedzenia, ale także – i to bardzo często – określeniem jego intonacyjnego kształtu.

Autorem czeskich przekładów wierszy C. Norwida, które posłużyły mi za materiał dla niniejszego porównania, jak również zwięzłego komentarza do własnego wyboru poezji Norwida, zatytułowanego „Chopinův klavír", jest Jan Pilař. W posłowiu do wspomnianego tomu Pilař uzasadnia swą decyzję uwspółcześnienia i uproszczenia ortografii, interpunkcji i graficznych podkreśleń w tekście (Pilař, 1983, 256): „Norwid si vytvořil celý arzenál vlastních básnických postupů, z nichž mnohé se zdály jeho současníkům nesrozumitelné, kdežto nám připadají dnes běžné, jiné, které jsou pro svůj básnickým obrazem transponovaný vztah ke konkretním osobám nebo k dobovým reáliím bez podrobných komentářů v prvotním významu nepřenosné, a další – například zvláštní systém interpunkce, členění strof, používání kurziv, neologismy, které lze dnes pokládat

[1] Autor powołuje się w tym miejscu na monografię K. Górskiego: Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich. Warszawa 1978, s. 236 – 254.

za irelevantní dědictví parnasistního cizelování básní (proto ve svých překladech od posledně jmenovaných postupů upouštím)“. Czeskie przekłady wierszy Norwida z omawianego przeze mnie zbioru zawierają więc znak zapytania wyłącznie w miejscach, gdzie rzeczywiście wypowiedzenie ma postać pytania (retorycznego).

Za przedmiot analizy wybrałam trzy utwory, należące do cyklu poetyckiego „Vade – mecum“. Ze względu na niewielką objętość niniejszego wystąpienia, niemożliwe byłoby dokładne przeanalizowanie całości cyklu, stąd postanowiłam skoncentrować się na niektórych wierszach, szczególnie reprezentatywnych, gdzie poetyckie znaczenie konstruowane jest – także z pomocą pytań retorycznych – wokół tytułowego pojęcia. Analizowane niżej wiersze to „Ciemność“, „Obojętność“ oraz „Ironia“.

Czeski przekład wiersza „Ciemność“, zatytułowany „Temnota“, oparty został zasadniczo na pierwotnej redakcji, zawartej w autografie. Pierwsza strofa brzmi bowiem: „Ty zlobíš se na temné písně moje / Cožpak jsi svíčku zapaloval sám? / Cožpak ti sluha nesl do pokoje / vždy světlo? (...)“; odnosi się zatem do oryginalnego: „Ty skarżysz się na ciemność mojej mowy / Czy też świécę zapalałeś sam? / Czy sługa ci zawsze niósł pokojowy / Światłość? (...)“. Tytułowa „ciemność“, oznaczająca zarówno zjawisko fizyczne, jak i problem związany z recepcją dzieł samego Norwida, ujęty tutaj przezeń zdecydowanie polemicznie[2], w czeskim przekładzie posiada ekwiwalent przymiotnikowy („temné písně moje“). Zestawienie pojęć „ciemności“ i „mowy“ (tj. „języka“) brzmi więc w czeskim przekładzie mniej dobitnie; pojęcie ciemności występuje tu bowiem tylko w postaci przydawki („temné písně“), zaś abstrakcyjny rzeczownik „mowa“ zastąpiony został konkretniejszym „písně“. W związku z tym waga następującego po pierwszym wersie pytania retorycznego jest w tekście czeskiego przekładu znacznie osłabiona, mimo iż treść tego pytania została dokładnie przetransponowana na język czeski. W pierwszej strofie występują zresztą dwa pytania – są one paralelnie zbudowane, treść drugiego rozwija i uzupełnia pierwsze. Ten właśnie paralelizm jest zachowany w czeskim przekładzie, widać go w użyciu zaimka rozpoczynającego drugi i trzeci wers pierwszej strofy: „Cožpak (...)? / Cožpak (...)?“ – podobnie jak w polskim oryginale: „Czy (...)? / Czy (...)?“. Gramatyczna oraz intonacyjna struktura drugiego i trzeciego wersu (wraz z początkiem czwartego wersu, gdzie kończy się drugie z omawianych pytań retorycznych), są w czeskim przekładzie oraz w polskim oryginale bardzo zbliżone, właściwie niemal identyczne. Jednak retoryczne oddziaływanie pytań zadanych w pierwszej strofie przez podmiot mówiący jest osłabione w czeskim tekście z powodu nieobecności wyraźnie przedstawionej pary przeciwieństw „ciemność“ – „światłość“ (w każdym z możliwych znaczeń tych wyrazów). Tekst czeski zawiera tylko jeden człon owej pary – „Cožpak ti sluha nesl do pokoje / vždy

[2] Por. C. Norwid: „Vade – mecum“, Wrocław 1990, przypis na s. 31 – 32.

*světlo*?“, podczas gdy w miejsce „ciemności“ mamy „temné písně“ i tytułowa „temnota“ nie znajduje w samym wierszu odpowiednika.

Następne retoryczne pytanie znajduje się na końcu trzeciej, przedostatniej strofy „Ciemności“ i jest właściwie zakończeniem rozbudowanego porównania. Warto jednak zwrócić uwagę, iż użycie przez tłumacza czasownika zamiast konstrukcji analitycznej („Tys uvěřil?“ zamiast niemożliwego w języku czeskim zwrotu „Wiarę dałeś?“) niweczy paralelizm dwu ostatnich wersów: „Wiary trzeba (...) / Wiarę dałeś? (...)“ oraz podkreślone przez ten paralelizm znaczenie pojęcia wiary (w kontekście najważniejszych dla utworu pojęć „ciemności“/ „światłości“). Można jednak uznać takie rozwiązanie za zadowalające – w nowej, autorskiej redakcji utworu brak wspomnianego powtórzenia („Wiary trzeba (...) / Dałeś ją (...)“).

Liryk „Obojętność“ zawiera w drugiej ze swych trzech strof pytanie retoryczne, zawarte w dwóch pierwszych wersach (dwa pozostałe stanowią odpowiedź). Czeski przekład, zatytułowany „Lhostejnost“, umieszcza to pytanie w odpowiednim miejscu utworu, ale przeformułowuje je nieco, zamieniając konstrukcję czynną na bierną i przestawiając kolejność poszczególnych części wypowiedzenia. Przekształcenie to wynika ze względów organizacji składniowej i intonacyjnej wypowiedzenia, lecz podkreślając inną część zdania, inaczej rozkładając akcenty logiczne, zmienia też istotną treść pytania. W czeskiej wersji podmiotem pytania jest adresat wiersza (utwór pisany jest w drugiej osobie liczby pojedynczej), a głównym wydarzeniem – fakt zdrady; zaś w polskim oryginale podmiotem jest zdradzający ogół („zdradzili (...) ludzie“), przy czym uwypuklony jest – przez umieszczenie na końcu pytania – fakt wielokrotności, codzienności zdrady („Trzysta – sześćdziesiąty – raz?“). W ten sposób – mimo identycznej zawartości treściowej – pytanie owo w czeskiej i polskiej wersji wygląda inaczej. Czeski przekład ujmuje mniej drastycznie kwestię zdrady, brak tu dramatycznego przeciwstawienia bohatera wiersza – zdradliwemu tłumowi, poszukującemu okazji do wyrządzenia krzywdy (nawet jeśli wziąć pod uwagę, że konstrukcje z zastosowaniem strony biernej są w języku czeskim powszechniejsze i nie tak silnie jak w języku polskim nacechowane stylistycznie).

Kolejne pytanie retoryczne zamyka „Obojętność“. U Norwida znak zapytania pojawia się w środku wersu i rozdziela końcowe zdanie, podkreślając jego rozczłonkowanie intonacyjne i wskazując zarazem, którego członu zdania pytanie szczególnie dotyczy. W tekście czeskiego przekładu znak zapytania kończy ostatni wers utworu; nadto w klauzuli wersu znajduje się zaimek osobowy, który dopowiada i uściśla sens pytania: „Neboť co dává život nám?“. U Norwida nie występuje w odnośnym miejscu „życie“, lecz „świat“; brak poza tym dokładnego określenia, kto doznaje zdrady i jak świat traktuje ofiary zdrady – są tu jedynie zaimki „kto“, „cóż“. Dzięki takiemu uogólnieniu omawiany fragment zachowuje patetyczny charakter. W oryginale strofa zawierająca analizowane pytanie retoryczne nie nabiera charakteru osobistej skargi tego, kto mówi

w wierszu, lecz jest pełnym dystansu wobec rzeczywistości stwierdzeniem ogólnej prawdy. Tłumacz nie uniknął też pomyłki – wers drugi ostatniej strofy, zawierający twierdzenie – podstawę retorycznego pytania, brzmi w czeskiej wersji: „Ten, kdo však zradou nebyl štván“, podczas gdy u Norwida mamy eliptyczne: „Lecz kto nie doznał – jak zdrad“, zresztą wpisujące się w patetyczno – powściągliwy charakter całości.

Wiersz „Ironia“ także osnuty jest dokoła możliwych znaczeń tytułowego wyrazu. Pojęcie ironii w tym utworze Norwida najbliższe jest temu, co określa się mianem ironii tragicznej[3], nieodłącznie towarzyszącej usiłowaniom człowieka, zmierzającym do naprawienia własnego losu. „Ironia“ Norwida odnosi z kolei problem istnienia ironii tragicznej do procesu tworzenia – utwór podkreśla konieczność zmagania się twórcy z tworzywem. Obecność ironii w życiu człowieka miałaby być ceną, płaconą za możność udoskonalania świata poprzez twórcze działanie. Rola ironii w twórczym życiu zostaje podkreślona między innymi przy pomocy kilku pytań retorycznych. Pierwsze z nich – o ile nie traktować jako pytań retorycznych całości pierwszej i drugiej strofy, definiujących obrazowo ironię za pomocą rozbudowanej antytezy, mającej za początek zdanie warunkowe; przy tym początek pierwszej i drugiej strofy stanowią anaforę, oddaną także przez czeski przekład – pojawia się w trzecim wersie trzeciej strofy, jako replika podmiotu mówiącego dla wyrażonej również przezeń – także ironicznie – chęci odłączenia się od życiowych trosk: „Oh! Jakże spałby sobie człowiek (...) / Lecz cóż? (...)“. Pytanie to w czeskim przekładzie jest nieco bardziej dosłowne, zamiast zaimka pojawia się czasownik: „Co dělat?“. Natomiast ironiczno – złośliwy (tym razem w sensie ironii sokratycznej, również obecnej u Norwida[4]) ton wspomnianego przypuszczenia czeski przekład oddaje m. in. przez wprowadzenie starszej, brzmiącej dziś archaicznie postaci bezokolicznika *spáti*; w ten sposób niedojrzałość owego pragnienia jest w samej swej formie konfrontowana z patosem: „Ach! To by člověk mohl spáti (...)“.

Następne pytanie pojawia się w ostatniej, piątej strofie; w polskim oryginale strofę tę otwiera, zaś w czeskim przekładzie – zamyka. Tłumacz zdecydował się na przeformułowanie treści całej strofy w celu dokładniejszego oddania jej zawartości myślowej, natomiast nie ustrzegł się właśnie dowolności w zastosowaniu pytania retorycznego. U Norwida bowiem końcowe dwa wersy zawierają kategoryczne stwierdzenie, co jest także formą ustosunkowania się autora do kwestii ironii – tym razem ironii romantycznej, której domeną jest właśnie ujmowanie jakby w nawias wszystkiego do danej chwili wyrażonego – w imię swobody

[3] Na temat pojęcia ironii tragicznej oraz ironii romantycznej zob. W. Szturc, Ironia romantyczna. Warszawa 1992, s. 128: „Ironię tragiczną eposu zastąpiła (...) ironia romantyczna (...); ironia tragiczna nie potrafi ustrzec autora przed jego udziałem w tragicznej konieczności. Jest zatem przeciwna ironii romantycznej, która ocala twórcę, choć niszczy to, co stworzył“.

[4] Por. przytaczana praca W. Szturca, szczególnie jej część pierwsza, zatytułowana „Ironia sokratyczna“.

tworzącego podmiotu. Kategoryczność ostatniego zdania u Norwida eliminuje więc ironię rozumianą jako względność każdego rozwiązania, wieczna potencjalność. Czeski przekład, kończąc strofę pytaniem, pozostawia całą kwestię w zawieszeniu, co jest wysunięciem na pierwszy plan ironii romantycznej. Poza tym znów pojawia się znamienne przekształcenie gramatyczne: zamiast Norwidowskiej trzeciej osoby jako uogólniającej repliki na pytanie retoryczne skierowane do nieokreślonego bliżej, zatem także uogólnionego adresata, mamy konsekwentne użycie pierwszej osoby liczby mnogiej („naší", „přestaneme" zamiast „A gdzież? Powiodą (...)"). Następuje więc ponowne skierowanie uwagi odbiorcy na rzekomo osobisty charakter wypowiedzi, nieobecny w oryginale.

Tych kilka spostrzeżeń na temat przekładów wierszy C. Norwida na język czeski daje pewien wgląd w istotne cechy językowe utworów polskiego poety. Konfrontacja przekładu z oryginałem pozwala wszak dostrzec to, co jest zbyt bliskie rodzimemu użytkownikowi języka i może wydać mu się właśnie dlatego trudniejsze do uchwycenia. Oczywiście wnioski formułowane powyżej wymagają skonfrontowania z wynikami badań obszerniejszego materiału, co postaram się uczynić przedmiotem dalszej pracy.

Literatúra

FERT, Józef: Wstęp. In: C. Norwid: Vade – mecum. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1990, s. V – CXLI.

GÓRSKI, Konrad: Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich. Warszawa 1978.

JAKOBSON, Roman: „Przeszłość" Cypriana Norwida. In: Pamiętnik Literacki, 1963, r. LIV, z. 2, s. 449 – 456.

NORWID, Cyprian: Chopinův klavír. Tł. Jan Pilař. Praha: Odeon 1983.

NORWID, Cyprian: Vade – mecum. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1990.

PILAŘ, Jan: Básník a doba. In: C. Norwid: Chopinův klavír. Praha: Odeon 1983, s. 243 – 258.

SAWICKI, Stefan: Z zagadnień semantyki poetyckiej Norwida. In: S. Sawicki: Poetyka, interpretacja, sacrum. Warszawa 1981, s. 62 – 80.

SKUBALANKA, Teresa: Wprowadzenie do gramatyki stylistycznej języka polskiego. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie 2000. 240 s.

SZTURC, Włodzimierz: Ironia romantyczna. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1992. 270 s.

WYKA, Kazimierz: Cyprian Norwid. Studia, artykuły, recenzje. Kraków: Wydawnictwo Literackie 1989. 370 s.

# Špecifiká prekladu dabingových scenárov s enviromentálnou tematikou

Jana Miškovská

Filologická fakulta UMB v Banskej Bystrici

## 1. Všeobecná charakteristika žánru

Scenár – definícia tohto pojmu podľa slovníka cudzích slov „libreto k filmu so scénickými poznámkami“[1].

*Scenár* pochádza z talianskeho slova *scenario* znamená náčrt scén (por. Mistrík, 1997, s. 375). Pôvodne to bol dramatický text doplnený inscenačnými pokynmi adresovanými inšpicientovi a javiskovým technikom. Od 19. storočia sa scenárom nazývala režijná kniha – dramatický text s režisérovými poznámkami. V súčasnosti je scenár literárna predloha a textový podklad na nakrúcanie filmu alebo na inscenáciu televíznej, resp. rozhlasovej hry. Je žánrom slovesnosti, ktorý obsahuje fabulu rozčlenenú na obrazy, ako aj inštrukcie na realizáciu jednotlivých plánov sujetu.

Člení sa na ľavú a pravú stranu. Na ľavej sa nachádzajú orientačné údaje, poznámky. Tieto sú tektonickou zložkou textu, asociujú prostredie a situáciu deja a sú teda metatextom vizuálneho a auditívneho textu (Mistrík, 1997, s. 336 – 337). Poznámky delíme na scénické a vizuálne. Scénické poznámky sa týkajú obrazovej a zvukovej stránky filmu, popisujú napr. pohyb a postavenie kamery (švenkovanie), typy a sled záberov a dĺžka záberov. Na pravej strane sa uvádza text – prepis reči jednotlivých postáv (dialógy, monológy, komentáre). Rozlišujeme dva typy scenárov: literárny a protokolárny, čiže technický.

Predmetom nášho príspevku bude druhý typ scenára, konkrétne tzv. dabingový scenár. Tento typ scenára je špecifický tým, že je to len transkripcia prehovorov, resp. komentárov postáv s označením dĺžky (minutáže) jednotlivých sekvencií, sprevádzaných technickými poznámkami o type zvuku (OT, ON, OFF ap.).

## 2. Špecifiká prekladu dabingových scenárov

Ďalej sa budeme zaoberať konkrétnymi znakmi dabingových scenárov, ktoré sú relevantné pre ich translácii do cieľového jazyka, predovšetkým sa zameriame na problémy vyplývajúce zo:

1. žánru a jeho špecifík,
2. funkčného štýlu východiskového textu a výberu jazykových prostriedkov pre analogický štýl v cieľovom jazyku,

[1] Veľký slovník cudzích slov. Red. Ing. Samo Šaling a PhDr. Mária Ivanová-Šalingová, CSc. 3. vyd. Bratislava: SAMO 2003, s. 1119.

3. modifikáciami cieľového textu determinovanými funkciou textu a recipientom,
4. tematikou textov.

### *2.1. Špecifiká žánru*

Každý žáner má svoje kompozičné špecifiká, jazykové a tematické znaky vyplývajúce z jeho historického vývoja, použitého média a predpokladaného recipienta.

Scenár je typ multimediálneho textu, každá výpoveď je dokreslená obrazovým opisom prostredia, veci, resp. scenérie. Rozhodujúce špecifikum tohto žánru teda spočíva v maximálnej účasti umelých paralingvistických prostriedkov, ktoré vyvíjajú tlak na prostriedky jazykové. Ich funkciou je dokumentácia, doplnenie textovej výpovede alebo za určitých okolností aj jej nahradenie. Spolu tvoria obe zložky jeden homogénny celok, ktorý Mistrík nazýva mankový komunikát[2]. Vzťah oboch typov prostriedkov je teda buď komplementárny alebo suplementárny (t. j. keď optické prostriedky preberajú niektoré funkcie jazyka).

Táto charakteristika ovplyvňuje aj proces prekladu a manifestuje sa ako v rovine formálnej, tak aj obsahovej:

1. Z formálneho hľadiska je pri translácii dôležitá časová dĺžka jednotlivých segmentov (minutáž). Prekladateľ musí zabezpečiť synchronizáciu obrazu a zvuku, preto je pri tvorbe cieľového textu nútený minimalizovať, resp. obmedziť deskriptívne a explikačné prekladateľské postupy. V syntaktickej rovine je potrebné obmedziť dĺžku viet a uprednosniť kratšie vetné konštrukcie.

2. Je potrebné, aby translátor mal k dispozícii nielen transkripciu textu, ale aj vizuálnu zložku filmu. Niektoré časti deja, resp. informácie totiž môžu byť vyjadrené len obrazovou zložkou (ktorá supluje jazyk). Napriek tomu sú kontextuálne relevantné (majú logickú súvislosť s predchádzajúcimi, resp. nasledujúcimi informáciami, ide o dištančnú nadväznosť výpovede). Obraz potom prekladateľovi slúži ako orientačný prvok. V tejto súvislosti spomenieme aj zvýšenú frekvenciu lokálnych a personálnych deiktických výrazov:

*„Was hier rumwuselt sind...“*[3] – To, čo sa nám tu preháňa sú...

*„Da, sehen Sie sich diesen Verpester an!“*[4] – Tam, pozrite na toho chlapíka, všetko nám to tu zasmradí!

### *2.2. Charakteristika funkčného štýlu a výber zodpovedajúcich jazykových prostriedkov*

Charakteristickým znakom scenárov, ktoré analyzujeme, je ich didaktická funkcia. Ich úlohou bolo predovšetkým informovať, inštruovať a prístupnou formou poúčať odborne nie vzdelaného adresáta, ktorý má o vec iba zbežný

---

[2] Mistrík, J.: Štylistika. Bratislava: SPN 1997, s. 374.

[3] Scenár k filmu *Etwas stinkt hier. Eine Sendung mit der Maus,* s. 3

[4] Tamtiež, s. 4

záujem, resp. je v danom odbore laikom, amatérom. V prekladateľskom zadaní iniciátor prekladu neurčil okruh adresátov, bolo teda potrebné na základe spôsobu spracovania témy (použitého obrazového materiálu, komunikačných postupov a argumentačnej úrovne) a aplikovaných lexikálnych prostriedkov vyšpecifikovať skupinu recipientov. Vzhľadom na množstvo prekladaného materiálu sme vyšpecifikovali dve skupiny primárnych recipientov:

- detský recipient – originálne filmy boli súčasťou enviromentálnej výchovy na základných školách,
- široká verejnosť – filmy prístupnou formou informujú o nových objavoch v oblasti ekológie a ochrany životného prostredia, resp. upozorňujú na negatívne javy, varujú pred negatívnymi následkami istých činností.

Vzhľadom na recipienta ide o tzv. exoterické texty (Mistrík, 1997, s. 277), pre ktoré je typické používanie všeobecnej terminológie (opisnosť), výrazná didaktická zložka (explikatívnosť, využívanie didaktického dialógu), beletristické prvky (expresívne výrazy, bohatšia synonymika, prirovnania, opakovanie na zvýraznenie informácie), snaha o maximálne priblíženie sa hovorovému štýlu (regiolekt, idiómy, frazeologizmy, žartovné slová, deminutíva). V uvedených textoch je dôraz na rámcových konštrukciách textu (čiže dlhší úvod a záver). Všetky uvedené znaky sú typické pre populárno-náučný štýl (porov. Mistrík, 1999; Harpáň, 1994). Preklad musí rešpektovať zhody a rozdiely medzi jazykovými znakmi tohto funkčného štýlu vo VJ a CJ, akcentujeme predovšetkým lexikálnu a syntakticko-sémantickú rovinu textu s ohľadom recipienta (vedomostná štruktúra, očakávanie ap.). Napr. pre recipienta redundantné informácie sa vynechávajú – meno protagonistu, isté informácie sa dopĺňajú – napr. geografické, pre detského recipienta dopĺňame k názvu mesta krajinu, ďalej uprednostňujeme všeobecné (tzv. ľudové) pomenovania rastlín, resp. ich častí (*die Mohnkapsel – bot. mnohosemenná tobolka*, v texte sme použili výraz *makovica*, *mak poľný* – v texte *vlčí mak*).

***2.3. Ďalšie špecifiká scenára relevantné pre preklad***:

Časté je využívanie tzv. didaktického dialógu – v scenári sa tieto dialógy vyskytujú bez uvádzacej vety a nie sú vyznačené ani interpunkčne (teda úvodzovkami), len technickými poznámkami. V niektorých prípadoch celý text tvorí niekoľko dialógov a monológ vo forme výkladu k danej problematike.

Pri preklade dialógov spôsobovalo problémy veľké množstvo uvádzacích častíc:

*„Ach so... “*[5] – „Ach tak...“

*„So, ja gefuellt. “*[6] – „Tak, už je to plné“

*„Na ja, hier ... “*[7] – „ Áno, tu...“

[5] Tamtiež, s. 1

[6] Tamtiež, s. 1

[7] Tamtiež, s. 1

*„Ah, Herr Lustig, was wird das denn?“*[8] – „Á, pán Lustig, čože to tu chystáte?“

*„Hm, na ja.“*[9] – „Tak.“

Tieto častice sme substituovali, alebo ak to kontext umožnil, vynechali sme ich. Repliky dialógov sú často expresívne zafarbené, žartovné alebo ironické (čo je realizované výberom špecifických lexikálnych prvkov a použitím rôznymi umeleckými prostriedkami – emfázou, elipsami, rekurenciami ap.), oba znaky je potrebné zachovať aj v cieľovom texte, lebo podporujú didaktickú funkciu textov.

Ďalším špecifikom je preklad titulku, podľa Mistríka (1997, s. 226) je to najexponovanejšia časť textu a má sprostredkovať čo najviac z jeho obsahu. Má pútaciu a informačnú funkciu – (Mistrík, 1997, s. 70) má poukazovať na jadro, podstatu, štýl textu (beletrizovaný, expresívny, resp. vecný) – my sme zvolili parafrázu obsahu s pútacou funkciou, ktorá implikuje aj štýl a funkciu textu (napr. *Solarenergie – Ako zamestnať slnko* pre film určený detskému recipientovi).

### *2.4. Tematika*

Spektrum tém prekladaných textov bolo veľmi široké, ich spoločným menovateľom bola problematika ekológie a enviromentálnej výchovy – teda ochrany a tvorby životného prostredia. Oba pojmy sú v súčasnosti mimoriadne aktuálne a frekventované, v budúcnosti budú nadobúdať stále väčšiu dôležitosť. Oblasť ekológie a enviromentálnej výchovy disponuje vlastnou špecifickou terminológiou (pri preklade pojmov zo spomínaných odborov sa využíva predovšetkým kalkovanie: *der Verpester- znečisťovateľ*, resp. emprunt – *Beluga* – beluga, ako druh jesetera), ale využíva aj terminológiu príbuzných vedných odborov, najmä z oblasti prírodných vied (fyzika, chémia, biológia ap. – *die Bakterien – baktérie, die Gärung – kvasenie* ap.).

## 3. Zhrnutie

Scenár je druh komplexný multimediálneho textu, v ktorom sú integrované iné textové typy. Je to variabilný a prispôsobivý žáner, ktorého formatívne charakteristiky a štylistickú rovinu určujú pragmatické, situatívne faktory ako recipient, funkcia a príležitosť. Využíva heterogénne výrazové prostriedky siahajúce za hranice jazykovedy, ktoré dopĺňajú, resp. nahrádzajú jazykové prostriedky, čo spôsobuje diskontinuitu medzi produkčnou a recepčnou situáciou – translácia sa uskutočňuje písomne, ale translát sa prezentuje audiovizuálne. Táto skutočnosť determinuje výber a spôsob aplikácie prekladateľských postu-

[8] Tamtiež, s. 2

[9] Tamtiež, s. 1

pov a riešení prekladateľských problémov, z ktorých tie najfrekventovanejšie a najdôležitejšie sme spomenuli v našom príspevku.

Literatúra

Sekundárna literatúra:
HARPÁŇ, Michal: Teória literatúry. Bratislava: ESA 1994. 299 s.
KOLLER, Werner: Einführung in die Übersetzungswissenschaft. 3. Aufl. Wiesbanden: UTB-Verlag 1997. 343 s.
MISTRÍK, Jozef: Lingvistický slovník. Bratislava: SPN 2002. 294 s.
MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: SPN 1997. 598 s.
MISTRÍK, Jozef: Žánre vecnej literatúry. Bratislava: SPN 1975. 283 s.
Veľký slovník cudzích slov. Red. Ing. Samo Šaling a PhDr. Mária Ivanová-Šalingová, CSc. 3. vyd. Bratislava: SAMO 2003. 1376 s.

Primárna literatúra:
Scenáre k filmom: *Etwas stinkt hier. Eine Sendung mit der Maus*
Solarenergie

# Ustaľovanie normy spisovnej slovenčiny v Cambelovej kodifikácii

Katarína Muziková

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

## 1. Úvod

Každá kodifikácia predstavuje cielený zásah do vývinu jazyka, je výsledkom ustaľovania normy a prejavuje sa ako uplatnenie jednej z viacerých pôvodných možností, ktorá v danom čase najviac vyhovuje kodifikačným kritériám. Funguje ako prototypový exemplár na identifikáciu spisovných prostriedkov pre používateľov jazyka.

V tomto príspevku sa budeme zaoberať ustaľovaním normy spisovnej slovenčiny v Cambelovej kodifikácii, uskutočnenej na prelome 19. a 20. storočia. Cambelova kodifikácia predstavuje medzník v dejinách spisovnej slovenčiny, zavŕšila predchádzajúce kodifikácie a stala sa jedným z východísk pre kodifikáciu súčasného spisovného jazyka.

Naším cieľom je poukázať na to, akým spôsobom S. Cambel upravil hodžovsko-hattalovskú reformu slovenčiny. Vychádzame z predpokladu, že kodifikačné úpravy sa týkajú tých prostriedkov, ktoré neboli funkčné a bránili tomu,

aby daná kodifikácia dosiahla požadovaný prototypový efekt, t. j. aby ju používatelia jazyka prijali a stala sa pre nich vzorom na identifikáciu spisovných prostriedkov. Budeme sledovať kodifikačné úpravy na morfologickej rovine. Budeme zisťovať, či tieto úpravy boli konečné a či sa v takejto podobe ustálili v spisovnej slovenčine, resp. aké je ich miesto v štruktúre súčasného spisovného jazyka. Od opisu ustaľovania normy spisovnej slovenčiny sa pokúsime prejsť k explanácii a pokúsime sa zistiť, či sa danými kodifikačnými úpravami dosiahol požadovaný prototypový efekt, teda či ju používatelia jazyka rešpektovali ako účinný vzor.

S. Cambel vychádzal vo svojej kodifikácii z analýzy vývinu spisovnej slovenčiny po reforme štúrovskej kodifikácie, z poznania aktuálneho stavu v živom jazyku v jeho hovorenej i písanej podobe a zo spätosti spisovného a živého jazyka. Podstata jeho kodifikácie spočíva v odstraňovaní napätia medzi predchádzajúcou kodifikovanou podobou slovenčiny a jej prirodzeným vývinom. Príspevok vychádza z komparácie kodifikačných príručiek M. Hattalu *Krátka mluvnica slovenská* (1852) a S. Cambela *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1902), sledované javy sa konfrontujú aj so stavom v súčasnej spisovnej slovenčine. Na to použijeme *Morfológiu slovenského jazyka* (1966). Pre konfrontáciu so stavom v prirodzenom jazyku, t. j. v nárečiach budem používať *Atlas slovenského jazyka. Zv. II.* Časť mapy, ktorého východiskový materiál bol síce získaný pri výskume v rokoch 1947 – 1951, ale zachovávajú sa v ňom staršie štádiá vývinu jazyka.

Kodifikačné úpravy S. Cambela na morfologickej rovine sa dotýkali viacerých javov. Najpočetnejšiu skupinu tvoria tie, pri ktorých *Krátka mluvnica slovenská* nefungovala ako prototypový exemplár, lebo reálne používanie týchto jazykových prostriedkov bolo iné, vzďaľovali sa od živej reči. Ďalšiu skupinu tvoria javy, ktoré sú výsledkom Cambelových úvah o pôvode slovenčiny. Na základe komparácie kodifikačných príručiek sme zistili, že Cambelova kodifikácia sledovala úpravy týchto javov:

1. archaizmy (*sluhy, koželuzi, rociech, s muži, ruce, cirkve, dela*),
2. tvary, ktorými sa malo dosiahnuť zblíženie slovenčiny a češtiny (*dlaňam, kosťach*),
3. juhoslavizmy (*maták, sestár*),
4. stredoslovenské tvary (*umenia*).

V nasledujúcej časti budeme analyzovať jednotlivé kodifikačné úpravy, ktoré sledovali vyššie uvedené javy.

## 2. Kodifikačné úpravy S. Cambela

### *2.1. Archaizmy*

Prvým príznakovým javom v tejto skupine je tvarotvorná prípona G sg. dnešného vzoru *hrdina*. Pôvodne substantíva tohto typu, ak mali kmeň zakončený na tvrdú spoluhlásku, skloňovali sa podľa a-kmeňov feminín (*žena*) a tie,

ktoré mali kmeň zakončený na mäkkú spoluhlásku, skloňovali sa podľa ja-kmeňov. Pôvodná koncovka G sg. *-y* pretrvávala v paradigme týchto substantív ešte na začiatku spisovného obdobia v kodifikáciách A. Bernoláka (*sluhi*) a Ľ. Štúra (*sluhi/sluhu*).[1] Pôvodná prípona *-y* (*sluhy*)[2] sa kodifikovala aj v *Krátkej mluvnici slovenskej*, kde sa zásluhou M. Hattalu uplatnil historizujúci prístup.

V príručke *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* S. Cambel kodifikoval namiesto staršej prípony *-y* príponu *-u* (*sluhu*)[3], ktorá sa do G sg. dostala vnútroparadigmatickým vyrovnávaním s A sg. Ako vzor tu pôsobilo vnútroparadigmatické vyrovnávanie G a A sg. i pl. životných substantív mužského rodu, v ktorých sa odráža gramatická kategória životnosti, resp. v strednej slovenčine kategória mužskej osoby.[4] Prípona *-u* v G sg. vzoru *hrdina* mala v druhej polovici 19. storočia silnú oporu v mladšom martinskom úze a bola systémová i v nárečiach.

Fungovala v areáli stredoslovenských a západoslovenských nárečí (*gazdu, sluhu*). Pôvodná prípona *-y* sa zachovala v záhorských nárečiach a ďalej na sever až po Trenčín v obciach, ktoré hraničia s Moravou (*gazdi, sluhi*), na hornej Orave (*gazdy, sluhy*) a v areáli východoslovenských nárečí.[5]

Prípona G sg. *-u* v deklinačnom type *hrdina* má od kodifikácie S. Cambela pevné miesto v štruktúre spisovnej slovenčiny, tvary so staršou príponou *-y* zostali zachované len v nárečiach, spisovný jazyk ich pokladá za nespisovné. Cambelovou úpravou sa zo systému spisovnej slovenčiny odstránil neživý jazykový prostriedok a nahradil sa prostriedkom funkčným v živom jazyku.

Ďalšiu úpravu, keď sa archaizmus nahrádza iným funkčnejším prostriedkom, urobil S. Cambel v N pl. životných substantív vzoru *chlap*. Základnou príponou je v súčasnej slovenčine prípona *-i*. Okrem tejto prípony sa uplatňujú v N pl. aj prípony *-ovia* a *-ia*. Prípona *-i* je svojím pôvodom koncovkou o-kmeňov a jo-kmeňov maskulín. Vznikla pri o-kmeňoch z indoeurópskeho diftongu -oi, preto sa velárna spoluhláska slovného základu, ktorá je pred touto koncovkou, mení podľa II. praslovanskej palatalizácie velár.[6] Dochádza tu k alternácii na konci koreňovej morfémy *k/c, ch/s, ch/š*. K alternácii nedochádza, ak sú substantíva zakončené na *-g, -h, -ok*. Tieto substantíva majú v spisovnom jazyku príponu *-ovia*, napr. *bohovia, mágovia, predkovia*. Tvary bez alternácie *h/z*, tak ako je to aj v súčasnej slovenčine, kodifikoval už S. Cambel. Uvádza príponu *-ovia* pri substantívach zakončených na *-h* (*vrahovia, koželuhovia, bohovia*)[7],

---

[1] Pozri ŽIGO, Pavol.: Ustaľovanie genitívu singuláru v spisovnom období slovenčiny. In: Philologica. Zborník Filozofickej fakulty UK. XLV. Red. P. Žigo. Bratislava: Univerzita Komenského 1997, s. 60.

[2] HATTALA, Martin: Krátka mluvnica slovenská. V Prešporku 1852, s. 15.

[3] CZAMBEL, Samo: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902, s. 38.

[4] Porovnaj pôv. G sg. chlapa, A sg. chlap-ɵ – G sg. chlapa, A sg. chlapa.

[5] Porovnaj mapu č. 12, ŠTOLC, Jozef: Atlas slovenského jazyka. Zv. II. Flexia. Časť prvá: mapy. Bratislava: Veda 1981. s. 22.

[6] PAULINY, Eugen: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: Veda 1990, s. 39.

kým M. Hattala kodifikuje v tomto prípade staršie tvary, kde dochádza k alternácii *h/z*, ktoré sú v češtine zachované dodnes, napr. *koželuzi*.[8] Prejavuje sa tendencia vyrovnávať tvarotvorný základ a odstraňovať alternácie.

Ďalším archaizmom, ktorý z kodifikácie odstránil S. Cambel, je tvar L pl. neživotných substantív mužského rodu typu *rociech.* V L pl. neživotných substantív mužského rodu S. Cambel kodifikoval príponu *-och*, ktorá je pôvodnou koncovkou u-kmeňov a do skloňovania ostatných kmeňov sa dostala vplyvom formy G pl. *-ov*. Podľa tohto tvaru sa vokál *-o-* dostal do prípon D a L pl. maskulín. M. Hattala okrem základnej prípony *-och* pripúšťal aj stredoslovenskú príponu *-iech*, pri ktorej dochádza k striedaniu na konci koreňovej morfémy *h/z, ch/s* a *k/c*, napr. *roziech, rociech, potociech.*[9] Prípona *-iech* je pôvodnou o--kmeňovou koncovkou. Túto príponu v L pl. pripúšťali aj M. M. Hodža, J. K. Viktorin (*rociech, potociech*).[10]

Cambel pri kodifikácii vychádzal z poznania vývinových tendencií v slovenčine a reálneho stavu v jazyku. Vo väčšine nárečí je rozšírená prípona *-och* (*o časoχ*), staršia prípona *-iech* je zachovaná v hornonitrianskom, v bystrickej časti zvolenského nárečia, v tekovskom a liptovskom nárečí (*o časi͡eχ, domi͡eχ, vozi͡eχ*). Okrem týchto tvarov sa uplatňuje aj prípona *-ach* v Liptove, Tekove a oblasti zvolenského nárečia.[11] S. Cambel vystihol vývinové tendencie, uplatnenie prípony *-och* v L pl. je v súlade s tendenciou odstraňvať tvary s alternáciou na konci koreňovej morfémy, ktorá má silnú pozíciu vo vývine slovenčiny.

V I pl. S. Cambel kodifikoval dvojaké prípony, dlhšie *-ami, -mi* a kratšie *-y, -i.* Dlhšie prípony pokladá za bežnejšie, o kratších poznamenáva, že v gramatickom systéme slovenčiny sú na ústupe.[12] Tvarotvorné prípony *-y, -i* sú z pôvodného praslovanského skloňovania. Prípona *-mi* vznikla analogickým vyrovnávaním s u-kmeňmi (*synmi*). Krátke prípony *-y, -i* mali obmedzené použitie, používali sa po adjektívnych a zámenných prívlastkoch, napr. *s tými muži, s vernými psy*. Pri krátkych príponách *-y, -i* pred velárnymi spoluhláskami *k, ch* dochádzalo k alternácii *k/c, ch/s*, napr. s *našimi žiaci, s valasi, s nábožnými mnísi*. M. Hattala kodifikoval rovnaké prípony ako S. Cambel. Na prvom mieste však uvádza *-y*, *-i*, na druhom mieste *-mi, -ami* (*s chlapy, -ami, -mi, -muži, -mi, -ami*).[13] Odráža sa tu jeho historizujúci prístup. V ďalšom vývine krátke

---

[7] CZAMBEL, Samo: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902, s. 45.

[8] HATTALA, Martin: Krátka mluvnica slovenská. V Prešporku 1852, s. 12.

[9] HATTALA, Martin: Krátka mluvnica slovenská. V Prešporku 1852, s. 13.

[10] Pozri STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka II. 2. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967, s. 84.

[11] Porovnaj mapy č. 112, 114, 115, ŠTOLC, Jozef: Atlas slovenského jazyka. Zv. II. Flexia. Časť prvá: mapy. Bratislava: Veda 1981, s. 120, 122, 123.

[12] CZAMBEL, Samo: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902, s. 47.

[13] HATTALA, Martin: Krátka mluvnica slovenská. V Prešporku 1852, s. 11, 13.

prípony *-y, -i* zanikli. V súčasnej spisovnej slovenčine sú kodifikované len prípony *-mi, -ami*. Krátke prípony sa môžu vyskytovať v jazyku umeleckej literatúry, kde slúžia na archaizovanie alebo dialektizovanie jazykového prejavu. Tvary s krátkymi príponami sa zachovávajú v ustálených slovných spojeniach, napr. *nevyberaj ženu v tanci, ale v poli medzi ženci*.[14]

O ústupe starších prípon *-y, -i* zo živého jazyka v I pl. svedčí i stav v nárečiach. Tvar *χlapi* je doložený v západoslovenských nárečiach, v Turci, v západnom Liptove, v oblasti Banskej Bystrice a Zvolena a v južnej časti stredoslovenských nárečí. V niektorých stredoslovenských nárečiach je tvar *χlapí.* Popri týchto tvaroch sa vo väčšine týchto nárečí uplatňujú dvojtvary s príponami *-mi, -mí, -ami, -ama*.[15]

Napriek tomu, že S. Cambel pripúšťal v spisovnom jazyku aj archaické prípony *-i, -y,* ktoré boli na ústupe zo živého jazyka už v čase jeho kodifikácie, naznačil, že funkčnejšie a vývinovo progresívnejšie sú prípony *-mi, -ami*, ktoré sa v ďalšom vývine presadili, pretože vystihovali vývinové tendencie spisovnej slovenčiny.

Ďalším z archaizmov, kde dochádzalo k úprave v kodifikácii, je D a L sg. vzoru *žena*. S. Cambel oproti M. Hattalovi v tomto prípade nepripúšťa v slovách typu *matka, ruka, mucha* alternáciu *h/z, ch/s, k/c, g/dz* na konci koreňových morfém. Hovorí, že „v jednotnom datíve a lokáli pri vzore ryba také slová, ktorých skloňovací kmeň vychodí na hrdelnicu, v nárečiach kde-tu prijímajú príponu e, hrdelnicu príslušne rozlišujúc, tedy vyslovujú takto: podaj piť matce, dcérce, Katce, počul som to v pohádce, v poviedce, v rozprávce atp... spisovný jazyk v takých prípadoch nerozlišuje, vyslovuj a píš tedy: podaj piť matke, dcérke, Katke, počul som to v pohádke, v poviedke, rozprávke...“[16] M. Hattala v súlade so svojím príklonom k historizmu kodifikoval staršie tvary *ruce, noze, muse, stridze*[17], ktoré sú totožné s tvarmi v súdobej češtine. Jedným z dôvodov je Hattalov názor, že slovenčina a čeština sa v minulosti od seba nenáležite oddelili a kodifikácia dáva možnosť zblížiť ich. Pripúšťal aj tvary bez alternácie (*ruke, nohe, muche, strige*).

V slovách tohto typu nastala druhá praslovanská palatalizácia velár, ktorej výsledky sa v slovanských jazykoch zachovali v rozličnej miere. V starších etapách vývinu slovenčiny sa zachovávali tvary *ruce, noze, muse* vo väčšej miere, ako je to dnes. V súčasnom spisovnom jazyku sú tieto tvary neprípustné, zachovávajú sa v niektorých nárečiach.

---

[14] Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966, s. 85.

[15] Porovnaj mapu č. 122, ŠTOLC, Jozef: Atlas slovenského jazyka. Zv. II. Flexia. Časť prvá: mapy. Bratislava: Veda 1981, s. 130.

[16] CZAMBEL, Samo: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902, s. 58.

[17] HATTALA, Martin: Krátka mluvnica slovenská. V Prešporku 1852, s. 15.

V najväčšej miere sa zachovali v západnej časti západoslovenských nárečí (*ruce, noze, macose*) a vo východoslovenských nárečiach, najmä v oblasti Šariša, Abova Zemplína (*ruce, noźe, macośe*). Zo stredoslovenských nárečí je tvar *ruce* doložený len v Turci.[18] V celom areáli stredoslovenských nárečí tvary s druhou praslovanskou palatalizáciou velár zanikli v prospech tvarov, kde sa tvarotvorný základ vyrovnal (*ruka, ruky, ruce, ruku, o ruce, rukou – ruka, ruky, ruke, ruku, o ruke, rukou*). Pôsobil tu tlak ostatných pádov, aby bol tvarotvorný základ rovnaký vo všetkých pádoch. Okrem tvaru *ruke* v južnej časti stredoslovenských nárečí sú rozšírené tvary *ruki, nohi, macoχi*.

V 19. storočí boli rozšírené tvary s druhou praslovanskou palatalizáciou velár na väčšom území, ako je to dnes. Existujú doklady o tom, že tieto tvary boli živé aj v turčianskom, oravskom a liptovskom nárečí.[19] V ďalšom vývine boli tieto tvary v týchto nárečiach nahradené tvarmi, kde nedochádza k alternácii *k/c, h/z, ch/s* (*ruke, nohe, macoche*).

V kodifikáciách sa od úpravy slovenčiny, ktorú vykonal S. Cambel, ako spisovný prostriedok uvádzajú len tvary bez alternácie, tvary so zachovanými výsledkami druhej praslovanskej palatalizácie velár *ruce, noze, macose* sa pripúšťajú len v nárečiach. S. Cambel kodifikoval tvar, ktorý je rozšírený na väčšine územia Slovenska a je v súlade s tendenciou odstraňovať zo slovenčiny staršie javy, ktoré nemajú oporu v živom jazyku. Opieral sa o tie stredoslovenské nárečia, ktoré sú základom spisovnej slovenčiny. V D a L sg. sa slovenčina zároveň takto odlíšila od češtiny, kde sú zachované tvary *v Praze, v ruce*.

K ustaľovaniu skloňovania dochádzalo pri substantíve *cirkev*. Toto substantívum sa v praslovanskom skloňovaní pôvodne zaraďovalo k ú-kmeňom. Vo vývine slovenčiny pôvodné ú-kmene prechádzali do skloňovacích vzorov *žena* (napr. *mrkva, rakva, dratva*) a k vzorom *dlaň* alebo *kosť* (*cirkev, krv*). M. Hattala pri slove *cirkev* kodifikoval v G sg. tvar s príponou *-e* (*cirkve*).[20] Opiera sa o pôvodné skloňovanie ú-kmeňov, ktoré zostalo zachované v češtine. S. Cambel zaradil substantívum *cirkev* do vzoru *kosť*, záväznou príponou v G sg. je podľa neho *-i* (*cirkvi*).[21] Ostatné slová zakončené na *-ev*, ktoré patrili do pôvodných ú-kmeňov (*korúhev, rakev, mrkev, húžev*), sa častejšie používali vo forme *koruhva, rakva, mrkva, húžva* a tak sa skloňovali podľa vzoru *žena*. Tieto substantíva zaradili do vzoru *žena* pri svojich kodifikáciách aj Cambelovi nassledovníci.[22] Od jeho kodifikácie sa substantívum *cirkev* natrvalo zaradili k deklinačnému typu *kosť*.

---

[18] PAULINY, Eugen: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: Veda 1990, s. 60 – 62.

[19] PAULINY, Eugen: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: Veda 1990, s. 61 – 62.

[20] HATTALA, Martin: Krátka mluvnica slovenská. V Prešporku 1852, s. 16.

[21] CZAMBEL, Samo: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902, s. 53.

[22] HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína: Vývin slovenského skloňovania podstatných mien od Štúra. In: Slovenská reč, 1956, roč. 21, č. 3 – 4, s. 249.

Ku kodifikačným úpravám došlo aj v paradigmách neutier. Príznakové pády, kde sa namiesto archaických tvarotvorných prípon kodifikovali prípony fungujúce v živom jazyku, sú N a A pl. dnešných vzorov *mesto* a *srdce*. S. Cambel tu kodifikoval dlhé prípony *-á,* resp. *-ia*. M. Hattala na prvom mieste kodifikoval krátku príponu *-a*, dlhé prípony *-á, -ia* pripúšťa ako variant (*dela/delá, poľa/polia*)[23]. M. Hattala sa opieral o historické hľadisko, pôvodnou príponou v N a A pl. substantív stredného rodu bola krátka prípona (*lěta*). Okrem toho mohlo naňho vplývať tiež rodné hornooravské nárečie, v ktorom sú zachované tvary bez kvantity (*dela*).

S. Cambel vychádzal zo stavu v živom jazyku, ktorý demonštrujeme na nárečiach, kde sa na väčšine územia zachovávajú tvary s dlhou pádovou príponou. Krátke prípony sa zachovali okrem hornej Oravy aj v záhorskom a vo východoslovenských nárečiach. Tvary s dlhou príponou *-á* sú rozšírené vo zvyšnej časti západoslovenských a vo všetkých stredoslovenských nárečiach.[24] Pôvod dĺžky v N a A pl. substantív deklinačného typu *mesto* (*delá, letá*) nie je úplne objasnený. Existujú viaceré názory.[25] Pravdepodobne ide o novoakútovú dĺžku. S. Cambel v N a A pl. kodifikoval prípony, ktoré boli rozšírené vo väčšine nárečí, hoci sa tým odklonil od pôvodného historického skloňovania. Dal prednosť príponám, ktoré mali oporu v živom jazyku, čím deklaroval svoju zásadu kodifikovať funkčné prostriedky. Spisovná slovenčina sa tým odlíšila od češtiny, ktorá zachováva v N a A pl. neutier krátke prípony. Dlhá prípona *-á*, resp. *-ia* sa Cambelovou kodifikáciou natrvalo ustálila v N a A pl. substantív stredného rodu deklinačných typov *mesto, srdce*. Dosiahol sa tak požadovaný prototypový efekt.

### *2.2. Tvary zbližujúce slovenčinu a češtinu*

Do tejto skupiny kodifikačných úprav zaraďujeme len jeden jav – D a L pl. feminín patriacich do vzorov *kosť* a *dlaň*. M. Hattala kodifikoval v tomto prípade krátke prípony *-am, -ach* (*obrvam, kosťach*).[26] Oproti nemu S. Cambel kodifikoval dlhé prípony *-iam, -iach* (*dlaniam, kostiach*).[27] Krátke koncovky sa podľa neho dostali do spisovného jazyka vplyvom českých tvarov *kostem, kostech*.[28] Odmieta krátke prípony *-am, -ach*, pretože „doterajšia krátka prípona („dlaňam“, „kosťach“) páchne češtinou a narušuje dôslednosť“[29]. Dlhé prípony

---

[23] HATTALA, Martin: Krátka mluvnica slovenská. V Prešporku 1852, s. 17.

[24] Porovnaj mapy č. 75, 76, ŠTOLC, Jozef: Atlas slovenského jazyka. Zv. II. Flexia. Časť prvá: mapy. Bratislava: Veda 1981, s. 83, 84.

[25] Tieto názory rozoberá E. Pauliny, pozri PAULINY, Eugen: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: Veda 1990, s. 73.

[26] HATTALA, Martin: Krátka mluvnica slovenská. V Prešporku 1852, s. 16.

[27] CZAMBEL, Samo: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902, s. 51.

[28] CZAMBEL, Samo: Slovenský pravopis. V Budapešti: Tlačou V. Hornyánszkeho 1890, s. 117.

[29] CZAMBEL, Samo: O spisovnej reči slovenskej. In: Slovenské pohľady, 1901, roč. 21, č. 8, s. 444.

*-ách, -ám* majú po mäkkých spoluhláskach *c, č, š, ž, dz, dž, ť, ľ, ň* formu *-iam, -iach*. Dlhé prípony sa do D a L pl. dostali medziparadigmatickým vyrovnávaním so vzorom *ulica* (D pl. *uliciam*, L pl. *uliciach*). Tieto prípony sú podľa S. Cambela oprávnené z historického hľadiska, preto by mali ostávať dlhé, aj keď by sa v niektorých nárečiach vyslovovali krátko.

Dlhá prípona *-ách* (*-iach*) je doložená súvisle v stredoslovenských a západoslovenských nárečiach (*kosťi͡aχ, kosťáχ*). Na dolnej a strednej Orave a v Gemeri sú tvary *kosťäχ*, v ipeľskom nárečí je tvar *kosťeiχ*. Tvary s krátkou príponou sú rozšírené na hornej Orave, na Horehroní, v Gemeri a v časti šarišských nárečí. Na Liptove a na juhu stredného Slovenska sa popri tvaroch s príponou *-iach* nepravidelne vyskytuje aj prípona *-ach*. Na východnom Slovensku sú tvary *koscof,koscoχ, kojsoχ, kojscou͡*.[30] Podľa R. Krajčoviča zhoda areálu výskytu tvarov typu *kosťi͡am, kosťi͡ach*, resp. *kosťäm, kosťäch* (proti *kostám, kostách*) s areálom zmeny *ä* > *i͡a* naznačuje, že medziparadigmatické vyrovnávanie vzorov *kosť* a *ulica* je staršieho dáta.[31]

Kodifikáciou S. Cambela sa v D a L pl. feminín zakončených na spoluhlásku ustálili prípony *-iam, -iach*, ktoré mali oporu v živom jazyku (v nárečiach), boli rozšírené nielen v stredoslovenských, ale aj v západoslovenských nárečiach. V pluráli substantív ženského rodu vo všetkých deklinačných typoch sa takto vyrovnali tvary D a L pl., v ktorých sa ustálili dlhé prípony *-ám, -ách*, resp. *-iam, -iach* po mäkkých spoluhláskach (*ženám, ženách, uliciam, uliciach, dlaniam, dlaniach, kostiam, kostiach*).

### *2.3. Juhoslavizmy*

Osobitnú skupinu kodifikačných úprav predstavuje kodifikovanie tvarov G pl. feminín a neutier s vkladnou hláskou *-á-* typu *maták, sestár*, ktoré S. Cambel pokladá za juhoslavizmy.[32] Tieto tvary mu slúžia ako jeden z argumentov na podporu teórie o južnoslovanskom pôvode slovenčiny. V súčasnej spisovnej slovenčine je iný stav. Tvary s vkladným vokálom *-á-* sú síce kodifikované, ale len ako variant v malom počte slov popri vkladnom *-ie-* (*handra – handier/handár, tehla – tehiel/tehál, karta – kariet/karát*). Používanie týchto tvarov je obmedzené, ako vkladná hláska sa preferuje vo všetkých spoluhláskových skupinách nasledujúcich po krátkej predposlednej slabike v kmeni diftong *-ie-*.

G pl. feminín a neutier (vzory *žena, mesto*) sa tvorí tak, že po odpadnutí tvarotvornej prípony sa kmeň predĺži, ak na konci zostane ťažko vysloviteľná skupina spoluhlások, vkladajú sa do tejto skupiny vkladné samohlásky, resp. dvojhlásky. Vo vývine slovenčiny neexistovali presne stanovené pravidlá,

---

[30] Porovnaj mapu č. 120, ŠTOLC, Jozef: Atlas slovenského jazyka. Zv. II. Flexia. Časť prvá: mapy. Bratislava: Veda 1981, s. 128.

[31] KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: SPN 1988, s. 105.

[32] O tom, ako S. Cambel vykladá rôzne juhoslavizmy, pozri CZAMBEL, Samo: Slováci a ich reč. V Budapešt. Tlačou V. Hornyánszkeho 1903, s. 78 – 79.

ktoré by určovali vkladné samohlásky, resp. dvojhlásky v jednotlivých prípadoch.

S. Cambel pripúšťal tieto vkladné samohlásky, resp.dvojhlásky: *-a-, -o-, -e-, -á-, -ô-, -ie-* a stanovil presné pravidlá na ich používanie. Uvádza aj množstvo príkladov, ktoré majú demonštrovať pravidlá a uľahčiť tak používateľom jazyka tvorenie tvarov G pl.

Podľa neho sa samohláska *-á-* vkladá do skupín spoluhlások v slovách, ktoré majú krátku buď predposlednú slabiku alebo všetky slabiky, kde je:

1. na konci *-l, -r,* t. j. *-dl, -tl, -ml, -sl, -dr, -tr*, napr. *vidly – vidál, metla – metál, handra – handár, sestra – sestár*, *šidlo – šidál, maslo – masál, jadro – jadár, okno – okán.*

2. skupina *-tk, -vk*, napr. *slivka – slivák, stovka – stovák, matka – maták.*[33]

Výnimku tvoria substantíva, kde je ustálená iná vkladná hláska (*hra – her, židovka – židovek, lopatka –lopatôk, príslovka – prísloviek*). Tvary *sestier, motovidiel*, ktoré používajú spisovatelia, chápe ako nesystémové a hodnotí ich ako počeštené.[34] Pri neutrách kodifikuje dvojtvary, pripúšťa aj tvary s vkladným diftongom *-ie-*, jeho kodifikácia teda vyzerá takto: *masál/masiel, šidál/šidiel, jadár/jadier, okán/okien.*

Oproti S. Cambelovi M. Hattala kodifikoval v G pl. v ťažko vysloviteľných spoluhláskových skupinách vkladné samohlásky *-e-, -ie-, -o-,- á-*. V tých prípadoch, kde S. Cambel kodifikoval tvary s vkladným *-á-*, má M. Hattala vkladný diftong *-ie-*, napr. *sestra – sestier, matka – matiek, karta – kariet.*[35] V prípade uplatňovania vkladných hlások pri tvorení tvarov G pl. feminín a neutier sa väčšmi približuje súčasnému stavu Hattalova kodifikácia.

V nárečiach sa uplatňujú vkladné hlásky *-á-*, *-ie-*, *-e-* v rôznej miere. V severozápadnej časti stredoslovenských nárečí sú po krátkej slabike v kmeni doložené na dolnej Orave tvary *ihi͡el, ťehi͡el, kari͡et, sliv͡iek/slivák, dosi͡ek/dosák, hruši͡ek, jaďi͡er*, v Turci a Liptove sú zdokumentované tvary *ihál, ťehál, karát, hruši͡ek/hrušák, slivák/sliv͡iek, dosák, jadár/jaďi͡er*. V južnej časti stredoslovenských nárečí sa uplatňujú tvary *ihlou͡, kartou͡, hruškou͡, jadrou͡*. Prezentovaný stav ukazuje, že v severnej časti strednej slovenčiny sa po bývalých mäkkých spoluhláskach vyskytuje *-ie-*, kým po bývalých tvrdých spoluhláskach sa využíva najčastejšie samohláska *-á-*. Využitie vkladného *-á-* bolo asi motivované snahou obmedziť v kmeni konsonantické alternácie. Vo väčšine západoslovenských nárečí sú tvary s vkladným -é-, t. j. *ihél, cehél, hrušék, karét, jádér*. V záhorskom nárečí sú tvary *jeheu͡, ťehel, hrušek, karet, jáder*. Na východnom Slovensku sú unifikované prípony *-och*, napr. *ihloχ, hruškoχ*, *kartoχ,*

[33] CZAMBEL, Samo: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902, s. 54 – 55.

[34] Pozri Príspevky ku brúseniu spisovného jazyka slovenského. LAMS, sig. M 24 B 24.

[35] Pozri HATTALA, Martin: Mluvnica jazyka slovenského. Pešť: Náklad Viléma Lauffera 1864, s. 80.

*jadroχ*.[36] Tvary s vkladnou hláskou *-á-* sú geograficky ohraničené na stredné Slovensko, aj to len na menšie areály. Tvary s vkladným *-ie-* sú rozšírenejšie.

Formy genitívu plurálu feminín vznikli ako dôsledok zložitých vývinových zmien. Tvary tvorené nulovou tvarotvornou príponou s predĺžením kmeňovej samohlásky a tvary, kde sa do skupiny konsonantov vkladá vokál, vznikli ako výsledok prehodnocovania kvantity po zániku redukovaných vokálov.[37] Z historického hľadiska sú opodstatnené vkladné vokály a diftongy *-o-, -ô-, -e-, -ie-, -á-*. V severných stredoslovenských nárečiach pôsobí tendencia, aby sa v G pl. feminín po predchádzajúcej dlhej samohláske v koreni slova vkladala samohláska *-o-* a po krátkej kmeňovej spoluhláske samohláska *-é-* > *-ie*, resp. *-á-*. Táto tendencia sa uplatnila aj v spisovnom jazyku. Ako vzor pre vkladné samohlásky pôsobili jerové striednice.

Po zániku a vokalizácii jerov sa reorganizovala praslovanská kvantita. Vznikli skupiny slov, ktoré mali také rozloženie kvantity a striednic za jery, že mohli byť vzormi pre výber vkladných samohlások v G pl. substantív ženského rodu. Podľa E. Paulinyho (1990, s. 93) ide o slová ako *koňiec (< koňьc'ь), veňiec (< věňьc'ь), ňesieš (< ňes'ešь)* atď. pri vkladnom *ě* > *ie* a *piesok (< pěsъkъ), kvietok (< květъkъ)* atď. pri vkladnom *o*. Vkladná samohláska (dvojhláska) *é* > *ie* bola asi v strednej slovenčine len na mieste mäkkého jeru, ktorý sa pod vplyvom nového akútu predĺžil, napr. *maťъkъ* > *maťék* > *maťiek*. Krátka samohláska *-o-* bola na mieste, kde bol po predchádzajúcej dlhej neprízvučnej slabike tvrdý jer, napr. *děvъkъ* > *ďévok* > *ďievok*. Po zániku vokalickej mäkkostnej korelácie rozhodovala o vkladnej samohláske kvalita bývalého jeru, resp. bývalá tvrdosť alebo mäkkosť predchádzajúcej spoluhlásky. Ustálil sa stav, keď po predchádzajúcej krátkej slabike sa vkladá *-ie, -á, -ô* a po predchádzajúcej dlhej slabike vokál *-o-*.

S. Cambel kodifikoval v nárečiach menej rozšírené *-á-*, opierajúc sa o turčianske nárečie a o svoju tézu o južnoslovanskom pôvode slovenčiny, v nárečiach rozšírenejšie *-ie-* pripúšťal ako druhý variant. Cambelom kodifikované vkladné hlásky sa prehodnotili vzhľadom na to, že ako vzor pre vkladné vokály pôsobia jerové striednice (v slovenčine *e, ie, o*). V súčasnej spisovnej slovenčine sú kodifikované po predchádzajúcej krátkej slabike vkladné hlásky *-ie-, -o-, -e-*, zriedkavo *-á-*. Krátke samohlásky *-o-, -e-* sa vkladajú po predchádzajúcej dlhej slabike a po niektorých spoluhláskach.

---

[36] Porovnaj mapy č. 83, 84, 86, 87, 88, 90, 91, 93, 94, 95, ŠTOLC, Jozef: Atlas slovenského jazyka. Zv. II. Flexia. Časť prvá: mapy. Bratislava: Veda 1981, s. 89, 91, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 103.

[37] Bližšie pozri PAULINY, Eugen: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: Veda 1990, s. 90 – 98, KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: SPN 1988, s. 36 – 37.

### *2.3. Stredoslovenské tvary*

S. Cambel prehodnotil aj kodifikovanie niektorých stredoslovenských tvarov, ktoré neboli funkčné. Jedným z nich je N sg. pôvodných jo-kmeňov, dnešný vzor *vysvedčenie*, kde S. Cambel odstránil dvojtvar kodifikovaný M. Hattalom, ktorý popri prípone *-ie* kodifikoval aj príponu *-ia* (*umenie/umenia*)[38], ktorá je typická pre stredoslovenské nárečia. Je to diferenciačný znak slovenčiny voči ostatným slovanským jazykom. S. Cambel ustálil pôvodnú príponu *-ie*. Jedným z dôvodov bola snaha odlíšiť N sg. od G sg. a N pl., v ktorých je prípona *-ia*. V časti nazvanej *Z nárečia a pravopisu* upozorňuje, že tvary s príponou *-ia* sú nesprávne: „Táto výslovnosť nárečia strednoslovenského je nesprávna, a preto vždy správne urči nominatív jednotného čísla príponou -ie takto: to obilie, zdravie, ovocie atp., aby ho bolo rozoznať od nominatívu množného čísla na ia, ktorý sa píše takto: té obilia, zdravia, ovocia atp.“[39] Ďalším dôvodom bol fakt, že stredoslovenský tvar *umenia* sa v celonárodnom spisovnom jazyku neujal vzhľadom na svoju rozšírenosť na obmedzenom areáli, je ustálený len v stredoslovenských nárečiach. Nespĺňal integračnú funkciu.

Tvar s príponou *-ia* je pravidelný v stredoslovenských nárečiach (*zdravia*). V časti západoslovenských nárečí je tvar *zdravie*, na Záhorí a v trnavskej oblasti, kde sa diftongy monoftongizovali, je tvar *zdraví*. Vo východoslovenských nárečiach je po strate kvantity tvar *zdrave*.[40] S. Cambel pomohol ustáliť tvarotvornú príponu *-ie* v N sg. neutier. Prípona *-ia* je v súčasnej slovenčine prípustná len v nárečiach, v spisovnom jazyku je záväzná tvarotvorná prípona *-ie*.

## 3. Záver

S. Cambel upravil hodžovsko-hattalovskú reformu slovenčiny opísanú v kodifikačnej príručke *Krátka mluvnica slovenská*. Hattalova príručka fungovala ako prototypový exemplár na identifikáciu spisovných prostriedkov, ale prax ukázala, že reálne používanie jazyka je v rozpore s kodifikačnými pravidlami, vládla tu značná rozkolísanosť, ktorá bránila v ďalšom rozvoji slovenčiny. Prototypový efekt, ktorý táto príručka sledovala, sa nepodarilo dosiahnuť v tých prípadoch, kde sa M. Hattala kvôli historizujúcemu princípu odklonil od živého jazyka a kodifikoval archaizmy, resp. tvary, ktoré mali zblížiť slovenčinu a češtinu. Práve týchto prípadov sa týkali kodifikačné úpravy, ktoré urobil S. Cambel. Pri úpravách sa opieral o systémovú povahu jazyka a o ustálenosť jazykových prostriedkov v úze. Cambelove úpravy boli výsledkom uplatnenia princípov ekvivalencie živého jazyka a jeho kodifikovanej podoby, a teda prirodzenej dominancie. Kodifikoval tie prostriedky, ktoré boli funkčné v živom jazyku.

---

[38] HATTALA, Martin: Krátka mluvnica slovenská. V Prešporku 1852, s. 19.

[39] CZAMBEL, Samo: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902, s. 65.

[40] Porovnaj mapy č. 4, ŠTOLC, JOZEF: Atlas slovenského jazyka. Zv. II. Flexia. Časť prvá: mapy. Bratislava: Veda 1981, s. 14.

Cambelova kodifikácia mala stabilizačný charakter, zosúladila reálne používanie jazyka a kodifikáciu vzhľadom na predchádzajúce kodifikácie, na prirodzený vývin jazyka a s ohľadom na predpokladaný ďalší vývin jazyka. Cambelova kodifikačná príručka *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* sa stala novým prototypovým exemplárom a keďže vychádzala z registrácie relevantných morfologických vlastností, dosiahol sa požadovaný prototypový efekt: stala sa účinným vzorom na identifikáciu spisovných prostriedkov pre používateľov jazyka a východiskom pre ďalšie kodifikácie spisovnej slovenčiny. O funkčnosti a relevantnosti Cambelových kodifikačných úprav svedčí stav v súčasnej spisovnej slovenčine, ktorá rešpektuje jeho kodifikáciu. Väčšina zmien, ktoré urobil, sa ustálila v systéme spisovného jazyka a má v ňom dnes pevné miesto.

**Prehľadná tabuľka základných vývinvých tendencií ustaľovania normy spisovnej slovenčiny**

| | **HATTALA** | **CAMBEL** | **DNES** |
|---|---|---|---|
| G sg. maskulín | sluhy | sluhu | sluhu |
| N pl. maskulín | koželuzi | koželuhovia | (garbiari) |
| L pl. maskulín | rociech/rokoch | Rokoch | rokoch |
| I pl. Maskulín | s muži, žiaci, psy/ mužmi, žiakmi, psami | S mužmi, žiakmi, psami/s muži, žiaci, psy | s mužmi, žiakmi, psami |
| D a L sg. Feminin | ruce/ruke | ruke | ruke |
| G sg. Feminín | cirkve | cirkvi | cirkvi |
| N a A pl. neutier | dela/delá<br>poľa/polia | delá<br>polia | delá<br>polia |
| D, L pl. feminín | dlaňam, kosťach | dlaniam, kostiach | dlaniam, kostiach |
| G pl. feminín a neutier | sestier<br>matiek<br>masiel | sestár<br>maták<br>masál/masiel<br>jadár/jadier | sestier<br>matiek<br>masiel<br>jadier |
| N sg. neutier | umenia/umenie | umenie | umenie |

Literatúra

CZAMBEL, Samo: O spisovnej reči slovenskej. In: Slovenské pohľady, 1901, roč. 21, č. 8, s. 439 – 450.

CZAMBEL, Samo: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902. 376 s.

CZAMBEL, Samo: Slováci a ich reč. V Budapešti. Tlačou V. Hornyánszkeho 1903. 272 s.

CZAMBEL, Samo: Slovenský pravopis. Historicko-kritický nákres. V Budapešti. Tlačou V. Hornyánszkeho 1890. 272 s.

HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína: Vývin slovenského skloňovania podstatných mien od Štúra. In: Slovenská reč, 1956, roč. 21, č. 3 – 4, s. 241 – 254.

HATTALA, Martin: Krátka mluvnica slovenská. V Prešporku 1852. VIII + 64 s.
HATTALA, Martin: Mluvnica jazyka slovenského. Pešť: Náklad Viléma Lauffera 1864. 158 s.
KRAJČOVIČ, Rudolf: Ustaľovanie normy v poštúrovskej spisovnej slovenčine od M. Hattalu po S. Cambela. In: Kultúra slova, 1996, roč. 30, č. 4, s. 193 – 199.
KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: SPN 1988. 344 s.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
PAULINY, Eugen: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: Veda 1990. 270 s.
Príspevky ku brúseniu spisovného jazyka slovenského. LAMS, sign. M 24 B 24.
Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o S. Czambelovi). Philologia 3. Red. L. Horečný. Bratislava: SPN 1973. 240 s.
STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka II. Tvaroslovie. 2. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967. 756 s.
ŠTOLC, Jozef: Atlas slovenského jazyka. Zv. II. Flexia. Časť: mapy. Bratislava: Veda 1981. 316 s.
ŽIGO, Pavol: Ustaľovanie genitívu singuláru v spisovnom období slovenčiny. In: Philologica. Zborník Filozofickej fakulty UK. XLV. Red. P. Žigo. Bratislava: Univerzita Komenského 1997, s. 59 – 64.

# Chorvati na Moravě

Andrej Novik

Ústav slavistických a východoevropských studií, FFUK Praha

## 1. Historický úvod

Je známo, že etnický obraz Moravy v minulosti nebyl tak homogenní, jakým je dnes. Významnou složku obyvatelstva tvořili až do konce II. sv. války Němci, Židé; svůj otisk zanechali v místní kultuře i příslušníci jiných etnických skupin. Méně je však známa skutečnost, že oblasti těsně přiléhající k Dolnímu Rakousku, hodinu jízdy autem na sever od Vídně či na jih od Brna, byly po staletí osídleny také obyvatelstvem chorvatským.

Dnešní vzhled střední Evropy, tvořený většími či menšími celky národnostních menšin, má svůj původ ve středověku, kdy docházelo k rozsáhlým pohybům obyvatelstva. Střední Evropa byla poznamenána především dvěma proudy: jednak to byla německá kolonizace, jednak proud migrantů směřující z Balkánu na sever. Tradičně se uvádí, že v průběhu 16. století opustilo Balkán 200 – 300-tisíc Chorvatů (Kučerová, 1976), kteří osídlili okolo 200 vesnic převážně v dnešní Rakouské spolkové zemi Burgenland (chorv. Gradišće), ale také v Maďarsku, na Slovensku a i na Moravě.

Jako hlavní příčina jihoslovanského exodu se uvádí hrozící turecké nebezpečí. Turecké vpády působily na rolníky i nepřímo a zhoršovaly jejich tíživou ekonomickou situaci. Nejednalo se jenom o loupení či zavlékání do otroctví. Důležité cesty, které spojovaly Chorvatsko s mořem, byly zataraseny, což mělo nepříznivý dopad na ekonomickou situaci, obchod a řemesla. Spousta vesnic byla vypálena, zpustošena nebo opuštěna. V 16. století vzrostla robota oproti 30 – 40 dnům v 14. století na 96 i více dní v roce. Pro boje rolník často nemohl zasít, zasel-li, nebyl si jist, sklidí-li. Sklidil-li, odevzdal na dávkách tolik, že mu skoro nic nezbylo. Vypukaly hladomory, revolty. Drobná šlechta, odkázaná pouze na svoje majetky v Chorvatsku, je ztrácí a je vynucena vstupovat do vojenské služby k bohatým magnátům nebo králi. Bohatší šlechta se snaží kompenzovat vzniklé ztráty získáváním nových pozemků a vzájemně si odvádí poddané ze zpustošených oblastí na nově získaná území. Roku 1524 vydal Ferdinand I. chorvatskému lechtici Michalu Bučićovi povolení *...s několika svými lidmi přitáhnout do Rakouska a tam bydlet* (Bidermann, 1888). Téhož roku povolil císař Františku Batthyánymu přesídlit do Uherska Chorvaty, kteří utrpěli nájezdy Turků. Žádosti šlechty o přesídlení rolníků se objevovaly čím dál častěji. Přesídlování bylo zpočátku organizované, tj. přesídlit se mohli pouze rolníci vázaní na povolení, které pro ně dostal feudál. První vysídlenci však zřejmě působili jako mocný impuls i pro další rolníky, kteří již tíživou situaci nemohli déle snášet a vystěhování začalo nabývat daleko větších rozměrů.

Druhou příčinu vysídlování, nebo lépe řečeno okolností, která vysídlení napomáhala, byla skutečnost, že mnohé oblasti v Rakousku, na Moravě, v dnešním Maďarsku nebo na Slovensku hladověly a byly takřka liduprázdné. Boje mezi jednotlivými magnáty, války (mezi Fridrichem III. a Matějem Korvínem), morové rány (1408/09) – zbavily značná území obyvatelstva. Střední Evropa pociťovala akutní nedostatek pracovní síly. Migrační vlna zasáhla území dnešního Maďarska, Rakouska, Štýrska, Kraňska, Moravy a Slovenska.

Otázka přesného původu všech migračních vln je v podstatě neřešitelná. Na území dnešního Chorvatska, ani nikde jinde se již nevyskytují stejné dialekty, jaké se vyskytují v Gradišti-Burgenlandu. Dialektologická mapa Chorvatska a okolních území se od tureckých pádů naprosto změnila. Nápomocny mohou být pouze zmínky v některých historických dokumentech, názvy nových osad, které mohou korespondovat s původními názvy v původní vlasti, příjmení a částečně také historická paměť dnešních Chorvatů-Gradišťanců. Tak například jedním z nejrozšířenějších příjmení u moravských Chorvatů ve Frélichově-Jevišovce je *Slunský*, které by snad mohlo poukazovat na souvislost s dnešním městem Slunj v Chorvatsku.

Moravští Chorvati tvoří tu část chorvatské migrace, která pronikla nejhlouběji do střední Evropy a nejdál od původních domovů. Osídlili nejjižnější část Moravy blízko hranic s Rakouskem – Podluží, Mikulovsko, Břeclavsko a Hodonínsko. Osídlení zřejmě probíhalo ve dvou vlnách: první přišla přímo z Chorvatska a později byla doplněna Chorvaty z Dolního Rakouska a snad i Uherska

(Kučerová, 1976) Mezi vesnice, které byly v nějaké míře osídleny Chorvaty, se uvádějí (Pavličević, 1994): následující *Lednice (Eisgrub)* – v 16. století víc než polovina jmen byla chorvatského původu (zbytek Němci); *Pasohlávky* – v 16. století zmiňovány také jako *Charváty* nebo *Krabotendorf, Hovorany* u Hodonína – v roce 1604 je většina jmen chorvatských. Tyto vesnice se však poměrně brzy asimilovaly. Nicméně ještě v 19. století byli Chorvati v obcích: *Poštorná (Unterthemenau), Charvátská Nová Ves (Oberthemenau)* a *Hlohovec (Bischofswart)*. Poslední měla chorvatský ráz snad ještě na počátku 20. století (Turek, 1937). Kolonizace těchto obcí souvisí s kolonizací dolnorakouskou, neb zmíněné obce spadaly pod liechtensteinské valtické panství, které až do konce I. světové války připadalo Dolnímu Rakousku.

Až do konce ¨II. světové války se udrželi Chorvati nedaleko Drnholce (chorv. *Drinuovac,* něm. *Dürnholz*) ve vesnicích *Jevišovka (Frielištof, Fröllersdorf,* česky před válkou *Frélichov)* – roku 1930 Chorvati tvořili 73,5 % obyvatelstva; *Dobré Pole (Gutfield, Guttenfeld)* – roku 1930 46,2 %; a *Nový Přerov (Nuova Prerava, Neu Prerau)* – roku 1930 64 % obyvatelstva – tj. kolem 2000 osob, z nichž většina znala chorvatsky, ale také německy a česky.

Jako datum osídlení zmíněných tří chorvatských obcí se tradičně bere rok 1583, kdy Kryštof z Teufenbachu koupil od Jiříka Hartmana II městečko Drnholec a vsi Neysídl (Novosedly), Gutnfeld (Dobré Pole), Frelerstorf (Jevišovka), Přerov (Nový Přerov) a několik dalších. Tento rok a pověst o Kryštofovi z Teufenbachu je dodnes rozšířena. Adolf Turek (1937) nicméně dokazuje, že Drnholecké chorvatské osady mohly být osazeny chorvatskými osadníky o několik let dříve, patrně společně s osadami na sousedním Valticku (pol. 16. století.) Pro dřívější osídlení svědčí i ta skutečnost, že ve Frélichově (dnešní Jevišovce) je roku 1571 uváděn chorvatský kazatel. Srovnání doložených příjmení z obou lokalit (Valticka a Drnholecka) však nevykazuje příliš podobností. Jména známá z Valticka, jako *Drobilić, Grandić, Grbavčić* jsou na Drnholecku doložena až z konce 17. století; je tedy možné, že Chorvati z Valticka se koncem 17. století přistěhovali na Drnholecko a patrně mohli posílit tamější chorvatský živel. Zkoumání migračních vln by mohla napomoci analýza nářečí jednotilvých obcí. Dnes však bohužel můžeme doložit materiál pouze ze zmíněných tří obcí na Drnholecku, nikoli na Valticku.

Nářečí tří vesnic na Drnholecku je tzv. čakavské, s ikavsko-ekavskou střídnicí jatě, které se poměrně silně odlišuje od dnešní spisovné chorvatštiny, která je založena na nářečí štokavském. Chorvatština na Moravě je velice blízká nářečí slovenských Chorvatů a nářečí Chorvatů na severu Burgenlandu v Rakousku. V dnešním Chorvatsku se již nikde nesetkáme se zcela identickým nářečím (blízká avšak ne stejná jsou čakavská nářečí na pobřeží Jaderského moře).

**2. Poválečný vývoj**

Zatímco v Rakousku či na Slovensku probíhal vývoj (a tedy i asimilace) těchto etnických skupin vcelku přirozeným vývojem, osudy chorvatské komu-

nity na Moravě byly dramaticky poznamenány v rozmezí let 1945 – 1949, kdy byla většina obyvatel chorvatské (a německé) národnosti vysídlena. Část původních obyvatel dnes žije v Rakousku (čelný představitel moravské chorvatské obrody p. Josef Lawitschka dnes žije ve Vídni), jiní jsou v Německu, Kanadě či jiných státech; většina jich byla vysídlena na severní Moravu. Zatímco německé obyvatelstvo zmíněných obcí bylo zbaveno občanství, vyhnáno a jejich majetek byl konfiskován, většina chorvatského obyvatelstva mohla zůstat v Československu, avšak jako „nespolehlivé obyvatelstvo" se muselo „z důvodů bezpečnosti státu" vystěhovat dále do vnitrozemí, pryč od hranic. Většina si mohla vzít sebou movitý majetek, museli však opustit domy a pole, která po staletí obývali jejich předci a přestěhovat se do málo úrodné, klimaticky zcela odlišné, hornaté krajiny na severu Moravy.

Dne 11. června 1948 dohodla v Mikulově 13-členná komise Zemského národního výboru v Brně tzv. Zásady odsunu Chorvatů. V Zásadách se mj. praví: *„Zemský národní výbor činí opatření, aby s odsunutými osobami bylo zacházeno jako s příslušníky slovanské chorvatské větve, kteří vlivem dlouhodobého pobytu ve zněmčeném prostředí částečně podlehli německým vlivům, postrádají jako dosavadní usedlíci v těsném pohraničí potřebné odolnosti vůči německým živlům, o nichž je však pevná naděje, že se v novém ryze českém prostředí v nejkratší době s českým živlem úplně sžijí."*

Nové ryze české prostředí představovalo asi 180 obcí především na severní Moravě, které předtím často obývala německá menšina. Chorvati přišli do zcela nového prostředí, byly jim přiděleny často zpustlé domy původních německých obyvatel, které předtím nezřídka hostily několik návštěv „zlatokopů".

Jednou z důležitých podmínek přežití etnické menšiny je možnost uchovat si svůj jazyk. Jedním z nejdůležitějších podmínek zachování jazyka je možnost komunikace v něm. Tím, že chorvatský živel byl rozeset do takového počtu obcí, byl velice ztížen vzájemný kontakt bývalých sousedů a tím byly dány solidní základy pro rychlou asimilaci.

Zatímco první generace dětí, narozených v nových domovech se ještě někdy naučila chorvatštině, druhá a třetí generace pak již takřka bez výjimky hovoří pouze česky.

Změny po roce 1989 umožnily moravským Chorvatům zaktivizovat svoje úsilí o zastavení procesu asimilace a zmírnění křivd, které na nich byly napáchány. Začátkem roku 1991 vzniklo v Brně Sdružení občanů chorvatské národnosti v České republice, které od té doby pravidelně organizuje ve spolupráci s obecním úřadem v Jevišovce setkání jihomoravských Chorvatů zvaná „*kiritof*"[1], která v minulosti bývala hlavním svátkem ve všech třech chorvatských obcích na jihu Moravy.

Roku 1999 se dostalo moravským Chorvatům alespoň morální satisfakce v podobě omluvy české vlády z úst zmocněnce pro lidská práva Petra Uhla.

---

[1] zřejmě z německého *Kirchentag,* nář. *Kirtog*

### 3. Jazyk

Jazyk je jeden z klíčových faktorů zachování etnické svébytnosti. Pro moravské Chorvaty byla znalost chorvatštiny po staletí důležitou podmínkou pro akceptaci či vyloučení člověka z chorvatské komunity. Je s podivem, že Chorvati na Drhnolecku si byli schopni udržet znalost svého jazyka po čtyři staletí v prostředí, kde byla zcela dominantní němčina. Právě kontakt s němčinou coby výrazně odlišným jazykem mohl přispět k zachování chorvatštiny na Drnholecku oproti oblasti Valticko-Břeclavské, kde byl (zejména v 19. století) větší kontakt s chorvatštině blízkými českými nářečími. Dále to lze vysvětlit vysokou společenskou prestiží, kterou mělo chorvatské nářečí v tamějším bi-(tri-)lingvním prostředí. Zkoumané obce se však v daném ohledu liší. Zatímco ve Frélichově/Jevišovce a Novém Přerově bylo dle výpovědí informantů běžné, že se Němec či Čech, který se přiženil/přivdala do chorvatské rodiny, naučil chorvatštině, tudíž i děti byly později vychovávány v chorvatštině jako primárním jazyku, v Dobrém Poli nezřídka zvítězila němčina. Lze to částečně vysvětlit polohou obce. Zatímco Frélichov a Nový Přerov leží více stranou od hlavní komunikace, Dobré pole bylo vystaveno kontaktu s okolními německými obcemi ve větší míře, a proto zřejmě i snáze podléhalo asimilaci. S tím také může souviset endogamnost/exogamnost daných obcí. Statistika (Večerková 1989/90) za léta 1901 – 1936 ukazuje, že

| | **Frélichov** | **Nový Přerov** | **Dobré Pole** |
|---|---|---|---|
| **Sňatků celkem:** | 360 | 232 | 187 |
| **Z toho endogamní:** | 259 | 149 | 106 |
| **% endogamie:** | 71,94 % | 64,22 % | 56,6 % |

Postoj k vlastnímu jazyku zůstal zachován i po vysídlení moravských Chorvatů. Zatímco dle výpovědí informantů někteří rodáci z Dobrého Pole odmítali v 80. letech 20. století na setkání rodáků ve Vídni hovořit s ostatními moravskými Chorvaty chorvatsky s dovětkem *„Mir san Deutschi“ (*něm. nář. *“my jsme Němci“),* odmítali někteří rodáci z Frélichova a Nového Přerova na setkání, které jsem organizoval v srpnu 2005, hovořit s ženou (dnes žijící v Rakousku), která byla původem Chorvatka, která ovšem ztratila aktivní kompetenci chorvatštiny. (Byť s jejím neměcky mluvícím, manželem ne-Chorvatem mluvili plynnou nářeční němčinou). Žena (byť rodačka), tak byla částí komunity vyloučena a nemohla vstupovat do hovoru (její manžel ano). S tím také souvisí obtíže při zkoumání chorvatských nářečí. Moravští Chorvati jsou ochotni s ne-Chorvatem hovořit chorvatsky (a tak jej jakoby přijmout do komunity) pouze v případě, že je přesvědčí o své znalosti a aktivní schopnosti hovořit moravským chorvatským nářečím. Použití gradišťanské chorvatštiny (či snad dokonce novoštokavštiny) může vést při výzkumu k fiasku.

Jazyk moravských Chorvatů dnes není běžným živým jazykem. Je používán pouze částí moravských Chorvatů, nezřídka pouze příležitostně, neexistuje nová

generace mluvčích, která by přinášela jazykové inovace. Navíc již nářečí není vázáno na jedno centrum (obec, oblast), ale je používáno mluvčími na přibližně 200 místech, která jsou od sebe vzdálena i tisíce kilometrů. Proto není možné zkoumat dané nařečí jako ostatní dialekty, které sice také podléhají procesu asimilace, ovšem jejich vývoj je přirozený. Kontinuita vývoje (a asimilace) moravského chorvatského nářečí byla přetržena uměle (a zřejmě i cíleně). Jazyk se sice zachoval, ovšem jen v zakonzervovaném stavu přibližně z období přelomu 40. a 50. let 20. století. Důkazem pro to může posloužit skutečnosti, že nová slova jsou sice přejímána stejně jako v dřívějších dobách (z češtiny, dříve z němčiny), ovšem snaha o jejich integraci do čakavského gramatického systému je menší. Někdy proto může mluvčí v průběhu jedné promluvy změnit kód jako důsledek použití českého slova. Zatímco před II. světovou válkou bylo německé *přijel jsem „mit dem Zug"* integrováno do náležité chorvatské podoby *„s cuguom"*, dnes je možné slyšet v průběhu chorvatsky vedené promluvy nezměněný tvar *„vlakem",* který může spustit přechod do češtiny.

Děti vysídlených Chorvatů (v nesmíšených manželstvích) byly vychovávány převážně v češtině, přičemž chorvatštinu pak zpravidla slyšely pouze z úst prarodičů (když prarodiče mluvili mezi sebou či se svými dětmi). Generace dětí narozených v 50. letech tak získala občas aspoň pasivní znalost chorvatštiny. Pozdější ročníky již chorvatštinu zpravidla neznají vůbec.

Jako důsledek značného rozptýlení a nedostatků vzájemných kontaktů a komunikace v čakavštině, je namístě otázka vymezení určitých areálu užívání jazyka v rámci dialektu. Chorvati byli vysídlení či utekli do oblastí obsluhovaných třemi jazyky:

1) oblast česká (největší počet),
2) oblast německá (lze rozlišit na rakouskou a německou, protože v každé se používá jiná němčina),
3) oblast anglická (USA, Kanada, Austrálie) (nejmenší počet).

V důsledku toho je dnes možné pozorovat různou míru kompetence, a ovlivnění ze strany dominantních jazyků. Sami informanti z Moravy mě upozornili, že *„ti z Rakouska"* už dnes mluví trochu jinak. Protože však němčina i čeština byly před válkou i těsně po válce běžně používanými jazyky ve všech třech chorvatských obcích, nebrání rozdíly mezi jednotlivými areály (a to nikoli jen různosti v oblasti lexika) porozumění mezi Chorvaty, kteří dnes žijí v ČR či některé německy mluvící zemi. Zajímavé by také bylo prozkoumat změny, které se udály v jazyce Chorvatů žijících v anglicky mluvícím prostředí, k tomu jsem však zatím bohužel neměl příležitost.

Dále pak, jak pro oblast českou, tak i německou platí interference se standardizovanými podobami chorvatštiny (ať již novoštokovskou/ „chorvatskou"/ či gradišťansko-čakavskou/ „rakouskou") šířenou masmédii. Dotazníkový průzkum, který jsem prováděl v předchozích letech ukázal, že moravští Chorvati sice pojmy jako je „Gradiště, gradišťanský" většinou neznají, ovšem do styku s gradišťanskou čakavštinou (tj. jazykem, používaným chorvatskou ko-

munitou na území Rakouska) přicházejí. Standardní podoba novoštokavštiny (tj. dnešní spisovný jazyk Chorvatské republiky) je do určité míry známa z letních pobytů v Chorvatsku.

Různost vlivů a prostředí, nestejná míra kontaktů a komunikace, to vše přispělo k vyšší míře diverzifikace původně jednotného nářečí. Při dnešním zkoumání tedy můžeme vycházet z toho, že aktuální stav nářečí přibližně odráží situaci konce 40. let 20. století, ovšem s nestejnou mírou interference ze strany dnešních dominantních jazyků. Při vyhodnocování výsledků zkoumání je proto třeba tento fakt zohlednit a vzít v potaz, že idiolekt jednotlivých mluvčích i systém používaný v rámci jednotlivých areálů se může lišit od výchozího poválečného stavu i od stavu mezi jednotlivými areály.

Jazyk všech tří chorvatských obcí na Drnholecku lze považovat za jedno nářečí. Na otázku *„Jak se mluví/lo v sousední obci?“* mi zpravidla informanti odpověděli, že *„stejně“*. Po chvíli však vždy nezapomenou dodat, že ti druzí *„tak divně zpívaj“*“, což může svědčit o tom, že mezi obcemi (konkrétně mezi mluvou ve Frélichově a Novém Přerově) existovaly určité rozdíly v oblasti akcentuace a prozodie. Dále pak zpravidla uvádějí několik drobných lexikálních rozdílů. Jako celek však čakavština Frélichova a Nového Přerova (o Dobrém Poli zatím nemám dost údajů) nevykazuje rozdílů. Zajímavé by bylo srovnání s chorvatštinou v dalších chorvatských osadách na jižní Moravě (Hlohovec, Charvátská Nová Ves...). Bohužel údaje k tamějším nářečím již pravděpodobně není možné získat. Karel Fic (Fic, 1995) dokládá z dnešního (českého) nářečí Hlohovce pouze několik substantiv, u nichž je možné předpokládat chorvatský původ (*krumpíri*). Jeden Chorvat z Nového Přerova mi nicméně sdělil, že se v době kolem II. světové války osobně setkal s chorvatským párem v Hlohovci, se kterým konverzoval v chorvatštině, a že jejich jazyk byl velice podobný jeho mateřštině.

## 4. Závěr

Další osud chorvatštiny na Moravě, a dnes již vlastně také v Čechách a ve Slezsku, kam se přesídlenci a jejich potomci během posledních padesáti let dostali, neskýtá příliš mnoho výhledů pro další rozvoj. Jazyk dodnes přežívá, byť zejména lexikálně silně ovlivněn češtinou a němčinou v komunikaci starších lidí. Mnohé děti 1. generace, které se již narodily v nových domovech po přísídlení, se naučily chorvatštině v rozsahu „rozumím-nemluvím“. Během návštěv moravských Chorvatů a jejich potomků, jsem se dosud nesetkal s žádným dítětem, které by bylo schopno mluvit chorvatsky. Pouze v jedné rodině starších manželů ze severní Moravy jsem zaznamenal, že jejich pravnuk částečně chorvatsky rozuměl.

Velkým problémem je skutečnost, že v chorvatšině na Moravě se již nevytvářejí nová pojmenování, pouze se přebírají české ekvivalenty, které pak často vedou k tomu, že v průběhu promluvy mluvčí přepne kód. Na druhou stranu je

třeba přiznat, že moravští Chorvati si udrželi znalost svého jihoslovanského jazyka ve velice dobrém stavu, srovnáme-li to například z jinou chorvatskou oblastí v bývalém Československu, konkrétně s vesnicí Chorvatský Grob na Slovensku. Tato vesnice je ze všech chorvatských vesnic na Slovensku nejdále vzdálena hlavnímu městu Bratislavě, nedošlo zde k žádnému nepřirozenému vystěhovávání, změně hranic atd. O jazyce této vesnice máme detailní informace z publikací Václava Vážného z 20. let 20. století. Porovnáme-li stav zaznamenaný Vážným s dnešním stavem, zjistíme, že za 70. let došlo k obrovskému progresu asimilace, kdy celý systém jazyka stále více přestává být chorvatský (tj. přestávají se užívat nejenom chorvatská slova, ale i pádové koncovky atd. – tedy jazyk Chorvatského Grobu se čím dál více přibližuje okolním západoslovenským nářečím, takže někdy, a to i při promluvě staších lidí, není jednoznačně možné určit, zda se ještě jedná o chorvatštinu či už o slovenštinu. Chorvati na Moravě, kteří měli podmínky pro komunikaci v rodném jazyce jiné než jejich vzdálení příbuzní v Chorvatském Grobě, oproti tomu zachovávají v paměti jak slovní zásobu, která se používala před II. světovou válkou, tak i gramatický systém jednoznačně vypovídající o jihoslovanském čakavském původu jejich jazyka. V zásadě zde můžeme mluvit o stavu jazyka, který byl zakonzervován v 40. – 50. letech 20. století.

Dalším problémem, který je typický pro mnohé menšinové jazyky, je neustále se snižující počet mluvčích. Jak jsem již zmínil, potomci jihomoravských Chorvatů dnes již převážně chorvatštinu neovládají a tedy, nemohou ji ani předávat dál svým dětem. Komunikace je omezena převážně na okruh lidí středního a staršího věku, jejichž řady se také neustále zmenšují. Počet mluvčích dnes můžeme pouze odhadovat. Řádově se jedná o desítky, maximálně stovky.

Nelze předpokládat zřízení jakýchkoli vzdělávacích institucí s výukou v místním nářečí, které by snad mohly uchovat jazyk při životě o něco déle. Navíc už nejsou ani studenti, kteří by se takto vzdělávali.

Určitý impuls zcela jistě přineslo pronikání chorvatských medií a kultury z Rakouska v podobě časopisu Hrvatske Novine apod., ovšem jedná se zde sice o jazyk blízký nářečí moravských Chorvatů, nicméně ne stejný. Taková pomoc z Rakouska (a také Slovenska) může přispět k prodloužení existence chorvatšiny na Moravě, dle mého soudu však nemůže odvrátit její poměrně brzký zánik.

Literatura

BIDERMANN, H. J.: Neuere slavische Siedlungen auf süddeutschen Boden. In: Forschungen zur deutschen Landes und Volkskunde. Sv. 2, seš. 5. Stuttgart 1888.

FIC, K.: Stopy charvátského jazyka v nářečí Hlohovce. Filologija 24 – 25, Zagreb 1995.

KUČEROVÁ, Kveta: Chorváti a Srbi v strednej Európe. Bratislava 1976.

PAVLIČEVIĆ, Dragutin: Moravski Hrvati. Zagreb 1994, s. 45.

TUREK, Adolf: Charvátská kolonisace na Moravě. Časopis Matice moravské, 61, 1937.

VEČERKOVÁ, E.: Obřady životního cyklu u moravských Chorvatů. In: Folia Ethnographica 23 – 24, Brno 1989/90.

# Zakotvení syntaktického učiva v kurikulárních materiálech pro školy měšťanské v letech 1907 – 1939

Alena Novotná

Katedra českého jazyka, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

## 1. Stručný historický přehled vývoje „měšťanské školy“

Měšťanské školy byly v Čechách, na Moravě a ve Slezsku zřízeny společně s obecnými školami školským zákonem (tzv. velkým říšským zákonem) v roce 1869. Školskou novelou z roku 1883 byla měšťanka chápána ne již jako pouhá varianta obecné školy, ale jako vyšší škola, která měla za úkol připravovat žáky jednak pro průmysl a zemědělství, jednak pro studium na učitelských ústavech a na těch odborných školách, které nepožadovaly přípravu ze střední školy. Měšťanské školy byly osamostatněny, měly jen tři třídy a navazovaly na obecné školy. (Pedagogická encyklopedie II. díl, 1939, s. 285).

Od roku **1903** byly při měšťanských školách, zřizovány čtvrté třídy měšťanských škol. Jednalo se o tzv. jednoroční učební kurzy (JUK), které měly rozšiřovat učivo a doplňovat znalosti žáků ze školy měšťanské. Jejich počet během první republiky značně vzrostl. Existovaly až do roku 1948. (Vašutová a kol., 1998, s. 61)

Samostatný československý stát v roce **1918** převzal stávající rakousko-uherský školský systém, v platnosti zůstal také velký říšský školský zákon z roku 1869.

Tzv. malým školským zákonem z roku **1922** (zákon č. 226/1922 Sb.) došlo k některým legislativním úpravám v oblasti školství. Byla například uzákoněna osmiletá školní docházka na celém území Československé republiky (na Slovensku byla do té doby pouze šestiletá).

Zavedením osmileté povinné školní docházky se měnily a doplňovaly zákony o obecných a měšťanských školách. Tyto dva typy škol i nadále tvořily systém základního školství: pětiletá obecná škola, která tvořila první stupeň povinné školní docházky, a na ni navazující tříletá měšťanská škola (doplňovaná někde čtvrtým ročníkem – „jednoročním učebným kurzem“ s dobrovolnou docházkou), která tvořila druhý stupeň povinné školní docházky. Název měš-

ťanská škola byl v této době v legislativních dokumentech nahrazován názvem **škola občanská**, tento termín se mezi obyvatelstvem však nevžil. Běžně se užívalo označení měšťanská škola.

Během nacistické okupace **(1939 – 1945)** došlo v českém školství k mnoha změnám. Druhého stupně školské soustavy se změny týkaly zřízením škol hlavních. „*Obecné i měšťanské školy byly přeměněny podle německého vzoru tak, že obecná škola se stala čtyřletou a měšťanská škola (přezvaná na hlavní) výběrovou. Na měšťanské školy smělo být přijatou pouze 35 % dětí.*“ (Štverák, 1981, s. 278) Ostatní plnily povinnou školní docházku obecných školách a na nižších stupních středních škol. Na školách byl také zvýšen počet hodin německého jazyka.

Měšťanské školy byly zrušeny školským zákonem z 21. dubna **1948** o „základní úpravě jednotného školství“ č. 95/1948 Sb.

## 2. Vymezení dobových syntaktických termínů

Jan Gebauer rozděloval skladbu „(*syntaxis*) *ve smyslu širším na dvě části:* ***větosloví*** *a* ***skladbu ve smyslu užším****“*. „Větoslovím“ pak rozuměl „*nauku o větě, jejím složení a jejích druzích*“ a větu definoval jako „*slovní výraz jednak pocitu nebo projevu vůle, jednak představy, z pocitu nebo projevu vůle vyplývající*“. „Skladbou ve smyslu užším“ byla pak míněna „*nauka o platnosti slovních druhů a tvarů, o shodě a o vazbách ve větě*“ (Gebauer, 1925, s. 217).

Podle Pedagogické encyklopedie (II. díl, 1939, s. 41) je syntax neboli skladba vedle hláskosloví, kmenosloví a tvarosloví součástí mluvnice. Předmětem skladby je věta. Lze tedy říci, že skladba je „*nauka o větě neboli „větosloví“*. Vedle větosloví je zde do skladby zařazeno i tzv. „významosloví“, tedy „*nauka o významu slovních druhů (částí řeči) a slovních tvarů (skloňovaných i časovaných)“*. Pak je skladba, podobně jako u Gebauera, v širším slova smyslu chápána jako „*nauka o větě a o slově v ní“*. Autoři této encyklopedie říkají, že „*skladba musí být středem jazykového vyučování, z věty je nutno vycházeti, vyvozovati všechno mluvnické poučení, neboť věta jako vlastní útvar jazykový je žákům zcela běžná, v ní myslí a jí se vyjadřují. Od větosloví pak vede přirozená cesta k ostatním částem mluvnice, k celé mluvnici“* (Gebauer, 1925, s. 415).

Syntax byla v učebních osnovách z roku 1907 zahrnuta do oddílu „Cvičba jazyková“, v učebních osnovách z roku 1932 do oddílu „Mluvnice a pravopis“. V učebnicích je syntaktické učivo prezentováno pod názvem „větosloví“ (tento termín se v žádných učebních osnovách –1908 ani 1932 – nevyskytuje).

V dobových kurikulárních materiálech se vyskytuje dnes již neužívaná, lingvistická terminologie: *„části řeči“* odpovídalo slovním druhům; *„nevyslovený podmět“* znamenal podmět nevyjádřený; *„pořádek slov“* − slovosled; *„rozbor slovní“* − určování slovních druhů u slov ve větě a *„rozbor větný“* − určování větných členů ve větě. „*Složená věta*“ odpovídla souvětí. Termín

„*složené souvětí*“ není v osnovách pro měšťanské školy, v dobových didaktikách, ani v učebnicích pro měšťanské školy náležitě definován. Z kontextu však lze vyvodit, že „složené souvětí“ bylo chápáno jako souvětí, které má několik vět (tj. více než dvě) (Žofková – Tožička, III. díl, 1936). Přesnější vymezení je, že „složené souvětí“ je takové, které se skládá minimálně ze tří vět. Lze tedy říci, že „složené souvětí“ odpovídá termínu „složité souvětí“ z kvantitativního hlediska (tj. skládá se minimálně ze tří vět), tak tento termín vymezuje J. Müller (Müller, III. díl, 1921). *„Správná mluva“* byl mluvní projev dle spisovné normy.

V učebních plácech dnes zaujme pozornost především termín „věta stažená“ a termín „obvětí“. Ačkoli termín „věta stažená“ vypadá složitě, jde vlastně jen o zdůraznění ekonomie ve vyjadřování. *„Z vět souřadných za sebou jdoucích lze mnohdy společný člen položiti jen jednou; větu tak upravenou nazýváme* ***staženou****. Na př.: Podvod zradí se sám a klam zradí se sám. – Podvod a klam zradí se sám. Za staženou větu nepokládejme té, kterou by nebylo lze bez násilí smyslu přeměniti v souvětí souřadné. Na př. Věta „Zřídka scházejí se štěstí a rozum“ má dva podměty a k nim jeden přísudek; není to věta stažená, nýbrž věta jednoduchá s podměty dvěma.“* (Autrata, Praha 1922)

Termín „obvětí“ definuje Jan Gebauer: „*Perioda (obvětí) je souvětí dvoučlenné, jehož členové oba jsou více méně složení a souměrní. Nejčastěji bývá perioda souvětí podřadné, kde člen první (předvětí) je podřízen druhému (závětí), ale také bývají oba členové složeni souřadně. Předvětí od závětí dělíme dvojtečkou*.“ (Gebauer, Praha 1929) Jako příklad lze uvést větu: „*Smutek bývá spojen s nadějí:* ***co onen ztrpčí, tato osladí.****“* (Müller, 1921)

## 3. Zakotvení syntaktického učiva v kurikulárních materiálech pro školy měšťanské

První – zatímní – učební osnovy pro měšťanské školy byly vydány (ještě pro osmitřídní měšťanské školy) již roku **1870**. Ministerským nařízením z 18. května **1874** byly vydány definitivní základní osnovy a učební plán pro školy měšťanské. Osnovy obsahovly hlavní rysy učiva a zároveň nařizovaly, aby pro každou měšťanskou školu byly v jejich rámci vypracovány osnovy zvláštní, dané místními poměry.

Předmět český jazyk byl v těchto osnovách charakterizován jako předmět povinný a byl zařazen do všech ročníků těchto škol.

*„Absolvent měšťanské školy poznal v jazyce vyučovacím tvarosloví, větosloví, vnikl naukou o tvoření slov v podstatu jazyka, naučil se psáti listy jednací, popisy a líčení, poznal hlavní představitele domácího písemnictví novověkého a četbou i výkladem básní získal potřebné propravy, aby rozuměl kráse formy.“* (Šafránek, 1918, s. 276)

Třetí – tzv. normální – osnovy, které platily ještě dlouho po vzniku samostatného československého státu, byly vydány dne 15. července **1907**. (Nařize-

ní ministra kultu a vyučování ze dne 15. července 1907, č. 2368, kterým se předpisují nové normální osnovy učebné pro měšťanské školy, C. k. školní knihosklad, Praha 1908.)

Tyto osnovy jsou, co se týče vymezení obsahu učiva, velmi stručné. Učivo pro jednotlivé předměty pouze nastiňují, detailně ho nerozpracovávají. Stejně jako pozdější osnovy schválené již v době samostatného Československa jsou osnovami rámcovými, jejichž úprava a detailní rozpracování učiva byly v pravomocích nižších orgánů. Osnovy měly být upraveny pro potřeby konkrétní měšťanské školy s ohledem na požadavky okolí školy.

Obecný cíl vyučovacího jazyka byl stanoven takto: „*Správně čísti a dobře rozuměti obsahu i formě četby. Určitě a jistě vyjadřovati myšlenky ústně i písemně. Skládati jednací písemnosti, často se vyskytující v občanském životě se stálým zřetelem ke zvláštním okolnostem školního místa a okresu. Obeznámiti se s obsažnými a vzornými ukázkami jednoduchých útvarů spisovných z novější české literatury, pokud jsou přístupny chápavosti žáků.*“

V každé třídě bylo učivo rozděleno na tři oddíly: „čtení“, „cvičba jazyková“ a „slohové práce“. Syntaktické učivo bylo zařazeno do oddílu „cvičba jazyková“ a pro první třídu měšťanské školy byl vymezen tento obsah učiva: „*Rozeznávati jednoduché a složené věty vůbec. Jednoduchá věta zvláště. Cvičení ústní i písemná, jimiž by žáci nabyli jistoty v užívání tvarů spisovného jazyka, se zvláštním zřetelem k místním pokleskům proti jazykové správnosti. (...) Znaménka rozdělovací v souvislosti se skladbou.“* Pro druhou třídu: „*Nacvičiti rozličné druhy a tvary jednoduché věty. Jednoduché souvětí. Přímá řeč a nepřímá. (...) Interpunkce v souvislosti se skladbou.“* A pro třetí třídu: *„Složené souvětí. (...) Nacvičiti interpunkci na tom, co bylo čteno a psáno.“*

Učební osnovy pro výuku většiny předmětů (kromě vlastivědy, zeměpisu a dějepisu) na školách obecných a měšťanských, tedy i pro výuku vyučovacího jazyka, zůstaly **po roce 1918** zachovány. **V roce 1923** byla upravena hodinová dotace pro „jazyk vyučovací s naukou o písemnostech“ – došlo ke snížení počtu hodin o jednu hodinu, nicméně obsah učiva se nezměnil.

**V roce 1924** byly vydány osnovy pro jednoroční učebné kurzy (JUK), jimiž byla učitelům garantována určitá volnost při výběru učiva, a bylo v nich řečeno, že „*učivo se má prohlubovat, zaokrouhlovat a novým pojetím přizpůsobovat potřebám mládeže...“* (VMŠANO, 1924). Tyto osnovy jsou prvními osnovami pro jednoroční učebné kursy platné celoplošně.

Ze syntaxe se měli žáci v JUK naučit: *„Z větosloví obšírnější nauka o větě jednoduché, o souvětí, o větě stažené a obvětí. Rozbor vět po stránce tvaroslovné a větoslovné. (...) Slovosled. (...) Interpunkce s výklady větoslovnými.“*

Teprve v červnu roku **1932** byly vyhlášeny nové učební osnovy pro školy měšťanské a pro jednoroční učebné kurzy, které byly připojeny k měšťanským školám jako čtvrtý ročník. Jednalo se o tzv. „normální učební osnovy“ (VMŠANO, 1932), které sice byly vytvářeny centrálně, ale byly dotvářeny inspektory a učiteli pro konkrétní podmínky škol.

Ve výnosu ministerstva školství a národní osvěty byly také stanoveny vyučovací metody a zásady. Bylo řečeno, že volba metod je *„svobodná v mezích zákonů, jimiž je určen přirozený vývoj mládeže“* (VMŠANO, 1932). Byla zdůrazňována ekonomičnost a účelovost práce. Prosazovalo se lineární uspořádání učiva (toto uspořádání se projevilo například v učebnicích českého jazyka L. Žofkové – B. Tožičky), žák měl používat dovedností a vědomostí, kterých se už naučil, při každé vhodné příležitosti. Učební předměty měly být proto ve vzájemných „účelných“ vztazích.

Obecné úkoly předmětu „vyučovací jazyk s naukou o písemnostech“ byly stanoveny následovně: *„Žák se má naučiti jasně, jednoduše a správně vyjadřovati. Má se v něm probuditi láska k literatuře a vytvořiti schopnost, aby rozuměl obsahu a formě slovesného díla a dovedl z něho náležitě těžiti. Celkový úkol vyučovací v každé třídě tvoří jednotu, jejíž jednotlivé složky spolu úzce souvisejí a doplňují se.“* (VŠMANO, 1932, s. 91)

V první třídě měšťanské školy měli žáci ze syntaxe zvládnout: *„Jednoduchá věta. Pojem souvětí, věty hlavní a vedlejší. Povšechné poučení o interpunkci. Žáci poznávají na jednoduchých příkladech větné členy.(...) Utvrzují se pravopisné zvyky a mluvnicky se odůvodňují.“* V druhé třídě: *„Hlavní a vedlejší věta. Podřadné a souřadné souvětí. (...) Zkracování vět přechodníkem. (...)“* A ve třetí třídě měšťnaské školy bylo učivo zaměřeno na *„slovný* (= určování slovních druhů) *a větný* (určování větných členů) *rozbor jednoduchých souvětí (...)* a na interpunkci.

V JUK se žáci věnovali: *„Rozbor složených souvětí. Pořad slov ve větě. Zvláštnosti v členění větném. Přehled mluvnické soustavy, pokud je jí prakticky třeba k správnému psaní a ústnímu vyjadřování.“*

Učivo bylo těmito osnovami vymezeno více podrobněji něž v osnovách z roku 1907, přesto je nadále podáno ve velmi hrubých rysech. Vzhledem k tomu, že JUK se těmito osnovami stává čtvrtým ročníkem měšťanské školy, je učivo rozloženo do čtyř ročníků místo do tří. Převážná část syntaktického učiva byla prezentována v prvním a druhém ročníku měšťanské školy.

Předností těchto osnov byla zajisté možnost přizpůsobit obsah učiva místním podmínkám a požadavkům.

Osnovy z roku 1932 pro měšťanské školy a pro JUK platily až do roku 1945. Obsah učiva zůstal de facto nezměněn. V období 1939 – 1945 došlo k ideologické úpravě učiva: *„Je tedy úkolem školy mimo jiné také zdůrazňovati při výchově a vyučování vše, co podporuje spolupráci a dobré soužití s národem německým v rámci Velkoněmecké říše a úctu k jejímu Vůdci…“* (VMŠANO, 1940, s. 19).

Analýzou kurikulárních materiálů, ale i učebnic pro výuku českého jazyka vyplývá, že žák si měl během školní docházky na měšťanské škole ze syntaktického učiva osvojit: **rozdíl mezi jednoduchou větou a souvětím; základní syntaktickou terminologii týkající se věty jednoduché** (členy hlavní, rozvíjející; člen holý, rozvitý; přísudek, podmět, předmět, přívlastek, doplněk, pří-

slovečné určení a jeho základní druhy); **poznání členů věty jednoduché**;**základní syntaktickou terminologii týkající se souvětí** (věta hlavní, věta vedlejší, souvětí souřadné a poměry mezi větami hlavními, souvětí podřadné, druhy vedlejších vět, souvětí složité a některé další termíny, např. obvětí); **rozbor věty jednoduché i souvětí**.

Můžeme říci, že rozsah syntaktického učiva na měšťanských školách v letech 1918 – 1939 odpovídal rozsahu učiva, které si mají osvojit žáci současných základních škol. (Viz. Vzdělávací program „Základní škola“, MŠMT, ČR, Fortuna, Praha 1996.)

Literatúra

AUTRATA, František Antonín: Česká mluvnice pro školy občanské. Praha 1922.

ČECHOVÁ, Marie: Vyučování slohu (Úvod do teorie). Praha: SPN 1985.

ČECHOVÁ, Marie – STYBLÍK, Vlastimil: Čeština a její vyučování. Praha: SPN 1998.

ČEPIČKOVÁ, Věra: Ludmila Žofková. Postavy české pedagogiky, sv. 11. Praha: Ústav školských informací 1989.

DEBICKÁ, Alena: O výstavbě a stylu textu. Stylistické analýzy a interpretace. Ústí nad Labem: UJEP 1999.

GEBAUER, Jan: Příruční mluvnice jazyka českého pro učitele a studium soukromé. Praha 1925.

GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého IV. Praha 1929.

GEBAUER, Jan – ERTL, Václav: Gebauerova Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské II. (Skladba). Praha: Unie 1919.

CHLUP, Otakar – KUBÁLEK, Jan – UHER, Jan: Pedagogická encyklopedie. I. díl. Praha: Novina 1938.

CHLUP, Otakar – KUBÁLEK, Jan – UHER, Jan: Pedagogická encyklopedie. II. díl. Praha: Novina 1939.

MÜLLER, Josef: Učebnice jazyka českého s cvičebnicí pro školy měšťanské. Praha: Státní nakladatelství 1921.

POLÁK, Milan: Jak dále ve vyučování mateřského jazyka? http://cz-language.upol.cz/lingva/01/docs/polak1.rtf

ŠAFRÁNEK, Jan: Školy české. Obraz jejich vývoje a osudů. II. svazek. Praha 1918.

ŠMEJKALOVÁ, Martina: Vyučování českému jazyku na středních školách v letech 1918 – 1939. Praha: UK PedF, v tisku.

ŠTVERÁK,Václav: Dějiny pedagogiky. II. díl. Praha: UK 1981.

ŽOFKOVÁ, Ludmila – TOŽIČKA, Bohumil: Pracovní učebnice jazyka českého. Díl 3. Pro 3. třídu měšťanských škol. Praha: Státní nakladatelství 1936.

Legislativní dokumenty

Normální učebné osnovy pro měšťanské školy chlapecké i dívčí (1907), C. k. školní knihosklad, Praha 1908.

Věstník ministerstva školství a národní osvěty, 1923, seš. 8.
Věstník ministerstva školství a národní osvěty, 1924, seš. 6.
Věstník ministerstva školství a národní osvěty, 1926, seš. 7.
Věstník ministerstva školství a národní osvěty, 1932, seš. 6.
Vzdělávací program „Základní škola“. MŠMT ČR. Praha: Frotuna 1996.

## Kilka uwag o zmianach słowotwórczych czasownika w szesnastowiecznym ewangeliarzu redakcji ruskiej

Katarzyna Nowakowska

Instytut Języka Polskiego, UMK Toruń

Problem występowania w zabytkach staro-cerkiewno-słowiańskich odpowiedników leksykalnych bądź słowotwórczych, tworzenia nowych szeregów synonimów był już niejednokrotnie podejmowany przez slawistów. Pisali o tym w swoich pracach, m. in. *Jagić, Lvov, Horálek, Słoński, Žukovska* i wielu innych badaczy.[1]

Jeśli zatem już w kanonicznych tetrach i ewangeliarzach pojawiają się ekwiwalenty leksykalne bądź słowotwórcze, to tym bardziej naturalnym zjawiskiem wydaje się ich obecność w wielu późniejszych kopiach tekstów ewangelijnych. Jest to leksyka znana dobie cyrylometodejskiej lub też zupełnie nowa, pochodząca często z żywego języka. Wyraz scs. stawał się niezrozumiały i kopista – mniej lub bardziej trafnie – zastępował go nowym. Te przemiany są obecne również w szesnastowiecznym ewangeliarzu.

Ten cerkiewnosłowiański zabytek pochodzi z 2. poł. XVI w. z *Vosislivik.* Taka nazwa widnieje na stronie tytułowej i pierwszej karcie rękopisu. Liczy on ogółem 436 stron i przechowywany jest w Bibliotece Narodowej w Warszawie (sygnatura akcesyjna 2532). Ewangeliarz zapisany został bardzo wyraźną cyrylicą. Jest to zasługa dwóch kopistów, z których pierwszy przepisał 402 strony, drugi zaś – jedynie 34. Nie jest to powszechnie znany zabytek i nie był dotąd przedmiotem językoznawczych badań. O ruskiej proweniencji rękopisu świadczą liczne zjawiska fonetyczne i fleksyjne.[2]

[1] V. Jagić: *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache.* Berlin 1913; A. C. Львов: *Очерки по лексике памятников старославянской письменности*. Москва 1966; K. Horálek: *Evangeliáře a čtveroevangelia. Přispěvky k textové kritice a k dějinám staroslověnského překladu evangelia.* Praha 1954; S. Słoński: *Funkcje prefiksów werbalnych w języku starosłowiańskim.* Warszawa 1937*;* Л. П. Жуковская*: Лексические варианты ь древных славянских рукописях.* In: *Исследования по истрической лексикологии древнерусского языка.* Москва 1964, s. 5 – 17.

[2] Katarzyna Nowakowska: *Tradycja liturgiczna a wpływy żywego języka w szesnastowiecznym ewangeliarzu redakcji ruskiej,* Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 40, Warszawa 2005, s. 1 – 13.

Z bogatego materiału leksykalnego ewangeliarza wyekscerpowałam wyłącznie czasowniki. Jest to zespół liczący około 1000 haseł, które wystąpiły na kartach zabytku ponad 11 tysięcy razy. Zgromadzone słownictwo skonfrontowane zostało z czterema tekstami ewangelijnymi (tzn. *Kodeksem zografskim, Kodeksem mariańskim, Ewangeliarzem Assemaniego i Księgą Sawy*). Dokonana analiza pozwoliła wyodrębnić takie czasowniki szesnastowiecznego zabytku, które w analogicznych wersetach stanowią warianty zarówno wobec wszystkich czterech kanonicznych tekstów ewangelijnych, jak też wobec trzech, dwóch spośród nich lub nawet tylko jednego. W rezultacie powstała duża grupa odpowiedników leksykalnych i słowotwórczych. Podstawowe typy przemian leksykalnych, obecne w aprakosie redakcji ruskiej, przedstawiłam na konferencji naukowej w Toruniu, we wrześniu 2005 roku. Teraz chciałabym zaprezentować krótko zmiany słowotwórcze, którym podlegał czasownik w ewangeliarzu z *Vosislivik.* Są to głównie różnice w zastosowaniu prefiksów, które – należąc do grupy ogólnosłowiańskich przedrostków – ze względu na pełnione funkcje odbiegają czasem od wzorów scs.

Prasłowiańskie przedrostki spełniały dwie podstawowe funkcje: aspektu, tzn. czasownik nabierał znaczenia dokonaności oraz rodzaju, tzn. uściślały znaczenie czasownika, modyfikowały przebieg czynności w czasie i przestrzeni.[3]

Wszystkie przykłady wyekscerpowane z ewangeliarza z *Vosislivik* podzieliłam na trzy główne grupy. W pierwszej z nich znalazł się taki typ oboczności, w którym czasownik prefigowany występujący w szesnastowiecznym rękopisie przeciwstawia się czasownikowi bez prefiksu obecnemu w scs. tekstach ewangelijnych. W drugiej grupie znalazły się czasowniki pozostające względem siebie w odwrotnej relacji. W trzeciej grupie umieściłam takie przykłady, w których oba człony to czasowniki prefigowane, ale w omawianym rękopisie oraz w scs. zabytkach ewangelijnych wystąpiły w analogicznych wersetach różne przedrostki.

Czasownik prefigowany (EV) – czasownik nieprefigowany (scs. teksty ewangelijne)

W tej grupie znalazły się czasowniki z 13 prefiksami: *po-, u-, vъz- (vъs-), pri-, prě-, sъ-, vъ-, na-, isъ-, otъ-, o-, prěd-, vъn-*. Najwięcej czasowników utworzyły w rękopisie dwa pierwsze przedrostki: *po-* (8 derywatów) i *u-* (7 derywatów).

Prefiks *po-*, np.

*'подвигнѫт'сѧ* - *двигнѫтъ сѧ*: **силы бо нб(с)ныѧ подвигнѫт' сѧ** EV 311/3 – 4 – **силы бо небскыѧ двигнѫтъ сѧ** KZ, KA, KS Łk 21, 26. Prefiks *po-* dodany do czasownika *podvignut' sja* nie wpłynął na jego znaczenie. Pełni jedynie funkcję stylistyczną.[4]

---

[3] Por. L. Moszyński: *Wstęp do filologii słowiańskiej.* Warszawa 1984, s. 207 – 208; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk: Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa 1964, s. 252 – 253.

[4] Przy określaniu funkcji prefiksów korzystałam, m. in. z: S. Słoński, op. cit.; W. Śmiech: *Derywacja prefiksalna czasowników polskich.* Wrocław 1986.

***поидет - идетъ***: **тогда поиде(т) и поиметь се(д)мь дрѫгы(х) дѫховь го-р'ши(х) себе** EV 249/15 – 16 – **тъгда идетъ і поіметъ дроугыхъ горьшь себе седмь** KZ Łk 11, 26. Derywat *poide(t)* oznacza tu ‚oddalenie się od jakiegoś punktu'.

Prefiks *u-,* np.

***оубѣлити - бѣлити***: **ꙗцѣ же не може(т) бѣлил'никь оубѣлити на ѕемли** EV 132/10 – 11 – **ѣцѣхъже не можетъ гнафеі иа ѕемл҃ѣ тако бѣлити** KZ Mk 9, 3. Większość czasowników z prefiksem u- oznacza ‚stanie się jakimś' i w takim znaczeniu wystąpił tu czasownik *ubĕliti* ‚tzn. uczynić białym, wybielić'.

Prefiks *pri-,* np.

***прїиде - иде***: **і҃с прїиде на море галилеиское** EV 65/9 – 10 – **и҃с иде при мори галилѣістѣмь** KZ, KM Mt 15, 29. Prefiks *pri-* oznacza najczęściej ‚zbliżenie do czegoś'. Taką funkcję spełnia w derywacie *priide,* a także w następnym czasowniku – *prinesi.*

***принеси - неси***: **и принеси дарь иже повелѣ въ ѕакѡнѣ мѡѷси** EV 27/15 – 16 – **і неси даръ іже повелѣ моси** KZ, KM Mt 8, 4.

Prefiks *o-,* np.

***осѫдиши сѧ - сѫдиши си***: **и ѡ (т) словесь свои(х) осѫдиши сѧ** EV 48/18 – 19 - **і словесы своими сѫдиши си** Mt 12/37 KM. Prefiks *o-,* zwłaszcza wtedy, gdy wyraz podstawowy ma znaczenie abstrakcyjne wskazuje na ‚gruntowny, wszechstronny charakter czynności'.

Ogółem w tej grupie znalazło się 47 derywatów, utworzonych za pomocą 13 różnych prefiksów, które 101 razy tworzyły opozycję wobec nieprefigowanych czasowników obecnych w analogicznych wersetach zabytków scs. Wszystkie derywaty znane są klasycznym tekstom ewangelijnym. Wszystkie też zostały utworzone zgodnie ze scs. modelami słowotwórczymi. Użycie prefiksu nie przyczyniło się do powstania nowego czasownika.

Czasownik nieprefigowany (EV) – czasownik prefigowany (scs. teksty ewangelijne) Obecne w tej grupie czasowniki nieprefigowane skonfrontowane zostały ze scs. czasownikami prefigowanymi, które utworzono z pomocą 11 różnych prefiksów. I tu najbardziej produktywne okazały się 4 przedrostki: *vъz- (vъs-)* – 8 czasowników oraz *po-, u-* i *sъ-* – po 4 czasowniki scs. Oto kilka przykładów:

***молите сѧ - помолите сѧ***: **и р(ч҃е имь что спите въстав'ше молите (сѧ)** EV 318/6 – 7 – **ірече імъ чьто съпите въставъше помолите сѧ** KZ, KM Łk 22, 46. Derywat użyty w obu tetraewangeliarzach należy do grupy czasowników dokonanych oznaczających ‚akcję w mniejszym niż normalny rozmiarze (natężeniu)'.Czasownik z EV pozbawiony przedrostka jest tu czasownikiem niedokonanym. Między czasownikiem podstawowym a derywatem istnieje jednak wyraźny związek znaczeniowy.

***не бираеть - не събираетъ***: **и иже не бираеть съ множ растачае(т)** EV 47/17 – 18 – **іиже не събираетъ съ мноѭ растачаетъ** KZ, KM Mt 12, 30. Prefiks *sъ-* będący tu kontynuantem psł. **sъ-* tworzy często czasowniki o znaczeniu ‚połączyć, zebrać razem, w jednym miejscu'. I takie znaczenie ma czasownik

obecny w obu zabytkach scs. Jednak między dwoma zestawionymi razem czasownikami istnieje niewielki związek znaczeniowy, por. np. *brać – zebrać;*

***писано є(ст) - напсано єстъ***: **ꙗко писано є(с) жалѡ(с) домоу твоего с ънѣсть мѧ** EV 345/346 – **напсано єстъ жалость домоу твоего сънѣстъ мѧ** KZ, KM J 2, 17. Utworzony derywat oznacza ‚czynność wykonaną na powierzchni czegoś (na czymś)'. Prefiks *na-* potwierdza jedynie przestrzenny sposób wykonania czynności, który wynika ze znaczenia czasownika prostego. Podobnie jak w pierwszym przykładzie, tak i tu widać wyraźny związek semantyczny pomiędzy czasownikiem podstawowym a derywatem. Inne pary wyrazów przytoczę już bez kontekstów, np. **цѣлити** EV – **ицѣлити** KS, KA Łk 9, 1; **твори(т)** EV – **сътворитъ** (aż 17r.), np. KZ Mt 7, 24; **проси** EV – **іспроси** KZ, KM Łk 23, 52; **любите** EV – **възлюбите** KS Mt 5, 46; **бѣжати** EV – **оубѣжти** KZ, KM, KA, KS Łk 21, 36 i inne.

Ogółem ta grupa liczy 31 czasowników, użytych łącznie 61 razy. Pozbawione przedrostków mają charakter niedokonany. W zdecydowanej większości przykładów istnieje więź semantyczna pomiędzy czasownikiem podstawowym a utworzonym od niego derywatem. W tym zespole wyrazów znalazły się 2 czasowniki, które bez przedrostków nie funkcjonowały w dobie scs., a wystąpiły w EV. Są to: *blažńati sja i sъliti sja,* tworzące opozycję odpowiednio do: *sъblažńati sę* KZ, KM Mk 6, 3 i *osoliti sę* KZ, KM Łk 14, 34. Brak omawianych leksemów u S i A[5] i w SJS.[6]

Odmienne prefiksy w EV i scs. tekstach ewangelijnych

Należące do tej grupy czasowniki występujące w EV utworzone zostały przy pomocy łącznie14 prefiksów. Największą produktywnością wykazały się tu 3 przedrostki: *vъz- (vъs-)* – 6 derywatów oraz *o(t)-* i *sъ-* po 5 derywatów. Dwa prefiksy: *izъ-* (*isъ-*) oraz *vъz- (vъs-)* korespondują w rękopisie red. ruskiej w analogicznych wersetach z największą ilością przedrostków scs. Prefiks *izъ-* (*isъ-*) zastąpił 4 przedrostki, np. **ꙗзъгыблъ бѣ** EV – **погыблъ бѣ** KS Łk 15, 32; **искѫшаєте** EV – **окоушаатє** KM Łk 20, 23; **ꙗзлѣє(т) сѧ** EV – **пролѣєтъ сѧ** KZ, KM Łk 5, 37; **ꙗзведє(т)** EV – **възведєтъ** KZ, KM, KA, KS Mt 12, 20; **истєкѫ(т)** EV – **потєкѫтъ** KA J 7, 38. Prefiks *vъz- (vъs-)* również pojawił się na miejscu 4 przedrostków, np. **въздати** EV – **въдати** KA Łk 7, 42; **въз'гласи** EV – **пригаси** KA Mt 20, 32; **въмѣрит'сѧ** EV – **намѣритъ сѧ** KZ, KM Mk 4, 24; **възємлеши** EV – **ꙗзєм(л)єши** KA J 10, 24.

W tej grupie zaobserwować można również obustronną wymianę tych samych prefiksów, np. *ras-* na *pro-* i *pro-* na *ras-:* **распни** EV – **пропьни** KZ, KM J 19, 15 (8r.) oraz **да пропнѫ(т)** EV – **ді распънѫтъ** KZ Mk 15, 15 (4r.); pod. **ѡмыєши** EV – **оумыєши** KZ, KM J 13, 6 oraz **н є оумываѫ(т)** EV – **нє омываѭтъ** KZ, KM Mt 15, 2.

---

[5] L. Sadnik, R. Aitzetmüller: *Handwőrterbuch zu den altkirchenslavischen Texten.* Heidelberg 1955 (skrót S i A).

[6] *Slovník jazyka staroslověnského,* z. 1 – 52. Praha 1958 – 1977 (skrót SJS).

Zdarza się tak, że rozbieżności w zakresie użycia prefiksów nie mają większego znaczenia, gdyż ich funkcje semantyczne – pomimo obecności innego przedrostka, dodanego do tej samej podstawy słowotwórczej – pozostają takie same, np. w parze **въꙁдати** EV – **въдати** KA Łk 7, 42 (f. lokalna)[7] lub **въпроситъ** EV – **въспроситъ** KZ, KM Mt 14, 7 (f. ingresywna). Jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że funkcje prefiksów mogły zmieniać się w późniejszym okresie, mogły zyskiwać nowe znaczenia to przykładami takich relacji, w których zmiana przedrostka wiąże się ze zmianą jego funkcji są pary wyrazów: **ѹмываѫ(т)** EV (f. duratywna) – **омываѭтъ** KZ, KM Mt 15, 2 (f. lokalna); **исъше** EV (f. efektywna) – **ѹсъше** KM Mk 4, 6 (f. duratywna). Tego typu oboczności na płaszczyźnie słowotwórczej zbliżają ewangeliarz z *Vosislivik* do młodszych zabytków cerkiewnosłowiańskiego piśmiennictwa.

W tej grupie znalazło się 40 czasowników, użytych łącznie 60 razy. Wszystkie derywaty znane są dobie scs. Wszystkie też wystąpiły w kanonicznych tetrach i ewangeliarzach.

Przeprowadzona analiza wykazała, że pod względem słowotwórczym – w zakresie występowania w rękopisie prefiksów – szesnastowieczny ewangeliarz wykazuje silne związki z tradycją scs. Świadczy o tym zarówno zasób wykorzystanych przedrostków (wszystkie funkcjonowały w j. scs.), jak też ich odniesienia do zabytków klasycznych. Jedynie dwa czasowniki *blažńati sja i sъliti sja* pozbawione w EV prefiksów, nie funkcjonowały w tej postaci w dobie scs. Wzajemne relacje słowotwórcze, które zachodzą pomiędzy czasownikami omawianego rękopisu a tymi obecnymi w zabytkach klasycznych, mają oczywiście różny charakter. Funkcje przedrostków w zestawionych parach mogą pozostać takie same , np. *vъzdati – vъdati* (f. lokalna) lub ulec zmianie, np. *isъše* (f. efektywna) – *usъše* (f. dyratywna), co osłabia związek słowotwórczy z dobą scs. Najwięcej derywatów w EV utworzyły 3 prefiksy *vъz- (vъs-)* – 12, *u-* – 9, a *po-* – 8, co odpowiada ustaleniom *A. Dostála*, że te właśnie przedrostki były w scs-ie najstarsze i tworzyły najwięcej derywatów.[8]

[7] Nazwy funkcji poszczególnych przedrostków pochodzą z cytowanej już wcześniej pracy Słońskiego.

[8] A. Dostál: *Studie o vidovém systému v staroslověnštině.* Praha 1954, s. 258 – 259.

# Anglické vlastné mená v slovenčine a možnosti ich ďalšieho elektronického spracovania

Martin Ološtiak

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

## Všeobecné poznámky

Informačné a komputačné technológie zásadným spôsobom zasiahli, zasahujú a budú zasahovať aj do jazykovedy. O tomto fakte azda najviac svedčí prudký rozvoj korpusovej lingvistiky vo svete a v posledných rokoch aj na Slovensku. Veľkým krokom pri budovaní elektronickej databázy slovenčiny ako národného jazyka bolo založenie Oddelenia Slovenského národného korpusu (SNK) v rámci Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV v roku 2002 (bližšie porov. na www stránke http://korpus.juls.savba.sk). Treba však pripomenúť, že korpusový výskum neprebieha len v JÚĽŠ SAV. Dôkazom tohto faktu je aj spoločný grantový projekt VEGA *Morfosyntaktická analýza Slovenského národného korpusu* (vedúca M. Sokolová), ktorý sa realizuje v spolupráci SNK a FF PU v Prešove.

Využívanie elektronických jazykových databáz predstavuje rýchly a veľmi efektívny spôsob lingvistickej práce. Takýmto spôsobom možno adekvátnejšie poznať, analyzovať a vysvetľovať (explanovať) rozličné jazykové javy. Pre svoje nepochybné výhody elektronicky spracované jazykové informácie začína využívať čím ďalej tým viac lingvistov, ale požiadavka na takúto formu spracovania vzniká aj v iných oblastiach spracovania informácií.

Rozvinutosť jazykovedného výskumu s využitím počítačov však aj napriek spomínaným faktom v slovakistike nie je na požadovanej úrovni. Toto „počítačovo nepriaznivé skóre“ slovenskej jazykovedy by sme chceli aspoň čiastočne vylepšiť projektom *Analýza a elektronické spracovanie slovenskej výslovnosti, gramatiky a lexiky pre potreby ďalšieho lingvistického a informatizačného výskumu* (riešitelia: M. Ološtiak, M. Ivanová – FF PU Prešov, J. Genči – FEI TU Košice, L. Ološtiaková – FF UCM Trnava). Cieľom navrhvaného projektu SlovFlex je vytvorenie elektronickej databázy, ktorá bude obsahovať *morfologický slovník* (s paradigmatikou všetkých slovných druhov a so zvláštnym zreteľom na valenciu slovies) a *výslovnostný slovník* (domáce a prevzaté apelatíva a propriá so zvláštnym zreteľom na výslovnosť anglických vlastných mien v slovenčine); porov. aj príspevky L. Ološtiakovej a M. Ivanovej v tomto zborníku.

Za najväčšie výhody elektronického spracovania a publikovania možno považovať tieto atribúty: *flexibililta* (možnosť zverejnenia čiastkových výsledkov, možnosť permanentných korekcií a dopĺňania údajov), *relatívna komplexnosť* (možnosť zverejnenia veľkého množstva informácií), *interaktivita* (možnosť pre-

pojenia s inými projektmi, možnosť prepojenia s internetovými zdrojmi – získavanie údajov, publikovanie, bezprostredná spätná väzba zo strany používateľov).

Výskumné výsledky projektu budú publikované vo viacerých formách: *elektronický lexikón* dostupný na internete, prípadne na multimediálnych nosičoch; *klasická knižná podoba* (v prípade potreby); *vedecké štúdie, odborné a popularizačné články*; *súbor štúdií v podobe zborníka*.

**Elektronické spracovanie cudzích proprií**

Pre spracovanie týchto jazykových jednotiek sme sa rozhodli najmä z týchto dôvodov:

a) potreby jazykovej praxe (zvýšená frekvencia najmä anglických vlastných mien v slovenských komunikátoch a následné problémy s ich používaním – výslovnosť, deklinácia, slovotvorba),
b) príprava popularizačného Slovníka anglických vlastných mien v slovenčine (Ološtiak – Bilá – Timková, 2006), ktorý by mal poslúžiť pri budovaní elektronickej databázy ako materiálová báza. Slovník je rozdelený na dve časti – teoretickú a slovníkovú. Teoretické kapitoly ponúkajú poučenia o adaptácii na zvukovej, morfologickej, slovotvornej a ortografickej úrovni. Veľká pozornosť sa v osobitnej kapitole venuje problematike variantnosti a ustálenosti. Slovníková časť obsahuje vyše 6600 osobných mien; vyše 400 názvov hudobných skupín a vyše 2200 toponým (plus odvodené adjektíva a obyvateľské názvy).

Pri elektronickom spracovaní cudzích proprií počítame s implementáciou týcho údajov: výslovnosť, skloňovanie, deriváty, prípadné encyklopedické informácie o onymickom objekte.

Ukážky:

1) Antroponymá – proprium nekonkrétneho onymického objektu

2) Antroponymá – proprium konkrétneho onymického objektu

3a) Toponymá

3b) Toponymá

Literatúra

OLOŠTIAK, Martin – BILÁ, Magdaléna – TIMKOVÁ, Renáta: Slovník anglických vlastných mien v slovenčine. Bratislava: Kniha-spoločník 2006.

Príspevok bol spracovaný ako súčasť grantovej úlohy *Morfosyntaktický výskum v rámci Slovenského národného korpusu* (MŠ SR VEGA 1/3149/04).

## Príprava ortoepickej pomôcky pre školy s vyučovacím jazykom slovenským v Maďarsku

Marcel Olšiak

Katedra slovenského jazyka FF UKF v Nitre

Národnostná, dvojjazyčná škola (škola s vyučovacím jazykom slovenským) na slovenských jazykových ostrovoch v Maďarsku má nesmierne dôležitú úlohu pri osvojovaní si spisovného slovenského jazyka. Dôležitými činiteľmi, ktoré ovplyvňujú jazykovú úroveň bilingválnych študentov, sú okrem schválených učebných osnov a učebných plánov priame a bezprostredné jazykové vzory, učitelia slovenského jazyka a ich požiadavky na úroveň ovládania jazyka. Výchovnovzdelávací proces najmä v národnostnom prostredí je nesmierne zložitý, pretože učiteľ a žiak vstupujú do mnohostranných vzťahov. Jazykom

výchovy, štúdia, vyučovania a komunikácie sú slovenský a maďarský jazyk, teda výučba žiakov sa neuskutočňuje prostredníctvom vyučovacích predmetov. Ak by si osvojovali poznatky v slovenčine aj na iných predmetoch, mohli by si osvojiť jazyk ľahšie ako imitovanými situačnými úlohami v rámci výučby slovenského jazyka. Prvoradým by sa stávalo štúdium vyučovacieho predmetu a druhořadým aj štúdium jazyka.

Na základe interferencií by bolo vhodné pripraviť ortoepickú pomôcku – nahrávku jazykových cvičení, ktoré sa zamerajú na problémové miesta s cieľom riešiť ich vhodným spôsobom.

Chyby vo výslovnosti môžeme analyzovať po odhalení ich pôvodu:

1. Prenášanie chýb pod vplyvom druhého jazyka.
2. Prenášanie chýb pod vplyvom nárečia.
3. Neovládanie spisovnej normy.

„Ako interferencia, resp. interferenčné chyby sa obyčajne hodnotia chyby v jednom jazyku (resp. odchýlky od noriem jedného jazyka), ktoré vznikli pod vplyvom ovládania druhého jazyka (resp. dialektu/variety)“ (Štefánik, 2004, s. 326).

Slovenský a maďarský jazyk sú dvomi úplne odlišnými jazykmi. Slovenský jazyk je genealogicky indoeurópskym slovanským jazykom a maďarský jazyk je ugrofínskym, typologický je slovenčina flexívna, maďarčina aglutinačná.

„Typologická klasifikácia jazykov má z teoretického hľadiska význam v tom, že ukazuje, aké rozdiely môžu byť medzi jazykmi, pokiaľ ide o stavbu pomenovania a o označovanie slovotvorných a gramatických kategórií. jej praktický význam spočíva hlavne v tom, že nás pripravuje na možné zásadné odlišnosti, s ktorými sa môžeme stretnúť pri osvojovaní, pri štúdiu druhého jazyka, prípadne druhých jazykov“ (Černý, 1998, s. 62).

Okrem konkrétnych kontrastívnych jazykových javov si musíme uvedomiť aj možnosť interferencie, teda vzájomné ovplyvňovanie jazykov, ktorého výsledkom je prenášanie a narúšanie jazykových zvykov a noriem materinského jazyka.

Zvýšenú pozornosť treba venovať kontrastívnym jazykovým javom v oblasti fonetiky a fonológie, lebo je východiskom správnej spisovnej výslovnosti, správneho plynulého a výrazného čítania ako aj pravopisu.

Cieľom nie je naučiť sa vyslovovať jednotlivé hlásky izolovane, ale zvládnuť artikuláciu hlások slovenského jazyka. Výslovnosť sa nacvičuje v rámci určitých rečových celkov spontánne, intuitívne.

Vo vokalickom a konsonantickom systéme hlások nachádzame množstvo kontrastivít.

Samohlásky ***a – á, e – é*** sa vyskytujú v obidvoch jazykoch a majú rovnaké grafické znaky, ale ináč sa vyslovujú, majú odlišné zvukové zafarbenie.

V maďarčine sa a vyslovuje labializovane, v slovenčine ide o ilabializovanú hlásku. Dlhá samohláska á trvá o niečo dlhšie v maďarčine.

Dobré je porovnávať navzájom výslovnosť totožných alebo podobných slov: mačka – macska, slama – szalma, taška – táska.

***Samohlásky e – é*** sú kvalitatívne aj kvantitatívne odlišné hlásky. Maďarská samohláska e je veľmi otvorená palatálna hláska, artikulovaná s nízkou spustenou dolnou perou. V ústnej dutine je jazyk nižšie a čeľusťový uhol je väčší ako pri artikulácii slovenskej samohlásky e. Dlhá samohláska é je v maďarčine úzka hláska, vyslovuje sa tak, že kútiky pier sa od seba veľmi vzdialia a štrbina medzi hornou a dolnou perou je zúžená. Jazyk v ústnej dutine je vyššie a prednejšie ako pri artikulácii slovenskej samohlásky é.

V slovenčine ne nutné dôsledné uplatňovať pravidlo o rytmickom krátení (*dobrého*, ale *múdreho*), v maďarčine neplatí rytmické krátenie, takže môžu bezprostredne za sebou nasledovať dlhé slabiky. Rozdiel môžeme pozorovať vo frekvencii, v maďarskom jazyku sú dlhé samohlásky viac frekventované. Existuje tu aj vokalická harmónia, čo znamená, že v pôvodných maďarských slovách môžu byť iba vysoké alebo iba nízke samohlásky, podľa čoho sa k nim pridajú prípony.

Problematická je taktiež výslovnosť typických slovenských hlások – dvojhlások. V maďarčine dvojhlásky nie sú, aj keď sa vyskytujú na hranici predpony a koreňa slova spojenia hlások i + a, i + e, i + u – ide o dve samostatné slabiky a dajú sa rozdeliť.

Zo spoluhlások robí najväčší problém **spoluhláska „h“**, ktorá je v slovenčine znelá a v maďarčine neznelá. Nácvik výslovnosti týchto dvoch spoluhlások je náročným procesom, ktorý si vyžaduje veľa trpezlivosti a sústavnej pozornosti. Starostlivým nácvikom treba zabrániť tomu, aby sa výslovnosť maďarskej neznelej h prenášali do výslovnosti slovenskej. V slovenčine je neprípustná asimilácia typu: rozhodnutie – roshodnutie, rozhovor/roshovor. Až neskôr sa možno venovať slovám, v ktorých sa asimiláciou mení h na ch, ako aj slovám, v ktorých sa vyskytujú obidve spoluhlásky, ako napríklad hrach, hroch, hluchý.

Jednou zo základných kontrastivít vo fonetickej rovine je spoluhláska ch. V maďarskom spoluhláskovom systéme mäkkopodnebná, úžinová, trená, neznelá spoluhláska ch sa nevyskytuje (iba v ojedinelých slovách slovách typu potroch, doch), a to ani v prevzatých slovách (namiesto nej sa využíva spoluhláska „h“ alebo „k“, napríklad kémia, mehanika).

Až keď sa zvládne nácvik výslovnosti znelej spoluhlásky h a neznelej spoluhlásky ch izolovane v slovách a slovných spojeniach je možné pristúpiť k nácviku slov hudobný – chudobný, hodiť – chodiť, chorý – horí. Dôležitý je princíp názornosti.

Spoluhláskový systém maďarčiny nemá mäkkú spoluhlásku ľ a rozdiel je aj vo výslovnosti spoluhlásky v. V slovenčine sa znelá pernozubná spoluhláska vyslovuje štvorakým spôsobom, v maďarčine dvojakým.

Ďalším javom, na ktorý sa treba vo výslovnosti sústrediť, sú **spoluhláskové skupiny**. V maďarčine sú skupiny spoluhlások zriedkavé, kým v slovenčine máme zastúpené spoluhláskové skupiny z troch a viacerých spoluhlások a spoluhlásky r, l sú slabikotvorné. V maďarčine majú slabikotvornú funkciu iba samohlásky. Výslovnosť slov so slabikotvornými spoluhláskami robí zo začiatku problémy, keďže uvedený jazykový jav nepoznajú.

V maďarčine nie je znelostná asimilácia v takom rozsahu a s takými zákonitosťami ako v slovenčine, preto sa často stretávame s písmenkovou výslovnosťou, t. j. nedodržiavaním znelostnej asimilácie. Študenti maďarskej národnosti vyslovuju „hrad, pod, poď, dážď" namiesto „hrat, pot, poť, dášť".

**Suprasegmentálny systém.** V slovenčine a v maďarčine je prízvuk zhodný aj čo sa týka kvality, je výdychový, aj čo sa týka miesta prízvuku. Zároveň ide v oboch jazykoch o viazaný prízvuk. Vetný dôraz môže byť v oboch jazykoch na hociktorom plnovýznamovom slove, zároveň ani melódia nevyžaduje špeciálne nacvičovanie.

V príspevku sme sa snažili poukázať na odlišné javy v hláskovom systéme maďarského a slovenského jazyka, zvládnutie ktorých môže výrazne ovplyvniť ďalšiu úspešnosť osvojenia si slovenského jazyka. Mnohé poznatky sme získali z výučby slovenského jazyka študentov maďarskej národnosti študujúcich na PF UKF v Nitre. Podobne ako pre študentov slovenskej národnosti študujúcich v Maďarsku je pre nich slovenčina jazykom s obmedzeným okruhom použitia a dominantnou je pre nich maďarčina.

Študenti dobre ovládajúci maďarský jazyk problém pochopia a na vyučovacích hodinách dokážu vyslovovať správne. V spontánnej praxi sa správajú opačne, čo súvisí so silnými návykmi z materinského jazyka. Chyby vo výslovnosti sú určite v menšinovom prostredí menej závažné, no dominuje tu väčší záujem o primerané zvládnutie výslovnostnej normy a spisovnej slovenčiny vôbec. Bilingválna kompetencia je dynamickým fenoménom, pričom úroveň jazykovej znalosti ovplyvňuje celý rad faktorov. Ak by sa podarilo v projekte pripraviť vhodnú ortoepickú príručku, mohla by sa tak zlepšiť úroveň výučby slovenčiny v školách s vyučovacím jazykom slovenským v Maďarsku.

Literatúra

ALABÁNOVÁ, Mária: Slovenský jazyk a literatúra v menšinových školách. Nitra: FF UKF 2003. 203 s.

ČERNÝ, Jiří: Úvod do studia lingvistiky. Olomouc: Rubico 1998. 148 s.

ŠTEFÁNIK, Jozef: Činitele určujúce jazykovú úroveň bilingválnych študentov vysokých škôl. In: Slovenčina v menšinovom prostredí. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2004, s. 325 – 333.

# Náboženská komunikácia versus náboženský štýl

Katarína Pancáková

Katedra knižničných a slovakistických štúdií, Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity, Prešov

Po období socialistického útlmu v religióznej oblasti prebieha v súčasnej dobe stimulácia náboženských aktivít, ktoré zasahujú rozmanité sféry spoločnosti a života. Zaznamenáva sa rozmach cirkevných spolkov, prenikanie iných náboženstiev, a tým potreba ekumenizmu. Počas komunistickej blokády dochádzalo síce k istým (skrytým) formám zjednocovania nábožensky orientujúcich sa skupín, no formálne prejavy ich pospolitosti boli primárne založené na pozmenenom, smerodajnom ukazovateli – na „princípe spoluboja" proti mocnejšej ideológii. Prostredníctvom tlače sa religiózne témy šírili veľmi komplikovane; literatúra vychádzala najmä v samizdatoch a v zahraničí. Pod vplyvom udalostí v roku 1989 zanikla izolácia náboženskej literatúry a jej nárast sa z roka na rok zvyšuje. Je potrebné vypovedať to, čo bolo umlčané a spresniť to, čo bolo predmetom čírej demagógie.

Náboženstvo spája toľko poznatkov z rozličných oblastí života, že mnohé čiastkové okruhy sa stávajú predmetom osobitného výskumu vedeckých disciplín. V ostatnom období sa registruje zvýšený záujem o sociolingvistiku, aspekty ktorej sú skúmané aj v rámci náboženskej komunikácie. Oblasť náboženskej komunikácie predstavuje priestor „bohoslužobných, cirkevnoslužobných a kresťanskoslužobných prostredí ako zasvätených miest na komunikáciu medzi Bohom a človekom" (Ruščák, 2001, s. 7). Zahŕňa širokú sféru výskumu dotýkajúcu sa faktov, ktoré akýmkoľvek spôsobom čerpajú z gnozeologickej, historickej, biblickoarchetypálnej či semiotickej podstaty náboženského cítenia a jeho prejavov. Všetky religiózne (z religiozity vychádzajúce a religiozite sa približujúce) aktivity môžeme zaradiť do oblasti náboženskej komunikácie, ktorá je tým činom predurčená definovať sa ako najvšeobecnejší náboženský rozmer. M. Šimková objasňuje náboženskú komunikáciu takto: „Náboženská komunikácia je komunikácia s duchovným svetom a/alebo o ňom bez ohľadu na druh vierovyznania a zahŕňa všetko, čo túto komunikáciu verbálne i neverbálne stvárňuje" (Šimková, 2001, s. 42). Paradoxne (alebo zákonite) mnohohľadisková dimenzia náboženstva vyúsťuje do jediného cieľa a gnómickej podstaty, a tou je Boh (viera človeka v duchovno).

Každý priebeh dorozumievania medzi ľuďmi môžeme vnímať na pozadí ich sociálnych, psychologických, spoločenských štruktúr. Človek uskutočňuje komunikáciu vždy v istej situácii, ktorá je spolu s prostredím vnímaná ako kulisa formujúca ústnu podobu textu. Produkcia textu sa realizuje prostredníctvom komunikačného kanála od jedného eminenta k druhému recipientovi, ktorý dané komuniké dekóduje na základe zmyslovej percepcie. Správne prijatie informá-

cie nezávisí iba od komunikantov, ale aj od komunikačného kanála či samotného komuniké. Spomedzi ďalších faktorov (oblečenie komunikantov, reč tela, kolorika) veľkou mierou ovplyvňuje celý obsah komunikácie sila prostredia. Rôznorodosť prostredia (domáce, školské, pracovné, náboženské) vplýva na (ne)verbálne správanie komunikátora, ktorý na základe vyvolaných pocitov (uvoľnenosť, stiesnenosť, napätosť, nervozita) odovzdáva komunikantovi svoj (psychosociálny) obraz. Je potrebné rozlišovať sociálne a fyzické komunikačné prostredie, pretože aj keď sú oba typy navzájom prepojené, podmieňujú komunikáciu odlišným spôsobom (porov. Škvareninová, 2004, s. 224). Napríklad kostol ako fyzické prostredie pôsobí počas priebehu liturgie dojmom formálneho (sociálneho) prostredia; nácvik detských vianočných hier však môže v chráme navodiť neformálnu atmosféru.

Súhrn okolností zasadzujúcich komunikáciu do istého priestoru a času ohraničuje množinu dynamicky sa správajúcich komunikačných pohybov, čím dochádza k naplneniu komunikačnej situácie. Komunikačná situácia je súčasťou spoločenskej situácie (a v rámci nej kultúrneho kontextu). Okrem komunikantov, ich vzájomného vzťahu a rozmiestnenia v prostredí, je v komunikačnej situácii potrebná aj aparatúra, ktorá zahŕňa register predmetov používaných pri komunikácii. Všetky tieto súčasti predstavujú počas procesu komunikácie „jedinečnú konfiguráciu komunikačne relevantných faktorov“ (Slančová, 1996, s. 11). Komunikačná situácia predstavuje akési sociálno-kultúrne pozadie každého komunikačného procesu, ktorý je založený na produkcii rečníckeho prejavu expedientom vysielajúcim danú informáciu k poslucháčom prostredníctvom rozličných komunikačných kanálov. Súčasťou procesu sú vzájomne prepojené psychofyzické a sociálne činnosti, a to na obidvoch zúčastnených stranách.

Z obsahového okruhu pôsobnosti komunikačnej situácie vychádza (aj) náboženská komunikačná situácia, ktorá je špecifikovaná osobitými znakmi vyplývajúcimi z atribútu jej náboženskej podstaty. V súčasnej dobe stále nie je jednoznačne definované, ktorá oblasť štylistiky upriamuje svoju pozornosť na výskum rôznych (znakových) špecifikácií, jednotlivostí či žánrov náboženských prejavov. Časť autorov navrhuje pracovať s pojmom náboženský štýl; pre viacerých lingvistov je však tento pojem príliš úzky, keďže nestačí na pokrytie rôznorodostí náboženskej komunikácie (liturgia, náboženské obrady, literatúra, náboženské hry, púte a procesie, odborné články z teologickej oblasti...). Navrhujú používať termíny náboženský komunikačný typ a sféra náboženskej komunikácie. Tieto pojmy dovoľujú konštatovať, že všetky druhy náboženskej komunikácie (liturgický a kazateľský štýl vymedzený J. Mistríkom (1997, s. 551 – 553), štýl vedeckých prejavov z teológie, popularizačný a učebný štýl katechizmov a vieroučných príručiek atď.) „majú vždy niečo spoločné a na druhej strane sú funkčne veľmi rozdielne“ (Mlacek, 1998, s. 105). Komunikačné sféry ako časti „komunikačného priestoru vyhradeného na špecializované typy komunikovania“ (Barnet, 1977, s. 338) predstavujú na základe konštituovania súboru tém oblasti istých činností, ktorými sa tieto sféry členia do

osobitných skupín. J. Bosák (1991, s. 74) vymedzuje hospodársku činnosť, spoločensko-politickú činnosť, výrobnú činnosť všetkého druhu, vedu a popularizáciu vedy, masovú informáciu, organizovanú výuku, bežný život, umeleckú literatúru, estetické pôsobenie, ústnu slovesnosť, osobnú korešpondenciu a náboženské obrady. Komunikačné sféry vnímané ako sociálne roly (očakávané spôsoby správania vyplývajúce z istej spoločenskej pozície) predstavujú typy komunikácie. Sú to: I. celospoločenská komunikácia (oficiálna komunikačná sféra) – obsahuje osobitné súbory podľa druhu činností (hospodárska činnosť, spoločensko-politická činnosť...); II. bežná komunikácia (neoficiálna komunikačná sféra) – zahŕňa štyri čiastkové okruhy (regionálna komunikácia, skupinová komunikácia, rodinná komunikácia, konfesionálna komunikácia). Samotný autor J. Bosák (1990) však v štúdii *Skúmanie jazyka ako sociálno--komunikačného systému* oblasť konfesionálnej komunikácie neuvádza. Nazdávame sa, že ide o vhodnejšie zvolené členenia, keďže konfesionálne dorozumievanie môže predstavovať jednu z foriem skupinovej komunikácie. Ak by sme totiž zo sféry bežného dorozumievacieho styku vyčlenili konfesionálnu oblasť, mohli by sme následne uvažovať aj o iných – potenciálnych – okruhoch. Oblasť náboženskej komunikácie (ako najobjemnejšie poňatý priestor náboženského jazykového výskumu) nie je jednoznačne prijatá všetkými lingvistami. (Predpokladané) dostatočné množstvo dištinktívnych príznakov predurčuje skupine jazykovedcov možnosť zamýšľať sa nad potenciálnou existenciou náboženského štýlu.

Jednou z výrazných osobností, ktorá predznamenala súčasný výskum náboženskej komunikácie na Slovensku, bol známy teológ a literárny vedec zároveň – J. Kútnik Šmálov. Autor uvažuje o polyfunkčnom sakrálnom štýle (Kútnik Šmálov, 1998), ktorému pričleňuje niekoľko princípov a zásad, predovšetkým velebnosť a mohutnosť, symbolickosť a metaforickosť, logickosť a objektivitu, dokonca isté osobitosti v slovníku, tvarosloví a slovoslede. Napriek tomu, že J. Kútnik Šmálov bol zameraný skôr filologicko-filozoficky (až filozoficky) než čisto lingvisticky, priniesol do obdobia 90. rokov východiská do ďalšieho výskumu náboženskej komunikácie (porov. Mlacek, 1998, s. 103).

Na potrebu článkov, štúdií a publikácií zameraných na náboženské texty z hľadiska lingvistiky zareagoval po roku 1989 (ako jeden z prvých jazykovedcov) J. Mistrík. Podobne ako J. Kútnik Šmálov aj J. Mistrík vymedzuje z religiozity oblasť, ktorú je potrebné vyjadriť jej vonkajšími a rôznorodými prejavmi pomocou bohatých prvkov všetkých semiotických systémov. Autor definuje náboženský štýl ako polysemiotický, pričom ho tento atribút pri vyčlenení náboženského štýlu posúva do roviny pochybnosti. J. Mistrík hovorí: „Isteže je dosť smelé so zreteľom na semiotickú zložitosť náboženských prejavov kvalifikovať tento štýl ako štýl popri ostatných doteraz opísaných funkčných štýloch“ (Mistrík, 1991, s. 174).

Dovoľujeme si tvrdiť, že žánrová rozdielnosť a intersemiotická povaha náboženských prejavov nie je dostatočným dôvodom zavrhnutia potenciálneho

(náboženského) štýlu. Obe charakteristiky (žánrová diferencovanosť, intersemiotickosť) sú vágnym podkladom, ktorý nie je (a nikde inde nebol) prekážkou vymedzenia iných štýlov (porov. Mlacek, 1998, s. 104). Ako príklad môžeme uviesť všeobecne prijatý publicistický štýl, ktorého prejavy sa pôvodne začleňovali do odborného štýlu (podobne, ako v súčasnej štruktúre štýlov nemajú svoje pevné miesto náboženské prejavy). Žánrová diferenciácia a polysemiotickosť publicistického štýlu je taká pestrá, že nejednoznačnosť štýlotvorných činiteľov a výskyt všetkých druhov obsahových modelových štruktúr priraďujú publicistickej modelovej štruktúre atribút špecifickosti, ktorý sa stal jej primárnou zložkou. Rozdielnosť znakov publicistického štýlu nebola prekážkou jeho vzniku, naopak, javí sa ako najdynamickejšia komunikačná sféra, pretože dokáže pohotovo reagovať na požiadavky spoločnosti.

Vychádzajúc z predložených faktov opätovne konštatujeme, že problematika žánrovej diferencovanosti a intersemiotickosti nie je postačujúcim predpokladom smerujúcim k možnosti odmietnuť náboženský štýl ako všeobecne platný. Závisí od ostatných faktorov (dostatočného množstva dištinktívnych príznakov), ktoré môžu byť orientačným bodom pri pohľade na (ne)existenciu náboženského štýlu. Aj J. Mistrík (1991, s. 165 – 175) definuje náboženský štýl ako heterogénny, keďže okrem primárnych znakov (hymnickosť, emocionálnosť, patetickosť – pejoratívny odtienok, čo protirečí úprimnosti, preto J. Mlacek v zhode s J. Kútnikom Šmálovom navrhuje označenie velebnosť a mohutnosť (porov. Mlacek, 1998, s. 104) – pompéznosť, estetický moment, rétorickosť, dialogickosť) zahŕňa sprievodné neverbálne prvky a rekvizity (zvony, oltár, tymián). Náboženský štýl sa však v *Štylistike* od J. Mistríka z roku 1997 už neobjavuje, autor pracuje s novými termínmi, novými štýlmi, ktoré zaraďuje medzi sekundárne. Namiesto náboženského štýlu uvádza biblický štýl ako nábožensky motivovaný text uplatňovaný v náboženskej tlači či liturgických textoch (porov. Mistrík, 1997, s. 545); kazateľský štýl, ktorý porovnáva s homiletickým štýlom (ten však v knihe nie je definovaný, no autor o ňom uvažuje), vkladá ho na hranicu medzi výklad a príkaz, pričom vychádza z homiletiky (porov. Mistrík, 1997, s. 551). Napokon J. Mistrík vymedzuje liturgický štýl, ktorý sa zaoberá cirkevným obradom (liturgickým jazykom, spevom, rúchom), teda nejde len o „verbálny text, ale súhrnný komplex textov na úrovni komplexných štýlov“ (Mistrík, 1997, s. 553).

Nazdávame sa, že podoba náboženského štýlu je vhodnejšie zvolenou formou, než vytvorenie súhrnnej skupiny sekundárnych štýlov, ktorá otázku náboženských prejavov ešte viac komplikuje. (Sekundárna) diferenciácia ide v tomto prípade po rovine žánrov (Biblia, homília), ktoré povyšuje na štýly (biblický štýl, kazateľský štýl), a preto nepovažujeme takého členenie za prínosné. Ak sa potvrdia príznaky podporujúce možnosť jestvovania náboženského štýlu, navrhujeme s týmto pojmom pracovať. V každom prípade pokladáme za neprípustné, ak sa otázke náboženskej sféry v rámci štylistiky nevenuje dostatočná pozornosť, ktorá jej právom patrí.

Literatúra

BARNET, Vladimír: Vztah komunikativní sféry a různotvarů jazyka v slovanských jazycích (K sociolingvistické interpretaci pojmu jazyková situace). Slavia, 1977, 46, s. 338.

BOSÁK, Ján: Poznámky o funkčných štýloch, komunikačných sférach a niektorých štylistických problémoch. In: Všeobecné a špecifické otázky komunikácie. Red. J. Findra. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta 1991, s. 74.

BOSÁK, Ján: Skúmanie jazyka ako sociálno-komunikačného systému. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 75 – 84.

BOSÁK, Ján: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistica Slovaca I. Bratislava: Veda 1995, s. 25.

HOFFMANNOVÁ, Jana: Stylistika a... Praha: Trizonia 1997, s. 40.

KÚTNIK ŠMÁLOV, Jozef: Litánie loretánske. Bratislava: Lúč 1998. 463 s.

MISTRÍK, Jozef: Náboženský štýl. In: Studia Academica Slovaca. 20. Prednášky XXVII. letného seminára slovenského jazyka a literatúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1991, s. 163 – 175.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. 3.vyd. Bratislava: SPN 1997. 598 s.

MLACEK, Jozef: K štylistike náboženskej komunikačnej sféry a k jazyku súčasnej duchovnej piesne. In: Studia Academica Slovaca. Prednášky XXXIV. letného seminára slovenského jazyka a literatúry. 27. Bratislava: Stimul 1998, s. 102 – 117.

RUŠČÁK, František: Bibilický text ako archetypálna dimenzia náboženskej komunikácie. In: Text a kontext v náboženskej komunikácii. Zborník Fakulty humanitných a prírodných vied Prešovskej Univerzity. Studia Philologica 8. Prešov: FHPV PU 2001, s. 7.

SABOL, Ján – SLANČOVÁ, Dana – SOKOLOVÁ, Mária: Kultúra hovoreného slova. Košice: Rektorát UPJŠ 1990, s. 13.

SLANČOVÁ, Dana: Praktická štylistika. 2.vyd. Prešov: Slovacontact 1996, s. 11.

SLANČOVÁ, Dana: Základy praktickej rétoriky. Prešov: Náuka 2001, s. 37.

ŠIMKOVÁ, Mária: Text a kontext v náboženskej komunikácii. In: Text a kontext v náboženskej komunikácii. Zborník Fakulty humanitných a prírodných vied Prešovskej Univerzity. Studia Philologica 8. Prešov: FHPV PU 2001, s. 42.

ŠKVARENINOVÁ, Oľga: Rečová komunikácia. Bratislava: SPN 1995, s. 224.

## Štandardizácia úrovní ovládania slovenského jazyka

Jana Patinková – Janka Píšová

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta
Univerzity sv. Cyrila a Metoda, Trnava

Najstaršie pokusy o štandardizáciu učebných výkonov súvisia s aplikáciou didaktických testov. Učebné výkony sa zásadne vyjadrovali prostredníctvom matematickej symboliky (body, percentá a pod.), preto sa do popredia začalo

dostávať úsilie o vytvorenie výkonových štandardov na základe pedagogických a psychologických javov. Toto úsilie zostalo nielen na Slovensku, ale aj v nadnárodných európskych organizáciách (EÚ, OECD) nedocenené a neprinieslo žiadne skutočné výsledky. Z tohto stavu sa dokázala vymaniť len jedna oblasť a to oblasť jazykového vzdelávania. Anglicko ako prvá krajina si už v 80. rokoch 20. storočia uvedomila, že didaktika nemôže natrvalo označovať výkony žiakov bodmi alebo percentami, ale v pojmoch. Svoje vzdelávacie štandardy modelovala od počiatku dvojrozmerne teda:

1. aj ako vymedzenie obsahu vzdelávania,
2. aj ako definovanie výstupových výkonov žiakov.

Prvé pokusy o štandardizáciu rečových kompetencií sa vzťahujú na angličtinu a nemčinu, neskôr sa pripojilo Rusko, Francúzsko, Taliansko.

Vytvorili sa 2 skupiny:

1. Anglicko-nemecko-francúzska skupina začala najprv vytvorením vzdelávacieho programu a až neskôr vytvorila viacstupňové výkonové štandardy ovládania cudzieho jazyka. Najstarším pokusom bol medzinárodný štandard ovládania anglického jazyka *Threshold Level* (v roku 1975, Štrasburg – J. L. M. Trim spolu s J. A. van Ekom), ktorý prebrala aj Veľká Británia.[1] Tento štandard stanovil prahovú úroveň znalostí, ktoré sú nutné pre každodennú komunikáciu v danom jazyku. Neskôr bol doplnený ďalšími odstupňovanými programami s príslušnými výstupnými štandardmi – *Waystage Level* a *Vantage Level.* Vzor angličtiny sa uplatnil vo sfére nemeckého jazyka (*Grundbaustein, Zertifikat*) a francúzštiny (*Un Niveau-Seuil*).
2. Taliani a Američania postupovali opačne. Najprv vytvorili viacstupňové výkonové štandardy a až potom relevantné diferencované programy. V Miláne vznikol šesťstupňový projekt a v USA päťúrovňový model angličtiny *Interagency Language Roundtable*.

V roku 1990 iniciovala Rada Európy výskumnú štúdiu na vytvorenie zovšeobecneného súboru kritérií pre jazykové vzdelávanie a na hodnotenie kvalitatívne odlišných úrovní rečových kompetencií od úrovne úplný začiatočník až po veľmi pokročilého nerodeného používateľa určitého jazyka. Výsledný dokument dostal názov *Spoločný európsky referenčný rámec (Common European Framework, 1996)*.[2] Dôležitú úlohu tu zohrala švajčiarska nadácia zameraná na problémy adaptácie emigrantov a Európske centrum pre moderné jazyky v Grazi.

Tvorcovia CEF museli vyriešiť štyri hlavné otázky:

---

[1] VANEK, Jan A.: The Threshold Level. Strasbourg: Council of Europe Press 1980.

[2] Council of Europe: Modern Languages: Learning, teaching, Assessment. A Common European Framework of reference (Draft 2 of a Framework Proposal). Strasbourgh: 1996, s. 2.

a) určiť formy rečovej kompetencie,
b) vymedziť jazykovedné a sociolingvistické oblasti, v ktorých sa uskutoční štandardizácia,
c) vymedziť kritériá na určenie úrovne ovládania príslušnej formy rečového prejavu,
d) stanoviť konečný počet stupňov, úrovní výkonových štandardov.

Výskumný tím pri tvorbe kritérií rečovej kompetencie prevzal vymedzenie lingvistických oblastí pre tvorbu kritérií rečového výkonu od van Eka, ktorý člení rečové kompetencie do šiestich oblastí:
a) výslovnosť,
b) plynulosť prejavu,
c) sociolingvistická kultúra,
d) gramatika,
e) slovná zásoba,
f) účelová efektívnosť vyjadrovania.

Autori *Spoločného európskeho referenčného rámca* najskôr identifikovali deväť zoskupení faktorov, ale obávali sa, že pri ich aplikácii hrozí strata reliability hodnotení. Preto poslednou úpravou vytvorili induktívne generovanú šesťstupňovú škálu. Po vytvorení vzdelávacích programov podrobili tvorcovia *Spoločného európskeho referenčného rámca* vlastné empirické údaje overovaciemu procesu, ktorý potvrdil správnosť ich postupu. Do konečnej verzie *Spoločného európskeho referenčného rámca* bolo potom zahrnutých päť foriem rečových kompetencií – *počúvanie, čítanie, rozhovor, individuálny prejav a písanie* a tri úrovne znalostí.[3] Jednotlivé úrovne kompetenčných štandardov tvorcovia označili písmenami s indexmi (A1, A2, B1, B2, C1, C2) a ku každej úrovni priradili pre každú z piatich foriem určitý súbor kritérií (verbálne hodnotenie vyspelosti študenta). Jazykové úrovne označujú užívateľa jazyka ako základného (A1: Breakthrough – Náhle vykročenie, A2: Waystage), samostatného (B1: Threshold – Prah, B2: Vantage – Výhoda) a skúseného (C1: Effective Operational Proficiency – Efektína operačná zdatnosť, C2: Mastery – Majstrovstvo). [4]

*Spoločné referenčné úrovne: globálna stupnica (Zdroj:* LITTLE, David – PERCELOVÁ, Radka: Európske jazykové portfólio – príručka pre učiteľov a školiteľov. http://www.statpedu.sk/buxus/generate_page.php?page_id=578. 14.11.2005.)

---

[3] VANEK, Jan A.: Objectives for foreign language learning. Volume I. Strasbourg: Council of Europe Press 1988, s. 36 – 79.

[4] LITTLE, David – PERCELOVÁ, Radka: Európske jazykové portfólio – príručka pre učiteľov a školiteľov, s. 5. http://www.statpedu.sk/buxus/generate_page.php?page_id=578. 14. 11. 2005.

| | | |
|---|---|---|
| Skúsený používateľ | 2 | Ľahko rozumie doslova všetkému, čo si vypočuje alebo prečíta. Dokáže zhrnúť informácie z rozličných hovorených či písaných zdrojov, pričom dokáže viesť polemiku a predniesť vysvetlenia v logicky usporiadanej prezentácii. Dokáže sa vyjadriť spontánne, veľmi plynulo a precízne a rozlišovať medzi rozličnými odtienkami významu, dokonca aj v zložitých situáciách. |
| | 1 | Dokáže porozumieť širokému rozsahu náročných, dlhších textov a rozoznať ich implicitné významy. Dokáže sa vyjadriť plynulo a spontánne bez priveľmi zjavného hľadania výrazov. Dokáže využívať jazyk pružne a účinne pre spoločenské, akademické či profesijné účely. Dokáže vytvoriť zrozumiteľný, dobre usporiadaný a podrobný text na zložité témy, prejavujúc ovládanie kompozičných postupov, spojovacích výrazov a prostriedkov kohézie. |
| Samostatný používateľ | 2 | Rozumie hlavným myšlienkam zložitého textu na konkrétne aj abstraktné témy, vrátane odborných diskusií vo svojej špecializácii. Komunikuje na takom stupni plynulosti a spontánnosti, ktorý mu umožňuje viesť bežnú konverzáciu s rodilými hovoriacimi bez toho, aby to pre ktoréhokoľvek účastníka interakcie predstavovalo zvýšené úsilie. Dokáže vytvoriť jasný podrobný text na rozličné témy a vysvetliť svoje stanovisko k aktuálnym témam s uvedením výhod aj nevýhod rozličných možností. |
| | 1 | Rozumie hlavným bodom zrozumiteľnej spisovnej vstupnej informácie o známych veciach, s ktorými sa pravidelne stretáva v práci, škole, voľnom čase atď. Dokáže sa zorientovať vo väčšine situácií, ktoré môžu nastať počas cestovania v oblasti, kde sa hovorí týmto jazykom. Dokáže vytvoriť jednoduchý spojený text na témy, ktoré sú mu známe alebo o ktoré sa osobne zaujíma. Dokáže opísať svoje skúsenosti a udalosti, sny, nádeje a ambície a stručne odôvodniť a vysvetliť svoje názory a plány. |
| Používateľ základného jazyka | 2 | Rozumie vetám a často používaným výrazom vzťahujúcim sa na oblasti, ktoré sa ho bezprostredne týkajú (napríklad najzákladnejšie informácie o sebe, o rodine, nakupovaní, miestnom zemepise a o zamestnaní). Dokáže komunikovať v jednoduchých a rutinných úlohách vyžadujúcich si jednoduchú a priamu výmenu informácií o známych a bežných záležitostiach. Dokáže jednoduchými termínmi opísať svoje rodinné zázemie, bezprostredné okolie a záležitosti v oblastiach nevyhnutných potrieb. |
| | 1 | Rozumie známym každodenným výrazom a veľmi základným frázam, ktorých účelom je uspokojenie konkrétnych potrieb a tieto výrazy a frázy dokáže používať. Dokáže predstaviť seba aj iných a dokáže klásť a odpovedať na otázky o osobných údajoch, ako napríklad kde žije, o ľuďoch, ktorých pozná a o veciach, ktoré má. Dokáže sa dohovoriť jednoduchým spôsobom za predpokladu, že partner v komunikácii rozpráva pomaly a jasne a je pripravený mu pomôcť. |

V roku 2001 Európska Únia spolu s Radou Európy pripravili podujatie s názvom Európsky rok jazykov, ktorého výsledkom bolo koncipovanie doku-

mentu *Európske jazykové portfólio*. Ambíciou tohto dokumentu je vytvoriť výkonový vzdelávací štandard členských štátov na nejakom spoločnom základe, ktorý z hľadiska informačnej funkcie poslúži svojim majiteľom pri prechode na inú školu, pri hľadaní zamestnania alebo pri rokovaniach so zahraničnými inštitúciami. Z hľadiska výchovno-vzdelávacej funkcie by mohol byť významným pomocníkom nielen pre učiteľov ale aj pre žiakov. Žiakom by pomáhal rozvíjať ich schopnosť premýšľania a sebahodnotenia, a tým im postupne umožňoval prijímať viac zodpovednosti za svoje vlastné učenie. Teda by podporoval vývoj samostatnosti žiaka a jeho celoživotné vzdelávanie.

Každé *Európske jazykové portfólio* sa skladá z troch navzájom prepojených častí: Jazykového pasu, Jazykového životopisu a zo Zbierky prác a dokladov.

Časť Jazykový pas na základe medzinárodne uznávaného spôsobu (Spoločný európsky referenčný rámec) poskytuje prehľad schopností študenta v rôznych jazykoch v určitom čase. Prehľad obsahuje definície jednotlivých zručností (porozumenie – počúvanie a čítanie; hovorenie – ústna interakcia a ústna produkcia; písanie) a úrovní (A1, A2, B1, B2, C1, C2). Uvádza oficiálne certifikáty a zaznamenáva jazykové kompetencie a významné jazykové a interkultúrne skúsenosti získané pri učení sa. Počíta so sebahodnotením, hodnotením učiteľa a hodnotením vzdelávacích inštitúcií a skúšobných komisií. Vyžaduje sa, aby informácie uvedené v jazykovom pase uvádzali, na akom základe, kedy a kým bolo skúšanie uskutočnené.

V Jazykovom životopise študent opisuje svoje jazykové znalosti a skúsenosti s učením sa akýchkoľvek jazykov, ktoré ho povzbudzujú uvedomiť si, čo všetko dokáže urobiť v jazyku a k zahrnutiu informácií o jazykových a kultúrnych skúsenostiach, získaných v oficiálnych vzdelávacích inštitúciách i mimo nich.

Zbierka prác a dokladov obsahuje príklady samostatnej práce študenta. Na jednotlivých stupňoch škôl a v období dospelosti sa však používajú odlišné verzie. Pre mladších žiakov môže slúžiť ako zošit na nalepovanie výstrižkov, do ktorého budú zbierať ukážky z cieľového jazyka. Starší žiaci môžu uvádzať vo svojej zbierke prác a dokladov výsledky projektovej práce súvisiace so zručnosťami, v ktorých budú testovaní na oficiálnych skúškach. Dospelí študenti môžu prezentovať svoje schopnosti v komunikačných situáciách reálneho života v ich cieľovom jazyku, a to v písomnej (ukážky listov, zápisov krátkych správ a podobne) ako aj v ústnej forme (audio alebo videokazety).[5]

## Projekt štandardizácie rečových kompetencií v slovenskom jazyku

V súvislosti so zmenou examinačných foriem (nová forma maturitných skúšok, úsilie o nové modely prijímacích skúšok na SŠ a VŠ) sa aj na Slovensku

[5] LITTLE, David – PERCELOVÁ, Radka: Európske jazykové portfólio – príručka pre učiteľov a školiteľov, s. 5 – 6., http://www.statpedu.sk/buxus/generate_page.php?page_id=578. 14. 11. 2005.

v súčasnosti vytvára priestor pre vytvorenie štandardov vzdelávania. Výhodou je, že mnohé metodologické problémy sú už vyriešené, existujú praktické vzory na báze hlavných svetových jazykov, pričom učitelia cudzích jazykov na Slovensku sa so štandardizáciou jazykových kompetencií stretávali už v minulosti prostredníctvom medzinárodných podujatí.

Na základe uvedených skutočností Katedra slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave (PhDr. Emília Nemcová,CSc., doc. PhDr. Peter Baláž, CSc., PhDr. Katarína Hincová, PhD., PhDr. Janka Píšová, Mgr. Jana Patinková) v spolupráci so Štátnym pedagogickým ústavom v Bratislave (PhDr. Renáta Somorová, PhDr. Alexandra Húsková, PhDr. Marián Lapitka) vypracovala v roku 2004 projekt na vytvorenie štandardizovaných rečových kompetencií v slovenskom jazyku. Projekt schválila Kultúrna a edukačná grantová agentúra Ministerstva školstva Slovenskej republiky – KEGA 1 /2245/04: *Štandardizácia úrovní ovládania slovenského jazyka.*

## Ciele projektu a jeho prínos

Pri koncipovaní štandardizovaných rečových kompetencií v slovenskom jazyku sme mali možnosť uplatniť jeden z dvoch základných postupov tvorby (induktívny alebo deduktívny).

Základom *induktívneho postupu* je analýza slovenských textov. Umožňuje vytvorenie súboru vlastných kritérií, a ich porovnanie s tými, ktoré boli definované pre západné jazyky v Spoločnom európskom referenčnom rámci, ale nevyžaduje si novú lingvistickú klasifikáciu oblastí ani náročné štatistické operácie na hľadanie úrovní jazykových štandardov, pretože tie možno bez obáv prevziať z dokumentov európskych organizácií.

*Deduktívny postup* umožní využiť všetky dostupné informácie o vzniku Spoločného európskeho referenčného rámca. Pretože je k dispozícii komplexná informačná báza, možno uvažovať aj o súbežnom riešení úloh (s indukciou) v projekte, a to prostredníctvom hypotetických modelov. Po získaní empirických výsledkov sa hypotetický model porovná s tým, ktorý vznikol analytickým postupom.

Na základe doterajších výsledkov výskumov v Európe, kde tvorcovia štandardov uplatnili obidva postupy, máme možnosť tieto postupy zlúčiť a tak využiť prednosti každého z nich.

V prvej fáze riešenia projektu (2004 – 2005) sme analyzovali jestvujúce a dostupné národné aplikácie dokumentu Common European Framework Rady Európy, pričom v nasledujúcich fázach práce budeme vychádzať z jeho rámcovej štruktúry (päť foriem rečových kompetencií a šesť stupňov kompetenčných štandardov). V rámci tejto fázy PhDr. Katarína Hincová a PhDr. Ivana Gregorová absolvovali pracovné stretnutie s realizačným tímami jednotlivých prahových úrovní – češtiny ako cudzieho jazyka. Čeština má dokončené popisy štyroch úrovní. Popis jazykovej úrovne A1 zostavil realizačný tím pod vedením

PhDr. Márie Hádkovej, PhD. na Univerzite Palackého v Olomouci, popis jazykovej úrovne A2 vznikol pod vedením PhDr. Milady Čadskej, CSc. z Ústavu jazykové a odborné přípravy Karlovy univerzity v Prahe. Popis jazykovej úrovne B1 bol publikovaný už v roku 2002 pod názvom Prahová úroveň – Čeština jako cizí jazyk a vznikol pod vedením doc. PhDr. Milana Šáru, CSc. Momentálne sa overuje úroveň B2, ktorú skoncipoval realizačný tím pod vedením PhDr. Ján Holuba, CSc. z Ústavu bohemistických studií Karlovy univerzity v Prahe. Zatiaľ sa v Českej republike neuvažuje o vytvorení popisov ďalších dvoch nadprahových úrovní.

V súčasnosti sa projekt Štandardizácia úrovní ovládania slovenského jazyka nachádza v druhej fáze riešenia. Jednotliví členovia realizačného tímu zbierajú súbor materiálov pre všetkých päť oblastí komunikačných zručností a na základe ich lingvistickej analýzy vytvárajú kritériá na hodnotenie úrovne komunikačných zručností, pričom uprednostňujú sociolingvistické, sociokultúrne a internacionálne aspekty komunikácie na rozdiel od našich doterajších domácich tradícii, kde sa dôraz kládol najmä na spisovnosť vyjadrovania a na zvládnutie morfologického a syntaktického systému jazyka. Už v tejto etape sa pri zbieraní materiálov a ich následnej analýze vyskytlo niekoľko problémov. Do popredia sa dostali otázky o dôležitosti a potrebe vytvorenia referenčných popisov jednotlivých úrovní ovládania materinského jazyka, o celkovom prístupe k vytváraniu daných úrovní a ich zhody, resp. odlišnosti v porovnaní s úrovňami zadefinovanými v rámci Spoločného európskeho referenčného rámca, otázky postavenia a vzájomného vzťahu medzi slovenčinou ako materinským jazykom a slovenčinou pre cudzincov.

Na ukážku môžeme porovnať portfólio anglického a českého jazyka. Z dokumentov vypracovaných pre český jazyk vyplýva, že nie je potrebné, aby študent najprv dosiahol úroveň A1, potom A2 atď. Ak študentovi stačí ovládať len základy jazyka pre veľmi obmedzený počet komunikačných situácií bez zvláštneho dôrazu na ovládanie jazykového systému, a teda bez možnosti systematicky ich rozvíjať, postačí mu ovládať úroveň A1. Pre angličtinu je táto úroveň definovaná ako bezgramatická, v češtine však obsahuje minimálnu gramatiku. Pokiaľ však študent chce zvládnuť väčší počet komunikačných situácií, mal by začínať úrovňou B1, ktorá prináša ako prvá systematické poučenie o jazykovom systéme príslušného jazyka. V praxi to teda znamená, že študent môže začať úrovňou A1, A2 alebo B1.[6] Jazykové prostriedky úrovne A1 sú obsiahnuté aj v úrovniach A2, B2, C1 a C2. Sú však prezentované odlišnými metódami a rýchlosťou učenia sa. Predpokladáme, že podobná situácia ako v českom jazyku bude aj v slovenskom jazyku.

[6] HÁDKOVÁ, Marie: Evropské jazykové portfolio a čeština jako cizí jazyk. In: Čeština – jazyk slovanský. Ostravská univerzita – Pedagogická fakulta, Ostrava 2001, s. 61 – 65.

Tretia etapa projektu bude zameraná na overenie validity a reliability kritérií prostredníctvom praktickej analýzy komunikátov (metódy nezávislých hodnotiteľov).

Poslednou etapou, ktorú však treba považovať za otvorený vstup do ďalšej práce, bude vytvorenie návrhu výkonových vzdelávacích štandardov pre vyučovací predmet slovenský jazyk a literatúra na 2. stupni základných škôl a na stredných školách, kompatibilných s jestvujúcim klasifikačným systémom v školách SR, a ich predloženie MŠ SR ako podnet na definitívne dopracovanie vzdelávacích štandardov.

**Ukážky krátkych textov o rodine zo Zbierky prác a dokladov**

***Ukážka 1***

Študentka z Rakúska (21 rokov): študentka slavistiky – ruštiny v Karl Franzens Universität v Grazi; slovenský jazyk sa začala učiť na Slovensku, pričom začínala od najnižšej úrovne (text napísaný po 5 mesiacoch výučby).

*Volám sa Rita. Teraz bývám v Trnave a študujem tu na univerzite slovenský jazyk. Doma, v Graze, nemôžem študovať slovenský jazyk. Tam študujem ruský jazyk. Ja som v Slovensku, pretože ja milujem slovanské jazyky. Tu bývam sama, ale v Graze bývám s priateľom. Volá sa René. On je predavač a má 21 rokov. Bývame v, byte vedľa stanicu. Máme predizbu, kuchyne, obyvačku, kúpeľne, spálňu a veľký balkón. Bývame na druhom poschodí. Okolie nie je veľmi pekné, ale byt, je veľmi príjmený a útulný. Ja mám veľku rodinu. Moja rodičia sú rozvedené. Moja matka bývá s priateľom v veľkom dome na dedine. Priateľ sa volá … Matka má 42 rokov a ona je sekretárka. Môj otec bývá s rodinou v Graze. Otec má 42 rokov. On je ??? On má priateľku a 2 deti. Priateľka sa volá Silvia. Mám 2 súrodenci: jedného brata a jednej sestru. Môj brat má 1 rok. Volá sa Valentin. On miluje čokoladu. Teraz on je bohužial chorý. Moja sestra má 5 rokov. Volá sa Madlena. Ona už chodí v matersku školu. On je veľmi milá dievča!!! Mám tiež starého strýko, starú tetu, starého otca, staru mamu, strýko, ktorý je ako môj brat, pretože ja som byvala k starej mame, keď ja som bola malá dievča, a tety s rodinou, svokor, svokru, švagor a švagriná. Švagrina volá sa …. Ona je tiež veľmi dobrá priateľka. Ona je laborantka. Ale moja najlepšia priateľka je moja matka. Ona je veľmi usilovná žena. Ona veľa pracuje a chodí v školu a ona miluje plavať, bežať a variť. Ja mám veľmi rada hudbu (Hrám na klarinete) a robím karate. (Môj priateľ tiež robí karate a môj otec je trainer). Keď mám voľný čas a malujem.*

***Ukážka 2***

Študentka z Lotyšska (21 rokov): študentka angličtiny a švédčiny v Lotyšsku; slovenský jazyk sa začala učiť na Slovensku, pričom začínala od najnižšej úrovne (text napísaný po 3 mesiacoch výučby).

*Ja sa volam Liene. Ja mam 21 rokov. Moje rodina nie je veľká: mama otec a ja. My byvajem v Lotyšsko, malem meste. Moje mama je Anna, moj papa je*

*Lean. Ona ma 45 rokov. On ma 51 rok. Oni pracuet. Ja som študentka, ja študujem angličtinu a švedčinu, ročnik – tri. Ja rozumejem lotyščinu, ruščinu, angličtinu a švedščinu. Ja som rada byvať Slovensko – študovať slovenčinu a angličtinu. Ja mám nové kamrati z Slovenska a ja povedala veľmi pekné miestá Slovensko a Rakuske: Poprad, Žilina, Malé Tatri, Bratislava, Červenij Kameň a Viedna. Ja byvala tento mesta pervij krad.*

*Tento dva týždeni ja mam skúški a na Vianoci ja idem domav. Moi rodičia je radi. Slovensko ma pekné Vianoc tirhi. V bečera ja pozeram TV, prechádamsa, učímsa a večeriam. V rano ja raňajkuem, študuem. Pondelok, utorok, streda, štvrtok i piatok – igem do školy. Sobota a nedela – víkend. Tento víken igem pokupat dari a kufor.*

*Ja nie mam súrodenci. Ja mam starú mamu. Ona veľmi veľmi múdra. Ja mam dve bratraneci a tri sesternici. Oni je tiež studenti a veľmi zábavný. Moj stary otec už zomrel.*

*Ja som ráda cestvať, no ja rozumela čo dom je dobrejčé miesto. Prečo? Tu je moji rodičia!*

*(Ja neviem dobré picať.)*

***Ukážka 3***

Študentka zo Srbska (21 rokov): študentka slovenčiny – angličtiny na UCM v Trnave; slovenský jazyk sa učila od malička v Srbsku; na Slovensku sa učí slovenčinu 2 roky.

*Čo je to čo domov robí domovom? Pre niekoho je to byt s holími stenami, pre niekoho sú to kamaráti, pre mňa je to moja rodina.*

*Rodina je mojím útočiskom, dáva mi skrýšu vždy keď chcem utiecť z vonkajšieho sveta, keď mám problém alebo keď ma niečo trápi. taktiež mi dáva pocit, radosti, šťastia a bezpečnosti. Viem, že sa na nich vždy môžem spoľahnúť. Aj keď vykonám niečo zlé, viem že mi odpustia a znovu bude všetko v poriadku. Je mojou oporou v každej chvíli.*

*Odkedy som sa rozhodla isť študovať na Slovensko, získala som nový domov, ale môj skutočný domov bude vždy pri mojej rodine. Pred Vianocami stále viac a viac myslím na moju rodinu, lebo viem, že ich už skoro uvidím. Teším sa, lebo na sviatky u nás vždy bolo rušno. Na Štedrý večer sa za stolom stretneme celá rodina: mama, mladší brat, starí rodičia, ujo s ujčinou a dvomi synmi. Je to taký veselý hurhaj. Na konci dňa si každý sťažuje, že zjedol viac ako mal. Je vidno, že patríme k sebe, že je predebatovaná nie jedna politická či filozofická téma a, že to zopakujeme znovu. K tomu patria aj také obyčaje ako zdobenie stromčeka a debata, najmä medzi mnou a mojím bratom, ktoré z ozdôb sú gíč a ktoré naopak môžu ísť na stromček, polnočný kokteil a prísny zákaz prskaviek odvtedy čo jedna skončila na novom koberci…*

*Keď tak nad tým uvažujem moja rodina je rovnaká ako každá iná ale predsa jedinečná. Nie nadarmo sa hovorí: Všade dobre, ale doma najlepšie.*

Literatúra

Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Strasbourg: Council of Europe Publishing 2002. 198 s. ISBN 92-871-4983-6

Council of Europe: Modern Languages: Learning, teaching, Assessment. A Common European Framework of reference (Draft 2 of a Framework Proposal). Strasbourgh 1996.

ELVIRI, F. et al.: L´insegnamento delle lingue straniere agli adulti. Milano: Franco Angeli Libri 1986. 167 s.

HÁDKOVÁ, Marie: Evropské jazykové portfolio a čeština jako cizí jazyk. In: Čeština – jazyk slovanský. Ostravská univerzita – Pedagogická fakulta, Ostrava 2001, s. 61 – 65.

LITTLE, David – PERCLOVÁ, Radka: Evropské jazykové portfolio. Praha 2001.

LITTLE, David – PERCELOVÁ, Radka: Európske jazykové portfólio – príručka pre učiteľov a školiteľov. http://www.statpedu.sk/buxus/generate_page.php?page_id=578. 14.11.2005.

Piloting the Common European Framework of Reference in Curriculum Development. Graz: European Centre for Modern Languages 1998. 61 s.

VANEK, Jan A.: The Threshold Level. Strasbourg: Council of Europe Press 1980.

VANEK, Jan A.: Objectives for foreign language learning. Volume I. Strasbourg: Council of Europe Press 1988. 88 s. ISBN 92-871-0921-4

http://culture2.coe.int/portfolio. 12.1.2005.

# Súčasný stav a perspektívy výskumu modálnosti v českej a slovenskej lingvistike

Katarína Pekariková

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta UKF v Nitre

## 1. Modálnosť v skúmaní lingvistických vied

Vývoj lingvistického skúmania je determinovaný stupňom nášho poznania a poznávania skutočnosti. V rámci tohto procesu prináša jazykoveda vedomosti o povahe a podstate sveta, ktorú spoluvytvára jazyk. Priestor súčasného lingvistického bádania je z tohto hľadiska mimoriadne široký a bohato diferencovaný. Jazyk nie je možné študovať v jeho komplexnosti, ale iba prostredníctvom špecializácie jednotlivých metodologických pohľadov:

1. V **synchrónnej jazykovede** je jazyk ako rečový produkt, komunikát, ktorý je výsledkom rečovej aktivity odosielateľa (expedienta, eminenta) a ktorý sa dostáva k príjemcovi (recipientovi, adresátovi) cez komunikačný kanál.
2. V **diachrónnej lingvistike** je súčasný stav chápaný ako pokračovanie zmien z minulých štádií jazyka (Dolník, 1999, s. 6 – 13).

Výskum vetnej modálnosti v českej a slovenskej jazykovede uprednostňuje prvý prístup, ktorý má dve tendencie: systémovú a kognitívnu. Ich nerozlíšený vplyv na pojmový aparát modálnosti spôsobuje rozkolísanosť. Z tohto dôvodu sa pokúsime o ich stručnú charakteristiku, ktorú hlbšie rozpracoval Juraj Dolník v monografii *Základy lingvistiky* (1999).

a) **Synchrónna systémová lingvistika**, ako ju poznáme u F. de Saussura, abstrahuje z komunikátov (rečových produktov) jazyk, jazykový systém, znak, langue. Takéto chápanie jazyka predstavuje pole možností, potenciálny objekt, ktorý sa v užšom zmysle v reči aktualizuje viacerými spôsobmi. Jedným z nich je aj modálnosť, ktorú presnejšie vymedzíme na základe charakteristiky niektorých druhov aktualizácie:

1. Sémantická aktualizácia – prejavuje sa na základe viacvýznamovosti a viackomponentovosti lexikálnych jednotiek. Vo výpovedi *Do obchodu vstúpilo dievča* ide v slove „obchod" o aktualizáciu komponentu „odbyt" a deaktualizuje sa komponent „ponuka", ktorý je aktuálny vo vete *Do obchodu priviezli pomaranče*.

2. Hierarchizácia propozície – ide o vysunutie (aktualizáciu) alebo odsunutie participantu (deaktualizáciu) vo vzťahu ku predikátu. Agens vo výpovedi *Rodičia postavili dom rýchlo* sa deaktualizuje napr. v deagentnej vete *Dom bol rýchlo postavený rodičmi*.

3. Aktuálne členenie výpovede – tu sa sleduje komunikačná závažnosť dvoch sémantických zložiek výpovede, a to témy a rémy. Vo výpovedi *Otec sa vrátil z Brazílie včera* vieme z predchádzajúcej časti textu, že otec sa má vrátiť z Brazílie. Je to minimálne komunikačne závažná zložka výpovede (téma), po ktorej nasleduje informačné jadro (réma) „včera".

4. Emocionálnosť – podstatný je citový hodnotiaci vzťah k výpovedi, ktorý sa prejavuje v zmene objektívneho poradia zložiek výpovede téma + réma (*Tú prácu treba odovzdať už dnes → Už dnes treba odovzdať tú prácu*) alebo v zmene spôsobu (*Zatvor okno! → Nemohol by si zatvoriť okno*)

5. Intenzifikácia – aktualizácia istej miery sémantického príznaku. Vo vete *Stále klame* dochádza k intenzifikácii činnosti agensa opakovaním *Stále len klame a klame*.

6. Situačné zakotvenie propozície – výpoveď je zakotvená v istej komunikačnej situácii, ktorá je vymedzená časom, priestorom a partnerom komunikácie, napr. *V pondelok (čas) som vám (komunikačný partner) to hovoril na prednáške (priestor)*.

7. Modálnosť – výpoveď sa aktualizuje buď vyjadrením autorovho komunikačného zámeru niekomu niečo oznámiť, opýtať sa, rozkázať či želať si (komunikačnointenčná modálnosť), alebo prostredníctvom vyjadrenia istého stupňa presvedčenia hovoriaceho o platnosti výpovede (istotná modálnosť) (Dolník, 1999, s. 80 – 85).

b) **Kognitívna lingvistika** chápe vzťah jazyka a reči v opačnom smere ako systémová jazykoveda. Vychádza zo skutočnosti, že použitie jazyka pri produko-

vaní a recipovaní komunikátov ovplyvňujú znalosti jeho aktérov, komunikačné zámery, podmienky komunikácie a princípy konania. Patria sem vnútorné aspekty komunikácie, a teda mentálna, psychická aktivita komunikantov. Hoci tieto úlohy rieši už v päťdesiatych rokoch psycholingvistika ako jedna z interdisciplinárnych lingvistík, kognitívna jazykoveda ich vysvetľuje komplexnejšie.

V porovnaní so systémovou lingvistikou pracuje kognitívna jazykoveda s opačným procesom, ktorý osvetľuje jazykovú determináciu reči. Lepšie to vysvetľujú dva základné prístupy kognitívnej lingvistiky:

1. Modulová koncepcia kognície – správanie človeka (napr. jeho reč) je výsledkom súčinnosti jazykových a mimojazykových znalostných (kognitívnych) podsystémov, ktoré sú uložené v pamäti ako jazyková schopnosť geneticky zakotvená v ľudskom organizme a prebiehajúca v procese socializácie jedinca.

2. Holistický prístup – jazykový systém je určovaný ešte všeobecnejšími kognitívnymi princípmi. Predpokladá sa, že naše rozmanité jazykové i nejazykové znalosti majú jednotnú reprezentáciu v pamäti.

Ako vidno, **komunikačný zámer sa tematizuje v systémovej i kognitívnej lingvistike**. Doterajšie definície modálnosti, ktoré explicitne zdôrazňujú postoj alebo zámer hovoriaceho sa hlásia k systémovej jazykovede. Hovoriaci tu vyjadrením svojho komunikačného zámeru (oznámenia, otázky, rozkazu, želania) či presvedčenia o reálnej platnosti propozície aktualizuje tie prvky jazykového systému, ktoré sú vyabstrahované z rečových komunikátov (Dolník, 1999, s. 84 – 85). V kognitívnej lingvistike sa komunikačný zámer charakterizuje ako mentálna (systémovo-kognitívna) schopnosť človeka tvoriť komunikát.

## 2. Definície modálnosti

Problematike modálnosti sa venoval slovenský lingvista Ľubomír Ďurovič vo svojej monografii *Modálnosť; Lexikálno-syntaktické vyjadrovanie modálnych a hodnotiacich vzťahov v slovenčine a ruštine* (Ďurovič, 1956). Prirodzene, ide o dielo synchrónnej systémovo-konfrontačnej lingvistiky. Na základe kritického rozboru názorov viacerých jazykovedcov (F. Brunota, V. V. Vinogradova, Ch. Ballyho, S. Karcevskij, F. Kopečného, Ľ. Štúra, M. Hattala) vymedzuje autor povahu modálnosti takto: „*Modálnosť je gramaticky (v tom i lexikálno--syntakticky a intonačne) vymedzený postoj hovoriaceho k reálnosti výpovede (jej predikačného jadra alebo niektorej jej časť)* (Ďurovič, 1956, s. 26).

Je to subjektívno-objektívna kategória, v ktorej sa nerealizuje subjektívny odraz objektívna, ale postoj hovoriaceho (modálneho subjektu) je vyjadrený objektívnymi prostriedkami jazykového systému. Týmto indikátorom venuje Ďurovič vo výskume modálnosti osobitnú pozornosť, pretože na základe toho ďalej klasifikuje modálne druhy. Pod reálnosťou výpovede chápe Ľ. Ďurovič vzťah hovoriaceho k reálnosti spojenia podmetu a prísudku (Ďurovič, 1956, s. 22). Modálnosť ako postoj hovoriaceho k reálnosti výpovede je hlavný kon-

štituujúci činiteľ každej vety. Napríklad vo vete *Dievča študuje* vyjadruje hovoriaci, že vzťah medzi podmetom „dievča“ a prísudkom „študuje“ pokladá za reálny; vo vete *Zuzana, choď študovať!* modálny subjekt vyjadruje svoju vôľu, aby sa stal dosiaľ nereálny vzťah medzi podmetom a prísudkom skutočným (Ďurovič, 1956, s. 9).

Podobným spôsobom vymedzuje povahu modálnosti aj Encyklopédia jazykovedy z roku 1993. „*Modálnosť (lat. modus – spôsob, miera) – kategória, pomocou ktorej sa vyjadruje spôsob a miera platnosti prisudzovania so zreteľom na autora prehovoru. Modálnosť tvorí hlavné jadro predikácie a patrí do širšej oblasti hodnotenia*“ (Ďurovič, 1956, s. 278). Ďalej sa uvádza, že jednotlivé druhy modálnosti sa môžu realizovať pomocou lexikálnych, syntaktických a zvukových prostriedkov. S týmito názormi sa nepolemizuje ani v inej jazykovednej literatúre. Predikácia je gramatický jav, označujúci reálnosť/nereálnosť výpovede (Ďurovič, 1956, s. 9), vecný obsah (Bauer – Grepl, 1980, s. 11), propozíciu (Karlík – Grepl, 1989, s. 31) či mimojazykovú skutočnosť (Oravec – Bajzíková, 1986, s. 44), ku ktorej hovoriaci zaujíma istý postoj.

Problém však nastáva vtedy, keď sa určuje, aké miesto má modálnosť v jazykovom systéme. Je známe, že modálnosť sa zatiaľ skúmala predovšetkým na jednotkách syntaktickej roviny, ktorá spolu s morfológiou tvorí gramatiku jazykového systému. To viedlo k potrebe určiť a vysvetliť funkciu modálnosti vo vete. Ján Oravec a Eugénia Bajzíková (1984, s. 44) uvádzajú modálnosť ako jednu zo štyroch stránok vety, ktorými sú obsahová, intonačná, gramatická a modálna stránka. Podobný metodologický prístup uplatňujú Jaroslav Bauer a Miroslav Grepl v Skladbe spisovné češtiny (1980, s. 11). V pojmovom vymedzení jednotlivých rovín vety dochádza v porovnaní s predchádzajúcimi autormi k posunom (obsahová, gramatická, modálna stránka, výstavba aktuálneho vetného členenia). Ešte výraznejšie sa prejavujú odlišnosti a nejasnosti pri ich charakteristike.

Tejto skutočnosti sa môžeme vzhľadom na zameranie a rozsah práce o stave výskumu modálnosti venovať len okrajovo, a to do takej miery, aby sme prostredníctvom nej naznačili problémové otázky, ktoré vznikajú pri riešení vzťahu jazykového systému a jeho rečovej aktualizácie. Je to dôležité najmä pri objasnení tej definície, ktorá modálnosť charakterizuje ako gramatickú kategóriu (Mistrík, 2002, s. 107).

## 3. Druhy modálnosti

Pri konfrontácii viacerých prístupov k problematike modálnosti sú podstatné dva aspekty, medzi ktorými je v jednotlivých lingvistických prácach plynulý prechod:

1. Akceptuje sa postoj hovoriaceho k propozícii (reálnosti/nereálnosti výpovede), ktorú vyjadruje predikácia. Tento prístup je východiskový pre definíciu modálnosti, ktorú podal Ľubomír Ďurovič (1956, s. 278).

2. Dôležitý je nielen postoj hovoriaceho k propozícii, ale aj jeho zámer docieliť náležitú interpretáciu výpovede u recipienta (Kralčák, 1996, s. 105). Týmto metodologickým prístupom sa vyznačuje väčšina lingvistických prác, ktoré vznikli v sedemdesiatych rokoch a neskôr. Dôraz sa v nich kladie nielen na informačnú zložku výpovede, ale i na jej komunikačno-pragmatický aspekt.

Kým postoj sa vyznačuje osobným vzťahom hovoriaceho k informácii v propozícii, pri komunikačnom zámere plní výpoveď vo vzťahu k adresátovi funkciu oznámenia, otázky, rozkazu, výčitky, odmietnutia, varovania a pod. To však neznamená, že každá výpoveď, ktorá má komunikačnú funkciu, má aj propozičný obsah, napr. *Čau!*, *No teda!* (Vaňko, 1996, s. 129). V takýchto výpovediach chýba podstatný znak modálnosti – predikácia, v rámci ktorej by sa obsah realizoval.

Pristúpme teraz k stručnej charakteristike modálnych druhov tak, ako nám ich podávajú niektoré slovenské a české monografie a učebnice syntaxe. Ako bolo vyššie formulované, Ľubomír Ďurovič svojou definíciou modálnosti smeruje k 1. typu klasifikácie modálnych druhov tým, že vo vzťahu k hovoriacemu zameral pozornosť na reálnosť výpovede (t. j. jej predikačné jadro alebo niektorú jeho časť). Hovorí **o „výrazoch vyjadrujúcich uplatnenie vôle“** (Ďurovič, 1956, s. 78 – 112), ktoré u J. Oravca nachádzame pod označeniami rozkazovacie a želacie vety postojovej modálnosti a vôľová modálnosť:

a) rozkazovacie (imperatívne) vety postojovej modálnosti (*Rozkazujem ti, aby si to neurobil, Pavel poradil Jánovi, že sa mal na to spýtať, Pavel dostal rozkaz, aby sa rýchlo vrátil domov, Ktoto jakživ videl, pchať komusi groše pre nič*).

b) želacie (dezideratívne) vety postojovej modálnosti (*Želá si, aby sa mali jeho deti dobre, Chcem mať zajtra nové šaty, Kiežby/Aby som mal zajtra nové šaty*);

c) vôľová (voluntatívna) modálnosť (*Ľudia im museli dávať podiely zo svojej úrody, Neslobodno podceňovať výsledky, ktoré sa dosiahli, Treba, aby si sa poponáhľal*, ale aj hodnotenie *Je správne, aby dievča takto hodnotilo celú vec?*). Posledný príklad sa už prekrýva so **systémom hodnotiacich výrazov a vzťahov**, ktoré chápe Ďurovič ako gramatikalizáciu protikladu aktuálnosť – neaktuálnosť (Ďurovič, 1956, s. 162)**.**

Ďalšími sú „**modálne vzťahy možnostné a intenčné“** (Ďurovič, 1956, s. 113 – 142), ktoré ešte výraznejšie opúšťajú nám známe vymedzenia postojovej, istotnej a voluntatívnej modálnosti a zameriavajú sa na predikačný vzťah modálneho subjektu a objektu (diktálneho subjektu). Možnostné modálne vzťahy autor charakterizuje ako *„rôzne druhy a stupne dispozície subjektu k realizovaniu dikta* (diktum je vedľajšia veta každého obsahového súvetia – pozn. K. P.)*, pričom dispozícia znamená naprostú neaktívnosť subjektu.“* (Ďurovič, 1956, s. 127). Intenciu definuje ako *„aktívny vzťah modálneho subjektu k realizácii ešte neuskutočneného deja, ktorého podmetom má byť modálny subjekt sám.“* (Ďurovič, 1956, s. 114).

V iných lingvistických prácach a učebniciach sa komunikačný zámer hovoriaceho prejavuje spolu s jeho postojom v rôznej intenzite a podobe. Týmto sa prvý typ klasifikácie modálnosti nielen prehlbuje, ale zároveň postupne presúva do ďalšieho typu. Prejavuje sa to v tom, že **postojová (konštitívna) modálnosť** v pojmovom vymedzení J. Oravca pripája k informačnej (intelektuálnej) vlastnosti predikácie komunikačný zámer hovoriaceho, ktorým chce autor niečo dosiahnuť u adresáta (Oravec – Bajzíková, 1986, s. 50). V ďalšej jazykovednej literatúre sa pre tento druh modálnosti vymedzuje presnejší termín „**komunikačnointenčná (zámerová) modálnosť**" (Grepl – Bauer, 1980, s. 18), ktorá sa realizuje ako oznamovacia, opytovacia, rozkazovacia a želacia veta.

1. V oznamovacej (enunciatívnej) vete sa adresát má dozvedieť od hovoriaceho propozičný obsah (Karlík – Grepl, 1989, s. 51), ktorý je v náväznosti na teóriu Ľ. Ďurovača reálny (v predikácii vyjadrený indikatívom) a nereálny (vyjadrený kondicionálom) (Bauer – Grepl, 1980, s. 23). Súčasťou komunikačnej funkcie oznámenia sú ďalšie komunikačné situácie, ktoré majú vlastné formy vyjadrenia:

a) oznámenie (má konštatačnú výpovednú formu),

b) námietka, nesúhlas, protest, ohrozenie, odmietnutie, výčitka, napomenutie (negatívne reaktívne hovoriace akty),

c) sľub, záväzok, súhlas (pozitívne hovoriace reaktívne akty),

d) návrh (má iniciačnú funkciu) (Grepl – Karlík, 1989, s. 51 – 56).

2. Opytovacie (interogatívne) vety sa spolu so želacími a rozkazovacími vetami zaraďujú medzi tzv. výzvové vety, ktoré na rozdiel od neutrálnych oznamovacích viet uplatňujú popri neutrálnom informačnom význame aj vôľový prvok (Oravec – Bajzíková, 1986, s. 51). Ukazuje sa však, že takéto delenie je zjednodušujúce, pretože oznamovacie vety obsahujú pri odovzdávaní propozičného obsahu aj aspekt rôzneho stupňa presvedčenia (istoty) (Mluvnice..., 1987, s. 320).

V interogatívnych vetách má hovoriaci zistiť od adresáta platnosť výpovede (zisťovacie otázky) alebo vyzývať na doplnenie výpovede hovoriaceho či jeho znalostí o svete (doplňovacie otázky) (Ďurovič, 1956, s. 323). Opytovacie vety sa v gramatikách z funkčného hľadiska klasifikujú:

a) podľa charakteru propozície na otázky zisťovacie a doplňovacie; kladné a záporné (Ďurovič, 1956, s. 324 – 325),

b) podľa postavenia hovoriaceho a adresáta na deliberatívne a nedeliberatívne otázky.

V bode b) treba rozlíšiť, či hovoriaci je zároveň aj adresátom a pri nedostatku istoty (rozpakoch, nerozhodnosti) kladie otázku sám sebe (deliberatívne otázky) alebo hovoriaci predpokladá prítomnosť adresáta, a preto sa k nemu obracia (nedeliberatívne otázky). Pri nedeliberatívnych doplňovacích otázkach ešte rozlišujeme otázky pravé, pri ktorých sa hovoriaci skutočne chce niečo dozvedieť (*Pôjdeš tam zajtra?*) alebo nepravé rečnícke (*A to som mal vedieť?*) či citové otázky, vyjadrujúce údiv, napr. *Zajtra musíš odcestovať, Čo to mám urobiť?* (Bauer – Grepl, 1980, s. 26 – 28).

3. Rozkazovacie (imperatívne) vety spadajú do širšej kategórie výpovedí s komunikačnou funkciou žiadacou. Jej cieľom je pobádať adresáta, aby niečo urobil (nie iba rečou doplnil) alebo neurobil. Tu sa vôľa hovoriceho prejavuje najzreteľnejšie. Vykonávateľom vôle hovoriaceho nemusí byť vždy len osoba druhá, ale i tretia osoba, napr. *Nech ma počkajú v byte!* (Mluvnice..., 1987, s. 336) Podobne ako v otázke aj tu rozlišujeme viaceré komunikačné situácie podľa miery zainteresovanosti hovoriaceho a adresáta a podľa miery závažnosti:

a) ide o iniciačný akt: výzva, rozkaz, povel, prosba (o dovolenie, o odpustenie), nabádanie, varovanie (výstraha, vyhrážka), návrh (rada, doporučenie),

b) ide o reaktívny akt: dovolenie (Grepl – Karlík, 1985, s. 66), námietka, nesúhlas, protest, ohrozenie, odmietnutie (Mluvnice..., s. 1987, s. 347 – 349),

c) ide o interaktívny akt: výčitka (Ďurovič, 1956, s. 350 – 351).

4. Želacie (dezideratívne) vety sú prejavom hovoriaceho, aby zostal zachovaný alebo sa zmenil stav vecí, ktoré sú ním hodnotené ako priaznivé či nepriaznivé (Ďurovič, 1956, s. 356). Vzhľadom na iniciačný akt výzvy v rozkazovacích vetách nebudeme charakterizovať želacie vety ako *„výzvy, aby sa niečo stalo alebo nestalo“* (Oravec, 1987, s. 53).

Želacie vety delíme podľa toho, či je obsah vety vzhľadom k realite splniteľný alebo nesplniteľný (Mluvnice..., 1987, s. 352). Na rozdiel od oznamovacích, opytovacích a rozkazovacích viet so subjektívnou modálnosťou (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 278), v ktorej sa prejavuje vzťah hovoriaceho k obsahu, v splniteľných a nesplniteľných želacích vetách ide o objektívny modálny vzťah obsahu výpovede ku skutočnosti. To však neznamená, že sa subjektívna modálnosť úplne vytráca. Na základe vzťahu hovoriaceho k splniteľnej skutočnosti poznáme želacie vety, ktoré zohľadňujú predovšetkým záujmy: 1. hovoriaceho (*Nech už mám tieto problémy za sebou!*), 2. adresáta (*Prajem ti, aby si sa skoro uzdravil!*) (Mluvnice..., 1987, s. 353).

Pri pojmovom vymedzení **istotnej (persuazívnej) modálnosti** vychádzame z toho, že hovoriaci popri vecnej informácii naznačuje aj stupeň subjektívnej istoty, resp. pochybnosti o platnosti výpovede. Podobne ako v komunikačnointenčných vetách aj tu je prítomný zámer hovoriaceho (uplatňujú sa oznamovacie a deliberatívne opytovacie vety), no dôraz sa kladie na jeho subjektívny postoj k výpovedi (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 278). Autori *Skladby spisovnej češtiny* chápu stupeň subjektívnej istoty hovoriaceho ako jeden zo štyroch typov **subjektívnych a emocionálnych postojov hovoriaceho** (Grepl – Karlík, 1989, s. 82 – 100):

1. postoj istotný – hovoriaci je presvedčený o platnosti propozície rôznou mierou (*Som presvedčený, že zajtra prídu, Je isté, že sa to nikdy nestane, Náš vedúci odišiel pravdepodobne do Prahy, Naše rozhodnutie Petra iste potešilo*);

2. postoj preferenčný – hovoriaci má záujem, ochotu, prianie, aby sa v budúcnosti nejaká činnosť realizovala alebo nerealizovala; považuje jej realizáciu za vhodnú, náležitú alebo nevhodnú, nenáležitú (*Mám záujem zúčastniť sa tohto kurzu, Nepokladám za náležité, aby si odišiel počas obeda*);

3. postoj evaluatívy – hovoriaci chce poznať etickú a emocionálnu hodnotu prezupozície (*Je rozumné, že si sa odtiaľ vrátil, Dobre sa ho zastal, Ešte aby som sa mu ospravedlňoval!, Škoda, že si neprišiel včas*)

4. postoj emocionálny – hovoriaci emocionálne prežíva obsah prezupozície; ide o prejavy systémovo nestabilizované, spontánne (*Zuzana..., Tak predsa! Málo!*) a zámerné, uvedomelé, systémovo stabilné (*Daj na seba pozor!*).

K istotnej modálnosti (v užšom i širšom slova zmysle) je ešte potrebné dodať, že hovoriaci môže vyjadriť postoj ku kladnej (*Som presvedčený, že zajtra určite príde*) i zápornej propozícii (*Je nesporné, že nič z toho neurobí*) (Mluvnice..., 1987, s. 355), čo je jeden z dôležitých momentov pri objasňovaní podstaty vôľovej modálnosti.

**Vôľová (voluntatívna) modálnosť** má v porovnaní s predchádzajúcimi výraznejšie zastúpenie v propozičnej zložke výpovede. Nejde tu o vyjadrenie postoja hovoriaceho k realizácii alebo nerealizácii obsahu vety, ani sa tu nesignalizujú jeho subjektívne postoje, ale sú tu reflektované tie vzťahy poznávanej skutočnosti, ktoré sa eminentovi javia na základe jeho znalostí sveta ako objektívne dané (*Peter musel schudnúť, Peter mal jedinú možnosť, a to necvičiť, Za jasného počasia možno odtiaľto vidieť Gerlachovský štít, Náš chlapec už chodí*) (Mluvnice..., 1987, s. 278).

Propozícica môže byť vzhľadom k realizácii/nerealizácii predikátu možná, t. j. niekým alebo niečím umožnená (*Peter mal jedinú možnosť, a to cvičiť, Peter nemohol cvičiť, Peter nemal iné riešenie ako cvičiť, Za iných okolností to môžeme vyriešiť, Petrovi sa podarilo plávať v ľadovej vode, Náš chlapec už chodí*), nutná, t. j. niekým alebo niečím vynútená (*Potrebujem si nutne zatelefonovať, Sekretárka mala priniesť plán práce už včera, Za normálnych okolností by sme ho mali vylúčiť zo štúdia, Mal by prísť o desiatej, Syn by si zaslúžil zopár faciek*) alebo zámerná, úmyselná, chcená (*Ján je ochotný pripraviť na slávnosti program, Študent má v úmysle neklamať pri teste, Je pripravený nikdy sa nevrátiť, Nemá chuť sa o tom rozprávať*).

Tento druh modálnosti, ktorý poznáme napr. z vysokoškolskej učebnice syntaxe (Oravec – Bajzíková, 1986, s. 55), nenájdeme v Skladbe spisovné češtiny z roku 1985, pretože jej tvorcovia P. Karlík a M. Grepl sa zaoberajú iba komunikačnou funkciou výpovede (oznámenia, otázky, výzvy, želania, uistenia) a subjektívnymi postojmi hovoriaceho. Mluvnice češtiny 3. zaraďuje voluntatívnu modálnosť spolu s **polaritou kladu a záporu** medzi **kognitívne zložky**, ktoré modifikujú sémantický (propozičný) základ vetného významu (Mluvnice..., 1987, s. 9). Kognitívna sémantika na rozdiel od komunikačno-pragmatickej, ktorá aktualizuje propozíciu, špecifikuje participantov a uplatňuje aktuálne vetné členenie, je denotatívnou situáciou, konfiguráciou obsahových entít.

Na základe definícií jednotlivých druhov modálnosti sledujeme v slovenskej a českej lingvistike modálnosť v dvojakom zmysle, a to v širšom (slovenská lingvistika – Ján Oravec) a v užšom (česká lingvistika – Karlík, Grepl, Bauer).

| | | | |
|---|---|---|---|
| **modálnosť v širšom zmysle** | **postojová modál.** (komunikačný zámer hovoriaceho, ktorým chce autor niečo oznámiť, opýtať sa, rozkázať, želať si ) | **istotná modálnosť** (subjektívny postoj; hovoriaci naznačuje stupeň subjektívnej istoty o platnosti výpovede) | **vôľová modálnosť** (vzťahy poznávanej skutočnosti sa eminentovi javia ako objektívne dané) |
| **modálnosť v užšom zmysle** (len v druhom stĺpci) | **komunikačná funkcia** (oznámenia, otázky, výzvy, želania) | **subjektívnemodálne a emocionálne postoje hovoriaceho** (postoj istotnemodálny, preferenčný, evaluatívny, emocionálny) | **kognitívne zložky, ktoré modifikujú sémantický (propozičný) základ vetného významu** (možnosť, nutnosť, zámer) |

## 4. Perspektívy výskumu modálnosti

Ako vidieť, problematika modálnosti je v jazykovede oblasťou, v ktorej **sa stretávajú kompetencie systémovej a kognitívnej lingvistiky**. Prejavuje sa to nielen pri charakterizácii voluntatívnej modálnosti, ale aj pri všeobecne známych objektívnych myšlienkach typu *Zem sa točí, Voda sa skladá z vodíka a kyslíka* a i., na ktoré poukázal už Ľ. Ďurovič. Vo svojej monografii venovanej modálnosti uvádza názorovú polemiku medzi lingvistami o modálnosti, resp. nemodálnosti spomenutých výpovedí (Ďurovič, 1956, s. 9).

Podľa F. Brunota, ktorý sa zaoberal porovnávaním vzťahov myslenia a jazyka, možno takéto výrazy skúmať nielen z lingvistického, ale aj z gnozeologického hľadiska. V prvom prípade považujeme vetu *Zem sa točí* za natoľko objektívnu, že sa tu vôbec neprejavuje náš úsudok, a teda je nemodálna. Ak však berieme do úvahy stav myslenia ešte pred Galileim a Koperníkom, nemožno s takou suverénnosťou spomenutú myšlienku chápať ako objektívny fakt. Jej odporcovia totiž vyhlasovali za všeobecnú pravdu *Zem sa netočí* a iní hovorili *Zem sa možno točí, Zem sa vraj točí* a pod. Z tohto uhla pohľadu usudzujeme, že kognitívna lingvistika, ktorá sa zaoberá mentálnymi znalostnými subsystémami v procese fylogenetickej i ontogenetickej socializácie človeka, môže byť výrazným spôsobom prínosná aj vo výskume modálnosti.

Za ďalšiu perspektívnu úlohu považujeme hlbšie rozpracovanie **textovej modálnosti**. Pohyb medzi vetou a textom nie je jednostranný (od vety k textu), ako to chápe syntetický alebo aplikačný model vety v Chomského generatívnej koncepcii jazyka. F. Miko uvádza, že „*veta sa teda vlastne ‚neskladá´ z prvkov, ale sa ‚rozkladá´ na svoje zložky, konštituenty, a tým sa realizuje. ... Generovanie textu prebieha podobne ako generovanie vety. Východiskovou kategóriou je text ako abstraktná predstava nerealizovaného celku, ako nediferencovaný celok...*“ (Miko, 1980, s. 21, s. 31).

V týchto intenciách prináša Juraj Vaňko jazykovú interpretáciu textovej modality v románe Živý bič od Mila Urbana (1985, s. 193 – 199) Je to zatiaľ jediná (nám dosiaľ známa) publikovaná práca, ktorá sa zaoberá otázkami tex-

tovej modality. Pri jej charakteristike nadväzuje na myšlienky N. J. Švedovej, ktorá uvádza, že popri vzťahu obsahu výpovede ku skutočnosti, môžeme určiť aj postoj hovoriaceho k povedanému. V oboch prípadoch hovoríme o modálnosti alebo modalite, no ich odlíšenie spočíva vo vyjadrení objektívneho (vzťah obsahu výpovede → k skutočnosti) a subjektívneho (vzťah hovoriaceho → k povedanému) modálneho významu. Obidva môžeme sledovať nielen na úrovni jednotlivých viet, ale aj v rámci textu ako nadvetného útvaru. Vtedy hovoríme o textovej modálnosti, ktorá nie je *„jednoducho sumou modalít"* menších syntaktických jednotiek (Vaňko, 1985, s. 194).

Dovolíme si vysloviť hypotézu, že indikátory, ktoré podľa J. Vaňka určujú modálnosť textu (synsémantickosť – autosémantickosť, hodnotenie postavy autorom – postavy konajú samé, tenzia – detenzia textu) sú najvýraznejšie prepojené s typmi modálnosti, ktoré v Skladbe spisovné češtiny vymedzujú Karlík a Grepl ako typ istotnej, evaluatívnej a emocionálnej modálnosti. Z tohto dôvodu bude predmetom ďalšieho výskumu problematiky aj otázka, či modálnosť textu budeme odlišovať od ostatných druhov aktualizácie jazyka alebo ju budeme chápať širšie spolu s emocionálnosťou alebo aktuálnym členením výpovede.

Vedecké štúdium vlastností modálnosti vety a textu by malo mať dosah aj na **didaktiku slovenského jazyka**. Súčasné učebnice tohto predmetu nepoužívajú priamo termín modálnosť, no uvádzajú jeho pojmové vymedzenie: *„Podľa zámeru hovoriaceho delíme vety na: oznamovacie, opytovacie, rozkazovacie a želacie* (ku každému sú uvedené dva príklady – pozn. K. P.). *Všetky druhy viet (oznamovacie, opytovacie, rozkazovacie, želacie) môžu mať aj formu zvolania* (ďalšie príklady – pozn. K. P.). *Zvolanie sa v ústnom prejave vyjadrí zvýraznenou intonáciou."* (Krajčovičová – Caltíková, 2003, s. 123).

Takéto definície a praktické cvičenia (hoci nápadité) zanechávajú žiakovi v pamäti faktické vedomosti. Rozpoznávanie postoja a zámeru hovoriaceho vo vete, príp. texte, má ho však viesť k hlbšiemu pochopeniu toho, že jazykom a jeho prostriedkami môžeme o tej istej skutočnosti hovoriť vždy ináč, môžeme nechtiac niekomu ublížiť alebo zmenou modálnosti v jedinej vete určiť ďalší priebeh komunikácie.

Literatúra

BAUER, Jaroslav – GREPL, Miroslav: Skladba spisovné češtiny. 3. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1980. 367 s.

DOLNÍK, Juraj: Základy lingvistiky. 1. vyd. Bratislava: Centrum informatiky a vzdelávania FiF UK 1999. 228 s.

ĎUROVIČ, Ľubomír: Modálnosť. Lexikálno-syntaktické vyjadrovanie modálnych a hodnotiacich vzťahov v slovenčine a ruštine. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1956. 219 s.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Peter: Skladba spisovné češtiny. 2. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1989. 474 s.

KRAJČOVIČOVÁ, Jarmila – CALTÍKOVÁ, Milada: Slovenský jazyk 5. Pre piaty ročník základných škôl. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2003. 136 s.

KRAJČOVIČOVÁ, Jarmila – CALTÍKOVÁ, Milada: Slovenský jazyk 7. Učebnica. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2005. 128 s.

KRALČÁK, Ľubomír: K niektorým otázkam segmentácie textu. In: Fungovanie jazykových prostriedkov v texte. Nitra: Vysoká škola pedagogická v Nitre 1996, s. 103 – 109.

MIKO, Franitišek: Text a štýl. K problematike literárnej komunikácie. Bratislava: Smena 1970. 167 s.

MISTRÍK, Jozef – kol.: Encyklopédia jazykovedy. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.

MISTRÍK, Jozef: Lingvistický slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 2002. 294 s.

Mluvnice češtiny 3. Skladba. Red. Jan Petr. Praha: Academia 1987. 746 s.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Súčasný slovenský jazyk. Syntax. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1986. 261 s.

VAŇKO, Juraj: Interpretácia jazyka umeleckej prózy. Nitra: Vedeckovýskumné pracovisko literárnej komunikácie a experimentálnej metodiky pedagogickej fakulty v Nitre 1985. 228 s.

VAŇKO, Juraj: Štruktúra a analýza textu. In: Fungovanie jazykových prostriedkov v texte. Nitra: Vysoká škola pedagogická v Nitre 1996, s. 127 – 136.

# Modele opisu kategorii aspektu czasownika (na materiale wybranych języków słowiańskich)

Lidia Pešinová

Katedra Slawistyki, Wydział Filologiczny Uniwersytetu Opolskiego, Opole

## 1. Problemy z definiowaniem aspektu

Kategoria aspektu czasownika definiowana była niejednokrotnie w słowiańskiej literaturze lingwistycznej. Nie istnieje właściwie jedna ustalona i ogólnie przyjęta jego definicja. Poszczególne definicje aspektu różnią się od siebie sposobem rozumienia tego, jaką kategorią jest aspekt (nie wszystkie definicje określają wprost typ kategorii, por. Pauliny 1971, s. 97, Hrvatska gramatika 1997, s. 225), i jak w związku z tym, pojmuje się niedokonaność i dokonaność oraz jakie są wykładniki niedokonaności i dokonaności. Celem artykułu jest wskazanie na niespójności w definiowaniu aspektu i na przyczyny powstawania tych niespójności.

Przegląd gramatyk języków słowiańskich a także artykułów i monografii dotyczących aspektu, pozwolił wyróżnić przynajmniej dwa „idealne“ modele opisu kategorii aspektu czasownika. W zależności od tego, w jaki sposób kategoria morfologiczna przysługuje leksemowi, w pierwszym modelu kategorię

aspektu uważa się za kategorię morfologiczną klasyfikującą, w drugim – za kategorię morfologiczną fleksyjną. Kategoria morfologiczna klasyfikująca to kategoria, w której leksem nie odmienia się według danej kategorii, lecz wchodzi w opozycję z leksemami danej klasy funkcjonalnej. Leksem jako całość jest scharakteryzowany przez jedną tylko wartość klasyfikującą. Kategoria klasyfikująca dzieli leksemy na nieprzecinające się podzbiory leksemów, wyznaczone przez poszczególne wartości tej kategorii morfologicznej. Do kategorii morfologicznej fleksyjnej należą leksemy przybierające różne wartości tej samej kategorii morfologicznej. Leksem odmienia się według danej kategorii. Leksemowi jako całości przysługuje pełny zbiór wartości danej kategorii morfologicznej (charakterystyka kategorii zaczerpnięta z Gramatyki współczesnego języka polskiego. Morfologia, 1984, s. 102). Oczywiście jest to klasyfikacja „idealna" i okaże się, że trudności w definiowaniu aspektu doprowadziły wielu badaczy do stworzenia modelu mieszanego, czyli określenia aspektu jako kategorii morfologiczno-leksykalnej.

## 2. Aspekt jako kategoria morfologiczna klasyfikująca

W takim opisie aspektu nie rozpatruje się jego znaczenia, tylko analizuje się dystrybucję form, więc czasowniki niedokonane i dokonane są przeciwstawione sobie jako odrębne leksemy. Zwolennicy tego stanowiska należą do zdecydowanej mniejszości. Z. Saloni i M. Świdziński (1998, s. 136) uważają, że choć wartość aspektu ma wpływ na paradygmat danego leksemu (leksemy niedokonane mają trójczłonową opozycję czasową a leksemy dokonane mają dwuczłonową opozycję czasową), to: „podział form czasownikowych na niedokonane i dokonane nigdy nie przebiega w poprzek leksemu: dany leksem czasownikowy jest zawsze albo niedokonany, albo dokonany". Wszystkie formy należące do leksemu niedokonanego są niedokonane, a wszystkie formy należące do leksemu dokonanego są dokonane, czyli ogół leksemów czasownikowych można podzielić na dwa podzbiory, które są rozłączne: podzbiór leksemów niedokonanych i podzbiór leksemów dokonanych. Pary aspektowe (niedokonany – dokonany) nie są formami tego samego leksemu, nie są to człony jednego leksemu, różniące się tylko wartością aspektu. Dany czasownik „nie odmienia się przez aspekt" (tak jak rzeczownik „nie odmienia się przez rodzaj", ale go po prostu ma).

W Gramatyce współczesnego języka polskiego (Morfologia, 1984, s. 130) uznaje się, że tylko dla części leksemów czasownikowych aspekt jest kategorią klasyfikującą. Chodzi o leksemy czasownikowe wchodzące w słowotwórcze relacje aspektowe, innymi słowy o leksemy tworzące pary aspektowe przy pomocy prefiksów i leksemy tworzące pary supletywne: „są to albo predykatywy tylko w aspekcie dokonanym – **perfectiva tantum**, albo tylko niedokonanym – **imperfectiva tantum**". W tym przypadku z różnicą aspektów związana jest także różnica znaczenia, np. *pisać – przepisać*, *widzieć – zobaczyć*. Ponieważ

autorzy Gramatyki... uważają, że istnieją przypadki, w których prefiksy nie mają funkcji modyfikującej ale tylko wprowadzają zmianę niedokonanego aspektu podstawy na dokonany, wyłączają z tej grupy tzw. czyste odpowiedniki aspektowe typu: *pisać – napisać*, *robić – zrobić*.

Prefiksy nie tylko aktualizują dokonaność akcji, ale są też wykładnikami nowych predykatów. Pary aspektowe opisują różne fragmenty rzeczywistości pozajęzykowej, składają się z dwóch odmiennych leksemów.

### 3. Aspekt jako kategoria morfologiczna fleksyjna

Do kategorii morfologicznej fleksyjnej zaliczają aspekt te definicje, w których aspekt przysługuje poszczególnym formom jednego leksemu. Leksem „odmienia się przez aspekt" (tak jak przymiotnik „odmienia się przez rodzaj"). Tutaj pary aspektowe opisują ten sam fragment rzeczywistości pozajęzykowej. Opozycja pomiędzy członami jednego leksemu to różnica pomiędzy gramatyczną wartością niedokonaności i dokonaności, przy założeniu tożsamości leksykalnej członów opozycji: „Slovesným videm (aspektem) rozumíme ten fakt, že české sloveso existuje ve dvou (až třech) podobách, které mají stejný lexikální význam, ale odlišují se od sebe **vztahem k završenosti (ukončenosti) děje**" (Příruční mluvnice češtiny, 1996, s. 318).

Dla J. Maslova kategorię morfologiczną aspektu mają tylko tzw. czyste pary aspektowe, czyli formy jednego czasownika typu: *дать – давать*. Inne pary aspektowe, np. z sufiksem nazalnym, lub prefiksalne nie są formami jednego leksemu, ale bliskimi, choć nie tożsamymi synonimami: „(...) формами одного глагола мы будем считать только образования совершенного и несовершенного вида типа русск. *дать – давать, бросить – бросать, подписать – подписывать, втолкнуть – вталкивать*, т. е. однокоренные образования, обладающие тождественным лексическим значением и различающиеся между собой отсуствием или наличием специального суффикса имперфективации» (Маслов, 1963, s. 5).

W takim modelu aspekty czasownika wyrażają różne spojrzenia na to samo zdarzenie, więc opozycja dokonaności i niedokonaności to różnica subiektywnego podejścia do sytuacji czy zdarzenia: „Трябва особено да се подчертае, че глаголните видове изказват по същината си не различни действия, а само различни изгледи или «проекции» (перспективи, аспекти) на действията. Затова за изказване на едно и също действие може да се употребява ту несвършен, ту свършен глагол според гледището, от което се взема действието в дадения случай. Напр. ***Купих*** *си днес много книги,* ***купувах*** *ги с голяма радост.* ***Преписвах*** *цял ден и* ***преписах*** *30 страници*» (Граматика на българския език, 1977, s. 210).

To spojrzenie na rzeczywistość pozajęzykową jest subiektywne, ponieważ kwestią wyboru mówiącego jest to, czy użyje aspektu dokonanego czy niedokonanego: „...aspekt jest kategorią gramatyczną wyrażającą subiektywne róż-

nice w sposobie ujmowania rzeczywistości pozajęzykowej. Ta sama sytuacja pozajęzykowa może w zasadzie być opisana zarówno przy użyciu form dokonanych, jak i niedokonanych czasownika; por. np. *Samochód pojedzie / będzie jechał do Zakopanego., Rysio zakochał się / kocha się w Beacie., Napisałem / pisałem wczoraj list do siostry.* Sytuacje opisywane przez paralelne wyrażenia zdaniowe z czasownikowymi formami dokonanymi i niedokonanymi mogą być wprawdzie identyczne, nie znaczy to jednak, że mówiący w obu wypadkach podaje tę samą informację o danej sytuacji. W zależności od użycia aspektu dokonanego lub niedokonanego zmienia się punkt widzenia mówiącego na opisywaną sytuację, ujęcie, w jakim zostanie ona zaprezentowana słuchaczowi" (Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia, 1984, s. 129).

Główny akcent na rolę użytkownika języka kładzie też Antonín Dostál: „Slovesný vid (aspekt) je schopnost slovesa vyjádřiti postoj mluvčího ke skutečné události, k ději (nebo k představě oné události), chápané jako celek nebo opačně" (Dostál, 1954, s. 18). Formy niedokonane ukazują procesy, czynności lub stany trwające, w przebiegu, niejako od wewnątrz, natomiast formy dokonane – te same procesy, czynności lub stany zakończone, z zewnątrz.

Ponieważ pary mają być tożsame leksykalnie, za środki sygnalizacji opozycji aspektowej uważa się wykładniki morfologiczne w postaci sufiksów i tylko niektórych prefiksów (czysto aspektowych). Większość prefiksów pociąga bowiem za sobą zmianę znaczenia, dlatego są uznane za środki słowotwórcze: „Za rzeczywistą funkcję aspektową uznaje się funkcję prefiksów w takich parach jak: *napisać* ← *pisać*, *schować* ‚ukryć' ← *chować*, *uszyć* ← *szyć*, *osiwieć* ← *siwieć*. Ich zróżnicowanie jest istotnie takie samo jak w parach *kupić* : *kupować*, *odczytać* : *odczytywać*, w których opozycja aspektowa jest wyrażana alternacją przyrostków tematycznych (...)" (Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia, 1984, s. 491). Dla prefiksów funkcja czysto perfektywizująca jest stosunkowo rzadka i bardzo trudno jest ustalić jakieś zasady dotyczące wyboru konkretnego prefiksu dla określonych grup czasowników:

„Когато се прибави към глагол от несвършен вид някоя представка, получава се нов глагол от свършен вид, напр. *пиша* - ***на****пиша* (...) В отделни случаи някои представки (напр. *на-, по-, о-*) не внасят ново значение в основата на глагола, а го променят само по вид» (Граматика на българския език, 1997, s. 214 – 216).

Także w czeskiej tradycji gramatycznej uznaje się rolę afiksów jako formalnych wykładników kategorii aspektu, por.:

„Nositelem diference sémantické jsou slovotvorné afixy (přípony a předpony) tvořící nová slovesa a měnící často i vid slovesa jako průvodní jev. Z předpon pouze sémanticky prázdné předpony, tj. tzv. prostě vidové předpony (prefixy), nejsou nositelem dalšího významu, vytvářejí pouze dokonavé protějšky slovesa základového" (Čechová, 1996, s. 154 – 155).

Istnieją również twierdzenia bardziej skrajne, które uznają, że żaden prefiks nie wyraża czystej dokonaności i zawsze wnosi ze sobą jakiś nowy odcień se-

mantyczny (por. np. Станков, 1980, s. 9)[1]. Rola prefiksów jest widziana odmiennie w zależności od tego, do jakiej grupy należy dany język słowiański. Zauważono różnice pomiędzy językami północno- i południowosłowiańskimi. Bułgarski językoznawca С. Иванчев podkreśla, iż teoria dotycząca prefiksów o funkcji czysto aspektowej najmocniej związana jest z językami północnosłowiańskimi: „Докато в българския език префиксацията служи предимно за словообразователни цели, в северните славянски езици в много случаи тя служи и за създаване на чисто свършени съответствия на несвършени глаголи“ (Иванчев, 1971, s. 183).

Powyższe modele to oczywiście modele „idealne“. Natomiast szczegółowa analiza definicji aspektu wykazała, iż większość z nich należy do swoistego typu mieszanego łączącego kategorię morfologiczną z kategorią leksykalną (por. np. Mluvnice češtiny. Tvarosloví, 1986, s. 179).

## 4. Niespójność definicji aspektu – aspekt jako kategoria morfologiczno-leksykalna

Co najmniej dwa problemy skłoniły badaczy do nazwania kategorii, do której przynależy aspekt, kategorią morfologiczno-leksykalną. Pierwszy to fakt, że nie wszystkie czasowniki mają wykładniki aspektu w postaci konkretnych afiksów (sufiksów, prefiksów), drugi polega na tym, że definicja niedokonaności i dokonaności nie obejmuje wszystkich leksemów.

### *4.1. Formy czasownika bez wykładników morfologicznych aspektu*

Problem pojawia się przy wykładnikach morfologicznych aspektu. W obu wyżej omawianych kategoriach, tj. klasyfikującej i fleksyjnej, występują także formy bez morfologicznych wykładników aspektu. Tymczasem, wśród badaczy nie ma wątpliwości co do ich wartości aspektowej, por. pol. *grać*, *żyć* z kategorii klasyfikującej czy *kupować* – *kupić* z kategorii fleksyjnej. Czaswoniki (tzw. pierwotne) typu *grać*, *żyć* nie mają sufiksów będących wykładnikami niedokonaności, forma *kupować* posiada wykładnik niedokonaności – sufiks *-owa-*/*-uje-*, natomiast już jej odpowiednik dokonany *kupić* wykładnika tejże dokonaności nie ma, por. *kupię*, *kupisz*, *kupi*... Skoro nie ma wykładnika a wartość aspektowa jest możliwa do określenia, wysnuto wniosek, że takie czasowniki mają jakiś inny rodzaj aspektu, czyli przysługuje on im w jakiś inny sposób niż formom z wykładnikami. Aspekt należy tu do stałej charakterystyki leksemu, jest w nim inkorporowany, jak piszą autorzy Gramatyki współczesnego języka polskiego

[1] „Това обаче не се отнася за видови „двойки» от първични несвършени глаголи и образуваните от тях с помощта на различни представки или на наставката *–на* свършени глаголи, които се различават в лексикално отношение дори и в случаите, когато представката е с най-общ характер – напр. *пиша* и *напиша*“. Zob. В. Станков, 1980, s. 9.

(Morfologia, 1984, s. 216) „u bezprefiksalnych czasowników dokonanych typu *kupić"* o aspekcie decyduje „nacechowany dokonany aspekt morfemu rdzennego". Także czasowniki określane w literaturze lingwistycznej jako dwuaspektowe nie są scharakteryzowane morfologicznie pod względem aspektu: „Трудно оспорить тот факт, что каждый двувидовой глагол – одна лексема. Грамматические формы такого глагола являются, следовательно, формами одного и того же слова, у которых, однако видовое значение совершенности и несовершенности формально не выражается" (Лебедь, 1993, s. 99). Pomimo braku wykładników, w konkretnych użyciach czasownik dwuaspektowy przyjmuje funkcję jednej tylko wartości, niedokonanej lub dokonanej.

### *4.2. Definicja niedokonaności i dokonaności*

Niedokonaność i dokonaność jako dwie wartości aspektu mają być wspomnianymi różnymi spojrzeniami na ten sam proces, czynność lub stan. Ogólnie rzecz ujmując, ma to być opozycja pomiędzy czynnościami trwającymi – niedokonanymi a zakończonymi – dokonanymi. Tak zdefiniowane niedokonaność i dokonaność nie pasują jednak do wszystkich par aspektowych. Owszem, zgodzić się można, co do tego, że *przepisanie* jest zakończeniem *przepisywania*, ale czy *kupienie* jest zakończeniem *kupowania*, *zamilknięcie* końcem *milczenia*, czy może raczej jego początkiem? Takie przykłady są znane i można by je oczywiście mnożyć. Starano się więc rozwiązać ten problem definiując inaczej niedokonaność i dokonaność. Według jednych autorów dokonaność to kompletność czynności widzianej jako proces niepodzielny, zamknięty, a niedokonaność to brak tej kompletności: „Глаголите от несвършен вид изказват действието в неговото последователно извършване (както то се извършва постепенно): *изкачвам се, лягам, отивам, падам, пиша, тръгвам, ям* и пр. Глаголите от свършен вид изказват действието изцяло (в цялото му извършване): *изкача се, легна, отида, падна, напиша, тръгна, изям* и пр.» (Андрейчин, 1978, s. 162).

Dokonaność wiążą językoznawcy też z osiągnięciem rezultatu, a niedokonaność z samym dążeniem do jego osiągnięcia: „Rozdíl mezi dokonavým a nedokonavým slovesem vidového páru je v tom, že dokonavé sloveso vyjadřuje dosažení výsledku (např. *Vystoupil z vozu. Dal mi korunu. Zavřel dveře*), kdežto nedokonavé vyjadřuje jen směřování k výsledku, ale nikoli jeho dosažení" (Mluvnice češtiny. Tvarosloví, 1986, s. 181).

Definicje aspektu, które określają go jako morfologiczno-leksykalny (lub nazywając tylko morfologicznym autorzy dodają jednak elementy znaczeniowe w definicji) stanowią zdecydowaną większość. Opierają się one na analizie formy czasowników. Formie przypisują pewne znaczenie. Definicje takie są jak gdyby dwuskładnikowe, jednym składnikiem jest opis formalny, drugim – opis dotyczący znaczenia. Obserwując wyrazy zauważa się pewne regularności, np. to, że pary wyrazów różniące się budową morfologiczną różnią się też znaczeniem. Badania nad zależnością aspektu od znaczenia czasownika zapoczątkował w slawistyce, jak wiadomo, J. Maslov, dla którego wykładnikami kategorii aspektu są nie tylko

afiksy, ale całe kombinacje morfemów aspektowych i nieaspektowych (razem z rdzeniem), tworzące tzw. temat aspektowy – *видовая основа (ВО)*: „... рассматривая морфологическую систему выражения вида, следует исходить не из отдельных „морфем вида“ как таковых, а из определенной комбинации видовых и невидовых морфем (включая и корневую морфему) в рамках глагольной основы. Именно глагольная, или точнее, видовая основа (ВО) и является в слаявнских языках материальным носителем видового значения совершенности/несовершенности» (Маслов, 1963, s. 10). Zauważono, że pary sufiksalne różnią się nie tylko wartością aspektu, ale również innymi wartościami, np. iteratywnością: „...vidskim parnjacima smatraju se i oni glagoli među kojima osim opreke po vidu postoji i razlika u načinu vršenja radnje, npr. u parovima *dolaziti – doći*, *micati – maknuti* postoji i opreka ‚učestalost' – ‚neučestalost'(...)" (Hrvatska gramatika, 1997, s. 226). Badacze zauważyli, że przy wyrażaniu aspektu pewną rolę odgrywa także znaczenie leksykalne czasownika a jednocześnie twierdzi się, że różnice w aspekcie wyrażone są morfologicznie. Niespójności występują w obrębie jednej definicji, np. określa się aspekt jako kategorię gramatyczno-leksykalną (leksykalno-gramatyczną): „Svou povahou stojí na rozhraní mezi mluvnicí a slovníkem“ (Mluvnice češtiny. Tvarosloví, 1986, s. 179), a jednocześnie twierdzi się, że czasowniki tworzące pary aspektowe nie różnią się między sobą znaczeniem tylko wartością aspektu.

## 5. Uwagi końcowe

Z przedstawionego powyżej przeglądu wynika, że istnieją rozbieżności w rozumieniu aspektu, począwszy od prób wyjaśnienia, na czym polega istota aspektu i co on wyraża, poprzez pojęcia niedokonaności i dokonaności, a skończywszy na rodzajach ich wykładników.

Definicjom aspektu i jego członów – dokonaności i niedokonaności, brakuje spójnych kryteriów wyodrębniania, raz kładzie się nacisk na moment zakończenia, potem na wyczerpanie się czynności, innym razem na ujęcie rzeczywistości przez mówiącego. Wszystkie te podejścia są za wąskie, jeśli rozumiano by dokonaność i niedokonaność ściśle według tych definicji, część czasowników nie mogłaby być zakwalifikowana ani do dokonanych ani do niedokonanych, ponieważ nie spełniałaby nałożonych na nie wymagań. Adekwatna definicja aspektu powinna mieć taki człon definiujący, który mieściłby w sobie wszystkie „rodzaje“ dokonaności i niedokonaności.

Kryterium podziału powinno wydzielać czasowniki niedokonane wyrażające nieskończoność, trwanie, niekompletność, a z drugiej strony czasowniki dokonane wyrażające zakończoność, kompletność, ograniczoność trwania, początek stanu[2].

[2] Postulował to już w swojej pracy S. Živković (1959, s. 24): „Vidljiva je potreba da se dâ podjela glagola na jedinstvenoj osnovi, t. j. na osnovi glagolskog vida, a prije toga je potrebno preciznije odrediti pojam glagolskog vida (ili aspekta)“.

Wartość aspektowa czasowników, które nie posiadają wykładników formalnych jest znana. Tak np. nie budzi wątpliwości językoznawców niedokonana wartość bezsufiksalno-bezprefiksalnych czasowników pol. *żyć, grać*. Skoro można określić aspekt czasowników nieposiadających formalnych wykładników kategorii aspektu w postaci afiksów i uznaje się też za pary różniące się aspektem tzw. pary supletywne (typu pol. *widzieć – zobaczyć*) to wykładnikami aspektu nie są tylko morfemy gramatyczne, ale także morfemy leksykalne. Leksemy bez formalnych wykładników aspektu są w takim razie nacechowane aspektowo.

To twarde założenie dotyczące obowiązkowej obecności wykładników aspektu (morfemów gramatycznych) spowodowało, iż kategoria aspektu dla par sufiksalnych jest kategorią fleksyjną, natomiast dla par prefiksalnych – kategorią klasyfikującą. Innym sposobem rozwiązania tego problemu jest wyodrębnianie dwóch „rodzajów" aspektu: morfologicznego i leksykalnego.

W celu uniknięcia wskazanych powyżej niespójności w definiowaniu kategorii aspektu należałoby zmodyfikować definicje niedokonaności i dokonaności, tj. stworzyć definicję ogólniejszą, obejmującą wszystkie inwarianty niedokonaności i dokonaności a także zrezygnować z obowiązkowego wymogu istnienia wykładników formalnych aspektu (pomocne byłyby np. badania konfrontatywne z językami, które kategorii aspektu nie zgramatykalizowały).

Literatúra

ČECHOVÁ, Marie: Čeština – řeč a jazyk. Praha: ISV nakladatelství 1996.

DOSTÁL, Antonín: Studie o vidovém systému v staroslověnštině. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1954.

Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. Wrocław: Ossolineum 1999.

Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Warszawa: PWN 1984.

Hrvatska gramatika. Zagreb: Školska knjiga 1997.

Mluvnice češtiny. Tvarosloví. Praha: Academia 1986.

PAULINY, Eugen: Krátka gramatika slovenská. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971.

Příruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1996.

SALONI, Zygmunt – ŚWIDZIŃSKI, Marek: Składnia współczesnego języka polskiego. Warszawa: PWN 1998.

ŽIVKOVIĆ, Sreten: Podjela glagola po vidu (aspektu). In: Jezik VIII. Zagreb1959, s. 23 – 28.

АНДРЕЙЧИН, Любомир: Основна българска граматика. София: Издателство „Наука и изкуство» 1978.

Граматика на българския език. София: Наука и изкуство 1977.

ИВАНЧЕВ, Светомир: Проблеми на аспектуалността в славянските езици. София: Издателство на БАН 1971.

ЛЕБЕДЬ, Светлана: О некоторых вопросах славянской аспектологии. In: Badania nad czasownikiem w językach słowiańskich. Ed. A. Bartoszewicz, J. Pietruchina. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1993, s. 97 – 102.

МАСЛОВ, Юрий: Морфология глагольного вида в современном болгарском литературном языке. Москва: Академия Наук СССР 1963.

СТАНКОВ, Валентин: Глаголният вид в българския книжовен език. София: Наука и изкуство 1980.

## Niečo k otázke prevzatých slov v ruskom jazyku

Olga Petrova

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta
Univerzity Komenského, Bratislava

Od čias rozpadu Sovietskeho zväzu v ruskom jazyku, ako aj v spoločnosti celkovo nastali ohromné zmeny. Hlavnými črtami jazyka sovietskej epochy boli:

1. **výberová minimalizácia aktívnej slovnej zásoby** s tendenciou k skracovaniu slov s cieľom znižovať transparentnosť sémantiky pomenovaní a redukovať ideologicky nevhodné asociácie (*агитпром, шкраб*),
2. vytvorenie eufevizmov a perifráz na tzv. «slovesnú kamufláž» menej prijemných aspektov komunizmu (*сексот – секретный сотрудник, осведомитель КГБ, высшая мера социальной защиты – смертная казнь*),
3. ideologizovanie, politizovanie neutrálnej lexiky (strana, sloboda),
4. pretváranie frazeológie z ľudovej tvorivosti do tvorivosti administratívneho aparátu, transformácia frazeológie do „lozungológie“ (*„Наша цель – коммунизм!“*).

V posledných desiatich – pätnástich rokoch tak namiesto „čistej správnej reči čias totalitarizmu“ nastupuje zrazu slobodný jazyk nových čias. Celkovo možno hovoriť o istej liberalizácii normy ako v politike, hospodárstve, kultúre tak aj v jazyku.

A. S. Puškin vyzýval autority svojej doby nechať ruskému jazyku „viac voľnosti, aby sa rozvíjal podľa svojich zákonov“. Pravda, dnes sme svedkami, že jazyk síce dostal slobodu, ale rozvíja sa podľa našich (rozumej spoločenských) zákonov a je zrejme, že spoločensky podmienené jazykové inovácie nie sú len pravidelnými vnútro systémovými procesmi, ale sú často aj zdrojom kvalitatívnych zmien, napr. na báze inojazyčných vplyvov, či v dôsledku reštrukturácie národného jazyka v súlade so zmenami v štruktúre spoločnosti.

V tomto príspevku sa podrobnejšie zameriame na inovácie v jazyku (najmä lexike) na pozadí porovnávacieho parametra „pôvod“ a opozície „domáci verzus cudzí prvok“. Každý prevzatý prvok na začiatočnej etape svojho fungovania v prijímajúcom jazyku má určitý stupeň novoty. Väčšina nových výrazov v pri-

jímajúcom jazyku sú jednotky, ktoré nie sú neologizmami v pôvodnom jazyku. Veľkou časťou nových slov v cieľovom jazyku sú nové kombinácie morfém alebo základov zložených slov vytvorené z ináč známeho lexikálneho materiálu. „Lexikálnymi neologizmami sú slová novovytvorené alebo prevzaté“ (Protčenko, 1975).

V rámci „vyrovnávacích tendencií“ (Martincová, 1983) v dynamických procesoch na časovej osi „zánik jedných a vznik iných slov prebieha aj v synchrónnom jazyku nenapadne. Avšak známy – hoci zriedkavejší – je aj taký jazykový fakt, keď nové slovo alebo nový význam doteraz existujúceho slova má „narodeniny“, spojené s určitým dátumom“. Tak napríklad slovo *спутник* má presné datovanie od 4. októbra 1957, keď v ZSSR bola vypustená prvá umelá družica Zeme. Alebo začiatkom septembra 1997 vo viacerých ruských (aj slovenských) novinách sa objavilo nové slovo *папарацци*. Tragická smrť anglickej princeznej Diany, ktorej „dobrovoľnými alebo nedobrovoľnými vinníkmi“ sa stali paparazzi, bola stimulom pre uzualizáciu tohto slova vo viacerých jazykoch, vrátane ruského.

Vzhľadom na lexikografické diela je známe, že slovníky obyčajne fixujú nové lexikálne prvky s meškaním, pričom jednou z podmienok zachytenia nových výrazov v slovníku je práve viacnásobné použitie týchto slov v bežnej reči alebo masmédiách. Preto autori slovníkov často uvádzajú namiesto dátumu prvého objavenia slova v jazyku skôr približný čas jeho rozširovania, teda stabilnej fixácie v jazyku.

V minulých storočiach prevzaté slová pochádzali z rôznych zdrojov jazykov a možno spomedzi nich diferencovať pramene homogénnych tematických skupín výrazov: z nemčiny do slovanských jazykov prešla lexika napr. v oblasti remesla, filozofie, vedy, z francúzštiny v oblasti módy, umenia, kuchárstva, z taliančiny v oblasti hudby a architektúry, z holandčiny v oblasti námorníctva.

Na rozdiel od predchádzajúcich storočí dnes skoro jediným zdrojom prevzatých slov v slovanských jazykoch je angličtina. Slová anglického pôvodu sa používajú v ruštine v rôznych odborných oblastiach, napríklad v počítačovej, hudobnej, športovej či v oblasti obchodu. Práve neologizmy prevzaté z angličtiny sme použili v našom dotazníku, ktorým sme sledovali ovládanie vybraných anglicizmov v rôznych spoločenských a vekových skupinách a postoje k nim.

K tomuto príspevku bolo doteraz spracovaných 120 testov, každý z testov mal 36 otázok. Respondenti mali za úlohu: vysvetliť významy uvedených slov tak, ako ich poznajú, vybrať podľa nich správnu pravopisnú formu, zvoliť vhodné slovo/slovné spojenie pre určitý kontext a nakoniec uviesť názor na prenikanie nových slov a slovných spojení do slovnej zásoby ruského jazyka a taktiež vysvetliť postup pri vyplňovaní dotazníka. Dotazník obsahoval len tie slová, ktoré sú v ruských slovníkoch neologizmov za posledné desaťročie (Levašov, E. A.: Slovar novyh slov russkogo jazyka, 1995) a pomerne často sa stretávajú v tlači.

Prvá úloha vysvetliť významy uvedených slov sa ukázala ako veľmi zložitá. Jediné slovo, ktoré bolo vysvetlené relatívne správne viac ako polovicou respondentov (75,6 %), je DVD, ďalšie slová, ako *PR, бонус, евроремонт, горячая линия*, vedelo vysvetliť od 20 do 50 % opýtaných, slová *гостинка, last minute, татуаж* sú skoro neznáme, aj keď sa dosť často objavujú v tlači a v reklame, skoro každá turistická agentúra ponúka last minute zájazdy a každý salón krásy má v svojej ponuke tak isto ako strihanie, manikúru, pedikúru, depiláciu aj *татуаж* čiže permanentný make-up. Pritom podľa kvantitatívnych ukazovateľov rovnaké problémy s vysvetlením všetkých slov mali ľudia rôznych vekových skupín a to muži aj ženy, čo je veľmi prekvapujúce.

Druhou úlohou bolo vybrať správne písanie slov spomedzi ponúkaných variantov, ktoré sa už istý čas používajú v ruskom jazyku, pričom ani jeden variant nie je považovaný v slovníkoch za primárny. Neadoptovaný pravopis vybrala absolútna väčšina pre také slová, ako sú: *on-line, e-mail* a *PIN-код*. Hlavným dôvodom môže byť azda to, že práve v anglickom variante sa používajú slová *on-line* a *e-mail* na najpopulárnejších stránkach s poštovými schránkami v Rusku: mail.ru, pisem.net, yandex.ru, aport.ru atď a slovo *PIN-код* je vysoko frekventované vďaka výrobcom mobilných telefónov a ich návodom k predávaným aparátom.

Ďalej ide niekoľko variantov slova *викенд* alebo *уикенд*, prvá forma je adoptovaná vzhľadom na ruský jazyk, lebo spojenie hlások *и* a *i* nie je zvyčajné pre ruštinu. Avšak práve forma *уикенд* sa najčastejšie používa v tlači inklinujúcej k internacionalizácii, čo pravdepodobne ovplyvnilo výber väčšiny respondentov.

Ďalej v dotazníku bolo treba vybrať správne slovo alebo spojenie slov pre určitý kontext.

Tu jednoznačne môžeme povedať, že výber ľudí je veľmi ovplyvnený tým, čo vidia alebo počujú v médiách a vo verejnej komunikácii. Výraz *стоянка автомобилей* už v Rusku skoro nikde neuvidíte, podnikatelia v tejto živnosti si zvolili podľa terajšej módy prevzaté slovo *парковка* a tak aj automobilisti teraz používajú len toto nové slovo. To isté sa dá povedať aj o neologizmoch *сайт* (83,3 %), *online-каталог* (65,8 %), *прайс-лист* (53,3 %), *кастинг* (66,7 %) atď.

V priebehu posledného desaťročia sa v Rusku etablovalo ohromujúce množstvo literárnych žánrov a literárnych postav (najmä komerčne atraktívnych), ako sú, napríklad, ironický detektív, ženský detektív, avanturisticko-ironický detektív, retro-detektív, detektív búrime, mystický detektív, intelektuálna mystéria, kriminálny zákon atď. Všetko je to o vraždách niekedy v humoristickej forme niekedy vážne a všade účinkujú práve *киллеры*. A aj keď máme na to ruský výraz *наемный убийца*, v deviatich z desiatich prípadov používajú autori tejto literatúry spomenuté prevzaté slovo. Je to daň móde? Ťažko povedať, ale, žiaľ, väčšinou ide o lacnú nekvalitnú literatúru, ktorá je ale dostupná na každom kroku. Môžeme predpokladať, že práve preto aj 76,7 % respondentov, ktorí preferovali toto prevzaté slovo.

V každej banke, v každom obchode, v každom podniku v Rusku stretávate ľudí, ktorí sa poskytujú bezpečnostné služby. V Rusku majú vždy na rovnošate napísané *охрана*, anglický ekvivalent *security* v ruštine zatiaľ nie je veľmi zaužívaný, možno pre zložitosť výslovnosti pre rusky hovoriacich. V súlade s tým väčšina opýtaných (80 %) si vybrala ruské slovo z ponúkanej dvojici ekvivalentov. Môžeme skonštatovať, že to je jediný ruský výraz z nášho dotazníka, ktorý „zvíťazil" s takou veľkou prevahou v konkurencii s prevzatým slovom.

V závere dotazníka sme poprosili respondentov uviesť svoj názor na prenikanie nových slov a slovných spojení do lexikálnej zásoby slovenčiny. Len štyria ľudia sú proti akémukoľvek prenikaniu nových slov do slovnej zásoby ruštiny, 69 respondentov, čiže väčšia polovica, si myslí, že nové slová v lexikálnej zásobe ruštiny sú potrebné, ak neexistuje pomenovanie pre konkrétny jav. Prispieva to k rozvoju lexiky a k uspokojovaniu komunikačných potrieb. Ak však už isté pomenovanie pre daný jav máme, načo ho nahrádzať novým. Len 25 odpovedajúcich, čiže jedna štvrtina uprednostňuje predovšetkým cudzie slová. Iný názor uviedlo 18 ľudí, jeden z nich v podstate zodpovedal prvej možnosti: optimálnym variantom je vytvorenie nových ruských slov adekvátnych prevzatému slovu. Objavil sa aj taký názor, že prenikanie cudzích slov do ruštiny je nevyhnutné, teda ruština nemôže byť inertná voči cudzojazyčným vplyvom.

Nakoniec sme respondentov žiadali, aby vysvetlili, ako postupovali pri vyplňovaní dotazníka. 57 ľudí (50 %) vyplňovalo dotazník spontánne, napísali, čo si mysleli bez dlhého rozmýšľania a uvažovania o domácom či cudzom pôvode slova, či o jeho spisovnosti, resp. nespisovnosti. 51 respondentov o svojich odpovediach rozmýšľalo a snažilo sa vybrať také slová a slovné spojenia, ktoré najviac zodpovedajú jeho jazykovému citu a jazykovej skúsenosti, aj keď neočakávali, že by mali byť vždy správne a spisovné (40 ľudí) alebo ktoré sú podľa nich správne a spisovné (11 ľudí).

V závere môžeme povedať, že od roku 1990 ruský jazyk kompenzuje roky sterilnej stagnácie (podľa niektorých lingvistov) neobyčajnou dynamikou rozvoja. Nespornými lídrami jazykovej liberalizácie sa stali masmédia oslobodené od cenzúry, ktoré rady používajú všetky nové slová a tiež rady vymýšľajú svoje vlastné. Do bežnej reči sa dostalo ohromné množstvo slov z rôznych slangov a argotov (v prvom rade kriminálneho a mládežníckeho) a začalo sa preberať veľa cudzích slov, používanie ktorých sa stalo módnym a prestížnym. Aj keď väčšina opýtaných si myslí, že nové slová v lexikálnej zásobe ruštiny sú potrebné, len ak neexistuje pomenovanie pre konkrétny jav, v dotazníku zvolili nezriedka práve prevzaté slová, čo je dôsledok známeho napätia medzi spontánnym a reflexívnym správaním používateľov jazyka (Dolník, 2000).

Literatúra

LEVAŠOV, Evgenij A.: Slovar novyh slov russkogo jazyka. Petrohrad: Dmitrij Bulanin 1995. 877 s.

MARTINCOVÁ, Oľga: Problematika neologizmu v současné spisovné češtine. Praha: Univerzita Karlova 1983.
PROTČENKO Ivan Fedorovič: Lexika i slovoobrazovanie russkogo jazyka sovetskoj epohy. Moskva: Nauka 1975. 324 s.

## Využitie citosloviec v emocionálnom zafarbení poézie Janka Silana

Edita Príhodová

Filozofická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku

Poézia Janka Silana bola už aktuálnou literárnou kritikou charakterizovaná ako emocionálna. Jozef Kútnik-Šmálov pomenoval najstabilnejšie a zároveň kontrastné emócie: smútok a radosť.[1] Slovo, význam, myšlienka a emócia sa teda v poetickom diskurze Janka Silana vzájomne podporujú: emócii samej by chýbal logos – význam a zmysel, myšlienka sama osebe by bola neúčinná. Signálom emocionálne ladeného textu sú citoslovcia, ktoré majú bližšie k zvukom ako k pojmom, vypovedajú o vnútornom svete lyrického subjektu, o spontaneite, s ktorou človek svet a seba samého prežíva.

### *1.1. Smútok a jeho typológia*

Najčastejším citoslovcom prvej fázy Silanovej tvorby (tridsiate a štyridsiate roky 20. storočia, najmä zb. Kuvici) je tragické „ach“, prípadne alternatívnym citoslovcom k nemu je „oh“. Aj keď v neskorších zbierkach (zo šesťdesiatych rokov 20. storočia) sa citoslovce „ach“ objavuje zriedka, smútok je v Silanovej tvorbe trvalo prítomný.

Problematickosť lyrického subjektu u Silana sa vyskytuje na úrovni ľudskej skúsenosti, v súvislosti s ktorou lyrický subjekt vyslovuje, resp. vydychuje citoslovce smútku – „ach“. Zdrojom rozporov je telesno-duchovná povaha človeka. Duša sa predstavuje ako „*obyvateľka raja, zeme hosť*“ (b. Úbohá duša na zemi, zb. Úbohá duša na zemi). Človek je teda obyvateľ dvoch svetov, metafyzický obojživelník.

*Ach, Bože milý, nauč nás,*
*kým nebudeme doma,*
*premáhať hmotu, priestor, čas.*
(b. Venovanie, zb. Piesne zo Ždiaru)

Ľudská porušenosť a ohraničenosť spojená s telesnosťou má vplyv aj na vzťah k Bohu. Aj prijatá, zvnútornená a upevnená viera človeka je podrobená realite

[1] Kútnik, J.: Marginálie k poézii Janka Silana. In: Slovenské pohľady, 1966, 82, č. 8, s. 37 – 39.

prežívania opustenosti od Boha, jeho nepochopiteľného mlčania. Lyrický subjekt poznáva, že viera je nielen zdrojom poznania, jasu a útechy, ale aj smútku. Často je táto skúsenosť s Bohom vyjadrená ako striedanie vnútorného svetla a tmy. Ustavičný zápas o svetlo – jas, je často spojený s viacnásobným „ach“:

*ach, v tmách, ach, v tmách, ach, málokedy skrze jas...*

(b. Svätojánske mušky, zb. Rebrík do neba).

Takáto náboženskosť obohacuje vnútorný svet subjektu, ale nezaručuje ľahké prenesenie sa cez problémy (napr. b. Sloboda robí protiveň?, zb. Úbohá duša na zemi). Dokonca sa zdá, že aj cez náboženstvo rozvíjaná citlivosť znáša realitu sveta ešte drásavejšie.

*lebo ja plačem pre všetkých,*
*keď sa tu strácam ako dym,*
*ako dych,*
*jak váš vzdych...*

(b. Ja plačem pre všetkých, zb. Piesne zo Ždiaru)

„Plač pre všetkých“ signalizuje zástupné utrpenie – pre iných, resp. konanie obeti, čo je kontext kňazstva, sémantické gesto kňazského lyrického subjektu. Lyrický subjekt prejavuje empatiu so všetkým živým a žijúcim až po stotožnenie sa s vecami, stromami, prírodou.

*Ach, už je daný sľub.*
*Robia tu novú cestu.*
*A preto líha smrek a dub,*
*nie z trestu.*
*Môj Bože, kto to uverí,*
*že ma tu pochovali,*
*keď čul som úder sekery*
*už v diali.*

(b. Stromy, zb. Piesne zo Ždiaru)

Lyrický subjekt prežíva a reflektuje rozpory ľudskej existencie aj preto, aby ich vzápätí mohol transcendovať. Preto býva povzdych „ach“ spojený s obrátením sa na Boha, nasmerovaním k nemu seba, svojej prosby, neraz aj otázky. Vzdych a otázka sa stávajú spôsobom modlitby, v ktorej lyrický subjekt konfrontuje svoju skúsenosť s tým, v čo verí.

*Ach, Bože, prečo duša svoje rozhovory v mlčaní tratí?*

(b. Tryzna pre nás pre oboch, zb. Rebrík do neba)

Takýto smútok nemôžeme vnímať iba ako cit vznikajúci v dôsledku určitého vonkajšieho podnetu, ako náladu, psychický stav, nezobrazuje ani pocit fyzickej bolesti, ale má bližšie k filozofickému poňatiu existenciálneho smútku, ktorý vyplýva z uvedomenia si hraníc tu-bytia – človeka a znamená výzvu k autentickej, nedavovej existencii.

Tragickosť existencie má v životnom svete lyrického hrdinu známku stálosti a návratnosti. Autor túto charakteristiku ľudskej existencie vyjadruje nielen na verbálnej úrovni (ako citoslovce, sloveso, pomenovanie), ale aj cez ich opakova-

nie. Opakovanie nemá význam akéhosi refrénu, ktorý dokumentuje zvolený žáner (je ním často pieseň), ale oveľa viac vypovedá o ľudskej skúsenosti, ku ktorej patrí smútok chápaný ako trvalo prítomná črta existencie. Opakovanie toho istého (citoslovca, verša, polverša) je sémantickým stupňovaním jeho významu.

Okrem pojmových, obrazných vyjadrení tragiky a smútku signalizuje emocionálny náboj básne citoslovce, v súvislosti so smútkom je to najčastejšie „ach". Stáva sa, že smútok je vyjadrený aj cez citoslovce „ó", príp. autor kombinuje citoslovcia a vytvára určitú hypertrofiu v používaní týchto nepojmových, spontánnych vyjadrení skúsenosti.

*Oh, Bože, bez Teba niet vykúpenia,*
*ach, kde si? Hľa, duch všetkých zmiera...*
(b. Lipa, zb. Piesne zo Ždiaru)

Jednotlivý význam tohto citoslovca je možné určiť až z kontextu celej básne, pretože citoslovce ako slovný druh odráža a vystihuje širšie spektrum emócií. Vo zvolaní „ach" môže byť ukrytá túžba (b. Pieseň z piesní nedospievaných, zb. Rebrík do neba), momentálna nálada (b. Február, zb. Kým nebudeme doma), ťažký povzdych mysliteľa odkrývajúceho relatívne a absolútne, časné a večné (zb. Slávme to spoločne), dokonca môže byť odrazom k opačnej emócii – smiechu.

*Ach, ako dobre je mi*
*sa pozerať a smiať...*
(b. Duma, zb. Piesne zo Ždiaru)

### *2.1. Radosť, smiech, humor*

Radosť je opozitná emócia k smútku. Radosť či humor je pre modernú, aj spirituálnu poéziu, netypickou emóciou. Vyvstáva preto otázka, kde nachádza lyrický subjekt dôvody a inšpirácie pre takýto pocit zo života, zvlášť keď zároveň reflektuje tragickosť človeka ako existencie.

Lyrický subjekt nachádza takúto primárnu radosť zo života a prejavuje ju konaním a prežívaním jednoduchých, spontánnych činností, akými sú chôdza, dotyk, ležanie horeznačky v tráve, ticho – mlčanie a načúvanie, bozk (b. Reklámy o závod, zb. Úbohá duša na zemi), vnímanie a slastné pociťovanie zvukov, farieb, dejov (b. Vychádza slnce, to je slasť, zb. Piesne z Javoriny), snívanie, spomínanie, dýchanie, žasnutie... (b. Jak ma to teší, keď chodím peši, zb. Piesne z Javoriny).

Radosť z vnímania („kúpanie zmyslov", b. Keď sa tu vlna svetla, zb. Piesne z Javoriny) nie je vyjadrením hedonizmu zmyslov, ale je spontánne prepojená s citlivosťou na prítomnosť božského za vecami. J. Kútnik-Šmálov pomenúva tento postoj ako postoj „františkánsky prostej a vrúcnej radostnosti".[2] Vychutnávanie krásy vecí sa stáva vychutnávaním Boha, ktorý žehná kráse, čím sa zmyslové vnímanie stáva impulzom k modlitbe.

---

[2] Kútnik, J.: Marginálie k poézii Janka Silana. In: Slovenské pohľady, 1966, 82, č. 8, s. 39.

V poetickom diskurze Janka Silana sa radosť zo života usúvzťažňuje s radosťou z Boha, v ktorého lyrický subjekt verí ako v Darcu a Tvorcu života a krásy. Tento typ radosti lyrický subjekt prežíva aj vo veľmi ťažkých až extrémnych situáciách. Z toho vyplýva, že ani v tomto prípade (podobne ako pri analýze smútku) nejde o čisto psychologickú záležitosť vysvetliteľnú na princípe akcia (podnet) – reakcia (cit). Ak je radosť prežívaná „napriek" vonkajším podnetom, ktoré by logicky viedli k inej emócii, je zrejme inšpirovaná vierou, a teda ide o útechu pochádzajúcu z náboženstva, z duchovna, z nadprirodzenej roviny – vertikály.

*Kto v Bohu trpí, v Bohu jasá*
*a nájde pravý mier –*
*a duša potom usmieva sa.*
(b. Nech si je smutný november, zb. Piesne zo Ždiaru)

Zdá sa, že takáto radosť duše je možná iba „v Bohu". Rozhodnutie pre Boha je teda predpokladom pokoja, mieru, radosti duše. Spirituálna rovina vychádza zo slobody rozhodnutia (zasahuje vôľu človeka) a vedie k slobode – prežívaniu života a sveta, ktoré je suverénne, nezávislé na okolnostiach.

Dôvodom na smiech nebýva len radosť zo života, nadprirodzená útecha, ale aj postoj odstupu od situácie. Podľa Milana Kunderu je podmienkou smiechu, humoru odstup od seba na „zázračné stanoviště", ktorého je človek schopný „během let".[3] Teológ Karel Vrána tvrdí, že náboženstvo (kresťanstvo) poskytuje odstup na takéto „zázračné stanoviště". Humor je v tomto prípade prostriedkom na odhalenie idolov a na zrúcanie modiel, ktoré si na ľudí kladú totalitné a božské nároky.

Silanovým stabilným zdrojom smiechu je modla politickej ideológie. Tento humor „vychádza z kultúrne navrstveného chápania komickosti a smiechu ako zbrane slabých proti útlaku zhora. Tento svet je základovo miestom hnusnej a falošnej konvencie, proti ktorej sa bojuje smiechom..."[4] Ide o humor politicky ladený, výbojný (b. Sám od seba, nie na rozkaz, b. Básnici, pejte pašie, zb. Úbohá duša na zemi). Autor smeruje svoju kritiku proti politickým procesom, ktoré absolutizovali ľud (ľudovú vládu),

*...sme z vôle ľudu, ktorý všemocný je*
*dnes v bezmocnosti svojej, v ktorej žije*
*len sebe...,*

ale jeho argumentácia mieri voči konzumnému a neusporiadanému spôsobu života:

*...veď podľa Pavla brucho bohom ich,*
*ich brucho vlastné navek vekov vraždí,*
*a to je najstrašnejšie, že už všade*
*namiesto hlavy vládne pohlavie...*
(b. Druhá elégia, zb. Piesne zo Ždiaru)

---

[3] In: Vrána, K.: Experiment křesťanství. Praha: Zvon 1995, s. 197.
[4] Vrána, K.: Experiment křesťanství. Praha: Zvon 1995, s. 197.

Silan zosmiešňuje aj iné mýty, idoly, nie iba ako osobné, ale ako spoločenské zlo, odhaľuje lož založenú na boji politických inštitúcií o moc:

*Američania oslobodia? Nech fras ich tríme. Odpusť mi,*
*že hromžím. Za nos všetkých vodia...*

(b. Zostáva neistota, zb. V zakliatej krajine)

Silan dokáže prejaviť rôzne druhy smiechu – od sarkastického až po láskavý, a to aj v priestore jednej básne. Tak je to napr. v básni List básnikovi (zb. Piesne zo Ždiaru). Je to montážna monologicko-dialogická báseň, v ktorej sa premiešava politický výsmech (sliepky, diabli, drúky, tupí...) a bratský záujem bez moralizovania,[5] pričom záver je optimistický, uvoľnený, láskavý:

*Nuž to je najväčšie umenie:*
*žiadon hriech,*
*ale smiech, smiech, smiech.*
*Chichichi!*
*Len nerob krik!*
*Potichy, potichy,*
*duchovný záletník!*

Vo svojich dobových narážkach sa Silan necháva inšpirovať kultúrnou tradíciou (Dante v b. Druhá elégia), ľudovou slovesnosťou (napr. motív draka, zbojnícka tematika v zb. V zakliatej krajine), Bibliou, jej obraznosťou, lexikou, frazeologizmami. K paródii Silan využije i proletársku lexiku:

*Veselo prechádzam i troskami*
*prístavov, dedín, miest*
*a obsypávam si ich bozkami.*
*Buď zrúcaninám česť!,*

ktorá však postupne verš po verši stráca svoj pátos a v závere vyznieva veľmi deziluzívne:

*Snop prázdny, vedľa snopa prázdny snop,*
*stoja tu v skleslosti,*
*úbohé duše, duše bez ozdôb,*
*vo mlyne večnosti.*

(b. Veselo prechádzam i troskami)

Silan nachádza spôsob, ako nielen pomenovať spoločenské zlo, ale dosiahnuť efekt výsmechu a poukázať na hlúposť. Používa pri tom slovné hračky (b. Či je to láska ešte, zb. Poetické pletky), zvukomaľby, paradoxy (b. Druhá elégia, zb. Piesne zo Ždiaru, b. Dobre nás naháňajú, zb. V zakliatej krajine), zosmiešňujúce pomenovania (ódička v b. Óda na múdrosť, zb. Katolícke piesne z Važca, štátna brička v b. Dobre nás naháňajú, zb. V zakliatej krajine).

*Nikto ju nespomína,*
*keď trepe piate cez deviate.*

---

[5] Zajac, P.: Komickosť ako prejav slobodného subjektu. In: Pulzovanie literatúry. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1993, s. 65.

*Jak? Ita, ita: nám počarila naivita.*

(b. Óda na múdrosť, zb. Katolícke piesne z Važca)

Silanovi ide o spoločenskú satiru (príživníci, pisálkovia, hladné myši, dolámaný slák v básni Ja, Janko Silan, kňaz, v zbierke Úbohá duša na zemi). Poeticky sa vyjadruje cez slovnú karikatúru, absurditu, zveličenie, hyperbolizáciu zvrátených javov, od ktorých sa lyrický subjekt dištancuje, s ktorými vedie polemiku (b. Márny hodokvas, b. Zostáva neistota, b. Jablone kvitnú, zb. V zakliatej krajine). Esteticky zosilňujúci efekt paródie namierený voči spoločnosti má používanie kakofonicky znejúcich slov, onomatopojí a citosloviec, zvieracej lexiky (kavky, šakali, husi, psi, kohúty, duchovia). Podľa F. Mika tieto prostriedky „plnia dvojakú výrazovú funkciu. Sú prostriedkom markantnosti výrazu a súčasne i prostriedkom expresívnosti výrazu.“[6] Básne, v ktorých Silan okrem citosloviec využíva kakofóniu a onomatopoje (zb. Katolícke piesne z Važca), vyvolávajú sluchový dojem kriku, huriavku, revu, gágania, chaosu.

*Ach, toľké vzlyky, toľké kriky...*
*Vši neprestanú hrýzť*
*aj lysých ako makovníky,*
*vyžravších všetko z mís.*

(b. Nemajú zmyslu, zb. V zakliatej krajine)

Tento humor nie je naplnený nadprirodzenou útechou, pokojnou radosťou, ale jeho výraz odráža nesúhlas, pobúrenie, až hnev, v ktorom lyrický subjekt ironizuje, paroduje, vysmieva.

*Bisťu!*
*Mne duša tak sa rozhorlila,*
*že sa vám prisahám,*
*tak ma to ženie,*
*chcem ešte spáchať malé zahrešenie:*
*Bisťu!*

(b. Ja som tma, zb. Katolícke piesne z Važca)

Napriek humornej črte cítiť zo zbierok so spoločenskou tematikou ambivalentnosť ľudskej skúsenosti, balansovanie medzi smútkom, beznádejou, nechápaním, snahou o porozumenie skutočnosti, výsmechom a úsilím o tiché spočinutie v Bohu (b. Duma, zb. Piesne zo Ždiaru). V básňach s prvkami humoru autor spája politické a osobné, vysoké (modlitby, personifikovanie otčiny, volania k slobode) i nízke (expresívne pomenovania typu prasce, hlísty, satanáš...). Vo vyjadrení radosti je Silan znova priamy: pomenuje ju ako radosť, pokoj, mier, úľava, ale aj úsmev, smiech, čo v niektorých prípadoch explikuje citoslovcom – „hi-hi“ či „chi-chi“.

---

[6] Július Pašteka uvádza, že je adresovaný kňazom – básnikom, ktorí sa pridali na stranu vládnuceho politického systému. Predslov k 3. zväzku Súborného diela Janka Silana. Bratislava: Lúč 1996, s. 27.

J. Kútnik-Šmálov charakterizuje Silanov humor ako „čudný“, lebo „v ňom smútok dozrel až tak, že pri vedomí svojich nedostatkov a slabostí s porozumením a súcitom vie sa usmievať sám nad sebou aj inými, nad vlastnou aj cudzou situáciou.“[7] Sebaironizujúca črta ostala v Silanovej neskoršej tvorbe natrvalo prítomná (b. Slovensko, ó, ty trpiace..., b. Nech hocako sa rozprší zo zb. Piesne zo Ždiaru, b. Iluminácia v Triptychu III, b. Rozhovor s Múzou v Oslnení a iné).

Iný druh smiechu prejavuje autor v zbierkach zo šesťdesiatych rokov. Je špecifický tým, že nemá úlohu odhaľovať lož a slúžiť pravde. Je akoby samoúčelný, hravý, šibalský. Silan si tu volí „nepoetické“ slová, nízke témy.

*Ja pravú čerstvú jaternicu*
*som od vás tejto zimy dostal.*
(b. Zimný zážitok, zb. Katolícke piesne z Važca)

Nie je namierený proti nikomu, nemá teda v sebe bojovnosť, vyzývavosť, útočnosť, ale skôr pochopenie s človekom a s jeho omylmi ako nový druh poznania nadobudnutý vďaka skúsenosti i „zázračnému stanovišťu“ (pozri vyššie – K. Vrána).

*Len pes sa vylíže.*
*Ja teda z lásky nie.*
*Panna sa v negližé*
*zjavila asi mne...*
(b. Pokušenie pustovníka, zb. Len ticho som)

Aj tento humor má teda svoju postojovú a hodnotovú stránku, ktorá súvisí s filozofiou, antropológiou i skúsenostným svetom lyrického hrdinu. Explicitne vyjadril autor stanovisko tolerancie voči vlastným i cudzím omylom ako nové blahoslavenstvo, pridané k biblickým:

*Blahoslavení, ktorí odpúšťajú si.* (b. Veštica, zb. Triptych II).

Silanov smiech nie je charakteristický otvoreným *ha-ha*. Ide skôr o ambivalentný smiech, ktoré vyjadrený citoslovcom *chi-chi-chi*, ktoré zvukovo signalizuje skôr chrčanie (spoluhláska „ch“ a ostrosť bolesti (samohláska „i“). Sémanticky sa Silanov smiech nachádza na pomedzí spoločensky motivovanej paródie, sebairónie a hravým šibalstvom.

*Odpusťte, iba smiechom sa zas uspokojím:*
*Chichichi,*
*sám vydávam si Triptychy...*
*Včuľ krúži taký jeden ako sputnik.*
*Vpravde rečeno, vypustil ho Kútnik.*
(b. Ja som tma, zb. Katolícke piesne z Važca)

### *3.1. Neha, súcit, túžba*

Nežnosť, jemnosť, dojatie, súcit a iné ich odtienky sú znakom citlivého a pozorného subjektu. Tieto city už síce nepatria k spomínaným pólom smútok

[7] Miko, F.: Text a štýl. Bratislava: Smena 1970, s. 51.

– radosť, ale lyrický subjekt ich často prežíva a prejavuje voči veciam, ľuďom i voči Bohu. Nežnosť lyrického subjektu vyrastá aj z vlastnej skúsenosti bolesti, ktorá ho robí citlivým, empatickým, pozorným, otvoreným voči utrpeniu iných.

Ďalší zdroj nehy podnecujúci k nežnému prístupu nachádza lyrický subjekt v prírode (b. Všetko je také nevtieravé, zb. Piesne z Javoriny, b. Pravá láska, zb. Piesne zo Ždiaru). Lyrický subjekt sa predstavuje ako ten, kto prejavuje maximálnu senzibilitu voči prírodnému svetu.

*Zrak hľadá. Našiel nehu*
*na stromoch v inovati.*
(b. Február, zb. Kým nebudeme doma)

Je schopný nielen vnímať konkrétne súcno ako zmyslové – farbu, tvar, zvuk, dotyk, ale aj jeho kvalitu: nehu inovati, dobrotu machu, diskrétnosť kvetov, boží pôvod plesnivca. Prírodný svet so svojimi súcnami sa javí ako dobrý, láskavý, darujúci pokoj, liečiaci rany človeka (b. Venovanie, zb. Piesne z Javoriny). Prírodu Silan antropomorfizuje, personifikuje, pričom naberá skôr ženské črty a prejavy.

*...na lúkach trávu chráni,*
*hladká po čele*
*tých, čo sú ukonaní.*
(b. Leto vo Važci, zb. Katolícke piesne z Važca)

Za týmito kvalitami odkrýva lyrický subjekt obraz prírody ako matky (resp. ženy), ktorej lásku, pozornosť opätuje (b. Zimné ráno, zb. Katolícke piesne z Važca, b. Otčina drahá, b. Koľkí sa ešte zmenia!, b. V nás neistota nesmierna, zb. Piesne zo Ždiaru).

Pre nehu, úžas, empatiu nejestvuje žiadne priame a jednoznačné citoslovce. Silanov lyrický subjekt vyjadruje tieto city cez citoslovce údivu – „ó“, ale aj cez ťažké „ach“, čo je namieste v tom prípade, ak človek prírode, veciam, ľuďom škodí, alebo ak život v prírode a ľudská existencia sa kladú ako opozitá. Okrem citosloviec sa neha ako postoj jemnej, kontemplovanej lásky vyjadruje priamo, zväčša ako túžba po nehe, alebo sa ohlasuje cez deminutívnu lexiku, používanie slov s pozitívnym citovým nábojom (veci – vecičky). Lyrický subjekt prejavuje zmysel pre konkrétnu vec (nie kvet osebe, ale prvosna, nevädza, muškát, jazmín), sústreďuje pozornosť na detail (stonka, kvet), vlastnosť (vôňa, farba). Nežný pohľad získava lyrický subjekt prostredníctvom ticha, ktoré ho disponuje pre pozornosť voči tomu, čo je vo svete tiché a nenápadné. Tieto témy neznamenajú vpád prírodného či ľúbostného lyrizmu; sú prepojené a usúvzťažnené so spirituálnou rovinou, takže vlastne predstavujú Boha ako toho, ktorý prejavuje nežnú lásku v láske matky, ženy, kráse prírody, i v komunikácii Boha s človekom (b. Nože, dnes obzrime sa, prosím, späť, zb. Piesne z Javoriny).

### *4.1. Pátos*

Oslava, oslavnosť, slávenie patrí u Silana k základným pocitom a prejavom lyrického subjektu. Patetická poézia prináša so sebou dôraz na cit, ktorý sa

prejavuje voči niekomu/niečomu, čo je hodnotné, vznešené (osoba, hodnota, národ a pod.). Pátos môže mať citový náboj oslavy/idealizácie alebo žalospevu, ak ide o ohrozenie alebo stratu tematizovaných hodnôt. Pátos nie je teda konkrétnym citom, ktorý je v poézii identifikovateľný, ale skôr všeobecnou charakteristikou prítomnosti vysokého stupňa emocionality, ktorá sa spája s „vysokými", vznešenými témami v texte.

Takto pateticky tematizoval hodnoty Janko Silan ako kňaz a katolík, ktorému sa Cirkev stala domovským spoločenstvom (časť Slávim, zb. Katolícke piesne z Važca), ako človek a umelec, ktorému je umenie spojivom s minulosťou (kultúrna tradícia) i celým ľudským spoločenstvom v rôznosti kultúr (Sonet na rozlúčku s Johnom Lennonom, Spomienka na majstra Jána Hálu, zb. Katolícke piesne z Važca). Silan slávi aj ako Slovák, ktorý si v čase ohrozenia Slovenska uvedomil dôležitosť, krásu a hodnotu pozemskej vlasti (časť Samotár spieva vlasti, zb. Piesne zo Ždiaru).

Dôvodom pre spomienku a oslavu je aj smrť, preto sa v tomto prípade pátos prejavuje aj cez žalospevný tón. Elégia, aj keď sa primárne chápe ako príležitostná poézia, patetická a rétorická, a tieto prvky možno nájsť aj v Silanových elégiách (za A. Hlinkom, zb. Rebrík do neba), ako poézia hranice ponúka možnosť vyjadriť sa k bytostným otázkam človeka, národa, Cirkvi, čo Silan využíva vo svojich elégiách a panegyrikách. Preto je často elegický pátos spojený s existenciálnym smútkom, pokojom, nehou, tichom, pričom sa tu nachádzajú jeho myšlienkové i spirituálne ťažiská: ľudská skúsenosť ako východisko, reflexia a spomínanie ako nadobúdanie lásky, oslava hodnôt, akými sú krása, pravda, tichosť, jednota so všetkým.

Okrem oslavy osoby (matka, kňazi, priatelia, biskupi, umelci) prichádza k slovu aj oslava určitých hodnôt, akou je napríklad krása ponímaná raz senzualisticky, inokedy duchovne alebo aj absolútne – ako vlastnosť či podstata Boha.

*...srdce mám a milujem,*
*môj Bože, toto nebo, túto zem,*
*ach, vlastne vždy len krásu,*
*nuž teda Teba, Bože, len,*
*jedinú svoju spásu.*

(b. Hlava ma páli, zb. Piesne zo Ždiaru)

Táto zmena chápania krásy znamená jej transformáciu z estetickej kategórie na etickú maximu a spirituálnu hodnotu, takže krása predstavuje model ľudského a duchovného života založeného na tvorivosti a slobode.

Iný typ oslavnosti predstavuje poézia, v centre ktorej je Boh, resp. konkrétne tajomstvo viery, napr. Ježišovo narodenie v zierke Kým nebudeme doma. Priama oslava Boha ako náboženský hymnus, hymnická poézia sa v Silanovej tvorbe nenachádza (okrem prekladov latinských liturgických hymnov). Oslavuje Boha prostredníctvom stvoreného sveta – cez prírodu, veci, ľudí, vzťahy.

*Sláva vám, veci môjho okolia,*
*o milom Pánu Bohu zjavujte mi*
*ten hymnus, čo vám srdcia hlaholia,*
*ó, hymnus hlasný, bo je príliš nemý.*
(b. Nože dnes obzrime sa, prosím, späť, zb. Piesne z Javoriny)

Znakom vyjadreného pátosu v poézii všeobecne aj u Janka Silana je citoslovce „ó". Možno ho charakterizovať ako citoslovce údivu, obdivu, vyjadrujúce vysoké a povznesené city. Je typické pre oslavnú, vážnu, vznešenú, vysokú i náboženskú poéziu (literatúru). U Silana sa vyskytuje ako všeobecné citoslovce veľmi intenzívneho emocionálneho náboja – môže ísť o dojatie, ľútosť, túžbu i smútok (b. Raz šiel som parkom, zb. Piesne z Javoriny).

Často ho autor používa, keď ide o vyjadrenie údivu, prekvapenia z paradoxnosti života, bytostnej protikladnosti sveta, nepochopiteľnosti Boha („*ó, hymnus hlasný, bo je príliš nemý*", b. Nože dnes obzrime sa, prosím, späť, zb. Piesne z Javoriny). „Ó" sa hodí aj pred oslovenie určitého vznešeného Ty, ktorému sa prihovára v básni, teda jeho najčastejšie miesto je na začiatku verša, príp. strofy („*ó, Poézia, dnes i v tvojej ríši...*", b. Ja, Janko Silan, kňaz, zb. Úbohá duša na zemi).

Citoslovce a apostrof znamenajú upriamenú pozornosť nielen na vznešený objekt par excellence, ale aj na objekt, ktorý sa zdá všedným, bežným; autor v týchto prípadoch uplatňuje taktiku odlíšenia mienky od poznania, odkrývania hodnoty, jadra, súvisu s Bohom za tým, čo je telesné, hmotné, profánne.

*...ó, drevo,*
*ty, obyčajné drevo,*
*ktoré si nikto neváži,*
*bo keď chce blížneho si znevážiť,*
*povie mu prostoreko:*
*Ty drevo!....*
*Je ešte niekde muž či žena,*
*čo majú zmysel pre obetu*
*ako ty,*
*ó, drevo?*
(b. Óda na drevo, zb. Katolícke piesne z Važca)

Anaforicky zoradeným citoslovcom „ó" v spojení s opakovaným apostrofovaním určitého Ty vytvára Silan básne – litánie (b. Snehy, zb. Piesne zo Ždiaru), alebo básne, v ktorých je zakomponovaná litánia (b. Ó, Ježiš, studňa spasenia, b. Padajú kňazi ako orechy, b. Detská žaloba, zb. V zakliatej krajine; b. Jasov, zb. Oslnenie). Litánia je žáner, v ktorom sa pátos navrstvuje postupným opakovaním a zároveň úsilím o výrazné, plastické, obrazné či symbolické pomenovanie, ktoré vystihuje charakter a hodnotu apostrofovaného Ty. Litánia nie je tvorená ako báseň – skratka, ale báseň – kumulácia citu, amplifikácia, spojenie opakovania a inovácie. S liturgickou litániou má Silanova báseň – litánia spoločnú črtu hromadeného pátosu, obdivu. Okrem kompozície sa litanický

efekt dosahuje prostredníctvom zvukovej roviny, „stroficko-veršovou organizáciou, najmä rýmom... ten je taký exponovaný, že jej zvukovosť môže pri vnímaní prekrývať lexikálnu významovosť, ako sa to stáva pri kolektívnej modlitbe.“[8]

Používanie citoslovca, apostorofovanie, snaha o výstižné pomenovanie, rytmické i zvukomalebné opakovanie spojené s obmenou sú črtami, ktoré sa neviažu len na patetické žánre – ódu, litániu, elégiu, ale sú charakteristické pre celú básnickú tvorbu Janka Silana. Silanova báseň je tvorená ako výslednica dvoch tendencií: úsilia o básnickú skratku a zároveň využívania výpovednej sily opakovaného slova, výrazu, verša.

### *5.1. Citoslovce ako literárny prostriedok*

Citoslovcia ako slovný druh sú zaujímavé z viacerých stránok. Na morfologickej úrovni patria k neplnovýznamovým slovným druhom, dokonca k tzv. amorfným slovám, a to „v najširšom zmysle: zo syntaktického, morfologického i fonologického hľadiska“.[9] Citoslovcia sú výrazom spontánneho prístupu k realite, sú to „spontánne, pojmovo nespracované reakcie na neočakávanú situáciu.“[10] Citoslovcia nepatria k menám alebo pojmom v jazyku, ale stoja bližšie k zvukom: onomatopojam, rýmom, asonanciám, jazykovým hrám, eufóniám a kakofóniám. Ich „obsah“ sa konkretizuje v kontexte, ktorý vyjadruje, popisuje, pomenúva situáciu, v ktorej boli vyrieknuté. Citoslovcia zaberajú pomerne malú plochu textu, ale ich význam presahuje do mnohých rovín jazyka a jazykovej i literárnej komunikácie.

Na syntaktickej úrovni však citoslovcia dosahujú platnosť výpovede, teda relatívne samostatnej jednotky, ktorá je od vetných členov zoskupených do skladov oddelená čiarkou. Tento fakt spôsobuje, že plynulosť výpovede sa prítomnosťou citosloviec prerušuje; citoslovce si vyžaduje pauzu i pozornosť percipienta, ktorý čítanie na týchto miestach spomaľuje.

Skutočnosť, že citoslovcia sa nachádzajú v básnickom texte, signalizuje emocionálnosť ako určujúcu známku umeleckého textu. Môže ísť o spontánny citový postoj lyrického či epického hrdinu ku skutočnosti, ale citoslovcia môžu vyjadrovať aj skúsenostný, už reflektovaný postoj, ktorý je podávaný ako emocionálny.

Emocionalita má v priamej, ústnej komunikácii svoje verbálne i neverbálne prostriedky. V písomnom prejave sa manifestuje cez modálnu stránku výpovede, mieru istoty (súhlasu až pritakania/nesúhlasu až odporu, revolty) vyjadrenej časticou a slovesným tvarom. Súčasťou modality výpovede je aj interpunkcia,

---

[8] Kútnik, J.: Margináliе k poézii Janka Silana. In: Slovenské pohľady, 1966, 82, č. 8, s. 39.

[9] Zambor, J.: Báseň a ticho. Bratislava: Národné literárne centrum 1997, s. 77.

[10] Oravec, J. – Bajzíková, E. – Furdík, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk – Morfológia. Bratislava: SPN 1984, s. 209.

ktorá súvisí s neverbálnou stránkou komunikácie (gestá, mimika), ale i paralingvistickou zložkou jazyka; ovplyvňuje melódiu, výšku, silu hlasu, dôraz, tempo, plynulosť, splývavosť, ale aj prerušovanie výpovede, pauzu, zámlku. Hypertrofia interpunkčných znamienok naznačuje, „ako sa jednotlivé obrazy vynárajú v spomienke a predstavách lyrického subjektu, konotujú samo doznievanie alebo aj „predznievanie" evokovaných obrazov, ktoré má najmä citový, ale azda aj existenciálny charakter. Citovosť v rámci básne rastie s mikrozábermi a s pomlčkami a tromi bodkami..."[11] Toto naznačovanie je prítomné aj v texte, ktoré sa vyznačuje prítomnosťou (hypertrofiou) citosloviec. Vôľové citoslovia ako ľaľa, hľa evokujú priamy kontakt s realitou, ktorá pôsobí ako inšpirácia, múza.

Texty Janka Silana obsahujú citoslovcia a zároveň i výraznú interpunkciu; už podľa týchto znakov ich môžeme identifikovať ako prejavy emocionálnosti, subjektívnosti výrazu. Na prehovory s citoslovcom sa viaže rozmanitá interpunkcia; zakončuje ich otáznik – hľadanie odpovedí, výkričník – túžba, i tri bodky – neukončenosť a neuzavretosť situácie, problému. Čo sa týka pozície vo verši/strofe, nachádzajú sa najmä na začiatku veršov, kde, podobne ako gramatické slová, plnia funkciu rytmickej predrážky. Výnimočnejšie sú vo vnútri, resp. na konci verša:

*Jak je to ťažké, ach, jak je to ťažké...* (zb. Kým nebudeme doma)

*Dnes, ach, práve ako vlani...* (zb. Piesne z Javoriny)

*Načo sú tie vody? Málo je ich, ach!* (b. Elégie za A. Hlinkom II, zb. Kuvici).

Nezriedka sú medzi dvoma či viacerými opakovanými alebo variovanými slovnými spojeniami ako signál stupňovanej intenzity citu.

Janko Silan využíva citoslovcia nielen ako signály emócií, ale aj ako zvuky. Zapája ich do zvukovej i sémantickej stavby básne. Napríklad vo verši *„ach, v tmách, ach, v tmách, ach, málokedy skrze jas"* (b. Svätojánske mušky, zb. Kuvici) sa efekt dosahuje hypertrofiou citosloviec, viacnásobným prerušením výpovede čiarkami (pauzami), striedaním krátkych a dlhých slabík zložených zo samohlásky „a/á", čo je kombinované kakofóniou spôsobenou opakovaním spoluhlásky „ch" alebo ťažšie vysloviteľných spoluhláskových skupín („skrz", „vtm"). Opakované slovo (citoslovce) súvisí s opakovanou skúsenosťou tmy, absencie jasu. Kakofóniou, amplifikáciou sa Silanov emocionálny, subjektívny štýl obohacuje o kategóriu markantnosti. Okrem existenciálnych tém nimi autor vyjadruje dištancujúci postoj voči opisovanému javu, čím poetická výpoveď nadobúda hodnotiaci výraz.

*...iného už nemá cieľa,*
*len drať a brať a žrať, a teda chradne,*
*keď kradne vše – a nikdy nemá veľa,*

---

[11] Mistrík, J.: Moderná slovenčina. Bratislava: SPN 1988, s. 148.

[12] Zambor, J.: Báseň a ticho. Bratislava: Národné literárne centrum 1997, s. 32.

*ach, vždy len málo, statky teda žiadne...*

(b. Prvá elégia, zb. Piesne zo Ždiaru)

Citoslovce „ó“ je špecifické tým, že hoci ho tvorí iba jeden zvuk (jedna fonéma, hláska), predsa má platnosť dlhej slabiky. „Ó“ navodzuje dojem pokojného, pomalého, meditatívneho čítania, pristavenia sa pri téme, vychutnávania textu.

Okrem citosloviec „ach“, „ó“, ktoré patria k najčastejšie používaným, nachádzajú sa v básňach J. Silana ich alternácie: „jój“, „oh“, ale aj mnohé ďalšie citoslovcia vôľové, kontaktné, onomatopoja i slovesá s citoslovným koreňom.

*Už tiahnu sluky, hľa, ich pstkanie*
*a kvorkanie sa stráca v tichu,*
*a keď tak vietor potom vanie,*
*premáha vzdor a pýchu.*

(b. List básnikovi, zb. Piesne zo Ždiaru)

Trochu zjednodušujúco možno povedať, že Silan vo svojej tvorbe začína kráčať cestou „ach“, prechádza do polohy „ó“ a vrcholí v „ha-ha“. Tri citoslovcia zároveň vystihujú trojaké zameranie jeho poézie: je osobná, introvertná – ladená smútočne („ach“), oslavná, s prvkami parnasizmu („ó“) i angažovaná („ó“ – Slovensko, ale i výsmešné, ironické „ha-ha“). Zároveň platí, že emocionalita u Silana okrem svojej sily prejavuje známku protirečivosti, miešania pocitov, čo je príznačné pre moderného človeka. Predchádzajúca analýza nás viedla cez jeho najčastejšie prejavy – smútok, údiv a radosť – smiech, ale aj nehu, súcit, hnev. Pochádzajú z rôznych zdrojov a vrstiev ľudskej skúsenosti – z jeho telesnosti, zo schopnosti vnímať svet zmyslami, z naplnených či nenaplnených duševných potrieb a predstáv (osobných i spoločenských), ako i z duchovnej, vertikálnej, sebaprekračujúcej roviny ľudského života. Je zrejmé, že emocionalita tu nie je totožná s psychologickým poňatím citu. Ukázalo sa, že citoslovce má schopnosť obsiahnuť nielen emóciu, ale i čosi z postoja lyrického subjektu. Vo všetkých analyzovaných citoch i citoslovciach sme mohli sledovať mimovoľný posun z roviny osobnej skúsenosti k zovšeobecňujúcemu pohľadu na človeka, ktorý je problematický, na jeho úlohu vo svete, ktorou je bytostná oslava, a na život, ktorý je plný paradoxov a iracionality.

Citoslovce na vyjadrenie emocionality nie je nevyhnutne potrebné. Silan využíva využíva priame pomenovania citu (napr. hyperbolické „kvíliť“), náznaky i obrazy. Významným prostriedkom na vyjadrenie emocionálneho náboja u Janka Silana je opakovanie, resp. variovanie slova, polverša, verša – refrénu. Iste však nie je bez významu, že Silan v toľkých prípadoch preferuje citoslovcia pred inými spôsobmi prejavenia emócií.

Literatúra

KÚTNIK, Jožo: Marginálie k poézii Janka Silana. In: Slovenské pohľady, 1966, roč. 82, č. 8, s. 37 – 39.

MIKO, František: Text a štýl. Bratislava: Smena 1970.
MISTRÍK, Jozef: Moderná slovenčina, Bratislava: SPN 1988.
ORAVEC, Jozef – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk – Morfológia, Bratislava: SPN 1984.
SILAN, Janko: Súborné dielo Janka Silana 1 – 8. Bratislava: Lúč 1995 – 1998. ISBN 80-7114-149-6
VRÁNA, Karel: Experiment křesťanství. Praha: Zvon 1995. ISBN 80-7113-146-6
ZAJAC, Peter: Komickosť ako prejav slobodného subjektu. In: Pulzovanie literatúry. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1993. ISBN 80-220-0493-6
ZAMBOR, Ján: Báseň a ticho. Bratislava: Národné literárne centrum 1997. ISBN 80-88878-13-6

## Prečo nie je migračno-integračná teória o pôvode slovenčiny migračno-integračná

Martin Pukanec

Jazykovedný ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Teórie o pôvode slovenčiny sa posledné desaťročia delia na staršie teórie, to jest na centrické, teórie o nehomogénnom a homogénnom psl. základe slovenčiny, a na do istej miery panujúcu migračno-integračnú teóriu o psl. pôvode slovenčiny (pozri Krajčovič, 1981, s. 9 – 18). Autor tejto teórie, Rudolf Krajčovič, vyčíta predchádzajúcim teóriám viacero jazykových faktorov, ale okrem toho aj to, že väčšina starších teórií „nevenuje pozornosť mimojazykovým faktorom, ich konfrontácii s jazykovými faktami“ (Krajčovič, 1981, s. 13). Z toho dôvodu je migračno-integračná teória považovaná aj za sociolingvistickú, v jednom z významov toho slova.

Z dejín vedy je dobre známe, že na základe určitého súboru údajov možno vybudovať viaceré teórie (porov. Kuhn, 1982, s. 126). Za takéto údaje možno pokladať aj mnohé jazykové fakty, ktoré si teórie o pôvode slovenčiny rôznym spôsobom všímajú a rôzne ich interpretujú a dosadzujú do osobitného teoretického systému. Často je tento systém odrazom doby, v ktorej teória vznikala, a to nielen z hľadiska stupňa vedeckých poznatkov, ale aj z hľadiska politických potrieb. Tak centrické hypotézy zdôrazňovali význam slovenského národa a jazyka, niektoré teórie o homogénnom psl. základe slovenčiny jednotu československého národa a jazyka a migračno-integračná teória zas osobitosť slovenského národa a jazyka. Rovnako teória, ktorú načrtneme v tomto článku, má tieto črty. Jej pozitívom by mohlo byť, že upozorňuje na skutočnosť, že celková klíma v slovanských vedách o človeku a jeho dejinách nám už neumožňuje riadiť sa teóriou R. Krajčoviča. Na druhej strane však bude pripomínať politic-

ké potreby súčasnosti, čím predovšetkým myslíme požiadavku Európy regiónov, nie národov.

Migračno-integračná teória o psl. pôvode slovenčiny má znaky dobrej teórie, pretože vysvetľuje jazykové fakty lepšie ako teórie jej konkurujúce. Navyše vytýčila aj metodologicky postmodernú požiadavku interdisciplinarity bádania, konkrétne konfrontácie jazykovedných poznatkov s poznatkami iných vied. Práve táto konfrontácia však teóriu spochybňuje.

Autor teórie, R. Krajčovič, uvádza, že podľa novších zistení archeológie „priestor dnešného Slovenska a k nemu od juhu priľahlých oblastí staroslovanské etnikum osídľovalo viacerými smermi: jeho západnú a východnú oblasť od severu a severovýchodu, jeho centrálnu oblasť, v prehistórii s jadrom v južnej časti, od juhu alebo od juhovýchodu“ (Krajčovič, 1981, s. 15).

Ako zdroj tohto tvrdenia uvádza publikáciu B. Chropovského z roku 1970 *Slovensko na úsvite dejín*, čo je prekvapujúce, pretože v tejto práci Chropovský výslovne vraví, že „postup Slovanov na naše územie nebol jednorázový a nešiel iba jedným smerom, ale základné otázky, ktorými cestami a kedy k nám nositelia slovanskej kultúry prišli, nie sú náležito objasnené“ (Chropovský, 1970, s. 15). Územie Slovenska síce delí na tri okruhy, východný, stredný a západný, ale ešte v predslovanskej dobe. Východné Slovensko s časťou Poľska, Ukrajiny a Potisím B. Chropovský začlenil do nerozlíšeného rímsko-barbarského kultúrneho okruhu, na strednom Slovensku dožívala tzv. púchovská kultúra a na území juhozápadného Slovenska doznievala rímsko-barbarská kultúra a zjavovali sa tu neustále nové barbarské kmene, postupujúce na západ (Chropovský, 1970, s. 15).

Do takto kultúrne a etnicky rozlíšeného prostredia Slovania prišli, ale o existencii nejakej západoslovenskej, stredoslovenskej a východoslovenskej kultúry Slovanov na našom území nevieme nič a takisto ani o existencii západoslovenského, stredoslovenského a východoslovenského kniežatstva či kmeňa, a to ani v 9. – 11. storočí, kedy už máme o našom území pomerne spoľahlivé historické správy.

Hypotéza, že západné a východné Slovensko bolo osídlené od severu a severovýchodu a stredné Slovensko od juhu či juhovýchodu, nie je verifikovaná, ale ani falzifikovaná, a preto sa môže stať axiómou, na základe ktorej sa vytvorí jazykovedná teória o pôvode slovenčiny. Migračno-integračná teória vysvetľuje pomocou spomínanej axiómy jazykové fakty, a tým ju do istej miery verifikuje a vytvára si priaznivé podmienky aj pre svoju hodnovernosť. Takáto teória však môže platiť len do tej doby, pokiaľ sa neobjavia skutočnosti, ktoré ju falzifikujú. Skutočnosti tohoto druhu sa pravdepodobne objavujú približne k roku 1000, keď je už na našom území relatívne stabilizovaná politická situácia. Do tohto obdobia nemôžeme o územnom členení Slovenska povedať nič určitejšieho.

Nebudeme sa podrobne zaoberať vývojom viažucim sa k nášmu územiu do roku 1000. Iba v skratke spomenieme, že lokalizácií pravlasti Slovanov, čo býva

vlastne bod alfa každého historického skúmania Slovanov, je vyše dvadsať (pozri Pleterski, 1990, s. 57) a z toho aspoň tri sú všeobecne uznávané. Autorita jazykovedy a unitárska koncepcia praslovanského jazyka nemohla nevplývať na históriu a archeológiu, na dokazovanie historikov o jedinej pravlasti všetkých Slovanov pred expanziou – efekt babylonskej veže – a hľadanie monolitnej kultúry starých Slovanov archeológmi. Prednárečovú jednotu každého prajazyka a nie príliš rozľahlú pravlasť však dnes môžeme považovať za mýty porovnávacej jazykovedy (Trubačev, 1991, s. 14, 59).

Pokusy preukázať existenciu Slovanov v dávnej minulosti majú navyše iba špekulatívnu hodnotu. Archeológovia síce môžu, aj s pomocou iných vied, dobre rozlíšiť jednotlivé kultúrne celky a zmapovať ich zemepisné rozloženie, keď sa však pokúšajú stanoviť etnickú príslušnosť istého kultúrneho celku, narážajú často na neprekonateľné problémy (porov. Váňa, 1983, s. 18).

Dôrazne tu treba pripomenúť, že pojmy etnos a kultúra sa v žiadnom prípade nekryjú. Archeologická kultúra, t. j. sídlisko, pohrebisko, nálezový komplex, je odlišná od „nevykopateľnej" kultúry, t. j. konkrétneho spoločenstva, sociálneho organizmu (pozri Mačala, 1995, s. 34 – 35). Známa je prostá pravda archeológie, že hrnce nie sú ľudia (Mallory, 1989, s. 164), to jest archeológia nevie nálezy prisúdiť nejakej danej spoločnosti hovoriacej určitým jazykom (Lehmann, 1996, s. 262).

Začiatok slovanskej etnogenézy možno podľa archeológov datovať približne do polovice 1. tisícročia n. l. Pred týmto obdobím nemožno s istotou hovoriť o Slovanoch ani na základe archeológie, ani na základe historických správ. Tieto poznatky musí brať do úvahy aj jazykoveda. Nie je zrejmé kde, kedy a akým spôsobom vznikajú praslovanské nárečia. Vieme však, že v 5. – 6. storočí n. l. už existujú.

Praslovanský jazyk, čo sa javí byť zrejmé, nikdy nebol jednoliatym systémom, ale sa delil na nárečia. Staré slovanské kmene boli početné a susedili i s inojazyčnými plemenami, menili miesta svojho pobytu, čiže prežívali rôzny vývoj, svoju históriu, čo sa, samozrejme, odrazilo aj na jazyku (Filin, 1972, s. 8). Okrem toho Slovania od počiatkov asimilovali iné etniká, boli iným etnikám mocensko-politicky podriadení atď. Praslovančina bola živý mnohonárečový jazyk a len veľmi nedôveryhodne vyzerá, ako hovorí O. N. Trubačev, delenie dejín praslovanského jazyka na dve obdobia: konzervatívne obdobie a obdobie zmien (Trubačev, 1991, s. 13 – 15).

Schematicky sa vývin a rozloženie praslovanských nárečových javov nedá ani po zovšeobecnení zobraziť (porov. tabuľku Krajčovič, 1974, s. 143), a to z toho dôvodu, že praslovančina od samého začiatku nebola umelým, lež živým mnohonárečovým jazykom, a tiež preto, že starí Slovania boli polokočovné kmene bez silnejšej jednotnej politickej organizácie. Poznáme síce už z prelomu 4. a 5. storočia vládcu Antov, zrejme antských Slovanov, Boza (pozri Ratkoš, 1964, s. 29), zo 6. storočia vládcu Slovanov na sever od dolného Dunaja Musokia, ďalej Ardagasta a Piragasta (pozri Havlík, 1987, s. 44), zo 7. storočia

Sama a ďalších kráľov a vojvodov, no žiadnym z nich sa nepodarilo vytvárať silné centralizované štáty s dedičnou mocou, v ktorých by boli vytvorené dobré podmienky pre vyrovnávanie nárečových rozdielov, a teda makrodialekty. Takéto podmienky nastali až od 9. a 10. storočia.

Osídlenie Slovenska s otázkou tzv. pravlasti Slovanov úzko súvisí. Uviedli sme už axiómu migračno-integračnej teórie, že na naše územie majú vchádzať kmene hovoriace západoslovanským makrodialektom zo severu a severovýchodu a iné kmene z juhovýchodu (pozri Krajčovič, 1974, s. 310). Výsledkom tejto migrácie boli tri skupiny dialektov, čo označujeme ako trichotomické delenie slovenských nárečí.

Novšie však archeológia poukazuje, že osídlenie Slovenska prebehlo z východu, čo trojčlenné členenie už akosi integrovaného územia Slovenska spochybňuje. Zdeněk Váňa tvrdí, že archeologické náleziská pražského typu dokumentujú postup slovanských kmeňov z východu na západ. Najskôr ich zaznamenávame na východnom Slovensku, o niečo neskôr na juhozápadnom Slovensku, potom na južnej Morave, nato v Čechách a nakoniec medzi Sálou a Labe (Váňa, 1983, s. 36).

Nie je ani vylúčené, že dnešné územie Slovenska bolo akousi pravlasťou Slovanov. Nenarážame na známy fakt, že v Nestorovej kronike sa píše „Po dlhšom čase Slovieni sa usadili popri Dunaji, kde je teraz uhorská a bulharská krajina. A od týchto Slovienov rozišli sa po zemi i pomenovali sa svojimi názvami, kde sa na ktorom mieste usadili“ (pozri Ratkoš, 1964, s. 386). Ani na teórie etnológie, ktorá kladie tzv. pravlasť Slovanov na Dunaj preto, lebo Dunaj sa často, a z hľadiska iných teórií o pravlasti bezdôvodne a nevysvetliteľne, spomína v ruských piesňach i starých textoch. V úryvku *Slova o pluku Igorovom* sa napr. vraví *na Dunaji duní Jaroslavin hlas*, *preletela som jak kukučka nad Dunajom*, pričom žila na Desne, prítoku Dnepra (pozri Tulajev, 2000, s. 134).

Skôr by sme chceli pripomenúť najnovší príspevok slovenskej archeológie k etnogenéze Slovanov. P. Mačala neargumentuje konkrétnym archeologickým materiálom, ale ide na problém osídlenia Slovenska z hľadiska teórie poznania. Pre svoju teóriu o autochtónnom vývoji Slovanov uvádza tri mimoriadne významné argumenty:

1. ak pripustíme názor, že zmena náplne archeologickej kultúry nie je nevyhnutne spätá so zmenami a výmenou obyvateľstva, ale s progresom alebo regresom vývoja spoločenskej komunity daným vonkajšími alebo vnútornými činiteľmi – takéto prípady poznáme – harapská civilizácia a krétsko-mykénska spoločnosť majúce charakter vyspelých štátov sa dostali do štádia takého úpadku, že stratili všetky prvky vyspelých spoločenských štruktúr vrátane písma a dostali sa na úroveň prvotnopospolných vzťahov;
2. ak akceptujeme výhrady popierajúce nevyhnutnosť príchodu Slovanov zo zakarpatskej pravlasti:
   – je vylúčené, aby v prvom tisícročí, v dobe existencie triednych štátov, existovalo „územie nikoho“, ktoré mohli zaujať poľnohospodárske

kmene Slovanov; sféry mocenských záujmov sa presadzovali iným spôsobom;

- na základe čoho akceptujeme tézu, že v dobe existencie historických národov Slovania predstavujú úplný anachronizmus v Európe tým, že prežívajú obdobie „praveku“ a ešte v polovici 1. tisícročia po Kr. sú na evidentne najnižšom vývojovom stupni; logicky z toho vychádza poznatok, že je to znak rasový (rasa ako zdroj progresu alebo regresu), pretože sa týka všetkých Slovanov a žiadneho iného súčasného národa;
- je ťažko zdôvodniť, akým spôsobom sa sformoval u Slovanov taký biologický potenciál, ktorý mohol zaujať na historickej mape Európy rozlohu približne 3 miliónov km$^2$; jeden z dôvodov, ktorý sa svojho času objavil – vplyv ázijskej sexuálnej hypertrofie, vyvoláva, pravdaže, úsmev;
- skutočné problémy migrácie sú zahalené v abstraktných pojmoch prvá vlna, druhá vlna bez toho, aby boli vysvetlené a zdôvodnené konkrétne historické javy, ktoré tieto pojmy majú postihovať; v rámci pojmovej formalizácie teoretického poznania v archeológii im rozumie každý archeológ, ale len v rovine formálno-abstraktnej, nie konkrétnej;

3. ak berieme do úvahy údaje jazykovedné, rovnako ako tézu o dominantnom postavení poľnohospodárstva v etetizačnom procese a etatizačného procesu ako rozhodujúceho predpokladu rozvoja nielen tovarovej výroby, ale aj rozvoja všetkých imanentných duchovných hodnôt štátotvorného prvku etnosociálneho organizmu, potom celý problém etnogenézy Slovanov sa javí v úplne inom svetle: niet dôvodov nehľadať ich domáci pôvod (Mačala, 1995, s. 59 – 66).

Pri tejto hypotéze sa musíme vrátiť aj k migračno-integračnej teórii z hľadiska mimojazykových faktov. Ak by sme totiž zobrali do úvahy Mačalovu hypotézu autochtónnosti a výsledky výskumu B. Chropovského, mohli by sme opäť vravieť o trichotomickom členení územia Slovenska. Tu by však potom nebolo možné hovoriť o istej integrácii Slovenska z archeologického hľadiska, pretože na západnom Slovensku má podľa Chropovského dochádzať u predslovanských, v našej úvahe pseudoslovanských, kmeňov ešte k migrácii západným smerom a východné Slovensko má patriť do kultúrneho okruhu spolu s časťou Poľska, Ukrajiny a Potisím.

Problematickosť migrácie migračno-integračnej teórie o psl. pôvode slovenčiny sme načrtli len v hrubých obrysom. Pre nedostatok miesta ho nemožno analyzovať dôkladnejšie, ale hypotézy osídlenia Slovenska môžeme naozaj rozdeliť na päť hlavných hypotéz podľa smeru, to jest autochtónnu, východnú, severnú, južnú, ba dokonca i západnú.

Keďže archeológia nie je pri vymedzovaní najstarších nárečových areálov nápomocná a dostatočný jazykový materiál pre delenie dialektov na území dnešného Slovenska je pomerne neskorý, bádateľom pri skúmaní ostávajú iba písomné zmienky. Ponajprv tie, ktoré sa zjavujú od 9. storočia, ale predovšetkým neskoršie.

Staré písomné správy nám môžu naznačiť, aké asi bolo delenie kmeňov na našom území, čo je v diachrónnej dialektológii mimoriadne dôležité. Ak je totiž pravda, že nárečová diferenciácia, resp. integrácia je funkciou spoločenskej diferenciácie, resp. integrácie, potom by malo byť pravdou, že ak v istom období badáme v spoločenskom vývoji diferenciáciu, resp. integráciu, môžeme právom predpokladať, že aj vo vývine nárečí ide o takúto diferenciáciu, resp. integráciu (porov. Pauliny, 1962, s. 356).

Takto priamočiare to, samozrejme, nie je. Ale ak nárečiami rozumieme štruktúrne jazykové útvary, ktorými spontánne a prirodzene komunikuje autochtónne obyvateľstvo istej vymedzenej oblasti (porov. Ripka, 1984, s. 162), tak v období do 10. storočia ide vlastne o kmeňové nárečia, resp. nárečia malých kniežatstiev.

K roku 862 *Život Konštantína Filozofa* píše, že sa Rastislav radil so svojimi kniežatami a Moravanmi. Taktiež srbský Chilandarský rukopis *Života Konštantína* uvádza, že poradu mali kniežatá Rastislav a Svätopluk, ku ktorým sa pripojil i Koceľ, a do Carihradu poslali svoje kniežatá.

Otázkou je, o aké kniežatá môže ísť. Tieto slovanské texty považujú totiž Rastislava a Svätopluka za kráľov, ktorí mali svoje kniežatá, teda pravdepodobne významných domácich veľmožov s istými samosprávnymi krajmi. Na takéto kmeňové územia môžeme s istotou usudzovať analogicky k susedným Čechám a okoliu, kde boli okrem kmeňa Čechov Lučania, Doudlebi, Zličania, Chorváti, Milčania, Lemúzi a ďalší (pozri napr. Havlík, 1987, s. 144, 234). Najvýznamnejší boli zrejme Česi, Lučania, ktorým sa podľa hradu Žatec hovorilo aj Žatčania, a kniežatstvo Slavníkovcov s hlavným sídlom v Libici (pozri Kosmas, 1975, s. 70).

Na území moravskej ríše nemáme jednoznačných písomných zmienok o názvoch a existencii kmeňov, no na základe vyššie uvedených správ sa môžeme domnievať, že aj ranostredoveká Morava bola členená na menšie kmeňové územia.

Predpokladáme, že začiatkom 9. storočia existovalo nejaké kniežatstvo s centrom v Nitre. Toto kniežatstvo však bolo v tom období už zrejme nadkmeňové a malo intenzívne vzťahy s kniežatstvom na rieke Morave. V staroslovienskej literatúre boli s najväčšou pravdepodobnosťou práve tieto dve kniežatstvá nazývané duálom *vyšьnii Moravě* „severné Moravy“. Najvýznamnejšími vládcami Moráv boli Rastislav, ktorého meno odkazuje skupinou *raT*- k Nitre, a Svätopluk, ktorého k Nitre viažu neskoršie pramene, predovšetkým český Kosmas.

Ďalej sa, podľa zmienky Konštantína Porfyrogeneta z polovice 10. storočia, uvažuje, že severozápadné Slovensko, konkrétne Kysuce a Orava, bolo súčasťou väčšieho kmeňa Bielych Chorvátov, ktorých územie sa rozprestieralo ešte vo východnom Sliezsku a v susedných oblastiach Poľska (pozri Ondruš, 2000, s. 120). Toto by čiastočne dosvedčoval i výskum lexiky, i keď nie preukazne. Neobstoja argumenty, že hláskoslovie vylučuje chorvátčinu na Kysuciach a Orave, pretože Bieli Chorváti nemuseli mať nič spoločné s Chorvátmi na juhu.

Hypotetický kmeň Bielych Chorvátov na severozápade dnešného Slovenska a vzájomne tesne primknuté nadkmeňové územia Moráv odporujú teórii o integrácii Slovenska a slovenčiny v 10. storočí. Najnovšia historická monografia k ranostredovekému Slovensku, *Nitrianske kniežatstvo* Jána Steinhübela, narúša integráciu Slovenska aj východným smerom, a to dokonca ešte v 11. storočí. Podľa nej sa na našom území v tom období nachádzalo jednak veľké vojvodstvo Nitra, do ktorého spadalo malé kniežatstvo Nitra na juhozápadnom Slovensku, Váh na hornom Váhu, Hont so strediskom v neskoršom komitáte Hont a Boršod, ktorý zaberal Gemer, Turňu a Spiš, a jednak veľké vojvodstvo Bihar, na našom dnešnom teritóriu s malým kniežatstvom Uh, kde patrila východná časť východného Slovenska a ďalšie územia, ktoré dnes do Slovenskej republiky nepatria. Taktiež upozorňuje na to, že podľa poľského kronikára Boguchwala patril Spiš až do roku 1113 Poľsku (pozri Steinhübel, 2004, s. 202, 327).

Čo sa týka integrácie Slovenska, významným prínosom je aj výskum cirkevného členenia. Je škoda, že sa nebral do úvahy v migračno-integračnej teórii, i keď už bol dávno pomerne dobre spracovaný Václavom Chaloupeckým. K Ostrihomskej diecéze pôvodne patrila podľa neho asi iba župa Ostrihomská a Tekovská, Hontianska, siahajúca až na východné pomedzie, Nitrianska, Bratislavská a azda i Trenčianska. V 14. storočí, kedy už možno cirkevnú mapu Uhorska rekonštruovať úplne presne, patrili k Ostrihomskej diecéze a z nej neskôr vzniknutej diecéze Nitrianskej zo slovenského územia neskoršie župy Ostrihomská, Hontianska, severný Novohrad, Gemer, Turňa, časť Šariša, Spiš, Liptov, Zvolen, Turiec, Orava, Tekov, Nitra s Trenčínom, Bratislava, ako i severné nad Dunajom ležiace polovice župy Komárňanskej a Rábskej (Chaloupecký, 1923, s. 119). Čiže Abovská, časť Šarišskej, Zemplínska i Užská patrili do inej veľkej diecézy, ako vieme, Jágerskej. Aj z toho vyplýva predpoklad, že v stredoveku o jednoznačných zjednocujúcich tendenciách v rámci územia dnešnej Slovenskej republiky nemôže byť z historického hľadiska reči.

Isteže, historici už nemajú pri svojich systematizáciách, ktoré sú vždy hypotetické, keďže písomných prameňov hlavne k prvým storočiam druhého tisícročia nie je dostatok, potrebu konzultovať svoje poznatky s jazykovedou, prípadne inými vedami. Dobre vieme, že hranica niekoľkých praslovanských jazykových javov vedie pomerne presne po východnej hranici dnešnej Slovenskej republiky. Vo svetle historických hypotéz by však bolo možno potreba prehodnotiť napríklad prítomnosť *l'* epentetického v toponyme *Zemlyn* pre Zemplín a niekoľko ďalších javov, ktoré východná časť východoslovenských nárečí vykazuje.

Vo vývine praslovanských dialektov nie je najvhodnejšie pridržať sa prílišného migračného schematizmu, pretože jednak existencia praslovanských nárečových makroareálov v období rokov 500 – 1000 nie je dostatočne preukázaná, jednak do jazyka jednotlivých oblastí pribúdali aj zo schematického hľadiska neočakávané javy. Tak to bolo napr. s častými prípadmi *raT-*, *laT-* v kniežatstve českých Slavníkovcov (pozri Novák, 1980, s. 53). Preto sa nazdávame, že

aj naše územie je nevyhnutne potrebné deliť na viacero historických územných celkov a získať tak presnejší obraz o najstaršom delení slovenských nárečí.

Dominantným pilierom bádaní o rozložení kmeňov na území Slovenska sú historické písomnosti a genealógia, a to predovšetkým z obdobia ranouhorského štátu. Hlavnou oporou uhorského kráľa Štefana boli z domácich veľmožských rodov rod Poznan v Ponitrí, Hont v Poiplí, Diviak na hornej Nitre a v hornom Turci a Radvan v Zemplíne (Vrteľ, 2003, s. 31, 41). Tieto rody dávali Štefanovi aj vojsko, a tak možno predpokladať, že vznikli na území starých rodových kniežatstiev alebo boli vôbec staré kniežacie rody.

Podľa popredného slovenského genealóga a mediavelistu J. Lukačku „z východných oblastí Veľkej Moravy, t. j. Nitrianska, pochádzajú 4 veľmi významné rody, ktoré majú podľa nášho názoru ešte preduhorský pôvod. Ide o Poznanovcov s majetkami na západnom Slovensku, Huntovcov s majetkovou držbou v južných regiónoch stredného Slovenska, Miškovcov s majetkami v Gemeri a hlavne v Boršode a nakoniec Bogat-Radvanskovcov s majetkovou držbou v Zemplíne. Všetky tieto rody majú spoločné to, že sú nemaďarského pôvodu a ich majetková držba bola veľmi rozsiahla a charakterizovaná ako „hereditarium“, t. j. dedičný rodový majetok“ (Lukačka, 2002, s. 21).

Majetky najmocnejších Poznanovcov sa rozprestierali v Ponitrí, no siahali minimálne do západnej časti Žitného ostrova, možno až do Bratislavy, ktorej názov *Pozsony* viacerí etymologizujú práve od mena *Poznan* (pozri napr. Chaloupecký, 1922, s. 219 – 239; Weingart, 1922, s. 811 – 829). Preto sa zjavujú hypotézy, že Poznanovci boli príbuzní tzv. Mojmírovcov, vetvou buď od Slavomíra, príbuzného kráľa Svätopluka I., ktorý viedol moravský odboj proti Frankom v roku 871 (pozri Hodál, 1946, s. 164), alebo vetvou od Predeslava, ktorý sprevádzal Svätpluka a jeho manželku do kláštora v Cividale, a preto sa často považuje za ich syna alebo, čo je pravdepodobnejšie, blízkeho príbuzného.

Vojvoda Poznan má podľa najstarších historických listín brata Honta z juhu stredného Slovenska. Taktiež spomínaní Diviakovci z Turca sa považujú podľa antroponymického systému rodu a sídiel za príbuzných Poznanovcov (pozri Lukačka, 2002, s. 107 – 117). Z historických listín zas vieme, že na hornom Váhu sa rozprestierala „provincia, cui Uuag nomen est“, pričom je známe, že provincia značí často územie kmeňa (Chaloupecký, 1922, s. 185 – 187).

Tieto kmene sa teda nachádzali na území, ktoré v trichotomickom členení nazývame západné a stredné Slovensko. Musíme tu však upozorniť, že v okolí Nitry sa vytvorilo nadkmeňové kniežatstvo. Sem patrili predpokladané kmene Hont Hontovcov a Nitra Poznanovcov, tiež územie Diviakovcov.

Okrem významných rodov Poznan, Hont a Diviak na západnom a strednom Slovensku sa rozprestierali na východnom Slovensku veľké majetky rodu Miškovcov v Boršode a Gemeri a rodu Radvan v Zemplíne. Zemplín je navyše jedným z najstarších komitátov a viaže sa k nemu aj povesť Anonyma o tom, že tam sídlil „Laborec, ktorému ich jazykom vraveli duka“ (Pražák, 1988, s. 199).

Vedľajším, istým spôsobom samostatným územím Boršodu s Gemerom bol asi Spiš. Medzi známymi spišskými županmi nachádzame do 70. rokov 13. storočia okrem jedného prípadu výlučne len predkov rodiny Balassovcov, pričom stojí za pozornosť fakt, že členovia ich príbuzenstva zastávajú popri Spiši aj úrady zvolenských a šarišských županov, teda županov komitátov, ktoré pôvodne boli nepochybne lesnými komitátmi. Strážcov západných hraníc Spiša volali *Gumureur*, teda Gemerania, ktorí nepodliehali spišskému županovi (pozri Zsoldos, 2003, s. 25 – 27). Pomiestny názov *Gemer* v tejto oblasti dokazuje, že Gemerania na Spiš etnicky nepatrili.

Zdá sa teda, že východná časť Slovenska, ktorá postrádala silné kultúrne centrum, bola oveľa rozdrobenejšia ako západná časť. Kmene na území Slovenska možno rozdeliť nasledovne: Nitra s Turcom, Hont, Váh, Zemplín a v neznámych a zložitých vzťahoch Boršod, Gemer a Spiš. Isteže, môžeme tiež predpokladať, z hľadiska dnešného územia Slovenskej republiky takmer bezvýznamné, kniežatstvo Hron na dolnom Hrone, pozostatky Bielych Chorvátov zasahujúcich do provincie Váh a Moravanov na dnešnom Záhorí až k Devínu.

V každom z týchto územných celkov sa hovorilo zrejme istým osobitým nárečím, avšak môžeme usudzovať aj na vznik slovenského κοινή, i keď iba nepriamo (Meriggi, 1956, s. 149). Ak sa kultúrny kmeňový jazyk utváral, utváral sa jedine na podklade nárečí, ktorými sa hovorilo v oblasti Nitry (porov. Stanislav, 1956, s. 36), a tento jazyk mohol zaujímať veľké územie stredného i západného Slovenska.

Nielen príbuzenskými väzbami, ale aj v kultúrnom kmeňovom jazyku je možné vidieť príčinu stotožnenia psl. základu západoslovenskej oblasti na východ a na juh od Malých Karpát s psl. základom stredoslovenských nárečí, ako to robí napríklad Ján Stanislav. Hovorí, že tzv. stredoslovenské nárečie bolo pôvodne rozšírené väčšmi ako dnes a hovorilo sa ním aj v Zadunajsku a dokladá k tomu známy jazykový materiál zo západného Slovenska, kde stojí *l* na mieste *dl*, *raT*- miesto *roT*- a toponymá na *-ince* (pozri Stanislav, 1956, s. 233 – 234). Blízky vzťah k Zadunajsku je zrejmý aj z mocenských nárokov Rastislava na Pribinovo zadunajské kniežatstvo a kultúrno-politickej spolupráce Rastislava, Svätopluka a Koceľa. Takisto podľa I. Ripku staré doklady dovoľujú vysloviť predpoklad, že tzv. stredoslovenské *raT*- siahalo v stredoveku až na západné Slovensko po Trenčín. Sem siaha, podľa neho, aj *l* proti *dl* (pozri Ripka, 1975, s. 34 – 35). Z legendy o sv. Svoradovi je všeobecne známe, že Trenčín bol, minimálne z cirkevného hľadiska, súčasťou Nitry.

Oproti trichotomickej nárečovej diferencovanosti postavil Anton Habovštiak diferencovanosť dichotomickú. Tvrdí, že dôkazy hláskoslovia a tvaroslovia síce možno nie sú celkom presvedčivé, avšak členenie nárečí z lexikálno-sémantického hľadiska, z hľadiska slovnej zásoby, ju výrazne potvrdzujú (pozri Habovštiak, 1990, s. 157).

A. Habovštiak hovorí, že pre slovenské nárečia treba v staršom období, t. j. pred 10. storočím, predpokladať dve približne rovnaké oblasti, a to juhozápado-

slovenskú a sverovýchodoslovenskú. Do juhozápadoslovenskej oblasti patria nárečia niekdajšej Bratislavskej a Nitrianskej župy, dolnej polovice Trenčianskej župy, zvyčajne aj Turiec, Hont a časť Novohradu a Zvolenskej župy. Do severovýchodnej oblasti zaraďuje Oravu, Liptov, druhú časť Zvolenskej župy, Novohradu, celý Gemer a východné Slovensko. Dichotomickú diferencovanosť Slovenska na územie juhozápadoslovenské a severovýchodoslovenské dokumentuje aj viacerými novými príkladmi z oblasti hláskoslovia, morfológie a tvorenia slov (pozri Habovštiak, 1978, s. 44 – 48; 1981, s. 65 – 68). V našom kmeňovom delení teda úplne presne odlišuje príbuzenskými vzťahmi prepojenú trojkorunku Nitry Poznanovcov, Hontu Hontovcov a Turca Diviakovcov od ostatných území.

V tomto momente sa, samozrejme, dostala migračno-integračná teória do krízy. Kríza každej teórie sa končí buď tým, že problém, ktorý vyvolal krízu, sa zvládne, alebo tento problém pretrváva, ale sa „zapečatí" a prenechá budúcej generácii bádateľov, alebo sa objaví nová teória (pozri Kuhn, 1982, s. 135 – 136).

Na tomto mieste treba povedať, že problém nie je zvládnutý a „zapečatený" pretrváva. Jazykové argumenty v prospech dichotomického ani trichotomického členenia psl. nárečí na území Slovenska nie sú jednoznačne presvedčivé. Mimojazyková argumentácia R. Krajčoviča, že členenie dnešnou priečnou lexoglosou smerujúcou od severozápadu na juhovýchod, typ *borovica* || *sosna*, neodráža dva prúdy veľkej slovanskej migrácie, pretože „osídľovací prúd smerujúci od juhu a juhovýchodu mohol zasiahnuť v plnšej miere iba dnešnú južnú oblasť stredného Slovenska, a nie celú severozápadnú alebo juhovýchodnú polovicu Slovenska" (Krajčovič, 1981, s. 214 – 215; bolo mienené juhozápadnú a severovýchodnú polovicu), nie je správny. Nemožno totiž argumentovať axiómou. To je z logického i metodologického hľadiska nezmysel.

Kríza migračno-integračnej teórie o psl. pôvode slovenčiny sa naplno ukazuje v svetle nových výskumov slovenskej mediavelistiky a slovanskej jazykovedy a archeológie:

– nebolo jednej pravlasti, kde sa hovorilo jedným prajazykom a nevieme, ako migrovali početné slovanské kmene, a tým aj ich nárečia, a či možno hovoriť do roku 1000 o psl. makrodialektoch;
– územie dnešnej Slovenskej republiky preukázateľne nevykazovalo jednotu ani v období vrcholného stredoveku.

Slovensko sa nečlenilo na západné, stredné a východné, ale zrejme na Nitru s Turcom, Hontom a západným Slovenskom, najskôr bez Záhoria, neskôr s ním, ďalej na provinciu Váh, Boršod s Gemerom a nejakým voľnejším spôsobom pripojeným Spišom a Zemplín

Isteže, nemožno tu hovoriť o kríze v pravom zmysle slova. Slovenský jazyk bude fungovať a vyvíjať sa bez akýchkoľvek problémov aj vtedy, keď bude táto kríza pretrvávať a žiadna nová teória o pôvode slovenčiny sa už nikdy nevytvorí. Nová teória o pôvode slovenčiny by však nestála mimo vedeckej diskusie a mohla by, bez toho, že by to bolo jej zámerom, tak ako predchádzajúce teórie plniť politické ambície doby, v ktorej vznikla.

Literatúra

ФИЛИН, Федот Петрович: Происхождение руского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк. Ленинград: Издательство Наука ленинградское отделение 1972. 656 s.

HABOVŠTIAK, Anton: K otázke genézy slovenských nárečí. In: Slavica Slovaca, 1978, 13, č. 1, s. 43 – 56.

ГАБОВШТЯК, Антон: Проблема происхождения словацкого языка с точки зрения лексики. Советское славяноведение, 1981, č. 5, s. 61 – 75.

HABOVŠTIAK, Anton: K otázke dichotomického a trichotomického členenia slovenských nárečí. (Odpoveď R. Krajčovičovi). In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 157 – 158.

HAVLÍK, Lubomír E.: Kronika o Velké Moravě. Brno: Blok 1987. 276 s.

HODÁL, Juraj: Pôvod, sídla a hodnosť predkov rodu Hunt-Pázmány. In: Historický sborník IV. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská 1946, s. 136 – 164.

CHALOUPECKÝ, Václav: K nejstarším dějinám Bratislavy. In: Sborník FF UK v Bratislave I. Bratislava a Turčiansky Sv. Martin: FF UK a Matica slovenská 1922, s. 219 – 239.

CHALOUPECKÝ, Václav: Staré Slovensko. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1923. 424 s.

CHROPOVSKÝ, Bohuš: Slovensko na úsvite dejín. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970. 196 + 64 s.

KOSMAS: Kosmova kronika česká. Praha: Odeon 1975. 264 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Slovenčina a slovanské jazyky. Praslovanská genéza slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 328 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 240 s.

KUHN, Thomas Samuel: Štruktúra vedeckých revolúcií. Bratislava: Pravda 1982. 288 s.

LEHMANN, Winfred P.: Theoretical Bases of Indo-European Linguistics. London and New York: Routledge 1996. 324 s. ISBN 0-415-13850-7

LUKAČKA, Ján: Formovanie vyššej šľachty na západnom Slovensku. Bratislava: Minor 2002. 154 s. + tabuľky. ISBN 80-901407-8-5

MAČALA, Pavol: Etnogenéza Slovanov v archeológii. Bratislava: Slovo 1995. 96 s. ISBN 80-85291-23-1

MALLORY, J. P.: In Search of the Indo-Europeans: Language, Archeology and Myth. London: Thames & Hudson 1989. 472 s.

MERRIGI, Bruno: La lingua slovaca. Firenze: Sansoni 1956. 180 s.

NOVÁK, Ľudovít: K najstarším dejinám slovenského jazyka. Bratislava: Veda 1980. 352 s.

ONDRUŠ, Šimon: Odtajnené trezory slov. Martin: Matica slovenská 2000. 242 s. ISBN 80-7090-530-1

PAULINY, Eugen: Vývoj nárečí vo vzťahu k vývoju spoločnosti. In: Problémy marxistické jazykovědy. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962, s. 349 – 366.

PLETERSKI, Andrej: Etnogeneza Slovanov. Obris trenutnega stanja arheoloških raziskav. Ljubljana: Arheo 1990. 100 s.

PRAŽÁK, Richard: Legendy a kroniky koruny uherské. Praha: Vyšehrad 1988. 392 s.
RATKOŠ, Peter: Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1964. 460 s.
RIPKA, Ivor: Dolnotrenčianske nárečia. Bratislava: Veda 1975. 280 s.
RIPKA, Ivor: Teoretické a empirické poznanie v dialektológii. In: Jazykovedný časopis, 1984, 35, č. 2, s. 158 – 163.
STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka I. Úvod a hláskoslovie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956. 592 s.
STEINHÜBEL, Ján: Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska. Bratislava: Veda a Rak 2004. 576 s. ISBN 80-224-0812-3
ТРУБАЧЕВ, Олег Н.: Этногенез и культура древнейших славяан. Лингвистические исследования. Москва: Наука 1991. 271 s. ISBN 5-02011081-7
ТУЛАЕВ, Павел Владимирович: Венеты: предки славян. Veneti: predniki Slovanov. Москва: Белые альвы 2000. 192 s. ISBN 5-7619-0111-0
VÁŇA, Zdeněk: Svět dávných Slovanů. Praha: Artia 1983. 240 s.
VRTEĽ, Ladislav: Osem storočí slovenskej heraldiky. Martin: Matica slovenská 2003. 296 s. ISBN 80-7090-691-X
WEINGART, M.: Bratislava – Pressburg – Posonium. In: Sborník FF UK v Bratislave I. Bratislava a Turčiansky Sv. Martin: FF UK a Matica slovenská 1922, s. 811 – 829.
ZSOLDOS, Attila: Vznik Spišského komitátu. In: K stredovekým dejinám Spiša (On Medieval History of Spiš). Zostavil Miroslav Števík. Stará Ľubovňa: Ľubovnianske múzeum 2003, s. 15 – 29. ISBN 80-968890-2-8

## Spôsoby tvorenia ruských logoným

Vlastimil Pulčár

Katedra rusistiky, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Spoločensko-politické zmeny z prelomu 80. – 90. rokov 20. storočia ovplyvnili aj majetkovo-právne a vlastnícke vzťahy. Po niekoľkých desaťročiach sa opätovne objavila možnosť slobodného podnikania. Vzniklo množstvo viac či menej prosperujúcich firiem a podnikov, niektoré úspešne pôsobia podnes, na názov iných si už ani nespomenieme. Kým názvy obchodov a podnikov do obdobia zmeny boli pomerne nevýrazné a nudné, v nasledujúcom, podnes trvajúcom, období tieto názvy zjavne „ožili“. Rôznorodosť názvov súčasných podnikov a firiem spôsobila, že sa z rôznych hľadísk stali zaujímavým objektom pre lingvistický výskum. Slovenská lingvistika používa na označenie *vlastných mien firiem, obchodných jednotiek a výrobno-obchodných spoločností* termín *logonymá* (Imrichová, 2002a, s. 225). Je to časť lexiky, ktorá sa neustále vyvíja, pretože každodenne sme svedkami vzniku nových a nových podnikateľských subjektov, ktoré ich majitelia nazývajú názvami podľa vlastného výberu. Niektorí sa snažia pomenovať svoj podnik tak, aby názov vypovedal o charaktere

činnosti, iní pri pomenovaní svojej firmy charakter podnikateľskej činnosti podniku či firmy nezohľadňujú.

V príspevku popisujeme spôsoby, ktoré sa v súčasnom ruskom jazyku používajú pri pomenovávaní firiem, podnikov, obchodných spoločností v ruskom prostredí. Analyzujeme materiál, ktorý sme získali z ruských reklamných novín a časopisov počas nášho pobytu v Moskve v období september 2004 – február 2005, preto je väčšina materiálu spojená s Moskvou a Moskovskou oblasťou.

Výskumu logoným v slovenčine sa venuje najmä M. Imrichová, ktorá popri niekoľkých štúdiách na tému logoným v slovenčine vypublikovala aj monografiu, v ktorej väčšina materiálu, podľa slov samotnej autorky, pochádza z oblasti jej pôsobenia, teda z regiónu východného Slovenska (Imrichová, 2002b, s. 6). Výskum logoným v slovenskom jazyku teda stále nie je ukončený. Aj na území Ruskej federácie len pred niekoľkými rokmi nastali zmeny umožňujúce slobodný rozvoj podnikania. Preto sa len nedávno v ruskej lingvistike objavili prvé práce skúmajúce túto problematiku, zväčša však na regionálnej úrovni. Vzhľadom na veľkosť územia Ruskej federácie sa tomu ani nemožno diviť, pretože spracovať lingvistický materiál z tak rozľahlého priestoru si vyžaduje niekoľkoročnú prácu vedeckého kolektívu. Je dôležité upozorniť, že v ruskom jazyku sa na označenie vlastných mien firiem, podnikov, obchodných jednotiek a výrobno-obchodných spoločností nepoužíva termín *logonymum*, ale termín *эргоним* (ergonymum). Tento termín sa po prvýkrát objavil v Slovare russkoj onomastičeskoj terminologiji N. V. Podoľskoj z roku 1978. Je definovaný ako *„собственное имя делового объединения людей, в том числе союза, организации, учреждения, корпорации, предприятия, общества, заведения, кружка. Эргоним – от греческого «эргос» – труд, деятельность + «оним» – имя“* (Podoľskaja, 1978, s. 159). Prvými prácami venujúcimi sa problematike logoným v ruskom jazyku sú kandidátske práce S. V. Zemskovoj (1996) a N. V. Šimkeviča (2002).

Materiál, ktorým v súčasnosti disponujeme, nám umožnil vymedziť nasledujúce štyri spôsoby tvorenia logoným v súčasnom ruskom jazyku: **1. slovotvorné spôsoby, 2. lexikálne spôsoby, 3. prevzatie inojazyčných slov, 4. konverziu.**

## 1. Slovotvorné spôsoby tvorenia logoným

K slovotvorným spôsobom tvorenia logoným zaraďujeme abreviáciu a kompozíciu, lebo pri ich použití prebieha proces podobný procesu tvorenia nových slov v rôznych oblastiach ľudskej činnosti. Nie je vylúčené, že počas ďalšieho podrobného výskumu by mohli byť spomínané dva slovotvorné spôsoby rozšírené o deriváciu, ktorá je v procese tvorenia logoným v slovenčine veľmi produktívnym procesom.

### *1.1. Abreviácia*

Je to proces spájania začiatočných písmen alebo slabík niekoľkých slov. Jej výsledkom je abreviatúra. Častým dôvodom využívania abreviatúr je snaha

o ekonomizáciu textu a priestoru v písomnej dokumentácii. V našom materiále možno vyčleniť tri typy abreviatúr.

### *1.1.1. Abreviatúra iniciálového typu*

V tomto prípade logonymum vzniká spojením začiatočných písmen slov, ktoré tvoria celý názov firmy. Pre tento typ logoným sa používa aj názov *akronym (акроним)*. Logonymá vytvorené týmto spôsobom sa často používajú v oboch formách, t. j. v skrátenej, aj v plnej podobe. Je to dôsledok toho, že samotná abreviatúra býva často ťažko dešifrovateľná, a jej význam je známy len malému okruhu používateľov. Tento typ možno ešte rozčleniť na *písmenové (буквенные) akronymá a zvukové (звуковые) akronymá.*

*Písmenové akronymá* sú tvorené spojením začiatočných písmen každého slova, pričom ich spojenie môže pri výslovnosti spôsobovať isté ťažkosti, napr. *МГСН – Московская Городская Служба Недвижимости* (Moskovská realitná agentúra), *ДВТГ – Дальневосточная Транспортная Группа* (dopravná spoločnosť), *НРК – Новая Рекламная Компания* (reklamná agentúra), *СПК – Стиль Престиж Комфорт* (autosalón), *КСС – Климат Строй Сервис* (predaj a montáž domácej techniky).

*Zvukové akronymá* sa v niektorých prípadoch podobajú na už existujúce a používané slová v ruskom jazyku. V takýchto prípadoch hovorí V. M. Lejčik (1982, s. 52) o *slovách s dvojitou motiváciou*. Takéto logonymá sú pomerne zriedkavé, v nami sledovanom materiále sa objavili len logonymá *КИТ – Компьютеры и Информационные Технологии* („кит“ – v ruštine veľryba; počítačová firma), *ПИК – Первая Инвестиционная Компания* („пик“ – v ruštine špička, vrchol; investičná spoločnosť), *СЛОН – Специально в Ленинградской Области Недвижимости* („слон“ – v ruštine slon; strelec (šach.); realitná kancelária v Sankt Peterburgu).

### *1.1.2. Abreviatúra slabikového typu*

Tento typ je vytvorený spojením začiatočných slabík niekoľkých slov. Obyčajne sa z každého slova dostáva do názvu prvá slabika. V niektorých prípadoch sa k prvej slabike slova pripája aj písmeno z ďalšej slabiky, či dokonca celá slabika. Tento jav nastáva kvôli lepšej čitateľnosti názvu. Pri logonymách tohto typu prebieha proces useknutia, lebo dochádza k odpadnutiu morfém. Komponenty názvu môžu, ale nemusia byť spojené spojovacím vokálom. Každá zložka názvu musí byť zrozumiteľná jej používateľovi. K abreviatúram slabikového typu patria logonymá *АдвоКаб – Адвокатский Кабинет* (advokátska kancelária), *ГазПром – Газовая Промышленность* (plynárenský podnik), *УнИн – Универсальные Инвестиции* (investičná spoločnosť), *АлРоСа – Алмаз Россия Саха* (spoločnosť zaoberajúca sa ťažbou diamantov).

### *1.1.3. Abreviatúra zmiešaného typu*

Tento typ je vlastne kombináciou oboch predošlých typov. Logonymá patriace k tomuto typu by mali byť ľahko vysloviteľné a ľahko zapamätateľné.

V našom materiále sa objavili len dve logonymá, ktoré môžeme zaradiť k tomuto typu, a to *ГМК НорНик – Горно Металлургическая Компания Норильский Никель* (spoločnosť ťažiaca nikel so sídlom v meste Noriľsk), *ЮКМос – Юридическая Компания Москвы* (právnická firma).

### *1.2. Kompozícia*

Termín kompozícia označuje proces tvorenia zložených slov (kompozít) spojením dvoch alebo viacerých slov. Logonymá utvorené kompozíciou na malom priestore spracúvajú a sprostredkúvajú viacero informácií a dosahujú tak vysokú informačnú hodnotu. Kompozíciou utvorené logonymá môžeme podľa úplnosti zložiek, z ktorých sa skladajú, rozdeliť na dve skupiny.

#### *1.2.1. Úplné kompozitné logonymá*

Takéto logonymá sú utvorené spojením dvoch alebo viacerých úplných slov, v prevažnej miere substantívnych komponenetov. Jednotlivé zložky môžu byť spojené spojovacím vokálom ako napr. *ЗвероБей* (predajňa poľovníckych potrieb), *СургутНефтеГаз* (ťažba ropy a plynu, centrum v meste Surgut).

Ďalšou možnosťou spojenia zložiek v úplných kompozitných logonymách je spojovník, o čom svedčia logonymá *Аспект-Альянс, Аудит-Терра* (audítorské služby), *Мебель-Студио, Топ-Дизайн* (dizajn interiérov), *Прогресс-Сервис, Сити-Консалтинг* (finančné poradenstvo).

Najpočetnejšie zastúpenie majú logonymá, v ktorých sú jednotlivé zložky k sebe mechanicky prirazené (juxtapozitá), napr. *БизнесРазвитие, ЭкспертКредит, ЭкспертСервис, БизнесКонсалтингГрупп* (finančné a obchodné poradenstvo), *ФрондаМебель*(dizajn interiérov), *АудитБизнесГрупп, АудитБизнесКонсалтинг, АудитБытСервис* (audítorské služby).

#### *1.2.2. Neúplné kompozitné logonymá*

Tento typ logoným má aspoň jednu zložku neúplnú, vyjadrenú koreňovou morfémou. Možno ho rozdeliť na dve podskupiny. Prvú tvoria logonymá tvorené minimálne jedným celým slovom a useknutou časťou jedného alebo viacerých slov, a to pomocou spojovacieho vokálu, alebo aj bez neho, napr. *АкадемКнига* (obchod s knihami), *РегСоюз* (registračná agenúra), *СибНефть, ТатНефть* (spoločnosti na ťažbu ropy), *ЮрКлуб* (právnická firma), *ЛингвоМир* (prekladateľské služby).

Druhú podskupinu tvoria logonymá obsahujúce tzv. radixoidy. M. Imrichová (2002a, s. 231) ich definuje ako časť slova, ktorej hranice nedosahujú alebo mierne presahujú hranice koreňovej morfémy, pričom ich vlastná sémantika je oslabená, ale sú schopné sprostredkovať a vyjadriť význam motivujúceho základového slova. Často sa opakujúce koreňové morfémy a radixoidy nadobúdajú abstraktnejší derivačný význam a systematizačnú funkciu a stávajú sa tak derivačnným prostriedkom. V ruštine za takéto radixoidy môžeme považovať prvky ako *авто, транс, энерго, ком, комп, строй.* Sú to radixoidy domácich,

prevzatých ale aj cudzích slov, ktoré vyjadrovali ten istý význam, následkom čoho zovšeobecneli. Často sa opakujúcimi prvkami v ruštine sú *АВТО – АвтоВек, АвтоГрад, АвтоСпектр, ЭлитАвто* (predajne automobilov, autosúčiastok), *ТРАНС – ТрансАэро, ТрансКар, ТрансСибСервис* (dopravné spoločnosti), *ЭНЕРГО – ЭнергоГарант, ЭнергоСтройПроект* (energetické podniky), *КОМ – ИнСпецКом, РиэлКом* (radixoid označuje company, spoločnosť), *КОМП – Комплэйс+, Комп С* (počítačové služby), *МОС – МосКомСталь, МосСпецСервис, МосСтройСервис* (tento radixoid poukazuje na regionálnu pôsobnosť firiem, konkrétne Moskva a Moskovská oblasť), *СТРОЙ – ЭкоСтрой, ПетербургСтрой, СтройМастер, СтройИнвест, СтелаСтрой* (stavebné firmy).

## 2. Lexikálne spôsoby tvorenia logoným

V logonymách utvorených lexikálnymi spôsobmi nedochádza k žiadnej zmene tvaru apelatíva z gramatického ani fonetického hľadiska. Tieto logonymá vznikli vďaka preneseniu ich pôvodného významu. Tento spôsob veľmi často využíva metaforu a metonymiu. Rozlišujeme tri lexikálne spôsoby tvorenia logoným v ruskom jazyku.

### *2.1. Onymizácia*

Onymizácia (proprializácia) – proces prechodu apelatíva alebo apelatívneho slovného spojenia do kategórie vlastných podstatných mien bez zmeny v gramatickej štruktúre apelatíva. V logonymách vytvorených týmto spôsobom badáme niekoľko stupňov slovotvornej motivácie, od motivácie úplne priezračnej, jasne poukazujúcej na charakter činnosti podniku až po motiváciu nejasnú, ktorá len minimálne, alebo vôbec nepoukazuje na činnosť firmy či obchodnej spoločnosti. Logonymá utvorené onymizáciou je možné rozdeliť do niekoľkých skupín.

#### *2.1.1. Logonymá utvorené onymizáciou abstraktných pojmov*

*Вектор, Диллема, Норма, Правда, Престиж, Регистрация, Содействие, Статус, Стимуль, Триумф* (právnické firmy), *Гарантия, Гильдия, Контакт, Кристал, Центр, Экспресс* (realitné agentúry), *Комфорт, Профит* (cestovné kancelárie), *Лига, Содружество* (agentúry registrujúce občanov), *Идея* (reklamná agentúra).

#### *2.1.2. Logonymá utvorené onymizáciou apelatíva poukazujúceho na charakter činnosti podniku*

*Адресь, Азвука жилья, Золотой Ключик, Новая жизнь, Новоселье* (realitné agentúry), *Детский мир, Мир игрушек* (obchody s tovarmi pre deti), *Мир антенн, Мир ванн* (obchody s domácimi potrebami), *Иголочка* (predajňa potreb na šitie)

***2.1.3. Logonymá utvorené onymizáciou apelatíva, označujúceho osobu***

*Арвитер, Защитник, Правовед, Советник* (právnické firmy), *Лэди Икс, Три толстяка*(obchody s odevmi), *Кровельщик* (stavebná firma), *Толмач* (prekladateľské služby), *Малыш* (obchod s detským tovarom), *Мастер Сантехник* (obchodná sieť pre domácich majstrov), *Старый лекарь* (lekáreň)

***2.1.4. Logonymá utvorené onymizáciou názvu živočícha***

*Группа Медведя, Пеликан-М* (dopravné agentúry), *Кенгуру, Совенок* (obchody s detskými tovarmi), *Векша* (čistenie interiérov), *Ирбис* (právnická firma)

***2.1.5. Logonymá utvorené onymizáciou názvu rastliny***

*Треугольный Апельсин, Эдельвейс* (reklamné agentúry), *Ирис* (čistenie interiérov), *Дикая орхидея* (salón dámskej bielizne)

***2.2. Transonymizácia***

Tento pojem označuje prechod onyma z jednej skupiny vlastných mien do druhej skupiny vlastných mien, niekedy sa používa aj termín reproprializácia. Aj túto skupinu logoným možno ďalej vnútorne členiť na niekoľko skupín.

***2.2.1. Logonymá tvorené transonymizáciou mien antických bohov (teoným)***

*Гефест* (poisťovacia spoločnosť), *Гера, Юнона* (právnické firmy), *Афина* (realitná agentúra), *Меркурий-Дизайн* (vydavateľské služby)

***2.2.2. Logonymá utvorené od názvov obyvateľov miest, krajín***

*Москвичка* (predaj dámskych odevov), *Россиянин* (advokátske služby)

***2.2.3. Logonymá utvorené transonymizáciou názvov mýtických objektov, krajín***

*Авалон-Недвижимость* (realitné agentúry), *Эльдорадо* (obchod s elektronikou)

***2.2.4. Logonymá utvorené transonymizáciou miestnych názvov (toponým)***

*Авентин-недвижимость, Акрополь, Аттика, Кутузовский Проспект, Лосиный Берег, Невский Проспект, Невский 88, Новые Черемушки* (realitné agentúry), *Дельфи, Южный Берег* (cestovné kancelárie), *Хоккайдо Моторс* (predaj automobilov)

***2.2.5. Logonymá utvorené transonymizáciou mien postáv z rozprávok, legiend, povestí***

*Старык Хотабыч* (sieť obchodov pre dom a záhradu), *Услуги Синдерелы* (čistenie interiérov), *Симба* (obchody s detskými tovarmi)

### *2.3. Antroponymizácia*

Logonymá utvorené antroponymizáciou obsahujú vlastné meno. Často je to vlastné meno majiteľa, či vlastníka, alebo vlastné meno jemu blízkej osoby, preto je pomerne ťažké pre neznalého používateľa určiť oblasť ich podnikateľských aktivít: *Анна Перенна, Боталь тур, НаталиТурс* (cestovné kancelárie), *Александр-Недвижимость, КалитаГрад* (realitné agentúry), *Алекс-дизайн, Ксения-мебель* (dizajn interiérov), *Изабель* (obchod s potrebami na šitie), *Пифаго* (finančné poradenstvo).

## 3. Prevzatie inojazyčných slov

Tento spôsob tvorenia názvov sa stáva čím ďalej, tým viac produktívnejším nielen v ruštine, ale aj v mnohých iných jazykoch. Výrazne mu napomáha súčasný rýchly rozvoj spoločnosti. Prevzaté slovo je možné v ruskom jazyku charakterizovať ako «*имя, появившиеся в данном языке в результате заимствования из другого языка*» (Podoľskaja, 1978, s. 58). Prevzatie inojazyčných slov sa uskutočňuje v dvoch etapách. Prvou je etapa tzv. prenikania slova do jazyka – príjemcu. Počas nej slovo, ktoré prechádza z jazyka – zdroja do jazyka – príjemcu postupne stráca vlastnosti (z lingvistického hľadiska), ktoré boli pre neho charakteristické v pôvodnom jazyku, a preberá gramatické, fonetické, grafické, sémantické vlastnosti typické pre jazyk – príjemcu. Druhá etapa je etapou vlastného osvojenia prebratých slov, vrátane zavŕšenia fonetickej a gramatickej úpravy slov, nadobudnutia ich sémantickej samostatnosti, rozšírenosti a pravidelnosti používania, rozvoj ich derivačných vlastností.

Veľmi častou formou preberania cudzích slov v ruštine je transkripcia, ktorú možno definovať ako «*передачу фонем иноязычного имени графемами языка-приемника*» (Podoľskaja, 1978, s. 138). Vďaka transkripcii sa môžeme stretávať v ruských reklamných časopisoch a novinách aj s logonymami *АвтоЛайф, АвтоФристайл, АвтоХаус-Люкс* (predajne automobilov), *Клифф, Лекс, РосЛекс* (právnické firmy), *АртСтоун, СтильТайм* (reklamné agentúry), *Смайл Трэвэл, Уорлд Трэвэл* (cestovné agentúry).

Popri transkribovaných logonymách sa v poslednej dobe v ruskom jazyku objavujú aj logonymá, ktoré nepodľahli procesu transkripcie, ale udomácnili a rozšírili sa v nerusky písanej podobe, napr.:

*Legal Systems Ltd.* (finančné poradenstvo), *Gevarius Plus, Graffiti Design* (reklamné agentúry), *Force Computers* (počítačové služby), *Atlantic Trans Service, Rus Cargo* (dopravné firmy), *Isida Travel* (cestovná kancelária).

## 4. Konverzia

Týmto pojmom označujeme proces, pri ktorom prechádza slovo z jedného slovného druhu do druhého bez akejkoľvek zmeny v jeho gramatickej štruktúre. Pri nominácii logoným docháza najčastejšie k tzv. substantivizácii, t. j.

k procesu, pri ktorom nastáva prechod slov z rôznych slovných druhov k podstatným menám. Logoným utvorených týmto spôsobom nie je veľa. Najčastejšie nastáva proces substantivizácie adjektív: *Губернский, Калужский, Центральный, Южный.* Vo všetkých prípadoch sa jedná o názvy nákupných centier, ktoré dostali svoje meno podľa tej časti Moskvy, v ktorej sa nachádzajú. Veľmi zriedkavou je substantivizácia ostatných slovných druhov. V našom prípade ide o substantivizáciu citoslovcia *Ням-ням*, ktorým je pomenovaná sieť kioskov rýchleho občerstvenia.

V príspevku sme popísali spôsoby tvorenia logoným v súčasnom ruskom jazyku. Problematike sa hodláme venovať aj v budúcnosti, najmä z hľadiska uplatňovania motivačných princípov.

Literatúra

IMRICHOVÁ, Mária (2002a): K niektorým slovotvorným tendenciám logoným. In: Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 4 – 5, s. 225 – 234.

IMRICHOVÁ, Mária (2002b): Logonymá v systéme slovenčiny. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove. Fakulta humanitných a prírodných vied 2002. 142 s.

LEJČIK, Vladimir Moiseevič: Ljudi i slova. Moskva: Nauka 1982. 177 s.

MISTRÍK, Jozef: Lingvistický slovník. Bratislava: SPN 2002. 294 s.

PODOĽSKAJA, N. V.: Slovar russkoj onomastičeskoj terminologiji. Moskva: Nauka 1978. 200 s.

ŠIMKEVIČ, N. V.: Russkaja kommerčeskaja ergonimija: pragmatičeskij i lingvokuľturologičeskij aspekty. Diss..... kand. filol. nauk. Jekaterinburg 2002. 179 s.

ZEMSKOVA, S. V.: Leksiko-semantičeskij i slovoobrazovateľnyj analiz ergonimov g. Toľjatti. Diss. ….. kand. filol. nauk. Samara 1996. 198 s.

## Huh? aneb Chatbot a přirozený jazyk

Markéta Pytlíková

Ústav pro jazyk český, Akademie věd České republiky, Praha

### 0. Úvod

Chatbot nebo také chatterbot je počítačový program, který v přirozeném jazyce simuluje písemnou konverzaci s lidským účastníkem. Autoři takového programu mají většinou snahu, aby tento plynule a smysluplně reagoval na repliky člověka, a vytvářel tak dojem, že konverzaci skutečně rozumí.

V tomto ohledu má tedy chatbot velmi blízko k tzv. „vážným“ projektům na poli počítačové lingvistiky a výzkumu umělé inteligence, které se zabývají

zpracováním přirozeného jazyka – například ke strojovým/počítačovým překladačům, programům reagujícím na psané či vyslovované příkazy v přirozeném jazyce, programům pro značkování korpusových textů a pod.

Funkce chatbota je ale významně jiná: nemá v první řadě písemnému vstupu porozumět, interpretovat ho a správně vyplnit vyřčený příkaz – má především bavit toho, s kým rozmlouvá, případně ho „přesvědčit" o tom, že není robotem, ale člověkem.

Místo základního pojmu z počítačové lingvistiky „natural language processing" tedy „zpracování přirozeného jazyka" bychom mohli spíše hovořit o „natural language using" – o využití, či přímo uličnickém zneužití.

Současný rozmach chatbotů je způsoben několika faktory, tím zásadním je nepochybně rozšíření sítě internet a s ním také real-time communication, tedy písemné komunikace probíhající v reálném čase, jejíž nejznámější podobou je tzv. „chat".

Většina chatbotů jsou tedy jednoduše zábavní žvanilové, stvoření čistě pro utrácení času, mnozí mají ale i sofistikovanější využití – stávají se například interaktivními průvodci po webových stránkách nebo „lidskými" prodavači v prostředí internetových obchodů, kde mají svého zákazníka nejen bezpečně provést úskalími nakupování, ale při té příležitosti ho i zabavit, o něco déle ho na stránce zdržet, a tak zvýšit šanci, že si přece jen něco koupí. (Viz odkaz na stránku Mondobot ve seznamu internetových adres na konci článku).

## 1. Vznik chatbotů a principy jejich fungování

Vznik konverzačního programu byl inspirován otázkou „Mohou stroje myslet?", kterou položil roku 1950 ve svém článku *Computery machinery and intelligence* Alan Turing. Jeho odpověď zněla, že ve chvíli, kdy budou reakce stroje k nerozeznání od lidských odpovědí, bude jej možno pokládat za inteligentní.

Tvůrci prvních robotů 60. a 70. let využívali především známé skutečnosti, že většina lidí hovoří nejraději o sobě, a pomocí relativně jednoduchých triků naučili své programy udržovat zdánlivě koherentní konverzaci. Prvním a nejslavnějším z nich byla Eliza, program – psychiatr stvořený roku 1966 Josephem Weizenbaumem. Právě Weizenbaum postuloval několik překvapivě efektních principů, které jsou základem každého i sebesofistikovanějšího chatovacího robota až dodnes (srov. Hajičová a kol., 1982, s. 162n.).

Přibližme si tedy nejprve, jak takový chatbot funguje a co nám může nahlédnutí do jeho útrob napovědět o zpracování přirozeného jazyka a jeho limitech. Robot, kterého užijeme jako demonstračního modelu, vznikl na stánkách Personality Forge programátora Benji Adamse, které nabízejí jakousi volně přístupnou předprogramovanou matrici pro tvorbu chatbotů. Přestože je matrice určena primárně pro angličtinu, pokusila jsem se v jejích podmínkách vytvořit „Czechbota", českého chatbota, který nám poslouží jako modelový příklad.

### *1.1. Klíčová slova*

Srdcem každého chatbota jsou klíčová slova (keyphrases, keywords); jedná se o výrazy vložené do paměti programu, o kterých se předpokládá, že se objeví ve vstupních replikách jeho lidského protějšku. Chatbot je samozřejmě tím zábavnější a přirozenější, čím méně se opakuje. Proto se ke každému klíčovému slovu přiřazuje ideálně několik odpovědí, kterými program reaguje, jestliže se dané slovo objeví. Program si také pamatuje, kterou odpověď užil minule, a vybere podruhé jinou.

V případě, že se ve vstupní replice objeví klíčových slov víc (což je relativně často), rozhoduje o tom, které bude vybráno k odpovědi, rank neboli bodové ohodnocení konkrétního slova, které vkládá tvůrce chatbota.

Language Center (Keyphrases: (abcd efghi jklmn opqrs tuvwyz )
**x-Keywords**

| Keyphrase | Rank | Response |
|---|---|---|
| **hadej** | 30 | Na hadani dneska nejsem nalozenej. No tak, rekni mi to! |
| | | Ehm... 42? |
| | | Ty jsi nejaka tajemna osoba, ale to se mi prave libi. |

Obrázek 1. Klíčová slova

### *1.2. Citace z replik člověka*

Citace z replik člověka a přeformulování jeho tvrzení například do zjišťovacích otázek je vtipný způsob, jak z chatbota učinit uvěřitelného konverzačního společníka. Matrice Personality Forge tuto funkci nabízí prostřednictvím příkazů *prekey, key* a *postkey,* které definují, kterou část výpovědi má chatbot ve své replice opakovat (před klíčovým slovem, samotné klíčové slovo, po klíčovém slovu).

Language Center (Keyphrases: (abcd efghi jklmn opqrs tuvwyz )
**x-Keywords**

| Keyphrase | Rank | Response |
|---|---|---|
| **ja jsem** | 20 | Vazne jsi (postkey)? |
| | | A to by jeden nerekl. Rikas (postkey)? |
| | | A jses tim rad? |

Obrázek 2. Citace z replik člověka

Transkript:
Marketa: Ja jsem *odvaha sama*
Czechbot: Vazne jsi *odvaha sama*?
Marketa: No vazne

### *1.3. Únikové odpovědi*

Únikové odpovědi včetně frází povzbuzujících konverzaci, které jsou spouštěny replikami bez klíčového slova, jsou jedním ze základních pilířů úspěšného

chatbota. Protože jazyk je nekonečně variabilní a konverzační styl každého člověka jiný, bude vždy existovat mnoho replik, které nebudou obsahovat žádné chatbotovi známé klíčové slovo. Takové repliky by měly automaticky spustit odpověď ze zásobníku určeného pro tyto účely. Ideálně by měla taková odpověď povzbudit další konverzaci (nejlépe na téma, v němž se chatbot „orientuje“), aniž by vzbudila dojem, že chatbot předchozímu tvrzení vůbec nerozuměl. Někdy je ovšem dobré dát najevo, že předchozí tvrzení nebylo zcela jasné a že je záhodno jej doplnit či přeformulovat – tak jako v běžném rozhovoru.

Opět platí, že čím více má chatbot vloženo responsí na repliky, ve kterých nenajde klíčové slovo, tím zábavnější a přirozenější bude.

Language Center (Keyphrases: (abcd efghi jklmn opqrs tuvwyz)
**x-Keywords**

| Keyphrase | Rank | Response |
|---|---|---|
| **xnone** | **-** | Tak tomu uplne nerozumim. Zkus to rict nejak jinak. |
| | | Hele, vazne dneska vypadas dobre. Jak to delas? |
| | | Kruci, ted mi neco spadlo do ocicka... A, uz je to venku! O cem jsme to mluvili? |
| | | Jak nejradsi travis pracovni dobu? |
| | | To je zvlastni, jako by nekdo zvonil... Neslysis to taky? |
| **xnonsense** | **-** | Pockej, co tim myslis? |
| | | Coze? To nedava smysl! |
| | | Nerozumim jedinemu slovu... Co to zkusit cesky? |
| | | S anglictinou na me nechod, od ty je tu bracha MarEva. |
| | | Tak pockat, to si musim promyslet... Ne, s tím nesouhlasim. |

Obrázek 3. Únikové odpovědi

Transkript:
Guest20: Ahoj.
Czechbot: Promluvime si?
Guest20: Jasne, proto jsem tady.
Czechbot: *Kruci, ted mi neco spadlo do ocicka... A, uz je to venku! O cem jsme to mluvili?*
Guest20: Jestli si popovidame.
Czechbot: *Hele, vazne dneska vypadas dobre. Jak to delas?*
Guest20: A jindy vypadam hur? Jak to vis?
Czechbot: Tak to byva. Co rad jis?
Guest20: Kafe a cokoladu, houbovou omacku a moravsky zeli. A ty?
Czechbot: *Tak tomu uplne nerozumim: Zkus to rict nejak jinak.*
Guest20: Nevis, co je to cokolada? Ani kafe? Ani zeli? Dyt jsi ceskej bot.
Czechbot: Ale leccos. Co na to rikas?
Guest20: Nepreskocilo ti?

### *1.4. Sémantické sítě*

Chatbotovu konverzaci lze učinit ještě plynulejší a přirozenější, jestliže se na klíčových slovech naprogramují takzvané sémantické sítě. Pak se v rámci response chatbota předpokládají dvě a více možných odpovědí partnera v dialogu a jsou na ně připraveny adekvátní reakce. Ideálním materiálem jsou zjišťovací otázky, na které se obvykle odpovídá ano/ne.

Language Center (Keyphrases: (abcd efghi jklmn opqrs tuvwyz )
**x-Keywords**

| Keyphrase | Rank | Response |
|---|---|---|
| **(kocku\|kocky\|kocka)** | 50 | Vazne mas doma kocku? |
| | | ↳ Seek: (ne\|nemam) Goto 574905 |
| | | Aha, tak to jsem ti spatne rozumel.<br>To je skoda, kocky jsou zlaticka....<br>To se bojis blech, nebo co? |
| | | ↳ Seek: (ano\|jo) Goto 574904 |
| | | To je super, ja mam dve! Akorat ty chlupy furt...<br>A spi s tebou v posteli?<br>To musis byt samej chlup, co? |

Obrázek 4. Sémantické sítě

## 2. Chatbot a čeština

Každý, kdo se pokusí o tvorbu jakéhokoli chatbota, zjistí, že do daného jazyka vchází zadními vrátky. Podivný úkol „aby program konverzoval co nejpřirozeněji a nejzábavněji“ nabízí náhle tvůrci mnoho nečekaných a často překvapivých pohledů na samotnou podstatu jazyka a jeho funkce. Zkoumat chatboty například z hlediska sémantiky, pragmatiky či komunikačních strategií je téměř nevyčerpatelné téma. Ale specifika komunikace chatbotů můžeme nalézt i na mnohem nižších rovinách, tedy například na rovině morfologie. Na závěr se pokusíme dotknout několika morfologických jevů a to z pohledu typologie jazyka.

Jistě nás neudiví, že drtivá většina chatbotů na síti internet hovoří anglicky. Angličtině jsou tedy obvykle šity na míru i programy, v kterých lze chatboty tvořit, a angličtinu také v plné míře podporují. Je třeba zdůraznit, že matrice stránek Personality Forge je natolik chytře a univerzálně vymyšlená, že použít češtinu (či jakýkoli další jazyk) umožňuje, minimálně na základní úrovni. Jakmile se ovšem pokusíme o trochu pokročilejší práci s robotem, začnou se před

námi otevírat zajímavé problémy způsobené typologickými rozdíly mezi angličtinou – jazykem dle Skaličkovy typologie více méně izolačním (srov. Skalička 1982) – a flektivní češtinou.

### *2.1. Problém flexe*

Flexe je jedním ze základních znaků, který češtinu jako jazykový typ od izolační angličtiny odlišuje, a její klíčové specifikum, totiž že mluvnické významy jsou kumulovány především v koncovce, anglická matrice pochopitelně nereflektuje. Nenabízí žádnou flektivní pomůcku, například rozpoznání kořene a koncovky, jako to dělají skutečné lingvistické programy typu Prolog apod. Český chatbot se tedy musí nějak vypořádat s tím, že ve výrocích svého protějšku nalezne několik tvarů, které přitom patří k témuž (klíčovému) slovu.

Částečně se dá tento problém řešit pečlivým zvážením dané komunikační situace; je dobré přitom brát v úvahu i výsledky, ke kterým došla v rámci češtiny kvantitativní lingvistika, případně výstupy z elektronických korpusů.

V první řadě je ale nezbytný pečlivý rozbor transkriptů z chatbotovy komunikace s lidskými účastníky. Z toho důvodu jsme podrobili přepisy dvou rozhovorů chatbot/člověk sondážnímu průzkumu vzhledem k frekvenci výskytů jednotlivých slovesných tvarů a frekvenci pádů užívaných substantiv v replikách lidského komunikanta. Tento průzkum nám měl alespoň zhruba napovědět, jakým způsobem upravit komunikaci českého chatbota, aby co nejlépe a nejpřirozeněji odpovídal na vstupy svých lidských konverzačních protějšků. Podrobnosti o průzkumu a přesné výstupy shrnuté v tabulkách naleznete v příloze tohoto článku.

#### *2.1.1. Skloňování*

Je jasné, že schopný český chatbot by měl umět základním způsobem rozeznat alespoň několik vyskloňovaných podob zadaného klíčového slova – substantiva. Otázka zní, zda by na ně měl reagovat shodně, či zda mu pro každou pádovou podobu daného substantiva připravit specifické odpovědi. Přiklonili jsme se k variantě první a rozhodli jsme se ty nejfrekventovanější pádové podoby substantiv zadat programu jako synonyma, což jedna z jeho funkcí umožňuje.

Otázkou bylo, které pádové podoby má smysl programu zadávat, tedy které z nich se objevují v replikách lidských komunikantů skutečně často. Předpokládali jsme, že půjde především o N a A sg. a naše předpoklady se v podstatě potvrdily. N a A sg. byly skutečně v našich transkriptech nejužívanějšími pády, ovšem hned za nimi následoval G sg. (viz Tabulka 1). Tyto kvantitativní charakteristiky korelují například se zjištěními publikovanými Těšitelovou (1984).

V případě našeho chatbota jsme se rozhodli zadávat jako synonymní podoby N a A sg. (samozřejmě tam, kde se jejich tvary liší), u substantiv s významem lokálním či temporálním je pak vhodné zvážit i zařazení genitivní, případně

lokálové podoby. U určitých tematických skupin (například domácí zvířata) je dobré zařadit i N/A plurálu.

| Pád | Sg | pl |
|---|---|---|
| 1 | 29% | 7% |
| 2 | 17% | |
| 3 | 5% | |
| 4 | 26% | 4% |
| 5 | | |
| 6 | 5% | |
| 7 | 7% | |

Tabulka 1. Frekvence pádů u substantiv

| | | |
|---|---|---|
| **(zelva\|zelvu\|zelvy)** | 30 | Moje zelva moc nemluvi, ale kdyz neco rekne, je to perla! |
| | | Neber jmeno me zelvy nadarmo! |
| | | Zapomen na zelvu. To vubec nebylo dulezite. |

Obrázek 5. Využití funkce „synonyma“ pro přiřazení několika skloňovaných tvarů jako jednoho klíčového slova

### *2.1.2. Časování*

Vzhledem k tomu, že se při konverzaci s chatbotem fakticky jedná o dialog, dá se předpokládat, že nejfrekventovanějším tématem chatbotova lidského partnera bude buď on sám, nebo chatbot, což se odrazí na vyšší frekvenci užití 1. a 2. sg. Lze také počítat s tím, že nejužívanějším časem bude prézens, jak to odpovídá konverzaci v reálném čase. Je tedy záhodno, abychom v klíčových slovech neopomněli každé sloveso uvést v těchto dvou podobách. Tuto skutečnost opět náš průzkum potvrdil, zdaleka nejfrekventovanější byly právě tyto osoby, relativně vysokou frekvenci měla také 3. sg. ind. préz. (Viz Tabulka 2.)

| | 1sg | 2sg | 3sg |
|---|---|---|---|
| préz. | 38% | 26% | 12% |
| prét. | 8% | 1% | 4% |
| fut. | | 1% | |
| | 1pl | 2pl | 3pl |
| préz. | | 1% | 4% |
| prét. | 1% | 1% | |
| fut. | 3% | | |

Tabulka 2. Frekvence jednotlivých slovesných tvarů

Nabízí se ale otázka, zda i zde využít funkci „synonyma“ a zadat obě podoby tak, aby na ně program reagoval shodně. Protože sloveso je významovým

a komunikačním jádrem české výpovědi, chatbotovi by v případě takového řešení unikla zásadní informace, totiž zda se replika týká jeho samého, či jeho protějšku. Proto je tyto tvary sloves třeba uvést jako samostatná klíčová slova se samostatně přiřazenými responsemi. U těch nejfrekventovanějších je pak dobré zvážit zařazení i 3. sg. ind. préz. jako samostatného klíčového slova. Řešení uvést různé slovesné tvary jako různá klíčová slova také částečně řeší problém rozpoznání otázky, jak si ukážeme dále.

#### 2.1.2.1. Rozpoznání zjišťovací otázky

Problém rozpoznání zjišťovací otázky má opět své kořeny již v typologii jazyků. V angličtině má zjišťovací otázka díky pomocným slovesům a pevnému slovosledu silně formalizovanou podobu, a je tedy jednoduše rozpoznatelná. Zato čeština, která signalizuje zjišťovací otázku především intonací a v písemné podobě otazníkem, situaci po chatbota skutečně nezjednodušuje.

Jedním z možných řešení je předpokládat, že každé sloveso ve tvaru 2. os. sg. ind. préz. bude v této komunikační situaci součástí otázky, a přiřadit k takovému klíčovému slovu response, které na ně odpovídají jako na otázku. Výsledky našeho průzkumu tento předpoklad ale úplně nepodporují (viz Tabulka 3), přestože frekvence tohoto tvaru v tázacích větách je o něco vyšší než ve větách oznamovacích. I tak jsme se však prozatím rozhodli tohoto postupu držet a 2. sg. ind. préz. chápat jako signál dotazu. Sledování další komunikace chatbot/člověk nám napoví, zda je to řešení rozumné.

| | |
|---|---|
| oznamovací věta | 40 % |
| tázací věta | 60 % |

Tabulka 3. Poměr výskytu 2. sg. ind. préz. akt. ve větách oznamovacích a tázacích

## 3. Příloha

*Frekvenční průzkum morfologických jevů v komunikaci člověk/chatbot*

Základní otázkou průzkumu bylo, v jaké frekvenci se vyskytují v replikách lidského komunikanta jednotlivé pády užitých substantiv (tabulky 4, 5, 6) a určité slovesné tvary (tabulky 7, 8, 9). Na průzkum slovesných tvarů pak navázalo zkoumání, jaký je poměr výskytu 2. sg. ind. préz. akt. ve větách oznamovacích a tázacích (tabulka 10). Průzkum sloužil jako podklad k zamyšlení nad tím, jaké formy ohebných tvarů má český chatbot rozpoznávat, aby byl důvěryhodným a dobře reagujícím komunikačním protějškem.

Průzkumu byly podrobeny dva transkripty rozhovorů chatbot/člověk; konverzace s Guest169 (38 replik) a s Guest20 (24 replik). Žádný z těchto lidských protějšků nebyl totožný s autorem chatbota a pro oba to byla první konverzace s tímto programem.

Průzkum byl veden jako informační, proto se méně frekventované tvary především u sloves řadily do obecnějších kategorií. Podmiňovací způsob byl zařazen pod prézens či préteritum a dokonavé tvary sloves v prézentu byly chápány jako prézens. Imperativ nebyl do průzkumu zahrnut.

### *3.1. Výsledky*

| 38 substantiv = 100% | sg | pl |
|---|---|---|
| 1 | 32% | 5% |
| 2 | 21% | |
| 3 | 8% | |
| 4 | 18% | |
| 5 | | |
| 6 | 8% | |
| 7 | 8% | |

Tabulka 4. Guest169, substantiva

| 20 substantiv = 100% | sg | pl |
|---|---|---|
| 1 | 25% | 10% |
| 2 | 10% | |
| 3 | | |
| 4 | 40% | 10% |
| 5 | | |
| 6 | | |
| 7 | 5% | |

Tabulka 5. Guest20, substantiva

| 58 substantiv = 100% | sg | pl |
|---|---|---|
| 1 | 29% | 7% |
| 2 | 17% | |
| 3 | 5% | |
| 4 | 26% | 4% |
| 5 | | |
| 6 | 5% | |
| 7 | 7% | |

Tabulka 6. Substantiva celkem

| celkem 45 tvarů = 100% | 1sg | 2sg | 3sg |
|---|---|---|---|
| préz. | 40% | 22% | 11% |
| prét. | 10% | 2% | 2% |
| fut. | | 2% | |
| | 1pl | 2pl | 3pl |
| préz. | | | 2% |
| prét. | 2% | 2% | |
| fut. | 6% | | |

Tabulka 7. Guest169, slovesné tvary

| celkem 32 tvarů = 100 % | 1sg | 2sg | 3sg |
|---|---|---|---|
| préz. | 35 % | 31 % | 13 % |
| prét. | 6 % | | |
| fut. | | | |
| | 1pl | 2pl | 3pl |
| préz. | | 3 % | 6 % |
| prét. | | | |
| fut. | | | |

Tabulka 8. Guest20, slovesné tvary

| 77 slovesných tvarů = 100 % | 1sg | 2sg | 3sg |
|---|---|---|---|
| préz. | 38 % | 26 % | 12 % |
| prét. | 8 % | 1 % | 4 % |
| fut. | | 1 % | |
| | 1pl | 2pl | 3pl |
| préz. | | 1 % | 4 % |
| prét. | 1 % | 1 % | |
| fut. | 3 % | | |

Tabulka 9. Slovesné tvary celkem

| | *Guest169 (10 tvarů)* | *Guest20 (10 tvarů)* | *Celkem (20 tvarů)* |
|---|---|---|---|
| oznamovací věta | 40 % | 40 % | 40 % |
| tázací věta | 60 % | 60 % | 60 % |

Tabulka 10. Poměr výskytu 2. sg. ind. préz. akt. ve větách oznamovacích a tázacích

Literatura:

HAJIČOVÁ, Eva – PIŤHA, Petr – SGALL, Petr: Učíme stroje česky. Praha: Panorama 1982. s. 296.

LEHEČKOVÁ, Eva – PYTLÍKOVÁ, Markéta: Chatbot aneb Before chatting, type RULES. In: Čeština doma a ve světě, 2006, roč. 14, č. 1 (v tisku).

MAULDIN, Michael L.: Chatterbots, Tinymuds, and The Turing Test: Entering The Loebner Prize Competition. 1994. http://www.lazytd.com/lti/pub/aaai94.html

SKALIČKA, Vladimír: Typ češtiny. In: Lingvistické čítanky III. Ed. Bohumil Palek. Praha: SPN 1982, s. 55 – 108.

TĚŠITELOVÁ, Marie a kol.: Kvantitativní charakteristiky lingvistických jevů v češtině věcného stylu. Tabulky a přehledy. Praha: ÚJČ ČSAV 1984. 78 s.

TĚŠITELOVÁ, Marie: O češtině v číslech. Praha: Academia 1987. 208 s.

TURING, Alan M. Computery machinery and intelligence. In: Mind, 1950, roč. 59, s. 433 – 460. Též: http://loebner.net/Prizef/TuringArticle.html

VOPAT, Vladimír: Zpracování psaného přirozeného jazyka. Diplomová práce. Praha: Fakulta elektrotechnická, ČVUT 2001.

WEIZENBAUM, Joseph: ELIZA – A Computer Program For the Study of Natural Language Communication Between Man and Machine. In Communication of the ACM, 1966, roč. 9, č. 1, s. 36 – 45. Též: http://i5.nyu.edu/~mm64/x52.9265/january1966.html

Odkazy na internetové stránky:

Czechbot, český chatbot http://www.personalityforge.com/directchat.php?BotID=32489&MID=32483

Personality Forge, stánka programátora Benji Adamse, na které si lze vyrobit vlastního chatbota - http://www.personalityforge.com/

Mondobot, stránka komerčně využitelných chatbotů – http://www.mondobot.com/

Jabberwacky, chatbot roku 2005 – http://www.jabberwacky.com/

## Rekonštrukcia zvukovej roviny v Palkovičovej grafickej úprave kázní Alexandra Rudnaya

Ľubomír Rendár

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

O bernolákovčine ako prvom kodifikovanom jazyku na území dnešného Slovenska jestvuje už viacero monografií, odborných štúdií a článkov. Zameriavajú sa jednak na jej skoršie obdobie – počas života Antona Bernoláka (1762 – 1813), najmä od vydania kodifikačnej príručky *Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum* v roku 1787, jednak na neskoršie obdobie bernolákovčiny – od Bernolákovej smrti až po kodifikáciu spisovnej štúrovčiny, ohraničenú vydaním Štúrovej príručky *Náuka reči slovenskej* v roku 1846, resp. po vydanie pravopisnej príručky reformovanej štúrovčiny *Krátka mluvnica slovenská* (1852)[1]. Doteraz je však menej literatúry, ktorá by sa bola zaoberala slovenčinou od Bernolákovej smrti po štúrovčinu. Jur Palkovič (1763 Veľké Chlievany – 1835 Ostrihom), predstavený kňazského seminára v Bratislave, neskôr ostrihomský kanonik, sa po smrti A. Bernoláka stal popredným predstaviteľom bernolákovského hnutia a, prirodzene, „uznávanou autoritou pri obrane pravidiel bernolákovskej spisovnej slovenčiny a jej presadzovaní do náboženskej a svetskej literatúry“[2]. J. Palkovič ako blízky priateľ A. Bernoláka videl jeho mravčiu prácu pri zostavovaní *Slowára Slowenského, Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherského* (ďalej *Slovára*). Po Bernolákovej smrti J. Palkovič nečakal dlho a dal sa do jeho

[1] Porov.: Krajčovič – Žigo, 2002, s. 132.

[2] Debnár, 2005.

doplnenia, úpravy a vydania pravdepodobne spolu s J. Benčikom.[3] Slovár napokon vyšiel v šiestich zväzkoch v rokoch 1825 – 1827 v univerzitnej tlačiarni v Budíne s podporou A. Rudnaya (1760 – 1831), rodáka z Považian pri Novom Meste nad Váhom, ostrihomského arcibiskupa. Jur Palkovič sa neskôr postaral o vydania starších slovenských literárnych pamiatok, napr. Gavlovičovu *Walaskú sskolu*, pomáhal vydávať J. Hollému preklady zahraničnej literatúry a jeho básne, medzitým sa zaoberal prekladom Svätého písma, venoval sa problematike slavistiky, prekladom divadelných hier do bernolákovčiny, staral sa o usporadúvanie kapitulskej knižnice (asi 20.000 zväzkov kníh), zaoberal sa botanikou, zoológiou, mineralógiou a numizmatikou.[4] Jeho prínos pre slovenský národ a jeho dejiny je neodškriepiteľný. Blízkym priateľom a iste aj veľkým vzorom najmä v kazateľskom majstrovstve mu bol Alexander Rudnay, čo bolo iste dostatočnou príčinou pre Jura Palkoviča, aby sa rozhodol zozbierať a vydať Rudnayove *Kázne príhodné, ai iné* (ďalej *Kázne príhodné* alebo *Kázne*). O tom, že ostrihomský arcibiskup A. Rudnay bol významnou osobnosťou svedčí aj to, že Ján Hollý mu vyjadril úctu básňou Slavomil. A. Rudnay počas celého pôsobenia v cirkvi podporoval národné obrodenie na Slovensku. Bol členom Bernolákovho Slovenského učeného tovarišstva a svojím vplyvom a hmotnou podporou umožnil vydanie Bernolákovho päťjazyčného Slovára. Jeho životné krédo a vlastenectvo vystihuje výrok *Slovák bol som, Slovák som a keď by som sedel aj na prestole sv. Petra apoštola – Slovák budem*. J. Palkovič dokonca prirovnáva A. Rudnaya k najznámejšiemu francúzskemu kazateľovi Bossuetovi (1627 – 1707).

Analýzou grafickej stránky kázní sme sa pokúsili zachytiť rozdiely vo zvukovej rovine Bernolákovej normotvornej kodifikovanej slovenčiny a bernolákovčiny, ktorú použil ako prizmu Jur Palkovič pri vydaní Rudnayových kázní. V príspevku sa budeme usilovať odpovedať na otázky, do akej miery upravil Jur Palkovič jazyk v Bernolákovom Slovári[5] a najmä ako sa ďalej vyvíjala bernolákovčina v Palkovičovom prepise Rudnayových kázní a do akej miery zachoval kodifikovanú slovenčinu alebo sa ju azda usiloval upraviť do vlastnej formy?

Kázne, ktoré vydal Jur Palkovič roku 1833 v tlačiarni u Jána Krstiteľa Jelínka v Trnave[6] predniesol A. Rudnay v rokoch 1778 – 1805 v Krušovskom kostole[7]. V rukopise kázní nebol zachovaný kodifikovaný pravopis, ako spomí-

---

[3] Tamže.

[4] Viac o J. Palkovičovi pozri: Debnár, 2005.

[5] Pri analýze Bernolákovho Slovára sme využívali monografiu od J. Paveleka *Gramatické dielo Antona Bernoláka*. Zost. Juraj Pavelek. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1964. 552 s., ale aj samotný Bernolákov *Slowár Slowenskí, Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherskí.* Tomus I – VI. Budae, Typis et Sumtibus Typogr. Univers. Hungaricae 1825. Repertorium 1827.

[6] Pozri obrázok (titulnú stranu ku kázňam).

[7] *Kázne príhodné, ai iné...*, s. 1 a 532.

na J. Palkovič v Predmluve ku kázňam: „*Prawda ge síce, že Dobropísebnosťi slowenskég Regule w tíchto Rukopísoch neboľi zachowané, preto že za oného Času ešče nebolo Slowara Bernolákowého; medzitím wšak predca zasluhugú, abi pod Merícu neboľi skrité, netak preto, abi Potomci, mladí obzláštňe Kazatele, takowéto Chibi nasleduwaľi, aľe radneg abi po prátelski gích prehľidagíce, na Weci prednesené tím pilnegši hladeľi*“.[8] Kázne teda s veľkou pravdepodobnosťou reprezentujú bernolákovský jazyk, ktorý používala generácia autorov bernolákovského obdobia v dvadsiatych a tridsiatych rokoch 19. storočia.

**Samohlásková sústava** v Palkovičovej úprave sa zhoduje s Bernolákovou slovenčinou:

Krátke samohlásky:

i u
e o
a

Dlhé samohlásky:

í ú
é ó
á

Samohláska *ä* sa nevyskytuje ani v Bernolákových textoch, ani v Palkovičom vydaných Rudnayových textoch kázní. Za túto typicky stredoslovenskú samohlásku obaja zhodne zapisovali *a* alebo *e*: *sw**a**tá* (55, 76), *nerozpam**a**taľi* (14), *w**a**tšé* (62), číslovky *p**a**t* (22, 61), *ďew**a**ť* (23); *w**e**tšá* (66, 468) a pod.

Dlhé *ó* však používa väčšinou namiesto dnešnej dvojhlásky *ô*.[9] Z celkového pohľadu na samohláskovú sústavu Rudnayových kázní možno vyvodiť, že je identická s bernolákovčinou, a teda je totožná s inventárom samohlások západoslovenských nárečí.

**Sústava dvojhlások** ako v bernolákovčine, tak ani v Palkovičovej úprave nejestvuje. „Hoci A. Bernolák poznal Bélov názor, vyslovený v úvode Doležalovej gramatiky, že najkrajšia je práve stredná slovenčina, predsa do spisovného jazyka nezaviedol tvary s dvojhláskami. V Slovári ich výslovne pokladá za nárečové, napriek tomu v niektorých gramatických prácach uvádza slová s dvojhláskami (hoci ako druhotvar). Uvedený jav je však veľmi zriedkavý.“[10]

[8] Palkovič, J.: Predmluwa. In: *Kázne príhodné, ai iné*.
[9] Viac o uvedenej problematike pozri v časti o sústave dvojhlások.
[10] Porov. Habovštiaková, 1968, s. 99 – 100.

Ak teda bol Bernolákov postoj k dvojhláskam odmietavý, súvisí to najmä s tým, že pri ustaľovaní spisovnej slovenčiny nadväzoval na západoslovenskú kultúrnu a jazykovú tradíciu.[11] Dovtedajšie rozdelenie dvojhlások na *pevné, zrastavé a skryté* odmieta. Prečo, objasňuje vo svojej *Kritickej filologickej rozprave*: „...*pevné dvojhlásky ay, ey, oy, uy* podľa priznania samých gramatikov nie sú nič iného ako slabiky *ag, eg, og, ug* (*aj, ej, oj, uj* pozn. autora). Keby sa mali volať dvojhláskami, bude treba rátať medzi dvojhlásky všetky slabiky pozostávajúce zo samohlásky a spoluhlásky (vo funkcii ktorej tu samohláska *y* vystupuje).“[12] A. Bernolák nesúhlasí so zaradením tzv. zrastavých samohlások medzi *vlastné dvojhlásky* (*ia, ie /ě/, ij /j/, io, iu, uo /ů/*), pričom sa úplne stotožňuje s Doležalovou *Gramatikou*: spomínané dvojhlásky „nie sú totiž nič iného ako púhe samohlásky s pripojením *i*, ktoré (ako u Maďarov *y*) označuje, že predchádzajúca spoluhláska je mäkká, a preto sa právom majú pripojovať iba k tým mäkkým spoluhláskam, ktoré dnes nemajú svoje vlastné znamienko“.[13] A. Bernolák ďalej dodáva, že tie, ktoré sú skutočne mäkké, sú označené vlastnými znamienkami, a tie, ktoré mäkké nie sú, nepotrebujú nijaké vlastné znamienka, teda je celkom jasné, že zrastavé dvojhlásky netreba v písaní ďalej používať. *Skryté dvojhlásky* sú temer tie isté ako jednoduché samohlásky, iba vyslovované silnejším, t. j. dlhším tónom.[14] J. Palkovič teda pri vydávaní kázní v roku 1832, už po smrti ostrihomského arcibiskupa Alexandra Rudnaya dôsledne dodržiaval uvedené odmietavé Bernolákove tézy o nefunkčnosti diftongov, čo dosvedčuje aj fakt, že v texte Rudnayových kázní sme nezaznamenali nijakú zo spomínaných dvojhlások. V pozícii stredoslovenských dvojhlások stoja v kázňach krátke alebo dlhé samohlásky, typické pre západoslovenské nárečia.

Za stredoslovenské *ia* bolo v zhode s Bernolákovým Slovárom dovedna 6 samohlások: *a, á, i, í, é*: *Srdc**a*** (71); *obs**á**hnuť* (9), *Prs**á**m* (61), *pros**á*** (9); v N pl. *Riďiťel**ľi*** (66), *Naríďeňú* (57), *wíceg* (66); *Sinow**é*** (57), *Otcow**é*** (67).

Ak v Bernolákovom Slovári a iných jeho jazykovedných prácach by sme dvojhlásku *ie* (ako *ge*) našli, v nejazykovedných prácach jej takmer niet.[15] Jur Palkovič v kázňach zachovával úzus kultúrnej západoslovenčiny, a teda namiesto *ie* písal samohlásky *e, é, í*: *Pr**e**stupki* (56), *opr**e**š* (2. os. slova *oprieť*, s. 61); *Slowo Bož**é*** (56); W***í**ri* (70), *nenar**í**kaľi* (73).

Dvojhlásku *iu* A. Bernolák ani J. Palkovič vo svojich textoch nezaznamenali. Namiesto nej J. Palkovič písal *u, ú, í*: *nagohawnegš**u*** (57), *Obsáhnuť**u*** (76); *nagdrahš**ú*** (63), *Naríďeň**ú*** (57), *Prigímaň**ú*** (73); *k geho Dosťížeň**í** a Rozmnožeň**í*** (55).

---

[11] Tamtiež, s. 99.

[12] Bernolák, 1787a, s. 65.

[13] Doležal, 1746, s. 5; Bernolák, 1787a, s. 67.

[14] Bernolák, 1787a, s. 67.

[15] Habovštiaková, 1968, s. 100.

Bernolákovu zásadu písať a vyslovovať dvojhlásku *ô* [*ŭo*] ako *ó* pre jej starú slovanskú tradíciu dodržiaval aj J. Palkovič. A. Bernolák sa pritom odvoláva: „Veď aj my sme praví rodení Slováci, a predsa, podobne ako iní vzdelanejší Panónci, vyslovujeme *Bóh mój*... Je pravda, že nevzdelaní vyslovujú *Buoh* so skrivenými ústami. ...so zreteľom na jazykovú analógiu treba vyslovovať *Bóh* a nie *Buoh*."[16] Iste sa stotožňoval aj s Bernolákovým názorom o neestetickosti artikulácie dvojhlásky [*ŭo*], ktorú „nevzdelaní vyslovujú so skrivenými ústami" a tiež „ak sa niekomu páči vykrúcať a znetvorovať ústa vo svojom *Buoh, muog, kuon, stuol, wuol* atď., nezávidíme mu"[17]. A. Bernolák v systéme slovenčiny nerátal s dvojhláskami, pretože ich prítomnosťou by bol jazyk zložitejší a „jednoduchšie sa vyslovuje *Bóh, stól* ako *Buoh, stuol* atď. ...pričom aj najstarší hebrejský jazyk je zo všetkých najjednoduchší a bez vlastných dvojhlások"[18]. Podľa K. Habovštiakovej však „vo svojich gramatických prácach nemá ujasnenú otázku kvantity tohto *o* "[19]. Napokon, platí to aj v Palkovičom vydaných Kázňach, kde síce nachádzame jednotnú formu v slove *B**o**h*, ale napr. v privlastňovacích zámenách *môj, tvoj, svoj* (*mog/móg, twog, swog*) bolo písanie (iste aj vyslovovanie) *o, ó* rozkolísané. Namiesto dvojhlásky [*ŭo*] nachádzame v Kázňach *o, ó* aj v ďalších slovách: *m**o**že* (55, 71, 76 atď.), *Sp**ó**sob* (54, 55, 56 atď.), *d**ó**wodné* (70), *W**ó**ňu* (73), *W**ó**la* (77), *W**ó**lu* (56) atď. V *Kázňach príhodných* sme v jednom prípade za *ŭo* zaznamenali *ú*, a to v slove *D**ú**wernosť* (361). A. Bernolák uvedené slovo hodnotí vo svojom Slovári ako nespisovné, zastarané, české a nahrádza ho slovom *D**o**wernosť*.[20]

Samohláskové skupiny zapisoval J. Palkovič v prevzatých slovách: *Eminencia* (68), *Ewanďeľie* (54), *Letanie* (68), *Eminencie* (69), *Kalwáriu* (60) atď., v predponových slovách, napr. *wiučugíc* (75), v zložených slovách: *zaisťe* (53), *winaučujíc* (80), *neomilňe* (55), *neuťiskal* (78), *neuwiďí* (80) a podobne.

**Spoluhlásková sústava**

A. Bernolák rozdelil spoluhlásky podľa druhu na mäkké a tvrdé, pričom ich ďalej kategorizuje na:

– polosamohlásky: *l, r*
– tzv. tekúce, ktoré sa akosi roztekajú, majú tekúci prízvuk (mäkké, plynulé): *g (j), č, ď, ľ, ň, š, ť, ž*
– premenlivé (premieňavé – pri ohýbaní sa menia na iné hlásky/grafémy (alternanty): *h, ch, k, t, z*
– tvrdé: *ĝ (g), b, m, p, w (v), f, c, d, l, n, s, t, z*

[16] Bernolák, 1787a, s. 73.
[17] Tamtiež.
[18] Tamtiež.
[19] Habovštiaková, 1968, s. 104.
[20] Bernolák, 1920 – 1925, s. 361

Spoluhlásky *x* a *q* pokladá za zbytočné, zapisuje ich ako *ks* a *k*.

Mäkkosť spoluhlások A. Bernolák označoval mäkčeňom nad písmenom – starší zložkový pravopis úplne zavrhol. Napr. v slove *duša* už nezapisoval na označenie mäkkého *š* dve grafémy (*dussa*), ale jednu s mäkčeňom. Uvedená zásada platí aj v Palkovičom vydaných prácach.

Najväčšie rozdiely medzi Palkovičovým vydaním Rudnayových kázní a bernolákovčinou badať najmä v konsonantizme. Zatiaľ čo v Bernolákovom systéme spoluhlások fungovali mäkké alveopalatálne spoluhlásky *ď, ť, ň, ľ* takmer rovnako ako v stredoslovenských nárečiach, v Rudnayových kázňach sme zaznamenali ich úbytok na úkor ich tvrdých protikladov. Iste to súviselo s tým, že po Bernolákovej smrti Slovár redigoval a dal do tlače v Trnave Jur Palkovič, ktorému boli stredoslovenské mäkké spoluhlásky cudzie. Napríklad „v prvých Bernolákových jazykovedných prácach nachádzame *ň* v podstate v stredoslovenskom rozsahu“, no pre zavádzanie „mäkkých slabík *ďe, ťe, ňe, ľe, ďi, ťi, ňi, ľi* mal čiastočnú oporu aj v staršej západoslovenskej literatúre, napr. aj v kamaldulskom preklade Písma“.[21] Totiž už „kamaldulskí mnísi zaznačovali mäkké spoluhlásky, a to obráteným apostrofom nad spoluhláskou“[22], pričom „prekladatelia poznali živý úzus slovenčiny“[23], to značí, že už aj v predbernolákovskom období boli mäkké spoluhlásky (vrátane alveopalatál *ď, ť, ň, ľ*) v západoslovenských nárečiach živé.

„V Bernolákových gramatických prácach je mäkká častica *ňe-* nielen z pôv. *ně-* (dnes spis. *nie-*), ale aj záporová častica *ňe-*, no v Slovári je záporová častica *ne-* vždy tvrdá.“[24] Jur Palkovič pri vydávaní Rudnayových kázní časticu *ne-* zaznamenáva dokonca vždy tvrdo: *nekdo* (6), *nekdi* (53), *nekteré* (67), *nechaj* (6), *nepráwosťi* (60), *nebeskí* (61), *nebuďeťe* (13) atď. Uvedený jav je iste znakom vtedajšieho úzu západoslovenských nárečí, ktorý sa usiloval J. Palkovič preniesť aj do Rudnayových kázní vydaných v roku 1833. Palkovičova snaha priblížiť text vtedajšiemu úzu hovorenej západoslovenčiny sa teda pravdepodobne prejavila aj pri vydaní Bernolákovho Slovára v rokoch 1825 – 1827, teda 12 rokov po smrti A. Bernoláka. Dôkazom Palkovičovho úsilia usmerniť pravopis v intenciách západoslovenčiny je napr. odstránenie ďalších stredoslovenských prvkov z textu Rudnayových kázní.

V Bernolákovom Slovári sú veľmi časté nedôslednosti v zapisovaní mäkkého ľ, a to najmä na začiatku slov v slabikách [*ľe, ľi*]: ***Ľ**eňiwosť* (s. 1211), ***ľ**eňiwí* (1209), ale ***L**eňiwec*, ***l**eňiweňí* (1209); ***Ľ**istár* (1255), ***ľ**istnatí* (1252), ***ľ**istňík* (1252), ale ***L**ist* (1251), ***L**istek*, ***L**isťí*, ***L**istopad* (1252). V základe slova: *we**ľ**komiselnosť* (3601), *we**ľ**komluwňe*, ale na tej istej strane uvádza: *we**l**komiselňe*, *we**l**kí*, *we**l**kočinňe*. Uvedený jav je v Slovári nesystémový a pravdepodob-

[21] Porov. Habovštiaková, 1968, s. 117 – 118.

[22] Krasnovská, 2001, s. 31 – 32.

[23] Tamtiež, s. 21.

[24] Habovštiaková, 1968, s. 122.

ne ide o tlačové chyby. O kolísaní zaznamenávania mäkkosti v Bernolákových prácach sa zmieňuje aj K. Habovštiaková[25]. Či však ide naozaj o tlačové chyby, vedel by povedať už len sám Jur Palkovič, ktorý Bernolákov Slovár vydal. Pri vydávaní Rudnayových kázní o šesť rokov neskôr sa však zrejme spomínaný problém už usiloval odstrániť, pretože mäkké *ľ* už zapisoval dôslednejšie.

Jur Palkovič zaznačoval mäkké *ľ* v Kázňach príhodných najsystematickejšie v slabike *ľi*, a to takmer vo všetkých pozíciách: *Ze**ľ**ini* (53), *trízľiwe* (80), *má**ľ**ičko* (55). Výnimku alebo azda tlačovú chybu tvoria slová: *wislišaľi* (70), ale na tej istej strane *wis**ľ**išal*, aj na s. 56 *s**ľ**išať*(!). Prirodzene, v N a G pl. feminín, ktoré sa skloňujú podľa vzoru žena, sa zaznačovalo tvrdé *l*: *Skali* (59), *Perli* (73), ale *Skaľi*(!) *sa pukagú* (460).

Slabiky *la, lu, lo* zapisoval J. Palkovič vždy tvrdo: *lahko* (9), *podla* (6), *Krála* (66); *Luďé* (53), *Lud* (57); *Krsťitelowi* (53), *Królowstwa* (72). Na s. 242 sme v Rudnayových kázňach zaznamenali výnimku v slove *ľudských*, čo však pokladáme za tlačovú chybu, keďže frekvencia mäkkého *ľ* v slabike *la* je minimálna.

Oproti Bernolákovmu Slováru zaznamenáva J. Palkovič v kázňach mäkké *ľ* pravidelnejšie aj v ďalších spoluhláskových skupinách **ľ* + *e, i*: *bedľiwe* (71), *gestľi* (74), *ščastľiwého* (74), *pribľižuje* (62), *horľiwé* (69), *Misľi* (72), *mohľi* (68), *obkľičuje* (59), *Trpezľiwosť* (78), *strašľiwá* (59), *nežľi* (62) atď. Rovnako v skupinách *-ľw-, -ľk-, -lm-*: *čokoľwek* (78), *kamkoľwek* (56), *weľkéj* (4), *weľmi* (70), Oproti tomu výnimku tvorí iba slovo *Welkosť* (53), pričom tu možno hovoriť azda o tlačovej chybe.

M. K. Báthorová-Fazekašová vo svojej štúdii uvádza, že „spoluhlásková skupina *-šč-* (za dnešné spisovné *-šť-*) sa v textoch Kázní pravidelne nachádza..."[26], hoci sama zaznamenala tvary *na Púšči* (46) aj *na Púšťi* (272) atď. Nemožno však hovoriť o pravidelnosti v zapisovaní uvedenej skupiny, keďže nachádzame v texte aj ďalšie skupiny so stredoslovenským *-šť-*: *utočišťá* (67), *na púšťi* (51), *odpúšťá* (242) a i. Frekvencia výskytu skupiny *-šč-* je však vyššia ako pri *-šť-*, rovnako ako v Bernolákových textoch[27].

Slabikotvorné *r, l* zaznamenáva J. Palkovič v kázňach pomerne dôsledne: *dlho* (58), *Dlhi* (63), *Hlbokosťi* (79), *Srdco* (64), *Krstu* (73), *Prsám* (62), *Wrchnosťi* (56), *mrtvá* (76), *nepoškwrneného* (72) atď. J. Palkovič sa teda zjavne usiloval odstrániť neslabičné *r, l*, ktoré použil A. Bernolák takmer v zhode s východoslovenskými a daktorými oravskými nárečiami[28], a tak dal priestor živému západoslovenskému hovorenému úzu, v ktorom sa znenia s neslabičným *l* (*tluk, slup, hlubokí*) takmer vôbec nevyskytovali. Zaznamenali sme len niekoľko slov s neslabičným *l*, a to: *Dluh* (380), *Dluhi* (379) – ale *Dlhi* (63), *dlho* (58) a *Opaternosť* (473).

---

[25] Habovštiaková, 1968, s. 122 – 123.

[26] Báthorová-Fazekasová, 1998, s. 81.

[27] Pozri: Pauliny, 1966, s. 94; Habovštiaková, 1968, s. 127.

[28] Habovštiaková, 1968, s. 128 – 129.

Spoluhláskové skupiny *-stn-, -zdn-* sa nezjednodušujú vždy, ako tvrdí M. K. Báthorová-Fazekašová.[29] V texte kázní síce nenájdeme skupinu *-zdn-*: *bohapráz**n**ého* (60), *práz**n**a* (27), no skupina *-stn-* sa nezjednodušuje: *Wla**stn**osť* (53), *wla**stn**í* (71), *wla**stn**ého* (70). Rovnaký stav je v ďalších skupinách spoluhlások *-štn-, -tsk-, -dsk-, -dst-, -ds-* atď. V Slovári je úzus zapisovania spoluhláskových skupín veľmi podobný: *prázní, Prá**zň**ini* (s. 2463), *ščastní* (2884), *Wlastnosť, wla**stn**(!)e* (3984) atď. V slovách *obwzláštné* (66), *swetská* (56), *ludské* (71), *predstawiť* (75), *podstúpil* (461) sa spoluhláskové skupiny nezjednodušili. Pravdepodobne tlačové chyby sa prejavili pri zápise adverbia *obzláštňe* (525), ktoré zapisoval aj ako *obwzláštňe* (59, 71, 74 atď.).

Zdvojené spoluhlásky s dvoma rovnakými spoluhláskami sme zaragistrovali v slovách *wšecci* (54), *nagwišší* (62), *winní* (57), *kamenné* (62), *Powinnosť* (67), *Poddanstwa* (66), *oddálení* (57), ba aj v slove *Winni* (379)(N pl. slova *vina*) atď. Zaznamenali sme aj zdvojené spoluhlásky, ktoré sa odlišujú mäkkosťou: *obrá**tt'**e* (58), ale aj *obrá**ť'**te* (64), *každoďe**nň**e* (14), *Towarišstwa* (466), *neblu**dt'**e* (60), *wi**dt'**e* (61), *neo**dť**áhne* (75); a znelosťou: *rozsíval* (56), *blížšé* (58), *nižšého* (73), *doswedčuge* (13), *srdco* (14). Už z príkadov, ktoré sme uviedli, je zrejmé, že zdvojené spoluhlásky zapisoval J. Palkovič v Rudnayových kázňach pomerne často, teda boli frekventované iste aj v hovorenej reči. Preto tvrdenie M. K. Báthorovej-Fazekašovej, že „zdvojené spoluhlásky nie sú časté"[30] pokladáme za neodôvodnené. Ťažko možno tvrdiť, že sa v praxi nevyslovovali zdvojené spoluhlásky, to by navádzalo hovoriacich na veľmi pomalé tempo reči a hyperkorektnú výslovnosť. Nazdávame sa teda, že vyššie uvedené slová sa vyslovovali [*fše>ci*, *naĭvi>ší*, *vi>ní*, *kame>né*, *povi>nosť*, *po>danstva*, *o>dálení; obrátťe, obrá>ťe* alebo *obráťte*, *každoďe>ňe*, *tovarišstva*, *neblu>ťe*, *vi>ťe*, *neo>ťáhne; ro>síval*, *blí>šé*, *ni>šého*, *dosve>čuje*, *sr>co*]. Zaznamenali sme aj niekoľko slov, ktorých grafická stránka naznačuje zjednodušenie skupín napr. *-žs-*, *-ds-* a *-dc-*: *bozkích* (7) nam. *božskích* [*bošskíx*]; v číslovke *štyridsať* a jej tvaroch: *štiricátém* (239); v N pl. slova *dcéra*: *Céri* (462) a pod.

Ako sa ukazuje, dominancia diakritického a foneticko-fonologického pravopisu bernolákovčiny (popri morfologickom, funkčnom a tradičnom princípe[31]), sa zachovala aj v Palkovičovom prepise Rudnayových kázní. Vplyv výslovnosti (najmä pokiaľ ide o znelostnú asimiláciu) sa odrazil nielen v pravopise zdvojených spoluhlások, ale najmä v spôsobe písania predložiek a predpôn *s* a *z*, pri písaní koncovej spoluhlásky niektorých slov atď. Písaním *s, z, s-, z-* sa zaoberal ešte pred A. Bernolákom vo svojom predhovore k latinsko-slovenskému slovníku z roku 1763 R. Hadvabný[32]. Už sám R. Hadvabný vypracoval tabuľku[33],

[29] Báthorová-Fazekasová, 1998, s. 81.

[30] Tamže.

[31] Porov.: Krajčovič – Žigo, 2002, s. 141.

[32] Porov.: Horecký, 1950, s. 181.

[33] Tamže.

v ktorej na základe pravidiel znelostnej asimilácie kladie ku každej slovenskej hláske predložku *s* alebo *z*:

| A | B | C | Č | D | E | F | G | H | I | K | L | M | N | O | P | Q | R | S | SS | T | U | V | W | X | Y | Y | Ž |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| z | z | s | s | z | z | s | z | z | z | s | s | z | z | z | s | s | z | z | z | s | z | z | z | z | z | z | z |

J. Palkovič dodržiaval zásady písania predložiek *s, z* totožne ako A. Bernolák, ktorý ich zapisoval v zhode s R. Hadvabným: *s tím* (55), *s kterú* (59), *s Prorokem* (62), *s celého* (79); *z Ohledu* (54), *z Ustámi* (55), *z waších* (55), *z Ďábla* (56), *z gedním* (66), *z Ruk* (70), *z Mírnosťú* (77) atď. A. Bernolák si uvedomoval výnimku pri uplatňovaní znelostnej asimilácie pred niektorými osobnými zámenami, ktorá je pravidlom dodnes.[34] Odôvodnil ju z titulu, že ak nasleduje za predložkou *z* tvar zámena *mňa, mnú, wás, wami*, dostáva uvedená predložka akýsi mäkší zvuk a mení sa na *s*: *s ňím, s ňeho* a pod.,[35] čo dodržiaval aj J. Palkovič: *s nás* (53), *s wás* (66) *s ních* (75) *s nami* (65) atď.

Pri zapisovaní ostatných predložiek a predpôn (napr. *bez, skrz, pred, pod, nad*, *od, roz-, pred-* atď.) uplatňuje morfologický pravopisný princíp – v zhode s A. Bernolákom, napr. v slovách a slovných spojeniach: *bez kteréj* (65), *skrz Prestupki* (56), *skrz Cestu* (61), *pred krátkím* (67), *pod Spósobem* (68), *nad sebú* (64), *od kresťanského* (57), *rozsíval* (56), *rozpuklo* (64), *predpowedal* (61).

Pravidlá znelostnej asimilácie neuplatňuje napr. v písaní koncovej spoluhlásky niektorých slov. Príslovku alebo časticu *už* systémovo zapisuje ako *uš* aj v pozíciách pred znelou spoluhláskou alebo samohláskou: *uš je čas* (58), *uš w zahraďe* (61), *uš učiňil* (69) a pod. Z uvedeného nám vychodí, že J. Palkovič zachovával pravidlo o znelostnej asimilácii na hraniciach slov len v písaní predložiek a predpôn *s, z* – tak ako A. Bernolák. Živej výslovnosti prispôsobil aj niektoré ďalšie slová: *téš, teras, poňewáč* atď.

## Záver

Z grafiky Kázní príhodných možno vyvodiť, že Rudnayove kázne sú bližšie k vtedajšiemu hovorenému úzu obyvateľov západnej oblasti Slovenska ako Bernolákova kodifikovaná slovenčina v roku 1787. Ukázalo sa to napríklad v spôsobe zapisovania hlások *ď, ť, ň, ľ* – často ako *d, t, n, l*; morfémy *ne-*, ktorú zapisoval vždy tvrdo (oproti A. Bernolákovi) a pod. J. Palkovič rešpektoval živý úzus, a tak sa v texte kázní prejavila živá norma kultúrnej západoslovenčiny a výrazne menej kultúrna stredoslovenčina. Bernolákova integrácia stredoslovenských prvkov do kodifikovanej kultúrnej západoslovenčiny zreteľne nemala oporu v živej reči. Stredoslovenské prvky sa aj z jeho prác postupne vytrácali, pretože neboli zakorenené v povedomí hovoriacich v oblasti dnešnej časti

[34] Porov.: Kráľ, 2005, s. 56 – 57.

[35] Bernolák, 1787b, s. 97 – 99.

západného Slovenska, najmä na okolí mesta Trnavy, kde sa už niekoľko storočí rozvíjala tzv. kultúrna západoslovenčina južného, trnavského typu. Kázne biskupa Rudnaya sú zapísané v upravenom bernolákovskom jazyku, ktorý, ako sa ukázalo aj v iných neskorších prameňoch,[36] mal bezpochyby normatívny charakter, i keď „nemožno hovoriť o reforme bernolákovčiny, pravopisu ani jazykovej stavby – totiž, pôvodnú štruktúru jazykových rovín úprava zasiahla len minimálne“.[37]

Literatúra


BÁTHOROVÁ-FAZEKASOVÁ, M. K.: Bernolákovská slovenčina v kázňach Alexandra Rudnaya. In: Alexander Rudnay a jeho doba. Ostrihom – Trnava: Spolok svätého Vojtecha 1998, s. 77 – 87.

BERNOLÁK, Anton: Kritická filologická rozprava o slovanských písmenách, o ich rozdelení, ako aj o prízvukoch. Bratislava, 1787a. In: Gramatické dielo Antona Bernoláka. Zost. Juraj Pavelek. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1964, s. 11 – 85.

BERNOLÁK, Anton: Ortografia slovenského jazyka. Bratislava, 1787b. In: Gramatické dielo Antona Bernoláka. Zost. Juraj Pavelek. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1964, s. 87 – 111.

BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenskí, Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherskí. Tomus I – VI. Budae, Typis et Sumtibus Typogr. Univers. Hungaricae 1825. Repertorium 1827.

BERNOLÁK, Anton: Slovenská gramatika. Bratislava, 1790. In: Gramatické dielo Antona Bernoláka. Zost. Juraj Pavelek. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1964, s. 113 – 424.

DEBNÁR, J.: Prvý preklad Svätého písma v spisovnej slovenčine a jeho knižné vydanie. (K 170. výročiu smrti ostrihomského kanonika Juraja Palkoviča.) http://www.matica.sk/snn /2005/04/8_1prv~1.htm (2005-09-15)

DOLEŽAL, Pavel: Grammatica Slavico-Bohemica. Posonii, Typis Royerianis, An. 1746. 321 s.

HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína: Bernolákovo jazykovedné dielo. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968. 443 s.

HORECKÝ, Ján: Hadvabného stručný návod. In: Jazykovedný sborník IV. Ed. Ján Stanislav. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1950, s. 174 – 192.

Kázne príhodné, ai iné, to gest: 82 Reči duchovních, od nebohého Arcibiskupa Ostrihomského w Krušowcách nekdi predneseních, a wlastnú Ruku spísaních. W Trnave, witlačené u Gána Krsť. Gelinka 1833.

KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2002. 252 s.

KRASNOVSKÁ, Elena: Normatívny charakter kamaldulského prekladu Biblie. In: Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Tyrnaviensis. Séria A – Philologica. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2001, s. 21 – 39.

KRÁĽ, Ábel: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Systematika a ortoepický slovník. Martin: Matica slovenská 2005. 423 s.


[36] Rendár, 2006.

[37] Krajčovič – Žigo, 2002, s. 149.

PAULINY, Eugen: Dejiny spisovnej slovenčiny I. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1966. 132 s.

RENDÁR, Ľubomír: O grafickej stránke Palkovičovej úpravy bernolákovskej slovenčiny. In: Slovenská kazateľská tvorba 19. storočia v dejinných súvislostiach a v spoločenskom kontexte obdobia. Trnava: Spolok sv. Vojtecha 2006. (V tlači.)

## Porovnanie vývinu substantívnych deklinácií v slovenskom a slovinskom jazyku

Oľga Ružičková

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Cieľom príspevku je podať stručný náčrt porovnania vývinu substantívnych deklinácii v slovenskom a slovinskom jazyku.

Doteraz sa v rámci porovnávania týchto jazykov pozornosť vo väčšej miere venovala hláskosloviu. Cieľom tohto príspevku je posunúť sa do morfologickej roviny a využiť poznatky a zistenia z hláskoslovia v nej, preveriť, aký dopad majú zmeny v jednej jazykovej rovine na inú. Keďže je to široká oblasť, pozornosť je venovaná substantívnym deklináciám, ich vývinu a porovnaniu, od obdobia praslovanského jazyka po súčasnosť. Snažila som sa poukázať na zhody a rozdiely v súčasnom stave v oboch jazykoch a o vysvetlenie príčin takéhoto stavu. Východiskom porovnania je praslovančina a zamerala na som sa na kontinuitné vzory z praslovančiny. Porovnávala som spisovné varianty týchto jazykov, ktoré sú výsledkom kodifikačného procesu a teda akéhosi kompromisu, v budúcnosti by som sa rada zamerala aj na dialekty, kde sa očakávajú upresnenia vo vývine konvergentných a divergentných tendencií vo vývine deklinačných sústav. Konvergentné, ktoré sú podmienené geneticky, predpokladáme v nárečiach strednej slovenčiny. Divergentné vyplývajú z vývinu po 10. storočí a sú spôsobené rozdielnym vývinom po 10. storočí. Z porovnania východiskového stavu, keď sa substantívne deklinačné sústavy triedili podľa kmeňov, v ktorom dominovalo formálne kritérium a súčasných stavov vyplýva, že v oboch jazykoch sa uplatnil vplyv významového kritéria – vzťah prirodzeného a gramatického rodu. Následkom takéhoto vplyvu bolo rozpadávanie sa pôvodných deklinačných sústav a formovanie nových. Pri tomto procese sa výrazne prejavila analógia, ktorá mala z hľadiska vzniku nových paradigmatických štruktúr dvojakú povahu: prejavovala sa medziparadigmaticky a vnútroparadigmaticky (Žigo, 2002, s. 95). Tieto tendencie v oboch jazykoch zapríčinili rozpad pôvodných praslovanských deklinačných štruktúr a vznik nových skloňovacích vzorov. Medziparadigmatická analógia sa prejavila vyrovnávaním jednotlivých tvarov medzi skloňovacími vzormi a následne posunom substantív

medzi jednotlivými deklináciami, vnútroparadigmatická analógia sa prejavila ako vyrovnávanie tvarov v rámci jednej paradigmy, napr. vyrovnanie nominatívu a akuzatívu pri mužských podstatných menách v oboch jazykoch.

Aj keď boli tieto tendencie v podstate rovnaké, neprejavili sa v porovnávaných jazykoch v rovnakej miere, čo je zapríčinené aj inými, každému jazyku vlastnými zmenami a tendenciami. V slovinčine mala napríklad veľký vplyv depalatalizácia vokalického a konsonantického systému v 8. – 9. storočí, ktorá zapríčinila splynutie tvrdých a mäkkých kmeňov. Ďalšou významnou zmenou v skloňovaní podstatných mien bolo zovšeobecnenie mäkkej koncovky *-ě* za koncovku *-y* tvrdých kmeňov v rôznych pádoch: G sg.: (*riba, duša*) *riby* : *dušę* > *ribę* = *dušę*

A sg.: (*děd, koń*) *dědy* : *koňę* > *dědę* = *końę*

Z týchto zmien vyplýva aj značné zjednodušenie substantívnej deklinácie v slovinčine.

**Podstatné mená mužského rodu**

***Vzory chlap, dub, stroj a korak***

Podstatné mená mužského rodu sa v slovinčine skloňujú podľa štyroch skloňovacích vzorov, ktoré sa podstatne odlišujú od slovenských skloňovacích vzorov. Na rozdiel od našich podstatných mien, nie sú slovinské vzory rozdelené podľa kritéria životnosť – neživotnosť, ani podľa protikladu zakončenia na mäkkú – nemäkkú spoluhlásku, zachováva sa však rozlíšenie podľa zakončenia na spoluhlásku, resp. na nulovú príponu (korak) – na samohlásku (vojvoda). Z porovanania vývinu týchto vzorov vyplynulo, že tvary nominatívu, genitívu a inštrumentálu singuláru sa vo všetkých vzoroch a v oboch jazykoch zachovali podľa o-kmeňov. V datíve je rozdiel iba vo vzore chlap, kde sa oproti tvarom *koraku, dubu, stroju* zachoval tvar *chlapovi (u- kmene)*. V akuzatíve sa vyrovnali tvary s nominatívom vo vzoroch *korak, dub, stroj*, proti tvaru *chlapa*, ktorý je podľa genitívu (kvôli kritériu životnosti, ktoré sa v ostatných vzoroch neuplatňuje). Tvar lokálu je v slovinčine zachovaný podľa u-kmeňov, v slovenčine sú to pri neživotných tvary podľa *o*-, resp. io-kmeňov, vo vzore chlap sa tvar lokálu vyrovnal s datívom. V pluráli si v nominatíve a datíve všetky vzory zachovali pôvodné prípony *o-kmeňov*, resp. io-kmeňov (stroj). Príponu *-ov* v genitíve všetky vzory prebrali z u-kmeňov (podľa *synovЪ*). V akuzatíve je tvar podľa *io*-kmeňov vo vzore korak v slovinčine, v slovenčine sú väčšie rozdiely, vzor dub má pôvodnú príponu *o*-kmeňov, vzor *stroj* má pôvodnú príponu *io-kmeňov* a vo vzore chlap došlo k vyrovnaniu podľa tvaru genitívu. V tvare lokálu je v slovinčine prípona podľa io-kmeňov, v slovenčine je vo vzore chlap tvar u-kmeňov a vo vzoroch *dub* a *stroj* sa tvary vyrovnali, najprv vnútroparadigmaticky (L podľa G a D) a potom meziparadigmaticky (strojoch podľa duboch). V inštrumentáli je v slovinčine tvar *io-kmeňov* a v slovenčine sa vo všetkých troch vzoroch uplatnil tvar u-kmeňov.

***Vzory hrdina a vojvoda***

Ďalšími vzormi, ktoré sú z vývinového hľadiska porovnateľné sú slovenský vzor hrdina a slovinský vzor vojvoda. Podstatné mená mužského rodu končiace sa na *-a* sa v praslovančine skloňovali *ako* a-kmene ženského rodu (napr. *vladyka, sluga, vojevoda*). Všetky takéto podstatné mená boli vždy životné. Po zániku jerov sa staré a-kmene prikláňali ku vzoru chlap. Tento proces neprebiehal vo všetkých slovanských jazykoch rovnako. V slovenčine sa tento príklon uskutočnil takmer dôsledne (Krajčovič, 1988, s. 99).

V slovinčine si a-kmene maskulín zachovali pôvodné skloňovanie. Vo vzore *vojvoda* sú všetky pádové prípony identické so ženským vzorom *lipa*.

Vo vzore hrdina sú pôvodné tvary v singulári len dva N *hrdina* a A *hrdinu*, v pluráli len I *hrdinami.* Ostatné tvary sú nepôvodné a okrem N pl. sú podľa vzoru chlap. Nepôvodný tvar G sg. je podľa A sg. (s vyrovnaním G a A v singulári aj v pluráli). Nepôvodný tvar G sg. vznikol vyrovnaním G – A ako pri iných životných podstatných menách mužského rodu (Krajčovič, 1988, s. 99).

Slovinský vzor *vojvoda* pre maskulína sa zachoval ako pri feminínach, čiže vznikol splynutím *a* a ia-kmeňov.

Praslovanské u- a i-kmene v oboch jazykoch zanikli. Príčinou ich zaniknutia bol jednak nízky počet substantív, ktoré sa skloňovali ako tieto kmene a jednak tendencia zjednodušiť systém. V slovenčine splynuli so vzorom chlap a dub. V slovinčine splynuli so vzorom korak. Vplyv u-kmeňov sa prejavil ešte aj v tom, že vo všetkých jednoslabičných slovách o-kmeňov s dlhým cirkumflexom možno základ slova rozšíriť o element *-ov-*.

***Vývin ostatných praslovanských mužských kmeňov***

Spoluhláskové kmene sa v slovenčine ani v slovinčine nezachovali. Vzor n-kmeňov (*kamy*), do ktorého patrili slová ako *kameň*, *kremeň, koreň, remeň, stupeň, hrebeň, jačmeň, prsteň, prameň, deň* v slovenčine úplne splynul so vzorom *stroj*. Podľa tohto vzoru sa vyrovnali aj tvary N – A v singulári aj v pluráli. Pôvodnými tvarmi sú len A sg. (*kameň*) a N a A pl. (*kamene*) a I pl. kameňmi. Za stopu starého n-kmeňa sa pokladá aj tvar L sg. ustrnutý v adverbiu *vo dne* proti *o dni.* V skloňovaní tohto podstatného mena je viac zvláštností. V tvare N a A pl. sa zachoval pôvodný tvar *dňi* a tvar G pl. je *dní* podľa i-kmeňov (Krajčovič, 1988, s. 110 – 113).

V slovinčine sa n-kmene takisto priblížili skloňovaniu o-kmeňov s tým, že takéto podstatné mená si v skloňovaní v nepriamych pádoch zachovávajú príslušnú spoluhlásku. Slovo deň si takisto aj v slovinčine ponechalo niektoré odlišnosti. Pri svojom vývine sa priklonilo ku skloňovaniu o-kmeňov, avšak bolo ovplyvnené aj i-kmeňmi, o čom svedčia tvary: N a A pl. *dni* a u-kmeňmi, z ktorých sa do skloňovania slova *dan* dostal element *-ev-*: *dnevi*. Medzi n--kmene prešlo v slovinčine aj podstatné meno oče, ktoré sa v súčasnosti skloňuje ako oče – očeta – očetu atď (Ramovš, 1952, s. 71 – 78).

**Podstatné mená ženského rodu**

***Vzory žena ulica a lipa***

Vzory žena, ulica a lipa sú pokračovateľmi praslovanských a-kmeňov a ia--kmeňov. V slovenčine majú oba kmene (a- aj ia-kmeň) svoj kontinuitný vzor, v slovinskom jazyku po depalatalizácii samohláskového aj spoluhláskového systému koncovky týchto kmeňov splynuli do jedného typu, ktorého vzorom je v súčasnom jazyku *lipa*.

Slovinská deklinácia, ktorá predstavuje niekdajšiu flexiu a-kmeňov, ostala v podstate konzervatívna, nemala žiadne spoločné body s inými ženskými deklináciami. V slovinčine sa zachovali z praslovančiny deklinácie, ktoré vychádzali z a-kmeňov, respektíve ia-kmeňov a i-kmeňov. Deklinácia i-kmeňov (bola a) je vokalizmom svojich koncoviek iná ako deklinácia a-kmeňov, preto s ňou neprichádzala do styku a nedošlo k vzájomnému ovplyvňovaniu. Ženská konsonantická deklinácia bola početne veľmi slabá a tak splynula s a-kmeňmi (Ramovš, 1952, s. 56).

Vo vzore žena sú v podstate všetky tvary pôvodné. Vo vzore ulica je nepôvodným I sg. a G pl. Vzor žena je kontinuitným pokračovaním a-kmeňov a vzor ulica ia-kmeňov.

V slovinskom vzore lipa, ktorý je zjednotením psl. a- a ia-kmeňov sa koncovky zachovali takto: v singulári sú tvary nominatívu, akuzatívu a inštrumentálu (*lipa, lipo, lipo*) zachované z psl. *a-kmeňa.* V G, D a L sa zachovali prípony z psl. ia-kmeňa po depalatilazácii a denazalizácii (Logar, 1996, s. 19).

Tvary D a I duálu sú zdedené z psl. *a*-kmeňa, nominatív a akuzatív si zachovali tvary z ia-kmeňa. Tvary G a L sa vyrovnali s plurálom.

Z pôvodného a-kmeňa sa v pluráli zachovali tvary D, L a I. Tvary N a A sú zdedené z ia-kmeňa. Tvar G vznikol po zániku jerov (Ramovš, 1952, s. 56 – 62,). V slovinskom jazyku oproti slovenskému prišlo k zjednodušeniu, keď namiesto dvoch pokračovateľských vzorov je len jeden. V súčasnosti do tejto deklinácie patria okrem pôvodných a- a ia-kmeňov aj všetky staré ū-kmene a r-kmene (okrem slova *krv*, *kri,* ktoré sa rovnako ako v slovenčine skloňuje podľa i-kmeňov).

***Vzory dlaň, kosť a perut***

Slovenské vzory *dlaň, kosť* a slovinský vzor *perut* sú kontinuitnými vzormi praslovanských i- kmeňov. Slovenské vzory dlaň a kosť sa vyvinuli z praslovanských i-kmeňov ženského rodu. Pre ich vývin je charakteristické zbližovanie so vzorom ulica. Vzor kosť sa zbližoval so vzorom ulica predovšetkým v singulári, vzor dlaň v singulári aj v pluráli (Krajčovič, 1988, s. 105).

**Vývin vzoru *kosť***

Vzor kosť je kontinuitným vzorom praslovanských i-kmeňov. Pôvodnými tvarmi v tomto vzore sú v singulári N a A *kosť,* G, D a L *kosti*. V singulári je nepôvodným tvarom jedine I, ktorý vznikol medziparadigmatickým vyrovnaním

s tvarom *ženou*. V pluráli sú pôvodnými tvarmi N, A *kosti* a G *kostí*. Nepôvodnými sú D *kostiam*, L *kostiach* a I *kosťami* (Krajčovič, 1988, s. 105).

**Vývin vzoru *dlaň***

Tvary vzoru *dlaň* svedčia o intenzívnejšom medziparadigmatickom pôsobení, keďže tvary podľa vzoru ulica sú aj v singulári aj v pluráli. V dnešnom vzore dlaň sú pôvodnými len tvary N, A *dlaň* a D, L *dlani* v singulári a G *dlaní* v pluráli. Všetky ostatné tvary sú nepôvodné (Krajčovič, 1988, s. 105).

**Vývin vzoru *perut***

Ženská deklinácia i-kmeňov mala okrem I sg. rovnaké koncovky ako mužská deklinácia i-kmeňov. Na rozdiel od maskulín, ktoré sa zlúčili s o-kmeňmi, feminína zostali samostatnou deklináciou. A to hlavne kvôli dvom faktom:

1. kvôli svojím koncovkám a tvorbe slovotvorných základov boli i-kmene izolované od ostatných ženských podstatných mien;
2. počet ženských substantív i-kmeňov bol veľmi veľký, na rozdiel od mužských, ktorých bolo len okolo dvadsať. Na analogické zmeny medzi a- a i-kmeňmi mal vplyv spoločný rod – feminína, a to, že niektoré pády mali rovnaký charakteristický konsonant v koncovke ako a-kmene (napr. D, L, I pl. **-ЬmЪ/-amЪ, *-ЬxЪ/-axЪ, *-Ьmi/-ami*). Slová z jednej kategórie do druhej prechádzali len málokedy. V slovinčine, na rozdiel od slovenčiny prešlo z a-kmeňov do i-kmeňov slovo *stran.* Dôvodom na tento prechod bolo zrejme to, že adverbium *stran *vЪ stranЬ* sa začalo chápať ako predložkové spojenie (predložka + A sg.) (Ramovš, 1952, s. 62).

V dnešnom vzore perut sú všetky tvary singulári s koreňovým akcentom a s jednou spoluhláskou na konci tvarotvorného základu pôvodné, len v inštrumentáli sa vkladá -i, ktoré sa etymologicky vyrovnáva podľa ostatných pádov, ak sa tvarotvorný základ slova končí na dve a viac spoluhlások: *z mislijo, z ljubeznijo.*

V pluráli bol väčší vplyv a-kmeňov na i-kmene ako v singulári. Najväčší vplyv a-kmeňov bol v D a v L, pretože tieto tvary majú v príponách rovnaký charakteristický konsonant *-m- (kostЪmЪ : ženamЪ, kostЬmi : ženami).* Ak je v I prízvuk na koreni slova, kladie sa na koniec tvarotvorného základu samohláska *-i*, čiže je *mislimi* proti *rečmi, stvarmi.* Tvar L má tiež v prípone *-ch-* ako a- kmene, a tak sa v tvaroch s akcentom na koreni vkladá samohláska *-i, nitih, boleznih, pesmih.* Pre D a I plurálu a analogicky aj pre D, L a I duálu platí, že ak je akcent na konci slova, je koncový vokál *é.* Tento vokál pochádza z o-kmeňov, kde mal D pl. pri pohyblivom prízvuku tvar *možem* a po styčných bodoch *gost – mož, gosta – moža, gostje – možje*, prešla prípona *-em* aj ku i-kmeňom. Keďže mužské a ženské i--kmene si boli kedysi veľmi blízke, táto prípona prešla aj k ženským podstatným menám: *kostéch* ako *ljedéch, kostém* ako *ljudém*. Odtiaľto prešlo *é* aj do duálu.

V N – A a G – L duálu sa zachovali plurálové tvary, *obe kosti, obeh kosti, pri obeh kostih*. Dnešný D má čiastočne plurálovú formu: *kostema, nitma, mislima*, forma je plurálová, duálové je iba *-a* (Ramovš, 1952, s. 62 – 67).

***Vývin ostatných praslovanských ženských kmeňov***

V praslovančine sa okrem a- a ia-kmeňov a i-kmeňov podstatné mená skloňovali ešte ako ū-kmene a spoluhláskové r-kmene. Tieto kmene boli v zániku už v dobe praslovanského jazyka. Bolo len veľmi málo podstatných mien, ktoré sa takto skloňovali.

***Vývin ū-kmeňov***

Do vývinu tohto kmeňa najviac zasiahli a-kmene, v praslovančine bol pomerne silný vplyv i-kmeňov, ale ten neskôr popustil. Ū-kmene boli trojakého pôvodu:

1. staré indoeurópske substantíva: *sverkry, jętry, neplody, ljuby, cely, žrЬny, žely, kry, postrv, ostry*;
2. v praslovančine vznikli z niektorých slovies podstatné mená, napr. *molitev, rešitev, kletev*;
3. podstatné mená prevzaté z germánskych jazykov, napr. *bukev, cerkev, lokev, rakev* (Ramovš, 1952, s. 62).

V slovenčine staré ū-kmene splynuli so vzorom žena, okrem substantíva krv, ktoré sa skloňuje podľa vzoru kosť. V slovinčine tieto substantíva tiež prešli k a-kmeňom, avšak s tým, že niektoré tvary si zachovali pôvodné, alebo splynuli s i-kmeňmi.

V N singuláru sú možné oba tvary *cerkev* aj *cerkva*, N sa vyrovnal s A. Tvary D a L majú starú príponu *-i*, ktorá splynula s D a L i-kmeňov *cervi : kosti.* V spisovnej slovinčine je v I tvar cerkvijo, ktorý vznikol po podobnej analógii ako tvar *mislijo.*

V duáli a pluráli prevládajú tvary podľa a-kmeňa. G plurálu je bez prípony a nedá sa určiť, či ide o starý tvar, alebo o analógiu podľa a-kmeňa.

V slovinčine si slovo *kri* zachovalo starý tvar. Pod vplyvom tvaru N sa substantívum *kri* skloňuje ako i-kmene. Spočiatku sa ako základ slova bral tvar *kri* a od toho sa odvodzovali aj ďalšie tvary *kriji, krijo.* Tvar *krvi* sa v slovinčine začal používať až v 18. storočí. To, že sa toto podstatné meno skloňuje ako i-kmene zapríčinil aj rovnaký tvar N a A (Ramovš, 1952, s. 67 – 69).

***Vývin r-kmeňov***

Už v praslovančine sa takto skloňovali len dve podstatné mená *mati – matere*, *dЬšti – dЬštere.* Obe tieto podstatné mená zdedili slovenčina aj slovinčina.

V slovenčine podstatné meno *dci* úplne splynulo so vzorom žena, podstatné meno *mati* si zachovalo niektoré pôvodné tvary. Po vyrovnaní tvarov N a A sa v singulári ustálili pôvodné tvary, okrem I sg., ktorý vznikol analogicky podľa tvaru *ženou.* Plurál si zachoval pôvodné tvary len v N a A – *matere*. G vznikol podľa tvaru *kostí*, ostatné tvary sú podľa vzorov žena alebo ulica. V súčasnosti sa toto podstatné meno hodnotí ako nepravidelné (Krajčovič, 1988, s. 112).

V slovinčine obe tieto podstatné mená splynuli s a-kmeňmi a dnes sa skloňujú ako 1. ženská deklinácia, vzor lipa (Ramovš, 1952, s. 75).

**Podstatné mená stredného rodu**

***Vzory mesto srdce a mesto***

Podstatné mená stredného rodu sa v praslovančine skloňovali ako o-, i̯o- a ьjo-kmene a spoluhláskové s-, n-, nt-kmene.

Slovinčina má v súčasnosti len jeden kontinuitný vzor, a to vzor mesto, ktorý vznikol splynutím praslovanských mäkkých a tvrdých kmeňov.

**Vývin vzoru *mesto***

V singulári sú všetky tvary pôvodné. V pluráli nastalo zbližovanie so vzorom žena. Pôvodné tvary sú len N a A. Ostatné tvary vznikli medziparadigmatickým vyrovnávaním so vzorom žena (Krajčovič, 1988, s. 106).

**Vývin vzoru *srdce***

Vzor srdce sa vyvíjal z mäkkých io-kmeňov stredného rodu. V podstate naň pôsobili také tendencie ako pri vzore mesto. V pluráli sa uplatnil vplyv mäkkého kmeňa ulica. V singulári sú okrem I všetky tvary pôvodné, inštrumentál vznikol podľa vzoru mesto.

V pluráli sú pôvodnými tvarmi N a A. Ostatné tvary vznikli pod vplyvom vzoru ulica, tvar G *polí* vznikol pod vplyvom tvaru *kostí* (Krajčovič, 1988, s. 107).

V slovinskom vzore mesto sa v N singuláru zachovali tvary z o- a io-kmeňov: *leto, morje*. V G je zachovaná prípona *-a*. V D je zachovaný tvar s príponou *-u*. A sa vyrovnal s N, teda sú zachované tvary aj s *-o* aj s *-e*. V L je prípona *-u* prevzatá z u-kmeňov. V I sa zachovali prípony z oboch kmeňov *-om* aj *-em*, s tým , že prípona *-em* nasleduje po spoluhláskach *c, j š, č, ž* (tak ako to je pri podstatných menách mužského rodu). V duáli tvary N a A prevzali príponu mäkkých kmeňov *-i*. G a L prevzali prípony plurálu, G ostal bez prípony a v L sa ustálila prípona *-ih*. V D a L sa zachoval tvar s príponou *-oma* z o-kmeňov.

V pluráli sú tvary N a A je zachované z praslovančiny. V G je tiež zachovaný tvar z praslovančiny bez prípony. Tvar D je zachovaný podľa o-kmeňov. V A je zachovaný tvar s príponou *-a*. V L sa ustálila prípona *-ih* z mäkkých kmeňov. V I je dnes prípona *-i* z io-kmeňov (Ramovš, 1952, s. 35 – 53).

V slovenčine bol vývin trochu zložitejší, resp. kontinuitnejší. Vzory mesto a srdce sú v podstate kontinuitnými vzormi praslovanských o- a io-kmeňov stredného rodu.

***Vývin ostatných praslovanských kmeňov stredného rodu***

Spoluhláskové kmene si vo všeobecnosti nezachovali vlastné skloňovanie. Niektoré od najstarších čias a niektoré v historickom vývine prijali tvary obvyklejších paradigiem. (Pauliny, 1990, s. 106)

***Vývin n-kmeňov***

Staré n-kmene slovenčina v ranej fáze svojho vývinu prevzala v podobe *sěmä, sěmeňe, sěmeňi, ramä, rameňe, rameni*. Tieto kmene sa v súčasnosti skloňujú ako vzor mesto. Podľa tohto vzoru sa vyrovnala aj koreňová morféma,

takže dnes máme tvary *semen-o, semen-a, semen-u*. Pozostatkom takéhoto skloňovania je častica *najmä*, ktorá vznikla za staršie *na imä.*

V slovinčine n-kmene pod vplyvom o-kmeňov prešli do skloňovacieho vzoru mesto, s tým, že v nepriamych pádoch si zachovávajú vkladnú spoluhlásku *-n-*, *ime – imena*).

***Vývin s-kmeňov***

Medzi pôvodné s-kmeňové neutrá patrili substantíva ako *nebo – nebes´e*, *oko – očes´e, ucho – ušes´e, slovo – sloves´e, tělo – těles´e, čudo – čudes´e* a iné. Tieto substantíva prešli do skloňovacieho vzoru mesto a zovšeobecnil sa „skrátený" koreň, ktorý bol v N a v A sg. Pôvodnými tvarmi sú len tieto tvary.

Slovo *nebo* má tvar v L sg. *na nebi* podľa i-kmeňov a v pl. sa zachováva tvar *nebesia,* ale s príponou podľa vzoru srdce (Pauliny, 1990, s. 109).

V slovinčine sa ako s-kmene skloňujú podstatné mená *drevo, telo, uho, oko, slovo, čudo, nebesa, črevo, kolo*. Tieto podstatné mená si dodnes zachovali svoje pôvodné skloňovanie (Ramovš, 1952, s. 72).

***Vývin nt-kmeňov***

Slovenčina zdedila z praslovanských nt-kmeňov skloňovací vzor dievča. V N a A sg. tu bolo pôvodné zakončenie na *ę*, ktoré sa vyvíjalo ako nosovka *ę*.

V ďalších, nepriamych pádoch sa kmeň rozširuje o kmeňový príznak *-ęn-*. Ustálila sa taká striednica za nosovku aká bola v N a A sg. , čiže *-t-*.

Tieto podstatné mená sa priklonili k vzorom stredného rodu, a to v singulári ku vzoru srdce a v pluráli ku vzoru mesto. V pluráli vznikol skrížením so vzormi stredného rodu na *-ence*, -ce nový vzor. Takýto pôvod majú napr. tvary *telence, húsence, prasce* a pod. Podobným spôsobom vznikli aj tvary *dievčatá* a *dievčence*. Tieto podstatné mená na *-ence* majú v spisovnej slovenčine v D, L a I plurálu tvary podľa vzoru mužských podstatných mien. Tento jav sa vysvetľuje vplyvom vzorov končiacich sa na *-enec*, *-ec* (napr. *vrabec*) (Krajčovič, 1981, s. 131).

V slovinčine majú takéto podstatné mená všetky tvary, okrem N a A sg. podľa vzorov o-kmeňov, len N a A sg. si zachovali pôvodné tvary (Ramovš, 1952).

Pre lepšiu ilustráciu uvádzam schémy, ktoré znázorňujú vývin substantívnych deklinácií. Pre slovenský jazyk som použila schému profesora Žiga. Tieto schémy jasne ukazujú, že vývin v slovinskom jazyku smeroval k značnému zjednodušeniu deklinačných sústav.

Literatúra

KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: SPN 1988.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava: SPN 1981.

LOGAR, Tine: Pregled zgodovine slovenskega jezika. In: Dialektološke in jezikoslovne razprave. Ljubljana: SAZU 1996.

PAULINY, Eugen: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: Veda 1990.

RAMOVŠ, Fran: Morfologija slovenskega jezika. Ljubljana: SAZU 1952.
ŽIGO, Pavol: Vývinový aspekt. In: Princípy jazyka. Bratislava: Stimul 2002.

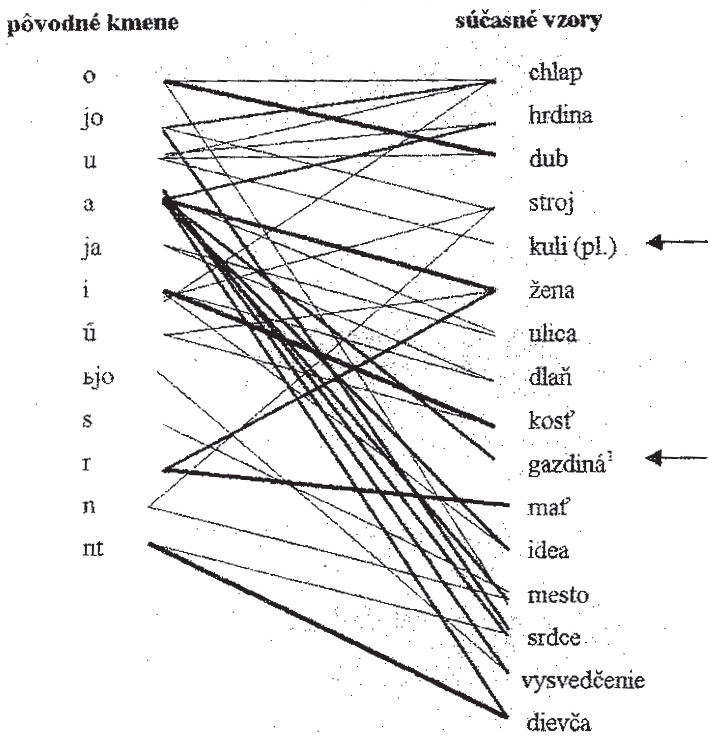


[1] + pani

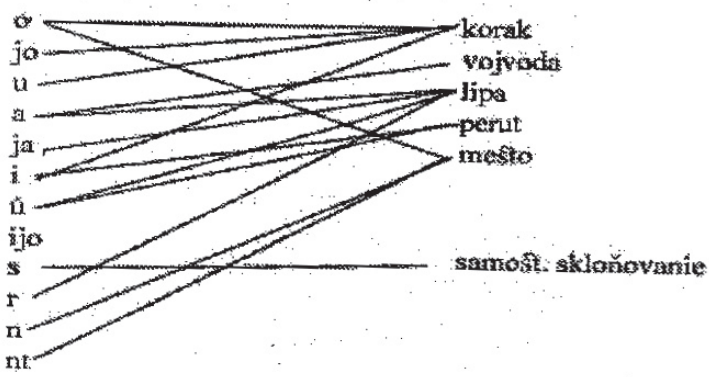

# Terminológia výpočtovej techniky v SNK

Róbet Sabo

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

V súčasnej dobe sa mnohé oblasti ľudského života rozvíjajú nebývalým tempom. Patrí sem aj veda a technika. Keď pritom hovoríme o oblastiach ľudského života, robíme tak zámerne, aby sme upozornili na skutočnosť, že veda a technika už nie sú iba v pozornosti vedcov, odborných pracovníkov a pár nadšencov, ale zasahujú do každodenného života mnohých ľudí. Jedným z odborov, ktorý môže s určitosťou potvrdiť predchádzajúcu tézu, je informatika. Veľký rozvoj zaznamenala hlavne v posledných dvoch desaťročiach a dnes už snáď každý človek počul o počítači. Tým, že určitý vedecký alebo výrobný odbor, resp. jeho produkt preniká do sféry života ľudí, núti ich naučiť sa s produktom narábať, používať ho, hovoriť o ňom, a tým sa rozširuje nielen poznanie ľudí, ale aj ich slovná zásoba. A tak sa učíme a používame stále nové slová.

V našej práci sa zameriame na terminológiu informatiky a všimneme si frekvenciu používania jednotlivých lexém. Využitím elektronickej databázy slovenského národného korpusu a pomocou nástrojov, ktoré nám ponúka program Bonito, sa pokúsime sledovať niektoré dynamické tendencie v oblasti terminológie informatiky, používanie, tvary a zmeny významu pri jednotlivých termínoch.

Na úvod si musíme stanoviť, čo rozumieme pod pojmom termín. Existuje viacero definícií termínov, ale pre naše potreby je vhodná definícia, ktorá hovorí, že termín je „jednotkou slovnej zásoby, tzv. lexikálnou jednotkou a jeho úlohou je pomenovať pojmy vlastné určitému odboru či už vedeckému alebo praktickému“ (Sochor, 1955, s. 8). Aj keď môžeme namietať, že táto definícia z hľadiska terminológie nie je najlepšia, nám vyhovuje predovšetkým onomaziologický pohľad na problematiku a definícia, ktorá zahŕňa nielen vedecký, ale aj praktický odbor. Predpokladáme totiž, že sa nebudeme pohybovať iba v oblasti odborných textov a mohli by sme potom pri konkrétnej lexéme namietať, že prešla procesom determinologizácie a už nie je termínom. Pohyb na osi termín – netermín je však veľmi komplikovaný a nie je predmetom našej štúdie, preto sa mu „vyhneme“ práve vyššie uvedenou definíciou. Zjednodušene povedané, slovom termín budeme označovať každé slovo, ktoré určitým spôsobom súvisí s konkrétnym odborom, v našom prípade s informatikou.

Pri vyhľadávaní jednotlivých slov v korpuse budme pracovať pri nastavenom implicitnom atribúte „lemma“, čo znamená, že do výsledku budú zahrnuté všetky tvary slova. Napríklad pri zápise *softvér* do výsledku patria slová *softvérový, softvéru, softvéri...* Budeme teda vyhľadávať lexémy.

Keď chceme v korpuse čokoľvek zisťovať, musíme si najskôr stanoviť, s akým korpusom budeme pracovať. Keďže SNK je štýlovo a žánrovo anotovaný, vyhovoval by nám vyvážený korpus, aby sme mohli sledovať, ako rovnomerne alebo

nerovnomerne je daný termín zastúpený v jednotlivých štýloch. Predpokladáme totiž, že pri termínoch z oblasti informatiky budú mať väčšinové zastúpenie texty s označením *prf*, teda texty odborné. Výsledky sú ale iné (pozri obrázok č. 1).

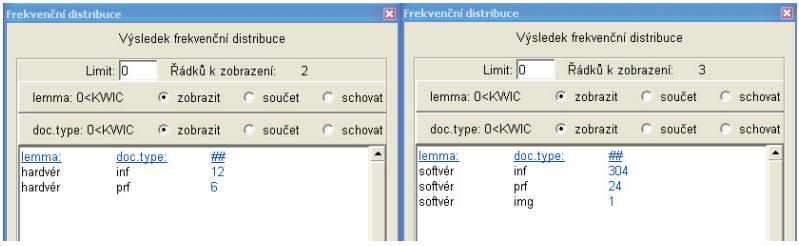


Obrázok č. 1

Ako príklad uvádzame lexémy hardvér a softvér, ktoré sú majoritne zastúpené v textoch s označením *inf* (hardvér 12(inf) : 6(prf), softvér 304(inf) : 24(prf) : 1 (img)), teda v publicistických textoch[1], (zastúpenie v umeleckých textoch je veľmi nízke a pre nás zanedbateľné). V odborných textoch (*prf*) je výskyt omnoho nižší, čo je v rozpore s našimi očakávaniami, avšak po dôkladnom preskúmaní materiálu zistíme, že príčinou prekvapivého výsledku je štruktúra korpusu. Nachádza sa v ňom totiž málo dokumentov z oblasti informatiky. Vyhľadané termíny sa vyskytujú prevažne v publicistike preto, lebo v periodikách je množstvo článkov, ktoré sa venujú práve výpočtovej technike a tie sú anotované ako *inf*. Korpus nám teda vzhľadom na svoju štruktúru neumožňuje porovnávať používanie termínov v publicistike a informatike. Môžeme však uskutočniť výskum na korpuse *prim2-public-all*, ktorý je nevyvážený a obsahuje prevažne publicistické texty, ale je omnoho rozsiahlejší ako *prim2--vyv* a umožňuje nám preskúmať omnoho väčšie množstvo materiálu.

Predmetom nášho výskumu sa teraz stáva korpus s označením *prim2-public--all*. Tento korpus je nevyvážený a obsahuje asi 90 % publicistiky. Noviny a periodiká odrážajú realitu, ktorá ľudí obklopuje, a flexibilne reagujú na zme-

[1] Výskum sme realizovali na viacerých termínoch, kde boli výsledky podobné, ale tieto dva príklady vyberáme práve pre predpokladaný vysoký výskyt v informatike. Lexéma hardvér sa však v celom vyváženom korpuse vyskytuje spolu iba 18-krát, čo môže spochybniť reprezentatívnosť výsledkov. Preto sme vyhľadávanie uskutočnili druhýkrát, a to so zápisom „*hardvér|hardware*“, ktorý vyhľadá nielen slová *hardvér, hardvérový, hardvéri...,* ale aj *hardware, hardvareový...* Keďže nám ide iba o rozdiel používania lexémy v jednotlivých štýloch, mohli sme sa sústrediť na význam a abstrahovať od formy. Tento postup bol použitý na potvrdenie alebo vyvrátenie platnosti výsledkov uvedených v štúdii a v tomto prípade sa údaje potvrdili (*hardvér|hardware* 51(inf) : 11(prf) : 1(img); *softvér|software* 404(inf) : 34(prf) : 4(img)). Môžeme teda formulovať záver, že termíny, ktoré označujú programové vybavenie počítača sa používajú častejšie v textoch s označením *inf* ako v textoch anotovaných ako *prf*.

ny okolitého sveta. Zaoberajú sa tým, čo je aktuálne a píšu o tom, čo ľudí zaujíma. Výber témy pritom vždy ovplyvňuje výber jazyka a keď hovoríme o uplatňovaní termínov, môžeme povedať, že v týchto textoch sa odráža ich prienik do „bežnej“ komunikácie a približovanie sa k jadru slovnej zásoby.

V tejto časti príspevku si budeme všímať frekvenciu niektorých termínov z oblasti informatiky v korpuse *prim2-public-all*. Ako prvú sme si vybrali lexému *počítač*. Vysoký výskyt tohto termínu je predpokladateľný a potvrdzuje to aj slovenský národný korpus.

| **SLOVO** | **FREKVENCIA** | **PERCENTÁ** | **SPOLU** |
|---|---|---|---|
| počítač | 18 536 | 70 % | 26 296 |
| počítačový | 7 760 | 29,5 % | |
| počítačovo | 121 | 0,5 % | |

Za povšimnutie stojí tvar počítačový, ktorý tvorí skoro 30 % zo všetkých tvarov lexémy *počítač*. Frekventované adjektívum hovorí o tom, že používatelia jazyka často narábajú so slovom počítač, pričom sa v ich okolí objavujú predmety, ktoré sú s ním nejakým spôsobom späté a tie označujú ako počítačové. Ďalším dôkazom je nezanedbateľných 121 slov *počítačovo*, ktoré tak isto potvrdzujú prienik lexémy *počítač* do bežnej slovnej zásoby. Jeden výskyt sme zaznamenali pri slovách *počítačmen, počítačista, počítačár.* Tvorenie nových slov je totiž jedným zo základných znakov produktivity konkrétnej lexémy. V porovnaní s inými lexémami je lexéma počítač frekventovaná asi tak ako *manažér, režisér, učiteľ, organizátor, posteľ, vietor* – ďalší dôkaz o približovaní sa k jadru slovnej zásoby.

Lexéma *notebook* sa vyskytovala 1264-krát a frekvenčne bola na úrovni slov *dizajnér, konštruktér, bádateľ, vychovávateľ* a napríklad lexéma *šprintér* sa v korpuse vyskytovala iba 632-krát, čo je o polovicu menej ako pri lexéme *notebook*. Dokonca ani anglický tvar lexémy nezabránil utvoreniu adjektíva *notebookový,* ktoré sa v SNK vyskytovalo 7-krát.

Pri lexémach *hardvér* a *softvér* je stav podobný. O častom používaní týchto slov už jazykovedci dávno vedia, čoho dôkazom je i kodifikácia slovenských ekvivalentov, ktoré sa úspešne používajú v praxi[2].

| **SLOVO** | **FREKVENCIA** | **PERCENTÁ** | **SPOLU** |
|---|---|---|---|
| softvér | 1 891 | 79 % | 2383 |
| softvérový | 492 | 21 % | |

| **SLOVO** | **FREKVENCIA** | **PERCENTÁ** | **SPOLU** |
|---|---|---|---|
| hardvér | 523 | 66 % | 716 |
| hardvérový | 193 | 34 % | |

[2] Túto skutočnosť dokazuje nielen tabuľka, v ktorej môžeme sledovať vysokú frekvenciu adjektív, ale aj časté používanie slovenských ekvivalentov oproti anglickým (pozri pozn. 1).

V informatike ale nájdeme aj termíny, ktoré sú prebrané z inej oblasti, teda lexémy, ktoré prešli procesom terminologizácie. Napríklad lexéma *inštalácia* v informatike označuje proces, pri ktorom sa do pevnej alebo dočasnej pamäte počítača zavedie určitý program alebo jeho súčasť. V korpusovom manažéri ale vyhľadáme okrem toho aj lexému s prefixom *na-*.

| **SLOVO** | **FREKVENCIA** | **PERCENTÁ** | **SPOLU** |
|---|---|---|---|
| inštalácia | 2 616 | 36 % | 7 263 |
| **na**inštalovať | 1 993 | 27 % | |
| inštalovať | 1 243 | 17 % | |
| inštalovaný | 430 | 6 % | |
| **na**inštalovaný | 344 | 5 % | |
| inštalovanie | 284 | 4 % | |
| inštalačný | 210 | 3 % | |
| **na**inštalovanie | 143 | 2 % | |

V tomto prípade je slovo *inštalácia* iba lexikálna forma, ktorá má viac významov. Z hľadiska frekvencie nie je táto forma primárne spájaná s významom termínu z oblasti výpočtovej techniky. Prevaha publicistických textov spôsobuje, že sa najčastejšie hovorí o *inštalácii* vo význame výstavy, inštalácia diel určitého umelca. Pri lexikálnej forme *nainštalovať* tomu už ale tak nie je a tá sa vo viac ako 50 % používa ako termín z informatiky. Môžeme teda konštatovať, že vysoká frekvencia lexémy *nainštalovať,* vo význame zavedenia programu do počítača, spôsobila vysokú produktivitu prefixu *na-* v spojení s koreňovou morfémou *-inštal-*. Keď sa na výsledky pozrieme z hľadiska zastúpenia slovných druhov, zistíme, že slovesá *inštalovať* a *nainštalovať* sú početnejšie ako substantíva *inštalácia*, *inštalovanie*, *nainštalovanie*. Ich pomer je síce skoro vyrovnaný, 13 (verbá) : 12 (substantíva), ale absencia lexikálnych významov z oblasti informatiky by spôsobila majoritné zastúpenie substantív. Determiniogizácia tu spôsobila zmenu produktívnosti slovného druhu.

Ďalší príklad na to, ako môže determinologizácia ovplyvniť lexikálny význam, je slovo *administrátor.* V korpuse sa vyskytuje 497-krát, pričom iba 30 % percent je vo význame ekonomickom alebo cirkevnom, teda označujúce nejakého človeka, ktorý spravuje ekonomický alebo cirkevný statok. Skutočnosť, že väčšina slov označuje správcu počítačového systému je dôkazom skonkrétňovania lexikálneho významu.

Predchádzajúcu skutočnosť ešte viac potvrdzuje slovo *adresár*, pri ktorom až 90 % z 1226 výskytov hovorí o vyznačenej logickej oblasti na pamäťovom médiu, kde sú usporiadané súbory dát podľa systémových pravidiel zvolených užívateľom (Všeobecný encyklopedický slovník, 2002, s. 36). Vďaka informatike sa tu tiež skonkrétňuje význam slova *adresár* a postupne vytláča do úzadia významy, v ktorých označuje médium pre zapisovanie údajov, väčšinou adries[3].

[3] Pri tomto i predchádzajúcom slove sa vynára otázka terminologizácie a spätnej determinologizácie. Je očividné, že informatici si pri tvorení termínov pomohli už utvo-

Proces determinologizácie však neprebieha pri slovách, ktoré bežný používateľ počítača nepotrebuje poznať. Napríklad slovo *konverzia* (odborný pojem označujúci zmenu štruktúry určitého súboru dát) sa v SNK vyskytuje 753-krát, no najfrekventovanejšími významami zostáva význam náboženský, ekonomický a lingvistický (v tomto prípade je výsledok do veľkej miery ovplyvnený textami v korpuse).

Slovo *procesor* sa v slovenskom národnom korpuse vyskytuje 2075-krát. To je takmer frekvencia lexémy *softvér* (2383). Je to samozrejme spôsobené aj tým, že lexikálna forma *procesor* označuje nielen „srdce počítača", ale zahŕňa i lexikálne významy na označenie akejkoľvek jednotky, ktorá vykonáva operácie. Zaujímavé ale je, že toto slovo je frekventovanejšie ako *iniciátor, distribútor, reaktor, reproduktor, generátor, akumulátor, ventilátor, transformátor...,* čo sú tiež slová na označenie vecí alebo ľudí, ktorí niečo vykonávajú.

V našom príspevku sme poukázali na niektoré tendencie v terminológii informatiky. Na vybranom materiáli sme demonštrovali procesy deteminologizácie a prienik termínov do širšej oblasti používania. Na základe konkordancií získaných zo slovenského národného korpusu sme opísali nielen sémantické posuny v rámci jednej lexikálnej formy (zvýšenie produktívnosti významu termínu z oblasti informatiky napr. pri slovách adresár alebo administrátor), ale aj slovnodruhové posuny v rámci jednej koreňovej morfémy (vyššia produktivita slovies *inštalovať*, *nainštalovať* oproti substantívam *inštalácia*, *inštalovanie*, *nainštalovanie*) alebo zmeny produktívnosti prefixu v rámci jednej koreňovej morfémy (*na-inštalovať*). Naším cieľom pritom nebolo formulovať jednoznačné závery, ale poukázať na niektoré zmeny v súčasnom jazyku a upozorniť na tendencie, ktoré sa možno očividnejšie prejavia až v budúcnosti.

Literatúra

SOCHOR, Karel: Příručka o českém obdborném názvosloví. Praha: Nakladatelství Československé akademie vied 1955. 67 s.

Všeobecný encyklopedický slovník A – F. Red. K. Košková. 1. slovenké vyd. OTTOVO nakladatelství: Praha 2002.

htttp:\\korpus.juls.savba.sk

---

renými slovami a lexémy *administrátor* a *adresár* sú prebrané z bežnej slovnej zásoby. Pri slovenských termínoch to už ale nie je také jednoznačné, lebo termíny mohli byť (a pravdepodobne aj boli) utvorené preložením. To ale nie je také jednoznačné a toto tvrdenie by sme mohli potvrdiť iba dôslednou štúdiou problematiky, ktorá ale nie je predmetom nášho príspevku.

# Podoby oným v preklade (s prihliadnutím na fungovanie onymie v literárnych textoch)

Natália Savčáková

Katedra rusistiky, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Otázkami prenosu vlastných mien do iných jazykových systémov je venovaných niekoľko štúdií a monografií, no hlbšia sémantická a v nadväznosti s tým i formálna analýza nebola uskutočnená.

Cieľom tohtoročného príspevku bude v prvom rade poukázať na postavenie a fungovanie vlastných mien v umeleckom texte. Zároveň sa pokúsime aspoň čiastočne opísať spôsob prenosu vlastného mena do grafickej sústavy iného jazyka a upozorniť na rozdiely, nepresnosti v zápise a tým zabrániť vzniku zbytočných omylov.

V súvislosti so sémantickou štruktúrou vlastného mena treba pripomenúť, že vlastné meno nemá význam samo o sebe, ale vlastní zmysel, čiže svoju vnútornú formu, etymológiu. Vincent Blanár (1994, s. 200), autor monografie o vlastných menách vychádza z predpokladu, že – *...komplexná analýza vlastných mien smeruje od onymických objektov cez (špecificky onymické) myšlienkové spracovanie vedenia o onymickom objekte a cez jazykové stvárnenie vlastného mena k jeho fungovaniu v spoločenskej komunikácii.*

Niektorí jazkovedci tvrdia, že vlastné meno poukazuje na denotát, nie na jeho vlastnosti. S týmto tvrdením by sa však dalo polemizovať, minimálne v oblasti umeleckej literatúry, kde onymická sémantika tvorí jeden z pilierov vytvárania predstáv o postave a jej vlastnostiach. O to viac zodpovednosti má pri svojej tvorbe prekladateľ, pretože pri neadekvátnom prístupe môže dôjsť k zastretiu alebo k úplnej zmene charakteru postavy či zmene významu diela.

Prekladom vlastných mien sa zaoberajú nielen prekladatelia, ale aj lingvisti, ktorí hovoria o svojbytnom umiestnení a fungovaní oným v rámci textov umeleckej literatúry. Popri pragmaticke funkcii je vlastné meno nasýtené aj množstvom asociačných a konotačných daností. Sémantická ekvivalencia pri preklade by sa mala uskutočňovať predovšetkým v textoch pre deti a textoch satirických.

Okrem toho, že vlastné meno ako nositeľ extralingvistickej informácie poskytuje odkaz na denotát, jeho sémanticko-pragmatický potenciál ho umožňuje definovať na základe rozličných pohľadov, napr. z hľadiska ich slovotvorby, štylistickej funkcie alebo podľa stupňa ich expresívnosti. Vlastné meno necharakterizuje denotát cez jeho pojem.

Toto všetko spôsobuje, že dokonalé poznanie sa s jazykom umeleckej literatúry nie je možné bez oboznámenia sa s organizáciou a využívaním onymických štruktúr či už v jazyku pôvodnom alebo cieľovom.

Pôvodné vnímanie vlastných mien v textoch umeleckej literatúry sa tak mení, dochádza k miešaniu onomastiky, syntaxe, štylistiky, poetiky a lexikálnej sé-

mantiky. Literárna onomastika má za úlohu poukázať na špecifiká využívania vlastných mien v umeleckých textoch, sleduje fungovanie reálnych i nereálnych vlastných mien.

V súčasnosti prebieha dosť ostrá diskusia v súvislosti s prevodom (transliteráciou, transkripciou, či kalkovaním) textov. Azbuka má v tejto problematike svoje špecifické zastúpenie, pretože vzhľadom na odlišný obsahový rámec a tým aj diskutabilný spôsob prenosu sa stáva „kameňom úrazu" a zdrojom mnohých nepresností v preklade do jazyka cieľového.

Prekladateľským zámerom by tak malo byť nájdenie miery a presné určenie, kedy sa do prekladu zo sémantického hľadiska pustiť, čo by sa z lingvistického hľadiska dalo nazvať aj kalkovaním – t. j. prezentácia nie zvukovo rovnakého, ale kombinovaného spojenia slova alebo slovného spojenia prostredníctvom ekvivalentu v cieľovom jazyku, a kedy radšej zvoliť transkripciu, resp. transliteráciu.

Pragmatický obsah vlastného mena sa prejavuje v reči a má zložitý charakter. To, aký obsah dá vlastnému menu jeho nositeľ, závisí od povahy a od množstva informácií, ktoré máme o označenom objekte.

Naproti tomu – v umeleckom texte na rozdiel od klasickej onomastiky – autor slobodným tvorivým hľadaním a výberom mena zámerne „predpripravuje" čitateľa a podnecuje ho urobiť si obraz o danej postave ešte pred samotným poznaním sa s ňou.

Všeobecný jazykový systém ponúka spisovateľovi (a – samozrejme – aj prekladateľovi) modely a normy v súvislosti s miestom, časom a sociálnym pozadím deja. Špecifickosť postavenia vlastných mien v jazykovom systéme umeleckých textov a ich následného prekladu spočíva v tom, že vlastné meno plní zároveň i štylistickú funkciu.

Zatiaľ čo v bežnej komunikácii sa objekt pomenúva s cieľom jeho odlíšenia od ostatných jednotlivcov, v literárnej komunikácii je jeho cieľom okrem diferenciácie i poukázanie na jeho estetickú a zobrazovaciu funkciu.

Veľmi dôležitý je i fakt, že čitateľ meno hrdinu literárneho diela asociuje a aktívne sa zúčastňuje na deji, a tak postupne mení svoju prvotnú sémantickú nasýtenosť – v bežnom živote používané vlastné mená, ktoré boli prenesené na objekty (alebo lepšie povedané na literárne prototypy) spôsobujú posun, alúzie a reminiscencie a dávajú možnosť vytvárania nových typov a charakterov. Všetko toto spôsobuje, že pri každom čítaní akoby sme nanovo spoznávali, asociovali isté mená a hľadali nové významy a vlastnosti postáv.

Pred nami stojí otázka: prekladať, či neprekladať vlastné mená? A ak prekladať, k akému variantu sa prikloniť? Hľadať ekvivalent, alebo v snahe nenarušiť štylistickú alebo gramatickú stavbu textu zvoliť transliteráciu, resp. transkripciu?

Na skúmanom materiáli (ide predovšetkým o prózy ruského spisovateľa A. Krona) sme sa zamerali na problematiku prepisu vlastných mien do inej grafickej sústavy, než je azbuka.

Na vzorke viac než 200 vlastných mien (do výskumu sme zaradili i toponymá, hydronymá a chrématonymá) sme dospeli k zaujímavým zisteniam, ktoré len potvrdili fakt, že presné pravidlá prepisu jestvujú v rôznych podobách a prakticky záleží len na prekladateľovej intuícii, aký ekvivalent zvolí.

Časť lingvistov zastáva názor zaradiť vlastné mená do tzv. bezekvivalentnej lexiky (neprekladať vlastné mená, využiť prepis). Druhá časť sa prikláňa k využitiu ekvivalencie. Platí to najmä v prípadoch, ak samotná sémantická, formálna a funkčná stránka vlastného mena je natoľko nasýtená, že zachovanie originálu by značným spôsobom ovplyvnilo čitateľský zážitok.

Vlastné mená patria k reáliám. V reči označujú reálne existujúcu alebo vymyslenú osobu, ktorá je jedinečná. V každom vlastnom mene sa nachádza informácia i lokálnej alebo národnej príslušnosti. Prekladateľ by mal na to prihliadať a v rámci prenosu do iných jazykových štruktúr aj správne zvoliť metódu.

Podľa Pravidiel slovenského pravopisu (2000, s. 81) sa *transliterácia vyskytuje v prípadoch, ak jazyky využívajú rozdielnu grafickú sústavu, je to teda prepis foném jedného jazyka pomocou grafických sústav druhého jazyka*.

Transliterácia má svoje výhody – písomný variant sa graficky podobá na ten pôvodný, a tým by sa mohlo zdať, že transliterácia je ten najvhodnejší spôsob pri prenose do cieľového jazyka a jej funkcia by mala byť obojsmerná – t. j. bezproblémový prenos podoby vlastného mena späť do jazyka pôvodného. Otáznym však zostáva prepis ruských grafém *е, ё, я, ю* a takisto aj znakov *ъ, ь*, ktoré v spojení s rôznymi grafémami označujú rôzne fonémy. Nejednotnosť a neustálenosť pravidiel prepisu spôsobuje aj nepresnosť a prejavuje sa v nabaľovaní sa ekvivalentov jedného a toho istého mena. Spojenia grafém *ье, ьё, ья, ью* sa prepisujú rovnako ako dvojhlásky *е, ё, я, ю (ie, io, ia, iu)*. Napr. vlastné mená *Мясников (Miasnikov*), *Фёдорова* (*Fiodorovová*), *Пескарёв* (*Peskariov*), *Варя* (*Varia*), *Вера Аркадьевна* (*Viera Arkadievna*), *Маша Соловьёва* (*Maša Soloviovová*), *Рязанская область* (*Riazanská oblasť*). Problém je však v tom, že pri prepise späť do azbuky by sme nedostali rovnakú podobu pôvodného mena – Вар*я*/ Вар*иа*, Мясников/ М*иа*сников. Vznikajú tzv. prekladové dublety toho istého mena.

Podľa Pravidiel slovenského pravopisu z roku 2000 sa *ruské grafémy е, ё, я, ю zmäkčujú nasledujúce grafémy д, т, н, л* – napr. *Алёшка, Лёшенька*, sa do slovenčiny prepisujú ako *Aľoška, Ľošeňka*, ale meno *Илюша* má podobu *Iľjuša*, podobne ženské meno *Люба* má dva ekvivalenty – *Ľuba/Ljuba*. K zmäkčenej graféme *ľ* sa na fonematickom princípe priradila aj graféma *j*.

Transkripcia – *oproti písmenu jednej grafickej sústavy stojí písmeno alebo skupina písmen druhej grafickej sústavy, a to podľa výslovnosti*. Zo skúmaného materiálu sme získali najmä transkribované vlastné mená z francúzskeho jazyka, napr. *Пер–Лашез/ Pére-Lachaise*, уличка *Бизе/ Bizetova* ulička, *Ives Denis/ Ив Дени*, *Clichy/ Клиши*. Bližšie porov. Ľ. Benediková (1994, s. 72 – 76).

Takto by sme v rozbore mohli pokračovať aj ďalej, pre nedostatok času však uvediem, že z uvedených príkladov vyplýva, že vlastné mená postáv sa prepi-

sujú spôsobom transliterácie, pretože napriek rozdielnym grafickým sústavám, fonetická podoba ruskej azbuky poskytuje ekvivalenty v slovenskej latinke.

Transliterácia – v nami zhodnotenej – nedokonalej podobe poskytuje priestor na úvahy o sprehľadnení a uľahčení pri systematizácii prepisu do cieľového, v našom prípade slovenského jazyka. Transliterácia sa teda uplatňuje pri prepise vlastných osobných mien ruskej proviniencie, zatiaľ čo spomínané reálie z iných, jazykovo vzdialenejších oblastí (Francúzsko), prekladatelia prepisujú spôsobom transkripcie.

Literatúra

BENEDIKOVÁ, Ľudmila: K problematike prepisu vlastných mien do slovenčiny. In: Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien. Zborník referátov 11. slovenskej onomastickej konferencie (19. – 20. mája 1994 v Nitre). Zost. E. Krošláková. Nitra: Vysoká škola pedagogická 1994, s. 72 – 76.

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii). Bratislava: Veda 1996. 250 s.

KRON, Alexander: Nespavosť. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1980. 488 s.

КРОН, Александр: Бессоница. Москва: Советский писатель 1979. 422 с.

Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava: Veda 2000. 590 s.

## K dynamickým javom v odbornej terminológii

Eva Schwarzová

Katedra germanistiky, Filologická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

### 1. Jazyk ako dynamický systém

Ľudská spoločnosť je dynamický fenomén, ktorý sa neustále vyvíja a je v pohybe. Základným komunikačným prostriedkom ľudstva je jazyk a jeho realizácia v reči, na ktorý neustále vplývajú zmeny a transformácia spoločnosti vo všetkých sférach – jazyk teda nasleduje dynamiku ľudskej spoločnosti. V ňom sa odrážajú nové myšlienky, postupy a celkové kultúrne napredovanie. *„Dynamika jazyka spočíva v jeho schopnosti reagovať na dostatočne silné podnety z okolia (reči) postupnou zmenou svojho stavu. Jazykový systém sa adaptuje akomodáciou, t. j. prispôsobuje sa okoliu tým, že sa sám mení, pričom si udržiava stav dynamickej rovnováhy“* (Dolník, 1999, s. 85). Podľa uvedeného citátu môžeme konštatovať, že jazyk je dynamický systém, v ktorom však môžu prebehnúť len také zmeny, ktoré neohrozia jeho stabilitu – jazyk je teda odolný a zároveň otvorený systém.

Slovná zásoba je časťou jazyka, ktorá podlieha najvýznamnejším a najrýchlejším zmenám. Je to živý systém, do ktorého vplyvom prudkého rozvoja všetkých sfér pribúdajú nové lexikálne jednotky, menia sa a niektoré naopak zanikajú. Súčasná lingvistika sa preto intenzívne zaujíma o zmysel, fungovanie a smerovanie tohto pohybu.

Jazyk je v neustálej interakcii so svojím okolím a tento proces najvýraznejšie preukazuje jeho lexikálny podsystém. Na lexikálnej rovine prebiehajú kvantitatívne a kvalitatívne zmeny. Kvantitatívne zmeny sa prejavujú v pribúdaní nových lexikálnych jednotiek, ale súčasne aj v ich miznutí. Prírastok nových jednotiek však výrazne prevyšuje počet jednotiek, ktoré zanikajú. Nové lexikálne jednotky pokiaľ nestratia príznak novosti, fungujú ako neologizmy. Najzreteľnejšie sú prírastky, ktorých zdrojom sú iné jazyky, jedná sa o **preberanie**. Preberajú sa lexikálne jednotky ako formálno-sémantické celky, ale môže to byť aj tzv. kalkovanie – prekladanie motivovaných jednotiek. Tu rozlišujeme napr. sémantické a slovotvorné kalky. Sémantický kalk vzniká preložením sémanticky motivovanej jednotky, napr. *pamäť* alebo *myš* z počítačovej oblasti z angl. *memory* a *mouse.* Slovotvorný kalk je prekladom slovotvorne motivovaných výrazov, napr. *biografia – životopis, asimilácia – spodobovanie, diglosia – dvojjazykovosť* a pod. (Dolník, 1999, s. 86).

Ďalším prejavom dynamiky slovnej zásoby je jej rozširovanie a obohacovanie tvorením nových lexikálnych jednotiek podľa **slovotvorných spôsobov a postupov.** Ide napríklad o procesy, ako sú:

I. odvodzovanie (derivácia),
II. skladanie slov (kompozícia),
III. skracovanie viacslovných pomenovaní (akronymizácia),
IV. tvorenie viacslovných pomenovaní,
V. univerbizácia,
VI. multiverbizácia.

Odvodzovanie (*derivácia*), je postup, pri ktorom vzniká odvodenina (*derivát*) a to pomocou slovotvorných prostriedkov, napr. sufixáciou (chorobnosť, besnota, hluchota a pod.), prefixáciou (medzimozog, nadoblička, protilátka a pod.) a zmiešaným typom, tzv. prefixálno-sufixálna derivácia (predskokan, bezmocnosť, rozvodie a pod.). Skladaním slov (*kompozíciou*) vznikajú zloženiny (*kompozitá*), napr. pravdepodobnosť, samozápal, dvojhra a iné. Tento postup vo veľkej miere využíva nemčina, pre ktorú je príznačná lexika s množstvom kompozít. Skracovaním viacslovných pomenovaní (*akronymizáciou*) vznikajú skratky a skratkové slová (akronymy), napr. ultrakrátke vlny – UKV, röntgen – rtg., fotografia – foto a iné. Pri tvorbe viacslovných pomenovaní vznikajú združené pomenovania, napr. dráha letu, jazykový prostriedok, ukladať do pamäti atď. Zužovaním významu slova (*univerbizáciou*) dochádza k zmene viacslovného pomenovania na jednoslovné, napr. triedna učiteľka – triedna, presilová hra – presilovka, spínací prístroj – spínač atď. Opakom je rozširovanie významu slova (*multiverbizácia)* – jedná sa o viacslovné výrazy (najmä dvoj-

slovné), ktoré koexistujú s jednoslovnými ekvivalentmi, napr. dať súhlas – súhlasiť, vzniesť protest – protestovať, zaujímavým spôsobom – zaujímavo a iné. Tu sme len v stručnosti spomenuli uvedené spôsoby a postupy. Podrobnejšie sa touto problematikou zaoberali I. Masár (1991) a J. Bosák – K. Buzássyová – J. Horecký (1989) vo svojich dielach. Pri posledných uvedených prejavoch dynamiky slovnej zásoby môžeme hovoriť o kvalitatívnych zmenách, kde sa jedná o pretváranie a štylistické prehodnocovanie existujúcich lexikálnych jednotiek. Lexikálne formy sa skracujú, vznikajú skratkové slová a univerbizované pomenovania a to všetko sa deje pri nemennosti ich významu.

J. Dolník (1999, s. 87 – 88) považuje za najčastejšie postupy sémantického rozvíjania lexikálnych jednotiek **metaforizáciu** a **metonymizáciu.** Pri metonymizácii sa prenáša lexikálna forma a celý lexikálny význam, napr. parlament – členovia zákonodárneho orgánu. Pri metaforizácii ide o prenos lexikálnej formy a istého obsahového prvku, napr. pirát ako 1. morský lupič, 2. vzdušný, cestný... pirát. Pri metonymii sa jedná o vecnú súvislosť a pri metafore ide o podobnosť. Metaforizácia je často spätá aj s *expresivizáciou* lexiky – vytvorenie lexikálno-sémantických jednotiek s expresívnym príznakom, napr. tvrdohlavec a baran vo význame tvrdohlavý človek, dobrák a anjel vo význame dobrý človek. Pri tomto vymedzení môžeme hovoriť o kvantitatívno-kvalitatívnych zmenách, kde pribúda význam s kvalitatívnym príznakom expresívnosti.

Lexikálny systém istého jazyka sa realizuje v jazykovej komunikácii u jednotlivých, individuálnych príslušníkov tohto jazyka. Aby tento systém mohol správne fungovať, je potrebná významová stabilita. Na druhej strane významová stránka slovnej zásoby je v neustálom pohybe, je premenlivá. Často môžeme pozorovať individuálne zafarbenie, špecifické využitie, či okazionálny charakter významu slova – sú to prejavy individuálneho využitia významu slova. Z uvedeného vyplýva, že sa jedná o dialektický vzťah stálosti a premenlivosti, na ktorý treba prihliadať v celej slovnej zásobe vrátane jej podsystémov.

Zhrňujúco možno konštatovať, že dynamiku vnášajú do systému slovnej zásoby viaceré faktory. Na jednej strane je to kvantitatívny rast – dotváranie lexikálnych a pomenúvacích jednotiek podľa produktívnych slovotvorných a pomenúvacích modelov. Druhým faktorom je neustále pretváranie, reštrukturalizácia, prispôsobovanie existujúcich pomenúvacích jednotiek novým, spoločensky podmieneným komunikačným potrebám. Viaceré vývinové tendencie pôsobia ako dialekticky protirečivé, vyvolávajú napätie ako zdroj ďalšieho vývinu (Bosák – Buzássyová – Horecký, 1989, s. 367).

## 2. Dynamické javy v odbornej terminológii

Pohyb a zmeny, ktoré prebiehajú v jazyku, sa nevzťahujú len na neho ako celok, ale tento vývoj sa týka aj jeho jednotlivých funkčných podsystémov, ktoré tvoria jazykový základ funkčných štýlov (publicistický, umelecký, hovorový, vedecký – náučný). Proces dynamiky sa osobitne týka vedeckého štýlu,

v ktorom dominuje odborná terminológia. Príčiny stáleho rastu, pohybu a zmien terminologického jazykového fondu sú najmä v prebiehajúcom procese poznania, v rozvoji vedy a v budovaní rôznych vedeckých teórií. Vzrastajúci význam vedy priamo úmerne podmieňuje význam odborného jazyka v súčasnej spoločnosti. Odborná terminológia preniká aj za hranice vedeckého štýlu a nie je už len výsadou vedcov a odborníkov. Môžeme pozorovať expanziu odborného vyjadrovania v hovorovom, či publicistickom štýle.

Medzi termínmi sú zastúpené všetky spôsoby tvorenia, všetky štruktúrne typy slov charakteristické pre daný národný jazyk. Zmeny, ktoré prebiehajú v terminologickej lexike istého odboru, v používaní slovotvorných prostriedkov sú v súlade so zmenami produktívnosti tých či oných prostriedkov v spisovnom jazyku vôbec. Jazyk vedy si vypracúva slovotvorný podsystém, ktorý vyhovuje požiadavkám a funkciám terminologickej lexiky. Kým bežné slová vznikajú z komunikačných potrieb jazykového spoločenstva ako celku, termíny vznikajú ako pomenovania pojmov, ktoré sú úzko späté s profesionálnou oblasťou a sú určené na komunikáciu istej skupiny odborníkov. Platí však aj téza, že popularizácia vedy pomocou prostriedkov populárno-náučného štýlu a prenikania odbornej tematiky do publicistiky prispievajú k šíreniu odborných termínov aj za hranicu vedy. Mnoho termínov si pritom zachováva svoj terminologický ráz, ale mnoho pôvodne odborných názvov sa stáva súčasťou bežnej slovnej zásoby – determinologizuje sa (napr. fyzikálny termín *váha* bol nahradený termínom *hmotnosť*, ktorý sa používa v sústave fyzikálnych termínov, no v bežnej lexike má stále svoje použitie), bližšie porov. K. Buzássyová (1983) a I. Masár (1978).

Celkový stav a zmeny v odbornej lexike ako podsystému bežnej lexiky sa prejavuje niektorými protichodnými tendenciami a procesmi. Podľa Bosáka – Buzássyovej – Horeckého (1989, s. 392) sa jedná o terminologizáciu a determinologizáciu, demokratizáciu (prenikanie hovorových a slangových výrazov do spisovného vyjadrovania) a intelektualizáciu (zvyšovanie podielu a závažnosti odborného jazyka a jej súbežnosť s terminologizáciou a determinologizáciou), internacionalizáciu a dotváranie z domácich zdrojov (vzniká konkurencia slovotvorných typov s internacionálnymi a domácimi formantmi).

Na záver stručne uvedieme faktory, ktoré podmieňujú dynamiku v odbornej terminológii:

- Neustále dopĺňanie jednotlivých terminologických sústav novými termínmi ako dôsledok vedeckého poznania.
- Spresňovanie termínov, ktoré prináša zmeny obsahu pojmu pri nezmenenom výraze, ďalej zmeny vo výrazovej stránke termínu, a to bez zmeny pojmu aj s pojmovou zmenou.
- Proces internacionalizácie, ktorý vyvoláva napätie medzi dvojicami domáci prostriedok – internacionálny prostriedok.
- Konkurencia slovotvorných typov pri tvorení termínov s rovnakým kategoriálnym významom (napr. hynutie – úhyn zvierat).

- Prenášanie termínov z jedného odboru do druhého ako dôsledok interdisciplinárnosti vedeckého bádania a vznik hraničných disciplín (Buzássyová, 1983, s. 141).

Literatúra

BOSÁK, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – HORECKÝ, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Dynamika v odbornej terminológii. In: Jazykovedný časopis, 1983b, roč. 34, s. 132 – 143.

DOLNÍK, Juraj: Základy lingvistiky. Bratislava: STIMUL 1999. 226 s.

MASÁR, Ivan: O lingvistickom opise terminológie. In: Kultúra slova, 1978, roč. 12, s. 334 – 340.

MASÁR, Ivan: Príručka slovenskej terminológie. Bratislava: Veda 1991. 189 s.

## Komunikaty pisane w telewizyjnych serwisach informacyjnych.

Katarzyna Sitkowska

Katedra Współczesnego Języka Polskiego,
Wydział Filologiczny Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź

Od chwili, gdy człowiek wynalazł pismo (prawdopodobnie ok. 1000 roku p. n. e.) komunikacja werbalna pomiędzy ludźmi może zachodzić na dwa sposoby: za pomocą mowy lub pisma. Wybór sposobu komunikacji uzależniony jest od sytuacji komunikacyjnej i celu, w jakim komunikacja ta następuje. Dzięki coraz doskonalszej technice zapisu dźwięku i obrazu, językoznawcy mogą badać zarówno komunikację ustną, jak i pisaną. Z drugiej strony jednak powszechna możliwość wykorzystania wysokiej techniki sprawia, że teksty (również mówione) są wielokrotnie przetwarzane i odtwarzane, a rozmowy mogą być prowadzone na bieżąco na piśmie (por. Peisert, 2004), w związku z czym nie sposób już chyba mówić o „języku mówionym“[1] i „języku pisanym“ (Terminy te już wcześniej budziły kontrowersje, por. Nieckula, 2001, 99, 113). Główne różnice pomiędzy tymi odmianami[2], czyli ulotność mowy i trwałość pisma oraz spontaniczność wypowiedzi ustnych i w chociaż

[1] „Język mówiony definiujemy jako swobodne, spontaniczne użycie języka w przygodnych, naturalnych sytuacjach komunikacyjnych“ (Schank, 1983, s. 7. Cyt. za: Nieckuła, 2001, s. 99)

[2] Cechy wypowiedzi ustnych i pisanych podaję za F. Nieckułą (2001, s. 100 – 101).

minimalnym stopniu przemyślana struktura wypowiedzi pisanych uległy zatarciu[3]. Wobec tego zadaniem, które stoi przed językoznawcami, jest zbadanie, czy istnieją nowe różnice formalne pomiędzy przekazami ustnymi a przekazami pisanymi.

Praca ma na celu scharakteryzowanie komunikatów pisanych zamieszczanych w telewizyjnych serwisach informacyjnych.

Rozważania na temat komunikatów pisanych w telewizyjnych serwisach informacyjnych zostały oparte na analizie nagrań dokonanych od 7 do 16 listopada 2005 roku. Obejmują one sześćdziesiąt pięć wydań serwisów informacyjnych z sześciu kanałów telewizyjnych: trzech publicznych (TVP1 – Wiadomości, TVP2 – Panorama, TVP3 – Kurier) oraz trzech komercyjnych (TVN – Fakty, Polsat – Wydarzenia, TVN24 – emituje serwisy informacyjne niemal bez przerwy, szczególną uwagę zwrócono jednak na Magazyn 24 Godziny). Forma własności nie wpływa jednak na cel, jaki stawiają sobie twórcy programów. Jest nim jak zostało to już zauważone w wielu publikacjach (m.in. Fiołek-Lubczyńska, 2002; Michalewski, 2002; Bugajski, 2004 i. in.) i staje się wręcz truizmem, zdobycie możliwie największej widowni. Jednym z elementów strumienia telewizyjnego, które przyciągają największą liczbę widzów są serwisy informacyjne. Bogumiła Fiołek-Lubczyńska (2002, s. 481) umieszcza je, obok programów kierowanych do szerokiej publiczności, na czele programów dominujących w strukturze strumienia telewizyjnego. Twórcy serwisów informacyjnych muszą zatem dołożyć wszelkich starań, aby widz uznał właśnie ich „produkt" za najbardziej atrakcyjny. Śledząc formę i konwencję, według której w ostatnim czasie konstruowane są programy informacyjne, można odnieść wrażenie, że ich założony – wirtualny odbiorca za atrakcyjne uważa informacje sensacyjne, podane w bogatej czy wręcz pełnej przepychu formie (por. Jachimowska, 1999). Tym, co niewątpliwie urozmaica przekaz bieżących wiadomości, są wplecione w program informacyjny komunikaty pisane.

Komunikaty pisane przekazują rozmaite treści, występują w różnych formach i pełnią szereg funkcji. Te trzy aspekty są ze sobą powiązane. Za punkt wyjścia analizy omawianych komunikatów została obrana ich forma. Zagadnieniem nadrzędnym przeprowadzonych badań tego typu komunikatów jest ich strona językowa; spośród elementów pozajęzykowych zostaną opisane jedynie te, które mają znaczenie dla treści i funkcji komunikatu[4].

Ze względu na formę komunikaty pisane w telewizyjnych serwisach informacyjnych można podzielić na:

---

[3] Agnieszka Łukaszewicz zauważa zniesienie jakichkolwiek norm językowych w języku Internetu „zgodnie z założeniem, jakie przyjmują użytkownicy Internetu, że sieć jest wyłącznie ich przestrzenią, w której panuje anarchia (…)" (2004, s. 137).

[4] Niewątpliwie kolory, ikony, dźwięki niewerbalne i inne elementy przekazu telewizyjnego również oddziałują na odbiorcę, jednakże zwiększenie liczby badanych aspektów byłoby z konieczności ograniczeń czasowych niemożliwe i jednocześnie szkodliwe dla przejrzystej analizy językowej.

1. logo/ nazwę kanału telewizyjnego;
2. logo/ nazwę serwisu informacyjnego;
3. „stopkę redakcyjną“ – informacje o twórcach programu:
   a) zamieszczane na koniec serwisu;
   b) zamieszczane w trakcie serwisu, dotyczące aktualnie odtwarzanego materiału;
4. podpisy osób wypowiadających się :
   a) widocznych na ekranie;
   b) jedynie słyszanych (gdy odtwarzana jest rozmowa telefoniczna bądź wypowiedź radiowa);
5. lokalizacja przedstawianych wydarzeń lub miejsce ich relacjonowania;
6. „tytuły“ przedstawianych wydarzeń;
7. plansze (schematy, cytaty, mapy, wypunktowania);
8. obrazy komunikatów pisanych istniejących niezależnie od redaktorów telewizyjnych (nie stworzonych na potrzeby danego przekazu);
9. ruchome „paski“ z informacjami znajdujące się na dole ekranu;
10. inne.

**Logo/ nazwa kanału telewizyjnego**[5] należy do najkrótszych komunikatów tekstowych, jakie występują w serwisach informacyjnych. Jest jednak stale obecne w jednym z rogów ekranu w każdej z prezentowanych stacji. Ponadto jego elementy pojawiają się w nazwach serwisów informacyjnych lub symbolizujących je ikonach (o tym niżej). Oprócz tego widnieją one na obudowach mikrofonów używanych przez reporterów. Niejednokrotnie na ekranie można zobaczyć interlokutora dziennikarza i mikrofon z logo kanału telewizyjnego (TVP, TVP 2, POLSAT, TVN24, TVN), sam dziennikarz, trzymający mikrofon, pozostaje jednak poza kadrem. TVN 24 informację o nazwie właśnie oglądanego kanału telewizyjnego podaje nawet na trzy sposoby jednocześnie: w lewym dolnym rogu, na obudowie mikrofonu (reporter jest widoczny) i w podpisie reportera składającym się z jego imienia i nazwiska oraz jego „pochodzenia“ (miejsca pracy) – TVN 24. Inne stacje nie uciekają się do tego zabiegu (jedynie w „Faktach“ – serwisie pokrewnej stacji TVN, pod nazwiskiem reportera umieszczana jest nazwa redakcji, dla której relacjonuje wydarzenia). Z kolei Polsat „przemyca“ swoja nazwę także przy okazji reportażu na temat pomocy niedożywionym dzieciom – jedną z osób wypowiadających się na ten temat jest reprezentantka Fundacji Polsat (podpisana imieniem i nazwiskiem oraz nazwą Fundacji, na rzecz której pracuje). Oczywiste jest, że fundacja stworzona przez stację telewizyjną nosi jej nazwę, gdyż informacje o działalności organizacji charytatywnej są okazją do przypomnienia nazwy stacji i budzą pozytywne skojarzenia.

**Logo/ nazwa serwisu informacyjnego** obok logo/nazwy kanału telewizyjnego jest najczęściej pojawiającym się na ekranie komunikatem pisanym. Towarzyszy przekazywanym informacjom niemal bez przerwy, począwszy od

[5] Opisując logo skupiam się jedynie na zapisie literowym, nie omawiam grafiki.

czołówki, której elementy są wykorzystywane także jako przerywniki w trakcie programu telewizyjnego, aż po zakończenie – „stopkę redakcyjną“. w trakcie trwania serwisu jego nazwa ujawnia się w na różne sposoby. w „Wiadomościach“ zwielokrotniona nazwa w dość wolnym tempie przesuwa się w tle za spikerem. w „Panoramie“ (podobnie jak logo kanałów TVN 24 i TVN), nazwa widnieje na stole spikera. Przy nazwach „Wydarzenia“ i „Fakty“ znajduje się nazwa kanału (odpowiednio: Polsat, TVN). Natomiast nazwy „Kurier 3“ i „Magazyn 24 Godziny“ zawierają element nazwy kanału, na którym są prezentowane – łatwo zapadającą w pamięć liczbę. Niemal nie znikają one z ekranu, przy czym logo Magazynu dodatkowo pulsuje i wypełnia często jeden z licznych monitorów znajdujących się w głębi studia. Widz jest informowany o tym, że ogląda „Kurier 3“ również z ekranu znajdującego się wewnątrz studia, gdy nie jest puszczony na nim żaden inny materiał. Kurier wykorzystuje komunikat pisany w swojej czołówce. Są to słowa: *kraj, region, świat*, oznaczające „obszary“, z których pochodzą informacje.

Biorąc pod uwagę to, że nazwy (i logo) kanałów i serwisów informacyjnych są powtarzane także w wypowiedziach ustnych oraz wzmacniane efektami wizualnymi (np. wystrój studia) i dźwiękowymi (dżingle, oprawa muzyczna), można stwierdzić, że są one stale obecne, a więc odbiorca jest nimi bez przerwy „bombardowany“. Służy to celom perswazyjnym, przywiązaniu widza do tego właśnie serwisu informacyjnego i stacji telewizyjnej, która go stworzyła. O funkcji nazwy programu i stacji oraz innych sposobach ciągłego przypominania o tym, kto jest nadawcą (co ciekawe, nie „kim“ jest nadawca) pisałam wraz z Barbarą Kudrą, analizując autoprezentację wybranych rozgłośni radiowych (Janicka, Kudra, 2004).

Osobliwością nazw i logo jest to, że, mimo że są komunikatami pisanymi (wyrazami i skrótowcami), są wystarczająco krótkie, by adresat odbierał je jak ikony, a nie „odczytywał“. Ich odbiór nie wymaga ze strony widza żadnego wysiłku. Słowo jest tu odbierane jako obraz, jego dosłowne znaczenie nie jest za każdym razem odczytywane.

Informacjami podawanymi w formie pisanej są również dane o twórcach programów. Na potrzeby tego opracowania objęłam je nazwą właściwą dla publikacji prasowych: **„stopki redakcyjne“**. Występują one w dwóch formach: informacji na końcu danego wydania i podpisów na dole ekranu pojawiających się w trakcie prezentowania materiału. Poszczególne stacje nie różnią się pod względem konstrukcji komunikatów - podpisów. Podpisy zwykle występują w formie: Imię i nazwisko dziennikarza/ -y + ewentualnie imię i nazwisko autora/ ów zdjęć. Podpisy te bywają wzbogacone o informacje o funkcji dziennikarza „przygotował“, „reporter“ oraz znacznie częstszą: „zdjęcia“. Zróżnicowanie można zaobserwować jedynie w formie imienia (pełna lub inicjał) oraz w czcionce (wielkość, litery małe/wielkie). Te aspekty nie mają jednak większego znaczenia dla odbiorcy, gdyż podpisy te widnieją na ekranie zbyt krótko, by widz zdążył je odczytać. w tym miejscu po raz pierwszy należy poruszyć

istotną dla całego tematu kwestię, mianowicie możliwości percepcyjne odbiorcy. O ile obraz (zdjęcia, filmy itp.) i dźwięk widz jest w stanie odbierać jednocześnie (tak przecież czyni w komunikacji bezpośredniej), o tyle jednoczesne oglądanie (obrazów), słuchanie (komunikatów ustnych i dźwięków, niejednokrotnie rozpraszających) i czytanie (komunikatów pisanych) stanowi dla niego bardzo duże, jeśli nie niemożliwe do zrealizowania, wyzwanie. Z drugiej strony można zadać sobie pytanie, czy widza interesuje rzeczywiście, kto dany materiał przygotował. Można odnieść wrażenie, że informacje na ten temat pojawiają się jedynie, by nie naruszać praw autorskich twórców. Podobnie prezentowani są twórcy całego wydania w „stopce" końcowej. Kilka stacji prezentuje ją w formie ruchomej („Panorama", „Wiadomości") w tempie zbyt szybkim, by przeczytać, a tym bardziej zapamiętać nazwiska i funkcje. Informacje końcowe są jednak wykorzystywane do „reklamy" serwisu, podawane są informacje na temat godziny następnego wydania („Wiadomości", „Fakty") oraz numery telefonów i adresy poczty elektronicznej, dzięki którym można komunikować się z redakcją serwisu. w „Panoramie" te dane znajdują się na końcu ruchomej „stopki" i pozostają na ekranie przez dłuższy czas niż inne informacje.

Strukturę zbliżoną do podpisów dziennikarzy mają **informacje na temat wypowiadających się osób i miejsca**, z którego pochodzi relacja. Umieszczane są na dole ekranu. Podpis osoby mówiącej składa się z jej imienia i nazwiska oraz dodatkowych informacji na jej temat. Może to być pełniona funkcja, np. *premier, burmistrz Fromborka*, nazwa partii, do której należy polityk, np. *PiS,* również w pełnej formie *Prawo i Sprawiedliwość, Samoobrona*, zawód, np. *socjolog*, miejsce pracy, np. *Galeria Na Czystej* i inne, np. *turystka*. w sytuacji, gdy wypowiedź jest odtwarzana, a mówiący nie został sfilmowany ekran wypełnia plansza ze zdjęciem nadawcy, podpisem (imię, nazwisko, funkcja) i ewentualnie ze źródłem wypowiedzi, np. *Wypowiedź dla Polskiego Radia pr. III.* Informacja o miejscu, z którego pochodzą zdjęcia, pojawia się również na dole ekranu zwykle na początku materiału, samodzielnie lub razem z nazwiskami twórców. Jeśli materiał został zrealizowany w kilku miejscach, wszystkie są podawane jednocześnie, np.

*OLSZTYN, SZCZECIN, WARSZAWA*
*M. Wiśniewska, E. Michalska, A. Krzykowski*
*zdjęcia P. Zdunek, W. Byczot*

Nie zawsze jednak z treści wypowiedzi ustnych widz może wywnioskować, gdzie powstały poszczególne części relacji. Komunikaty te, zwłaszcza podpisy osób mówiących, nie są widoczne przez cały czas odtwarzania nagrania, są jednak na tyle krótkie, że w większości wypadków odbiorca nie ma problemu z przyswojeniem ich. Są bardzo istotnym elementem przekazywanych informacji: pozwalają zidentyfikować osobę widoczną na ekranie, zwłaszcza, gdy nie jest to postać powszechnie znana oraz zrozumieć, dlaczego została poproszona

o wypowiedź (dzięki podaniu pełnionej przez nią funkcji, wykonywanego zawodu i innych wiadomości na jej temat).

Zupełnie odmienny charakter mają **„tytuły" przedstawianych wydarzeń**. Są to krótkie (najczęściej dwuwyrazowe, najdłuższe to trzywyrazowe, wyjątkowo czterowyrazowe) komunikaty, umieszczane na początku przedstawianej wiadomości. Służą wprowadzaniu kolejnych tematów. Towarzyszą nieruchomemu obrazowi umieszczonemu w lewym górnym rogu ekranu w czasie, gdy dziennikarz przedstawia widzom nowe zagadnienie, lub skrótom filmowym rozpoczynającym serwis. Tytuły z formalnego punktu widzenia to najczęściej grupa imienna, np.: *SPOKOJNIEJSZA NOC*, *EUROPEJSKIE INCYDENTY*, *SONDA w KOSMOSIE*, *PREZYDENCKA WIZYTA*, *ZAKAZ*, *DRUGIE POKOLENIE*. Obok tytułów tego typu występują też zdania proste, np.: *POJAWIŁA SIĘ SZANSA, ŚWIADKOWIE OSKARŻAJĄ*, *CUKRZYCA ATAKUJE*, *BĘDĄ WYDALENIA*, *MA JUŻ PROGRAM*, *WPADŁ GANG*, *FELIKS WRACA* (w tym wypowiedzenia z orzeczeniem wyrażonym predykatywem, np. *PRECZ Z AZBESTEM*). Znamienne jest to, że w większości z tych zdań – tytułów nie występują okoliczniki i dopełnienia. Nie udzielają zatem informacji na co pojawia się szansa, kogo i o co oskarżają świadkowie, gdzie i kogo atakuje cukrzyca, skąd i kogo będą wydalenia itd. Odpowiedzią na część tych pytań może być obraz, pod którym umieszczony jest tytuł, choć nawet wówczas do interpretacji bywa potrzebna dodatkowa wiedza. Eliptyczny charakter mają też imienne grupy, do których można dołączyć przypuszczalne orzeczenie, np.: *PO* (jest) *PRZECIWNA RZĄDOWI*, *WYROK* (zapadnie) *ZA TYDZIEŃ*. Wiele z tytułów jest zakończonych znakiem zapytania. Ten znak przestankowy wieńczy zarówno pytania właściwe (których nadawca rzeczywiście oczekuje od adresata odpowiedzi – uzupełnienia posiadanej wiedzy) oraz pytania pozorne, które pełnią szereg funkcji (piszą o nich: Boniecka, 2000, Jarosz, 1986, Zabielska, 1988, Danielewicz, 1991, Świdziński 1973). w tytułach wiadomości pytajnik sygnalizuje niepewność, ironię, powątpiewanie, np. *KOALICJANT?* (czy Andrzej Lepper – populista skazany w kilku procesach, przewodniczący partii Samoobrona - może współtworzyć rząd), *AGENT?* (czy gen. Wojciech Jaruzelski był agentem obcego wywiadu), *WYLECZONY Z HIV?* (czy nosiciel wirusa HIV mógł zostać wyleczony), *WYJŚĆ CZY NIE WYJŚĆ?* (czy polskie wojska mają pozostać w Iraku). Obecność pytania w tytule ma na celu zainteresowanie odbiorcy odpowiedzią na nie, tym bardziej, że potwierdzenie tezy w nich zawartej może wydawać się paradoksalne (kontrowersyjna postać polityki w rządzie) lub niemożliwe (wyleczenie z nieuleczalnej choroby). Do interpretacji tytułów – pytań również potrzebny jest kontekst – obraz, a potwierdzeniem jej poprawności są informacje przekazywane ustnie. Wśród tytułów występują też takie, które nie wymagają dodatkowych kontekstów do ich zrozumienia, np. *KONSULTACJE PRZED EXPOSE*, *PO*[6] *PRZECIWNA RZĄDOWI*, *SONDA w KOSMOSIE*. Z drugiej

[6] PO – Platforma Obywatelska – znacząca partia polityczna.

strony część tytułów oparta jest na dwuznaczności, przez co może wywoływać skojarzenia odmienne od tematu wiadomości, np.: *FELIKS 2005* - rok wywołuje skojarzenie z nagrodą filmową „Felix", przyznawaną corocznie w Berlinie od 1988 (por. Wielki słownik wyrazów obcych), tytuł zaś dotyczy informacji o postulatach przywrócenia pomników Feliksa Dzierżyńskiego w Rosji, *EKSPRES NA WENUS* – sformułowanie „ekspres na" przywołuje na myśl środek transportu, co w połączeniu z nazwą planety może wywołać bardzo duże zainteresowanie, w rzeczywistości jest to wiadomość o „Venus Express" – sondzie kosmicznej[7], *WAŁĘSA NA DESKACH* - deski można rozumieć jako narty, scenę teatralną[8], zaś wyrażenie „na deskach" jako „leżeć na deskach – być pokonanym", tytuł odnosi się jednak do informacji o spektaklu o Lechu Wałęsie. Dwuznaczność przedstawiona na tych przykładach i konieczność umieszczenia tytułu w kontekście, dla jego właściwego odczytania pełnią funkcję perswazyjną. Powinny one zaintrygować widza, a niekoniecznie poinformować. Tytuły te są zatem elementem inforozrywki. Jest ona wyraźnie widoczna w tytułach wykorzystujących sformułowania potoczne, np. *WPADŁ GANG*, *PŁATNY „GIGANT"*, w tym także związki frazeologiczne, np. *KIJ I MARCHEWKA*, *PREMIER PO PROŚBIE*, oraz wciągające widzów w gry słowne za pomocą intertekstualności, np. *NA POKUSZENIE* (nawiązanie do modlitwy), *POWRÓT KONTROLOWANY* (nawiązanie do tytułu popularnej polskiej komedii „Rozmowy kontrolowane"), *PRAWIE ALPINIŚCI* (nawiązanie do aktualnie wyświetlanej reklamy) i rymów, np. *TANIE LATANIE*. w funkcji perswazyjnej wykorzystywane są również modulanty sytuujące, np. WCIĄŻ *NIEWIADOMA*, *MA* JUŻ *PROGRAM*, ZNÓW *ZAMIESZKI*.

Tytuły budowane w ten sposób przypominają nagłówki prasowe[9]. Niemożliwe jest jednak ich „przejrzenie", więc pytaniem natury psychologicznej jest „czy mogą one pomagać widzowi w wyborze, których wiadomości słucha, a których nie, czy mają wpływ na jego percepcję?". Ze względów formalnych warto zbadać ich podobieństwo do nagłówków prasowych z uwzględnieniem kontekstu, w jakim pojawiają się w serwisach informacyjnych oraz spójności z rzeczywistą treścią wiadomości, gdyż coraz częściej tytuły nie przystają do ich słownikowej definicji: (tytuł) „(…) nagłówek wyjaśniający treść utworu, nawiązujący do treści utworu lub jego części (…)" (internetowy „Słownik języka polskiego PWN").

Komunikaty pisane są bardzo istotnym elementem „**plansz**", czyli wszelkiego rodzaju zestawień, schematów itp., wypełniających cały ekran. Są wśród nich mapy, w których pismo wykorzystane jest do podpisania omawianych

---

[7] Venus Express jest pierwszą sondą Europejskiej Agencji Kosmicznej wysłaną w kierunku planety Wenus (…) więcej: http://pl.wikipedia.org/wiki/Venus_Express.

[8] Patrz: „deska" w: internetowy Słownik języka polskiego PWN http://sjp.pwn.pl/haslo.php?id=9853

[9] O nagłówkach prasowych piszą Grochala, 2002, Pałuszyńska 2002, 2004, Makiewicz

miejsc i ewentualnie podania dodatkowych danych, różnego formatu wykresy, zwykle słupkowe, obrazujące np. liczbę hipermarketów w Polsce w poszczególnych latach. Plansze są najczęściej wykorzystywane do zaprezentowania wartości liczbowych, np. *Koszt postulatów Samoobrony*, *Odliczenia podatkowe* oraz do przedstawienia wiadomości w punktach, np.:

POSTULATY RADY PRZEDSIĘBIORCZOŚCI
- niskie i stabilne podatki
- ograniczenie deficytu budżetowego
- dokończenie prywatyzacji
- *ograniczenie korupcji*

*PLAN ANTYKORUPCYJNY*
- rozbudowa Biura Spraw Wewnętrznych – około 700 etatów, dziś jest 240
- do BSW kierowani będą funkcjonariusze, którzy odnieśli już sukcesy a ich wynagrodzenie będzie znacznie wyższe niż w innych służbach
- mają też wzrosnąć pensje wszystkich policjantów – tak by miały one walor antykorupcyjny

Informacje podawane na piśmie są jednocześnie przekazywane w formie mówionej. Zwykle napisane punkty są krótsze niż wypowiedź ustna, która nie zawsze przybiera formę wyliczenia. Drugi z podanych przykładów (PLAN ANTYKORUPCYJNY) obrazuje niekonsekwencje w budowaniu komunikatu pisanego. Pierwszy punkt ma postać eliptycznego równoważnika zdania, w którym myślnik zastępuje istotną informację „do" lub „ma być", podczas gdy dwa kolejne punkty to wypowiedzenia werbalne złożone, nie mające charakteru skrótu (trzeci punkt, pomijając kolejność dwóch słów) ma taką samą formę, jak zdanie wypowiedziane. Ponadto brakuje w nich znaków interpunkcyjnych: przed *a ich wynagrodzenie* oraz przed *by miały one walor*...

Większość plansz opatrzona jest tytułem, np. *Kara więzienia, Wyroki za gwałt, Migracja lekarzy*. Tekst na planszy nie ukazuje się w całości, lecz poszczególne słowa pojawiają się literka po literce, mniej więcej w tempie przekazywania informacji w wypowiedzi ustnej. Odczytywanie jest zatem ukierunkowane przez nadawcę nawet w aspekcie tempa odbioru. Taka forma przekazu przypomina coraz bardziej powszechne w komunikacji „prezentacje multimedialne", które wykorzystują obrazy, schematy, wypunktowania. Zaobserwować je można również w szkolnictwie – jedną z metod aktywizujących jest tworzenie „mind map", czyli map myśli. Wynika z tego, że w komunikacji odchodzi się od zwartych tekstów na rzecz przekazów werbalno – wizualnych, podających informacje w formie gotowej do zapamiętania. Ten sposób przyswajania wiedzy możliwy jest tylko dzięki poddawaniu jej obróbce. Pierwsze zmiany w schematach myślenia człowieka wprowadziło pojawienie się pisma (Ong, 1992), wysoka technologia i kultura informacyjna symulują nowe procesy myślowe.

Na planszach umieszczane są także cytaty z wypowiedzi różnych osób, z gazet itp., np.:

*Teresa Lubińska*[10]

„Hipermarkety jak Tesco są nieinwestycyjne. Chodzi mi o to, że nie mają zasadniczego znaczenia dla wzrostu gospodarczego"

Fragment wywiadu dla Financial Times

LE FIGARO

*„Francja płaci dziś za swą arogancję z przeszłości. w oczach świata jej słynny model integracji przegrywa."*

Za stronę językową tych komunikatów odpowiadają ich autorzy. Twórcy programu decydują jedynie, który fragment zostanie przedstawiony widzom.

Do grupy cytatów należy zaliczyć jednostkowy przykład przedstawienia na ekranie fragmentów wypowiedzi internautów (Fakty).

Fragment wypowiedzi internetowych: źródło: forum Gazety Wyborczej

* *dobrym pomysłem byłoby sprowadzenie jakiejś części astronoma # mateusz*
* *jak bum cyk cyk był dziadkiem Himilsbacha # jakub*
* *zachłanność Torunia nie zna granic!!! # leszek*
* *gdyby wiedział co 500 lat po jego śmierci chcą wyprawiać z jego szczątkami, kazałby pochować się na dnie morza #fala*

Cytaty te pojawiają się sukcesywnie na ekranie, znikają wraz z pojawieniem się kolejnych. Celem ich pokazania było zapewne przedstawienie opinii publicznej na temat sprowadzenia szczątków Mikołaja Kopernika z Fromborka do Torunia. Analogiczne do nich są wypowiedzi ustne naocznych świadków wydarzeń lub przypadkowych przechodniów zapytanych o ich zdanie na jakiś temat. O ile do wypowiedzi ustnych widzowie zdążyli się przyzwyczaić, pojawienie się komunikatów pisanych zmusza do zastanowienia, czy są to informacje istotne dla odbiorców, czy są źródłem wiedzy, czy raczej poprzez sugestię „otwartości" na widza pełnią funkcję perswazyjną.

Typem komunikatów pisanych łączącym plansze – cytaty ze sfilmowanymi autentycznymi komunikatami pisanymi są powiększone lub podświetlone fragmenty gazet, stron internetowych itp. na przykład na ekranie pokazana jest strona internetowa, komunikat ustny jej towarzyszący brzmi: *Rosyjski resort rolnictwa na swojej stronie internetowej wyjaśnia, że zamknięcie granic dla naszych produktów ma związek z…* w tym momencie na tle strony internetowej (mało czytelnej) pojawia się komunikat (literka po literce): *…coraz częstszymi przypadkami brutalnego łamania rosyjskiego ustawodawstwa weterynaryjnego przy dostawach wyrobów mięsnych z Polski i fałszowania surowca mięsnego.* Spiker czyta również ten fragment, który pozbawiony kontekstu, jakim jest wypowiedź ustna, nie niósłby żadnej zrozumiałej informacji. Wielokropek umieszczony na początku komunikatu wskazuje na opuszczenie jakiegoś frag-

[10] Minister finansów.

mentu przytaczanej wypowiedzi. Jego obecność świadczy o tym, że osoba decydująca, że właśnie ta cześć wypowiedzi ukaże się na ekranie w formie pisemnej, edytowała ją świadomie. Rozpoczęcie cytatu w tym miejscu wydaje się jednak nieuzasadnione. Z obserwacji tego zjawiska można wywnioskować, że cytaty umieszczane w formie pisanej są atrakcyjne same w sobie, a wraz z wcześniejszym pokazaniem zdjęć autentycznego źródła, zwiększają wiarygodność informacji. Tezę tę potwierdza kolejny przykład, w którym zostaje powiększony i podświetlony nagłówek gazety Financial Times (jako zdjęcie zamieszczony na łamach gazety Rzeczpospolita, w dziale Ekonomia Rynek) napisany w języku angielskim *Hypermarkets ‚not welcomed' in Poland*. Niewątpliwie wiadomość zapisana, a tym bardziej zapisana i wypowiedziana, ma większą szansę dotrzeć do świadomości widza. Zastanawia jednak, czy edytorzy tych komunikatów wybierają fragmenty niosące najwięcej informacji, czy mające najsilniej przekonywać o „rzetelności" nadawców.

Istnieje jednak duża grupa **sfilmowanych komunikatów pisanych**, które skutecznie urealniają przekazywane informacje. Są to najczęściej tabliczki z nazwami państwowych instytucji, szyldy sklepów, przedsiębiorstw, organizacji pozarządowych. Są one niemą informacją na temat miejsca, w którym dzieją się/działy się omawiane wydarzenia i potwierdzeniem autentyczności relacji. Trzeba również zauważyć, że nazwom przypisane jest literalne znaczenie – napis na tabliczce jest równoznaczny z desygnatem nazwy. Wizualizację semantyki można dostrzec również w zdjęciach tytułów książek i dokumentów, np.: *Ulgi w podatkach dochodowych*; *Powstanie i działalność organów informacji Wojska Polskiego w latach 1943 – 1948. Kontrwywiad wojskowy.* Tytuły tych publikacji oznaczają również temat przekazywanej informacji.

Najdłuższymi komunikatami pisanymi ukazującymi się w trakcie serwisów informacyjnych są wiadomości umieszczane na ruchomym **pasku** na dole ekranu. „Paski" takie regularnie emitowane są w trakcie Kuriera i serwisów TVN 24. Jednak w czasie bardzo istotnych wydarzeń pojawiają się one również na antenie innych stacji telewizyjnych (można je było zaobserwować w okresie choroby, śmierci i pogrzebu Jana Pawła II oraz w związku z atakami terrorystycznymi w Londynie). Specyfika tych komunikatów pisanych polega na tym, że istnieją one nie tylko niezależnie od przekazów audiowizualnych (jedynie w Kurierze wiadomości czytane i pisane zaczynają się od tej samej informacji, jednak szybko tracą spójność), ale wręcz wbrew nim. Niemożliwe jest bowiem śledzenie komunikatów przekazywanych dwoma kanałami (audiowizualnym i pisanym) jednocześnie (por. Łukaszewicz, 2004, s. 133). Pojawienie się komunikatów w formie zapisu zmienia sposób percepcji programów telewizyjnych. Kazimierz Michalewski (2004, s. 93) i Marian Bugajski (2004, s. 89) zwracają uwagę na bierne oglądanie telewizji i stałą obecność włączonego telewizora w polskich domach. „Widzowie" wciąż działających telewizorów sporadycznie zwracają uwagę na przekazywane treści, mogą ich też ewentualnie, mniej lub bardziej uważnie wysłuchiwać, wykonując przy tym inne czynności. Odbiór

„paska“ z wiadomościami bez zaangażowania pełnej uwagi jest niemożliwy. „Czytanie wymaga (…) zajęcia się nim samym bez dzielenia uwagi na cokolwiek jeszcze (…)“ (Michalewski, 2004, s. 93) Pojawienie się tego rodzaju komunikatów pisanych w telewizji zadziwia tym bardziej, że, jak zauważa M. Bugajski, dla szerokiego grona odbiorców „równe kolumny tekstu są nużące i przez to trudne w odbiorze“ (2004, s. 89) Paski informacji są czymś na kształt „równych kolumn tekstu“ – są niemal niekończącym się ciągiem tekstu, jednak dla ułatwienia ich odbioru informacje są w nich maksymalnie skondensowane i podane w jak najprostszej formie. Uwaga ta dotyczy głównie przekazów TVN 24. Komunikaty pisane umieszczone na dole ekranu na antenie tej stacji składają się głównie ze zdań prostych i równoważników zdań, zdania złożone, to zdania współrzędne. Kondensacja treści przejawia się w bardzo dużej liczbie określeń, np. *Irak:* ranny w zamachu *prawnik* w procesie Saddama Husajna *uciekł z kraju i poprosił o azyl w Katarze*. Skrótowości służy także wykorzystanie dwukropka w nowej funkcji. Pojawia się on na początku każdej informacji po lokalizacji miejsca, którego dana wiadomość dotyczy, np. *Hiszpania: prokuratura prowadzi śledztwo* (…), *Szwecja: wg doniesień mediów* (…), *Białystok: Sąd Apelacyjny uchylił wyroki* (…), *Warszawa: trwa posiedzenie rządu.* Dwukropek zastępuje w tych przykładach przynajmniej przyimek „w“. Wymagałby on jednak nazwy własnej w miejscowniku, a taka forma zmniejszyłaby schematyczność wypowiedzi. Wiadomości są bowiem podzielone ze względu na obszar pochodzenia: *Świat, Kraj* i tematykę *Biznes.* Schematyczność może jednak też zaszkodzić ekonomii przekazu: oczywiste jest, że rząd obraduje w stolicy, zatem nie trzeba informować, że wiadomość ta pochodzi z Warszawy. Paski z informacjami zawierają też wiele błędów ortograficznych, np.: *Poznań:* urząd miasta *nie wydał zgody na organizację „Parady Równości“* (wcześniejsza lokalizacja sprawia, że mowa tu o jednostkowym urzędzie, a więc nazwa powinna być zapisana wielką literą Urząd Miasta) czy składniowych, np. *zarzuty* dla *niższych oficerów* (poprawnie: wobec).

Wiadomości zapisane na dole ekranu w Kurierze nie wykazują takiego uporządkowania, jak w TVN 24. Zawierają jednak zdania złożone podrzędnie, np.: P*remier Kazimierz Marcinkiewicz będzie dziś kontynuował spotkania z klubami parlamentarnymi, w czasie których przedstawia program rządu i szuka dla niego poparcia przed głosowaniem nad wotum zaufania.*

*Rada Polityczna LPR postanowiła, że decyzja o tym, czy posłowie Ligi poprą rząd Kazimierza Marcinkiewicza zapadnie po jutrzejszym expose premiera.*

Jednak bez względu na formę zdań, widz, który nie zwrócił uwagi na jakiś fragment komunikatu lub go nie zrozumiał nie ma możliwości powrotu wzrokiem do opuszczonego/ niezrozumianego miejsca tekstu, gdyż tekst ten widnieje na ekranie w ograniczonym czasie. Pozostaje mu jedynie czekać aż cykl komunikatów rozpocznie się od nowa. Aby znaleźć pożądaną informację, musi czujnie śledzić cały tekst, co niejednokrotnie jest uciążliwe i irytujące, zwłaszcza w sytuacjach, gdy przerwa nastąpiła nie w odbiorze, lecz w nadawaniu tych komu-

nikatów. Niemożliwość powrotu do jakiegoś fragmentu przekazu jest cechą wypowiedzi ustnych, natomiast powtarzalność tych samych treści w cyklach jest zjawiskiem nowym. Można tu paradoksalnie mówić o „częściowej ulotności" komunikatów pisanych.

Przedstawiony rejestr komunikatów pisanych w telewizyjnych serwisach informacyjnych nie wyczerpuje tego zagadnienia. Na ekranach pojawiają się też nie zaklasyfikowane do żadnej z grup informacje na temat stosunku czasu powstania materiału do czasu jego emisji: *na żywo, archiwum*, pojawiające się w niektórych serwisach zegary stale podające godzinę (Kurier, TVN 24), czy informacje o dacie (dzień, miesiąc, dzień tygodnia) podawane w czasie skrótu wydarzeń na początku serwisu (Panorama, Wydarzenia). Występują też komunikaty unikalne, np. *wypowiedź sprzed rozprawy, wypowiedź po rozprawie*. Całkiem nowym zjawiskiem są komunikaty odsyłające widzów pragnących uzyskać dalsze informacje do stron internetowych (Wydarzenia, Fakty). Ostatnie zjawisko sprawia, że teksty telewizyjne wchodzą w skład globalnych hipertekstów i podobnie jak teksty zamieszczane w Internecie, cechuje je nawigacyjność. Ma ona wymiar zewnętrzny, gdy odsyła do innych środków przekazu i wewnętrzny, gdy w czasie przekazywania wiadomości ze świata, z kraju, z regionu, pojawia się informacja typu: *Transmisja konferencji prasowej po posiedzeniu rządu ok. 14.00 na antenie TVN 24.* lub gdy pomiędzy opisanymi wcześniej tytułami wiadomości występuje tytuł: *22:55*, a w okienku ponad tytułem nazwa programu emitowanego na antenie tego samego kanału *Prosto w oczy.*

**Podsumowanie:**

„Dostarczanie informacji to oczywiście główne zadanie mediów, mających prawo starać się dotrzeć z tymi informacjami do najszerszych rzesz odbiorców (…)" (Bugajski, 2004, s. 88). Cel ten powinien być realizowany głównie w serwisach informacyjnych. Reklamy, zapowiedzi tych serwisów podkreślają rzetelność, aktualność i prawdziwość informacji przez nie przekazywanych. O ile aktualność i prawdziwość nie budzą zastrzeżeń, o tyle analiza form przekazu wskazuje na przeniesienie głównej roli serwisów informacyjnych z „dostarczania informacji" na „docieranie do najszerszych rzesz odbiorców". Podążając za coraz większą oglądalnością, pragną przyciągnąć widza jak najbardziej atrakcyjną i przystępną formą podawczą. Niestety, niejednokrotnie atrakcyjność i przystępność nie idą w parze, a widz narażony jest na szum informacyjny powstały w imię przejrzystego przekazu. Potwierdzeniem tego zjawiska jest analiza komunikatów pisanych występujących w serwisach informacyjnych. Z największą częstotliwością za pomocą tego kanału komunikacji są przekazywane informacje na temat samego serwisu i stacji, na antenie której jest emitowany (nazwa/logo). Szereg informacji pojawia się na ekranie na zbyt krótki czas, by widz mógł je przyswoić. Tytuły kolejnych wiadomości nie służą precyzowaniu informacji, lecz jej uatrakcyjnianiu. Rzeczywiście potrzebne są przede

wszystkim podpisy osób wypowiadających się i miejsc, z których pochodzą dane relacje. Widz skorzystać może także z plansz w schematycznych sposób przekazujących różne dane, głównie liczbowe. Autorzy plansz przedstawiających informacje w punktach (również porządkujące wiedzę) powinni jednak zwrócić większą uwagę na formę tych komunikatów, gdyż sam podział na punkty nie czyni jeszcze przekazu przejrzystym. Uwagę zwraca bardzo częste występowanie sfilmowanych napisów w celu wykorzystania ich rzeczywistego znaczenia i podkreślenia prawdziwości przekazywanych informacji. Nowością, której rozwój należy śledzić, jest pojawienie się komunikatów pisanych w formie pasków na dole ekranu. Są one jednym z paradoksów komunikacyjnych (por. Łukaszewicz, 2004, s. 139), polegających na czynieniu wszelkich starań, by dotrzeć z informacją do odbiorcy i osiąganiu przeciwnych skutków. Być może przyczyną tego jest to, że coraz bardziej oczywista jest gnoma McLuhana (Ong, 1992, s. 53), „Środek przekazu jest przekazem".

Literatúra

BONIECKA, Barbara: Funkcje pytań w poezji. In: B. Boniecka: Struktura i funkcje pytań w języku polskim. Lublin 2000.

BUGAJSKI, Marian: Komunikowanie i komunikowanie się w mediach. In: Współczesne odmiany języka narodowego. Red. K. Michalewski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2004, s. 85 – 92.

DANIELEWICZ, Magdalena: Zdanie pytajne o funkcji ekspresywnej. In: Funkcje języka i wypowiedzi, Język a kultura, t. IV, red. J. Anusiewicz, R. Grzegorczykowa. Wrocław 1991.

FIOŁEK-LUBCZYŃSKA, Bogumiła: Rozchwianie telewizyjnych struktur tekstowych przez reklamy. In: Tekst w mediach. Red. K. Michalewski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2002, s. 478 – 484.

GROCHALA, Beata: Intertekstualność w nagłówkach „Gazety Wyborczej". In: Tekst w mediach. Red. K. Michalewski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2002, s. 222 – 230.

JACHIMOWSKA, Katarzyna: Barokowość współczesnych tekstów telewizyjnych. In: AUL Flin, 1999, nr 38, s. 19 – 31.

JANICKA, Katarzyna – KUDRA, Barbara: Autoprezentacja wybranych rozgłośni radiowych (analiza porównawcza rozgłośni PR 1 i RMF). In: Współczesne odmiany języka narodowego. Red. K. Michalewski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2004, s. 216 – 224.

JAROSZ, Helena: Pytania w funkcji innej niż pytajna. In: Język Polski, 1986, s. 352 – 358.

ŁUKASZEWICZ, Agnieszka: Czaty w programach telewizyjnych (na przykładzie programu „Rower Błażeja"). In: Współczesne odmiany języka narodowego. Red. K. Michalewski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2004, s. 130 – 139.

MICHALEWSKI, Kazimierz: Eklektyzm tekstów medialnych. In: Współczesne odmiany języka narodowego. Red. K. Michalewski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2004, s. 92 – 99.

MICHALEWSKI, Kazimierz: Teksty medialne a analfabetyzm funkcjonalny. In: Tekst w mediach. Red. K. Michalewski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2002, s. 62 – 71.

NIECKULA, Franciszek: Język ustny a język pisany. In: Współczesny język polski. Red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej 2001, s. 99 – 113.

ONG, Walter J.: Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii. Przekł. J. Japola. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1992, s. 260.

PAŁUSZYŃSKA, Edyta: Ekspresywne użycia nazw własnych w nagłówkach. In: Tekst w mediach. Red. K. Michalewski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2002, s. 309 – 313.

PAŁUSZYŃSKA, Edyta: Leksyka potoczna w nagłówkach prasowych jako sposób kreowania nowej rzeczywistości komunikacyjnej. In: Współczesne odmiany języka narodowego. Red. K. Michalewski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2004, s. 193 – 198.

PEISERT, Maria: Rozmowa pisana – nowa odmiana polszczyzny w Internecie. In: Współczesne odmiany języka narodowego. Red. K. Michalewski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2004, s. 145 – 151.

SCHANK, Gerd – SCHOENTHAL, Gisela: Gesprochene Sprache. Eine Einführung in Forschungsansätze und Analysemethoden. 2. wyd. Tübingen 1983.

ŚWIDZIŃSKI, Marek: Analiza wypowiedzeń pytajnych we współczesnym języku polskim. In: Studia Semantyczne, 1973, s. 221 – 249.

ZABIELSKA, Magdalena: Pytania pozorne we współczesnej polszczyźnie mówionej. In: Prace Filologiczne, 1988, t. XXXIV, s. 109 – 117.

ŻYDEK – BEDNARCZUK, Urszula: Zmiany w zachowaniach komunikacyjnych a nowe odmiany językowe (Odmiana medialna). In: Współczesne odmiany języka narodowego. Red. K. Michalewski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2004, s. 99 – 106.

Wielki słownik wyrazów obcych. Red. M. Bańko. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2005. 1348 s.

Encyklopedia „Wikipedia“ http://pl.wikipedia.org/wiki/Venus_Express

Słownik języka polskiego PWN http://sjp.pwn.pl

## Niektoré dynamické prejavy v deklinácií substantív u maturantov

Daša Sloviková

Filologická fakulta Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica

Jazyk v terminologickom zmysle označuje abstraktný systém lexikálnych a gramatických znakov, ktoré určitá konkrétna spoločnosť používa ako prostriedok dorozumievania sa. Vo vedomí spoločnosti sa fixuje ako produkt spolo-

čenského celku a má povahu záväzného kódu. Ak jazyk označíme ako niečo abstraktné, tak potom reč môžeme charakterizovať ako jeho konkretizáciu. V pozadí tohto konkrétneho materiálu, ktorý je denotátom procesu myslenia je niečo ako myšlienkový model používateľa.

Používateľa jazyka možno charakterizovať ako primárneho tvorcu nielen úzu, normy ale v konečnom dôsledku i kodifikácie. Norma je odrazom existujúceho javu, je to kategória vlastná pre každú obmenu jazyka a je spätá s používateľom jazyka. Kodifikácia je slovne sformulovaná reálne existujúca norma, je to súbor pravidiel, je stabilná a mení sa pod vplyvom normy. Stabilita normy je determinovaná identifikáciou používateľa jazyka s normou. V súčasnoti možno skôr rozprávať o nestabilite, ktorá je podmienená spoločenskými zmenami. Samozrejme, že sa to nedá absolutizovať.

Cieľom nášho sociolingvistického výskumu bolo zistiť mieru jazykového povedomia maturantov so systémom jazyka. Pokúsili sme sa to aplikovať na substantívach, lebo práve tie najviac podliehajú zmenám. Flektívnosť substantív sa prejavuje napr. rozdielmi v skloňovaní alebo mäkkostnou variáciou. Okrem týchto čŕt sa prejavujú v našom jazyku aj aglutinačné prvky, a to unifikáciou (zjednotením prípon) a tvarotvorného základu. Prvky analytického (izolujúceho) typu sa uplatňujú v tvarosloví slovies. Črty introflektívneho typu stoja v slovenčine na okraji a uplatňujú sa len ako sprievodné prvky flexie (predlžovanie a alternácie koreňa v tvaroch s nulovou príponou). Polysyntetický typ sa uplatňuje najmä v univerbizácii predložkových, spájacích a časticových výrazov. A tomu všetkému dáva individuálnu črtu samostatný používateľ, ktorého pracovne možno nazvať „deštruktorom“, a zároveň tvorcom jazyka.

Spomínaný výskum sa uskutočnil na gymnáziách v Námestove a v Banskej Bystrici. Obe školy majú spoločnú vlastnosť, a to rozmanitosť potenciálu študentov – na oboch miestach dochádza k výskytu nárečových skupín. Z tohto pohľadu je Banská Bystrica zaujímavejšia, tu sa stretávajú študenti z Pohronia, Detvy, Zvolena, Krupiny a iných miest. V Námestove je prevažne vplyv goralského nárečia. Ide o dve školy rovnakého charakteru, umiestnené v odlišnom prostredí.

Výskumnú vzorku tvorilo 76 respondentov; 40 študentov tretieho a štvrtého ročníka z Katolického gymnázia Š. Moysesa v Banskej Bystrici a 36 maturantov z Gymnázia Antona Bernoláka v Námestove.

Pri výskume sme použili dotazníkovú metódu. Dotazník obsahoval 98 viet, kde v každej vete bolo na výber 2 a viac variantov. Respondenti mali označiť ten tvar, ktorý používajú v bežnej komunikácií najčastejšie. Nemali sa pozastavovať nad správnosťou tvaru, ale označiť tvar, ktorý používajú.

Dotazník, ako už bolo spomenuté, mal viac parciálnych zložiek (pozri obrázok). Niektoré tvary sa opakovali, niektoré stáli v protiklade s frazeologizmami a pod. Cieľom bolo overiť, do akej mieri komunikujú maturanti spisovne.

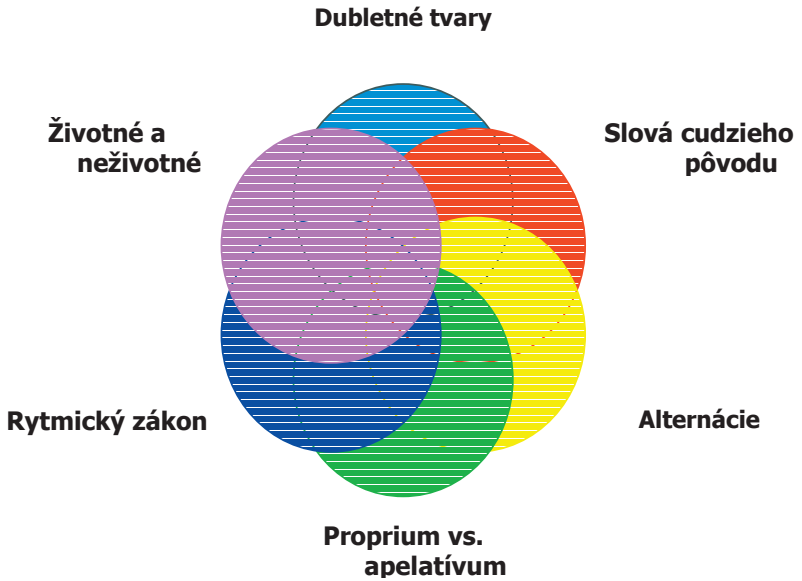


**Maskulína**

V G a A sg. substantív vzoru chlap sa uvádzajú dve pádové prípony -a, -u; vo vete *Pri krste knihy Ivana Fila/Filu sa zúčastnili všetci jeho obdivovatelia.* Jednoznačne prevláda -u (50 % BB a 81 % NO). (Poradie percentuálych hodnôt sa uvádzajú ďalej v poradí BB, NO.)

D sg. centrálna prípona -u k bohu, ale v prípade podstatnéhomena duch, ide o zakončenie na -ovi; *Keby vedel, že stojí duchu/ duchovi tvárou tvár, nehral by veľkého hrdinu.* (83 %, 92 %).

V L sg. sa rozlišuje vzťah zakončenia s predponou. Úplna zhoda bola vo vete *Pri jazde na koni/ koňovi si musíme dávať pozor na držanie tela*.

V N pl. substantíva *agronóm* má centrálne postavenie prípona -ovia (80 % a 89 %).

V I pl. vz. chlap sa vyskytujú pádové prípony, ktoré sú vo vzťahu komplementárnej distribúcie. Jednoznačne tu prevláda zakončenie -ami ...*kniežatami*... (83 %, 78 %).

V sg. vz. dub v substantíve *strom* v spojení ...*padlo jablko zo stromu*... je 100 % zhoda.

Zvieracie podstatné mená m. r. v sg. sa skloňujú podľa vz. chlap a v pl. podľa vz. dub alebo stroj. Často dochádza k používaniu tvaru zakončeného na -ov v A pl. vzoru chlap. V kodifikácií platí N pl. = A pl. A (*kohúty*) v úze sa N pl. ≠ A pl. (*kohútov*). Vo vete *Keď som ich videl ako sa bijú, predstavil som si kohútov* (50 %, 28 %)/ *kohúty* (40 %, 44 %) *na našom dvore.* Kolísanie v tejto

mmorfologickej kategórie je aj u substantíva *pes*: *Psy* (43 %, 28 %)/ *psov* (48 %, 47 %) *do parku je vodiť zakázané!*

Pri používaní zvieracích substantív na pomenovanie ľudí dochádza k zmene skloňovania. Vtedy substantívum naberá iný význam; *Medzi najväčšie psy* (53 %, 67 %)/ *psi* (38 %, 19 %) *v našej dedine patria bernardíny* (63 %, 58 %)/ *bernardíni* (25 %, 25 %).

Na vyjadrenie citového vzťahu k označovanej realite sa v Ak sg. neživotných podstatných mien používa koncovka -a, napr. *dať góla* (0 %, 0 %).

**Alternácie**

Pri vokalickej altenácii i/0 v plurálovej podobe slova *vtáčik*, je tvar *vtáčiky* (90 %, 92 %) stále produktívny v porovnaní s tvarom *vtáčky* (3 %, 0 %).

Pri slovách s nulovou príponou v G. pl. má centrálne postavenie -í, napr. vo vzore stroj od *peňazí* (95 %, 94 %), v slove *groš* je zakončená na -ov (98 %, 86 %).

K odstráneniu alteránácie dochádza v substantíve *fanúšik*. Toto podstatné meno je od českého základového slova fanúšek. Odstránením -ek a nahradením -ik dochádza k zneškodneniu alternácie: *fanúšik – fanúšika* (100 %, 97 %) a nie *fanúška* (0 %, 0 %).

Pri augmentatívach mužského rodu so zakončením na -o sa uplatňuje skloňovanie podľa vzoru mesto: *to psisko* (73 %, 67 %) – *ten psisko* (18 %, 28 %).

**Feminína**

Tvary G pl. s nulovou pádovou príponou sa tvoria zdĺžením poslednej kmeňovej slabiky, ktorých kmeň sa končí na zvučnú alebo šumovú spoluhlásku a nie je odvodený. Kodifikovaná podoba od substantíva *prilba* je *prílb* (60 %, 39 %), používa sa i tvar *prilieb* (38 %, 36 %), no do úvahy prichádza i tvar *prilbí* (5 %, 11 %).

G pl. od slov s odvodzovacou príponou -ba, -ka sa tvorí nulovou pádovou príponou a vkladanou hláskou ...*od časníčok*... (63 %, 78 %), no respondenti pripúšťajú aj tvary ...*časníčiek*... (38 %, 31 %), ...*čiašníčok*... (3 %, 3 %) alebo slovo *pacientka* v G pl má tvar: *pacientok* (43 %, 25 %), *pacientiek* (58 %, 69 %).

U substantív vzoru ulica zakončených na -ňa sa v D pl. používa zakončenie -am, -ach. V mnohých prípadoch je tendencia používať -iam, -iach, napr. *dielňa: dielňam* (95 %, 94 %), *dielniam* (5 %, 6 %).

G sg. vzoru ulica má zakončenie na -e no v prípade substantíva *Soňa*, prevláda zakončenie na -i (85 %, 58 %).

G sg vz. ulica substantíva *výhra* ako dublet nepoužíva ani jeden respondent. Tvar *výher* používa 5 %, 14 % respondentov a *výhier* 93 %, 83 %.

Pri cudzom slove *pizza* ide o mäkké zakončenie, G sg. bude *od pizze*, hoci má podobu tvrdého zakončenia (55 %, 83 %), no ferkventovaný je aj tvar *od pizzy* (43 %, 11 %).

Substantívum *pani* sa zaraďuje medzi slová s nepravidelným skloňovaním. Skloňuje sa v prípade, keď stojí samostatne, vo funkcii prívlastku je nesklonné.

*Hľadám paniu k dieťaťu.* Tento tvar použilo 13 % a 3 % respondentov. V oboch regióch prevláda nesklonná forma *...pani...* (98 %, 92 %).

*....dal si zavolať osvietenú pani Báthoryovú...* (93 %, 75 %) a nekodifikovaný tvar *...pani Báthoryovú...* používa 3 % a 19 % respondentov.

**Neutrá**

Pri G pl. vz. mesto dochádza k porušovaniu rytmického zákona v tvare *čísiel*, no používa sa aj tvar *čísel*, ako dublety ich nevníma ani jeden z respondentov. Prevláda tvar *čísel* (73 %, 81 %) nad tvarom *čísiel* (15 %, 11 %).

I pl. vz. mesto má podobnosť so vzorom srdce, konkrétne pri substantíve *more*; mesto – mestami analogicky sa tvorí tvar *more – morami* (18 %, 17 %), v bežnej komunikácií prevláda tvar moriami (83 %, 78 %).

Pri vzore srdce je v N a A pl. prípona -ia, -a po predchádzajúcej dĺžke lebo po spoluhláske j. Je tu variant -a, -á, v prípade -oje je podoba N pl. -oja, podobne sa i koncovka -iam po j skracuje v D pl. na -am, -ojam (8 %, 17 %). Tento tvar nemá výrazné miesto v používaní. Títo užívatelia dávajú prednosť tvaru -ojám (80 %, 81 %).

Niektoré tvary substantíva *dievča* (zakončenie TZ na -enc) nenadväzujú na pádovú príponu samostatného vzoru, z hľadiska pádovej prípony neutier sú izolované. V D pl. sa používa prípona -om ako pri vzore chlap. Tvar *dievčencom* používa (88 %, 56 %).

**Novotvary**

V slovnej zásobe slovenského jazyka dochádza k tvoreniu nových slov, respektíve tvarov, ktorými sa jazyk obohacuje. V niektorých prípadoch ide o systematické tvorenie, ako je to v prípade hranolčeky a hostka. Do dotazníka sme zaradili i tieto substantíva. Hoci sú tieto tvary správne, dlhší čas kodifikované z výskumu vyplýva, že v používaní sa ešte „neujali“. Na spomínané tvary sú rôzne názor aj u mnohých jazykovedcov. Nielen skúmaná sociálna skupina, ale ani väčšina používateľov jazyka sa nestotožnila so spomínanými tvarmi. Možno je to preto, že do slovnej zásoby sa tieto slová dostali „z inej strany“, nie zo strany používateľa. A tak sa tieto kodifikované tvary na prvý pohľad zdajú byť trochu umelo vytvorené, hoci slovenčina nemala predtým podobné pomenovania, napr. ženské oslovenie pre hosťa. Ešte stále nie je celkom zrejmé, či ide o hostku alebo hosťku.

Niekoľko rokov kodifikovaný tvar hranolčeky sa neujal možno do takej mieri akoby sa očakávalo. Stále nájdete v reštauračných zariadeniach hranolky s tatárskou omáčkou a ľudia ani iné nejedia. Iné je to s tvarom posilňovňa, ktorý sa pomaly presadil na jazykovom trhu. Všetky tieto spomenuté tvary sú situačne podmienené, a tak ich možno chápať ako oficiálne pomenovania, pokiaľ si nenájdu svoje miesto u používateľa.

V týchto tvaroch bola u našich respondentov nulová úspešnosť.

**Záver**

Komunikácia, samostatné používanie jazyka, sa stala príťažlivá pre sociolingvistov. Výskumy tohto charakteru udávajú smer a sú istou prognózou pre jazykovedcov. Na základe nich sa dá predpokladať ďalšie smerovanie jazyka a jeho napredovanie.

Rozkolísanosť s normou nie je výrazná ani u jednej zo skupín maturantov. Výsledky oboch gymnázií boli porovanateľné. Ak došlo k veľkým rozdielom v odpovediach a zároveň s kodifikáciou, bolo to zapríčinené rôznorodosťou prostredia. Ako to bolo v tvare slova prior; v Banskej Bystrici sa nakupuje v Prori a v Námestove v Priore.

Z výskumu, ktorý sme uskutočnili možno konštatovať, že ľudia vo veku 18 roku života sú ešte optimálnymi nositeľmi spisovnej slovenčiny. Jedným z hlavných vplyvov je prostredie školy, kde trávia väčšinu času. Netreba však zabúdať na domáce prostredie, ktoré sa tiež podieľa na tvorbe ich komunikátu.

A na záver ponúkame stručný prehľad odpovedí s najväčším rozdielom a nulovú úspešnosť v odpovediach.

**Odpovede s najväčším rozdielom**

Po krádeži v obchode zostali všetky ***regály/regále*** prázdne.
...regály... (veta č. 70; Námestovo 75 %, Banská Bystrica 35 %, Rozdiel 40 %)

Čakal som na ňu ***pol hodiny/pol hodinu***, a predsa neprišla.
...pol hodiny... (veta č. 52; Námestovo 69, Banská Bystrica 35 %, Rozdiel 34 %)

Nikdy sa nestalo, žeby chlapci ***dievčenciam/dievčencom*** nepomohli pri ťažkej práci.
...dievčencom... (veta č. 60; Námestovo 56 %, Banská Bystrica 88 %, Rozdiel 32 %)

**0 % správnych odpovedí:**

Moderátor privítal ***zaujímavého hosťa/zaujímavú hostku*** – ženu roka. (veta č. 11)
Moje obľúbené jedlo sú zemiakové *hranolčeky / hranolky* s kečupom. (veta č. 21)

**3 % správnych odpovedí:**

Hľadám ***pani/paniu*** k dieťaťu na sobotu večer. (veta č. 34)
Pre zdravú výživu sa deťom podávajú mliečne ***desiaty/desiate***. (veta č. 37)

**100 % správnych odpovedí:**

Pri jazde na ***koni/koňovi*** si musíme dávať pozor aj na držanie tela. (veta č. 6)
Nikto nevie, aké to bolo jablko, čo spadlo Newtonovi ***zo stromu/stroma*** na hlavu.(veta č. 29)
Svojej práce sa držal ***zubami/zubmi – nechtami/nechtmi***. (veta č. 33)

Literatúra

DVONČ, Ladislav: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: VEDA 1984.
HORECKÝ, Ján: Vývin a teória jazyka. Bratislava: SPN 1983.
KAČALA, Ján: Kultúrne rozmery jazykovedca. Bratislava: NKC 1997.
ONDREJOVIČ, Slavomír: Sociolingvistika a areálová lingvistika. Bratislava: SPN 1988.

# Ke způsobům navazování komunikace v současných ženských časopisech

Barbora Smrčková

Ústav pro jazyk český, Praha

## 1. Manipulační strategie

V tomto příspěvku se zabývám některými způsoby a prostředky, které ženské časopisy používají pro upoutání pozornosti čtenářů[1] a jimiž s nimi navazují komunikaci. Domnívám se, že tyto prostředky úzce souvisí s manipulačními strategiemi, které časopisy využívají, a pokusím se je proto na úvod nastínit v kontextu těchto strategií.

Manipulační strategie uplatňované v časopisech jsou dvojího typu.[2] První typ je reklamní, jeho hlavní funkcí je informovat o konkrétních výrobcích a službách. Druhý typ je pak zaměřen na čtenáře**,** jeho úkolem je vytvořit přátelský, či vstřícný vztah čtenáře k časopisu. Samozřejmě toto vymezení je do určité míry teoretické, protože oba typy se prolínají a částečně překrývají; resp. jeden staví na druhém: To, že si čtenář časopis oblíbí a získá důvěru k informacím v něm uveřejňovaným, posílí i jeho důvěru k avizovaným výrobkům.

Prostředky, kterými časopis navazuje komunikaci, reprezentují především druhý typ manipulačních strategií. Časopis se snaží zapůsobit na (potencionálního) čtenáře, vzbudit v něm zájem, přimět ho nejen k četbě, ale i k jistému druhu komunikace. Komunikace tohoto typu je samozřejmě jednostranná, protože zde není možnost přímé interakce: časopis určuje téma komunikace a způsob, jakým bude vedena, a čtenář je v roli příjemce informací. Ženské časopisy

[1] V textu rozlišuji označení pro explicitního (tematizovaného, oslovovaného) příjemce – adresát a reálného (skutečného) příjemce – čtenář. Mužský rod zde chápu jako neutrální.

[2] Manipulačními strategiemi v ženských časopisech jsem se zabývala ve své diplomové práci Pragmatické aspekty vybraných textů v časopisech pro ženy (UČJTK, FF UK, 2004) a zde vycházím z jejích závěrů.

však mají tendenci vytvořit dojem, že tomu tak není, snaží se simulovat dvou- nebo vícestrannou komunikaci. Nabízejí čtenáři řadu možností, jak do komunikace jakoby zasáhnout. Vždy je však limitující stanovisko časopisu (má moc stanovit hranice).[3]

V následujícím příkladu časopis tuto moc tematizoval.

Marianne, 11/2002, s. 1:

*Milé čtenářky,*

*jsme samozřejmě rádi, že jste si náš časopis oblíbily. (...) Tím více nás mrzí, když v dopisech netýkajících se intimních záležitostí či problémů žádáte, abychom vaše jméno nezveřejnili. Jsme totiž přesvědčeni o tom, že každý z nás by se měl učit stát za svým názorem a nést svou kůži na trh, třebaže občas hrozí, že nám ji někdo pocuchá. A tak jsme se rozhodli, že až na výjimky nebudeme nadále publikovat dopisy těch, které se bojí být v Marianne samy za sebe.*

*Vaše redakce*.

## 2. Prostředky pro navazování komunikace

Způsoby navazování komunikace v ženských časopisech jsou poněkud formálně nesourodé, avšak jsou součástí stejné strategie, fungují na obdobných principech a vycházejí ze stejných stereotypů. Prostředky, které v této oblasti považuji za charakteristické, lze podle umístění v časopise vyčlenit do čtyř typů:

1. Obálka;
2. Editorial;
3. Charakteristické rubriky – příběhy, proměny, poradny;
4. Úvodní odstavce článků.

### *2.1. Obálka*

Obálka bývá zpravidla první možností, jak upoutat čtenáře. Z pohledu gender studies se jí zabývala např. Ellen McCrackenová v monografii Decoding women's magazines (1993, s. 13n.). Věnovala se především obrazové složce titulní stránky a propojení obálky s obsahem čísla prostřednictvím reklamních strategií.

Při zkoumání jazykové složky obálky se nabízejí v podstatě pouze dva typy velmi krátkých textů, a to titulky a název, resp. podtitul. Jako zajímavé se pak jeví, že se zde s použitím minimálních prostředků odráží manipulační strategie, které jsou pak přítomné v celém časopise. McCrackenová označuje titulní stránku za nejdůležitější reklamu v jakémkoli časopise (přičemž ji chápe jako odkaz k reklamnímu obsahu), trochu nadneseně (a spíše s odkazem na vztah

[3] Domnívám se, že řada postupů, které v práci popisuji, se neomezuje pouze na ženské časopisy, ale že jsou používány i v jiných médiích.

mezi čtenářem a časopisem) by se pak dalo říci, že obálka je reklamou časopisu na sebe sama.

### *2.1.1. Titulky*

Titulky článků (které se nemusejí shodovat s nadpisem uveřejněným v textu) mají především funkci upoutávací. Spojuje se v nich snaha čtenáře zaujmout, někdy i šokovat, a tím ho přimět ke koupi časopisu. Využívají k tomu zpravidla dva typy výpovědí – zjišťovací (výjimečně doplňovací) otázku a zvolání. Často v sobě obsahují rys provokativnosti, který má upoutat pozornost čtenáře. K obecně mediálním strategiím patří oslovování, užívání zájmena *vy* a obracení se k jednomu adresátovi. Ženské časopisy v tomto případě používají formu vykání. Otázky pak implikují i zájem čtenáře o naznačený problém, tj. že čtenář sám si přeje jejich zodpovězení.

Př.: Cosmopolitan, červenec 2002: *Chce vás, nebo jenom sex?*
Žena a život, 25/2002: *Staňte se hvězdou večera!*

Zvolání se v některých případech neobrací na adresáta, ale je přímou řečí nějaké osoby. Časopisy tímto způsobem nabízejí čtenáři možnost ztotožnit se někým, kdo má obdobné zkušenosti, problémy apod., prostřednictvím „skutečných příběhů“ (viz i odstavec 2.3.), někdy navíc za pomoci jmen mediálně známých osob.

Př.: Donna, březen/2003: *Olga Šípková – Psychicky jsem těhotná už rok*
Katka, 14/2003: „Chci otěhotnět!“ Když dítě nepřichází. Dvě rodiny vyprávějí o svých zkušenostech.

### *2.1.2. Podtitul*

Řada ženských časopisů doplňuje svůj název podtitulem, který plní funkci jakéhosi mota či hesla časopisu. Ten charakterizuje adresáta, popřípadě vztah, který má být navázán mezi časopisem a čtenářem. Jedná se tedy o určitou sebestylizaci časopisu. Čtenář má pak v podtitulku najít ujištění, že zvolil pro sebe vhodný časopis.

Př.: Vlasta – *Přítelkyně pro každý den,*
Betty – *Vím, co chci*,
Cosmopolitan – *Nejčtenější časopis pro mladou ženu.*

### *2.2. Editorial*

Editorial je text uveřejňovaný na některé z úvodních stran většiny ženských časopisů. V rámci tohoto žánrově specifického útvaru by měl šéfredaktor (esejistickou či epistolární formou) informovat čtenáře o obsahu čísla. V ženských časopisech plní především funkci kontaktovou, časopis se jeho prostřednictvím chce přiblížit čtenáři. Na rozdíl od ostatních textů v časopise se obrací ke čtenářům přímo, nikoli prostřednictvím jiných témat, a nemá reklamní funkci. Je to proto text, v němž se nejvíce projevuje subjektivní přístup autora – využívá např. osobní zážitky a zkušenosti, apeluje tak na společné mezi ním a čtenářem.

Př.: Betty, 2/2002: *Jen si to vezměte: sotva jsme se vzpamatovaly z vánočního a silvestrovského šílenství, zešílela příroda a seslala na nás koncem ledna jaro.*

K dalším přímo ke čtenáři zaměřeným součástem editorialu patří zejména dva typy zdvořilostních formulí oslovení a přání.

Př.: Dáma: *Vážené a milé čtenářky, milí čtenáři.*[4]

Kleopatra, podzim 2001: *Aby Kleopatra byla stejně jako šampaňské šumivou lázní nápadů a aby jí nechyběla sladce svůdná chuť jahod. A aby vám samozřejmě stále chutnala, protože Kleopatra je královna, kterou jsme stvořili pro vás, k naplnění vašich snů a tajných přání. S přáním barevného podzimu plného ještě barvitějších zážitků.*

### *2.3. Specifické rubriky*

Jedním z nejviditelnějších prostředků, jimiž časopis navozuje dojem dvojstrannosti komunikace, je vstup čtenáře do časopisu. Jedná se o několik typů rubrik, které, přestože se objevují i v jiných periodicích a mediích, jsou typické zaměřením na ženské publikum.

#### *2.3.1. Čtenářské příběhy*

Jak už bylo naznačeno v odstavci 2.1, časopis čtenářskými příběhy umožňuje čtenáři konfrontovat článek s jeho vlastními zkušenostmi a názory. Zároveň si čtenář může ověřit, že si vybral pro sebe vhodný časopis, zejm. podle problému, který se v článku řeší, podle věku či určitých sociálních charakteristik vypravěče příběhu. Postavení komunikantů zůstává samozřejmě stále distanční.

Př.: Cosmopolitan, 12/2001, s. 73: *Když dvaadvacetileté Natálii přítel navrhl, aby si spolu našli podnájem, bez rozmýšlení kývla. Chtěla si užívat a tohle vypadalo jako celkem lákavá akce. „Nastěhovali jsme se do hezkého dva plus jedna a založili si společný účet, ze kterého jsme platili nájem a účet za telefon," vypráví.*

#### *2.3.2. Poradna*

Rubrika poradna je koncipována jako dialog, má tedy navodit dojem interakce.

Časopis je však stále jediným, kdo může komunikaci ovlivnit:

- výběrem uveřejněných dotazů, zřejmě i jejich úpravou či stylizací (pokud jsou čtenáři opravdu autory dotazu),
- vřazením dotazu do kontextu časopisu (vyplývá z něj možnost výkladu textu v souvislostech s dalšími redakčními texty a reklamami),
- přiřazením nadpisu.

Poradnou časopis nabízí čtenáři možnost poradit se, stylizuje se do role rádce a zároveň přítele. Čtenář má mít dojem, že pokud se na časopis obrátí s dotazem, bude mu odpovězeno, resp. pomoženo a má to vnímat jako projev přátelského chování časopisu.

---

[4] Oslovení mužského publika není úplnou výjimkou.

Př.: Katka, 14/2003, s. 24, poradna ZEPTEJTE SE KATKY: *Dotaz: Mám skoro černé vlasy a přála bych si, aby měly nádech do červena. Poraďte mi, kterou barvu bych si měla koupit. Zdena, Příbram. Odpověď: Katka: Vyzkoušejte intenzivní dlouhotrvající barvu Palette Delux 872, odstín Rubínově černý. Vlasy budou mít elegantní a tajemné červené odlesky.*

### *2.3.3. Proměna*

Strategie obou výše popsaných rubrik se pak propojují v rubrice proměna. Nabízí se zde možnost ztotožnit se s proměňovanou osobou a časopis také znovu potvrzuje svoji roli rádce, pomocníka i přítele. Navíc se může důvěra v časopis posílit prostřednictvím formy fotoseriálu, čtenář si může výsledek ověřit na vlastní oči. Vstup čtenáře do časopisu je zdůrazněn tím, že proměňovaná osoba má možnost přímo se k proměně vyjádřit.

Př.: Tina, 25/2003, s. 12: *„Letos mi bude třicet let a do rodiny nám přibude další potomek. A tak je účast ve vaší proměně vlastně jakýsi dárek jak k mým narozeninám, tak i k narození miminka," prozradila nám paní Zuzana.*
Katka, 14/2003, s. 12: Katka tentokrát proměnila čtenářku Olgu. Z docela obyčejné dívky dokázal tým odborníků do slova a do písmene vykouzlit atraktivní mladou ženu. Chcete-li svůj vzhled změnit i vy, napište nám a pošlete fotku. Heslo zní „Krásná s Katkou".

Nicméně jak proměna, tak poradna jsou z velké části reklamními rubrikami, doporučují konkrétní výrobky a služby, popř. na ně nepřímo odkazují, např. v součinnosti s reklamami uveřejňovanými na téže straně nebo dvoustraně časopisu.

### *2.4. Úvodní odstavce článků*

Poslední typ navazování komunikace je vlastně stylistickým postupem, který souvisí s výstavbou textů v ženských časopisech obecně. Úvodní odstavce v článcích následují za titulkem či podtitulkem, které mají upoutávací funkci (viz obálky); na ně pak navazuje samotný věcnější obsah. Jsou zdůrazněny graficky i obsahově. Jejich hlavní funkcí je nalákat čtenáře k další četbě (snaží se ho vtáhnout do problému, nabízejí mu pomoc, začleňují ho do skupiny osob spojených určitou situací apod.). Objevují se v podobě dvou ustálených konstrukcí založených buď na tvrzení, nebo na falešném dialogu; jsou pak využívány u jakéhokoli tématu.

### *2.4.1. Tvrzení*

Předpokládá určitý stav společný všem čtenářům (chování, pocity či zkušenost). Časopis vzápětí navrhne možnost zlepšení tohoto stavu, např. způsob vyřešení problému. S popsaným stavem by se měl čtenář ztotožnit. Pokud se s daným stavem neztotožní, má alespoň nabýt dojmu, že ostatní čtenáři tento stav znají nebo zažívají a že se on odlišuje nežádoucím způsobem. Díky této manipulační strategii se čtenář může domnívat, že popsaný model je správný či

normální, a ovlivní to jeho další chování. Nemusí se tím začít řídit, ale bude s ním srovnávat chování svoje i ostatních.

Př.: Žena a život, 20/2002, s. 36: *Známe to všechny. Celý den prožíváme ve spěchu. Ráno vstáváme často za tmy, cestou do práce pospáváme, snažíme se svědomitě pracovat a večer pak ještě být usměvavé a milé k dětem a manželovi. Není divu, že se někdy cítíme „na dně" a zdraví je pryč.*

Tina, 13/2003, s. 14: *Po zimě jsme pěkně zlenivělí, faldíky je třeba pořádně „obrousit" – nejvyšší čas začít se více hýbat. A to hlavně venku. Svižná jarní procházka či menší túra prospěje každému. Nechte se inspirovat našimi tipy, jak si zlepšit nejen kondici, ale i náladu.*

### *2.4.2. Falešný dialog*

V řadě textů úvodní odstavec napodobuje strukturu dialogu. Je zahájen zjišťovací otázkou, v které je obsaženo určité tvrzení. Jako reakci na tuto otázku časopis předpokládá čtenářův souhlas s tímto tvrzením. Navazuje rada, jak situaci vyjádřenou v otázce změnit nebo udržet apod., nebo vysvětlení, které danou situaci objasňuje.

Funguje tu stejná manipulační strategie jako u tvrzení, je však ještě prohloubena snahou o větší zainteresovanost čtenáře. Zatímco v případě tvrzení má čtenář tendenci přijmout informaci jako fakt, v případě otázky se prodlužuje čtenářovo zamyšlení nad tématem, otázky probouzejí v čtenáři zájem o názor časopisu.

Př.: Cosmopolitan, 12/2001, s. 73: *Žijete s partnerem v jednom bytě? A máte v úmyslu se brát? Tak to vám hrozí rozvod víc, než kdybyste do svatby bydleli každý ve svém. Vysvětlíme vám, proč riskujete budoucnost svého vztahu, když už teď sídlíte ve společné garsonce.*

Falešné dialogy se objevují i v podobě, kdy na souhlas navazuje námitka, popř. nesouhlas, tj. v podobě tzv. pseudoasertivity, strategie „ano, ale" (Švehlová, 2001, s. 106), která bývá užívána především v mluvené komunikaci, kdy se mluvčí vyhýbá přímému nesouhlasu. Tato kombinace je samozřejmě vedena zdvořilostí, nicméně bývá využívána i pro manipulační strategie.

Př. Vlasta, 51-2/2002, s. 18: *Patří k vašemu slavení svátků také plný stůl a plné skleničky? Výborně – přejeme vám to. Ale zkuste trochu myslet i na své tělo.*

## 3. Typ komunikace

Jak už bylo výše naznačeno, ve většině strategií, které časopisy užívají pro navázání komunikace, se objevuje snaha napodobit mluvenou komunikaci, jež je prototypem přímější a nezprostředkované formy komunikace. Zároveň se časopisy pokoušejí i o narušení dalších charakteristik psaného média, např. se snaží vyvolat dojem neveřejnosti komunikace tím, že hovoří jakoby k jedné osobě, resp. ke skupině zainteresovaných osob. Celkově se tedy dá hovořit

o jakési simulaci běžného mluveného hovoru. Tím že adresáty jsou téměř výhradně ženy, nabízí se zde navíc ještě srovnání tohoto typu textů s tzv. ženským stylem.

Výzkumy ženského stylu či ženského jazyka se zpravidla týkají komunikace mluvené a jsou reflektovány v souvislosti s chováním. Na základě studií popisujících ženskou komunikaci v interakci (např. u Tannenové, Lakoffové, Čmejrkové či Jelínka) se dá vymezit několik charakteristických rysů ženského stylu – nepřímé vyjadřování, kooperativní přístup, „povídavost" a emocionálnost projevu, ženská témata a lexikum. Řadu z nich lze velmi snadno aplikovat i na výše uvedené části ženských časopisů.

a) Nepřímé vyjadřování: zdvořilostní vyjadřování;
b) Kooperativnost: zaměření na interakci a kontakt – očekávaný souhlas, utvrzování o vstřícném a přátelském chování časopisu;
c) „Povídavost" a emocionálnost: úvahovost, vyslovení pocitů, domněnek, osobní příběhy, zkušenosti jiných žen;
d) Ženská témata a lexikum: vlastní zkušenosti, předpokládané společné zájmy, aktivity.

Na tomto místě je třeba zdůraznit, že ženský styl nebo jazyk je v rámci časopisů užíván také jako jistý druh stereotypu. Ženy očekávají od časopisu určitá témata i určitý přístup, který se shoduje s výše naznačenými rysy. Ženské časopisy využívají tyto rysy dvojím způsobem: především z nich těží – snaží se přibližovat strategiím známým z mluveného jazyka (vlastně tak napomáhají upevnění stereotypního vnímání ženské komunikace i ženských časopisů); v malé míře (jen v několika periodicích) pak stereotypy porušují – pro upoutání pozornosti a odlišení se od ostatních (v kontextu ženských časopisů působí příznakově např. používání expresivních výrazů, ironie, neužívání zdvořilosti apod.)

Př.: Cosmopolitan, červenec 2003, s. 50: *Nažhavte svou zatraceně sexy kůži*

Závěrem je tedy možno říci, že shodným rysem prostředků k navazování komunikace v ženských časopisech jsou různé způsoby ubezpečování čtenáře, že právě tento časopis je pro něj vhodný: oslovováním, nadužíváním zájmen vy a váš, nabízením možnosti ztotožnit se či začleňováním do skupin. Časopis tak reaguje na dvě základní předpokládané potřeby čtenářů (na první pohled protichůdné) – jsou to snaha být výjimečná, jedinečná a zároveň patřit někam, moci se začlenit a být in.

Mezi prostředky, které k tomu využívají, patří i rysy charakteristické pro mluvenou ženskou komunikaci. Dalo by se tedy navázat na Jelínkovo tvrzení (Jelínek, 1996, s. 302), že o ženském stylu se dá hovořit přinejmenším v konverzační a soukromé epistolární komunikaci, a říci, že ženské časopisy, alespoň ve výše popsaných částech, se dají považovat za dalšího reprezentanta tohoto stylu.

Literatúra

BARTOŠEK, Jaroslav: Úvod do studia žurnalistiky. Olomouc: Votobia 2001. 158 s.

ČMEJRKOVÁ, Světla: Jak mluví ženy a jak mluví muži. In: ČMEJRKOVÁ, Světla – DANEŠ, František – KRAUS, Jiří – SVOBODOVÁ, Ivana: Čeština, jak ji znáte i neznáte. Praha: Academia 1996, s. 35 – 38.

ČMEJRKOVÁ, Světla: Jazyk dívčích časopisů. In: ČMEJRKOVÁ, Světla – DANEŠ, František – KRAUS, Jiří – SVOBODOVÁ, Ivana: Čeština, jak ji znáte i neznáte. Praha: Academia 1996, s. 200 – 203.

ČMEJRKOVÁ, Světla: Žena v jazyce. In: Slovo a slovesnost, 1995, roč. 56, č. 1, s. 43 – 55.

HOFFMANNOVÁ, Jana: Feministická lingvistika? In: Naše řeč, 1995, roč. 78, č. 2, s. 80 – 91.

JELÍNEK, Milan: Existuje obecný styl ženský a mužský? In: Žena – jazyk – literatura. Ed. D. Moldanová. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně 1996, s. 297 – 302.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka: Příruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství lidové noviny 1995. 800 s.

LAKOFF, Robin: Language and woman‘s place. New York: Harper and Row 1975. 83 s.

MACHOVÁ, Svatava – ŠVEHLOVÁ, Milena: Sémantika a pragmatická lingvistika. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy 2001. 190 s.

MCCRACKEN, Ellen: Decoding women‘s magazines. Hampshire and London: Macmillan Press LTD 1993. 341 s.

TANNENOVÁ, Deborah: Ty mi prostě nerozumíš. Praha: Mladá fronta 1995. 336 s.

Použité zdroje

Betty, Cosmopolitan, Dáma, Donna, Elle, Harper‘s bazaar, Katka, Kleopatra, Marianne, Svět ženy, Tina, Vlasta, Žena a život, z let 1997 – 2003.

## České cisiojány aneb kolikátého dnes máme?

Hana Sobalíková

Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, Valentinská 1, 11646 Praha 1 ČR

Potřeba nějakým způsobem hierarchizovat plynoucí čas a zachytit zákonitosti opakování ročních cyklů patřila vždy k důležitým potřebám lidstva. Nevedly k ní jen důvody čistě praktické, ale i důvody politické a kultovní. Hledání chronologických systémů, které by odrážely periodičnost přírodních jevů a náboženské představy, s sebou nesl i vznik prvních kalendářů.

V evropském okruhu vycházelo měření času pochopitelně z křesťanského kalendáře. Středověké kalendáře proto obsahovaly i údaje potřebné k výpočtu ústředních křesťanských svátků Velikonoc, jako bylo Zlaté číslo, písma nedělní, konkurenty a další. To činilo ze středověkého kalendáře poměrně složitou sklad-

bu, která vyžadovala od svých uživatelů nejen schopnost číst, ale i poměrně značné znalosti v komputistice. Prakticky po celý středověk tak byly kalendáře pomůckami určenými především duchovním a vzdělaným laikům. Jak ale potřeba orientovat se v kalendáři rostla, začínají se vedle těchto velmi složitých kalendářů objevovat poměrně brzy i kalendáře jednodušší, použitelné i mezi laiky. (Jedním z nejstarších je Martyrologium poeticum připisované Bedovi Ctihodnému.) a za takovýto kalendář můžeme považovat i středověký cisioján.

České země hrály při vývoji cisiojánových kalendářů velmi důležitou roli. Nejen že je velmi pravděpodobné, že nejstarší známý latinský cisioján vznikl na českém území, ale také tu velmi hluboko zakořenil, o čemž svědčí vysoký počet dodnes dochovaných staročeských redakcí této památky. K tomu je nutno připomenout, že nejstarší dochovaný cisioján psaný česky pochází již z 13. stol. a zachycuje tak velmi ranou podobu staročeského lexika. Přesto se mu dlouho nevěnovala dostatečná pozornost. S nadsázkou se dá říct, že to zavinila jedna věta, kterou svého času na adresu českého cisiojánu pronesl při svém referátu v Královské české společnosti nauk Václav Hanka. Podle něj jsou takovéto skladby, zvláště ty latinské, až do XVI. stol. „bezsmyslné... a barbarské“ složené „z pokažených slov beze všeho smyslu“ (Hanka, 1842, s. 186 – 187). Tato odsuzující kritika bohužel na dlouhou dobu negativně poznamenala přístup českých badatelů k těmto památkám. Podrobnější rozbor českého cisiojánu tak přinesl ve své studii až K. Doskočil (1959). Jistou restituci českého cisiojánu přinesla ve svých dvou obsáhlých studiích až Julie Nováková (1967, 1971).

## 1. Charakteristika cisiojánu

Při letmém pohledu na kterýkoli z dochovaných cisiojánů se nelze divit, že jej Hanka tak radikálně odsoudil. Na první pohled se opravdu může jevit jako nejasná a podivná skladba. To ale jen do chvíle, než pochopíme jeho vnitřní strukturu.

Cisioján je specifický typ veršovaného kalendáře zachycující hlavní svátky jednotlivých měsíců. Přesné datum svátku je z něj možné vyčíst jen podle zařazení názvu nebo zkratky příslušného svátku, aniž bychom si museli pamatovat jakékoliv číselné údaje. To je možné díky vnitřnímu uspořádání cisiojánu, které se řídí podle přesných pravidel. Na základě těchto pravidel můžeme rozdělit cisiojány na několik typů. Prvním z nich je tzv. cisioján sylabický. Každý den v roce je v něm reprezentován jednou slabikou (celkem jej tedy tvoří 365 slabik). V cisiojánu tohoto typu je tedy každému měsíci věnováno tolik slabik, kolik má příslušný měsíc dní. Pokud na nějaký den v měsíci připadal svátek, tvořila příslušnou slabiku narážka na jméno světce či událost, k níž se daný svátek vztahoval.

Dalšími typy byly cisioján vokabulární (v něm měl každý měsíc tolik slov, kolik dnů), a třetí typ zastupuje cisioján o 365 verších, z nichž každý byl věnován jednomu dni. Je pochopitelné, že nejpraktičtějším a nejsnadněji zapamato-

vatelným je typ první. A skutečně je neslabičných cisiojánů zachováno proti sylabickým nápadně málo.

Tento princip dal cisiojánu i jméno, protože latinské cisiojány vesměs začínaly slovy Cisio (což je zkratka za Circumcisio Januaris, tj. aluze na svátek Obřezání Páně připadající na 1. 1. a na jméno měsíce ledna). Jak ukazuje i tento příklad, zachytit tímto způsobem několik bezprostředně navazujících svátků bylo bez zkracování jednotlivých slov téměř nemožné a toto zkracování (tzv. metoda suspensio, používaná již v antice) také patří k dalšímu typickému znaku cisiojánové skladby.

Velký počet svátků, které cisiojánové kalendáře zachycovaly (např. latinský cisioján Behaimův zachycoval téměř neuvěřitelných 144 svátků[1]), nedával autorovi moc příležitostí k rozvíjení tematické stránky skladby. Skladatelovy ambice se spíše uplatňovaly při vytváření metrické struktury, která pomáhala zapamatovat si jednotlivé verše (zpravidla se jednalo o hexametry, protože tento veršový rozměr byl pro skladbu takovéhoto typu zvlášť vhodný, a to díky volnému slabičnému rozsahu mezi 13 a 17 slabikami).

## 2. Původ cisiojánu

Charakteristické rysy cisiojánu vedly badatele k tomu, aby jeho původ hledali v antice. Jednak metoda suspensio patří k tradičním metodám v antice užívaným, jednak v antickém období měly původ i skladby, které se nazývaly De mensibus. Ty měly také formu hexametru a vztahovaly se k jednotlivým měsícům. (Tyto hexametry bývaly opisovány po celý středověk a jistě není náhodou, že lednový verš v nich začínal ve shodě s latinským cisiojánem slovy Janus, které se pro hexametr jeví jako vhodnější než Januarius.) O antických kořenech cisiojánu svědčí i zachovávání starořímské početní konvence v některých z nich, tj. započítávání dne, od něhož se počítá.

## 3. Cisiojány na českém území

### *3.1. Latinské cisiojány*

Nejstarší cisiojány byly psány latinsky a české země byly asi jedny z prvních, kde se latinský veršovaný kalendář v pol. 13. stol. objevil. Mezi dvě nejstarší známé cisiojánové památky patří cisioján Behaimův (dále CisBeh) a cisioján Kaltenbrunnerův (dále CisKalt). Oba dva si jsou velmi podobné, CisKalt má však několik specifických čtení, prozrazujících jeho bremsko-hamburský původ[2].

Pro české země byl mnohem významnější cisioján dočasného kanovníka v Olomouci Alberta Behaima. Ten se dochoval v jeho konceptní knize Liber

[1] Viz dále.

[2] Srov. Doskočil, 1959, s. 110 – 112.

memorialis[3]. Dlouho se spekulovalo o Albertu Behaimovi jako o možném autorovi cisiojánu. Julie Nováková, která jeho rukopis jako poslední podrobněji zkoumala, však autorský zápis pro písařské chyby vzniklé nepochopením obsahu zcela vyloučila (Nováková, 1967, s. 6 – 9).

Podobnou strukturu, jakou měly tyto dva kalendáře, mají i všechny ostatní latinské cisiojány vzniklé do poloviny 16. stol. a je tedy pravděpodobné, že vycházejí z jedné společné větve[4]. Z kalendářů první redakce se své předloze výrazněji vzdálil jen jeden cisioján, a to tzv. cisioján Krumlovský[5]. Tento kalendář patřil krumlovským klariskám a pochází z doby před rokem 1317. Dochoval se pouze v jediném rukopise, dnes navíc velmi poškozeném. Jeho znění naštěstí otiskl ve své studii Karel Doskočil (1959, s. 119) a jeho verzi ještě dodatečně opravila Julie Nováková. Krumlovský klášter, odkud cisioján pochází, vznikl až roku 1350, takže si klarisky kalendář už museli do Krumlova přivést, patrně z Prahy.

Třebaže cisioján Krumlovský vykazoval jisté osobité rysy, jeho inspirace CisBeh je nesporná. Zcela jinak je tomu s cisiojánem zvaným Circumcisio[6] humanisty Jiřího Handsche, který reprezentuje druhou redakci latinského cisiojánu u nás. Tento cisioján je typický potlačením některých svátků (oproti CisBeh obsahujícímu 144 svátků, jich je zde jen 44) a rozchodem s tradiční metodou suspensio (jednoslabičné zkratky tu nenajdeme žádné, dvojslabičnou pouze jednu – Geor). Tento cisioján však zaujme především bohatstvím témat, která zachycuje – např. se tu setkáme i s odkazy na antickou mytologii – ale bezesporu nejzajímavější jsou na tomto cisiojánu jeho údaje o astronomických pozorování zahrnujících informace o poloze znamení zvěrokruhu na obloze apod.

### *3.2. České cisiojány*

Vývoj české větve cisiojánových kalendářů se v některých ohledech od latinské liší. Především byl ve všech česky psaných cisiojánech radikálně snížen počet zachycovaných svátků. To dovolovalo autorům výrazněji rozvinout tematickou stránku skladby a české kalendáře jsou tak obsahově mnohem bohatší. Nenajdeme tu ani tak velkou závislost mezi jednotlivými skladbami. Každý z pěti známých českých cisiojánů byl dílem více méně samostatným, reagujícím velmi pohotově na momentální oblibu jednotlivých světců.

Podobně jako v případě latinských cisiojánů byly také české kalendáře pojmenovávány podle incipitů. Nejstarší český cisioján tak dostal jméno Oktáva

[3] Bavorská státní knihovna Clm 2574b

[4] Tyto shodné rysy latinských cisiojánů vedly některé badatele ke snahám zrekonstruovat jeho výchozí podobu. Poměrně daleko v tomto směru dospěl Karel Pickel, když srovnával užití sloves v jednotlivých verzích a porovnával stáří uváděných svátků. Jeho výsledná verze se velmi blížila právě Behaimově cisiojánu. Za spodní hranici vzniku cisiojánu jako takového určil 12. stol. (srov. Nováková, 1971, s. 12).

[5] sign. UK VI B 9

[6] kodex NK ve Vídni č. 9650

(1.1. je tu připomínán oktáv narození Páně), další redakce pak reprezentují cisiojány Ochtáb, Obřez leden, Nové léto a Obřezán Kristus.

### *3.2.1. Cisioján Oktáva*

Vznik našeho nejstaršího cisiojánu se datuje do druhé poloviny 13. stol. a některými autory je dokonce považován za vůbec nejstarší veršovanou skladbu tohoto typu napsanou v národním jazyce (tak míní i K. Doskočil, 1959, s. 112).

Jeho znění se dochovalo ve dvou rukopisech, rukopise mnichovském Bavorské státní knihovny[7] a rukopise pražském[8]. Oba texty si jsou velmi podobné, a to i po stránce formální: oba jsou psány kontinuálně jako próza a oba mají na stejném místě lakunu (chybí verše pro druhou polovinu měsíce června a první část měsíce července[9]).

V odborné literatuře byla Oktávě věnována poměrně velká pozornost. Bohužel všechny starší práce se opíraly o Hankou vydaný přetisk této památky, vycházející pouze z opisu, který Hankovi pořídil bibliotekář mnichovské knihovny. Teprve soustavný průzkum Julie Novákové, podpořený vyžádaným zněním originálu z mnichovské knihovny, restauroval skutečný text Oktávy a odhalil mnoho špatně přečtených míst, která měla značný vliv i na některé zásadní soudy o vzniku a dalším vývoji tohoto cisiojánu[10].

Text Oktávy má již všechny podstatné rysy, jimiž se cisiojány psané česky odlišovaly od cisiojánů latinských. Asi největším rozdílem je radikální snížení počtu svátků reflektovaných v českých cisiojánech (tak oproti 144 svátkům CisBeh je to v Oktávě jen 74).

Zredukováním počtu svátků, na něž je v Oktávě odkazováno, dostává celá skladba lepší smysl a dovoluje doprovázet uváděné svátky odkazy na události ze životů svatých. Zasvěcené komentáře zde uváděné svědčí o tom, že autor Oktávy se musil dobře orientovat ve středověké hagiografii. Aluze na svátky jsou navíc často vystavěny tak, aby působily víceznačně, jak je tomu např. v prvním dubnovém verši *Květ zemi, pláči nebu, květ ten daje slávu Tiburcú*: V tomto verši jsou 3 narážky, a to 4., 10. a 14.4. Přímou narážkou je jen aluze na svátek sv. Tiburcia. Podle legendy přinesl Tiburciově sestře, tajné křesťance z rajské zahrady růže a lilie sám anděl. Tiburcius, který toho byl svědkem, se po tomto zážitku obrátil a také se stal tajným křesťanem, což mu později vyneslo mučednickou smrt. V tomto smyslu musíme chápat i zde se vyskytující

---

[7] sign. Clm 17703

[8] Muzeum hl. m. Prahy, inv.č. 12.060

[9] Tato lakuna pravděpodobně vznikla až chybou při přepisování; text před lakunou končí slovem apoštol. Na 15. červenec přitom připadá svátek Rozeslání apoštolů, a tak je možné předpokládat, že i červencový verš končil tímto slovem.

[10] Především tak bylo opraveno Doskočilovo tvrzení, že každý z dochovaných rkp. představuje samostatnou redakci, rkp. M redakci 1a a rkp. P redakci 1b (srov. Nováková, 1967, s. 16 – 18).

spojení: květ přinesl Tiburciovi věčnou slávu mučednické smrti. – Šestého dubna je svátek svatého Celestýna a jeho jméno je ukryto v latinské podobě slova nebe (tedy caelum). Nejmnohoznačnější je pak narážka připadající na 4.4. Pod slovem pláč je možné hledat narážku na dobu postní (tj. kající pláč náleží v tomto období nebi), či narážku na svátek sv. Ambrože připadající na tento den (sv. Ambrož byl známý tím, že nad hříšníky často plakal, jak to několikrát zdůrazňuje i Legenda Aurea (de Voraigne, 1984, s. 149 – 156). Doskočil zde viděl narážku na dubnové deště, ta je ale vzhledem k ojedinělosti podobných odkazů v tomto cisiojánu spíše nepravděpodobná.

Vážný a kompozičně promyšlený charakter Oktávy přivedl K. Doskočila k názoru, že jejím autorem byl patrně vzdělaný benediktinský mnich, který ji složil pro klášter sv. Jiří na Pražském hradě. Tomu by nasvědčovalo i zařazení svátku sv. Vojtěcha k 23.4. Zatímco kromě cisiojánu Obřez leden ustoupil tento svátek ve všech mladších cisiojánech svátku sv. Jiří, autor Oktávy sv. Vojtěchu věnoval v podstatě celý půlverš, svědčící o velké úctě, jakou k tomuto světci choval: *Slavný kněz, náš otec Vojtěch. Mark velí kříž nésti.* Nepřímý důkaz Doskočilovy teorie bychom mohli spatřovat i v užití substantiva *zok* pro označení měsíce května. (*Zoka měsiecě chce sě čstíti Urban.*) Toto substantivum (srov. stsl. *izokъ*), máme pro staročeské období doloženo vedle našeho dokladu již jen z latinského breviáře z poloviny 14. stol.[11] sester právě zmíněného svatojiřského kláštera.

Archaických a neobvyklých slov a slovních spojení nacházíme v tomto cisiojánu víc. Za všechny upozorníme alespoň na dvě substantiva, a to na subst. *vrážě* užité ve významu los[12] v druhém únorovém verši tohoto kalendáře (*Dal Petr na Matěje vrážu.*) a na subst. *viecě.*

První z nich je v lexikálním archivu staré češtiny[13] doloženo již jen na třech místech[14] v několika staročeských žaltářích. Jak dokládají tyto žaltáře, bylo toto substantivum patrně stylově příznačné a objevovalo se ještě v pol. 14. stol. – důsledněji jej uvádějí oba dochované české žaltáře z první poloviny 14. stol., tj. žaltář Wittenberský a žaltář Klementinský (ten ale v jednom případě již nahrazuje toto slovo substantivem „los“). Důsledně jej uvádí ještě Bible drážďanská z 60. let 14. stol. i žaltář Poděbradský z konce 14. stol. V žalmu 30,16 však již je vedle něj připsáno substantivum „los“, které začíná v žaltářích z druhé poloviny 14. stol. převládat. Bible olomoucká, reprezentující přepracované znění prvotního biblického překladu, už důsledně užívá substantiva los.

Velmi ojediněle máme pro starou češtinu doloženo i substantivum *viece* (*Anjel s Marjú činí viecě.*) ve významu řeč, rozmluva (vycházející z psl. *větъ*). V lexikálním archivu oddělení vývoje jazyka najdeme už jen jediný doklad na

[11] sign. UK XIII E 14

[12] Srov. stsl. vraža, rus. vorožba, pol. wróżba.

[13] Lístkový archiv staročeské slovní zásoby je dnes uložen v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR v Praze.

[14] Konkrétně se jedná o tato místa: Ž 30,16; Ž 67,14; Ž 124,3.

výskyt tohoto substantiva v češtině, a to ve výkladu Krumlovském (Výkl Kruml 248a1: *que tibi obiciuntur kteréžto rzieczi uel wieci proti tobě liczie* /Mk 14,60/), což jen potvrzuje výjimečnost tohoto biblického slovníku z 1. pol. 15. stol.

### *3.2.2. Cisioján Ochtáb*

Druhým českým cisiojánem je tzv. Ochtáb (úvodní slova lednového verše připomínají v tomto případě oktáv narození Páně).

Na základě svátků, které uvádí, je možné dobu jeho vzniku ohraničit lety 1320 – 1340[15]. Uváděné svátky se shodují i s dochovaným kalendářem abatyše Kunhuty z let 1306 – 1321 a časové zařazení potvrzují i jeho shody s latinským cisiojánem krumlovských klarisek z doby před rokem 1317. Všechny čtyři dochované rukopisy Ochtábu jsou ale značně mladší[16].

O stáří rukopisu vypovídá i jeho jazyková stránka zachovávající starší podobu zájmena *ny*: *Pravdě ny Ambrož učí* a bezkoncovkový akuzativ v prvním říjnovém verši: *tam jal Dionýs vlk a lišku*[17]. O užití bezkoncovkového akuzativu ve skloňování jmenném uvažuje J. Nováková i v srpnovém verši: *pan Bartoloměj jal Jan a sťal* (Nováková 1971, s. 34), a to i přesto, že ve skloňování jmenném se s bezkoncovkovým akuzativem setkáváme opravdu velmi sporadicky (pro toto řešení by však mohlo svědčit, že tento starý typ akuzativu přetrvává v některých specifických případech, mezi něž patří i poměrně frekventované časové určení: „na svatý Jan“).

Autor Ochtábu starší Oktávu patrně znal – tak bychom mohli alespoň soudit z podobnosti některých veršů – jako např. únorového verše *Již Hrom Blažej* (Ochtáb) proti *Čsti Hrom Blažej* (Oktáva) – celkové vyznění Ochtábu je ale odlišné. Cisioján Ochtáb je především méně rigorózní. Odpadá mnoho svátků i doprovodných textů čerpajících ze života světců (to se týká např. svátku sv. Pavla, svátku Zjevení Páně, sv. Floriana, Barnabáše, Ludmily a dalších). Autor se už necítil tolik vázán skutečnými legendami. Jednotlivé i spolu nesouvisející svátky zapojuje do souvislých vět, a vytváří tak mezi nimi zcela nové souvislosti, které často nepostrádají vtipu. Důraz na hagiografickou přesnost tu ustupuje slovní hříčce, jak je tomu např. v druhém lednovém verši: *Anton A Šeb S NěTú VrTie Pavlem pod boží přetú* (tj. pod Boží pohrůžkou) – narážka z 25.1. odkazující na svátek Obrácení sv. Pavla tu může nabývat smyslu „točit se v kole při tanci“ (tedy Anežka a Antonín otáčejí Pavlem). Podobně např. verš únorový *VaLentin tu bieŠe držě Petr stuol Macka Učešě* může evokovat i bouřlivější výměnu názorů mezi Petrem a Mackem.

---

[15] Z nověji zavedených svátků má již sv. Kláru (svatořečena 1255), za anonymní kolínské panny má sv. Uršulu, jejíž kult se u nás rozšiřuje právě na počátku 14. stol., zároveň mu však ještě chybí svátek sv. Zikmunda (roku 1366 byl Zikmund prohlášen za českého zemského patrona, část jeho ostatků pak byla uložena v chrámu sv. Víta).

[16] Nejstarším z nich je tzv. Štítenský zlomek, obsahující verše pro březen a duben, dochovaný ve Štítného Knížkách šesterých z roku 1376 (sign. UK XVII A 6).

[17] Je ale možné v tomto případě uvažovat i o případ asyndetického spojení: vlka, lišku.

Autor se neobává i tak kuriózních slovních spojení jako v listopadovém verši o sv. Alžbětě: *Znal jest Bětu slon, Cil, Klimše, Kateřinu znal On.*

Narážky na jména svatých jsou v Ochtábu zároveň velmi důmyslně zapojovány rovnou do textu (např. v již zmiňovaném verši lednovém se ve slově „vrtie“ ukrývá narážka na Timotheje (24.1.), podobně v únorovém verši *Již Hrom Blažej Hát šli spolkem do školy zpievat* ve slově škola najdeme svátek sv. Scholastiky. V závěrečném prosincovém verši je takto z pouhých narážek vytvořena celá věta: *Jan MláTo měSil.*[18]

Hoden pozornosti je i první květnový verš: *Filip kříž vyhřebl, Jana v Staňkově oleji pohřebl.* Nejenže jsou v něm tři legendy smíšeny dohromady a jejich strůjcem je sv. Filip (vykopal kříž a poté pohřbil sv. Jana v oleji sv. Stanislava), ale zajímavé je i dvojí užití sloves odvozených od stč. hřésti. Dokladů na toto sloveso s předponou po- (tj. pohřésti) je ve stč. materiále doloženo poměrně hodně, na užití s předponou vy- jsou v lexikálním archivu staré češtiny jen tři doklady, a to z Kroniky Vavřince z Březové (BřezKron[19], 475), veršované skladby o Ezopovi pocházející ze sborníku hraběte Baworského (BawEzop 53b) a v nejstarším českém překladu Bible, v Bibli drážďanské (Mt 6,19)[20]. Hodno pozornosti je i to, že v obou případech jsou tato slovesa podle pravidel cisiojánu nutně čtena pouze dvojslabičně, a dokumentují tak vývoj pobočných slabik v češtině[21].

Lehčí tón Ochtábu dovoluje i užití familiárnějších podob u jmen svatých (tak z Máří Magdaleny se stává Manda, ze Stanislava Staněk, z Václava Vaněk, a z Margarety – není jasné, zda úmyslně či neúmyslně – je dokonce vytvořen Marhoř apoštol).

Při výčtu charakteristických rysů Ochtábu bychom neměli zapomenout ani na množství nových témat, která ve starších cisiojánech neměla obdoby. Přibývají tak především zmínky o tradičních činnostech vykonávaných v jednotlivých měsících, jako je orba, sklizeň, senoseč apod.

### *3.2.3. Cisioján Obřez leden*

Z první poloviny 15. stol. pochází další český cisioján, Obřez leden. Rukopis tohoto cisiojánu pochází z doby M. Křišťána z Prachatic (1360 – 1439) (rkp. o něm mluví jako o současníku, tj. Obřez může nejpravděpodobněji pocházet z let 1410 – 1439). Byl zapsán hned na čtyřech místech v rukopise Hodiny

---

[18] Věta je složená z narážek na svátek sv. Jana evangelisty, sv. Mláďátek, sv. Tomáše a Silvestra.

[19] Zkratky jednotlivých rkp. uvádíme podle soupisu pramenů a zkratek Staročeského slovníku (SOUPIS, 1968). Zde také bližší informace o jednotlivých památkách.

[20] Nevšednost tohoto výrazu potvrzuje i skutečnost, že všechny ostatní biblické texty zastupující jednotlivé redakce překládají lat. effodere odlišně (srov. vykopati v Čtenie zimnieho času (f. 7b), evangeliáři Olomouckém (f. 221), Čtenie knězě Benešovy (98b), Bibli olomoucké, litoměřické, padeřovské; pokrásti v evangeliáři Pražském (4b); vykopávati v Bibli pražské.

Matky Boží z r. 1444 (dnes bohužel nezvěstném) a později byl vytištěn ve dvou vydáních modlitební knihy Zahrádka duše[22] z první pol. 16. stol. Obě verze vydal Hanka i Doskočil.

Zmínka o M. Křišťánu z Prachatic v nejstarším z rukopisů svádí k myšlence, že M. Křišťán byl autorem tohoto cisiojánu. Tato možnost se však nezdá jako příliš reálná již proto, že M. Křišťán byl autorem kalendáře, který se s cisiojánem plně nekryje (tak např. k 23.4. uvádí Obřez leden ve shodě s Oktávou svátek sv. Vojtěcha, zatímco v kalendáři Křišťánově nacházíme obvyklejší svátek sv. Jiří, který připadal na tentýž den).

Autor obsadil více dnů narážkami na svátky než Ochtáb a zařazuje i poměrně velký počet svátků nových (a to i přes to, že v této době se Evropou šířila vlna kritiky na nepřiměřené množství svátků figurujících v církevním kalendáři, která našla své zastánce i v předhusitských Čechách, a to především v osobě Matěje z Janova). A objevuje se v něm i několik narážek na svátky pohyblivé (uvádí výslovně půst, a hody), které se v tradičních cisiojánech pro nemožnost přesného zachycení jejich data nevyskytovaly.

Na nově zařazených svátcích upoutá především jejich výběr. Většina z nich totiž patří do okruhu nových kultů uvedených do českých zemí Karlem IV. Jeho podpora některých světců, umocňovaná i přivážením jejich ostatků do Čech, se na tomto předhusitském cisiojánu plně projevila. Z nových svátků je to především svátek Karla Velikého (tento svátek se dosud neobjevil ani v cisiojánech latinských). O šíření jeho kultu v tomto období mj. svědčí roku 1350 založený kostel a klášter augustiniánů v Novém Městě pražském, dodnes nazývaný Karlov. Z dalších svátků si můžeme uvést např. sv. Brigitu, jednu z nejmladších světic († 1373, svatořečená roku 1391), sv. Zikmunda[23] či sv. Annu (uctívanou zvláště posledními Přemyslovci – i ona byla jednou z těch, jejíž ostatky Karel IV. přivezl během doby svého panování do Čech) a v neposlední řadě se zmiňme o svátcích Cyrila a Metoděje (uvedených pod společnou zkratkou Crhota – tj. Crha a Strachota[24]) Karlem IV. tolik propagovaných, jejichž svátek žádný ze starších cisiojánů neuváděl.

Zvýšený počet svátků musel mít nutně vliv na ucelenost a kvalitu skladby. Obřez leden skutečně nedosahuje úrovně staršího Ochtábu, přestože se jeho autor snažil stavbu jednotlivých veršů narušit co nejméně[25], většina veršů však nárůstem

---

[21] Po zániku jerů vznikly tzv. pobočné slabiky z neslabičných sonant. V nich figurovaly likvidy r, l; o něco v menší míře pak hlásky j, m, n. Tyto pobočné slabiky později buď zanikly, nebo se staly plně slabičnými. A právě cisiojány s pevným počtem slabik dobře dokumentují tento proces. Ochtáb přináší ještě několik dalších důkazů o dosud jednoslabičném čtení slov s likvidou na konci slova (srov. čtení Petr, zsěkl, Erazm).

[22] sign. NM 25 F 8, UK 54 F 256

[23] Mezi svátky oficiálně kodifikovanými v Čechách se objevuje roku 1365 za arcibiskupa Jana Očka z Vlašimi.

[24] Srov. např. EvOl 105 a 250.

[25] Julie Nováková v této souvislosti uvádí i ojedinělý případ užití metody suspensio v apelativu *svekr* (správně svekra, svekrev). Toto vysvětlení je velmi pravděpodobné,

počtu svátků utrpěla. Přesto i tato skladba vnáší do cisiojánové literatury nové prvky. Tematicky je zajímavý např. verš květnový odkazující na dobu vhodnou pro stavební činnosti: *Fil Zig kříž nalezl, Jan máj Staňka hrad stavěje vyhřezl*[26] nebo verš březnový *Gedruta a Beneš oří, Mařie zvěst smrže spoří*..

Novým prvkem je také zapojení názvů příslušných měsíců do úvodního verše každého měsíce, které nepochybně sloužily jako velmi dobrá pomůcka pro orientaci v rámci básně.

### *3.2.4. Nové léto*

Cisioján Nové léto je prvním českým cisiojánem, u něhož známe autora. Je jím utrakvista a mistr svobodných umění M. Václava Koranda Ml. (1422 – 1519). Zhotovování kalendářů patřilo k tradičním povinnostem univerzitních mistrů, a tak jeho iniciativa v této oblasti je zcela pochopitelná.

Rukopisně je tento cisioján zachován na dvou místech v kodexu UK IV G2, a to na foliích 133b a f. 108b. Na f. 133b je koncept přetřený rumělkou, čistopis je na f. 108b. Oba zápisy byly provedeny vlastní rukou Korandovou, známou z některých jiných Korandových písemností (viz Nováková, 1971, s. 50). Jeho autorství potvrzují i iniciály V.K., jimiž byl zápis signován. Koncept obsahuje mnoho úprav a přepsání, které potvrzují, že se skutečně jedná o autograf.

Podkladem byl Korandovi cisioján Ochtáb (viz Doskočil, 1959, s. 149 – 150) svého autora, husitského kněze, však tento cisioján nezapře. Tak již samy úvodní slova tohoto cisiojánu, Nové léto, se zcela rozcházejí s dosavadní tradicí. Většina nových kultů doby karlovské je tu znovu potlačena a z Korandovy skladby vypadává i tradiční mariánský svátek Početí P. Marie připadající na 8.12., dosud uváděný ve všech cisiojánech. Oproti tomu nový svátek je tu doplněn jediný, a to, jak se dá od utrakvistického učence očekávat, připomínka mučednické smrti M. Jana Husa[27].

Nové léto upouští od Obřezem zavedeného uvádění názvů měsíců v prvním verši každého měsíce. A ani po obsahové stránce není příliš bohaté. Nově ale tento cisioján např. zachycuje začátek jednotlivých ročních období a i některým Korandovým veršům se nedá upřít originality (srov. např. říjnové dvojverší: *Remiš a Franěk šli vorat, Diviš semen rozsévat/ Havel, Luikáš i Uršula topie*

---

i když není bez zajímavosti, že na užití subst. svekr v ženském rodě máme doloženy ještě dva další doklady, a to z mamotrektu Břevnovského (MamBřevn 148b) a z Čtenie knězě Benešovy (EvBeneš 38). Doklad z EvP (UK XI B 3, f. 1a – 19b) má navíc varianty: swiest MamBřevn; cztye EvZimn; Czssczye (glosy v lat. rkp UK XII E 8, f. 1a – 218b); dsstie MamF (UK VIII G 28, f. 85a – 95a); swekrussie EvK (Kap A 172); sestrzyenycze EvO (Olomouc II 249/2, f. 94b – 331b), tj. výklad lat. „socrus“ je zde nejednotný a chybné označení Drahomíry coby Ludmiliny tchyně by se tím mohlo vysvětlit.

[26] Zde ji již slovo „vyhřezl“ čteno trojslabičně.

[27] V českém cisiojánu se tak svátek M. Jana Husa objevuje poprvé. (V latinských husitských cisiojánech je tento svátek ale už uváděn dříve (srov. latinský cisioján v rkp. UK VII G 14, f. 2b – 3b).

*kamna Šimonova.* Dodržován je i náležitý počet slabik, i když v tomto případě se již ve většině případů nedá hovořit o tradičních hexametrech. Do cisiojánu dále proniká stále více odkazů na tradiční činnosti spjaté s jednotlivými ročními obdobími. I tak se však zdá, že jedním z hlavních důvodů vedoucích k sepsání tohoto cisiojánu bylo právě doplnění svátku M. Jana Husa.

### *3.2.5. Obřezán Kristus*

Nejmladší český cisioján, Obřezán Kristus, byl otištěn spolu s Handschovým latinským kalendářem Circumcisio v Karolidesově tisku z roku 1614 a tento latinský cisioján mu byl patrně i předlohou. Podobně jako on se i tento český kalendář výrazně liší od cisiojánů starších, a to i po formální stránce. Každý měsíc je zde reprezentován čtyřmi verši (oproti dřívějším dvěma), což značí, že i zde je zcela opuštěna dosavadní forma hexametru, v této době již značně zastaralá. Cisioján důsledně nedodržuje ani náležitý počet slabik (některé měsíce tak mají 32 slabik, které by měly správně odpovídat 32 dnům).

Kalendář Obřezán Kristus je počtem svátků sice trochu bohatší než latinské Circumciso, ale nevěnuje takovou pozornost astronomickým údajům. Počet tradičně uváděných svátků je v porovnání se staršími českými cisiojány menší (vypuštěny jsou i tak významné svátky jako svátek sv. Víta, Blažeje či Štěpána mučedníka, doposud uváděné ve všech českých cisiojánech).

Redukce počtu svátků, včetně těch nejvýznamnějších, jakož i porušování slabičné cisiojánové normy, signalizují, že cisiojány už přestávají plnit svou primární funkci mnemotechnické pomůcky a začínají být chápány spíše jako díla čistě literární. O tom nás může přesvědčit i výběr nových svátků, které cisioján Obřezán Kristus obsahuje. Najdeme mezi nimi i svátky sv. Medarda a Pankráce, zařazené nepochybně spíše kvůli pranostikám, které jsou s jejich jmény spojovány, než z důvodů hagiografických.

Přiblížit události ze života svatých tedy nestálo v popředí zájmu autora tohoto cisiojánu, zcela vyloučit jeho zájem však nemůžeme. Svědčí o tom napravení legendy o Bartoloměji, zaživa sedřenému z kůže, jehož legenda byla minulými cisiojány chybně připisována sv. Urbanu, a zařazení některých nových svátků, jako bylo Proměnění Páně nebo svátek Zasvěcení Panny Marie v Jeruzalémě prohlášený za závazný pro pražskou arcidiecézi pravděpodobně kolem r. 1385). Aby bylo možné zařadit do skladby narážku na dva z nejvýznamnějších domácích svátků, svátek sv. Ludmily a sv. Václava, byla porušena dokonce i skladatelova zásada nepoužívat žádné zkratky: zatímco na jiných místech autor svátky raději vypouští či verše jinak pozměňuje, než aby porušil plynulost a srozumitelnost textu[28], v případě Ludmily a Václava udělal výjimku a tyto verše jsou jediné v celé skladbě, které zachovaly starou metodu suspensio.

[28] Např. aby bylo možné rozepsat svátek sv. Ondřeje, připadající na poslední den v měsíci a vyžadující tedy narážku až v této poslední slabice, což je bez použití zkratky velmi obtížné, volil autor raději cestu porušení náležitého počtu slabik pro tento měsíc.

Karolidesův cisioján je jen s drobnými obměnami použit i na staroměstském orloji v Praze. Tato verze byla otištěna v Měsíčníku hodin staročeských na Staroměstské radnici z roku 1866. Předmluvu k tomuto výtisku napsal K. J. Erben. V ní za předlohu tohoto cisiojánu označil v současnosti neznámé znění z druhé poloviny 16. stol. Zdá se však, že většina úprav je až dílem Erbenovým (viz Doskočil, 1959, s. 158).

### 4. Závěr

Proměny, které jsme ve vývoji českého cisiojánu mohly sledovat, jasně naznačují, že z původní mnemotechnické pomůcky se postupem času stává spíše zábavná skladba zachycující některé tradiční svátky a charakteristické činnosti v průběhu roku. Jako takový však již nemohl konkurovat umněji složeným skladbám, a tak v souvislosti se ztrátou svého původního účelu se cisiojánové kalendáře z české literatury pomalu vytrácejí.

Literatúra

HANKA, Václav: Český Cisiojanus. In: Rozbor staročeské literatury, Pojednání Král. čes. spol. nauk, řada V, sv. 2, s. 186 – 193.

HANKA, Václav: Nejstarší posud známé hexametry české v Cisiojánu XIII. věku. In: Časopis českého museum, 1853, roč. 27, sv. 3, s. 415 – 423.

NOVÁKOVÁ, Julie: Počátky českého cisiojánu. In: Sborník historický, 1967, sv. 15, s. 5 – 43.

NOVÁKOVÁ, Julie: České cisiojány od 14. stol. Praha: Academia 1971. 61 s.

DOSKOČIL, Karel: Vývoj cisiojanu u nás. In: Sborník historický, 1959, sv. 7, s. 97 – 165.

BLÁHOVÁ, Marie: Historická chronologie. Praha: Libri 2001. 948 s.

FRIEDRICH, Gustav: Rukověť křesťanské chronologie. Praha: FFUK 1934. 339 s.

de VORAIGNE, Jakub: Legenda Aurea. Praha: Vyšehrad 1984. 342 s.

Staročeský slovník, úvodní stati, soupis pramenů a zkratek, Praha: Academia 1968. 130 s.

## Frekvencia výskytu neurčitých slovesných tvarov v diele Mila Urbana

Henrieta Stankovičová

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta,
Univerzita sv. Cyrila a Metoda, Trnava

Slovenský spisovateľ Milo Urban (1904 – 1982) sa dostal do povedomia širokej čitateľskej verejnosti predovšetkým svojím románovým dielom **Živý bič**

(1927). Pre jeho veľký čitateľský úspech, a azda aj pre vlastnú vnútornú potrebu dopovedať osudy jednotlivých protagonistov, sa neskôr napísal aj jeho voľné pokračovanie. Preto už v roku 1930 vydáva ďalší román – **Hmly na úsvite**. Románovú trilógiu završuje dielo **V osídlach** (1941).

Tento príspevok je zameraný predovšetkým na druhý diel z tejto trilógie, práve pre jeho jedinečnosť a variantnosť. Oba tieto prvky totiž dané dielo vykazuje v silnej miere. Je to spôsobené najmä tým, že Milo Urban daný román dvakrát prepracoval (1941, 1970). Zásahy, ktorým bolo dielo podrobené, sú také výrazné, že môžeme do istej miery vravieť o troch románoch s identickým názvom, no s odlišným obsahom. Milo Urban urobil podstatné zmeny v makrokompozícii textu (druhé a tretie vydanie boli podstatne skrátené). Rovnako prepracoval niektoré podstatné epizódy a zmeny sa napokon premietli aj do jazykovej roviny diela, a to do lexikálnej, morfologickej, syntaktickej a v konečnom dôsledku aj do štylistickej.

Z literárneho hľadiska napokon nastala v diele premena poetiky a to nielen románovej, ale aj autorskej. Milo Urban akoby urobil krok späť, keď sa vzdal prvkov charakteristických pre celú jeho predošlú tvorbu, ktorou inklinoval k lyrizovanej próze a vrátil sa k realizmu, ktorý prv prekonával. Takáto tendencia sa prejavila aj v jeho neskorších dielach, no nápadne sa prejavuje práve v románe **Hmly na úsvite**.

V Slovníku slovenských spisovateľov sa v súvislosti s týmto dielom uvádza: „Epizodický dej sa odohráva okrem vidieckeho prostredia aj v slovenskom malomeste, v ktorom sa prebúdza podnikateľský živel, a v pražskom prostredí vysokej politiky, plnej intríg a lobovania. Hlavaj zostáva verný svojej archetypálnej vidieckej pravde a etike. V postave robotníka Sedmíka sa Urban dotýka živelného robotníckeho a komunistického hnutia. Zjavenie sa Krista tragicky umierajúcemu Sedmíkovi naznačuje Urban sympatie k tradičným hodnotám viery pred inými ideologickými koncepciami. Kritika v tomto diele ocenila psychologickú prekreslenosť postáv, vyčítala však sujetovú povrchnosť a verbalizmus.“ (Hochel, 2000, s. 475) K tomuto citátu treba dodať hneď niekoľko korekcií. Ak dôverne poznáme všetky tri verzie, túto charakteristiku diela by bolo možné uplatniť len na prvú z nich. Napríklad postava Krista sa už v druhej verzii (1941) stráca a stáva sa z neho len pocestný. Toto premenovanie zostáva zachované aj v tretej verzii. Táto postava Kristus/pocestný sa síce zjavuje Sedmíkovi v identickej situácii, no nejde a jeho „tragickú smrť“, keďže Sedmík tragédiu závalu v rozostavanom dome prežije (a to vo všetkých troch verziách). Rovnako svet vysokej politiky nie je situovaný výsostne do pražského prostredia, práve naopak, v epizódach zasadených do tohoto kontextu sa s ním stretávame len sporadicky. Sujetové rozdiely jednotlivých verzií však nie sú predmetom tohoto príspevku, hoci ich rozsiahlosť by mohla byť aj predmetom samostatnej štúdie.

Ako už bolo spomenuté, jednou z rozdielností, ktorá sú markantné hneď pri prvom podrobnejšom skúmaní jednotlivých verzií, je zmena autorskej poetiky.

Milo Urban pri jednotlivých prepracovaniach postupne upúšťal od používania prvkov, a to aj prvkov jazykových, ktoré boli charakteristické pre jeho krátku prózu, neskôr aj pre román Živý bič, ako aj pre prvú verziu románu Hmly na úsvite. Ich osud je pritom trojaký. Buď sú nahradené inými prvkami, sú vynechané, alebo ponechané v pôvodnom tvare. Tretia skupina je však najmenej početná.

Previazanosť zmeny autorskej poetiky s jazykovými zmenami dokazuje aj skúmanie frekvencie výskytu neurčitých slovesných tvarov v jednotlivých verziách. Dojmologicky totiž vzniká hypotéza, že v prvej verzii je táto frekvencia vyššia ako v druhej a tretej verzii diela, a to predovšetkým v tých pasážach, ktoré by sme mohli označiť ako lyrické. Stratu lyrického výrazu textu vnímame aj posunom vo frekvencii výskytu neurčitých slovesných tvarov a ich nahrádzaním opisnými tvarmi. Z hľadiska literárnej vedy vieme, že u Mila Urbana nastal postupne v jeho tvorbe posun smerom do lyrizovanej prózy k analytickému realizmu. Tu sme sa dostali k otázke, či je možné túto hypotézu, ktorá vznikla v literárnovednej rovine potvrdiť aj empiricky, napríklad aj s pomocou využitia štatistických metód. Pre skúmanie tejto možnosti bolo potrebné predovšetkým sformulovať presnú hypotézu, ktorú by bolo možné testovať.

Hypotéza: **V treťom vydaní (v tretej verzii) románu Hmly na úsvite sa v texte po autorovom zásahu vyskytuje menej neurčitých slovesných tvarov ako to bolo v prvej verzii.**

Na overenie hypotézy bolo zvolených niekoľko ukážok z prvého a tretieho (druhýkrát prepracovaného vydania). Museli však spĺňať požiadavku lyrickosti textu. Medzi ich vznikom uplynulo štyridsať rokov. Zámerne sme sa zamerali na ukážky, ktoré sú sujetovo takmer identické vo všetkých verziách. Až po ich starostlivom vybratí bolo možné pristúpiť k porovnaniu textov a testovaniu hypotézy. Cieľom testovania bolo zistiť **z**, čiže **kvantil normálneho rozdelenia**. Len z neho možno vypočítať pravdepodobnosť, s akou treba prijať alebo zamietnuť hypotézu. Ak je **z > 1,96**, tak hypotézu prijmeme. Ak je **z < 1,96**, tak ju zamietneme. Kvantil bol zisťovaný so zameraním na frekvenciu výskytu neurčitých slovesných tvarov v rámci všetkých existujúcich slovies v testovanej ukážke. Celkový počet slov testovanej ukážky tak nadobudol len orientačný charakter.

Pri zisťovaní počtu slov v jednotlivých testovaných ukážkach, bolo najprv potrebné uspokojivo vyriešiť problém, čo presne chápeme ako slovo. Problému definovania slova pre textologické účely sa venujú aj autori knihy Úvod do analýzy textov. „Pre textologické účely je podstatná otázka, ako vymedziť slovo v texte. Ako je známe, fonetické, gramatické a sémantické kritériá si veľmi často protirečia a nedajú sa použiť tak, aby slúžili jednotne pre všetky jazyky. ... Keďže v každom jazyku možno použiť kritériá vedúce k odlišným výsledkom, odporúča sa na segmentáciu použiť buď Menzerathov zákon, alebo písanú formu slova.“ (kol. autorov, 2003, s. 87) V našom prípade sme si zvolili druhú možnosť. Vychádzajúc z definície Jozefa Mistríka **slovo** chápeme nasle-

dovne. „Slovo – základná formálna a významová jednotka jazyka, ktorá je voľne premiestniteľná a má primárnu pomenúvaciu a označovaciu funkciu, ako aj rozličné syntaktické funkcie.“ (Mistrík, 2002, s. 190)

Pri zisťovaní celkového počtu slov tej-ktorej testovanej ukážky sme teda vychádzali z tejto definície.

Následne bolo potrebné definovať pojem **neurčitého slovesného tvaru**. Za neurčitý slovesný tvar považujeme ten, ktorý nevyjadruje osobu, číslo, čas ani spôsob. Pritom môže ísť o slovesné tvary vytvorené z infinitívneho i prézentného slovesného kmeňa. Zameriavali sme sa teda na nasledujúce slovesné tvary: **neurčitok** (napr. písať), **prechodník** (napr. píšuc), **činné príčastie prítomné** (napr. píšuci), **činné príčastie minulé** (napr. napísavší), **trpné príčastie** (napr. písaný).

Prvou testovanou ukážkou bola sujetová situácia, kedy Ráztoky postihne povodeň. V prvom vydaní z roku **1930** túto ukážku tvorí **3743 slov** (počítaných v zmysle predchádzajúcej definície). Z nich je **790 slovies** a z toho **160 neurčitých slovesných tvarov**. Z celkového počtu slov tak **slovesá** tvoria **21,1061 %** a **neurčité slovesné tvary 4,2746 %**. Z celkového počtu slovies v ukážke tak tieto tvary tvoria **20,2532 %**. (Urban, 1930, s. 606 – 620).

Sujetovo takmer identickú ukážku vo vydaní z roku 1970 tvorí **2894 slov**. Z toho je **561 slovies** a **93 neurčitých slovesných tvarov**. Z celkového počtu slov tak **slovesá** tvoria **19,3849 %** a **neurčité slovesné tvary 3,2135 %**. Z celkového počtu slovies v ukážke tak tieto tak tieto tvary tvoria **16,5775 %**. (Urban, 1970, s. 465 – 476)

| **POČET** | **1930** | **1970** |
|---|---|---|
| **SLOVÁ** | 3743 | 2894 |
| **SLOVESÁ** | 790/21,1061 % | 561/19,3849 % |
| **NEURČITÉ SLOVESNÉ TVARY** | 160/4,2746 %/20,2532 % | 93/3,2135 %/16,5775 % |
| **Z=KVANTIL NORMÁLNEHO ROZDELENIA** | **3,6757** | **3,6757** |

Ak teda berieme do úvahy frekvenciu výskytu neurčitých slovesných tvarov v celkovom počte slovies, **kvantil normálneho rozdelenia** je **3,6757**. Toto číslo nám **určuje hypotézu prijať** ako správnu.

V druhej testovanej ukážke šlo o text zachytávajúci pašovanie koní z Poľska až po smrť Bučeka. V prvom vydaní z roku 1930 tento text tvorí **3851 slov**, **801 slovies** a **104 neurčitých slovesných tvarov**. Vyjadrené v percentách v románe z roku 1930 tvoria **slovesá 20,7998 %** a **neurčité slovesné tvary tvoria 2,7006 %** z celkového počtu slov. Neurčité slovesné tvary tak tvoria **12,9838 %** z celkového počtu slovies. (Urban, 1930, s. 116 – 119)

V románe z roku 1970 je situácia nasledovná. Celkový počet **slov** je **3303**, z čoho je **695 slovies** a **84 neurčitých slovesných tvarov**. **Slovesá** teda tvoria **21,0415 %** z celkového počtu slov a **neurčité slovesné tvary tvoria 2,5431 %**.

Tie následne tvoria **12,0863 %** z celkového počtu slovies. (Urban, 1970, s. 62 – 65)

| POČET | **1930** | **1970** |
|---|---|---|
| SLOVÁ | 3851 | 3303 |
| **SLOVESÁ** | 801/20,7998 % | 695/20,0415 % |
| **NEURČITÉ SLOVESNÉ TVARY** | 104/2,7006 %/12,9838 % | 84/2,5431 %/12,0863 % |
| **Z=KVANTIL NORMÁLNEHO ROZDELENIA** | **0,8975** | **0,8975** |

V druhej testovanej ukážke je teda **kvantil normálneho rozdelenia 0,8975,** čiže menší ako 1,96. To značí, že danú **hypotézu** treba **zamietnuť**.

**Graf č. 1**

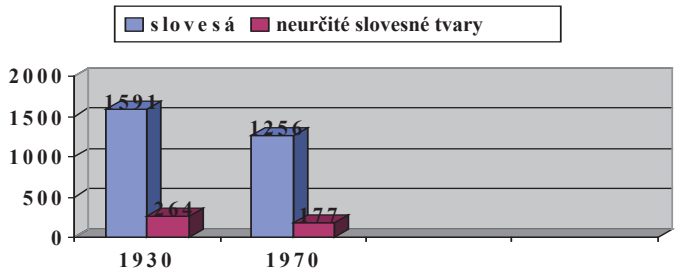


Výsledky zachytávajúce počet slovies a neurčitých slovesných tvarov v oboch testovaných textoch nám zobrazuje graf č. 1. Dve testované ukážky nám teda poskytli výrazne rozdielny obraz o frekvencii výskytu neurčitých slovesných tvarov v troch variantoch románu Hmly na úsvite. Pre relevantnosť výskumu bolo potrebné urobiť nasledovné. Spočítali sme slová, slovesá a neurčité slovesné tvary v oboch testovaných ukážkach, dostaneme nasledujúce výsledky.

Obe ukážky spolu obsahujú vo vydaní z roku 1930 **7594 slov**, **1591 slovies**, z čoho **neurčité slovesné tvary** predstavujú **264** slov. Vyjadrené v percentách **slovesá** predstavujú **20,9508 %** z celkového počtu slov. **Neurčité slovesné tvary** tvoria **16,5933 %** z celkového počtu slovies.

Situácia vo vydaní z roku 1970 je nasledovná. Celkový počet **slov** oboch testovaných ukážok je **6197**. **Slovies** je **1256** a **neurčitých slovesných tvarov 177**. Vyjadrené v percentách: **slovesá** tvoria **20,2679 %** z celkového počtu slov. **Neurčité slovesné tvary** tvoria **14,0924 %** z celkového počtu slovies. **Kvantil normálneho rozdelenia** je v tomto prípade **6,1755**, z čoho vyplýva, že danú **hypotézu** môžeme jednoznačne hodnotiť ako správnu a treba ju **prijať**.

| POČET | 1930 | 1970 |
|---|---|---|
| SLOVÁ | 7594 | 6197 |
| SLOVESÁ | 1591/20,9508 % | 1256/20,2679 % |
| NEURČITÉ SLOVESNÉ TVARY | 264/16,5933 % | 177/14,0924 |
| Z=KVANTIL NORMÁLNEHO ROZDELENIA | **6,1755** | **6,1755** |

V testovaných ukážkach sme teda dostali niekoľko odlišných hodnôt kvantilu normálneho rozdelenia. Situáciu bližšie vysvetľuje nasledujúci graf.

**Graf č. 2**

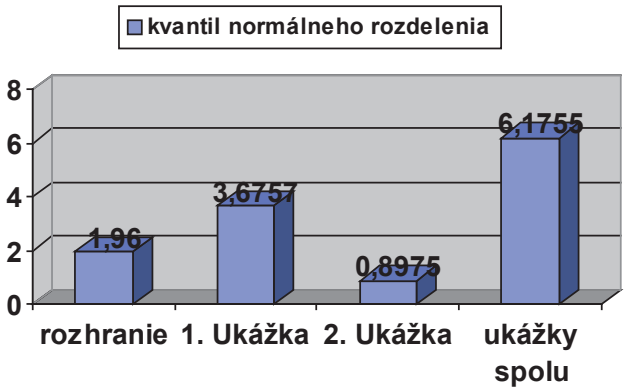


Ak teda vieme, že rozhranie je 1,96 a kvantil bol dvakrát omnoho vyšší, ako je táto hodnota, hypotéza je správna a treba ju jednoznačne prijať. Tu však narážame na problém ukážky č. 2, v ktorej mal kvantil oveľa nižšiu hodnotu, ako je stanovené rozhranie. Na jednej strane by sme túto časť textu mohli považovať za anomáliu, keďže celkový výsledok bol vysoko nad rozhraním. No aj jedna odchýlka nám neumožňuje prijať hypotézu so stopercentnou platnosťou. Ak by sme chceli hypotézu overiť v jej plnej miere, bolo by potrebné testovať celý text prvého aj posledného vydania oboch románových textov. Až potom by sme mohli získať stopercentnú istotu o jej správnosti, či nesprávnosti.

Literatúra

ČÚZY, Ladislav: Peripetie hľadania (K storočnici Mila Urbana) In: STUDIA ACADEMICA SLOVACA 33. Bratislava: STIMUL 2004. 307 s. ISBN 80-88982-82-0

HOCHEL, Braňo. Milo Urban. In: Slovník slovenských spisovateľov. Praha: LIBRI 2000. 526 s. ISBN 80-85983-56-7

MISTRÍK, Jozef: Lingvistický slovník. Bratislava: SPN 2002. 294 s. ISBN 80-08-02704-5

URBAN, Milo: Hmly na úsvite. Praha: Družstevní práce 1930. 636 s.
URBAN, Milo: Hmly na úsvite. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1970. 492 s.
WIMMER, Gejza – ALTMAN, Gabriel – HŘEBÍČEK, Luděk – ONDREJOVIČ, Slavomír – WIMMEROVÁ, Soňa: Úvod do analýzy textov. Bratislava: VEDA 2003. 344 s. ISBN 80-224-0756-9

## Interpretácia jazyka Rúfusovej poézie pre deti

Mária Striešková

Katedra slovenskej literatúry, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

„Kontakt literárnej vedy a jazykovedy je daný predovšetkým tým, že literárne dielo ako umelecký fakt vzniká na báze jazyka, a tak sa stáva objektom skúmania nielen v literárnej vede, ale aj v jazykovede“ (Vaňko, 1985, s. 200). Tieto kontakty sme si uvedomovali i pri tvorbe našej state. Budeme sa v nej nažiť o prepojenie oboch pohľadov – literárnej vedy i jazykovedy. Za predmet skúmania sme zvolili umelecký jazyk Rúfusovej poézie. Je nám zrejmé, že priestor state neumožňuje venovať sa komplexne jazyku jednotlivých básnikových zbierok či typov textov, preto sme si vybrali len časť. Konkrétne tie, ktoré vznikli na podklade folklórnych riekaniek. Už pôvodné riekanky sú pozoruhodné práve svojím jazykom – lexikou, zvukomalebnosťou, rytmom i rýmom. Budeme si všímať, ako sa básnik s týmto materiálom vysporiadal v duchu svojej poetiky i noetiky.

Nechceme však pristupovať k analýze jazykových prostriedkov čisto lingvisticky, ale zvolili sme, podobne ako Juraj Vaňko vo svojej monografii, „aspekt lingvistickoštylistický, pri ktorom analýza literárneho textu je zameraná na výklad jeho estetickej funkcie, t. j. na jeho interpretáciu. Takáto analýza je vlastne prvým stupňom alebo jednou zo zložiek tzv. komplexnej interpretácie umeleckého textu“ (Vaňko, 1985, s. 200). Hoci pri tvorbe príspevku sme sa inšpirovali i monografiu Interpretácia jazyka umeleckej prózy, nebudeme k Rúfusovým textom pristupovať celkom v zhode s ňou. Vyplýva to zo špecifických znakov poézie i z nášho cieľa: skúmať jazyk Rúfusovej poézie pre deti a analyzovať, ako sa jednotlivé jazykové prvky podieľajú na zachytení básnikovho posolstva a na vytváraní umeleckého zážitku. Z tohto hľadiska budeme skúmať prostriedky viacerých jazykových rovín: sčasti morfologickej, no najmä lexikálnej a fonetickej, ktorá je v poézii a zvlášť v tvorbe pre deti príznaková. Pri hodnotení jednotlivých jazykových javov budeme sledovať ich funkciu v texte. Ako prispievajú k zachyteniu tematiky i k vytváraniu Rúfusovej poetiky.

Východiskom analýzy jazykových prvkov básnikových textov bude „vzťah jazyka k téme, čím sa zdôrazňuje funkčný princíp pri chápaní umeleckého diela“ (Vaňko, 1985, s. 200). Jazyk i témy literatúry pre deti a mládež sú v mnohom špecifické. Vyplýva to zo snahy prispôsobiť sa psychicko-mentálnym osobitostiam, záujmom, vedomostiam, schopnostiam a životným skúsenostiam dieťaťa. Autorova tvorivosť a sebarealizácia sa v tvorbe pre deti osvedčuje prienikom dospelého s detským.

Miera uplatnenia pohľadu dieťaťa a dospelého je v Rúfusových textoch rôzna. Raz sa plne prispôsobí ich vnímaniu, hravosti, ich veku a svetu, inokedy sa im prispôsobí len po formálnej stránke a význam je skôr určený dospelému čitateľovi.

Nahliadnime však do konkrétnych textov, aby sme ilustrovali vyslovené i odhalili špecifiká Rúfusovho básnického jazyka. Ako sme naznačili, materiálom budú texty zo zbierky Lupienky z jabloní, ktorá je jednou z kníh rozprávkovej línie Rúfusovej tvorby. Pre tieto knihy je typická dvojrovinná kompozícia. Epickejší plán tvoria poetické transformácie ľudových rozprávkových sujetov a lyrické intermezzá pozostávajú z básnikových meditatívnych reflexií. Lupienky z jabloní sú pozoruhodné i tým, že si Rúfus prvýkrát vybral za prototext svojej básnickej tvorby riekanku. V lyrických predeloch sa mu inšpiračným zdrojom, rytmickým i významovým podkladom stali známe riekanky, detské hry, uspávanky či vyčítanky[1] Húsky, húsky, poďte domov; Varila myšička kašičku; Kolo, kolo mlynské; Hajú, hajú, hajušky; Jeden kováč koňa kuje[2] a podobne.

V Rúfusových nových textoch sa premieta jeho mimoriadny cit pre zvukové hodnoty jazyka, úplne sa prispôsobuje hravosti, rytmu a rýmu riekaniek, až tak, že na okamih zapochybujeme, či to nie je pôvodná riekanka. Bez porovnania s prototextom je niekedy ťažké rozlíšiť text pôvodnej riekanky a Rúfusov autorský verš.

V lyrických intermezzách sa objavujú napríklad veselé verše o sliepočkách, o slniečku, o reči, v ktorých sú načrtnuté významy pôvodnej riekanky dotvorené.

Napríklad pôvodný text riekanky: „*Klnka, klnka, / daj nám slnka! / Veď ti mi ho potom dáme, / keď sa poihráme!*“ básnik svojsky pretvoril na Dlhú prosbu o slniečko, kde oň prosia *mačiatko, srnka, vlnka, trnka, zrnká*:

---

[1] Z praktických dôvodov budeme tieto žánre ľudovej slovesnosti miestami označovať pojmom riekanka, i keď majú svoje špecifiká, spája ich zacielenie na detského percipienta predčitateľského a mladšieho čitateľského obdobia.

[2] Vychádzali sme najmä z materiálov: ZÁTURECKÝ, A. P.: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. Bratislava: Tatran 1974, s. 630 – 640, ONDREJKA, Kliment: Tradičné hry detí a mládeže na Slovensku. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1976. 328 s. Hoci existujú viaceré varianty riekaniek, snažili sme sa odhaliť, ktorými sa inšpiroval práve Rúfus. Niekedy verziu, ktorú použil on, sme v odbornej literatúre nenašli, siahli sme tak do našich spomienok na riekanky.

*Klnka, klnka,*
*daj nám slnka!*
*Šepotala vlnke vlnka.*
*Veď ti mi ho potom dáme,*
*keď rybičky usnú mame.*[3] (s. 23)

Všimnime si hromadenie spoluhláskových skupín: *kln*, *sln, vln*, ktoré v rade za sebou vytárajú hravú zvukomaľbu.

Vo folklórnych riekankách je primárna funkcia jazyka zvuková. Významne sa uplatňujú zvukomalebné spojenia, ale i suprasegmentálne javy ako rytmus a rým. Tvary slov sa často prispôsobujú rytmu a rýmu riekanky, napríklad: *kvačica – slepica*, *drobce – slopce*. Rúfus sa zvukovej stránke prispôsobuje tiež, avšak preňho je okrem nej podstatný i význam. Konkrétne riekanka: „*Kvá, kvá kvačica, / čierna, biela slepica. / pod stolom sú drobce, / kura vodu slopce.*“, okrem zachytenia výjavu na dvore, nemá žiaden význam. Rúfus ju však vloženými význammi zmenil na veselú príhodu o dvoch sliepočkách:

*Kvá, kvá kvačica,*
*Ozýva sa ulica.*

*„Pod stolom sú drobce*
*pre naše dva zobce!*

*Poďme, sestra, práš si sukňu,*
*Dokiaľ nám ich nevyfúknu*
*Sliepky z celej obce!“* (s. 47)

Zbierka Lupienky z jabloní však obsahuje i texty, v ktorých je významne prítomný autorský subjekt. Tieto sa síce po formálnej stránke plne pripodobňujú riekankám, avšak téma – smútenie za strateným časom detstva – je celkom odlišná od pôvodného zámeru riekanky.

Pokúsme sa vyslovené ilustrovať na niekoľkých úryvkoch textov.

Báseň Detské kolo je vytvorená na text detskej hry Kolo, kolo mlynské. Ak však interpretujeme jednotlivé verše, zistíme, že v Rúfusovej básni nie je zachytené radostné krútenie sa detí pri tejto hre, ale ukrýva nostalgiu za strateným *detským kolom*, ktoré *urobilo bác!* I keď tu nenachádzame priamy prehovor autorského subjektu, z kontextu celej zbierky tušíme, *čia to radosť ošumela*. Touto otázkou sa obracia i na čitateľa, tentokrát skôr na dospelého:

*Kolo sa nám polámalo...*
*Kto ho poslal do kúpeľa?*
*Čia to radosť ošumela?*
*Čo sa stalo? Čo sa stalo,*
*že do vody popadalo?* (s. 36)

---

[3] RÚFUS, Milan.: Deťom (Lupienky z jabloní, Kniha rozprávok). Bratislava: Mladé letá 2002. Všetky citáty básnických textov sú z tohto istého vydania, preto budeme uvádzať čísla strán priamo za citovaným textom.

Rovnakú nostalgiu nesú i verše básne Oteckova nariekanka, v ktorých sa autorský subjekt jasne prejavuje:

*Hijo, hijo na koníčku, / hijo! Hota! / Hijo! Het!*
*Obehli sme v detskom dníčku / i tvoj chotár / i tvoj svet.*
...
*Pojedli psy tvarohy... / Komu poviem, čo som cítil, / keď to detstvo ktosi chytil / ako býčka za rohy.* (s. 79)

Motív lupienkov z jabloní z názvu zbierky sa tiahne celou zbierkou, konkrétne jej lyrickými intermezzami, (pripája sa i motív jari – symbol detstva), avšak nielen ako ich voňavá a jasnobiela prítomnosť, ale i ako absencia:

Hijo, hijo na koni, / každú pieseň zacloní / hrkálka, keď do jej zvukov / jar a detstvo ľahkou rukou / sypú kvety jabloní...

Alebo v básni *Húsky, húsky, poďte domov*:

*Jar – za lupienkom lupienok,*
*Tebe sa skladá na vienok.*
...
*A ja volám z prázdnych stromov:*
*„Húsky, húsky, poďte domov!“* (s. 11)

Ako sme si ilustrovali, Rúfus preberie z ľudovej riekanky poetickú frazému (niekedy ju viackrát zopakuje) a prehĺbi novým významom. Svojimi vsunutými asociáciami mení pôvodný zmysel riekaniek. Obohacuje ich o nové interpretácie. Vďaka vloženým významom sa okruh recipientov často rozširuje. Uplatňuje sa dvojpólovosť i dvojvrstvovosť. V niektorých textoch detský percipient zrejme odhalí len prvý plán, avšak odkryť celú hĺbku Rúfusovho posolstva dokáže lepšie dospelý čitateľ, možno i preto, že podobné pocity prežíva i on. Máme na mysli texty, do ktorých vstupuje básnik svojím osobným vyznaním, zachytáva nostalgiu za stratenou jarou života. Detský percipient vníma najmä ich zvukovú stránku, teší sa z hravého ovládania artikulačných orgánov, význam textu však dokáže odhaliť len do istej miery i preto, že mu tieto vyznania nie sú zvlášť blízke. Keďže on vo svete detstva ešte stále je, nevie sa vžiť do myslenia dospelého, ktorý jeho absenciu pociťuje ako bolestnú stratu.

Z lexikálnej stránky je zaujímavé autorovo akceptovanie detského jazyka: *urobilo bác!* Často využíva zdrobneniny *koníček, pšenička*, *lupienok, sliepočky.* Texty sú príznakové aj z morfologického hľadiska, v textoch sú frekventované citoslovcia: *hijo, hota, het*, *kvá, kvá.* Z fonetickej roviny je príznačná zvukomalebnosť, rytmus a rým. Spomenutými jazykovými prostriedkami sa približuje detskému čitateľovi. Básnik ich však neraz využíva na zachytenie smútenia za strateným detstvom.

Texty, na ktoré sme sa zamerali, po zvukovej stránke oplývajú eufóniou, ktorá je v zhode so zvukomalebnosťou riekaniek. Vo zvukovej rovine básnik vyvoláva dojem detského rapotania, džavotania, avšak vo rovine významu je témou nostalgická spomienka. Prečo autor stavia proti sebe tieto dve roviny? Mali by predsa byť skôr v symbióze, respektíve prvky zvukovej roviny by mali

podporovať sémantickú. Akú funkciu v texte majú spomenuté jazykové prostriedky lexikálnej a zvukovej roviny?

Pokúsime sa nájsť odpoveď na úrovni umeleckého zážitku. Zvukový podklad i lexika riekaniek, hier, vyčítaniek, prirodzene asociujú detstvo, radostné, bezstarostné. Ako sme si to ilustrovali, Rúfusove riekankové verše sú skôr nostalgickou spomienkou. Nie práve o to išlo Rúfusovi? O návrat do detstva, no nielen témou, ale i tónom a naladením. Na tomto podklade pôsobivo vysloviť vlastné vyznanie. Vďaka riekankou navodenej atmosfére detstva ešte intenzívnejšie zapôsobí vyznanie básnika – otca, či básnika-starca, ktorý sa už nemôže vrátiť do preňho tak krásnych čias – lupienky z jabloní už opršali...

Všimnime si však lepšie názov básnického textu – *Oteckova nariekanka.* Sme toho názoru, že Rúfusov majstrovský novotvar *nariekanka* vyjadruje podstatu jeho tvorivého prístupu k riekankovému materiálu nami vybraných textov. Za radostným, rytmickým, rýmovaným textom sa skrýva skôr smútenie, nostalgia. Podobne je tomu i v názve. Slovo nariekanka nesie v sebe riekanku, preto na prvé počutie máme pocit čohosi bezstarostného, veselého, neskôr si však uvedomíme význam tohto slova. Veď *nariekanka* je od slova *nariekať*, podobne ako *riekanka* od slova *rieknuť*, *uspávanka* od *uspávať*. Prívlastok *oteckova* jasne „usvedčuje" autora, že nepôjde o hru na dieťa, ale že hovorí sám za seba, vyslovuje, čo sa ho bytostne dotýka, podobne ako v celej svojej tvorbe. Rúfus však nenazve báseň *Oteckov žalospev* či *nárek*, ktoré v slovenčine existujú, pretože by zneli príliš pateticky. Vymyslí originálne slovko *nariekanka*. Ako sme ukázali, *Oteckova nariekanka* trefne vystihuje poetiku týchto Rúfusových textov.

Prototextom *Oteckovej nariekanky* je riekanka *Hijo, hijo na koníčku.* Pôvodná riekanka je súčasťou mimoverbálneho prevedenia: „Otcovia si posadia deti na kolená, nadhadzujú ich ako na koni a spievajú im" (Ondrejka, 1976, s. 97). Rozdelenie úloh Rúfus zachováva, ba dokonca je ľahko uveriteľná možnosť, že tento text nevznikol pri písacom stole, ale priamo pri tejto hre. Veď podobne ako v predchádzajúcich knihách, i tu Rúfus vedie rozhovor so Zuzičkou, hoci ju priamo neoslovuje. Jasným osloveným je dieťa, možno Rúfusova Zuzička, ale iste i detský čitateľ. Na pozadí plastického rozhovoru básnika – otca s dieťaťom však dospelý môže uvažovať jednak o svojom stratenom detstve, ale i o možnosti získať ho aspoň sprostredkovane späť: *viť* svojim deťom *vienok zo spevu, slov a spomienok*. To je tá najlepšia *výbava* pre dieťa.

Dosvedčujú to aj verše, v ktorých pôvodnú riekanku Osievame múčku doplnil tiež o nový rozmer:

*Čo zostane – / slnko, stráne, / zima, leto, voz, či sane-*
*to Zuzane, / milý pane, / vo mne bude prichystané*. (s. 69 – 70)

Osoba Zuzany, ktorá je v pôvodnej riekanke[4] spomenutá ako nejaké dievča, v kontexte Rúfusovej tvorby i života nadobúda osobitý i osobný význam. Pre-

[4] Pôvodná riekanka, ktorá je celá vsunutá do Rúfusovho textu, znie: *Osievame múčku / v slamenom klobúčku. / Čo naosievame, / mlynárovi dáme./ A čo zvýši, / to Mariši, / čo zostane, / to Zuzane.*

plieta sa tu osobné vyznanie autora s objektívnymi nadčasovými pravdami, pozorovaniami, úvahami o ľudskom živote:

*Čo naosievame, / toho v sebe máme, / koľko nám namelie / v jednom mlyne kameň*. (s. 69)

Podobne by sme mohli citovať aj iné verše. Sú v nich zašifrované intímne vyznania básnika, starca i otca *s vlasmi, ktoré mu zamúčili časy.*

Podobne ako v iných rozprávkových knihách, lyrické intermezzá sú ľahšie pochopiteľné dospelému percipientovi, i keď prototext riekanky by naznačoval čosi iné. Ako sme spomenuli, nie všetky texty tejto zbierky nesú nostalgické vyznanie. Časť textov je hravým dotvorením riekankových frazém v duchu, v akom sa niesla pôvodná riekanka. Oba typy textov tak ešte viac približujú posolstvo zbierky. Rytmus pozorujeme i na úrovni makrotextu. Navodzuje ho veselý, hravý tón básní striedaný nostalgiou. Objavujeme ho i medzi rozprávkovými textami tejto zbierky a spolu vytvárajú úžasnú symfóniu jari života, detstva, lupienkov z jabloní, ktoré sú ešte v plnej kráse, či už opršané. Raz živá hra, raz nostalgická spomienka... V tomto rytme zachytáva pulzujúci kolobeh ľudského života, to *kolo mlynské, ktoré večne bude, aké bolo, / nado všetky ľudské časy...*

Na záver v súvislosti s jazykom i tým, čo bolo naznačené sa z Rúfusovej tvorby, ukazuje ešte jeden text. Konštatovali sme, že výber jazykových prostriedkov zodpovedá Rúfusovmu umeleckému zámeru. Rúfus sám sa o tejto snahe poeticky vyjadruje v texte – V kováčovej dielni. Vychádza z prototextu vyčítanky: *Jeden kováč koňa kuje, koľko klincov potrebuje, jeden, dva, tri, povedz mi to ty!*

Jednoduchým posunom od zachytenia práce kováča v dielni k úvahe *koľko klincov potrebuje / ten, kto básni kone kuje* sa mení celý význam pôvodnej riekanky. Z *kováčovej dielne* sa stáva tvorivá dielňa autora, z *kováča* básnik, z *klincov ostrých, nových* slová, či originálne metafory...

*Koľko treba: veľa, málo,*
*aby šťastie vydržalo?*
*Aby cestou po slovíčka*
*neodpadla podkovička?*
*Aby bolo dobre básni,*
*aby v nej bol človek šťastný?* (s. 76)

Na pozadí prototextu kratučkej riekanky naznačuje svoje ustavičné snaženie hľadať tie správne slová, *aby bolo dobre básni*, ale i *aby v nej bol človek šťastný...* V dvoch veršoch vyjadruje svoje celoživotné tvorivé úsilie.

Rúfus sa slovami básne s pokorou vyznáva: *Nevedel som, neviem ani / teraz, rokmi previevaný.*

Avšak my, i na základe uvedeného v našom príspevku, môžeme vyznať, že v poézii pre deti sa mu neraz darí nachádzať tú správnu kvalitu i mieru slov, ktoré umožňujú, aby bolo dobre nielen básni, ale i čitateľom...

Literatúra

RÚFUS, Milan: Deťom (Lupienky z jabloní, Kniha rozprávok). Bratislava: Mladé letá 2002. 183 s.

KOPÁL, Ján – TUČNÁ, Eva – PRELOŽNÍKOVÁ, Eva: Literatúra pre deti a mládež. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 220 s.

ONDREJKA, Kliment: Tradičné hry detí a mládeže na Slovensku. Bratislava: Veda 1976. 270 s.

VAŇKO, Juraj: Interpretácia jazyka umeleckej prózy. Nitra: Pedagogická fakulta v Nitre 1985. 229 s.

ZÁTURECKÝ, Adolf Peter: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. Bratislava: Tatran 1974, s. 630 – 640.

## Modyfikacje związków frazeologicznych we współczesnych utworach poetyckich a spójność tekstu

Ewa Szkudlarek – Śmiechowicz

Katedra Współczesnego Języka Polskiego,
Wydział Filologiczny Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź

Kohezja, definiowana jako spójność gramatyczno-leksykalna powierzchniowych wyrażeń tekstu jest jednym z siedmiu kryteriów tekstowości, a więc funkcjonalności wypowiedzi w komunikacji językowej (de Beaugrande, Dressler, 1990, s. 20). Kohezja jest jednak zawsze podporządkowana spójności wyższego rzędu, koherencji, a więc spójności na płaszczyźnie sensu wypowiedzi, definiowanej jako zależności i relacje pojęć leżących u podstaw tekstu powierzchniowego (de Beaugrande, Dressler, s. 21 – 22). Do najistotniejszych językowych wykładników kohezji zalicza się na gruncie lingwistyki polskiej morfologiczne środki kohezji (np. morfologiczne formy czasowników, przymiotników, składniowe środki więzi (przede wszystkim elipsę i szyk) oraz wykładniki leksykalne (zaimki, powtórzenia, synonimy, antonimy, parafrazy, hiponimy i hiperonimy, paralelizmy składniowo-leksykalne, wyrazy należące do jednej grupy tematycznej) (Gajda, 1982, s. 129 – 138; Szkudlarek, 2003). Sprawą oczywistą jest, że teksty o zróżnicowanej funkcji językowej realizują kohezję w odmienny sposób (Gajda, 1982; Lesz – Duk, 2001; Szkudlarek, 2001, 2003). Spójność tekstów poetyckich organizowana jest przede wszystkim wokół relacji leksykalnych między jednostkami tekstu powierzchniowego. Swoistą cechą tekstów poetyckich jest występowanie pozornej niespójności i zamierzonej wieloznaczności wypowiedzi, które stają się wyzwaniem dla odbiorcy do odkrywania ciągłości sensów wyrażonych bezpośrednio lub pośrednio w utwo-

rze. Jeżeli nie będzie zgodności miedzy wiedzą odbiorcy o świecie i tworzywie dzieła literackiego a układem pojęć tekstowych, utwór może zostać odebrany jako pozbawiony sensu. Wzajemne powiązania wyrazów w tekstach poetyckich tworzą skomplikowaną strukturę znaczeń, często pośrednio tylko ujawnionych przez powierzchniowe wyrażenia językowe. Dla przeciętnego użytkownika polszczyzny trudności w percepcji współczesnej poezji tkwią w inaczej realizowanej kohezji tych tekstów – nie linearnej i przewidywalnej, ale asocjacyjnej i zaskakującej (Szkudlarek, 2001, s. 35 – 36).

Celem niniejszego referatu jest pokazanie, w jakim stopniu modyfikacje związków frazeologicznych (lub czasem tylko zasygnalizowanie związku frazeologicznego) organizują spójność wypowiedzi o prymarnej funkcji poetyckiej, a więc wypowiedzi, która ex definitione ma w jakimś stopniu zaburzoną spójność powierzchniową (lub też w szczególny sposób realizowaną spójność powierzchniową) i która wskutek takiej właśnie, szczególnej organizacji wyrażeń językowych staje się dziełem otwartym (Eco, 1973), nie poddającym się jednoznacznej interpretacji.

Związki frazeologiczne, jako schematyczne, stereotypowe obrazy i interpretatory świata, nie są dobrym tworzywem tekstu poetyckiego, a więc wypowiedzi nastawionej na oryginalność przekazu, zarówno w sferze formalnej, jak i w sferze interpretacji rzeczywistości pozajęzykowej. Frazeologizmy przywoływane w utworach poetyckich podlegają zwykle reinterpretacji, która na powierzchni tekstu realizowana jest najczęściej przez formalne modyfikacje jednostek systemowych, np. przez skrócenie frazeologizmu, wymianę jego komponentów, kontaminację itp. O ile w tekstach standardowo ukształtowanych, nastawionych na funkcję informacyjno-perswazyjną, zaburzenie jednostki systemowej – frazeologizmu, burzy także, przynajmniej chwilowo, spójność powierzchniową, o tyle w utworach poetyckich przywołanie w jakikolwiek sposób związku frazeologicznego, choćby przez jego daleko idące modyfikacje, ułatwia uchwycenie zależności leksykalnych między wyrażeniami powierzchniowymi, daje punkt wyjścia do dalszej aktywizacji relacji znaczeń i sensów i określa kierunek gry językowej prowadzonej przez nadawcę.

Ze względu na związek między organizacją spójności powierzchniowej tekstu poetyckiego a występującą na płaszczyźnie frazeologicznej grą językową wyróżniłam:

1) motywowane kontekstem modyfikacje frazeologizmów istotne dla sensu wypowiedzi, ale nie organizujące kohezji tekstu:
   1.1) przywołanie frazeologizmu jest figurą stylistyczną wzbogacającą sens wypowiedzi poetyckiej,
   1.2) przywołanie frazeologizmu jest fundamentalne dla sensu tekstu;
2) modyfikacje frazeologizmów organizujące kohezję tekstu:
   2.1) względnie linearne następstwo modyfikacji,
   2.2) kontaminacje modyfikacji (spiętrzenie modyfikacji).

**1.1.** Modyfikacje frazeologiczne wprowadzone do tekstu poetyckiego mogą pełnić w nim tylko funkcję swoistej figury stylistycznej czy też być elementem jedynie gry językowej. Wzbogacają wprawdzie sens utworu i współtworzą spójność powierzchniową wypowiedzi (modyfikacje są zawsze uzasadnione kontekstem), ale nie organizują kohezji tekstu, np.:
*a) Mariusz Cieślak: Przez ten deszcz... (Joannie)*
***Zziębnięty/ do ostatniej nitki / nerwów. / Przemoczony i zmęczony / do kości, do krwi**, / do serca. / Przez ten deszcz .../ Uśmiech dziewczyny / jak parasol. („Literatura" 11/110, 1991)*

Związki frazeologiczne modyfikowane w tekście:
- *zmarznąć na kość, do kości, do szpiku kości – ‚bardzo zmarznąć',*
- do (szpiku) kości – ‚do głębi, na wskroś, całkowicie, bardzo',
- zmoknąć, przemoknąć do (suchej) nitki – ‚bardzo zmoknąć, przemoczyć ubranie',
- kłębek nerwów – ‚o człowieku bardzo nerwowym, znerwicowanym',
- do krwi – ‚w taki sposób, że pojawiły się, pojawią się rany',
- do ostatniej kropli krwi – ‚do końca, do śmierci'.

*b) Andrzej Książek: Dzień zmarłych*
***Ludzie z jedną nogą w grobie** niosą wiązanki / dla bliskich a odległych **z obiema nogami w grobie** / poeci wyjmują z szuflad akty własnego zgonu / sprawdzają ich autentyczność / **w oczach niektórych palą się już znicze** / deszcz bębni w szybę jakby za chwilę ktoś / miał coś ważnego światu obwieścić / dzień kuli się z zimna / ja kurczę się do rozmiarów płodu i podążam / za pewną myślą stosowną do danej chwili(„Poezja" 10/11/12, 1989)*

Związki frazeologiczne modyfikowane w tekście:
- *być jedną nogą gdzieś – ‚prawie; być bliskim znalezienia się gdzie',*
- oczy się komuś zaświeciły (do kogoś lub czegoś); oczy świecą się, błyszczą; coś płonie w oczach (czyich) – ‚w czyichś oczach pojawił się błysk, świadczący o żywym zainteresowaniu, chęci posiadania czegoś',
- śmierć patrzy, zagląda komuś w oczy, ktoś patrzy, zagląda śmierci w oczy – ‚ktoś grozi śmierć, ktoś jest w śmiertelnym niebezpieczeństwie',
- świeczki stanęły komuś w oczach – ‚na skutek silnego uderzania w głowę, bólu lub silnych emocji ktoś doznał wrażenia, że jasne punkty migocą mu przed oczami'.

*c) Marek Bartnicki: Ojcze nasz który...*
*Ojcze nasz który / tak czasami **ciążysz / jakby kula ziemska opadała na serce** / pacierze wydeptały ścieżkę do ciebie / grzechami porosła (...)(„Poezja" 3 / 1989)*
Związki frazeologiczne modyfikowane w tekście:

- kula u nogi – ‚przeszkoda, zawada‘,
- kamień na sercu, coś ciąży komuś na sercu – ‚coś trapi kogo‘,
- (nie) mieć Boga w sercu – ‚(nie) mieć skrupuły, litość‘,
- kamień serce przygniata – ‚wielkie zmartwienie‘.

d) Krzysztof Nowicki: Kardiologia

*(...) nasze usta są blade / jak listek popiołu / podchodzę do telefonu / słyszę swój* ***głos / utopiony w łyżce słuchawki*** */ wciąż mówi / jak żyliśmy tutaj / na skrawku papieru (...)(„Literatura“ 8/9, 1992)*

Związki frazeologiczne modyfikowane w tekście:

- *utopić kogoś w łyżce wody –‘ktoś nienawidzi kogoś‘,*
- zatopić się w czymś – ‚pogrążyć się w czymś, oddać się czemuś‘.

Znamienne jest, że przytoczone wyżej teksty, w których modyfikacje frazeologizmów funkcjonują na zasadzie kontekstowo uzasadnionej figury stylistycznej, są utworami młodych autorów, kształtujących dopiero swój warsztat poetycki. Przywołanie w tekście poetyckim za pośrednictwem modyfikacji swoistych szablonów językowych, jakimi są frazeologizmy, jest na ogół wyraźnie umotywowane kontekstem, a włączenie do pojęć implikowanych przez tekst znaczeń wyjściowych (systemowych) frazeologizmów wzbogaca możliwości interpretacyjne dzieła poetyckiego, przez co współtworzy spójność tekstu, ale jej nie organizuje.

**1.2.** Przywołanie w utworze poetyckim frazeologizmu może być jednak podstawowym elementem integrującym sens wypowiedzi. w wierszu pochodzącym z ostatniego tomu poezji T. Różewicza, najwybitniejszego obok W. Szymborskiej i Cz. Miłosza współczesnego poety polskiego, przywołanie ciągu frazeologizmów za pośrednictwem leksemu: *słowo,* matajęzykowego słowa – klucza, jest fundamentalne dla sensu wypowiedzi poetyckiej:

*Tadeusz Różewicz: Słowa*

*słowa zostały zużyte / przeżute jak guma do żucia / przez młode piękne usta / zamienione w białą / bańkę balonik / osłabione przez polityków / służą do wybielania / zębów / do płukania jamy / ustnej /* ***za mojego dzieciństwa / można było słowo / przyłożyć do rany / można było podarować / osobie kochanej*** */ teraz osłabione / owinięte w gazetę / jeszcze trują cuchną / jeszcze ranią / ukryte w głowach / ukryte w sercach / ukryte pod sukniami / młodych kobiet / ukryte w świętych księgach / wybuchają / zabijają* (Różewicz, 2004, s. 9)

Ciąg frazemów (związków frazeologicznych, przysłów), który wpisuje się w tekst Różewicza jest bardzo bogaty i pewnie należą do niego nie tylko te, poniżej wymienione związki:

- *być (z kimś) po słowie – ‚być zaręczonym‘,*
- *dobierać, odmierzać słowa – ‚mówić z namysłem, dbać o precyzję wypowiedzi‘,*

- dobre słowo – ‚życzliwe słowa, wyrażające przychylny stosunek do kogoś‘,
- słowo honoru, pod słowem honoru – ‚formułki towarzyszące uroczystej obietnicy, zapewnienie o czymś swoim honorem‘,
- szukać słów – ‚namyślać się, zastanawiać się nad doborem właściwych słów‘,
- nie rzucać słów na wiatr – ‚być słownym, dotrzymywać słowa‘,
- liczyć się ze słowami – ‚zwracać uwagę na to, co się mówi, nie ubliżać komuś‘,
- (ktoś taki), że do rany przyłóż – ‚o kimś wyjątkowo dobrym, łagodnym, odnoszącym się do wszystkich z sympatią‘;
- Mądrej głowie dość dwie słowie.
- Dobre słowo lepiej gasi niż wiadro wody.
- Dobre słowo mało kosztuje, a pomaga wiele.
- Gdzie dobre słowo, tam zgoda gotowa.
- Łagodne słowo gniew uśmierza.
- Nie zaboli język od dobrego słowa.
- Słowem obrazisz, słowem uleczysz.
- Słowo bardziej boli niż rana.

Dokonująca się współcześnie dewaluacja słowa („słowa (...) zamienione w białą bańkę balonik“; bańka mydlana – ‚o czymś, co jest nietrwałe, szybko przemija, nie może się ziścić‘), o której mowa w wierszu, przeciwstawiona zostaje przeszłej już wierze w moc słów, „dobrych słów“, a świadectwem ich istnienia jest język (a więc i słowa), przechowujący (ukrywający) przywołane tu frazeologizmy, być może archaiczne już w swym znaczeniu.

Fundamentalne dla sensu całego utworu W. Szymborskiej „Wiersz ku czci“ są modyfikacje polegające na skróceniu frazeologizmu do postaci dewiacyjnej, nie aprobowanej w polszczyźnie:

Wisława Szymborska: **Wiersz ku czci**

***Był sobie raz***. *Wymyślił* ***zero***. */ w kraju niepewnym. Pod gwiazdą / dziś może ciemną. Pomiędzy datami, / na które któż przysięgnie.* ***Bez imienia*** */ nawet spornego. Nie pozostawiając / poniżej swego* ***zera*** *żadnej myśli złotej / o życiu, które jest jak. Ani legendy, / że dnia pewnego do zerwanej róży* ***/ zero*** *dopisał i związał ją w bukiet. / Że kiedy miał umierać, odjechał w pustynię / na stugarbnym wielbłądzie. Że zasnął / w cieniu palmy pierwszeństwa. Że się zbudzi, / kiedy już wszystko będzie przeliczone / aż do ziarenka piasku. Cóż za człowiek. / Szczeliną między faktem a zmyśleniem / uszedł naszej uwagi. Odporny / na każdy los.* ***Strąca ze siebie / każdą, jaką mu daję, postać. / Cisza*** *zrosła się nad nim, bez blizny po głosie.* ***/ Nieobecność*** *przybrała wygląd horyzontu.* ***/ Zero*** *pisze się samo.* (Szymborska, 1979, s. 79)

Konstrukcje niepełne, występujące w utworze, mają motywację na płaszczyźnie koherencyjnej tekstu. Wypowiedzenia zredukowane: „Wiersz ku czci“ (na cześć kogo albo czego, ku czci kogo albo czego – ‚dla uczczenia kogo lub

czego, uświetnienia czego, dla okazania szacunku, uznania, pamięci'), „Był sobie raz. Wymyślił zero" (Był sobie raz (ktoś, coś); Pewnego razu był (żył)... – inicjalna formuła baśni, początkowy delimitator tekstu), „...o życiu, które jest jak" nie nawiązują explicite do wyrażeń już użytych w tekście, ani też do dalszego kontekstu. Niewątpliwie jednak wartość semantyczna pewnych elementów użytych w tekście lub całych wypowiedzeń uzasadnia struktury niepełne („B e z i m i e n i a nawet spornego", „N i e o b e c n o ś ć przybrała wygląd horyzontu", „Z e r o pisze się samo"). Niewypełnienie pozycji obligatoryjnych składników zdania nie jest elizją wyrażeń znanych z kontekstu, ani nie pełni funkcji uogólniającej, lecz staje się faktyczną realizacją wartości semantycznej takich leksemów jak „zero", „nieobecność", „cisza".

**2.1.** Modyfikacje związków frazeologicznych mogą organizować kohezję wypowiedzi poetyckiej. Przywołanie w tekście jednego elementu systemu językowego w formie niepełnej lub zmodyfikowanej uruchamia łańcuch asocjacji, ukierunkowuje nie tylko interpretację utworu, ale także motywuje użycie kolejnych wyrażeń tekstowych.

W nurcie tzw. poezji lingwistycznej, opartej w dużej mierze na grze słów, nawiązania wewnątrztekstowe możliwe są do uchwycenia tylko wówczas, gdy odbiorca zda sobie sprawę z istnienia sygnalizowanych przez tekst nawiązań do systemu języka. Zacytowany poniżej utwór Stanisława Barańczaka to ciąg modyfikowanych połączeń frazeologicznych silnie jednak umotywowanych kontekstem. Jedna zmiana pociąga za sobą kolejne modyfikacje związków frazeologicznych:

Stanisław Barańczak: Posuwać się do przodu

*Posuwać się tam do przodu, ale / jeden za drugim, nie jeden za wszystkich, nie wszyscy / jak jeden mąż, lepiej każdy po jednemu, osobno, / osobno, ale blisko, żeby luk nie było, żeby / nie wepchnął się ktoś z boku, blisko, / ale się nie pchać, nie pchać nosa w cudze / plecy, posuwać się, ale / nie do przesady, powtarzam: nie do przesady, / tylko do przodu, nie pchać / noża w cudze sprawy, każdy ma swoją, / po jednej, po jednemu, osobno, / chociaż jak rząd kiełbas / przebici jesteśmy jednym, prostym rożnem / nienawiści jednego do wszystkich i wszystkich / do jednego, tego pierwszego, / no nie, ten się już posunął / za daleko, do samej lady, gdzie zabiera / nam sprzed nosa, spod noża ostatnią / kiełbasę, / która należała się nam, niech on nie pcha / nosa w cudzą kiełbasę, niech nie pcha noża w cud / naszej chwilowej wspólnoty, no może przesada / z tym cudem, ale w końcu / jakoś się pcha / wspólnymi siłami, wszyscy na jednego / naszą daleko posuniętą bezsilność i / ostatecznie nawet ten jeden szczęśliwiec / ujdzie w tłoku / z kiełbasą / z życiem* (Barańczak, 1990, s. 58)

Typowe wskaźniki kohezji – zaimki – pozbawione są w tekście funkcji anaforycznej: *„przebici jesteśmy jednym, prostym rożnem / nienawiści jednego do wszystkich i wszystkich / do jednego, t e g o pierwszego", „t e n się już posunął /*

*za daleko, do samej lady, gdzie zabiera / nam sprzed nosa, spod noża ostatnią kiełbasę", „niech o n nie pcha nosa w cudzą kiełbasę", „t e n jeden szczęśliwiec ujdzie w tłoku"*. Brak wyrazów pełnoznacznych, będących podstawą użycia zaimków, ma jednak motywację w wirtualnej sytuacji komunikacyjnej przedstawionej w wierszu – ludzie stojący w kolejce nie znają się, mogą identyfikować desygnaty przez wskazywanie unaoczniające i użycie zaimków.

Relacje spójnościowe w wierszu Barańczaka oparte są na ciągu zależności leksykalnych dwojakiego rodzaju: z jednej strony są to relacje między systemowymi frazeologizmami a ich modyfikacjami oraz z drugiej strony między systemowymi komponentami związku a ich nowymi elementami składowymi. Szczególnie ciekawe są te relacje kohezyjne, które nawiązują do utrwalonych w języku związków frazeologicznych, mających w swoim składzie ten sam leksem, np.: *jeden* czy *ujść:*

| System języka | Wypowiedź poetycka |
|---|---|
| • ***jeden za wszystkich, wszyscy za jednego*** *– ‚o wzajemnym pomaganiu sobie, wspieraniu się'*<br>• ***jak jeden mąż*** *– ‚wszyscy naraz, w tym samym momencie, równocześnie'*<br>• ***siła złego na jednego*** *– ‚o sytuacji, w której zbyt wiele zła, nieszczęść spotyka jednego człowieka'*<br>• ***jeden przez drugiego*** *– ‚wszyscy równocześnie'*<br>• ***jeden z drugim*** *– ‚o grupie ludzi, względem której okazuje się poczucie wyższości, niekiedy również irytacji lub oburzenia'* | *jeden za drugim, nie jeden za wszystkich, nie wszyscy jak jeden mąż, lepiej każdy po jednemu, osobno (...), po jednej, po jednemu, osobno (...), przebici jesteśmy jednym, prostym rożnem nienawiści jednego do wszystkich i wszystkich do jednego, tego pierwszego (...), jakoś się pcha wspólnymi siłami, wszyscy na jednego;* |
| • ***pchać (wsadzać, wtykać) nos gdzieś, w nie swoje, w cudze sprawy*** *– ‚interesować się czymś, co nie powinno kogoś zajmować, niepotrzebnie wtrącać się do czegoś, do jakichś spraw'* | *nie pchać nosa w cudze plecy (...), nie pchać noża w cudze sprawy (...), niech on nie pcha nosa w cudzą kiełbasę, niech on nie pcha noża w cud naszej chwilowej wspólnoty (...);* |
| • ***zabrać komuś coś sprzed nosa*** *– ‚zabrać, odebrać komuś niespodziewanie coś, co już prawie zdobył, pozbawić kogoś tego, na co lub na kogo liczył'* | *zabiera nam sprzed nosa spod noża ostatnią kiełbasę(...);* |
| • ***posunąć się za daleko*** *– ‚być bliskim przekroczenia pewnych norm obyczajowych lub przekroczyć je, postąpić niezgodnie z przyjętymi zasadami'* | *posuwać się tam do przodu(...) posuwać się, ale nie do przesady, powtarzam: nie do przesady, tylko do przodu (...) ten się już posunął za daleko, do samej lady(...)* |

| System języka | Wypowiedź poetycka |
|---|---|
| • ***coś, ktoś ujdzie w tłoku*** *– ‚o czymś lub o kimś do przyjęcia, odpowiadającym jakimś warunkom‘*<br>• ***ujść z życiem*** *– ‚uratować się ze śmiertelnego niebezpieczeństwa, zachować życie‘* | *ostatecznie nawet ten jeden szczęśliwiec ujdzie w tłoku z kiełbasą z życiem* |

Nawiązania leksykalne, które jednocześnie modyfikują związki frazeologiczne: *nos – nóż – rożen, kiełbasa – życie, do przodu – do przesady – za daleko, cudze plecy – cudze sprawy – cud naszej chwilowej wspólnoty*, są podstawą kohezji tekstu. Odniesienia tekstowe i pozatekstowe przybierające coraz to nowe formy i znaczenia, oparte wprawdzie na zabawnej grze słów, zakończone są jednak niewesołą puentą: *ujść z kiełbasą* to *ujść z życiem*.

Podobnie ukształtowane teksty poetyckie można odnaleźć nie tylko w twórczości autorów programowo tworzących w nurcie poezji lingwistycznej. Na ciągu modyfikowanych związków frazeologicznych oparta jest kohezja tekstu Z. Herberta pt. „Pan Cogito a ruch myśli“, rozpoczynającego się wprost odniesieniem do języka:

Zbigniew Herbert: Pan Cogito a ruch myśli

Myśli chodzą po głowie / mówi wyrażenie potoczne / wyrażenie potoczne / przecenia ruch myśli / większość z nich / stoi nieruchomo / pośrodku nudnego krajobrazu / szarych pagórków / wyschłych drzew / czasem dochodzą / do rwącej rzeki cudzych myśli / stają na brzegu / na jednej nodze / jak głodne czaple / ze smutkiem / wspominają wyschłe źródła / kręcą się w kółko / w poszukiwaniu ziaren / nie chodzą / bo nie zajdą / nie chodzą / bo nie ma dokąd / siedzą na kamieniu / załamują ręce / pod chmurnym / niskim / niebem / czaszki *(Herbert, 1994, s. 25)*

| System języka | Wypowiedź poetycka |
|---|---|
| • ***coś chodzi /snuje się komuś po głowie*** *– ‚coś przychodzi komuś na myśl, zaprząta czyjś umysł, ktoś ma jakiś pomysł‘*<br>• ***coś przyszło komuś na myśl; coś przyszło, wpadło komuś do głowy*** *– ‚ktoś wpadł na jakiś pomysł‘* | *Myśli chodzą po głowie(...)*<br>*Większość z nich stoi nieruchomo(...)* |
| • ***szare komórki*** *– ‚symbol świadomości, inteligencji, rozumu‘* | *szare pagórki* |
| • ***bibl.: drzewo wiadomości dobrego i złego*** | *wyschłe drzewa* |
| • ***dojść do wniosku*** *– ‚dojść do przekonania, utwierdzić się w jakiejś myśli, wywnioskować co‘*<br>• ***dojść do głosu, do słowa*** *– ‚zabrać głos, przemówić, uzyskać możność wypowiedzenia się‘ -* | *czasem dochodzą / do rwącej rzeki cudzych myśli* |

| System języka | Wypowiedź poetycka |
|---|---|
| • ***morze czego*** *– ‚mnóstwo‘* | *czasem dochodzą / do rwącej rzeki cudzych myśli* |
| • ***siedzieć, przesiadywać gdzieś kamieniem (kołkiem, murem)*** *– ‚siedzieć, przesiadywać stale w jednym miejscu, bez przerwy, przez długi czas‘* | *siedzą na kamieniu* |
| • ***kręcić się w kółko*** *– ‚nie móc znaleźć wyjścia z trudnej sytuacji, w przemyśleniach, próbach rozwiązania problemu wracać wciąż do punktu wyjścia‘*<br>• ***gonić w piętkę*** *– ‚tracić sprawność umysłową, mylnie rozumować, postępować niemądrze (o psie: iść, gonić wstecz po tropie zwierza‘* | *kręcą się w kółko / w poszukiwaniu ziaren / nie chodzą / bo nie zajdą / nie chodzą / bo nie ma dokąd* |
| • ***załamać / załamywać ręce*** *– ‚wpaść w rozpacz, czasem wyrażając to gestem rąk splecionych palcami i wygiętych w dół‘*<br>• ***siedzieć z założonymi rękami*** *– ‚nic nie robić, przyglądać się czemuś biernie‘* | *siedzą na kamieniu / załamują ręce* |
| • ***chmurzyć czoło*** *– ‚zasępiać się, smutnieć‘*<br>• ***z chmurą na czole*** *– ‚posępnie, ponuro, ze zmarszczonym czołem‘*<br>• ***otwarte czoło*** *– ‚czoło duże, mające cechować ludzi rozumnych, szlachetnych ,*<br>• ***niskie czoło*** *– charakteryzujące rzekomo człowieka mało inteligentnego*<br>• ***ciasny (ciasna głowa)*** *– ‚tępy, ograniczony umysłowo‘*<br>• ***(rozległe / ciasne) horyzonty*** *– ‚zakres wiedzy idei, zainteresowań‘* | *pod chmurnym / niskim / niebem / czaszki* |

Leksykalne relacje spójnościowe w tekście wykorzystują antonimiczne zestawienie wyjściowego frazeologizmu: myśli chodzą po głowie, wskazującego na ruch, aktywność umysłową, pomysłowość, kreatywność, samodzielność myślenia, z jego modyfikacją: [myśli] stoją nieruchomo, która uzasadnia użycie kolejnych wyrażeń językowych: nudny krajobraz; szare pagórki; wyschłe drzewa; wyschłe źródła; chmurne, niskie niebo czaszki; oraz czasowników: stać (na jednej nodze); wspominać; kręcić się w kółko; nie chodzić; siedzieć; załamywać ręce. Kohezja tekstu oparta jest więc głównie na antonimicznych (m. in.: chodzić – stać, nie

chodzić, siedzieć), hiponimicznych (krajobraz – pagórki, drzewa, źródła, kamienie) i synonimicznych (nudny – szary) zależnościach leksykalnych, podporządkowanych nadrzędnej wartości znaczeniowej, realizowanej przez wpisujące się w tekst takie leksemy, jak: marazm, nuda, bezruch, inercja umysłowa.

**2.2.** Modyfikacje frazeologizmów mogą organizować kohezję wypowiedzi poetyckiej w sposób mniej uporządkowany niż w grupie poprzedniej, poprzez kontaminacje modyfikacji, ich spiętrzenie, nakładanie się znaczeń wyrazów i frazeologizmów.

W wierszu L. Staffa pt. „Podwaliny" regularnie w każdym wypowiedzeniu nie dochodzi do wypełnienia pozycji dopełnienia, co powoduje jednocześnie uproszczenie (skrócenie) składu leksykalnego frazeologizmu:

Leopold Staff: Podwaliny

Budowałem na piasku / I zwaliło się. / Budowałem na skale / I zwaliło się. / Teraz budując zacznę / Od dymu z komina.*(Staff, 1988, s. 31)*

| System języka | Wypowiedź poetycka |
|---|---|
| • **budować [zamki, domki] na piasku** – ´snuć marzenia, układać projekty nie mające szans urzeczywistnienia, oparte na niepewnych podstawach`;<br>• także: wyrażenia: ***dom zbudowany na piasku, zamki na lodzie***; zwroty: ***budować zamki na lodzie, [budować, układać] domki z kart***; zwrot przeciwstawny znaczeniowo: ***budować (jak)na opoce*** – *‚budować, tworzyć coś na niewzruszonej podstawie, trwałym fundamencie, podwalinie'*<br>• Biblia ks. Jakuba Wujka: Mt 7, 24 – 27 – przypowieść o mądrym, który zbudował swój dom na opoce, i głupim, który zbudował dom na piasku. | *Budowałem na piasku (...)*<br>*Budowałem na skale (...)*<br>*Teraz budując zacznę*<br>*Od dymu z komina.* |
| • *Podwaliny* | *piasek*<br>*skała* |
| *podwalina :*<br>• ´mocna, niewzruszona podstawa'<br>• ´pierwsza belka układana na *podmurowaniu budynku`* | *dym*<br>*komin* |

Pominięcie dopełnienia jest uproszczeniem związku frazeologicznego „budować [zamki, domki] na piasku" – ´snuć marzenia, układać projekty nie mające szans urzeczywistnienia, oparte na niepewnych podstawach`, który z kolei odsyła do szeregu innych związków wyrazowych o podobnym znaczeniu i składzie leksykalnym – „budować zamki na lodzie", „[budować, układać] domki z kart".

Przenośne znaczenie dwóch początkowych połączeń wyrazowych zawarte jest w poetyckiej metaforze z końcowej części utworu – „budując zacznę od dymu z komina". Istotnym wskaźnikiem kohezji tekstu są elementy leksykalne oparte na antonimii wyrażeń: „na piasku" – „na skale". Przywołane zredukowane związki frazeologiczne mają biblijną etymologię, ale są już na tyle utrwalone w systemie językowym, że odesłanie do Biblii nie jest nieodzownym warunkiem rozumienia utworu. Konieczne jednak jest uchwycenie zasadniczej dla tekstu więzi leksykalnej, także opartej na przeciwieństwie znaczeń wyrazów wchodzących w relację nawiązania. Tytuł utworu – „Podwaliny" – jest podstawą nawiązania dla wyrażeń „na piasku", „na skale", które są kontekstowymi hiponimami w stosunku do leksemu z podstawy, ale przede wszystkim dla wyrażeń z wersu ostatniego – „[zacznę] od dymu z komina". Znaczenia leksemów „dym" i „komin" są antonimiczne względem znaczenia wyrazu „podwalina" – 1. ´mocna, niewzruszona podstawa` (dym); 2. ´pierwsza belka układana na podmurowaniu budynku` (komin). W kontekście całego utworu mają jednak wartość hiponimów, podobnie jak określenia „na piasku", „na skale" (nazywają poszczególne rodzaje „podwalin"). Relacja nawiązania między tytułem a leksemami „dym", „komin" jest fundamentalna dla sensu i interpretacji całego tekstu.

Ze szczególnym nagromadzeniem, spiętrzeniem innowacji frazeologicznych mamy również do czynienia w poniżej zacytowanym wierszu T. Różewicza:

*Tadeusz Różewicz: Zielone róże poety*

Widziałem go / siał wiatr / pięknie to robił / jak kwiat / który rozsiewa nasiona / Odchodząc / nie zbierał burz / ale naręcza róż / a każda była zielona

(Różewicz, 1994, s. 66)

Kohezja leksykalna tekstu skupiona jest wokół relacji nawiązań zasadniczo dwóch wyrazów „wiatr" i „róża" oraz leksemów z dwóch zachodzących na siebie pól semantycznych: 1. wiatr, burza; 2. siać, rozsiewać, zbierać, nasiona, kwiat, róża.

| System języka | Wypowiedź poetycka |
|---|---|
| • ***kto wiatr sieje, burzę zbiera*** *– ‚kto intryguje, wywołuje niepokój, zamęt, ten może się spodziewać złych skutków, które mu grożą'* | *siał wiatr (...)*<br>*nie zbierał burz / ale naręcza róż* |
| • ***(nie) rzucać na wiatr słowa, (nie)mówić na wiatr*** *– ‚mówić co w sposób nieodpowiedzialny'*<br>• ***odróżniać ziarno od plewy*** *– ‚odróżniać rzeczy wartościowe od bezwartościowych'*<br>• *rzucać ziarna, nasiona, zarodki czego – ‚tworzyć zalążek, podstawę czego; zapoczątkowywać, inicjować'*<br>• ***plewa rzucona na wiatr*** *– ‚rzecz błaha, bez znaczenia'* | *siał wiatr / pięknie to robił / jak kwiat / który rozsiewa nasiona /* |

| System języka | Wypowiedź poetycka |
|---|---|
| • ***stąpać po różach*** *– ‚żyć szczęśliwie, bez trosk i kłopotów‘*<br>• ***życie usłane różami, droga (życia) ściele się komuś różami, jest wysłana różami*** *– ‚życie bardzo łatwe, bez trosk i kłopotów‘*<br>• ***słać komu róże pod nogi*** *– ‚ułatwiać, umilać komu życie‘,* | *Odchodząc / nie zbierał burz / ale naręcza róż / a każda była zielona* |
| • ***zielone palce*** *– ´palce ogrodników, którym wszystko, co zasadzą, kwitnie i owocuje`*<br>• ***róża wiatrów*** *– ‚przyrząd służący do wyznaczania przybliżonego kierunku wiatru‘* | *Zielone róże poety*<br>*Siał wiatr (...)*<br>*Zbierał (...)*<br>*naręcza róż*<br>*a każda była zielona* |

Leksemy „wiatr“ i „róża“ funkcjonują łącznie w języku jako związek frazeologiczny „róża wiatrów“. Choć w tekście brak jest wyrażonego explicite odniesienia do tego frazeologizmu, to jednak odbiorca ma prawo umieścić go w ciągu sensów implikowanych przez tekst. Natomiast wyraźne są nawiązania do innych związków frazeologicznych. Wiersz właściwie zbudowany jest z szeregu zmienionych, zestawionych i rozbitych związków wyrazowych utrwalonych w polszczyźnie. w języku polskim funkcjonuje fraza „kto wiatr sieje, burzę zbiera“, w wierszu „poeta sieje wiatr“, lecz „nie zbiera burz / ale naręcza róż“. Dla poety tworzywem jest słowo, a słowa, jak wiemy, są często „rzucane na wiatr“. „Wiatr (słowa) siany przez poetę“ jest jednak „jak kwiat / który rozsiewa nasiona“, a więc nie nieuzasadniony i bezpodstawny, błahy i nie mający znaczenia jak „burza w szklance wody“ czy „plewa rzucona na wiatr“, ale twórczy, użyteczny, bo umilający i ułatwiający życie („słać komu róże pod nogi“), i ukierunkowany jak na „róży wiatrów“. Powtórzenie w ostatnim wersie przymiotnika „zielony“ niewątpliwie podkreśla jego istotną funkcję w wierszu (kohezyjną i pojęciową) – standardowy kolor róży to czerwień, nie zieleń. Można przyjąć najprostszą motywację użycia tego właśnie określenia – odnieść do utrwalonej w kulturze symboliki koloru zielonego, zwykle oznaczającego młodość, życie, płodność, wiarę, odrodzenie, także nadzieję, można też odnieść do wyrażenia „zielone palce“ – ´palce ogrodników, którym wszystko, co zasadzą kwitnie i owocuje`, ale przede wszystkich widzieć tu należy nawiązanie intertekstowe do cyklu „Zielona Gęś“ K. I. Gałczyńskiego. w zależności od wiedzy i aktywności odbiorcy różne frazeologizmy, uzasadnione jednak tekstem, mogą być włączone do interpretacji utworu.

Uchwycenie spójności (kohezji) utworu poetyckiego jest pierwszym, podstawowym warunkiem zrozumienia tekstu, przypisania mu sensu. Jeśli w tekście pojawia się to, co jest już w jakiś sposób znane odbiorcy (np. nawiązanie do istniejącego w systemie językowym frazeologizmu), ma on zdecydowanie łatwiejsze zadanie, pod warunkiem, że rozpozna tę prowadzoną na płaszczyźnie frazeologicznej, językowej i tekstowej grę. Jeśli wprowadzenie do utworu frazeologizmu (lub jego modyfikacji) jest tylko figurą stylistyczną, tekst może nie

spełnić oczekiwań odbiorcy. Utwór poetycki jako dzieło sztuki charakteryzuje się otwartością, a więc wieloznacznością (por. kategoria dzieła otwartego U. Eco). Wrażenie otwarcia ma swoje źródło przede wszystkim w procesie poznawczym, ale wieloznaczności znaków nie można oddzielić od ich organizacji formalnej. Charakterystyczną cechą wypowiedzi poetyckiej jest zburzenie ładu, w którego efekcie zwiększa się liczba znaczeń implikowanych przez tekst. Jak pisze U. Eco (1973, s. 127): „Każde zerwanie z banalnym organizowaniem materiału językowego zakłada nowy rodzaj organizacji, który jest nieładem w stosunku do organizacji poprzedniej, ale stanowi ład w nowej wypowiedzi. Poeta wprowadza tak rozumiany nieład, by zwiększyć możliwości informacyjne komunikatu (...) Oczywiście czysty nieład nie informuje już nikogo (...)".

Literatúra

BARAŃCZAK, Stanisław: Poezje wybrane. Wybór i wstęp i autora. Warszawa 1990.

BARTNICKI, Marek: Ojcze nasz który... In: „Poezja" 3/1989.

de BEAUGRANDE, Robert Alain – DRESSLER, Wolfgang Urlich: Wstęp do lingwistyki tekstu. Warszawa 1990.

CIEŚLAK, Mariusz: Przez ten deszcz... (Joannie). In: „Literatura" 11/110, 1991.

ECO, Umberto: Dzieło otwarte. Forma i nieokreśloność w poetykach współczesnych. Warszawa 1973.

HERBERT, Zbigniew: Pan Cogito. Wrocław 1994.

GAJDA, Stanisław: Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym. Warszawa 1982.

KSIĄŻEK, Andrzej: Dzień zmarłych. In: „Poezja" 10/11/12, 1989.

LESZ – DUK, Maria: Kohezja leksykalna we współczesnych tekstach publicystycznych. W: Współczesna leksyka, t. I. red. K. Michalewski. Łódź 2001, s. 175 – 182.

MASŁOWSCY, Danuta i Włodzimierz: Przysłowia polskie i obce od A do Z. Warszawa 2003.

Nowa księga przysłów polskich i wyrażeń przysłowiowych. Red. J. Krzyżanowski, S. Świrko, t. I – IV, Warszawa 1969 – 1978.

NOWICKI, Krzysztof: Kardiologia . In: „Literatura" 8/9, 1992.

RÓŻEWICZ, Tadeusz: Słowo po słowie. Nowy wybór wierszy. Wrocław 1994.

RÓŻEWICZ, Tadeusz: Wyjście. Wrocław 2004.

Słownik frazeologiczny języka polskiego. Red. S. Skorupka, t. I – II, Warszawa 1967 – 1968.

STAFF, Leopold: Wiersze. In: Od Staffa do Wojaczka. Poezja polska 1939 – 1985. Antologia, t. I. Red. B. Drozdowski, B. Urbankowski. Łódź 1988.

SZKUDLAREK, Ewa: Środki kohezji w utworach poetyckich. In: Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistyczno – Ekonomicznej w Łodzi, Filologia Polska, Językoznawstwo, nr 5 (18) 2001, s. 9 – 36.

SZKUDLAREK, Ewa: Wskaźniki nawiązania we współczesnych tekstach polskich (Na materiale współczesnej nowelistyki polskiej). Łódź 2003.

SZYMBORSKA, Wisława: Wybór wierszy. Warszawa 1979.

Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami. Red. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz. Warszawa 2005.

# Pražský závislostní korpus

Jan Štěpánek

Ústav formální a aplikované lingvistiky,
Matematicko-fyzikální fakulta Univerzity Karlovy, Praha

## 1. Základní informace o projektu

Projekt Pražského závislostního korpusu (Prague Dependency Treebank, **PDT**) byl zahájen již v roce 1996 v Ústavu formální a aplikované lingvistiky Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Na jeho vývoji se různou měrou podílely i další instituce (např. Centrum komputační lingvistiky či Ústav Českého národního korpusu). První verze projektu byla publikována v roce 2001 na CD-ROM u Lingustic Data Consortium. V současné době se tamtéž připravuje vydání druhé verze PDT (testovací verze je dostupná na adrese http://ufal.ms.mff.cuni.cz/pdt2.0).

Data PDT se skládají ze 7 129 dokumentů, které obsahují 116 065 vět s téměř dvěma miliony slovních jednotek (slov, interpunkčních značek atp.). Zdrojem dat byly články z českých deníků Lidové noviny a Mladá fronta, ekonomického týdeníku Českomoravský Profit a populárně-vědeckého měsíčníku Vesmír. Všechna data jsou anotována na morfologické rovině (viz 1.2), tři čtvrtiny jsou anotovány na rovině analytické a více než dvě pětiny jsou anotovány na rovině tektogramatické.

### *1.1. Teoretická východiska*

Teoretickým podkladem PDT byla teorie funkčního generativního popisu (**FGP**), poprvé souborně popsaná Sgallem (1967). Popisem věty podle FGP je její reprezentace na několika rovinách:

- rovina fonetická,
- rovina morfonologická,
- rovina morfématická,
- rovina větněčlenská (rovina povrchové syntaxe),
- rovina tektogramatická (rovina hloubkové syntaxe).

Na každé rovině jsou definovány elementární jednotky, které se pomocí relace kombinace spojují do jednotek komplexních. Mezi jednotkami rovin pak existuje relace reprezentace, která jednotlivé roviny propojuje (na obrázku 1 odpovídají relaci kombinace vodorovné šipky a relaci reprezentace svislé čáry). Relaci reprezentace lze chápat jako zachycení vztahu formy a funkce: morfém vyjadřuje formu morfu, zatímco morf funkci morfému.

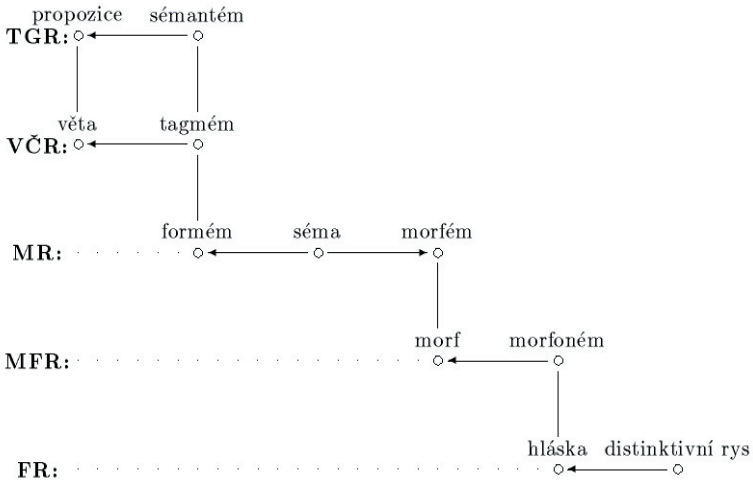


Obrázek 1. Rozdělení rovin popisu podle FGP

Jako **distinktivní rys**, elementární jednotku fonetické roviny, si můžeme představit například znělost, obouretnost, délku a další vlastnosti hlásek. Příkladem **morfonému** je třeba dvojice hlásek *d*|*t*, která se vyskytuje v kmeni slova *hrad* (koncové *d* se v některých tvarech vyslovuje jako *t*). **Morf** je pak řetězec morfémů (např. *h-r-a-d*|*t*).

**Morfém** vyjadřuje funkci morfu, tedy gramatické kategorie, které morf reprezentuje (pokud jde o koncovku), nebo představuje kmen slova či pomocné slovo (např. dativ singuláru životného substantiva, kmen *matk-*|*matc-*|*matek*, předložka *v*|*ve*). Morfémy se skládají ze **sémat** (v případě kmenů a pomocných slov jde o jediné séma, v případě gramatických kategorií je hodnota každé kategorie jedním sématem). Sémata se pak jiným způsobem skládají do **formémů**, které odpovídají jednotkám větněčlenské roviny: formémem je například kombinace sématu *v* s lokálem, jehož funkcí může být třeba příslovečné určení místa.

Mezi **tagmémy** patří větné členy (podmět, přísudek aj.), sémémy (lexikální tagmémy, odpovídající významovým slovům) a sufixy (přítomnost u sloves, číslo u substantiv). **Sémantémy** se podobají tagmémům: větným členům odpovídají funktory (aktor, efekt, adresát), sémémům odpovídají sémoglyfy. Pro tektogramatické sufixy se později vžilo označení gramatémy.

Popisem věty na větněčlenské a tektogramatické rovině je závislostní strom, jehož hrany odpovídají relaci závislosti a uzly reprezentují komplexní symboly – spojení lexikálních jednotek s odpovídajícími sufixy.

### *1.2. Roviny PDT*

Rozdělení PDT na roviny nesleduje přesně teorií FGP navržené schéma. Data jsou anotována na čtyřech rovinách:

1. rovina slovních tvarů,
2. rovina morfologická,
3. rovina analytická,
4. rovina tektogramatická.

Data na rovině slovních tvarů (w-rovina) jsou pouze rozdělena na jednotky, odpovídající slovům či interpunkčním značkám.

| Forma | Lemma | Morfologický tag |
|---|---|---|
| *Některé* | některý | PZFP1---------- |
| *kontury* | kontura | NNFP1-----A---- |
| *problému* | problém | NNIS2-----A---- |
| *se* | se_^(zvr._zájmeno/částice) | P7-X4---------- |
| *však* | však | J^------------ |
| *po* | po-1 | RR--6---------- |
| *oživení* | oživení_^(*3it) | NNNS6-----A---- |
| *Havlovým* | Havlův_;S_^(*3el) | AUIS7M--------- |
| *projevem* | projev | NNIS7-----A---- |
| *zdají* | zdát | VB-P---3P-AA--- |
| *být* | být | Vf--------A---- |
| *jasnější* | jasný | AAFP1----2A---- |
| . | . | Z:------------ |

Obrázek 2. Anotace na morfologické rovině

Na rovině morfologické (m-rovina) jsou opraveny překlepy a chyby ve zdrojových datech. V dokumentech jsou dále vyznačeny hranice vět. Každé slovní jednotce je přiřazeno lema a tag, tedy základní tvar slova a hodnoty všech mluvnických kategorií (viz obrázek 2). Vztah mezi m-rovinou a w-rovinou není zcela jednoduchý, protože například v případě spojení chybně rozděleného slova odpovídá dvěma jednotkám w-roviny jediná jednotka m-roviny.

Na analytické rovině odpovídá každé větě m-roviny závislostní strom. Jednotky m-roviny a a-roviny jsou ve vztahu 1:1, tj. každé jednotce m-roviny odpovídá právě jeden uzel závislostního stromu a každému uzlu stromu odpovídá právě jedna jednotka m-roviny. Typ závislosti (hrany stromu) je udán analytickou funkcí (viz obrázek 3). Protože se do a-roviny nedaly přidávat žádné uzly, existovala speciální analytická funkce pro označení, že danému uzlu chybí řídící člen.

Rovina tektogramatická obsahuje velmi složitý popis věty. Větě podobně jako na a-rovině odpovídá závislostní strom, typy závislostí jsou označeny pomocí funktorů a subfunktorů. Na rozdíl od analytické roviny jsou zde však doplněny uzly odpovídající nevyjádřeným valenčním členům či elipsám, naopak

mnoho pomocných slov nemá na tektogramatické rovině svůj uzel, protože jim odpovídá pouze hodnota některého z dalších atributů uzlu (většinou funktoru nebo gramatému), k němuž pomocné slovo patří. Součástí tektogramatické roviny je i anotace valence sloves a některých podstatných a přídavných jmen, realizovaná pomocí odkazů do valenčního slovníku.

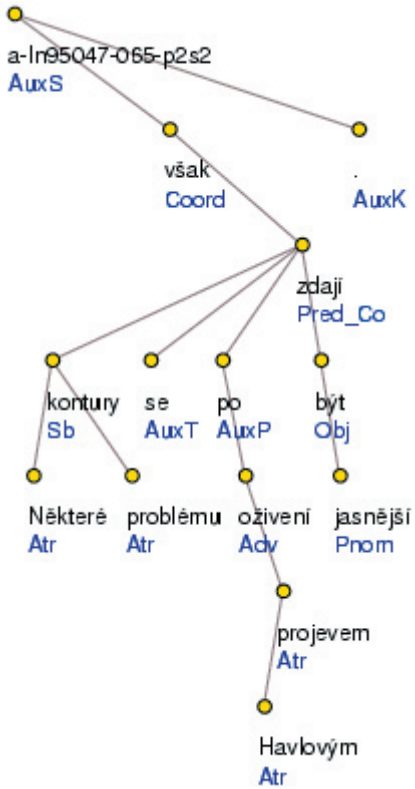


Obrázek 3. Analytická rovina

Na t-rovině byla rovněž anotována koreference (ke každému odkazovacímu slovu byl označen jeho antecedent) a aktuální větné členění (slova byla rozdělena na kontextově zapojená, kontrastivně kontextově zapojená a nezapojená, podrobněji (Hajičová – Panevová – Sgall, 1986). Příklad najdeme na obrázku 4.

### *1.3. Anotační schéma*

Data jsou uložena ve formátu PML (Pajas – Štěpánek, 2005), který je postaven na XML. Jednotlivé roviny jsou od sebe odděleny, takže anotace na

každé rovině je uložena v jiném souboru (tzv. „stand-off annotation“ princip).

Souvislé úseky zdrojových dat tvoří dokumenty. Každému dokumentu odpovídají čtyři soubory, z nichž každý obsahuje informace o jedné z rovin popisu. Pro a-rovinu i t-rovinu platí, že struktura závislostního stromu je zachycena strukturou XML.

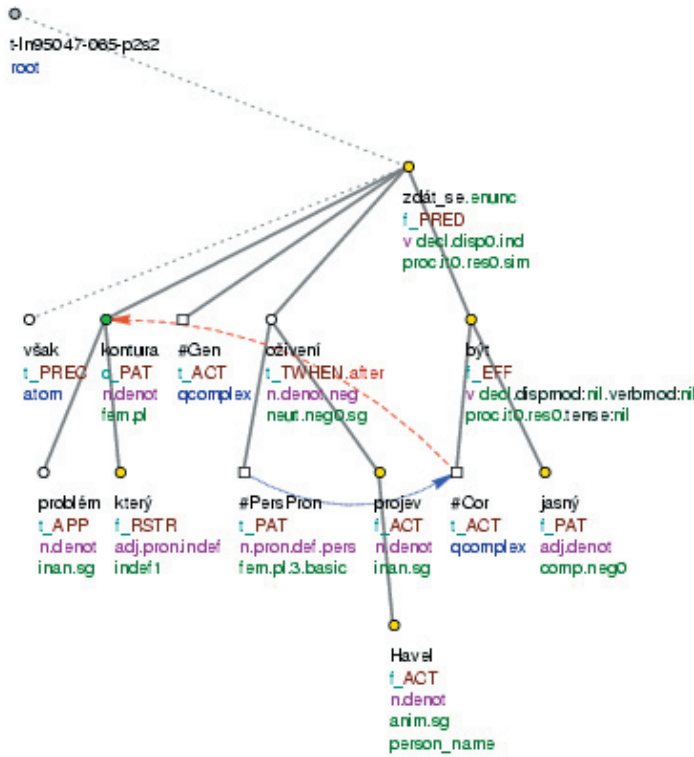


Obrázek 4. Tektogramatická rovina

Vztahy mezi rovinami zajišťují odkazy. Formát PML implementuje vlastní způsob odkazování, odkazuje se vždy pomocí identifikátorů, které musejí být jedinečné napříč celými daty.

## 2. Nástroje

Při práci na PDT bylo používáno mnoho nejrůznějších softwarových nástrojů. Pro prohlížení strukturních anotací a vyhledávání v datech se nejlépe hodí **netgraph** a **TrEd**, které jsou oba součástí připravovaného CD a dají se také stáhnout ze stránky projektu.

Netgraph je aplikace typu client-server, která umožňuje uživatelům přes internet prohledávat závislostní korpus. Klient funguje jako grafické rozhraní pro uživatele, který pomocí obrázku stromu specifikuje, jaké struktury chce v PDT hledat. Je možné zadávat nejrůznější dotazy, od hledání všech stromů korpusu, které obsahují dané slovo, až po hledání všech vět, obsahujících adjektivum rozvinuté patientem, který není ve čtvrtém pádě, a nejméně jedním příslovcem udávajícím směr. Dotazy lze dále rozšířit *meta atributy*, které umožňují použití tranzitivních hran, volitelných uzlů, omezení velikosti nalezených stromů, určení pozice dotazu v nalezených stromech, nastavení pořadí uzlů, určení vztahů mezi hodnotami atributů u různých uzlů v nalezených stromech, negaci a mnoho dalších podmínek.

Hlavním nástrojem pro anotaci PDT byl editor stromů TrEd, ale lze ho použít také pro prohlížení dat. Jeho verze určená pro příkazovou řádku (btred) sice klade na uživatele větší nároky než netgraph, protože předpokládá základní znalosti programování, ale při hledání je ještě silnějším nástrojem: programátor může s pomocí předem připravených funkcí zadávat libovolně složité dotazy. Připravené funkce slouží například k procházení složitých koordinačních konstrukcí nebo ke zpracování odkazů mezi rovinami. Prohledávání celého korpusu bylo ovšem pomalé, takže byla vytvořena ještě distribuovaná síťová verze (ntred), která urychlila průchod daty do řádu sekund.

## 3. Příklady

### *3.1. Anotace na jednotlivých rovinách*

Obrázky 2, 3 a 4 ukazují anotaci věty *„Některé kontury problému se však po oživením Havlovým projevem zdají být jasnější“*. Všimněme si, že tvar *oživením* je na obrázku 2 opraven na *oživení*, kterému je přiřazen správný šestý pád.

Celá věta je na a-rovině (obrázek 3) chápána jako koordinace, jejíž první člen je vyjádřen předchozí větou (proto je pod spojkou *však* pouze jediný uzel s příponou *_Co*). Na tektogramatické rovině (obrázek 4) je však slovo *však* chápáno jen jako částice vztahující se k předchozí výpovědi (funktor *PREC*).

Šipky v tektogramatickém stromě odpovídají koreferenci, plná šipka textové a přerušovaná gramatické. Pořadí uzlů se řídí výpovědním dynamismem a aktuálním členěním.

### *3.2. Vyhledávání v korpusu*

Korpus PDT je možné použít k hledání nejrůznějších lingvistických jevů. Snadno lze například zjistit, že aktor má v téměř 75 % formu prvního pádu, zatímco v ostatních případech má formu jinou (nejčastěji genitiv, protože se jedná o aktora podstatného jména, po něm následují slovesa, a to infinitivy a řídící uzly vedlejších vět, atd.).

Jako další příklad uveďme ověření hypotézy, že čeština patří v Greenbergově typologii (1963) mezi jazyky typu SVO: na analytické rovině vyhovuje tomuto pořádku přes 57 % vět, které obsahují subjekt, objekt a sloveso. Na druhém místě je pořadí OVS s 15 %, ale jde hlavně o vedlejší věty.

**Poděkování**

Tento článek vznikl za podpory projektu GA AV ČR 1ET101120503 (Integrace jazykových zdrojů za účelem extrakce informací z přirozených textů).

Literatúra

GREENBERG, Joseph Harold: Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In: Universals of Language. Ed. J. H. Greenberg. Cambridge: MIT Press 1963, s. 73 – 113.

HAJIČOVÁ, Eva – PANEVOVÁ, Jarmila – SGALL, Petr: The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects. Praha: Academia 1986. 353 s.

PAJAS, Petr – ŠTĚPÁNEK, Jan: A Generic XML-Based Format for Structured Linguistic Annotation and Its Application to Prague Dependency Treebank 2.0. TR-2005-29. Praha: ÚFAL MFF UK 2005. 45 s.

PANEVOVÁ, Jarmila: Formy a funkce ve stavbě české věty. Praha: Academia 1980. 222 s.

SGALL, Petr: Generativní popis jazyka a česká deklinace. Praha: Academia 1967. 238 s.

## Náčrt publicistických tendencií v próze Ladislava Ťažkého

Ján Šveda

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied,
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica

Spisovateľ Ladislav Ťažký patrí v literárno-historických medziach k autorom, ktorých knižnú produkciu môžeme kvantifikovať dvojciferným číslom. Je zrejmé, že údaj o kvantite implikuje aj aspekt kvalitatívneho vývinu autorskej poetiky, ktorý sa v Ťažkého prípade zhoduje so životu príznačným oblúkom od tvorivých začiatkov (Vojenský zbeh, Hosť majstra Čerta, 1962), cez umelecký vrchol (Dunajské hroby, Amenmária, 1964, Divý Adam, Hriešnica žaluje tmu, 1965, Pivnica plná vlkov, 1969, Pochoval som ho nahého, 1970, Evanjelium čatára Matúša, 1979) k doznievaniu tvorivých síl (tvorba počnúc románom Márie a Magdalény, 1983 a ústiac v publikačnej súčasnosti). Ostatne uvedený publikačný rámec tvoria prózy, v ktorých sa Ťažkého reflektujúca osobnosť realizuje poetikou tradičného sociálneho epizmu alebo „publicisticky ladenými tvarmi“ (Krnová, 2005, s. 79). Z tohto kontextu sú pre náš výskumný zámer

dôležité prózy tendujúce k spôsobom publicistického kreovania textov, teda prózy „medzi publicistikou a beletristikou“, ktoré sú výrazom osobnostných parametrov autora i funkcií, ktoré literatúre pripisuje. Tie preto, domnievame sa, bude dôležité načrtnúť. Tu treba pripomenúť, že paralelou Ťažkého umeleckých aktivít je i publicistika, ktorej sa venuje takmer polstoročia. Keďže nám ide o náčrt problémov prózy „na pomedzí“, v skratke si charakterizujeme i túto časť jeho tvorby.

Úvodné pristavenie sa pri Ťažkého autorskej platforme netvorí väčší problém. Veď pri čítaní úvah, recenzií či štúdií o jeho publikovaných textoch čitateľovi nemôže uniknúť fakt, že autori tejto „literatúry o literatúre“ vychádzajú pri jej štrukturácii priam z programovej proklamácie jeho „filozofie“ tvorby. „Pri fenoméne Ťažký“ (Červeňák, 1998, s. 189) napriek spomenutej „šablóne“, paradoxne i kvôli nej iste nejde o samoúčelnú kompozičnú jednotku, lebo, ako už bolo uvedené, za každou Ťažkého knihou je cítiť isté morálno-etické postoje samotného autora. Tak napr. v knihe Pred potopou (Ťažký, 1988, s. 254) Ťažký priznáva: „Ja píšem len o tom, čo dôkladne poznám, alebo z toho (áno, to je presnejšie), čo som zažil na vlastnej koži, čo sa ma bytostne dotklo, čo som precítil, čo sa usadilo v mojej duši, čo ma čímsi poznačilo. ... Ja, žiaľ, na objednávku tvoriť neviem.“ Explicitné „čo som zažil na vlastnej koži“ a „čo som precítil“ v uvedenom citáte dokazuje, ako sa Ťažkého tvorivá osobnosť „láme“ na dvoje, na literárnu angažovanosť individuálnu a verejnú, občiansku, lebo ako autor chce „patriť len sebe, poslúchať svoje svedomie, patriť svojej rodine a národu ... a podľa toho bude i písať“ (Ťažký, 1998, s. 38). V tom, aby sa takto nielen autorsky ale hlavne ľudsky „potvrdil“, pomáha mu morálna nadstavba – „čiernohronstvo“, ktoré, ako píše K. Krnová, je „hlboko vkorenená, ba geneticky zakódovaná psycho-sociálna črta daná tvrdými podmienkami života v jeho rodnom čiernohronskom údolí“ (1993, s. 6).

Všimnime si v krátkosti, ako sa táto predtextová (intelektuálna, ľudská) „skutočnosť“ (invariantný primárne noetický potenciál) transformovala do „organizmov“ Ťažkého literárnych aktivít, slovom ako pôsobí na prozaický „habitus“ základných epických kategórií i, keďže Ladislav Ťažký je spisovateľ „dvojdomý“, na štrukturáciu textov publicistických.

Vrchol[1] Ťažkého umeleckej tvorby, ako už bolo uvedené na začiatku, predstavuje jeho novelistická i románová tvorba zo 60. a konca 70. rokov, ktorá sa tematicky viaže s druhou svetovou vojnou a násilnou kolektivizáciou. V nej, využijúc náležité epické kategórie (najmä ja-rozprávanie ako „predpoklad a záruka vyčerpávajúcej sebavýpovede, prameň autentických informácií o duševnom stave a citovom prežívaní subjektu“ (Krnová, 1993, s. 4)), dokázal „autenticky prežitému“ (Krnová, 2004, s. 94) dať taký umelecký tvar, ktorý túto jeho časť tvorby radí v kontexte vojnovej (i prózy 60. rokov vôbec) prózy i v samotnom kontexte autorskom na popredné „miesta“. Ťažký prezentovanými romá-

[1] pozri Krnová, 1994

novými tvarmi dokázal obohatiť možnosti románu ako invariantnej žánrovej kategórie o taký variant (románu), v ktorom sa integrácia novelistických žánrových prvkov do románového rámca nepociťuje ako nefunkčná alebo ruptúrna. Naopak, je prejavom dynamickej, životaschopnej, umelecky funkčnej synkrézy istých epických aspektov, potvrdením žánru ako modelu i umelecky hodnotnej časti tvorby Ladislava Ťažkého. Podobné platí i v opačnej perspektíve, vzťahu novela – román[2].

Pendantom beletristických aktivít Ladislava Ťažkého je i publicistika. V Článku prvom k zverejnenej Ústave môjho svedomia Ťažký uvádza, že musí „napriek tým najfantastickejším lákadlám možnej kariéry ... zostať verný literárnej tvorbe, ... to však neznamená, že sa bude ... vyhýbať dnes tak prepotrebnej publicistike“ (Ťažký, 1994, s. 14).

Diapazón problémov Ťažkého publicistickej reflexie je obsahovo i formálne pomerne široký, čo súvisí jednak s „rôznorodosťou“ publicistickej metódy, jednak s možnosťami, ktoré poskytuje autorovi. „Cieľom publicistických textov“, ako píše Ján Findra, „je pohotovo informovať o aktuálnych otázkach spoločenského, politického, kultúrneho, hospodárskeho a športového života doma a v zahraničí. Preto je publicistická sféra obsahovo-tematicky i žánrovo pestrá, bohato členená“ (Findra, 2004, s. 186).

Pestrosť a členitosť musia, samozrejme, podliehať pravidlám funkčnej štrukturácie obsahových a formálnych textových modelov[3], ktoré vo vzájomnej kooperácii „slúžia“ týmto základným funkciám publicistických textov, a to „informačnej, presvedčovacej, získavacej a ovplyvňovacej“ (Findra, 2004, s. 187).

Dokumentujú to i dva vydané zväzky (Ťažký, 1997, 1998) Ťažkého publicistickej tvorby. „Morálka, ľudskosť, česť, národné povedomie, sociálna spravodlivosť a bratstvo ľudí“ (Ťažký, 1998, s. 10) sú verejno-občianske témy, ku ktorým sa autor musí, čo vyplýva znova z jeho osobnostného naturelu, vyjadriť. Tento fakt predurčuje i „pohyby“ v hĺbkovej štrukturácii textov, z možností ktorej hĺbavý a vnímavý autor využíva hlavne úvahový a rozprávací textový model. Úvaha si na rozdiel od výkladu „nežiada“ analýzu prvkov na základe logickej následnosti, ale na sledovaní vzťahov medzi prvkami problému cez subjektívnu až asociatívnu optiku. Je samozrejmé, že takýto prístup k problému si vyžaduje náležité štruktúrovanie segmentov povrchovej modelovej štruktúry na osi subjektívne – objektívne a tým aj na osi nocionálnosť – emocionálnosť – expresívnosť, neutrálnosť – štylistická zafarbenosť. Analýze Ťažkého publicistiky sa venuje vo svojej štúdii Ján Findra (2005), preto sa jej ďalej nebudeme venovať.

Uvedené stručné formulácie majú poslúžiť ako pozadie pri nasledujúcej východiskovej úvahe o tej časti Ťažkého prozaického kontextu, ktorú sme si v úvode nazvali „prózou medzi publicistikou a beletristikou“, a ktorá svojim

[2] pozri Krnová, 2005

[3] používame štylistické inštrumentárium Jána Findru, 2004

umeleckým ustrojením, ako píše K. Krnová, „krúžiac okolo románu (Mária a Magdalény, Pred potopou), alebo navracajúc sa k nemu (Aj v nebi je lúka, Kto zabil Ábela, Dvanásť zlatých monarchov) nedospieva viac k originálnemu a umelecky silnému tvaru“ (1994, s. 113).

Vychádzajúc z názorov K. Krnovej, ktorá sa analýze Ťažkého tvorby z aspektov možností žánru ako invariantu venuje systematicky, si musíme aj my položiť podobné otázky. Nemôžem nespomenúť štúdiu (2004, s. 94), v ktorej uvažuje o tom, nakoľko je „východisko“ (predtextová skutočnosť) „adekvátne pre románový tvar, resp. do akého tvaru vyústilo“ (máme na mysli román Maršalova dcéra) a štúdiu, v ktorej sa v podobných intenciách zamýšľa nad „umelecky produktívnymi variantmi lyrizácie“ (2005, s. 79).

Našim zámerom je vytvoriť náčrt problémov, ktoré z tejto Ťažkého produkcie, ktorej signifikantom je „konvencionalizujúca sa umelecká metóda“ (Krnová, 1994, s. 113), vyplývajú. Dôvodov pre takúto voľbu je viacero. Hlavnými sú medzery v tomto literárno-historickom či literárno-teoretickom kontexte (výrazom toho sú len recenzentské príspevky), čiastkové riešenia tejto problematiky viackrát spomínanou K. Krnovou i samotné tvorivé „odtlačenie“ funkcie do textu, teda koncepcia tvaru.

Uvažujme preto hypoteticky o funkčných dôsledkoch v umeleckej epike, ktorej autor prisúdil funkcie prislúchajúce primárne textom publicistickým. Pôjde teda o identifikáciu funkcie „informačnej, presvedčovacej, získavacej a ovplyvňovacej“ (Findra, 2004, s. 187). Kvôli východiskovému charakteru týchto úvah, zároveň nevybočujúc z tohto literárnovedného a prozaického kontextu, bude predmetom našich zamyslení „román“ Pred potopou.

Kniha Pred potopou je súborom próz, ktoré Ťažký napísal inšpirovaný viacročným pobytom na stavbe vodného diela Gabčíkovo-Nagymaros, ktorá ale množstvom riešených problémov presahuje samotnú výstavbu.

Všimnime si, ako sa tento autorský zámer realizoval na ploche textu. Vychádzajme z toho, že stavba vodného diela je svojim charakterom objektívny fenomén. To, samozrejme, núti autora nazerať na jej problémy primárne cez objektívnu optiku publicistu. Napriek tomu Pred potopou nie je iba sumarizáciou informácií a problémov stavby. Dominuje v nej, samozrejme, publicistické videnie skutočnosti, ktoré je ale rámcované pomocou epických kategórií. Aby kniha ako celok nevyznela jednotvárne, Ťažký do nej vkomponúva aj umelecky nasýtenú poviedku či novelu. Prvý spôsob zobrazovania sa tematicky viaže na konkrétne problémy stavby, druhý ju tematicky presahuje, resp. dopĺňa. Môžeme tvrdiť, že v prvom prípade epické podložie slúži primárne publicistickým intenciám, v druhom ide o výsostne umelecké stvárňovanie skutočnosti. Potvrdzuje to aj parciálna žánrová konštelácia textu, kde identifikujeme reportáž, fejtón či poviedku a v ich rámci formy kompozičnej digresie napr. alegorický príbeh.

Uvažujme názorne o publicistických funkciách prvej prózy z knihy Pred potopou s názvom Kto zabije Dunasaura, teda o výsledku tlaku týchto intencií na štrukturáciu hĺbkových a povrchových textových modelov. Vychádzajme

z predpokladu, že žánrovým ustrojením ide o beletristickú reportáž, ktorej obsahovým základom je informácia. V reportáži však nejde iba o vecné konštatovanie faktov, ale častokrát, čo je i náš prípad, aj o ich interpretáciu a sledovanie v chronológii. Úvaha a rozprávanie sú preto popri opise ďalšími príznačnými prvkami v jej obsahovej kompozícii, kde zabezpečujú napätie na osi objektívne-subjektívne. Reflexom takto koncipovaného obsahovo-tematického podložia je na povrchovej rovine funkčná zviazanosť verbálnych či kompozičných štylém na osi nocionálnosť – emocionálnosť/expresívnosť.

Úvod reportáže je koncipovaný ako krátky dialóg medzi reportérom, rozprávačom a postavou, ktorý vyústi do epického rozprávania postavy o „jednom kráľovstve“, ... kde „žil Dunasaurus“, „ktorého treba skrotiť“ (Ťažký, 1988, s. 27), a ktoré významovo predstavuje alegorický predobraz ďalšej perspektívy rozprávania. To je už, nevybočujúc z medzí umeleckej reportáže, formálne realizované 1. osobou prézentu a tvorí subjektivizujúci formálny náprotivok k uvedenej alegorickej nezaujatosti. Takáto narátorská pozícia, ktorá zjednocuje jednotlivé segmenty a tvorí tak dynamický, epický rámec reportáže, vytvára „priaznivé“ podmienky pre publicistické uchopenie problému - „holú skutočnosť bez príkras a emócií“ (Ťažký, 1988, s. 31) a jej interpretáciu. Prvej časti zodpovedajú bohaté enumerácie faktov o vodnom diele. Ony zabezpečujú informatívnosť, ktorá patrí k základným vlastnostiam publicisticky. Priestorom pre ich hodnotenie (interpretáciu), čo je ďalšou príznačnou črtou publicistiky, je úvaha narátora, ktorej jednotlivé obsahové segmenty sú radené, čo je u Ťažkého príznačné, asociatívne. Uvedené si na povrchovej úrovni v rovine verbálnych štylém vyžaduje formotvorné zásahy, ktoré sú tomuto napätiu medzi objektívnym a subjektívnym podriadené. V texte nachádzame množstvo slov nocionálnych pritom štylisticky zafarbených, ktoré zodpovedajú reflektovanej sfére, napr. „energetický kanál, vodná elektráreň, kapacita, náklady, kilowaty, Kaplanove turbíny, investície“ (s. 33). Faktografickosť ďalej posilňujú aj neutrálne syntaktické konštrukcie, teda vety s objektívnym členením výpovede, napr. „Prívodný kanál Vodnej elektrárne v Gabčíkove bude najväčším kanálom svojho druhu na celom svete. Energetické kanály o kapacite 2000 $m^3/s$ sú už na svete zriedkavé, kým prívodný kanál elektrárne v Gabčíkove bude mať kapacitu 5000 $m^3/s$. Je to desaťnásobok kapacity najväčších kanálov vybudovaných na vážskej kaskáde“ (s. 31). Na druhej strane si všimnime túto vetu: „Sputnávame Dunaj, rieku pre nás takú drahú i obávanú, toľko ospievanú našimi národnými pevcami i národnými piesňami, toľko spomínanú historikmi, politikmi a vojakmi. Aj mne prišiel Dunaj neraz do cesty, v plnej sile sa mi postavil, keď som utekal z otroctva-zajatia spoza jeho pravého brehu do vlasti. ... Priznám sa, že by som bol rád a aj pri tom, keď sa ho budú usilovať skrotiť slovenskí a maďarskí robotníci, inžinieri a vedci a využijú jeho obrovskú silu pre blaho obyvateľov obidvoch socialistických štátov a pre zlepšenie plavebnej dráhy pre celú Európu“ (s. 32). Na prvý pohľad je vidieť subjektívny postoj hovoriaceho k faktu. V prvej časti výpovede je subjektívnosť dominantná, identifikujeme ju v expresívnej lexike

(obrazné pomenovanie), expresívnej syntaxi, motivickej asociácii, o mimoliterárnej kontextovej alúzii na individuálne osudy Ladislava Ťažkého ani nehovoriac. Dôležitý je i autorský plurál, ktorého funkciou je čitateľa osloviť, priamo zainteresovať do problémov stavby. V druhej časti výpovede je subjektívnosť tlmená prechodom od individuálneho kontextu k verejnému, s čím súvisí i pátos výrazu, ktorý je pre súdobú publicistiku príznačný. Týmito dvoma úryvkami sme chceli názorne ukázať, ako Ťažký-rozprávač pracuje s faktom ako príznačnou publicistickou jednotkou. Ináč tomu nie je ani v ďalšom priebehu jeho reportáže z cesty do Gabčíkova, počas ktorej „kritickým" okom reportéra najprv problémový jav zaznamená, aby ho v nasledujúcej časti mohol hodnotiť napr. aj ako postava v dialógu, do ktorej sa stihol transformovať. Je až neuveriteľné, koľko spoločenských neduhov „cestujúci" dokáže komentovať. Otázne je, ako sa autorský zámer recepčne postihnúť čo najviac problémov prejavil na možnostiach funkčne zviazať jednotlivé obsahovo-kompozičné segmenty.

Spomeňme si znova nato, ako autor kreuje úvodné pasáže prózy Kto zabije Dunasaura. Máme tu na mysli dialóg a alegorický príbeh. Tieto dve partie autor spojil vetou narátora v osobitnom odseku: „A tak si priateľ začal bohapusto vymýšľať" (s. 27). Funkcia tejto vety je zreteľná – preklenúť zložitý proces umeleckého tvarovania v prospech rýchleho, priameho, publicistického záberu na zobrazovanú skutočnosť. (Spojovníkov tohto charakteru je v knihe mnoho. Iný príklad: „Ale poďme k veci" – s. 373). Iným príkladom je i preexponovanosť a kompozičná vykonštruovanosť problémových motívov, ktoré preto pôsobia v texte neproblémovo, ich dôsledkom je preto detenzia. Pri mimetickom kreovaní témy nie je možné tvarovo prekročiť rámec možnosti spätne verifikovať látku (Rakús, 2004). Dokazuje to i tento prípad, ktorý ďalej potvrdzuje tézu o autorovej zaujatosti funkciou na úkor umeleckej presvedčivosti. Tu nejde teda o to, či sú takéto zásahy realizovateľné v rámci istého žánru napr. umeleckej reportáže, tu ide o ich estetickú legitimitu a umeleckú kvalitu.

Z týchto stručných poznámok vyplýva poznatok, že autorovi sa len ťažko darí na podklade takto chápanej funkcie literatúry „postaviť" rýdzi umelecký tvar.

Súčasťou knihy Pred potopou, čo bolo už naznačené, sú však aj iné prózy. Ich analýza i následné systémové usúvsťažnenie z naznačených hľadísk sú záležitosťou budúceho výskumu. Predchádzajúce úvahy môžu poskytnúť východisko.

Literatúra

ČERVEŇÁK, Andrej: Na margo „fenomén Ťažký". In: Ľudia nie sú anjeli. Bratislava: T. R. I. Médium 1998, s. 189 – 191. ISBN-80-88676-13-4

FINDRA, Ján: Štylistika slovenčiny. Martin: Osveta 2004. ISBN 80-8063-142-5

FINDRA, Ján: Štylistika Ťažkého publicistiky. In: Osobnosť a dielo Ladislava Ťažkého v literárnohistorických a spoločenskohistorických súradniciach druhej polovice 20. storočia. Banská Bystrica: UMB 2005, s. 32 – 46. ISBN 80-8033-127-0 http://www.fhv.umb.sk/publikácie

KRNOVÁ, Kristína: Maršalova dcéra. In: Slovenská literatúra. 1994, roč. 51, č. 2, s. 94 – 103.

KRNOVÁ, Kristína: Na hrane pôvodných možností. In: Život a dielo Ladislava Ťažkého. Nitra : Spolok slovenských spisovateľov 1994. ISBN 80-88738-29-6

KRNOVÁ, Kristína: Podoby prozaického lyrizmu v tvorbe Ladislava Ťažkého. In: Osobnosť a dielo Ladislava Ťažkého v literárnohistorických a spoločenskohistorických súradniciach druhej polovice 20. storočia. Banská Bystrica: UMB 2005, s. 32 – 46. ISBN 80-8033-127-0 www.fhv.umb.sk/publikácie

KRNOVÁ, Kristína: Próza L. Ťažkého v kontexte modernej slovenskej literatúry. Banská Bystrica: Metodické centrum 1993. ISBN 80-85415-40-2

RAKÚS, Stanislav: Poetika prozaického textu. Prešov: Náuka 2004. ISBN 80-89038-26-3

ŤAŽKÝ, Ladislav: Ľudia nie sú anjeli. Bratislava: T. R. I. Médium 1998. ISBN-80-88676-13-4

ŤAŽKÝ, Ladislav: Pred potopou. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1988.

ŤAŽKÝ, Ladislav: Ústava môjho svedomia. In: Život a dielo Ladislava Ťažkého. Nitra: Spolok slovenských spisovateľov 1994. ISBN 80-88738-29-6

ŤAŽKÝ, Ladislav: Zastavte paľbu! Prosím... Bratislava: R-Press. 1997. ISBN 8096748556

## Zmeny významovej stránky slov zdedených z praslovančiny. Sémantická analýza vybraných lexikálnych jednotiek

Anna Tkačíková

Katedra knižničných a slovakistických štúdií,
Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity, Prešov

Slovná zásoba každého jazyka sa vyvíja, obohacuje o nové prvky, a určité prvky stráca. Jej dynamika ponúka množstvo podnetov na lexikologický výskum. V našom príspevku sa budeme zaoberať zmenami významovej stránky slov na diachrónnej osi. Zaujímajú nás zmeny významu slov zdedených z praslovančiny.

„Množinu odlišných významov, ktoré vznikli vo vývine príbuzných jazykov významovou diferenciáciou pôvodne jedného a toho istého významu“ Šimon Ondruš v Úvode do štúdia jazyka označuje termínom „**sémantické responzie“** (Ondruš – Sabol, 1984, s. 251 – 252). Autor zároveň uvádza najspoľahlivejší postup na ich zistenie – skúmanie významov polysémantických slov a homogénnych homoným v súčasnych jazykoch. Významy polysémantických slov a homogénnych homoným predstavujú významové responzie, lebo vznikli vývinovou diferenciáciou jedného pôvodného významu (porov. Ondruš – Sabol, 1984, s. 251 – 252).

Polysémia a homonymia predstavujú dva typy asymetrie medzi slovom a predmetom objektívnej reality, teda medzi designátorom a denotátom.

Lexikálna polysémia (gréc. poly = mnoho, semaion = označujem) „znamená, že tá istá lexéma (tá istá lexikálna forma) má dva alebo viac rozdielnych, no navzájom súvisiacich významov“ (Ripka – Imrichová, 2003, s. 72). Jednotlivé významové použitia – lexie polysémantickej lexémy spolu sémanticky i geneticky súvisia. Homonymia (gréc. homos = spoločný, ten istý, rovnaký, onyma = meno) „je formálny vzťah medzi lexikálnymi jednotkami založený na totožnosti formy“ (Ripka – Imrichová, 2003, s. 73). Viacvýznamovosť slov sa od homonymie líši. Významy polysémantického slova sú viazané spoločným základným významom – slovo vystupuje v rozličných významoch, ale ostáva tým istým slovom, zachováva sa pri ňom tzv. totožnosť slova. Pri polysémii jeden designátor je jedným slovom, pri homonymii jeden designátor predstavuje dve alebo viac slov. „Pri polysémii uvažujeme o viacerých denotáciách a designáciách, ale vzťah signifikácie je jediný – medzi designátorom a designátom základového slova“ (Urbancová, 1997, s. 58). Pri homonymii vznikne niekoľko sémantických trojuholníkov spojených v jednom bode – designátore predstavujúcom spoločnú formu, ktorá sa viaže na rozdielny obsah (Urbancová, 1997, s. 60).

Na významovú analýzu sme vybrali sémantické responzie troch slov: **baňa** – psl. **banja**; **dráha** – psl. **dorga**; a **dvor** – psl. **dvorъ**, ktoré sú príkladmi na rozličné formy vývinu významovej stránky slov zdedených z praslovančiny.

Vývin významovej stránky praslovanských slov prebiehal podľa R. Krajčoviča v týchto základných formách: zúženie pôvodného významu, rozšírenie pôvodného významu, nadobudnutie viacvýznamovosti alebo jej obmedzenie a zásadná zmenu významu (por. Krajčovič, 1986, s. 161 – 164).

Pri analýze významovej stavby vybraných slov sme používali nasledujúci lexikografický materiál: vychádzali sme z výkladu významov slov v praslovančine ako ich uvádza F. Kopečný v slovníku Základní všeslovanská slovní zásoba, ďalej sme pracovali s Historickým slovníkom slovenského jazyka, Slovníkom slovenských nárečí, Krátkym slovníkom slovenského jazyka, Slovníkom spisovného jazyka českého a Etymologickým slovníkom jazyka českého a slovenského od V. Macheka.

***Vývin významovej stavby slova baňa***

**Základní všeslovanská slovní zásoba – ZVSZ**

**BANJA ž, psl.**

**báň** – česky – kupola, v dialekte **baňa** – baňatá nádoba, kupola,
**baňa** – slovensky - baňatá nádoba, baňa,
**banja** – lužickosrbsky, srbochorvátsky, staroslovienskyy,
**bania** – poľsky,
**bánja** – rusky a ukrajinsky, macedónsky a bulharsky,
**bánja/bána** – slovinsky.

**Základní všeslovanská slovní zásoba**

a) **banja**[1]
   1. baňatá nádoba – česky, slovensky, lužickosrbsky, poľsky, slovinsky v nárečí,
   2. tekvica – lužickosrbsky, poľsky,
   3. kupola – česky, slovensky, poľsky archaicky, ukrajinsky;

b) **banja**[2]
   1. kúpeľ – macedónsky, bulharsky,
   2. kúpele – ukrajinsky, rusky, macedónsky, srbochorvátsky,
   3. vaňa – macedónsky, rusky, ukrajinsky;

c) **banja**[3]
   1. baňa, kde sa ťaží uhlie... – slovensky,
   2. jama – slovensk,y
   3. v tvare **báň/bán**, v dialekte – rúbanisko, čistina – chýba v bieloruštine.

**Etymologický slovník jazyka českého a slovenského – ESJČaS**

**psl. baňa** z gréckeho βαγα (kúpeľ) > *baja-

– **báň,** staročesky **báne**, slovensky **baňa,**
– rôzne veci oblého, „baňatého“ tvaru,
– **baně** – široké hanácke nohavice,
– **baňka** – baňatá nádoba, džbán, nádoba na odber krvi,
– slovensky **baňa** – miesto, kde sa ťaží kameň, uhlie...,
– **banja –** rusky, ukrajinsky, srbochorvátsky – kúpeľ (slovo bolo do čestiny prevzaté z ruštiny).

**Historický slovník slovenského jazyka – HSSJ**

**baňa**[1] ž.

miesto, jama (obyčajne pod povrchom zeme), kde sa dolujú rudy; banský závod; 1546

1. jama, priehlbina;

**baňa**[2] ž

1. guľatá nádoba so zúženým hrdlom; 1585,
2. hrča na strome; 1795,
3. kopula; 18. st.

**bán**[1] m, **báň** m/ž

vyrúbaná plocha v lese, rúbanisko; 1608;

**bán**[2]

1. vládca banátu, miestodržiteľ.

**Slovník slovenských nárečí – SSN**

**baňa**[1] ž

priestor pod zemou alebo na povrchu, kde sa ťaží uhlie, ruda, kameň – celoslovenské;

**baňa**[2] ž
1. niečo guľaté, klenuté, baňaté:
   a) zo slamy upletený kôš na múku – juhotrenčiansky zastaraný výraz,
   b) sklenená alebo hlinená nádoba, fľaša,
   c) prútený alebo doštený holubník – v myjavskom nárečí,
   d) okrúhla strieška na štíte domu,
   e) vybitá diera na ceste,
   f) hrnčiarska pec,
   g) opuchlina, hrča.

**bán, báň** m **i báňa** ž
1. rúbanisko s mladým porastom – juhostredoslovenské

**Krátky slovník slovenského jazyka – KSSJ**
**baňa**
1. priestor pod zemou alebo na povrchu, kde sa ťaží uhlie, ruda
**bán**, **báň**[1] m
1. rúbanisko
**báň**[2] ž
1. klenba oblohy – poeticky

**Slovník spisovného jazyka českého – SSJČ**
**báň**, **báně** ž
1. guľovitá strecha veže; kupola,
2. klenba oblohy,
3. guľovitý poklop, vidutá nádoba alebo jej časť,
4. vec cibuľovitého tvaru vôbec,
5. spravidla množné číslo – baňa, v ktorej sa ťaží uhlie...,
6. kúpele,
7. väzenie – argotický výraz.
**baňa** ž
1. buchnutie po hlave „pohlavok“ – v nárečí,
2. hlinená nádoba – v nárečí,
3. známka nedostatočná – študentský slangový výraz,
4. kúpeľňa.

Slovu *baňa* sa pripisuje prvotný význam kúpeľ a pokladá sa prevzaté z gréčtiny (latinčiny), čo vidíme aj v ESJČaS. Podľa Ondruša je baňa pôvodom slovanská, praslovanská – u západných Slovanov začala označovať miesto, kde sa seká, rúbe ruda, soľ... Motiváciu bitia, šľahania, sekania má podľa Ondruša aj baňa vo význame kúpeľ. Pri najstaršom kúpaní sa ľudia šľahali v pare a vode (porov. Ondruš, 2002, s. 50).

ZVSZ uvádza významy slova banja v troch sémantických okruhoch – v ktorých slovo vnímame ako homonymá: v prvom pomenúva predmety baňatého tvaru

(*nádoba, tekvica, kupola*), v druhom sa týka *kúpania*, až v treťom ide o *baňu – jamu určenú na ťažbu uhlia, rúd*... HSSJ rozlišuje dve homonymá *baňa*: na prvú pozíciu sa oproti ZVSZ dostala *baňa*[1] *na ťažbu rúd*, objekty baňatého tvaru klesli na druhé miesto a tretí význam – *kúpeľ* už nezaznamenáva. KSSJ pozná iba jeden význam – *baňu*, *kde sa ťaží*. Celkovo sa význam polysémantického slova *baňa* v spisovnom jazyku zúžil na jediný význam. Existenciu niekdajšej polysémie dokazujú nárečové podoby *bane*[2] vo význame niečoho guľatého, baňatého. Psl. *báň – rúbanisko* si zachovala formu aj význam v HSSJ, SSN aj KSSJ. V češtine je báň ekvivalentom slovenskej *bane*, ale vo význame *bane*, v ktorej sa ťaží sa nachádza až na 5. mieste. Grafická podoba *baňa* v češtine si zachovala význam z tretej sémantickej oblasti zo ZVSZ – *kúpeľ, vaňa*. Pomenúva *kúpeľňu*.

***Vývin významovej stavby slova dráha***
**Základní všeslovanská slovní zásoba – ZVSZ**
**DORGA** ž, **psl.**
**dráha** – slovensky,
**dráha** – česky (hovorovo v množnom čísle „neobrobený pozemok, cez ktorý sa chodí“),
**droha** – hornolužickosrbsky,
**droga** – dolnolužickosrbsky, poľsky,
**dorógа** – rusky,
**daróha** – ukrajinsky, bielorusky,
**drága** – slovinsky,
**draga –** srbochorvátsky, macedónsky v nárečí.

**Základní všeslovanská slovní zásoba – ZVSZ**
**dorga** ž
1. cesta – východoslovanské a západoslovanské,
2. dolina, údolie – južnoslovanské,
3. priesmyk – južnoslovanské.

**Etymologický slovník jazyka českého a slovenského – ESJČaS**
**dráha – ESJČaS**
– cesta, železničná trať, smer; široký pruh zeme kadiaľ sa hnal dobytok na pašu; stopa,
– psl. **dorga** – patrí k drhnouti, potom by to bola pôvodne stopa po niečom vlečenom, po kmeňoch vyťahovaných z lesa. Dráha sa chápala ako niečo horšie ako cesta.

**Historický slovník slovenského jazyka – HSSJ**
**draha** ž
1. cesta, ktorú vyšliapal statok idúci na pastvu, výhon; 1575,
2. cesta, chodník – východoslovensky; 1768,
3. stopa po kolesách od voza alebo od dobytka; 1753.

**Slovník slovenských nárečí – SSN**
**draha**[1] ž
1. terén upravený na premávku, cesta – juhozápadoslovensky, východoslovensky, v gemerských nárečiach,
2. chôdza, cestovanie – východoslovensky.

**dráha** ž (draha)
1. súvislá stopa po niekom alebo niečom – západoslovensky ,miestami stredoslovensky,
2. vrchná časť nákovy so žliabkom – kováčsky výraz.

**Krátky slovník slovenského nárečí – KSSJ**
**dráha** ž
1. miesto upravené na rýchlostné preteky,
2. železnica – zastaraný výraz,
3. čiara, smer pohybu, smerovanie,
4. priebeh života, povolanie.

**Slovník spisovného jazyka českého – SSJČ**
**draha** ž
1. pozemok ležiaci ladom alebo široká cesta medzi plotmi, poľami, kde sa voľne chodí

**dráha** ž
1. priestor, spravidla pruh zeme, upravený pre chôdzu alebo jazdu,
2. železnica a zariadenia s ňou súvisiace; zariadenia pre dopravu viazanú na koľajnice,
3. miesto nejakého pohybu, smer pohybu niečoho, nejaký pohyb sám,
4. spôsob akým sa niečo vyvíja, zvlášť niečí život, povolanie, činnosť,
5. draha – stopa – v nárečí.

Prvotný význam slova *dráha*, ako ho uvádza ZVSZ, je *cesta*. HSSJ rozširuje pôvodný význam o význam *stopa* (po kolesách voza alebo dobytka), ktorý zachytáva aj SSN (súvislá stopa po niekom alebo niečom) a súčasne rozširuje výklad o metonymicky nadobudnutý význam *chôdza, cestovanie* a o odborný (kováčsky) výraz *dráha* pomenúvajúci vrchnú časť nákovy so žliabkom. V KSSJ nachádzame ďalšie nové významy. Slovo *dráha* sa používa na pomenovanie *železnice.* Tento význam sa asociačne môže spájať s významom *stopa po kolesách od voza alebo od dobytka*, ktorý uvádza HSSJ a SSN. KSSJ uvádza ďalšie významy, ktoré vznikli semaziologicko-onomaziologickou deriváciou (*smer pohybu, priebeh života*). Na prvom mieste opisuje *dráhu* vo význame *cesta*, ktorý však oproti prvotnému významu obsahuje novú sému „*na rýchlostné preteky*“. Dá sa povedať, že SSJČ potvrdzuje existenciu všetkých doteraz spomenutých lexikálnych významov aj v českom jazyku, pretože všetky spomínané významy popisuje.

*Vývin významovej stavby slov dvor*
**Základní všeslovanská slovní zásoba – ZVSZ**
**DVORъ**, m, **psl.**
**dvorъ** – staroslovienskу,
**dör** – polabsky,
**dvůr –** česky,
**dvor –** slovensky, rusky, bielorusky, macedónsky, bulharsky,
**dvór –** slovinsky,
**dwor –** dolnolužickosrbsky,
**dwór –** hornolužickosrbsky, poľsky,
**dvir –** ukrajinsky,
**dvôr –** srbochorvátsky.

**Základní všeslovanská slovní zásoba – ZVSZ**
**dvorъ** m
1. dvor – priestranstvo pri dome/nádvorie

**Historický slovník slovenského jazyka – HSSJ**
**dvor** m
1. nezastavané (obyčajne ohradené) priestranstvo pri dome; 1473, 1764,
2. poľnohospodárska usadlosť, gazdovstvo; 1432, 1763,
3. sídlo predstaviteľov svetskej al. cirkevnej moci; 1573, 1655,
4. dvorania, hodnostári a ich služobníci; 1605, 1732.

**Slovník slovenských nárečí – SSN**
**dvor** m
1. nezastavané, obyčajne ohradené priestranstvo pri dome – celoslovenské,
2. hospodárstvo –zriedkavý výraz,
3. v spojení s predložkou (na dvore) znamená priestor mimo domu, von – oravské nárečia,
4. plocha 16 kvadrátov lúk patriacich k usadlosti – liptovské nárečia,
5. rozostup zubov na píle – Lučenec.

**Krátky slovník slovenského nárečí – KSSJ**
**dvor** m
1. nezastavané (ohradené) priestranstvo pri dome, budove,
2. v minulosti – (veľké) hospodárstvo, gazdovstvo,
3. vysokopostavená inštitúcia, úrad,
4. panovník a jeho kruh.

V praslovančine malo slovo *dvor* len jeden význam – *priestranstvo pri dome*. Postupne nadobudlo viac významov, ktoré zychytáva HSSJ, SSN aj KSSJ. HSSJ a KSSJ obsahujú štyri rovnaké významy *dvora*: *nezastavané (ohradené)*

*priestranstvo pri dome* – význam, ktorý sa ustálil ako prvotný, čo dokazuje jeho pozícia vo všetkých používaných slovníkoch; *gazdovstvo* – význam, ktorý sa ustálil ako druhotný; *sídlo predstaviteľov svetskej al. cirkevnej moci* ako výklad významu na tretej pozícii v HSSJ je významo zhodný s výkladom v KSSJ – *vysokopostavená inštitúcia, úrad*; rovnako aj štvrtý výklad významu: v HSSJ – *dvorania, hodnostári a ich služobníci = panovník a jeho kruh* v KSSJ. SSN obohacuje sémantické spektrum o špecifické významy používané v konkrétnych nárečových oblastiach, napr. *rozostup zubov na píle* a ďalšie dva významy. Z pôvodne jednovýznamového slova *dvor* máme v súčasnej spisovnej slovenčine polysémantické slovo.

Sémantické spektrum polysémantickej lexémy *baňa* sa zúžilo na jediný význam. V súčasnej spisovnej slovenčine slovo *baňa* pomenúva *priestor pod zemou alebo na povrchu, kde sa ťaží uhlie, ruda*. Slovo je príkladom na prvú z foriem vývinu významovej stránky slov zdedených z praslovančiny: zužovanie významu – postupné obmedzovanie predstavových a pojmových komponentov.

Slovo *dráha* je príkladom na druhý spôsob vývinu významu psl. slov. Význam slova sa rozšíril, pribudli nové predstavové a pojmové komponenty, ktoré pôvodný význam slova nemal. Lexéma d*ráha* oproti praslovančine v súčasnom jazyku pomenúva *železnicu*, *smer pohybu* a *priebeh života, povolanie*.

Pôvodne jednovýznamové slovo *dvor* je dnes polysémantickou lexémou so štyrmi významami. Je príkladom narastania polysémie.

Literatúra

Historický slovník slovenského jazyka I. Red. M. Majtán. Bratislava: VEDA 1991. 536 s.

KOPEČNÝ, František: Základní všeslovanská slovní zásoba. Praha: ACADEMIA 1981. 484 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: SPN 1986. 344 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala a i. 4. vyd. Bratislava: VEDA 2003. 944 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství československé akademie věd 1957. 628 s.

ONDRUŠ, Šimon: Odtajené trezory slov II. Martin: Vydavateľstvo MS 2002. 226 s.

ONDRUŠ, Šimon – SABOL, Ján: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava: SPN 1984. 344 s.

RIPKA, Ivor – IMRICHOVÁ, Mária: Základy slovenskej lexikológie. Prešov: FHPV PU 2003. 150 s.

Slovník slovenských nárečí I. Red. I. Ripka. Bratislava: VEDA 1994. 934 s.

Slovník spisovného jazyka českého I. Red. B. Havránek. Praha: ACADEMIA 1989. 554 s.

URBANCOVÁ, Lujza: Variácie v sémantickom trojuholníku. In: Varia VI. Ed. M. Nábělková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pre SAV 1997, s. 58 – 63.

# K lexikálním germanizmům v češtině z hlediska kontaktové lingvistiky

Tamás Tölgyesi

Katedra českého jazyka a literatury, Filozofická fakulta
Katolické univerzity Petra Pázmánye, Piliscsaba

V rámci své disertační práce zkoumám lexikální germanizmy historicky dané a jejich vývoj v češtině. Svůj výzkum konám v souladu se zákonitostmi jazykového vývoje, jak nám je předkládá kontaktová lingvistika. Protože ta nám mj. ukazuje, že každý studovaný jinojazyčný útvar badatel (nezřídka bezděčně) lingvisticky poznává a hodnotí na pozadí svého vlastního jazyka či idiolektu (srov. Vašek, 1976, s. 96, týž, 1996 – 1997, s. 16), tu jako badatel, jehož mateřský jazyk je maďarština, si hodlám všímat také osudů stejných výrazů německých (tj. fungujících jako zmíněné germanizmy české) v jazyce maďarském. Toto byla i vlastní motivace povahy mého dnešního příspěvku.

Jako základ pro svůj nynější průzkum jsem vzal lexikální germanizmy ze slovníku *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch* od současného vídeňského slavisty profesora S. M. Newerkly a z etymologického slovníku *Deutsche Ortsnamen und Lehnwoerter des ungarischen Sprachschatzes* autorské dvojice V. Lumtzer – J. Melich. Ve zmíněných pracích jsem našel asi 600 pojmově shodných germanizmů, které se kdysi vyskytovaly v českém a maďarském jazyce. Existenci a frekvenci těchto přejímek jsem prověřil s pomocí Českého národního korpusu v Praze a Maďarského národního korpusu v Budapešti. Kontextová zakotvenost uváděných hesel v obou národních korpusech mi napomohla postihnout i historicky daná eventuální pozměnění studovaných výrazů, jejich vývoj.

## 1. Podle jejich výskytu v korpusech je možno rozlišovat germanizmy,

***1.1. které jsou frekventované v obou jazycích***, např. č. *eso*, maď. *ász* ze střhn. *esse* ‚jednička na hrací kostce‘ a to přes fr. z lat. *as*. *As* bylo od hrací kostky přeneseno do karetní hry již v němčině, kde došlo až k tomu, že znamená ‚nejvyšší kartu‘. Dnes má i další přenesený význam ‚vynikající jedinec‘. Č. *granát* a maď. *gránát* jsou ze střhn. *grānāt*, (a to ze střlat. *grānātus* ‚zrnitý‘ od *grānum* ‚zrno‘, k tomu Machek, 1971, s. 151, Holub – Kopečný, 1952, s. 117) dnes *Granate*. *Granát* ve významu ‚tříštivá střela‘ podobně jako ve významu ‚drahokam granát‘ je utvořeno metaforicky podle granátového jablka. Č. *šraml* a maď. *sramli(zene)* ‚malý smyčcový soubor s doprovodem kytary a tahací harmoniky‘ jsou utvořeny podle vídeňského kapelníka Josefa Schrammela, který působil v 19. století. Slovo je dnes používané především ve smyslu ‚druhořadá hospodská hudba‘.

Vídeň jako tehdejší centrum monarchie měla vliv nejen na kultury, ale samozřejmě i na jazyky národů habsburské říše. O existenci středoevropského jazykového areálu svědčí austriacizmy, tedy přejímky z rakouské němčiny v češtině a maďarštině, které se nevyskytují v slovní zásobě němčiny v Německu, např. č. *pusa*, maď. *puszi* z rak.-něm. *Bussi* se říká *Küsschen* v němčině. Místo č. *hec*, maď. *hecc* z rak.-něm. *Hetz* se používá v Německu slovo *Spaß*. Č. *žemle*, maď. *zsemle* z rak.-něm. *Semmel* (z lat. *simila* ‚pšeničná mouka', srov. Newerkla, 2004a, s. 245), v ostatních německy mluvících zemích je zde běžné *Brötchen*.

Některé přejímky jsou dnes na periferii lexikálního systému češtiny; nezanikly ještě díky tomu, že se vyskytují ve známé frázi, např. hodit *flintu* do žita; pustit pusu/hubu na *špacír*. Č. „postavit někoho na *pranýř*" a maď. „*pellengérre* állít valakit" jsou utvořeny analogií podle něm. „jemanden auf den *Pranger* stellen";

***1.2. které jsou v dnešní češtině frekventované, ale v dnešní maďarštině archaické***, např. č. *hejtman*, maď. † *hajtmány* z něm. *Hauptmann*. Č. *kravata* a maď. † *kravátli* jsou z něm. *Krawatte*. *Kravata* je utvořeno z fr. *cravate* podle názvu Charvátů *Croate*. Francouzi spatřili v 17. století za 30leté války u jednoho charvátského pluku jejich šátky uvázané kolem krku (srov. Machek, 1971, s. 290, Holub – Kopečný, 1952, s. 186). Č. *pantofel* a maď. † *pántófely/pántofély* jsou z něm. *Pantoffel*. *Papuče* a *pantofle* jsou částečná synonyma. *Pantofle* se nosí doma i na pláži, ale *papuče* jen doma. Slovo *papuč* přejímali Turci od Peršanů. Z turečtiny se pak dostalo toto slovo do češtiny asi přes maďarštinu (srov. Šmilauer, 1949, s. 15). Protože slovo † *pántófely/pántofély* z madarštiny vymizelo, maďarští mluvčí používají dnes výrazu *papucs* pro oba typy obuvi;

***1.3. které jsou dnes frekventované v maďarštině, ale archaické v češtině***, např. maď. *szaft*, č. † *zoft* ‚šťáva' z něm. *Saft*; maď. *sín*, č. † *šína* ‚kolej' z něm. *Schiene*; maď. *strand*, č. † *štrand* ‚pláž' z něm. *Strand*;

***1.4. které jsou archaické v obou jazycích***:

Velení rakousko-uherské armády bylo v německém jazyce. Po první světové válce s rozpadem habsburské monarchie vznikly samostatné armády v Rakousku, Československu a Maďarsku. Tím, že se čeština a slovenština staly oficiálními jazyky československého vojska, stejně jako maďarština vojska maďarského, vymizela ze slovní zásoby těchto jazyků většina vojenských výrazů německých, např. č. † *obšíd/obšit*, maď. † *obsit* ‚průkaz o propuštění z vojska' z něm. *Abschied* ‚rozloučení'; č. a maď. † *hapták* z něm. *Habtacht(stellung)* ‚stání v pozoru'; č. † *patrontaška*, maď. † *patrontás* ‚vtipné označení vojáka' z něm. *Patrontasche*.

Zvláštní případ představuje č. † *cimra*, maď. † *cimmer*, č. a maď. † *fraj*, které jsou dávné přejímky z němčiny. Dnes se vyskytují výrazy stejného původu v obou jazycích valnou měrou jen jako citátová slova v oznámení *Zimmer frei* na tabulích penziónů a hostinců pro německy mluvící turisty.

## 2. Rozdělení germanizmů podle slovních druhů:

***2.1.*** většina přejatých slov jsou ***substantiva***, např. č. *drát*, maď. *drót* z něm. *Draht*; č. *kapuce*, maď. *kapucni* z něm. *Kapuze*; č. *švagr*, maď. *sógor* z něm. *Schwager*;

***2.2.*** druhou nejrozsáhlejší skupinu tvoří ***slovesa***, např. č. *šlukovat*, maď. *slukkol* z něm. *schlucken*; č. *trefit*, maď. *trafál* z něm. *treffen*; č. *vandrovat*, maď. *vándorol* z něm. *wandern*;

***2.3.*** k třetí skupině patří ***adjektiva***, např. č. *fajn*, maď. *fájin* z něm. *fein*; č. *kvit*, maď. *kvitt* z něm. *quitt*; č. *sichr/zichr*, maď. *ziher* z něm. *sicher*;

***2.4. ostatní slovní druhy*** (především interjekce), např. č. *hurá*, maď. *hurrá* z něm. *hurra*; č. *láryfáry*, maď. *lárifári* z něm. *larifari*; č. *fuj*, maď. *fuj* z něm. *pfuj*.

## 3. Sémantické změny germanizmů

Č. *bordel* z něm. *Bordell* znamená nejen ‚noční bar se sexuálními službami‘ jako *bordély* v maďarštině, ale i ‚nepořádek‘. Č. *flamendr* z něm. *Flamänder* může označit kromě příslušníka národa Vlámů v Belgii (maď. *flamand*) i takového člověka, který se rád baví, jí a pije. Č. *fronta* z něm. *Front* má vedle původního významu ‚válečná oblast‘ speciální význam ve frázi „stát ve frontě“, kterou vyjadřují němčina a maďarština *Schlange stehen*, resp. *sorban állni*. Význam č. *kufr* ze staršího něm. *Kuffer*, nyní *Koffer* se rozšířil i na zavazadlový prostor auta, maď. *koffer* znamená však jen ‚cestovní balík‘. Č. *mutr* a maď. *muter* z něm. *Mutter* jsou ve studentském slangu už častěji používány pro označení matky, než v profesionální mluvě montérů ve významu ‚šroub‘.

Některé přejímky z němčiny se používají v jiném smyslu na Moravě než v Čechách.

| Německo | Čechy | Morava | Maďarsko |
|---|---|---|---|
| *Soda(wasser)* ‚bezbarvý, neochucený nápoj s bublinkami‘ | *sodovka* ‚bezbarvý, neochucený nápoj s bublinkami‘ | *sodovka* ‚barevný, ochucený nápoj s bublinkami‘ | *szóda(víz)* ‚bezbarvý, neochucený nápoj s bublinkami‘ |

| | | | |
|---|---|---|---|
| *(Soda) Siphon* ‚přístroj na výrobu sodové vody‘ | *sifon* ‚přístroj na výrobu sodové vody‘ | *sifon* ‚bezbarvý, neochucený nápoj s bublinkami‘ | *(szódás)szifon* ‚přístroj na výrobu sodové vody‘ |
| *Limonade* ‚barevný, ochucený nápoj s bublinkami‘ | *limonáda* ‚barevný, ochucený nápoj s bublinkami‘ | *limonáda* ‚nápoj s cukrem a citrónovou nebo ovocnou šťávou‘ | *limonádé* ‚nápoj s cukrem a citrónovou šťávou‘ |

Na závěr bych zdůraznil, že více než 90 procent zkoumaných germanizmů má své pevné místo v slovní zásobě dnešní češtiny a téměř 85 procent pojmově shodných výrazů žije v současné maďarštině. Není pochyby o tom, že v naší době funguje angličtina jako *lingua franca* po celém světě, ale v našem středoevropském regionu hraje stále důležitou roli němčina. Vedle expanze anglicismů obohacují češtinu a maďarštinu i nové přejímky z německého jazyka, např. *hamburgr*, *bundesliga*, *müsli* aj.

Členství našich států v Evropské unii zesílí vnitroevropské jazykové kontakty, vzájemné působení kontaktových evropských jazyků a v budoucnosti takto povede mj. i k dalšímu přejímání nových cizích slov jako výrazu postupující evropské integrace. Nakolik se přitom změní výše nastíněný dnešní obraz českých germanizmů, ukáže budoucnost.

Literatúra

HARTNAGEL Erzsébet: Újabb német jövevényszavainkról (O našich novějších přejímkách z němčiny). Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság 1933. 31 s.

HOLUB, Jan – KOPEČNÝ, František: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství učebnic 1952. 575 s.

HORVÁTH Mária: Német elemek a 17. század magyar nyelvében (Německé prvky v maďarštině v 17. století). Budapest: Akadémiai Kiadó 1978. 269 s.

JODAS, Josef: K postavení německých přejatých slov v současné češtině. In: Acta Universitatis Palackianae Olomoucensis, Facultas Philosophica, Philologica, 1996, č. 66, s. 113 – 118.

JODAS, Josef: O paralelách ve slovní zásobě češtiny a rakouské němčiny. In: Universitas Ostraviensis, Acta Facultatis Philosophicae, Linguistica, 1999a, č. 3, s. 111 – 116.

JODAS, Josef: Ještě k paralelám ve slovní zásobě češtiny a rakouské němčiny. In: Acta Universitatis Palackianae Olomoucensis, Facultas Philosophica, Philologica, 1999b, č. 72, s. 161 – 165.

KOCEK, Jan – KOPŘIVOVÁ, Marie – KUČERA, Karel (eds.): Český národní korpus. Úvod a příručka uživatele. Praha: ÚČNK FF UK 2000. 159 s.

LUMTZER, Viktor – MELICH, Johann: Deutsche Ortsnamen und Lehnwoerter des ungarischen Sprachschatzes (Německá místní jména a přejímky ve slovní zásobě jazyka maďarského). Innsbruck: Verlag der Wagner‘schen Universitäts-Buchhandlung 1900. 312 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1971. 866 s.

MELICH, János: Német vendégszók (Přejatá slova z němčiny). Budapest: Horánszky Viktor Könyvnyomdája 1895. 84 s.

NEWERKLA, Stefan Michael: Čeština v monarchii a středoevropský jazykový areál. In: Český jazyk a literatura, 2002 – 2003, roč. 53, č. 2, s. 61 – 69.

NEWERKLA, Stefan Michael: Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen (Jazykové kontakty mezi němčinou, češtinou a slovenštinou. Slovník německých přejatých slov v češtině a slovenštině: historický vývoj, výskyt, dosavadní a nové výklady). Schriften über Sprachen und Texte 7. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag 2004a. 780 s.

NEWERKLA, Stefan Michael: Rozmanitost jazyků a kultur v Rakousku-Uhersku a jejich konvergenční tendence. In: Comparative Cultural Studies in Central Europa. Brno: MU 2004b, s. 11 – 42.

REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník. Praha: Leda 2001. 752 s.

SIEBENSCHEIN, Hugo (ed.): Česko-německý slovník I. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1998. 778 s.

SIEBENSCHEIN, Hugo (ed.): Česko-německý slovník II. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1998. 1007 s.

ŠMILAUER, Vladimír: Přínos Asie do evropského kulturního slovníku. Předneseno dne 7. října 1949 v pražské odbočce Kruhu přátel českého jazyka. Praha 1949. 20 s.

TÖLGYESI Tamás: Německé výrazy v soudobém českém tisku. Diplomová práce (rkp.). Piliscsaba 2005. 61 s.

TÖLGYESI Tamás: Příspěvek k funkční stratifikaci germanizmů v dnešní češtině (v tisku).

TÓTFALUSI István: Idegenszó-tár (Slovník cizích slov). Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2005. 977 s.

VAŠEK, Antonín: On the Problem of the Isolated Language. In: Folia Linguistica, Mouton Publishers, The Hague, 1976, roč. 9, č. 1 – 4, s. 85 – 124.

VAŠEK, Antonín: Kontaktová lingvistika a její perspektivy. In: Češtinář, Hradec Králové 1996 – 1997, roč. 7, č. 1, s. 13 – 21, č. 2, s. 33 – 44.

Český národní korpus. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. http://ucnk.ff.cuni.cz/

Magyar nemzeti szövegtár (Maďarský národní korpus). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. http://corpus.nytud.hu/mnsz/

# O výskume germanizmov v slovenčine

Sándor János Tóth

Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, Békešská Čaba

## 1. Bilingvizmus ako katalyzátor jazykových kontaktov

Predmetom tejto práce je zmapovanie doterajšieho výskumu kontaktových javov, ktoré sa v dôsledku kontaktovej situácie dostali z nemčiny do slovenčiny. Ďalej prehľad možností ďalšieho výskumu. Pri synchrónnom výskume adaptovanosti, integrovanosti, zakotvenosti a funkčnosti prevzatých lexikálnych jednotiek z nemčiny považujem za vhodné vychádzať z terminologickej sústavy Einara Haugena, lebo vypožičiavanie opisuje ako proces, ktorý sa realizuje, keď bilingvisti reprodukujú v jazyku vzorec iného jazyka. Okrem štrukturalisticko-systémového bádania je potrebné uplatniť aj sociolingvistický prístup, zameriavať sa na mimojazykové faktory, skúmať fungovanie jazykového systému v reálnej situácii: v prípade germanizmov v slovenčine to znamená *interlingválnu kontaktovú situáciu*. Bilingvizmus a teória vzájomného vplyvu nárečí nepríbuzných jazykov je základnou otázkou sociolingvistiky. Slovenské dialekty majú bohatú históriu na kontakty s nárečiami nepríbuzných jazykov a majú z toho hľadiska šťastnú zemepisnú polohu. Prevzaté jazykové jednotky sa dostali do slovenského jazyka v rámci *prirodzenej bilingválnej jazykovej situácie* (a nie školského, edukačného bilingvizmu). Preto sa analýza vypožičiavania musí odvíjať od analýzy správania bilingvistov. Naše zálkadné otázky sú: Ktoré podmienky, aké činitele ovplyvňovali zafixovanie germanizmov v slovenčine? Podľa akých potrieb vznikali a zanikali tieto jazykové prvky v slovenskom jazyku? Nakoľko sa adaptovali, nakoľko tvoria pevnú časť dnešného štandardného slovenského jazyka tie nemecké prvky, ktoré sa doň dostali v bilingválnom prostredí?

## 2. Súčasný stav skúmania germanizmov v slovenčine

Všeobecné, súhrnné diela o téme nemecko-slovenských jazykových kontaktov vychádzajú predovšetkým z etymológie, histórie jazyka. Po opise vonkajších dejín kontaktov skúmaných jazykov nasleduje analýza adaptácie cudzích prvkov do slovenčiny. Najväčším prínosom týchto prác je slovníková časť, ktorá inventarizuje a analyzuje jazykové výpožičky nemeckého pôvodu v slovenčine. (Rudolf, 1991; Newerkla, 2004)

### *2.1. Historicko-vývinový aspekt*

Monografie o dejinách slovenského jazyka sa dotknú otázke cudzích vplyvov, ktoré vplývali na vývoj slovenčiny. Stanislav (1967), Pauliny (1983) a Krajčovič (1971) sa dotýkajú otázke kontaktu slovenčiny s inými jazykmi a píšu aj

o germanizmoch, ale ich práce nie sú určené na to, aby sa podrobnejšie venovali tejto téme. Dá sa predpokladať, že veľký dôraz kladie na periodizáciu nemecko-slovenských vzťahov a na tematický inventár dotyčných jazykových jednotiek. V starších prácach sa jazykové kontakty slovenčiny analyzujú zvlášť podľa kontaktovaných jazykoch (aj zaradenie do kapitol je väčšinou podľa toho) a vynechajú pripomenúť to, čo teraz nazývame stredoeurópsky jazykový zväz, teda jazykové dedičstvo z existencie Habsburskej monarchie.

Korene slovensko-nemeckých jazykových kontaktov sú prvé styky germánskych a západoslovanských kmeňov v čase Veľkomoravskej ríše v podobe franskej a bavorskej kresťanskej misie. Mnoho slov tejto vrstvy je latinského pôvodu, nemčina hrala úlohu sprostredkovateľa a tieto jazykové výpožičky sa dostali do viacerých slovanských jazykov. Tieto jednotky sú v centre slovnej zásoby dnešnej slovenčiny.

Druhou vrstvou jazykových jednotiek nemeckého pôvodu v slovenčine sú tie germanizmy, ktoré sa dostali do slovenských dialektov počas nemeckého kolonizovania od 12. storočia. Nemecké kolonizačné vlny neboli jedinou cestou nemecko-slovenského jazykového kontaktu. hornouhorské mestá mali hospodárske kontakty s nemeckými mestami, mnoho evanjelických Slovákov študoval na nemeckých univerzitách. Čeština fungovala ako kultúrny jazyk Slovákov niekoľko storočí a sprostredkovala niektoré nemecké jazykové jednotky. (Dolník, 2005, s. 4).

Najväčší príliv nemeckých slov do slovenčiny a češtiny sa uskutočnil v dobe medzi 1526 a 1620 a zvlášť v kvitnúcej dobe Habsburskej monarchie. Napriek tomu, že puristické hnutia v 19. storočí sa pokúšali bojovať s týmto javom, nemčina sa po konsolidovaní Habsburskej ríše stala lingva frankou. Dominovala predovšetkým vo vojenskej a vládnej sfére. Migrácia obchodníkov a robotníkov spôsobovala preberanie nemeckých jazykových elementov do každodennej slovenčiny, maďarčiny a češtiny (Newerkla, 2002, s. 7). Rozpad Habsburskej monarchie mal tiež svoj účinok na jazyky. Okrem vedomého puristického hnutia so snahou vyčistiť jazykov od austriacizmov zohrali historické udalosti 20. storočia (rozdeľujúce hranice, migračné a emigračné procesy, intenzívny a podľa jednotlivých krajín rozličný spoločensko-hospodársky vývoj) značnú úlohu v ústupe nemeckých prvkov v slovenčine, ale aj iných jazykov bývalej monarchie. Pevnejšie zakotvené prvky ako napr. ustálené spojenia vedeli lepšie odolať týmto procesom.

| NEMECKÝ PRAMEŇ | ČEŠTINA | SLOVENČINA | MAĎARČINA | INÉ SLOVANSKÉ JAZYKY |
|---|---|---|---|---|
| remeselníctvo, cechy | | | | |
| mhd. *arkēre* | arkýř | arkier | Erkély | pl. *alkierz*, os. *warkaŕ*, ns. *ha(r)knaŕ* |
| frühnhd. *pfund* | funt† | funt | Font | pl. *funt*, r. ukr. *фунт* |

| NEMECKÝ PRAMEŇ | ČEŠTINA | SLOVENČINA | MAĎARČINA | INÉ SLOVANSKÉ JAZYKY |
|---|---|---|---|---|
| remeselníctvo, cechy | | | | |
| mhd. *morsćre* | (h)moždíř | MAŽIAR | MOZSÁR | pl. *możdzierz*, r. *можжер* |
| mhd. *lītkouf* | litkup | OLDOMÁŠ | ÁLDOMÁS | pl. *litkup*, *litek*, sln. *likof* |
| ahd. *mulīn* | mlýn | mlyn | malom | pl. os. *młyn*, sln. Kr. s. *mlin* |
| ahd. *pëckāri* | pekař | pekár | Pék | pl. *piekarz*, sln. *pek*, kr. s. *pekar*, r. *пекарь* |
| ahd. *bisamo* m. | pižmo | pižmo | pézsma | pl. *piżmo*, os. *pižmo* |
| ahd. *scrīni* | skříň | skriňa | szekrény | pl. *skrzynia*, os. *křinja*, sln. kr. s. *skrinja*, r. *скриня* |
| bair. *truhel* | truhla | truhla/LÁDA | LÁDA | pl. *truhło*, os. *truhla*, sln. *trug(l)a* |
| baníctvo, hutníctvo | | | | |
| mhd. *zin* | cín | cín | Cin | pl. *cyna*, os. ns. *cyn*, sln. kr. s. *cin* |
| frühnhd. *zinnober* | cinobr | cinóber | cinóber | pl. *Cynober* |
| frühnhd. *hawer* | havíř | haviar/ BANÍK | BÁNYÁSZ | pl. *hawerz*, *hawiarz*, os. *Hewjeŕ* |
| mhd. *hutte* | huť | huta, hút | huta | pl. *Huta* |
| mhd. *tragāri* | trakař | trakáč | tragacs | pl. *Tragarz* |

(Newerkla, 2002)

Historický opis, hlavne periodizácia nemecko-slovenských jazykových kontaktov je vo viacerých štúdiách podrobne spracovaný. Pri čítaní staršej odbornej literatúry je však cítiteľné do istej miery mechanické opakovanie myšlienok týkajúce sa histórie prenikania germanizmov do slovenčiny. Predovšetkým inventarizujú cechovú, banícku terminológiu, ktorej značná časť je historizmom. Sú odkazy na nárečovú rozmanitosť, ale o ďalšom vývine tejto časti slovnej zásoby, hlavne čo sa týka obdobie po druhej svetovej vojne, je v slovenskej odbornej literatúre málo údajov. V novších prácach je zastúpený areálový prístup smerujúci na stredoeurópsky jazykový zväz.

### *2.2. Areálový prístup*

Základnou problematikou areálovej lingvistiky je výskum vzťahov nepríbuzných ale susediacich jazykov. Najhlbšie prebádanou oblasťou je balkánsky

jazykový areál ale vznikli práce aj o jazykových vzájomnostiach bývalej Rakúsko-uhorskej monarchie, ale z tých sú slovensko-nemecké jazykové kontakty na periférii ich pozornosti. Najväčšiu pozornosť venovali bádatelia balkánskemu jazykovému areálu. Do stredoeurópskeho jazykového areálu zaradil každý lingvista iné jazyky, lebo brali do úvahy iné princípy určenia areálu a nerovnako hodnotili prechodné oblasti k susedným areálom (porovnaj Décsi, Haarmann). Najnápadnejším javom stredoeurópskych jazykov je veľký počet slov a kalkov nemeckého pôvodu, aj v štandardnej češtine, slovenčine a maďarčine. Naopak v štandardnej nemčine je málo slov slovanského alebo maďarského pôvodu, takýto smer prevzatia sa dotýkal najmä nemeckých nárečí (Newerkla, 2002, s. 3). Zvláštne postavenie má pritom slovenčina, ktorá preberala aj sprostredkovaním češtiny alebo maďarčiny. Pulzujúce prúdenie sprostredkovaných jazykových výpožičiek opisujú Rudolf Muhr (1997) a George Thomas (1997, s. 333 – 359) takto: Ako stredobod jazykového areálu vnímajú Viedeň, kde mestský jazyk ako súčasť rakúskej nemčiny integroval mnoho jazykových výpožičiek slovanského, románskeho a maďarského pôvodu. Potom značná časť týchto slov ďalej prevzali iné jazyky monarchie z nemčiny. V tom teda spočívala sprostredkujúca úloha nemčiny. Pri spracovaní lexikálnej časti Atlasu slovenského jazyka pokladali za germanizov aj sprostredkované slová (Habovštiak, 1988, s. 141). Táto situácia sa po vzniku Česko-Slovenska a najmä v druhej polovici 20. storočia zmenila: slovenčina preberá z rôznych jazykov bezprostredne (Schwanzer, 1976, s. 470).

| sprostred-kujúci jazyk | rakúska nemčina. | nemčina | čeština | slovenčina | maďarčina |
|---|---|---|---|---|---|
| it./dt. | Adjunkt | Amtsgehilfe | adjunkt | adjunkt | adjunktus |
| it./dt. | Biskotte | Löffelbiskuit | piškot | piškóta | piskóta |
| tsch./slk. | Buchtel | Hefegebäck | buchta | buchta | bukta |
| it./dt. | buserieren† | nötigen, drängen | buzerovat | buzerovať | buzerálni |
| dt. | Busserl, Bussi | Küsschen | pusa, pusinka | pusa | puszi |
| lat./dt. | Butte | Bütte | putna | putňa | puttony |
| fr./dt. | Chauffeur | Kraftfahrer | Šofér | šofér | sofőr |
| dt. | Deka | 10 Gramm | deko/deka | deka | deka |
| lat./dt. | Evidenz | amtl. Register | evidence | evidencia | evidencia |
| dt. | Fasching | Fastnacht | fašank(y) dial | fašiangy | farsang |
| fr./dt. | Fauteuil | Polstersessel | Fotel | fotel | fotel |
| dt. | fesch | elegant, schick | feš expr. | feš | fess |
| fr./dt. | Garçonnière | 1-Zimmerwohnung | garsoniéra | garsoniéra | garzonlakás |
| tsch./ung. | Gat(j)e(hose) | (lange) Unterhose | gatě/katě | gate | gatya |
| dt. | Hetz | Spaß | hec expr. | hec | hecc |
| it./dt. | Karfiol | Blumenkohl | karfiol | karfiol | karfiol |
| tsch./slk. | Klobasse, -bassi | Dauerwurst | klobása | klobása | kolbász |
| it./dt. | Kredenz | Anrichte | kredenc | kredenc | kredenc |
| türk./rum. | Kukuruz | Mais | kukuřice | kukurica | kukorica |

| sprostred-kujúci jazyk | rakúska nemčina. | nemčina | čeština | slovenčina | maďarčina |
|---|---|---|---|---|---|
| fr./dt. | Lavoir | Waschbecken | lavor | lavór[dial.] | lavór |
| lat./dt. | lizitieren | versteigern | licitovat | licitovať | licitálni |
| it./dt. | Malter | Mörtel | malta | malta | malter |
| lat./dt. | Matura | Abitur | maturita | maturita | matura |
| fr./it./dt. | Montur | Uniform | mundúr | mundúr[expr.] | mundér |
| rum./ung. | Palatschinke | Pfannkuchen | palačinka | palacinka | palacsinta |
| ung. | paprizieren | mit Paprika würzen | paprikovat | paprikovať | paprikázni |
| rum./ung. | Pogatsche | Eierkuchen | pagáč [dial.] | pagáč | pogácsa |
| lat./dt. | Ribisel | Johannisbeere | rybíz | ríbezle | ribiszke |
| jid./dt. | Schlamastik | Schlamassel | šlamastika [expr.] | šlamastika[expr.] | slamasztika[expr] |
| it./dt. | sekkieren | belästigen | sekýrovat | sekírovať | szekálni |
| dt. | Semmel | Brötchen | žemle | žemľa | zsemle |
| dt. | Sparherd | (Zusatz-)Herd | sporák | sporák | sparhert |
| dt. | Strudel | eine Mehlspeise | štrúdl/štrůdl | štrúdľa | strudli |
| it./dt. | Trafik | Tabakladen | trafika | trafika | trafik |
| dt. | Werkel | Leierkasten | vergl†[gs.] | verkeľ [ugs.] | verkli |
| dt. | Zeller | Sellerie | Celer | zeler | zeller |

(Newerkla, 2002).

Inventarizovanie stredoeuropeizmov v prehľadných tabuľkách začal Newerkla (2002) a je žiaduce, aby sa v zhromažďovaní a analýze údajov pokračovalo. Zobrazenie dynamických zmien ovplyvňujúce dnešný úzus treba však zapracovať do areálového skúmania. Okrem inventáru slov, kde sú zastúpené aj archaizmy, historizmy je potrebné poukázať na súčasný stav a životaschopnosť sledovaných javov. Vo viacjazyčnom výskume má slovenčina zvláštne postavenie, treba zistiť vývinové trendy a špecifiká, problematické body fungovania germanizmov v slovenčine na základe nemecko-slovensko-česko-maďarského areálu. Spracovanie frazeologizmov z tohto hľadiska je menej vyvinuté ako lexiky. Prínosom areálovej lingvistiky k skúmaniu nemecko-slovenských jazykových súvislostí je širší pohľad nad historicko-vývinovými faktami a porovnávanie, analýza konvergentných javov.

### *2.3. Hľadisko adaptácie a integrácie*

*Adaptácia* je prispôsobovanie cudzieho jazykového prvku systému prijímacieho jazyka na rôznych rovinách. *Stupnica adoptability* jazykových prvkov koreluje teda so štruktúrnym usporiadaním. *Spôsoby adaptácie* sa týkajú rozličných stránok lexikálnej jednotky, jej zložky pragmatickej, formálnej, sémantickej, jej začlenenia do mikroštruktúrnych vzťahov i syntagmatických spojení. Faktory adaptácie podľa Blanára (1998, s. 12):

1. rozšírenosť a používanie prevzatého slova,
2. štýlová charakteristika,

3. fonetická a morfologická adaptácia,
4. sémantická adaptácia,
5. slovotvorné začlenenie,
6. začlenenie do synonymných, homonymných a antonymných vzťahov,
7. začlenenie do syntagmatických vzťahov,
8. vzťah prevzatého slova k doterajšiemu vyjadreniu pojmu.

V súvislosti s germanizmami v slovenčine chýba analýza podľa uvedených parametrov. Rudolfova monografia, Historický slovník slovenského jazyka, prvý zväzok Slovníka slovenských nárečí sú hodnotné práce takéhoto výskumu, ale chýba napr. etymologický slovník slovenčiny. Fázy procesu preberania sú nasledovné: 1. výber lexikálnych prvkov podľa komunikačných potrieb cieľového jazyka, 2. zdomácňovanie prevzatého lexikálneho prvku, ktoré prebieha so zreteľom na vnútorné štruktúrne danosti cieľového jazyka. Doteraz sa venovala väčšia pozornosť prvej fáze preberania (Blanár, 1998, s. 12). Treba zistiť rozmanité cesty zdomácňovania, postavenie prevzatého nemeckého prvku v novom jazykovom systéme.

*Integrácia* je proces, v rámci ktorého sa slová, frázy, fonetické javy, fonémy, syntaktické konštrukcie atď. z odovzdávajúceho jazyka sa po viac-menej adaptovaní stávajú organickou súčasťou systému preberajúceho jazyka. Podľa stupňa zdomácnenia rozlišujeme *cudzie slová (exotizmy, citátové výrazy, Fremdwort*) a *prevzaté slová* (adaptované najskôr foneticky, potom gramaticky, sémanticky, štylisticky, *Lehnwort*), medzi nimi však nie je jednoznačná hranica.

Ako účinkuje vypožičiavanie na jazyk? Integrácia cudzích prvkov môže pôsobiť na systém prijímacieho jazyka. Ich neschopnosť okamžite prispôsobovať sa často vyvoláva nestabilitu klasifikácie do gramatických kategórií (Haugen, s. 67). Príklady ponechávania, resp. zmeny rodu z nemčiny a slovenčiny: Ponechali si mužský rod slová zakončené na *-el: šniceľ, štempeľ, špigeľ*. Ak prevzaté slová dostali sufix *-ka, -ľa*, rody sa v oboch jazykoch zhodujú, slová sú ženského rodu: *kramľa, komora, šnúra, šupľa*. Jednoslabičné substantíva stredného rodu a substantíva ženského rodu so sufixom *-e* zmenili rod, lebo ako prevzaté slová ostali bez sufixu a v slovenčine dostali mužský rod: *pult, mord, pech, šenk*. Ak prevzaté slová dostali domáce sufixy, dostali rod podľa nich: *buchľa, rašpľa* (Papsonová, 1986, s. 311 – 327; Hutterer, s. 255 – 265). Prevzatia často vnášajú do jazyka také afixy, prípadne iné viazané morfémy, ktorých vzťah ku kmeňom sa líši od vzťahu afixov v domácich slovách.

### *2.4. Funkčno-pragmatický aspekt*

Funkčnosť je jedným z hlavných zásad pri preberaní cudzích prvkov do slovenčiny: pri kultivovaní slovenčiny je snaha preberať len funkčné, čiže potrebné prvky. Tie isté prvky sa niekedy odlišne vnímajú: buď z komunikačného alebo z mimokomunikačného hľadiska. Preberaný výraz môže totiž mať prestížnu funkciu (Dolník, 2000, s. 100).

Germanizmy v lexike súčasného slovenského jazyka sú buď zakotvené ako jednotky bez slovenského ekvivalentu alebo zostali v role diferencujúceho prostriedku. Sú to teda buď štylisticky neutrálne slová alebo v druhom prípade príznakové. Sú aj príznakové germanizmy, ktoré nemajú neutrálny ekvivalent. V rámci štandardu sú napr.: *bifľovať (büffeln), rukovať (einrücken), šluk (Schluck*); subštandardné sú napr.: *fénovať (Fön – Haare trocknen), cimra (Zimmer im Hotel, Wohnheim), štamgast (Stammgast), šús (Schuss)*. Snaha k syntetickému vyjadrovaniu v hovorenom slovenskom jazyku sa vzťahuje aj na germanizmy: *šiltovka – čiapka so šiltom, kunsthistória – dejiny umenia, majsterštuk – majstrovská práca*. V komunikačnom procese sa uprednostňujú jednoslovné pomenovania, čo spôsobuje tlak na hranicu štandardu a napomáha štylistickému diferencovaniu. Štylistické diferencovanie a synonymizácia úzko súvisia. Čistá synonymizácia rozvíja vyjadrovacie možnosti bez štylistického príznaku: *grupvať – gruppieren – zoskupovať, paradajka – Paradieser – rajčina, falošť – Falschheit – pretvárka, pokrytectvo*. Štylistická synonymizácia je v opozícii s bezpríznakovosťou, germanizmy v nasledujúcich príkladoch nosia črtu príznakovosti v opozícii s výrazom slovenského pôvodu: *próba – Probe – skúška, mašina – Maschine – stroj, šenk – Schenke –hostinec, výčapný pult, ruksak – Rucksack – plecniak, štreka – Strecke – trať, štréber – Streber – karierista, fušer – Pfuscher – babrák, precízny – präzis – presný*. Subštandardná synonymizácia a slang obsahujú široko známe germanizmy: mančaft – Mannschaft, pucovať – putzen, ksicht – Gesicht, tringelt – Trinkgeld, vinkel – Winkel (Dolník, 2005, s. 6 – 7).

Štýlový kvalifikátor subštandardnosti sa vo vnímaní Pisárčikovej (KSSJ, s. 30) používa na slová zámerne odlišné od spisovnej normy oživujúce prejav. Ide teda o potrebu diferencovať nespisovnú lexiku. Hlavným znakom subštandardnosti je to, že sa pri nich uvedomuje nedostatok spisovnosti. Nedostatok štandardnosti (ustálenosti) pramení jednak z vysokej miery expresivity, z blízkosti slangu (ale nezužujú sa na úzky profesionálny úzus) a napokon v tom, že ide o prvky prijímané zo štruktúrnych príčin, najmä o prvky z iných jazykov. Cudzí pôvod sa pri subštandardnosti premieta do príznaku nespisovnosti (napr.: štamgast, ksicht) (KSSJ, s. 31). Toto štylistické zaradenie cudzích slov je všeobecne akceptované v slovenskej lexikografii. A to aj v prípadoch, keď sa slovo cudzieho pôvodu celkom adaptovalo k slovenskému jazykovému systému a je integrované do jazyka. Je pravda, že mnoho germanizmov v slovenčine majú expresívny význam, preto môžu byť zaradené medzi suštandardnými slovami ale kvôli samotnému cudziemu pôvodu nie. Systémovosť je totiž vlastnosť, ktorú prevzatý prvok časom môže nadobúdať, práve procesom integrácie a adaptácie a tým je zaradenie do kategórie subštandardných prvkov zo štruktúrnych príčin nie je vždy opodstatnené. To sa vzťahuje práve na germanizmy staršej vrstvy v slovenčine, ktoré tvoria integrovanú súčasť slovnej zásoby.

Zo skúmania funkcie germanizmov v slovenčine z pragmatického hľadiska chýba sociolingvistická metóda, ktorá by upriamila pozornosť na reálne používania týchto jednotiek.

## 3. Sociolingvistický výskum

Výskum osudu germanizmov v slovenskom jazyku je iba čiastočne vypracovanou tematikou sociolingvistického bádania. Vychádzajúc z teoretických štúdií a známych údajov o fungovaní tejto jazykovej interferencie treba zistiť, čo je ešte živé z germanizmov prevzatých v priebehu staročí, aké štylistické, významové zmeny nastali, aká je používanosť, životaschopnosť germanizmov v dnešnom slovenskom jazyku. Dá sa predpokladať, že podobne ako nemecké obyvateľstvo stratilo svoj význam na Slovensku, tak i jazykové prvky charakteristické preň sú menej živé v každodennej komunikácii dnešných Slovákov. Nejde o úplné zmiznutie germanizmov, ale na to, že ich frekvencia v jazyku klesá, resp. podliehajú takým zmenám, že dnes používané slovo je už vzdialené od pôvodnej formy, významu atď. Treba skúmať aj to, či hovoriaci cítia cudzí pôvod germanizmov, alebo sa tieto slová integrovali do slovenčiny.

### *3.1.*

Mojím výskumom v r. 2001 som chcel som presvedčiť o pravdivosti mojej hypotézy a využil som metódy sociolingvistiky. Urobil som rozhovor so staršou nositeľkou jazyka, ktorá hovorí pôvodným trnavským nárečím. Z magnetofónovej nahrávky rozhovoru som vyexcerpoval slová nemeckého pôvodu a zostavil som z toho dotazník. Dotazník vyplnilo 50 gymnazistov v Trnave (bývalého trojjazyčného mesta). Študenti museli napísať ekvivalent slov alebo opísať ich po slovensky. Museli vyjadriť aj svoju subjektívnu mienku, či dané slovo pokladajú za slovenské alebo za cudzie. Po vyhodnotení dotazníka som zistil nasledujúce výsledky:

Za často používané, všeobecne známe slová som pokladal tie, na ktoré som dostal približne správny význam minimálne od 2/3 odpovedajúcich. Najviac používané slová sú tieto: *vizita, špitál, kšeft, mrkva, špaciruvat, tepich, šuster, šenk, luft, ksicht, interesuvat, firhank, šmakuje*. Tieto slová označujú každodenné veci alebo činnosti, výnimkou je iba slovo *interesuvat*, ktoré je abstraktnejšie než ostatné, ale je to internacionalizmus, preto je všeobecne známe slovo. Aj pre ostatné slová je charakteristické, že sú používané v celom slovenskom jazykovom areáli, nie je medzi nimi špeciálne trnavské nárečové slovo. Najmenej známe sú: *melón, frajd, miskista, aufréguvat, belajdiguvat, cinkvajz, escajch, ksekšaft*.

Dá sa konštatovať, že frekvencia používanosti germanizmov v porovnaní so staršou generáciou klesla v menšej miere, ako som to očakával, tieto lexikálne jednotky a frazeologizmy stále tvoria súčasť jazyka. Ich výskyt je charakteristický len pre hovorový štýl, čo platí aj pre jazykový úzus starších aj žiakov, no to bolo inak v dávnejšej minulosti, keď sa používali aj pre písomný styk. Nastali zmeny v slovníku germanizmov, keď porovnáme tieto dve generácie: zastarané slová mládež nepoužíva, aj ich pasívna znalosť je zriedkavá. Ale niektoré hore uvedené slová (ako napr. *ksicht, kšeft* atď.) pou-

žívajú mladí ľudia často, stali sa súčasťou ich slangu a sú známe na úrovni celoslovenského hovorového štýlu. Sme svedkami zabudnutia niektorých nárečových slov *(cajch, cinkvajz*), ktoré pozná len menší okruh žiakov, žijúci v okolitých dedinách alebo pochádzajúci zo starých trnavských rodín.

Celkovo sa dá hodnotiť používanie germanizmov v Trnave takto: čo nepotrebovali, to zabudli, čo potrebujú, to často a bežne používajú. Táto skutočnosť je dôkazom toho, že slová zanikajú, resp. sa zachovajú a žijú ďalej nezávisle od toho, či sú to germanizmy alebo slová slovanského pôvodu. Ich osud determinuje potreba používateľov, preto postupne zanikajú termíny starých remesiel, ale ostávajú pomenovania každodenných vecí. Živý proces významových zmien je ďalším dôkazom životaschopnosti týchto slov, lebo nestratili schopnosť adaptovania, dynamické môže byť len používané slovo. To je pozitívny jav, keď ide o aktualizovanie významu, ale môže to znamenať aj neistotu v používaní, keď nám ostane iba jeden významový element (sém) a okolo toho sa snažia študenti zistiť pôvodný význam. Na postavenie skúmaných germanizmov je charakteristická dvojaká tendencia, ale o tom, či je slovo naďalej v jazykovom systéme, alebo zaniká, nerozhoduje fakt, že je germanizmom, ale hore uvedené okolnosti.

***3.2.***

Otázkou pri kontrole konklúzie bolo, aké funkčné dôvody má existencia týchto germanizmov a akú majú funkčnú zakorenenosť. Na overovanie som použil *Krátky slovník slovenského jazyka* (ďalej KSSJ) a *Synonymický slovník slovenčiny* (ďalej SSS). Germanizmus som vyhľadal v KSSJ, pozrel som sa na štylistické hodnotenie a na dané významy. Germanizmus, ktorý je medzi heslami KSSJ, môžeme pokladať za funkčný, lebo je v tomto slovníku zastúpená len naozaj živá vrstva slovnej zásoby slovenčiny. Podľa tohto významu som vyhľadal slovo v SSS, porovnal som štylistické zaradenie s predchádzajúcim slovníkom a analyzoval som, akú má dané slovo funkciu v synonymickom rade. Predpokladal som, že ten germanizmus je najživší, najfunkčnejší v slovenčine, ktorý vôbec nemá ekvivalent slovanského pôvodu. Za ďalší stupeň funkčnosti som pokladal to, keď je slovo štylisticky príznačné alebo má významový odtieň, ktorý ostatné synonymá nemajú. V týchto prípadoch je slovo v jazyku hlboko zakorenené a je tým aj jeho existencia odôvodnená. Keď germanizmus neplní osobitnú funkciu v synonymickom rade alebo ho v KSSJ vôbec nenájdeme, znamená to, že jeho existencia v jazyku nie je dôležitá. Keď sa dané slovo často vyskytuje v ustálených spojeniach, svedčí o pevnej udomácnenosti, a tým je použitie aj naďalej zabezpečené. Ďalším znakom zakorenenosti je, keď je germanizmus koreňom mnohých tvorených slov so slovenskými príponami. Polysémantický germanizmus má schopnosť dostať ďalší význam, keď je pôvodný význam zastaraný. To je ukazovateľom životaschopnosti slova. V slovníkoch som sa snažil nájsť údaje aj vzhľadom na faktory zafixovanosti:

Frekvencia: *farba, fešák, firhank, fľak, kamarát, ksicht, kšeft, kufor, majster, pekár, pech, plech, šenk, špekulovať, špic*.
Slovotvorba: *farba, fušer, furman, kamarát, ksicht, luft, majster, pekár, plech, šmak, šuster, špacírovať, šmirgeľ, šok, špekulovať, špás, špic, šrot.*
Frazeológia: *fortieľ, luft, šajn, šľak, šlus, šluk, šrot, švung.*
Polysémia: *buchta, cech, grunt, kalich, štácia, vyštafírovaný, zrichtovať.*
Štylistické zafarbenie: *bifľovať, fárať, fešák, firhank, fraj, friš, klopfovať, kvartieľ, melón, špitál, štamgast, špajza, šrauba, tepich, vizita*.
Bez plnohodnotných synoným: *farba, lajtmotív, karotka, kaštieľ, klavír, kláštor, majster, pekár, šrot, žumpa.*

Prvé dva činitele sú úzko späté; slová, ktoré sú frekventované, majú spravidla veľa slovotvorných produktov. Slová zakotvené pomocou frazeologizmov tvoria osobitnú skupinu. Je samozrejmé, že tie lexikálne jednotky, ktoré nemajú plnohodnotné synonymá, sú nenahraditeľné v jazyku. Potom je tu veľká skupina výrazov so štylistickou funkciou.

Dá sa konštatovať, že aj KSSJ aj SSS obsahuje veľa germanizmov, čo je dôkazom frekventovanosti tejto časti slovnej zásoby slovenčiny. Hovorovú a expresívnu slovnú zásobu slovenčiny si ani nemožno predstaviť bez germanizmov, ale je veľa neutrálnych slov, ktoré tvoria základ slovenského jazyka.

Ďalšiu a najpočetnejšiu vrstvu tvoria slová, ktorých funkcia spočíva najmä v štylistickom zafarbení vyjadrovania. Mnoho expresívnych, subštandardných, pejoratívnych a slangových výrazov obohacuje vyjadrovacie prostriedky hovoriacich. Tieto slová nie sú heslami v synonymickom slovníku, ale sú členmi synonymického radu niektorého neutrálneho výrazu. Často tvoria ustálené spojenia, no v slovotvorbe nehrajú dôležitú úlohu.

Je veľa zastaraných výrazov, ktoré slovníky neobsahujú, ich funkcia sa stráca. Je tu stará terminológia už neexistujúcich remesiel alebo iných odvetví a prípady, keď slovenský ekvivalent vytlačil z používania germanizmus. Nemusí to znamenať vo všetkých prípadoch úplné zmiznutie lexikálnej jednotky, ale to, že slovo sa dostáva na okraj slovnej zásoby. Takéto slová nemajú odvodené formy, lebo ich používatelia už málo potrebujú.

Výsledky dotazníka a údaje slovníkov sú väčšinou v súlade, ale nájdeme aj odlišnosti:

1. Vo viacerých prípadoch je štylistické hodnotenie v SSS nepravdivé, lebo považujú sa za zastarané alebo zastarávajúce aj také slová, ktoré 16-roční poznajú alebo aj používajú. Také germanizmy sú napr.: *tepich, klopfuvat, frišký, šuster, špacírovat.*
2. Sú slová, ktoré by mali mať v synonymickom rade iné postavenie, lebo sú v skutočnosti bližšie k významu hesla, napr.: *štácia.*
3. Niektoré vynechané slová by mali tvoriť podľa reálnej používanosti súčasť slovníka, ako napr.: *tepich, luft*, *špitál, firhank.* Ich zanedbanú dôležitosť podporuje nielen frekvencia používanosti, ale aj ich štylistická funkcia.

| germanizmus | spisovná slovenčina | zmena významu podľa respondentov | maď. |
|---|---|---|---|
| grunt | pozemok | základ, pôda, čistota | telek – alap |
| vizita | návšteva | lekárska kontrola | látogatás – orvosi lát. |
| friš | čerstvý | rýchly | friss – gyors |
| kšeft | obchod | výhodný obchod, práca | üzlet – jó üzlet |
| štácia | stanica | zastávka | állomás – megálló |
| špacírovať | prechádzať sa | - | sétálni |
| šuster | obuvník | - | cipész |
| ksicht | tvár | - | arc |
| šláfcimra | spálňa | - | hálószoba |
| špitál | nemocnica | - | kórház |

## 4. Výhľad na ďalšie možnosti výskumu

Ďalšie otázky, ktoré vyplývajú zo sociolingvistického spracovania germanizmov v slovenčine: či sa pokračuje preberanie týchto jednotiek, alebo je to uzavretý proces, ktoré sú a ako fungujú v jazykovom systéme novšie germanizmy. Zvlášť sa treba venovať otázkam terminológie v súčasnom jazyku. Možné smery ďalšieho výskumu:
Germanizmy ako podporové činitele vývinového trendu slovenčiny.
Dynamika slovenčiny pod cudzím vplyvom.
Činitele zafixovanosti germanizmov v slovenčine.
Funkčné dôvody existencie germanizmov: frekvencia, slovotvorná aktivita, tvorenie frazeologizmov, štylistická príznakovosť, postavenie v synonymickom rade.
Morfologická a slovotvorná štruktúra germanizmov v slovenčine.
Výskum germanizmov vzhľadom na ich začlenenie do slovenčiny.
Charakteristika sémantických zmien jednotlivých slov.

Literatúra

BARTKO, Ladislav: Miesto slov cudzieho pôvodu v nárečovom slovníku. In: Jazykovedný zborník 5. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Bratislava: SPN 1979. 248 s.

BLANÁR, Vincent: O preberaní lexikálnych prvkov z nemčiny do slovenčiny (Metodologické poznámky). In: Zborník FF UK Philologica 49. Bratislava: UK 1998, s. 11 – 19.

DOLNÍK, Juraj: Spisovná slovenčina a jej používatelia. Bratislava, Stimul 2000. 215 s.

DOLNÍK, Juraj: Deutsche Sprache im slowakischen Sprachmilieu. rukopis, PPKE BTK Piliscsaba 2005.

FURDÍK, Juraj: Integračné procesy pri jazykových prevzatiach. In: Jazykovedný časopis, 1994, 45, s. 95 – 102.

HAUGEN Einar 1950: Analýza jazykového vypožičiavania. In: ŠTEFÁNIK, Jozef (Red.): Antológia bilingvizmu. Bratislava: Academic Electronic Press 294 2003, s. 51 – 72.

HAVBOVŠTIAK, Anton: Slová nemeckého pôvodu v slovesnkých nárečiach. In: Studia Academica Slovaca, 17. Bratislava: Alfa 1988, s. 141 – 156.

HUTTERER, Claus Jürgen 1985: Über die Mehrsprachige Konvergenz in der Entwicklung des Deutschen in der Zips. In: Spiš v kontinuite času. Prešov – Bratislava – Wien: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika Košice – Filozofická fakulta Prešov, Österreichisches Ost – und Südosteuropa Institut Wien. 378 s.

KAČALA, Ján – PISÁRČIKOVÁ, Mária (Red.): Krátky slovník slovenského jazyka. Bartislava: Veda 1997.

KOZMOVÁ, Ružena: Lehnwörter österreichischen und süddeutschen ursprungs im Slowakischen. Eine kleine Übersicht aus ausgewählten Bereichen. In: Muhr, Rudolf (Hrsg.): Internationale Arbeiten zum österreichischen Deutsch und seinen nachbarsprachlichen Bezügen. Wien: Verlag Hölder – Pichler – Tempsky 1993. 133 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Slovenčina v dejinách kontaktov neslovanských jazykov. In: Studia Academica Slovaca, 16, Bratislava: Alfa 1987, s. 204 – 213.

NEWERKLA, Stefan Michael: Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen (Schriften über Sprachen und Texte 7). Frankfurt am Main: Peter Lang 2004. 780 s. ISBN 3-631-51753-X

NEWERKLA, Stefan Michael: Sprachliche Konvergenzprozesse in Mitteleuropa In: Pospíšil, I. und Besters-Dilger, J. (Hrsg.): The crossroads of culture: central Europe from the point of view of linguistics and literary criticism. 2002.

PAPSONOVÁ, Mária: Zum Prozess der Übernahme von Wörtern deutscher Herkunft ins Slowakische In: Brücken, Germanisticshes Jahrbuch DDR-ČSSR 1985/86. Praha: Lektorat für deutsche Sprache und Literatur beim Kultur – und Informationszentrum der DDR in Prag 1986. 378 s.

PISÁRČIKOVÁ, Mária (Red.): Synonymický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 2000.

RIPKA, Ivor: Slowakisch – deutsch In: GOEBL, Hans – STARÝ, Zdenek (Hrsg.): Kontaktlingvistik, 2. Halbband. Berlin – New York: Walter de Gruyer 1997. 2171 s.

RUDOLF, P. Rainer: Die deutschen Lehn – und Fremdwörter in der slowakischen Sprache. Wien: VWGÖ 1991. 370 s.

SCHWANZER, Viliam: Zur Syntax im unmittelbaren deutsch – slowakischen Sprachkontakt. In: Jazykovedný časopis, 1969, 20.

# Mluvnice F. M. Pelcla – Grundsätze der Böhmischen Grammatik

Šárka Tůmová

Katedra českého jazyka, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

## 1. Úvod

Osobnost Františka Martina Pelcla vstoupila do povědomí veřejnosti především díky své soustavné a intenzivní práci na poli historiografickém a díky prospěšnému působení v české společnosti v rané fázi národního obrození. Ne tolik je však znám F. M. Pelcl jako lingvista, i když jeho zásluhy o českou řeč jsou nezanedbatelné a byly ve své době téměř průkopnické. Fakt, že jeho práce jazykovědná, beze sporu na velmi vysoké odborné úrovni, v obecném povědomí téměř upadla v zapomnění, je nutné připočíst mimo jiné oslnivému vlivu takové osobnosti, jakou byl ve stejné době Josef Dobrovský. J. Dobrovský začal sice své lingvistické práce publikovat o mnoho let později (jeho *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache* vyšla o 14 let později než mluvnice Pelclova), avšak hloubkou poznání a neobvyklou šíří svého vědění všechny ostatní jazykovědce své doby zastínil. Na druhou stranu je nutné poznamenat, že F. M. Pelcl z Dobrovského prací namnoze vycházel a otevřeně se k němu jako ke svému učiteli hlásil.

## 2. Vznik mluvnice *Grundsätze der Böhmischen Grammatik*

Za první počin předznamenávající Pelclův zájem o češtinu by mohlo být považováno vydání Balbínovy *Obrany jazyka slovanského, zvláště pak českého* (Johanides, 1981). S myšlenkami a názory v ní obsaženými se Pelcl sám ztotožňoval a některé z nich se pak objevily i v jeho *Akademische Antrittsrede* (1793). Soustavně se F. M. Pelcl českému jazyku začal věnovat až v době, kdy bylo po zdlouhavých a komplikovaných jednáních roku 1792 povoleno založení stolice českého jazyka a literatury na pražské universitě a kdy byl Pelcl 1793 zvolen jejím prvním profesorem. Podle dobrozdání studijní komise byl profesor českého jazyka a literatury mimo jiné povinen poskytnout posluchačům studijní matriál a pomůcky. Pelcl se tedy dal do zpracovávání mluvnice češtiny. Za základ praktické části použil svou již dříve pro práci u Nosticů vydanou příručku[1] a jako teoretickou část sepsal a v září 1793 poprvé vydal *Nový způsob výkladu druhů českého skloňování*[2]. Tyto příručky by však samy o sobě pro pro-

[1] Handbuch zum Gebrauche der Jugend bei Erlernung der deutsch-, französich-, und böhmischen Sprache (1775).

[2] Typus declinatiorum linguae bohemicae, nova methodo dispositarum, podle Jelínka (1994) byl autorem Dobrovský.

fesorskou činnost nestačily, a tak Pelcl dále pracoval na své vlastní mluvnici. Jeho lingvistické vědomosti by však samy pro tak nesnadný úkol nebyly dostatečné, a tak není divu, že mu výsledky svého dosavadního jazykovědného bádání dal k dispozici jeho dlouholetý přítel J. Dobrovský. S jeho pomocí vydal pak Pelcl ještě téhož roku *Grundsätze der Böhmischen Grammatik*, která pak o tři roky později vyšla v druhém, rozšířeném a přepracovaném vydání. Z tohoto vydání zde vycházím.

## 3. Struktura mluvnice Grundsätze der Böhmischen Grammatik

### *3.1. Úvodní charakteristika*

Celá mluvnice obsahuje 300 stránek vlastního textu, kromě toho 16 stránek *Kritické revize* mluvnice K. I. Tháma *Böhmische Grammatik zum Gebrauche der Deutschen* napsané Pelcovým žákem a nástupcem ve funkci profesora české řeči a literatury na pražské universitě Janem Nejedlým. Dvě stránky patří předmluvě autora a další dvě se týkají obsahu knihy.

Každá kapitola v teoretické části je rozdělena do dvou menších částí. V první stojí samotný výklad, ve druhé, nazvané vždy *Poznámky,* stojí dodatky a upozornění na odlišnosti od předchozího výkladu. Některé kapitoly mají ještě podkapitoly.

Na posledních osmi stranách vlastní učebnice je uveden soupis třiceti učebnic češtiny. Uvedené učebnice jsou latinské, německé i české. Z uvedeného seznamu je zřetelná Pelclova podrobná znalost vývoje českého mluvnictví od nejstarších dob.

### *3.2. Teoretická část*

Na počátku téměř každé kapitoly stojí krátký pohled do historie a je naznačen vývoj sledovaného jevu. Na paměti je zároveň třeba stále mít fakt, že Pelcl nebyl lingvistou, a je tedy nutno na tyto historické výklady hledět vždy kritickým okem.

Při analýze této části jsem v některých pasážích narazila na nesrovnalosti, resp. na odlišnosti interpretace ve studované sekundární literatuře a výchozím prameni. Jednalo se především o výklad pasáží týkajících se výslovnosti a psaní dvojího *l*.

V ostatních hláskových jevech se výsledky mé analýzy plně shodují se závěry publikovanými ve mnou studovaných pracích. Jedná se především o protetické *v-,* změny *ý* > *ej* v kořeni slov, úžení *é* > *í* a změny *ú* > *ou*.

Z pohledu současné lingvistiky je nanejvýš zajímavá poznámka o výslovnosti a psaní *i/y* po pravopisně obojetných souhláskách.

Další zajímavostí je Pelclova rada, jak se rozhodovat při psaní *y/í* v kořeni slova.

Nový pohled přinesl ve své mluvnici F. M. Pelcl také v rozdělení hlásek na latinské a české. I když se v pozdější jazykovědě tento princip neujal, je jeho

aplikace na český hláskový inventář pro zkoumání historických pohledů na jazykový systém pozoruhodná.

Důležitý je také Pelclův názor na psaní *j* na počátku časovaného plnovýznamového slovesa *býti*.

Za naprosto jedinečné je možno označit Pelclovo pojetí dělení sloves do tříd. Za základní tvar slovesa je považována 1. os. sg. ind. prés. Tento tvar Pelcl označuje jako *téma* a jeho koncovku jako *charakter*. Vhodným obměňováním určitých komponentů (osobních koncovek – pozn. autorka) se od tohoto základního paradigmatu vyčleňují paradigmata další. V budoucnosti by bylo zajímavé zjistit, kde se Pelcl nechal pro svůj výklad inspirovat.

Další místo, na které je třeba upozornit, je pasáž o klasifikaci sloves, kde se Pelcl opřel o německý gramatický systém a pokusil se podle něho zařadit i slovesa česká. V jeho světle dále vykládá především problematiku systému minulých časů, hodnocení způsobu průběhu děje sloves, participia či klasifikaci prepozic.

V souladu s dobovým územ volí Pelcl rodový přístup při sestavování deklinačních paradigmat. Jako další kritérium figuruje koncovka, u maskulin i opozice životnosti a neživotnosti.

### *3.3. Praktická část*

#### *3.3.1. Rozhovory*

Tento oddíl je napsán jako rozhovor pána a sluhy. Jedná se o modelové situace z každodenního života. První rozhovor je nazván stejně jako celý oddíl, tedy *Rozmlouvání/Gespräch* a je v něm naznačen možný průběh konverzace při setkání, vždy je navrženo několik možností otázek a odpovědí pro tuto situaci obvyklých a vhodných.

Druhý rozhovor se odehrává ráno a má název *Při ranním navštívení/Wenn man morgens jemanden besucht*. K pánovi jde návštěva, sluha ji uvádí, dále se hovoří o včerejším večeru, o hře v kostky a v karty, kdo kolik prohrál a kdy se šlo spát. Ve třetím a dalších rozhovorech se dějiště konverzace nemění, pouze se mění dění v závislosti na postupu dne. Po odchodu návštěvy se pán s pomocí sluhy obléká (*O obláčení/Vom Anziehen*) a jmenuje jednotlivé části oblečení, které mu má sluha podat. Poté přichází k pánovi krejčí (*Zeman s krejčím/Der Edelmann mit dem Schneider)* aby mu vyzkoušel šaty. Po návštěvě krejčího se snídá. V dalším rozhovoru se čtenář ocitá v hospodě *(Pocestný s hospodským/Ein Reisender mit dem Wirthe*). Pocestný si objednává v hospodě jídlo, hostinský je velmi úslužný a dobře pánovi poslouží. Dále se hovoří o počasí a o hodinách *(O povětří/Vom Wetter)*. Osmý oddíl obsahuje návod, jak získat informace o druhé osobě. V devátém oddíle se hovoří o novinách. Poukazuje se zde na Krameriovy noviny jako na nejlepší zdroj k četbě a učení se češtině, protože Kramerius píše nejlepší češtinou. Desátý oddíl je bez názvu a obsahuje několik otázek typu: Kam jedete?, Co tam budete dělat? a zmínku o měšickém zámku a honu, který se tam konal, včetně hodnocení úlovku. Jedenáctý oddíl je nazván *O psání/Vom Schreiben*. Pán se

chystá psát a žádá sluhu, aby mu přinesl psací potřeby. V dalším oddíle *(O Českém jazyku/Von der Böhmischen Sprache)* se mluví o tom, že čtenář čte českou gramatiku, autor ho za to chválí a vysvětluje nutnost znalosti a ovládnutí češtiny, domnívá se, že se lze česky domluvit až na tatarských hranicích a jinak mezi všemi Slovany v celé monarchii[3]. Vysvětluje také, že se jedná o skoro stejný jazyk. Dále se s výkladem pokračuje v oddíle *O témže jazyku/ Von eben der Sprache*. Pojednává se zde o slovní zásobě s důrazem na to, že je čeština bohatší než ostatní jazyky.

### *3.3.2. O české literatuře*

Pasáž o české literatuře zabírá dalších 5 oddílů, rozdělených podle století české literatury. Tazatel začíná dialog otázkou, kdy začali Čechové psát literaturu. Následuje soubor otázek a odpovědí na témata, jména autorů a děl, která byla v rozmezí od roku 845 do 19. stol. napsána. Dialog je psán ve dvou paralelních odstavcích (stejně jako předchozích *Rozhovorech*), jeden je v češtině, ve druhém sloupci je týž text v němčině. V rozhovoru se znovu potvrzuje Pelclova výborná znalost nejen české historie, ale i dějin literatury a jeho schopnost podat nástin jejího vývoje přirozenou cestou a velmi čtivě. Dovídáme se též, kdy a v jakém množství Čechové své knihy tiskli. Stranou nezůstávají ani nakladatelství exilová, zmiňuje se i o pálení knih a nelehké situace české literatury v období rekatolizace. O literatuře 16. století a především jazyku, kterým byla psaná, se vyjadřuje s největší úctou a se zřetelným citovým zaujetím. V tomto století podle autora čeština nejvíce vzkvétala, dokonce jí psali a mluvili stavové i vysoká česká šlechta, což by mělo být pro dnešní Čechy impulsem.

### *3.3.3. Cvičení překladu*

Na 29 stranách jsou postaveny texty v češtině, které mají sloužit k cvičení překladu. Jedná se o tři krátké naučné příběhy o dětech, které neposlechly napomenutí nebo varování a samy pak na to doplatily. Další pasáže pocházejí z Rožmberské kroniky, z Kuthensovy kroniky, z Hájkovy kroniky, z Prefátovy cesty do Jerusalema, z Veleslavínovy Eneas a jeho věnovacího dopisu českým pánům.

### *3.3.4. Česká rčení a přísloví*

V tomto oddíle, který je v učebnici řazen za pasáž rozhovorů a za pasáž o literatuře, jsou sebrána rčení, úsloví a obraty v češtině obvyklé. Původně se jedná o dvě kapitoly: *Böhmische Redensarten* a *Böhmische Sprichwörter*.

Stejně jako v předchozí části probíhají vedle sebe na stránce dva sloupce, jeden v češtině, druhý v němčině. Ustálená spojení jsou překládána volně,

[3] Pelcl píše, že se všude tam mluví po slovensku a že se až k tatarským hranicím dostaneme skrze samy Slováky (Pelcl 1795), v dalším textu však již používá označení Slované.

s ohledem na jejich užití v němčině (*Jedni druhým radni a pomocni byli x Sie unterstützten einander mit Rat und Tat, Žena leží v koutě x Das Weib liegt im Kinderbett*). Nejedná-li se o rčení nebo ustálené spojení v pravém slova smyslu, následuje doslovný překlad *(Na stráže outok pustiti a mocně na ně dorážeti x Die Wachen angreifen und sie gewaltig bestürmen, To se pravdě podobá x Das ist wahrscheinlich)*. Výrazy a spojení nejsou řazeny podle abecedy, ani podle jiného pevného principu. Následuje obdobně sestavený seznam přísloví. Např. *Čas růže přináší x Mit der Zeit wird die Nispel reif, Hodná poklička toho hrnečka x Gleich und gleich gesellt sich gern, Proti věku není léku x Das Alter heilt keine Arznei.* Pokud není německá obdoba přísloví k dispozici, je přísloví vysvětleno nebo přeloženo doslova (*Hada za ňádry chová x Er nährt einen Undankbaren, Zažil toho, co pes mejdla x Es ist ihm übel bekommen*).

### *3.3.5. Slovníček*

Na zbývajících 29 stranách je vypracován česko-německý slovníček výrazů, která se v celé učebnici vyskytovala. U každého substantiva je i poznámka o rodu, u ostatních hesel je přiřazen pouze překlad. Slovníček je záměrně zařazen na konec knihy, aby každý, kdo narazí na neznalost, byl nucen sám si neznámé slovíčko vyhledat. Tímto způsobem si ho podle autora lépe zapamatuje, než kdyby byl překlad postaven hned vedle textu.

## 4. Závěr

Na závěr je nutné znovu připomenout všudypřítomný vliv německé gramatiky na práci F. M. Pelcla, kterému se nemohl ubránit. I když byla čeština jeho mateřštinou, její systém mu nebylo dopřáno hlouběji poznat, jelikož ve škole byla vyučovacím jazykem němčina. Je tedy snadno pochopitelné, že se Pelcl při sestavování českého gramatického systému opřel o systém jazyka jemu nejbližšího. Silný vliv němčiny se mnohdy projevuje i v příkladovém materiálu. Zvláště výrazný je pak v praktických pasážích, zejména v modelových rozhovorech, které nám dnes oprávněně znějí poněkud těžkopádně.

Velice bych také v Pelclově práci ocenila hojnost příkladového materiálu, kterým je výklad každého jevu doprovázen.

Jako kodifikátor spisovné češtiny je v literatuře obvykle označován J. Dobrovský. Přínos F. M. Pelcla na tomto poli bývá zanedbáván, ačkoliv to byl právě Pelcl se svou mluvnicí, kdo v podstatě připravil půdu pro triumfální tah Dobrovského. Je třeba ještě jednou zdůraznit, že Pelclova gramatika *Grundsätze der Böhmischen Grammatik* byla již 14 let všeobecně známa a norma v ní zavedená přijata za závaznou, když v roce 1809 vyšla poprvé mluvnice Dobrovského. Není tedy divu, že Dobrovský při prosazování svých pravidel nenarazil na komplikace, natož odpor.

Literatúra

BĚLIČ, Jaromír: František Martin Pelcl a český jazyk. In: Slavica Pragensia XXI. AUC-Philologica, 1978, č. 3 – 5, s. 115 – 131.

CUŘÍN, František: Stručná charakteristika prvních obrozenských gramatik. In: Práce z dějin slavistiky X. Praha: UK 1985, s. 191 – 198.

HAVRÁNEK, Bohuslav: Vývoj spisovného jazyka českého. In: Československá vlastivěda, řada II. Spisovný jazyk český a slovenský. Praha: Sfinx, B. Janda 1936, s. 79 – 86.

JELÍNEK, Milan: Místo Františka Martina Pelcla v českém mluvnictví. In: František Martin Pelcl. Rychnov nad Kněžnou: b.n. 1995, s. 3 – 9.

JOHANIDES, Josef: František Martin Pelcl. Praha: Melantrich 1981. ISBN 32-031-81

JOHANIDES, Josef: Pelclova profesura české řeči a literatury na pražské universitě. In: F. M. Pelcl. První profesor české řeči a literatury na pražské universitě. Rychnov n. Kněžnou: b. n. 1993, s. 1 – 21.

KOBLÍŽEK, Vladimír: František Jan Tomsa, představitel českého mluvnictví v počátcích národního obrození. In: František Martin Pelcl. Rychnov nad Kněžnou: b. n. 2001, s. 92 – 101. ISBN 80-238-7732-1

KOBLÍŽEK, Vladimír: Franišek Martin Pelcl a české mluvnictví. In: F. M. Pelcl. První profesor české řeči a literatury na pražské universitě. Rychnov n. Kněžnou: b. n. 1993, s. 39 – 43.

KOBLÍŽEK, Vladimír: František Martin Pelcl jako jazykovědec. In: F. M. Pelcl. Rychnov nad Kněžnou: b. n. 1994, s. 26 – 31.

KOMÁREK, Miroslav: F. M. Pelcl jako kodifikátor mluvnické normy spisovné češtiny a lingvista. In: F. M. Pelcl. Rychnov nad Kněžnou: b. n. 1994, s. 22 – 25. Též In: Slovo a slovesnost, 1995, č. 1, s. 34 – 38.

PELZEL, František Martin: Grundsätze der böhmischen Grammatik. 1. vyd. Prag: Jeřábek 1795.

PELZEL, František Martin: Grundsätze der böhmischen Grammatik 2., rozšíř. vyd., Prag: Jeřábek 1798.

PELZEL, František Martin: Akademische Antrittsrede. Prag: b. n. 1793.

## Menšinové a väčšinové stereotypy, predsudky skúmané v Slovenskom Komlóši

Tuska Tünde, PhD.

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Segedínskej univerzity, Szeged

Sociolingvistický výskum pod názvom *Jazyková situácia v Slovenskom Komlóši* bol realizovaný z iniciatívy Oddelenia súčasných jazykov Jazykovedného ústavu Maďarskej akadémie vied a Katedry súčasného maďarského jazy-

ka Univerzity Eötvösa Loránda. Názov projektu je *Dimenzie jazykovej inakosti: možnosti zachovania jazykov menšín.*[1] Zameriava sa na používanie jazyka, formy výmeny kódov a zachovania jazyka, na otázky dvojjazyčnosti, jazykového postoja, stereotypov. Hlavnou výskumnou technikou bol dotazník, distribuovaný v slovenskom jazyku. Okrem toho práca v teréne zahŕňala písanie poznámok o skúsenostiach, zbieranie faktov o používaní slovenského jazyka metódou bezprostredného pozorovania. Sociolingvistický dotazník pozostával zo 142 otázok, do slovenčiny ho preložila Mária Žiláková. Výskumom získané údaje boli spracované štatistickým programom matematika Andrása Varghu (Vargha, 2004) pomocou matematicko-štatistických metód.

V príspevku som dala do súvislosti stereotypy a predsudky s vekom, pohlavím, vzdelanosťou, rokmi strávenými v národnostnej škole, frekvenciou používania menšinového jazyka a atitúdami súvisiacimi s jazykovým správaním a identitou.

Jedna časť dotazníka, 15 otázok, sa venovala tolerancii, respektíve netolerancii respondentov voči inakosti. Ide o vzťah k menšinám žijúcim v okolitých obciach, k Slovákom žijúcim na Slovensku, k Bulharom, ktorí žijú od nich vzdialenejšie, k ľuďom, ktorí nepočujú, a k telesne postihnutým.

Súvislosti medzi vekom, pohlavím, mierou učenia sa v národnostnej škole a medzi predsudkami a stereotypmi.

Na základe odpovedí môžeme konštatovať, že väčšinová spoločnosť je k slovenskej menšine v Komlóši tolerantná, aspoň čo sa týka používania jazyka. Na otázku ‚O101' *„Stalo sa Vám už, že Vás niekto upozornil, aby ste nerozprávali po slovensky?"* odpovedalo *nikdy* 85,3 % (58 osôb), *občas* 11,8 % (8 osôb) a *často* 2,9 % respondentov (2 osoby).

Na otázku ‚O102' *„Stalo sa vám už, že vás niekto upozornil, aby ste nerozprávali po maďarsky?* odpovedalo 95,7 % (66 osôb) *nikdy,* 4,3 % (3 osoby) tvrdili, že *občas*.

Na otázku ‚O103' *„Stalo sa vám, že vás upozorňovali takto: ROZPRÁVAJ PO MAĎARSKY, LEBO MAĎARSKÝ CHLIEB JEŠ!"* odpoveď 90 % (63 osôb) znela *nikdy,* 8,6 % (6 osôb) tvrdilo, že *občas* a 1,4 % (1 osoba) zase, že *často.*

Mienka komlóšskych Slovákov o menšinách okolitých obcí, o väčšinovej spoločnosti, o Slovákoch žijúcich na Slovensku, o nepočujúcich a o Bulharoch je nasledujúca:

O eleckých Nemcoch (‚O104') sa zmienilo 84,1 % (58 osôb) neutrálne, teda nemá o nich ani dobrú, ani zlú mienku. 14,5 % (10 osôb) sa zmienilo o nich pozitívne a negatívne len 1,4 % (1 osoba).

O kéteďházskych Rumunoch (‚O105') sa zmienilo neutrálne 82,4 % (56 osôb), pozitívne 11,8 % (8 osôb) a negatívne zase 5,9 % (4 osoby).

O čabianskych Slovákoch (‚O106') sa zmienilo pozitívne 81,2 % respondentov (56 osôb), neutrálne 15,9 % (11 osôb) a negatívne 2,9 % (2 osoby). Posun

[1] NKFP (Národné výskumné a rozvojové programy ) č. 5/126/2001

mienky na stranu pozitívneho postoja jednoznačne ukazuje, že patria do tej istej vlastnej skupiny, k tej istej národnosti a sú osobne zaujatí. Ťažko určiť, čo znamená pojem vlastnej skupiny. Podľa Allporta najlepšia definícia je tá, ak povieme len toľko, že vlastnú skupinu vytvárajú tí ľudia, ktorí v podstate s tým istým významom používajú osobné zámeno „my". (Gordon W. Allport, 1977, s. 69). V tomto prípade sa pod osobným zámenom „my" rozumejú Slováci v Maďarsku, respektíve v užšom slova zmysle ide o južno-dolnozemských Slovákov.

O komlóšskych Cigánoch (‚O107') sa neutrálne zmienilo 69,1 % (47 osôb), pozitívne 17,6 % (12 osôb) a negatívne 13,2 % (9 osôb). Pre maďarských, respektíve slovenských obyvateľov Slovenského Komlóša nie sú príznačné predsudky voči tu žijúcim Cigánom. Pre rôzne národnosti obce je charakteristické mierové spolunažívanie.

O komlóšskych Maďaroch (‚O108') sa pozitívne zmienilo 53,6 % (37 osôb), 46,4 % (32 osôb) malo o nich neutrálnu mienku a 0 % negatívnu. Pozitívna mienka, ktorá je v percentuálnej prevahe, odkazuje jednak na lokálpatriotizmus Komlóšanov, jednak na pozitívny, respektíve tolerantný slovensko-maďarský pomer, príznačný pre Slovenský Komlóš. Zo spracovaní štatistických údajov však vysvitá, že väčšie percento skúmanej spoločnosti sa zmienilo pozitívne o čabianskych Slovákoch než o komlóšskych Maďaroch, čo nám dovoľuje vyvodiť záver, že ich lokálpatriotizmus sa oproti menšinovej spolupatričnosti dostáva do úzadia.

V nasledujúcich otázkach sme boli zvedaví, akú majú mienku Komlóšania o menej známych Bulharoch (‚O109') a o nepočujúcich (‚O112'). O Bulharoch sa zmienilo neutrálne 73,5 % (50 osôb) a 26,5 % (18 osôb) pozitívne. Negatívnu odpoveď sme nedostali. O nepočujúcich sa neutrálne zmienilo 63,2 % (43 osôb), 36,8 % (25 osôb) malo o nich pozitívnu mienku. Ani v tomto prípade nebola ani jedna negatívna odpoveď.

Odpovede na otázky sa zdajú objektívne, veď o menšinách okolitých osád, o ktorých sa sami priznávajú, že vedia málo, sa väčšinou zmieňujú neutrálne. Je zistiteľné, že to, ak sa niekto občas stretol, alebo rozprával s človekom patriacim do spomínanej skupiny, neovplyvňuje ho v tom, aby si vyjadril mienku, respektíve sa zmienil o rôznych národoch, menšinách.

O Slovákoch žijúcich na Slovensku (‚O113') sa väčšina Komlóšanov zmienila pozitívne 80 % (56 osôb). 20 % respondentov (14 osôb) dalo neutrálnu odpoveď, čiže nemá o nich ani dobrú, ani zlú mienku. Nikto sa o nich nevyjadril negatívne. Pozitívna mienka o Slovákoch na Slovensku sa jednoznačne zakladá na osobných skúsenostiach, na priateľstve rodín a inštitúcií. Samozrejme, o túto mienku sa v súčasnosti vo veľkom pričiňujú aj dobré politické vzťahy medzi oboma štátmi.

Uspokojujúci je štatistický výsledok analyzovaný na základe mienky Komlóšanov (‚O114'), podľa ktorého väčšinová spoločnosť sa zmieňuje o Slovákoch v Maďarsku väčšinou pozitívne (69,6 %, 48 osôb) alebo neutrálne (29 %, 20 osôb), a negatívne iba 1,4 % (1 osoba).

Súhrnne môžeme povedať, že u komlóšskych Slovákov pohlavie (‚O2') ani vek (‚O4') nie sú v signifikantnom vzťahu s predsudkami a stereotypmi. Odpovede ovplyvnilo iba vzdelanie (‚O5'). Možno konštatovať, že pre vzťah medzi vzdelaním, predsudkami, a stereotypmi je dominantne charakteristická negatívna (p–) súvislosť. To znamená, že čím je respondent vzdelanejší, tým lepšiu mienku mal o menšinách v okolí. Myslím si, že ani to nie je prekvapujúce, veď aj pri iných sociálno-psychologických prieskumoch sa často stretávame s podobnými skúsenosťami, to jest, že vzdelanejší ľudia sú tolerantnejší (Barcy – Diósi – Rudas, 1996).

Súvislosť medzi frekvenciou používania jazyka a stereotypmi a predsudkami je nasledujúca:

58,6 % respondentov (41 osôb) používa najčastejšie maďarčinu, 28,6 % (20 osôb) používa rovnako často obidva jazyka a 12,9 % (9 osôb) používa častejšie slovenčinu.

Môžeme konštatovať, že respondenti, ktorí viac používajú jazyk menšiny, pozitívnejšie hodnotia postoj Maďarov k Slovákom než tí, ktorí častejšie hovoria po maďarsky.

Mária Žiláková, skúmajúc zodpovednosť komunikatívnej a kognitívnej funkcie slovenského jazyka v Maďarsku, sa dostáva ku konštatovaniu, že tieto základné jazykové funkcie sa najmä pre dominanciu maďarského jazyka uplatňujú len obmedzene (Žiláková, 2004). Pravdivosť tejto tézy sme overili aj v Slovenskom Komlóši. Žijú odtrhnuto od materského národa v maďarskom spoločenskom, hospodárskom a kultúrnom prostredí. V ich myslení – podobne ako aj u Čabänov (pozri Tuska, 2002, s. 90 – 120), jazykovom svete a názoroch sa odzrkadľuje toto maďarské prostredie. (Žiláková 2004, s. 143 –152). Jazykový kontext a jazykové prostredie sú rozhodne maďarské a to má za následok dominanciu maďarskej jazykovej praxe. Musíme však konštatovať, že komlóšskym Slovákom sa podarilo zachovať si svoj vplyv vo verejno-politickom živote mesta. V miestnom zastupiteľstve je zo 14 členov 9 slovenských, z nich dvaja sú aj členmi slovenskej menšinovej samosprávy, preto je možné, aby tu mechanizmus uplatňovania záujmov fungoval dobre. Naša výskumná skupina sa presvedčila o prirodzenom, paralelnom spolunažívaní dvoch kultúr a jazykov.

Súhrnne môžeme konštatovať, že spomedzi činiteľov, ktoré spomaľujú výmenu jazyka a podporujú jeho zachovanie, pripisujeme v súčasnosti jednu z najdôležitejších úloh mocensko-politicko-ideologickým pomerom a v rámci nich jazykovej politike, jazykovému plánu (language planning). (pozri Bartha, 1999, s.197 – 205, Wardhaugh, 1995, s. 311 – 332) Dovoľte mi, aby som na záver citovala profesora Janusza Bańczerowského: *„Jazyk nielen opatrovať a chrániť treba oproti rôznym negatívnym vplyvom, ale treba zabezpečiť aj podmienky pre jeho široký rozvoj. Aby mal možnosť splniť všetky svoje funkcie v spoločenskej, ako aj v súkromnej oblasti."* (Bańczerowski, 1998, s. 23 – 24)

Literatúra

BAŃCZEROWSKI, Janusz: Kötelességünk.e gondoskodni anyanyelvünkről. In: Benkő Loránd (szerk.): Magyar Nyelv XCIV. évf.1.szám. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest 1998, s. 23 – 24.

BARCY Magdolna – DIÓSI Pál – RUDAS János: Vélemények a másságról – előítéletek a fiatalok körében. Budapest 1996.

BARTHA Csilla: A kétnyelvűség alapkérdései. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 1999, s. 197 – 205.

GORDON, W. Allport: Az előítélet. Budapest 1977, s. 69.

TUSKA, Tünde: A Čabiansky kalendár 1920 – 1939 évfolyamaiban megjelent cikkek nyelvszemlélete. Doktori disszertáció. Budapest – Békéscsaba 2002, s. 90 –120. (rukopis)

VARGHA, András: Štatistické spracovanie výskumu v Slovenskom Komlóši. 2004, rukopis

WARDHAUGH, Ronald: Szociolingvisztika. Fordította Pap Mária. A magyar példákat, feladatokat és a magyar irodalmat készítette Kontra Miklós, Pléh Csaba. Budapest, Osiris – Századvég 1995, s. 311 – 332.

ŽILÁKOVÁ, Mária: Dynamika jazyka Slovákov v Maďarsku. Štúdie Opera Slavica Budapestiensia. Lingua Slavica Budapest: Cathedra Philologiae Slavicae 2004, s. 143 – 152.

## Slovensko-srbský bilingvizmus vo Vojvodine

Zuzana Týrová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Novosadskej univerzity, Nový Sad, Srbsko a Čierna Hora

### 1. Slováci vo Vojvodine

Slováci vo Vojvodine si zachovali svoju identitu vyše 250 rokov. Je to aj logické, lebo Vojvodina bola už dávno, a zostala aj dnes jedným z najheterogénnejších regiónov v Európe (tak keď ide o etnické skupiny, ako aj o náboženské). Vo Vojvodine žije 27 národov, národnostných menšín a etnických skupín (sú to napr. Srbi, Chorváti, Maďari, Slováci, Rumuni, Čiernohorci, Rómovia, Rusíni, Macedónci, Bunevci, Ukrajinci, Nemci, Slovinci, Bulhari, Česi…). Aj napriek takejto štruktúre obyvateľstva Vojvodinu charakterizujú vzájomné uctievanie, tolerancia a dialóg, národnostná heterogénnosť a disperzita, viacjazykovosť a bilingvizmus, resp. multilingvizmus.

Keď ide o Slovákov, oni dnes vo Vojvodine nežijú na kompaktnom území, ale žijú vo všetkých troch regionálnych celkoch (v Báčke, v Banáte a v Srieme).

Z celkove 464 obcí vo Vojvodine v trinástich Slováci tvoria väčšinu. Sú to: Jánošík, Selenča, Pivnica, Báčsky Petrovec, Hložany, Kulpín, Lug, Slankamenské Vinohrady, Kovačica, Padina, Kysáč, Laliť a Ľuba. Slováci žijú v dosť hojnom počte v Silbaši, Čelareve, Bajši, Savinom Sele, Aradáči, Bielom Blate, Báči, Futogu, Pančeve, Hajdušici, Ostojićeve, Binguli, Erdevíku, Šíde, Novom Sade, Báčskej Palanke, Zreňaníne, Sriemskej Mitrovici, Odžaku. V Starej Payove je takmer 7000 Slov8kov a podieľajú sa v celkovom počte obyvateľstva 30 %.

Podľa posledného sčítania obyvateľstva, z roku 2002 Slovákov vo Vojvodine bolo 56.637, čiže 2,8 %. Ich počet sa v porovnaní s posledným sčítaním z roku 1991 značne zmenšil, keďže ich vtedy bolo 63.545, čiže 3,1 % z celkového počtu Vojvodinčanov. Dôvod treba hľadať najmä v negatívnom prirodzenom prírastku a emigrácii mladých v sťažených podmienkach života za posledných 15 rokov.

## 2. Bilingvizmus ako jav vo svete

Na svete je okolo päťtisíc jazykov a vyše dvesto štátov. Z tohto jednoduchého výpočtu môžeme ľahko zistiť, že počet jazykov mnohonásobne prevyšuje počet štátov, z čoho vyplýva, že mnohé jazyky majú ohraničené úradné používanie, alebo ho dokonca ani nemajú. Počet krajín, ktoré majú dva úradné jazyky, posledné roky rapídne rastie, a tak sa stáva, že bilingvizmus a multilingvizmus sú podstatne rozšírenejšie ako monolingvizmus. Keďže je väčšia časť populácie bilingválna, už dávno sa dalo očakávať, že sa výskumu tohto problému venuje pozornosť. Pravda je však iná.

O dvojjazyčnosti (bilingvizme) sa už niekoľko desaťročí šíria rôzne fámy a predsudky, z ktorých mnohé pretrvávajú dodnes. Vraj má škodlivý vplyv na inteligenciu a myslenie dieťaťa, môže spôsobiť koktanie a vážne psychické poruchy. Za normálnych podmienok však žiadne z týchto tvrdení neobstojí.

Bilingvizmus začali skúmať až v dvadsiatych rokoch dvadsiateho storočia, a vtedy lingvisti a psychológovia predovšetkým skúmali vplyv dvojjazyčnosti na vývin myslenia a inteligencie jednotlivca. V týchto výskumoch prevažovala mienka, že bilingvizmus je niečo škodlivé, niečo, čo má negatívny vplyv na myslenie a zapríčiňuje zaostávanie vo vyjadrovacích a poznávacích schopnostiach človeka.

Roku 1808 nemecký učiteľ Jahn povedal, že ak by sa dieťa malo učiť dva alebo viac jazykov, nebolo by schopné zvládnuť ani jeden z nich a zároveň by malo zmätenú myseľ, keďže každý z jeho jazykov by mu poskytol odlišný pohľad na svet.

Podľa Jespersena namáhanie mozgu, ktoré je potrebné na zvládnutie dvoch jazykov miesto jedného, s určitosťou znižuje schopnosť dieťaťa naučiť sa iné veci, ktoré by mohlo a malo zvládnuť. Podobne mysleli aj Saer, Smith a Kelly. Podľa nich bilingvisti sa často zajakávajú, horšie sa vyjadrujú, majú chudobnejšiu slovnú zásobu a dokonca sú aj menej inteligentní. Podľa týchto vedcov

bilingvizmus je schopný znížiť inteligenciu celej etnickej skupiny a aj oslabiť tvorivé schopnosti.

Výsledky výskumu boli takéto, lebo sa vtedy porovnávali deti monolingválne, ktoré pochádzali z rodín zo stredných vrstiev spoločnosti a navštevovali dobré školy, s deťmi prisťahovalcov z rodín patriacich do nižších sociálnych vrstiev, ktoré ovládali jazyk novej krajiny iba čiastočne. Vtedy sa vlastne nebralo do úvahy to najdôležitejšie: stupeň ovládania jednotlivých jazykov a spoločensko-ekonomické prostredie skúmaných jednotlivcov, vek, pohlavie.

Názory na bilingvizmus sa zmenili roku 1962, keď E. Peal a L. Lambert dokázali vo svojom výskume, že bilingvisti dosiahli lepšie výsledky ako monolingvisti. Neskôr tieto výsledky aj iní potvrdili, a odvtedy sa bilingvizmus začal chápať ako niečo pozitívne, lebo podporuje tvorivosť, myslenie a inteligenciu. Zistili, že bilingválne deti chápali vzťah medzi tým, ako sa nejaká vec označuje (jazyková forma), a významom, ktorý sa s ňou v našej mysli spája (jazykový obsah). Vedeli, že tento vzťah je dohodnutý v rámci jedného jazykového spoločenstva, kým monolingválnym deťom to predstavovalo problém.

V súčasnosti sa skôr skúmajú rozdiely medzi bilingvistami a monolingvistami ako vplyv inteligencie na bilingvizmus alebo bilingvizmu na inteligenciu.

Jedna z najprijateľnejších definícii bilingvizmu (alebo dvojjazyčnosti) by bola, že je to schopnosť jednotlivca alternatívne používať dva jazyky pri komunikácii s inými v závislosti od situácie a prostredia, v ktorom sa komunikácia uskutočňuje. Podľa tohto aj bilingvista bude človek schopný v závislosti od komunikačných potrieb striedavo používať oba svoje jazyky. Či bude používať jeden, alebo druhý jazyk, najčastejšie závisí od toho, s kým, o čom a kde sa rozpráva. O bilingvistovi, o ktorom budeme v nasledujúcich riadkoch písať, treba povedať, že nemusí na rovnakej úrovni ovládať oba jazyky a nemusí ich ani každodenne používať.

Jedna z najznámejších autoriek zaoberajúca sa problematikou bilingvizmu Tove Skutnab Kangas hovorí o „prirodzenom“ a „školskom“ (kultúrnom) bilingvizme. Podľa nej prirodzený bilingvizmus je taký, ktorý sa prirodzeným spôsobom vyvinul v bilingválnom prostredí. Dva jazyky si jednotlivec osvojuje buď naraz, alebo postupne v bilingválnom spoločenstve a v každodenných kontaktoch s nositeľmi nejakého jazyka. Toto môžu byť prípady, keď si príslušník jazykovej menšiny osvojuje aj jazyk väčšiny, alebo keď je dieťa v bilingválnej rodine.

### 3. Sociologické základy slovensko-srbského bilingvizmu

Slovensko-srbskými bilingvistami vo Vojvodine sú príslušníci slovenskej menšiny, ako aj iné národy žijúce v osadách obývaných Slovákmi (ktorí si ako typickí Vojvodinčania vážia svojich susedov, a už odmalička sa učia slovenčinu prostredníctvom hry a rozhovoru). Čiže slovensko-srbskými bilingvistami sú

tak Slováci, ako i Neslováci. Treba spomenúť, že slovenská jazyková spoločnosť vo Vojvodine má charakteristiky etnickej enklávy, ktorá nie je kompaktná, a ktorá sa veľmi dlho vyvíjala ako autonómna, zemepisne oddelená časť slovenského národa, existujúca v inojazykovom priestore.

Slováci sa na Dolnú zem, do Vojvodiny začali sťahovať pred vyše než 250 rokmi (približne v r. 1745), založiac si väčšie alebo menšie jazykové ostrovy. V tomto období ešte existoval priamy kontakt so Slovákmi na Hornej zemi, lebo boli v rámci spoločného štátu Rakúsko-Uhorska. Situácia sa mení v roku 1918, keď bola založená Juhoslávia, a keď sa Slováci stali integrálnou časťou juhoslovanskej spoločnosti národov a národností. Odvtedy, čiže takmer 90 rokov, fungujú v inom štáte ako samostatná etnická a jazyková menšina.[1] Keď hovoríme o jazyku, táto spoločnosť je intraregionálne, zemepisne vzdialené od materského jazykového spoločenstva a tvorí približne 3 % celkového počtu obyvateľov Vojvodiny.

Celkový spoločensko-politický rozvoj slovenskej menšiny vo Vojvodini súvisí aj s čoraz väčšou aktivitou Slovákov v hospodárskych, spoločenských, politických a kultúrnych procesoch tak vojvodinskej, ako i srbskej spoločnosti. To prispelo k čoraz väčšej diferenciácii, a z druhej strany k čoraz väčším zmenám v masmédiách a v kultúre. Zároveň sú väčšie potreby komunikovať v srbčine, čiže v štátnom jazyku, ktorý okrem iného má vo Vojvodine aj funkciu jazyka sprostredkovateľa.

## 4. Jazykové aspekty slovensko-srbského bilingvizmu

Už sme spomenuli, že pre Slovákov vo Vojvodine je príznačný prirodzený bilingvizmus. Na dorozumievanie sa v rámci svojej etnickej skupiny používajú nárečie[2] a veľmi zriedkavo spisovnú slovenčinu. Mimoetnická komunikácia sa uskutočňuje v úradnom jazyku – srbčine. V akej miere sa používa jeden alebo druhý jazyk, závisí predovšetkým od rôznych sociolingvistických činiteľov.

Slováci vo Vojvodine sa počas storočí formovali ako dvojjazykové spoločenstvo, čiže bilingválne. Sú vstave používať striedavo slovenčinu a srbčinu ako alternatívne jazykové kódy, ale v niektorých prípadoch je ich jazyková kompetencia v materčine oslabená vplyvom nejazykových činiteľov. Tieto činitele určujú stupeň jazykovej kompetencie v danom jazyku.

---

[1] Pre odcudzenosť od materskej krajiny Slováci si museli vyvíjať samostatný kultúrny život. Preto v roku 1919 zakladajú na území Vojvodiny rôzne kultúrne inštitúcie, prevažne v Petrovci (slovenské gymnázium, prvé mimo hraníc Slovenska, tlačiareň a iné).

[2] Slováci vo Vojvodine prevažne hovoria stredoslovenským nárečím. Iba v dvoch osadách, Pivnica a katolícka časť Selenče, sa hovorí západoslovenským nárečím. O nárečiach v Juhoslávii vyšla kniha Jozefa Štolca *Reč Slovákov v Juhoslávii* (Bratislava: Veda 1968).

Aj v podmienkach bilingvizmu povedomie Slovákov vo Vojvodine je veľmi silné. Oni netratia svoju identitu, lebo majú bohatý inštitucionalizovaný kultúrny život. Školstvo je na vysokej úrovni (už po nasťahovaní na vojvodinské priestory, Slováci, ktorí sú prevažne evanjelici, si zakladali cirkev a školu). Okrem toho je tu tiež bohatá tradícia divadelníctva, publicistiky a umeleckej tvorby. O bohatstve kultúrno-umeleckého života svedčia početné knižnice, kultúrno-umelecké spolky, školy, galérie, rôzne spolky... To všetko vo veľkej miere prispieva k zachovaniu etnickej a jazykovej identity.

## 5. Slovensko-srbský bilingvizmus ako zdroj medzijazykového slovensko-srbského kontaktu

Dôležitá je skutočnosť, že slovenčina a srbčina sú dva geneticky príbuzné a typologicky blízke jazyky. Preto slovensko-srbský bilingvizmus predstavuje špecifický spôsob kontaktu slovenčiny a srbčiny. V tomto prípade je slovenčina poznačená javmi prevzatými z dominantného jazyka, zo srbčiny. Napríklad časté sú kalky typu „Ako si?“ čiže kontaktová otázka „Ako sa máš?“[3]

Príbuznosť slovenčiny a srbčiny prispieva k tomu, že sa Slováci vo Vojvodine pomerne ľahko učia srbčinu, ale na druhej strane takpovediac nemôžu rozlišovať hranicu medzi jedným a druhým jazykovým systémom a z toho vyplýva silná interferencia slovenčiny a srbčiny.

Fakt, že slovenská enkláva vo Vojvodine má intraregionálny charakter, znemožňuje priamy a prirodzený sociokultúrny a jazykový kontakt s materským jazykovým spoločenstvom. Preto je zmenšený kontakt so živým vyvíjajúcim sa slovenským jazykom – nedostatočne sa sleduje dynamika súčasnej slovenčiny. Preto, a pre nedostatočné poznanie slovenskej lexiky materinského jazyka, Slováci bilingvisti vo Vojvodine môžu mať dojem, že srbčina je bohatší jazyk, a to zároveň ochudobňuje komunikáciu v slovenskom materinskom jazyku a prispieva k interferencii týchto dvoch jazykov.

Používanie jedného alebo druhého jazyka predovšetkým závisí od komunikačnej potreby. Slovenčina ako jazyk slovensko-srbských bilingvistov je v konkurencii so srbčinou. V niektorých oblastiach ho úplne vystriedala srbčina, v iných sa srbčina častejšie používa a niekedy používanie buď slovenčiny, alebo srbčiny závisí od individuálneho rozhodnutia. Vždy existujú oblasti, kde je používanie jedného alebo druhého jazyka komunikačne záväzné. V každom prípade Slováci bilingvisti sú vždy pripravení vystriedať materčinu za srbčinu, čo je niekedy veľmi blízky krok k asimilácii. A predsa vojvodinská slovenčina je organickou súčasťou slovenského jazyka používaného na Slovensku, hoci ju

[3] Otázkou slovensko-srbského bilingvizmu sa zaoberali takmer všetci vojvodinskí lingvisti z radov Slovákov. Mária Myjavcová svoju celoživotnú výskumnú a pedagogickú prácu venovala predovšetkým kontaktom slovenčiny so srbčinou v podmienkach bilingvizmu a najmä problematike medzijazykovej interferencie v jazyku vojvodinských Slovákov. Pozri najmä jej knihu *Slovenčina v jazykovej enkláve* (Báčsky Petrovec 2001)

charakterizujú niektoré osobitné procesy. Odklon od spisovnej normy na Slovensku možno tolerovať v lexikálnej rovine, napr. pri pomenúvaní istých špecifických reálií.

Netreba zabúdať na skutočnosť, že určité hodnoty sa tratia vtedy, keď sa etnická skupina zriekne svojho jazyka. Alebo, ako hovorí známa bilingvistka a odborníčka na túto problematiku Tove Skutnab-Kangas, bilingvizmus a bikulturálnosť znamenajú obohacovanie tak pre jednotlivca, ako i pre spoločnosť. Vďaka takejto dvojjazyčnosti vojvodinskí Slováci majú aktívny i pasívny prístup k dvom kultúram a je to opravdivé bohatsvo.

Literatúra

HORAKOVA, Radmila: O slovačko-srpkom bilingvizmu. In: Slavistika. Knjiga VI. 2002, s. 256 – 266.

MYJAVCOVÁ, Mária: Slovenčina v jazykovej enkláve. Báčsky Petrovec – Nadlak: Kultúra – Ivan Krasko 2001. 222 s.

SKUTNAB-KANGAS, Tove. Bilingvizam da ili ne. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva 1991. 442 s.

ŠTEFÁNIK, Jozef: Jeden človek, dva jazyky. Bratislava: Academic Electronic Press 2000. 146 s.

ŠTOLC, Jozef: Reč Slovákov v Juhoslávii. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968, 356 s., príloh 2.

250 rokov života Slovákov vo Vojvodine. Beograd – Nový Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Spolok vojvodinských slovakistov 1996. 356 s.

## Uwagi na temat uwarunkowań znaczeń kontekstowych wyrażanych przez przymiotniki odrzeczownikowe.

Małgorzata Urban

Instytut Języka Polskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

1. Przedmiotem referatu są przymiotniki odrzeczownikowe utworzone formantami o funkcji transpozycyjnej. Celem pracy jest określenie czynników warunkujących pełnienie przez te przymiotniki określonych funkcji znaczeniowych w użyciach kontekstowych. Przymiotniki wraz z kontekstami rzeczownikowymi pochodzą ze *Słownika współczesnego języka* polskiego pod red. Bogusława Dunaja.

Większość formantów tworzących w języku polskim przymiotniki odrzeczownikowe jest niewyspecjalizowana znaczeniowo. Formanty przymiotnikowe cechujące się największą produktywnością: *-owy*, *-ny* i jego rozszerzenia, *-ski*

i jego rozszerzenia oraz formant paradygmatyczny pełnią funkcję transpozycyjną. Tworzone przez nie przymiotniki nazywają cechę polegającą na ogólnej relacji desygnatu wyrazu określanego do desygnatu podstawy, wyrażaną w słownikach formułą, ‚który dotyczy, związany z', np. *szkolny* ‚związany ze szkołą', *rowerowy* ‚związany z rowerem'. Rodzaj tego ustosunkowanie ujawnia parafraza słowotwórcza obejmująca rzeczownik określany, czyli *rowerowa wycieczka* ‚wycieczka rowerem' – podstawa nazywa narzędzie czynności wyrażonej przez rzeczownik określany, *koło rowerowe* ‚koło będące częścią roweru' – podstawa nazywa całość względem części, *sklep rowerowy* ‚sklep, w którym sprzedaje się rowery' – podstawa nazywa obiekt przy niewyrażonym predykacie. Posługując się kontekstem rzeczownika określanego ustalamy, zatem **znaczenie kontekstowe** przymiotnika. Repertuar ról znaczeniowych wyrażanych przez przymiotniki w kontekstach rzeczowników określanych ustaliła K. Kallas (1998) w rozdziale dotyczącym słowotwórstwa przymiotników, w *Gramatyce współczesnego języka polskiego* pod red. Grzegorczykowej, Laskowskiego, Wróbla. Podstawą wyróżnienia znaczeń kontekstowych wyrażanych przez przymiotniki odrzeczownikowe były następujące typy relacji między rzeczownikiem określanym i określającym:

– relacja między predykatem (wyrażonym przez nazwę czynności w podstawie lub w określanym rzeczowniku') a którymś z jego argumentów, np. *prześladowania narodowe* ‚prześladowania, którym podlega naród', podstawa *naród* w funkcji obiektu;
– relacja między dwoma argumentami przy niewyrażonym predykacie, np. *kamienna ławka* ‚ławka [zrobiona z ] kamienia', podstawa nazywa materiał a rzeczownik określany wytwór;
– stosunek między dwoma predykatami – dwoma argumentami zdarzeniowymi, np. *napad rabunkowy* , napad, który ma na celu rabunek'.

K. Kallas wyróżniła 18 typów znaczeń wyrażanych przez przymiotniki w kontekstach rzeczowników określanych. Są to:

– użycia **subiektowe**, np. *piosenka żołnierska* ‚piosenka [śpiewana] przez żołnierzy;
– użycia **obiektowe**, np. *samolot pasażerski* ‚samolot, który [przewozi] pasażerów';
– użycia **posesywne**, np.;
– użycia **instrumentowe**, np. *obserwacje mikroskopowe* ‚obserwacje przy użyciu mikroskopu';
– użycia **materiałowe**, np. *drewniana miska* ‚miska z drewna';
– użycia wskazujące na **wytwór**, np. *materiał płaszczowy* ‚materiał, z którego szyje się płaszcze';
– użycia **genetyczne**, np. *mięso wołowe* ‚mięso, które pochodzi z wołu', *klej kostny*;
– użycia **syngulatywne**, np. *grono nauczycielskie* ‚grono złożone z nauczycieli';

– użycia wskazujące na **całość** w relacji do części, np. *silnik samochodowy* ‚silnik będący częścią samochodu‘;
– użycia wskazujące na **część** w relacji do całości, np. *leki hormonalne* ‚leki zawierające hormony‘;
– użycia charakterystyczne konkretne, np. *garbaty mężczyzna* ‚mężczyzna, który ma garb‘;
– użycia **charakterystyczne abstrakcyjne**, np. *ambitny uczeń* ‚uczeń, który cechuje się ambicją‘;
– użycia **symilatywne**, np. *niedźwiedziowaty chód* ‚chód taki jak chód niedźwiedzia‘, *aksamitna skóra* ‚skóra jak aksamit‘;
– użycia **zakresowe** (jest to relacja niepredykatywna o funkcji nazywającej; podstawa przymiotnika zawęża zakres rzeczownika określanego), np. *znak nutowy* ‚znak, który jest nutą‘, *emigrant żydowski* ‚emigrant, który jest Żydem‘;
– użycia **limitujące** (przymiotniki te są niepredykatywne, pełnią funkcję nazywającą; podstawa przymiotnika precyzuje znaczenie rzeczownika określanego), np. *błąd logiczny* ‚błąd z zakresu logiki‘;
– użycia **lokatywne** – podstawa przymiotnika wskazuje na miejsce lub kierunek czynności nazwanej przez rzeczownik określany, np. *leczenie szpitalne* ‚leczenie w szpitalu‘ bądź lokalizuje przedmiot nazwany przez rzeczownik określany, np. *toruński ratusz* ‚ratusz, który jest w Toruniu‘;
– użycia **temporalne** – podstawa sytuuje w czasie czynność lub przedmiot wyrażony przez rzeczownik określany, np. *zimowy wypoczynek* ‚wypoczynek zimą‘, *nocne kluby* ‚kluby czynne nocą‘.

Osobną grupę tworzą przymiotniki motywowane przez nazwy czynności, procesów i stanów, które odnoszą się do rzeczowników o znaczeniu przedmiotowym, np. *przyrządy pomiarowe* ‚przyrządy do wykonywania pomiarów‘ – rzeczownik określany nazywa narzędzie czynności bądź do rzeczowników nazywających czynność, proces lub stan, np. *napad rabunkowy* ‚napad, który ma na celu rabunek‘ – podstawa przymiotnika nazywa cel drugiej czynności.

Przytoczony wyżej repertuar ról znaczeniowych wyrażanych przez przymiotniki odrzeczownikowe w kontekstach rzeczowników określanych prowokuje dalsze dociekania, których celem miałoby być wskazanie czynników warunkujących użycie przymiotników w określonych znaczeniach kontekstowych. Na rolę znaczeniową wyrażaną przez przymiotnik względem rzeczownika określanego ma wpływ znaczenie podstawy i znaczenie rzeczownika określanego. Jak dotąd nie dysponujemy wystarczającym opisem reguł wprowadzających określone znaczenia tekstowe przymiotników odrzeczownikowych, tj. opisem klas semantycznych rzeczowników podstawowych i rzeczowników określanych. Zagadnienie to wymaga dokładnego zbadania. Ramy tego wystąpienia nie pozwalają na omówienie wszystkich spostrzeżeń dotyczących uwarunkowań semantycznych po stronie podstawy przymiotnika i rzeczownika określanego w odniesieniu do poszczególnych ról znaczeniowych. Za-

mieszczam je w pracy *Współczesne przymiotniki odrzeczownikowe z wybranymi formantami sufiksalnymi.* Poniżej przedstawię najbardziej czytelne przykłady.

2. Niektóre role semantyczne uwarunkowane są jednostronnie, wiążą się ze znaczeniem podstawy przymiotnika. Derywaty w użyciach **lokatywnych** motywują się przez nazwy miejsc, np. *lądowy ssak* ‚ssak, który żyje na lądzie', *więzienny lekarz* ‚lekarz, który pracuje w więzieniu', *żegluga bałtycka* ‚żegluga po Bałtyku'. Podstawami przymiotników użytych **temporalnie** są nazwy odcinków czasu, np. *letni wypoczynek* ‚wypoczynek latem', *piątkowe koncerty*, *nocny dyżur, jesienne szarugi*.

Przeważnie role semantyczne wyrażane przez przymiotniki uwarunkowane są obustronnie, przez znaczenie podstawy i wyrazu określanego. Obustronna determinacja znaczeniowa szczególnie ujawnia się wówczas, gdy podstawa i rzeczownik określany mają znaczenie konkretne. Relację **materiałową** wyrażają przymiotniki motywowane przez nazwy materiałów użyte w kontekstach rzeczowników oznaczających wytwory, np. *porcelanowa figurka* ‚figurka z porcelany', *aluminiowy garnek* ‚garnek z aluminium', *marmurowa rzeźba, żelazna klamka, wiklinowy kosz*. Relacja wskazująca na **wytwór** ma charakter odwrotny – rzeczownik określany nazywa materiał a podstawa przymiotnika wytwór, np. *bawełna pościelowa* ‚bawełna, z której szyje się pościel', *marmur pomnikowy, tkaniny obrusowe, ciasto naleśnikowe*.

W wyrażaniu relacji **partytywnej** biorą udział przymiotniki motywowane przez rzeczowniki o znaczeniu ‚część czegoś' występujące w kontekście wyrazów nazywających całość, np. *bębnowa pralka* ‚pralka, która ma bęben' lub ‚pralka, której częścią jest bęben'. w obrębie tak wyznaczonych ram semantycznych relacji partytywnej mieści się także ustosunkowanie między składnikiem a preparatem, np. *krem liposomowy* ‚krem, który zawiera liposomy', *sole molibdenowe*. Relacja ta ma charakter odwracalny. Podstawami przymiotników oznaczających **całość** względem części są rzeczowniki oznaczające: a) maszyny, aparaty i urządzenia, np. *kamerowy obiektyw* ‚obiektyw będący częścią kamery', b) środki transportu, np. *helikopterowy silnik*, c) instrumenty muzyczne, np. *saksofonowa tuba* ‚tuba będąca częścią saksofonu', d) części ciała, np. *pęcherzyki płucne*, e) rośliny, np. *pszeniczne kłosy*, f) przedmioty, np. *trumienne wieko*.

Warunkiem relacji **syngulatywnej** jest znaczenie zbiorowości, rozumianej jako ‚składanie się z szeregu określonych elementów wyrażane przez rzeczownik określany. Podstawa przymiotnika zawiera wówczas takie składniki znaczeniowe, jak ‚całość', ‚pojedynczość'. Derywaty użyte w tej funkcji motywują się przez rzeczowniki żywotne, rzadziej przez nazwy roślin, np. *grono nauczycielskie, ptasie stado, goździkowy bukiet*. Relacja może być odwracalna, choć znaczenie **kolektywne** występuje niezwykle rzadko, np. *stadny ptak* ‚ptak, który żyje w stadzie'.

Przymiotniki wyrażające relację **posesywną** tworzone są od nazw osób, określany przez nie wyraz nazywa przedmiot stanowiący samodzielną całość, np. *ojcowski dom* ‚dom, który należy do ojca'.

Podstawa przymiotnika użytego w znaczeniu **genetycznym** nazywa roślinę lub zwierzę a rzeczownik określany – surowiec z nich otrzymywany, np. *mięso wołowe, sok pomarańczowy*.

Znajomość czynników warunkujących relacje semantyczne, w jakie może wchodzić przymiotnik odrzeczownikowy z określanym rzeczownikiem pozwala przypisać przymiotnikom od danej klasy znaczeniowej podstaw potencjalny zestaw użyć kontekstowych, co pokazują tabele na handoucie.

## Imidž mesta

Lujza Urbancová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Na začiatku stojí otázka, či existuje imidž mesta a čo ho vytvára. Každé mesto, pravdepodobne, má svoj imidž, ktorý spoluvytvára geografická poloha, historický vývoj, architektúra, obyvatelia, ekonomika, školstvo či kultúra. V súvislosti s obyvateľmi má výpovednú hodnotu vzdelanostná štruktúra, zamestnanosť a jej štruktúra či spôsob trávenia voľného času. Imidž mesta ako určitý stereotyp vyjadrujú a posilňujú metaforické označenia, ktoré väčšinou vychádzajú z historických alebo geografických charakteristík, resp. architektonických zvláštností alebo typických činností, avšak sú veľmi konzervatívne a málo dynamické (nereagujú na meniace sa podmienky), napr. Bratislava – krásavica na Dunaji, Trenčín – mesto módy, Banská Bystrica – mesto SNP, Trnava – malý Rím... Mestám priraďujeme atribúty podľa udalostí a znakov, ktoré sa s nimi výrazne spájajú: univerzita, politickí predstavitelia, slávne osobnosti a podobne. Každé mesto, presnejšie ľudia v ňom žijúci vytvárajú jedinečnú atmosféru a snažia sa o zdôrazňovanie výnimočných znakov, čo pomáha najmä v cestovnom ruchu. Všetky oblasti, týkajúce sa obrazu mesta, spolu súvisia, ovplyvňujú sa. Zdá sa, že v minulosti tvorili mestá kompaktnejšie a diferencovanejšie jednotky. Často sa napríklad spomína prvorepubliková Bratislava so svojimi multikultúrnymi obyvateľmi. Súčasníci počúvajú nostalgické spomienky na nezabudnuteľnú atmosféru hlavného mesta, ktorá sa dnes údajne vytratila. V tejto súvislosti sa spomína najčastejšie práve hlavné mesto, lebo urbanizácia na Slovensku postupovala pomaly a do 70. rokov 20. storočia u nás stále prevládalo vidiecke obyvateľstvo (tabuľka 1). Charakteristické znaky (či v súlade s názvom príspevku – imidž) neupierame ani vidieckym sídlam, tieto lokality však nie sú predmetom nášho záujmu.

Tabuľka 1 Podiel mestského obyvateľstva v Európe a na Slovensku v rokoch 1920 – 1991 (v %) (Prameň: Gajdoš, 1995, s. 64)

| Rok | 1920 | 1930 | 1940 | 1950 | 1960 | 1970 | 1980 | 1990 |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Európa | 46,2 | 49,5 | 52,8 | 55,2 | 62,6 | 69,4 | 75,9 | 82,4 |
| Slovensko | 18,0 | 22,6 | 24,5 | 26,2 | 29,8 | 37,0 | 50,2 | 56,0 |

Jazyk môže byť výrazným faktorom, ktorý dotvára tvár mesta. V slovenskej lingvistike sa približne od 80. rokov minulého storočia venuje pozornosť jazyku mesta. Hovorenou podobou jazyka sa mestá odlišujú navzájom, ale zároveň sa diferencujú od jazyka vidieka, resp. od rurálneho nárečia. Pôvodne sa mestská reč nazývala aj rurálny dialekt, avšak L. Milroy (1992, s. 100) uvádza, že tradičný názor na urbánne dialekty je, že to vôbec nie sú dialekty. Termín dialekt bol rezervovaný pre rurálne dialekty, ktoré boli vnímané ako pravé. Urbánne dialekty boli považované za nepôvodné, upravené, skomolené. L. Milroy opisuje staršie výskumy, napr. z roku 1927, ktoré označovali urbánny dialekt za neúspešnú alebo len čiastočne úspešnú snahu mestských obyvateľov dosiahnuť kompetencie v štandardnom jazyku (v spomínanom výskume to bol jazyk vyššej strednej triedy a vyšších vrstiev). Charakterizuje jazyk mestských obyvateľov, resp. zmeny v ňom nie ako snahu priblížiť sa k štandardu, tvrdí, že je to skôr pokus vzdialiť sa od niečoho, čo charakterizuje určitú societu, ako pohyb k nejakej vonkajšej idealizovanej podobe jazyka. I. Ripka (2000, s. 92) konštatuje, že vznik mestskej reči (vo väčšine slovenských aglomerácií) sa dá označiť ako urbanizácia tradičného teritoriálneho dialektu (jeho „prispôsobenie“ sa potrebám komunikantov).

Výskum regionálnych dialektov ukázal, že izolácia vedie k lingvistickej diferencovanosti, zatiaľ čo miešanie obyvateľstva vytvára jazykovú uniformnosť. To znamená, že štandardný jazyk ako zjednocujúci prvok sa používa vo viacerých komunikačných situáciách a dochádza k nivelizácii dialektov a k menej frekventovanému používaniu typicky regionálnych znakov. V minulosti pri väčšej izolovanosti a menšej prepojenosti krajiny ostávali oblasti viac izolované a udržiavali si typické znaky. S rastom migrácie obyvateľstva sa aj jazyková situácia začala meniť, rurálne dialekty strácali a strácajú typické črty; miešanie obyvateľstva sa prejavuje aj na mestskej reči.

Pri objavovaní/opisovaní jazyka mesta vnímame dva krajné póly: buď akcentujeme uniformitu, alebo diferenciáciu, nerovnakosť. Uniformitu chápeme ako tendenciu k rovnakosti viacerých miest a smerujeme k otázke, či sa bude uniformnosť miest realizovať aj v jazykovej oblasti.

Mesto je zo sociologického hľadiska „ľudské sídlo s vysokou hustotou obyvateľstva a komunikácií, s rozvinutou deľbou práce a poskytovaním služieb uspokojujúcich prevažnú väčšinu potrieb obyvateľov a s vysokou mierou kultúrnej a hmotnej zmeny.“ (Jandourek, 2003, s. 197). Mestá nesú niektoré rovnaké znaky a navzájom sa odlišujú aj mestá jednotlivých krajín, napr. slovenské mestá nie sú rovnaké ako nemecké a podobne, čo je výsledok historického či

ekonomického vývoja. Predovšetkým v architektúre a územnom plánovaní sa prejavuje podobnosť miest vo väčších celkoch ako sú štáty, napríklad: „Európske mestá sa odlišujú od amerických. Majú historické jadro, sú dimenzované na pešiu a verejnú dopravu, hustota obyvateľstva je vyššia, pretože väčšina ľudí býva v nájomných bytoch, nie v rodinných domoch. Naviac, v bývalých socialistických krajinách rast miest neriadili trhové princípy, ale direktívne rozhodnutia, napríklad na najdrahších pozemkoch v centre nedochádzalo k likvidácii nájomného bývania. Na obvode mesta vyrastali tzv. mikrorajóny – sídliská, ktoré mali byť relatívne samostatné vďaka ‚občianskej vybavenosti'." (Jandourek, 2003, s. 202). Obrázky z niektorých miest potvrdzujú smerovanie k rovnakosti. V týždenníku *The Guardian* bol publikovaný článok s názvom *Where Am I?* [*Kde som?],* v ktorom autor opisuje hlavné ulice britských miest a stratu ich jedinečnosti. „Veľkým problémom britských hlavných ulíc je zmysel pre rovnakosť. Ako uviedol Steve Burt, riaditeľ Univerzitného inštitútu maloobchodných štúdií: ‚Štandardizácia sa počas niekoľkých rokov stala nebezpečenstvom. Aký je dôvod ísť do centra mesta B, ak nájdete presnú kópiu toho, čo ste mali v centre mesta A? Je stále viac a viac pravdepodobné, že tam nájdete rovnaké obchody.'" (Taylor, 2002, s. 23). Taylor uvádza, že aj naše potreby sa stávajú globalizovanými (s. 26). Existuje teda jazyk mesta ako identifikačný znak, keď sa všetko stáva rovnakým? Súčasný trend veľkej migrácie obyvateľstva, predovšetkým cestovanie za prácou, má dosah aj na tvár mesta. Sťahovanie sa na vidiek podporuje individualizmus – v meste ľudia pracujú alebo študujú a potom sa presúvajú domov, mimo mesta; nie je priestor na upevňovanie vzťahov, komunikáciu, prípadne „budovanie" imidžu mesta. Okrem kyvadlovej migrácie sa stáva nevyhnutnosťou sťahovanie sa za prácou. Ľudia sa sťahujú z vidieka do mesta, kde je viac pracovných príležitostí, ale aj sociologicky sa pre mnohých, predovšetkým mladých ľudí, stáva mesto prijateľnejším a sťahujú sa aj z mesta do iného mesta. Ako daná situácia ovplyvňuje jazyk? Nemáme k dispozícii výsledky výskumu, avšak predpokladá sa postupné formovanie tzv. hovorenej slovenčiny. Zistenie a definovanie tohto útvaru národného jazyka by však neznamenalo, že jazyk mesta je zhodný s hovorenou slovenčinou. Hovorená slovenčina môže tvoriť určitú časť jazyka konkrétneho mesta, avšak mesto si aj v jazyku pravdepodobne zatiaľ zachová charakteristické znaky. Podoba hovorenej slovenčiny by sa zistila najmä v mestách.

Venujme sa diferenciácii. Mesto je zložitý komplex, ktorý sa vytvára v konkrétnom čase na konkrétnom území určitými ľuďmi. „Řada podrobných studií městského spůsobu života ukázala, není také vhodné hovořit o jediném způsobu života ve městech. Například při výzkumu způsobu života Pražanů se rozlišovalo devět odlišných typů městských území, které se lišili nejen skladbou svého obyvatelstva, ale i z hlediska jednotlivých ukazatelů charakterizijících způsob života. ... Četné konkrétní studie jednotlivých měst jako celků i částí měst, v různých společnostech, kulturách i geografických oblastech poukazují na to, že i ty znaky městského způsobu života, které byli dlouho považovány za

obecné, takovou univerzální platnost nemají.“ (Musil, 1985, s. 223). Nie je to len problém veľkomiest, ako Praha, prípadne u nás Bratislava, ale podobne môžeme uvažovať aj pri menších mestách. Ak je mesto územne diferencované, je možné opísať jeho jazyk? Jozef Štolc v roku 1967 uvažoval: „... ťažko hovoriť o mestskom jazyku ako o jednotnom všeobecnom uzavretom dorozumievacom systéme, ktorý by bolo možno klásť do protikladu oproti dedinským (územným) nárečiam ako rovnocenný útvar alebo ako medziútvar medzi dedinskými nárečiami a spisovným jazykom. ... Nemyslím, že by v slovenských mestách už dnes existovali útvary, ktoré by bolo možno nazvať mestským jazykom alebo mestským nárečím. Ale myslím, že v našich mestách vzniká dialektický živý vzťah medzi tradičnými nárečiami, spisovným jazykom a všetkými jeho štýlmi. V mestách na rozdiel od spoločensky jednoliateho dedinského prostredia žije spoločnosť značne, ba až veľmi diferencovaná podľa zamestnania, pôvodu, vzdelania, záujmov atď. To vyvoláva aj živú vertikálnu diferenciáciu jazyka.“ (Štolc, 1967, s. 108 – 109). Od publikovania Štolcovej štúdie prešlo niekoľko desaťročí, počas ktorých urbanizácia Slovenska postúpila, väčšina obyvateľstva žije v mestách a zintenzívnil sa vzájomný kontakt obyvateľov na celom Slovensku. Presunom do miest sa zmenila štruktúra obyvateľstva, jeho sociálna charakteristika a tieto zmeny nepochybne ovplyvnili mestskú reč. Preto v súčasnej jazykovej situácii a v jej výskume nadobudlo mesto výraznú pozíciu.

Na obyvateľa mesta ako používateľa jazyka pôsobí niekoľko faktorov, vytvárajúcich alebo formujúcich jeho idiolekt. Sú to biologické, psychické a sociálne faktory.[1] Otázka dominantnosti určitých faktorov je stále otvorená. T. I. Erofejeva (2004) skúmala v rámci mestskej reči vplyv jednotlivých faktorov a zistila, že ich význam sa menil podľa predmetu výskumu. Faktory pri jednom výskume podstatné sa pri inom ukázali ako nepodstatné a opačne. Človek vstupuje do procesu komunikácie so všetkými svojimi charakteristikami a dominancia faktorov závisí od rôznych činiteľov.[2] Každý komunikant má k dispozícii široký diapazón výrazových prostriedkov, ktorých výber ovplyvňujú subjektívne a objektívne činitele. Hovoriaci ako subjekt sa stáva súčasťou rečového kolektívu, svoje miesto v ňom demonštruje v reči. Základné znaky idiolektu sú

[1] K biologickým faktorom zaraďujeme pohlavie a vek, k psychickým temperament a k sociálnym rodisko, bydlisko, vzdelanie, zamestnanie, rodinné zázemie, spoločenské kontakty, historické činitele, kultúrne, bytové a hospodárske podmienky.

[2] „Zmenu variety alebo prechod medzi nimi podmieňuje komplex komunikačných a sociálnych premenných, spojených so subjektom komunikanta, jeho momentálnym psychickým stavom, s komunikačnými a sociálnymi rolami účastníkov komunikácie, s ich vzájomným vzťahom vrátane adaptácie na jazykový prejav komunikačného patrnera; ďalej s témou, komunikačným zámerom a typom komunikačného aktu vzhľadom na jeho sociálne hodnotenie na osi oficiálnosť – neoficiálnosť, formálnosť – neformálnosť, teda aj vzhľadom na mieru spoločenskej záväznosti typu komunikačného aktu.“ (Slančová, 2000, s. 244).

ovplyvňované tými faktormi, ktoré sú pre danú societu základné, čo môže vyústiť napríklad do použitia slangu, nárečia alebo mestskej reči. Tak ako je slang spoločným vyjadrovacím prostriedkom istej záujmovej skupiny ľudí, mestská reč spája komunikantov na určitom urbánnom území.[3] Rečou sa vyjadruje príslušnosť ku skupine, v našom prípade ku skupine zjednotenej miestom bydliska.

Pri pohybe na osi univerzálnosť a jedinečnosť sa zastavíme niekde v strede, aby sme opísali situáciu so výskume mestskej reči na Slovensku. O existencii jazyka mesta sa rozmýšľalo v našom – československom – priestore už v roku 1962, keď bola publikovaná závažná štúdia Jaromíra Běliča Ke zkoumání městské mluvy. „... monografie o městské mluvě musí vidět svůj hlavní úkol v zachycení celé současné jazykové situace a samozřejmě též ve zjistění sociální nebo i stylistické stratifikace jednotlivých vrstev a jevů jazykových a jejich vývojové dynamiky, aby tak pomáhali poznat plnou složitost dnešního vývoje a odhalovat jeho zákonitosti.“ (Bělič, 1962, s. 571 – 572).

Výskum mestskej reči má na Slovensku neskoršie datovanie ako podobné výskumy v Česku, v iných európskych krajinách či v Amerike. Tento fakt súvisí s tým, že slovenská sociolingvistika sa etablovala v slovenských pomeroch neskôr ako v západoerópskych krajinách či v Rusku, spolu so S. Ondrejovičom konštatujeme, že zachytila „len echo všeobecnej paradigmatickej zmeny, spočívajúcej v obrate od výskumu imanentných vlastností jazykového systému na funkcie jazyka v sociálnej interakcii“ (Ondrejovič, 2000, s. 13). Ďalším dôvodom je urbanizácia Slovenska, ktorá nastúpila neskoro a Slovensko si dlho udržiavalo prevažne agrárny charakter. Zemko (1984) rozdeľuje urbanizáciu na 3 fázy:

1. 1869 – 1914: Slovensko bolo prevažne agrárnou krajinou, ťažisko koncentrácie obyvateľstva sa presunulo do metropol susedných krajín a do miest Ameriky. Mestá boli malé, Bratislava koncom 19. storočia prekročila 50 000 obyvateľov;
2. 1921 – 1950: naďalej prevládal agrárny charakter krajiny, Bratislava mala 100 000 obyvateľov, Košice mali 50 000 obyvateľov;
3. 1950 – 1970: počet mestského obyvateľstva vzrástol; začal sa vyľudňovať vidiek;[4]

---

[3] J. Bosák (1990, s. 79) uvádza, že do sféry bežného dorozumievacieho styku patria nasledovné verejné alebo neverejné čiastkové komunikačné sféry: „... regionálne dorozumievanie (miestne, teritoriálne nárečia – stredoslovenské, západoslovenské, východoslovenské – na vidieku, ako aj v mestských centrách na týchto základných územiach: B. Bystrica, Martin a ďalšie; Bratislava, Trnava a ďalšie; Košice, Prešov a ďalšie); skupinové dorozumievanie; rodinné dorozumievanie.

[4] „Intenzívny migračný pohyb obyvateľov bol štruktúrne vyvolaný tým, že už koncom 60. rokov 60 % pracovných príležitostí bolo lokalizovaných v sídlach mestského typu – pritom v nich vtedy žilo necelých 30 % obyvateľstva. Podobne v roku 1980 vidiecke osídlenie poskytovalo len 25 % pracovných príležitostí, hoci v ňom žilo skoro 50 % obyvateľstva.“ (Gajdoš, 1995, s. 10).

4. 1970 – 1984: Slovensko bolo stále slabo urbanizovanou krajinou; narastajúca industrializácia ovplyvnila urbanizáciu.

Tabuľka 2 Podiel mestského a vidieckeho obyvateľstva v období 1869 – 1991 (v %) (Prameň: Falťan, 2004, s. 9)

| Obyvateľstvo | 1869 | 1880 | 1890 | 1900 | 1910 | 1920 | 1930 | 1940 | 1950 | 1960 | 1970 | 1980 | 1991 |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| mestské | 11,9 | 12,7 | 13,6 | 16,0 | 18,3 | 18,0 | 22,6 | 24,5 | 26,2 | 29,8 | 37,0 | 50,2 | 56,1 |
| vidiecke | 88,1 | 87,3 | 86,4 | 84,5 | 81,7 | 82,0 | 77,4 | 75,5 | 73,8 | 70,2 | 63,0 | 49,8 | 43,9 |

Okrem priamej urbanizácie má na zmeny v jazyku vplyv aj nepriama urbanizácia, čiže pôsobenie mesta na obyvateľov, ktorí v ňom nežijú. Hlavnými mechanizmami nepriamej urbanizácie sú: zmena štruktúry povolaní, kyvadlová migrácia, kultúrne zariadenia, masovokomunikačné prostriedky či rekreácia mestských obyvateľov na dedine (Musil, 1977). V súčasnosti patrí k výrazným mechanizmom aj fakt, že pôvodne mestskí obyvatelia sa sťahujú na vidiek a do mesta denne dochádzajú, čo môže v budúcnosti spestriť našu jazykovú situáciu.

Napriek širokému priestoru medzi uniformnosťou a diferenciáciou a tiež napriek tendenciám, ktoré v mestách smerujú skôr k unifikácii, uvažujeme o existencii mestskej reči, ovplyvňujúcej a dotvárajúcej celkový imidž prostredia. Zároveň je však v súčasnosti reálne uvažovať aj o útvare národného jazyka, ktorý by bol charakteristický pre mestá a obsahoval by charakteristické znaky spoločné pre mestské reči.

Literatúra

BĚLIČ, Jaromír: Ke zkoumání městské mluvy. In: Acta Universitatis Carolinae – Philologica. Slavica Pragensia IV. 1962, s. 569 – 575.

BOSÁK, Ján: Skúmanie jazyka ako sociálno-komunikačného systému. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Ed. Ján Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 75 – 84.

EROFEEVA, Tamara Ivanovna: Sovremenaja gorodskaja reč. Perm: Permskij gosudarstvenij universitet 2004. 316 s.

FALŤAN, Ľubomír – PAŠIAK, Ján: Regionálny rozvoj Slovenska. Východiská a súčasný stav. Bratislava: Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied 2004.

GAJDOŠ, Peter – PAŠIAK, Ján: Vývoj sociálno-ekologickej situácie slovenskej spoločnosti. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1995. 264 s.

JANDOUREK, Jan: Úvod do sociologie. Vyd. 1. Praha: Portál 2003. 232 s.

MILROY, Lesley: Linguistic Variation and Change. Oxford: Blackwell 1992. 243 s.

MUSIL, Jiří: Urbanizace v socialistických zemích. Praha: Nakladatelství Svoboda 1977. 363 s.

MUSIL, Jiří: Lidé a sídliště. Praha: Svoboda 1985. 336 s.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Výskum mestského jazyka – tradície, stav, perspektívy. In: Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca. 5. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2000, s. 5 – 27.

RIPKA, Ivor: Urbanizácia dialektu. In: Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca. 5. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2000, s. 87 – 93.

SLANČOVÁ, Dana: V akých podobách existuje súčasná slovenčina? (K sociálno--funkčnej diferenciácii slovenčiny na konci 20. st.). In: Studia Academica Slovaca, 29. Bratislava: Stimul 2000, s. 234 – 249.

ŠTOLC, Jozef: Nárečia, interdialekty, mestský jazyk. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967. 296 s.

TAYLOR, Craig: Where am I? In: *The Guardian. Weekend*, 23. 11. 2002, s. 17 – 31.

ZEMKO, Ján et al.: Územný a sociálny rozvoj sídel. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1984.

## Sémantická interpretácia laudatív v starofrancúzskych hrdinských spevoch z 12. storočia

Dorota Vasilišinová

Oddelenie Slovenského národného korpusu,
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Preklad literárnych textov zo starej francúzštiny (ancien français) do súčasnej francúzštiny kladie pred prekladateľa veľa nástrah. Časový odstup či medzery v lingvistickom poznaní ancien français robia z takéhoto prekladu mimoriadne zložitý proces. Navyše ide o intralingválny preklad, pri ktorom východiskový jazyk je priamym predchodcom cieľového jazyka. Niektoré lexikálne jednotky pôsobia vo vzťahu k svojim moderným nástupcom ako faux-amis (falošní priatelia), sú charakteristické formálnou podobnosťou a obsahovou odlišnosťou zároveň. Patria k nim aj tzv. etické kvalifikátory (laudatíva), ktoré sú centrom záujmu tohto príspevku. Z výsledkov skúmania významu slov *cortois, franc, gentil* a *prod/prodom* v starofrancúzskych hrdinských spevoch z 12. storočia, na ktoré som sa zamerala v diplomovej práci (Vasilišinová, 2005), sa v tomto krátkom príspevku obmedzím iba na slovo *gentil*. Uvedený súbor slov je kľúčový na pochopenie starofrancúzskej epiky a jej širšieho kultúrneho pozadia, keďže definuje etický kódex rytierskej spoločnosti. Mojím cieľom je poskytnúť prehľad o významoch, ktoré jednotlivé lexémy, tu najmä slovo gentil, môžu nadobúdať v rôznych kontextových použitiach, a tým čiastočne pripraviť cestu prekladateľovi.

Starofrancúzske rytierske spevy alebo gestá sú rozsiahle epické básne, ktoré vznikali koncom 12. storočia až začiatkom 15. storočia. Ospevujú hrdinské činy rytierov, ktorí sa stali legendárnymi. Žongléri ich predvádzali na javisku počas jarmokov a vidieckych alebo hradných slávností, pričom sa sprevádzali

hudobnými nástrojmi a svoje predstavenie často i zahrali.[1] Jedným z najzachovalejších a zároveň najrozsiahlejších cyklov rytierskych spevov je Cyklus o Guillaumovi Oranžskom (Cycle de Guillaume d'Orange ou de Garin de Monglane). Skladá sa z dvadsiatich štyroch piesní, usporiadaných tematicky a chronologicky, opisujúcich nielen osudy legendárneho Guillauma, ale i jeho predchodcov a potomkov. Samotné historické pozadie ústrednej postavy je sporné a v piesňach sa prelínajú a spájajú osudy viacerých významných historických postáv (Guillaumov). Spolu sa ich podľa J. Bédiera (1914) uvádza asi šestnásť. Predmetom mojej štúdie boli iba tri texty z cyklu: Chanson de Guillaume (3554 veršov), Charroi de Nîmes (1486 veršov) a Couronnement de Louis (2695 veršov).[2] Všetky tri boli skomponované približne v rovnakom období prvej polovice 12. storočia a nadväzujú na seba i tematicky. Opisujú osudy Guillauma počas dobytia mesta Nîmes a Orange, boj proti Saracénom, obranu a korunováciu kráľa Ľudovíta a svadbu s krásnou pohankou Orable, neskôr pokrstenou Guibourc.

Pri sémantickej interpretácii laudatív som sa pridržiavala viacerých princípov. Prvým z nich je synchrónnosť, ktorú potvrdzuje výber iba troch textov skomponovaných približne v rovnakom čase. Keďže éra hrdinských spevov zasahuje až štyri storočia, je veľmi dôležité skúmať stav jazyka a jeho lexiky v jednom krátkom časovom úseku. Je však potrebné upozorniť aj na fakt, že relevantnosť údajov o skomponovaní textov je pri takomto literárnom žánri spochybniteľná. Často sa musíme odvolávať na jediný zachovalý rukopis. Druhým princípom je semaziologický prístup. Aj napriek tomu, že predmetom výskumu sú navzájom významovo úzko príbuzné laudatíva, východiskom ani cieľom nie sú onomaziologické štruktúry, nejde o rekonštrukciu lexikálneho mikrosystému pokrývajúceho významové vzťahy medzi lexémami a ich významami, ani o ich hierarchizáciu. Posledným princípom tejto metódy je kontextová interpretácia na základe konkrétnych okurencií laudatív v textoch piesní. Tu je dôležité dodať, že pri takomto type výskumu sú kontext a znalosť kultúrno-historického pozadia opisovaných udalostí často jediným zdrojom poznatkov (ak neberieme do úvahy etymológiu slov).

---

[1] Ako uvádza François Suard (1993), žonglér má mimoriadny talent, je dobrým spevákom, hráčom na strunové nástroje (viellu) a dokáže predviesť rôzne kúsky. Vedie potulný spôsob života, presúva sa z miesta na miesto podľa potreby. Môže sa pripojiť i ku skupine žonglérov alebo slúži iba jednému pánovi.

[2] Úplný zoznam piesní tvoriacich Cyklus o Guillaumovi Oranžskom podľa J. Frappier (1955): Garin de Monglane, Girard de Vienne, Aymeri de Narbonne, Les Narbonnais, Les Enfances Guillaume, Le Couronnement de Louis, Le Charroi de Nîmes, La Prise d'Orange, Les Enfances Vivien, Chevalerie Vivien ou Covenant Vivien, Aliscans, Bataille Loquifer, Moniage Rainouart, Moniage Guillaume, Siège de Barbastre, Guibert d'Andrenas, La Mort Aymeri de Narbonne, Foucon de Candie, Enfances Garin de Monglane, Prise de Cordes et de Sebille, Renier, Bueve de Commarchis, Chanson de Guillaume. Piesne sú usporiadané nie podľa doby vzniku, ale podľa tematickej nadväznosti.

Adjektívum *gentil* pochádza z latinského slova *gentilem* znamenajúceho vo francúzštine „qui appartient à la gens (gens, gentis); c-est-à-dire au groupe de tous ceux qui descendent d'un ancętre commun, puis signifiant „de bonne race", „bien né", „noble, beau" (pochádzajúci z jedného rodu, neskôr to znamenalo pochádzajúci z dobrého rodu, urodzený)". K pôvodnému latinskému významu „pochádzajúci z istej rodiny" sa teda vo francúzštine pridružil význam „nadradenosti". Význam slova *gentil* sa tak neskôr z domény sociálnej („urodzený") preniesol i na správanie sa na verejnosti, vystupovanie. Pri nahliadnutí do slovníka starej francúzštiny (Greimas, 2004), mapujúceho francúzsky jazyk 9. – 12. storočia, nájdeme tieto významy slova *gentil*:

- noble, de bonne race,
- gentil, courtois,
- joli, beau,
- vaillant, généreux.

Sémantická interpretácia pokračuje vyhľadaním konkrétnych výskytov *gentil* v textoch troch piesní. Najčastejšie sa vyskytuje v Couronnement de Louis (CL), dohromady 34-krát. Na ilustráciu uvediem niekoľko príkladov:

verš 256 *„Hé!* ***Gentilz*** *cuens, por Deu l'esperitable, ..."*

*„...Et se i fust Aimeris li guerriers,*
verš 571 *Vos* ***gentilz*** *pere, qui tant fait a preisier..."*

verš 1356 „***Gentilz om****, sire, eü m'avez mestier;*
*Rescos m'avez des mains as aversiers,..."*

V Charroi de Nîmes (CN) sa *gentil* vyskytuje jedenásťkrát vo forme adjektíva a dvakrát dokonca i ako adverbium. Tieto posledné dva prípady ma zaujali iba z hľadiska významového, pretože táto štúdia sa zaoberá výlučne adjektívnymi formami stojacimi pri substantíve, prípadne formami substantivizovanými.

verš 29 *Li cuens Guillelmes fu molt* ***gentix*** *et ber...*

*Isnelement alez a vostre ostel,*
verš 47 *Et si vos fetes* ***gentement*** *conraer, ...*

verš 696 *Iluec avoit un* ***gentil*** *chevalier...*

*Si ai ge nom Guillelmes Fierebrace,*
*filz Aymeri de Nerbone, le saige,*
verš 1340 *Le* ***gentill*** *conte qui tant a vasselage.*

Trinásťkrát sa *gentil* vyskytuje v poslednej zo študovaných piesní, v Chanson de Guillaume (CG).

verš 288 *Alez vus ent, francs chevalers* ***gentilz,***
*Car jo ne puis endurer ne suffir*
*Tant* ***gentil*** *home seient a tort bailli.*

*„Vivd'en sire, mar fu; juvente bele,*
verš 2002 *Tis* ***gentil*** *cors e ta teindre maissele!"*

verš 2307 *Li* ***gentil*** *cunte revint a la cité.*

verš 2568 *Li quons Willame est prodome e* ***gentil,***
*Si ad amé ses pers e ses veisins,*
*Si socurst les, si les vit entrepris.*

Z týchto päťdesiatich ôsmich okurencií adjektíva *gentil* v troch hrdinských spevoch som kontextovo interpretovala a vyčlenila štyri rôzne kontextové významy:

**I. noble** (urodzený, šľachtic) – CL 256, CN 696, CG 2307,
**II. vaillant** (udatný, statočný, chrabrý) – CL 571, CN 29, CG 288,
**III. généreux, bon** (dobrý, veľkorysý, veľkodušný, šľachetný) – CL 1356, CG 2568,
**IV. beau, joli, de belle façon** (pekný, pekne) – CN 47, CG 2002.

Ako možno vidieť i na týchto niekoľkých príkladoch, *gentil* je najčastejšie anteponované pred substantívom v spojení *gentil om*, čo sa neskôr lexikalizovalo do podoby *gentilhomme* (homme d'origine noble, homme généreux, distingué).[3] V takomto prípade je *gentil* nositeľom významu noble. Podobne je to aj pri antepozícii pred substantívami *cunte, rei, chevaler, clerc, abé, parenté* atď. Vo viacerých prípadoch je *gentil* súčasťou viacnásobného prívlastku, napr. *li proz e li gentilz, li gentilz et li ber, molt gentix et ber,* kde je vo funkcii intenzifikátora významu slova, v ktorého blízkosti stojí, a tým sa zároveň posúva i jeho vlastný význam (napr. CG verš 2568).

Na záver môžem konštatovať, že význam adjektíva *gentil* sa v priebehu storočí značne zmenil. Z polysémantického slova sa postupne stáva slovo monosémantické. Polysémantický charakter laudatív je potrebné vziať do úvahy pri preklade textov zo starej francúzštiny do modernej, keď už nie je možné prekladať ich, ako je to napr. v prípade slova *gentil,* iba súčasnými qui plaît par sa grâce → agréable, aimable, mignon alebo qui plaît par sa délicatesse morale, douceur[4], pretože môže dôjsť ku skreslenej interpretácii a zároveň sa tak dnešnému čitateľovi nepriblíži bohatstvo starofrancúzskej lexiky. Ďalšou podstatnou

[3] Do slovenčiny sa prekladá ako *šľachtic* alebo *gavalier*. Pre mnohých je azda známejšia anglická podoba slova *gentleman*, prípadne poslovenčené *džentlmen.*

[4] Gentil sa do slovenčiny prekladá ako: 1. milý, prijemný, chutný; 2. dobrý; 3. pekný (Porubská-Gründlerová, 2002).

prekážkou je i preklad takýchto textov do iných jazykov, ako je francúzština, keď sa prekladateľ nemôže uspokojiť s poznaním iba súčasného stavu francúzskeho jazyka.

Literatúra

ANDRIEUX-REIX, Nelly: Ancien français. Fiche de vocabulaire. Paris: PUF 1987.

BEDIER, Joseph: Les légendes épiques. Tome I, Le Cycle de Guillaume d'Orange. Paris: Champion 1914. 464 s.

Chanson de Guillaume. Edition bilingue de François SUARD. Paris: Classique Garnier 1999.

Charroi de Nîmes. Chanson de geste du XIIème siècle. Editée par J. – L. PERRIER. Paris: Librairie Honoré Champion 1974.

Couronnement de Louis. Chanson de geste du XIIème siècle. Editée par Ernest LANGLOIS. Paris: Librairie Honoré Champion 1968.

COUTY, Daniel: Histoire de la littérature française. Paris: Bordas 2002.

DAUZAT, Albert – DUBOIS, Jean – MITTERAND, Henri: Dictionnaire étymologique et historique du français. Paris: Larousse 1995. 822 s.

FRAPPIER, Jean: Les chansons de geste du cycle de Guillaume d'Orange. I. – La chanson de Guillaume, Aliscans, La Chevalerie Vivien. Paris: SEDES 1955. 310 s.

GREIMAS, Algirdas Julien: Dictionnaire de l'ancien français. Paris: Larousse 2004.

PORUBSKÁ, Emília – GRÜNDLEROVÁ, Viera: Francúzsko-slovenský slovník. Bratislava: Ikar 2002. 799 s.

SUARD, François: La chanson de geste. Paris: PUF 1993. 127 s.

VASILIŠINOVÁ, Dorota: L'Interprétation sémantique de quelques quqlifications laudatives dans les chansons de geste du XIIème siècle. Bratislava: Filozofická fakulta UK 2005. 67 s.

## Základné konštanty v kompozičnej výstavbe cestopisnej literatúry

Katarína Vilčeková

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

Konštantnými znakmi cestopisu, ktoré určujú formu literárnej výpovede o ceste a cestovaní, sú dokumentárnosť a autentickosť. Dokumentárnosť do značnej miery určuje základné druhové znaky cestopisu. Autentickosť je jedným zo základných prvkov výstavby dokumentárnej prózy, ktorý autor používa pri uskutočňovaní estetickej funkcie. Pre pochopenie špecifickej epickosti cesto-

pisnej druhovej formy je nevyhnutné vymedziť základné prvky epickej prózy (t. j. rozprávač, hrdina a dej).

Analýzou jednotlivých zložiek druhovej štruktúry cestopisu možno dospieť k vymedzeniu jeho viac-menej vyhranenej formy. Medzi konštantné znaky, ktoré určujú formu literárnej výpovede o ceste a cestovaní, patrí jej dokumentárnosť, autentickosť zážitku autora – cestovateľa. Cestopis sa líši od fiktívnych druhov epickej prózy (románu, novely a pod.) priamo autentickou výpoveďou subjektu a dokumentárnym charakterom. Základné druhové znaky cestopisu do značnej miery určuje práve dokumentárnosť. Princíp cestovania sa rozdielne uplatňuje vo fiktívnej próze a v próze dokumentárnej, cestopisnej. Cestopismi v najširšom zmysle slova môžu byť aj mnohé sujetovo-fiktívne diela epickej prózy i poézie. Cestovanie ako dynamická forma ľudskej existencie a vzťahu človeka ku skutočnosti je vďačným stavebným prvkom epickej konštrukcie. Vo fiktívno-sujetovej próze je cestovanie prevažne iba jedným z možných kompozičných postupov v rozvíjaní deja i charakterov postáv či prípadným zámerom vytvoriť zdanie autenticity. Poznáme však i diela, ktoré spája spoločná autorská autentická výpoveď o konkrétnom čase a priestore. Niektorí autori aj osobitne podčiarkujú autentickosť svojej cestopisnej správy uvádzaním okolností, za ktorých vznikla. Jedným zo základných prvkov výstavby dokumentárnej prózy, ktorý autor používa pri uskutočňovaní estetickej funkcie je autentickosť. S obdobným cieľom uplatňuje iné prvky autor fiktívnej prózy. Dokumentárnosť cestopisu nevylučuje autorov aktívny tvorivý postup, umeleckú invenciu. Autori významných cestopisných diel vtláčali dokumentárnej forme svojej autentickej výpovede aj pečať vlastnej ľudskej osobnosti, črty jedinečnosti a neopakovateľnosti. Dokumentárnosť teda necháva široký priestor aj na uplatnenie osobnosti tvorivého subjektu. Dokumentárnu cestopisnú prózu tak nemožno chápať ako protokolárny záznam. Základný, konečný zmysel dokumentárneho diela v umeleckej próze nie je v jeho autentickosti, vo faktograficko-poznávacej oblasti, ale v jeho estetickej hodnote. Dokumentárnosť a autentickosť nesujetovej prózy netreba chápať doslovne, ale podmienečne – ako umeleckú tendenciu. Nesujetová próza ju nadobúda iba v štruktúre umeleckého diela, v ktorom vykonáva určitú estetickú funkciu. Pre hodnotenie cestopisu ako dokumentárnej prózy nie je dôležitá spoľahlivosť jeho dokumentárneho základu, ale výsledná estetická hodnota (porov. Klátik, 1968, s. 25 – 30; bližšie Valček, 2000 a Vlašín, 1984).

Základné prvky epickej prózy je nevyhnutné vymedziť pre lepšie pochopenie špecifickej epickosti cestopisnej druhovej formy. Kľúčovými formami epického sveta a dominujúcimi prvkami, ktoré určujú charakter epického tvaru, sú rozprávač, hrdina a dej (fabula). Absencia niektorého z týchto základných prvkov znamená rozklad epickej štruktúry. Vzájomný vzťah spomínaných konštánt môže byť rozličný. Niektorá z nich môže byť potlačená a zredukovaná, iná zase výrazne rozvinutá a vysunutá do popredia, ba sú časté prípady aj ich vzájomného splynutia (hrdina a rozprávač predstavujú

fyzicky jednu osobu). Spomínané epické prvky sú v celkovej štruktúre epického diela rozhodujúce, ale nevylučuje sa ani pôsobenie lyrických alebo dramatických zložiek.

Rozprávač je v cestopise vždy autorský. Totožnosť autora a rozprávača tvorí jeden z najbežnejších (i najkonvenčnejších) druhových znakov cestopisu a má rozhodujúci význam pre jeho kompozičnú výstavbu. Postava autora – cestovateľa a rozprávača v jednej osobe zaručuje pri zobrazovaní skutočného sveta vierohodnosť správy. Potvrdzuje, že to, čo je zobrazené a opísané, bolo fakticky odpozorované. Dominujúcu úlohu spĺňa výpoveď v prvej osobe. Ústredné postavenie autora – cestovateľa v cestopise určuje aj jeho vzťah k ostatným postavám. Postavy v cestopise sú vo svojom konaní i význame zredukované. Ich funkcia sa prenáša na postavu autora – rozprávača. Cestovateľ – rozprávač preberá funkcie ostatných postáv epického sveta. Cestovateľ nepodáva iba „externé" cestovanie, t. j. opis pohybu od jedného faktu objektívnej skutočnosti k druhému, ale aj „interné cestovanie, t. j. putovanie po vlastnej „vnútornej" krajine. Cez cestovateľa – autora spĺňa cestopis dvojakú funkciu. Podáva jednak informáciu o objektívnom svete, o geografii, histórii, etnografii, umení, kultúre a ľuďoch precestovanej krajiny. Súčasne podáva správu o „vnútornom priestore" subjektu, t. j. o jeho psychologických a intelektuálnych danostiach. Autorov „vnútorný priestor" sa otvára a sprístupňuje čitateľovi práve dotykom s objektívnym svetom. Obe „spravodajské" funkcie cestopisu, realizované cez cestovateľa – rozprávača, predstavujú konštanty cestopisu ako druhovej štruktúry. Ak jedna z nich chýba, znamená to zároveň rozklad alebo negáciu cestopisu ako druhu. Keď sa pozornosť obracia len na „vnútornú informáciu", tak sa cestopis posúva svojou temer výlučnou „správou o človeku" k fiktívnej próze. Úplná objektivizácia cestopisnej informácie a chýbanie správy o autorovi – cestovateľovi však na strane druhej vysúva cestopis z umeleckej literatúry do iných oblastí písomníctva (napr. vedecké alebo politické spravodajstvo a pod.). Vzťah oboch týchto základných funkcií cestopisu nepredpokladá záväznú rovnováhu. Konkrétna podoba funkcií cestopisu závisí od charakteru literárnych epoch, od vládnucej poetiky či od autorského typu. Dominantné postavenie jednej z dvoch funkcií cestopisu určuje aj dva základné typy cestopisnej literatúry. „Sciencistický" cestopis s dôrazom na objektívnu skutočnosť precestovanej krajiny, a „autentický" cestopis, zameraný na obraz autora – cestovateľa. Vzťah autora – cestovateľa ku skutočnosti určuje aj jeho odlišné postavenie v štruktúre cestopisu. Postavenie autora – cestovateľa je vždy ústredné, ale v jednom prípade je zjavne vysunuté do popredia, v druhom zase skryté, zatlačené. Autor – cestovateľ, ktorý súčasne vykonáva aj funkciu rozprávača, predstavuje v cestopise základný integrujúci princíp. Ten na jednej strane vyjadruje autorov vzťah ku skutočnosti a na strane druhej túto pozorovanú skutočnosť organizuje do epického celku. Autorský subjekt má mimoriadne postavenie tak vo významovom, ako aj v kompozičnom pláne cestopisnej druhovej štruktúry. Kompenzujú sa tým isté zložky a funkcie, ktoré majú iné epické

štruktúry, najmä fiktívne (napr. román, novela). Cestopis ako dokumentárna forma rozprávania v prvej osobe sa opiera o štrukturálne „pole“ lyriky. Práve toto lyrické „pole“ je pre cestopis a príbuzné druhové formy náhradou za nerozvinuté zložky epickej štruktúry (rozprávanie, charaktery). Je aj prostriedkom, ako celistvejšie vyjadriť totalitu objektívnej skutočnosti i ľudského subjektu v nej. Špecifický typ rozprávača v cestopise by sa dal zhrnúť do nasledujúcich bodov:

- Dominujúcou formou rozprávača je rozprávač autorský (v prvej gramatickej osobe). Iné formy predstavujú vychýlenie smerom k fiktívnej epike.
- Najčastejšie sa uplatňuje kombinácia rozprávača – pozorovateľa a rozprávača – účastníka.
- Rozprávač je viazaný tak na rozprávaný, ako aj skutočný (autentický) čas a priestor.
- Preberá funkciu ostatných postáv epického sveta, ktoré sú podstatne zredukované.
- Rozprávač má ústredné, dominujúce postavenie v hierarchii základných epických zložiek cestopisu ako druhovej formy. Často sa opiera svojou výpoveďou o štrukturálne „pole“ lyriky.
- Integruje výpoveď o sebe ako správu o „vnútornej krajine“ s informáciou o objektívnej skutočnosti, o vonkajšej krajine (porov. Klátik, 1968, s. 38 – 45).

Ďalším základným prvkom epickej prózy je dej. Bez príbehu, rozprávania niet epiky. Dej (sujet) v cestopise neexistuje vo forme zložitej organizácie vzťahov postáv. Možno hovoriť iba o úlomkoch deja, o zredukovanej dejovosti. Súvisí to prirodzene s redukciou postáv. Jediná postava autora, aj keď je akokoľvek dôležitá a ústredná, nemôže vytvoriť sujetovú osnovu. V cestopise sa vyskytuje množstvo príbehov, udalostí. Dejová následnosť v cestopise obsahuje všetky zložky epickej prózy – monológ i dialóg, opis prírody i prostredia, portréty i charakteristiku postáv, autorské komentáre i reflexie. V cestopise niet však väzby medzi jednotlivými príbehmi. Každý nový príbeh má nových účastníkov, náhodných činiteľov na autorových cestách. Príbehy predstavujú samostatné autonómne časti a spája ich iba postava autora – cestovateľa. Od príbehu k príbehu sa čitateľ dostáva striedaním priestoru, prechodom z jedného prostredia do druhého, od jedného faktu k druhému. Dokumentárny model cestopisu je typom deskriptívno-naratívnej prózy, v ktorej opisovanie predstavuje rozvinutú a rozprávanie zredukovanú zložku. V cestopise sú charaktery a dej vo svojom význame a funkcii podstatne zredukované. Všetky zložky cestopisu sú bezprostredne podriadené autorskému rozprávačovi. Nevládne medzi nimi hierarchický poriadok, jedna zložka sa nepodriaďuje druhej. Rozmanitosť cestopisných typov vyplýva z určitého uprednostňovania jednej alebo viacerých zložiek cestopisu, ktoré však týmto nenadobúdajú vyššiu kontextovú kvalitu a organizujúcu funkciu. Rozoznávame tak cestopis deskriptívny, reflexívny, rozprávačský či lyrický (porov. Klátik, 1968, s. 45 – 48).

Rozprávač, postava a dej, základné formy epického sveta, netvoria mechanický súčet, ale predstavujú organizáciu. Ich vzájomné vzťahy utvárajú štruktúru epickej prózy. Existenciálnymi formami epickej postavy sú priestor a čas, pretože postava sa aktívne prejavuje len v kategóriách priestoru a času.

V cestopise je priestor – krajina, prostredie, exteriér a interiér – pozadím, na ktorom vystupuje autor – cestovateľ, prichádzajúci na svojich cestách do styku s ľuďmi. Priestor prestavuje v cestopise reálnu, dokumentárnu veličinu, ktorá je vopred daná ako objektívne existujúca a od autorovej vôle nezávislá hodnota. Autor – rozprávač vstupuje s priestorom do priameho styku. Priestor ja sám „hrdinom" cestopisu. V cestopise teda priestor nevykonáva sprostredkujúcu funkciu medzi autorom a postavami. Odlišná štruktúra cestopisu sa prejavuje aj vo vzájomnom vzťahu postáv a priestoru na jednej strane a autora na strane druhej. Predmetom autorovho pozorovania je objektívny svet. Tvoria ho ľudia i prostredie, v ktorom žijú, ako aj hmotné i duchovné prejavy ich činnosti (t. j. architektúra, umenie, charakter miest a prostredia a pod.). Ľudia i priestor (krajina, interiér atď.) v cestopise vystupujú vo vzťahu k subjektu autora – cestovateľa ako nezávislá konkrétna forma objektívneho sveta. Preto je celkom bežný typ cestopisov, v ktorých priestor úplne dominuje nad ľuďmi. Autora cestopisu zaujala krajina, prostredie, materiálna kultúra, a tak stretnutiam s ľuďmi venuje malú pozornosť. Cestopis redukuje funkcie deja a postáv, a tým umocňuje a podstatne rozširuje funkciu iných zložiek a kategórií, napr. priestoru. Táto skutočnosť sa prejavuje v rozšírení úlohy opisu v cestopise. V cestopise opis nie je iba jednou zo štylistických jednotiek a nástrojov, ale hlavnou kategóriou skúmania, základným prostriedkom zmocňovania sa skutočnosti. Pred subjektom – cestovateľom sa premieta objektívny svet, striedajú sa obrazy skutočnosti, miesta dejov i ľudia. V cestopise je opis aj bezprostredným výrazom autorského subjektu, t. j. vždy je spätý s výpoveďou autora – rozprávača o sebe samom. Opis objektívnej skutočnosti, teda priestoru a obsahu, ktorým je tento priestor naplnený, má v cestopise ešte jednu špecifickú vlastnosť. Je to moment dvojakého odrazu skutočnosti. Autor cestopisu vidí cudziu krajinu očami svojej krajiny. Cestovateľov pohľad na cudziu krajinu, jej prírodu, ľudí, zvyky a hmotnú kultúru sa lomí cez prizmu jeho domova. Táto konfrontácia existuje aj vtedy, keď cestovateľ zjavne neporovnáva a neoživuje reminiscencie na svoju vlasť. Cestopisy sú vo väčšine prípadov založené práve na tejto konfrontácii. Cestovateľ porovnáva vlastnú i cudziu krajinu, aby vyzdvihol to, čo je nápadné a neobyčajné, t. j. čo je „nové". Cestopis, v ktorom je priestor vyjadrený štylistickou kategóriou opisu ako prejavu autorovho pozorovania, hrá rozhodujúcu a dominantnú úlohu, je svojím typom deskriptívny, „panoramatický". Výrazná rozprávačská tendencia v cestopise vytvára iný typ cestopisu – typ naratívny. Ide o úsilie prekonať statickú deskriptívnosť cestopisu aktualizáciou dejových zložiek, rozvíjaním jeho epickosti pomocou sústredenia sa na ľudí a ich vzájomné vzťahy, realizované v príbehoch, dialógoch a situáciách. To sú však iba dve tendencie, ktorými cestopis smeruje k susedným štrukturálnym „poliam",

k esejistickej a náukovej próze na jednej strane a k fiktívnej próze na strane druhej. Deskriptívno-naratívna epická štruktúra cestopisu však tvorí rámec, druhové hranice pre obe tieto tendencie (porov. Klátik, 1968, s. 48 – 52).

V štruktúre cestopisu je špecifická aj úloha času. V cestopise má čas svoju autentickú, dokumentárnu hodnotu. Plynie vo svojej následnosti, lineárne. Súčasne tak vytvára osnovu kompozície diela. Časová postupnosť, lineárna kompozičná osnova, ktorá vyplýva zo zovšeobecnenia doterajšej cestopisnej praxe, nie je však neporušiteľným pravidlom cestopisnej druhovej formy. Nie je preto ani vylúčená existencia cestopisu, ktorý by nezachovával časovú (i priestorovú) kontinuitu. Ide o prípad, keď rozprávač-cestovateľ podáva svoje zážitky z ciest v časovo poprehadzovanom poriadku, alebo retrospektívne, t. j. v obrátenom, spätne sa odvíjajúcom časovom slede. V cestopise sa teda môže uplatniť aj rozťahovanie či kondenzovanie času. Cestovateľ vo svojom rozprávaní niektorým momentom venuje mimoriadnu pozornosť, kým ponad iné prejde celkom zbežne, alebo ich ani nezaregistruje. Táto voľnosť v práci autora s časom v cestopise je predsa len obmedzená. Určité krajnosti, ako je vypustenie celých časových úsekov, rokov i životných období, alebo naopak, zhustenie epického obsahu do minimálnej časovej jednotky, roztiahnutie času až na niekoľko generácií, by už bolo rozrušením cestopisu a negáciou samej jeho podstaty (porov. Klátik, 1968, s. 52 – 54).

Literárnovedný výskum cestopisnej literatúry pomohol vymedziť konštantné znaky cestopisu, ktoré predstavujú predovšetkým dokumentárna a autentická autorská výpoveď. Cestopis sa nimi odlišuje od rôznych druhov fiktívnej prózy (najmä od románu a novely). Aj fiktívna próza používa cestovanie ako kompozičnú osnovu. Dokonca v niektorých dielach sa autor opiera aj o vlastné zážitky a poznatky z ciest, takže môžu mať taktiež dokumentárnu, autentickú povahu. Podstatný rozdiel je však vo funkcii obrazu cesty a cestovania v cestopise a v románe. V cestopise majú informácie o krajine a ľuďoch podstatnú úlohu, kým v románe sú podriadené vyšším kontextovým jednotkám, t. j. deju, charakterom i celkovej koncepcii diela. Dokumentárnosť, ktorá je štrukturálnym znakom cestopisu, nemá estetickú hodnotu. Zároveň dokumentárnosť nemožno chápať ako ostrú demarkačnú čiaru medzi cestopisnou a fiktívnou prózou. Hranica medzi nimi nie je pevná. Diela majú prechodný charakter. Prelínajú a stretávajú sa v nich dve druhové štruktúry. Cestopis taktiež predstavuje určitú pružnú, dynamickú štruktúru, ktorá sa stretávaním a prelínaním s inými druhmi obohacuje, mení, prispôsobuje sa potrebám vývinu, a tak si zachováva životaschopnosť.

Za základné zložky epického diela považujeme rozprávača, postavy a dej. Rozprávač má v cestopise mimoriadnu úlohu. Jednak zjednocuje informácie o krajine, jednak informácie o sebe ako autorskú sebavýpoveď. Preberá funkcie iných postáv. Predstavuje hlavnú sféru, dominujúci prvok v cestopise, a to aj napriek tomu, že jeho možnosti vo variáciách nie sú bohaté. V porovnaní s funkciou autora – rozprávača majú postavy v cestopise podradnú, epizodickú úlohu.

Len výnimočne prerastajú na charaktery. V cestopisnej literatúre je zredukovaný aj dej. Cestopis totiž nie je vybudovaný na sústave zložitých vzťahov postáv – charakterov v sujetovo-kompozičnej rovine. Predstavuje pohyb v priestore a čase od jedného faktu k druhému. Zjednocuje v jednej osobe autora, rozprávača i cestovateľa.

V cestopise na rozdiel od fiktívnej prózy vystupujú aj kategórie priestoru a času. Priestor je v cestopise nezávislou hodnotou, ktorú autor nevytvára, ale prenáša do diela. Existuje bezprostredné spojenie medzi priestorom a autorom – cestovateľom. Opis ako vyjadrenie priameho vzťahu autora k priestoru hrá preto v cestopise dôležitú, niekedy aj rozhodujúcu funkciu. Prevláda deskriptívny typ cestopisu, kým naratívny cestopis aktualizuje vo väčšej miere rozprávanie a primkýna sa k pólu fiktívnej epickej prózy. V cestopise má funkciu iba objektívny čas. Čas spolu s priestorom tvoria osnovu lineárnej kompozície cestopisu (pozri bližšie Klátik, 1968).

Literatúra

KLÁTIK, Zlatko: Vývin slovenského cestopisu. Bratislava: SAV 1968.
VALČEK, Peter: Slovník literárnej teórie A – J. Bratislava: SSS 2000.
VLAŠÍN, Štěpán: Slovník literární teorie. Praha: Československý spisovatel 1984.

## Niektoré dynamické javy v súčasnej slovenčine

Michaela Wickleinová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

### 1. Dynamické tendencie v jazyku

Dynamiku v jazykovom systéme súčasnej slovenčiny môžeme charakterizovať celým súborom protichodných tendencií. Mnohé jestvujú vo vzájomnej súčinnosti, iné vznikajú ako rezultát pôsobenia istého súboru javov, ale môžu sa i vzájomne vylučovať a vzájomne si konkurovať. Vo všeobecnosti platí, že istý jestvujúci prvok alebo jav hodnotíme vo vzťahu k iným jestvujúcim javom. V rámci binárnych opozícií je každý prvok definovaný svojim protikladom, ale tento vzťah dvoch prvkov nemožno vyčleniť z celého komplexu štruktúr, v ktorých taká binárna opozícia naďalej „pracuje“. Ako prvú uvádzame tendenciu, ktorá sa prejavuje v rôznych slovotvorných postupoch a javoch súčasného jazyka a podmieňuje ich produktivitu:

a) ekonómia vo vyjadrovaní – presnosť a explicitnosť vo vyjadrovaní. V mnohých prípadoch sa objavujú v jednote, bez toho, že by sa vzájomne vylučovali. Napriek tomu niekedy pôsobia protichodne a podmieňujú tvorbu slovotvorných variantov a slovotvorných synoným.

b) kolokvizácia – intelektualizácia. Ako uvádzajú autori v Dynamike slovnej zásoby súčasnej slovenčiny (1989, s. 246) základným znakom intelektualizácie je spisovný jazyk. Charakteristikou lexikou sú abstraktné slová a priamo súvisí i s procesom terminologizácie (vytváranie abstraktných slov na -osť, -nie a pod.). Na jednej strane sa táto tendencia prejavuje ako potreba presného a špeciálneho vyjadrovania a slúži na rozvíjanie myslenia, na druhej strane však možno badať aj iný rozmer tohto smerovania, a to elitárske a snobské zámery používateľa jazyka. Neopodstatnené využívanie lexiky cudzieho pôvodu a teminologizovanie slovnej zásoby neadekvátnym spôsobom možno vnímať ako snahu vyčleniť sa spomedzi ostatných používateľov.

Protichodným procesom je kolokvizácia, pri ktorej do jazyka vstupujú hovorové prvky, dôsledkom čoho sa jazyk stáva živší. Všeobecne sa v súčasnosti hovorí skôr o štandardnom jazyku (jazyk v bežnej komunikácii), o polooficiálnych prejavoch a možno zaznamenať silný vplyv hovoreného jazyka na komunikáciu (90 % súčasných komunikátov sa realizuje v hovorenej podobe) [Bosák, 2001, s. 287]. Súvisí to okrem iného aj s nebývalým rozmachom masovej komunikácie a so snahou o zjednodušovanie vo vyjadrovaní. Príčiny možno vidieť i v uprednostňovaní masovej zábavy na televíznych obrazovkách reprezentovanej nekultivovanými používateľmi jazyka na úkor vysielania reprezentovaného tvorivými a kultivovanými používateľmi. J. Horecký v roku 1979 v súvislosti so stratifikáciou jazyka hodnotí, že „spisový jazyk ostáva základným vyjadrovacím prostriedkom v masovokomunikačných prostriedkoch a výhradným prostriedkom v školskom vyučovaní.“ J. Vaňko (2005, s. 83) zasa hodnotí súčasnú komunikačnú prax, ktorá potvrdzuje, že „základnou a rozšírenou realizáciou národného jazyka je štandardná forma“. Na druhej strane, ak máme túto tendenciu posudzovať nielen jednostranne ako nežiaduci jav, ako by sa mohlo zdať, hovorový jazyk ponúka používateľovi v danej komunikačnej situácii možnosť výberu vhodného jazykového prostriedku z hľadiska jeho štýlovej hodnoty.

c) syntetizmus – analytizmus. Mohli by sme tu hovoriť aj o aglutinačných a analytických tendenciách. Obidva slovotvorné postupy na základe modifikácie motivujúceho pomenovania možno chápať ako „druhotné a kvalitatívne obohacovanie slovnej zásoby“ (Dolník, 1993, s. 41). Keďže syntetické kompozitá a analytické multiverbizované spojenia majú mnohokrát slovotvorné synonymá, vznikajú s istým komunikačným zámerom a prispievajú tak k štýlovej, k funkčnej diferenciácii. Skladanie je veľmi produktívnym slovotvorným postupom nielen v súčasnosti, napriek tomu neustále sledujeme narastanie aglutinačných tendencií v štruktúre jazyka. Problematike kompozít sa budeme podrobnejšie venovať v nasledujúcej časti. Vo všeobecnosti sa v literatúre uvádza, že univer-

bizácia (abonentský lístok – abonentka) je prejavom tendencie po ekonomizácii jazykového procesu (napr. Mistrík, 1983). Univerbizácia skladaním rovnako môže byť prejavom tejto tendencie, a to v prípade, keď sa zložené slovo nedá rozvinúť na jednoduchú syntagmu, napr. hráč stredu poľa – stredopoliar. Na druhej strane zložená forma v zásade neprispieva k úspornému vyjadrovaniu, najmä v prípadoch, keď daný význam možno vyjadriť len jedným z komponentov. Mohli by sme povedať, že tu prevažuje snaha o presnosť alebo jedinečnosť výrazu pred ekonómiou výrazu, napr. spolupodielať sa – podielať sa, daždivosivý – sivý). Opačným procesom je multiverbizácia. Ide o analytické viacslovné pomenovania, ktoré spravidla majú svoje synonymá v jednoslovnom pomenovaní napr. čitateľská obec – čitatelia, podať žalobu – žalovať. Na základe toho analytické multiverbizované spojenia hodnotíme ako spojenia smerujúce k explicitnému vyjadrovaniu, ktoré sa prejavujú najmä v odbornom a publicistickom štýle. V nasledujúcej časti sa budeme venovať jednej skupine analytických pomenovaní – verbo-nominálnym spojeniam.

d) substantivizácia – tvorenie denominálych slovies. Substantivizácia sa prejavuje vo viacerých produktívnych slovotvorných postupoch a tendenciách v jazykovej štruktúre. Spôsob analytického verbo-nominálneho vyjadrovania je napokon tiež prejavom tejto tendencie, keďže ide o vyjadrenie slovesného významu desémantizovaným kategoriálnym slovesom a podstatným menom, ktoré je z hľadiska významu rozhodujúce, je jeho nositeľom. Hypertrofiu substantív v texte a nominálny spôsob vyjadrovania súvisia s potrebou pomenovať nové predmety a javy súvisiace s rozmachom vedy a techniky a s potrebou pomenovať stavy a postavenie človeka vo vyvíjajúcej sa spoločnosti. J. Mistrík (1997, s. 46) k nominálnemu spôsobu vyjadrovania uvádza, že „mysliaci človek formuluje svoje myšlienky ľahšie v pojmoch, ktoré potom označuje substantívami“.

Protichodnou tendenciou je tvorenie denominálnych slovies. Ide tu prevažne o kauzatívne slovesá, ktoré vznikajú jednak so zámerom jazykovej ekonómie (denominálne kvalitatívne kauzatíva a inštrumentálne kauzatíva), jednak majú modifikačnú a perfektivizačnú funkciu (sem možno zaradiť i deadjektívne kauzatívne slovesá) teda odrážajú skôr potrebu presného vyjadrovania.

## 2. Analytické verbo-nominálne pomenovania

O analytických verbo-nominálnych spojeniach sa v slovenskej aj v slovanskej jazykovednej literatúre veľa popísalo. Vzhľadom na ich dlhodobé pôsobenie v štruktúre jazyka sa pokladajú za vývinový jav, avšak s vnútornou dynamikou, ktorá je v súčinnosti s inými tendenciami v jazyku. Každý z autorov, ktorý sa danou témou zaoberal, pritom hodnotí tento jav v istom vývinom období jazyka ako tendenciu k analytickému spôsobu vyjadrovania alebo ako produktívne konštrukcie slovesa a mena. Morfológia slovenského jazyka (1966) hovorí o priebojných analytických prvkoch v jazyku. J. Kačala (1993, s. 15) člení

analytické spojenia na lexikalizované (analytický typ pomenovania) a syntaktické (analytický typ vetného člena), pričom pri oboch ide o analytizmus v jazykovej stavbe. S. Ondrejovič (1998, s. 337) spresňuje vyjadrenie V. L. Kopeckého, ktorý v súvise s multiverbizačnými procesmi hovorí o odstraňovaní konfliktu medzi všeobecným a jednotlivým. Podľa S. Ondrejoviča tu ide skôr o konkretizáciu všeobecného, t. j. prechod abstraktne všeobecného ku konkrétne všeobecnému. M. Vácha (1976, s. 63) sa zaoberá funkciou analytických verbonominálnych spojení v odbornom štýle a konštatuje, že využívanie týchto spojení je odrazom potreby statického, nominálneho vyjadrovania. Nositeľom sémantického obsahu je substantívum, ktoré je statickým prvkom a zároveň výrazným prostriedkom analytického teoretického myslenia, keďže ide prevažne o pomenovanie pojmov a samostatne jestvujúcich substancií. Ľ. Kraľčák vo svojej monografii *Analytické verbo-nominálne spojenia v slovenčine* (2005) v úvodnej kapitole venuje pozornosť prehľadu teoretických východísk, a to v súvislosti s problematikou terminológie a pomenúvania daného spojenia, aj so samotným jeho chápaním a uchopovaním. Zoznam relevantnej literatúry je dlhý rovnako ako zoznam mien autorov, ktorí sa týmto fenoménom zaoberali. Ak však vystúpime zo slovenského, resp. slovanského rámca (významné sú práce z ruskej i z poľskej jazykovedy), možno tento zoznam ešte rozšíriť a k téme pristupovať (aj) komparatívne. Môžeme tak sledovať analytický spôsob vyjadrovania v jazykoch s typovo odlišnou morfologickou štruktúrou, napr. v analytických, v ktorých verbo-nominálne spojenia patria k charakteristickým črtám morfologickej stavby jazyka, a vo flektívnych jazykoch, v ktorých je taký analytizmus v morfologickej stavbe len vývinovým javom s vnútornou dynamikou.

Záujem o dané verbo-nominálne spojenia neutícha, skôr naopak je živý už niekoľko desaťročí a možno už hádam povedať i storočí. Preto hovoriť o tejto tendencii ako výsostne súčasnej by bolo mylné a neopodstatnené. Súvisí to s tým, že tento jav je na rozhraní viacerých podsystémov jazyka a je teda mimoriadne zaujímavý vďaka mnohoaspektovosti, ktorú ponúka. Patrí do lexikálnej oblasti, do onomaziológie, zasahuje do frazeológie, vychádza zo sémantickej klasifikácie slovies a má dôležité syntaktické aspekty. Ich dlhodobý výskyt v slovenčine je zasa podmienený silným ukotvením vo sfére vecného vyjadrovania na základe ich sémantických a funkčných vlastností, ktoré sú pre túto sféru typické. Pôvod verbo-nominálnych spojení je starobylý – M.Vácha potvrdzuje ich výskyt už sanskrite a v slovanských jazykoch, ako uvádza Ľ. Kraľčák, v porovnaní so súčasnosťou v menšom rozsahu, aj v staroslovienskych pamiatkach.

Ak sme hovorili o storočiach v súvise s neutíchajúcim záujmom o tieto analytické spojenia a ich výskytom v slovenčine, mali sme na mysli predovšetkým deväťnáste storočie. Ako dôkaz môžeme uviesť niektoré spojenia z matičného obdobia. Nominalizačné jazykové prvky sú v tomto období rovnako ako dnes typické pre administratívne i publicistické texty a najmä pre odbornú literatúru. Časté sú spojenia s formálnymi slovesami – a) so

stavovým operátorom *byť* a modálnym formálnym slovesom *mať*, napr. *mať v ume, mať v podozrení, mať účasť, byť/nebyť v užitku, byť/nebyť v obyčaji, byť v nenávisti;* b) s fázovými slovesami (inchoatívnymi, duratívnymi aj terminatívnymi), napr. *priviesť do poriadku, prísť do smútku, nechať na vôli;* c) s akčným formálnym operátorom, napr. *činiť výčitky, viesť válčenie, držať poradu, vyprosredkovať pokoj, nakovať zradu.* V umeleckej literatúre, kde nemožno hovoriť o nominálnom spôsobe vyjadrovania sa v nezanedbateľnom rozsahu vyskytujú celkom oprávnene len spojenia s posledným typom formálneho slovesa, s akčným operátorom, napr. *učiniť poriadok, učiniť pokánie, činiť kriky.*

V súčasnosti by sme mohli analytický spôsob vyjadrovania chápať ako výsledok pôsobenia rôznych tendencií a ako výsledok sledovania istého zámeru. Niektoré sme už naznačili v úvodnej časti. Vychádzame pri tom z jestvujúcej literatúry a za relevantné faktory považujeme aj sociálne aspekty ako postavenie človeka v postmodernej spoločnosti, jeho potreby, ktoré sa v jazyku odrážajú.

***2.1.*** Prvým faktorom vplývajúcim na rozvoj analytického vyjadrovania je samotné analytické myslenie, ktoré si priamo vyžaduje výrazový prostriedok postihujúci jeho charakter. V textoch odborného štýlu prevládajú zreteľné nominalizačné procesy, ktoré súvisia so samou podstatou predmetu a so spôsobom rozvíjania myšlienok. Prvotné je pomenúvanie samostatných javov, ktorým potom pridávame sémanticky oslabený dynamický príznak v podobe formálnych slovies. Taký spôsob vyjadrovania prispieva nielen k statickosti, ale aj, vzhľadom na ráz textu, k žiaducej abstraktnosti.

***2.2.*** S tým súvisí aj dosahovanie explicitnosti využitím rozloženého verbo-nominálneho spojenia namiesto jednoslovného slovesa. Verbo-nominálne výrazy sa všeobecne chápu ako prejav explicitného vyjadrovania a na dôkaz sa zvyčajne uvádza možnosť transformovať jedno sloveso rôznymi spôsobmi, napr. *vstúpiť do konfliktu, dostať sa do konfliktu, byť v konflikte s, urobiť pokrok, spraviť pokrok, zaznamenať pokrok.* Funkciu explicitne vyjadreného slovesného významu analytickou formou, resp. explicitne vyjadrených individuálnych významových komponentov, vidieť pri porovnaní tohto výrazu so synonymným jednoslovným slovesom, napr. *mala som možnosť upozorniť na niektoré problémy/ mohla som upozorniť na niektoré problémy; často je dôležitejšie prejavenie záujmu/ často je dôležitejšie zaujímať sa.* V konfrontácii dvoch formálne odlišných vyjadrení badať funkčné rozdiely, i keď v širšom chápaní ich možno označiť za synonymné. Na prvý pohľad však rozložený slovesný výraz dodáva celej vete oficiálnejší charakter než jeho jednoslovný variant, a čo je dôležitejšie, celé vyjadrenie je presnejšie práve vyčlenením individuálnych významových komponentov do osobitnej pomenovacej jednotky, ktorá tvorí jednotu s formálnym slovesom. Ďalším aspektom v prospech analytickej formy je syntaktická spájateľnosť. Formálne sloveso zbavené sémantického obsahu plní v spojení najmä gramatickú funkciu a na základe toho ľahšie vchádza do rozmanitých syntaktických štruktúr.

***2.3.*** Naznačili sme dosahovanie väčšej miery presnosti. Význam analytického spojenia je užší, možno ho však ešte zúžiť, a to rozvíjaním plnovýznamového substantíva prívlastkom, špecifikáciou vidu a napokon k presnosti vyjadrenia prispieva aj odstránenie ambiguity. Tá sa prejavuje pri slovách, ktoré „jasne nevyjadrujú, či sa nimi pomenúva činnosť, ktorú vykonáva ľavostranný participant ako agens alebo ho táto činnosť zasahuje ako paciensa", napr. *Peter prenajal chatu* môžeme konkretizovať a odstrániť dvojzmyselnosť *Peter dal do prenájmu chatu* alebo *Peter vzal do prenájmu chatu* (Horecký, Buzássyová, Bosák, 1989, s. 252).

***2.4.*** Významným faktorom pri voľbe adekvátneho výrazu môžu byť i zdanlivo menej závažné skutočnosti, ako napríklad rytmus reči. Porovnajme dve vety z hľadiska rytmu:

*Mal som na starosti poradenstvo/ Staral som sa o poradenstvo.* Je pravdepodobné, že v reči by sa uplatnil prvý variant vďaka rytmickému frázovaniu vety, ktorý spôsobuje, že veta lepšie znie, je rytmicky členená. Iným zdanlivo menej závažným faktorom je automatizovaný charakter niektorých verbo-nominálnych spojení. Tu máme na mysli najmä sféru publicistiky. Mnohé lexikalizované analytické spojenia sú v tejto oblasti aktívne práve pre ich zautomatizovaný ráz. Sú teda akýmisi „hotovými" výrazmi, po ktorých novinári často siahajú v rýchlom procese vznikania spravodajských žánrov. Ide napríklad o publicistické výrazy *podať žalobu, prijať opatrenia, vydať rozhodnutie, zaujať stanovisko apod.*

***2.5***. Hovorili sme tu dosiaľ o funkčnosti spojení vo vecných textoch náučného, publicistického a administratívneho štýlu. Práve spomínaná publicistika spôsobuje prienik jej charakteristického výraziva do hovorových prejavov. Uskutočňuje sa tu kontakt kreatívnych používateľov jazyka s bežnými používateľmi. Tak možno v súčasnosti zaznamenať v reči nárast istých typov nominalizačného vyjadrovania. S. Ondrejovič (1988, s. 339) považuje analytické spojenia za prostriedok, ktorý je súčasťou moderného odborného vyjadrovania a (v súlade s O. Jespersenom, 1958) poukazuje na nevhodné používanie takých spojení v bežnej reči. Máme však v úmysle poukázať na dva konkrétne javy, ktorým pripisujeme potrebnú závažnosť.

***2.5.1.*** Prvým je produktívne analytické spojenie typu mať + podstatné meno (v akuzatíve bez predložky alebo v inom páde s predložkou) vo všetkých druhoch jazykového prejavu vrátane polooficiálnych a neoficiálnych hovorených prejavov, teda nielen vo vecných textoch s príznakom odbornosti. Je to typ analytického stavového slovesa a špecifický typ analytického spojenia, keďže nemá funkciu predikátu, ale modálneho modifikátora významu slovesa v neurčitku, s ktorým sa spája. Ide o typ explicitne vyjadrenej modality prostredníctvom slovesa *mať* a príslušného abstraktného substantíva, napr. *mať možnosť/ môcť, mať vôľu/ chcieť, mať schopnosť/ vedieť, mať povinnosť/ musieť.* Samozrejme, nie všetky takto rozložené výrazy sa dajú priamo nahradiť modálnymi slovesami, ale svojím významom patria do sémantického poľa určitého modálneho

slovesa. V mnohých prípadoch netvoria väzbu s neurčitkom slovesa, ale s ďalším substantívom v predložkovom páde, napr. *mať záujem o vzhľad*, *mať myšlienky na postup*, *mať chuť na súboj* (ale aj *mať chuť zápasiť*). Také analytické výrazy, ktoré už sú spojením slovesa a substantíva v predložkovom páde sa spájajú s ďalším substantívom v akuzatíve bez predložky, napr. *nemať v láske úradníkov, mať na starosti oddelenie.*

Za narastaním spojení so slovesom *mať* aj v takých prejavoch, pre ktoré vyjadrenia analytického typu nie sú charakteristické (hovorové prejavy), vidíme jednak funkčnú potrebu, jednak odraz súčasného chápania dvoch módov – byť a mať. V prvom prípade ide o sémantické odlišnosti a o syntaktickú spájateľnosť. Porovnajme tieto vety: *Má trpezlivosť odpovedať na otázky/ Je trpezlivý.* Kým v analytickom výraze stavové sloveso v prvej vete naznačuje momentálnu kvalitu, aktuálny stav a vzťahuje sa na konkrétnu situáciu (teda možno ho ďalej rozviť), spojenie sponového slovesa s prídavným menom vypovedá o stálej vlastnosti osoby a keďže nie je možné ho ďalej rozviť, v danom kontexte nie je vyhovujúce.

Pokiaľ ide o rozdiel medzi dvoma módmi byť a mať, teda módom vlastníctva a módom bytia, využívanie spojení s formálnym slovesom *mať* svedčí o dôraze na vlastnenie, cez ktoré dnešný človek vníma spoločnosť i seba samého. Rovnako príslušná nominalizácia spôsobuje narastanie výskytu podstatných mien, čo vypovedá o spoločnosti sústredenej ne veci. Podľa Ericha Fromma (2001, s. 40) existovanie v móde „mať“ znamená, „že môj vzťah ku svetu je vzťahom privlastňovania a majetníctva, vzťahom, v ktorom chcem každého a každú vec, vrátane seba, urobiť svojím majetkom.“ Znamenalo by to ďalej, že človek vo všeobecnosti chápe seba samého aj iných na základe toho, čo vlastní, a nie čím je (napr. *mať vzdelanie, mať rodinu, mať charakter*), i keď tu nastáva rozpor, keďže isté abstraktné pocity a javy nemožno vlastniť v pravom zmysle slova. E. Fromm tento rozdiel znázorňuje na príklade výrazov *mám vedomosti* a *viem. Mať* vedomosti podľa neho znamená prijímať a držať vo vlastníctve dostupné vedomosti, avšak *vedenie* je funkčné a slúži ako prostriedok v procese tvorivého myslenia. Podobné prejavy vlastnenia možno vidieť vo veľkom počte spojení, napr. *mať informácie – byť informovaný.* Spojenie *mať informácie* priamo naznačuje ich získanie a vlastnenie oproti stavu, keď je človek informovaný a na základe toho sa stane niečím. Rovnako vo výrazoch *mať ambíciu, mať pocit, mať niečo v podvedomí* nie sú abstraktné mená telesnými prejavmi ani ničím, čo by sa dalo fyzicky vlastniť, napriek tomu v nich chceme poukázať na to, že nám patria a v istom momente sú nám vlastné. Namiesto jednoslovného variantu sa v hovorových prejavoch objavujú príznačné spojenia *mať túžbu* a *mať emócie*, ktoré vo veľkej miere vystihujú súčasnú tendenciu. Opäť hovoria o vlastnení pocitu, ktorý má psychický charakter, napríklad v kontexte*: mám túžbu mať byt; keď nemáte v sebe emócie, nedostanete sa do zápasu* (vety sme čerpali z rozhovoru z dennej tlače). V prvej vete môžeme sledovať dokonca spojenie s neurčitkom plnovýznamového slovesa *mať*, teda mať túžbu

niečo mať, čo by sa mohlo zdať ako hyperbolizovaná podoba potreby vlastniť. Druhá veta explicitne vyjadruje fyzickú existenciu pocitu, vlastnenie pocitu človekom tým, že obsahuje aj zvratné privlastňovacie zámeno.

***2.5.2.*** Druhým javom, na ktorý sme chceli upozorniť je analytické stavové sloveso typu pociťovať + abstraktné podstatné meno. Súvisí s potrebou explicitne vyjadriť aktuálne subjektívne pocity, môžu to byť pocity založené na intenzívnom sebapozorovaní v danej situácii, alebo analyzovaní seba samého v prostredí. Keďže sloveso pociťovať, pocítiť, cítiť je vysoko subjektívne a vypovedá o stave, subjekt sa tu stavia do pozície toho, kto hodnotí situáciu zo svojho pohľadu a prihliada na seba. Mnohokrát ide o konštrukcie fázového slovesa *začať/ začínať* s analytickým spojením slovesa *pociťovať* a abstraktného substantíva, napr. *začať pociťovať absenciu/ nedostatok/ potrebu/ nechuť/ abstinenciu/ absurdnosť/ hlad po hodnotách a pod.* Tento jav by sme mohli vysvetliť aj ako prejav istých psychosociálnych faktorov, ktoré konštituujú dnešnú spoločnosť. B. Pupala (2004, s. 10 – 13) vo svojej publikácii podáva analýzu povahy doby tak, ako ju načrtol G. Lipovetsky vo svojej „Ére prazdnoty“. Hovorí o druhej individualistickej revolúcii a novej logike spoločenského života, ktorej základom je proces personalizácie. Zdôrazňuje sa autonómia jedinca a jedným z prejavov individualistickej ideológie je psychologizmus, psychologizácia života či nástup tzv. psychopopu. Tieto prejavy sú sprevádzané novou psychologickou potrebou a túžbou po poznaní seba samého. V tomto duchu možno chápať aj narastanie výskytu spomínaných spojení v jazyku. Napokon o tom svedčí i celková vysoká frekvencia analytických spojení so stavovým slovesom, ktoré svojou explicitnosťou umocňujú mieru subjektívneho prežívania daného stavu alebo mieru zviazanosti stavu s danou osobou. Taký spôsob vyjadrovania preniká i do oficiálnych prejavov, nie je spätý výlučne so sférou hovorových výrazov, resp. vedie k subjektivizácii oficiálneho prejavu (napr. prejavy poslancov). Napokon môžeme hovoriť o subjektivizácii ako o súčasti celkovej tendencie k polooficiálnosti a hovorovosti súčasných prejavov.

## 3. Zložené slová (kompozitá)

Opačným javom analytizmu jazykovej štruktúry je syntetizmus. Spájanie dvoch slov, koreňových morfém do jedného lexikálne aj gramaticky uceleného kompozita vedie k posilňovaniu aglutinačných javov v našom jazyku. Opäť ide o druhotnú nomináciu, ktorá je výrazným prostriedkom obohacovania slovnej zásoby a v tomto prípade prispieva k rozmanitosti výraziva a žiaducej originálnosti vo vyjadrovaní. Mnohokrát ide o presnosť výrazu alebo nezvyčajnosť a nekonvenčnosť vznikajúce spojením dvoch komponentov do zloženého slova. Kompozícia môže byť jeden zo spôsobov univerbizácie, ktorú podľa E. Kučerovej môžeme nazvať sémantickou alebo syntetickou kondenzáciou, inklúziou.

**3.1.** Kompozičný slovotvorný postup vo všeobecnosti nikdy nebol marginálnym javom. Na základe veľkého výskytu zložených slov, hádam i narastaní počtu takých slov, ešte nemožno uzavrieť, že ide o dynamický jav súčasných prejavov. Produktivitu kompozície sme v minulosti radili na druhé miesto, hneď za deriváciu. Práve zmutovaním týchto dvoch slovotvorných postupov vzniká nový spôsob tvorenia slov, ktoré sa nazývajú hybridné kompozitá, viacerí autori však preferujú názov kvázikompozitá. Je to druh afixoidného tvorenia slov, jeden z komponentov je viazaná koreňová morféma, ktorú nazývame tiež poloafix alebo afixoid (prefixoid a sufixoid). Svojím významom a takmer neobmedzenou spájateľnosťou sa približujú k prefixálnym a sufixálnym morfémam. V procese tvorenia nových slov kompozičným alebo kompozično-derivačným spôsobom fungujú na princípe analógie v rámci konkrétnej sémantickej skupiny alebo môžu tiež postupne prenikať aj do iných skupín. Prevažne tu ide o adjektívne zloženiny, ale výnimkou nie sú ani podstatné mená. Prechod od základu slova k afixoidom môžeme zaznamenať prevažne pri prevzatých prostriedkoch, napr.: agro-, bio-, geo-, maxi-, mini- apod; v menšej miere ako prefixoidy fungujú aj slovenské formanty. Prefixoid v kompozite tohto typu plní funkciu modifikátora významu, určuje mieru platnosti významu určovaného slova. Môžeme tak dosiahnuť neúplnú platnosť, resp. spochybniť platnosť určovaného významu prefixoidmi polo- (napr. *polokontrolovaný, polonevedomý, polomŕtvy, poloinvalidný, polosen*), kvázi- (napr. *kvázinový, kvázivedecký*), pseudo- (napr. *pseudocivilizačný, pseudonáboženský*) apod. Analýze prefixoidu pseudo- a iným afixoidným komponentom sa venovala K. Buzássyová (2003, s. 35). Potrebu vytvárať slová s týmto prefixoidom usúvzťažňuje s komunikačnou potrebou hodnotiacich a postojových výrazov. Ako autorka uvádza, sú to pomenovania prevažne z okruhu myslenia, poznávania, vedomia a duševných aktivít človeka v oblasti vedy, kultúry a umenia. Hovoriaci môže prostredníctvom tohto slovotvorného komponentu vyjadriť aj negatívny hodnotiaci postoj k označeným javom. To, že si taký hodnotiaci prostriedok našiel uplatnenie v nezanedbateľnej miere chápeme aj ako prejav analytického a kritického prístupu človeka k javom zo spomínaných oblastí.

Vyšší stupeň platnosti docielime skladaním s domácimi komponentmi, ako sú napríklad mnoho- (*mnohorozmerný*), veľa- (*veľavravný*), v neformálnych alebo publicistických prejavoch výraz intenzifikujú cudzie prefixoidy super- (napr. *superchladný, superveľmoc*), mega-, hyper-. Ďalej možno spomenúť prostriedky na ohraničenie alebo zvýraznenie vlastnosti, napríklad cudzí prefixoid a jeho domáci variant auto-/seba-, alebo aj aktuálny komponent euro- (napr. *eurocentrický, europozitívny*). Produktívny a frekventovaný prostriedok seba- sa využíva pri tvorbe slov, v ktorých hovoriaci orientuje význam určovaného slova na seba samého (napr. *sebaprezentácia, sebaidentifikácia, sebapoznanie*). Je výsledkom neustálej prítomnosti sebareflexie, resp. „sebaanalyzovania“ v súlade s uvádzanou koncepciou personalizácie. Taký prístup sa prejavuje aj v túžbe po lepšom poznaní ľudského mozgu – má teda svoj vedecký základ vo výsku-

moch neurobiológie, ktorá sa zaoberá komponentmi štruktúry mozgu podieľajúcimi sa na konštruovaní vlastného ja – „seba“. Táto sféra potom logicky ponúka priestor na vytváranie veľkého množstva zložení s komponentom seba-. Charakter prefixoidu svojou schopnosťou vytvárať neobmedzené množstvo nových kompozít na princípe analógie nadobúda aj koreňová morféma psycho-, ktorá prechádza z jednej sémantickej skupiny do rozličných iných, napr. *psychopolitika*. Pri tvorbe zložených pomenovaní uplatnenie nachádzajú aj sufixoidy, napr. – fóbny (s významom nenávistný, úzkostný, podľa Slovníka cudzích slov, 1997). Vznikajú tak slová, ktoré úsporne vyjadrujú sémantický obsah namiesto opisných vetných štruktúr tzv. sémantické a syntaktické skratky, napr. *sociofóbny, islamofóbny, turkofóbny*.

Spomínali sme menej formálne prejavy a publicistiku. V tejto súvislosti treba poznamenať, že mnohé kompozitá majú okazionálny charakter a vznikajú s cieľom výstižnejšie pomenovať istý jav. Vieme si však prestaviť také slová, ktoré napriek pôvodnému statusu okazionalizmu ostávajú v slovnej zásobe a využívajú sa ďalej, neokazionálne, keďže vystihujú podstatu sledovaného javu a zapĺňajú prázdne miesto v súbore uzuálnych slov. Hovoríme o takých okazionálnych slovách, ktoré sú neuzuálne, ale systémovo sú možné. Môžu sa uplatniť v súkromnej komunikácii, v rámci ktorej hovoriaci hľadá termíny pre novovzniknuté spoločenské disciplíny a interdisciplíny a s nimi súvisiaci inventár fenoménov. Využitie okazionálneho prostriedku v reči okrem vypĺňania medzier v inventári slov a presnosti pomenovania môže sledovať viaceré zámery. Na uplatňovanie takých neuzuálnych prvkov možno napokon zasa nazerať aj cez prizmu doby, v ktorej sa presadzuje spomínaná individualita. Ľ. Liptáková (1998, s. 32) v kontexte väčšej skupiny účastníkov komunikácie tvorbu okazionalizmov chápe aj ako istý výraz sebaprezentácie človeka.

Ďalej možno spomenúť i záľubu v rečových hrách alebo v zámernom vytváraní vlastného idiolektu. Ak by sme šli ešte ďalej, vytváranie originálnych a nesystémových výrazov pochádza okrem vedomých gestačných a pozérskych pohnútok aj z iných a celkom nevedomých podnetov. Nielen v súvise s týmto konkrétnym javom badáme nerešpektovanie univerzálne platných pravidiel (v tomto prípade jazykovej normy). Pravidlá, ako niečo všeobecne platné, sú potláčané vlastnou individualitou, ktorá si v pluralite hľadá a vyberá spôsob reagovania na skutočnosť, ktorý potom stvárňuje do fyzickej podoby slov. Ide o podvedomý proces „budovania“ individuálneho jazyka v súlade s pochopením a chápaním seba samého.

**3.2.** Okazionálne kompozitá môžeme vo veľkej miere sledovať v umeleckej literatúre. Ich výskyt tu spájame jednak s estetickou funkciou, jednak s potrebou zhmotniť myšlienky a pominuteľné momenty do podoby slova, čo pre autora znamená vtesnať sa do obmedzeného množstva konvenčných jazykových znakov. Vytváranie kompozít sa stáva súčasťou jazykovej hry, v ktorej autor experimentuje so slovami so zámerom vytvoriť z nich originálnu a novú kombináciu. Vzniká nové slovo vystihujúce jedinečný pocit. Niet divu, že výsledkom je (len)

okazionalizmus, ktorý v slovnej zásobe nenachádza pevné miesto. Časté sú adjektíva vypovedajúce o vlastnosti (napr. drobnovetchý, teploprívetivý, širokotolerantný, motýľokvetý, krátkodychý), podstané mená pomenúvajúce jav (chemiománia), osobu (veľaved), stav (medzibytie), ale i viacslovné pomenovania skladajúce sa z dvoch zložení (matkocirkev ľuborečská).

Na druhej strane musíme tu spomenúť aj takých kreatívnych experimentátorov, ktorí invenčnú jazykovú hru premieňajú na samoúčelné strojenie jazyka. Slová (domáce i cudzie) sa tak násilným spôsobom, nevediac jedno o druhom, strnulo ocitajú vedľa seba v tesnej blízkosti v zloženinách. Napokon niektoré pôsobia už len ako mŕtve fosílie vyplavené pretechnizovanou popkultúrou a obsedantným úsilím autora po dosiahnutí efektu dobovosti (napr. megaglobalparty).

**3.3.** Menšiu skupinu tvoria kompletne prevzaté kompozitá, v ktorých oba komponenty sú cudzími slovami, niektoré s upraveným slovenským pravopisom, niektoré stále v pôvodnej podobe. Možno ich postrehnúť v hovorových, publicistických prejavoch (napr. feedback, flashback) i v užšie profilovaných textoch špecifických disciplín (napr. netartový, oldskúlový).

Literatúra

BOSÁK, Ján: Inovácie v slovanských jazykoch a problematika ich štandardizácie. Slovenská reč, 2001, roč. 66, č. 5, s. 286 – 291.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Zložené slová z hľadiska internacionalizácie a inovácií. Jazykovedný časopis, 2003, roč. 54, č. 1 – 2, s. 31 – 49.

DOLNÍK, Juraj: K porovnávaniu pomenúvacích jednotiek z hľadiska ich tvorenia. In: Porovnávací opis lexikálnej zásoby. Veda 1993, s. 189.

FROMM, Erich: Mít nebo být, prekl. Jan Lusk. Praha, Aurora 2001. 242 s.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 429 s.

HORECKÝ, Ján: Slovesá odvodené od podstatných mien. Kultúra slova, 2003, roč. 37, č. 6, s. 333 – 336.

KAČALA, Ján: Kategoriálne slová v slovných spojeniach (Príspevok k teórii jazykového významu). Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44, č. 1, s. 14 – 24.

KRALČÁK, Ľubomír: Analytické verbo-nominálne spojenia v slovenčine. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre 2005. 203 s.

LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Komunikačno-pragmatická dimenzia okazionalizmov v hovorených prejavoch. Slovenská reč, 1988, roč. 63, č. 1, s. 30 – 37.

MISTRÍK, Jozef: Moderná slovenčina. Bratislava: SPN 1983. 292 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika, Bratislava: SPN 1997. s. 598

ONDREJOVIČ, Slavomír: O multiverbizačných procesoch v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, 1988, roč. 53, č. 6, s. 337 – 348.

PUPALA, Branislav: Narcis vo výchove. Bratislava: vydavateľstvo Trnavskej univerzity a Veda, vydavateľstvo SAV 2004. 93 s.

Slovník cudzích slov. Red. V. Petráčková – J. Kraus (prekl. Ľ. Balážová – J .Bosák – J. Genzor – I. Ripka – J. Skladaná). Bratislava: SPN 1997. 991 s.

VÁCHA, M.: Analytická verbonominální spojení a jejich funkce v odborném stylu. Slovo a slovesnosť, 1976, roč. 21, s. 62 – 68.

VAŇKO, Juraj: Súčasná slovenčina z ekolingvistického hľadiska. In: Otázky jazykovej kultúry, Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre 2004, s. 77 – 99.

# Hydronymia povodia Myjavy a Chvojnice

Andrej Závodný

Katedra slovenského jazyka a literatúry PF TU, Trnava

Hydronymia, súbor názvov vodných objektov, nebola v minulosti systematicky skúmaná. V minulosti sa pozornosť jazykovedcov sústredila len na daktoré významné toky na území Slovenska, akými boli Váh, Dunaj, Morava, Hron a iné, ktoré sú jednoznačným dôkazom toho, že ide o predslovanské názvy. Podľa M. Majtána (1996, s. 137) sa spomínajú už v dielach antických autorov – Váh (Cusus), Morava (Maro, Marus), Hron (Granoua).

Neskôr sa jazykovedci opäť zaoberali len niektorými názvami a priniesli viacero etymológií ich názvov. V 80. rokoch 20. storočia sa v Nemecku začína utvárať projekt Hydronymia Europaea. Vznikol ako výzva, aby začali jazykovedci systematicky podľa jednotných metodických zásad skúmať hydronymiu svojho územia.

Medzi prvé takéto systematické práce patrí monografia M. Majtána a K. Rymuta (Hydronimia dorzecza Orawy, 1985). Neskôr vznikajú ďalšie práce, dotýkajúce sa slovenskej hydronymie, najmä o slovenskej časti povodia Slanej (Ľ. Sičáková, 1996), Dunaja a Popradu (K. Rymut – M. Majtán, 1998), Ipľa (M. Majtán – P. Žigo, 1999), Turca (J. Krško, 2003) a Nitry (J. Hladký, 2004).

Povodia riek Myjavy a Chvojnice patria do regiónu Horné Záhorie, ktoré sa nachádza na západnom Slovensku. Zo severu je táto oblasť ohraničená Bielymi Karpatami, východnou hranicou je pohorie Malých Karpát. Na juhu oblasti leží Záhorská nížina a západnú hranicu tvorí rieka Morava. Do povodia Myjavy patrí takmer celá Myjavská pahorkatina, výbežok Dolnomoravského úvalu a časť Záhorskej nížiny. Plocha myjavského povodia je 806 km$^2$. Povodie rieky Chvojnica sa nachádza medzi Bielymi Karpatmi a Borskou nížinou, patrí sem aj časť Žalostinskej vrchoviny, severná časť Chvojnickej pahorkatiny a južná časť Dolnomoravského úvalu. Plocha chvojnického povodia je 183 km$^2$.

## Hydronomastické výskumy povodia Myjavy a Chvojnice

Za prvé ucelené spracovanie vodných tokov možno pokladať prácu Vladimíra Šmilauera *Vodopis starého Slovenska* (1932). Zo skúmaného regiónu sa v práci zaoberal aj riekami Chvojnica, Myjava, Rudava, Brezovským, Sudoměřickým a Čunínskym potokom. Uvádza tiež aj jeden neznámy prítok Myjavy

severne od obce Myjava (palus Wysich, Woysich), ktorý Križko v Slovenských pohľadoch rekonštruoval ako Vojšič (Slov. pohľ. XII, s. 554). Niektorými riekami z územia nášho výskumu sa zaoberal aj Branislav Varsik vo svojom diele *Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10. – 12. storočí (Príspevok k etnogenéze Slovákov, 1990)*, kde analyzoval mená Myjava, Chvojnica, Rudava a Lakšársky potok. Uvádza, že Maďari tieto názvy prevzali v 10. storočí, keď prenikali cez naše územie na západ, ale aj pri pobyte maďarských strážnych posádok v 10. – 12. storočí v pohraničnom pásme medzi riekou Moravou a Malými Karpatmi. B. Varsik uvádza, že názov rieky Chvojnice vraj Maďari prevzali ako Hojnica – Hajnica, vypadla hláska „v“, no po odchode maďarských a sikulských strážnych kolónií na Záhorí alebo pri ich asimilovaní upadol ešte v stredoveku do zabudnutia. Názov rieky odvodzuje zo slovanského slova *chvojь, chvoja „vetvy ihličnatých stromov“.

Názov rieky Myjavy prevzali Maďari od Slovanov vo forme Miava, lebo z názvu vypadla hláska „j“, podobne ako pri maďarskom názve rieky Dunaj. Názov odvodzuje z praslovanského verba **myjoN* (myť), keďže rieka v oblasti Prietrže vymyla hlboké údolie. Názov dostal už slovanskú príponu -ava (Varsik, 1990, s. 20).

Názov rieky Rudavy odvodzuje zo slovanského slova ruda, čo značilo červenú pôdu, prípadne potok sfarbený dočervena. Podobne ako pri rieke Myjave aj tento vodný názov dostal slovanskú príponu -ava.

Názov Lakšársky potok po sebe zanechali Maďari a pochádza z maďarského názvu Lápsár (maď. sár „blato, bahno“; maď. láp „plytký močiar zarastený rastlinstvom“).

Treba spomenúť aj príspevok M. Májeka na VIII. slovenskú onomastickú konferenciu v B. Bystrici a Prešove (1980) *Hydronymia z povodia Myjavy*, v ktorom sa zaoberal etymológiou riek Myjavy, Teplice, Rudavy, Brezovského potoka a niekoľkých menších tokov – Bištavy, Ságelského a Kalaštovského potoka. Ostatné rieky a potoky len rozdelil do jednotlivých kategórií podľa toho, ako si vykladal etymológiu ich názvov. V oblasti osadných názvov z tohto povodia priniesol na X. slovenskú onomastickú konferenciu v Bratislave (1989) J. Lukačka hodnotný príspevok s názvom *Osobné mená v stredovekých miestnych názvoch Nitrianskej župy*. Osadné názvy Radošovce, Častkov, Štefanov, Čáčov, Kunov, Kratnov, Čitkov (Chytkou), Chropov, Lopašov, Radimov, Koválov a Petrova Ves v ňom odvodzuje zo slovanských osobných mien.

Nemožno nespomenúť aj prácu M. Majtána *Z lexiky slovenskej toponymie* (1996), v ktorej podáva štruktúrnotypologické rozdelenie vodných názvov podľa ich etymológie (vlastnosť, charakter toku).

### Historické a etnické vplyvy na hydronymiu Myjavy a Chvojnice

Väčšina územia záhorského regiónu južne od hranice s Českou republikou až po rieku Myjava patrila od 13. storočia do roku 1848 do Nitrianskej stolice,

neskôr do Hornonitrianskej župy a od roku 1867 až do roku 1922 do Nitrianskej župy. Časť územia po ľavej strane rieky Myjavy (keď už tečie západným smerom) patrila do Bratislavskej stolice.

Skúmané územie má bohatú históriu, ktorá siaha až do praveku, no územie zohrávalo dôležitú úlohu najmä v predveľkomoravskom, repektíve veľkomoravskom období. Predpokladá sa, že v predveľkomoravskom období bola záhorská oblasť súčasťou dvoch novoutvorených sídelných celkov – *Moravského a Nitrianskeho kniežatstva*. Väčšia časť záhorskej oblasti však patrila do Moravského kniežatstva. Veľkomoravské osídlenie tu priamo nadväzuje na včasnoslovanské. Archeologické výskumy potvrdzujú, že jadro starého slovanského osídlenia sa tu sformovalo práve pozdĺž Moravy a jej prítokov. Predstavuje najvýznamnejšie centrum rozvoja slovanskej spoločnosti. Početné slovanské sídliskové aj pohrebiskové nálezy z polovice 9. storočia, zistené na pieskových dunách v barinách pozdĺž ľavého brehu rieky Moravy dokladajú vo veľkomoravskej dobe pomerne husté osídlenie.

Historicky zaujímavé bolo v tomto období najmä územie v okolí Holíča, pretože bolo významným strategickým miestom a dal sa odtiaľto kontrolovať brod cez rieku Moravu a súčasne bolo hospodárskym zázemím azda najdôležitejšieho mesta Veľkomoravskej ríše Valov u Mikulčíc, ktoré je vzdušnou čiarou vzdialené od Holíča iba 3,5 kilometra. V katastrálnom území mesta bolo lokalizovaných niekoľko veľkomoravských osád zväčša poľnohospodárskeho charakteru, ale boli objavené aj stopy po kamenárskej osade, z ktorej vyťažený kameň bol základným stavebným materiálom pre výstavbu veľkomoravských kostolov. Gotizovaný, pôvodne románsky kostolík v Kopčanoch je jednou z najstarších architektonických pamiatok na Záhorí. Jej pôvod nie je doteraz podrobne prebádaný. Najstaršia písomná zmienka o kaplnke pochádza z roku 1554. Jej existenciu potvrdzuje aj známa Komenského mapa z r. 1627, na ktorej je obec Kopčany vyznačená ako stredne veľká obec s kostolom umiestneným v lokalite *Hrúdy* (M. Majtán uvádza, že je to „starobylé slovanské slovo indoeurópskeho pôvodu, vyskytuje sa v slovenčine, v poľštine, v bieloruštine a v ukrajinčine s významom „vyvýšenina v teréne, návršie, piesočnatý pahorok v mokrej, močaristej alebo zaplavovanej nížine“, slovom *hrúd* sa označujú na dolnom toku Moravy zhruba od Uherského Hradišťa po jej ústie do Dunaja na slovenskej aj na moravskej strane piesočnaté vyvýšeniny, pieskové duny, ktoré zvyčajne aj pri záplavách zostávali suché a tvorili potom akési ostrovy. Takéto terénne tvary boli veľmi výhodné pre vznik starovekých sídlisk“ (Majtán, 1996, s. 49). Kostol sa nachádza len necelý kilometer od Valov – sídla veľkomoravských kniežat v chotári obce Mikulčice na moravskej strane.

V 9. – 10. storočí sa pozdĺž predpokladanej historickej cesty z mikulčického sídliska Valy na východ sformovala na ľavom brehu rieky Moravy v katastri dnešných Kopčian skupina osád. Funkčne súvisela s hradiskom Valy. Aj po zániku mikulčického hradiska pokračoval život v dvoch doteraz známych osadách v blízkosti Kostola sv. Margity Antiochijskej až do 13. storočia, keď sa

tento priestor stáva pravdepodobne posledným obývaným miestom niekdajšej mikulčickej aglomerácie, ak, pravda, neberieme do úvahy pozostatky stredovekého osídlenia okolo bývalého kostola v podhradí hradiska na Valoch. Doterajší výskum historickej topografie naznačuje, že poslední obyvatelia osady z okolia Kostola sv. Margity Antiochijskej odišli pravdepodobne do dnešných Kopčian v 16. – 17. storočí. Kostol asi naďalej slúžil pre priľahlé územie až do 18. storočia, keď postavili nový kostol priamo v obci. Významné kultúrne dedičstvo približne z konca 12. storočia sa zachovalo aj v Skalici v podobe románskej Rotundy sv. Juraja s barokovou kupolou zo 17. storočia. Po zániku Veľkej Moravy sa územie v okolí Holíča stalo súčasťou pohraničného pásma formujúcich sa štátov českého a uhorského. Ustaľovanie hranice od polovice 11. storočia viedlo pravdepodobne aj k vzniku holíčskej pohraničnej pevnosti, t. j. vojenského strediska, ktoré chránilo záujmy svätoštefanskej koruny na ľavom brehu rieky Moravy pri starej križovatke obchodných ciest. V 20. – 30. rokoch 13. storočia dala kráľovná Konštancia upraviť cestu z Moravy cez Holíč, Jablonicu smerom do Trnavy, tzv. Českú cestu – významnú obchodnú spojnicu Budína s Prahou (v minulosti spájala Moravské a Nitrianske kniežatstvo). Podľa Anonymovej kroniky bola táto oblasť od 10. storočia v záujmovej sfére starých Maďarov až k rieke Morave, pričom narážali na odpor domáceho obyvateľstva, ktoré si chránilo svoje sídla, no nakoniec sa stáva korisťou arpádovskej dynastie. Nová geopolitická situácia uvrhla Záhorie do polohy hraničného, nárazníkového územia. V priebehu 11. storočia utvorili noví vládcovia nad územím Slovenska Maďari tzv. konfínium. Bol to pohraničný pás široký niekde až 40 – 60 kilometrov, ktorý tvorili husté lesy na prístupnejších miestach s umelými zásekmi. Podľa všetkého bola táto oblasť vtedy vyľudnená a celé územie bolo prísne strážené. Do južnej časti dnešného Záhoria sa prisťahovali kočovné kmene príbuzné Maďarom, ktoré na juh a juhozápad od Senice vytvorili sieť strážnych pevností. Neskôr uhorskí králi v tejto oblasti rozvinuli aj administratívnu sieť, tzv. pohraničné komitáty. Na stráženie významných lokalít, priechodov a brodov bola vybudovaná sieť strážnych hradov. Medzi najznámejšie strážne hrady patrili hrady Korlátko, Ostrý Kameň, Plavecký hrad, no maďarské strážne posádky sa nachádzali aj v oblasti obcí Sekule, Leváre či Šaštín-Stráže, čoho dôkazom sú aj ich názvy, v ktorých sa mená týchto maďarských strážnych posádok petrifikovali.

Názov obce Sekule poukazuje na prítomnosť maďarského strážneho kmeňa Sikulov, ojkonymá Plavecký Peter, Plavecké Podhradie a Plavecký Mikuláš zasa na kmeň Plavcov. Názov obce Lakšárska Nová Ves vznikol zo staršieho mena Lakšárskeho potoka. Podľa B. Varsika „názov *Lakšár* (porov. i názov Lakšárska Nová Ves) pochádza z maďarského názvu *Lápsár*, ktorý prevzali Slováci od sikulského, respektíve od maďarského strážneho obyvateľstva. V názve *Lápsár* slovo *sár* značí „blato, bahno“ a staré stredoveké maďarské slovo *láp* značilo „plytký močiar zarastený rastlinstvom“ (Varsik, s. 20). Z názvu obce Stráže, ktorá je už dnes spojená so Šaštínom, takisto vyplýva, že sa tu nachádzali stráž-

ne posádky. Podľa najnovších etymológií slov, ktoré priniesol Rudolf Krajčovič (2005, s. 139) v knihe *Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest*, by sa dal názov obce Leváre odvodiť z maďarského verba *lő* „streliť, strieľať" a maďarského apelatíva *vár* „hrad", teda ako hrádok strelcov (s.139). Nazdávame sa, že názov obce Kuklov vznikol azda z osobného mena (ďalej len OM) Kukla, Kuklo, no o tomto mene nemáme žiadne doklady. Názov obce Kuklov neskôr motivoval názov Kuklovského potoka. J. Stanislav v knihe *Slovenský juh v stredoveku II* (2004, s. 251) uvádza, že názov mohol vzniknúť z koreňa Kukolov-. R. Krajčovič prináša novú etymológiu názvu Kuklov a tvrdí, že názov vznikol z názvu maďarských strážnych posádok kmeňa Kükülő (s. 131).

Rôznorodým etnickým vplyvom podliehalo najmä okolie obcí Kúty a Brodské, ktoré sa nachádzajú na pomedzí Slovenska, Rakúska a Čiech. V 17. storočí toto okolie poskytovalo vhodné podmienky pre zhromažďovanie cisárskych vojsk bojujúcich proti Turkom a potláčajúcich stavovské povstania. Od roku 1687 tu začali cisárski vojaci žiť. Do určitej miery pôsobili na skladbu obyvateľstva. V tomto okolí badať aj vplyv nemeckého etnika, najmä v dôsledku toho, že takmer všetky hospodárske dvory v kútskom chotári vlastnili Nemci. Funkciu hájnikov vykonávali tiež Nemci, ale aj Česi.

**Severovýchodne od Kútov leží** mesto Myjava, ktoré je centrom rázovitej kopaničiarskej oblasti. Oblasť sa rozprestiera na rovnomennej Myjavskej pahorkatine, tvoriacej pomedzie medzi Slovenskom a Moravou. Prvýkrát sa Myjava ako *Meankow* (hospodársky dvor Myjavka – Myjava) spomína v darovacej listine z roku 1394, v ktorej kráľ Žigmund daroval Štiborovi zo Štiboríc, županovi Bratislavskej a Trenčianskej stolice, hrad Branč. Daniel Krman ml. vo svojom rukopise o farároch a rechtoroch Myjavy uvádza, „*Miava založená byla medzi horami leta Páne 1586"* (www.myjava.sk). Hoci sa zakladajúca listina nezachovala, predpokladá sa, že mesto Myjava sa utvorilo v 80. rokoch 16. storočia. Do týchto oblastí prenikali okrem Turkov aj iné etnické skupiny. Prvú kolonizáciu tvorili pred Turkami utekajúci obyvatelia z vtedajších južných častí Slovenska a následnú druhú, tzv. valaskú kolonizačnú vlnu, zasa obyvatelia z Trenčianskej a Oravskej stolice.

## Nárečie ako jeden z faktorov, ktorý výrazne vplýval na slovnú formu názvu

Pri výskume hydroným je dôležité brať na zreteľ najmä nárečový aspekt a je nutné zistiť, do akej miery ovplyvnilo nárečie morfologickú stránku terénneho či vodného názvu. Doklady, ktoré sú v nárečových podobách, sme doteraz získali len z katastrálnych prameňov skúmaného územia, čo niekedy spôsobovalo aj komplikácie pri ich rekonštrukcii, pretože zmienka o dajakom hydronyme bola zachovaná len v nárečovej podobe, prípadne sme mali len maďarský doklad. Napríklad pri interpretácii a štandardizovaní názvu **Ohnuté jazero*, ktoré sa na-

chádza juhozápadne od obce Kúty (vo vodohospodárskej mape 1 : 50 000, ďalej len VMp. 50, je nepomenované), sme mali naporúdzi len jeden doklad z roku 1898 ako *Hajlott tó* (katastrálna mapa, ďalej len KMp., Kúty). Nazdávame sa, že meno **Ohnuté jazero* motivoval tvar jazera (maďarské adj. *hajlott* „ohnuté", maďarské apel. *tó* „jazero"), no pôvodná motivácia názvu mohla byť iná, musíme však vychádzať len z tohto jedného dokladu, takže rekonštruovaný názov môže byť nepresný práve kvôli absencii kontinuity názvoslovného vývinu konkrétneho hydronyma v kartografických prameňoch a mohlo prísť ku skresleniu alebo zastretiu pôvodnej motivácie názvu. Komplexnejšiemu výskumu živých nárečových názvov sa však ešte budeme venovať podrobnejšie v najbližšom období.

Z nárečového hľadiska sú zaujímavé názvy *Michalkov potok*, *Vranovka* a *Hanzlovka*, ktorých nárečové podoby sa nachádzajú aj v kartografických dokladoch, uvádzam aj ich stručnú charakteristiku, pretože vo vodohospodárskych mapách nie sú pomenované, a etymológiu:

***Michalkov potok*** je pravý prítok rieky Myjavy a jeho názov sme boli nútení štandardizovať, pretože sme mali naporúdzi len nárečové doklady (1900 *Mihálkuf patak* KMp. Sobotište, 1901 *Mihalkuv potok* KMp. Podbranč, 1909 *Mihálkuf patak* KMp. Sobotište, 1909 *Mihalkuv patak* KMp. Podbranč). Názov vznikol z osobného mena *Michalko* alebo z priezviska *Michalka* (tie z OM *Michal*, deminutívum *Michalko*) a z apelatíva *potok*. Názov bol motivovaný azda vlastníctvom lokality. Doklady v katastrálnych mapách dôkladne odzrkadľujú nárečovú výslovnosť, ktorá je zreteľná najmä v derivačných sufixoch *-uf*, *-uv*, namiesto slovenského spisovného sufixu *-ov*. Nedá sa vylúčiť, že názov by sme mohli štandardizovať aj ako *Mihalkov potok* (z osobného mena *Mihalko, Mihalka*, ktorý mohol vzniknúť z osobného mena *Mihály*, slovakizovaný Michal). So zreteľom na to, že v dokladoch sa väčšinou uplatňuje maďarská grafika, prikláňame sa k prvému výkladu.

***Vranovka*** je ľavý prítok rieky Moravy. V doklade názvu z roku 1898 *Vranuvka patak* (KMp. Holíč) je tiež vidieť posesívny nárečový sufix *-uv* (porov. vyššie *Michalkov potok*). Názov pravdepodobne motivoval výskyt vrán v lokalite, prípadne vznikol z osobného mena s koreňom *Vran-* a derivačného sufixu *-ovka*.

Variantný názov Paseckého potoka, pravý prítok rieky Teplice, je názov ***Hanzlovka***. Nárečový doklad z roku 1904 *Hanzluvka* (KMp. Rovensko) taktiež odzrkadľuje nárečovú výslovnosť (porov. vyššie *Michalkov potok* a *Vranovka*). Názov vznikol z osadného názvu *Hanzlovka* (ten azda z osobného mena *Hanzel, Hanzla,* prípadne z hypokoristickej podoby osobného mena *Hanzlovič*; derivačný sufix *-ov-ka*.

### Daktoré významné toky povodia Myjavy a Chvojnice

Medzi zaujímavé vodné názvy patria najmä názvy riek *Myjavy*, *Chvojnice*, *Teplice*, *Prudavy*, *Blížiny*, *Letničianskeho potoka*, *Kýštora*, *Slaniskového potoka* a názvu vodnej nádrže *Gazárky*.

Rieka ***Myjava*** je ľavostranný prítok Moravy nížinného charakteru a je zároveň jej najväčším prítokom s dĺžkou 79 km. Pramení v Bielych Karpatoch na južných svahoch Veľkej Javoriny pod Šibeničným vrchom vo výške okolo 674 m n. m. Tečie striedavo južným a západným smerom. Tečie najskôr južným smerom, pri obci Myjava západným, no pri obci Podbranč opäť južným smerom. Pri obci Jablonica tečie západným smerom až po rieku Moravu, kde pri Kútoch vo výške 149 m n. m. ústi do rieky Moravy. V minulosti tiekla rieka Myjava v koryte dnešného Čárskeho potoka a Kopánky, neskôr bolo umelo vytvorené dnešné koryto rieky Myjavy. Názov rieky motivovala činnosť vody (koreň myj- vznikol z praslovanského, ďalej len psl., verba **myjoN, myti* „mytie, podmývanie", porov. Machek, s. 315 a ku koreňu sa pripojil hydroformant *–ava;* porov. aj Šmilauer, s. 290; Májek, s. 170; Varsik, s. 20.

Rieka ***Chvojnica*** je 31,5 kilometra dlhý ľavostranný prítok Moravy nížinného charakteru. Pramení v Bielych Karpatoch vo výške 565 m n. m. Tečie juhozápadným, od obce Oreské severozápadným smerom a pri Kátove vo výške 162 m n. m. ústi do rieky Moravy. Názov rieky motivoval porast v blízkosti toku (z apelatíva *chvoj*, psl. **chvojь, chvoja* „vetva ihličnatých stromov"; Šmilauer, s. 478; derivačný sufix *-ica*; pozri aj Hladký, s. 94; Varsik, s. 19).

Rieka ***Teplica*** je 33 km dlhý pravostranný prítok rieky Myjavy. Pramení v Českej republike južne od obce Hrubá Vrbka, tečie juhovýchodným, neskôr juhozápadným smerom. Ústi pri obci Senica. Názov rieky motivovala teplota vody (adjektívum *teplý*, psl. **teplъ*, **toplъ*, Šmilauer, s. 465; derivačný sufix *-ica*; porov. aj Hladký, s. 197, Májek, s. 170, Stanislav, s. 450).

Potok **Prudava** mal dĺžku 1,8 km, bol ľavostranným prítokom Chropovského jarka. Tento vyschnutý potok pramenil severozápadne od obce Lopašov, tiekol severozápadným smerom, ústil východne od obce Radošovce. Názov potoka pravdepodobne motivovala intenzita toku (azda z verba *prúdiť* „prúdom tiecť", SSJ, zv. 3, s. 652, psl. **proNdъ* „rýchly, bystrý tok", Machek, s. 395). So zreteľom na hydroformant *-ava* pôjde pravdepodobne o staré hydronymum s ešte praslovanským pôvodom.

Potok ***Blížina*** je dnes už vyschnutý. Bol 660 m dlhý a pramenil severovýchodne od obce Popudinské Močidľany. Tiekol juhozápadným smerom. Bol spojený s riekou Chvojnicou, no neskôr zrejme jeho ústie zaniklo a potok postupne vyschol. Názov potoka vznikol z terénneho názvu *Blížiny* (pôvodne *Blížina* z adjektíva *blízky*; derivačný sufix *-ina*) a je dôkazom starého pomenúvania podľa relatívnej polohy miesta.

***Letničiansky potok*** je 3,2 km dlhý a pramení v obci Letničie. Tečie severozápadným smerom, ústi do vodnej nádrže Unín severozápadne od obce Petrova Ves. Názov potoka vznikol z osadného názvu *Letničie* (nedá sa vylúčiť, že názov súvisí s dodržiavaním starších pohanských tradícií; vznikol azda z apelatíva *Letnice* „svätodušné sviatky, Turíce", HSSJ., zv. 2, s. 211, z psl. *letъ, Machek, s. 264; derivačný sufix *-ian-sky*, apel. *potok*).

Potok ***Kýštor*** je 5,7 km dlhý ľavostranný prítok kanála Tvrdonice-Holíč. Pramení v obci Holíč, tečie juhozápadným smerom, ústi západne od obce Kopčany. Umelým kanálom povedľa rybníka Bažantnica preteká cez obec Holíč a spája sa aj s riekou Chvojnica. Pôvod názvu nie je jasný, koreň slova Kýš- môže poukazovať na maďarské adjektívum *kis* „malý“, no derivačný sufix *-or* je nejasný. Nazdávame sa, že podrobným výskumom živých nárečových názvov sa nám podarí lepšie osvetliť pôvodnú motiváciu tohto názvu.

***Slaniskový potok*** je 1,7 km dlhý ľavostranný prítok Starohorského potoka. Pramení východne od obce Vrádište, tečie severozápadným smerom a ústi severne od obce Vrádište. Názov potoka vznikol z terénneho názvu Slanisko (ten z apelatíva *slanisko* „väčšinou vlhká pôda s veľkou koncentráciou ľahko rozpustných solí pri povrchu; derivačný sufix *-ový*, apel. *potok*; porov. aj Stanislav, s. 415).

Vodná nádrž ***Gazárka*** sa nachádza južne od obce Šaštín-Stráže. Pri tomto názve je zaujímavý aj jeho variant *Bager* (nárečovo *Báger*). Názov *Gazárka* vznikol azda z terénneho názvu (z apel. koziar „pastier kôz“, SSJ. I, s. 757, psl. *kozьlъ, Machek, s. 229; derivačný sufix -ka; porov. aj Stanislav, s. 248). Názov *Bager* a jeho nárečový tvar *Báger* motivoval pôvod vzniku nádrže (< verb. bagrovať, vybagrovať).

Daktoré vodné názvy odzrkadľujú aj vplyvy iných jazykov na našu lexiku. Takými sú názvy *Bištava*, *Zelnický potok*, *Hámre* a pod.

Názov potoka ***Bištava***, pravostranný prítok Koválovského potoka, podľa M. Májeka (s. 173) vznikol azda zo zvukomalebného verba *pišťať*, no nárečový ekvivalent znie *piscať*, tak môžeme predpokladať, že názov vznikol z nemeckého apelatíva *bistum* „biskupstvo“, čo by poukazovalo na vplyv nemeckého jazyka na slovenskú lexiku, ku ktorému sa však pripojil slovanský derivačný sufix *-ava*. Nazdávame sa, že názov mohol motivovať aj lesk vody (< ver. *blyšťať sa*).

Názov ***Zelnický potok***, ľavostranný prítok kanála Kúty-Brodské, poukazuje na prenikanie českých, respektíve moravských slov do našej lexiky a motivovalo ho apelatívne pomenovanie lokality, cez ktorú potok tečie. Vznikol z apelatíva *zelnica* (miesto, kde sa pestuje kapusta, české apel. *zelí*, nareč. *zelé*, stsl. apel. **zelьje*; Machek, s. 584, < adj. zelený < koreň slova zel-; derivačný sufix *-ký*), apel. *potok*. Nazdávame sa, že v tomto prípade však bol vplyv moravského jazyka až sekundárny, pretože najskôr slovo *zelí* prešlo do nárečovej podoby (apel. zelé) a do štandardizovaného názvu prešlo neskôr z nárečia.

Názov vodnej nádrže ***Hámre*** má nejasnú motiváciu, azda vznikol z nedoloženého mena chotárnej časti, nemáme však o nej doklady (apel. *hámor* „dielňa na spracúvanie železa kutím“, HSSJ. I, s. 395; porov. aj Stanislav, s. 175, Krajčovič, s. 195). Názov poukazuje na prenikanie nemeckých slov do nášho jazyka (nemecké apel. *Hammer* „kladivo“).

Pri výskume sme sa stretli so zaujímavými vodnými názvami, ktoré boli štandardizované vo vodohospodárskej mape, prípadne v iných mapách (napríklad

Babenský potok namiesto Bahenský potok v Podrobnej turistickej mape Malých Karpát, Priepastný potok namiesto Priepasný potok vo viacerých vodohospodárskych mapách, Dankácky potok ako štandardizovaný názov vo viacerých mapách, hoci je zreteľne vidieť, že je to nárečový tvar, správne by malo byť Dankovský potok a pri kanáli Tvrdonice-Holíč sme narazili aj na doklad z roku 1940 ako Mlynské ramä, čo je dôkaz o veľmi starom jave, ktorý súvisel so skloňovaním praslovanských slov podľa n-kmeňov, používa sa ešte v nárečiach, no nie je to spisovný tvar a správne by sa teda malo napísať Mlynské rameno, porov. slová *temeno – temä*, *bremeno – bremä*, *vemeno – vemä*).

Dôležitosť onomastického výskumu spočíva v tom, že sa vo vlastných menách vodných objektov petrifikovali často jediné dôkazy o vzájomných vzťahoch nášho jazyka s inými jazykmi, sú dôkazom o prítomnosti rozličných etník, ktoré žili na našom území, a o ich slovnej zásobe. Keďže vodné názvy pokladáme za najstaršie, dajú sa z nich získať aj poznatky o kontinuite vývinu nášho jazyka – zachovala sa v nich veľmi stará lexika starých Slovanov a Slovákov a môžeme sa z nich dozvedieť veľa informácií o ich spôsobe života, zvykoch a vôbec o spôsobe pomenúvania rôznych objektov.

V povodí riek Myjavy a Chvojnice je vo vodohospodárskej mape štandardizovaných 63 názvov v povodí rieky Myjavy, 32 názvov v povodí rieky Chvojnice a 23 názvov vodných plôch a jedného prameňa. V rámci jednoročného heuristického hydronymického výskumu v povodiach riek Myjavy a Chvojnice sme z prameňov zistili 85 nových vodných názvov, ktoré v súčasných mapách neboli zaznamenané, z toho 63 v povodí Myjavy a 22 v povodí Chvojnice.

Naším výskumom sa podarilo objaviť 20 názvov dnes už zaniknutých tokov a vodných plôch (13 vodných tokov, 7 vodných plôch). Predpokladáme, že ďalším heuristickým výskumom sa nám podarí zistiť vlastné mená ďalších vodných objektov, ktoré by heuristický výskum doplnili a rozšírili.

Literatúra

DRAHOŠOVÁ a kol.: Kúty. Skalica: Záhorské múzeum 2005. 296 s.

HLADKÝ, Juraj: Hydronymia povodia Nitry. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2004. 294 s. ISBN 80-8082-008-2

**HSSJ**

Historický slovník slovenského jazyka. Zv. 1. (A – J; 1991; 536 s.), 2. (K – N; 1992; 616 s.), 3. (O – P pochytka; 1994; 656 s.), 4. (P poihrať sa – pytlovať; 1995; 583 s.), 5. (R – Š; 2000; 692 s.). Red. M. Majtán. Bratislava; Veda.

LUKAČKA, Ján: Osobné mená v stredovekých miestnych názvoch Nitrianskej župy. In: X. onomastická konferencia (Bratislava 13. – 15. september 1989): Zborník materiálov. Ed. J. Kačala, M. Majtán. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied 1991, s. 54 – 59.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1957. 628 s.

MÁJEK, Milan: Hydronymia z povodia Myjavy. In: VIII. onomastická konferencia (B. Bystrica – Prešov /Dedinky/ 2. – 6. jún 1980): Zborník materiálov. Ed. M. Majtán. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied 1983, s. 170 – 173.

MAJTÁN, Milan: Z lexiky slovenskej toponymie. Bratislava: Veda 1996. 192 s.

MAJTÁN, Milan: Názvy obcí Slovenskej republiky. Vývin v rokoch 1773 – 1997. Bratislava: Veda 1998. 600 s. ISBN 80-224-0530-2

**SSJ**

Slovník slovenského jazyka. Zv. 1. (A – K; 1959; 815 s.), 2. (L – O; 1960; 647 s.), 3. (P – R; 1963; 911 s.), 4. (S – U; 1964; 759 s.), 5. (V – Ž; 1965; 847 s.), 6. (doplnky, dodatky; 1968; 331 s.). Ed. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

**SSN**

Slovník slovenských nárečí. Zv. 1. (A – K). Ed. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 936 s. ISBN 80-224-0183-8

STANISLAV, Ján: Slovenský juh v stredoveku. Zv. 2. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská 1948. 608 s. ISBN 80-88878-89-6

ŠMILAUER, Vladimír: Vodopis starého Slovenska. Praha – Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy 1932. 564 s. + 3 s. príloha.

VARSIK, Branislav: Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10. – 12. storočí. Príspevok k etnogenéze Slovákov. Bratislava: Veda 1990. 184 s. ISBN 80-224-0163-3

**VSO**

Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. Zv. 1. (A – J; 1977; 528 s.), 2. (K – R; 1977; 520 s.), 3. (S – Z; 1978; 536 s.). Ed. M. Kropilák. Bratislava: Veda.

**Internet**

www.myjava.sk

**Kartografické pramene**

Vodohospodárska mapa SR (SSR, ČSFR, ČSR, ČSSR) . M 1 : 50 000. Mapové listy 34-22, 24, 41, 42; 35-13, 31. 1. vyd. (1976 – 1991).

Malé Karpaty. Sever. Podrobná turistická mapa. M 1 : 25 000. 1. vyd. Harmanec : Vojenský kartografický ústav, 2003.

Katastrálne mapy obcí Rovensko, Holíč, Podbranč, Sobotište. M 1 : 1440; 1 : 2880; 1 : 5000.

# O motivácii a demotivácii pri výpožičkách z francúzštiny (ilustrované na príkladoch z oblasti textilnej terminológie)

Monika Zázrivcová

Katedra romanistiky, Fakulta humanitných vied
Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

V našej výskumnej práci z oblasti lexikálnej sémantiky v interlingválnom (francúzsko-slovenskom) kontexte sme sa rozhodli pozorovať a analyzovať

významové posuny, k akým dochádza medzi výpožičkami z francúzštiny z oblasti textilnej terminológie a ich modelovými východiskovými slovami vo francúzštine. Aj keď sa na prvý pohľad môže zdať, že cieľ našej práce je pomerne jasne a úzko formulovaný, pri hlbšom ponore do danej problematiky sa pred nami otvorí pomerne široké spektrum otázok, ktoré povzbudzujú k hľadaniu odpovedí. V našom aktuálnom príspevku sa chceme zamyslieť nad prechodom od motivácie k demotivácii pri výpožičkách z francúzštiny z oblasti textilnej terminológie. Kým prídeme ku konkrétnym príkladom, dovolíme si čitateľom opäť pripomenúť niekoľko kľúčových lingvistických pojmov, akými sú napr. v nadpise spomínané pojmy *motivácia* a *demotivácia*.

Prvá otázka, ktorú si na tomto mieste môžeme položiť, je: prečo zasa hovoriť o motivácii? Je tento pojem naozaj neoddeliteľný od aktuálnych úvah v oblasti sémantiky?

Kladnú odpoveď by nám dalo určite mnoho súčasných európskych lingvistov. Za všetkých vyberme názor V. Nyckeesa (1998, s. 17 – 21), ktorý hovorí o dvoch prístupoch v sémantike. Prvým je tzv. *sémantique pure* (čistá sémantika) a druhým tzv. *sémantique englobante* (motiváciu zahŕňajúca sémantika)[1]. Kým spomínaná *sémantique pure* skúma významy slov nezávisle od formy, v ktorej sú zhmotnené, *sémantique englobante* si dáva za prvoradú úlohu vysvetliť, ako isté jazykové formy získavajú svoj konkrétny význam a tým doviesť čo najďalej úvahy o vzájomnom objasnení foriem a významov. Z toho vyplýva, že jednou zo základných otázok, ktorú si môže položiť špecialista na sémantiku, je aj tá nasledovná: je výber istej formy na vyjadrenie istého významu čisto ľubovoľný alebo má svoje opodstatnenie? Táto otázka priviedla V. Nyckeesa k úvahám o pôvode označujúceho materiálu, ktorý nám jednotlivé jazyky dávajú k dispozícii a k poznaniu toho, ako nám pomôže etymológia pri objasňovaní významov slov konkrétneho jazyka. V. Nyckees (1998, s. 21) dokonca tvrdí, že otázka vzťahu medzi formou a významom je nesporne základnou otázkou pri sémantických úvahách.

Po tom, čo sme si objasnili, že francúzsky termín *sémantique englobante* označuje takú sémantiku, ktorá pripisuje dôležitú úlohu práve motivácii, pristavme sa na chvíľu práve pri tomto pojme. Pre nedostatok času a miesta nechajme bokom všetky možné definície motivácie a aj toľkokrát spomínaný (priznajme, že často dosť konfúzne) vzťah *motivovaný – arbitrárny – konvenčný* a spolu s J. Dolníkom (1985, s. 15) zhrňme, že poznať motiváciu slova znamená vedieť odpovedať na otázku, aká vlastnosť slova umožňuje vyjadriť daný význam, t. j. prečo práve táto forma vyjadruje daný význam.

Práve takáto definícia motivácie vyhovuje cieľu nášho aktuálneho príspevku, pretože to, čo nás bude zaujímať predovšetkým, je dynamický charakter motivácie, prechod od motivácie k demotivácii a pozorovanie tohto prechodu

[1] V zátvorke ponúkame náš vlastný voľný opisný preklad francúzskeho termínu *sémantique englobante.*

v interlingválnom kontexte, konkrétne pri výpožičkách (v našom prípade z francúzštiny), čiže pri tej časti slovnej zásoby, ktorá na prvý pohľad neľahko podlieha analýze z hľadiska motivácie.

Predtým ako prejdeme k našim trom vyššie spomínaným hlavným bodom nášho dnešného pozorovania a tiež ku konkrétnym príkladom, pripomeňme si v krátkosti tri základné typy lexikálnej motivácie: *zvukovú* (imitatívnu, akustickú, fonetickú), *slovotvornú* (morfologickú) a *sémantickú* (transpozičnú, metasémickú).

*Zvuková motivácia* spočíva v napodobňovaní mimojazykových zvukov spätých s označovaným predmetom alebo javom. K takto motivovaným patria slová zvukomalebné (SJ – kukučka, chrápať, vŕzgať, kikirikí; FJ – coucou, croquer, glouglou, brouhaha) a podľa J. Holeša (2002, s. 81) aj expresívne slová.

*Slovotvorná motivácia* je založená na morfematicko-sémantickej korešpondencii dvoch slov (motivantu a motivátu). Zahŕňa slová odvodené (SJ: chodiť – chodník, loď – lodiar, hrať sa – hravý; FJ: pomme – pomm*ier*, dire – *re*dire…) a slová zložené (SJ – zemepis, černozem, malomesto, farboslepý, hluchonemý; FJ – vinaigre, autoroute, timbre-poste, perce-neige, pomme de terre, arc-en--ciel…). Takto motivované slovo svojou formálnou štruktúrou naznačuje svoj význam (to umožňuje používateľovi pri málo frekventovaných slovách pochopiť aspoň zhruba význam slova z jeho slovotvorných zložiek).

*Sémantická motivácia* vzniká metaforickým alebo metonymickým prenášaním významu (napr. pôvodne časti ľudského tela – hlava, koleno (SJ), coude (lakeť – FJ) sa v strojárstve na základe metafory stávajú odbornými termínmi na pomenovanie napr. častí strojov, potrubí atď. Za špeciálny druh sémantickej motivácie môžeme považovať aj tzv. *onymickú motiváciu*, kedy môžeme pozorovať metonymický vzťah ako napr. vlastné meno osoby (napr. vynálezca, výrobca) ⇒ všeobecné podstatné meno (vec, výrobok – *silueta, žakár, gobelín*) alebo vzťah vlastné meno miestne (miesto výroby) ⇒ všeobecné podstatné meno (výrobky ako napr. textílie *gabardén, gáza, baréž*).

Poznáme jednotlivé typy lexikálnej motivácie a aj podľa nich môžeme v rámci slovnej zásoby hovoriť o slovách motivovaných a nemotivovaných, resp. priezračných a nepriezračných[2] v tom zmysle, že ich význam bude pre nás zrozumiteľný vďaka ich štruktúre (forme). To, či (a ktoré) slová budeme považovať za priezračné alebo nepriezračné, bude závisieť od stupňa nášho jazykového povedomia a od nášho uhla pohľadu – *diachrónneho* (berúc do úvahy etymológiu slova) alebo *synchrónneho* (z hľadiska súčasného používateľa jazyka).

Súčasný bežný používateľ jazyka považuje napr. niektoré slová za nemotivované, hoci pôvodne to boli slová motivované (zvukovo, slovotvorne či sémanticky). Bežný používateľ francúzskeho jazyka v súčasnosti nevidí napr.

[2] Termíny, ktoré použil V. Mathesius.

v slove *pigeon* (holub) pôvodnú zvukovú motiváciu latinského slova *pipio*, alebo v podstatnom mene *bougie* (sviečka) neodhalí metonymický vzťah medzi názvom miesta (*Bejaia* – alžírske mesto, kde sa v stredoveku kupoval vosk na sviece) a produktom (sviečkou). Slovenský bežný hovoriaci tiež zo synchrónneho hľadiska nebude pociťovať formálny a sémantický súvis medzi motivantom a motivátom pri slovách ako napr. krajčír (súvis so slovesom krájať), strom (súvis s adjektívom strmý), vlak (súvis so slovesom vliecť sa), červený (súvis s podstatným menom červ). Pod stratu videnia tejto priezračnosti sa iste podpísal aj fonetický, morfologický a sémantický vývoj slova od jeho vzniku po súčasnosť.

Diachrónny, spätný pohľad (typický skôr pre jazykovedca ako pre bežného používateľa jazyka) na nejaké slovo v rámci jedného jazyka nás privedie k pozorovaniu takého javu, akým je zmena motivácie (motivácia môže v priebehu času vznikať, postupne sa stierať, zanikať a opäť vznikať), resp. zmena stupňa priezračnosti slova (z pôvodne priezračného slova sa stane slovo nepriezračné). Pohľad na slovo z dlhšieho časového hľadiska nás privádza k dôležitému zisteniu, že motivácia nie je jav konštantný, ale dynamický. Ako hovorí J. Furdík (2004, s. 25), *„motivovanosť a nemotivovanosť lexém sú dva krajné póly, medzi ktorými je rad medzistupňov“*.

Z diachrónneho hľadiska teda môžeme hovoriť o dvoch tendenciách slov – o ich tendencii k *demotivácii* (strate motivácie) a *remotivácii* (znovunadobudnutí motivácie), pričom demotivácia je jav častejší.

*Demotiváciu* by sme podľa J. Furdíka (2004, s. 25) mohli definovať ako stratu formálnej a sémantickej súvzťažnosti medzi motivujúcim a motivovaným slovom[3]. Slová ako *stôl, strom, vlak, červený, kôra, dejiny, národ* boli pôvodne (geneticky) motivované, v súčasnosti (synchrónne) sa však už vnímajú ako nemotivované. Medzi motivovanými a úplne demotivovanými lexémami je množstvo slov, ktorých motivačné vzťahy sú v súčasnosti viac či menej zastreté, čiže prejavuje sa na nich väčší alebo menší rozpor medzi *genetickou* a *synchrónnou motiváciou*[4]**.** Medzi synchrónne nemotivovanými slovami a ich pôvodnou motiváciou prebehol cyklický proces, ktorý spolu s J. Furdíkom nazývame *demotivačným cyklom***.**

O príčinách demotivácie (prečo sú slová v súčasnosti vnímané ako nemotivované) podrobnejšie uvažuje J. Holeš (2001, s. 98 – 99). Príčiny sú podľa neho nasledovné:

a) Jedna alebo viacero zložiek (slovotvorný základ, afixy, slová), ktoré sa pôvodne podieľali na vzniku odvodeného alebo zloženého slova zastarali, stali

[3] J. Furdík hovorí v tomto prípade o demotivácii len na úrovni slovotvornej motivácie (k rovnakému typu motivácie vzťahuje aj demotivačný cyklus). My však vzťahujeme pojmy demotivácia a demotivačný cyklus aj na zvyšné dva typy lexikálnej motivácie – zvukovú a sémantickú. Rovnako posúvame pohľad na demotiváciu z úrovne jedného jazyka na medzijazykovú (interlingválnu) úroveň.

[4] J. Furdík prebral termíny *genetická* a *synchrónna* motivácia od M. Dokulila.

sa neživými[5], resp. prestali fungovať ako samostatné slovo (v súčasnosti ich bežný používateľ nevie pri odvodených a zložených slovách rozpoznať).

Príklady zo SJ: *kostra, mŕtvola* (pôvodné prípony *-ra, -ola* sa zachovali len v týchto slovách); slová gréckeho a latinského pôvodu, ktoré síce môžu byť pre znalcov týchto jazykov (alebo napr. pre lekárov) priezračné a zrozumiteľné, ale pre bežného používateľa takými byť nemusia.

Príklady z FJ: *lundi* (pondelok)*, mardi* (utorok)*, mercredi* (streda) – nevidíme v nich pôvodné latinské výrazy *Lunae dies, Martis dies, Mercurii dies*.

b) Pôsobenie fonetických zákonitostí, ktoré postupom času slová znepriezračňujú (etymologické spojivá nie sú jasné).

Príklady z FJ: v slove *charcutier* (údenár) synchrónne nerozpoznáme slová *chair* (mäso) + *cuite* (varené); v *printemps* (jar) slová *primum* (prvý) + *tempus* (čas). Fonetický vývoj narušuje celé skupiny pôvodne príbuzných slov: pri slovách *roi* (kráľ) a *reine* (kráľovná) sa už necíti spojitosť, ako sa cítila v pôvodných latinských slovách *rex, regem, regina*.

c) Sémantický vývoj (význam slova sa špecializuje alebo generalizuje), ktorý môže ešte zvýrazniť vyššie spomínané javy. J. Furdík (2004, s. 25) hovorí o demotivácii na úrovni významu, kedy sa lexikálny význam slova viac či menej (niekedy úplne) odchyľuje od významu signalizovaného jeho slovotvornými zložkami.

Príklady v SJ: *stolár* dnes nie je len osoba vyrábajúca stoly; *spisovateľ* nie je len osoba, ktorá (hocičo) spisuje.

Príklady vo FJ: z pôvodného latinského slovo *disjejunare* vznikli vo francúzštine dve slovesá, *déjeuner* (obedovať) a *dîner* (večerať), ktoré sa potom špecializovali na označenie dvoch rôznych denných jedál.

Keď sa ešte vrátime k slovu *déjeuner,* málokto si synchrónne uvedomí sémantickú spojitosť so slovom *jeûne* (pôst).

Ako dopĺňa J. Furdík (2004, s. 26), demotivácia je zvyčajne dôsledkom dlhodobého častého používania slova, jeho zvýšenej frekvencie, jeho postupného zaradenia do centra slovnej zásoby. Tým sa do slovnej zásoby zaraďuje ďalšie nemotivované slovo, ktoré sa však môže stať východiskom pre vznik nových, väčšinou slovotvorne motivovaných lexikálnych jednotiek.

Keď sme si už trochu prehĺbili pohľad na motiváciu a cez ňu sme sa dostali až k demotivačnému cyklu a ku demotivácii, pomaly sa dostávame k našej kľúčovej otázke, ktorá znela nasledovne: môžeme aj pri takej skupine slov, akou sú výpožičky pozorovať javy, akými sú motivácia a demotivácia? Odpoveď na našu otázku sme našli opäť u J. Furdíka. Ten vo svojom diele *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie* (1993, s. 25 – 26) píše: *„Priemerný výskyt motivovaných slov je najvyšší v tých textoch, v ktorých sa aktivizuje „najmladšia“,*

[5] J. Furdík (2004, s. 25) v tejto súvislosti hovorí napr. o chýbajúcom motivante (utorok – *vtoroj,* otázka – *tázat se*) alebo o vysunutí pôvodného motivantu na perifériu slovnej zásoby (hudba – *húsť*, ploštica – *ploský*).

*najaktuálnejšia zväčša nedávno vytvorená vrstva slovnej zásoby; v tejto vrstve sú samozrejme aj najzreteľnejšie motivačné vzťahy. Sila týchto motivačných vzťahov je taká, že sa jej poddávajú aj lexikálne jednotky pôvodne do týchto vzťahov vôbec nezapojené. Ide najmä o prevzaté slová. (...) Prevzaté slová sú pre bežného používateľa jazyka nemotivované, aj keď sa vo východiskovom jazyku chápu ako motivované"***.** Uvedený citát by bol odpoveďou na časť našej otázky vzťahujúci sa na motiváciu. Na druhú časť našej otázky (týkajúcu sa demotivácie) sme našli odpoveď v článku J. Furdíka *Integračné procesy pri lexikálnych prevzatiach* (1994, s. 95 – 102), kde autor hovorí o demotivácii, ktorá sa prejavuje pri preberaní konkrétne maďarských slov do slovenčiny: *„Pri preberaní slov, ktoré sú v maďarčine ako východiskovom jazyku slovotvorne motivované, sa v slovenčine slovotvorná motivovanosť spravidla stráca. (...) Keďže sa tieto lexikálne jednotky prebrali ako formálna i sémantická celosť, neuvedomuje sa ani dvojčlennosť ich pôvodnej slovotvornej štruktúry…(…) Teda maďarské deriváty a kompozitá (...) sa prebrali do slovenčiny ako nemotivované, formálne ani sémanticky nečleniteľné lexémy."*

Na základe týchto citátov môžeme povedať, že javy ako motivácia a demotivácia sú pozorovateľné aj pri prevzatých slovách, teda nielen v rámci lexiky jedného jazyka, ale aj na medzijazykovej (interlingválnej) úrovni. Opäť musíme zdôrazniť, že pozorovanie motivácie a jej strát je subjektívne, každý ich nevidí rovnako (opäť bude hrať dôležitú úlohu stupeň jazykového povedomia jednotlivca a stupeň poznania dvoch porovnávaných jazykov).

My budeme konkrétne pozorovať stratu motivácie (stratu priezračnosti významu slov cez ich formu) pri prevzatých slovách z francúzštiny na príkladoch z oblasti textilnej terminológie (pretože práve tieto príklady korešpondujú s témou našej dizertačnej práce). Odrazíme sa teda od tvrdenia, že pri preberaní cudzích slov sa špecifickým spôsobom prejavujú jednotlivé typy lexikálnej motivácie – viaceré motivácie, prítomné (a na prvý pohľad viditeľné) vo východiskovom jazyku, v cieľovom (preberajúcom) jazyku zanikajú (nie sú synchrónne pozorovateľné).

Toto naše tvrdenie si dovolíme ilustrovať aspoň niekoľkými príkladmi.

1. Príklady slovotvornej demotivácie[6] – slovotvorná motivácia sa u slov v preberajúcom jazyku stráca, morfematická štruktúra sa prehodnocuje, neuvedomuje sa dvoj-, resp. viacčlennosť ich pôvodnej slovotvornej štruktúry:

→ manžeta ⇒ *manchette* (manžeta) – odvodené slovo – dve zložky: *manche* (rukáv) + *-ette* (sufix);

→ krepdešín (veľmi jemný, mierne lesklý hodvábny krep plátnovej väzby) ⇒ *crępe de Chine* – kompozitum – tri zložky: podstatné meno *crępe* (krep) + predložka *de* (z) + *Chine* (Čína);

[6] Predpokladáme, že slovotvornú motiváciu pri uvedených príkladoch môže vnímať francúzsky hovoriaci a slovenský hovoriaci, ktorý ovláda francúzsky jazyk. Pre bežného slovenského hovoriaceho ide o nemotivované (nepriezračné) lexikálne jednotky.

→ garderóba ⇒ *garde-robe* – kompozitum – dve zložky: *garde-* (imperatív od slovesa *garder* – strážiť) + *robe* (šaty);

→ denim (druh silnej bavlnenej tkaniny) ⇒ *serge de Nîmes* – kompozitum – tri zložky: podstatné meno *serge* (serž – druh bavlnenej tkaniny) + predložka *de* (z) + *Nîmes* (toponymum – mesto na juhu Francúzska);

→ drapéria ⇒ *draperie* (drapéria, záves) – odvodené slovo – dve zložky: *drap* (plachta, súkno) + *-erie* (sufix).

Uvedené lexikálne jednotky (slovotvorne motivované vo východiskovom jazyku – francúzštine) vníma bežný používateľ v slovenčine ako nemotivované, formálne ani sémanticky nečleniteľné. Na tomto mieste by sme chceli spomenúť napr. aj výhodu takéhoto vnímania týchto lexikálnych jednotiek. Lexikálne jednotky v slovenčine vnímané ako nemotivované sú ľahšie otvorené významovým posunom. Extenzia (rozsah) slova sa môže zväčšiť, resp. intenzia (obsah) prevzatého slova sa môže obohatiť o špecifické sémy, ktoré vo východiskovom jazyku pri slovotvorne motivovanom slove neexistovali (pretože bola jasná formálna i sémantická spätosť motivátu s motivantom). Vezmime si napr. slovo *manžeta* ako termín z oblasti textilného priemyslu. Lexikálny význam tohto slova v slovenčine (prezentovaný definíciou v slovníku cudzích slov) je nasledovný: *zakončenie rukáva na dolnom konci; ohrnutá obruba nohavíc.*

Lexikálny význam francúzskeho slova *manchette* (prezentovaný definíciou vo francúzskom výkladovom slovníku) znie: *obruba na konci rukáva*.

Keďže v slovenčine nie je jasná formálna a sémantická spätosť motivátu *manžeta (manchette)* a motivantu *rukáv (manche)*, ako je to vo francuzštine, môžeme na základe metafory nájsť manžetu nielen na rukáve, ale napr. aj na nohaviciach[7].

Vráťme sa však k pozorovaniu demotivácie. Tentokrát pôjde o demotiváciu sémantickú.

2. Príklady sémantickej demotivácie – lexikálne jednotky sú vo východiskovom jazyku sémanticky (v tomto prípade metonymicky) motivované, v preberajúcom jazyku ich bežný používateľ zo synchrónneho hľadiska ako také nevníma[8].

→ gobelín (dekoračná textília, nástenný koberec, tapiséria s umeleckými vzormi alebo s obrazmi) ⇒ *gobelin* – apelatívum odvodené od vlastného mena francúzskej farbiarskej rodiny *Gobelinovcov*;

---

[7] Keby sme prekročili rámec textilnej terminológie, videli by sme, že manžetu možno nájsť aj na strojoch (v takom prípade je definovaná ako tvarované tesnenie z kože, gumy, tkaniny a pod. utesňujúce pohyblivú strojovú súčasť v pracovnom priestore) alebo na kvetináčoch (kvetináč s ozdobnou manžetou). Ide o metaforické rozšírenie polysémie slova manžeta (podobnosť na základe tvaru).

[8] Na tomto mieste považujeme za potrebné dodať, že aj bežný francúzsky hovoriaci môže väčšinu týchto pôvodne sémanticky motivovaných lexikálnych jednotiek vnímať ako nemotivovanú (nepriezračnú).

→ silueta (obrys, kontúra) ⇒ *silhouette* – apelatívum odvodené od vlastného mena francúzskeho ministra financií z 18. stor. *É. de Silhouetta*, ktorý bol často karikovaný);

→ žakár (tkáčsky stroj na vytváranie zložitých väzieb a vzorov) ⇒ *jacquard* – apelatívum odvodené od vynálezcu tohto stroja *J. M. Jacquarda*;

→ gabardén (druh textílie) ⇒ *gabardine* – apelatívum odvodené od francúzskej továrne *Gabardine*;

→ tyl (bavlnená, príp. hovábna sieťová látka, používaná na plesové šaty, záclony, závoje) ⇒ *tulle* – apelatívum odvodené od názvu francúzskeho mesta *Tulle*;

→ gáza (riedka priesvitná bavlnená látka pripomínajúca sieťovinu) ⇒ *gaze* – apelatívum odvodené od názvu mesta *Gaza*;

→ baréž (v minulosti ľahká priesvitná dámska tkanina) ⇒ *barège* – apelatívum odvodené od údolia *Barège* vo francúzskych Pyrenejach.

Pri vyššie spomínaných francúzskych lexikálnych jednotkách sa prejavuje špecializovaný druh sémantickej motivácie – tzv. *onymická motivácia*, pretože u všetkých môžeme pozorovať pôvodný jasný metonymický vzťah *vlastné meno osoby* (napr. vynálezca, výrobca) ⇒ *všeobecné substantívum – apelatívum* (vec, výrobok) alebo *vlastné meno miestne – toponymum* (miesto výroby) ⇒ *všeobecné substantívum – apelatívum* (vec, textília vyrobená na tomto mieste).

Pri synchrónnom pohľade na tieto lexikálne jednotky v slovenčine sa táto onymická motivácia stráca, dochádza teda k *onymickej demotivácii.* Radi by sme ešte podotkli, že vo francúzštine aj v slovenčine existujú určite aj také slová z textilnej terminológie, pri ktorých je onymická motivácia podľa nás jasná tak francúzskemu, ako aj slovenskému používateľovi: napr. *cachemire* ⇒ kašmír (druh textílie pomenovanej podľa štátu v Indii); *chanel* ⇒ chanel (ženský odevný štýl, kozmetika, parfémy podľa mena slávnej francúzskej módnej návrhárky Coco Chanel).

Pre našu úvahu zhrnutú v tomto príspevku nám ako odrazový mostík poslúžila otázka, či môžeme aj pri takej skupine slov, akou sú prevzaté slová, pozorovať javy, akými sú motivácia a demotivácia. Za pomoci myšlienok a pozorovaní J. Furdíka a bližším pohľadom na niektoré termíny z korpusu našej výskumnej práce sme dospeli ku kladnej odpovedi na túto otázku.

Literatúra

DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Vydavateľstvo UK 2003. 236 s.

DOLNÍK, Juraj: Otázka motivovanosti a systémovosti slova. In: Jazykovedný časopis, 1985, roč. 37, č. 1, s. 13 – 22.

FURDÍK, Juraj: Integračné procesy pri lexikálnych prevzatiach. In: Jazykovedný časopis, 1994, roč. 45, č. 2, s. 95 – 102.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba. Prešov: Náuka 2004. 208 s.

FURDÍK, Juraj: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

HOLEŠ, Jan: Démotivation et remotivation – deux grandes tendances dans la structuration du lexique en français. In: Études romanes de Brno. Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské univerzity. L 22. Brno: Masarykova univerzita v Brně 2001, s. 97 – 104.

HOLEŠ, Jan: Francouzská sémantika. Olomouc: Univerzita Palackého 2002. 206 s.

HOLEŠ, Jan: Motivovanost francouzských vlastních jmen. In: Časopis pro moderní filologii, 2001, roč. 83, č. 2, s. 88 – 97.

NYCKEES, Vincent: La sémantique. Paris: Belin 1998. 366 s.

Slovník cudzích slov. Red. Ľ. Balážová, J. Bosák, J. Genzor, I. Ripka, J. Skladaná. 1. vyd. Bratislava: SPN 1997. 994 s.

## Właściwości fonetyczne cerkiewnosłowiańskiego przekładu homilii Jana Chryzostoma, pochodzących ze „Złotousta“ z Biblioteki Narodowej w Warszawie

Alicja Żaguń

Instytut Języka Polskiego, UMK, Toruń

*Złotoust*[1] to zbiór homilii Jana Chryzostoma w przekładzie słowiańskim. Jan Chryzostom Złotousty był doktorem i ojcem kościoła z IV w., patriarchą Konstantynopola, najwybitniejszym homiletą kościoła greckiego. Był on też przez całe średniowiecze najpopularniejszym pisarzem w bizantyjskim kręgu kulturowym. Słowiańskie przekłady pism Jana Chryzostoma powstały bardzo wcześnie. Według tradycji zapisanej w XII w. na Rusi, twórcą słowiańskiego zbioru kazań Jana Chryzostoma był bułgarski władca Symeon.

Rękopis, z którego wybrano poddane analizie homilie, pochodzi z Biblioteki Narodowej w Warszawie. Figuruje tam pod sygnaturą BOZ 84. Rękopis jest zatytułowany ‚*Poučenie Joanna Złotoustaho i inych otec*‘. Ma niewielkie wymiary: 32 x 21 cm, ale liczy aż 728 stron. Strony 67, 125 i 243 są uszkodzone. Tekst pisany jest półustawem. Podobnie jak drugi warszawski rękopis – *Złatostruj* o sygnaturze BOZ 91, rekopis zaczyna się od homilii o celniku i faryzeuszu. Oprócz homilii autorstwa Jana Chryzostoma spis treści wymienia też homilie autorstwa Efrema Syryjczyka, Grzegorza Antiocheńskiego, Nifonta.

Analiza pierwszych ośmiu homilii Jana Chryzostoma pozwala na sporządzenie uwag na temat właściwości fonetycznych rękopisu BOZ 84, czyli warszawskiego.

[1] Słownik starożytności słowiańskich, I – VIII, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1961 – 1991 (red. G.Labuda, T. Lehr-Spławiński, Z. Stieber i in.), s. 142.

**1. Jery**

Podobnie jak większość młodszych zabytków cerkiewnosłowiańskich *Złotoust* warszawski częściowo zachowuje jery zgodnie z tradycją, np. :

– jery twarde tylne: **єдинъ** (s. 11) ,**великъ** (12), **въ гробѣхъ** (22), **тѣломъ нашимъ** (29); zawsze w rzeczownikach **богъ** (np.: 14, 20, 40, 46) i **доух**.
– jery przednie: **мытарь** (11, 14), **смр҃ть** (20, 26, 38); zawsze w rzeczowniku **господь** (20, 27, 28, 40).

Rękopis BOZ daje też wyraz takim faktom językowym, które charakterystyczne są dla wschodniej i południowej Słowiańszczyzny. Zmiana polegająca na wokalizacji jerów w pozycji mocnej i zaniku jerów słabych była charakterystyczna dla całej Słowiańszczyzny, jednak jej wynik i czas były różne na poszczególnych obszarach słowiańskich. Jak podaje Z. Stieber [2], na północnym wschodzie zanik jerów słabych dokonał się najpóźniej, bo dopiero w XII w., a jery w wygłosie zanikały tu wcześniej niż jery słabe w śródgłosie. Dopiero pod koniec XII w. na Wschodzie zwokalizowały się też jery mocne, przy czym jer przedni przeszedł w ***e***, jer mocny w ***o***.

Podobnie rozwijały się jery w części dialektów bułgarskich i macedońskich, z tym że proces ten zaszedł wcześniej – w XI wieku. w dialektach północno – wschodnio – bułgarskich, najbliższych obszarowi wschodniosłowiańskiemu, jer przedni przeszedł w ***e*** , ale tylny zachował brzmienie podobne do brzmienia dawnego jeru twardego. Na pozostałym obszarze słowiańskim jery wokalizowały się lub zanikały w przeciągu X, XI, XII w.

Analizowany zabytek zawiera pewien procent jerów, które zgodne są ze stanem staro – cerkiewno – słowiańskim i prasłowiańskim, jednak widoczne są także rezultaty działania zasadniczych kierunków rozwoju jerów – ich wokalizacji i zaniku.

***1.1. Zanik jerów słabych***

Przeprowadzony jest on z dużą konsekwencją, np.: **всемъ, многы, кто, конца, кротци, в зависти, к томоу**. Regularny jest zanik jeru w czasowniku, przed zaimkiem zwrotnym: **не накажем сѧ, обратим сѧ, поновит сѧ, приближает сѧ, радоует сѧ.**

Jery w wygłosie rzeczowników częściej się zachowują.

1.1.1. Wokalizacja jerów mocnych do pełnych samogłosek

1.2.1 przejście jeru miękkiego mocnego w ***e*** (**ь** > e), np.: **конець** (19, 25 26) – scs. **konьcь**, **весь живот** (17) – scs. **vьsь, в костехъ** (25) – scs. **vъ kostьxъ**, **крести** (22) – scs. **krьsti**, **телець** (17) – scs. **telьcь**, **праведенъ** (17) – scs. **pravьdьnъ.**

1.2.2. przejście jeru twardego mocnego w ***o*** (**ъ** > o), np.: **прибытокъ** (34) – scs. **pribyt ъk ъ**, **золъ быдеть** (34) – scs. **z ъ l ъ**, **не воздаваи** (40) – scs. **v ъzdati**, **гладъ крѣпокъ** (15) – scs. **krěpъkъ**, **ко злоу** (20) – scs. **къ**;

[2] Z. Stieber: Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Warszawa 1978, s. 49 – 50.

1.2.3. jery w pozycji napiętej:

W sąsiedztwie joty jer twardy przyjmował brzmienie ‚napiętego ‚, krótkiego ***y*** , a jer miękki w tym samym położeniu – ‚napiętego' krótkiego ***i***. w tej pozycji następowało z reguły wzdłużenie jerów do pełnych samogłosek ***i*** lub ***y*** .Zmiana ta jest znana już zabytkom scs. w rękopisie BOZ 84 jest ona realizowana konsekwentnie :

**ꙗ҆нныи с҃нъ** (14) – scs. **jun ъjь**, **великии** (46) – scs. **velik ъjь**, **пианъıи** (34) – scs. **pijan ъjь**, **дроугъıи** (11) – scs. **drug ъjь**.

***1.2. Przykłady mieszania jerów:***

Przypadki mieszania znaków jerowych w *Złotouście* nie są częste. w miejscu jeru twardego rzadko pojawia się jer miękki, czy odwrotnie:

– **ь** zamiast **ъ** – **пость** (44) – scs. **post ъ**, ale na tej samej stronie i na stronie 45 – **постъ**
– **ъ** zamiast**ь** – **пианъство** (34) – scs. **pijanьstvo**, ale na tej samej stronie także: **въ пианьстве**.

Częste są przypadki użycia jeru miękkiego zamiast twardego w formach trzeciej osoby liczby pojedynczej i mnogiej czasu teraźniejszego, ale zmianę tę można zaliczyć do zmian we fleksji i scharakteryzować jako pojawienie się wschodniosłowiańskiej końcówki – **ть** (cecha ruska lub południoworuska)[3].

## 2. Samogłoski nosowe

*Złotous*t warszawski, jako zabytek XVI-wieczny częściowo zachowuje litery, które niegdyś wyrażały nosówki, jednak wartość tych liter jest już inna. w językach wschodniosłowiańskich nosówki zanikają już w X w.[4] Nosówka tylna przeszła w samogłoskę *u*, przednia w *a* (po miękkiej) lub *ja* . Taką też wartość przedstawiają w rękopisie BOZ 84.

Przejście nosówki tylnej w *u*, przedniej w *,a* dokonane w X wieku spowodowało zmiany w grafii, przede wszystkim tylnej nosówki i jej odpowiednika graficznego. w wieku XI – XII litery **ѫ**,**ѭ** oraz **оу**, **ю** stały się dubletami graficznymi, służącymi do wyrażenia tej samej głoski */u/*. Około XII wieku na gruncie ruskim pojawia się nowa norma ortograficzna – likwidująca zgodnie ze stanem w żywym języku – literę **ѫ**.[5] Taką ortografię reprezentuje *Złotoust* warszawski. w analizowanych homiliach znajduje się tylko jeden przykład użycia jusu wielkiego, w którym litera ta jest w funkcji etymologicznej nosówki tylnej: **въıсѫть** (17). Spośród licznych przykładów stosowania liter **оу**,**ꙋ**, **ю** w *Złotouście* można podać następujące:

[3] T. Friedelówna: Ewangeliarz ławryszewski.Monografia zabytku. Wrocław – Warszawa – Kraków v Gdańsk 1974, s. 100, 131.

[4] Z. Stieber, op. cit., s. 46 – 48.

[5] T. Friedelówna, op. cit., s. 94.

ѹдет (11), идоу … и рекоу (16), на р8к8 (16) , в м8к8 (32), похвалою (12), моученъ боудеть (16), оутробы (27), с8дімъ (19).

Przednia nosówka *ę w grupie wschodniosłowiańskiej ulega zanikowi także w X wieku, rozwijając się w *`a* lub *ja* , jednak jej znak graficzny – jus mały – pozostał składnikiem alfabetu ruskiego o wiele dłużej. Jego użycie zgodne ze stanem scs. ulega zachwianiu już w XI w., a w XII w. wykształca się nowa norma pisarska dotycząca nosówek. Usuwa ona literę ѩ , zachowując ѧ, używaną wymiennie z ꙗ.

2.1. ѧ w miejscu etymologicznego *ę:

лишати сѧ (15), десѧтиноу (11), помилоуи мѧ (13), тръпѧще (17), болѧща (18), цр҃ѧ или кн҃ѧзѧ (19), тѧжкъıи (23), во всѧ дн҃и (30), злотворѧщимъ (40).

1.2. а, ꙗ w miejscu etymologicznego *ę:

чада (17), единочадаго (23), бъвшаꙗ чл҃къı (18), краснъıꙗ ризъı (20), злъıꙗ бѣсъı (24), стоꙗща (16), нечистотъı твоꙗ (37), ꙗко чада своа (39), моли б҃а за злотворѧщаꙗ (40), приꙗти (41).

1.3. ѧ w miejscu etymologicznego *`a, *ja* :

соудиѧмъ (19), дн҃іе очищеніѧ (35), покаѧнію (29), сп҃сениѧ (29,42), лазарѧ (28), ср[д] ца смирѧюще (29), всѧкъ (32), дѣѧти (35), ѡставлѧемъ (40), въ ѡбъѧдѣнии (42).

Podane przykłady, stanowiące wybór materiału z analizowanego fragmentu pokazują, że zgodnie z ruskim sposobem zapisu, w funkcji graficznych odpowiedników głosek *`a, ja* pochodzących z ps. *ę oraz *`a, ja* pochodzących z ps. *ě lub *ja występują litery ѧ , а , ꙗ.

### 3. Ruskie ž w miejscu prasłowiańskiego *dj

Na wschodniosłowiańskie cechy językowe *Złotoust*a wskazuje kolejny fakt fonetyczny, znany ruskiemu piśmiennictwu cerkiewnosłowiańskiemu. Jest nim spółgłoska *ž* występująca w miejscu dawnych ps. połączeń *dj* i staro-cerkiewno-słowiańskiego *žd.*[6]

Na kartach *Złotoust*a odnajdujemy następujące przykłady: преже (11), ѡсоужениемъ (11), къ единомоу гражаниноу (15), наслажающа сѧ (16), осоуженъ (24), ѡс8жениемъ (31), не ос8жаи (38), соужение (37), ос8жении (42), виж8 (33,34).

Pojawia się też przymiotnik чюжь, który rozwinął się z prasłowiańskiego rdzenia *tudj-. W języku staro-cerkiewno-słowiańskim przybierał on postać **tuždь, štuždь** lub **stuždь**. Spółgłoskę *t* // *št* uznaje się[7] za fakt południowosłowiański. w homiliach *Złotousta* odnajdujemy zapis чюжимъ (27), wprowadzający ruskie *č* na miejscu scs. *t* // *št* oraz ruskie *ž,* które odpowiada scs. *žd*. Przykłady kontynuujące staro-cerkiewno-słowianskie **žd* są jednostkowe: прежде (19), ос ждение (32).

---

[6] T. Friedelówna, op. cit., s. 92 – 93.

[7] Ibidem, s. 84.

## 4. Odpowiedniki prasłowianskich sonantów

Warszawski *Złotoust* częściowo kontynuuje staro-cerkiewno-słowiańską normę ortograficzną, polegającą na zapisywaniu sonantów w postaci **рь, ль, ръ, лъ**, choć dla wschodu Słowiańszczyzny nie jest to typowe, np.: **въ прьвоꙋю** (16), **прьстень** (16), **длъжникомъ** (20), **оꙋмръш аго** (21), **жрътвоꙋ** (22), **пръвое** (44), **бл҃готръпѣниемъ** (18), **тръпить** (39). Widoczne jest, że grupy **гъ, гь, Іь, Іь** zlały się.

Staroruskie rękopisy z okresu XI – XII wieku (np. *Ewangeliarz Ostromira*) wprowadzają zasadę zapisywania kontynuantów sonantów w postaci **ьр, ър, ъл**. w wieku XII – XII taki sposób zapisu jest już rzadki, a w miejsce dawnych połączeń pojawiają się grupy -or-, -er-, -oł- między spółgłoskami. Według Z. Stiebera w dialektach wschodniosłowiańskich nie istniały sonantyczne *r, l*. Prasłowiańske grupy *ĭr ĭl, ŭr, ŭl* przeszły tam najpierw w **ьр, ър, ъл, ьл** z jerami mocnymi, przy czym grupy **ъл, ьл** zlały się w jedną grupę **ъл**. Ta grupa przechodziła w ‚oł', zgodnie z zasadą wokalizacji jerów mocnych, zaś połączenie **ьр, ър** wokalizowały się w *er* i *or*.[8] Zapis w postaci or, oł, er znajduje odzwierciedlenie na kartach Złotousta: **мерзость** (13, 14), **злосердию** (7, 15), **долготрьпѣнии** (17), **перваꙗ** (7), **сердоболь** (18), **смерть**(12), **перси** (21), **жестосердии** (25), **оꙋмолче** (26), **терніе** (33), **в первъıхъ** (34), **безмолв ю і** (39), **долготерпѣние** (39), **исперва** (40), **злосердиꙗ** (41).

Jeden przykład: **перьстень** (17) zachowuje jer po r, czyli potwierdza taki sposób zapisu, który charakterystyczny jest dla tzw. wtórnego pełnogłosu (termin wprowadzony przez A. I. Sobolewskiego), zjawiska pisywanego przez T. Friedelównę.[9] Trudno jednak wyciągać jakiekolwiek wnioski na podstawie jednostkowego wystąpienia.

Ponieważ wyrazy o wysokiej frekwencji często występują w tekście w postaci skrótów, nie wszystkie przykłady mogą być uwzględnione w opisie. Dotyczy to słów: ***sъmrьtь**, ***srъdьce**, ***crьky**, ***mrьtvъ**. Wyjątkiem jest kilka pełnych zapisów wyrazu ***sъmrьtь** i ***srъdьce**.

## 5. Metateza

Działanie silnej normy literackiej, podporządkowanie się cerkiewnosłowiańskiej normie pisarskiej sprawiło, że w *Złotouście*, podobnie jak i w innych rękopisach staroruskich o charakterze religijnym rozpowszechniają się południowosłowiańskie kontynuanty prasłowiańskich grup nagłosowych *orT, olT* oraz grup śródgłosowych. Zgodnie z cerkiewnosłowiańską normą językową w nagłosie pojawiają się grupy *raT, laT*, zaś w śródgłosie ruski pełnogłos jest rzadkością, potwierdzoną jednym tylko przykładem: **молодоства** (19). Pozostałe

[8] Z. Stieber, op. cit., s. 34 – 35.

[9] T. Friedelówna, op. cit., s. 91 – 92.

przykłady zaświadczają zapisy sprzeczne ze stanem żywego języka, ale zgodne z cs. normą, np. :

ґласа (11), на страноу (15), гладъ (15), гладомъ (16), равно (19), власы (22,26), врата (24), златомъ (39) i inne.

### 6. Połączenia *ki/gi/xi

W homiliach *Złotousta* widoczna jest silna tendencja do znanego zabytkom ruskim od XIII w. zastępowania pierwotnych grup ky/ gy/ xy przez grupy, w których dokonało się przejście *y w *i:* аки (12,13,25,27,34), паки (30), правѣдники (32), кимъ (37), ale: вѣкы (27), кым (29), разбоиникы (34), поганьскы (35), роукы (36).

Połączenie ‚gi' jest wyjątkowo regularne: погибе (12), погибѣ (14), погибныти (17), изгиблъ бѣ (18), погибшими (18), ꙗко изгибоша (21), погибоша (27), слоуги (32), погибош а (2x34). Nieliczne przykłady jedynie zachowują dawne twarde połączenie *gy: погыбноути (15), многы (34), дроугыи (11).

Połączenia ‚xi' wystąpiły w pięciu przykładach, trzykrotnie w rzeczowniku грѣхи; грѣхи своꙗ (12), твоꙗ (15), многы (18) ораз хищьникъ (12), въсхитимъ бысть (27).

### 7. Zjawiska jednostkowe

W homiliach *Złotousta* odnotowuje się także przykłady jednostkowego, czy nielicznego wystąpienia jakiegoś zjawiska fonetycznego. Jednym z nich jest wymienne użycie *ě* oraz *e*, co przez m. in. Karskiego[10] opisywane jest jako cecha charakterystyczna zabytków staroruskich, zarówno kijowskich, halicko--wołyńskich, pskowskich, moskiewskich i nowogrodzkich: в грѣсехъ (21), телесѣ (15); wtórne *e* w prefiksie **prě-*: претвориши (13), смирѣние обок смирение (12), всемъ, телѣса (42).

Zabytek zawiera też przykład użycia wtórnego *ě* na miejscu pierwotnego **i*, co powtórzone jest pięciokrotnie, ale zawsze w tym samym rdzeniu: оцѣщение (17), ѡцѣсти мѧ (12,14), оцѣсти мѧ грѣш ника (12), ѡцѣщение грѣховъ (17). Według Sobolewskiego[11] przykłady tej wymiany pojawiają się początkowo na terenach południoworuskich, w zabytkach halicko-wołyńskich już w XIII w., rzadziej w zabytkach kijowskich. Współcześnie wiąże się tę cechę przede wszystkim z językiem ukraińskim.[12]

W tych samych przykładach odnotować można także cechy gwarowe: północnoruskie cokanie – przejście *č* w *c*, tylko w czasowniku *očistiti* i rzeczow-

[10] Е. Ф. Карский: Грамматика древнаго церковно-славянскаго языка сравнительно с русским. Изд. 10. Варшава 1903, s. 93.

[11] А. И. Соболевский: Лекции по истории русскаго языка. Москва 1907, s. 73 – 74.

[12] W. Kuraszkiewicz: Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej. Warszawa 1963, s. 35 – 36.

niku *očistenije*: ѡцѣсти мѧ (12,14), оцѣсти мѧ грѣшника (12), оцистимъ (42), ѡцѣщение грѣховъ (17). Wystąpiły też formy z *č* : ѡчищениѧ (29,35,42), ѡчищаєтъ (45).

**Podsumowanie**

Wschodniosłowiańskie fakty językowe w zakresie wokalizacji jerów mocnych w *o,e* oraz zaniku jerów słabych, brak głosek sonantycznych, przejście samogłosek nosowych w `*a* lub *u*; wystąpienie *ž* w miejscu **dj*; gwarowych cech wschodniosłowiańskich , jak wymienne użycie ѣ, є, czy przejście *č* w *c* , bądź przejście **y* w *i* po spółgłoskach tylnojęzykowych pozwalają wiązać badany tekst ze wschodnim terytorium językowym. Trzeba jednak stwierdzić, że poza omówionymi wpływami ruskimi i południoworuskimi, język *Złotousta* zachowuje też cechy południowosłowiańskie, jak w przypadku konsekwentnie zachowanych grup nagłosowych *raT, laT* i grup ze wzdłużoną samogłoską w śródgłosie. Nieliczne są też przykłady mieszania jerów. Cechy te mogą świadczyć o silnym osadzeniu zabytku w tradycji językowej południowosłowiańskiej. Wiązanie *Złotousta* BOZ 84 ze wschodnim obszarem Słowiańszczyzny, potwierdzenie gwarowych cech południoworuskich z pewnością umożliwi dalsza analiza: fleksyjna i leksykalna zabytku.

## Dialektologický materiál z prelomu 19. a 20. storočia z hľadiska interdisciplinárnych výskumov slavistickej folkloristiky

Katarína Žeňuchová

Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Bratislava

**1.**

Rozvoj vedeckého záujmu o skúmanie živej ľudovej reči v jednotlivých regiónoch Slovenska prebieha takmer súčasne so záujmom o artefakty ľudovej kultúry. Na časovej osi môžeme tento proces zaradiť do kontextu 19. a začiatku 20. storočia. Mnohí jazykovedci, etnológovia či historici slovenského národopisu už viackrát upozornili na blízky vzťah etnografie a dialektológie.[1] V intenciách nášho výskumu sa sústredíme predovšetkým na vzťah folkloristiky ako jednej súčasti etnologických vied a dialektológie.

[1] Bližšie o tom ŠTOLC, Jozef: Etnografia a dialektológia. In: Slovenský národopis, 1969, roč. 17, č. 4, s. 484 – 492; PALKOVIČ, Konštantín: Slovenské nárečia. Banská Bystrica: Krajské osvetové stredisko 1981, s. 6 – 7.

Obidve vedné disciplíny v dnešnom ponímaní majú spoločný predmet záujmu – styčným bodom je človek ako tvorca a nositeľ istého typu kultúry a jazyka. Folkloristika skúma útvary slovesnej kultúry na rozličných úrovniach; dialektológia sa zameriava na jazyk – nárečie, v ktorom sa tieto zložky národnej kultúry realizujú. Dôležitosť vzťahu dialektológie a folkloristiky si uvedomujeme hlavne pri výskume ľudovej slovesnosti v regionálnom kontexte, pretože hranice kultúrnych celkov zvyčajne korešpondujú s hranicami jednotlivých nárečových skupín. Vo všeobecnosti si nemožno predstaviť úspešnú prácu etnológa, etnografa či folkloristu bez toho, aby poznal nárečie regiónu, v ktorom sa výskum realizuje. Spoločný predmet výskumu i metódy práce sú však len formálnym prejavom spomínaného medzidisciplinárneho vzťahu, oveľa dôležitejšia je obojstranná spolupráca folkloristov a lingvistov pri teoretickej interpretácii faktov.

V procese konštituovania a rozvoja dialektológie sa ukázalo, že vhodným prameňom poznatkov o nárečiach je živá reč vidieckeho obyvateľstva, a tak v dejinách slovenskej jazykovedy môžeme nájsť viacero dialektológov, ktorý pre potreby analýzy jazyka niektorého z regiónov Slovenska, zapísali aj bohaté kolekcie súvislých textov ľudovej slovesnej tvorby. V závislosti od výberu výskumných metód, ktoré sú vždy podriadené cieľu výskumu, dialektológovia ako zdroj poznatkov využívajú okrem priamych metód aj písomné prejavy ľudu, alebo informácie získané pomocou precízne vypracovaných dotazníkov na výskum nárečia.

V našich úvahach o využívaní dialektologických zápisov na poli folkloristiky sa opierame najmä o výskum nárečí realizovaný v regióne východného Slovenska, ktorý bádatelia už v čase profesionalizácie vedy na prelome 19. a 20. storočia vnímali ako mimoriadne podnetný. Históriu, jazyk, tradičnú ľudovú kultúru je zaujímavé sledovať práve v hraničnom priestore, v ktorom sa vyskytujú početné kontaktové paralely viacerých kultúrnych spoločenstiev. Hoci sa stretnutie kultúr často vníma ako potencionálny zdroj napätia alebo konfliktov, východné Slovensko predstavuje vyvážený celok založený na interkultúrnej, interkonfesionálnej a interetnickej komunikácii a mobilite. Všetky tieto skutočnosti, môžeme v plnej miere pozorovať a interpretovať na rozličných úrovniach pri dialektologických, folkloristických a historických či sociologických výskumoch tohto regiónu. Spomínané skutočnosti tvoria významný predpoklad pre záverečné tvrdenia v pripravovanom projekte: *Ľudová prozaická tradícia na východnom Slovensku v období konštituovania profesionálnych vedeckých disciplín – národopisu, jazykovedy, historiografie a literárnej vedy.* Projekt je venovaný otázkam zberateľskej práce slovenských a zahraničných dialektológov na východnom Slovensku koncom 19.storočia, ktorí dialektologický výskum realizovali pomocou priamej výskumnej metódy fonetického zapisovania ucelených rozprávačských prejavov. Riešenie grantovej úlohy umožní ozrejmiť prínos neprofesionálnych zberateľov – nefolkloristov k rozvoju slovenskej folkloristiky, pomôže osvetliť kultúrno-historický rozvoj regiónu a vďaka pres-

ne zaznamenaným nárečovým textom prispeje k poznaniu aktuálnej prozaickej tradície na prelome 19. a 20. storočia.

***1.1.***

Na poli folkloristiky má najlepšie vyžitie presne zaznamenaný nárečový materiál v podobe súvislých folklórnych textov. Ide o fonetické nárečové zápisy rozličných žánrov ľudovej prózy; najčastejšie sú to rozličné rozprávové žánre, legendy, poverové rozprávania, rozprávania zo života, spomienkové rozprávania, ktoré tvorili aktuálny rozprávačský repertoár respondenta v momente realizácie výskumu. Možno povedať, že až podnes je medziodborové využívanie dialektologických zápisov vo folkoristike veľmi ojedinelým javom. Dialektologické zápisy sa len zriedka stali predmetom exaktného výskumu folkloristov, slúžili skôr umelcom – spisovateľom a dramatikom ako predloha k ďalšiemu umeleckému stvárneniu s cieľom sprístupniť zapísané texty širšiemu okruhu recipientov.

***1.2.***

O tejto skutočnosť svedčí príklad práce zakladateľa slovenskej dialektológie Samuela Cambla. Až do roku 1959 sme mali možnosť spoznávať východoslovenské ľudové rozprávania len prostredníctvom Camblovho jazykovedného diela *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*[2] a prostredníctvom Polívkovho *Súpisu slovenských rozprávok*.[3] Možno povedať, že obidve diela, v ktorých sa mohol čitateľ oboznámiť s Camblovým zberateľským fondom, majú odborný charakter a sú prístupné len užšiemu okruhu odborníkov.

V roku 1948 zlomok textov (osem rozprávaní) z východného Slovenska literárne preštylizoval J. Horák a zaradil ich do vydania *Prostonárodných slovenských povestí* Augusta Horislava Škultétyho a Pavla Dobšinského.[4] Až v roku 1959 pri príležitosti 50-teho výročia úmrtia Sama Cambla pripravil J. Minárik výber z jeho zápisov s rozsiahlou štúdiou.[5] Marianna Prídavková nárečové texty upravila do spisovnej podoby slovenského jazyka. V edičnej poznámke vysvetľuje hlavné zásady jazykovej úpravy pôvodných nárečových textov. Každý text opatrila informačnou poznámkou o prameni, z ktorého text pochádza a pridala aj vysvetlenie niektorých ťažšie zrozumiteľných nárečových výrazov.

---

[2] CZAMBEL, Samuel: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Nákladom vlastným. Turčiansky Svätý Martin 1906.

[3] POLÍVKA, Jiří: Súpis slovenských rozprávok.1. – 5. zväzok. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská 1923, 1924, 1927, 1930, 1931. Ide o katalóg prozaických látok tradovaných na území Slovenska, o ktorý sa podnes opierajú naši i zahraničný folkloristi v komparačných komentároch.

[4] Prostonárodné slovenské povesti. IV. zväzok. Martin 1948, s. 147 – 215.

[5] MINÁRIK, Jozef: Slovenské ľudové rozprávky zo zbierok Sama Czambla. Výber zostavil a štúdiu napísal Jozef Minárik. Edične pripravila a poznámky napísala Marianna Prídavková. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1959. 395 s.

Viacerí slovenskí odborníci reagovali na Minárikov výber rozprávok kritickými recenziami.[6] Z radov folkloristov treba spomenúť najmä recenziu M. Dzubákovej, ktorá z pozície folkloristky vyjadruje ľútosť, že sa k čitateľom nedostalo kompletné zberateľské dielo Sama Cambla. Kritický pohľad na jazykové úpravy textov prináša jazykovedec E. Jóna. Hlavný nedostatok vidí v lexikálnych úpravách nárečových slov, ktoré sa mu v mnohých prípadoch zdajú neopodstatnené. Neskôr J. Minárik usporiadal užší výber rozprávaní (49 textov) s bohatými ilustráciami, venovaný skôr detskému čitateľovi ako odbornej verejnosti.[7]

V roku 1993 vyšiel výber Ondreja Sliackeho *Zlatá panna.*[8] O dramatickú adaptáciu rozprávky *Janko Pipora* sa zaslúžil Ján Uličiansky, ktorý pripravil scénar bábkovej hry na motívy rozprávky Sama Cambla;[9] v roku 1998 pripravil rozhlasovú podobu tej istej rozprávky.[10] Z veľkého množstva folkloristického materiálu Sama Cambla je to však len malý zlomok. Všetky texty si však zaslúžia vedecké i umelecké spracovanie.

**2.**

Cieľom tejto práce nie je podať detailný prehľad doterajších dialektologických výskumov zameraných na zápisy folkloristických textov. Pokúsime sa však poukázať na množstvo dialektológmi zafixovaných folklórnych textov a upozorniť na široké možnosti ich využitia vo folkloristickom rámci. V procese konštituovania a rozvoja výskumných metód dialektológie sa ukázalo, že niektoré folklórne prejavy nie sú vhodných prameňom na skúmanie nárečí, lebo pod vplyvom zdroja šírenia, ako sú napríklad ľudové kalendáre, knihy ľudového čítania a pod., môžu obsahovať množstvo neľudových, nadnárečových jazykových prvkov. Týka sa to všetkých folklórnych žánrov, no z dialektologického hľadiska sú menej hodnotné veršované a rýmované útvary kvôli ich petrifikovanej podobe, ako napríklad

[6] DZUBÁKOVÁ, Mária: Slovenské ľudové rozprávky. Zo zbierok Sama Czambla. SVKL, HK 1959. 396 s. Výber zostavil a štúdiu napísal Jozef Minárik. Edične pripravila a poznámky napísala Marianna Prídavková. Ilustroval Ernest Zmeták. In: Slovenská literatúra, 1960, roč. 7, č. 2, s. 261; JÓNA, Eugen: Slovenské ľudové rozprávky zo zbierok Sama Czambla. Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, Bratislava 1959. In: Slovenská reč, 1961, roč. 26, č. 2, s. 110 – 111; ANDRAŠČÍK, František: Slovenské ľudové rozprávky zo zbierok Sama Czambla. Vydalo SVKL, Bratislava 1959, ako 42. zv. Hviezdoslavovej knižnice. Výber zostavil a štúdiu napísal Jozef Minárik. Edične pripravila a poznámky napísala Marianna Prídavková. 395 s. In: Slovenské pohľady, 1959, roč. 75, s. 1324 – 1325.

[7] Janko Gondášik a zlatá pani. Slovenské ľudové rozprávky zo zbierok Sama Cambla. Vybral a texty upravil Jozef Minárik. Bratislava: Mladé letá 1969. 215 s.

[8] Zlatá panna. Ed. Ondrej Sliacky. Bratislava 1993. 141s.

[9] ULIČIANSKY, Ján: Janko Pipora. Bábková hra na motívy rozprávky Sama Czambla. Bratislava: LITA 1986. 22 s.

[10] ULIČIANSKY, Ján: Janko Pipora: na motívy rozprávky Samuela Czambela. Bratislava: Rádio Bratislava 1998. 1 MC (32 min, 53 sek.)

piesňové žánre, rečňovanky, vyčítanky a parémie. Na nevhodnosť veršovaných folklórnych útvarov (ľudových piesní) pre účely dialektologického výskumu poukazuje už Samuel Cambel v spomínanej monografii Slovenská reč...[11] V skutočnosti však nič nebráni folkloristickému výskumu dialektologických záznamov zameranému na výskum stavu ľudovej prózy staršieho obdobia.

***2.1.***

Hodnota dialektologických zápisov obdobia prelomu 19. a 20. storočia pre folkloristov je evidentná vtedy, ak si uvedomíme, že reprezentatívne zbierky jednotlivých národných prozaických tradícií obdobia romantizmu podliehali žánrovému výberu (pozornosť romantikov sa sústreďovala na čarovné rozprávky, neskôr na historické žánre) a rozsiahlym autorským úpravám na základe dobových estetických kritérií (Rusko – A. N. Afanasiev, P. P. Čubinskij, Ukrajina – M. Drahomanov, Bielorusko – P. V. Šejn, J. R. Romanov, I. A. Chuďakov, Nemecko – Grimm, Poľsko – K. W. Wójcicki, S. Chełkowski, R. Zawiliński, Čechy – K. J. Erben, B. Němcová, Srbsko – Vuk Karadžić, Vuk Vrčević, Slovensko – Pavol Dobšinský). V slovenskom kultúrnom kontexte práve dialektológovia (neprofesionálni zberatelia) ako prví zdokumentovali množstvo ľudových slovesných útvarov v nezmenenej podobe, hoci ich prvoradým zámerom bol výskum nárečí. Najpočetnejšie záznamy vznikli na sklonku 19. a začiatkom 20. storočia najmä zásluhou už spomínaného Sama Cambla, ktorý počas svojich výskumných ciest zaznamenal a v jazykovednej monografii o východoslovenských nárečiach *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov* uverejnil nárečovú prílohu, kde ako ilustračný materiál uvádza 120 naratívnych textov z východného Slovenska zapísaných v rokoch 1892 – 1905 v oblasti Spiša, Šariša, Abova a Zemplína.[12]

***2.2.***

Netreba však zabudnúť na miesto S. Cambla na poli jazykovedy. Camblova monografia po prvý raz na poli dialektológie priniesla ucelený obraz o východoslovenských nárečiach. Pred vyjdením monografie boli známe iba niektoré postrehy Františka Pastrnka v *Slovenských pohľadoch* a T. D. Florinského v *Lekcijach po slavjanskomu jazykoznaniju*. Neskôr však pri hodnotení Camblových výskumných metód dialektológovia poukázali na nedôslednosti predovšetkým pri zázname nárečového textu. Práca Sama Cambla však ďaleko presiahla hranice zamýšľaného dialektologického diela – nielenže rieši otázky vzťahu východoslovenských nárečí k ostatným slovanským jazykom, ale prispieva aj k iným zložitých historických, etnografických a demografických otázok.

[11] S. Cambel, c. d., s. 192, 201 – 205.
[12] S. Cambel, c. d., s. 209 – 476.

**3.**

V práci ukrajinského bádateľa Volodymyra Hnaťuka, ktorý o zaslúžil o zbierku ľudových prozaických útvarov z východného Slovenska, vidno okrem jazykovedných cieľov, zreteľnejší zámer folkloristu, ktorý väčšiu časť svojej práce zasvätil práve zbieraniu a vydávaniu folklóru. Cieľom prvých Hnaťukových výskumných ciest do oblastí východného Slovenska bolo navštíviť všetky regióny bývalého Uhorska osídlené Rusínmi, spoznať ich jazyk, kultúru a zozbierať artefakty ľudovej slovesnosti. S týmto predsavzatím uskutočnil svoje výskumné cesty v rokoch 1895 – 1903. Zapísané folklórne prejavy uverejnil v šesťzväzkovom diele *Etnohrafični materialy z Uhorskoji Rusi*.[13]

***3.1.***

Popri týchto zápisoch máme k dispozícii aj dialektologické zápisy Olafa Brocha, fínskeho bádateľa, ktorý vo svojej práci *Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn* (Kristiania 1897) podáva rozbor nárečia dvoch zemplínskch dedín Falkušoviec a Dúbravky spolu s ukážkami tohto nárečia. Reč obce Koroml'a charakterizuje v ďalšej svojej monografii *Weitere Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn* (Kristiania 1899); na s. 14 – 19 publikuje ukážku nárečia obce. Ďalším bol Ivan Verchrats'kyj, ktorý zozbieral veľké množstvo rozličných ľudových rozprávaní (aj hádanky, riekanky a piesne) v Šarišskej a Zemplínskej stolici; publikoval ich v práci *Znadoby do piznaňňa uhro-rus'kych hovoriv.*[14] Treba spomenúť aj výskumné (zberateľské) aktivity Izmaila I. Sreznevského[15] a J. Holovackého, či *Chrestomatiu* Jevmenija Sabova,[16] kde okrem textov z iných oblastí Uhorska (z Báčky, Sriemu, Marmaroša, zo Zakarpatskej Ukrajiny) publikoval ľudové prozaické útvary zo Slovenska – anekdotu z Lipníka na Spiši a humoristické rozprávanie zo Zalužíc na Zemplíne.

---

[13] Etnohrafični materialy z Uhorskoj Rusi. T. 1-6. Etnohrafičnyj zbirnyk Naukovoho tov. im. Ševčenka. Ľviv, T. 3, 1897, 236 s.; T. 4, 1898, 254 s.; T. 9, 1900, 284 s.; T. 25, 1909, 248 s.; T. 29, 1910, 318 s.; T. 30, 1911, 355s. Význam práce V. Hnaťuka pre slovenskú folkloristiku hodnotí V. Gašparíková v práci Vzťah V. Hnaťuka k slovenskej povesťovej tradícii a jeho význam pre slovenskú folkloristiku. In: Vid Naukovoho tovarystva im. Ševčenka do ukrajinskoho viľnoho universytetu. Mižnarodna naukova konferencija, Prešov – Svidník 12-15 červňa 1991. Kyjiv – Ľviv – Prjašiv, München – Paris – New-York, Toronto, Sidney 1992, s. 107 – 110.

[14] Znadoby do piznaňňa uhro-rus'kich hovoriv. Zapysky naukovoho tov. u Ľvovi Tom XLIV, 1901, Kniha VI.

[15] GAŠPARÍKOVÁ, Viera: Izmail I. Sreznevskij a slovenské ľudové rozprávky. In: Aktuálne problémy československej slavistickej folkloristiky. Bratislava 1988, s. 65 – 83; Cesta Izmaila I. Sreznevského po Slovensku a jej význam pre poznanie slovenskej ľudovej kultúry. In Slovenský národopis. 1998, roč. 46, č. 3, s. 251 – 277.

[16] Christomatija cerkovno-slavianskich i ugro-russkich literaturnych pamiatnikov s pribavlenijem ugro-russkich narodnych skazok v podlinnych narečijach. Sostavil Jevmenij Sabov. Ungvar: Knigopečatnyj fond jeparchii mukačevskoj 1893, s. 229, 221.

***3.2.***

V neposlednom rade treba spomenúť širokokoncipované výskumy Ivana Paňkevyča na východe Slovenska v prvej polovici 20. storočia. Paňkevyč preskúmal 129 dedín na území Podkarpatskej Rusi, ktoré sú cenným východiskovým materiálom pre etnologický výskum. Aj keď v konečnom dôsledku uplatnil metódu lingvistickej geografie, zapísal množstvo folkloristických textov. O vydanie Paňkevyčových zvukových záznamov sa zaslúžil Mikuláš Mušinka.[17]

Spomínaní ukrajinskí a ruskí bádatelia svoju pozornosť sústredili najmä na riešenie dialektologickej otázky ukrajinských nárečí v pohraničných územiach východného Slovenska a dodnes nejasného vzťahu jazykovej, etnickej a konfesionálnej príslušnosti obyvateľstva vo východoslovenskom prostredí.

***3.3.***

Súbory ľudovej prózy z východného Slovenska a z pohraničných slovensko-ukrajinských území dopĺňa skupina zápisov nárečových textov roztrúsených na stránkach viacerých odborných časopisov – Slovenské pohľady, Zborník Matice slovenskej, Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, Český lid. Mnohé záznamy náročných terénnych výskumov zostali v rukopise a sú ochraňované v archívoch ako súčasť pozostalosti ich pôvodcu.

***3.4.***

V Slavistickom ústave J. Stanislava už niekoľko rokov prebieha komplexný kultúrno-historický výskum východného Slovenska zameraný na výskum jazyka, cyrilskej rukopisnej tvorby východoslovenskej proveniencie v širších etnických a konfesionálnych súvislostiach. Významnú zložku výskumu tvorí aj ľudová slovesná tvorba. V tomto štádiu sa sústreďujeme na zhromažďovanie a budovanie korpusu tzv. dialektologických záznamov textov ľudovej prózy z východného Slovenska. Hoci artefakty ľudovej slovesnej tvorby nemožno pokladať za prvoradý dokumentačný prameň historického poznania, napriek tomu niektoré žánre ľudovej prózy tvoria bohatý zdroj informácií o etnickom zložení obyvateľstva, o úrovni rozvoja etnického vedomia, o sociálnych, medzietnických a medzikonfesionálnych vzťahoch a napätiach na východnom Slovensku.

**4.**

Ak komplexne sledujeme prácu dialektológov staršieho obdobia, ale aj terénne výskumy dialektológov 20. storočia, možeme vymedziť viacero úrovní napĺňania medziodborovej spolupráce dialektológie a folkloristiky. Vzťah fol-

[17] MUŠINKA, Mikuláš: Hlasy predkov. Zvukové záznamy folklóru Zakarpatska z archívu Ivana Paňkevyča (1929, 1935). Prešov: Centrum antropologických výskumov 2002. 251 s.

kloristiky a dialektológie v období druhej polovice 19. storočia a začiatku 20. storočia nemožno chápať v intenciách moderného ponímania interdisciplinárnej spolupráce. Veď napríklad Samo Cambel, Olaf Broch alebo iní zreteľne vyhranení lingvisti obohacovali pramennú základňu inej vedy – folkloristiky v dôsledku spoločného predmetu výskumu dialektológie a folkloristiky. Mierne odlišnú formu prepojenia medzi dialektológiou a folkloristikou predstavujú zberateľské a vydavateľské úsilia V. Hnaťuka a J. Polívku, ktorých vedecký záujem bol rozptýlený, prekračoval hranice jazykovedy, etnografie a folkloristiky. V čase konštituovania vedeckých disciplín nebolo ojedinelým javom, že sféra záujmov jednotlivých vzdelancov prekračovala hranice viacerých vedeckých disciplín, po profesionalizácii vedy v prvej polovici 20. storočia tento jav postupne zanikol. Napríklad botanik a kňaz Jozef Ľudovít Holuby, kňaz, cirkevný hodnostár Štefan Mišík, teológ a vlastivedný bádateľ A. Kmeť výrazne ovplyvnili smerovanie a metodológiu slovenskej folkloristiky.

Vzťah dialektológie a folkloristiky možno nájsť aj v prácach jazykovedcov Antona Habovštiaka či Konštantína Palkoviča. Popri dialektologicky orientovanej práci v teréne spoznávali aj tradičnú ľudovú slovesnú tvorbu. Námety z ľudovej rozprávačskej tradície, ktoré počas dialektologických výskumov zaznamenali, sa stali východiskom aj pre umelecké a estetické stvárnenie. Podobný rozmer nadobudlo aj úsilie dialektológa Jozefa Nižňanského, ktorý sa venoval vinohradníckej terminológii z jazykového hľadiska, spolupráca dialektologičky Adriany Ferenčíkovej pri spracovávaní nárečovej terminológie v Etnografickom atlase Slovenska a pod.

***4.1.***

Význam či zámer zberateľskej práce v oblasti ľudovej slovesnej tvorby zberateľov – dialektológov – S. Cambla, V. Hnaťuka, Izmaila I. Sreznevského, Olafa Brocha, Jána Húseka, Jevmenija Sabova, Jakova Holovackého, Ivana Verchratského, Ivana Paňkevyča a ďalších je v slovenskej folkloristike doposiaľ málo spracovaný. Je to biele miesto v dejinách slovesnej folkloristiky. Práve dialektologický výskum ovplyvnil rozvoj metodológie terénnej práce pri etnografických výskumoch. Vďaka dialektológom môže folkloristika skúmať formálne presné (neupravené, neštylizované) záznamy textov z obdobia, keď autentické zápisy folklórnych prejavov boli ojedinelé. Takto fixovaný materiál sa môže stať základom ďalších teoretických prác.